ISTORIA SPANIEI

Joseph Pérez

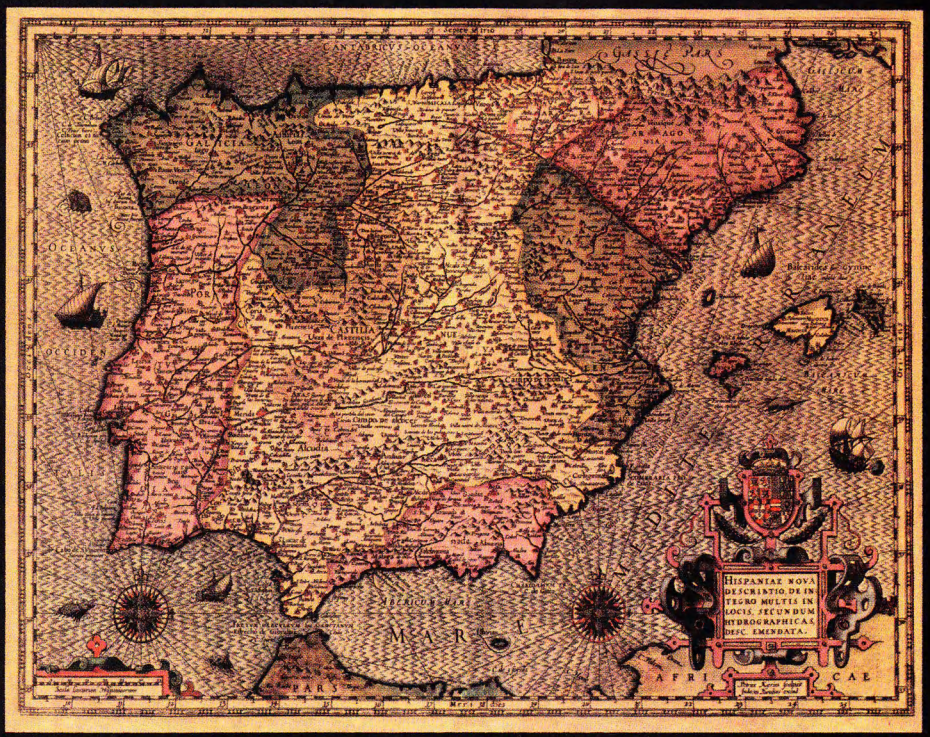

EDITURA ARTEMIS

JOSEPH PERÉZ

ISTORIA SPANIEI

JOSEPH PERÉZ

ISTORIA SPANIEI

Traducere din limba franceză de
Cătălina Mihai

ARTEMIS 2007

Redactor: **Antonia KACSÓ**
Tehnoredactor: **Adrian STANCIU**

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
PEREZ, JOSEPH
Istoria Spaniei / Joseph Perez ; trad.: Cătălina Mihai. - Bucureşti : Artemis, 2007
Bibliogr.
Index
ISBN 978-973-566-159-5

I. Mihai, Cătălina (trad.)

94(460)

Toate drepturile rezervate Editurii **Artemis**.
Nici o parte din acest volum nu poate fi copiată
fără permisiunea scrisă a Editurii **Artemis**.

ISBN 978-973-566-159-5
Str. Barbu Delavrancea, nr. 24
Sector 1, Bucureşti
Tel./Fax: (021) 318.83.44; mobil: 0741.039.421
Adresă web: http:/www.semne.home.ro
E-mail: semneartemis@b.astral.ro

Difuzare: (021) 310 74 59; (021) 311 49 36
Tiparul executat la: S.C. SEMNE '94 S.R.L

Cuvânt-înainte

Nu de puţine ori impresiile formate asupra Spaniei sunt greşite. Fie că e admirată, fie că e detestată, e judecată diferit. Nu-i nimic nou în asta. Poetul Quintana, care era şi om politic, se plângea despre acest lucru lordului Holland, hispanist, în 1824: Anglia îi încurajase pe liberalii spanioli să-şi doteze ţara cu un regim parlamentar, dar nu face nimic să împiedice ca Sfânta Alianţă să restabilească absolutismul în 1823. Prin urmare, pentru Anglia, Spania nu era o ţară civilizată. Se anticipează astfel cu un secol amărăciunea republicanilor spanioli care, în 1936, aveau să se considere trădaţi de democraţiile occidentale. La începutul secolului al XIX-lea, se ridica în slăvi eroismul războinicilor care-i ţinuseră piept lui Napoleon. După 1815, nu mai reţine atenţia decât sălbăticia luptelor şi fanatismul călugărilor. Poveştile foştilor luptători au întreţinut această imagine a unei Spanii fanatice şi crude ce se consolidează în urma războaielor carliste, apoi a Războiului Civil din 1936.

De unde apare asemenea dificultate de a percepe Spania drept o ţară europeană la fel ca oricare alta? E o consecinţă a faptului că lucrurile continuă să fie judecate aşa cum o făcea şi Guizot, pentru care civilizaţia europeană şi-a dobândit forma definitivă în secolul al XVI-lea, odată cu Reforma; această civilizaţie ţine de o noţiune fundamentală, aceea a progresului şi a dezvoltării sub toate aspectele — ştiinţific, tehnic, social, moral[1] —; refuzând Reforma, Spania s-ar fi aşezat la marginea Europei, idee ce datează din secolul al XIII-lea. În mod paradoxal, nici unii dintre spanioli nu percep lucrurile altfel[2]. Franţa nu şi-a pierdut vremea deplângând Noaptea Sfântului Bartolomeu, persecuţiile dragonilor lui Ludovic al XIV-lea împotriva protestanţilor, revocarea Edictului de la Nantes, masacrele Terorii sau ale Comunei. În schimb, unii dintre spanioli nu s-au împăcat cu gândul că trăiesc într-o ţară ce i-a alungat pe mauri şi pe evrei, o ţară care a creat Inchiziţia şi care a cucerit America. Unul dintre cei mai mari profesori universitari ai vremurilor noastre,

Américo Castro, a făcut chiar o pasiune din a defini Spania ca ireductibilă la categoriile comune Europei. Acesta era chiar sloganul franchist, pe la 1970, menit a atrage turiştii: „Spania e altceva..."

Cartea îşi doreşte, dacă nu să arate contrariul, măcar să nuanţeze raţionamentul de mai sus. Ca toate celelalte ţări, Spania are originalitatea ei, dar nu reprezintă o lume aparte. Conceptele care permit să se aprecieze evoluţia naţiunilor Europei servesc şi pentru a o înţelege pe aceea a Spaniei, cu unele amendamente impuse de circumstanţele spaţiale şi temporale. Descriind marile constante ale istoriei Spaniei, ne-am străduit să amintim faptele, dar mai ales să facem înţelese raţiunile unei specificităţi mai mult aparente decât reale. Sperăm astfel să convingem că Spania aparţine familiei naţiunilor europene nu doar din 1985, odată cu aderarea la instituţiile comunitare, ci dintotdeauna, sau aproape dintotdeauna.

Într-o carte precum cea de faţă, care nu se adresează în primul rând specialiştilor, nu ne propunem să oferim o listă, nici chiar incompletă, a ceea ce s-a scris despre istoria Spaniei. Vom aminti doar în notele de la finalul volumului, capitol cu capitol, lucrările care ne-au ajutat cel mai mult. De treizeci de ani, mai multe studii au venit cu perspective de ansamblu ce ţin cont de evoluţia ştiinţei istorice. Recomandăm în special, pentru cunoscătorii de franceză, „Que sais-je?" a lui Pierre Vilar, *Istoria Spaniei*, care rămâne un ghid de neînlocuit, a aceluiaşi autor, primele şaizeci şi cinci de pagini din *La Catalogne dans l'Espagne moderne* (Paris, 1962), tot de acelaşi autor, ca şi *Histoire des Espagnols* coordonată de Bartolomé Bennassar (2 volume, Paris, 1985), iar pentru secolul al XVI-lea, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* a lui Fernand Braudel (2 volume, Paris, 1966). Cunoscătorii de spaniolă vor putea studia inteligenta lucrare a lui Jaime Vicens Vives, *Aproximación a la historia de España* (Barcelona) şi interpretările contradictorii asupra istoriei Spaniei pe care le datorăm celor doi cercetători ai ei: *La realidad histórica de España* a lui Américo Castro (Mexic, 1962) şi *España. Un enigma histórico* a lui Claudio Sánchez-Albornoz (2 volume, Buenos Aires, 1962). Menţionăm şi *Introduccion a la historia de España* a lui Antonio Ubieto, Juan Reglá, José María Jover şi Carlos Seco (Bacelona, 1963), care e mai mult decât o simplă introducere. Dintre colecţiile recente, trei merită reţinute: acelea coordonate de Manuel Tuñón de Lara (Barcelona, Ed. Labor), de Antonio Domínguez Ortiz (Barcelona, Planeta) şi de Miguel Artola (Madrid, Alianza Editorial). Mult mai ambiţioasă, *Historia de España* ce i-a fost încredinţată lui Ramón Menéndez Pidal, a fost reluată de José María

Jover; este în curs de publicare la Editura Espasa-Calpe. Pot fi consultate cu folos şi *Enciclopedia de historia de España,* în 7 volume, a lui Miguel Artola (Madrid, Alianza Editorial). Pentru alte aspecte ale civilizaţiei spaniole, se vor consulta lucrările specializate, mai ales în domeniul literaturii, *Histoire de la littérature espagnole*, în 2 volume, coordonată de Jean Canavaggio (Paris, Fayard, 1993, 1994) sau *Histoire de la littérature espagnole* a lui Jacques Beyrie şi Robert Jammes (Paris, PUF).

NOTE

[1] Guizot, *Histoire de la civilisation en Europe depuis la chute de l'Empire romain jusqu'à la Révolution française*, a 14-a ediţie, Paris, 1875 (prima ediţie în 1828), pp. 342–343.

[2] În 1916, Manuel Azaña vorbea despre „stagnarea seculară a Spaniei", despre „divorţul său de orientarea generală a Europei". Adăuga : „În timp ce noi dormim, celelalte naţiuni au inventat o civilizaţie care nouă ne este străină şi suferim simţindu-ne străini faţă de ea şi în care ar trebui să ne integrăm dacă nu vrem să încetăm să existăm."

INTRODUCERE

Din timpurile preistorice la invazia musulmană

Oare este legitim să urmărim o istorie a Spaniei începând de la originile cele mai îndepărtate? „Omul care face istorie este întotdeauna egal cu sine însuşi." Acest postulat justifica ambiţia lui Menéndez Pidal: să identifice câteva trăsături caracteristice în întreaga istorie a Spaniei, începând chiar de la originile sale îndepărtate. Pentru asta, trebuie să fi existat o Spanie şi un popor spaniol care să fi rămas identice cu sine de-a lungul tuturor epocilor, în ciuda amestecurilor etnice şi a vicisitudinilor istorice. Părerea lui Menéndez Pidal pornea de la următoarea premisă: permanenţa unei identităţi spaniole de-a lungul secolelor[3]. Tocmai aceasta este dilema. Nu mergem până acolo încât să refuzăm orice valabilitate a conceptelor de ambiţie universală, dar suntem obligaţi să constatăm că, la un anumit nivel de generalizare, se cade în abstracţiune. Américo Castro a reacţionat puternic împotriva tendinţei de a considera drept relevant pentru istoria Spaniei tot ce s-a petrecut pe pământul Peninsulei Iberice începând de la apariţia omenirii. „Doar o halucinaţie, explicabilă printr-un soi de psihoză colectivă, a putut să facă din Seneca şi din filosofia lui nişte fenomene spaniole." Contrar a ceea ce credea Ortega, Traian nu era din Sevilla, „vizigoţii nu erau încă spanioli[4]", etc. Teza lui Castro are meritul de a releva absurditatea începerii unei istorii a literaturii spaniole, de exemplu, printr-un capitol despre scriitorii latini născuţi în peninsulă. După cum spunea şi Henri Marrou despre Sf. Augustin, „ceea ce contează este civilizaţia, şi nu cromozomii". Augustin era, fără îndoială, de origine berberă; asta nu-l împiedică să fie reprezentativ pentru un anumit moment al civilizaţiei romane[5]. O să-i dăm dreptate lui Américo Castro în privinţa faptului că Seneca şi Traian trebuie încadraţi mai degrabă în contextul civilizaţiei romane decât în cel al unei ipotetice civilizaţii spaniole ce nu exista încă în epoca în care au trăit ei.

Acestea fiind zise, de când este legitim să vorbim despre Spania şi despre civilizaţia spaniolă? După Américo, nu înainte de secolul al X-lea: abia după această dată a apărut termenul de „spaniol" (*español*) pentru a-i desemna pe oamenii care trăiau în regatele creştine ale Peninsulei Iberice. Locuitorii peninsulei aveau în comun faptul că refuzau a se supune dominaţiei suveranilor musulmani, însă contactele cu Islamul le-au influenţat comportamentul şi mentalitatea. „Spaniolii [...] făceau parte din comunitatea umană situată ca spaţiu şi timp în Peninsula Iberică şi formată din trei caste de credincioşi: creştini, musulmani, evrei. Altfel spus, spaniolii s-au născut de-a lungul istoriei fără a avea conştiinţa de a fi celtiberi, ci creştini, *mudejari*[6], sau evrei[7]." Poate că, aici, Américo Castro cădea în extrema cealaltă. Sánchez-Albornoz i-o reproşează direct, evocând „teoria absurdă şi stupidă conform căreia tot ce-i spaniol este posterior anului 711. Nu ne putem împiedica să surâdem în faţa acestei afirmaţii [...] că tot ce s-a întâmplat în peninsulă înainte de invazia musulmană este străin de istoria Spaniei[8]." Anul 711 nu reprezintă începutul absolut: înainte de 711, peninsula era locul unde se întâlneau culturile venite din sud, est şi nord: după 711, se întâmplă acelaşi lucru: „Spania era ceea ce a fost dintotdeauna: o răspântie a culturilor şi stilurilor de viaţă[9]." E greu să-l urmărim pe Castro până la capăt; creştinii din Spania Reconquistei se simţeau solidari creştinătăţii care, la rândul ei, se vroia descendenta civilizaţiei romane. Spaniola rămâne o limbă neolatină, chiar dacă a împrumutat şi forme arabe. Totul s-ar fi petrecut altfel dacă Islamul ar fi cucerit pe deplin insula şi ar fi reuşit să reziste acolo. Dar n-a fost aşa, şi aceasta şi din cauză că Spania a optat pentru creştinătate astfel încât s-a decis, odată cu terminarea Reconquistei, să se debaraseze de ceea ce o diferenţia de creştinătate: iudaismul şi islamismul.

Dacă identificăm limba cu poporul, am putea spune că Spania apare în acelaşi timp cu limbile romanice, adică după secolul al X-lea, însă dacă ne raportăm la civilizaţie, Peninsula Iberică devine un tot politic coerent începând din epoca vizigotă; datorită vizigoţilor nu a existat o soluţie de continuitate între Spania romană şi Spania secolului al XIII-lea. Menéndez Pidal încearcă să cerceteze tocmai această continuitate, căutând trăsăturile generale pentru ceea ce el numeşte caracterul spaniol, ceea ce odată cu Fernand Braudel se va numi civilizaţie. Astăzi, aria culturală iberică se întinde, geografic, pe întreaga Peninsulă Iberică, pe o parte a Americii de Sud, pe sectoare importante ale Africii (Angola, Mozambic) şi pe câteva porţiuni ale Asiei (Goa, Macao, Filipine). Această arie prezintă anumite trăsături ce o diferenţiază de altele: în cuprinsul ei se vorbeşte spaniola sau portugheza, iar catolicismul

a lăsat o amprentă puternică. Posedă numeroase varietăţi regionale, distingându-se în special lumea hispanofonă şi cea lusofonă. Însă trebuie pornit de la peninsulă, din nucleul originar al acestei expansiuni. Aici se află acum două state: Spania şi Portugalia. În interiorul celui dintâi, se remarcă o comunitate majoritară, cea castiliană, şi unele comunităţi istorice şi culturale minoritare: zonele catalană, galiciană şi bască.

Tocmai o asemenea diversitate trebuie explicată. Se înţelege că Sánchez-Albornoz a văzut în îndelungata luptă împotriva Islamului cheia istoriei spaniole; aceasta trebuie să fi generat structuri, instituţii, moduri de viaţă, de a gândi şi de a acţiona care sunt departe de a fi dispărut definitiv odată cu sfârşitul Reconquistei. Asta ne trimite, încă o dată, mai degrabă la istoria civilizaţiei decât la psihologie, căci locuitorii şi tradiţiile sunt roadele istoriei şi ale circumstanţelor. Nu ne va fi oprit să începem această istorie a Spaniei printr-o evocare a originilor, pentru a stabili cadrele care, mult mai târziu, vor servi ca punct de referinţă spaniolilor.

TIMPURILE PREISTORICE

De unde veneau marii vânători, grupurile nomade ale paleoliticului? Unii istorici se îndoiesc de faptul că populaţiile primitive au putut trece strâmtoarea Gibraltar în ambarcaţiuni improvizate, ceea ce exclude proveniența africană. Oricum ar fi fost, s-au găsit urme de habitat în cel puţin trei zone:

— la nord-vest, unde mai multe peşteri din regiunea Santander (Puente Viesgo şi mai ales Altamira) conservă admirabile picturi rupestre reprezentând bizoni, cai, cerbi ce au multe puncte comune cu cele descoperite în valea Vezere, ceea ce ar putea sugera o identitate de civilizaţie, deci şi de populaţie;

— terasele din văile Jarama şi Manzanares, în centrul Mesetei;

— Levantul, între Lleida şi Albacete şi, în special, provincia Teruel unde, la începutul secolului al XX-lea, au fost descoperite picturi rupestre în adăposturi, picturi reprezentând animale, dar şi bărbaţi, femei, copii, scene de vânătoare şi de război care ne duc cu gândul la cele descoperite în Sahara, fapt ce ar sprijini teza unei populaţii de origine africană. Totuşi, specialiştii au păreri împărţite. Contrar abatelui Breuil, Martin Almagro ezită să recunoască în aceste picturi bizoni şi rinoceri; în acest caz, am avea de-a face cu manifestări posterioare celor din Cantabric şi Paleolitic.

După câte se pare, cu cinci mii de ani înaintea erei creştine, atrase de minele de cupru şi de staniu, s-ar fi instalat veritabile colonii în Spania Meridională. Ele ar fi venit dinspre Mediterana Orientală şi ar putea fi comparate, păstrând proporţiile, cu ceea ce aveau să fie mai târziu primele comptoare greceşti. Vestigiile descoperite ne permit să vorbim despre o agricultură primitivă, despre domesticirea unor animale precum vacile şi caprele, despre un meşteşugărit rudimentar constând în olărit şi o formă incipientă a metalurgiei aramei în regiunea Almería. Unele dintre aceste aşezări par să fi fost apărate de ziduri de piatră şi de turnuri rotunde. Tot populaţiile Mediteranei Orientale ar fi adus, puţin mai târziu, rituri funerare, mai întâi sub forma mormintelor colective (dolmenele din Levant, Andaluzia, gura de vărsare a râului Tajo, în Galicia), apoi a celor individuale. Regiunile Soria, Teruel şi Levant conservă vestigii de habitat fortificat, adeseori plasate pe înălţimi. Abundenţa mărturiilor pare a sugera că ar fi existat o pătrundere prin văile Guadalquivirului şi Tajo ce ar fi înaintat mai apoi spre interior, folosindu-se de bazinul Guadinei şi al actualei Extremadura. Această din urmă zonă, omogenă din punct de vedere geografic, se întinde de la aşa-numita Siberie estramadurenă până la Algarve, în Portugalia. Încă de timpuriu, pare să fi exercitat o mare putere de atracţie, deşi nu a fost decât foarte slab urbanizată înainte ca romanii să construiască aici un mare oraş menit să devină, odată cu trecerea timpului, capitala Spaniei, Augusta Emerita (Mérida). Nu se exclude un început de organizare politică în zona Huelva; aceasta ar putea fi şi semnificaţia legendelor despre Imperiul Tartessos.

GRECI, FENICIENI ŞI CARTAGINEZI

Cele mai vechi izvoare greceşti folosesc numele de „Tartessos" pentru a desemna mai întâi un fluviu, apoi un anumit teritoriu, dar niciodată pentru un oraş. Acest regat, care s-ar fi întins până la Valencia, se distingea printr-o mare bogăţie în metale (argint, cupru, staniu — se exploatau în minele din Río Tinto şi Linares) şi printr-o dezvoltare considerabilă a creşterii bovinelor (o rămăşiţă a acestei practici ar fi legenda lui Geryon cel ucis de Hercule). Fenicienii au intrat în contact cu popoarele iberice. Cercetările istorice au confirmat, în ansamblu, informaţiile oferite de Diodor din Sicilia. Unul dintre primele comptoare feniciene ar fi fost fondat dincolo de Coloanele lui Hercule, în insula Cádiz, despre care Strabon spunea că, în epoca lui, era unul dintre cele mai mari oraşe din

lume. Cádiz (sau Gadir) avea o fortăreaţă şi o împrejmuire fortificată, un templu dedicat lui Moloch, un altul închinat lui „Venus a mării" (Astarté?), sanctuarul lui Hercule unde, conform legendei, se afla înmormântat Melkart — Hercule al Tyrului —, era cel mai important din peninsulă; Hannibal, Cezar şi Traian l-au vizitat cu devoţiune. În cimitir, situat în afara oraşului, au fost scoase la iveală sarcofage şi bijuterii din aur şi monede cu chipul lui Hercule Melkart şi doi toni, însemne ale pescuitului care făcea ca regiunea să prospere. Această primă colonizare nu a lăsat mărturii numeroase. Ea s-ar situa în jurul anului 1100 î. H., dată pe care Bosch-Gimpera o consideră însă mult prea timpurie. Este adevărat că necropola feniciană din Almuñécar (provincie din Granada) conţinea vase din alabastru aduse din Egipt şi datate din secolul al IX-lea, ceea ce ar implica o prezenţă activă şi veche a fenicienilor pe tot litoralul andaluz. Amforele descoperite pretutindeni pe coastă dovedesc importanţa pe care o aveau pentru fenicieni vinul şi uleiul pe care le schimbau pe bani, pe aur şi aramă. Pescuitul şi derivatele sale — sărarea şi conservarea tonului într-un sos numit *garum* —, ca şi purpura extrasă din cochiliile de murex, întreţineau activitatea economică.

De la sfârşitul secolului al V-lea înainte de Hristos datează habitatul iberic din Santa Pola (Alicante), înconjurat de un zid şi un şanţ, situat între gura de vărsare şi valea inferioară a Segurei, unde trebuie să se fi stabilit, odată cu ocupaţia romană, Portus Illicitanus (Elche). Aici a fost descoperit un atelier de sărare a peştelui şi resturi de ceramică ce ar atesta importanţa cetăţii pentru comerţul mediteranean, mai ales datorită unor amfore de diverse provenienţe (Andaluzia, Ibiza...). Foarte aproape de acest loc, la Cabezo Lucero, s-au descoperit vechi urme de locuit ce ar data, probabil, din epoca bronzului, resturi arheologice de inspiraţie feniciană, o aşezare iberică ce ar fi putut adăposti greci, cu morminte de incinerare fără piatră funerară, după obiceiul iberilor. Femeia din Cabezo Lucero, scoasă la lumină în 1987 (actualmente aflată la muzeul din Alicante), este un bust din gresie fină cu o înălţime de 49 cm, împodobit cu bijuterii ce amintesc de cele ale Femeii din Elche, bust de piatră descoperit în 1897: o diademă, cercei de 16 cm diametru şi 2,5 cm grosime ce ascund urechile, coliere. Aceşti iberi cunoşteau forme de scriere din care s-au descoperit unele fragmente în secolul al V-lea (*plomo de Alcoy*), redactate într-o limbă necunoscută ce aminteşte de bască şi care, în orice caz, nu este indo-europeana.

Rivali ai fenicienilor în Mediterana, grecii au ajuns aici mult după ei, în jurul secolului al VI-lea. Ei sunt cei dintâi care vorbesc despre ţinuturile ibere pentru a desemna coasta meridională unde îşi stabiliseră comptoare; termenul

va fi folosit mai apoi pentru întreaga peninsulă. Cea mai veche colonie a lor a fost Mainake — sau Menaca —, în apropiere de Málaga. Atraşi mai întâi de bogăţiile din Tertassos, ei s-au aşezat pe coasta orientală, în golful Roda (Rosas, provincie din Girona), posibil începând din secolul al VI-lea, când fondează oraşul Emporion (Ampurias). Majoritatea vestigiilor arheologice datează din epoci mai recente, în special frumoasa statuie a lui Esculap (secolul al III-lea) şi mai ales Doamna din Elche, găsită în provincia Alicante, operă datând probabil din epoca romană şi nu o antichitate grecească, dar la care se disting reminiscenţe punice. Fenicienii şi grecii nu se aventurau deloc în interiorul peninsulei; influenţa lor s-a făcut simţită mai ales între locul de vărsare a Ebrului şi Guadina şi a avut drept consecinţă formarea unei civilizaţii omogene pe care o atestă, spre exemplu, resturile ceramice.

În jur de 800 î.H., alte grupuri de populaţie — celţii —, provenind din Europa Centrală şi dispunând de o cultură mai rudimentară, pătrund în Spania prin vestul Pirineilor şi se instalează în valea Ebrului şi pe coastele Levantului. În secolul al VI-lea, alte triburi celtice aleg valea fluviului Duero, în Meseta Centrală, unde le sunt atribuite Toros de Guisando, blocuri de piatră a căror formă o aminteşte pe aceea a taurilor. Numancia este principala aşezare a celţilor. La vest, în regiunea cuprinsă între Tage şi actuala Galicia, celţii au colonizat ceea ce avea să devină mai târziu Lusitania. Mai la est de această zonă, se stabilesc galezii. Popoarele din interior sfârşesc prin a forma unul singur, cel celtiber, deşi există încă numeroase incertitudini în această privinţă.

Sosirea cartaginezilor în secolul al VII-lea aduce schimbări în situaţia Peninsulei Iberice. Conform tradiţiei, fondarea Ibizei a avut loc în 654, în Baleare. Constituind o escală între Sicilia şi sudul Italiei pe de o parte, şi între golful Lion şi Levant pe de altă parte, insula furniza vin, ulei şi oi. Se comercializa acolo şi peşte conservat. Totuşi, cucerirea progresivă a peninsulei de către cartaginezi a început de la Cádiz, nu de la Ibiza. Amilcar Barca (237–228) a debarcat aici în 237, a învins rezistenţa populaţiilor locale şi a cucerit litoralul spre est. Între 228 şi 221, Hasdrubal continuă să înainteze şi întemeiază Cartagena (noua Cartagină). Prin acest marş înainte, caraginezii devin stăpânii litoralului şi ai comptoarelor feniciene şi greceşti cele mai sudice. Ampuriasul, ameninţat, cheamă în ajutor Marsilia şi pe aliatul ei, Roma, singura putere ce părea în măsură să-i oprească pe cartaginezi. Hannibal ajunge în faţa oraşului Saguntum (azi Sagunto), aliat romanilor. Asediul a durat opt luni şi a sfârşit prin sinuciderea colectivă a locuitorilor. Atacul împotriva oraşului Saguntum a declanşat riposta Romei.

SPANIA ROMANĂ

Intervenţia romană în Spania nu poate fi disociată de conflictul mai general cu Cartagina. În 226 î.H. a fost semnat un acord pentru delimitarea zonelor de influenţă a celor două puteri rivale. Atacarea oraşului Saguntum de către cartaginezi a fost considerată drept un *casus belli*. Motive strategice îi împingeau pe romani să acţioneze. După un marş de 2 000 de km, Hannibal a repurtat o victorie răsunătoare la Cannae (216 î.H.) şi ameninţa Roma direct, dar din cauză că flota lui era incapabilă să asigure o legătură directă între Cartagina şi Sicilia se vedea nevoit să trimită ajutoare şi provizii pe uscat, prin nordul Africii, prin Peninsula Iberică şi pe litoralul mediteranean. Roma trebuia să bareze acest traseu şi să-l izoleze pe Hannibal. Acest Al Doilea Război Punic oferă romanilor, sprijiniţi solid de Tarraco (Tarragona), ocazia de a-şi învinge cu uşurinţă adversarii. Înfrângerea Cartaginei are loc în 206 î.H. Odată ajunşi în acest ţinut, romanii îşi dau seama de interesul pe care-l prezenta Spania, mai ales în privinţa metalelor (aur, argint, aramă, fier) ce se găseau din belşug acolo. Ei decid să o cucerească, operaţiune îndelungată şi costisitoare ce nu va înceta cu adevărat decât cu două secole mai târziu, în 19 î.H. O cauză ar fi putut-o constitui faptul că, exceptând Saguntum şi Ampurias, în Spania se aflau prea puţine cetăţi elenizate în care romanii ar fi putut să-şi găsească aliaţi; în interior nu erau triburi mai mult sau mai puţin autonome pe care trebuiau să le supună unul câte unul sau să le învrăjbească. Soldaţii lui Scipio nu controlau decât graniţa de coastă unde îşi puteau exercita superioritatea flotei. În peninsula propriu-zisă s-au izbit de o împotrivire adeseori înverşunată, marcată de evenimente precum asediul de la Numancia (153–133), sau de rezistenţa lui Viriatus, în Lusitania (147–139), evenimente care n-au fost decisive, de altfel, întrucât un secol desparte cucerirea oraşului Numancia de către Scipio Emilian de cucerirea redutei asturo-cantabrice de către Augustus. Ar fi absurd să percepem această luptă de două secole ca pe o manifestare a voinţei de independenţă a popoarelor din peninsulă şi iscusinţei războinice specifice unui temperament spaniol *avant la lettre*, temperament care, mai târziu, avea să fie dovedit şi de gherila dusă împotriva armatei lui Napoleon. Încetineala unei cuceriri care, de altfel, nu a fost niciodată completă, s-ar explica mai degrabă prin inexistenţa oricărei forme de organizare politică: anumite regiuni din Nord vor rămâne departe de dominaţia romană.

Ocuparea ţinutului s-a făcut în trei etape:

— între 218 şi 172 î.H. litoralul mediteranean şi Andaluzia;

— între 194 şi 172 î.H. bazinul Ebrului;

— începând din 123 î.H. Baleare şi restul teritoriului.

O primă etapă începe în 218, când romanii debarcă în Ampurias. Durează cam două secole şi este caracterizată printr-un un mare efort în vederea ocupării, a punerii în valoare a teritoriului şi prin „fondarea" coloniilor de veterani; e cazul oraşelor Emerita (Mérida), Caesarea Augusta (Saragosa), Italica (în apropiere de Sevilla), León, Bracara Augusta (Braga)... În regiuni ample influenţa Imperiului este considerabilă: nord-estul (Catalonia) prelungindu-se până la valea Ebrului; sectorul Cartaginei; valea Guadalquivirului. Romanizarea Lusitaniei s-a făcut prin Alentejo, pornind din Betica. Prezenţa Romei este superficială, aproape nulă, în Asturia şi ţinuturile basce. Începând din anul 19 î.H., Peninsula Iberică — desemnată de atunci încolo drept Hispania, termen ce se generalizează[10] — face parte integrantă din Imperiul Roman. Augustus stabileşte circumscripţiile administrative în trei provincii:

— Betica, adică valea Guadalquivirului;

— Lusitania, în jurul văii Tajo şi a coloniei Emerita Augusta unde se instalează, în 25 î.H., primii veterani;

—Tarragona (*Hispania citerior tarraconensis*) de care ţineau valea Ebrului, Catalonia, nord-vestul şi Cartagina.

Urcarea pe tron a lui Vespasian, în 69 d.H., deschide marea epocă a Spaniei romane. Locuitorilor li se acordă *jus Latii* care, fără a face din ei cetăţeni cu drepturi depline, le acordă garanţii. Multe oraşe devin municipii romane. În ce priveşte restul, gradul de romanizare se măsoară în funcţie de numărul şi importanţa oraşelor. Popoarele Peninsulei Iberice se integrează ariei economice a Imperiului. Spania continuă să exporte către Roma metale, îi furnizează tot mai mult grâu, vin şi ulei. Atraşi de beneficiile agriculturii, căpetenii de triburi şi înalţi funcţionari romani dobândesc mari domenii în valea Guadalquivirului. Această zonă fusese, începând din epoca iberopunică, centrul unei activităţi economice neîncetate. Romanii au avut grijă să rentabilizeze terenurile Andaluziei, regiune al cărei ax era considerată Betica (Guadalquivir), organizându-le, exploatează minele din sierra Morena (aur, argint, aramă, fier), pământurile joase şi fertile, marea unde se pescuia ton şi care permitea să se comunice cu restul lumii. Marele fluviu era navigabil pe atunci până la Córdoba, dar apele afluenţilor săi provocau regulat revărsări şi inundaţii devastatoare. Necesităţile economice, mai degrabă decât

geografia, au impus crearea oraşului Hispalis (Sevilla), portul indispensabil pentru circulaţia mărfurilor din ţinuturile din interior şi pentru comunicarea cu exteriorul graţie mareelor crescătoare ce permiteau corăbiilor din mările mai înalte să ajungă până acolo. În epoca romană, regiunea se organizează în jurul mării şi al fluviului. În câmpiile irigabile se cultivau cereale, măsline şi viţă-de-vie; în zonele mlăştinoase se dezvoltă creşterea bovinelor; diferite zone de lângă *villae* au fost legate printr-o reţea de drumuri. Resturile preselor de ulei, fragmentele de ţigle şi amfore pe care arheologii le-au scos la lumină sunt mărturii ale acestor eforturi.

S-a pus la punct şi o organizare economică şi socială durabilă: marea proprietate — *latifundio* —, oraşele devin centre de civilizaţie şi sunt legate între ele printr-o reţea de şosele — în peninsulă existau treizeci şi patru de trasee: din Pirinei la León, din Tarragona în Andaluzia, de la Lisabona la Mérida, de la Braga la Astorga, de la Mérida la Saragosa. Cucerirea romană a permis peninsulei să se integreze în economia mediteraneană şi, mai ales, într-o civilizaţie superioară. Hispano-romanii, pe care ar fi incorect să-i numim deja spanioli, aveau, totuşi, acces la o cultură de vocaţie universală şi vedeau deschizându-se în faţa lor posibilităţi nebănuite de ascensiune. În acele timpuri, Spania a furnizat Romei câţiva dintre cei mai mari scriitori (Marţial, Quintilian, Seneca, Lucanus...) şi chiar împăraţi (Traian, Hadrian, Nerva). Religia a fost mai întâi un cult imperial apoi, începând din secolul al IV-lea, creştinismul devine un factor de unificare şi romanizare, ca şi latina ce a jucat un rol esenţial: a servit hispano-romanilor ca mijloc de comunicare într-o limbă comună; limbile primitive au sfârşit prin a dispărea, exceptând basca deoarece nordul peninsulei a scăpat de o romanizare atât de profundă precum în restul teritoriului.

Prosperitatea Spaniei romane începe să intre în declin în secolul al III-lea. În 212, împăratul Caracalla conferă locuitorilor ei *jus Romanorum* prin care deveneau cetăţeni romani cu drepturi depline. Însă dificultăţile economice stânjenesc activitatea oraşelor. Mulţi dintre cetăţenii bogaţi preferă să se instaleze la ţară, în *villae* ce erau, de fapt, mari domenii agricole care cuprindeau trei elemente: reşedinţa proprietarilor, construcţiile pentru servitori şi vite şi domeniul propriu-zis. Graţie vestigiilor descoperite (mozaicuri, picturi, băi, terme...) se ştie că unele dintre aceste *villae* erau prevăzute cu instalaţii de un mare confort şi chiar de un mare rafinament, ceea ce trebuia să-i determine pe stăpâni să locuiască acolo permanent. *Villa* e o mărturie, de asemenea, şi pentru obiceiurile sedentare, pentru habitatul dispersat, pentru preeminenţa

agriculturii asupra creşterii vitelor şi siguranţa pe care o oferea câmpia, toate aceste lucruri putând fi interpretate ca semne ale declinului progresiv al acelei urbanizări ce fusese marca distinctivă a romanizării. În regiunea Valencia, criza din secolul al III-lea se manifestă printr-o atonie ce se va prelungi până în secolele X–XI. Populaţia va părăsi atunci câmpia şi se va refugia în satele de munte. În acest spaţiu, poate ca şi în altele, ruptura dintre Antichitatea târzie şi secolele medievale se petrece înainte de cucerirea arabă şi chiar de dominaţia vizigotă: „Cu mult înaintea secolului al V-lea, cadrele economice, sociale, culturale, fără îndoială că şi demografice ale Antichităţii, sunt distruse sau profund modificate.[11]"

Oare Roma a unificat politic, economic, social şi cultural Peninsula Iberică, sau s-a mulţumit doar să impună o suprastructură administrativă unor popoare care păstrau aproape intacte caracteristicile anterioare? Specialiştii nu s-au pus de acord, iar această dispută are implicaţii politice. Unii — castilienii —, demonstrează importanţa romanizării ca factor de unitate; alţii — mai ales catalanii —, contestă această perspectivă. După teza castiliană a lui Menéndez Pidal, romanii au fixat un termen-limită fragmentării etnice, lingvistice şi sociale a peninsulei; ei impun unitatea administrativă, politică, lingvistică, şi finalmente religioasă. Spania devine o provincie integrată lumii romane. Romanizarea a fost mai superficială la nord, în ţinutul basc — este „Spania care a scăpat romanizării" —, peste tot, în rest, ea a fost totală. S-a făcut începând de la oraşe; în esenţă a constat într-un proces de urbanizare şi a existat o trecere de la *forumul* antic la *plaza mayor*. Religia şi limba au completat unificarea Spaniei şi includerea ei în lumea romană.

Aceasta este teza castiliană pe care unii catalani o contestă, în special Pedro Bosch-Gimpera. După părerea lui, Roma a impus o suprastructură administrativă, dar grupurile indigene şi-au păstrat particularităţile; pătrunderea romană s-ar fi limitat doar la zona litoralului şi la o anumită elită socială — restul populaţiei a rămas egal cu sine. Romanii doar ar fi forţat aceste populaţii să convieţuiască, dar ele nu s-au amestecat. Deci n-ar fi existat unitate hispanică, ci provincii autonome din punct de vedere administrativ, în ciuda cultului imperial, în ciuda creştinismului. Populaţiile primitive — Bosch-Gimpera le numeşte „popoare" — au avut multe lucruri în comun, lucruri ce vor rămâne aproape intacte şi vor reînvia, sub altă denumire, după cucerirea musulmană. Dacă Bosch-Gimpera spune adevărul, revendicarea autonomiei de către catalani nu e un capriciu, nu e o revendicare de dată recentă şi nici o reactualizare, mai mult sau mai puţin artificială; ea corespunde

unei realităţi: existenţa popoarelor care au suportat o integrare impusă mai întâi de romani, apoi de musulmani, şi în final de castilieni. Însă e sigur că Roma şi-a scos popoarele din izolare şi le-a dat măcar sentimentul apartenenţei la o comunitate superioară, fără să poată fi vorba de o personalitate colectivă consacrată: Spania romană nu este încă Spania. Această variantă hispanică a Romei va înfrunta şocul invaziilor barbare.

SPANIA VIZIGOTĂ

Aceşti barbari au fost mai întâi vandalii[12], suevii şi alanii. Vizigoţii vor sosi mai târziu, în valuri succesive, între 409 şi 507, după căderea Imperiului Occidental şi cea a regatului got de la Toulouse. Nu reprezintă nişte invadatori propriu-zişi de vreme ce sunt aliaţii romanilor; chiar vor fi cel mai romanizat popor dintre cele balcanice. Unuia dintre regii lor, Athaulf, i se atribuie în 417 aceste cuvinte: „Roma va fi apărată de forţa goţilor ceea ce, într-un anume fel, trebuia să se întâmple în 451 când, în bătălia de pe câmpiile Cataloniei, Attila a fost oprit de armatele coalizate ale lui Aetius şi Teodoric." Începând din 468, ei încep să-şi extindă dominaţia asupra întregii Peninsule Iberice. În 531, Amalric s-a instalat la Barcelona. Athanagild (551–567) fixează definitiv capitala regatului la Toledo. În secolul următor, Suintila (621–631) cucereşte enclava pe care Imperiul Bizantin o păstra în regiunea Granadei, un eveniment crucial căruia Sfântul Isidor îi sublinia importanţa: „Suintila a ajuns prin fericita sa victorie la gloria unui triumf superior, precum alţi regi, de vreme ce a fost primul care a fixat puterea monarhică asupra întregii Spanii peninsulare, lucru ce nu se mai întâmplase sub alt suveran înaintea lui." Spania vizigotă formează o comunitate politică independentă, iar autoritatea regilor de la Toledo se extinde asupra întregii peninsule. Recceswinth instaurează unitatea în 654 promulgând Cartea Judecăţilor (*Forum Judicium*) care, pornind de la Dreptul roman, aboleşte orice diferenţiere între locuitorii supuşi, totuşi, aceluiaşi corp de magistraţi şi unei singure legi.

Cu toate acestea, vizigoţii erau minoritari: mai puţin de 200 000, faţă de 4–5 000 000 de hispano-romani. În plus, erau de confesiune ariană (refuzau să accepte unitatea şi consubstanţialitatea celor trei entităţi ale Sfintei Treimi), ceea ce-i opunea unei populaţii rămase majoritar fidelă catolicismului. Leovigild a făcut să avanseze unificarea teritorială, politică şi chiar ju-

ridică a regatului. El se izbeşte însă de imposibilitatea de a converti la arianism populaţia hispano-romanică. Recared trage învăţămintele: în 587 el se converteşte la catolicism. Peste doi ani, al treilea Conciliu de la Toledo consacră această transformare: catolicismul devine religia oficială a regatului vizigot. Din acest moment, se stabileşte între puterea de stat şi Biserica Catolică un soi de identificare ce va lăsa urme profunde şi durabile în Spania. Puterea regală şi cea clericală se asociază pentru a fixa orientări esenţiale pentru regat cu prilejul marilor reuniuni periodice. Acestea erau Conciliile de la Toledo. Adunările erau întotdeauna convocate de către rege care stabilea şi ordinea de zi. Nobilii şi episcopii participau la discuţiile privind problemele politice; doar episcopii deliberau asupra chestiunilor religioase dar, pentru a fi validate, deciziile lor trebuiau aprobate de rege. Cele două secole de dominaţie vizigotă au condus la o construcţie politică şi religioasă corente. „Ca să se fi vorbit atâta, după 711, despre «prăbuşirea Spaniei», trebuia, mai întâi de toate, ca Spania să fi existat." (Pierre Vilar). Timp îndelungat, spaniolii aveau să se refere la unitatea Spaniei realizată de vizigoţi: luptând cu maurii, suveranii creştini ai Evului Mediu aveau să-şi ceară înapoi moştenirea şi să-şi urmeze menirea. Amintirea goţilor capătă proporţiile unui mit în Spania secolului al XVII-lea: a fi descendentul goţilor era un semn de nobleţe. Se invoca tradiţia vizigotă pentru a justifica revendicările teritoriale, influenţa politică a Spaniei şi, de asemenea, ca mod de guvernare opus ascensiunii absolutismului. Epoca vizigotă a produs şi un gânditor pe care am fi tentaţi să-l catalogăm drept naţional: Sfântul Isidor din Sevilla († 636). *Elogiul Spaniei* (*Laus Spaniae*) care poartă semnătura lui, deşi datorează mult izvoarelor anterioare, este primul dintr-o serie lungă de texte similare mărturisind un patriotism spaniol precoce. Sfântul Isidor nu este doar cel mai de seamă reprezentant al culturii spaniole din epoca vizigotă, el a cunoscut o faimă şi un prestigiu imens în Europa prin felul în care a cules şi transmis cunoştinţele Antichităţii[13] operând o sinteză originală între înţelepciunea înaintaşilor şi credinţa creştină. Alcuin vedea în el pe „eruditul tuturor bisericilor de limbă latină".

Monarhia vizigotă era electivă, Leovigild (568–586), eşuând în tentativa lui de a crea un regat ereditar în avantajul familiei sale. Regii îşi numeau fiii drept succesori potenţiali în speranţa de a afirma, măcar, principiul eredităţii, dar regulile stabilite în timpul celui de-al patrulea Conciliu de la Toledo (633) erau drastice: la moartea unui suveran, nobilii şi episcopii trebuiau să cadă de acord asupra desemnării unui succesor dintre nobilii de rasă gotică, ritul religios

al „ungerii" conferea mai apoi alesului autoritatea de care avea nevoie şi îl sacraliza într-un fel. Un asemenea sistem autoriza toate ambiţiile şi toate intrigile. Fiecare schimbare de rege prilejuia lupte între facţiunile rivale. O succesiune astfel disputată a cauzat ruinarea monarhiei vizigote, la începutul secolului al VIII-lea. Şi permiţând intervenţia arabilor, a schimbat destinul Spaniei.

De la invazia musulmană din 711 şi până în zilele noastre, se disting trei mari perioade. Pe parcursul celei dintâi, Peninsula Iberică era împărţită între Occident şi Orient, între Islam şi creştinism. Comunităţile evreieşti profită de această stare de fapt pentru a se menţine, apoi pentru a se dezvolta, înainte de a înfrunta o ostilitate crescândă. Este ceea ce s-ar putea numi Spania celor trei religii. Venirea la domnie a Regilor Catolici inaugurează o nouă eră; Spania va reuni atunci creştinătatea, cu cincizeci de ani înainte ca această creştinătate să fie copleşită sub presiunea Reformei protestante. Timp de două secole, Spania devenită o putere mondială pretinde să-şi impună hegemonia. O a treia perioadă începe odată cu Bourbonii, în secolul al XVIII-lea. Spaniolii se înfruntă între ei. Pentru a se alătura lumii transformate de revoluţia ştiinţifică şi de secularizarea pământurilor, ţara lor trebuia, oare, să renunţe la a mai fi ea însăşi? Probabil că s-a exagerat importanţa luptelor fratricide ce au sfâşiat Spania cel puţin până la moartea lui Franco. Toate ţările Europei — începând cu Franţa în 1789 — au cunoscut frământări asemănătoare. Astăzi discuţiile au luat o altă întorsătură; Spania e o naţiune sau o comunitate de naţionalităţi? Constituţia din 1978 nu a tranşat lucrurile la modul real; problema este de a da un sens statelor autonome. Spania va deveni o confederaţie?

NOTE

[3] Ramón Menéndez Pidal, *Los españoles en la historia,* Buenos Aires, Espasa-Calpe, 1959 (colecţia Austral, nr. 1260).

[4] A. Castro, *La Realidad.*

[5] H. I. Marrou, *Saint Augustin et l'augustinisme*, Paris, 1955, pp. 11-12.

[6] În ultimele secole ale Evului Mediu erau numiţi *mudejari* musulmanii supuşi autorităţii unui suveran creştin.

[7] A. Castro, *op. cit.*, p. XII.

[8] Claudio Sánchez-Albornoz, *España*, t. I, p. 5.

[9] *Ibid.*, I, p. 102.

[10] Cuvântul *Hispania* este, poate, de origine feniciană; unii susţin că ar reprezenta sintagma „ţara iepurilor", datorită abundenţei acestor animale ce îi uimise pe călători.

[11] André Bazzana, *Maisons d'al-Andalus. Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne orientale*, Madrid. Casa Velásquez, 1992, p. 35.

[12] Vandalii nu au rămas în Spania decât vreo douăzeci de ani. Unii dintre ei se stabiliseră în sudul peninsulei, dar nu au lăsat urme ale trecerii lor. În ciuda unei etimologii fanteziste, nu ei au fost cei care au dat numele acestei regiuni: Andaluzia nu este ţinutul vandalilor, ci al-Andalus, Spania musulmană.

[13] *Etimologiile* sunt o vastă compilaţie cu caracter enciclopedic în care Sfântul Isidor încearcă să rezume ştiinţa Antichităţii.

PARTEA ÎNTÂI

Spania celor trei religii

(711–1474)

Invazia arabă din 711 schimbă mersul istoriei Spaniei. Pornind de la această dată, Peninsula Iberică este scindată între două civilizaţii: Orientul musulman şi Occidentul creştin, situaţie inedită ce va avea consecinţe de durată, perceptibile încă şi azi. De-o parte, era ceea ce textele arabe numeau *al-Andalus*[14], Islamul Spaniei; de cealaltă parte, *Hispania* creştină. Spania musulmană — la fel ca şi Africa de Nord — era pe atunci integrată unei zone relativ omogene ce se întindea de la Indus la Oceanul Atlantic; în ciuda fragmentării regionale, se regăsesc pretutindeni aceeaşi religie, aceeaşi limbă, aceeaşi lege. Spania creştină va căuta să-şi păstreze identitatea şi să menţină contactul cu Occidentul. Aceste două elemente au variat considerabil de-a lungul timpului. În anii ce au urmat imediat cuceririi, al-Andalus se întindea aproape pe întreaga peninsulă, exceptând câteva redute în Pirinei şi în Munţii Cantabrici. Spre sfârşitul secolului al XI-lea, după înfrângerea de la Toledo (1085), cele două teritorii aproape se echilibrează: Islamul domină la sud de Tajo, creştinii la nord. În secolul al XIII-lea, victoria de la Las Navas de Tolosa (1213) aduce creştinilor întreaga vale a Guadalquivirului pe care-l vor supune în câteva decenii. Din al-Andalus nu va mai rămâne atunci decât micul emirat al Granadei ce-şi va păstra independenţa până în 1402.

[14] Cuvântul apare pentru prima dată în 716 într-un text bilingv (arabo-latin) în care este tradus prin *Spania*. Abia la sfârşitul secolului al XII-lea, în textele redactate în limba romană, se foloseşte *España* pentru a desemna peninsula întreagă. Textele arabe utilizează întotdeauna *al-Andalus* pentru a vorbi despre Spania musulmană, oricare ar fi fost teritoriul pe care se întindea.

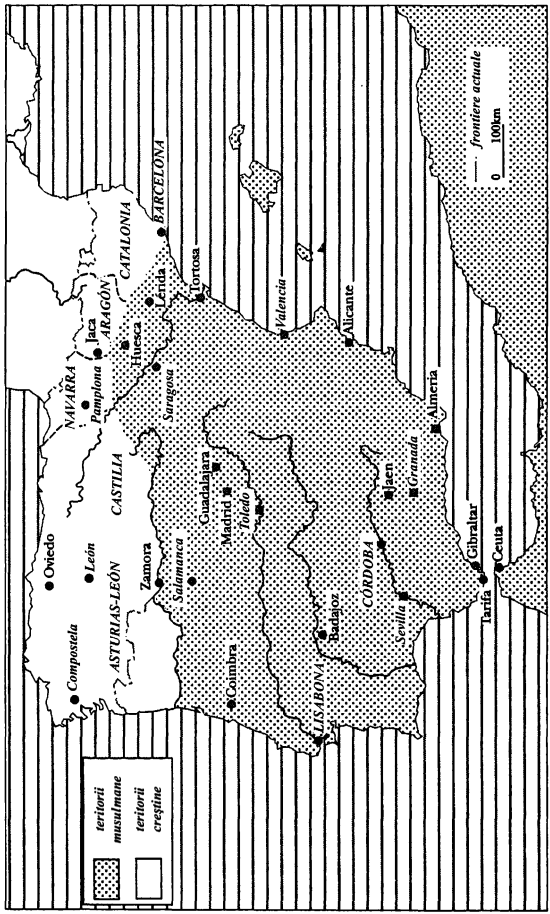

Emiratul şi califatul de Córdoba (711-1031)

CAPITOLUL I

Spania musulmană de la cucerirea arabă la sfârşitul califatului

(711–1031)

„PRĂBUŞIREA" SPANIEI

Rivalităţile pricinuite de schimbarea domnitorului au dus la stingerea monarhiei vizigote. La moartea regelui Witiza în februarie 710, unii nobilii au căutat să împartă regatul între fiii lui. Alţii se opun acestui lucru susţinând venirea la tron a lui Rodrigo ce triumfă după un scurt război civil. Adversarii lui nu acceptă înfrângerea. Pentru a pune mâna pe coroana ce le scăpase, ei cer concursul unui anume conte Julio care conducea Ceuta în numele împăratului bizantin. Julio era, neîndoielnic, un berber aliat musulmanilor care, de câteva luni, ocupau Africa de Nord. El a servit drept intermediar între fiii lui Witiza şi musulmani. Aceştia, sub conducerea lui Tariq, străbat strâmtoarea în aprilie 711[15]. Rodrigo e ucis aproape imediat (bătălia de la Guadalete), însă Tariq, în loc să se întoarcă în Africa, pătrunde şi mai adânc în interiorul ţării, ajungând până la Toledo. În iunie-iulie următor, superiorul său, Muza, soseşte în ajutor. Cele două armate reunite au pornit spre Saragosa şi valea Ebrului, au trecut Pirineii şi au cucerit Carcassonne şi Nîmes, în 725. În 732, au fost învinşi la Poitiers de Carol Martel şi s-au retras în peninsulă.

În câţiva ani, peninsula a căzut în mâinile sarazinilor[16]. Pentru a explica o prăbuşire atât de rapidă, s-a invocat chiar şi trădarea şi ajutorul dat de străini, ceea ce nu e fals. S-au căutat chiar şi motive romaneşti: contele Julien s-ar fi aliat cu Rodrigo, însă acesta ar fi abuzat de fiica celui dintâi, frumoasa Florinda, zisă şi Cava. Pentru a se răzbuna, Julien le-ar fi sugerat noilor

stăpâni ai Africii să cucerească peninsula şi le-ar fi uşurat acest lucru. Aşa s-a născut legenda despre „prăbuşirea" Spaniei. În realitate trebuie, negreşit, să punem cucerirea pe seama unui Islam dinamic şi expansionist care, după ce a supus Africa de Nord, se revarsă asupra Europei. Se ştie că un prim detaşament a debarcat la Tarifa, în iulie 710, având menirea de a merge în recunoaştere şi de a pregăti expediţia din anul următor. Cucerirea a fost înlesnită de rivalităţile politice şi de situaţia critică pe care o traversa Spania pe atunci; recolte proaste, foamete, ciumă, demoralizarea societăţii...

DE LA EMIRI LA CALIFII CÓRDOBEI

În 711, Spania devine o provincie (un emirat) supusă Califatului din Damasc. A existat o perioadă de instalare marcată de luptele interne ale invadatorilor (barbari şi berberi), de ură şi de rivalităţi între familii. Arabii din Nord îşi menţin puterea până la sosirea, în 755, a unui descendent al ultimului calif omeiad ce scăpase din masacrul asupra familiei sale, în Orient. În anul următor, Abd-al-Rahman I se proclamă emir al ţinutul cuprins între al-Andalus şi Córdoba şi se depărtează de calif. Până la moartea sa, în 788, reuşise să refacă în avantajul lui unitatea politică a Spaniei musulmane, unitate precară pe care cei şase emiri ce au urmat au păstrat-o cu greu. Au trebuit să lupte neîncetat, şi pe mai multe fronturi: împotriva grupurilor creştine refugiate în munţii de la nord, împotriva normanzilor care, sosiţi pentru prima dată în Galicia în 844, se îndreaptă spre sud, urcă pe valea Tajo şi Guadalquivir şi jefuiesc Sevilla. Mai presus de toate aveau de înfruntat opoziţiile din interior. Minoritatea arabă se ciocneşte de mai multe ori cu berberii, cu renegaţii sau cu creştinii rămaşi pe loc. Cea mai importantă dintre aceste revolte pare să fi fost cea a lui Omar ben Hafsun, la sfârşitul secolului al IX-lea. Descendent al unei familii de vizigoţi convertiţi la Islam, Omar ben Hafsun devine căpetenia celor nemulţumiţi şi, timp de mai mulţi ani, organizează un mic regat independent în munţii din Málaga. Comite greşeala de a abjura de la islamism şi de a reveni la creştinism. Acest lucru echivala cu o alianţă cu creştinii, iar partizanii lui musulmani l-au abandonat, ceea ce i-a adus înfrângerea în 917, sub domnia lui Abd-al-Rahman al III-lea (912–961). Sigur pe victoria sa asupra rebelilor, acest suveran a căutat să-şi extindă autoritatea asupra întregului al-Andalus. Nu a reuşit însă decât în oarecare măsură. Un mare oraş precum Toledo, de exemplu, a fost întotdeauna ostil

Omeiazilor care l-au făcut să plătească scump această nesupunere. Pe un alt plan, Abd-al-Rahman al III-lea devine eroul tradiţiei sunnite împotriva ereziei şiite, transformând şi de drept autonomia de fapt de care aceasta beneficia de la mijlocul secolului al VIII-lea. El recapătă titlul de comandor al credincioşilor pe care strămoşii săi Omeiazi l-au purtat în Orient de la 660 până la 750, iar în 929 se proclamă calif. Din acel moment au existat două centre în Islam: Califatul din Bagdad, în Orient, şi Califatul din Córdoba, în Occident.

Secolul al X-lea a fost epoca cea mai gloroasă a istoriei Spaniei musulmane; autoritatea califului de Córdoba se extinde asupra celei mai mari părţi a Peninsulei Iberice, asupra Balearelor şi a unei părţi din Maroc. Regimul îşi sprijinea puterea pe o aristocraţie de serviciu: parveniţi arabi sau berberi, mercenari maghrebini, funcţionari şi ofiţeri de origine umilă care fuseseră educaţi încă din copilărie pentru funcţii în palat. Printre aceşti oameni ce formau servitorimea şi garda califului se aflau şi sclavi originari din Africa neagră (sudanezi), dar un loc aparte îl aveau cei numiţi *sakaliba* sau *esclavons*, sclavi creştini importaţi din Europa Orientală, cel mai frecvent sclavi făcuţi prizonieri de cavalerii teutoni[17]. Occidentul medieval vindea mulţi sclavi islamului, vite umane vânate în ţinuturile de dincolo de Elba şi dintre care, cea mai mare parte, erau trimişi spre Spania prin Verdun şi valea Ronului. Evreii erau specializaţi în acest negoţ, ca şi în „fabricarea" eunucilor pentru haremuri, în special la Lucerna, oraş ce servea ca escală în comerţul de sclavi prin portul din Almería.

Iată prima trăsătură ce se distinge în cadrul civilizaţiei hispano-musulmane: este o societate sclavagistă, dar şi una urbană. Oraşele ei sunt întotdeauna şi fortăreţe, centre religioase şi culturale (cu moschei, minarete şi şcoli), şi nu în ultimul rând centre comerciale ce oferă produse aduse din lumea întreagă şi unde totul era pregătit pentru a-i primi pe neguţători: pieţe, caravanseraiuri, băi... În toată lumea musulmană oraşele cunosc un avânt considerabil: Medina, Bagdad, Teheran, Mosul, Alep, Damasc, Cairo, în Orientul Mijlociu; Samarkand, în Asia Centrală; Fes, Sevilla, Granada, Córdoba, Palermo, în Occident. Toate aceste oraşe erau legate printr-o reţea de comunicare ce constituia armătura economică, socială şi culturală a lumii musulmane, o imensă piaţă comună ce se întindea din Asia Centrală până la Oceanul Indian, din Sudan până la Pirinei. Din secolul al VIII-lea până în secolul al XI-lea, punctele forte ale acestei axe ce mergea de la Samarkand la Córdoba erau Bagdadul, Damascul, Cairo, Kerouan şi Palermo. Aceste popasuri dovedesc unitatea unei civilizaţii în care circulau oamenii, mărfurile şi ideile şi care depăşea vechiul fond regional, rural şi nomad din care izvorâse.

Prin contrast cu restul Europei, în aceeaşi perioadă, al-Andalus se distingea prin importanţa şi bogăţia oraşelor sale: în secolul al X-lea, Toledo număra 37 000 de locuitori, Almería 27 000, Granada 26 000, Saragosa 17 000, Málaga de la 15 000 la 20 000, Valencia 15 000... E de remarcat faptul că arabii nu au creat noi oraşe în Spania ci s-au instalat în cele existente încă de pe timpul romanilor, mulţumindu-se să le adapteze civilizaţiei lor: edificiile publice erau rare (moschei, pieţe), în timp ce aproape tot spaţiul disponibil era ocupat de construcţiile private ce purtau amprenta intimităţii şi a tainelor vieţii de familie. Cum era şi firesc, capitala le întrecea pe celelalte. Córdoba reprezenta o aglomerare urbană considerabilă. Lăsa mult în urmă nu numai oraşele Europei Occidentale care la acea vreme păreau simple târguri, ci şi celelalte metropole ale Islamului mediteranean: Palermo, Kerouan, Cairo... În privinţa populaţiei, s-au vehiculat numeroase cifre, pornind de la 100 000 până la un milion. Era, cu siguranţă, un oraş splendid, cu sute de moschei, mii de băi şi caravanseraiuri şi zeci de mii de prăvălii. Marea moschee începută la sfârşitul secolului al VIII-lea trebuia să adăpostească 5 000 de persoane. Din 936, califii îşi instalaseră reşedinţa şi conducerea în împrejurimi, la Madinat al-Zahra.

Activitatea industrială şi cea comercială aduceau bogăţia în al-Andalus. În numeroasele ateliere textile (Almería număra cam 800 în epoca Almoravizilor) se prelucra mătase, lână, bumbac; se fabricau mătăsuri, brocarturi, perdele, covoare... Până în secolul al XII-lea, lumea musulmană dovedeşte o superioritate netă faţă de Occidentul creştin. Orientul rămâne principalul animator, polul de atracţie, sursa acestei supremaţii şi a acestei bogăţii cărora al-Andalus le datorează mult. Singurele monede din aur care circulau pe atunci în Europa ieşiseră din atelierele greceşti (dependente de Imperiul Bizantin) sau arabe. Multe dintre ele proveneau din Spania.

Pentru a face consideraţii asupra componentei urbane în lumea islamică ar fi de preferat să revedem anumite clişee, ca de exemplu legenda conform căreia musulmanii ar fi adus în Spania meşteşugul de a cultiva şi iriga pământul; aceste tehnici erau cunoscute în Africa şi în Peninsula Iberică încă din epoca romană. Nu trebuie, totuşi, să le refuzăm arabilor orice influenţă în domeniul agriculturii, după cum o făcea, la începutul secolului, Julián Ribera care se străduia să demonstreze că sistemul de irigaţii din *huerta* din Valencia, de exemplu, nu le datora nimic. Deşi nu le-au inventat ei, arabii au avut meritul de a repune în funcţiune şi de a completa tehnicile hidraulice anterioare. Ei au perfecţionat mai ales sistemul de canale de irigaţii şi au generalizat folosirea noriei. Nu au neglijat agricultura tradiţională, în special cultura

grâului, bază de alimentaţie sub formă de pâine, supe, terci[18], nici chiar cultura viţei-de-vie: în ciuda interdicţiei impuse de Coran, se pare că vinul se bea în toate păturile societăţii în vremea califatului. Arabii au aclimatizat în Spania şi culturi noi: portocalul, bumbacul, dudul, trestia de zahăr[19].

Cultura a ajutat şi ea la strălucirea şi prestigiul califatului. Córdoba era, împreună cu Bagdadul şi Cairo, unul dintre cei trei poli ai civilizaţiei islamice în Evul Mediu şi a beneficiat de aportul celorlalte două. Al-Hakam al II-lea (961–976) îi primea acolo pe savanţii orientali şi a fondat o bibliotecă publică care, deşi mai puţin bogată decât cea din Cairo, nu avea mai puţin de 5 000 de lucrări; numai catalogul ei număra patruzeci şi patru de volume. Pe lângă cărţile religioase, se găseau aici tratate de ştiinţă, de medicină, de filosofie etc. Aporturile culturilor arabe şi hinduse completau moştenirea Antichităţii greceşti şi eleniste. Medici, botanişti, astronomi, matematicieni, filosofi etc., lucrau aici, iar atelierele de copişti se aflau la dispoziţia cercetătorilor.

Interesul faţă de ştiinţe nu începe a se manifesta mai devreme de mijlocul secolului al IX-lea. Atunci începe traducerea din greacă şi arabă a textelor Antichităţii. În lumea islamică, se întâlneau rar veritabili specialişti. Era vorba, în general, mai degrabă de nişte eruditi care se interesau de toate ramurile ştiinţei. În medicină, au fost repuşi în drepturi clasici precum Hipocrat şi Galenus cărora le sunt îmbogăţite descoperirile. Se poate cita exemplul lui Ibn Wafid (1008–1074), cel mai mare dintre medicii arabi din Toledo, ale cărui lucrări vor fi traduse în latină şi în catalană. Nu a fost doar un erudit; a practicat el însuşi medicina, iar în cărţile lui nu a ezitat să evoce experienţa dobândită prin contactul cu bolnavii. Ştiinţa lui a fost pur raţională; nu s-au descoperit elemente împrumutate din magie sau din teologie. În filosofie, numele cel mai de seamă era al lui Avicenna, care a operat o sinteză între aristotelism şi neoplatonism, pe de o parte, şi principiile religioase ale Islamului, pe de altă parte. Cel mai remarcabil dintre oamenii de litere „clasici" andaluzi ai secolului al XI-lea a fost Ibn Hazm din Córdoba, pe care Sánchez-Albornoz îl considera a fi unul dintre arhetipurile lui *homo hispanicus*, o verigă maură din lanţul ce porneşte de la Seneca şi se întinde până la Unamuno, ceea ce pune o primă problemă, aceea a originalităţii civilizaţiei hispano-musulmane. Această civilizaţie era, mai presus de toate, una hispanică (stratul musulman nefiind decât unul superficial) sau, mai bine zis, o variantă occidentală a Islamului? O reflecţie a lui Lévi-Provençal a prelungit respectiva întrebare printr-o altă ipoteză: originalitatea al-Andalus-ului ar fi provenit din izolarea faţă de restul lumii musulmane şi din contactele strânse cu comunităţile creştine şi evreieşti.

ARABI, BERBERI ŞI HISPANO-ROMANI

De unde veneau războinicii care au cucerit Spania în 711? Într-o carte apărută în 1969, Ignacio Olagüe dă acestei întrebări un răspuns sub forma unei provocări: „Arabii nu au invadat niciodată Spania."[20] El nu face altceva decât să răspundă unei controverse ce îi divizase încă demult pe istorici. Printre invadatorii din 711, arabii propriu-ziși erau o infimă minoritate: în oastea lui Tariq nu s-ar fi aflat decât nouă arabi, după părerea lui Henri Terrasse, douăzeci după alţi autori. Majoritatea o reprezentau berberii. Trecând în revistă feluritele invazii din secolul al VIII-lea se ajunge la mai puţin de 100 000 de invadatori şi, din acest total, probabil că numărul arabilor nu depăşea 30 000 — ipoteză minimă — sau 50 000 — ipoteză maximă. Fără riscul de a greşi, putem afirma că berberii erau mult mai numeroşi decât arabii. Acelaşi lucru este valabil şi pentru secolul al XI-lea, apoi al XII-lea; nici Almora- vizii, nici Almohazii, nu erau arabi. De aceea spaniolii, pentru a irita dominaţia musulmană, preferă să vorbească despre mauri, adică despre maghrebini[21]. Arabii şi berberii şi-au împărţit zonele de influenţă. Arabii, bunăoară, s-au instalat în bogata vale a Guadalquivirului. Aragónul a fost ocupat de arabi originari din Yemen şi a rămas relativ omogen în privinţa compoziţiei etnice. În alte zone, lucrurile s-au petrecut altfel. Unele regiuni au fost invadate de berberi, în altele invadatorii s-au mulţumit doar să trimită mici grupuri care să încadreze populaţia locală. De-a lungul întregii perioade musulmane, în al-Andalus s-au aflat, în diverse proporţii, arabi, berberi, convertiţi (*muladíes*), negri, sclavi, creştini, evrei.

Ne vom abţine, deci, să ne imaginăm invazia din 711 şi din anii următori sub forma unei maree umane ce s-ar fi revărsat în peninsulă. Mai degrabă, a fost vorba de trupe de şoc nu prea numeroase, formate majoritar din berberi, ce au venit repede de hac suprastructurii politice şi sociale a vizigoţiior. Masele nu au făcut nimic pentru a-şi apăra primii stăpâni, resimţiţi probabil ca opresori, iar cei noi nu le cereau decât impozite moderate faţă de cele pe care erau obişnuite să le plătească. Ele nu s-au convertit spontan la islamism, ci lent. Se pare că, la începutul secolului al X-lea, creştinii reprezentau încă trei sferturi din populaţia din al-Andalus; abia după aceea, acest raport s-a inversat. Chiar dacă trebuie să tratăm cu prudenţă aceste cifre, concluzia este că timp de două, şi poate chiar trei secole, creştinii au rămas majoritari în al-Andalus şi asta deoarece cuceritorii, cei mai mulţi

războinici în căutarea prăzii, nu făceau prozelitism religios şi, pe deasupra, în mod evident, ei înşişi abia se convertiseră la islamism şi nu practicau o credinţă dintre cele mai solide[22]. Aşa se explică această continuitate a comunităţilor creştine — *mozarabii* — şi evreieşti, asupra cărora vom reveni. Totuşi, de-a lungul timpului, a existat islamizarea; rezistenţele ideologice au cedat în faţa prestigiului învingătorilor şi a religiei lor uşor asimilabilă şi, în general vorbind, puţin constrângătoare.

Arabizarea — înţelegându-se prin ea utilizarea limbii arabe — a mers mână-n mână cu islamizarea; cele două modificări sunt paralele. Araba era limba învingătorilor şi a administraţiei; în acea vreme era limba progresului, a ştiinţei şi a culturii. Se înţelege că a fost adoptată pe întreg teritoriul al-Andalus, chiar dacă au persistat cazuri de bilingvism până în secolul al XII-lea.

Controversat a fost numărul redus al invadatorilor, printre care arabii propriu-zişi au fost minoritari, la fel ca şi numărul indigenilor care, convertiţi sau nu la islamism, au rămas pe loc continuând să formeze masa populaţiei. În ce măsură Spania Omeiazilor era un imperiu arab? Unii autori, mai ales spaniolii ce considerau perioada musulmană drept o paranteză în istoria lor naţională, au avut tendinţa de a minimaliza influenţa arabă. Ei au insistat asupra inferiorităţii numerice a cuceritorilor, asupra ardorii credinţei lor şi asupra metisajului cu femeile indigene[23], pentru a trage concluzia unei asimilări a învingătorilor de către învinşi. La începutul secolului al XX-lea, arabistul Julián Ribera şi-a propus să arate continuitatea structurilor administrative, lingvistice, culturale şi chiar economice ale Spaniei vizigote în Spania musulmană, apoi în Spania Reconquistei. După părerea lui, civilizaţia Spaniei musulmane datora foarte puţin invadatorilor şi aproape totul elementelor hispano-romane anterioare. Araba clasică n-ar fi fost decât o limbă de cultură, ignorată de cea mai mare parte a populaţiei care utiliza curent araba vulgară şi, mai ales, *romance*, limbă rezultată din descompunerea latinei şi care s-a aflat la originea dialectelor romane din peninsulă.

Aceasta este teza pe care nu au încetat s-o susţină iluştri medievişti spanioli, începând cu Ramón Menéndez Pidal şi cu Claudio Sánchez-Albornoz: cucerirea din 711 nu a generat soluţii de continuitate în dezvoltarea istorică a Spaniei. Cuceritorii, o mână de beduini inculţi şi câteva mii de berberi abia islamizaţi şi încă nearabizaţi, s-ar fi hispanizat rapid. Aşa s-ar fi constituit o societate mai mult hispanică decât orientală pe pământul Peninsulei Iberice. Henri Terrasse remarca faptul că islamismul din Spania s-a separat foarte devreme de restul lumii musulmane, de la începutul secolului al

VIII-lea, prin stabilirea la Córdoba a unui emirat independent devenit mai apoi califat. Şi el trage concluzia hispanizării Islamului şi a formării unei civilizaţii originale, înrudită cu cea care se dezvolta în Orient, dar în care elementele anterioare cuceririi deţineau o mare pondere.

Unul dintre argumentele cel mai des invocate în favoarea dăinuirii unei mentalităţi „occidentale" în al-Andalus este dedus din statutul femeii. Veniţi fără familii şi fără femei, războinicii din 711 s-ar fi „occidentalizat" prin contactul cu soţiile, cu concubinele, cu sclavele lor, toate indigene. În asemenea mediu pur hispanic creşteau copiii familiilor „arabe". Reminiscenţe ale acestui fenomen se vor regăsi şi în concepţia pe care musulmanii din Spania o vor avea despre femeie şi dragoste, foarte diferită de cea din Orient. Se citează drept exemplu sugestiv „romantismul amoros" din *Colierul porumbiţei,* una dintre capodoperele literaturii clasice hispano-arabe.

Astfel de puncte de vedere nu sunt împărtăşite de toţi cercetătorii. Potrivit părerii lui Pierre Guichard, s-ar fi subestimat importanţa numerică a arabilor şi a berberilor în cucerire şi, în plus, influenţa structurilor sociale la baza cărora s-au aflat tribul şi clanul. Arabo-berberii din secolul al VIII-lea le-ar fi adus cu ei în Spania de vreme ce, contrar unor concepţii precum cea anterioară, aceşti războinici n-ar fi venit singuri, ci cu fracţiuni de triburi, familii ce s-ar fi instalat în peninsulă. În realitatea socială a Spaniei musulmane, structurile de tip „oriental" atârnau mai greu decât cele „occidentale"; hispano-musulmanii, în general, trebuie să se fi simţit mult mai aproape de coreligionarii lor maghrebini şi orientali decât faţă de spaniolii creştini. Erau musulmani, înainte de toate, iar religia lor era un fapt de civilizaţie mult mai important decât fenomenele biologice. Şi acest lucru se reflectă în concepţia despre onoarea de familie, specifică arabilor şi berberilor: „Consecinţa predominanţei lumii bărbatului asupra celei a femeii şi a caracterului totodată pasiv, secret şi sacru al celei de-a doua, şi activ al celei dintâi, o reprezintă faptul că domeniul public era rezervat exclusiv bărbaţilor" (Pierre Guichard). Această concepţie va avea prelungiri în mentalitatea spaniolă.

Chiar dacă elementele arabe nu au pătruns decât într-o măsură infimă în chimia socială a musulmanilor spanioli, ele au impus o religie, o organizare politică, obiceiuri, şi mai ales o limbă — factor puternic de asimilare culturală. Araba a câştigat teren rapid. Américo Castro găseşte în aceasta un argument pentru a respinge teza hispanizării cuceritorilor africani. Şi are dreptate. Limba care se vorbeşte şi în care se scrie nu este una neutră; ea exprimă o mentalitate, moduri de a gândi şi de a simţi, o stare de civilizaţie[24].

Adoptând araba, Spania s-a trezit integrată lumii musulmane, „un conglomerat geografic destul de omogen format la graniţele Oceanului cu fiecare coastă din extremitatea lumii mediteraneene, Africa de Sud şi Peninsula Iberică" (E. Lévi-Provençal), chiar dacă, în ansamblu, ea păstrează o specificitate pe care o împărtăşeşte şi partea Africii situată dincolo de strâmtoare. Astfel, islamismul s-a implantat, în secolul al VIII-lea — uităm asta adeseori — într-o zonă a lumii antice romanizate, apoi creştinizate[25]. Sánchez-Albornoz consideră că anumite caracteristici ale islamului peninsular se regăsesc în Berberia medievală: până în secolul al XI-lea, continuă să utilizeze un dialect de origine latină, comunităţile creştine se menţin, nu se renunţă decât târziu la consumul vinului, în ciuda prescripţiilor Coranului, etc.

Cercetările arheologice făcute de André Bazzana în regiunea Shark al-Andalus[26] au îmbogăţit şi reînnoit dezbaterea asupra adevăratei influenţe a invaziei musulmane din 711: toponimia ne conduce la concluzia unei puternice şi rapide aculturaţii orientale şi islamice a satelor din regiunea Valencia[27]. André Bazzana înclină, deci, să vorbească despre „o puternică orientalizare a Peninsulei Iberice în Evul Mediu", dar conferă acestei afirmaţii două nuanţe, una superficială, cealaltă cu consecinţe profunde. Să trecem rapid peste cea dintâi: este fals că arabii au ocupat cele mai bune ţinuturi şi că nu au lăsat berberilor decât zonele muntoase şi sărace din interior; cel puţin în Levant, aporturile socio-culturale islamice au fost vehiculate cel mai frecvent de grupurile de origine berberă. Ar fi, prin urmare, vorba despre prezenţa unei anume „reorientalizări", dar una indirectă: „Sita maghrebină a modificat aportul Orientului apropiat arabic şi omeiad."

Nu este aspectul cel mai important. André Bazzana îşi pune întrebări asupra originalităţii contribuţiilor orientale: oare nu ar fi vorba despre o resurgenţă a elementelor culturale prezente în teritoriul mediteranean de milenii, elemente pe care Islamul s-a limitat să le preia, asimilându-le, şi să le vehiculeze până la Algarve? Sunt frapante, spre exemplu, asemănările între casa maghrebină şi cea ibero-islamică, însă ne putem pune întrebarea dacă, în cele două cazuri, nu este vorba despre un „fond mediteranean", readus la viaţă de Islam, fără îndoială, dar care i-ar fi fost anterior.

Dacă aşa ar fi stat lucrurile, s-ar fi ajuns la concluzia unui decalaj între marile evenimente ale istoriei tradiţionale şi mutaţiile profunde pe care le-au suferit populaţiile. Cucerirea din 711 nu ar fi condus, conform acestui punct de vedere, la nici o ruptură decisivă; aceasta s-ar fi produs mult înainte de secolele II-III, odată cu slăbirea latifundiei romane, cu declinul oraşelor,

cu ruralizarea şi abandonarea înălţimilor. Adevărata schimbare a modurilor de viaţă ar trebui plasată mult mai târziu, odată cu recucerirea progresivă a munţilor, cu constituirea unei reţele de *husun* (situri şi teritorii ale castrelor), odată cu generalizarea irigaţiilor ce modifică profund peisajul Levantului. Doar atunci schemele orientale triumfă definitiv. La fel şi recucerirea Valenciei de către creştini, în 1238, n-ar fi avut consecinţe imediate: popularea unor zone, locuinţa, tehnicile olăritului, ale zidăritului sau cele de cultivare a pământului, obiectele de uz casnic persistă până la mijlocul secolului al XIV-lea. Nu se putea renunţa de la o zi la alta la obiceiuri ancestrale ce defineau viaţa cotidiană. Era nevoie de timp pentru adaptarea la condiţiile noi prilejuite de evenimentele militare şi politice care nu prezentau interes decât pentru elite. Expulzarea din Spania a musulmanilor convertiţi la catolicism, la începutul secolului al XVII-lea, trebuie să fi provocat o a treia ruptură.

Teza este seducătoare, dar necesită două precizări:

1) se referă la spaţiul rural şi la viaţa cotidiană a acestuia. Or, mediile rurale sunt mult mai conservatoare din cauza constrângerilor vieţii agrare. E posibil ca un studiu asupra vieţii citadine să fi condus la alte concluzii în privinţa impactului marilor evenimente politice — cucerirea din 711, instaurarea Califatului de la Córdoba, recucerirea Valenciei.

2) André Bazzana a luat ca teritoriu de observaţie o zonă, regiunea Valenciei, unde recucerirea creştină nu a fost însoţită de un exod sau de un transfer al populaţiilor rurale: ţăranii mauri au rămas pe loc, au fost chiar obligaţi să o facă deoarece noii stăpâni aveau nevoie de mână de lucru. Valea Guadalquivirului ridică alte probleme; Reconquista a alungat locuitorii şi a dus la redistribuirea pământurilor către colonii veniţi din Nord. Ar fi interesant de aplicat aceeaşi metodă pentru a se verifica dacă şi aici permanenţele au sucombat sub presiunea tulburărilor provocate de evenimentele politice.

Chiar dacă structura etnică a Spaniei nu s-a modificat sensibil în urma invaziei din 711, peninsula a fost din nou legată, şi asta pentru mai multe secole, de o civilizaţie care nu avea mare lucru în comun cu cea romană. Juan Vernet observa acest lucru în trecut[28]. Există astăzi tendinţa, nu nemotivată, de a releva anglicismele prezente în limba uzuală, pentru a măsura care ţări din Europa Occidentală s-au impregnat cu elemente de civilizaţie nord-americană. Utilizând şi noi acelaşi criteriu, nu putem fi decât şocaţi de numărul elementelor pe care vocabularul spaniol le-a împrumutat din arabă, şi care sunt încă vii la cinci sute de ani după eradicarea islamismului din Spania. Acest fapt vorbeşte de la sine despre amploarea pe care trebuie s-o fi avut ara-

bizarea peninsulei în primele secole ale Evului Mediu. Limba nu este, bineînţeles, decât un aspect, dar în mod aparte semnificativ, al acestei acaparări a anticei Hispanii de către Islam.

EVREII PE PĂMÂNTUL ISLAMULUI

Spania musulmană a fost adeseori prezentată drept un ţinut în care cele trei religii monoteiste — islamismul, creştinismul şi iudaismul — ar fi convieţuit în pace şi bună înţelegere. Este adevărat că în teritoriile Islamului pactul numit *dhimma* includea prevederi speciale pentru „oamenii Cărţii", evrei şi creştini: ei aveau dreptul la un statut — erau „protejaţi", toleraţi, înţelegându-se prin aceasta că nu erau obligaţi să se convertească, ceea ce nu însemna însă că erau trataţi pe picior de egalitate cu musulmanii. Această atitudine implică reticenţa: necredinciosul era supus unor sarcini grele, iar convertirile masive ar fi dus la diminuarea simţitoare a dărilor fiscale către noii stăpâni ai Spaniei. În plus, evreii şi creştinii sufereau unele discriminări civile şi juridice; erau plasaţi sub un soi de tutelă dar, în ciuda tuturor restricţiilor legale, acest statut îi punea, teoretic, la adăpost de persecuţie. Aşa se explică faptul că şi-au putut păstra, pe lângă bunuri, şi libertatea de a practica propriul cult religios şi o relativă autonomie juridică. Şi unii şi ceilalţi aveau dreptul de a-şi desemna reprezentanţi pe lângă autorităţile musulmane şi se administrau singuri în cadrul comunităţilor respective.

Prezenţa evreilor în Peninsula Iberică este atestată încă din epoca romană. La începutul secolului al IV-lea se relevă prezenţa lor în Catalonia, în Levant, în Andaluzia, în centrul Mesetei (Ávila), în nord-vest (Astorga)... Informaţiile pe care le avem sunt mai numeroase şi mai preţioase în ce priveşte epoca vizigotă. Evreii formau atunci o comunitate religioasă, nu un grup etnic şi nici o clasă socială: acopereau o largă paletă de profesii, iar printre ei se aflau şi bogaţi, şi săraci. Se pare că nu se specializaseră într-o meserie anume, precum comerţul sau cămătăria. Primii suverani vizigoţi au dovedit mai degrabă toleranţă în privinţa lor. Lucrurile se schimbă la sfârşitul secolului al VI-lea, după convertirea lui Recared la catolicism (587). Preocupat de unitatea religioasă, acest rege ia primele măsuri împotriva evreilor: le interzice să ia în căsătorie femei creştine, să ocupe funcţii publice, să aibă sclavi creştini — ceea ce-i împiedică pe mulţi dintre ei să-şi lucreze în mod rentabil pământurile —, să facă prozelitism şi să construiască sinagogi noi.

Sisebut, urcat pe tron în 612, se arată şi mai agresiv. El urmăreşte să expulzeze din regat evreii ce refuzau să se convertească. Această politică a primit sprijinul autorităţilor religioase. Chiar dacă Sfântul Isidor a avut rezerve în privinţa convertirilor silite, obiectivul este evident: eliminarea evreilor. Invazia musulmană din 711 i-a salvat, cu siguranţă, pe evrei de catastrofa ce-i ameninţa. Se înţelege că i-au primit pe invadatori ca pe nişte eliberatori, că le-au deschis porţile unor oraşe şi că le-au servit chiar drept ajutoare. La Córdoba invadatorii ar fi primit sprijinul evreilor. La Sevilla şi la Toledo maurii, urmându-şi calea către nord, ar fi încredinţat aceste oraşe unor garnizoane evreieşti. Mai târziu, creştinii din Spania nu vor ezita să înfiereze aceste atitudini considerate drept trădare; e o acuzaţie ce va reveni constant în literatura antisemită.

Evreii s-au integrat rapid în noua societate. Îi aflăm aproape pretutindeni. În unele oraşe ei constituie populaţie majoritară, ca de exemplu la Lucena, celebră pentru şcoala ei rabinică ce a rezistat până în secolul al XII-lea. La fel, geografii vorbesc despre Granada şi Taragona ca despre nişte oraşe evreieşti. Aceşti evrei exercitau meserii dintre cele mai diverse. Mulţi exploatau pământul şi trăiau din agricultură, contrar unor păreri conform cărora evreii din Occident s-ar fi specializat de timpuriu în comerţ, finanţe sau cămătărie. Asemenea gen de ocupaţii nu erau exercitate, la drept vorbind, decât de o minoritate, la fel ca şi funcţiile administrative. Evreii au sfârşit prin a adopta araba drept o limbă de comunicare şi o limbă de cultură; au fost, deci, asimilaţi de societatea musulmană, iar autorităţile recrutau voluntari dintre evrei pentru a le încredinţa funcţii nepopulare, ca de exemplu strângerea taxelor. În mai multe rânduri, au putut fi văzuţi şi evrei ce deţineau înalte responsabilităţi în conducerea statului. Este cazul lui Abu Yusuf Hasday ibn Saprut, sub domnia lui Abd al-Rahman al III-lea (912–961): medic al curţii foarte înzestrat pentru limbile străine (traduce în special lucrări ştiinţifice), el îl asista pe calif în negocierile cu diplomaţii străini şi în problemele de comerţ exterior. Astfel de exemple, şi altele ce ar mai putea fi evocate, dovedesc consideraţia cu care erau trataţi evreii în Spania musulmană, dar trebuie aduse două corectări pentru a înţelege situaţia exactă. Mai întâi, că a fost vorba doar de nişte promovări individuale şi excepţionale a unor evrei pe deplin integraţi în viaţa politică a ţării; majoritatea coreligionarilor trăiau în condiţii mai modeste. Mai apoi, şi mai presus, situaţia socială a acestor evrei îi expunea, firesc, în perioadele de restrişte, la resentimentul şi la răzbunarea poporului; funcţiile înalte pe care le deţineau

contraveneau explicit pactului *dhimma* ce interzicea necredincioşilor să aibă vreo autoritate asupra credincioşilor — alungarea lor era, prin urmare, la fel de rapidă pe cât le fusese ascensiunea şi nu aveau nici o garanţie împotriva eventualelor schimbări de soartă, exceptând convertirea la islamism, ceea ce s-a şi întâmplat în cazul unora, dar într-o măsură greu de stabilit în cifre.

Momentul de apogeu al comunităţii evreieşti din Spania musulmană se situează spre sfârşitul Califatului de Córdoba şi la finele secolului al XI-lea. Această comunitate, protejată de statutul ei autonom, se administra singură, îşi desemna liber magistraţii şi rabinii, avea sinagogi, propriile şcoli rabinice, propriile spitale, ţinea legătura cu alte colectivităţi evreieşti din lume. La Granada, Hasday a fost unul dintre cei care au contribuit la strălucirea ştiinţei rabinice şi a literaturii evreieşti.

CREŞTINII DIN AL-ANDALUS

Ca şi evreii, creştinii ce se aflau în Spania în momentul invaziei din 711 au putut rămâne unde se aflau continuând să-şi practice liber religia, după cum prevedea pactul *dhimma.* Erau numiţi mozarabi, iar comunităţi creştine existau la Toledo, Córdoba, Sevilla, Mérida, dar şi în alte regiuni. Prezenţa mozarabilor este atestată încă din secolul al IX-lea în zona Huesca în care reprezentau 10-15% din populaţie şi unde aveau cel puţin trei mănăstiri. Aceste comunităţi se administrau ele însele sub conducerea celor însărcinaţi în special cu perceperea impozitelor. Legea goţilor (*Lex Gothorum*) continua să fie folosită drept cod juridic pentru litigiile care puteau interveni între creştini. Ierarhia ecleziastică s-a păstrat aproape neschimbată. Până la sfârşitul secolului al XI-lea al-Andalus rămâne împărţită în trei regiuni ecleziastice: Toledo, Lusitania (Mérida) şi Betica (Sevilla), fiecare dintre districtele sale fiind format din mai multe episcopii. Era recunoscută existenţa legală a mănăstirilor; în jurul Córdobei nu existau mai mult de cincisprezece. Aceste comunităţi îşi conservau liturghia: ritul mozarab provenit din ritul gotic alcătuit de Sfântul Isidor din Sevilla. Se urma tradiţia conciliilor. În cel puţin două rânduri (924 şi 1064) aceste comunităţi au fost vizitate de nunţiul papal.

Mozarabii şi-au considerat întotdeauna situaţia drept una provizorie. De fiecare dată când au avut ocazia, ei au emigrat în teritoriul creştin. Această mişcare ia amploare la mijlocul secolului al IX-lea, după aşa-numita poveste a martirilor din Córdoba, episod rămas încă obscur. În jur de 850,

un anume Eulogio, cleric ce aparţinea unei bogate familii mozarabe, şi prietenul său, Álvaro, şi el un burghez înstărit, au devenit capii unei revolte. La instigările lor, unii călugări, diaconi şi călugăriţe se oferă drept martiri. S-au prefăcut a trece la islamism, apoi au abjurat făcându-şi gestul public, ceea ce le atrăgea condamnarea la moarte. Eulogio însuşi a fost decapitat în 859. Opoziţie politică veritabilă, sau puseu de exaltare mistică? E greu de stabilit. Probabil că cei din comunităţile mozarabe au observat că situaţia lor devenea din ce în ce mai precară, ceea ce ar explica şi convertirile mai numeroase la islamism şi mişcarea de emigrare spre teritoriile creştine din nordul peninsulei, în Catalonia şi mai ales în regatul Asturias. În această perioadă — sfârşitul secolului al IX-lea şi începutul secolului al X-lea — au fost întemeiate sau repopulate unele mănăstiri de către călugării mozarabi, precum cea de la San Miguel din Escalada, lângă León. În secolul al X-lea, mozarabii erau pe cale de dispariţie în zonele de periferie, şi chiar în marile oraşe. Atunci când Huesca a fost recucerit, în secolul al XI-lea, în oraş rămăseseră foarte puţini.

Fără a constitui o specificitate a Spaniei musulmane — se găsesc exemple similare de fiecare dată când arabii au cucerit regiuni în prealabil creştinizate —, cazul mozarabilor a reţinut atenţia istoricilor. În *Historia de los mozárabes españoles*, publicată în 1897, F.J. Simonet a exploatat toată documentaţia disponibilă cu privire la această chestiune şi a tras concluzii favorabile tezei tradiţionaliste: el opunea atitudinea mozarabilor celei a „falşilor spanoli" (cei care se convertiseră la islamism) în timpul „captivităţii" Spaniei pentru a sugera că islamismul nu era decât o spoială, iar dominaţia lui o simplă paranteză în istoria Spaniei. Studiile mai recente au condus la reconsiderarea teoriei ţinându-se cont de două aspecte: amploarea fenomenului şi semnificaţia lui istorică.

În privinţa primului aspect, Mikel de Epalza are unele nedumeriri. El se îndoieşte că mozarabii ar fi fost atât de numeroşi pe cât se spune. Le contestă chiar şi existenţa în anumite regiuni, şi asta din două motive. După părerea lui, înainte de 711, creştinizarea n-ar fi fost nici profundă şi nici omogenă pe întreg cuprinsul peninsulei, ceea ce ar fi redus şi mai mult şansele de supravieţuire ale creştinismului. În al doilea rând, existenţa creştinilor implica prezenţa episcopilor, singurii capabili să-i binecuvânteze pe preoţi şi mirul necesar botezului. Deci ponderea mozarabilor ar trebui măsurată după numărul episcopilor atestaţi de documente. În funcţie de aceste criterii, Mikel de Epalza ajunge să conteste existenţa fenomenului mozarab în Levantul valencian[29] şi îl pune sub semnul întrebării în alte cazuri. Toledo a avut episcopi

până în secolul al IX-lea; pentru secolul al X-lea nu mai e nimic sigur. Aceasta ar trebui să ne facă să negăm existenţa unei comunităţi mozarabe la Toledo începând din acest moment, ceea ce constituie o concluzie pripită de vreme ce existau mozarabi în momentul recuceririi oraşului (1085).

Termenul şi conceptul de „mozarab" sunt de dată târzie; ele desemnează mai puţin un fenomen religios cât o realitate culturală: mozarabii erau creştinii arabizaţi în dublu sens — vorbeau araba şi, la contactul cu arabii, le adoptă modul de viaţă. Amestecaţi cu maurii (aparent ei nu locuiau în cartiere separate), mozarabii, la fel ca şi evreii, au sfârşit prin a se integra în societatea musulmană. Latina a rămas limba lor liturgică, dar foloseau tot mai mult araba ca limbă de cultură şi de comunicare. Care arabă? Nu se ştie. E foarte credibil ca cei mai mulţi dintre hispano-romani să fi folosit dialecte diferite, nu în scris, însă elitele cunoşteau, negreşit, araba literară. Clericii mozarabi, ce nu puteau rămâne indiferenţi la bogăţia literaturii şi culturii musulmane, au ajuns să citească mai bine araba decât latina. Această arabizare s-a făcut progresiv. Un text arab de la sfârşitul secolului al X-lea semnala că la Maghreb se utilizau trei limbi: araba, berbera şi o limbă derivată din *rumi,* adică latina folosită în Africa (*al-latini al-afariqui*); araba vorbită conţinea adeseori cuvinte şi elemente de origine latină, ceea ce îi şoca pe călătorii orientali ce numeau această limbă „araba din vest": *al-garbya.* La începutul secolului al XVII-lea, dicţionarul lui Covarrubias relua această etimologie: „Algarabía, adică limba africanilor sau occidentalilor de vreme ce, faţă de noi, ei se aflau la vest, în Algarve, adică la apus." În castiliană, termenul a devenit sinonim cu „bolboroseală".

Limba este semnul cel mai evident al unei aculturaţii ce se manifesta sub mai multe aspecte. Mozarabii îşi luau nume romane, adoptau vestimentaţia şi modul de viaţă al musulmanilor. În secolul al X-lea, de exemplu, deja ei nu mai mâncau carne de porc şi evitau să expună imagini (picturi, sculpturi) ale lui Dumnezeu, ale Fecioarei sau ale sfinţilor în bisericile lor. Continuau să celebreze sărbătorile tradiţionale, dar li se părea firesc să-i invite adeseori la ele şi pe mahomedani. Astfel, la mijlocul secolului al X-lea, se poate vedea cum califul Córdobei organiza curse de cai cu ocazia sărbătorii Sfântului Ioan.

Asemenea ciudăţenii îi surprindeau pe cei din regatele creştine din Nord când mozarabii au sosit şi s-au instalat acolo. Aceştia aduceau stiluri de viaţă, obiceiuri vestimentare şi culinare, tehnici şi forme de artă de origine musulmană — să ne gândim la dezvoltarea artei mozarabe în regiunea León. Aduceau cu ei mai ales acel conservatorism ce le permisese să rămână fideli

credinţei lor pe când se aflau într-un mediu ostil. Erau mândri de a fi creştini dinainte de cucerirea arabă şi de a fi rezistat fascinaţiei islamismului. De aceea îşi îndemnau coreligionarii la intransigenţă. Precum se va vedea, ei îi încurajau pe suveranii creştini din Nord să se proclame moştenitori ai monarhiei vizigote. Tot ei au fost cei ce au consacrat conceptul de recucerire. Date fiind acestea, oare clericii nu continuau, fără să-şi dea seama, ideea musulmană de război sfânt? Ne-am putea pune şi noi această întrebare căci se disting, în comportamentul şi în doctrina lor, şi alte contaminări islamice. Cu timpul, nivelul doctrinal al mozarabilor a slăbit constant. Privaţi de orice contact cu restul creştinătăţii, aflaţi în contact cu evreii şi cu musulmanii, mozarabii nu au avut cum să nu resimtă influenţele mediului lor cultural. La unii dintre ei, de exemplu, se remarcă influenţe ale monofizitismului, implicit maniheiste. Se poate folosi ca exemplu cunoscuta controversă ce-i opunea, în secolul al VIII-lea, pe Alcuin şi pe episcopul mozarab de Toledo, Elipando. Acesta din urmă, sedus de unele idei ale Coranului, schiţase un soi de sincretism între islamism şi catolicism: în fond, Allah nu era atât de diferit de atotputernicul Dumnezeu al catolicilor; Iisus era citat în mai multe pasaje din Coran unde era descris ca un profet, deci ca un om. Oare nu era posibil să se născocească un compromis? Iisus era chiar aşa cum îl prezenta Coranul: fiul adoptiv şi servitorul lui Dumnezeu. Însă acest punct de vedere nu lua în consideraţie decât latura lui umană. Dacă se punea în cântar şi descendenţa sa divină, cele două credinţe nu erau aşa de îndepărtate una faţă de cealaltă. Însă astfel de teorii l-au scandalizat pe Alcuin. De la acest episod, tot ceea ce avea să vină de la mozarabi avea să miroasă a erezie pentru Europa creştină, şi acest lucru este foarte limpede în privinţa dogmei Trinităţii pe care evreii şi musulmanii o resping.

SPANIA CELOR TREI RELIGII

Musulmanii, evreii şi creştinii par să fi trăit în bună înţelegere în Peninsula Iberică până la sfârşitul secolului al XI-lea. Această situaţie a îndreptăţit să se vorbească despre o Spanie a celor trei religii, dar nu şi de o Spanie a trei culturi. S-ar evita multe neînţelegeri dacă am face distincţia dintre cultură şi civilizaţie. Pentru etnologi şi pentru antropologi, cultura „într-un grup dat este ceea ce se transmite, dincolo de ereditatea biologică, prin ereditatea socială“[30]. Civilizaţia ar fi mai degrabă un ansamblu de fapte — tehnici, arte, religie, idei, instituţii...[31] —, „un complex istorico-geografic care deţine aria

lui, dacă nu un perimetru, în orice caz are centrele sale vitale, focarele de iradiere şi zonele de influenţă"[32]. În cazul de faţă, am câştiga mult preferând termenul de „civilizaţie" în locul celui de „cultură". Din acest punct de vedere, se constată că în Spania au coexistat, mai bine sau mai rău, trei religii — cea musulmană, cea creştină şi cea evreiască. În schimb, nu avem de-a face deloc cu trei culturi, ci doar cu două forme de civilizaţie: cea arabă şi cea creştină occidentală ce au dominat alternativ. Prima a fost cea mai bogată şi mai strălucitoare până când, începând din secolul al XII-lea, cea de-a doua o copleşeşte definitiv. Păstrându-şi religia, evreii şi mozarabii s-au integrat civilizaţiei arabe. Mozarabii au dispărut odată cu avansarea recuceririi creştine pentru că nu-şi mai aveau raţiunea de a fi. Cât despre evrei, ei au asimilat succesiv cele două civilizaţii, ceea ce le-a permis să joace rol de intermediari între ele la răscrucea dintre secolele al XI-lea şi al XII-lea. Fără a renunţa la tradiţiile lor religioase, ei au adoptat limba şi modelele literare şi filosofice ale civilizaţiei islamice. Ebraica nu era folosită decât de către rabini şi ca limbă de cult. În contactele intelectuale şi sociale, evreii cultivaţi recurgeau la arabă; în arabă îi citeau pe marii autori musulmani şi redactau şi propriile texte filosofice. Erau de-a dreptul impregnaţi de cultura arabă.

Trebuie să mai renunţăm şi la un alt mit: cel al unei Spanii ospitaliere şi tolerante. A trecut destulă vreme de când istoricul Y. Baer s-a dezis de sintagma „vârstei de aur" pe care unii au crezut potrivit s-o folosească pentru a desemna această perioadă a existenţei evreilor în Spania. El remarca faptul că nu era posibilă o prosperitate a evreilor, în respectiva epocă, decât poate din neglijenţa sau indulgenţa autorităţilor musulmane prea puţin zeloase la aplicarea pactului *dhimma*. Această prosperitate, departe de a fi urmarea unei politici voite de deschidere şi de toleranţă, depindea pe de-a-ntregul de bunăvoinţa, deci de arbitrarul suveranilor. Se pot face aceleaşi observaţii şi în privinţa mozarabilor. Toleranţa ar fi implicat absenţa discriminării minorităţilor. Or, în Spania musulmană nu e cazul, şi nici mai târziu, în Spania Reconquistei. Conducătorii ţinutului au fost întotdeauna convinşi de superioritatea credinţei lor. Evreii şi mozarabii n-au reprezentat niciodată altceva decât nişte supuşi de mâna a doua. Peste două secole, situaţia se va inversa. Creştinismul avea să devină religia dominantă, iar suveranii vor accepta să domnească şi peste necredincioşi, de astă dată musulmani şi evrei, toleraţi, dar îndurând discriminări de tot soiul. Nu trebuie, însă, trecut cu vederea faptul că, timp de câteva secole, în Spania au conviețuit adepţi a trei religii diferite, situaţie inedită în Europa acelor vremuri.

Califatul Córdobei avea să se prăbuşească în primele trei decenii ale secolului al XI-lea. Al treilea calif, Hicham al II-lea, nu împlinise încă doisprezece ani când i-a succedat la tron tatălui său. Era prea tânăr pentru a-şi exercita cu adevărat prerogativele şi, în plus, era un incapabil. Deja ameninţat de destrămare, califatul a fost salvat graţie şambelanului Almanzor care, din 979 până la moartea sa, a deţinut puterea în fapt. Era un literat, descendent al unei familii arabe instalate în Spania încă din vremea cuceririi. „Sub adevărata lui domnie, puterea hispano-arabă ajunge la apogeu în spaţiul occidental" (E. Lévi-Provençal). Almanzor reia politica de expansiune şi îşi conduce armatele până la extrema nord-vestică: jefuieşte Santiago de Compostela în 997. Moartea lui, în 1002, lasă cale liberă conservatorismelor ce se extindeau în ţinut de cincizeci de ani. Dezordinea cuprinde toate provinciile. În 1031, Califatul de Córdoba se fărâmiţează în mici state independente, *taifa*, în timp ce regatele creştine nu conteneau să se consolideze şi să se extindă.

NOTE

[15] De atunci strâmtoarea poartă numele de Gibraltar: Jebel-al-Tariq.

[16] În 714, rivalii lui Rodrigo renunţaseră la drepturile lor în favoarea califului din Damasc.

[17] Lévi-Provençal estimează că erau 12 000 la Córdoba, în jurul anului 1000.

[18] Cuşcuşul, necunoscut în Spania musulmană pe vremea califatului, nu a fost adoptat decât în secolul al XII-lea, sub influenţa Almohazilor.

[19] Orezul a ajuns mai târziu, în secolul al XII-lea, introdus de Almohazi, dar *paella* pare a fi ajuns după invazia musulmană.

[20] Paris, Flammarion, 1969. După opinia lui Olagüe, cucerirea militară ar fi fost imposibilă, tehnic şi material. Teza lui este că deşertizarea Saharei ar fi dus la migraţii; mai mult, populaţiile Spaniei (şi ale Africii de Nord), puţin sau deloc creştinate, s-ar fi convertit atunci în masă la islamism. „Permanenţa tradiţiei păgâne [...] şi promovarea unui prozelitism evreiesc [...] favorizează doctrinele unitare în detrimentul tradiţiei creştine, fondată pe Sfânta Treime [...]. Sincretismul arian a condus de asemenea şi la un sincretism musulman." (pp. 131–132).

[21] În textele din secolele al VIII-lea şi al IX-lea se face diferenţă între *mauri*, sau africani, şi arabi numiţi şi sarazini.

[22] P. Guichard citează cazul uneia dintre căpeteniile cuceririi, un arab totuşi, Abu Djawsham al-Sumayl: nu ştia să scrie, nu cunoştea Coranul, bea vin şi se îmbăta aproape în fiecare seară.

[23] Majoritatea invadatorilor şi-ar fi luat neveste din Spania. Propriul fiu al lui Muza s-ar fi căsătorit cu o creştină, văduva ultimului rege vizigot, Rodrigo.

[24] „Să fie bine înţeles de la bun început că termenul *arabă* nu trimite, după părerea mea, nici la o etnie, nici la o religie, ci la o limbă; aceea pe care o foloseau arabii, perşii, turcii, evreii şi spaniolii Evului Mediu" (Juan Vernet, *Ce que la culture doit aux Arabes*, p. 13).

[25] Deosebirea este că Africa de Nord a rămas sub tutela Islamului, pe când Peninsula Iberică a sfârşit prin a se detaşa, după un lung război de recucerire.

[26] În mare, actualele provincii Castellón, Valencia şi Alicante.

[27] André Bazzana, *Maisons d'al-Andalus.*

[28] Într-un articol din *El País*, 5 noiembrie, 1992.

[29] De unde ar fi venit atunci mozarabii cărora Cidul, în 1064, le încredinţează paza porţilor Valenciei? Epalza crede că era vorba fie despre nişte creştini din Córdoba care fugiseră din Andaluzia după prăbuşirea califatului, fie despre creştini de la nord care se înrolaseră în armata Cidului.

[30] Fernand Braudel, *Écrits sur l'histoire*, Paris, Flammarion, 1969, p. 264.

[31] Este definiţia pe care o dădea în 1930 Marcel Mauss (citat de Lucien Febvre, *Michelet et la Renaissance*, Paris, Flammarion, 1992, p. 191).

[32] Paul Ricoeur, *Histoire et vérité*, ediţia a 3-a, Paris, Seuil, 1980, pp. 87–88.

CAPITOLUL II

Spania Reconquistei

(secolele VIII–XIII)

Vreme de trei sute de ani, musulmanii nu au avut decât dispreţ pentru bietele comunităţi creştine din nordul peninsulei. Puterea lor militară, prosperitatea economică şi strălucirea civilizaţiei le-au asigurat o superioritate netă. Cu timpul, totuşi, prin eforturi repetate de a distruge treptat domeniile vecinilor din Sud, regatele creştine au sfârşit prin a-şi restabili autoritatea asupra unei părţi din teritoriu. În momentul în care Califatul de Córdoba se prăbuşea, aceste regate se simţeau suficient de puternice pentru a trece la ofensivă. Odată cucerit oraşul Toledo (1085) şi Saragosa (1118), jumătatea septentrională scapă de sub dominaţia musulmană. Peste cinci sute de ani, în 1238, creştinii intră în Sevilla, iar al-Andalus se limitează la graniţele emiratului Granadei. Această înaintare de la nord către sud, la început lentă apoi foarte rapidă, a fost numită Reconquista.

FORMAREA REGATELOR CREŞTINE

Prin Reconquista se înţelege lupta multiseculară a Spaniei împotriva islamismului, luptă care începe la câţiva ani de la invazia musulmană şi care se sfârşeşte în ianuarie 1492, odată cu intrarea Regilor Catolici în Granada. Este evenimentul capital în istoria Spaniei: Spania recuceririi se defineşte prin refuzul islamismului. Pentru a-i înţelege importanţa, este suficient să urmărim destinul Africii de Nord, şi ea un pământ creştin ce suferise profunda influenţă romană. Africa de Nord a acceptat faptul împlinit; astăzi, acolo se vorbeşte araba şi islamismul este religia predominantă. Oarecum, se poate spune că în Peninsula Iberică trăieşte cea mai europeană dintre toate naţiunile Europei.

Celelalte nu şi-au pus întrebări. Spania, şi ceea ce avea să devină mai târziu Portugalia, au avut de ales: să se resemneze, sau să refuze faptul împlinit.

Spania nu s-a resemnat, ci a ales să rămână, sau să redevină creştină.

Cuvântul Reconquista sugerează două idei complementare:

— cea de teritoriu care trebuie să se elibereze de sub o dominaţie străină;

— cea de luptă pentru credinţă, de vreme ce invadatorii erau necredincioşi în ochii celor ce li se opuneau.

Care este adevăratul sens al fenomenului? Prima variantă domină de la început până la sfârşit, din 711 şi până în 1492: maurii au fost percepuţi ca intruşi în peninsulă, ca nişte cuceritori sau uzurpatori ce trebuiau eliminaţi chiar dacă, adeseori, era nevoie să se negocieze cu ei. Această idee a subliniat-o şi Don Juan Manuel († 1348) încă de la mijlocul secolului al XIV-lea: „Războiul îi pune faţă în faţă pe creştini şi pe mauri şi aşa va fi atâta vreme cât creştinii nu-şi vor recăpăta teritoriile pe care maurii le-au cucerit de la ei; religia sau credinţa lor nu sunt un motiv de război."

Ar fi exagerat dacă ne-am imagina că aceşti creştini au avut, încă de la început, o conştiinţă clară a ţelurilor pe care le aveau de atins. Pentru a fi existat voinţa de a reface Spania creştină era nevoie şi de o putere care să o întruchipeze. După cucerirea musulmană, această putere nu a mai existat: monarhia vizigotă fusese spulberată, iar oamenii ei ucişi sau alungaţi. În a doua jumătate a secolului al IX-lea, bătălia de la Covadonga a devenit un simbol al rezistenţei, momentul de început al unei acţiuni de amploare. La acel moment, episodul a fost interpretat ca o respingere a străinilor întreprinsă de populaţia de la munte ce se arătase întotdeauna rebelă în faţa oricărui invadator şi refuzase deja să se supună romanilor şi vizigoţilor.

Rezistenţa respectivă se înscria, la începutul secolului al X-lea, într-o perspectivă istorică: reconstituirea unităţii politice a unei Peninsule Iberice eliberate de sub mauri. Această concepţie nu a fost o emanaţie spontană, ci a fost opera unor călugări mozarabi ce au fugit din al-Andalus şi s-au refugiat în regatul Asturias. Mai întâi opunându-se, apoi rezistând şi organizându-se, teritoriile creştine de la nord, şi mai ales regatul Asturiei, au devenit un refugiu pentru cei din înalta societate a Spaniei vizigote. Călugării au adus cu ei tradiţii, amintiri istorice, idei politice. Ei au fost cei care au sugerat regilor Asturiei să se recomande drept moştenitori ai regatului vizigot şi să se opună cuceririi, conform legitimităţii istorice. În aceste vremuri, sub Alfons al III-lea (866–910), s-a născut ideea recuceririi, adică ambiţia de a înapoia peninsula celor care se considerau proprietarii de drept. Regii Leónului, succesori ai celor din Asturias, vor lua

titlul de „împăraţi" pentru a-şi sublinia dorinţa de a reface, în folosul lor, unitatea peninsulei. Ambiţia aceasta a fost contestată. Celelalte comunităţi de creştini formate — navarezi, aragonezi, catalani — nu recunoşteau autoritatea Leónului. Nu peste mult, au apărut şi state noi: Castilia, Portugalia... Ideea imperiului leonez se estompează după Alfons al VII-lea (1126–1157), căci Reconquista a fost ideea creştinilor divizaţi. Comunităţile ce au rezistat, fără a avea legături unele cu altele, s-au constituit în Asturias, în Ţara bascilor şi în Pirinei. Unele s-au dovedit mai dinamice şi s-au dezvoltat asimilându-le şi pe cele mai slabe. Însă toate aceste comunităţi, inclusiv cele nou apărute, aveau sentimentul apartenenţei la o aceeaşi familie şi la o aceeaşi arie culturală. Cu timpul, însă, originea se face atât de puternic simţită încât, la mijlocul secolului al XIII-lea, peninsula era divizată în cinci state: unul musulman, Granada; două situate de-o parte şi de alta a Pirineilor, Navarra şi Coroana de Aragón; ultimele două strict peninsulare, Portugalia şi Coroana de Castilia. Niciodată peninsula nu avea să-şi mai regăsească unitatea pierdută în 711. Mult mai târziu — în secolul al XIII-lea, odată cu Las Navas de Tolosa, în secolul al XV-lea, odată cu războiul din Granada —, această luptă a luat turnura unei acţiuni comune a popoarelor creştine împotriva islamismului, a unei lupte împotriva păgânismului, a unei cruciade, fără a dispărea însă definitiv sensul iniţial: recăpătarea teritoriului de către cei ce se considerau posesorii lui legitimi.

Cucerirea musulmană nu a fost totală, fie că invadatorii se deciseseră să se retragă din unele zone izolate sau neprimitoare, fie că întâlniseră o rezistenţă puternică. Aşa se explică faptul că în nordul peninsulei, din Asturias în Catalonia, au existat unele comunităţi creştine ce au stat la originea Reconquistei.

Conform tradiţiei, aceasta ar fi pornit din Asturias, o regiune periferică pe care romanii nu o ocupaseră decât târziu şi superficial. Nici vizigoţii nu se dovediseră mai activi. Creştinarea fusese foarte slabă. Rezistenţa în faţa sarazinilor poate fi circumscrisă acestei tendinţe de opoziţie faţă de străini, oricare ar fi fost ei, din partea grupurilor de munteni obişnuiţi să trăiască separat de alţii, ostili de la bun început faţă de orice putere venită de aiurea. Oare au fost sprijiniţi de nobilii vizigoţi ce scăpaseră prăbuşirii regatului Toledo şi pe care i-a condus Pelagio[33]? Este varianta sugerată de unii istorici. Oricum ar fi fost, s-a organizat de timpuriu o rezistenţă în munţii Asturias, realitate marcată de bătălia simbolică de la Covadonga, a cărei dată nici măcar nu este cunoscută cu certitudine: 718 sau, mai verosimil, 722. Regatul Asturias, a cărui capitală a fost mai întâi Cangas de Onis, apoi Oviedo, nu s-a constituit cu adevărat decât odată cu Alfons I (739–757). Pe atunci se întindea de-a lungul ţărmului ce

mergea din Galicia în ţinutul basc. Munţii Cantabrici formau, la sud, o graniţă naturală prelungită printr-un vast *no man's land* de sute de kilometri pătraţi: valea Duero, ce separa regatul Asturias de al-Andalus. Oare această zonă fusese pustiită în mod voit? Este o teorie pe care o susţine Sánchez-Albornoz: neavând mijloace de a apăra şi de a coloniza aceste teritorii, Alfons I, apoi Fruela (757–768), le-ar fi pustiit, i-ar fi masacrat pe maurii ce nu se refugiaseră şi i-ar fi dus pe mozarabi la adăpost, dincolo de munţii Cantabrici. Aceste păreri sunt puse la îndoială în zilele noastre. Este discutabilă amploarea, şi chiar ideea fenomenului de deşertificare. Se acceptă că locuitorii s-ar fi refugiat în masă din teritoriile disputate, însă nu şi faptul că ar fi încetat orice formă de viaţă din aceste zone. Pe la sfârşitul vieţii, Sánchez-Albornoz pare să fi ţinut cont de asemenea obiecţii şi să fi cedat în faţa celor ce-l contraziceau: chiar şi în deşert existau oaze...

La extremitatea orientală a peninsulei, înaintarea sarazinilor a fost oprită de Carol cel Mare ce ocupase Pamplona şi Huesca înainte de a eşua în faţa Saragosei. În 778, la întoarcerea din această expediţie, ariergarda lui a fost atacată de grupuri de basci, însă nu se ştie exact unde s-a petrecut evenimentul: în valea Hecho, pe înălţimile pasului Pau ce asigura legătura cu valea Lescun[34], sau la Roncevaux, după cum spun legendele? Carol cel Mare se retrage atunci din Spania însă Gerona (în 785), Urgel şi Cerdagne (nu mult mai târziu), trec spontan sub protecţia lui. În 801, Ludovic de Aquitania ocupă Barcelona şi organizează o serie de comitate la sudul Pirineilor: Pallars-Ribagorza, Urgel-Cerdagne, Ampurias, Barcelona... Acestea alcătuiesc Marca hispanică (*Marca hispanica*), plasată teoretic sub autoritatea Imperiului occidental. De fapt, această sintagmă nu are nici o semnificaţie politică, nici măcar geografică; ea desemnează doar frontiera dintre Imperiul Carolingian şi Spania musulmană. Comitatele catalane — cel din Barcelona nu întârzie să o ia înaintea celorlalte — se consideră mai mult sau mai puţin autonome. Până aici nimic nu pare să amintească de „deşertul" văii fluviului Duero: frontiera dintre zonele creştine şi musulmane se definitivează în jurul anului 814 şi nu se va mai schimba până la mijlocul secolului al XI-lea. Pentru a scăpa de sub tutela francilor, conţii catalani nu au ezitat să încheie acorduri de bună vecinătate cu sarazinii instalaţi la Lérida şi Tortosa. Contele Borrell (947–992) a mers şi mai departe cu apropierea de Califatul Córdobei, asta până în 985 când Almanzor, adoptând o tactică ofensivă, a atacat Barcelona. Contele se foloseşte de acest eveniment pentru a rupe relaţiile cu carolingienii sub pretext că nu au venit în ajutorul Mărcii. Catalonia devine oficial independentă în 987.

La începutul lor, viitoarele regate Aragón şi Navarra nu erau decât anexe ale imperiului carolingian. Comitatul Aragón, limitat la regiunile Jaca şi Huesca, se emancipează la începutul secolului al IX-lea iar titularii lui erau înrudiţi cu familia ce stăpânea Pamplona. Abia în 1035, Ramírez, fiul lui Sancho cel Mare al Navarrei, ia titlul de rege al Aragónului. Ţinutul Pamplonei s-a revoltat în 755 împotriva sarazinilor şi de atunci a fost disputat între Imperiul Carolingian şi Califatul Córdobei. Cel dintâi îl supune în 806, însă Ludovic cel Pios nu are acelaşi succes: armata pe care o trimite el la sudul Pirineilor este înfrântă în 824. Prinţii Pamplonei — nu vor lua titlul de regi decât în secolul al XII-lea — au încheiat alianţe cu regatul asturian, păstrând relaţii bune şi cu musulmanii. Navarra nu capătă cu adevărat formă decât odată cu Sancho García I (905–925). Acesta ocupă Nájera şi o parte din Rioja. Sub Sancho cel Mare (1000–1035), regatul se extinde până la Sobrarba şi Ribagorza, anexează comitatul Castiliei (1029) şi ocupă chiar Leónul în 1034. Până atunci Navarra a părut a fi statul cel mai puternic din Spania creştină. Autoritatea ei se întindea până la versantul nordic al Pirineilor (actualul ţinut basc francez), până la graniţa occidentală a comitatelor catalane. Însă aceste teritorii erau considerate de Sancho drept tot atâtea bunuri patrimoniale de care putea dispune după bunul plac. La moartea lui le va lăsa prin testament fiilor săi: fiului mai mare, García, îi revine Navarra; o parte dintre ţinuturile din est formează regatul Aragón, creat în folosul lui Ramírez; Gonzalo primeşte Sobrarba şi Ribagorza; Ferdinand devine rege într-o Castilie independentă. Această împărţire a generat ranchiună şi războaie fratricide la sfârşitul cărora, în 1076, Navarra propriu-zisă încetează să mai existe ca o entitate autonomă: Pamplona va fi anexată regatului Aragón, în timp ce ţinutul basc şi Rioja revin regelui Castiliei, Alfons al VI-lea. Navarra nu-şi va recăpăta independenţa decât în 1134, odată cu proclamarea lui García Ramírez.

Dintre toate ţinuturile ce au scăpat dominaţiei musulmane, regatul Asturias a fost singurul în măsură a se extinde pe motiv că era separat de al-Andaluz printr-un vast *no man's land*. În restul teritoriilor, principii creştini au dovedit o mare prudenţă; orice influenţă directă le putea fi fatală. De aceea, regatul Asturiei a trecut rapid pe primul loc în luptele de recucerire, la îndemnul suveranilor săi, Alfons al II-lea (791–842) şi, mai ales, Alfons al III-lea (866–911).

Primul şi-a extins posesiunile înspre est, până la Pancorbo şi Castrojeriz, în ceea ce avea să devină mai apoi Castilia şi care, la acel moment, nu era încă decât o provincie avansată a imperiului, încredinţată unui conte. Cel de-al doilea continuă expansiunea extinzând-o în trei direcţii:

— spre vest, unde Galicia era ocupată în întregime, ca şi zona cuprinsă între Miño şi Duero — Porto a fost cucerit în 868, Coimbra în 878;

— la sudul munţilor Cantabrici, prin instalarea colonilor în regiunile León şi Astorga — Zamora a fost fondată în 893;

— la est, până la Rioja căreia el îi contestă regii pamplonezi.

Alfons al III-lea a fost, precum s-a văzut, adevăratul creator al ideii de Reconquistă pe care i-o sugeraseră călugării mozarabi. El pretindea să restabilească monarhia vizigotă dispărută în 711. Sub domnia lui, cronicile redactate în spiritul de propagandă oficială s-au străduit să arate că regii asturieni erau urmaşii regilor vizigoţi, atât prin succesiunea dinastică, cât şi pentru că domneau peste populaţiile gotice: asturienii şi mozarabii. Una dintre aceste cronici prezintă bătălia de la Covadonga drept momentul de început al unei mari acţiuni — renaşterea Spaniei şi reconstituirea poporului gotic şi a armatei sale; monarhia apusă odată cu Rodrigo a fost readusă la viaţă mulţumită lui Pelagio.

Pentru Alfons al III-lea, Reconquista nu a fost o cruciadă împotriva necredincioşilor; nu a avut nici un scrupul în a-şi trimite fiul, pe viitorul Ordoño al II-lea, să-şi facă ucenicia pe lângă suveranul maur al Saragosei. Cu toate acestea, el nu a neglijat motivaţiile religioase atunci când le-a crezut folositoare pentru a-şi creşte prestigiul şi a exalta entuziasmul combatanţilor. Sub domnia lui, s-a desăvârşit cultul Sfântului Iacob. În jurul anului 780, un călugăr, Beato din Liébana, evocase pentru prima oară evanghelizarea Spaniei de către apostolul Iacob şi crease astfel climatul propice inventării existenţei mormântului său la Iria Flavia (astăzi Padrón): în jur de 814, s-ar fi descoperit într-un sarcofag roman nişte rămăşiţe despre care s-a crezut că erau ale apostolului al cărui trup ar fi fost transportat cu corabia de la Jaffa până pe coastele Galiciei. Alfons al II-lea a cerut să se ridice o biserică în acel sat — aşa a fost pusă baza viitoarei metropole Santiago de Compostela. Alfons al III-lea a ghicit toate avantajele ce se puteau obţine de pe urma acestei situaţii. Regatul se mândrea să aibă pe teritoriul său relicvele unui apostol; doar Roma, unde se aflau rămăşiţele Sfântului Petru, se mai bucura de un astfel de privilegiu. Mai-marii, clericii şi poporul împărtăşeau acelaşi entuziasm, iar încrederea în destinul regatului s-a consolidat. Cultul s-a organizat treptat şi primii pelerini francezi sosesc aici pe la mijlocul secolului al X-lea. Apoi, nu vor înceta să poposească aici şi alţii veniţi din întreaga Europă. Apoi, Compostela atrage poporul. O vastă organizaţie îşi atribuie sarcina de a se îngriji de pelerinaje, stabileşte itinerarul (prin Somport, Roncevaux, Nájera, Burgos, Carrión de los Condes, Sahagún, Astorga), înfiinţează hanuri în punctele principale (Santo Domingo de la Calzada, Burgos...); se redactează chiar şi o carte,

primul ghid turistic cunoscut, din care pelerinii aflau informaţiile necesare: lungimea etapelor, starea drumurilor, moravurile locuitorilor, punctele de atracţie ce nu trebuiau ratate (sanctuare şi situri istorice), specialităţi culinare, şi chiar un vocabular elementar pentru traversarea ţinutului basc. Două secole mai târziu, Compostela avea să cunoască o faimă internaţională. Modestul sanctuar ctitorit de Alfons al III-lea va deveni episcopie şi mai apoi biserică metropolitană graţie a doi ambiţioşi prelaţi, unul francez, Dalmatio, şi unul spaniol, Diego Carrión de los Condes, amândoi ajutaţi de călugării din Cluny. Papa Calist al II-lea (1119–1124) va acorda pelerinajului la Compostela aceleaşi privilegii ca şi celor la Roma sau Ierusalim. Gelmírez visa a face din oraşul său episcopal unul rival Romei. Atunci — în secolul al XII-lea — poate fi plasat apogeul Sfântului Iacob. În jurul catedralei, începută în 1080, se adunau vânzătorii ce ofereau pelerinilor veniţi din întreaga Europă cruci, burdufuri pentru vin, traiste din piele, cochiliile ce serveau drept emblemă sanctuarului, suveniruri şi obiecte de cult pe alese, adică tot ceea ce negustorii puteau născoci pentru a exploata pietatea mulţimii. Totuşi, Compostela mai înseamnă şi altceva: drumul către Sfântul Iacob a contribuit la legarea micii Spanii creştine de creştinătatea occidentală — a deschis calea schimburilor economice, artistice, culturale, spărgând izolarea în care trăia peninsula şi întorcând-o cu faţa către Orient.

Alimentând cultul Sfântului Iacob, Alfons al III-lea nu şi-a închipuit, fără îndoială, grandioasele perspective ce aveau să se deschidă. Rămâne să explicăm motivele unui asemenea succes. Américo Castro a încercat să facă acest lucru sugerând originile mitice: confuzia poporului asupra originilor celor doi Iacob, cel Mare şi cel Mic, şi contaminarea cu cultul păgân al lui Castor şi Pollux, dioscurii, fiii lui Jupiter; credinţa, tot de factură populară, care vedea în Iacob cel Mic pe fratele lui Iisus. Pentru creştinii din Nord, Sfântul Iacob a devenit anti-Mahomed, ucigaşul maurilor (*Santiago matamoros*), iar luptătorii aveau să-i invoce numele ori de câte ori porneau la luptă, având convingerea că, în cele mai grele momente, el lupta alături de ei călare pe un cal alb[35]. Spania şi-ar avea originile în acest cult. Teoria nu este unanim acceptată. Spania creştină a creat cultul Sfântului Iacob, şi nu invers. Inventarea existenţei mormântului ar putea fi pusă pe seama ideii instituite de Alfons al III-lea, aceea de a da legitimitate istorică regatului Asturias. Însă nimic nu ne îndreptăţeşte să credem că s-a dorit a se crea din Sfântul Iacob un anti- Mahomed. Mult mai târziu, la sfârşitul secolului al XI-lea, apoi în secolul al XII-lea şi al XIII-lea, *Jacobus miles Christi* îşi va ocupa locul în mijlocul luptătorilor Reconquistei, dar atunci va fi vorba de un cu totul alt context, acela al cruciadei pe care o predicau călugării francezi.

Era o idee îndepărtată chiar şi la începutul secolului al X-lea, când Ordoño al II-lea (914–924) s-a crezut suficient de puternic pentru a-şi instala capitala dincolo de munţi, la León, din care îşi dorea să facă un oraş demn să înlocuiască Toledo al vizigoţilor. Regatul León urmează exemplul regatului Asturias. Suveranii îşi dau numele de împăraţi pentru a-şi sublinia ambiţiile de a reface unitatea Spaniei creştine. Recucerirea continuă să avanseze. După trecerea frontierei reprezentate de râul Duero, Salamanca este cucerită în 941. Marea problemă se afla, totuşi, la sud-est, respectiv cucerirea Castiliei, acea limbă de pământ a regatului León ce părea a avea un viitor promiţător. Castilia era un ţinut al oamenilor liberi, o societate deschisă către Europa ce avea să-şi găsească eroul emblematic la sfârşitul secolului al XI-lea: Cidul.

Cidul era *omul de la graniţă* (Louis Bertrand) al acelui vast teritoriu ce separa micul regat León de puternica Spanie musulmană. De mai multe ori pe an, luptătorii mauri pătrundeau în acea zonă, atacau satele creştine din nord, apoi se retrăgeau cu prada dobândită. Regiunea, foarte expusă atacurilor, a început să fie numită Castilia, poate din cauza numeroaselor fortăreţe (*castillos*) ce fuseseră ridicate pentru a-i adăposti pe cei care, în ciuda pericolului, se încăpăţânau să rămână acolo[36]. Oamenii aceia nu aveau deloc o viaţă uşoară. Ţară fără bogăţii, mereu ameninţată, mereu atacată — „nici măcar un deceniu de pace", scria Sánchez-Albornoz — Castilia nu-i atrăgea deloc pe nobilii ce preferau siguranţa şi confortul capitalei, León, situată departe de front. Şi totuşi, trebuia ocupat un teren, trebuia populat şi apărat. Burgos, fondat în 882 de contele Diego Porcelos, va deveni centrul acestui contestat teritoriu. Pentru a fi atraşi colonii, li se ofereau avantaje şi garanţii, *fueros*: cei care acceptau să se stabilească în Castilia aveau să fie oameni liberi şi li se dădea pământ cu condiţia să-l lucreze şi să-l apere, dacă era cazul, împotriva maurilor. Iată de ce, în Evul Mediu, Castilia constituia o mică insulă de oameni liberi într-o Europă feudală aflată sub semnul iobăgiei. Aici nu exista nici o constrângere politică asupra ţăranilor care erau proprietarii pământurilor şi oameni liberi totodată. La mijlocul secolului al XIV-lea, mai existau încă 659 de *behetrías* în Castilia, adică sate care aveau dreptul, lucru excepţional în Europa, de a-şi alege seniorul şi de a-l destitui, dacă îi nemulţumea[37]. Aceasta este o trăsătură specifică Spaniei recuceririi, în special Castiliei: feudalitatea nu prinsese încă rădăcini puternice, exceptând Catalonia şi, într-o mai mică măsură, Aragónul, unde instituţiile france şi-au lăsat amprenta. Pretutindeni altundeva se disting unele împrumuturi[38] însă, în ansamblu, nimic nu seamănă aici cu reţeaua ţesută în restul Europei prin relaţiile dependenţei interumane. Se vorbeşte adeseori despre fiefuri, dar cel mai

frecvent despre împrumut (*prestimonio*): Coroana îşi abandona rareori prerogativele în favoarea seniorilor. În Castilia, funcţiona un regim seniorial fără o ierarhie feudală precum cea care triumfase la nordul Pirineilor. Seniorul dispunea de competenţe judiciare asupra supuşilor săi prin împuternicirea dată de rege: el făcea dreptate şi civilului şi criminalului, adeseori amândurora (*mero y mixto imperio*), însă, de drept, suveranul nu renunţa la nici una dintre prerogativele sale. Această situaţie unică se explică prin dublul caracter al recuceririi, de luare în posesie a unui teritoriu şi de colonizare. Invazia musulmană pusese capăt existenţei marilor domenii ale epocii vizigote, accentuase caracterul rural al societăţii (în valea Duero, majoritatea oraşelor dispăruse). Repopularea a fost lăsată pe seama celor ce aveau să se instaleze pe acele terenuri necultivate, iar proprietatea dobândită astfel (*presura*) era transmisibilă prin vânzare şi moştenire. Cei care lucrau pământul împreună cu familia îl dobândeau astfel, şi nu era întotdeauna necesară confirmarea regală, ceea ce a condus la formarea micilor proprietăţi ale oamenilor liberi. Colonii erau atraşi prin drepturi şi privilegii. Se garanta chiar impunitatea hoţilor şi asasinilor[39].

Teoria pe care am rezumat-o, atât de îndrăgită de Sánchez-Albornoz, este astăzi nuanţată de către istoricii care, fără a subestima influenţa cuceririi musulmane asupra societăţii creştine, sunt mai degrabă tentaţi să admită existenţa unor instituţii feudale comparabile cu cele din restul Europei. Diferenţele sunt şi ele evidente: repopularea a fost de obicei o iniţiativă oficială, condusă de înşişi suverani şi de conţi, de episcopi, de abaţii mănăstirilor şi mai târziu, începând din secolul al XIII-lea, de către ordinele militare.

În teritoriile recucerite, vor apărea marile aşezări. Unele se ridică pe ruinele fostelor cetăţi abandonate (Astorga, León), altele sunt noi (Burgos, Zamora). Sunt întemeiate sau reîntemeiate din motive militare (pentru a apăra teritoriile împotriva maurilor), politice (pentru a administra populaţiile din împrejurimi) sau religioase (pentru a consolida sau crea episcopii). Popularea s-a bazat, până în secolul al X-lea, pe târguşoarele sărace, iar activitatea economică se reducea la câteva schimburi comerciale în târgurile săptămânale — precum cele din León şi Barcelona. Aşezările cu caracter propriu-zis urbane, cu palate, biserici, băi publice, erau rare. În secolul al X-lea, doar León făcea excepţie. În aceste oraşe, ce dispuneau de vaste teritorii (*alfoz*), locuitorii se administrau liber. Hotărârile privitoare la diferitele probleme ale vieţii municipale erau luate în comun, în timpul adunărilor generale unde se reuneau masele (*concejos abiertos*). În acest context se desemnau noii magistraţi ai cetăţii, se cerea socoteală celor vechi, se discuta despre oportunitatea pavării vreunei străzi, a construirii

vreunui pod, sau a unei pieţe şi a votării impozitelor pe care le necesitau astfel de iniţiative. Această originală formă a democraţiei directe nu va dura mai departe de secolele XII-XIII. Deşi a existat tendinţa de a o idealiza, istoricii îşi pun azi mari întrebări asupra semnificaţiei sale reale. În zilele noastre, se crede că stratificarea socială între cavaleri şi oamenii de rând era mai puternică decât s-a crezut, căci această idee va lăsa urme adânci în memoria colectivă a castilienilor care vor refuza întotdeauna, mai mult sau mai puţin, să se supună ierarhizării crescânde a societăţii. În Castilia, un proverb pe care şi Antonio Machado îl cita cu plăcere, spune că un om valorează cât altul. Regăsim aici mai mult decât oriunde respectul faţă de semeni şi demnitatea; pentru a fi acceptate, elitele trebuiau mai întâi recunoscute, şi nu impuse arbitrar.

O astfel de societate liberă era totodată şi una deschisă; indivizii nu deveneau prizonierii unor caste sau clase. Ca oriunde altundeva în Europa, în Castilia exista o ierarhie socială: sus se aflau aşa-numiţii *ricos hombres*, înalta nobilime. Urma apoi mica nobilime, *infanzones*, cei care mai târziu aveau să fie numiţi *hidalgos*; şi, în fine, a treia stare, oamenii de rând, ţăranii liberi. Nimic nu era prestabilit aici; era posibilă avansarea în ierarhia socială, un *hidalgo* putea deveni *rico hombre*, aşa cum un simplu ţăran putea ajunge *hidalgo*. Războiul împotriva maurilor autorizase această mobilitate socială, excepţională la vremea respectivă. Vom oferi două exemple.

Pe primul ni l-a furnizat uimitoarea instituţie a cavaleriei populare (*caballeros villanos*), formată din ţărani sau din cetăţeni suficient de bogaţi pentru a-şi întreţine un cal de luptă şi armele. Cavalerii de acest soi descindeau din cei dintâi coloni. La începuturi, ţăranii erau cei care, în cazul atacurilor neaşteptate, îşi lăsau la o parte plugul pentru a ridica spada. După aceea, reveneau la muncile lor până la următoarea alarmă. La drept vorbind, nu erau nobili, însă se bucurau de anumite privilegii specifice nobilimii, ca de exemplu scutirea parţială de impozit. Cu timpul, aveau să fie asimilaţi de *hidalgos*. Acest fenomen va lăsa urme: chiar şi în secolul al XVI-lea, vom descoperi în Burgos mari neguţători ce purtau titlul de cavaleri fără să se perceapă vreo incompatibilitate între exercitarea profesiei lor şi apartenenţa la aristocraţie.

Exista şi un alt mod prin care un simplu soldat devenea cavaler: pur şi simplu captura un cal al inamicului în timpul unei bătălii. Situaţia este citată frecvent în *Poemul Cidului*, echivalentul *Cântecului lui Roland* de la francezi, prima epopee a literaturii spaniole, însă o epopee în care romanescul şi miraculosul au prea puţină pondere. Este evident că poetul s-a inspirat din realitatea comună atunci când vorbeşte despre felul în care îşi împărţeau învingătorii prada

— în astfel de situaţii pedestraşii deveneau cavaleri, o uimitoare avansare ce a permis înţelegerea prestigiului pe care instituţia militară îl va păstra mult timp.

Aventura Cidului, extraordinara lui ascensiune, aşa cum au fost zugrăvite de autorul anonim al *Poemului*, oferă o imagine a Castiliei de la sfârşitul secolului al XI-lea. La începuturi, Cidul nu era altceva decât un gentilom mărunt de pe ultima treaptă a ierarhiei nobiliare, un *infanzón*. Căzuse în dizgraţiile regelui Alfons al VI-lea, care-l alungase şi îi interzisese oricui să-l adăpostească. De aceea, Cidul a fost obligat să se expatrieze. A traversat Burgosul şi, în ciuda simpatiei pe care-o aveau pentru el şi conform ordinelor regelui, locuitorii lui au refuzat să-l primească fie şi pentru o noapte. „Cidul meu traversa Burgos. Avea cu el şaizeci de flamuri. Bărbaţi şi femei îl priveau trecând, la ferestre, cu ochii înlăcrimaţi de durere." Cidul şi oamenii lui trebuiau să-şi aşeze tabăra în afara oraşului, pe malurile râului Arlanzón. Mica armată a pornit la întâmplare, s-a luptat cu maurii, a strâns treptat o pradă şi un renume nemaiîntâlnite. A cucerit Valencia, şi Cidul a ajuns pe culmile gloriei. „Astăzi, regii Spaniei sunt urmaşii lui" este unul dintre versurile cu care se încheie *Poemul Cidului*, poem ce exaltă constant această mobilitate socială, posibilitatea de ascensiune şi avansare care se oferea tinerilor castilieni prea puţin mulţumiţi de soarta lor şi îndemnaţi de tentaţia riscului. Într-o oarecare măsură, *Poemul* era o invitaţie de înrolare în armata Cidului : „În toată Castilia se aud chemări: Cidul meu Campeador porneşte la luptă. Pentru a i se alătura, unii îşi părăsesc casele, alţii muncile." Aceleaşi chemări s-au auzit şi înainte de începerii atacului asupra Valenciei: „Cei care vor să vină cu mine să cucerim Valencia, să vină, dacă aşa le e voia! Nimeni nu e obligat." Ca toate societăţile din Evul Mediu străvechi al Europei, şi cea castiliană era o societate războinică, iar Reconquista va menţine această militarizare timp de secole. Atâta vreme cât la sud mai existau pământuri ce trebuiau cucerite de la mauri, cei mai îndrăzneţi şi mai ambiţioşi castilieni mai păstrau încă speranţa de a-şi depăşi condiţia socială: îşi puteau obţine cu spada averea şi onorurile (*honra y provecho*), iar această perspectivă s-a menţinut până la cucerirea Granadei (1492) şi chiar mai târziu, de vreme ce cucerirea Americii a dat un nou elan. Din această rasă de războinici şi de aventurieri se vor naşte conchistadorii (*conquistadores*) ce vor porni spre Lumea Nouă. Cum să ne mire, în asemenea condiţii, că prestigiul valorilor militare şi nobiliare îl depăşeşte cu mult pe cel al activităţilor economice, al muncilor liniştite ale câmpului, al meşteşugăritului, implicit al comerţului? Castilienii nu au suferit nicidecum de o incapacitate congenitală faţă de viaţa economică. Dacă au preferat, adeseori, armele, s-a întâmplat pentru că astfel

li se ofereau mai multe posibilităţi de promovare şi de consideraţie socială. Ei erau seduşi de idealul cavaleresc mai mult decât de spiritul burghez. Prin conjunctură, mai mult decât prin temperament, Castilia a devenit o societate militară cu toate promisiunile şi riscurile pe care le implica această scară de valori.

Seniorii Castiliei împărtăşeau aceeaşi existenţă precară ca a supuşilor lor care vedeau în ei mai degrabă nişte tovarăşi de arme decât nişte feudali dornici să-i exploateze. Şi unii şi ceilalţi erau solidari şi împărtăşeau, în aceeaşi măsură, neîncrederea în aristocraţii capitalei, Leónul. Castilia nu putea conta decât pe ea însăşi. Această situaţie aparte explică evenimentele ulterioare: o societate expusă ameninţării permanente a războiului, ce se simţea, mai mult sau mai puţin, abandonată de o putere regală îndepărtată, o societate liberă fără mari seniori feudali şi fără servi legaţi de glie, foarte unită în jurul căpeteniilor sale, o asemenea societate a sfârşit prin a dobândi conştiinţa de sine. O legendă din secolul al XII-lea a încercat să legitimeze *a posteriori* autonomia Castiliei. La începutul secolului al X-lea, la doar douăzeci-treizeci de ani de la cucerirea Burgosului, o adunare de prelaţi şi nobili ar fi decis să încredinţeze lui Laín Calvo şi Nuño Rasura, doi magistraţi, conducerea afacerilor Castiliei. Primul ar fi fost un strămoş al Cidului, iar al doilea al regelui Alfons al VII-lea. Aceasta însemna deja o distanţare de curtea Leónului, fără a rupe definitiv legăturile cu ea. Fernán González, conte începând din 932, a făcut acest pas: a unificat teritoriile castiliane şi i-a oferit Castiliei şi independenţa de drept. Apoi, contele a trecut sub autoritatea regelui Navarrei, Sancho, care a transformat Castilia în regat pentru fiul său, Ferdinand. Acesta a adăugat titlului său, în 1037, şi pe cel de rege al Leónului, apoi s-a căsătorit cu Sancha, sora lui Bermud al III-lea, decedat în acelaşi an. Ferdinand I a inaugurat astfel îndelungata istorie a celor două regate, când unite, când separate, până ce Castilia a subminat definitiv Leónul. Ca şi Sancho de Navarra, Ferdinand I de Castilia a considerat ţinuturile din subordinea sa drept tot atâtea bunuri patrimoniale de care putea dispune după bunul plac. La moartea lui, în 1065, el a lăsat Castilia fiului său, Sancho al II-lea, Leónul lui Alfons al VI-lea, în timp ce un alt fiu al său, García, devine rege în Galicia. Sancho al II-lea a fost asasinat în 1072, fapt ce i-a permis lui Alfons al VI-lea să dobândească şi Coroana de Castilia. Provizoriu, Castilia absoarbe Leónul. Ea era, la acel moment, forţa politică cea mai puternică a Spaniei creştine şi, într-o mare măsură, ea va constitui Spania de azi, iar castiliana a fost aleasă a deveni spaniola de azi, o limbă de vocaţie universală. Castilia s-a format, deci, pe o temelie populară şi contractuală împotriva monarhiei vizigote din León, aristocratică şi unitară. Lupta purtată pentru

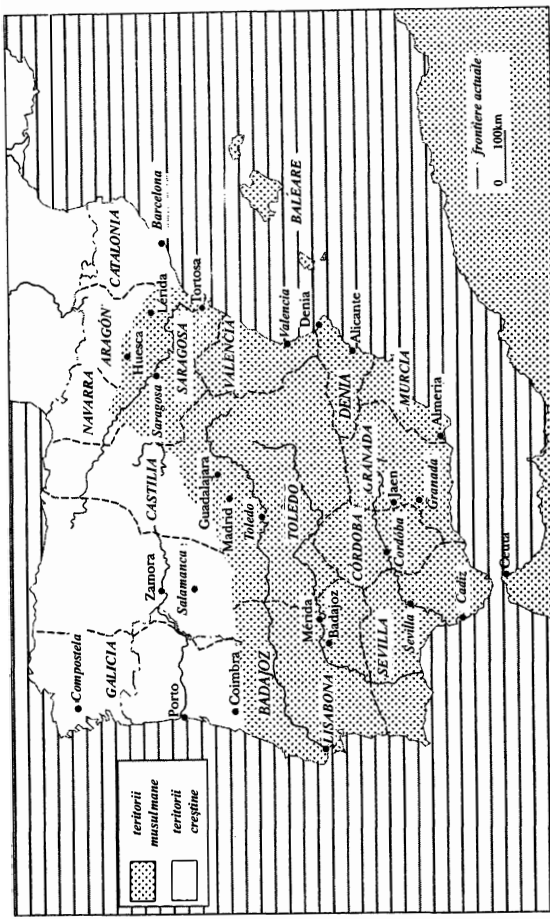

Regatele „taifelor" în 1065

independenţa şi constituirea unui stat basco-castilian, diferit de statul asturian-leonez, nu va mai fi manipulată de ambiţia personală a vreunui conte răsculat împotriva regelui său. Aici este vorba despre o altă viziune asupra vieţii politice, mai democratică, dacă putem risca folosind un asemenea anacronism, opusă imperialismului şi centralismului din León.

TAIFAS, ALMORAVIZI ŞI ALMOHAZI

Autoritatea califilor de Córdoba în al-Andalus era mai degrabă formală decât reală. La sfârşitul secolului al X-lea şi începutul secolului al XI-lea, e din ce în ce mai contestată, sub presiunea conservatorismelor locale. Dezordinea cuprinde toate provinciile. O vreme, puternica personalitate a lui Almanzor menţine unitatea politică, dar după moartea acestuia Spania musulmană se fărâmiţează şi apar zeci de mici state autonome (*taifas*). Se formează *taifas* arabe, berbere, slave... Numărul şi graniţele lor variază, căci aceste regate nu se înţelegeau între ele şi se războiau permanent, cele mai puternice supunându-le pe cele mai slabe. *Taifa* Toledo, de exemplu, includea actualele provincii din Toledo, din Madrid şi Guadalajara, plus partea meridională a provinciilor din Ávila, sierra din Cuenca, zona Ciudad de Real şi pe cele situate la est de Cáceres şi Badajoz. Altele, în schimb, precum Córdoba şi Denia, se reduceau doar la oraşul-capitală şi la împrejurimi şi nu şi-au păstrat independenţa decât pentru puţină vreme. „Nimic n-ar fi [...] mai înşelător decât să prezentăm perioada ce urmează [...] sfârşitului Califatului omeiad drept o perioadă a dezagregării puterilor şi a anarhiei generalizate. «*Reyes de taifas*» care înlocuiesc califii nu trebuie asimilaţi cu nişte mărunte căpetenii de bande. Epoca «taifelor» nu marchează dispariţia califatului, ci regionalizarea lui. Acum pot fi văzute constituindu-se veritabile state musulmane ce au prelungit califatul. Cum bine prevăzuse Menéndez Pidal, ele au consolidat chiar structurile politice şi culturale în nişte cadre mai riguroase, deci mai bine controlate" (Pierre Toubert). Şapte dintre aceste *taifas* au sfârşit prin a se distanţa de celelalte datorită dimensiunilor teritoriului lor: Sevilla, Granada, Murcia, Toledo, Badajoz, Saragosa şi Valencia.

Aceste *taifas* prezentau două trăsături, una marcând continuitatea cu perioada califatului, cealaltă reprezentând o ruptură faţă de acesta.

Din punct de vedere cultural, nu se schimbase nimic, exceptând un soi de specializare: poeţii aveau tendinţa de a se aduna la Sevilla, în timp ce activitatea ştiinţifică şi filosofică se deplasa către nord, la Toledo şi la Saragosa.

Această revigorare culturală a fost secondată de o reîntoarcere la sursele orientale. „Dacă Omeiazii occidentalizează Orientul, regii acestor *taifas* reorientalizează Occidentul. Bagdadul se reflecta în microscopice Bagdaduri" (Emilio García Gómez).

Atunci, sub influenţa Orientului, se începe studierea operelor filosofilor arabi şi, prin intermediul lor, a lucrărilor filosofilor greci, mai ales a lui Aristotel. Regula continuităţii funcţionează şi în cazul atitudinii faţă de minorităţile religioase mozarabe şi evreieşti. Niciodată, poate, influenţa evreilor nu a fost atât de mare ca în această perioadă. Unul dintre ei, Samuel ha-Naguid (†1056), a jucat, timp de treizeci de ani, rolul de vizir al Granadei. Personalitate marcantă, foarte versat în studiile biblice, polemist, poet talentat, el a condus politica internă şi externă a regatului, însă nu a fost, nu mai e nici o îndoială în această privinţă, căpetenia războinică despre care s-a vorbit. În prima jumătate a secolului al XI-lea, Saragosa se transformase într-un centru cultural evreiesc, cu scriitorii şi filosofii lui. Acolo a trăit Salomón ibn-Gabirol, cel pe care textele creştine ulterioare îl vor numi Avicebron. În *Fuente de vida* el susţinea curajoasa teză a universalităţii materiei ca substrat comun al tuturor fiinţelor, exceptându-l pe Dumnezeu. În *Libro de la corrección de los caracteres*, el definea omul drept o unitate fizico-psihică. *La corona real* este un poem pe care-l închinase gloriei creaţiei; omul era zugrăvit aici ca o încoronare şi o măsură a tuturor lucrurilor. Se vede, din aceste exemple, că exista libertate de gândire în Spania musulmană. Autorii evrei nu se temeau să polemizeze cu cei musulmani cu privire la valoarea Coranului. Ibn-Hazm (†1064) a dat o replică atunci când a relevat contradicţiile şi inconsistenţele Torei, criticând şi puterea, excesivă după părerea lui, pe care o căpătaseră evreii spre sfârşitul califatului.

Din punct de vedere politic şi militar, situaţia din *taifas* nu mai era cea pe care o cunoscuseră emirii şi mai apoi califii Córdobei. Dezbinaţi, rivali, regii lor nu mai constituiau o ameninţare pentru regatele creştine din Nord. Lucru şi mai grav, pentru a supravieţui, aceşti regi aveau nevoie de alianţa sau neutralitatea cu creştinii, pe care le cumpărau cu aur. Fiecare *taifa* plătea tribut creştinilor, *parias* ce reprezentau pentru statele creştine nişte venituri considerabile. Graţie acestor tributuri, aurul musulman se revarsă către nord şi de acolo spre Europa creştină, contribuind la relansarea economiei şi a comerţului de-a lungul traseului către Sfântul Iacob şi permiţând regilor, nobililor şi prelaţilor să-şi ridice acele superbe monumente de arhitectură romană, dintre care amintim Silos, Burgos, San Isidor din León... Regii acestor *taifas* se comportau din ce în ce mai mult ca nişte vasali ai suveranilor de la nord şi nu au ezitat să le ceară acestora ajutorul,

în caz de nevoie. Astfel, pe la 1040, putem vedea cum regele din Toledo solicita sprijinul lui Ferdinand I, rege al Castiliei şi Leónului, împotriva regelui Saragosei, cu care-şi disputa posesiunea Guadalajarei. Ajutorul creştin se punea fie în slujba unei astfel de *taifa*, fie a alteia. Castilieni, basci, navarrezi, aragonezi — erau destui cei care exercitau, în ţinutul islamic, meseria de *condottiere*, ce devine un mijloc de existenţă. Una dintre aceste căpetenii de bande avea să intre în legendă; este vorba de Rodrigo Díaz de Bivar, născut în jur de 1040.

Regele Castiliei, Alfons al VI-lea, îl trimisese la Sevilla pentru a strânge tributul pe care emirul se angajase să-l verse. La întoarcerea din această misiune, Rodrigo a intrat în conflict cu cei din anturajul lui Alfons al VI-lea, poate pentru că el punea la cale o expediţie tocmai împotriva Sevilliei, în ciuda acordurilor de prietenie existente. Orice ar fi fost, în 1081 Rodrigo cade în dizgraţia regelui care-l alungă de pe pământurile sale. Cidul — aşa începe a fi numit[40]— intră atunci în serviciul regelui maur din Saragosa. Îl va învinge în două rânduri pe contele de Barcelona şi chiar îl va lua prizonier în 1082. Nimic nu arată mai bine decât acest episod raporturile complexe ce se stabiliseră între cele două Spanii rivale. Un tânăr nobil castilian sărea în apărarea unui emir musulman, un tânăr ce iluase primele lecţii de luptă în rândurile unei armate musulmane şi care avea să lupte împotriva spaniolilor creştini! Este exemplul cel mai răsunător, dar nu şi unicul, şi demonstrează că idealul Cruciadei era încă departe. Predominantă era voinţa de a relua în posesiune teritoriile pierdute, într-un spirit oarecum diferit de cel ce însufleţea Leónul. Era o reminiscenţă a idealului gotic de a se reface unitatea politică a unei Spanii redevenite creştine. Cidului i se atribuie aceste cuvinte: „Un Rodrigo a pierdut Spania; un alt Rodrigo o va elibera!" El porneşte pe cont propriu să-şi clădească soarta prin cucerirea regatului maur al Valenciei, pe care-l va guverna din 1094 şi până la moartea lui, în 1099. Se poate spune, în acest caz, că Valencia a fost recucerită? Teritoriul ei nu era cu adevărat încorporat Spaniei creştine, ci un soi de principat în care coexistau două religii. Cidul îi era stăpân absolut. Guverna în stilul emirilor, limitându-se la a le percepe musulmanilor săi doar impozitele autorizate de legea Coranului[41]. Acest stat, greu de încadrat într-o tipologie, nu avea să supravieţuiască fondatorului său, iar creştinii au părăsit Valencia în 1102.

Ocuparea Valenciei de către Cid a fost un episod istoric fără viitor, însă alte evenimente ale acestui sfârşit de secol al XI-lea au avut o cu totul altă semnificaţie. La vest, Ferdinand I, conte al Castiliei (1029–1065) şi rege al Leónului (1038–1065) îşi împinsese graniţa teritoriilor sale până la fluviul Mondego şi ocupase Viseo şi Coimbra. Puţin mai târziu, primul rege al Portugaliei, Alfons,

a ajuns până la Tajo şi a ocupat Lisabona în 1147. Creştinii nu încetaseră a înainta în Extremadura, în ţinuturile de dincolo de Duero (*Extrema Dorii*). Două victorii de la sfârşitul secolului al X-lea şi începutul secolului al XI-lea dovedesc vitalitatea pe care o aveau cele două principale state creştine ale vremii: Castilia lui Alfons al VI-lea şi Aragónul lui Alfons cel Războinic (1104–1134) — este vorba despre cucerirea oraşului Toledo (1085), urmată, peste treizeci de ani, de cea a Saragosei (1118). Ele au fost urmate de recucerirea şi repopularea altor oraşe precum Salamanca, Ávila, Segovia şi Sepúlveda, asta în vreme ce seniorul Barcelonei, Ramón Berenguer al IV-lea, cucerea Lérida şi Tortosa (1148–1149). La est, cele două ţărmuri ale Ebrului erau deja ocupate; la centru şi la vest, Tajo rămânea, totuşi, frontiera meridională ce separa creştinii de ţinuturile musulmane; jumătatea nordică a peninsulei era deja recucerită.

Căderea oraşului Toledo rămâne şi astăzi un eveniment obscur, în ciuda versiunii oficiale ce a fost oferită, un secol şi jumătate mai târziu, de către arhiepiscopul Jiménez de Rada. *Taifa* Toledo era de mai multă vreme un protectorat, iar regii Castiliei nu se arătau deloc grăbiţi să-l ocupe, preferând să perceapă tributuri şi să supună fortăreţele din împrejurimi, fapt ce le asigura dominaţia asupra întregii regiuni. Moartea regelui al-Mammun, în 1075, pare să fi grăbit evenimentele. Cei doi succesori ai lui, fiul şi apoi nepotul, nu erau capabili să facă faţă unei situaţii interne dificile, iar Alfons al VI-lea a profitat de această slăbiciune. În toamna lui 1084, el începe asediul asupra oraşului Toledo în care va intra triumfător şase luni mai târziu, în duminica de 25 mai 1085. Nu a avut loc nici o bătălie; oraşul a capitulat după ce obţinuse garanţii care, de altfel, nici nu aveau să fie respectate. Acest fapt avea de ce să dea de gândit — vechea capitală a regatului vizigot redevenea creştină. Visul călugărilor mozarabi începea să devină realitate şi, din acest moment, se putea avea în vedere reconstituirea unităţii pierdute în 711. Crezând că putea anticipa urmarea evenimentelor, Alfons al VI-lea s-a autoproclamat rege al Spaniei (*Rex Hispaniae*).

Maurii au simţit pericolul, iar răspunsul avea să vină din Africa. Pornesc „vânturile deşertului", Almoravizii, care, la chemarea regelui Sevillei şi a ulemalelor, au debarcat în 1086. Această mişcare religioasă, născută în Kerouan la începutul secolului al XI-lea, îşi propusese a lupta împotriva decăderii islamului şi pentru a-i reda puritatea şi rigoarea. Unul dintre adepţii săi, stabilit în Senegal, a pornit spre nord. În 1061, Almoravizii au inaugurat o nouă dinastie, au fondat oraşul Marrakech în 1068, şi au ocupat un altul, Fès, în 1069. Oamenii în văluri ai Saharei s-au năpustit asupra Spaniei precum un stol de lăcuste (Ortega y Gasset). Abia sosiţi, în octombrie 1086, au repurtat o mare victorie, în apropiere de Bada-

joz, asupra creştinilor descumpăniţi la vederea călăreţilor pe cămile, a cetelor compacte de cavaleri, şi la auzul tam-tamului tobelor. Almoravizii au recucerit Valencia în 1100 şi au înaintat de-a lungul litoralului mediteranean pentru a nu se opri decât la cincizeci de kilometri de Barcelona. Ofensiva a fost la fel de năprasnică şi pe celelalte fronturi. În 1108, Almoravizii i-au zdrobit pe castilienii lui Alfons al VI-lea , la Uclés. Toledo era ameninţat. La vest, au fost alungaţi portughezii din Lisabona. Una după alta, aceste *taifas* au căzut în mâinile lor şi, în 1103, Spania musulmană a fost din nou reunificată sub autoritatea Almoravizilor. Puritanismul şi rigorismul religios al acestora contrasta cu eclectismul şi viaţa libertină pe care o aflaseră în Spania. Ei impuneau folosirea exclusivă a arabei, au pretins restabilirea dogmei în puritatea ei originară, i-au persecutat şi alungat pe evrei şi pe mozarabi, care s-au refugiat atunci în Spania creştină. În fond, au rămas minoritari şi străini de ţară, iar puterea lor avea să se năruiască la capătul a cincizeci de ani. Le vor lua locul Almohazii, berberi al căror nume însemna „apărător al Dumnezeului unic". Şi aceştia aveau să se arate la fel de intransigenţi cu privire la puritatea credinţei şi la obligaţiile ce decurgeau de aici, înţelegând prin aceasta să se revină la Coran şi la tradiţia Profetului. După ce au dobândit puterea în Maroc, din 1147 până în 1150, aceştia au refăcut unitatea Spaniei musulmane în folosul lor, instalându-şi capitala la Sevilla, unde au construit şi o mare moschee[42].

Invaziile africane ale Almoravizilor, apoi ale Almohazilor, au iscat reacţii în Spania, implicit în rândurile populaţiei musulmane şocate de rigorismul noilor stăpânitori ai ţării. Se cunoaşte cel puţin un exemplu elocvent pentru această rezistenţă faţă de berberii Almohazi: Ibn Hud, emir în Murcia, care devine căpetenia unei mişcări de revoltă, s-a alăturat făţiş Califatului abbasid din Bagdad. Lucrurile au fost luate în serios mai ales de către creştini. Teama de a vedea întreaga peninsulă revenind la islamism a provocat în Europa creştină un sentiment de solidaritate. Prin urmare, a sporit numărul „francilor" ce sosesc să lupte alături de fraţii lor întru religie. Dimensiunea religioasă a Reconquistei, foarte vagă până atunci, începe să prindă contur sub influenţa călugărilor din Cluny şi din Cîteaux. Ordinele militare apărute în această epocă au ajuns să dea luptei împotriva maurilor acea alură de cruciadă împotriva păgânilor, iar această exaltare a condus la ofensive fulgerătoare şi decisive.

„Francii" — şi trebuie să includem sub acest nume generic nu numai pe francezii din sudul Franţei, ci şi pe italieni, pe englezi, în general orice străin — se aflau deja în număr mare în Spania, odată cu înflorirea pelerinajului la Sfântul Iacob: erau pelerini, luptători atraşi de gustul aventurii sau de pradă, coloni tentaţi de terenurile ce trebuiau exploatate... Mulţi dintre aceşti „franci"

luaseră parte la cucerirea oraşului Toledo şi primiseră drept recompensă privilegii şi pământuri, sub domnia lui Alfons al VI-lea şi a lui Alfons al VII-lea.

În acelaşi timp cu aceşti cavaleri şi aventurieri, călugării negri din Cluny şi cei albi din Cîteaux se grăbeau să reorganizeze viaţa religioasă, să o sincronizeze cu ceea ce se întâmpla în restul Europei, insistând asupra vieţii morale şi materiale a clerului. În fapt, se urmărea determinarea Spaniei, cu acordul papalităţii, să iasă din izolarea ei faţă de restul creştinătăţii. Toţi suveranii creştini ai peninsulei au susţinut această iniţiativă care nu putea fi pusă în practică fără anumite consecinţe politice, de vreme ce, din rândul călugărilor din Cluny, erau recrutaţi consilierii ce îndemnau la alianţe între familiile ce domneau în Spania şi marile clase feudale franceze. Ordinul de Cluny începuse a pătrunde prin Catalonia; începând din primul sfert al secolului al X-lea, Guérin, abate de Lézat, a reformat mănăstirile Saint-Michel de Cuxa, în dioceza Elne, şi San Cugat del Vallés. La începutul secolului al XI-lea, Sancho al III-lea al Navarrei, la rândul lui, face apel la clunisieni care, în 1028, iau în posesie mănăstirea San Juan de la Peña. Influenţa Ordinului de Cluny s-a manifestat şi mai viguros în Castilia. În 1073, Alfons al VI-lea de Castilia fonda prima mănăstire a ordinului la San Isidor de Dueñas, oferindu-i şi pământuri şi rente. Mai târziu, după ce s-a căsătorit a doua oară, cu o nepoată a abatelui Hugues, el a decis să facă din Sahagún un soi de Cluny spaniol, şi-i cere lui Hugues să-i recomande un călugăr apt să ducă la bun sfârşit acest proiect. Abate de Sahagún devine Robert dar, paradoxal, acesta se dovedeşte mai tradiţionalist decât se prevăzuse, sugerând să fie abolit ritul roman şi să se revină la cel vizigot. Nu era tocmai ce se aştepta de la el. Robert a fost dezavuat şi înlocuit de Bernard de Sédirac, un călugăr din Saint-Aurence de Auch (1080). Cinci ani mai târziu, Bernard avea să devină primul arhiepiscop al oraşului Toledo recucerit şi, în 1088, va primi învestitura supremă în Spania. Alfons al VI-lea s-a arătat generos faţă de clunisieni cedându-le o parte din prada pe care o strânsese şi oferindu-le pământuri. Succesorii lui i-au urmat exemplul. Sub domnia lui Alfons al VII-lea au fost fondate mai multe mănăstiri. În 1180, Alfons al VIII-lea a înfiinţat Las Huelgas, în apropiere de Burgos, iar în 1189 i-a conferit acestei mănăstiri privilegiul de a coordona toate mănăstirile de femei din Castilia şi din León.

Cistercienii au sosit mai târziu venind, bineînţeles, din Clairvaux şi, mai ales, din abaţia gasconă Morimond. Prima lor implantare, în 1140, a fost Fitero, la graniţele cu Navarra, Castilia şi Aragón. Nu peste mult, Clairvaux şi Morimond aveau să-şi împartă teritoriile recucerite, fondând Poblet şi Santes Creus în Catalonia şi Alcobaça în Portugalia... Cistercienilor li se da-

torează crearea ordinelor militare din Spania, pe modelul Fraţilor Ospitalieri (sau al Sfântului Ioan din Ierusalim) şi al Ordinului Templierilor (1130), însărcinate să protejeze pelerinii care se îndreptau spre Ţara Sfântă. În 1131, regele Aragónului, Alfons Războinicul, oferea numeroase privilegii şi domenii acestor două ordine, dar şi unui al treilea, cel al Sfântului Mormânt. După disoluţia Templierilor, bunurile lor trec în patrimoniul unui nou ordin aragonez, cel de Montesa. În toiul ofensivei Almohazilor din 1157, templierii se consideră incapabili a mai apăra aşezământul din Calatrava, de la sud de Toledo. Aşa încât cistercienii îl preiau şi se oferă voluntari în gestionarea lui.

Aşa se naşte Ordinul Calatrava, a cărui constituţie este oferită de papa Alexandru al III-lea, în 1164. Timp de patru secole, ordinul se va supune autorităţii spirituale a abaţiei cisterciene Morimond[43]. În secolul al XIV-lea, Calatrava moşteneşte rente şi domenii ale Ordinului Templierilor, dizolvat de papa Clement al V-lea. Cele două ordine militare ale Castiliei se înfiinţează în ultima treime a secolului al XV-lea. Ordinul din Alcantara, fondat în 1177, va respecta şi el regulamentul din Cîteaux, pe când cel al Sfântului Iacob, creat doi ani mai târziu, va rămâne autonom, avându-şi sediul la Uclés, în Manche, şi devenind rapid cel mai prestigios dintre toate.

Cavalerii ordinelor militare erau călugări-soldaţi ce jurau supunere, sărăcie şi castitate[44]. Purtau hainele albe ale cistercienilor (cei din Ordinul Sfântul Iacob adăugau o cruce roşie). Ca soldaţi, ei aveau o obligaţie prioritară: lupta împotriva maurilor. Prin urmare, trebuiau să fie gata oricând să pornească la luptă (cei din Calatrava dormeau îmbrăcaţi). Respectând o ierarhie strictă, dispunând de un senior ales, de demnitari (treisprezece în Ordinul Sfântului Iacob), de comandori şi de cavaleri, ordinele militare vor ocupa o poziţie privilegiată în recucerire. Oare trebuie să vedem în ei o contaminare a islamismului şi a noţiunii de război sfânt? Américo Castro observa că la Almoravizi era deja o regulă asocierea meseriei armelor cu asceza. Totul este posibil, mai ales că existaseră precedente şi la creştini, şi nu foarte îndepărtate. Cert este că, în contextul oferit de Peninsula Iberică, participarea lor la lupte le conferea o poziţie importantă, situaţie pe care nu o vom mai regăsi nicăieri; în Spania ei păreau meniţi să dureze. Le-au fost oferite teritorii vaste în Manche, în valea Tajo, în Extremadura, surse considerabile de bogăţie care-i vor îndreptăţi, mai târziu, să intervină decisiv în luptele politice din secolul al XV-lea.

Prezenţa luptătorilor şi a călugărilor de dincolo de Pirinei modifică traiectoria luptelor din peninsulă, într-o epocă în care întreaga creştinătate se pregătea să înfrunte Islamul. În sudul Italiei, normanzii încep recucerirea Siciliei. În 1095,

papa Urban al II-lea îi obligă pe cavaleri să ia crucea şi să plece spre Pământul Sfânt, oferindu-le, pentru a-i încuraja şi a le sanctifica legământul, înlesniri şi garanţii pentru iertarea păcatelor. Aceasta va fi prima cruciadă ce sfârşeşte prin înfrângerea Ierusalimului (1099). Spania creştină nu stă departe de această mişcare. Papalitatea îşi dă binecuvântarea pentru luptele împotriva islamismului, atribuindu-le, prin aceasta, statutul de cruciadă. Mulţi dintre franci răspund acestor chemări şi trec Pirineii, însă atitudinea lor îi surprinde pe aliaţii spanioli obişnuiţi să vadă în mauri doar nişte adversari şi, uneori, nişte parteneri, interlocutori sau servitori. Cucerirea oraşului Toledo prilejuise, deja, un incident grav şi semnificativ. Încălcând promisiunile lui Alfons al VI-lea, care le garantase musulmanilor rămaşi în peninsulă libera practicare a cultului lor, noul arhiepiscop franc, profitând de o absenţă temporară a regelui, transformase marea moschee în biserică. Evenimentele ce urmează confirmă existenţa unei nemulţumiri ce izbucneşte în 1212, în ajunul bătăliei de la Navas de Tolosa. Contingentele franceze acceptă cu greu să se supună disciplinei şi să fie unite, se dovedesc intransigente cu inamicul, iar gustul câştigului şi intoleranţa îi opreşte să împartă prada. Aceştia înţelegeau să-i masacreze pe maurii care li se opuneau, să jefuiască aşezările musulmane şi evreieşti întâlnite în cale, chiar dacă erau supuse. Spaniolii erau mai indulgenţi cu necredincioşii şi nu vedeau nici un inconvenient în a-i cruţa şi a le permite să-şi practice religia, asta şi pentru că aveau nevoie de ei la exploatarea pământurilor recucerite. Aliaţi stânjenitori, francezii sunt consideraţi, în acest context, indezirabili. Cavalerii francezi se retrag fără a lua parte la bătălia decisivă. Victoria de la Navas de Tolosa (1212) va fi repurtată exclusiv de spanioli. Castilia, Aragónul, Navarra şi Portugalia se unesc la începutul secolului al XIII-lea, cu binecuvântarea papei, pentru a-i înfrânge pe Almohazi. Arhiepiscopul de Toledo, Rodrigo Jiménez de Rada, de origine navareză, îndeamnă la cruciadă, şi tot el va fi acela care, alături de regele Castiliei, Alfons al VIII-lea, conduce armata ce-i va strivi pe Almohazi într-un impresionant defileu din Sierra Morena. Terenul părea predestinat marilor evenimente istorice: tot acolo, în apropiere de Bailén, se înfruntaseră şi armatele lui Hannibal şi Scipio. Foarte aproape de acest loc, dar în 1809, Castaños îi va forţa să capituleze pe cei 20 000 de soldaţi ai generalului Dupont.

Victoria asupra Almohazilor deschide creştinilor porţile spre valea Guadalquivir. După ce „sunt trase zăvoarele Sierrei Morena", nimic nu mai opreşte înaintarea armatei către nord. Ferdinand al III-lea va cuceri Córdoba în 1236, Jaénul în 1426 şi, în sfârşit, Sevilla în 1428. În treizeci de ani întreaga Andaluzie a fost recucerită. Însă aceste succese ale Castiliei nu trebuie să le umbrească pe cele

ale portughezilor şi aragonezilor care, în aceeaşi perioadă, ocupaseră teritoriile de la graniţele occidentale şi orientale ale peninsulei. Regii Portugaliei vor continua înaintarea către sud şi, în secolul al XIII-lea, ajung până la Saint Vincent. La rândul său, regele Aragónului, Iacob I, va ocupa Majorca (1229–1235), Valencia (1239–1253), Murcia (1265–1266). În Murcia, el se loveşte de regii Castiliei. Prin tratatele încheiate la mijlocul secolului al XII-lea, se stabiliseră graniţele dintre teritoriile ce reveneau celor două coroane: Valencia, Denia şi Murcia reveneau Aragónului. Ulterior, se va modifica linia de demarcaţie dintre cele două zone de influenţă şi, în final, Murcia trece sub tutela Castiliei. Cuceririle din secolul al XIII-lea dezvăluie eficacitatea modelului leonezo-castilian: „Format din mici armate municipale încadrate de cavalerie, sub controlul monarhiei, prezent permanent în teritoriu pe principiul rotaţiei miliţiilor, pus la punct de către Ferdinand al III-lea în 1236 cu prilejul asedierii Córdobei, acest model castilian a fost o creaţie adaptată la condiţiile graniţelor. El se opune fundamental modelului almohad, la care potenţialul războinic berber nu era urban, ci tribal."[45] Este într-un moment de cotitură. Spania creştină era superioară Spaniei musulmane din punct de vedere militar, politic şi economic. Moartea lui Almanzor (1002) şi invaziile africane păruseră a modifica semnificaţiile Reconquistei care avea, din ce în ce mai mult, tendinţa de a semăna cu o cruciadă. Victoria de la Navas de Tolosa pune capăt acestei etape. Plecarea contingentelor franceze înainte de începerea luptei este simbolică, semn că spiritul de cruciadă trecuse din nou pe un plan secund. La mijlocul secolului al XIII-lea, din fosta putere al-Andalus nu mai rămânea decât micul emirat al Granadei în care domnea, din 1238, dinastia nasridă. Pentru a se menţine la putere şi pentru a rezista la presiunea creştinilor, nasrizii au recurs adeseori la ajutorul merinizilor din Maroc. Aceştia din urmă debarcau periodic în peninsulă şi făceau incursiuni dar, de îndată ce păreau că intenţionează să se instaleze acolo, emirii din Granada solicitau sprijinul creştinilor pentru a-i alunga. Raziile merinizilor iau sfârşit în 1340, după înfrângerea lor în bătălia de la Salado de către Alfons al XI-lea al Castiliei şi de către Alfons al IV-lea al Portugaliei. Recucerirea va cunoaşte de acum o îndelungată perioadă de stagnare, până la războiul din Granada de la sfârşitul secolului al XV-lea: vor mai exista ciocniri de-a lungul frontierei ce separa cele două regate, dar vor fi mai degrabă nişte lupte izolate ce ofereau prilej cavalerilor din cele două tabere să-şi dovedească vitejia, ceea ce nu-i împiedica să tragă şi unele foloase, prădând şi luând sclavi[46]. Regatele creştine aveau acum alte preocupări: exploatarea teritoriilor recucerite, organizarea societăţii, rivalităţile interne. Aşa se explică încetarea luptelor timp de peste un secol, până când Regii Catolici decid să elimine ultimele rămăşiţe islamice din Spania.

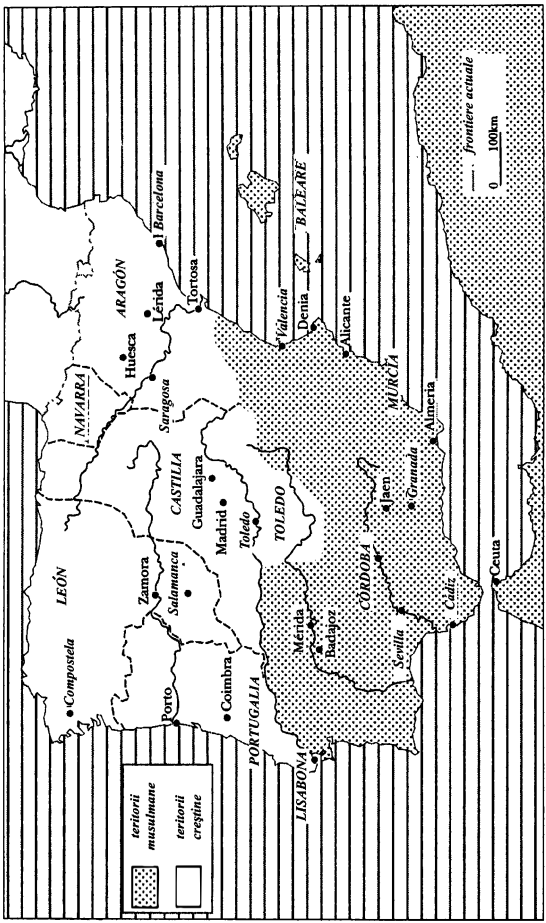

Imperiul Almohazilor în 1212

CELE CINCI REGATE

Cuceririle din secolul al XIII-lea au ca explicaţie dinamismul regatelor creştine ce dobândesc în această perioadă contururi aproape definitive. Din punct de vedere politic, acum se definesc cele cinci state constitutive ale Spaniei: Coroana de Castilia, Navarra, confederaţia catalano-aragoneză şi emiratul musulman al Granadei[47]. Tot din această epocă datează şi pretenţia de supremaţie a Castiliei asupra întregii peninsule, cel puţin în fapt, dacă nu şi de drept. Este momentul în care se cristalizează marile direcţii ale vieţii economice şi sociale, odată cu dezvoltarea oraşelor şi a unei economii bazate pe creşterea animalelor transhumante şi a comerţului internaţional.

Portugalia

Una dintre neşteptatele consecinţe ale influenţei clunisiene a fost formarea, la vestul peninsulei, a unui regat independent: Portugalia. Alfons al VI-lea de Castilia s-a căsătorit cu o fiică a ducelui Robert de Burgundia şi nepoată a abatelui Hugues de Cluny, abate care, în 1097, îşi căsătorise fiicele cu cavaleri burgunzi. Unul dintre aceştia, Henric de Lorena, a primit drept zestre teritoriul aflat la sudul Galiciei, între Miño şi Tajo, adică regiunile Braga, Porto, Coimbra şi Viseo, şi titlul de conte de Porto (*Portucalense*). Acesta ţintea să devină unicul stăpân al ţării, însă moare fără a-şi împlini ambiţia. Văduva lui îi va continua proiectul, încurajându-şi fiul, pe Alfons-Henric, să urmeze aceeaşi cale. În 1139, acesta din urmă se proclamă rege, iar în 1143 Castilia recunoaşte faptul deja împlinit. Se naşte astfel un nou popor, ce nu va înceta să-şi revendice personalitatea, şi care va continua pe cont propriu recucerirea teritoriului ce avea să devină Portugalia.

Navarra

Timp de secole, graniţele Navarrei, amputată de Rioja din 1035, au fost imprecise, modificându-se în funcţie de testamentele suveranilor grijulii să asigure câte un domeniu fiecăruia dintre copii. A existat chiar şi un moment în care Navarra a absorbit şi Castilia, iar în altă perioadă se întindea pe teritorii care astăzi sunt considerate aragoneze. Sancho cel Mare (1004–1015), de exemplu, a reuşit să unească sub autoritatea lui Leónul, Castilia, Aragónul, Sobrarba şi Ribagorza, însă obiceiul de a dezmembra teritoriul la fiecare succedare la domnie va reduce considerabil, mai târziu, acest ansamblu teritorial. Situaţia nu se definitivează decât în 1234, când un francez, Thibaut de Champagne,

devine rege şi inaugurează dinastiile franceze ce vor dura până la începutul secolului al XVI-lea: Champagne (din 1234 până în 1305), Evreux (1328–1479), Foix (din 1472 până în 1512, cu o scurtă perioadă între 1307 şi 1327, când teritoriul era direct dependent de casa regală din Franţa).

Coroana de Castilia

Tot în secolul al XIII-lea, în centrul peninsulei se conturează şi Coroana de Castilia. Pe considerentul că suveranii îşi tratau statele ca pe nişte bunuri personale de care puteau dispune liber, regatul Leónului şi comitatul, iar mai apoi regatul Castiliei, fuseseră când separate, când unite sub acelaşi sceptru, în funcţie de ceea ce decideau suveranii. Alfons al VI-lea (1065–1109) şi Alfons al VII-lea (1126–1157), de exemplu, au purtat titlul de regi ai Castiliei şi ai Leónului, însă Alfons al VII-lea procedează la o nouă împărţire: prin testamentul său lasă Castilia lui Sancho al III-lea şi Leónul lui Ferdinand al II-lea. Abia în 1230, unirea Castiliei şi a Leónului devine definitivă, tot prin hazardul unei succesiuni: Ferdinand al III-lea, rege al Castiliei din 1217, le primeşte moştenire de la tatăl său, Alfons al IX-lea, rege al Leónului. Deşi cele două regate erau unificate într-o asociere de circumstanţă, castilienii şi leonezii vor avea nevoie de încă o sută de ani pentru a se uni politic, apoi ca naţiune. Cele trei provincii basce, până atunci alipite Navarrei, vor trece peste un secol sub dominaţia Castiliei. În 1258, confreria lui Arriarga, ce administra Álava autonom, se apropie de regele Castiliei, Alfons cel Înţelept, iar anul 1332 este decisiv: Arriarga încheie un pact prin care confreria renunţa la drepturile senioriale pe care le deţinea, în favoarea regelui Castiliei, Alfons al XI-lea. Guipúzcoa va proceda la fel, în aceeaşi perioadă, urmată de Biscaya în 1379. Provinciile basce nu erau însă încorporate efectiv, ci doar alipite Coroanei de Castilia, păstrându-şi o relativă autonomie şi propriile instituţii.

Dùpă recuceririle teritoriale din secolele XII-XIII, Castilia a devenit cel mai dinamic dintre statele Peninsulei Iberice. Suveranii ei sperau să restaureze în profitul lor monarhia vizigotă, preluând astfel conducerea unei Spanii reunificate — aceasta era concepţia imperială leoneză. Reconquista a condus la formarea mai multor regate creştine, dintre care unele ar fi avut un uşor avans faţă de celelalte; regele Leónului (sau al Castiliei, sau al Castiliei-León, după împrejurări) se considera moştenitorul legitim al monarhilor vizigoţi şi pretindea, în consecinţă, să devină regele regilor, sau împărat. Aşa se face că, după cucerirea oraşului Toledo, Alfons al VI-lea se autointitulează, cu acordul tacit al Ordinului de Cluny, împărat al întregi Spanii (*Imperator totius Hispaniae*).

Alfons al VII-lea îi urmează exemplul; se proclamă împărat şi este încoronat ca atare în León, în 1135. După el, ideea creării unui imperiu intră într-un con de umbră, fără a dispărea complet. Va fi reluată de Alfons al X-lea cel Înţelept (1252–1284) într-o formă şi mai ambiţioasă: acesta aspira să devină împărat al Occidentului. Încurajat de demersurile oraşului Pisa ce vedea în el cel mai luminat monarh al vremii, Alfons al X-lea îşi prezintă candidatura sufragiilor electorilor din Imperiul Sfânt, şi va fi ales în 1257, deşi avea şi un contracandidat, pe englezul Richard de Cornwall! Disputa dintre cei doi candidaţi avea să dureze douăzeci de ani. Papa considera că Alfons avea un proiect comun cu gibelinii, şi nu îl dorea ca împărat. Regele Castiliei renunţă la pretenţiile sale în 1257, după o întrevedere cu papa, la Beaucaire. Dincolo de aspectele anecdotice, acest episod dezvăluie locul pe care avea să-l ocupe Castilia, de atunci înainte, în peisajul Europei. Regatul nu mai era doar teritoriul de la graniţa creştinătăţii preocupat să-şi apere existenţa ameninţată de mauri, ci o putere europeană de care trebuia să se ţină seama.

Coroana de Aragón

La începutul secolului al XII-lea, Aragónul nu era decât un mic regat lângă Jaca. În doar câţiva ani, el se extinde până la Huesca, apoi până la Saragosa. Marea ocazie este uniunea dinastică a regatului Aragón cu comitatul Barcelona. Alfons I Războinicul moare în 1164 şi, pentru că nu avea copii, îşi lasă regatul Ordinelor militare. Decizia îi este contestată şi este căutat Ramírez, fratele defunctului rege, care se retrăsese în mănăstirile benedictine, şi este convins să renunţe la jurămintele sfinte. Ramírez consimte să urce pe tron, şi va domni sub numele de Ramírez al II-lea, se va căsători şi va avea o fiică, Petronilla, născută în octombrie 1136. Ramírez o va căsători repede cu Ramón al IV-lea Berenguer, conte de Barcelona, după care, în august 1137, va abdica în favoarea acestuia, desemnându-şi ginerele drept regent, şi se va retrage la o mănăstire din Huesca. În 1162, fiul lui Ramón Berenguer şi al Petronillei, Alfons al II-lea, primeşte cele două teritorii ca moştenire. Regatul Aragón şi comitatul de Barcelona vor forma din acest moment o confederaţie ce se va definitiva în 1344, sub domnia lui Pedro al IV-lea Ceremoniosul, formând ceea ce se va numi Coroana de Aragón, adică un complex politic în care fiecare dintre componente îşi păstra instituţiile şi autonomia, singurul lucru pe care-l aveau în comun fiind suveranul. La nucleul iniţial se adaugă curând teritoriile recucerite în Baleare (regatul Majorca), la sud (regatul Valencia), apoi cuceririle făcute în Mediterana: Sicilia, Sardinia şi, mai târziu, regatul Neapole.

Catalanii se lansează într-o politică evident expansionistă. În această epocă, Pirineii, departe de a fi o barieră de netrecut, erau, dimpotrivă, un loc de trecere şi de contact[48]. Va mai trece mult timp până se va fixa o demarcaţie precisă între provinciile basce, Navarra, Aragón, Catalonia, şi teritoriul ce avea să devină Franţa. S-a văzut deja că dinastiile franceze dominau asupra Navarrei, al cărei teritoriu se întindea pe atunci de la Saint-Jean-Pied-de-Port până la Pamplona, de-o parte şi de alta a Pirineilor. La celălalt capăt al lanţului muntos, regii capeţieni menţinuseră mult timp principiul unei autorităţi feudale asupra Cataloniei, fostul ţinut Marche, liber sub domnia lui Carol cel Mare. În a doua jumătate a secolului al XII-lea, situaţia s-a schimbat: de această dată catalanii intervin la nordul Pirineilor şi plănuiesc să formeze un nou stat, din Garonne până la Ebru şi Provence. Într-o astfel de perioadă, în care configuraţia statelor naţionale era încă imprecisă, un asemenea proiect nu era mai absurd decât oricare altul[49]. Această naţiune în formare avea trăsături ce o diferenţiau de provinciile din nordul Franţei şi de restul Peninsulei Iberice: *la langue d'oc*, mai întâi de toate, chiar dacă era încă departe de a fi unificată — şi nici nu va fi vreodată complet; o cultură laică, pe când cea de la nord era aproape pe de-a-ntregul clericală; o viaţă urbană mai dezvoltată, ce dispunea de o burghezie negustorească şi meşteşugărească; forme juridice în care predominau influenţele dreptului roman; în fine, un mod de viaţă diferit de cel de la nord. La sfârşitul secolului al XI-lea şi începutul secolului al XII-lea, *pulverizarea puterilor* (Philippe Wolff) din sudul Franţei este facilitată de trecerea bruscă a ţinuturilor Béarn şi Bigorre sub tutela iberică. În 1118, Gaston, al patrulea viconte de Béarn, participă la cucerirea Saragosei alături de regele Aragónului, Alfons I Războinicul, în calitate de aliat cu drepturi aproape egale. Recucerirea văii Ebrului schimbă datele problemei; Aragónul dobândeşte un surplus de putere. Maria, în calitate de moştenitoare a ţinutului Béarn, se recunoaşte în 1170 drept vasală a regelui Aragónului, Alfons al II-lea. În calitate de conte al Barcelonei, acelaşi Alfons al II-lea moşteneşte drepturi feudale şi asupra teritoriilor situate la nordul Pirineilor: comitatul Provence (1166), Roussillon (1172). Fratele său mai mic, Pedro, îşi exercita puterea în Cerdagne, asupra senioriei Carcassonne, şi a oraşului Narbonne[50]...

Acest proiect nu putea decât să trezească dezaprobarea conţilor din Toulouse, de vreme ce se referea la teritorii situate în zona lor de influenţă. Pentru a evita orice oprelişte, Ramón Berenguer al IV-lea face o înţelegere cu Henric al II-lea Plantagenet, ce stăpânea în Aquitania: în 1158, cei doi se decid să-şi împartă domeniile contelui de Toulouse, iar în 1159 o armată anglo-gasconă întreprinde cucerirea lor. Trupe catalane vin în ajutor. În calitate de suzeran al comitatului

Toulouse, regele Franţei, Ludovic al VII-lea, avea obligaţia de a-şi apăra ţinutul, aşa încât intervenţia Capeţienilor face ca planul catalanilor să eşueze. Peste cincizeci de ani, lucrurile vor căpăta o turnură mai favorabilă intereselor catalane. Noul conte de Toulouse, Ramon al VI-lea, se reconciliază cu Plantageneţii, iar în 1196 el se căsătoreşte cu sora lui Richard Inimă de Leu şi primeşte drept zestre Agenais. În ce-o privea pe Spania, lucrurile nu se rezolvă deloc, ba dimpotrivă. Dar regele Aragónului nu renunţă. Una dintre surorile sale devine soţia de-a doua a lui Ramon al VI-lea, în 1211 o alta se căsătoreşte cu moştenitorul contelui şi, în sfârşit, la 27 februarie 1213, Pedro al II-lea de Aragón primeşte jurământul de vasalitate al contelui de Toulouse, al fiului acestuia şi al principalilor seniori din regiunile atât de râvnite: conţii din Comminges, din Foix şi Bigorre, vicontele din Béarn... „Carta demonstrează că, la acea dată, Pedro al II-lea atinsese obiectivul predecesorilor săi pornit de la unirea Cataloniei şi Aragónului: marele stat meridional-pirinean devenea realitate" (Pierre Tucoo-Chala).

Cruciada albigenzilor schimbă însă datele problemei. Papalitatea era îngrijorată încă de mai mulţi ani de înflorirea ereziei în sudul Franţei, şi găsea că seniorii locali, începând cu contele de Toulouse, nu erau prea dispuşi să lupte împotriva albigenzilor, asta când nu se manifestau făţiş de partea lor. De aceea i se încredinţează unui senior din nord, Simon de Monfort, misiunea de a restabili în regiune credinţa. La începutul anului 1213, papa confirmă condamnarea celor din Toulouse şi îl someză pe regele Aragónului să coopereze cu Simon de Monfort. Şi iată-l pe Pedro al II-lea oscilând între fidelitatea faţă de Sfântul Scaun şi propriile interese politice. El intuieşte că dincolo de cruciadă se aflau ambiţii ce nu aveau nimic în comun cu religia.

La începutul secolului al XIII-lea, cruciada îşi atinge majoritatea obiectivelor, iar chestiunea religioasă trece pe planul al doilea. La Toulouse, ca şi la Barcelona, cruciada apare în ochii meridionalilor drept o invazie barbară ce ameninţa să distrugă o civilizaţie străveche. Pe aceste considerente, Pedro al II-lea se crede obligat să-i vină în ajutor contelui Ramon al VI-lea de Toulouse, care-i era cumnat şi vasal. Ar fi absurd să-l căutăm în el pe cruciatul care, în 1212, participase alături de castilieni la bătălia de la Navas de Tolosa, un protector al ereziei albigenze din sudul Franţei; Pedro al II-lea era la fel de bun catolic ca şi Simon de Monfort, deşi nu împărtăşea intransigenţa acestuia. El îşi apăra vasalii, pe cei din familia Trencavel, dar şi acea naţiune pe care plănuia s-o unifice de la Ebru la Nisa şi pe care o jinduiau seniorii francezi de la nord. Pedro al II-lea a fost ucis de Muret, la 12 septembrie 1213, iar contele de Toulouse a fost deposedat de domeniile sale; Languedoc şi Provence trec sub influenţa franceză. Catalanii sunt obligaţi

să se retragă la sudul Pirineilor. Prin tratatul de la Corbeil (1258), Iacob de Aragón renunţă formal la toate drepturile sale, exceptându-le pe cele pe care le avea la Montpellier dar, de fapt, chestiunea se tranşase încă de la bătălia de la Muret. Din acest moment, catalanii se vor deplasa către est, şi nu spre nord, pentru a fonda o talasocraţie mediteraneană ce va dura până la începutul secolului al XV-lea.

SPANIA CELOR TREI RELIGII

Invaziile africanilor şi înaintarea Reconquistei din secolele al XII-lea şi al XIII-lea au avut trei consecinţe: dispariţia comunităţilor mozarabe, instalarea evreilor în teritoriul creştin şi apariţia unei noi minorităţi, cea a mudejarilor (*mudéjares*)[51] sau musulmanilor supuşi unui suveran creştin.

Mozarabii

În ciuda intransigenţei lor, Almoravizii au înţeles interesul pe care-l reprezentau mozarabii cei atât de pricepuţi la construcţii, la arboricultură, la irigaţii, pentru dezvoltarea economică. Prin urmare, încercaseră să-i determine a rămâne pe loc. Chiar de la începutul secolului al XII-lea, izvoarele atestau existenţa unor comunităţi organizate de mozarabi la Sevilla, Granada, Málaga etc., comunităţi ce dispuneau de propriii episcopi, de preoţi şi de călugări. Avem cunoştinţă despre o bulă papală din 1117, a lui Pascal al II-lea, prin care-i îndemna pe creştinii din Málaga să-l readucă în funcţie pe episcopul Iulian, pe care Almoravizii îl reţinuseră prizonier timp de câţiva ani. Acest din urmă act dovedeşte că situaţia mozarabilor se înrăutăţise, şi aşa s-ar explica şi de ce mulţi dintre ei intraseră în serviciul regelui Aragónului, Alfons I Războinicul, când acesta pornise într-o lungă cavalcadă către pământul islamic, în 1125–1126[52]. Decretele religioase (*fatāwa*) ale jurisconsulţilor recomandaseră atunci sancţiuni împotriva mozarabilor. Aşa că mulţi îşi văd bunurile confiscate şi sunt deportaţi în Maroc. Cei care au rămas au emigrat în Nord când Almohazii, mai puritani decât Almoravizii, cuceresc Sevilla în 1147.

Când oraşul Toledo este recucerit (1085), mii de mozarabi sunt reintegraţi creştinătăţii, fireşte că nu de bunăvoie, ci ca urmare a victoriei militare. Mulţi dintre ei s-au manifestat cu indiferenţă faţă de regimul politic, iar unii chiar părăsesc oraşul odată cu musulmanii. Numai puţini îşi doreau o schimbare de putere şi au contribuit la triumful creştinilor, sperând astfel să obţină unele avantaje. Aşa stau lucrurile la început: Alfons al VI-lea numeşte în oraşul recucerit doi magistraţi — unul din rândurile mozarabilor, celălalt dintre imigranţi. Este doar

o scurtă perioadă de toleranţă în Toledo[53]. Climatul se deteriorează din cauza noului episcop — un călugăr din Ordinul de Cluny, din cauza reginei — o franţuzoaică, şi a francezilor care participaseră la recucerire. Mozarabii îi deranjau din pricina vizionarismului lor. Fiind o minoritate creştină arabizată în al-Andalus, ei rămân într-un Toledo recucerit şi ca o minoritate culturală. Intră în conflicte cu francezii şi castilienii cu privire la ţinuturile abandonate de musulmani. Vreme de un secol, mozarabii se vor izbi de noile autorităţi ecleziastice. Nu înţelegeau bine, de exemplu, de ce trebuiau să renunţe la ritul vizigot în favoarea ritului roman. Alfons al VI-lea îi autorizează, în acest context, să oficieze în cultul tradiţional în şase parohii ale oraşului. Mozarabii din Toledo nu vor fi asimilaţi decât foarte lent, vor continua să utilizeze araba cel puţin până la sfârşitul secolului al XIII-lea[54] şi vor respecta vechiul cod juridic al vizigoţilor, *Fuero Juzgo.*

Evreii

Şi numărul şi situaţia evreilor se schimbă odată cu invaziile africane, mai ales odată cu sosirea Almohazilor, în 1147. Se ştie că unii dintre ei — precum familia Maimonide — au fost constrânşi să se convertească la islamism. După înfrângerea Almohazilor, la mijlocul secolului al XIII-lea, în regiunile eliberate nu se constată deloc o revenire masivă la iudaism, pentru că majoritatea evreilor preferase să emigreze în teritoriile creştine, la Toledo, Saragosa şi în alte părţi, unde suveranii îi primesc fără nici o reticenţă. Evreii se administrau singuri în cadrul unor comunităţi autonome (*aljamas*), în care îşi aveau propriii magistraţi, rabini, sinagogi, negustori...

Mudejarii

Din momentul în care dispare fenomenul mozarab, odată cu circumstanţele ce l-au făcut să apară, musulmanii devin din ce în ce mai numeroşi în regatele creştine. Până atunci, teritoriile ce fuseseră recucerite erau de multe ori foarte slab populate, ori fuseseră abandonate de locuitorii musulmani, plecaţi de bunăvoie sau expulzaţi de cuceritori; nu rezistaseră decât rare comunităţi stabilite în zone periferice. Situaţia se schimbă odată ce sunt recucerite Toledo (1085) şi Saragosa (1118). După aceste date, grupuri considerabile de oameni, care nu puteau fi sau care nu doreau să fie alungate, trec sub tutela creştină. În zona Tajo, în valea Ebrului şi a Valenciei, numeroşi musulmani jură supunere suveranilor creştini care promit să le respecte limba, cultul, dreptul şi obiceiurile. De fiecare dată când numărul lor a justificat-o, mudejarii, ca şi evreii, s-au organizat în comunităţi autonome (*aljamas*), cu propria ierarhie socială: *alamín*-ul,

însărcinat cu probleme economice şi fiscale (de fapt era un mediator între seniori şi locuitori), sfatul bătrânilor, adunarea generală, preoţii (*alfaquís*), muezinii, caizii (magistraţi şi notari în acelaşi timp, aceştia gerau bunurile colective ale comunităţii, redactau şi urmăreau executarea testamentelor, înregistrau căsătoriile şi divorţurile, făceau dreptate atât omului de rând cât şi criminalului atunci când în cauză erau numai musulmani, însă autorităţile creştine verificau sentinţele). *Aljama* mudejarilor dispunea de cel puţin două stabilimente publice — moscheea şi măcelăria (asta pentru a avea certitudinea că animalele erau sacrificate după litera Coranului). Ca şi evreii, mudejarii aveau, deci, în statele creştine, o existenţă legală. La Toledo, Alfons al VI-lea se proclamă „împărat al celor două religii" şi dă ordin să se bată monede inscripţionate cu o legendă arabă. Şi în 1369, epitaful lui Pedro cel Crud va fi redactat în latină, în idiş şi în arabă.

Oare Spania creştină şi al-Andalus făceau dovada toleranţei permiţând unor minorităţi religioase să muncească, să trăiască şi să-şi oficieze liber cultul religios? E de preferat să ştim exact despre ce era vorba. Libertatea religioasă e o cucerire a istoriei, un fenomen recent. Se poate afirma că astăzi ea există pretutindeni în lume? Să îndepărtăm, deci, din mintea noastră imaginea idealizată a acelei Spanii medievale aflată cu zece secole în avans faţă de restul lumii. În secolele VIII-XV, în Peninsula Iberică, creştinii şi musulmanii erau la fel de convinşi că erau singurii ce aveau dreptate şi că religia lor era incompatibilă cu a celorlalţi. Dacă se arătau toleranţi, o făceau pentru că nu puteau face altfel, îşi călcau pe inimă, neputând reacţiona din lipsă de mijloace. Putem vorbi de coabitare, eventual de coexistenţă, dar nu de toleranţă. Avem şi o dovadă care nu ne lasă să ne-nşelăm: relaţiile sexuale dintre creştini, evrei şi musulmani au existat frecvent, deşi teoretic erau interzise; în schimb, nu se cunoaşte nici un mariaj mixt. În zilele noastre, există tendinţa de a idealiza imaginea Spaniei celor trei religii, dar e o imagine falsă. Cum am putea, oare, să vedem în Maimonide, spre exemplu, un simbol al acestei Spanii pluriculturale căruia i s-a ridicat o statuie la Córdoba, de vreme ce el a fost una dintre cele mai ilustre victime ale intoleranţei religioase? Maimonide s-a născut în 1135, la Córdoba, într-o familie de evrei, şi a primit, ca mulţi coreligionari, o educaţie arabă. Avea doisprezece ani când Almohazii au dobândit puterea care îi pune pe evrei în situaţia de a face o alegere: convertirea la islamism, sau exilul. Familia lui Maimonide oferă doar aparenţa convertirii, ajunge mai întâi la Fès, apoi la Cairo. Simţindu-se în siguranţă acolo, familia lui se întoarce la iudaism. Maimonide devine rabin şi medic şi scrie în arabă o operă filosofică şi ştiinţifică ce-i va aduce recunoaşterea internaţională. Nu s-a întors niciodată în ţinutul natal pe care, de altfel, nici

nu-l evocă vreodată în cărţile sale. Intoleranţa l-a alungat din ţara lui, aşadar a face din el un reprezentant al unei Spanii tolerante şi primitoare ar fi un nonsens.

Adevărul este că spaniolii s-au dovedit binevoitori faţă de ceilalţi doar atâta timp cât era nevoie de ei. Suveranii creştini, de exemplu, nu se puteau dispensa de evrei. Şi, în fond, evreii veneau dintr-un ţinut — al-Andalus — care la acea dată dispunea de o civilizaţie superioară celei a Spaniei creştine. Vorbeau araba, cunoşteau organizarea politică, economică şi socială a teritoriilor musulmane, erau la curent cu tehnicile comerciale cele mai avansate. Toate aceste calităţi făceau din evrei nişte ajutoare preţioase şi indispensabile în relaţiile politice şi în exploatarea teritoriilor recucerite. Suveranii creştini nu doar se mulţumeau să-i primească, ci chiar îi presau să se instaleze pe teritoriile lor. Astfel, la începutul secolului al XIII-lea, Iacob I al Aragónului acorda permise de liberă trecere şi scrisori de naturalizare tuturor evreilor, andaluzilor sau marocanilor care, sosiţi pe uscat sau pe mare, ar fi dorit să se stabilească în Baleare şi Valencia.

Începând din secolul al XII-lea, apare problema mudejarilor, dar care a fost destul de repede rezolvată pe domeniile Castiliei. Călugării de Cluny, foarte influenţi, se dovedesc intransigenţi. Unul dintre ei, dom Bernard, nou episcop în Toledo, transformă marea moschee în catedrală, încălcând astfel promisiunile făcute de Alfons al VI-lea. *Cortes*-urile din Valladolid (1239) pretind să li se interzică mudejarilor din Coroana de Castilia să posede pământuri, şi vor chiar să-i oblige să le vândă pe cele pe care le deţineau deja. Suveranii reînnoiesc, totuşi, garanţiile în favoarea mudejarilor. Acelaşi lucru îl face şi Enrique al II-lea în 1369, însă într-o epocă a diferenţierilor economice în care era nevoie de mână de lucru şi orice ajutor era bine-venit. Recucerirea creştină se caracterizează prin două tendinţe: respingerea maurilor şi repopularea cu coloni atraşi dinspre nord de mirajul titlurilor de proprietate. Observăm aceste aspecte odată cu marile cuceriri ale secolului al XIII-lea, când castilienii ocupă valea fluviului Guadalquivir: aceştia expulzează populaţiile musulmane oferindu-le chiar şi corăbii celor care voiau să se refugieze în Africa de Nord. Oraşe şi pământuri sunt aproape în întregime pustiite şi intră în posesia regelui Castiliei. Cei care rămân pe loc se vor revolta în 1264, iar Alfons al X-lea procedează atunci la expulzări masive. La sfârşitul secolului al XIII-lea, mudejarii reprezentau abia 0,50% din populaţia Andaluziei. Este, deci, fals să vedem în această regiune un ţinut oriental şi orientalizat. Colonii veniţi de la nord nu aveau în cap decât o idee — să şteargă orice urmă de islamism — şi această stare de spirit va persista vreme îndelungată. Mulţi dintre cronicarii andaluzi ai secolului al XVI-lea s-au străduit să şteargă din istorie secolele de dominaţie musulmană, adică toată perioada cuprinsă între „distrugerea" Spaniei şi recucerirea ei.

Consideraţii de acelaşi ordin au inspirat şi politica regilor Aragónului. Când Alfons Războinicul cucereşte Saragosa, în 1118, el intră într-un oraş pe care îl părăsiseră elitele musulmane, meşteşugarii şi comercianţii. Mulţi dintre ţărani voiau şi ei să fugă, dar suveranii se străduiesc prin toate mijloacele să-i împiedice. Aceeaşi situaţie se repetă şi un secol mai târziu, la Valencia şi Murcia. În ambele cazuri, suveranii aragonezi nu au avut de ales. Deşi aşteptau sosirea a 100 000 de coloni, nu au sosit decât 3 000 care, în plus, refuzau să se stabilească la sate. Pentru ca pământurile să nu rămână nelucrate, trebuiau opriţi mudejarii. Cei din Valencia se revoltă în 1258, apoi în 1275–1276, însă cucerirea Murciei le închide orice portiţă de a fugi. Sunt obligaţi să rămână pe loc şi să lucreze pământurile noilor stăpâni, seniorii creştini care le oferă posibilitatea de a-şi practica liber religia, însă îi reduc la o condiţie cvasiservilă. În aceeaşi perioadă, în valea Ebrului şi la Valencia, musulmanii erau mai numeroşi şi mai uniţi decât în Coroana de Castilia. În Aragón, apoi în Castilia şi în Andaluzia, se dezvoltă mudejarismul, sursă pentru ceea ce, în epoca modernă, se va numi problema moriscilor. Murcia, recucerită de Aragón, este retrocedată Castiliei în virtutea înţelegerilor privind zonele de influenţă ce reveneau celor două Coroane. Şi aici criza demografică făcea mai dificilă colonizarea de către creştini. Pentru a exploata *huerta*, nu era deloc incomod să se apeleze la mudejari, ce nu păreau deloc entuziasmaţi dacă judecăm după revolta din 1264.

Circumstanţele au făcut posibilă prezenţa comunităţilor creştine pe pământ islamic şi a minorităţilor de mudejari în regatele creştine, fără a mai pune la socoteală evreii pe care-i găsim pretutindeni. Prin urmare, ar fi mai potrivit să nuanţăm ideea de originalitate a Spaniei medievale. Am văzut că toleranţa ei este de fapt una acceptată, şi nu una dorită. Este adevărat că până în secolul al XIV-lea persecuţiile religioase au fost rare în acest spaţiu, ceea ce era un lucru destul de neobişnuit în acele vremuri. Dar era această toleranţă un fenomen general? Aici trebuie să operăm o distincţie între atitudinea elitelor şi cea a omului de rând. Statul, suveranii, şi într-o mică măsură şi seniorii, se arătau „toleranţi", însă masele vedeau în evrei, în mauri, în mudejari şi, mai târziu, în morisci, nişte păgâni, inamici, rivali pe piaţa forţei de muncă. Înţelegerea acestei stări de spirit facilitează înţelegerea conflictelor ulterioare.

Oare au contribuit mozarabii şi mudejarii la cristalizarea în Spania a unei civilizaţii originale? Teza lui Américo Castro este recunoscută: la contactul cu semiţii (evrei şi musulmani), Spania medievală ar fi devenit o societate pluralistă, fundamental diferită de creştinătatea occidentală. Însă opinia lui nu este unanim acceptată de către istorici.

Mozarabii instalaţi pe teritoriul creştin în această perioadă au generat şi influenţe musulmane? Deşi erau profund arabizaţi, aceştia erau, în acelaşi timp, şi foarte ataşaţi de tradiţia lor. De aici derivă ambiguitatea situaţiei şi a rolului lor. Pe de o parte, ei introduc în regatele din nord obiceiuri, moduri de viaţă, tehnici ce pot fi reperate cu uşurinţă în construcţia unor biserici şi mănăstiri din provincia León: arcadele ample, modilioane cu aşchii, bolta, absidele şi nişele altarului asemănătoare cu firidele din sălile de rugăciune ale moscheilor musulmane, toate acestea — pe care le putem observa la San Miguel din Escalada sau la San Millán de la Cogolla —, provenind, indiscutabil, din al-Andalus şi reperezentând, de fapt, arta mozarabă. Însă nu e decât o aparenţă, pentru că mozarabii rămân foarte fideli tradiţiilor ancestrale, ideilor religioase şi unui mod de guvernare anterioare cuceririi musulmane. Se mândreau că nu au capitulat, că au rămas ei înşişi într-un mediu ostil. Ceea ce domina la ei erau conservatorismul şi intransigenţa. Atâta vreme cât comunităţile mozarabe există în Spania, ele constituie principalul obstacol în calea latinizării, a integrării peninsulei în lumea creştină după cum visau călugării din Cluny. Disputa declanşată în jurul ritului latin este ilustrativă în acest sens. În domeniul literaturii, influenţa lor este vizibilă la nivelul liricii mozarabe, adică în poemele în arabă sau idiş (*moaxaja*), în sintagmele şi chiar versurile întregi scrise în *romance* şi plasate mai ales la sfârşitul compoziţiei (*jarcha*). Cel mai vechi poem pare să fi fost scris înainte de 1042. Aceste texte reluau cel mai adesea poeme anterioare dominaţiei musulmane şi anunţau cântecele de prietenie scrise în galezo-portugheză, sau aşa-numitele *villancicos* castiliene. Menéndez Pidal vedea în aceste poezii cu formă fixă liantul ce ar fi unit muzica şi poezia iberică din Antichitatea clasică de cele din Spania actuală, şi originea poeziei trubadurilor. Însă subiectul este foarte controversat.

Mudejarii constituiau o categorie socială obligată să execute sarcini inferioare, iar influenţa lor a fost cu atât mai modestă cu cât creştinii erau mai mult decât reticenţi faţă de tot ce le putea aminti de islamism. Doar elitele s-au arătat mai deschise faţă de unele aspecte ale acestei civilizaţii arabe. Unii aristocraţi adoptă modul de viaţă arabo-islamic şi acest lucru va declanşa aşa-zisa mişcare maurofilă ce se manifesta prin admiraţia faţă de veşmintele, mobilierul, sărbătorile, arta şi moravurile cavalereşti ale Islamului, admiraţie ce se va prelungi până în secolul al XVII-lea, dar care nu-i va împiedica pe marii seniori să-şi exploateze supuşii mudejari şi pe urmaşii lor, moriscii. Arta mudejarilor îşi începuse acţiunea mai devreme, la nivelul unei arhitecturi ce îmbina forme şi procedee ale artei creştine şi ale artei musulmane. Era o arhitectonică relativ

avantajoasă. Stilul gotic necesita ca material piatra, iar aceasta trebuia adusă uneori de departe, apoi trebuia tăiată. Mudejarii preferau să utilizeze cărămida, lemnul, ghipsul care se pretau mai bine la jocul decorului şi al ornamentaţiei: repetiţia imprecisă a temelor şi motivelor vegetale, epigrafice, geometrice... S-au construit în acest stil biserici de cărămidă cu decor maur (Santo Cristo de la Luz, la Toledo). Se vor adăuga arcadele suprapuse la exteriorul absidelor, turnurile-minaret de pe marginile edificiilor, atât de numeroase în Aragón. Arta mozarabă a fost utilizată şi la curte, cum bine o arată băile din Tordesillas construite de Alfons al XI-lea pentru favorita lui, Eleonora de Guzmán, pentru care regele a adus meşteşugari din Granada. Unul dintre cele mai reuşite exemple este de dată mai târzie: este vorba despre alcazarul din Sevilla ce datează de la mijlocul secolului al XIV-lea. Aşa-numita literatură *aljamiada* a secolului al XIV-lea este tot o creaţie a mudejarilor, sau a evreilor, ce scriau în *romance*, dar utilizau scrierea arabă sau ebraică. Se cunosc astăzi două manuscrise în ebraică din *Proverbios morales* a lui Sem Tob de Carrión şi *Poema de Yusuf*, scrise în arabă. Polemica pe tema mudejarismului s-a concentrat asupra lui Juan Ruiz, presbiter de Hita, autor al *Libro de Buen Amor*. Să fi fost Juan Ruiz atât de impregnat de cultura musulmană? E discutabil. Şi, în fond, poate fi conceput mudejarismul fără existenţa mudejarilor? În Castilia lui Juan Ruiz aceştia nu reprezentau decât o infimă minoritate, mai puţin de 1,5% din întreaga populaţie, şi aparţineau unor medii sociale modeste, prin urmare incapabili să exercite o influenţă culturală oarecare. Juan Ruiz a putut cunoaşte multe dintre poveştile orientale prin intermediul traducerilor, şi le-a inclus în poemul său sub forma unor parabole: *Calila y Dimna*, de exemplu. Probleme au ridicat şi influenţele din *El Collar de la Paloma*, opera unui poet cordoban, Ibn Hazm (994–1064), autobiografică în parte, care, în cele douăzeci şi nouă de capitole, constituie un soi de tratat despre dragoste şi iubiţi[55]. Mai serioasă ni se pare teza susţinută de Asín, în 1919, despre izvoarele arabe ale *Divinei comedii* a lui Dante. Legătura pare să fie *Escala de Mahoma* pentru care se cunosc trei versiuni — una franceză, celelalte două în latină — toate trei făcute pornind de la o traducere castiliană a originalului arab pe care Alfons al X-lea îl comandase medicului său evreu, Abraham Alfaquin (al-Hakim).

Nu putem vorbi despre o civilizaţie a Spaniei medievale născută din interferenţa a trei culturi diferite. Au existat multe împrumuturi de la civilizaţia arabă în domeniile lingvistice, literare, artistice etc., dar nu a existat niciodată decât o cultură dominantă: musulmană până în 1085 şi creştină după aceea. Evreii au fost asimilaţi succesiv, când de una, când de cealaltă,

ceea ce relevă o cultură evreiască specifică — strălucitoare în Spania, în anumite epoci — dar care nu a avut ecouri dincolo de comunităţile evreieşti[56]. De aceea — o spunem încă odată — se poate vorbi cu exactitate despre o Spanie a celor trei religii, şi nu de o Spanie a trei culturi.

ŞCOALA DE TRADUCĂTORI DE LA TOLEDO

Instalarea musulmanilor în Peninsula Iberică a coincis cu o regrupare a forţelor politice, atât în Orient, cât şi în Occident. Trei imperii şi trei culturi îşi împărţeau pe atunci lumea: Imperiul Arab, Imperiul Bizantin şi Imperiul Carolingian al creştinătăţii occidentale.

Primele două îl ignorau aproape complet pe cel de-al treilea. Lumea creştină se separase de creştinătatea greacă a Orientului. Începând din secolul al XII-lea, Spania va servi drept intermediar între Orient şi Occident.

Din secolul al VIII-lea şi până în secolul al XII-lea, bogăţia intelectuală şi culturală a Spaniei musulmane contrastează cu sărăcia şi dezbinarea creştinătăţii. La creştini, cultura se manifesta doar în şcolile parohiale, în cele din mănăstiri, monastice, ale consiliilor de canonici, în cele episcopale. Două evenimente pun capăt, în secolul al XII-lea, izolării culturale a Occidentului creştin.

Marile progrese ale Reconquistei din Peninsula Iberică au făcut ca Spania creştină să descopere bogăţia culturală din al-Andalus. Până atunci, cele două civilizaţii care-şi împărţeau peninsula rivalizau, dar se ignorau. Musulmanii nu aveau decât dispreţ pentru regatele sărace din Nord[57], creştinii nu vedeau în puternicii lor vecini decât nişte necredincioşi, aşa încât se îndreaptă către restul creştinătăţii de la care se aştepta mult: în primul rând un ajutor militar, apoi o susţinere culturală. Este epoca în care se înmulţesc pelerinajele spre Compostela pentru care se recurgea la călugării din Cîteaux şi la cei din Cluny. Abia în secolele al XII-lea şi al XIII-lea se vor stabili noi relaţii între cele două comunităţi. Cea mai mare parte a peninsulei va fi acum ocupată de creştini, iar al-Andalus, care se limitase doar la emiratul Granadei, nu mai reprezenta un pericol ci, dimpotrivă, era chiar supus regatului Castiliei. În aceste condiţii, Spania creştină şi, prin intermediul acesteia chiar întreaga creştinătate, descoperă cultura arabă şi ia contact cu ideile filosofice şi descoperirile ştiinţifice manifestate în Orient.

În această perioadă apar şi înfloresc universităţile creştinătăţii: Paris şi Oxford în secolul al XII-lea, Salamanca (1220), Toulouse (1230), Coimbra (1308) etc. Profesorii erau conştienţi că informaţiile ştiinţifice şi ideile

filosofice erau deficitare, mai ales la capitolul Antichitate grecească, aşa încât se întorc spre Spania. Trebuiau să profite de experienţa mozarabilor şi a evreilor, impregnaţi de cultura arabă, pentru a traduce din arabă în latină o serie cunoştinţe rămase inaccesibile până atunci. Având drept consecinţă alungarea majorităţii evreilor din al-Andalus şi obligându-i să se refugieze în regatele creştine, rigorismul religios Almoravid, şi mai ales cel almohad, a favorizat transferul către Occident al înţelepciunii greceşti şi orientale.

Acest concurs de împrejurări a favorizat apariţia şcolii de traducători de la Toledo. Sintagma este de două ori improprie, mai întâi pentru că nu era vorba despre un aşezământ specializat, mai apoi pentru că Toledo nu a fost nici primul, nici singurul oraş, ce a servit drept intermediar între Orient şi Occident. Este adevărat că, în anii de dinaintea recuceririi, oraşul se transformase într-unul dintre cele mai active centre de cultură arabă din peninsulă, statut ce-l va păstra şi după recucerire. De aceea, universitarii europeni aflaţi în căutare de informaţii ştiinţifice se orientează către Spania.

Contactele între cultura arabă şi cea latină s-au realizat în mai multe etape. Mai întâi, trebuie precizat că nu călugărilor de Cluny li se datorează primele manifestări de interes faţă de producţiile ştiinţifice şi filosofice ale arabilor. Devenind autoritatea creştină a oraşului Toledo, preocupările lor au fost mai întâi de ordin religios: urmăreau să instaureze ritul roman, să impună din nou folosirea latinei în liturghie, şi să formeze clerici. Rolul esenţial pare să-l fi avut un evreu convertit din Huesca, Pedro Alfonso, autor al unei *Carta a los peripatéticos franceses* (1106) menită să stimuleze călătoriile ştiinţifice în lumea latină. În aceeaşi perioadă — începutul secolului al XII-lea, la Tarazona, Hugo de Santalla traducea în latină vreo zece cărţi de ştiinţă arabe pentru noul episcop al oraşului. El este personajul central în această etapă de propagare culturală ce are drept cadru valea Ebrului şi Navarra. Iniţiative similare se manifestă în acelaşi timp în Logroño şi Barcelona. Există tendinţa de a minimaliza, în avantajul oraşului Toledo şi al teritoriilor musulmane, importanţa teritoriilor din Coroana de Aragón în propagarea ştiinţei arabe. Primele contacte au avut loc în Navarra, Tajo şi Catalonia. Mănăstirea din Ripoll, de exemplu, unde se refugiaseră încă din secolul al X-lea mulţi călugări mozarabi, poseda o bogată colecţie de manuscrise. Lucrările recente au atras atenţia şi asupra bibliotecilor din Majorca, unde se aflau lucrări de drept, medicină, filosofie, teologie etc., acesta fiind mediul în care s-a format Ramon Lull[58].

Mai târziu apare Juan de Sevilla, un mozarab sau evreu convertit din regiunea Toledo, ce pare să fi coordonat activităţile de traducere din perioada

1120–1230. Rolul lui a fost mult mai important decât acela al arhiepiscopului Ramon (1125–1152), cel care va prelua ştafeta şi pe care o tradiţie recentă — datează de la sfârşitul secolului al XIX-lea — îl desemnează drept creatorul unei şcoli de traducători. De fapt, episcopul s-a limitat la încurajarea unei mişcări ce începuse înaintea lui. Călugării încep acum să se intereseze de cultura arabă. Petru cel Venerabil, abate de Cluny, a mers în Spania în 1143 pentru a încuraja propagarea ştiinţei arabe în Occident.

Alfons al X-lea cel Înţelept (1252–1284), suveran luminat, sensibil la strălucirea intelectuală din al-Andalus[59], resuscitează această mişcare intelectuală şi îi conferă un statut oficial. Acesta încurajează continuarea activităţii de traducere de la Toledo, şi, mai ales, a celei de la Sevilla: sub auspiciile lui, rabini evrei şi *alfaqui* musulmani li se alătură celor creştini pentru a traduce în limba vulgară diferite tratate arabe. Alfons al X-lea procedează ca un experimentat om politic, căutând să impună limba vulgară, *romance*, drept limbă de cultură, nu neapărat la sugestiile consilierilor săi evrei, care nu îndrăgeau latina, limba Bisericii, ci pentru că avea în minte exemplul arabei, o limbă vie, şi nu vedea de ce *romance* să nu beneficieze de aceeaşi promovare.

În toate cazurile se proceda la fel de simplu: un evreu (un mozarab) traducea originalul arab în *romance*, un cleric consemna versiunea şi îi făcea o traducere scrisă în latină. Astfel, în secolul al XII-lea, în teritoriul cuprins între Ebru şi Tajo, această relativă osmoză între culturile arabă şi creştină a permis universitarilor Europei să descopere ştiinţa orientală şi să reia legăturile cu filosofia antică.

Şi care să fi fost ştiinţele astfel transmise? La început, se manifesta interes faţă de ştiinţele naturii, mai exact pentru ocultism, pentru miraculos, pentru astrologie. Mai târziu, se trece la studiul astronomiei, al meteorologiei, al matematicilor, fără a se renunţa la ocultism[60]; traduceau tot ce le pica în mână. Numai mult mai târziu, se ajunge şi la operele filosofice. Prin urmare, exista o predilecţie pentru trei domenii principale: ştiinţele, medicina şi filosofia.

În domeniul ştiinţelor exacte, astrologia este cea care aduce contribuţii remarcabile. Sunt comparate diverse teorii despre mişcarea astrelor, cele antice (Hiparh, Ptolemeu) şi cele arabe, în speranţa de a reduce diferenţele de opinie. Din această confruntare vor rezulta *Tabelele alfonsiene*, calculate între 1263 şi 1272 din ordinul lui Alfons al X-lea de către astronomi creştini, evrei şi musulmani, care împart anul în 365 de zile, 5 ore, 49 minute şi 16 secunde. Tot acum se dezvoltă algebra şi trigonometria. Un matematician din Granada secolului al XV-lea foloseşte pentru prima oară simboluri în rezolvarea ecuaţiilor: litere

pentru a desemna necunoscuta, pătratul şi cubul pentru cunoscute, semnul „egal", rădăcina pătrată, fracţiile (numărător şi numitor separate de o linie orizontală). În aceeaşi ordine de idei, acum este citată folosirea pentru prima dată a aşa-ziselor cifre arabe (în realitate hinduse), ca şi sistemul numeric în baza 10, completat de utilizarea cifrei 0. Una dintre lucrările fundamentale în acest domeniu fusese scrisă pe la 820. În secolul al XII-lea, este tradusă la Toledo, sub titlul *De numero indorum*. În ceea ce priveşte aplicaţiile tehnice, arabii transmit Occidentului busola şi astrolabul, instrument creat în Antichitate, dar perfecţionat în lumea musulmană şi imitat în Occident pe la 1200.

Arabii acordau mare interes medicinei şi, în general, ştiinţelor naturale. Mulţi filosofi au fost în acelaşi timp şi naturalişti sau medici. În domeniul medicinei arabe, trebuie să facem o distincţie între moştenirea antică şi contribuţia acestora. Medicii arabi continuă opera lui Hipocrat, Galenius, şi a botanistului Dioscoride (grec ce a trăit în secolul I). Lucrările lor au fost traduse în arabă foarte devreme, iar în secolele al XII-lea şi al XIII-lea au apărut versiunile în latină. Marile nume ale medicinei arabe sunt Rhazes (al-Razi, 865–965) ce reprezintă întoarcerea la empirism, şi succesorii săi, Avicenna (980–1037) şi Averroes (1126–1198). Avicenna alcătuieşte *Canonul*, un soi de enciclopedie medicală ce va fi, timp de secole, cartea de căpătâi a medicilor occidentali. În chirurgie, un nume important este Abulcasis, născut la Córdoba pe la 926 sau 937, mort în 1013, medicul lui Abderraman al III-lea. Tradus în latină, tratatul său despre cautere şi intervenţii chirurgicale rămâne o autoritate în materie până în secolul al XVI-lea. Medicina arabă s-a bucurat de un mare prestigiu în lumea occidentală de până în Renaştere. Cu timpul a stagnat şi a devenit dogmatică şi rutinieră, iar în secolul al XV-lea se afla, deja, în plină decadenţă.

În ceea ce priveşte filosofia, rolul arabilor a fost hotărâtor pentru evoluţia gândirii occidentale. Momentul de cótitură datează, probabil, din timpul voiajului în Spania al lui Pedro cel Venerabil, abate de Cluny, în 1143. Mulţumită acestuia şi lui Gerard de Cremona se face racordarea la şcolile franceze, în special cu cea din Chartres. Prin urmare, se manifestă mai multă exigenţă în alegerea cărţilor ce trebuiau traduse. Este momentul redescoperirii lui Aristotel, dar un Aristotel presărat de-a valma cu comentarii şi interpolări datând încă din epoca elenistică şi pe care arabii le-au păstrat cu pioşenie, şi chiar le-au agravat. Era nevoie de timp pentru a se face ordine în aceste fabulaţii şi exagerări diverse şi pentru a decanta sensul propriu-zis filosofic al tratatelor lui Aristotel. Albert cel Mare îl descoperă în secolul al

XIII-lea pe Aristotel, dar pe cel comentat de Avicenna şi de Averroes. Aceşti doi eruditi şi-au compus opera în epoca Almohazilor ce acordau oarecare libertate de mişcare intelectualilor. Avicenna şi Averroes au încercat să concilieze religia şi filosofia, dorinţă ce-l sedusese deja, în aceeaşi epocă, şi pe medicul evreu Maimonide. Aşa-numita ceartă a averroismului scindează universitatea din Paris, la începutul secolului al XIII-lea, şi se concentrează, în fond, pe teoria dublului adevăr, conform căreia teologia şi filosofia, deşi aparent opuse, sunt la fel de credibile, fiecare în domeniul ei. Sfântul Toma d'Aquino face lumină în această dispută, revenind chiar la textele lui Aristotel, aşa cum erau ele cunoscută în epocă.

„Datorăm scrierilor arabe reinstaurarea studiilor serioase în Europa", scria la sfârşitul secolului al XVIII-lea iezuitul Juan Andrés. Un secol mai târziu, Renan insista încă asupra rolului avut de arabi în istoria filosofiei occidentale. Nu trebuie să existe îndoieli că, în cele trei domenii evidenţiate (matematică, medicină, filosofie), Occidentul a avut mult de învăţat de la arabi, reluând contactul cu eruditii şi gânditorii Antichităţii, dar şi din originalele aporturi ale arabilor înşişi. La acel moment, Spania a fost intermediarul indispensabil între Orient şi Occident. Fără ea n-ar fi existat scolastica medievală, sau cel puţin nu în forma pe care a avut-o.

Un domeniu ce nu a trezit nici un interes este cel al dialogului între religii. Coabitarea musulmanilor, creştinilor şi evreilor în Spania medievală nu a trezit nici o dorinţă ca unii să-i înţeleagă pe ceilalţi. Nimeni nu pare să fi fost preocupat, spre exemplu, să ofere o traducere a Coranului. Când exista vreun interes pentru astfel de texte, se întâmpla numai din spirit polemic şi pentru a demonstra adevărul şi superioritatea propriei credinţe. De aceea, cronicarul Juan Manuel îl felicita pe regele Alfons al X-lea: „A cerut să se traducă toate ştiinţele în limba vorbită în Castilia [...] şi toate scrierile sectei maurilor, pentru a evidenţia toate erorile pe care Mahomed, acest fals profet, le-a introdus în ele. Regele a făcut acelaşi lucru şi cu o ştiinţă pe care evreii o ţineau secretă, Cabala; după cum o dovedesc şi scrierile lor, este evident că religia evreilor o anunţa pe cea pe care o respectăm noi, creştinii." Nimic nu demonstrează mai bine limitele Spaniei celor trei religii. Mai târziu, în secolul al XV-lea, se va lua în consideraţie şi un dialog între creştini şi musulmani. Juan de Segovia îi scria atunci lui Nicolaus Cusanus, sugerându-i a porni o cruciadă paşnică şi a întreprinde contacte ştiinţifice, cele mai bune mijloace de a feri Europa de pericolul sarazin.

NOTE

[33] Conform unei legende, Oppas, episcop de Sevilla, ar fi fost însărcinat de musulmani să obţină sprijinul lui Pelagio, un nobil vizigot refugiat în Asturias.

[34] Este ipoteza formulată de Antonio Ubieto pe baza cronicilor arabe.

[35] Bătălia de la Clavijo (845).

[36] Castilia, ţara castelelor: etimologia este contestată; termenul este, probabil, de origine arabă.

[37] Oare este o rămăşiţă a trecutului? Marc Bloch observa că în Spania „dreptul vizigot nu avea să înceteze niciodată a recunoaşte soldaţilor liberi dreptul de a-şi schimba stăpânul", fapt nemaiîntâlnit în Europa (*La société féodale*, t. 1, p. 243).

[38] Mai mult în vorbe decât în fapte. Cuvântul *vassal (vasallo)*, de exemplu, a apărut în secolul al XI-lea, însă pentru a desemna orice supus (al regelui sau al seniorului), sens ce se va conserva până la mijlocul epocii moderne. Expresia nu are nimic de-a face cu relaţia cu un suveran, precum în Europa. La fel, se regăseşte şi termenul de omagiu, la fel ca şi ritul ce-l însoţea, însă în Spania era înlocuit de sărutatul mâinii.

[39] Cf. *fuero* din Sepúlveda (1076), un model al genului: oricine comitea vreo omucidere, un furt sau viol la nord de Duero se putea refugia la Sepúlveda unde era ferit de urmăritori.

[40] Termenul nu are o semnificaţie anume; în arabă înseamnă „căpetenie" (*sidi*). Tot în arabă, echivalentul lui Rodrigo ar fi *Galib*, ceea ce în latină şi în castiliană se traduce prin *Campidoctus* şi *Campeador*: cel ce cunoaşte arta războiului. Termenul arată clar că avem de-a face cu o căpetenie de bandă, expert în razii pe teritoriile inamice, capabil să ducă o luptă chiar şi în câmp deschis.

[41] Rodrigo nu a fost decât un senior rău tratat ce s-a lansat într-o aventură personală. În *Poemul Cidului*, jonglerul s-a străduit să scuze această îndepărtare a eroului de principiile castei, să dilueze această indisciplină şi să-i pună acţiunile în slujba unei cauze nobile: lupta împotriva necredinţei.

[42] Din acest monument, început în 1171, nu a mai rămas decât Turnul Giraldei şi Grădina Portocalilor.

[43] Alegerea marelui senior de către conciliul reunit la mănăstirea Calatrava trebuia să fie confirmat în trei luni de către abatele de Morimond. Chiar şi în secolul al XVI-lea, Carol Quintul se va adresa acestuia pentru a numi stareţul. Filip al II-lea va prefera să se supună deciziei unui călugăr străin, decât să lase locul vacant.

[44] Celibatul nu era impus de Ordinul Sfântul Iacob; castitatea era o condiţie în cadrul legăturilor conjugale.

[45] Pierre Toubert, Lecţia de deschidere a Colegiului Franţei, 19 martie 1993.

[46] Una dintre cele mai celebre confruntări de acest gen este bătălia de la Higueruela (1431) în care se înfruntă, la porţile Granadei, maurii şi creştinii comandaţi de regele Juan al II-lea al Castiliei şi conetabilul Álvaro de Luna. Episodul este nesemnificativ, dar se bucură de un mare răsunet. În literatură, a folosit drept inspiraţie pentru una dintre cele mai frumoase balade (*romances*) din secolul al XV-lea: *Abenámar*; este ilustrat şi de o amplă frescă ce poate fi văzută în galeria bătăliilor din Escorial.

[47] Vom descrie într-un alt capitol al lucrării organizarea şi evoluţia emiratului Granadei.

[48] Abia în secolul al XIX-lea, secolul automobilului şi al căii ferate, lanţul muntos pare să se ridice ca un obstacol în faţa comunicaţiei. În Evul Mediu, lucrurile erau mai simple, şi e suficient să ne gândim la oamenii din Montaillou, în Pirineii din Ariège, pe care i-a studiat Le Roy Ladurie: se pare că ajungeau mai repede în Catalonia şi în Andora, decât la Toulouse. Din ţinutul basc până la Roussillon, populaţia nu ţinea cont de frontiere, aşa cum o facem noi astăzi; oameni şi turme treceau neîncetat de pe un versant pe celălalt.

[49] Pierre Tucoo-Chala îi face istoricul într-o lucrare recentă, *Quand l'islam était aux portes des Pyrénées*, Biarritz, 1994.

[50] Contele Barcelonei, Ramon Borrell (992–1018) se căsătorise cu fiica contelui de Carcassonne, Roger cel Bătrân. O jumătate de secol mai târziu, un alt conte de Barcelona, Ramón Berenguer I, se căsătoreşte cu Isabelle de Béziers. Aceste două căsătorii pun bazele influenţei catalane în sudul Franţei.

[51] Termenul este atestat târziu, la sfârşitul secolului al XV-lea. Textele anterioare acestei date vorbesc despre mauri supuşi (*moros de paz*), despre maurii regelui (*moros del rey*), sau despre supuşi mauri (*vasallos moros*), clişee lingvistice care se vor păstra: în America secolului al XVI-lea apar indienii supuşi (*indios de paz*) şi indienii sălbatici (*indios bravos*).

[52] Se pare că, după ce a devastat teritoriul Valenciei, Alfons I pătrunsese în Andaluzia, ajunsese la porţile Granadei şi traversase provincia Córdoba, înainte de a se reîntoarce în Aragón.

[53] În oraşul Toledo recucerit, se va găsi chiar un cimitir în care erau îngropaţi laolaltă morţi aparţinând celor trei confesiuni.

[54] Multe acte notariale din această epocă, testamentele de exemplu, erau redactate în arabă; castilienii nu se impun definitiv decât la sfârşitul secolului al XIV-lea.

[55] Gabriel Martínez-Gros ne-a oferit o traducere franceză: Ibn Hazm, *De l'amour et des amants*, Paris, Sindbad, 1992.

[56] Nu trebuie să confundăm, aşa cum s-a întâmplat adeseori, cultura evreiască şi cultura evreilor. Sfânta Tereza din Spania secolului al XVI-lea şi Einstein din zilele noastre nu sunt reprezentanţii culturii evreieşti, ci evrei formaţi în cultura dominantă a epocii în care au trăit.

[57] Un judecător musulman scria, la începutul secolului al XI-lea, făcând aluzie la europeni: aceşti barbari din nord nu ne interesează.

[58] Cf. J. N. Hillgarth, *Readers and Books in Majorca. 1229–1550*, Paris, 1992.

[59] I s-a atribuit chiar intenţia de a construi, în Murcia, un soi de universitate (*medersa*) deschisă pentru creştini, musulmani şi evrei deopotrivă.

[60] Acest interes pentru astrologie, care nu era percepută ca distinctă în raport cu astronomia, îi va asigura pentru multă vreme oraşului Toledo reputaţia de oraş specializat în ocultism, magie şi „meşteşugurile diavolului".

CAPITOLUL III

Sfârşitul Evului Mediu

(secolele XIII–XV)

Cuceririle secolelor al XII-lea şi al XIII-lea se explică prin dinamismul regatelor creştine, care aproape îşi definitivează teritoriile în această perioadă, şi au fost însoţite de o dezvoltare economică şi de o structurare a societăţii ce vor dura până la Ciuma neagră, la mijlocul secolului al XIV-lea. După epidemie, se intră într-o perioadă de tulburări ce vor culmina, în Castilia, cu o revoluţie politică, în Coroana de Aragón cu instaurarea unei dinastii castiliene, iar în întreaga peninsulă cu o explozie de antisemitism. Américo Castro a propus, pe bună dreptate, ca această perioadă să fie numită „era conflictelor", din care Spania nu avea să iasă decât în ultima treime a secolului al XV-lea, prin întemeierea dublei monarhii a Regilor Catolici.

COROANA DE CASTILA

Două mari domnii domină perioada, cea a lui Alfons al X-lea cel Înţelept (1252–1284) şi Alfons al XI-lea (1312–1350). Ambii au făcut din Castilia o mare putere.

Dezvoltarea economiei

Creştinilor le-au trebuit patru secole pentru a ocupa teritoriile cuprinse între litoral şi Tajo şi mai puţin de patruzeci de ani (între victoria de la Navas de Tolosa — 1212, şi cucerirea Sevillei — 1248), pentru cucerirea văii Guadalquivir. Toată jumătatea sudică a peninsulei, de la Tajo la gura fluviului Guadalquivir, şi de la Murcia la Atlantic, trece atunci sub tutela lor. Această

schimbare ar putea fi o explicaţie nu numai pentru diferenţele de structură agrară dintre Nord şi Sud, ci şi pentru formele noi pe care le îmbracă economia, ceea ce are consecinţe şi în organizarea societăţii şi asupra mentalităţilor. Teritoriile cucerite în secolul al XIII-lea erau bogate şi bine populate, însă musulmanii le-au abandonat, spontan sau fiind constrânşi. Suveranii creştini au decis, din raţiuni de securitate, să-i alunge pe musulmani şi din oraşe. Transferul de populaţie hotărât de Alfons al X-lea a provocat o revoltă a mudejarilor, în 1264, urmată de expulzări masive. O astfel de politică a condus la un exod al musulmanilor. Elitele pornesc spre Granada, iar grosul populaţiei către Maghreb. Sevilla se goleşte de locuitorii ei imediat după cucerire. Trebuia să se renunţe la ideea unei Andaluzii stăpânite de seniori creştini care să-şi fi lucrat pământurile cu ajutorul mudejarilor reduşi la servaj. Foarte puţini musulmani au rămas pe loc; reprezentau abia 0,5% din totalul populaţiei. Andaluzia a fost repopulată cu creştini veniţi din nordul peninsulei şi care au fost atraşi cu promisiunea de a fi împământeniţi. Prin urmare, ar fi inexact să tragem concluzia, aşa cum s-a întâmplat adeseori, că Reconquista a facilitat crearea marilor domenii (latifundii). Situaţia a fost mai complicată. În fapt, latifundia andaluză are origini îndepărtate ce urcă până în epoca romană. Civilizaţia arabă nu modificase decât superficial acest peisaj agrar. În secolul al XIII-lea nu sunt atraşi decât puţini coloni, deoarece teritoriul rămânea o zonă de frontieră cu maurii din Granada. Cei care s-au instalat acolo erau oameni liberi şi proprietari, dar nu erau numeroşi. În această situaţie, suveranii le încredinţează seniorilor responsabilitatea de a guverna şi a coloniza regiunile recucerite: marile municipalităţi (Sevilla, Córdoba...) se văd în situaţia de a atribui jurisdicţii foarte întinse, ordinele militare îşi iau în sarcină zonele strategice, şi sunt create imense seniorii în folosul nobililor şi al clericilor. Însă nu era totul pregătit pentru aşa ceva. Strălucitoarea economie urbană a Sudului se prăbuşise. În plus, colonizarea Andaluziei o împiedica pe aceea a ţinuturilor din Toledo, recucerite după 1085, aşa încât repopularea stagna. Problema arzătoare rămânea cea a mâinii de lucru, prea puţină şi prea scumpă. Agriculturii propriu-zise i se rezervau pământurile cele mai fertile. Restul — cea mai mare parte — era consacrat creşterii extensive a animalelor, ceea ce necesita puţină mână de lucru, o soluţie de succes în valea Duero şi, mai ales, în ţinuturile de dincolo de fluviu — teritoriile Leónului (lângă Salamanca) şi ale Castiliei (regiunile Ávila, Segovia, Cuenca), ce au reprezentat vreme îndelungată frontierele regatelor León şi Castilia. În aceste zone se încurajase creşterea animalelor în vederea exploatării pământurilor, soluţie ce va avea întâietate în secolul al XIII-lea. În 1273, Alfons al X-lea îi dă

şi un statut juridic, prin crearea aşa-numitei Mesta, asociaţie a crescătorilor de vite însărcinată cu dezvoltarea şi punerea în aplicare a transhumanţei oilor.

La origine, *mesta* reprezenta adunările locale însărcinate să înapoieze fiecărui proprietar oile pierdute, însă nu se ocupa numai de animalele transhumante. Mesta instituţionalizată de Alfons al X-lea nu se ocupa decât de transhumanţă. Oile îşi petreceau vara în munţii din Nord. Între sfârşitul lui august şi jumătatea lui septembrie, îşi începeau drumul către păşunile din Manche, Extremadura şi din Andaluzia, păşuni arvunite cu câteva luni înainte şi închiriate foarte scump. Oile — fiecare purtând semnul distinctiv al proprietarului — erau adunate în turme (*cabañas*) şi conduse de starostele păstorilor (*mayoral*), ajutat de subalterni. Fiecare *cabaña* presupunea, pe lângă miile de oi, şi animale de povară (cai, catâri, măgari) pentru materiale şi provizii, câte cincizeci de ţapi şi *mansos* (berbeci castraţi ce serveau drept conducători), vaci, porci, câini de pază... Le erau rezervate drumuri specializate (*cañadas*)[61]. *Cañada* străbătea şi zone cultivate, pe care oile nu aveau drept să pătrundă. Cele cinci locuri interzise erau: împrejmuirile, terenurile cultivate, viile, grădinile de legume şi păşunile. Pădurile şi locurile comunale situate de-a lungul drumului erau accesibile, fiind interzisă îngrădirea lor. Acest aspect va fi sursă a conflictului dintre crescătorii de animale şi agricultori, un conflict ce seamănă cu povestea împrejmuirilor din Anglia dinastiei Tudor, exceptând faptul că ţăranii din Anglia au protestat împotriva împrejmuirii, şi nu păstorii, ca în Castilia. În ambele cazuri, scopul a fost încurajarea creşterii oilor. Pe traseul lor se achitau taxe de trecere[62], în principiu destinate vistieriei regale. În fond, oraşele şi seniorii obţinuseră concesiunea totală sau parţială. Păstorii se bucurau şi ei de o serie de privilegii: aveau dreptul de a face comerţ în pieţele locale, erau scutiţi de taxele grele pe sare, etc. Puterea acestei Mesta ţinea mai puţin de aceste privilegii, cât de eficacitatea organizării sale. Magistraţi specializaţi (*alcaldes entregadores*), secondaţi de numeroşi aghiotanţi (notari, jurişti, avocaţi, misiţi, funcţionari, comisionari...), vegheau permanent asupra intereselor membrilor Mestei: urmăreau să respecte aceste *cañadas* şi le întreţineau, păstrau în bună stare adăpătorile, îi apărau pe păstori de hoţi, de ţărani, de municipalităţi... Exista în rândurile acestor magistraţi tendinţa de a-şi extinde abuziv prerogativele, şi intrau frecvent în litigiu cu justiţia locală, dar reclamanţii, care acţionau neorganizat, nu aveau câştig de cauză în confruntarea cu o asemenea organizaţie ce dispunea de impresionante mijloace juridice şi care, pe deasupra, mai beneficia şi de protecţia Coroanei. Cel puţin până în secolul al XVI-lea, Mesta a funcţionat ca un stat în stat. Oare se afla în serviciul vreunei oligarhii? Julius Klein susţine că micii proprietari erau majoritari, reprezentând

trei sferturi din total. Este foarte posibil. Dar cât de mare ar fi putut fi influenţa lor, raportând-o la cea a marilor aristocraţi sau a anumitor mănăstiri ale căror oi numărau sute de mii? Mesta a favorizat dublarea numărului aristocraţiei funciare, ce deţinea şi turme şi păşuni, şi a orientat activitatea economică înspre marele comerţ de export, în detrimentul meşteşugăritului, dacă ţinem cont de faptul că lâna reprezenta produsul cel mai important în comerţul exterior al Castiliei. Astfel, s-a organizat un grup de interese între crescători, negustori şi Coroană, grup care percepea taxe şi drepturi de vamă. Adversarii Mestei i-au adus două acuzaţii: privilegiile acordate creşterii animalelor ar fi dăunat dezvoltării agriculturii şi ar fi contribuit şi la despădurirea Castiliei. Aceste critici nu par pe deplin fondate. În secolul al XIII-lea, şi chiar al XIV-lea, creşterea animalelor era singurul mijloc de a obţine profit de pe urma teritoriilor greu de populat şi de cultivat. Pe de altă parte, literatura de specialitate vorbeşte despre existenţa unor păduri ce nu păreau deloc a fi pe cale de dispariţie.

Vicisitudinile recuceririi din secolul al XIII-lea justifică forma pe care o îmbracă economia castiliană în acea perioadă, predominantă fiind creşterea vitelor, în detrimentul agriculturii, o economie în care ia avânt comerţul exterior bazat pe exportul materiilor prime. Oile merinos, care apar în acest spaţiu în secolul al XII-lea (la sfârşitul Evului Mediu erau 2 500 000), furnizau multă lână şi de calitate[63], fapt ce permite ca lâna, alături de fierul din Biscaya, să devină principalele produse de export ale Castiliei. Lâna Castiliei făcea deja concurenţă lânii din Anglia. Acestea sunt premisele bogăţiei regatului şi a Burgosului. Micul *castellum*, aflat la originile Burgosului, nici roman, nici vizigot, fusese repopulat, sau mai probabil fondat, în 884. În secolul al X-lea, Burgosul era deja o aşezare fortificată. Situată în partea meridională a drumului spre Sfântul Iacob, oraşul găzduia anual mii de pelerini. În 1075, devine reşedinţă episcopală, iar în secolul al XIII-lea numără deja 7 000 de locuitori. În 1221 sau 1222, se pune temelia catedralei sale, unul dintre cele mai frumoase monumente de arhitectură gotică din Spania, pentru terminarea căruia au fost necesare trei secole. Vocaţia oraşului Burgos era, deci, comerţul. Din exterior se aduceau produse, şi apoi erau recomercializate. Oraşul devine un adevărat centru de colectare a mărfurilor pentru export şi redistribuitor de mărfuri importate. Poziţia geografică se preta de minune la aşa ceva: Burgosul era aşezat la jumătatea drumului dintre platoul castilian unde păşteau turmele Mestei, şi porturile de la litoralul cantabric şi cele din ţinutul basc ce încep să înflorească în această perioadă: Castro-Urdiales, San Vicente de la Barquera, Santander, Bilbao... Unele dintre aceste porturi se specializează în pescuitul balenelor. Începând din secolul al XI-lea, se dezvoltă

schimburile comerciale între Spania creştină şi Occident, în timp ce se diminuează tranzacţiile cu al-Andalus. Alfons al X-lea acordă în 1281 titlu de protecţie tuturor comercianţilor din Burgos, spanioli sau francezi, privilegiu ce va fi confirmat la sfârşitul secolului al XV-lea prin crearea unui consulat, cel mai important din Spania. Aceşti comercianţi vor forma un grup aristocratic ce va lua calea cetăţii; unul dintre ei, Ramón Bonifaz y Camargo, era amiralul regelui Castiliei şi comanda flota cantabrică. Negustorii încep să-şi trimită comisionarii către principalele centre ale Europei: Franţa, Anglia, Flandra. La Bruges, colonia spaniolă provenind din Burgos, atestată cel puţin din 1267, îşi obţine rapid un cartier şi o capelă proprii; vindea aici lâna Castiliei şi cumpăra la schimb stofa flamanzilor. La fel se întâmplă şi în Bretagne; prezenţa spaniolilor la Nantes este dovedită din secolul al XIII-lea.

La sud, Castilia era înzestrată cu o a doua coastă maritimă care, la rândul ei, începe să se dezvolte începând în secolul al XIII-lea. Porturile Sevilla, Puerto de Santa María, Sanlúcar de Barrameda, Cádiz, erau pe atunci în plină ascensiune. Aici se practica cu succes pescuitul de ton, ca şi comerţul cu Africa şi Italia — grâul, în special, era schimbat pe aurul din Sudan. Se exporta ulei, grâu, vin, peşte uscat, fructe uscate, şofran, pielărie, mercur, arme, săpun... şi se importa hârtie, produse de mercerie, stofe din Italia, ţesături din Anglia şi Flandra. Situate la răscrucea drumurilor comerciale din Atlantic şi Mediterana, porturile de aici reprezentau escale importante între Italia şi Europa de Nord. La Sevilla se instalează italieni, în special genovezi, ce aduc cu ei un suflu şi tehnici noi — creditul, scrisoarea de schimb...— care fac din Sevilla, cu două secole înaintea descoperirii Americii, un teritoriu comercial şi financiar de prima mână.

Între cele două coaste maritime, de nord şi de sud, se întindeau vastele domenii ale Castiliei, separate prin *sierra* Guadarrama care, la acel moment, era departe de a fi o barieră de netrecut. Dimpotrivă, era traversată de numeroase trecători ce legau Guadalajara de Segovia, Toledo de Salamanca, de Valladolid, de Segovia, de Burgos. Erau două tipuri de astfel de trecători, în funcţie de relief: unele, cu pante mai domoale, erau închiriate pentru căruţe; celelalte erau rezervate cailor şi catârilor care transportau mărfurile. De-o parte şi de alta a munţilor, Segovia şi Toledo funcţionau ca nişte adevărate centre de redistribuire, unul în direcţia Burgosului şi a porturilor cantabrice, celălalt spre Andaluzia. Se constituia astfel o axă nord-sud ce mergea de la Bilbao la Sevilla, trecând prin Burgos, Segovia şi Toledo. Această axă comanda întreaga activitate a Coroanei de Castilia şi, în funcţie de epocă, înclina către nord sau către sud, spre schimburile cu Europa, sau spre cele cu Orientul (şi, mai târziu, spre America). Noi reluăm aici

aspectele comentate de Manuel Criado de Val şi ajungem la aceeaşi idee: Castilia nu era un teritoriu compact; în Evul Mediu, şi chiar în secolul al XVI-lea, se distingeau două sectoare, una în jurul Burgosului, celălalt în jurul oraşului Toledo. Primul, mult mai dens populat, receptează rapid influenţele europene, graţie drumului spre Sfântul Iacob, prin călugării de Cluny şi prin cavalerii franci. Al doilea era orientat mai degrabă către Africa şi Orient, şi păstrează pentru încă multă vreme amprenta civilizaţiei islamice. Precum se vede, specificul celor două Castilii trece mult dincolo de consideraţiile economice. Poezia epică, cântecele de gestă, arta romană, apoi cea gotică, predominau la nord; sudul era teritoriul privilegiat al artei hispano-maure şi, mai târziu, al romanului picaresc.

În Evul Mediu, Castilia nu arătase încă tot ce putea. Activitatea economică se concentra mai degrabă la nord, în jurul oraşelor, dintre care unele strâns legate de pelerinajul la Santiago de Compostela (Oviedo, León, Burgos...), celelalte depindeau de necesităţile Reconquistei (Salamanca, Ávila, Segovia, Cuenca...). Înflorirea acestor oraşe a condus la dezvoltarea meşteşugăritului, în vederea satisfacerii nevoilor locale; sunt semnalate ateliere textile, de exemplu la Zamora, Palencia, Ávila, Soria, Segovia, Cuenca etc. Catedralele gotice, a căror construcţie începe acum, dovedesc efortul de înfrumuseţare, în aceeaşi măsură în care exprimă îmbogăţirea globală a ţinutului: cea din Burgos este începută în 1221 sau 1222, cea din Toledo în 1223, cea din León în 1254. Cele aproape o sută cincizeci de miniaturi care ilustrează *Libro de los juegos*, redactată la Sevilla în 1283, sunt tot atâtea mărturii despre ceea ce era societatea castiliană în secolul al XIII-lea. Pe căsuţele unei table de şah, artistul a aşezat figurine reprezentându-l pe regele Alfons al X-lea, pe soţia acestuia, Violante de Aragón, cavaleri, doamne din rândurile aristocraţiei, călugări, soldaţi, plebei, evrei, mudejari etc. Miniaturile ce împodobesc *Cantigas de Santa Maria*, poeme atribuite lui Alfons al X-lea, oferă detalii similare. Cele două manuscrise constituie o documentaţie preţioasă cu privire la locuinţe, mobilier, vestimentaţie şi modul de viaţă al epocii respective, vorbesc despre o societate care, în esenţă, rămăsese una feudală, agrară şi pastorală, dar în care începea să-şi facă simţită prezenţa şi o burghezie de sorginte urbană, comercială şi meşteşugărească.

Viaţa politică

Alfons al X-lea cel Înţelept (1252–1284) şi-a dominat epoca. Înzestrat cu o personalitate complexă, acest suveran — al cărui rol în formarea şcolii de traducători de la Toledo l-am văzut deja — a fost în acelaşi timp poet[64], istoric[65], pasionat de ocultism... În politică, a urmărit să devină împărat şi să re-

cucerească Sfântul Mormânt. Debutul domniei sale coincide cu marile campanii de recucerire, ceea ce i-a permis să consacre o mare parte din eforturile sale în vederea reorganizării regatului. Alfons al X-lea a încercat să uniformizeze justiţia şi să termine cu tradiţiile ce variau de la un oraş la altul. În acest scop, a promulgat două coduri juridice, *Fuero real* (între 1252 şi 1255) şi *Siete partidas*. Inspirate din dreptul roman, aceste tratate urmăreau să instituie un drept comun pe întreg teritoriul monarhiei şi să înlocuiască diversele *fueros* municipale. Rezultatul nu a fost pe măsura aşteptărilor.

Tot sub domnia, lui încep să capete formă şi *Cortes*-urile. Se susţine că această instituţie s-ar fi născut în 1188. În realitate, la sfârşitul secolului al XI-lea şi în secolul al XII-lea, suveranii ţineau deja, periodic, unele întruniri la care invitau *cives* — mica nobilime? — şi *boni homines burgueses*, probabil reprezentanţii principalelor oraşe. Însă aceste adunări nu erau încă nişte *Cortes*-uri veritabile, dar le prefigurau. În secolul al XIII-lea, *Cortes*-urile sunt atestate, acestea incluzând reprezentanţi ai clerului, ai nobilimii şi ai municipalităţii. Regele se străduia să obţină acordul lor asupra deciziilor pe care le considera cele mai importante, fără ca acesta să tragă concluzia eronată că-şi împărţea puterea legislativă. Începând de la o dată greu de precizat, clerul şi nobilimea încetează să mai participe regulat la şedinţele *Cortes*-urile, din care nu mai făceau parte decât reprezentanţi ai oraşelor, însă nu ale tuturor. Se pare că în secolul al XV-lea doar optsprezece oraşe se mai bucurau de acest privilegiu.

Alfons al X-lea s-a bazat pe *Cortes*-uri pentru a asigura Coroanei venituri constante, pe care nu le mai putea obţine din tributurile statelor musulmane; în principiu, era vorba despre impozitele directe (*servicios*), pe care le plăteau plebeii, şi despre fiscalitatea indirectă: taxe pe transhumanţă, drepturi de vamă, taxe pe producţia de bunuri proprii a Coroanei (păşunat, saline, mine de fier, impozite plătite de evrei şi de mudejari...). Un secol mai târziu, Alfons al XI-lea va adăuga *alcabala*, taxă de circa 10% pe tranzacţiile comerciale. Fiindcă aceste venituri nu erau suficiente, Coroana a luat obiceiul de a cere contribuţii şi clerului, mai întâi cele douăzeci şi nouă de procente din dijmă — *tercias reales*. Pentru a obţine resurse complementare, se recurge şi la expediente: devalorizarea monedei şi împrumuturile forţate.

Regele trebuia să se sprijine pe două grupuri politice de importanţă inegală: nobilimea şi oraşele.

Fenomenul de colonizare, ce durează de pe la 1050 până la 1250, este elementul diferenţial ce a împiedicat feudalitatea castiliană să se dezvolte în acelaşi ritm cu restul Europei. Suveranii de aici au avut mai puţine motive să delege o

parte din prerogativele lor, reuşind întotdeauna să stăpânească singuri situaţia. Pentru nobili, încetarea Reconquistei însemna pierderea unei prăzi uşoare, aşa că se adresează regelui pentru a obţine pământuri, rente, drepturi. Intră în serviciile lui pentru a obţine favoruri sau pentru a-i smulge concesiuni. În orice caz, situaţia lor depindea de monarh. De aceea ne pare atât de fragilă teza lui Américo Castro conform căreia circumstanţele sunt cele care au impus în Castilia un regim al castelor fondat pe religia practicată şi de unii şi de alţii: creştinilor le-ar fi fost rezervate funcţiile de conducere, mudejarilor revenindu-le sarcinile de execuţie, iar evreilor activităţile financiare şi culturale. Ceea ce cunoaştem despre societatea castiliană demonstrează că această schemă nu funcţiona. Deşi toţi seniorii erau creştini şi mulţi dintre evrei erau oameni de finanţe şi negustori, erau şi destui creştini care lucrau pământul, sau care se ocupau cu negoţul şi meşteşugăritul. Cât despre musulmani, precum s-a văzut, majoritatea fuseseră expulzaţi din teritoriile recucerite. Feudalitatea nu s-a implantat în aceleaşi forme ca în alte părţi, însă Castilia a cunoscut un regim seniorial foarte dezvoltat, ce semăna mult cu o ierarhie nobiliară strict ierarhizată. La vârf, se aflau *cei bogaţi* (*ricos hombres*), sub ei urmau cei ce purtau numele de *hidalgos*, ce le-au urmat aşa-numiţilor *infanzones*, şi, în fine, cavalerii, care erau de două feluri: cei nobili din naştere, şi cei care descindeau din *cavalerii plebei (caballeros villanos)* din primele secole ale Reconquistei, adică oameni simpli care avuseseră mijloacele de a-şi cumpăra arme şi cai şi de a participa, astfel, la războiul împotriva maurilor. În secolul al XIII-lea, odată cu încetarea luptelor, aceste două ultime categorii sfârşesc prin a forma o singură clasă în sânul oligarhiilor municipale.

Una dintre particularităţile Castiliei medievale — şi se va prelungi până în epoca modernă — este existenţa senioriilor municipale. Unele oraşe — şi nu dintre cele mai mici: precum Valladolid, Segovia, Toledo, fără a mai vorbi de municipalităţile din Andaluzia — se comportau ca nişte grupuri senioriale în privinţa teritoriului (*alfoz*) pe care îl administrau, un teritoriu echivalând adeseori cu o întreagă provincie. Prin raportare la oraşul-capitală, satele se aflau în aceeaşi relaţie de subordonare şi dependenţă ca şi ţăranii (*vassalos*) supuşi unui senior laic sau ecleziastic. Presupunând că ar fi şi existat vreodată, vechea democraţie municipală a fost înlocuită, începând din secolul al XIII-lea, de un patriciat urban aproape în întregime format din nobili sau din burghezi îmbogăţiţi asimilaţi progresiv de clasa nobililor. Ne-am informat temeinic în privinţa oraşului Burgos, care era departe de a constitui o excepţie. Aceste oligarhii municipale aveau o atestare socială — pământuri şi bunuri, şi un stil de viaţă: idealul nobiliar.

Reforma municipală a lui Alfons al XI-lea (1312–1350) a constat în a lua act de această evoluţie. Sub pretextul de a pune capăt conflictelor pe care le prilejuiau adunările generale de odinioară, prin această reformă se reda oficial puterea oligarhiilor. Din acest moment, oraşele erau guvernate de un corp restrâns de magistraţi (*regidores*), numiţi de regele care se străduia să stabilească un echilibru între facţiunile rivale: clanurile Tovar şi Reoyo îşi împărţeau funcţiile în Valladolid, cavalerii şi burghezii la Sevilla, şi aşa mai departe. Teoretic, magistraţii trebuiau să fie desemnaţi pe o perioadă limitată. În fapt, aceştia se menţineau în funcţie pe parcursul întregii vieţi aşteptând, într-o a doua etapă, în secolul al XV-lea, ca aceste funcţii să devină ereditare. Pentru a controla municipalităţile şi pentru a evita abuzurile, Alfons al XI-lea găseşte două soluţii de a contrabalansa situaţia: magistraţii regali mergeau periodic să inspecteze funcţionarea instituţiilor locale; în anumite oraşe, juraţii, care erau presupuşi a reprezenta populaţia, puteau fi numiţi pentru a îndeplini, într-o oarecare măsură, rolul de tribuni ai plebei. În realitate, magistraţii şi juraţii se recrutau din aceleaşi grupuri sociale şi apărau aceleaşi interese. Reforma lui Alfons al XI-lea consacră, de fapt, supremaţia oligarhiilor asupra puterii municipale.

COROANA DE ARAGÓN

Succesorii lui Pedro al II-lea, învins şi ucis în timpul bătăliei de la Muret (1213), au renunţat la ambiţia de a forma un mare stat pirineiano-mediteranean ce s-ar fi întins de la Barcelona şi până la Nisa. Dincolo de Pirinei, aceştia nu au mai păstrat decât Cerdagne şi Roussillon, ceea ce le va aduce interminabile conflicte diplomatice şi militare cu regatul Franţei, ce vor dura până la încheierea Tratatului Pirineilor (1659), prin care se recunoştea alipirea acestor teritorii la Franţa. După 1213, Coroana de Aragón caută să se extindă nu la nord, ci la est, pe mare. Prima etapă este ocuparea insulelor Baleare. Urmează Majorca, în 1229, Ibiza în 1235, Minorca în 1287. În cea de-a doua etapă, Pedro al III-lea cel Mare intervine în Sicilia, unde masacrul de la Vecernia de Paşti îi alungase pe angevini. Mercenarii catalani, almogavarii, întreprind cucerirea Aragónului. O parte dintre aceştia, sub ordinele căpeteniei Roger de Flor, sare în ajutorul Bizanţului ameninţat de turci. Robert de Flor este ucis în 1305, iar oamenii lui ocupă atunci ducatul Atena (1311), pe care-l transformă într-un soi de republică militară. Nu peste mult vor crea, pe acelaşi model, ducatul Neopatras, la sud de Thessalonic. Ambele teritorii vor trece, la sfârşitul secolului,

sub tutela Coroanei de Aragón[66]. Politica mediteraneană a lui Iacob al II-lea (1291–1327) a avut obiective similare. Acest rege a renunţat la Sicilia în favoarea fratelui său, Frederic, iar el se instalează durabil în Corsica şi în Sardinia, cochetând chiar, la un moment dat, cu ideea de a cuceri şi Pisa, ceea ce i-ar fi adus supremaţia în Mediterana Occidentală.

Pedro Ceremoniosul (1336–1387) continuă politica înaintaşilor. La moartea regelui Frederic (1337), acesta invocă drepturile ce i s-ar fi cuvenit în Sicilia, dar este nevoit să renunţe la pretenţiile sale din cauza opoziţiei papei şi a angevinilor. Sicilia va trebui să mai aştepte încă un secol până la alipirea la Coroana de Aragón. Isabela şi Ferdinand, viitorii Regi Catolici, aveau să poarte ca prim titlu, înainte de a urca pe tronul Castiliei, pe acela de regi ai Siciliei.

Cucerirea acestor noi teritorii este dovada unui expansionism comercial ce trebuie pus pe seama catalanilor. În Coroana de Aragón ei formau elementul cel mai dinamic şi mai activ. Marinarii catalani se aflau pretutindeni în Mediterana. Barcelona era inima unui imperiu comercial ce se întindea departe, spre est. Burghezia negustorească, sigură pe ea, bazându-se pe succesele de până atunci, considera că rolul ei depăşea, de departe, cadrul urban şi chiar regional. Barcelona îşi punea în aplicare iniţiativele şi dezvolta legăturile şi schimburile, implicit influenţa, în tot bazinul mediteranean. Oraşul număra pe atunci circa 40 000 de locuitori. Poziţia privilegiată o deţineau douăzeci de familii — *cetăţenii onorabili*, care nu erau nobili, ci bancheri, armatori, fabricanţi de ţesături, proprietari de terenuri, mulţi posesori de podgorii. Bogăţia şi puterea acestei burghezii era vădită şi în arhitectonica edificiilor pe care şi le ridicaseră: salonul Tinell (1370) din palatul de la Barcelona, camera de comerţ (*Lonja*), palatele municipale şi de circumscripţie, castele private...

De unde venea această prosperitate? Din negoţ, din producţia specializată, din ţesătorii. Barcelona nu era doar un port şi un centru comercial, ci şi un centru industrial în care meşteşugarii reprezentau 80% din populaţie. Oraşul adăpostea a zecea parte din locuitorii principatului şi drena resursele din ţinuturile îndepărtate: produse alimentare (vin: ajungea pentru nevoile locale; carne, pe care adeseori o aduceau din Aragón; ulei, fructe uscate, care se exportau; grâu importat din Sicilia sau din Languedoc; şofran, o plantă pentru care se optase în detrimentul producţiei de cereale şi a cărui exportare compensa deficitul apărut în cazul altor produse alimentare), minereuri şi materii prime industriale (Catalonia importa aramă, staniu, produse metalurgice, ceară, piei, coral, cânepă, in, bumbac, mătase; exporta mercur şi antimoniu). Acest negoţ întreţinea un meşteşugărit diversificat ce satisfăcea nevoile de zi cu zi ale populaţiei, fără a mai pune la socoteală mărfurile

de lux (zahăr, argint, marochinărie, bijuterii din coral) şi, mai ales, o industrie textilă al cărei avânt datează din perioada 1293–1313. Comerţul asigura prosperitatea oraşului şi se desfăşura în mai multe direcţii: spre Peninsula Iberică (bazinul Ebru, litoralul Levantului); către zona continentală, de la sudul Languedocului, furnizor de grâu şi de nutreţ, cumpărător de ţesături şi produse reexportate — zahăr, alaun, fructe uscate, bumbac, mirodenii etc., până la Ţările de Jos şi în Anglia, trecând prin Rhône şi Saône; către Peninsula Italică (Toscana, însă catalanii se lovesc aici de concurenţa genovezilor şi veneţienilor), Mediterana Mijlocie (Sardinia, Neapole, Sicilia, Africa de Nord); şi, în sfârşit, dincolo de mare: Rhodos, Marea Egee, Siria, Egipt. Barcelona îşi datora importanţa economică faptului că era un centru de schimb; marina comercială, şofranul şi ţesăturile erau atuurile ei. Însă, la fel de bine, acest statut de intermediar o făcea şi foarte vulnerabilă la fluctuaţii şi la conjuncturi imprevizibile. În secolul al XIV-lea, oraşul se afla la apogeul puterii sale, iar această perioadă avea să rămână pentru multă vreme în memoria colectivă a catalanilor, care n-aveau să se consoleze niciodată cu pierderea, la mijlocul secolului al XV-lea, a acestei supremaţii.

Prosperitatea Barcelonei a eclipsat restul confederaţiei. În satele catalane situaţia ţăranilor se înrăutăţeşte în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Atunci apar *relele uzanţe* ce confereau seniorilor puteri exorbitante: aceştia preluau o treime din averea unui ţăran mort fără testament, percepeau un procent din bunuri în cazul femeilor adultere, aveau drept la o despăgubire dacă un incendiu distrugea o fermă... Din 1123, seniorii îi obligă pe ţăranii care voiau să-şi părăsească pământurile să verse şi o sumă de bani, „dreptul de răscumpărare" (*remensa*). Era un mod de a-i transforma pe ţărani în şerbi legaţi de glie. La modul general, în ţinuturile din Coroana de Aragón, existenţa ţăranilor era mult mai dură şi mai precară decât în Coroana de Castilia, iar nobilii erau mult mai puternici. În mod paradoxal, musulmanii, numeroşi în regatul Valenciei şi la sud de Ebru, în văile Jalón şi Jiloca, păreau a fi mai favorizaţi decât ţăranii creştini, şi asta deoarece, în principiu, mudejarii depindeau direct de rege şi, chiar când lucrau pe pământurile seniorilor, nu puteau face obiectul *relelor uzanţe*. Nu acelaşi lucru se putea spune şi despre ţăranii creştini a căror soartă nu înceta să se înrăutăţească. Seniorii aveau monopol asupra morilor, a preselor, a cuptoarelor, a băilor publice, adică puterea absolută asupra supuşilor; puteau să-i condamne sau să-i trimită la moarte dacă nu-şi făceau datoria, dacă încercau să se mute şi, mai ales, dacă încercau să se răscoale. Începând din 1427, aşa-numitele *fueros* din Aragón le dau seniorilor dreptul de a omorî prin înfometare, prin însetare, sau prin îngheţ, pe supusul care se făcea vinovat de a fi ucis un alt supus.

Împotriva acestei autorităţi a nobilimii, instituţiile politice nu puteau face nimic. Coroana de Aragón se distingea prin îngăduinţă: instituţiile erau însărcinate să limiteze autoritarismul suveranului şi să ceară ca acesta să respecte *libertăţile* ţinuturilor, în virtutea unui soi de contract între el şi poporul lui. *Cortes*-urile erau făcute pentru a contrabalansa arbitrarul. Spre deosebire de cele din Castilia, *Cortes*-urile din Aragón includeau reprezentanţi din toate categoriile, nobilime, municipalităţi, cler; autorităţile erau prezente în fiecare dintre componentele federaţiei, în Aragón, în Catalonia şi în Valencia, până într-atât încât, în Aragón, autoritatea aristocratică avea dublă reprezentare: înalta nobilime a celor bogaţi şi mica nobilime a cavalerilor aveau fiecare autoritatea lor. Rolul *Cortes*-urilor era de a veghea la interesele *fueros*-urilor. Prin urmare, fiecare şedinţă se deschidea cu o expunere a abuzurilor ce se comiseseră de la ultima adunare şi, abia după ce se primeau asigurări în privinţa doleanţelor, se trecea la următorul punct de pe ordinea de zi, în special la examinarea cererilor fiscale făcute de suveran. În Aragón, suveranul nu dispunea decât de sprijinul *Cortes*-urilor, neavând nici un alt mijloc de a-şi impune voinţa. În plus, numai măsurile luate de *Cortes*-uri aveau puterea unei legi. În intervalul dintre şedinţe, o delegaţie permanentă controla încasarea impozitelor şi utilizarea fondurilor publice. Pentru a-şi garanta independenţa, aceasta avea imunitate juridică, aşa încât deciziile ei nu puteau fi contestate. În Catalonia şi în Valencia, delegaţia îşi ia numele de circumscripţie, ea fiind însărcinată a reprezenta interesele generale ale ţării. Aceste reguli generale se respectau pe întreg cuprinsul Coroanei şi erau adeseori completate şi de alte instituţii ce aveau aceleaşi preocupări. Cea mai cunoscută este *justicia* regatului Aragón, un înalt magistrat desemnat de rege din rândul nobililor, judecător suprem însărcinat cu aplicarea legii, cu interpretarea *fueros*-urilor, dar şi cu precizarea atingerilor aduse acestor *fueros*.

Instituţiile sus-numite limitau serios iniţiativele suveranilor. Spre deosebire de cele ce se petreceau în Castilia, unde libertatea lor de acţiune era mai mare, cel puţin teoretic, în Coroana de Aragón suveranii trebuiau să se justifice constant, să satisfacă revendicările supuşilor; ei depindeau de fiecare şedinţă a *Cortes*-urilor printr-o sumedenie de prescripţii juridice ce deveneau din ce în ce mai multe. Aceste particularităţi au sfârşit prin a da naştere unei adevărate legende pe tema *libertăţilor* Aragónului şi a instituţiilor sale, adeseori calificate în grabă drept democratice[67]. Dar, oare, reprezentau astfel de instituţii interesele regatului în faţa suveranului? Avem unele îndoieli. În Catalonia, burghezia din Barcelona exercita o mare influenţă, compensată de puterea seniorilor de ţară. În Valencia, dominau seniorii. În Aragón, nobilimea şi clerul copleşeau celelalte

clase prin pământurile pe care le deţineau; laolaltă, cele două deţineau două treimi din teritoriu, majoritatea revenind clerului: episcopii de Huesca, de Saragosa, de Lérida, de Tarazona, marile mănăstiri cisterciene (Piedra, Rueda...) şi ordinele militare (Sfântul-Ioan-din-Ierusalim, Sfântul Mormânt, Calatrava, Montesa) erau cei mai mari proprietari din regat. S-a văzut că seniorii se foloseau de puterea lor, aşa încât tragem concluzia că instituţiile reprezentative şi ideea de democraţie erau încă departe. Dimpotrivă. Aragónul se afla în plină anarhie.

VREMEA TULBURĂRILOR

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, întreaga Europă era afectată de ravagiile ciumei negre care se dezlănţuise începând din 1348. Nici Peninsula Iberică nu este ferită, ba dimpotrivă. Epidemia pare să-şi fi găsit aici un teren favorabil, într-o societate care, deja de mai mulţi ani, trecea prin dificultăţi economice: recoltele proaste conduseseră la creşterea nemaipomenită a preţurilor şi la foamete, şi asta într-o perioadă în care suveranii îngreunaseră fiscalitatea pentru a acoperi deficitul din finanţele publice. Ciuma loveşte populaţiile slăbite şi are consecinţe catastrofale. Mortalitatea atinge proporţii înspăimântătoare. În unele regiuni, mor trei sferturi din populaţie. Satele rămân pustii şi cad pe mâinile bandelor de hoţi. Pământurile rămân necultivate. Mâna de lucru se împuţinează, iar retribuţiile cresc, la fel ca şi preţurile. Coroana şi seniorii îşi văd veniturile scăzând şi încearcă să le menţină la nivelul anterior; Coroana recurge la devalorizare şi la fiscalitate, seniorii fac presiuni din ce în ce mai mari asupra ţăranilor şi se orientează, atunci când era posibil, spre activităţile comerciale, sau se adresează statului de la care aştepta compensaţii sub forma unor funcţii publice, sub formă de pensii sau concesionări de terenuri. Echilibrul politic şi relaţiile sociale anterioare erau zdruncinate. Criza generală are, în patru dintre cele cinci state ale peninsulei — Portugalia, Navarra, Castilia şi Aragón — consecinţe similare: conflicte sociale care conduc la formarea unei noi nobilimi, revoluţii politice însoţite de schimbări în dinastiile dominante, ascensiunea antisemitismului. Spre deosebire de celelalte patru, emiratul Granadei părea ferit de nenorociri.

Portugalia

Portugalia este cel mai mic dintre statele creştine rezultate în urma Reconquistei, şi primul care şi-a împlinit unitatea naţională. În 1238, frontierele ei erau

definitiv stabilite. În douăzeci de ani, la începutul secolului al XIII-lea, Portugalia a anexat întreg teritoriul cuprins între Tajo şi Algarve. Pentru a-şi păstra independenţa, ameninţată de Castilia vecină, se îndreaptă în 1373 către Anglia; din acel moment, alianţa cu englezii va fi o constantă a diplomaţiei portugheze. Cu câteva luni înainte de a muri, în 1383, ultimul suveran al dinastiei burgunde, Ferdinand, şi-a căsătorit fiica, pe Beatrix, cu regele Juan I al Castiliei, ceea ce a stârnit unele nemulţumiri. În criza din anii 1383–1385, o criză în acelaşi timp dinastică, socială şi naţională, vedem înfruntându-se pe de o parte nobilimea, favorabilă mai degrabă Castiliei, şi de cealaltă parte burghezia şi plebeii. Un bastard al familiei regale, conducătorul ordinului militar din Avis, ia conducerea nemulţumiţilor şi se proclamă rege sub numele de João I. Rebelii încearcă să-şi impună candidatul cu forţa: asediază Lisabona, însă la 14 august 1385 sunt înfrânţi la Aljubarrota, obligaţi să treacă dincolo de frontieră şi să renunţe provizoriu la pretenţiile lor. Evenimentul nu rămâne fără urmări; pacea nu se va semna decât în 1411.

Portugalia era salvată, însă criza a făcut victime mai ales în rândul nobilimii tradiţionale care îl susţinuse pe pretendul castilian; noua putere îi confiscă pământurile pentru a-i răsplăti pe propriii partizani. Unii dintre aceşti aristocraţi fug în regatul vecin, unde încearcă să-şi refacă averea. Aşa se explică formarea în Castilia a unei grupări portugheze ce-şi va face auzită vocea în anii următori. Oameni noi dobândesc domenii şi influenţă în Portugalia. Noua dinastie şi noua clasă dominantă, mult mai întreprinzătoare decât cele vechi, orientează Portugalia către ţinuturile de dincolo de mare, ceea ce reprezintă punctul de pornire al unei extraordinare expansiuni al acestei ţări care, la momentul respectiv, număra mai puţin de un milion de locuitori. Încă mai demult, negustorii soseau aici pentru a cumpăra cereale din Maroc, pentru aurul adus cu caravanele din Sudan, cât şi pentru mirodeniile pe care Europa şi le procura prin intermediari. Portughezii pun la punct un proiect pentru a merge să ia mirodeniile direct de la producător, din Asia de Sud-Est. În acest scop, înaintează în sudul Atlanticului; trebuia ocolită Africa pentru a stabili o legătură directă cu India şi cu China. La aceste motivaţii de ordin economic se adaugă şi preocupările politice, implicit spirituale — dorinţa de a continua dincolo de strâmtoare lupta împotriva islamismului. Ceuta este ocupată în 1415, însă Marocul nu se dovedeşte o pradă la fel de uşoară. Deci Portugalia renunţă la cucerirea lui, după dezastruoasa expediţie împotriva Tangerului, în 1437. Se lansează atunci într-o acţiune ambiţioasă: cucerirea insulelor zahărului din Atlanticul de Sud, Madeira (1423–1425), Azore (1427–1450), insulele Capului Verde (1457), Canare (dar aici îşi disputau teritoriul cu Castilia).

Simbolul acestei campanii africane a portughezilor este Enrique Navigatorul, al treilea fiu al lui João I, care şi-a pus averea şi influenţa în slujba explorărilor şi comerţului. Cavaler, savant şi neguţător, el s-a stabilit la Lagos, în sudul Portugaliei, a organizat o flotă, a recrutat marinari, cârmaci, cartografi, matematicieni. Capul Saint-Vincent devine laboratorul unde se pregăteşte expansiunea colonială. În 1434, portughezii ajung la capul Bojador. Peste zece ani ajung în estuarul Senegalului şi întreprind frecvente călătorii în teritoriul ce avea să devină *coasta de aur (Rio del oro)* şi în Guineea, de unde aduc aur şi sclavi.

La mijlocul secolului al XV-lea, Portugalia părea foarte implicată în ceea ce, la acel moment, se dovedeşte a fi nu explorarea, ci exploatarea Africii negre. În portugheză nu s-a păstrat decât un singur cuvânt (*explorar*) pentru a desemna cele două acţiuni care, de regulă, erau succesive, dar în cazul de faţă s-au dovedit a fi simultane. Cu toate acestea, nu a renunţat să se implice în problemele peninsulei. În 1428, regele Duarte se căsătoreşte cu Eleonora, fiica lui Ferdinand de Aragón, pe când celelalte infante se căsătoresc cu prinţi castilieni, ceea ce însemna că, în ciuda rivalităţilor istorice, familiile dominante nu-şi pierdeau speranţa de a săvârşi unitatea dinastică, cel puţin într-o parte a peninsulei.

Revoluţia Trastámarilor în Castilia

Pentru a lupta împotriva insecurităţii de la sate, înaltele municipalităţi din Castilia procedează la fel cum au făcut-o de mai multe ori în trecut: formează frăţii (*hermandades*), adică finanţează ele însele companii de soldaţi care-şi ofereau ajutorul. O astfel de brigadă urmărea o bandă de rău-făcători, apoi preda ştafeta brigăzii învecinate, şi aşa mai departe până ce banda era anihilată. Apicultorii din regiunile Toledo, Talavera şi din Ciudad Real se organizaseră deja în acest fel pentru a-şi proteja stupii, şi la fel procedaseră şi cei din porturile cantabrice pentru a supraveghea coastele. Frăţia Generală (*Hermandad general*), organizată în prima jumătate a secolului al XIV-lea, avea o cu totul altă forţă, funcţionând ca un grup de presiune împotriva puterii regale şi a nobilimii. Se urmărea, prin aceasta, protejarea împotriva tendinţei puterii regale spre centralizare şi împotriva tentativelor de acaparare venite din partea nobilimii. Sub pretextul de a lupta împotriva delincvenţei, Frăţia Generală a înzestrat oraşele cu forţe armate autonome, pretenţie ce nu poate fi înţeleasă decât în contextul unei situaţii de criză a autorităţii publice.

Criza a avut repercusiuni serioase şi asupra seniorilor: au dispărut sate, iar în cele rămase a scăzut producţia. Pentru a-i ţine pe loc pe ţărani, seniorii se vedeau obligaţi să le ofere sume de bani mai mari, iar pentru a compensa diminuarea

veniturilor erau tentaţi să repună în vigoare unele drepturi căzute în desuetudine şi să accepte numai contracte pe termen scurt, care să poată fi modificate progresiv, la fiecare reînnoire. În acelaşi timp, ei se îndreaptă către rege pentru a obţine rente sau funcţii avantajoase. Şi în acest caz se ridică problema autorităţii: putea autoritatea regală să facă faţă eficient intereselor personale şi valului de revendicări?

Considerăm că ciuma neagră şi consecinţele ei sociale coincid perfect cu o criză a puterii regale. Alfons al XI-lea moare în 1350. Fiul său, Pedro cel Crud, îi succedă la tron, dar autoritatea lui este contestată. Noul rege părea că se sprijină pe elementele cele mai dinamice ale ţării: sectoarele angajate în comerţul internaţional, oraşele comerciale (Burgos, Zamora, La Coruña, Sevilla...). Oraşele aristocratice (Salamanca, Toledo...), nobilimea funciară, clerul şi ordinele militare trec în opoziţie. Se poate vorbi despre o confruntare între burghezie şi aristocraţie, între o Castilie continentală, agrară şi conservatoare, şi o Castilie periferică, progresistă, întoarsă spre mare şi profituri comerciale? Criza nu s-a redus numai la aceste contraste regionale, ci cuprinsese întreaga ţară. Pentru a fi lichidată erau necesare shimbări în mai multe domenii, sociale şi politice, şi se impunea o reorganizare în profunzime a societăţii născute din Reconquista. Aceasta este semnificaţia revoluţiei Trastámarilor.

Rămas latent vreme de cincisprezece ani, conflictul a degenerat în război civil în 1366. În acel an, nemulţumiţii se regrupează în jurul contelui de Trastámara, Enrique, fiul bastard al lui Alfons al XI-lea. În 1367, *Cortes*-urile din Burgos îl declară pe Pedro cel Crud drept un tiran malefic care şi-a arogat titlul de rege, şi-l recunosc pe fratele acestuia, Enrique, drept suveran legitim. Episodul trebuie reconsiderat dintr-o perspectivă internaţională. Într-o oarecare măsură, războiul civil din Castilia era un aspect al confruntării generale cunoscută sub numele de Războiul de 100 de Ani. Intervenţia Franţei şi a Angliei a influenţat derularea şi rezultatul lui. Primele lupte au fost favorabile mai degrabă oponenţilor. Pedro cel Crud se refugiază în Gasconia, unde obţine sprijinul galilor, al lui Eduard. Mercenarii englezi îl ajută să revină în forţă în Spania şi să-şi învingă rivalul la Nájera (1367). Este rândul lui Enrique de Trastámara să meargă să caute sprijin în străinătate. Acesta se aliază cu Franţa. Dugueslin şi tovarăşii lui trec în serviciul lui Trastámara. Soarta războiului se hotărăşte la Montiel, în martie 1369. Pedro cel Crud, învins, se închide în fortăreaţă. Sub pretextul de a negocia, Dugueslin îl atrage afară, în noaptea de 27–28 martie, şi-i dă întâlnire în cortul unde-l aştepta rivalul său. Cei doi fraţi se luptă cu cuţitele şi se prăvălesc la picioarele lui Dugueslin care, cu o lovitură de picior, schimbă mersul luptei. Aflat deasupra lui Pedro, Enrique îl înjunghie.

Acest asasinat face din Enrique al II-lea stăpânul Castiliei. Regimul pe care-l instituie aduce modificări profunde. Cea mai semnificativă este crearea unei noi nobilimi, pentru că cea veche dispăruse ruinată de criză, de inflaţie sau de războiul civil. Or, Enrique al II-lea nu concepea un regat fără o elită a castelor, adică fără nobilime. Sarcina conducătorului Trastámara a fost, deci, să reconstituie nobilimea pe nişte baze noi, nu alienând o parte din patrimoniul regal pentru a-şi recompensa partizanii (faimoasele cadouri ce i se vor reproşa mai târziu lui Enrique al II-lea: *las mercedes enriqueñas*), ci delegând puteri şi creând funcţii care, la rândul lor, aduceau venituri titularilor lor. Enrique nu dă atât pământuri cu titlu de deplină proprietate, cât oferă jurisdicţia asupra pământurilor şi a locuitorilor. Este originea a ceea ce în Castilia secolului al XV-lea se numesc seniorii (*señoríos*), a căror întindere şi perimetru variau în funcţie de deciziile suveranilor şi de raporturile de forţă. Senioria devine baza socială a noii nobilimi: Enrique al II-lea începe prin a crea fiefuri pentru apropiaţii săi şi apar ducatul de Benavente, marchizatul de Villena, comitatele de Medinaceli, de Carrión, de Alburquerque, de Niebla... Succesorul său, João I (1379–1390), fondează principatul Asturia, menit a garanta securitatea moştenitorului tronului, începând din momentul în care ar fi fost recunoscut ca atare de *Cortes*-uri. În aceeaşi perioadă, apar marile familii ce vor umple analele Spaniei moderne — Mendoza, Manrique, Velasco, Ayala, Ponce de León, Zuñiga, Alvarez de Toledo — şi care au stat la temelia marilor case: ducatele şi comitatele Infantado, Nájera, Frías, Arcos, Alba, Fuensalida... Succesorii imediaţi ai lui Enrique al II-lea vor urma aceeaşi politică, continuând să creeze seniorii şi titluri nobiliare, ca şi demnităţi, precum acelea de conetabil sau de amiral care, cu timpul, vor deveni pur onorifice şi ereditare, prima pentru familia Velasco, a doua la Enríquez.

Aceste transformări sociale au fost însoţite de o evoluţie politică pe care Alfons al X-lea a amorsat-o, dar pe care primii Trastamari — Enrique al II-lea (1369–1379), Juan I (1379–1390) şi Enrique al III-lea (1390–1406) — o urmăresc sistematic cu ajutorul juriştilor ce se inspirau din doctrina dreptului roman. Obiectivul era întărirea puterii regale, pentru a face din ea principala forţă de justiţie. Regele îşi atribuia toate puterile în materie de justiţie şi de ordine publică. Consiliul regelui devine principalul organ de guvernare. În 1371, Enrique al III-lea promulgă o serie de legi prin care se dorea crearea unei Curţi de justiţie, Auditoriul, chemat să judece litigiile între municipalităţi şi seniori şi să servească drept Curte de apel pentru particulari. Auditoriul, alcătuit din opt magistraţi profesionişti şi prezidat de un episcop, era la început itinerant, pentru ca, mai apoi, să se instaleze la Valladolid, la sfârşitul secolului al

XIV-lea. Tendinţa de a concentra puterea la vârf se aplică în detrimentul organismelor intermediare, mai ales a *Cortes*-urilor, care se întrunesc tot mai rar şi care sunt din ce în ce mai puţin reprezentative. Ele nu mai sunt formate decât din reprezentanţii a şaptesprezece oraşe, nobilimea şi clerul nu mai au reprezentanţi, preferând să trateze direct cu suveranul problemele lor, ceea ce nu excludea unele riscuri. Cele două grupuri, mai ales nobilimea, aşteptau şi cel mai mic semn de slăbiciune din partea suveranului pentru a-i smulge concesiuni şi noi prerogative.

Istoria Castiliei sub domnia lui Juan al II-lea (1406–1454) şi a lui Enrique al IV-lea (1454–1474) a fost în întregime ocupată de conflictul între o oligarhie nobiliară restrânsă — vreo douăzeci şi patru de familii, cel mult — şi suveranii cei fără o prea mare personalitate. Nobilii beneficiari ai unor facilităţi din partea Trastámarilor nu au repus în cauză instituţia monarhică. Cel mult, ei doreau să împartă puterea cu ea, iar în cel mai rău caz să o pună sub tutelă, privând-o de orice autoritate reală. Circumstanţele au favorizat aceste ambiţii. Enrique al III-lea avea să moară în 1406. Fiul şi succesorul său, Juan al II-lea, avea doar un an, aşa încât regenţa avea să fie exercitată de unchiul acestuia, Ferdinand, ce visa la coroană şi avea chiar să o dobândească şase ani mai târziu, devenind rege al Aragónului. Aşteptând să ajungă rege, profită de situaţie. În centrul Castiliei, el avea mari domenii producătoare de grâu şi de lână care i-au adus venituri substanţiale. Averea aceasta i-a permis să cheltuiască sume mari pe organizarea de serbări şi banchete, turniruri şi cursuri literare. A trecut în fruntea cavalcadelor organizate împotriva maurilor din Granada. Una dintre ele, care s-a soldat cu cucerirea Antequerei, în 1410, l-a făcut celebru. Nu va mai fi numit altfel decât Ferdinand de Antequera. Regentul avea un adevărat cult al familiei, veghind ca odraslele lui să fie instalate în poziţii-cheie. Sancho (†1416) a fost numit comandant de ordine în Alcántara, Henrico, guvernant la Sfântul Iacob, Juan — viitor rege al Aragónului — duce de Peñafiel. Când Ferdinand a devenit rege al Aragónului, în 1412, el a continuat să se intereseze îndeaproape de afacerile din Castilia, iar fiii săi — numiţi acum infanţi de Aragón — erau adevăraţii stăpânitori ai regatului, chiar şi după ce Juan al II-lea a fost declarat major, în 1419.

Această acaparare a puterii neliniştea nobilimea care descoperă în Álvaro de Luna o căpetenie inteligentă şi eficace. Aceasta era un parvenit, un bastard, fiu de nepot al papei Benedict al XIII-lea. Se afirmă rapid. În 1420, îl „eliberează" pe rege, înţelegând prin aceasta că devine omul lui de încredere, consilierul şi favoritul acestuia. Începe atunci un joc în trei: favoritul, infanţii Aragónului şi nobilii, iar partida se va derula în trei reprize:

Álvaro de Luna se aliază mai întâi cu nobilii punându-se de acord în privinţa Castiliei şi a castilienilor. Îi prezintă pe infanţii de Aragón ca reprezentând o grupare străină. Prin urmare, regele Aragónului intervine pe cale militară pentru a-şi sprijini fiii, dar Álvaro de Luna este mai puternic, aşa încât infanţii sunt nevoiţi să părăsească ţara (1420–1430);

Álvaro de Luna încearcă, date fiind condiţiile, să restabilească autoritatea regelui şi să îi redea prerogativele. Dorea o forţă regală puternică. Nobilii îl acuză că nutrea ambiţii personale şi se întorc împotriva lui, în 1437, cu ajutorul infanţilor Aragónului ce revin în forţă ocupând poziţii hegemonice în regat; aproape întreaga Andaluzie trece sub autoritatea infantelui Henrico[68]. În mai 1445, Álvaro de Luna îşi zdrobeşte adversarii la Olmedo;

Álvaro este acum pe culmile gloriei şi acţionează în două direcţii: pe plan diplomatic, pentru a combate influenţa Aragónului, se apropie de Portugalia şi-l îndeamnă pe rege să se căsătorească cu o infantă portugheză; pe plan intern, crede că dă dovadă de simţ politic tratând cu nobilii şi atribuindu-le pământuri şi titluri. Manevra lui eşuează, însă. Departe de a dezarma, nobilii atrag de partea lor şi pe moştenitorul tronului, viitorul Enrique al IV-lea. Această coaliţie îl va obliga pe Juan al II-lea să se lipsească de Álvaro de Luna şi să-l predea justiţiei. Favoritul avea să fie arestat în aprilie 1543 şi decapitat la Valladolid, la 3 iunie al anului următor.

Álvaro de Luna nu fusese deloc un dezinteresat — profitase de accesul lui la putere pentru a se îmbogăţi — dar înfrângerea lui a fost, de fapt, înfrângerea puterii regale pe care el vroia s-o consolideze şi să o elibereze de sub tutela nobililor. Declaraţia din *Cortes*-uri, din 1445, după victoria de la Olmedo, este foarte explicită asupra intenţiilor sale: „Nimeni să nu îndrăznească a ridica mâna împotriva regelui şi nici măcar să gândească rău despre el, căci el este unsul Domnului şi trimisul lui [...], iar cel ce se împotriveşte regelui i se împotriveşte lui Dumnezeu.“ Înainte, ca şi după moartea lui, partizanii lui Álvaro de Luna l-au comparat nu de puţine ori cu Ioana d'Arc. Ca şi Fecioara, Álvaro fusese abandonat de suveranul pe care încercase să-l glorifice[69]. Această apropiere între cei doi sugerează că se înfiripa deja ideea unei puteri regale solide mai presus de facţiunile aristocratice.

Juan al II-lea moare în 1454 şi îi urmează la tron Enrique al IV-lea. Nimeni, niciodată în istorie nu a fost mai batjocorit decât el. Cronicarii din timpul Regilor Catolici — e adevărat că aveau toate motivele să-l prezinte în culori întunecate — nu i-au iertat nimic. Îl descriau aproape ca pe un degenerat. Faptul că era roşcat era perceput în Spania ca o tară, pentru că se spunea că Iuda fusese roşcovan.

Membrele prea lungi îi dădeau o alură greoaie şi stângace. Se spune că era încornorat şi, pentru că se mulţumea cu acest statut, trecea drept impotent sau homosexual, o fiinţă bizară ce-şi ostoia plictiseala făcând lungi plimbări solitare prin pădure, compunând muzică sau ascultând cântece melancolice. I se critica până şi felul în care se îmbrăca, acesta având o mare slăbiciune pentru moda maură.

În zilele noastre, istoricii se străduiesc a înţelege mai bine acest personaj şi chiar să-l reabiliteze. Regele nu era nicidecum lipsit de idei: plănuia să reorganizeze Consiliul regal şi să creeze o forţă armată capabilă să asigure independenţa puterii regale... A mai avut şi alte astfel de planuri ce vor fi continuate de Regii Catolici, succesorii lui, dar pe care le-a abandonat îndată ce a întâmpinat cea mai mică rezistenţă. Şi asta, pentru că Enrique al IV-lea era un veleitar, nu încerca defel să ia o decizie şi să o respecte, încerca să trateze şi să negocieze cu adversarul în loc să-l zdrobească şi nu-i plăcea să vadă sânge curgând.

Primii ani ai domniei lui au stat sub semnul păcii, însă starea de lucruri se deteriorează începând din 1460 din cauza unei reforme monetare prost concepute ce a iscat proteste şi a dat unei facţiuni a burgheziei ocazia de a reporni atacul împotriva monarhiei. Această facţiune era condusă de familia Pacheco: Juan Pacheco, marchiz de Villena şi prieten din copilărie cu regele (el fusese cel care, în 1453, îl atrăsese pe acesta în conspiraţia împotriva lui Álvaro de Luna); fratele acestuia, Pedro Gerón, şi unchiul lor, Carrillo, arhiepiscop de Toledo. Familia Pacheco întreţinea relaţii bune cu Aragónul al cărui rege nu era altul decât unul dintre infanţii Aragónului, Juan al II-lea. Juan Pacheco era intrigat de rapida ascensiune a unui nou personaj, Bertrand de la Cueva, în care el credea că recunoaşte un al doilea Álvaro de Luna şi pe care-l prezenta drept amantul reginei şi tatăl infantei Ioana, moştenitoarea tronului. Despre aceasta din urmă nu se va mai vorbi altfel decât ca fiică a lui Bertrand (*Beltraneja*).

Nimic nu îndreptăţea, totuşi, să se vorbească despre infantă ca nefiind fiica legitimă a lui Enrique al IV-lea. Acesta fusese căsătorit de două ori. În ciuda celor doisprezece ani de viaţă în comun cu prima soţie, Blanche de Navarra, căsătoria efectivă nu s-a consumat niciodată[70]. În 1453, episcopul de Segovia pronunţă anularea acestei căsătorii, iar Enrique se căsătorea cu sora regelui Portugaliei, Ioana, care, şapte ani mai târziu, aducea pe lume o fată. Era tocmai această fată căreia i se contesta legitimitatea. Cert este că regina ducea o viaţă mai degrabă libertină şi i se atribuie numeroase aventuri din care ar fi rezultat şi doi copii. Însă nimic nu permite să se afirme că Ioana nu era fiica regelui; toţi istoricii sunt convinşi astăzi de contrar. Adversarii lui Enrique al IV-lea susţineau chiar că, de vreme ce regele era impotent, acesta nu avea cum să fie tatăl fetei.

La această afirmaţie pot fi aduse unele obiecţii, respectiv unele declaraţii făcute în 1453 în timpul procedurii pentru desfacerea căsătoriei: mai multe femei mărturisesc atunci că se culcaseră cu Enrique. Prin urmare, experţii au tras concluzia că suferea de impotenţă doar în relaţia cu regina... Această controversă a stârnit verva lui Voltaire: „Arhiepiscopul [Carrillo] şi partizanii lui l-au declarat pe rege impotent, în vreme ce el era înconjurat de ţiitoare şi, printr-o procedură nerecunoscută în nici o ţară, au declarat că fiica lui, Ioana, era o bastardă născută din adulter şi incapabilă să domnească." Denigratorii regelui aveau ca rezervă un ultim argument: a doua căsătorie a lui Enrique n-ar fi fost recunoscută deoarece era vorba despre veri primari ce nu obţinuseră dispensa de consangvinitate cerută în astfel de cazuri. Aşadar, copiii născuţi din astfel de mariaje trebuiau consideraţi nelegitimi şi nu aveau nici un drept la succesiune.

Oricare ar fi fost adevărul, Enrique al IV-lea a susţinut întotdeauna că Ioana îi era fiică legitimă, chiar şi în momentele în care se vedea constrâns să o dezmoştenească, la presiunile nobililor. Spera astfel să câştige timp. Miza acestei dispute în jurul secretelor de alcov ale familiei regale nu era alta decât puterea. Pentru o parte a nobilimii, asta presupunea a face orice pentru a opri Coroana să dobândească prea multă autoritate. În mai 1464, adepţii lui Pacheco formează o ligă pentru a-i „libera" pe rege şi pe infanţi.

Clanul nobiliar începe împotriva regelui o campanie dintre cele mai violente. În septembrie 1464, un manifest îndreaptă împotriva lui Enrique al IV-lea o serie de acuzaţii: că trăieşte înconjurat de eretici — aluzie la garda sa de mauri, că oferea funcţii publice unor indivizi de joasă extracţie — cel vizat era Bertrand de La Cueva, în fine, că, existând îndoieli serioase asupra legitimităţii infantei Ioana, era mai potrivit să-l proclame pe Alfons, fratele vitreg al regelui, drept moştenitor al tronului. Bertrand de La Cueva îl încurajează pe rege să le ţină piept şi face apel la popor: 5 000 de ţărani înarmaţi cu lănci şi coase se pregătesc să-l apere pe cel care, în ochii lor, incarna dreptatea şi legalitatea, iar Henri va intra în Segovia în aclamaţiile lor. Regele ezită să facă dovada forţei. Încercând, probabil, să câştige timp, el cedează pe toate liniile, la 30 noiembrie, îl îndepărtează pe Bertrand de La Cueva din Consiliu — dar după ce l-a făcut duce de Alburquerque, şi îi face intrarea lui Juan Pacheco; îşi dezmoşteneşte fiica (dar fără a o declara nelegitimă) şi-şi recunoaşte fratele, pe Alfons, drept moştenitor[71]. Această capitulare nu-i va satisface deplin pe nemulţumiţi. La 5 iunie 1465, în cursul unei groteşti ceremonii derulate la Ávila, Enrique al IV-lea este detronat fictiv: pe o estradă ridicată în piaţă s-a instalat un manechin reprezentându-l pe rege, arhiepiscopul de Toledo i-a luat coroana, Juan Pacheco i-a smuls sceptrul,

iar alţi nobili termină treaba, despuindu-l de podoabe. În final, cu o lovitură de picior, Diego López de Zúñiga aruncă efigia la pământ. Fratele vitreg, Alfons, este proclamat imediat rege.

Enrique al IV-lea nu era, totuşi, complet anihilat. O parte a nobilimii — Mendoza şi Casa de Alba mai ales — îi rămân credincioşi, iar unele miliţii urbane sunt gata să-l sprijine. O bună ocazie de a sfârşi cu rebelii apare în iulie 1468, când rivalul lui, Alfons, moare de ciumă. Regele este îndemnat să nu mai stea pe gânduri şi să-şi zdrobească adversarii. Însă lui Enrique al IV-lea nu-i plăcea războiul, şi chiar mărturiseşte aceasta episcopului Lope Barrientos pe care-l invită să treacă la acţiune. „Se vede treaba că nu copiii voştri se vor bate, şi că nu v-aţi chinuit să-i creşteţi." Iar prelatul a replicat: „Veţi rămâne în istorie drept regele cel mai batjocorit pe care l-a cunoscut vreodată Spania, şi o s-o regretaţi, Sire, dar va fi prea târziu."

Încă o dată, Enrique al IV-lea preferă să negocieze. Adversarii lui nu dezarmaseră, în fapt. Moartea lui Alfons doar i-a deconcertat, aşa că se întorc atunci spre sora vitregă a lui Enrique, infanta Isabela, pe care o scot la înaintare cu intenţia de a mai slăbi un pic puterea regală şi de a întrona un suveran ce le-ar fi fost îndatorat cu totul, şi prin urmare devotat. Isabela nu avea decât şaptesprezece ani, dar nu era o credulă. Ea refuză să se lase proclamată regină atâta timp cât fratele ei trăia şi se limitează doar la a lua act de o situaţie ce-i era favorabilă. La 20 iulie 1468, ea se declară prinţesă şi moştenitoare legitimă a regatelor Castilia şi León. Mereu dornic de a ajunge la o soluţie de compromis, Enrique al IV-lea se pretează la o nouă umilinţă; la 18 septembrie 1468, la Toros de Suisando, un mic sătuc din apropiere de Ávila, el încheie o înţelegere cu adversarii săi. O mai dezmoşteneşte o dată pe fiica lui, Ioana, o recunoaşte pe Isabela drept moştenitoare a tronului şi-i dă titlul de prinţesă de Asturia. Viitoarea Isabela cea Catolică îşi începe marşul spre putere, însă nu va uita niciodată umilinţele la care cei revoltaţi au supus instituţia monarhică, chiar dacă ea trăsese foloase de pe urma lor. Odată ce va căpăta puterea, ea va fi hotărâtă să n-o mai împartă cu nimeni.

Între 1406 şi 1474, conflictul dintre ambiţioasele clanuri nobiliare şi puterea regală, slabă şi veleitară, a avut drept consecinţă o dezvoltare considerabilă a regimului seniorial. Fie că a fost vorba de a uni adversari sau de a recompensa partizani, fiecare fază a conflictului a fost însoţită de distribuirea pământurilor, de sinecure şi de privilegii. O parte din ce în ce mai considerabilă a teritoriului scapă de sub tutela Coroanei, pentru a trece sub autoritatea directă a seniorilor.

Acum se formează marile domenii supuse jurisdicţiei nobilimii pe care Julio Valdeón Baruque le-a cartografiat. Familiile Manrique, Enríquez, Fernández de Velasco, La Cerda şi Pimentel aveau fiefuri în meseta de nord. În meseta de sud, s-au instalat Mendoza, Zúñiga, Álvarez de Toledo, Suárez de Figueroa.... Familia Fajardo guverna regiunea Murcia, Guzmán şi Ponce de León stăpâneau valea Guadalquivir. Aceşti aristocraţi de dată recentă primesc cu această ocazie titluri care până atunci fuseseră mai degrabă rare, sau inexistente: conţi de Benavente, de Haro, duci de Alba, de Béjar, de Medinasidonia, de Medinaceli, Alburquerque, marchizi de Villena, de Cádiz etc. Ei reprezentau mai puţin de cincizeci de familii, înrudite, ceea ce reducea numărul marilor familii la un total de douăzeci şi patru. Erau familii care odinioară intrau în categoria bogătaşilor; după cum li se spune acum titlurilor (*títulos*); în secolul al XVI-lea, ei vor deveni Granzii Spaniei. Mendoza, de exemplu, e una dintre rarele familii din vechea nobilime ce a reuşit să se menţină. Originari din Álava, ei au dobândit, în 1293, o seniorie în regiunea Santander, la Santillana. Pedro Gonzáles de Mendoza a apărat cu entuziasm cauza lui Enrique de Trastámara şi a fost recompensat pentru asta prin atribuirea de domenii în centrul regatului, în jurul Guadalajarei, iar descendenţii săi au fructificat această moştenire. Iñigo López de Mendoza este făcut, în 1445, marchiz de Santillana, iar fiul său va primi, în 1475, titlul de duce de Infantado. Familia Pacheco obţine un fief enorm în regiunea Albacete, respectiv marchizatul de Villena ce se întindea de la Cuenca la Almería, ocupa o suprafaţă de peste 25 km pătraţi şi administra 150 000 de supuşi. Familia Zúñiga era originară din Navarra. La începutul secolului al XV-lea, ei se instalează în Andaluzia. Diego López de Zúñiga, ofiţer al lui Juan I, îşi atribuie domeniul în Extremadura, în regiunea Plasencia, în 1442; un alt Zúñiga, Pedro, devine conte de Miranda, un al treilea stăpâneşte ducatul de Arévalo; cât despre mai-marele familiei, el va fi numit duce de Béjar în 1488.

Domeniile pe care nobilimea şi le atribuie erau de două feluri: pământuri pe care le deţineau cu titlul de proprietate deplină, şi altele, pe care ea exercita o putere jurisdicţională şi unde beneficiau de drepturi. În ambele cazuri, nobilimea întorcea în profitul ei o parte a producţiei agricole. Proprietară de păşuni şi turme de oi, aceasta îşi lua partea din beneficiile pe care le aducea păstoritul. În Andaluzia, *haciendas* plantate cu măslini şi *cortijos* destinate cerealelor şi viticulturii dădeau produse ce se vindeau bine şi se exportau, pe lângă lâna *merinos* care depăşea în acele timpuri lâna englezilor pe pieţele Europei. Se adăuga prada (bijuterii, monede, provizii diverse, sclavi...) luată în timpul expediţiilor războinice în emiratul Granadei sau în Africa, ca şi rezul-

tatul industriilor locale: pescuit, fabricarea săpunului...[72]. Progresele înregistrate în schimburile interne şi în comerţul internaţional, în parte datorate măsurilor luate de suverani[73], furnizau alte venituri. Începând din 1454, se generalizează, cu acordul Coroanei, practica ce consta, pentru seniori, în perceperea în domeniile lor de impozite indirecte (*alcabalas)* şi, din sumele astfel încasate, să reţină suma de bani reprezentând rentele şi remuneraţiile lor; soldul (când exista unul...) era vărsat în vistieria regală. Coroana renunţa astfel la unul dintre prerogativele sale: strângerea impozitelor. Pentru nobilime, era un mod de a dobândi un procentaj în dezvoltarea pieţei interioare pe care o încurajau şi prin organizarea marilor târguri: familia Enríquez avea târgurile din Medina de Ríoseco, familia Pimentel pe acela din Villalón. Nobilimea participa şi la obţinerea profiturilor din comerţul internaţional, şi asta în două moduri: fie direct, când echipa chiar ea navele (este cazul unor nobili andaluzi) sau când vindea lâna turmelor sale, fie indirect, când obţinea de la puterea regală privilegiul exorbitant de a percepe o parte din drepturile vamale. Amiralul de Castilia, de exemplu, aduna taxe pe comerţul andaluz; familia Velasco şi conţii de Haro încasau taxele vamale pe litoralul cantabric.

Unii magnaţi îşi cresc şi mai mult puterea făcând să li se atribuie de către Coroană funcţii publice, rente şi venituri proprii. Erau râvnite în special marile demnităţi ale ordinelor militare datorită autorităţii pe care ele o confereau titularilor şi a veniturilor pe care le asigurau. Aceste ordine, precum s-a mai spus, posedau imense teritorii în Manche şi Extremadura, ce serveau drept păşuni pentru oile din Mesta şi se închiriau foarte scump. De aceea demnităţile de mare senior au fost atât de căutate în secolul al XV-lea.

Nemulţumiţi să stăpânească doar la sate, seniorii vor să se stabilească şi în marile oraşe. Cádiz intră în mâinile familiei Ponce de León, Guadalajara trece sub influenţa familiei Mendoza, Murcia sub cea a familiei Fajardo, în timp ce familia Velasco încearcă să-şi facă simţită puterea asupra Burgosului, iar Enríquez asupra Valladolidului; ducele de Medinasidonia şi marchizul de Cádiz îşi disputau Sevilla... Acest progres al regimului seniorial, cât şi delapidarea patrimoniului regal sunt denunţate de *Cortes*-uri şi de către municipalităţi, stârnind numeroase nemulţumiri. Multe oraşe refuzau să treacă sub autoritatea unui senior sau să-şi vadă domeniile dezmembrate şi înstrăinate. Uneori, ele au avut câştig de cauză. Aşa se face că Enrique al IV-lea trebuie să renunţe, în 1466, la cedarea Santanderului către marchizul de Santillana. În 1467, o răscoală îi ridică pe ţăranii din Galicia împotriva seniorilor. Astfel de forme de rezistenţă au generat o mişcare antiseniorială ce capătă amploare

către mijlocul secolului. Literatura epocii devine un ecou al ei. O satiră anonimă, *Las copias de Mingo Revulgo* (1464?) îi descria pe nobili drept nişte lupi ce beau sângele săracilor. Un pic mai târziu (1473?), un text cunoscut sub titlul *Tratado de los pensamientos cambiables* denunţa inegalităţile sociale: Dumnezeu a creat oamenii egali, dar o mică parte şi-a însuşit bunurile lumeşti şi i-a redus pe restul la sclavaj; ţăranii se chinuiau pentru a satisface poftele regilor, delapidările curtenilor, serbările seniorilor şi, adeseori, când se întorceau epuizaţi de la muncă, ei îşi găseau femeile înlăcrimate şi casele goale pentru că perceptorii le luaseră totul.

Mai mulţi dintre aceşti seniori castilieni, avizi de câştig, erau şi amatori de artă şi de literatură. Căpătaseră gustul culturii, practicau mecenatul, şi erau poeţi de ocazie. Această evoluţie se face simţită în prima jumătate a secolului al XV-lea, pentru care o mare familie, precum este Mendoza, este ilustrativă. Fără a înceta lupta pentru mărirea domeniilor, marchizul de Santillana, Iñigo López de Mendoza, îşi consacra timpul liber literaturii, fiind unul dintre cei mai mari poeţi ai timpului său. Colecţiona manuscrise latine pe care le aducea din Italia şi-şi alcătuieşte una dintre cele mai bogate biblioteci private din Europa; cum nu cunoştea el însuşi latina, cere ca aceste texte să fie traduse de către fiul său, Pedro Gonzáles de Mendoza, viitorul cardinal. Abordează *Eneida, Metamorfozele* lui Ovidiu, tragediile lui Seneca, *Iliada*... Marchizul de Santillana nu a fost un caz izolat, căci şi alţi aristocraţi aveau preocupări asemănătoare, chiar dacă nu cu aceleaşi gusturi şi cu acelaşi talent. Biblioteca conţilor de Benavente, de exemplu, conţinea numeroase opere ce dovedeau o curiozitate eclectică; *Biblia* şi opere de cult, cronicari ai istoriei Spaniei, clasicii Antichităţii (Titus-Livius, Valerius Maximus, Trogus Pompeius, Cicero, Seneca...), dar şi opere moderne (Boccaccio), tratate juridice şi filosofice, culegeri de poeme... Aceiaşi aristocraţi încurajau şi ordinele religioase şi curentele spirituale. Hieronimiţii şi franciscanii, în special, le datorează mult[74].

Aceste manifestări de ordin cultural şi spiritual dovedesc vitalitatea Castiliei din secolul al XV-lea. Recesiunea ce a precedat şi urmat ciumei negre din secolul al XIV-lea era deja amintire. Revigorarea se făcea simţită în toate domeniile, în creşterea demografică şi în expansiunea comercială. Prosperitatea economiei contrasta cu anarhia politică şi slăbiciunea puterii regale. La mijlocul secolului al XIV-lea, Castilia aspira la pacea civilă; era sătulă de excesele seniorilor. Regii Catolici vor avea inteligenţa de a se folosi de aceste aspiraţii şi de această stare de spirit pentru a restabili prestigiul şi autoritatea Coroanei.

O dinastie castiliană în Aragón

„Declin catalan, elan castilian", astfel caracteriza Pierre Vilar perioada ce ţine de la mijlocul secolului al XIV-lea până la sfârşitul secolului al XV-lea, şi chiar mai departe. În momentul în care Castilia începe o mişcare ascendentă, Coroana de Aragón se afundă în marasm, iar replierea activităţii economice antrenează o serie de conflicte sociale şi politice.

Problemele dinastice nu schimbă nimic. Martin I cel Milostiv (1395–1410) moare fără descendenţi legitimi direcţi. Doi pretendenţi îşi doreau succesiunea. Ferdinand de Antequera, nepotul lui care, în acea vreme, era regent de Castilia, şi contele de Orgel, Iacob, fiu al unui văr. Pentru a se evita ca lupta dintre ei să fie tranşată cu ajutorul armelor, se decide a se recurge la arbitrajul unui sfat de înţelepţi, format din nouă membri desemnaţi din cele trei componente ale Coroanei de Aragón. În 1412, înţelepţii, reuniţi în orăşelul Caspe, cad de acord în a recomanda candidatura lui Ferdinand, ce va domni sub numele de Ferdinand I (1412–1416). Benedict al XIII-lea, papa aragonez, s-a străduit mult pentru a obţine acest rezultat. Odată cu Ferdinand, o ramură mai mică a familiei Trastámara primeşte moştenirea Coroanei de Aragón. Catalanii manifestă oarece resentiment. Arbitrajul de la Caspe este, oarecum, revanşa Aragónului propriu-zis împotriva principatului; seniorii aragonezi au cântărit mai greu decât burghezii din Barcelona. Exista tentaţia să se pună pe seama unei dinastii străine, în plus şi castiliene, eşecurile ce urmează unei lungi perioade de hegemonie.

Alfons cel Bun (1416–1458) şi-a asumat vocaţia mediteraneană a Coroanei de Aragón, instalându-se în Italia şi cucerind, în 1443, regatul Neapole; situaţia nu s-a îmbunătăţit deloc. Majorca era în plină decadenţă; principatul Barcelonei avea greutăţi în depăşirea greutăţilor şi doar regatul Valenciei părea să scape declinului. Trebuie să menţionăm şi că politica mediteraneană a lui Alfons nu mai avea mare lucru în comun cu ceea ce fusese expansiunea catalană din vremurile bune. Aceasta se fonda pe motivaţii comerciale şi se manifesta cu dinamismul unei cetăţi sau al unui port în plină înflorire şi în căutare de pieţe exterioare; căuta comptoare noi, mai degrabă decât să cucerească teritorii, hegemonia economică, mai degrabă decât dominaţia politică. Alfons avea în vedere un demers de tip militar şi dinastic, o politică de dominaţie, dar se izbeşte de concurenţa de la Genova, rivalitate ce va fi, din acel moment, o constantă a diplomaţiei aragoneze, apoi spaniole, până la răsturnarea alianţelor pe care le va face Carol Quintul puţin mai înainte de 1530. Regele face din Neapole un centru intelectual şi artistic demn să rivalizeze curţii de Medici. Bibliofil, colecţionar, mecena, el încurajează manifestările umanismului aragonez, o mişcare ce începuse, la sfârşitul secolului al XIV-lea, odată

cu Marele Maestru al Ordinului de Rodos, Juan Fernández de Heredia (1310–1396), elenist în aceeaşi măsură ca şi latinist, şi care este urmat, sub Ioan I de Bernat Metge (1346–1413), traducător al lui Ovidiu, a lui Virgiliu, al lui Cicero, dar şi al lui Boccaccio, Petrarca, Dante.... Sub Alfons cel Bun, Neapole pare a fi fost temelia imperialismului aragonez în Mediterana. Însă mai avea Coroana de Aragón mijloacele financiare pentru a finanţa o astfel de politică? Vor fi necesare resurse din Castilia, sub Regii Catolici, pentru ca Neapole să fie încorporat, şi pentru mai multe secole, de monarhia spaniolă.

Mort în 1458 fără descendenţă directă, Alfons îşi împarte teritoriile prin testament. Cedează Neapolele fiului său bastard, Fernando, iar restul fratelui său, Juan al II-lea (1458–1479). S-a văzut că acesta, care era unul dintre faimoşii infanţi ai Aragónului, s-a interesat mult de problemele Castiliei. Această circumstanţă nu era în măsură să-i liniştească pe catalanii ce se temeau, o dată în plus, că vor fi sacrificaţi sau, cel puţin, neglijaţi de un monarh ce se dovedea străin de preocupările şi interesele lor. Sub domnia lui Juan al II-lea criza, latentă până atunci, izbucneşte sub forma luptei deschise şi chiar prilejuieşte un război civil în zona Barcelona şi în satele principatului.

Ocazia, sau pretextul ei, a fost furnizată de o ceartă dinastică. Înainte de a deveni rege al Aragónului, Juan al II-lea era deja rege al Navarrei. Dintr-o primă căsătorie, cu Blanche de Navarra, avea un fiu, Carol, prinţ de Viana, ce spera să-i urmeze la tron. Dar iată că, în 1447, Juan se recăsătoreşte cu o castiliană, Juana Enríquez[75]. Acest al doilea mariaj provoacă ruptura cu prinţul de Viana, ale cărui poziţii politice nu coincideau cu cele ale tatălui său[76]. Aşa încât, Juan al II-lea îşi arestează fiul în 1460. Catalanii iau apărarea prinţului şi obţin eliberarea lui, dar acesta moare după trei luni, a doua soţie a regelui fiind cea acuzată că l-a otrăvit. Principatul se revoltă. Comunitatea îi declară pe rege şi pe soţia lui drept duşmani ai Cataloniei şi îi expulzează; în acelaşi timp, ea oferă pe rând coroana comitală regelui Castiliei Enrique al IV-lea, conetabilului Portugaliei, lui René de Anjou, conte de Provence[77], şi altora.

Cum poate fi interpretată această revoltă? S-a ridicat atunci Catalonia împotriva unui „tiran" ce şi-ar fi jefuit şi, poate, asasinat fiul? Sau avem de-a face cu o mişcare „naţională" împotriva unui rege perceput ca străin? Lucrările lui Vicens Vives şi Pierre Vilar permit să întrevedem, sub argumentele ideologice şi sentimentale, adevărata natură a unui conflict ce dovedeşte în special dezorganizarea oligarhiilor tradiţionale (aristocratice şi burgheze) în faţa unei crize pe care nu reuşeau s-o mai stăpânească şi de care îl făceau responsabil pe un suveran care nu era catalan. Această criză prezenta aspecte diferite la Barcelona şi la sate.

Crunt lovită de foametea din 1333, apoi de ciumă (1347–1351) şi, la final, de epidemii periodice care au durat până la mijlocul secolului al XV-lea, Catalonia se confrunta cu dificultăţi serioase. Ţesăturile englezeşti le concurau pe cele catalane; producţia scade, numeroase falimentări îi lasă pe mulţi lucrători fără loc de muncă; criza loveşte şi construcţiile navale şi marele negoţ: traficul portuar se diminuează cu trei sferturi între 1434 şi 1454; datoria publică creşte ca urmare a împrumuturilor aprobate de Camera de Conturi (*Taula de Canvi)*, fondată în 1401. În oraş, două tabere — *Busca* şi *Biga* — îşi dispută literalmente aşchiile[78] şi bârnele. Cei mici luptau împotriva celor mari? Lucrurile erau mult mai complicate. *Busca* pare că recruta partizani dintre meşteşugarii din industria textilă şi corporaţii care cereau intervenţia regelui şi aplicarea unor măsuri autoritare în materie economică (devalorizarea monedei pentru a se bloca pierderea banilor şi pentru a se relansa comerţul, protecţionism), ca mijloace de a lupta împotriva marasmului din afaceri. *Biga* adună mai ales proprietarii şi rentierii şi dorea stabilitatea monetară şi un soi de liberalism economic. *Busca* preia puterea la Barcelona în 1453 şi-şi pune programul în aplicare, însă situaţia nu se îmbunătăţeşte deloc.

În acelaşi timp, la sate, ţăranii se ridică împotriva opresiunii senioriale. Catastrofele demografice din secolul al XIV-lea conduseseră la abandonarea a numeroase pământuri. Ţăranii care au rezistat au avut de câştigat şi s-au instalat pe pământuri adeseori pustii pe care le-au recultivat. În secolul al XV-lea, seniorii îşi reafirmă pretutindeni drepturile, cu asprime, şi caută să închirieze aceste pământuri unor noi fermieri, în condiţii mai avantajoase. Această intenţie a seniorilor provoacă ostilitatea generală împotriva *relelor uzanţe*, şi mai ales, împotriva soluţiei răscumpărării, obligaţie impusă ţăranilor ce vroiau să-şi părăsească pământurile de a vărsa o sumă grea de bani *(remensa).* Or, aceşti ţărani erau foarte numeroşi, reprezentând aproape 20 000 de cămine, adică un sfert, poate o treime din populaţie. Ei se organizează într-un sindicat ce număra 20 000 de aderenţi în 1448 şi le propun seniorilor o negociere globală: libertatea juridică contra plătirii unei sume forfetare corespunzătoare. În faţa acestor revendicări, seniorii se regrupează la rândul lor.

Amplificarea şi conjugarea acestor nemulţumiri — conflictele urbane din Barcelona şi problema plătirii aşa-numitelor *remensas* la sate — justifică războiul civil din 1462–1472. Exasperarea micilor oraşe împotriva hegemoniei Barcelonei aduce ultimele elemente în complicarea situaţiei. *Remensas* şi *Busca* cer arbitrajul regelui, în timp ce oligarhiile (Biserica, seniorii, cetăţenii onorabili ai Barcelonei) aveau tendinţa de a vedea în Juan al II-lea vinovatul pentru toate nenorocirile şi aliatul tuturor adversarilor lor. Aceste oligarhii

confruntă toate *fueros*-urile, constituţiile şi libertăţile principatului, cu un suveran străin care nu le înţelegea şi care nu apăra, cu energia dorită, privilegiile lor şi veniturile pe care criza le diminuase. Conflictul dovedeşte declinul principatului şi refuzul claselor dominatoare tradiţionale de a accepta schimbările în curs: apropierea de Castilia, întărirea puterii regale, eliberarea ţăranilor.

Juan al II-lea, învingător în 1472, nu abuzează de succesul lui, ci confirmă privilegiile Barcelonei şi ale principatului, se reconciliază cu Biserica şi cu seniorii, obţine un răgaz în conflictul cu *remensas,* dar criza nu era depăşită. Dimpotrivă, războiul civil a dus la bun sfârşit ruinarea ţării. A grăbit decăderea Barcelonei care se angajase complet şi impusese impozite extraordinare pentru a întreţine armata. În momentul în care Ferdinand, fiu şi succesor al lui Juan al II-lea, se pregătea a se uni cu Isabela şi cu Castilia, Coroana de Aragón pierduse mult din dinamismul anterior şi se afla pe o poziţie de inferioritate relativă faţă de Portugalia şi, mai ales, faţă de Castilia.

Navarra

Încă de la moartea lui Sancho al VII-lea (1234), principii francezi, conţi din Champagne, domneau în Navarra fără ca Aragónul să pară deranjat. În 1304, se creează o nouă situaţie: hazardul unei căsătorii face ca Navarra să fie acum încorporată regatului Franţei, şi nu-şi recapătă independenţa decât odată cu sosirea la tron Ioanei a II-a (1329–1349), fiica lui Ludovic al X-lea Arţăgosul, căsătorită cu contele d'Évreux. Din nou o casă franceză se instalează la Pamplona. Carol al II-lea (1349–1387) îşi petrece prima parte a domniei războindu-se în Franţa cu cumnatul său, Ioan al II-lea cel Bun, şi cu cumnatul său, Carol al V-lea. Începând din 1365, el se consacră pe deplin statului său iberic. Ca şi succesorul său, Carol al III-lea (1387–1425), şi mai apoi Blache (1425–1441), duce o politică independentă, iar societatea navareză îi acceptă fără discuţii. Dar Navarra ocupa un teritoriu ce se întindea de-o parte şi de alta a Pirineilor şi care, în caz de conflict între Franţa şi Aragón, reprezenta o poziţie strategică în caz că ar fi înclinat fie pentru unul, fie pentru celălalt beligerant. Or, Franţa şi Aragón nu au încetat să se înfrunte pe parcursul întregului Ev Mediu. De aceea, în 1419, viitorul Juan al II-lea de Aragón s-a căsătorit cu Blanche de Navarra. Acesta şi-ar fi dorit să se menţină la putere după moartea soţiei sale, dar, în 1421, *Cortes*-urile din Navarra îl recunosc ca moştenitor la tron pe fiul pe care-l avusese cu Blanche, pe Carol, prinţ de Viana. Dar Juan al II-lea refuză să se resemneze. La rândul ei, Navarra era sfâşiată de războiul civil. Două coaliţii se formaseră în jurul a două familii rivale, Beaumont şi Agramont, care, teoretic, apărau drepturile regelui Aragónului

sau ale fiului său, prinţul de Viana — Juan al II-lea sfârşeşte prin a repurta o semivictorie după moartea prinţului (1461) şi consimte trecerea coroanei în atribuţiile fiicei sale, Eléonore, căsătorită cu Gaston, conte de Foix. Începând de la această dată, regii Navarrei sunt supuşi unor puternice presiuni din partea Franţei şi a Aragónului. Situaţia se înrăutăţeşte odată cu ascensiunea la tronul Navarrei a unei alte familii franceze, Albret (1484). La sfârşitul secolului al XV-lea, Regii Catolici obţin dreptul de a instala pe pământul navarez câteva garnizoane menite să asigure neutralitatea regatului, întărindu-şi astfel protectoratul. Moartea fără de urmaşi a lui Gaston Fébus (aprilie 1512) va da Spaniei, pe atunci în război cu Franţa din cauza Italiei, ocazia de a ocupa zona situată la sudul Pirineilor şi de a o ataşa la Coroana de Castilia.

Emiratul Granadei

De la mijlocul secolului al XIII-lea, după expediţiile ce i-au condus pe catalani şi pe aragonezi până la Valencia, pe castilieni până la vărsarea fluviului Guadalquivir, iar pe portughezi până la capul Saint-Vincent, al-Andalus se reducea la frontierele emiratului Granada, unde domnea din 1232 dinastia nasridă. Timp de încă un secol, creştinii au avut de respins tentativele merinizilor din Maroc de a-şi lua partea din peninsulă. Aceste ciocniri iau sfârşit după victoria repurtată asupra merinizilor la Salado (1340), dar între Granada şi Spania creştină se înnoadă relaţii complexe ce vor dura până în 1482. Periodic, adversarii se înfruntau încă în lupte. Astfel, infantele Ferdinand cucereşte Antequera (1410), Juan al II-lea de Castilia învinge o armată maură la La Higueruela (1431), nobilii andaluzi ocupă Gibraltarul (1457)... Dar acestea nu au fost decât bătălii episodice şi fără viitor, cel mai adesea iniţiative individuale din partea seniorilor andaluzi, avizi de pradă şi de sclavi, sau care, pur şi simplu, aveau poftă să se lupte[79]. Aceşti seniori ce adoptă voluntar moda şi obiceiurile vecinilor musulmani nu sunt neapărat şi solidari unii cu alţii. Ei nu aveau nici un scrupul în a cere ajutor de la un maur pentru a-şi lovi un rival. Astfel, ducele de Medinasidonia îl ajută pe emir să cucerească Cardela, posesiune a marchizului de Cádiz. La rândul lor, maurii procedau la fel[80]. De-o parte şi de alta a frontierei se făcea vizite, se dădea glas consideraţiei pentru celălalt, se disputau curajul şi generozitatea, aşa cum se întâmplă cu ocazia acestor lupte individuale ce-i aduc faţă-n faţă, de-a lungul vremii, pe cavalerii creştini şi pe cei mauri. Granada îi fascina pe călători cu palatele ei, cu moscheile[81], cu grădinile ei, cu bogăţia şi luxul echipamentelor militare, cu veşmintele şi artele decorative. Este actul de naştere al maurofiliei literare şi al aşa-numitelor balade de frontieră (*romances*

fronterizos) ce cântau faptele de vitejie ale cavalerilor mauri şi creştini[82]. Un secol mai târziu, Ginés Pérez de Hita va condensa, idealizând, această atmosferă epică şi cavalerească a ultimilor ani ai Granadei musulmane într-o carte, *Las Guerras civiles de Granada* (1595) care, amestecând istoria cu legenda, va face deliciile Europei culte până la romantism şi chiar mai târziu; să ne gândim la Chateaubriand (*Aventurile celui din urmă Abencérage*), la Washington Irwing *(Conţi de Alhambra)* şi, mai aproape de noi, la Aragón *(Nebunul Elsei).*

Acest spirit romanesc nu trebuie să ne facă iluzii. Statele nu se angau în aceste aventuri individuale, deoarece Castilia nu avea de ce să se teamă dinspre partea Granadei, iar Granada nu avea interes să provoace Castilia. Emiratul ocupa un teritoriu de circa 30 000 de kilometri pătraţi ce corespundea, cu aproximaţie, provinciilor actuale Málaga, Granada şi Almería, plus o parte din Jaén şi Cádiz. Era populat de mai puţin de 3 000 de locuitori şi îşi obţinea mare parte din resurse din exportarea fructelor uscate şi a mătăsii. În realitate, era un protectorat ce-şi cumpăra independenţa cu preţul aurului, vărsând tributuri regilor Castiliei. Aceşti *paria* aduceau între o cincime şi un sfert din încasările fiscale ale Granadei. Prin această mijlocire, până la jumătatea secolului al XV-lea, aurul Sudanului ajungea în Europa. Instalarea portughezilor în Guineea a avut drept efect deturnarea către Lisabona a unei părţi din acest trafic; finanţele emiratului se resimt şi e din ce în ce mai dificil să se plătească tributul, garanţia independenţei. Din acest moment, emiratul este condamnat. Doar circumstanţele (catastrofele din secolul al XIV-lea, războaiele civile între creştini) au întârziat dispariţia lui, pentru că Spania creştină nu renunţase niciodată la ideea de a recuceri de la mauri întreaga peninsulă. Curentele mesianice pe care le încurajau mai ales mediile franciscane contribuie la întreţinerea acestei idei. În anii 1470, un călugăr, Fray Iñígo de Mendoza, reamintea obiectivul prioritar: Granada şi, după ea, Ierusalimul, iar pentru ca aceşta să se realizeze era nevoie de o voinţă politică şi de o forţă puternice. Aceste două condiţii se întrunesc odată cu suirea pe tron a Regilor Catolici.

NOTE

[61] Principalele *cañadas* porneau din León, Segovia, Cuenca şi Soria. La Villacastín, *cañada* din León se întâlnea cu cea din Segovia; la Riaza, ramura occidentală a *cañadei* din Soria se întâlnea şi ea cu cea din Segovia.

[62] Asupra căilor de comunicaţie se percepeau *portazgos. Montazgos* erau iniţial amende pentru pagubele pe care le-ar fi făcut turmele în pădurile domeniilor, dar apoi se transformă în taxe fixe.

[63] Lâna roşie din Spania era renumită încă din Antichitate; Strabo, Varro, Columella etc., au vorbit despre ea în termeni elogioşi. La sfârşitul secolului al XII-lea a fost înlocuită de o lână albă, obţinută de la o rasă nouă de oi provenind din Africa de Nord. Poate că originea oilor *merinos*, după cum considera şi Klein, i-a făcut pe unii să se gândească la tribul marocan Beni-Merinos, deşi termenul nu a apărut decât mult mai târziu, pe la 1450. Vocabularul spaniol al crescătorilor de animale provine, în mare, din arabă: *zagal* şi *rabadán* care desemnează păstorii, *cabaña* (adăpost al păstorilor), şi chiar *mesta* ar proveni din *mechta*, păşunat de iarnă pentru oi.

[64] Este autorul unor poezii lirice în galiciană şi a patru sute douăzeci de strofe preamărind-o pe Fecioara: *Cantigas de Santa Maria.*

[65] Lui i se datorează ideea unei istorii generale a Spaniei, vastă compilaţie rămasă neterminată din care se cunosc mai multe variante: prima redactare (1270–1274), inspirată de neogoticism, care susţine că regatul Castiliei-León era superior celorlalte şi că avea drept misiune reunificarea Peninsulei Iberice; o versiune revăzută după 1274; o versiune critică ce datează din anii 1282–1284 şi care se opunea obiectivelor expansioniste ale papalităţii din Santiago de Compostela şi, în sfârşit, o versiune mai retorică (1289) care se străduieşte să stabilească o soluţie de continuitate între monarhia vizigotă şi regii ce i-au urmat; această ultimă versiune menţiona şi că puterea a luat naştere dintr-un pact între suveran şi nobili.

[66] Mult timp după ce vor fi evacuate, aceste teritorii vor continua să figureze în titulatura regilor Aragónului şi a moştenitorilor lor. Carol Quintul, de exemplu, se intitula încă duce al Atenei şi al Neopatrasului.

[67] Trebuie să dăm unele lămuriri în privinţa unei legende, aceea despre jurământul pe care nobilii îl pretindeau de la regii Aragónului, înainte ca ei înşişi să le jure fidelitate: „Noi, care suntem ca şi voi, laolaltă, noi ce putem mai mult decât voi, vă recunoaştem drept rege şi senior cu condiţia să ne respectaţi drepturile şi libertăţile; dacă nu, nu." Acest pretins jurământ ar fi fost, de fapt, o invenţie a unui jurisconsult francez din secolul al XVI-lea, preluată imediat de un cronicar aragonez.

[68] Deja în 1433–1434, un mic grup de conspiratori încercase să cucerească Sevilla şi să o transforme în republică independentă.

[69] În cronica lui Álvaro de Luna, poate fi citit un episod straniu: în 1436, Ioana d'Arc trimisese un emisar la Juan al II-lea pentru a-i cere sprijinul Castiliei împotriva englezilor. Demersul ei ar fi fost încununat de succes. Marina castiliană ar fi asediat şi blocat accesul în portul La Rochelle, ceea ce i-ar fi permis Fecioarei să cucerească oraşul. Istorisirea este interesantă, însă cronicarul a uitat că Ioana d'Arc era moartă în 1431! De fapt, este vorba despre o interpolare târzie ce se inspiră dintr-o cronică a Fecioarei publicată în 1512. Acest fapt dovedeşte, însă, că şi la începutul secolului al XVI-lea spaniolii mai găseau analogii între cele două personaje, în rest atât de diferite.

[70] În 1453, experţii trag concluzia că „regina era virgină şi neatinsă ca la naştere".

[71] Regele Juan al II-lea s-a căsătorit de două ori. Din prima căsnicie, cu Maria de Aragón, s-a născut un fiu, viitorul Enrique al IV-lea; din a doua căsnicie, cu Isabela a Portugaliei, a avut o fiică, viitoarea Isabela Catolica, născută în 1451, şi un fiu, Alfons, născut în 1453. Să ne amintim că în Castilia se ignora legea salică, coroana transmiţându-se primului născut, bărbaţii având prioritate în faţa femeilor. Testamentul lui Juan al II-lea fixa astfel ordinea succesiunii la tron: Enrique şi copiii săi; în lipsă primilor, Alfons şi copiii lui; în sfârşit, Isabela.

[72] Locurile de pescuit ton din Andaluzia — *almadrabas* — procurau venituri considerabile ducilor de Medinasidonia, chiar şi în secolul al XVI-lea.

[73] Enrique al III-lea interzice ambarcaţiunilor străine să schimbe mărfuri atâta vreme cât erau disponibile vasele castiliene; el declară ilegal exportul de capital: importatorii străini erau constrânşi să investească profitul obţinut din vânzări pe piaţa internă.

[74] Ordinal ieronimiţilor, fondat în Spania în 1373, cunoaşte un succes imediat. Între 1375 şi 1415, sunt fondate treizeci de mănăstiri, foarte bine înzestrate de către Coroană şi seniori, una dintre cele mai importante fiind cea din Guadelupa. Un exemplu de devoţiune a unor aristocraţi pentru Ordinul Sfântului Francisc este oferit de palatul pe care conetabilul Castiliei îl clădeşte la Burgos, unul dintre cele mai frumoase monumente de arhitectură ale secolului al XV-lea. Pe faţada acestuia este reprezentat cordonul ce constituia însemnul celui de-al treilea Ordin franciscan, de unde şi numele pe care îl poartă şi astăzi palatul: Casa Cordonului.

[75] Fiul lor, Ferdinand, este viitorul Rege Catolic.

[76] Principele negociază cu regele Castiliei, de exemplu, fără să ţină seama despre părerile tatălui său.

[77] Acesta trece sub protecţia nepotului său, regele Franţei, Ludovic al XI-lea.

[78] Mai exact talaşul lemnului.

[79] Acest gen de luptă îl interesa, de exemplu, pe un senior precum Miguel Lucas de Iranzo care îşi avea reşedinţa la Jaén şi care trecea frontiera regulat, alături de cavalerii săi, pentru a jefui şi incendia târgurile.

[80] Este una dintre problemele pe care şi le puneau regulat interpreţii Coranului: era legal ca un musulman să răscumpere bunurile luate de un creştin de la un alt musulman? Era legal să se vândă arme creştinilor?

[81] Moscheile erau şi aşezăminte şcolare unde se învăţa Coranul, gramatica şi aritmetica. În marea moschee şi în *madrasa* funcţiona un centru de învăţământ superior unde se ţineau cursuri de drept, de teologie, de litere, de istorie, de genealogie, de muzică, de matematici, de medicină, de astronomie...

[82] Prima dintre aceste manifestări este romanţul *Abenámar*, inspirat de bătălia de la Higueruela (1431).

CAPITOLUL IV

Antisemitismul în Spania medievală

O spunem odată pentru totdeauna: Spania medievală, fie că a fost majoritar musulmană, fie creştină, nu a practicat niciodată toleranţa. Fiecare dintre religii pretindea că este singura ce deţinea adevărul şi nu părea deloc conciliantă cu ceea ce considera drept eroare. Dacă minorităţile religioase au fost lăsate să trăiască şi să se organizeze, asta s-a întâmplat pentru că nu s-a putut face altfel şi pentru că era nevoie de ele. Această indulgenţă se aplică tuturor minorităţilor şi se verifică în mod special în cazul evreilor: aceştia nu au fost niciodată cu adevărat acceptaţi, iar Biserica i-a condamnat întotdeauna, ceea ce nu a întârziat să influenţeze opiniilor masei de credincioşi, fapt ce nu i-a împiedicat pe suverani şi pe elite să îi protejeze, dar în cadrul anumitor limite. Atât cât le-a fost favorabilă conjunctura, evreii au beneficiat de ea ca şi ceilalţi, dar când situaţia s-a schimbat, evreii au fost cei care au avut de suferit mai mult decât restul. Aceasta este istoria tragică pe care a cunoscut-o iudaismul spaniol în Evul Mediu.

ANTIIUDAISM DOCTRINAL, ANTISEMITISM POPULAR

În Evul Mediu, poziţia papalităţii faţă de evrei s-a articulat în jurul a doi poli contradictorii: protecţia şi expulzarea acestora, dar cea de-a doua atitudine câştigă teren la sfârşitul secolului al XII-lea şi, mai ales, în secolul al XIII-lea, după cum o arată înmulţirea disputelor şi lucrărilor polemice. Din acest punct de vedere, al patrulea Conciliu din Lateran (1215) este un reper, atrăgând atenţia asupra pericolelor pe care le reprezenta, pentru creştini, cultivarea relaţiilor cu evreii. Conciliul recomanda să se limiteze contactele de acest fel doar la tranzacţiile cu caracter economic. În rest, erau

invitaţi să se ţină departe de evrei: căsătoriile mixte şi relaţiile sexuale erau interzise[83], ca şi a se folosi evrei drept doici, servitori sau medici, de a încredinţa evreilor funcţii care să le dea autoritate asupra creştinilor. Se recomanda a-i închide pe evrei în cartiere rezervate şi a-i obliga să poarte semne distinctive — o rotiţă galbenă sau roşie, a nu-i autoriza să-şi construiască sinagogi noi, etc.

Pe moment, nu părea că Spania ar fi dat mare importanţă acestor recomandări. La doar un secol mai târziu, episcopii spanioli adoptă poziţii analoge, în timpul sinodului pe care prelaţii din provincia ecleziastică Santiago de Compostela îl ţin la Zamora, în 1312. Sinodul reaminteşte dispoziţiile pe care le stabilise al patrulea Conciliu din Lateran şi cere ca ele să fie aplicate în Spania, dovadă că până atunci nu se ţinuse cont de ele. Din acel moment, evreii trebuiau să trăiască separaţi de creştini, să poarte semne şi nume distinctive, să se abţină să lucreze ostentativ duminicile şi în zilele nelucrătoare, să nu se arate în public Miercurea şi Sâmbăta sfântă, şi chiar să-şi zăvorască uşile şi ferestrele în Vinerea sfântă pentru a nu-i ofensa pe creştinii ce începeau în acea zi Patimile lui Iisus. Liturghia Patimilor includea rugăciuni pentru perfizii evrei care se încăpăţânau să nu recunoască în Iisus pe Mesia cel anunţat de profeţi. Operele polemice dezvoltau aceste păreri şi se străduiau să-i convingă pe evrei despre greşeala lor, demonstrându-le, de exemplu, că Vechiul Testament vorbea despre Trinitate, că Mesia avea o dublă natură, umană şi divină, că în cărţile sacre ale evreilor existau fraze injurioase pentru creştinism, etc. Se poate cita, în această privinţă, disputa de la Barcelona (1263)[84], tratatele dominicanului Ramón Marti (1278), al lui Arnaldus de Villanova, un pic mai târziu cel al augustinului Bernard Oliver, etc. Aceste controverse i-au determinat pe anumiţi călugări să înveţe ebraica şi să-i interogheze pe rabini pentru a scoate la lumină sensul unuia sau a altui pasaj din Vechiul Testament, mergând la textul latin al Vulgatei şi până la originalul ebraic. O şcoală de acest gen funcţiona la Murcia, în 1263, dar călugării care o frecventau nu erau doar mobilizaţi prin consideraţii ştiinţifice; erau viitorii misionari, iar aceste studii îi pregăteau să-i combată pe rabini pe propriul lor teren[85]. În jurămintele lor, călugării pribegi reiau toate aceste argumente şi recomandări, dându-le o turnură patetică pentru a impresiona auditoriul. Obţin chiar de la regele Iacob I de Aragón autorizaţia de a predica în sinagogi pentru a-i grăbi pe evrei să se convertească. Catehismele lămureau, spre folosul creştinilor, ceea ce aceştia trebuiau să gândească despre evrei.

Unii istorici minimalizează semnificaţiile acestor poziţii ale Bisericii. După ei ar fi vorba doar despre nişte principii generale care nu trebuiau puse

în aplicare; în acest caz, am avea de-a face cu un antiiudaism doctrinal ce n-ar fi avut decât o slabă influenţă în dezvoltarea antisemitismului popular. Nu suntem de aceeaşi părere. Repetându-li-se duminică de duminică că evreii erau un popor perfid, ucigaş de zei, încăpăţânat în greşeala lui, şi pe care trebuia să-l ţii la distanţă, credincioşii creştini au sfârşit prin a o crede. Antisemitismul popular este transpunerea în practică a antiiudaismului doctrinal. În ochii poporului creştin, evreii erau ucigaşi de zei pentru că strămoşii lor au hotărât ca Iisus să moară pe cruce[86]. Erau trădători fiindcă i-au ajutat pe mauri să cucerească Spania în 711, predându-le oraşul Toledo. Erau acuzaţi că sunt duri în afaceri, ipocriţi, laşi, ranchiunoşi... că până şi trăsăturile fizice ale lor revelau predispoziţiile morale: nas acvilin, ochi prelungi etc. Aceasta este imaginea evreului pe care o prezintă, de exemplu, iconografia creştină a Evului Mediu şi în proverbele populare. Totuşi, în ciuda acestor prejudecăţi, evreii din Spania au putut duce până în secolul al XIV-lea o existenţă relativ liniştită, şi asta pentru că erau protejaţi de suverani şi de un statut ce le oferea o serie de garanţii.

EVREII ÎN SPANIA CREŞTINĂ

Majoritatea evreilor care trăiau în Spania musulmană o părăsiseră în momentul în care a început persecuţia Almohazilor pentru a se refugia în regatele creştine de la nordul peninsulei. Au fost primiţi acolo cu bunăvoinţă. Fiindcă veneau dintr-o ţară ce avea pe atunci un înalt nivel de dezvoltare, evreii erau apreciaţi în Spania creştină pentru calificarea profesională, pentru competenţă, pentru cultura lor. În plus, ei reprezentau un aport serios pentru teritoriile ce trebuiau populate sau exploatate. De aceea, până în secolul al XIV-lea, suveranii nu au ţinut deloc cont de recomandările Bisericii. În Castilia, codurile juridice ale lui Alfons al X-lea (*Partidas* şi *Fuero real*), iar în Aragón legislaţia promulgată de Iacob I, reiau doar formal prescripţiile autorităţilor religioase. Evreii nu puteau ocupa funcţii publice, nici să intre în serviciul creştinilor... Li se recunoştea dreptul de a păstra sinagogile existente, dar nu şi pe cel de a construi altele noi. În fapt, majoritatea acestor interdicţii rămân fără efect. Mult mai importante ni se par alte atitudini, de astă dată contrare recomandărilor papalităţii, precum gestul lui Alfons al X-lea de a pune la dispoziţia evreilor trei dintre moscheile din Sevilla recucerită, şi mai ales libertatea cultului care era garantată evreilor prin *Fuero real*[87], cu condiţia să nu fie

însoţită de prozelitism. Este adevărat că această „toleranţă" era justificată în termeni ce vorbeau pe larg despre starea de spirit a celor ce au promulgat-o; evreii erau autorizaţi să trăiască printre creştini „ca şi cum ar fi fost într-o perpetuă captivitate, pentru a aminti prin prezenţa lor că descindeau din cei ce l-au crucificat pe Domnul Nostru Iisus Hristos (Partidas)". În rest, ei primeau garanţii: litigiile între evrei şi creştini trebuiau judecate în tribunale mixte, mărturia unui evreu avea să valoreze cât cea a unui creştin, etc.

Aceste dispoziţii derivă dintr-un principiu general pe care-l găsim reamintit într-un *fuero* din Teruel (1176) şi care spunea că evreii erau consideraţi drept proprietatea personală a regelui care, numai el, putea decide soarta lor. Asta îi autorizează pe suverani să dea comunităţii evreieşti şansa unei organizări ce trece dincolo de libertatea cultului şi seamănă cu un statut de autonomie relativă în sânul regatului.

De fiecare dată când evreii erau suficient de numeroşi, ei formau ceea ce se numeşte o *aljama*. Nu trebuie să traducem prin *ghetou*: până în 1480, evreii din Spania au trăit amestecaţi cu restul populaţiei şi nu au fost niciodată închişi în cartiere rezervate. Dacă aveau tendinţa de a se grupa pe anumite străzi, asta se întâmpla din motive de comoditate, pentru a fi în apropierea sinagogii şi a măcelăriilor *casher*, dar nu erau constrânşi cu nimic. Cei care s-au răspândit, sau trăiau în târguri, au fost asimilaţi la *aljama* din oraşul cel mai apropiat[88]. *Aljama* era comunitatea de bază, echivalentul municipalităţii pentru creştini. Conducerea îi era asigurată de un consiliu al cărui rol era comparabil cu cel al consilierilor municipali şi administra comunitatea. În *aljama*, ca şi în municipalitatea creştină, se observă o evoluţie analogă: adunările generale se întruneau rar, iar un grup restrâns — o oligarhie — avea tendinţa de a-şi asuma conducerea afacerilor. *Aljama* din Barcelona, în secolul al XIV-lea, era condusă de un Consiliu al Celor Treizeci care ne duce cu gândul la Consiliul Celor O Sută din municipalitatea creştină; acest model se extinde şi la alte *aljamas* ale Coroanei de Aragón, în special la cele din Valencia şi Huesca. La Tudela, aceşti consilieri erau în număr de douăzeci; s-au păstrat câteva dintre deciziile lor, *takhanot*, redactate în ebraică şi în spaniolă.

Rolul esenţial al unei *aljama* era să repartizeze şi să ridice impozitele şi să vegheze la interesele comunităţii. Pe lângă impozitele datorate suveranului — mai ridicate decât cele pe care le plăteau creştinii, *aljama* percepea taxe[89] menite să finanţeze serviciile comune, în special întreţinerea rabinilor şi a sinagogii care era mai mult decât un loc de cult, pentru că acolo se ţineau adunările

generale, se întruneau tribunalele, funcţionau şcolile talmudice, se reuneau confreriile însărcinate să-i asiste pe săraci şi pe bolnavi etc. *Aljama* avea propriii magistraţi care făceau dreptate conform prescrierilor Tora[90], reclamanţii având posibilitatea de a face apel în tribunalele regale. Aceşti magistraţi dispuneau de o armă redutabilă, *herem*, adică excomunicarea, pronunţată împotriva acelora ale căror acte sau păreri provocau prejudicii comunităţii (*malsines*). Pedeapsa putea merge chiar până la condamnarea la moarte, iar sentinţa era, în acest caz, executată de ofiţerii regelui[91]. Mai târziu, Inchiziţia va proceda la fel împotriva creştinilor convertiţi la erezie; va pronunţa şi va da pedepse cu moartea, lăsând puterii laice grija de a executa sentinţele. Acestea sunt analogii ce au permis unor autori să scrie că însăşi ideea inchiziţiei era de origine evreiască[92]. Fiecare *aljama* era autonomă, dar, în secolul al XIII-lea, în Coroana de Castilia, se stabileşte o reprezentare colectivă a evreilor, asemănătoare *Cortes*-urilor, al cărei rol era de a fixa o direcţie comună în materie de fiscalitate, de justiţie, de politică religioasă şi de administraţie internă; nu vom găsi nimic asemănător în Navarra sau în Coroana de Aragón. În schimb, în aceeaşi epocă, suveranii iau obiceiul de a desemna un mare *rab* care era în acelaşi timp interlocutorul lor şi purtătorul de cuvânt al comunităţii evreieşti. Cu el se discutau problemele fiscale şi tot ceea ce-i privea pe evrei[93].

Câţi erau aceşti evrei şi cum erau ei separaţi pe teritoriul spaniol? E greu să dăm cifre, aşa că trebuie să ne mulţumim cu aproximări. Se vorbeşte despre existenţa a 200 000 până la 300 000 de persoane pe întreaga peninsulă, în secolul al XIII-lea, adică mai puţin de 5% din populaţie, ceea ce reprezenta cea mai puternică comunitate evreiască din Europa. În Navarra, marile *aljamas* erau cele din Tudela, din Pamplona şi Estella. Pentru Coroana de Aragón se citează cel mai des, în ordinea importanţei, comunităţile din Saragosa, Barcelona, Gerona şi Palma, apoi cele din Huesca, Valencia şi Tarragona. Pentru domeniile castiliene dispunem de informaţii ce plasează în frunte *aljama* din Toledo, Sevilla[94] şi Burgos, urmate de cele din Palencia, Segovia, Trujillo, Guadalajara, Ocaña, Soria, Ávila, Zamora, Valladolid, Murcia...

În Spania medievală, evreii nu constituiau nici o rasă[95], nici o castă, nici o clasă socială, ci o microsocietate coexistentă societăţii creştine majoritare. Această microsocietate îşi datora coeziunea practicării unei confesiuni religioase minoritare. În rest, ea nu forma un grup omogen. Îşi avea bogaţii şi săracii ei[96]şi se exercitau în interiorul ei tot soiul de profesii, de la agricultură până la înaltele finanţe. S-a crezut adeseori că evreii trăiau mai ales în oraşe, ceea ce poate fi adevărat pentru sfârşitul Evului Mediu când, din raţiuni de

securitate şi de autoapărare şi pentru a-şi practica mai bine religia, ei au preferat să se îndrepte către aglomerările urbane, însă, pentru un timp îndelungat, evreii de la ţară par să fi fost relativ mai numeroşi; posedau culturi de viţă-de-vie[97], turme, pământuri, dar nu şi mari proprietăţi. E mai puţin sigur dacă le lucrau ei înşişi. La sfârşitul secolului al XIII-lea, în urma unei legi ce le interzicea pe mai departe a poseda bunuri imobiliare, mulţi evrei se văd constrânşi să renunţe la agricultură şi la creşterea animalelor, prin urmare se orientează către micul comerţ şi meşteşugărit: vând ţesături, piei, articole de confecţii, sunt cizmari, croitori, brodeuri, orfevrieri, strungari, forjori, şelari, lăcătuşi etc. Dezvăluim şi în acest caz un aspect comun: evreii nu aveau monopolul micului comerţ sau al meşteşugăritului, aşadar ideea lui Castro asupra pretinsei incapacităţi tehnice a creştinilor din peninsulă nu stă în picioare. În Spania medievală, pe măsură ce se înaintează în timp, erau tot mai numeroşi creştinii care lucrau în aceste meserii. În secolul al XV-lea se pretinde a li se interzice evreilor meşteşugăritul şi comerţul, sub pretextul că locuitorii creştini nu trebuiau să intre în contact cu evreii, nici să depindă de ei. Noi ne putem gândi ca la un reflex de apărare, dar este dovada că existau meşteşugari creştini, de vreme ce aceştia căutau să se protejeze împotriva concurenţei.

De-a lungul întregului Ev Mediu, evreii s-au specializat în anumite profesii liberale, în special medicina, şi au căpătat o reputaţie de competenţă, pe drept cuvânt justificată. Suveranii şi granzii, nobilii şi prelaţii, au recurs, dacă nu exclusiv, cel puţin frecvent, la medici evrei. Mai târziu, în secolul al XV-lea, când o parte a comunităţii evreieşti din Spania se va converti la catolicism, unii neofiţi se fac remarcaţi prin calităţile lor intelectuale drept gânditori şi scriitori. Este incontestabil că evreii se bucurau de un mare prestigiu în acest domeniu. Trebuie să tragem concluzia că erau dotaţi în mod special şi că posedau o cultură superioară celei creştine? Cea de-a doua întrebare necesită un răspuns afirmativ: nu trebuie să ne îndoim că, în general, evreii primeau o educaţie mai temeinică, şi asta este de înţeles: „Se pare (nu există documente explicite în această privinţă) că numărul analfabeţilor evrei era inferior celui al analfabeţilor creştini. Este o chestiune de religie [...] Religia îi obliga pe evrei să citească textele, nu numai să le recite, mai ales la ocaziile solemne. Creştinul, când asista la slujbă, manifestarea exterioară a religiei creştine, nu era obligat să citească, iar participarea lui se putea limita numai la a asculta şi a repeta" (David Romano). În aceste condiţii, se explică faptul că s-a delimitat mai uşor o elită intelectuală, dar nu trebuie să uităm că era vorba doar de o elită; masa poporului evreu nu se deosebea prea mult de cea a poporului creştin.

Rămâne să examinăm rolul evreilor spanioli în viaţa economică. Unii dintre ei împrumutau cu garanţie, alţii erau colectori de impozite, alţii erau specializaţi în comerţul internaţional şi înaltele finanţe. Vom vorbi din nou despre problema cametei ce este un factor important în dezvoltarea antisemitismului din secolul al XIV-lea. Américo Castro, Sánchez-Albornoz, Baer şi alţii au supraestimat rolul evreilor în colectarea impozitelor şi în gestionarea finanţelor regale. Nu trebuie pierdut niciodată din vedere faptul că avem de-a face cu o minoritate, dar o minoritate care nu a trecut neobservată, dovadă stând mărturiile scrise[98]. Citim astfel despre evrei care aveau monopolul impozitelor, al dărilor şi taxelor în contul seniorilor, al consiliilor de canonici diocezieni, al episcopilor, al mănăstirilor, al municipalităţilor, al regilor, sau despre evrei care serveau drept intermediari în operaţiuni mercantile sau financiare. La un nivel mai înalt, în Coroana de Aragón mai mult decât în Castilia, evreii practicau marele comerţ internaţional, acţionând în întreg bazinul mediteranean şi până în Orient. Evreii din Majorca, în special, erau printre cei mai dinamici. Rolul acestor evrei a fost determinant până în secolul al XIII-lea, mai puţin după aceea, când creştinii au început, la rândul lor, să se intereseze de afaceri.

Evreii de curte sunt cel mai puţin cunoscuţi. Unii, care dispuneau de un capital puternic, l-au pus la dispoziţia suveranilor şi au finanţat, spre exemplu, în ultima etapă a Reconquistei, campania care trebuia să conducă la victoria de la Navas de Tolosa, la ocuparea Valenciei şi a Balearelor. Drept garanţie, au primit monopolul impozitelor. Totodată bancheri, neguţători şi colectori, aceşti evrei de curte au obţinut, în câteva cazuri, chiar încrederea regilor. Aşa s-au născut unele mari familii. În Coroana de Aragón, cea a lui Yehuda ben Levi fusese mai întâi în serviciul Cavalerilor Templului şi, de aceea, s-a autointitulat La Caballería. În 1257, Yehuda era judecător al Saragosei, în 1260 primeşte autoritatea asupra tuturor finanţelor din regatul Aragón şi ajunge chiar şi judecător al Valenciei. În secolul al XIV-lea, unul dintre descendenţii săi, Benveniste de la Caballería, deţinea cea mai mare avere din Saragosa, ducea un stil de viaţă comparabil cu al celor mai mari seniori, beneficia de privilegii fiscale şi putea fi văzut din ce în ce mai puţin participând la problemele din *aljama*. În Castilia, în aceeaşi epocă, Samuel ha-Levi (1320–1361), mare majordom şi trezorier al lui Pedro I, devine foarte bogat şi influent graţie funcţiilor sale. Acesta îşi construieşte la Toledo un palat somptuos, din care s-au păstrat până azi unele părţi şi grădinile[99], el a finanţat, tot la Toledo, magnifica sinagogă ce va deveni mai târziu biserica El Tránsito şi care astăzi este restaurată şi transformată în muzeu. La sfârşitul vieţii, Samuel ha-Levi pierde favorurile suveranului şi moare în închisoare, deposedat de toate bunurile sale.

În mediul evreilor de curte, s-a operat progresiv o anume detaşare faţă de practicile iudaice. Convinşi de superioritatea lor, ei se arătau şi condescendenţi, şi dispreţuitori, faţă de coreligionari. Avertismentele rabinilor îi lăsau indiferenţi. Trăiau fastuos, întreţineau ţiitoare, mâncau porc, nu respectau deloc sabatul... Fiind evrei aflaţi în permanent contact cu creştinii, aceştia afişau un soi de scepticism faţă de toate credinţele religioase. Este posibil să fi fost încurajaţi pe această cale de unele lecturi. Se ştie, de fapt, că averroismul făcuse deja adepţi în sânul comunităţii evreieşti, înţelegând prin asta că se formaseră curente de gândire raţionaliste, poate sub influenţa lui Maimonide (1135–1204). Acesta, născut evreu, se formase în cultura arabă şi trăise la Cairo din adolescenţă. *Călăuza rătăciţilor*[100], redactată în arabă, a fost tradusă rapid în ebraică şi răspândită în comunităţile evreieşti din Provence, apoi în Catalonia şi, în sfârşit, în întreaga Spanie. Lucrarea propunea o confruntare între *Biblie* şi filosofia lui Aristotel. Maimonide credea că nu există contradicţie între credinţă şi filosofie şi se străduieşte să demonstreze acest lucru doar pe baza ideilor principale ale iudaismului: unitatea întru Dumnezeu, creaţia, providenţa etc. Pornind de la aceste raţionamente, era posibilă o interpretare alegorică a Scripturii şi considerarea preceptelor Legii drept simboluri la îndemâna celor umili, care-şi puteau elibera însă spiritele superioare. Unii evrei au făcut acest pas şi anumiţi rabini au atribuit această deviaţie influenţei lui Maimonide, un Maimonide citit pe fugă şi prost înţeles. La începutul secolului al XIV-lea, unul dintre aceşti rabini, Adret, a crezut că trebuie să ia poziţie şi să interzică evreilor catalani, care aveau mai puţin de douăzeci şi cinci de ani, să îi citească pe greci, adică nu numai tratatele de filosofie, ci şi lucrările de ştiinţe naturale, fie că erau în limba originală, fie că erau în traducere. Printr-un alt decret, Adret condamna interpretarea alegorică a Scripturii. Nu pare ca aceste măsuri să fi avut mare efect. Orice ar fi fost, se naşte o problemă ce va avea ecouri în secolul al XV-lea: era evident că, în sânul comunităţii evreieşti, unii începeau să se îndoiască, iar acest scepticism avea să-i conducă pe unii dintre ei la convertirea la catolicism, iar pe alţii — uneori aceiaşi — la indiferenţă şi la materialism[101].

În timp ce astfel de tendinţe se manifestau într-un grup restrâns de evrei de curte şi de intelectuali, majoritatea se vedea invitată de rabini la mai multă rigoare în respectarea preceptelor Legii, la mai multă atenţie în studierea textelor sacre şi la mai multă fervoare în rugăciune. Rabinul Adret este reprezentant ilustrativ pentru acest curent pietist ce se manifestă cu un plus de intensitate începând din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, ca şi cum evreii

din Spania presimţeau încercările care-i aşteptau, şi care unora li se păreau o pedeapsă pentru indiferenţa faţă de credinţă şi pentru relaxarea moravurilor. Succesul Cabalei, un fel de gnoză evreiască, dovedeşte această nelinişte spirituală: se refuză orice compromis cu lumea păgânilor şi cu raţionalismul. Între lume şi Dumnezeu se interpun o serie de intermediari şi se fac comentarii din Tora pe baza unor împrumuturi din diverse domenii: astronomie, cosmogonie, fizionomie, demonologie, simbolica numerelor, enigme, acrostihuri... Misticismul este o reacţie analogă. În ultimii ani ai secolului al XIII-lea, în regiunea Ávila, profeţii anunţau sfârşitul lumii şi sosirea lui Mesia în primăvara lui 1295. Evreii se pregăteau pentru eveniment prin abstinenţă şi prin penitenţe, apoi, în ziua numită, ei trebuiau să se strângă la sinagogă, îmbrăcaţi în tunici albe pe care ar fi apărut pe neaşteptate cruci roşii...

Aceste reacţii raţionaliste sau mistice nu sunt decât un aspect al iudaismului spaniol. Majoritatea evreilor ducea pe atunci o existenţă modestă şi se achita conştiincios de îndatoririle religioase. De la mijlocul secolului al XII-lea până la mijlocul secolului al XIV-lea, evreii din Spania au cunoscut, dacă nu o vârstă de aur, cel puţin o lungă perioadă de pace. În 1357, inaugurând marea sinagogă din Toledo, Samuel ha-Levi se felicita că a trăit în Castilia, regat primitor într-un mod aparte pentru poporul evreu. E valabil şi pentru evreii din Coroana de Aragón şi pentru cei din Navarra. Iudaismul spaniol părea pe atunci o insuliţă de prosperitate prin raportare la situaţia din restul Europei. Toate acestea aveau să se năruie în mai puţin de o jumătate de secol. Se înţelege că evreii păstrează şi astăzi nostalgia acestei epoci[102].

CRIZA SECOLULUI AL XIV-LEA

Este o regulă generală: manifestarea antisemitismului depinde de conjunctură. Persecuţiile şi expulzările „sunt întotdeauna sub dependenţa intemperiilor vieţii economice, pe care le însoţesc [...]. Culpabilitatea majoră este aceea a recesiunii" (F. Braudel). Evreii cunoşteau exemplul lui Iosif: când vocile celor umili deveneau prea numeroase, aşa cum se petrecuse în Egiptul faraonilor, ei ştiau că vor deveni primele victime. E tocmai ce se întâmplă şi în Spania secolului al XIV-lea. Américo Castro a observat bine că un nou climat se instala atunci în Peninsula Iberică prin care se trecea de la o perioadă de deschidere şi de toleranţă relativă la o fază de conflicte, dar nu are dreptate când explică acest reviriment prin intransigenţa grupului creştin dominant.

Ce se schimbă nu sunt mentalităţile, ci conjunctura. Epoca de glorie a Spaniei celor trei religii coincisese cu o fază de expansiune teritorială, demografică şi economică în care evreii şi creştinii nu erau concurenţi pe piaţa muncii pentru că, şi unii, şi alţii, contribuiau la bunăstarea generală şi împărţeau profiturile. Antiiudaismul militant al Bisericii şi al călugărilor îşi găsise puţine ecouri. Tulburările sociale, economice şi politice ale secolului al XIV-lea, războaiele şi catastrofele naturale ce precedă şi urmează ciuma, creează o situaţie nouă. Se intră într-o fază de recesiune, de dificultăţi şi de tensiuni. Nimic nu va mai fi ca înainte, nici pentru creştini, nici, mai ales, pentru evrei. Suntem în prezenţa unui fenomen ce depăşeşte cadrul Peninsulei Iberice. Pretutindeni în Europa, în Franţa, în Germania etc., şi nu numai în Spania, se constată aceeaşi angoasă a populaţiilor în faţa nefericilor pe care nu le înţeleg şi care erau imposibil de oprit. Oamenii se credeau victime ale unui blestem, pedepsiţi pentru greşelile pe care le-ar fi comis. Călugării îi îndemnau să se căiască, să-şi schimbe comportamentul şi să revină la Dumnezeu. În aceste condiţii, prezenţa poporului deicid în mijlocul creştinilor apare drept scandaloasă. Populaţia se întoarce împotriva evreilor care sunt acuzaţi, de exemplu, că au răspândit ciuma aruncând otravă în puţuri. Din Franţa vine primul val de persecuţii, acea cruciadă a „Păstoraşilor" ce ajunge la Navarra în 1321; evreii unt asasinaţi la Pamplona. La Estella, în 1328, mărturisirile unui călugăr franciscan provoacă o răscoală şi, ca urmare, casele evreilor sunt jefuite, iar ei sunt ucişi. Cu douăzeci de ani mai târziu, scene analoge se produc la Barcelona şi în alte localităţi catalane. Lucrurile îşi reiau apoi cursul normal, dar se dăduse deja tonul. Din acel moment, antisemitismul se instalează în Spania. Evreii încep să fie acuzaţi de profanarea ostiilor sfinte şi de comiterea unor crime ritualice. Este acuzată violent practicarea cămătăriei de către evrei.

În Evul Mediu, exista regula de a nu împrumuta bani cu dobândă unor coreligionari, de la creştin la creştin, sau de la evreu la evreu; în schimb, un creştin putea împrumuta unui evreu şi invers. Recursul la credit era un element important al vieţii economice. În absenţa organismelor specializate, un număr de evrei dădeau bani celor care aveau dificultăţi financiare. Vom reveni asupra împrumuturilor consimţite către Coroană. În ceea ce-i priveşte pe particulari, practica creditului nu era o activitate condamnabilă; fusese reglementată de legea care fixa taxele dobânzii autorizate: 20% în Coroana de Aragón, 33,3% în Coroana de Castilia[103]; camăta nu intra în această categorie. Tot reputaţie de camătă avea practica constând în reţinerea în avans a dobânzii şi de a nu consemna decât suma recunoscută ca datorie. Majoritatea împrumuturilor

constau în sume neimportante şi erau pe termen scurt — şase luni sau un an; datoria era presupusă ca stinsă la capătul a şase ani. Creanţierii erau deci interesaţi să li se ramburseze banii, în timp ce, în perioada de recesiune, debitorilor le era greu să plătească. Drept urmare, tribunalele sunt copleşite de plângeri: unele persoane cereau să li se acopere creanţele, altele pretindeau a fi victime ale practicilor bancare. *Cortes*-urile se erijează în apărători ai celor din a doua categorie şi cer moratorii, implicit anularea unei părţi a datoriilor. Pentru a sfârşi odată pentru totdeauna cu înmulţirea litigiilor şi cu nemulţumirile, Alfons al XI-lea ia, în 1348, o decizie radicală: interzice evreilor să practice împrumutul cu dobândă şi îi autorizează să achiziţioneze pământuri şi să le exploateze. Măsura nu va fi aplicată, *Cortes*-urile cer ele însele să fie abrogată. Aşa că, în economie ca şi în viaţa cotidiană, nu se putea elimina creditul.

Regele este somat să-şi exprime arbitrajul în chestiunea datoriilor, dar avea el însuşi probleme de trezorerie. Pentru a le rezolva, are nevoie ca evreii să-i acorde împrumuturi, deci evreii trebuiau să dispună de bani, adică să-i determine pe particulari să-i ramburseze. În plus, întărirea puterii regale presupunea punerea la punct a unui aparat de stat eficace: o birocraţie, mijloace militare etc., ceea ce presupunea încasări fiscale mai importante. Or, tot evreii colectau şi impozitele. Aşa se constituie stereotipul evreului care suge sângele bieţilor oameni săraci, instrument şi beneficiar al opresiunii fiscale. Prodigioasa avere a lui Samuel ha-Lévi, foarte bine primit la curte — era trezorierul regelui, consilier, diplomat... — şi cheltuielile lui fastuoase întrec imaginaţia. Samuel ha-Lévi devine simbolul bogăţiei şi al puterii evreilor din Castilia. În realitate, şi *aljama* suferă criza pentru că şi evreii sunt copleşiţi de impozite, mai mult chiar decât creştinii, fiind şi mai vulnerabili. Doar o mică parte a lor se îmbogăţeşte, majoritatea sărăceşte, dar creştinii cred contrariul, sau mai exact sunt făcuţi să creadă contrariul.

În sfârşit, opoziţia sesizează problema şi o exploatează politic. Antisemitismul devine o armă de propagandă pentru nobilii care contestă autoritatea lui Pedro I şi care, pentru a câştiga sprijinul poporului creştin, îşi continuă revendicările lui. Era un lucru cu atât mai uşor cu cât majoritatea evreilor, din prudenţă, dar şi prin tradiţie, rămâne fidelă regelui legitim. Enrique de Trastámara îşi acuză fratele vitreg, pe Pedro I, că s-a înconjurat de necredincioşi — mauri şi evrei — şi că-i favorizează prin toate mijloacele. Partizanii lui Enrique fac să circule zvonul că Pedro I nu era fiul lui Alfons al XI-lea, ci al unui evreu, Pero Gil[104], un copil ce s-ar fi născut în acelaşi moment în care regina aducea pe lume o fată[105] cu care ar fi fost substituit.

Primele masacre ale evreilor, care au loc în Toledo, în 1355, nu au fost spontane şi au fost comise de partizanii lui Trastámara când au intrat în oraş. Tot soldaţii lui Trastámara — şi mercenarii francezi comandaţi de Duguesclin — sunt cei care, în primăvara lui 1366, distrug cartierul evreu din Briviesca. În aprilie 1366, Enrique de Trastámara însuşi îşi face intrarea în Burgos şi le cere evreilor din oraş o răscumpărare enormă: cei care nu puteau plăti deveneau sclavi şi urmau a fi vânduţi. În 1367, populaţia din Valladolid se năpusteşte asupra cartierului evreu la îndemnul: „Trăiască regele Enrique!" Nu au existat victime, dar sinagogile au fost jefuite.

După victoria sa, Enrique al II-lea de Trastámara nu continuă decât în parte antisemitismul afişat în timpul războiului civil. El promulgă un moratoriu general al datoriilor, ceea ce provoacă răscoale la Segovia şi la Ávila, în timpul cărora sunt arse documentele şi ipotecile pe care le deţineau creanţierii evrei. În rest, Enrique al II-lea încredinţează din nou evreilor sarcina de a colecta şi de a administra impozitele, dar în proporţii mai puţin importante decât înainte. Finanţele publice încetează de acum înainte să mai fie un monopol în mâinile evreilor. Războiul civil modifică în profunzime situaţia lor în Coroana de Castilia. Pentru prima dată antisemitismul fusese exploatat politic, pentru prima dată a căpătat forme violente şi a condus la asasinate şi jafuri. El a fost perceput ca o justificare ideologică a unui conflict social care, în realitate, nu avusese rădăcini religioase. Violenţele acestei perioade pun în evidenţă gravitatea crizei care atinsese masele populare. Foametea, creşterea preţurilor şi a presiunii fiscale provoacă tensiuni şi ciocniri: săracii împotriva bogaţilor şi opresorilor. Antisemitismul a servit la deturnarea violenţei împotriva evreilor. Un alt aspect este demn de reţinut: evreii nu puteau conta, pentru a-i apăra, decât pe o putere regală puternică şi respectată. Ei ştiu asta[106] şi de aceea sunt loiali faţă de Coroană, prin urmare cel mai bun serviciu pe care evreii de curte îl puteau face coreligionarilor era să întărească puterea regală. Evenimentele tragice din 1391 confirmă acest lucru.

Din 1378, Fernand Martínez, arhidiacon de Écija, în Andaluzia, îşi înmulţeşte predicile antisemite, într-o conjunctură dificilă: inflaţia şi creşterea preţurilor îi aruncase pe cei umili în mizerie. Arhidiaconul îi invită pe cei fideli să rupă toate contactele cu evreii şi să distrugă sinagogile. Acţionează din proprie iniţiativă. În martie 1382, la cererea arhiepiscopului de Sevilla, regele Juan I îl somează să se tempereze. Fernand Martínez nu ţine cont de acest avertisment, nu mai mult decât cei ce îi urmează şi lasă să se creadă că această avertizare nu exprima adevărata părere a suveranului. Arhiepiscopul de

Sevilla se decide atunci să-l suprime pe Fernand Martínez şi să înceapă urmăriri împotriva lui, dar prelatul moare între timp (iulie 1390) şi instigatorul Martínez va fi cel care devine administratorul interimar al diocezei. Peste câteva luni, regele moare la rândul lui, lăsând un moştenitor de vârstă fragedă, Enrique al III-lea. Aceste două dispariţii, la un interval de câteva luni, lasă mână liberă arhidiaconului care profită de lipsa unui cap al puterii, atât la conducerea statului cât şi a diocezei din Sevilla, pentru a avansa în uneltirile sale. Demolează sinagogile şi confiscă cărţile de rugăciune. O primă răscoală, în ianuarie 1391, este reprimată de autorităţile municipale, sprijinite de oamenii contelui de Niebla, dar nimic nu a putut-o împiedica pe a doua, în iunie al aceluiaşi an. Sinagogile sunt transformate în biserici, casele sunt jefuite, evreii sunt asasinaţi; alţii, înspăimântaţi, cer să primească botezul sau fug.

Din Sevilla, revoltele se întind în tot regatul. Córdoba, Jaén, Úbeda, Baeza etc. trăiesc aceleaşi scene de jaf şi asasinate. *Aljama* din Ciudad Real e distrusă, cele din Toledo şi Cuenca jefuite. La nord de Guadarrama, evenimentele iau o turnură mai puţin dramatică. Sunt semnalate unele reacţii de panică la evreii din Burgos, jafuri ici-colo, dar puţine victime. Ţinuturile Coroanei de Aragón scăpaseră de isteria antisemită, poate pentru că puterea regală era mai respectată acolo decât în Castilia — se manifestaseră acolo mai puţine proteste împotriva prezenţei evreilor în administraţia fiscală, iar tema cametei nu fusese deloc pusă pe tapet. Totuşi, violenţa se extinde rapid în Coroana de Aragón. Începând din august 1391, Saragosa, Barcelona, Lérida, Gérona, Valencia, Majorca sunt atinse şi ele. Pretutindeni au loc aceleaşi scene: mulţi evrei se convertesc, alţii fug. Doar Navarra este ferită şi serveşte drept refugiu evreilor din Castilia şi din Aragón.

Evenimentele din 1391 trebuie interpretate ca o explozie de ură de clasă deturnată împotriva evreilor şi favorizată de carenţa de putere. Din acest punct de vedere, cronica lui Pero López de Ayala este explicită: populaţia, avidă de jaf, s-a năpustit împotriva evreilor, inflamată, incitată de predicatori. Deoarece consiliul de regenţă avea păreri împărţite în privinţa modului de guvernare pe timpul minoratului regelui, nu se respectau ordinele venite de la curte. Pretutindeni se derulează un proces identic. Jurămintele călugărilor peregrini încing spiritele. Sfântul Vicente Ferrer, de exemplu, predică pe tema Apocalipsei. Timp de secole, creştinii au fost obişnuiţi să urască evreii. Nu a fost greu ca mici grupuri de nemulţumiţi să întoarcă împotriva lor resentimentele unei părţi a poporului disperată de o nenorocire căreia nu-i înţelegea motivele şi căreia nu-i vedea sfârşitul, un popor şocat de opulenţa unora şi

convins că era victima unei nedreptăţi. Acest aspect este evident în special în Catalonia. La Barcelona, ţăranii *remensas* îşi oferă mâna de lucru marinarilor şi pescarilor; se strigă: „Trăiască regele şi poporul!" Se vorbea că cei „mari" vor să-i distrugă pe cei „mici", se plănuia să fie arse casele bogaţilor. La Palma, totul începe cu o revoltă a lucrătorilor agricoli împotriva „bogătaşilor". La Gerona, ţăranii se ridică tot pe fondul sărăciei. Cu rare excepţii, autorităţile şi elitele sociale au încercat să-i supună pe răsculaţi, aproape întotdeauna fără succes. La Barcelona, Consiliul celor 100 recrutează gărzi pentru a proteja cartierul evreiesc şi pentru a prinde câţiva răsculaţi. La Gerona, contele de Ampurias îi primeşte pe evrei la castel. La Majorca, guvernatorul îi invită pe evrei să se strângă la Parma unde ar fi fost mai uşor să se apere. După revolte, câţiva răzvrătiţi vor fi spânzuraţi: douăzeci şi cinci la Barcelona, cincisprezece la Lérida, cinci la Valencia... Alţii sunt pedepsiţi cu amenzi.

Evenimentele verii 1391 au avut ca rezultat imediat destabilizarea iudaismului spaniol. Asasinatele, exilul şi convertirile au dus la dispariţia a numeroase *aljamas* şi la sărăcirea multor altora.

Este greu de făcut un bilanţ al victimelor. Unele estimări sunt evident excesive, în special cele oferite de cronicari: şocaţi de intempestivitatea şi amploarea violenţelor, ei vorbesc de mii de asasinate. În cazurile când sunt cunoscute cu precizie, cifrele sunt mult mai mici: patru sute de victime la Barcelona, două sute cincizeci la Valencia, şaptezeci şi opt la Lérida... Dezlănţuirea urii i-a înspăimântat pe evrei mai mult decât asasinatele şi distrugerea de bunuri. Cei care au putut au fugit în străinătate, mai ales în Africa de Nord, ocazional în Navarra, în Franţa sau Portugalia. Alţii găsesc refugii pe lângă seniori care-i iau sub protecţia lor; părăsesc atunci marile oraşe şi se instalează în aşezări mai mici unde se cred mai în siguranţă.

Convertirile au slăbit iudaismul spaniol mai mult decât masacrele şi emigrarea. Mişcarea începuse în secolul al XIV-lea, dar nu privea decât un mic număr de oameni cultivaţi sau bogaţi. E vorba de convertirile spontane ce făceau mare vâlvă datorită personalităţii celor în cauză. Cea mai spectaculară a fost aceea a rabinului de Burgos, cu un an înainte de masacrele din 1391. Salomon ha-Levi, dintr-o veche familie de talmudişti, se botează împreună cu întreaga familie. Fiindcă descindea din tribul lui Levi şi pretindea că aparţine aceleiaşi seminţii ca şi Sfânta Fecioară, el ia numele de Pablo de Santa María şi devine, peste câtva timp, episcop de Burgos!

Convertirile ce au loc începând din 1391 sunt mult mai numeroase şi au cu totul alte motivaţii. De această dată, mii de evrei cer botezul, speriaţi

de ceea ce au cunoscut şi dornici să îndepărteze de familiile lor noi persecuţii. La drept vorbind, mişcarea n-a fost una imediată; nu a încetat să se amplifice, atingând punctul culminant în 1415[107]. La douăzeci de ani după masacre, puterea civilă viza, pentru prima oară, o serie de măsuri prin care viaţa evreilor devenea imposibilă, astfel încât erau constrânţi să se convertească. Regina-mamă, Caterina, care deţinea regenţa în timpul minoratului lui Juan al II-lea de Castilia decide, în 1412, să-i închidă pe evrei în ghetouri din care aceştia n-ar fi putut ieşi decât în anumite condiţii. Din acel moment, ei ar fi trebuit să poarte barbă şi plete lungi şi să-şi coasă o rotiţă roşie pe veşminte. Le sunt interzise anumite profesii în afara ghetourilor: nu vor mai putea fi medici, farmacişti, droghişti, fierari, tâmplari, croitori, măcelari, cizmari, comercianţi, colectori de impozite... Această legislaţie se extinde, în 1415, şi în Coroana de Aragón, cu unele clauze agravante: este declarată ilicită posesia Talmudului, evreii nu puteau dispune de mai mult de o sinagogă pe *aljama*, sunt obligaţi să asiste la trei predici pe an: în a doua duminică din postul Crăciunului, în lunea Paştilor şi în o a treia zi, la discreţia autorităţilor locale. Această reglementare nu va fi aplicată, dar ea revelează o stare de spirit: spaniolii nu se mai resemnau cu prezenţa evreilor şi se dorea ca aceştia să se convertească silit.

Călugării, în fond, exploatau abil teroarea comunităţilor evreieşti şi se dedau unei campanii intense de prozelitism. Sfântul Vicente Ferrer (1350–1419) este cel mai cunoscut dintre aceşti predicatori de succes. Dominicanul valencian, ce a străbătut Italia, Franţa şi Spania, avea harul de a înflăcăra mulţimile prin elocvenţa şi reprezentaţiile cu care-şi dubla intervenţiile: îi plăcea să predice la căderea nopţii, în cimitire, înconjurat de o escortă de penitenţi şi de flagelanţi. Afirma că nu vrea să forţeze pe nimeni să se convertească, ci că ajută graţia divină să-şi facă efectele. El îşi ia sarcina evanghelizării ţinuturilor din Coroana de Aragón, începând din 1407. Relaţiile sale cu papa Benedict al XIII-lea şi cu infantele Ferdinand de Antequera — pe care-l ajută la instalarea pe tronul Aragón, în 1412 — îi uşurează planurile. I se atribuie mii de convertiri[108]. Campania de evanghelizare culminează cu ceea ce impropriu este numit Disputa sau Controversa de la Tortosa (1413–1414), plănuită de papa Benedict al XIII-lea. Se urmărea a se stabili adevărul creştinismului pornind de la texte evreieşti şi a demonstra că rabinii falsifică deliberat Talmudul în puncte fundamentale, precum sosirea lui Mesia. Evreii fuseseră obligaţi să asiste la şedinţe la care opt rabini primiseră misiunea de a vorbi în numele comunităţii cu rolul de a pune întrebări. De îndată ce au început să discute şi să apere punctul de vedere al tradiţiei evreieşti,

papa a suspendat şedinţa: nu se aflau acolo pentru a dezbate, ci pentru a-şi recunoaşte public greşeala...

Mai trebuie să ne mirăm dacă, în aceste condiţii, au fost mii de convertiri? Se pare că mai mult de jumătate dintre evreii din Spania ar fi primit botezul între 1391 şi 1415, dintre care numeroşi rabini şi personalităţi marcante. Această „trădare a clericilor" (Léon Poliakov) i-a împins pe cei umili să-i urmeze pe calea apostaziei. Iudaismul spaniol nu se va mai reface niciodată după această catastrofă, preludiu al expulzării ce va avea loc un secol mai târziu.

PROBLEME ALE CONVERTIŢILOR

Începând din secolul al XV-lea, se impun unele precizări în privinţa vocabularului folosit pentru a-i desemna pe evreii din Spania. E momentul să facem distincţie între cei care continuă a profesa iudaismul — aceştia sunt evreii propriu-zişi — şi cei care s-au convertit, ca şi urmaşii lor: sunt numiţi noii creştini. În interiorul acestei a doua categorii, exista obiceiul, în Spania, de a-i opune pe cei care acceptă situaţia şi decid să trăiască din acel moment drept creştini — aceştia sunt *conversos* — şi cei care nu se resemnează şi duc o viaţă dublă: în public se prefac a fi creştini, dar, în particular, respectă riturile şi practicile iudaice. Se spune despre ei că iudaizau şi sunt numiţi marani[109].

Cei rămaşi fideli iudaismului sunt mai puţini decât cei care au primit botezul: mai puţini de 100 000 pe întreaga Peninsulă Iberică. Iudaismul spaniol a ieşit foarte zdruncinat din tulburările din anii 1391–1415. În Coroana de Aragón, multe *aljamas* au dispărut şi şi-au pierdut din importanţă; este cazul celor din Barcelona, Valencia, Palma. Doar cea din Saragosa a rămas neatinsă.

Se observă un fenomen analog şi pe domeniile castiliene. *Aljamas* altădată înfloritoare (Sevilla, Toledo, Burgos...) nu mai însemnau nimic; în schimb, altele au apărut, mai ales la Talavera. Andaluzia număra în această perioadă mai puţini evrei decât meseta de nord, iar în marile oraşe se aflau mai puţini decât în aşezările modeste. Între 1419 şi 1422, regii Juan al II-lea şi Alfons al V-lea de Aragón abrogă majoritatea măsurilor discriminatorii luate de predecesorii lor; evreii reintră în posesia sinagogilor şi a cărţilor ce le-au fost confiscate, îşi pot exercita din nou profesiile ce le fuseseră interzise, sunt scutiţi de obligaţia de a purta rotiţa roşie. Pe aceste baze, Abraham Benveniste va încearca reconstituirea iudaismului în Castillia. Acesta era un mare

negustor ce a sosit la curtea lui Juan al II-lea în 1420. Cu ajutorul lui Álvaro de Luna, formează o companie comercială — în care creştinii erau majoritari — care-şi asumă sarcina de a colecta impozitele. Lui îi revine funcţia de mare *rab* al comunităţii evreieşti din Castilia. În 1432, Abraham Benveniste îi reuneşte la Valladolid pe reprezentanţii din *aljamas* ale regentului pentru a elabora un document destinat organizării şi reglementării vieţii din *aljamas*. Acestea îşi păstrau autonomia internă, în special în materie judiciară[110]; erau prevăzute taxe speciale pentru finanţarea cultului şi a educaţiei religioase. Aceste legi sunt supuse regelui care le confirmă. Primesc astfel o aprobare oficială, ceea ce însemna recunoaşterea comunităţii evreieşti drept parte integrantă a regatului. Cel puţin în Castilia, iudaismul îşi află acum o existenţă legală şi o relativă forţă. Sunt reluate studiile teologice şi biblice, sunt însoţite adeseori de schimburi cu creştinii[111]. Totuşi, nu trebuie să ne lăsăm înşelaţi: iudaismul spaniol nu mai este ceea ce era. În viaţa politică şi economică în special, rolul evreilor este acum din ce în ce mai redus. În Coroana de Aragón nici unul dintre ei nu mai ocupă funcţii în fruntea statului. În Castilia, evreii nu puteau arenda mai mult de un sfert din impozite[112].

Poziţiile pe care le părăsesc evreii sunt ocupate de *conversos*, e adevărat că mai întâi din punct de vedere geografic. La Barcelona, la Valencia, în marile oraşe din Andaluzia şi din Castilia (Sevilla, Córdoba, Toledo, Segovia, Burgos etc.), convertiţii formează acum grupuri numeroase atrase de afaceri: comerţ — *en gros* şi *en détail*, finanţe, meşteşugărit. Adeseori sunt nişte burghezi, în adevăratul sens al cuvântului: trăiesc în mediul urban şi fac parte dintr-o clasă de mijloc în formare. Descinzând din veritabile dinastii de negustori, convertiţii ocupă astfel poziţii dominante la Burgos, oraşul marelui comerţ internaţional al lânii. Noutatea este că, prin convertire, aceşti *conversos* pot accede la profesii care erau şi care rămâneau interzise evreilor. Din acest moment, sunt relativ numeroşi cei care ocupă funcţii publice. Îi găsim de-a lungul secolului al XV-lea făcând parte din rândul municipalităţilor, devenind consilieri sau juraţi. Alţii intră în ordine religioase şi, graţie nivelului lor cultural, se ridică rapid în funcţii de răspundere sau de prestigiu: devin canonici, stareţi...

Această promovare socială a convertiţilor nu trece nebăgată în seamă şi trezeşte reacţii în rândul maselor. În fond, dacă elitele — puterea regală, aristocraţia, ierarhia ecleziastică — încurajează asimilarea acestora, masele rămân ostile, iar antisemitismul de odinioară îi asociază acum pe evrei şi pe noii creştini aceleiaşi reprobaţiuni; dăinuia convingerea că şi unii şi alţii exploatau poporul şi acaparau cele mai bune funcţii. De asemenea, convertiţii erau

acuzaţi de a fi nişte falşi creştini. Acest ultim reproş nu era nefondat. Dintre cei care s-au convertit pentru a scăpa de furia oarbă a mulţimii, în 1391, sau sub presiunea campaniei de prozelitism de la începutul secolului al XV-lea, unii au revenit ilicit la vechea lor credinţă când pericolul s-a îndepărtat, au iudaizat, ceea ce nu a fost fără pericol pentru ei: societatea considera că, în fapt, botezul, chiar făcut în astfel de condiţii, era ireversibil. Iudaizând, se expuneau la a fi declaraţi vinovaţi de erezie, deci pasibili la pedepse aspre. Iată-i, dar, pe marani condamnaţi, ei şi urmaşii lor, la a fi creştini în ciuda a ceea ce erau de fapt. În public, ei se conformează obligaţiilor de catolici; sunt văzuţi mergând la slujbă şi urmând oficiile. Se străduiesc să se distingă cât mai puţin posibil de ceilalţi creştini. În intimitatea căminului lor, în schimb, ei se supun riturilor şi practicilor legii lui Moise, respectând sabatul şi sărbătorile evreieşti; unii chiar se lasă circumcişi. Duc o viaţă dublă: sunt catolici în public şi evrei acasă. Acest cripto-iudaism este sursa suferinţelor psihologice şi conflictelor din sânul familiilor. S-a putut vedea, după cum notează un cronicar, cum soţul a iudaizat, în timp ce soţia se vroia o bună creştină. Erau obligaţi să se ascundă pentru a se ruga în legea lor, iar copiii erau învăţaţi să disimuleze. În 1510, o tânără femeie îşi descria familia ca trăind permanent cu ochii-n patru: „Nu ştiam niciodată dacă e zi sau noapte." O lucrare publicată în 1488 de un inchizitor îi compară pe marani cu catârul lui Mohamed, Alborayque, care nu era nici cal, nici măgar. Nu trebuie să existe nici o îndoială în privinţa cripto-iudaismului. Izbucnesc unele dispute, scandaluri şi, într-un sfârşit, sunt convinşi până şi cei mai sceptici. Iată, ca exemplu, la Saragosa, puternica familie Caballería, convertită din 1414. Se va afla mai târziu că Pedro, capul familiei, mort în 1461, nu a încetat niciodată să-şi recite rugăciunile evreieşti şi să respecte sabatul[113]. Şi mai grav încă: tatăl, García Zapata, stareţ al mănăstirii hieronimite de la Sisla, în apropiere de Toledo, nu uita niciodată să celebreze în fiecare an, în septembrie, sărbătoarea tabernaculelor; când rostea slujba, în momentul rugăciunii, în loc de cuvintele de binecuvântare, pronunţa în şoaptă cuvinte blasfematorii şi ireverenţioase. El a fost una dintre primele victime ale Inchiziţiei şi a sfârşit pe rug. O minoritate relativ importantă de marani continuă, după o convertire forţată, să trăiască în secret drept evrei în iudaism, să citească *Biblia*, să respecte sabatul, să se abţină a mânca porc etc.

Vechii creştini se dezic de falşii convertiţi, dar unii dintre cei care rămăseseră evrei sunt atacaţi sub pretext că erau convertiţi; li se reproşează lipsa de curaj în faţa încercărilor[114], sau că ar fi săvârşit apostazia din comoditate, ca să nu renunţe la confortul lor material[115].

Adevărul este că unii evrei şi-au pierdut credinţa. Ca şi în secolul al XIV-lea, rabinii denunţă influenţele nefaste: filosofia lui Aristotel şi operele lui Maimonide[116] au semănat îndoiala şi au minat fundamentele credinţei şi ale moralei. În 1390, Pablo de Santa María explicase că ideile anumitor cărţi — *Summa theologiae* a lui Toma d'Aquino şi lucrările lui Maimonide — l-au determinat să se convertească. În secolul al XV-lea, curentele averroiste şi raţionaliste fac noi adepţi, atât la evrei cât şi la *conversos*. Cei umili nu-şi puneau întrebări, dar elitele se îndoiau, tinzând a da pentru Tora doar o interpretare alegorică; ei preferau morala lui Aristotel preceptelor legii iudaice. Mulţi nu mai cred în providenţă şi în nemurirea sufletului. Se aud, din ce în ce mai des, fraze de genul: omul este ca şi animalul, se naşte şi moare şi, după moarte, el se întoarce în neant. E o declaraţie a materialismului. Contrar părerii lui Lucien Febvre, trebuie să admitem că, cel puţin în Spania, începând din secolul al XV-lea, necredinţa se făcea simţită. Împărţiţi între creştinism şi iudaism, un număr relativ mare de convertiţi cultivaţi au sfârşit prin a deveni indiferenţi faţă de religie; nu mai credeau în nimic. În acest climat intelectual s-a elaborat o operă derutantă, ieşită de sub pana unui convertit, *Celestine*: nu este o lucrare creştină, bineînţeles, dar nici nu se mai descoperă în ea expresia deghizată a unei gândiri şi a unei morale evreieşti; personajele se mişcă într-o lume ce nu e nici creştină, nici evreiască, o lume pământească şi laicizată[117].

Rabinii ortodocşi nu sunt singurii care să se neliniştească. Unii convertiţi puneau un zel de neofiţi în a-i combate totodată pe evrei şi pe marani, pe primii pentru că se încăpăţânau în greşeală, pe ultimii pentru că aruncau îndoiala asupra sincerităţii tuturor noilor creştini. În secolul al XIV-lea deja, Abner, care se convertise în 1321, îşi făcuse o profesiune de credinţă din a denunţa falsificările pe care credea că le descoperise în Talmud şi orbirea rabinilor; recomanda mâna forte în a-i convinge pe evrei să-şi schimbe religia. La mijlocul secolului al XV-lea, doi *conversos* scriu pamfletele cele mai muşcătoare împotriva forţelor coreligionarilor. Este vorba despre doi călugări, un franciscan, Alonso de Espina, şi un hieronimit, Alonso de Oropesa. Primul denunţa materialismul unor convertiţi, distingând printre noii creştini trei grupuri: adevăraţii convertiţi, ale căror familii negustoreşti din Burgos erau un bun exemplu, oportuniştii, care au vrut să-şi salveze viaţa sau să-şi păstreze poziţia socială şi cei convertiţi cu forţa.

Alonso de Espina considera că maranii meritau să fie pedepsiţi şi că evreii, prin simpla lor prezenţă, erau un obstacol pentru ca acei *conversos* să

fie complet asimilaţi[118]. În aceste cuvinte se află în germene ideea Inchiziţiei împotriva iudaizanţilor şi a expulzării evreilor. Alonso de Oropesa ia apărarea convertiţilor, dar asta pentru a-i ataca mai puternic pe evrei şi pe marani. Şi el gândeşte că numai simpla prezenţă a celor dintâi constituia o provocare şi o invitaţie la iudaizare. Pentru a pune capăt acestei probleme agasante recomandă, la rândul lui, comportamentul cel mai sever împotriva iudaizanţilor[119]. Preconiza şi represiunea. De fapt, Enrique începe chiar atunci demersurile pe lângă papalitate în vederea aprobării creării unei Inchiziţii, dar mai apoi nu mai este interesat de acest lucru.

Aceste polemici nu interesau mediile populare care nu făceau nici o distincţie între evrei şi convertiţi, între adevăraţii şi falşii convertiţi, dar antisemitismul lor se manifesta mai curând împotriva convertiţilor, în măsura în care aceştia ocupau adeseori poziţii marcante. Ca şi în secolul al XIV-lea, dificultăţile economice, legate de conjunctură şi de crizele politice, se pretau foarte bine la toate exasperările şi la toate provocările. Aşa se întâmplă şi în Castilia, între 1449 şi 1474. Răscoala din Toledo, în 1449, nu poate avea altă explicaţie. Álvaro de Luna, care se străduieşte să asigure victoria puterii regale împotriva facţiunilor nobiliare, decide să facă un împrumut forţat. Un demagog, Pero Sarmiento, exploatează nemulţumirea poporului de rând, deja strivit de impozite, şi-l întoarce împotriva guvernării şi a aliaţilor ei, evrei şi convertiţi. Timp de mai multe luni acesta rămâne stăpânul oraşului şi jefuieşte sistematic locuinţele adversarilor săi politici, convertiţi sau nu. Fapt inedit în Spania, el decide să-i excludă pe *conversos* din funcţiile municipale rezervate vechilor creştini. Este prima atestare a statutelor de puritate a sângelui ce făceu o discriminare între creştini în funcţie de data la care au primit botezul. Chestiunea declanşează o polemică înflăcărată. Teologii iau poziţie împotriva acestui tip de discriminare. Lope de Barrientos, episcop de Cuenca, îi denunţă pe agitatori; după părerea lui, ar fi fost o cădere în erezie să admiţi oameni în comunitatea credincioşilor pentru ca mai apoi să le refuzi accesul la anumite funcţii. Papa Nicolae al V-lea susţine aceeaşi părere: oricare ar fi data la care au devenit creştini, toţi credincioşii formează o singură turmă; cu toţii au în aceeaşi măsură acces la funcţii şi la beneficiile pe care le putea oferi societatea civilă şi cea ecleziastică.

Ordinul a sfârşit prin a reveni la Toledo, cel puţin provizoriu. Frământările se reiau în 1467, iar acest lucru a fost înlesnit şi de evaziunile fiscale nepopulare şi de rivalităţile între partizanii şi adversarii lui Enrique al IV-lea. În urma unor veritabile lupte de stradă au fost masacraţi convertiţii, le-au fost

arse casele după ce au fost jefuite. Şi seria continuă. Evenimentele din 1473 amintesc de cele din 1391, petrecându-se aproape în acelaşi loc şi având cauze asemănătoare. De această dată, nu Sevilla a fost cea care a dat semnalul, ci Córdoba. Într-o Andaluzie în care fuseseră mai mulţi ani la rând recolte proaste, s-a instalat foametea, agravată de o creştere foarte mare a preţurilor, în plus şi de epidemiile de ciumă care se abat asupra populaţiei înfometate. Cei bogaţi sunt urâţi pentru că erau feriţi de foame şi boală; comercianţii sunt acuzaţi că au stocat grâul pentru a-i creşte preţul; sunt jefuite casele unora sau altora, dar nu în mod special ale convertiţilor. Partidele şi demagogii sunt cei care trag folos de pe urma poporului şi îl întorc împotriva acestor convertiţi, pentru că aceştia aveau, în continuare, aceeaşi imagine de oameni loiali puterii regale, singura ce le putea garanta siguranţa. În 1473, Córdoba devine teatrul jafurilor şi al luptelor de stradă; *hidalgos* şi mari seniori, precum ducele de Medinasidonia, îşi riscau viaţa pentru a-i apăra pe convertiţii ameninţaţi cu moartea. În asemenea scene violente sfârşeşte domnia lui Enrique al IV-lea şi o situaţie similară aveau s-o înfrunte şi Regii Catolici, începând din 1474.

NOTE

[83] Trebuie menţionat că şi evreii reacţionează la fel. Y. Baer citează cazul unei evreice care se culcase cu un creştin; pentru a o pedepsi, coreligionarii din Coca, în 1320, decid să-i taie nasul.

[84] Timp de patru zile, în prezenţa regelui Iacob I, a ex-generalului dominicanilor, Sfântul Ramón de Peñafort, şi a personalităţilor de la curte, un evreu convertit se oferă să demonstreze unui rabin că Hristos era Mesia cel aşteptat, care avea o dublă natură, divină şi umană, şi că murise pentru a salva întreaga omenire, etc.

[85] Ca exemplu de controversă dezinteresată şi de bună-credinţă, se citează adeseori *Llibre del gentil e los tres savis* a catalanului Ramon Llull († 1315): un creştin, un musulman şi un evreu discutau înainte de a hotărî care dintre cele trei religii este cel mai aproape de adevăr. Y. Baer observă că toleranţa lui Ramon Lull se limita la exerciţiile literare; obţinuse de la regele Iacob al II-lea de Aragón autorizarea de a predica în faţa evreilor. Baer adăuga că tonul jurămintelor sale ar fi fost mai puţin prevenitor şi respectuos faţă de credinţele celorlalţi.

[86] La Gerona, în timpul Săptămânii Sfinte, obiceiul cerea să se simuleze un atac împotriva cartierului evreiesc; din vârful palatului episcopal se aruncau pietre şi torţe asupra caselor evreilor. Curioasă manifestare de antiiudaism doctrinal! Pentru a se apăra împotriva acuzaţiei de a-l fi crucificat pe Iisus, o tradiţie întreţinută cu pioşenie în comunităţile evreieşti pretindea ce evreii din Spania descindeau din tribul lui Iuda

şi se stabiliseră în Peninsula Iberică în epoca distrugerii primului templu din Ierusalim (587 î.H.), şi prin urmare, n-ar fi luat parte la procesul lui Iisus. În realitate, iudaismul spaniol este posterior distrugerii celui de-al doilea templu (70 d.H.). În aceeaşi ordine de idei, este adusă ca argument şi o interpolare târzie (pe la 1450) din *Crónica general d'Espagne*, text din secolul al XIV-lea: transcrierea scrisorilor pe care evreii din Toledo le-ar fi trimis coreligionarilor din Ierusalim pentru a-i descuraja să-l trimită la moarte pe Iisus din Nazareth.

[87] Evreii primesc dreptul de a deţine şi de a utiliza propriile cărţi sacre, să-şi respecte sabatul şi sărbătorile religioase.

[88] Evreii din Vilafranca del Penedés, din Cerbere şi din Manresa, de exemplu, depindeau de *aljama* din Barcelona.

[89] Pe animalele sacrificate din măcelării, pe vin, pe căsătorii şi pe înmormântări, etc.

[90] Erau prevăzute pedepse pentru infracţiuni nerespectarea regulilor sabatului, pentru adulter etc. La Barcelona, această autonomie judiciară a fost limitată începând din 1377: *aljama* îşi păstra competenţele pentru procesele penale, exceptând cazurile în care pedeapsa meritată era moartea sau amputarea unui membru; în acest caz, trebuia să se recurgă la justiţia regală.

[91] În Castilia, *Cortes*-urile din Soria (1380) cer abolirea acestui privilegiu.

[92] Este, în special, părerea lui Américo Castro şi a lui Sánchez-Albornoz, care sunt încă o dată de accord. Să ne gândim la felul în care comunitatea evreiască din Amsterdam se pronunţă, în secolul al XVII-lea, împotriva lui Spinoza. Din fericire pentru inculpate, evreii din Amsterdam, spre deosebire de cei din Castilia medievală, nu aveau nici dreptul de a condamna la moarte, nici de a impune executarea sentinţelor.

[93] În general, regii numeau în această funcţie pe cineva din anturajul lor. În 1390, Carol al III-lea de Navarra îşi desemnează medicul personal, José Orabuena. În regatul Castiliei, se cunosc patru personaje care au ocupat aceste funcţii în secolul al XV-lea: Abraham Benveniste sub Juan al II-lea, Samaya şi Iacob Aben Núñez sub Enrique al IV-lea, Abraham Senior sub Regii Catolici.

[94] Ar fi existat în jur de douăzeci şi trei de sinagogi la Sevilla, în prima jumătate a secolului al XIV-lea.

[95] Analiza resturilor găsite în cimitirul evreiesc din Barcelona — singurul care a fost cercetat — nu permite distingerea vreunor particularităţi. În ciuda stereotipiilor, evreii nu prezintă anumite particularităţi fizice. În Statele Unite, în cele mai rele perioade ale segregării, nimeni nu a cerut vreodată ca negrii să poarte vreun semn distinctiv: era inutil. În anumite epoci şi în anumite ţări, s-a considerat a fi necesar ca evreii să poarte o rotiţă sau o stea galbenă; asta era dovada că, fără acest semn, ar fi fost dificil ca ei să fie distinşi de restul populaţiei.

[96] Şi conflictele ei de clasă! În 1264, la Saragosa, evreii săraci protestează împotriva exploatării la care erau supuşi de către cei bogaţi.

[97] Evreii nu pot bea decât vin preparat şi manevrat de către alţi evrei.

[98] „De fapt, idea generală era că evreii nu făceau nimic altceva decât să împrumute bani, şi, dacă sunt cercetate documentele, impresia este aparent corectă. Împrumuturile sunt atestate documentar, pe când celelalte ocupaţii, care n-aveau legătură cu banul, nu aveau nevoie de texte documentare. Eu, de exemplu, am încercat de mai multe ori să găsesc în documente urme ale marilor rabini catalane: sunt rar atestaţi" (David Romano).

[99] Palatul este arătat turiştilor explicându-li-se că a fost casa lui Greco!

[100] Titlul *Călăuza celor ce se îndoiesc* ar fi de preferat.

[101] Este ceea ce le reproşează, la începutul secolului al XIV-lea, rabinul de Saragosa, Hasdai Abraham Crescas, care scăpase masacrelor din 1391 graţie protecţiei regelui, în cartea lui *Or Adonai* (*Lumina Domnului*).

[102] Se observă că noi nu folosim niciodată termenul de *sefarad* pentru a desemna iudaismul spaniol. Se pare că termenul a fost posterior expulzării din 1492; nu-l găsim în Spania medievală, cel puţin nu cu sensul exact pe care-l are astăzi.

[103] Această diferenţă de procentaj demonstrează că, în Castilia, argintul era rar, deci şi scump.

[104]De aici poreclele cu care au fost încondeiaţi partizanii regelui legitim: *emperejilados*, sectanţii fiului lui Pero Gil.

[105] Această fată ar fi fost, la rândul ei, mama lui Salomon ha-Levi, un rabin care, după convertirea la catolicism, ve deveni episcop de Burgos sub numele de Pablo de Santa María.

[106]Conform declaraţiei lui Moises ha-Cohen în 1375, cu privire la noul monarh, Enrique al II-lea: „Viaţa şi bunăstarea noastră depind de prosperitatea statului [...] Noi nu suntem împotriva legii, ba dimpotrivă: regele este protecţia în nefericirea noastră."

[107] În istoriografia evreiască, 1391 este „anul persecuţiilor şi al opresiunii", iar 1413–1414 este „anul apostaziei".

[108] Precum cea a evreilor din Palencia, în Castilia, care nu intră în atribuţiile episcopului local. Palencia era un oraş episcopal. În acest context, evreii reprezentau pentru episcop, care era seniorul lor, o sursă de venituri cu atât mai considerabile cu cât aceştia plăteau mai multe taxe către creştini. Regele Juan al II-lea îi acordă compensaţii financiare pentru pierderile pe care le suferea prin convertirea supuşilor!

[109] Cuvântul este atestat din 1380, mai mult ca injurie decât cu sensul de evrei convertiţi. Etimologia este incertă: *marrano* ar fi desemnat porcul, iar termenul s-a aplicat prin deriziune celor care nu obişnuiau să consume carnea acestui animal.

[110] Ele nu mai sunt autorizate să pronunţe pedeapsa cu moartea împotriva aşa-numiţilor *malsines*; se mulţumeau cu excluderea lor din comunitate.

[111] Un exemplu bun, dar izolat, este dat de aşa-numita *Biblie de la Guadalajara*. Este vorba despre o traducere adnotată în castiliană făcute de rabinul Moise

Arragel, la cererea seniorului de Calatrava, Louis de Guzmán, în colaborare cu franciscanii din Toledo.

[112] Între 1439 şi 1469, din cinci sute de colectori de impozite cunoscuţi, Ladero Quesada nu descoperă decât şaptezeci şi doi de evrei, sub 15% din total.

[113] Scandalul izbucneşte în momentul creării Inchiziţiei, în 1480, ca urmare a depoziţiei unui ţesător care-l cunoscuse bine pe Pedro de la Caballería. Atunci când cineva se întreba cum un om atât de versat în ale iudaismului putea fi creştin, acesta răspundea astfel: „Taci din gură! Nu eşti decât un prost. Ce aveam de câştigat dacă rămâneam evreu? Aş fi devenit rabin, dar nu mai mult, pe când acum am ajuns jurat şi, graţie omuleţului mort pe cruce, sunt şi seniorul Saragosei." Înainte de a se converti, Pedro de la Caballería nu îndrăznea să mişte un deget în ziua sabatului; „Acum fac ce vreau, inclusiv să ajunez pentru sărbătoarea de Kipur, dacă am poftă." Amănuntul picant este că Pedro de la Caballería ar fi fost autorul unei apologii a creştinismului: *Zelus Christi contra Judaeos, Sarracenos et infidels* (1450)!

[114] Referindu-se la persecutarea Almohazilor, Maimonide, foarte citit în comunităţile de evrei din Spania, admitea că un evreu se poate converti la o altă religie sub constrângere: „Legea" – scria el – „a fost făcută ca să fie respectată în timpul vieţii, nu ca să mori pentru ea." Maimonide nu condamna convertirea, ci renunţarea, din partea convertiţilor, de a practica în secret iudaismul.

[115] Referindu-se la convertiri, un alt evreu al vremii scria: „Majoritatea bandiţilor care colectau impozitele şi-au abandonat religia de frică să nu-şi piardă mijloacele de existenţă, căci nu ştiau să facă altceva. Artizanii au făcut la fel, văzându-se târâţi în mizerie, sortiţi lipsurilor şi închisorii."

[116] La începutul secolului al XV-lea se remarcă o revenire a interesului pentru operele lui Maimonide; *Călăuza rătăciţilor* este tradusă în castiliană.

[117]Cf. Yovel (Yirmiyahu), *Spinoza, el marrano de la razón*, Madrid, Anaya, 1995 (prima ediţie în engleză: *Spinoza and other heretics*, Princeton University Press, 1989).

[118] *Fortalitium fidei* (1459).

[119] *Lumen ad revelationem gentium* (1465) şi *Defensorium unitatis christianae.* În cea de-a doua carte, se pot citi fraze precum următoarea : „Dacă un nou creştin se poartă rău [...], trebuie pedepsit cu cruzime; voi fi cel dintâi care voi căra lemne pentru rugul său şi primul care va aprinde focul."

PARTEA A DOUA

Spania imperială

(1474–1700)

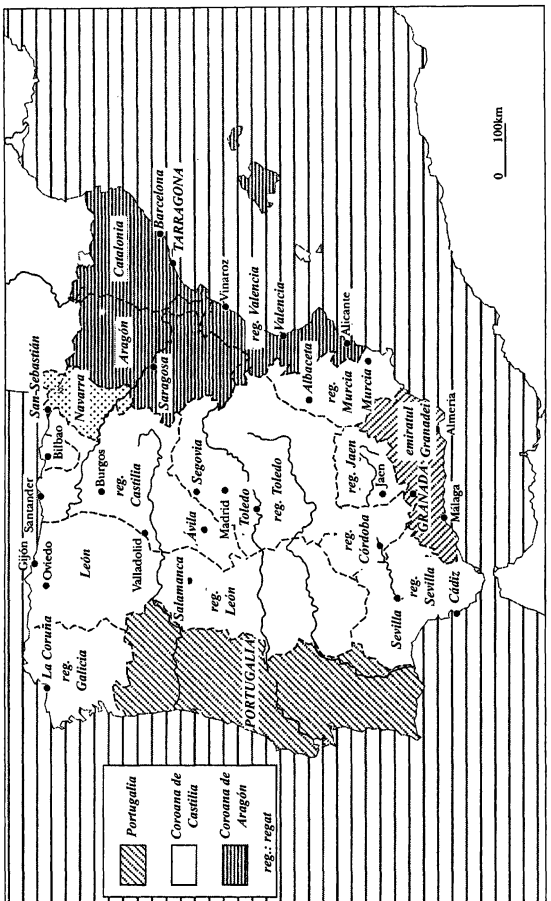

Peninsula Iberică la mijlocul secolului al XV-lea

În ultima treime a secolului al XV-lea, Peninsula Iberică încetează a mai fi un teritoriu la periferia creştinătăţii. Sub dominaţia Castiliei, cel mai dinamic dintre statele care formau Spania, ea se străduieşte să se unifice politic; se ridică în fruntea Europei şi-şi păstrează acest loc până la mijlocul secolului al XVII-lea. Iar această ascensiune a fost posibilă datorită operei a doi remarcabili suverani, Isabela de Castilia şi Ferdinand de Aragón, care au pus bazele dominaţiei spaniole, şi prin concursul de împrejurări ce a făcut din nepotul lor, Carol cel Mare, moştenitorul ducilor de Burgundia şi titularul Sfântului Imperiu Romano-German. În esenţă, bazele acestei puteri fuseseră puse de la sfârşitul secolului al XV-lea: o economie fondată pe exportarea materiilor prime, comerţul, şi, foarte curând, exploatarea bogăţiilor miniere din Lumea Nouă; o societate marcată de prestigiul valorilor nobiliare, în care ţăranii şi, la modul general, producătorii, erau sacrificaţi, în fine, un stat autoritar, al cărui motor era Castilia, un stat care impunea supuşilor săi o ideologie oficială, dar care respecta autonomia componentelor teritoriale. Perioada 1474–1700 este punctată de diferite domnii. Fiecare dintre ele a avut specificul ei, fără a fi alterată unitatea de ansamblu, căci regulile fixate de primii suverani se impuneau firesc şi celorlalte. La începuturi, îi aflăm pe fondatori, cei ce au fost numiţi Regii Catolici, Isabela şi Ferdinand, ce domnesc împreună până în 1504. După moartea Isabelei, regele Aragónului guvernează singur până la urcarea pe tron a nepotului său, în 1516. O nouă dinastie se instalează atunci în Spania. Gregorio Marañón i-a caracterizat suveranii prin următoarea formulă: cei cinci Habsburgi ce au domnit în Spania; primul, Carol Quintul (1516–1556), a inspirat admiraţia; al doilea, Filip al II-lea (1556–1598), respectul; al treilea, Filip al III-lea (1598–1621), indiferenţa; al patrulea, Filip al IV-lea (1621–1665), simpatia; al cincilea şi ultimul, Carol al II-lea (1665–1700), mila. Sintagma a fost bine asimilată şi oferă o imagine a evoluţiei care i-a uimit pe contemporani şi a inspirat atâtea cugetări pe tema măreţiei şi a decadenţei imperiilor.

CAPITOLUL I

Regii Catolici[120]

În 1474, în momentul în care Isabela urca pe tronul Castiliei, Peninsula Iberică era împărţită în cinci state: Portugalia, Castilia, Aragón, Navarra, ale căror teritorii se întindeau până la Pau, de cealaltă parte a Pirineilor şi, în sfârşit, la sud-est, ultimul vestigiu al puterii musulmane, emiratul Granadei. Exceptându-l pe ultimul, celelalte patru aveau sentimentul apartenenţei la o aceeaşi comunitate de civilizaţie, sau, să zicem, la o aceeaşi arie culturală. Fiind vorba de o dinastie castiliană ce domnea în Aragón din 1412, cum să nu fi avut impresia că făceau parte din aceeaşi familie? În ciuda diferenţelor dintre ele, pe care istoria le-a adâncit, se păstra nostalgia unităţii pierdute în 711 sub şocul invadatorilor musulmani ce a condus la „distrugerea" Spaniei, după cum mărturisesc cronicarii şi legendele populare. Nu s-a pierdut niciodată speranţa de a se reface această unitate, dar cum? În Castilia, această ambiţie era cea mai puternică; regii ei se credeau urmaşii legitimi ai monarhiei vizigote şi au aspirat mult timp să o reconstituie în folosul lor, dar, la mijlocul secolului al XV-lea, devine evident că unirea, dacă trebuia făcută, nu avea să se realizeze decât pe baza alianţelor dinastice. Din acest punct de vedere, Castilia, deoarece ocupa o poziţie centrală, a avut iniţiativa, iar prinţesa Isabela, moştenitoare a tronului din 1468, o ştia: depindea de căsătoria ei fie apropierea de Aragón, fie de Portugalia.

Alianţa portugheză era preferată de regele Castiliei, Enrique al IV-lea, ce urmărea să-şi mărite sora vitregă, pe Isabela, cu regele Portugaliei, iar pe fiica sa, Ioana, cu fiul cel mare, moştenitor al aceluiaşi rege. Era un mod de a acorda o şansă fiicei sale, infanta Ioana (căreia unii dintre nobili îi contestau drepturile) de vreme ce contractul prevedea următoarea clauză: în caz că Isabela nu ar fi avut urmaşi băieţi şi ar fi avut Ioana, tronul Castiliei ar fi revenit celei din urmă. La rândul lui, regele Aragónului, Juan al II-lea, se interesa îndeaproape

de situaţia Castiliei. Oare nu era el însuşi castilian? Căsătorindu-şi fiul, pe Ferdinand, cu moştenitoarea regatului Castiliei, Juan al II-lea ar fi împlinit fostul vis al infanţilor Aragónului: să ocupe în Castilia un loc de prim rang. Şi încă ce rang! Cel mai mare! Juan al II-lea recurge le toate mijloacele posibile pentru a o convinge pe Isabela, iar pentru a-şi atinge scopurile el apelează pe intrigantul episcop de Toledo, Carrillo, convins încă de mult de necesitatea de a se bizui pe Aragón pentru a contracara prea marea influenţă a Portugaliei.

Isabela alege Aragónul nu din cauză că Ferdinand avea aproape pe aceeaşi vârstă ca şi ea[121], ci pentru că era cel mai bun mijloc pentru ca ea să ajungă la putere: facţiunea portugheză era pe atunci foarte puternică în Castilia şi înclina mai degrabă în favoarea prinţesei Ioana care, pentru a-şi elimina rivala, avea nevoie de alianţa cu Aragónul. Căsătoria este celebrată în 1469 aproape în clandestinitate, pentru a dejuca vigilenţa regelui Castiliei. Sprijinul arhiepiscopului de Toledo a fost decisiv; el a oficiat căsătoria, după ce a dat citire unei false bule a papei Pius al II-lea prin care se acorda dispensa atât de necesară de vreme ce mirii erau veri de gradul doi[122]. Cunoscând curia Romei, el ştia că, dacă totul mergea bine, papa nu ar fi ezitat să reglementeze situaţia de îndată; de fapt asta şi face Sixt al IV-lea în decembrie 1471.

Enrique al IV-lea moare la 11 decembrie 1474, la Madrid. Isabela, care se afla la Segovia, este înştiinţată imediat. Ia măsuri fără a-şi consulta soţul ce plecase în Aragón să-şi ajute tatăl. La 12 decembrie, Isabela dă ordin să se oficieze o slujbă religioasă în memoria defunctului. A doua zi, în marea piaţă din Segovia, în prezenţa autorităţilor municipale şi a unor personaje neimportante — nici unul dintre mai-mari nu asistă la ceremonie — are loc proclamarea oficială a Isabelei drept „regină şi proprietară" a Castiliei, şi a lui Ferdinand, „soţul său legitim". Ca urmare, sunt răspândite circulare care somează ca în principalele oraşe să se organizeze ceremonii identice şi să se adopte aceeaşi formulare.

Proclamarea de la Segovia s-a făcut în maniera Isabelei. Ea a pus lumea întreagă în faţa faptului împlinit, începând cu soţul ei, care nu agrea deloc faptul de a fi redus la rangul de rege consort, deşi statutul lui fusese expres prevăzut în contractul de căsătorie din 1469. Întors în mare grabă, Ferdinand atrage atenţia că drepturile sale asupra Coroanei de Castilia erau cel puţin la fel de serioase ca şi ale Isabelei pentru că descindea în linie directă din familia Trastámara. Isabela nu cedează: contrar uzanţelor din Aragón, în Castilia femeile nu erau excluse de la succesiunea tronului. Juriştii sfârşesc prin a găsi un compromis, la 15 ianuarie 1475. Isabelei i se confirmă titlul de regină şi „titulară proprietară" a regatului; Ferdinand primeşte şi el titlul de rege al Castiliei. Se

înţelege că în documentele oficiale numele său îl va preceda pe cel al reginei. După moartea Isabelei, drepturile ei vor trece asupra copiilor rezultaţi din căsătorie. Înţelegerea din Segovia îi liniştеşte pe cei din Castilia care se temeau de o prea mare influenţă a Aragónului. Ea îl mulţumeşte şi pe Ferdinand oferindu-i, în fapt dacă nu şi în drept, puteri de suveran. Acordul, ce nu va fi niciodată repus în cauză, confirmă inteligenţa politică a regilor. Nimeni nu va reuşi să-i ridice pe unul împotriva celuilalt. Deciziile, fie că sunt luate de comun acord de regii ce se sfătuiau împreună, sau separat, de unul sau de altul, sunt irevocabile, decizia unuia atrăgând-o şi pe a celuilalt care şi-o asuma ca şi cum ar fi fost a lui. Toate textele oficiale sunt redactate în numele regelui şi al reginei[123]. Situaţia e de aşa natură încât şi astăzi, pentru problemele majore ale regatului — crearea Inchiziţiei, expulzarea evreilor, expediţia lui Cristofor Columb..., — istoricii sunt incapabili să spună care dintre cei doi, Isabela sau Ferdinand, a avut iniţiativa. Însemnele şi armele celor doi suverani — jugul şi săgeţile — figurau împreună pe monumente şi monede[124]. Avem de-a face, după opinia cronicarului Pulgar, cu o voinţă unică, dar care provenea din două părţi.

RĂZBOIUL DE SUCCESIUNE

Proclamându-se regină, Isabela şi-a asumat unele riscuri. Ea obligă nobilii şi cetăţile să se pronunţe imediat, fără a le lăsa timp să-şi negocieze aderarea în schimbul concesiunilor şi garanţiilor. Aşadar, Isabela a repurtat succese: Ávila, Valladolid, Tordesillas, Toledo, ţinutul basc, nu ezită deloc să o recunoască drept regină, dar Burgos, Zamora, Salamanca şi jumătatea meridională a regatului rămân în expectativă sau se declară făţiş ostile. Şi nobilimea era împărţită. Mendoza, Enríquez, Velasco şi Pimentel îşi confirmă adeziunea, dar marchizul de Villena, Diego López Pacheco şi clientela lui se opun şi devin apărătorii prinţesei Ioana, fiica lui Enrique al IV-lea. Se formaseră deja cele două tabere. Pe de o parte, cei care acceptau instaurarea unei puteri regale puternice care ar fi garantat ordinea socială şi privilegiile dobândite, de cealaltă parte, cei care preferau regimul precedent, în care Coroana trebuia să se sprijine pe nobilime drept forţă politică preponderentă. Aceştia din urmă îşi puneau speranţele în prinţesa Ioana ce ar fi trebuit să se arate mai docilă, în măsura în care ar fi avut nevoie de ei pentru a accede la tron şi pentru a se menţine acolo. Chestiunile juridice — dacă Ioana era fiica legitimă a lui Enrique al IV-lea, dacă Isabela nu era o uzurpatoare — erau secundare. Nimic nu o demonstrează mai bine decât

revirimentul arhiepiscopului de Toledo, Carrillo. A fost unul dintre cei mai eficace susţinători ai cauzei Isabelei atâta timp cât putea să o domine. Spera să devină al treilea om în regat, consilierul regilor, adevăratul stâlp al guvernării. Când realizează că tinerii suverani nu se vor lăsa manipulaţi şi că înţeleg să-şi exercite puterea fără a o împărţi cu altcineva, el schimbă tabăra. Ruptura are loc în mai 1475[125]. În mare, pe parcursul iernii 1474–1475, situaţia rămâne indecisă. Nici un entuziasm nu ridică poporul în jurul Isabelei, dar nici nu se manifestă vreo opoziţie deschisă. Surprinşi, adversarii ei pândesc ocazia favorabilă de a se pronunţa. Semnalul vine din străinătate. Aragónul era dinainte promis noilor suverani, dar acum se afla în război cu Franţa, ale cărei trupe ocupă oraşul Perpignan în martie 1475. Portugalia, în schimb, era neliniştită. Încă de pe la mijlocul secolului al XV-lea, ea căuta să-şi sporească influenţa în Castilia, şi o uniune dinastică ar fi permis constituirea unui bloc teritorial ce ar fi avut preponderenţă în peninsulă şi ar fi izolat Aragónul. Din acest punct de vedere, căsătoria Isabelei cu Ferdinand, în 1469, şi urcarea pe tron a Isabelei, în 1474, reprezentau două eşecuri diplomatice, iar Portugalia urmărea să recurgă la forţă pentru a răsturna situaţia. Regele ei, Alfons, ia poziţie pentru a susţine cauza nepoatei sale, prinţesa Ioana. Pentru a se vedea bine că nu va renunţa, el o căsătoreşte, în 29 mai 1475, chiar când armatele invadau Castilia şi când nobilii castilani rebeli treceau ei înşişi la atac.

Isabela şi Ferdinand aveau de făcut faţă unui război civil dublat de o invazie străină. Cele două frunţi încoronate erau solidare. Pentru a-i răpune pe duşmanii din interior, trebuiau respinşi invadatorii. Aceştia intră în Zamora şi Toro fără a întâmpina rezistenţă. Încearcă să cucerească oraşul Burgos, unde aveau partizani şi, de acolo, să se alăture aliaţilor francezi ce promiseseră să atace în ţinutul basc şi în Navarra. Pentru Isabela şi Ferdinand ţinta era de a-i opri pe portughezi la Zamora şi de a ocupa Burgosul. Al doilea dintre aceste obiective este atins în ianuarie 1476. Isabela în persoană acceptă capitularea oraşului, după o călătorie epuizantă, în plin viscol, în timp ce Ferdinand merge pe frontul principal, la Zamora. La 1 martie 1476, la Peleagonzalo, în apropiere de Toro, el zdrobeşte armata portugheză[126]. Imediat după victorie, Ferdinand trimite un mesaj soţiei sale: „Să vă intre bine în cap că astă-seară Dumnezeu v-a dat regatul Castiliei.“ Pentru a-şi celebra triumful, suveranii fac legământ să construiască la Toledo mănăstirea San Juan de los Reyes.

Partida nu era câştigată încă. Ca urmare, 50 000 de soldaţi francezi invadează ţinutul basc în martie, dar o contraofensivă castilană îi respinge. Acest eşec obligă Franţa să-şi revizuiască poziţia. În ciuda vizitei personale pe care i-o

face regele Portugaliei, Ludovic al XI-lea refuză să meargă mai departe. Ferdinand se consacră reducerii forţelor de rezistenţă. În septembrie, recucereşte Toro. Luptele se dau de-a lungul frontierei portugheze, în Extremadura şi în Andaluzia. Ofensiva finală începe în toamna lui 1478, pornind de la Trujillo. La 24 februarie 1479, portughezii sunt învinşi când încercau să mărşăluiască spre Mérida.

Regele Alfons nu mai insistă şi încetează lupta. Pacea este semnată în septembrie, la Alcáçovas. Portugalia părăseşte teritoriile ocupate şi o recunoaşte pe Isabela drept regină a Castiliei. Soarta prinţesei Ioana devine subiectul unor discuţii aprinse. Isabela veghează mai ales asupra acestui aspect. Căsătoria lui cu Ioana nefiind consumată, Alfons al Portugaliei o consideră nulă şi sugerează ca ea să se căsătorească cu moştenitorul Castiliei, care nu avea încă nici un an, pe când infanta Castiliei, Isabela, se va căsători cu moştenitorul tronului Portugaliei. Regina Isabela refuză categoric. Ea vroia să-şi îndepărteze definitiv rivala, ca şi cum nu-şi simţea în deplină siguranţă drepturile la Coroană. Trebuie să ne lămurim: Isabela nu este o uzurpatoare în adevăratul sens al cuvântului, de vreme ce regele Enrique al IV-lea a desemnat-o, în 1469, drept moştenitoare a tronului, însă el a fost constrâns de o coaliţie nobiliară s-o facă. I s-a forţat mâna; a trebuit să sacrifice atunci interesele fiicei sale legitime, ale cărei titluri păreau de necontestat. Ioana se vede condamnată a-şi sfârşi zilele într-o mănăstire[127]. Se conta pe alianţe matrimoniale pentru a proteja viitorul şi a păstra şansele unei viitoare uniri a întregii peninsule sub acelaşi sceptru. Infanta Isabela, fiica mai mare a Regilor Catolici, este promisă moştenitorului Portugaliei, Alfons. Căsătoria este oficiată în 1490, dar Alfons moare în anul următor. Tatăl său, Juan al II-lea, a luat în căsătorie o altă infantă spaniolă, Isabel, dar moare în 1495. Succesorul lui, Manuel I cel Norocos, se căsătoreşte în 1497 cu văduva lui care, la acea vreme, era moştenitoarea Castiliei. Copilul născut din această unire, Miguel, trebuia să unească sub Coroana lui cele trei Coroane (Portugalia, Castilia şi Aragón), dar moare prematur, în 1500. Această serie de nenorociri nu descurajează familiile regente. Manuel I se recăsătoreşte repede cu o altă fiică a Regilor Catolici, infanta Maria, a cărei fiică, Isabela, va deveni în 1526 soţia împăratului Carol Quintul şi va fi mama viitorului Filip al II-lea al Spaniei şi va cere, la momentul potrivit, drepturile de moştenitor portughez. Astfel, politica matrimonială a Regilor Catolici a pregătit unirea celor trei Coroane ale peninsulei, unire ce se va realiza efectiv între 1580 şi 1640.

Tratatul de la Alcáçovas se străduia, pe de altă parte, a pune capăt rivalităţii celor două puteri în Atlantic. Castilia acceptă că litoralul african şi arhipelagurile — exceptând Canarele — fac parte din zona de influenţă a

Portugaliei. Este o prefigurare a tratatului de la Tordesillas (1494) prin care portughezii şi castilienii îşi împărţeau lumea. Înfrângerea portugheză, previzibilă încă din 1476, are consecinţe diplomatice. În 1478, Franţa face pace cu regii Castiliei, dar păstrează, totuşi, Rousillon şi Cerdagne, pe care Aragónul i le cedează pe moment. În acelaşi an, Sfântul Scaun, care a preferat să rămână neutru în cearta dinastică, ia act de victoria Isabelei.

Invadând Castilia, regele Portugaliei spera să provoace o revoltă generală împotriva Isabelei şi a lui Ferdinand. Nu s-a întâmplat însă nimic de acest gen, iar lupta nu a fost câştigată dinainte. Vor fi necesari mai mult de trei ani pentru a veni de hac rezistenţei din interior. La începutul războiului civil, cinci regiuni se aflau în disidenţă: domeniile arhiepiscopului de Toledo, cele ale marchizului de Villena, care se întindeau de la Murcia la Toledo, Extremadura, Andaluzia şi Galicia, adică mai mult de jumătate din regat. O parte dintre nobilii rebeli se aliază după deruta aliaţilor portughezi, în martie 1476. Împotriva celorlalţi, Ferdinand şi Isabela pun în aplicaţie două mijloace de acţiune. Determină *Cortes*-urile din Madrigal (1476) să se creeze o forţă armată, Frăţia sfântă (*Santa Hermandad)*, finanţată de municipalităţi şi destinată, în principiu, menţinerii ordinii la sate. În fond, sub faţada că va lupta împotriva banditismului, această jandarmerie rurală urmărea să elimine orice opoziţie. Pe de altă parte, regii nu ezită să cultive sentimente de ostilitate faţă de regimul seniorial. Cheamă masele să se revolte împotriva seniorilor promiţându-le să le subordoneze direct Coroanei. Această propagandă era o armă delicat de manipulat. Era eficace împotriva nobililor rebeli, dar risca să-i neliniştească şi pe cei fideli. Odată făcute socotelile, lucrurile decurg de la sine. Marchizatul de Villena se dezmembrează. Familiile rivale din Andaluzia acceptă să facă pace între ele şi să recunoască autoritatea regilor în marile oraşe. Arhiepiscopul Carrillo nu se declară învins decât în ianuarie 1479. Aproape imediat, ultimul senior al Extremadurei depune armele. În Galicia, unii nobili continuă să se opună până în 1485. De fiecare dată, victoria este marcată de o avansare a regilor care profită de ocazie pentru a restabili pretutindeni prerogativele lor. Cronicarii au insistat cu complezenţă asupra unora dintre aceste campanii, mai ales asupra incursiunii în Andaluzia, în 1477, când regina în persoană îi primeşte pe cei care vroiau să se plângă de nobili şi le face dreptate. Probabil că realitatea a fost mai prozaică. În majoritatea cazurilor, regii nu au putut face altceva decât să negocieze cu puterile de fapt, punând capăt situaţiilor celor mai scandaloase, dar resemnându-se a face şi unele concesii. Esenţial, pentru ei, era să-şi afirme autoritatea. Spre asta tindeau măsurile menite a instaura supremaţia Statului.

REORGANIZAREA STATULUI

Să denunţăm, pentru început, o falsificare istorică ce porneşte de la cronicarii oficiali care, pentru a ridica mai bine în slăvi opera lui Ferdinand şi a Isabelei, au crezut că e necesar să-i defăimeze pe predecesorii lor. Domnia lor nu e un început absolut; simpla prezenţă a suveranilor nu a fost suficientă pentru a instaura, ca prin farmec, ordinea, justiţia, toleranţa socială. Drept dovadă stă lista fărădelegilor reprimate în 1492–1493, la peste cincisprezece ani de la războiul de succesiune. Este deja un loc comun în istoriografia regilor, şi în special în istoriografia Isabelei, să se înceapă orice studiu asupra perioadei printr-un capitol despre anarhia anterioară, cea care ar fi făcut ravagii înainte de 1475: hoţie generalizată, crime nepedepsite, dezordine peste tot, justiţie absentă. După 1475, se pare că s-ar fi reinstaurat calmul: o poliţie eficace i-ar fi vânat pe răufăcători, le-a garantat negustorilor şi călătorilor circulaţia nestingherită şi siguranţa pe toate drumurile regatului... Trebuie să nuanţăm acest tablou prea idealizat şi să-i marcăm etapele cronologice. Din 1454 la 1464, Castilia a cunoscut zece ani de pace şi de dreptate. După 1464, lucrurile se deteriorează ca urmare a neînţelegerilor politice, a pretenţiilor nobilimii, a disputelor dinastice, dar nu într-atât încât să se justifice condamnarea fără apel a domniei lui Enrique al IV-lea. Nu ştirbim cu nimic reputaţia Regilor Catolici observând că, în numeroase puncte, s-au limitat doar la a urma cu mai mult eficacitate, cu autoritate şi inteligenţă o sarcină sugerată de predecesorii lor. Opera lor în materie de ordine publică o confirmă. Creând *Santa Hermandad* în plin război civil, ei au pus la punct un instrument în serviciul exclusiv al statului.

Ideea plutea în aer de mai multe decenii. Existaseră mai întâi antecedentele medievale, *hermandades,* alianţe temporare ale unor oraşe încheiate pentru a se apăra mutual. Enrique al IV-lea visase să refacă instituţia, modernizând-o. *Hermandad* din Villacastín (1473) avea autoritate asupra întreg teritoriului şi avea o misiune specifică: menţinerea ordinii. *Santa Hermandad,* fondată la 19 aprilie 1476, în timpul *Cortes*-urilor din Madrigal, se inspiră din aceleaşi principii, dar merge mai departe: fiecare comună de mai mult de patruzeci de focuri (circa două sute de locuitori) trebuia să recruteze doi magistraţi şi o brigadă de intervenţie (*cuadrilleros).* De îndată ce era semnalată o crimă, brigada locală îi urmărea pe autorii ei până la graniţele comunei, apoi preda ştafeta brigăzii vecine, şi aşa mai departe, până la arestarea vinovaţilor ce erau judecaţi imediat. Mobilitate, eficacitate, justiţie rapidă şi expeditivă, acestea erau caracteristicile instituţiei.

În lunile următoare, se completează dispozitivul întărindu-se brigăzile locale cu cavaleri (unul la sută de focuri) şi cu soldaţi (unul la cincizeci de focuri). Într-un sfârşit, adunarea generală de la Dueñas organizează *Santa Hermandad* la nivel naţional, iar regatul este împărţit în districte. Trupele mobile *(capitanías)* întăresc brigăzile fixe. Un consiliu superior este desemnat pentru a gera bugetul şi este desemnat un comandant-şef, care nu era altcineva decât fratele regelui, Alfons de Aragón.

În principiu, *Santa Hermandad* nu era menită să devină o instituţie permanentă. Invocând necesităţile războiului civil, regii îi prelungesc existenţa până în 1477, apoi până în 1480. Plănuiau chiar s-o transforme în armată permanentă, iar contingentele ei aveau să intervină eficace în timpul războiului din Granada. Pe parcurs, totuşi, municipalităţile găsesc drept excesive contribuţiile fiscale pe care le necesita întreţinerea acestei miliţii. Regii se degrevează de sarcină în 1498, suprimând organele centrale, şi nu mai păstrează decât *cuadrillas* locale, însărcinate, ca la început, cu reprimarea banditismului la sate. Sub această formă, *Santa Hermandad* va rămâne în vigoare până la finele secolului al XVII-lea.

Menţinerea ordinii nu era decât un preambul pentru o sarcină mult mai importantă: restabilirea autorităţii statului. Toate măsurilor luate în acest sens sunt aprobate în 1480 de *Cortes*-urile reunite la Toledo. Reorganizarea puterilor publice, decisă în acest context, nu va fi repusă în cauză de Habsburgi; în esenţă, instituţiile puse la punct de Regii Catolici erau predestinate să dureze şi vor asigura timp de două secole preeminenţa puterii regale în Castilia.

O înaltă curte de justiţie a fost instalată la Valladolid, Cancelaria, însărcinată să judece în ultimă instanţă procese civile şi penale. După cucerirea Granadei, va fi creată o a doua cancelarie în acest oraş. Cea din Valladolid avea în competenţă teritoriile situate la nord de Tajo, celei din Granada îi revenea partea meridională a regatului. Regii încredinţează unui jurist, Montalvo, obiectivul de a reuni textele juridice dispersate, astfel încât să ofere magistraţilor şi apărătorilor referinţe precise şi indiscutabile. Este prima încercare de a înlocui confuzia cutumelor medievale cu reguli mai stricte şi mai omogene.

Municipalităţile rămân supuse unei oligarhii urbane restrânse, consilieri *(regidores* sau *vinticuatros)* care-şi transmiteau funcţiile din tată în fiu şi îşi rezervau funcţiile municipale, însă marile oraşe pierd mare parte din autonomia lor; ele sunt, din acel moment, supuse controlului aşa-numiţilor *corregidores* ce reprezentau puterea regală şi dispuneau de puteri extinse. Un *corregidor* prezida de drept şedinţele consiliului municipal şi îi sancţiona deliberările, el

era judecător, în primul rând, şi în al doilea rând, instanţă. Intervenea în desemnarea deputaţilor în *Cortes*-uri. Regii Catolici inovează mai puţin decât se crede, ei limitându-se doar a lua act de o evoluţie începută de mai mult de o jumătate de secol şi la a generaliza o instituţie pe care unii dintre predecesori au început s-o pună la punct, dar cu titlu excepţional şi temporar. Acest *corregidor* îşi exercita autoritatea şi dincolo de marginile oraşului de care răspundea; el era, oarecum, echivalentul unui guvernator de provincie. Regatul era divizat, în acest scop, în şaizeci şi patru de circumscripţii, sau *corregimientos,* ceea ce permitea puterii regale să se facă ascultată şi respectată pretutindeni.

Consiliul regal (*Consejo Real)* îşi vede poziţia modificată, iar atribuţiile foarte bine stabilite. Începând de acum, el este prezidat de un episcop şi format din trei nobili *(caballeros)* şi zece jurişti *(letrados).* Membrii înaltei nobilimi rămân membri de drept; pot continua să asiste la şedinţe, dar cu titlul de observatori şi de consultanţi. Privaţi de orice influenţă reală, mai-marii încetează, puţin câte puţin, să participe la lucrările Consiliului care devine, prin voinţa suveranilor, organul suprem al guvernului şi care reunea toate puterile, judiciare, administrative şi politice.

În sfârşit, confesorul reginei, Fray Luis de León Hernando de Talavera, întreprinde o reformă financiară de anvergură. Urmărea stabilizarea bugetului de stat, grevat de mai mulţi ani de rente de tot felul *(juros)* şi de recompense ce trebuiau vărsate către înalta nobilime; o parte a impozitelor era astfel deturnată în beneficiul particularilor, cel mai adesea mari seniori. Era o sarcină dificilă să smulgi acestor interesaţi ceea ce ei considerau drepturi ce li se cuvin pe drept. Suveranii reuşesc s-o facă, însă nu fără concesiuni. Aproape jumătate din *juros* sunt suprimate, operaţiune considerabilă comparabilă cu suprimarea bunurilor de mână-moartă *(desamortización)* realizată în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Statul reintră în posesia bunurilor, terenurilor, resurselor fiscale la care trebuise să renunţe odinioară în folosul seniorilor ce ştiuseră să exploateze slăbiciunea suveranilor. Aristocraţia castiliană acceptă să renunţe la numeroase profituri. Nu se ruina din atât, departe de aşa ceva... Regii Catolici continuă concesionările de rente, de impozite sau de pământuri, consimţite din 1464, adică de la începutul războiului civil ce acoperă ultima parte a domniei lui Enrique al IV-lea. Aceste concesionări erau considerate ilegale în măsura în care fuseseră smulse sub presiunea circumstanţelor. Or, aristocraţia dobândise marea parte din pământuri înainte de această dată, la sfârşitul secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea. Deci, ea iese mai slăbită din încercare, dar nu serios afectată. Contrar legendei, Regii Catolici nu şi-au propus niciodată să

anihileze înalta nobilime, ci doar i-au retras orice influenţă politică, extinzându-şi reţeaua de agenţi (*corregidores)* şi limitându-i rolul în Consiliul regal. Suveranii trăseseră învăţăminte din evenimentele anterioare şi meditaseră asupra degradării puterii regale pe parcursul domniilor precedente; erau prea preocupaţi să-şi rezerve exclusiv autoritatea supremă, pentru a mai împărţi cu oricine prerogativele. Aşa trebuie înţeleasă şi redobândirea ordinelor militare. Acestea posedau teritorii imense în centrul şi la sudul regatului; această acumulare de bogăţii făcea din ele adversari redutabili în caz de conflict cu regele. Pe măsură ce se eliberau funcţiile, Ferdinand este ales succesiv Mare Maestru al ordinelor Sfântul Iacob, Calatrava şi Alcántara, situaţie de fapt pe care papa Adrian al VI-lea o consacră şi de drept în 1524, acordând coroanei aceste demnităţi.

Regii Catolici au dorit, la începutul domniei lor, să se sprijine pe *Cortes*-uri, adică pe oraşe, pentru a-şi impune punctul de vedere în faţa oponenţilor, în special a seniorilor, şi pentru a confirma viziunea lor despre stat. Astfel trebuie interpretate întrunirile de la Madrigal (1476) şi, mai ales de la Toledo (1479–1480), care au permis trasarea liniilor majore ale noii organizări a regatului, crearea, generalizarea reţelei de *corregidores,* preeminenţa consiliului regal şi stingerea rolului politic al nobilimii. Împotriva nobilimii care, în epocă, reprezenta cel mai grav pericol, suveranii au obţinut concursul şi aprobarea *Cortes*-urilor. Odată obţinute aceste rezultate, *Cortes*-urile sunt trecute pe al doilea plan, ceea ce era firesc din perspectiva suveranilor: aveau nevoie de *Cortes*-uri pentru a anula orice influenţă a nobilimii, dar nu înţelegeau să împartă şi puterea cu ele. Între Regii Catolici şi *Cortes*-uri colaborarea nu a fost decât episodică: a durat atâta cât a trebuit pentru a îndepărta obstacolele şi pentru a organiza o putere solidă. După aceea sunt convocate rar[128], când trebuia pregătită succesiunea la tron sau când situaţia necesita impozite noi. Acest ultim caz nu apărea decât excepţional, deoarece fiscalitatea indirectă (*alcabalas* sau taxele pe tranzacţii) asigura Coroanei venituri regulate şi substanţiale. În plus, regii aveau o grijă deosebită să se asigure împotriva oricărei opoziţii. A se întruni în *Cortes*-uri rămânea un privilegiu rezervat unei minorităţi a oraşelor[129] care trimiteau fiecare câte doi deputaţi. Aceştia erau aleşi de un colegiu restrâns de consilieri. Graţie activităţii depuse de *corregidores,* ce prezidau consiliile municipale, puterea centrală dispunea de un drept de control asupra desemnării deputaţilor. Îi era permis — şi nu se privă de asta — să elimine eventualii opozanţi şi să împiedice a li se încredinţa un mandat imperativ. *Cortes*-urile n-ar fi avut cum să reprezinte o rezistenţă serioasă în faţa suveranilor.

DUBLA MONARHIE

În 1479, la moartea tatălui său, Juan al II-lea, Ferdinand primeşte Coroana de Aragón. Aşa se naşte dubla monarhie Castilia–Aragón, prima etapă în unificarea politică a peninsulei. Nu este vorba de o uniune naţională, ci de o simplă uniune dinastică: cele două grupe de teritorii aveau aceiaşi suverani, dar fiecare îşi păstra autonomia. În acest ansamblu, Coroana de Aragón ocupa un loc secundar. Este absurd să vorbim despre expansiunea castiliană pentru a explica această situaţie; ajunge să privim o hartă: Castilia reprezenta două treimi din teritoriul dublei monarhii. Demografia şi economia accentuează dezechilibrul: aproape 6 000 000 de locuitori în Castilia, în anul 1500, şi un pic mai puţin de un milion în Coroana de Aragón. Se înţelege că suveranii au acordat mai multă atenţie Castiliei: era fundamentul puterii lor. Aşa că au avut tendinţa de a neglija Aragónul, Catalonia şi Valencia. Nu au făcut decât rare şi scurte popasuri în aceste ţinuturi, de fiecare dată când se impunea prezenţa lor, ca de exemplu pentru a primi jurământul de fidelitate a *Cortes*-urilor, la începutul domniei, sau pentru a recunoaşte moştenitorul tronului. Se naşte astfel obiceiul de a guverna Coroana de Aragón prin delegaţie, prin intermediul viceregilor şi cu concursul Consiliului Aragónului, creat în 1494.

La drept vorbind, aceste teritorii asociate puneau mai puţine probleme politice decât Castilia, exceptând Catalonia, unde războiul civil din 1462–1472 lăsase sechele. Ferdinand se preocupă de aceste probleme de la urcarea lui pe tron şi supune aprobării, în 1480–1481, primele măsuri din ceea ce se va numi repunerea în drepturi (*redreç*). Ţăranii erau nemulţumiţi de soarta lor şi existau temeri că aveau să înceapă înfruntările cu seniorii. Cele două tabere se pun la adăpostul Coroanei; în 1486, prin aşa-zisa sentinţă de la Guadelupa, Ferdinand rezolvă problema: „relele uzanţe" — în special cel mai odios, „dreptul de a maltrata" —, sunt abolite, iar ţăranii au dreptul de a-şi obţine emanciparea în schimbul unei indemnizaţii rezonabile; li se recunoaşte dreptul de a rămâne pe pământurile pe care le lucrau, în nişte condiţii atractive: contracte de închiriere de foarte lungă durată pe care le puteau transmite moştenitorilor. Sentinţa de la Guadelupa permite constituirea în Catalonia a unei ţărănimi libere şi relativ mulţumite. Seniorii nu pierdeau prea mult: aveau să continue să ceară drepturi proporţionale cu valoarea pământurilor şi a recoltelor, şi asta atât de bine încât toţi şi-au făcut suma. Acest echilibru a adus Cataloniei pacea socială pentru aproape trei secole.

În privinţa instituţiilor, Ferdinand se inspiră, adaptându-le, de la cele adoptate în Castilia. Se viza reducerea rolului politic al adunărilor locale şi a se limita accesul la gestionarea problemelor de interes comun. În 1493, Consiliul Celor o Sută, organism ce delibera asupra vieţii oraşului Barcelona, se reorganizează: din acel moment va fi format din patruzeci şi opt de „cetăţeni onorabili", treizeci şi doi de comercianţi, treizeci şi doi de meşteşugari şi treizeci şi doi de lucrători. Puterea executivă era încredinţată la cinci consilieri aleşi la întâmplare: trei „cetăţeni", un negustor şi, alternativ, un meşteşugar şi un lucrător. Principii asemănătoare inspiră şi reformele introduse la Saragosa şi la Valencia. Instituţiile regionale şi locale devin astfel simple organisme administrative, iar oligarhiile tradiţionale se văd confirmate şi consolidate. Evenimente similare se petrecuseră deja în Castilia, cu soluţii diferite, la sfârşitul războiului de succesiune. Din acest punct de vedere, armonizarea între cele două Coroane este evidentă. Scopul era să se înceteze cu luptele între clanuri, stabilind un echilibru între rivale, de acum înainte asociate în faţa responsabilităţilor şi a profiturilor ce decurgeau de aici.

Trebuie, oare, să punem pe seama acestor reforme redresarea ce se constată în ultimii ani ai secolului al XV-lea în Catalonia? Ameliorarea este neîndoielnică, dar are loc cu preţul convertirilor şi al renunţărilor. Barcelona porneşte acum să caute în alte părţi grâul pe care odinioară îl găsea în Sicilia; ea cumpără lână, tot din Castilia, şi vinde la schimb ţesături şi pielărie. În ciuda acestei revigorări, Catalonia era departe de a-şi regăsi prosperitatea de odinioară. În Coroana de Aragón, Valenciei i se confirmă avantajul profitând de reculul catalan şi de marasmul din Majorca. Potenţialul agricol al regiunii şi producţia de lux, în special a mătăsurilor, i-au asigurat o reală prosperitate. O parte din comerţul mediteranean al Castiliei se efectuează, de atunci încolo, pornind din portul Valenciei, de unde se exportau către Flandra stafide, migdale, ulei, orez, zahăr, vin, iar către Neapole, sare. Valencia devine şi o piaţă financiară capabilă a împrumuta bani suveranilor. Cu cei 75 000 de locuitori pe care-i avea în 1483 — de două ori mai mult decât Barcelona şi de trei ori mai mult decât Saragosa —, Valencia era cel mai mare oraş al Peninsulei Iberice. În secolul al XVI-lea, ea va fi unul dintre centrele culturale cele mai vii ale Spaniei habsburgice.

Excepţia valenciană nu trebuie să mascheze decăderea globală a Coroanei de Aragón. Trebuie să ne mire că, de exemplu, Catalonia nu participa la marile iniţiative ale Regilor Catolici? Războiul din Granada, cucerirea Indiilor, şi chiar expansiunea în Italia, au fost duse de Castilia cu resursele şi cu oamenii

proprii. Desigur că existau şi aragonezi şi catalani în anturajul regilor, la Sevilla, la Neapole şi pretutindeni unde erau locuri de ocupat şi profituri de realizat, dar erau cazuri izolate. În materie de oameni, Coroana de Aragón se pierde în faţa dinamismului castilian. Spania modernă care se anunţa la sfârşitul secolului al XV-lea şi care înfloreşte în secolul al XVI-lea stă, mai presus de toate, sub semnul Castiliei şi al valorile castiliene. Catalanii şi aragonezii şi, într-o mai mică măsură, cei din Valencia, îşi dovedesc amărăciunea şi nu se vor recunoaşte niciodată ca făcând parte din acea Spanie.

RĂZBOIUL DIN GRANADA

După victoria asupra Portugaliei şi a inamicilor interni şi după reorganizarea politică, Isabela şi Ferdinand păreau a fi stăpâni pe situaţie, dar puterea le era încă fragilă: unitatea dublei monarhii era pur formală. Până şi în Castilia războiul civil lăsase urme: o parte din aristocraţie se consola cu greu că nu mai ocupa primele poziţii în stat, şi căutau un mijloc de a alia Castilia şi Aragónul şi să se ofere nobilimii un teren de acţiune şi, în sfârşit, să mobilizeze întreg poporul într-o acţiune puternică. Războiul Granadei răspunde acestor obiective şi va fi o cruciadă împotriva Islamului spaniol, ultimul episod al Reconquistei şi un prilej cu care eroismul, spiritul de aventură şi sentimentul religios se puteau descătuşa odată cu mirajul prăzii şi a jafurilor.

La drept vorbind, emiratul Granadei era condamnat de demult. Doar circumstanţele (catastrofele secolului al XIV-lea şi războaiele civile între creştini) i-au întârziat dispariţia, căci Spania creştină nu renunţase niciodată la ideea de a recăpăta de la mauri supremaţia peninsulei. Nu lipsea decât ocazia. Emirul Granadei este cel ce o oferă, fără a lua în consideraţie consecinţele. La Crăciunul din 1481, în chip de replică la o serie de ciocniri de trupe, ca multe altele, războinicii musulmani cuceresc pe neaşteptate târgul Zahara. Marchizul de Cádiz, Rodrigo Ponce de León, reacţionează ocupând Alhama, orăşel situat la doar câteva leghe de Granada, unde-i plăcea aristocraţiei maure să se strângă (februarie 1482). Lucrurile trebuiau să se oprească aici. Dovedindu-şi curajul, marchizul de Cádiz a reuşit să evacueze Alhama în schimbul unei răscumpărări şi a unei prăzi de război substanţiale. Dar Ferdinand şi Isabela decid să preia frâiele situaţiei. Aveau, în sfârşit, un pretext să intervină. Iată ce mărturisesc, începând de la 2 februarie, chiar înainte de a fi informaţi despre ocuparea Alhamei: „Suntem fericiţi că Zahara a căzut. Asta ne dă ocazia de a

începe imediat ceea ce plănuiam a lăsa pe mai târziu, războiul împotriva Islamului." Substituindu-se inițiativelor locale, regii iau decizia de a apăra Alhama și de a face din ea un punct de pornire al unei acțiuni de anvergură. Ei solicită concursul nobilimii andaluze și fac să amuțească rivalitățile locale în fața interesului național. Își ocupă pozițiile pentru a conduce operațiunile.

Războiul va dura zece ani, în ritmul unei campanii pe an, de primăvara până toamna. Luptele se opreau iarna, când zăpada făcea dificilă mișcările de trupe în această regiune cu relief accidentat. Conflictul prilejuiește, pentru castilieni și aliații lor aragonezi, punerea la punct a unui dispozitiv militar, a unei administrații și a unei fiscalități, ce contribuie la fondarea statului modern pe care-l înzestrează cu o armată eficace. Forțele erau inegale. Deoarece creștinii aveau avantaj numeric: între 1482 și 1484, între 6 000 și 10 000 de cavaleri și între 10 000 și 16 000 de infanteriști iau parte la fiecare campanie, iar efectivele au sporit începând din 1485. Armata era constituită din contingente provenite din rândul nobilimii (aproape 5 000 de cavaleri și 3 000 de soldați de infanterie în 1485, dublu în 1489), din reprezentanți ai orașelor, în special cele din Andaluzia, din *Santa Hermandad*, și din câteva grupuri de străini (infanteriști elvețieni, arcași englezi...). Sub comandamentul regelui Aragónului, armata se deplasa, însoțită de o mulțime de servitori (30 000 în 1483) însărcinați să ardă recoltele, să taie viile și pomii fructiferi, să distrugă morile. Urmăreau înfometarea inamicului și asedierea fortărețelor. Artileria avea rolul decisiv. Pentru a o moderniza, au fost chemați experți din Italia, din Franța, din Germania. Transportarea tunurilor obliga și la lucrări de anvergură, din cauza reliefului trebuiau tăiate drumuri și construite poduri. S-au rechiziționat căruțe, boi, măgari, catâri, au fost mobilizați cantonieri, pontonieri. În 1485, 6 000 de muncitori au primit ordin să taie în douăsprezece zile un drum de trei leghe pentru a putea trece 2 000 de căruțe. Pentru asediul de la Baza (1489), a fost necesar ca 10 000 de muncitori să lucreze timp de două luni pentru a construi drumul cu două căi pe unde aveau să treacă cei 14 000 de catâri cu proviziile armatei. În spate, se aflau spitalele de campanie. Crearea acestor corpuri specializate (artilerie, geniu, transporturi, sănătate) constituia o noutate și contribuie la transformarea armatei castiliene într-una dintre cele mai moderne din Europa; dovada avea să vină peste douăzeci de ani, odată cu războaiele din Italia.

În acest război de zece ani, se disting patru etape. Prima (1482–1484) stă sub semnul improvizației. Regii au subestimat rezistența inamicului, așadar au eșuat la Loja și în Málaga. A doua etapă (1485–1487), este mult mai eficientă. Mai bine echipată, armata castiliană ocupă partea centrală și occidentală a emi-

ratului, cu oraşele Ronda, Loja, Marbella şi, mai ales, Málaga, principalul port a cărui cucerire tăia relaţiile Granadei cu Africa de Nord. Restul teritoriului, exceptând capitala, cade în 1488–1489, dar mai sunt necesare încă şase luni de asediu (de la 20 iunie la 4 decembrie 1489) pentru a anihila rezistenţa de la Baza, la care au luat parte 15 000 de cavaleri şi 80 000 de infanterişti.

Rămânea Granada care, logic, trebuia să capituleze. Asta şi sperau Regii Catolici care, la 18 februarie 1490, considerau că războiul se terminase şi plănuiau să-şi facă intrarea în capitală în luna următoare. Oraşul era izolat, în sfârşit. În plus, el era considerat de emirul Boabdil, „micul rege", drept un aliat de principiu al creştinilor. Unul dintre atuurile Regilor Catolici era faptul că au avut întotdeauna de-a face cu adversari dezbinaţi. De la mijlocul secolului al XV-lea, certurile dintre clanuri au fost permanente la Granada. În 1482, emirul Muley Hacén (Abu-I-Hassan Ali) îl detronase pe tatăl său, dar era el însuşi slăbit de rivalităţile din harem şi, în special, de înfruntarea dintre triburile Zegris şi Abencérage. În iulie anul următor, aceştia îl sprijină pe Boabdil împotriva lui Muley Hacén şi împotriva unchiului său, Ibn Sad, zis Zagal. Fiecare îşi duce lupta pe cont propriu, fără a se sfătui cu coreligionarii şi rivalii. Boabdil este luat prizonier de două ori, dar de fiecare dată îl eliberează Regii Catolici care contau pe el pentru a semăna zâzania în tabăra adversă. Manevra reuşeşte. În 1485, existau doi emiri: Zagal, care a succedat bătrânului Huley Hacén, şi Boabdil. Cei doi îşi dispută ceea ce rămăsese din regat. Boabdil, stăpân al Granadei, era de fapt vasal Regilor Catolici şi s-a angajat chiar să le ofere oraşul odată ce Zagal ar fi fost eliminat din luptă. Ceea ce şi face în decembrie 1489. Se înţelege, date fiind aceste condiţii, siguranţa pe care o aveau Regilor Catolici ce sperau ca Boabdil să-şi ţină promisiunea.

Numai că Boabdil nu era atât de puternic pe cât se credea. În oraşul Granada, populaţia crescuse. Devenise refugiul a mii de învinşi şi al neînduplecaţilor ce-i reproşau lui Boabdil versatilitatea şi trădarea. Printre ei figura un grup considerabil de renegaţi, cei ce erau numiţi *elches*, ce se temeau să nu ajungă în faţa Inchiziţiei dacă erau prinşi de creştini. Întregul an 1490 se petrece astfel în discuţii vane între cele două tabere şi în hărţuieli fără sens. Ferdinand şi Isabela decid să-şi intimideze inamicul ca să-l oblige să capituleze. În aprilie 1491, ordonă mobilizarea tuturor bărbaţilor, de la optsprezece la şaizeci de ani, capabili să poarte arme. Această armată ia poziţie la porţile Granadei şi asigură un blocaj complet: nu soseşte nici o întărire, nici o provizie. În iunie, pentru a-şi sublinia hotărârea, regii construiesc în câteva săptămâni tabăra Sfintei Credinţe, în realitate un nou oraş — Santa Fe —, după planul în eşichier care va face avere mai

târziu în Lumea Nouă. Anunţă că nu vor pleca decât pentru a intra în Granada. În capitală se organizează rezistenţa, dar Boabdil ştia că sfârşitul era aproape. El intră în secret în tratative şi, la 25 noiembrie 1491, se semnează un acord în condiţii favorabile musulmanilor, care obţin securitatea persoanelor şi a bunurilor, libertatea cultului, construirea moscheilor acolo unde-şi doresc, respectarea legilor Coranului în procesele între musulmani, garanţia că nu se va lua nici o măsură împotriva renegaţilor. În schimb, Boabdil se angaja să predea Granada peste două luni. Starea de spirit a celor din oraşul asediat obligă la revizuirea acestui termen. Acuzat că şi-a trădat coreligionarii, lui Boabdil îi e din ce în ce mai greu să se facă ascultat; îi presează pe regi să ocupe Granada neîntârziat. În noaptea de 1 spre 2 ianuarie 1492, un mic detaşament ocupă Alhambra. Ceremonia oficială de capitulare are loc în după-amiaza de 2 ianuarie. Boabdil, fusese menajat de orice umilinţă (el nu mai săruta mâna suveranilor creştini), înmânează cheile oraşului contelui de Tendilla, apoi porneşte spre fieful ce-i fusese încredinţat în masivul Alpujarras[130]. Pe cel mai înalt turn al Alhambrei a fost înălţată crucea, stindardul lui Iacob, şi armele Castiliei şi Leónului.

Reconquista se terminase. Regatul Granadei este încorporat Coroanei de Castilia. Contele de Tendilla, Iñigo López de Mendoza, devine primul vicerege cu titlul de căpitan general al Alhambrei. Confesorul Isabelei, Fray Hernando de Talavera, este numit arhiepiscop al noii dioceze. Un al treilea personaj, Fernando de Zafra, este însărcinat să organizeze teritoriile cucerite. Totuşi, clauzele liberale din 1491 au fost repede uitate. Începând din 1502, încep strădaniile de a-i asimila pe musulmani, forţându-i să se convertească, ceea ce ridică o problemă pe care Spania secolului al XVI-lea va fi incapabilă s-o rezolve: aceea a *moriscilor,* sau a descendenţilor maurilor.

UNITATEA RELIGIOASĂ

Atitudinea Regilor Catolici în privinţa minorităţii evreieşti ridică trei probleme distincte: una religioasă, mai întâi, apoi o problemă socială, din cauza rolului pe care-l juca această minoritate, şi o problemă politică, în fine. O unitate a regatului se putea împăca şi cu coexistenţa unor comunităţi religioase diferite?

Mulţi dintre proaspeţii creştini, convertiţi începând cu 1391, nu ceruseră botezul decât pentru a scăpa de persecuţie. Cum pericolul se îndepărtase, unii reveniseră clandestin la iudaism. Alţii, mai numeroşi, îşi păstraseră în viaţa

cotidiană vechile obiceiuri. Şi aşa au ajuns suspecţi cu toţii, în ochii mulţimii catolice care-i acuza că iudaizează mai mult sau mai puţin deschis, şi asta atunci când nu le atribuia acte mai grave precum profanarea ostiilor sau comiterea crimelor ritualice. Botezul i-a asimilat pe *conversos* cu creştinii, din punct de vedere al drepturilor civile: ei aveau acum acces la funcţii altădată interzise. Intră în consiliile municipale *(regimientos)*, se aliază prin căsătorie cu familiile de nobili, se insinuează în rândurile clerului unde cultul le permite să urce în ierarhie şi să ocupe înalte demnităţi. Se consolidează antisemitismul de odinioară ce îi viza atât pe cei rămaşi evrei, cât şi pe cei convertiţi. Pentru a încerca să rezolve aceste probleme, Regii Catolici ajung la concluzia că trebuie să se creeze mai întâi un tribunal special, însărcinat să vegheze la puritatea credinţei la cei convertiţi, apoi la expulzarea celor ce erau hotărâţi să rămână evrei.

Există îndoieli cu privire la sinceritatea noilor creştini, iar faptele arătau că aceste bănuieli erau adeseori fondate. Simpatizanţii convertiţilor, şi chiar unii dintre aceştia, o recunoşteau, refuzând totuşi să generalizeze aceste acuzaţii. Mulţi îmbrăţişaseră creştinismul fără gânduri de întoarcere sau intenţii ascunse şi, deşi doar câţiva indivizi se expuneau criticilor, toţi convertiţii erau loviţi de aceeaşi ostilitate, devenind victime ale aceloraşi prejudicii — toţi erau asimilaţi fără deosebire sub acelaşi apelativ injurios de marani. Aşa se ajunge la ideea de a se crea un tribunal special, însărcinat să ancheteze cazurile îndoielnice, care să ia măsuri împotriva iudaizanţilor dovediţi, dar, la fel, să îi absolve pe alţii, după părerea lor majoritatea, de infamie. Se vizase deja o astfel de măsură şi la sfârşitul domniei anterioare, dar Enrique al IV-lea nu-i dăduse curs. Se poate vedea prin acest exemplu, o dată în plus, că ceea ce caracteriza politica Regilor Catolici era mai puţin originalitatea soluţiilor şi a reformelor, cât hotărârea de a le pune în aplicare atunci când le credeau indispensabile.

Prin bula *Exigit sincerae devotionios* din 1 noiembrie 1478, papa Sixt al IV-lea îi autoriza pe Regii Catolici să numească inchizitori în regatele lor. Noul tribunal trebuia să fie alcătuit din ecleziaşti, dar avea să rămână în strictă dependenţă faţă de stat. Sfântul Scaun delega astfel puterii civile una dintre prerogativele sale: apărarea credinţei şi lupta împotriva ereziei. În aceasta consta originalitatea Inchiziţiei spaniole şi ceea ce o distingea de Inchiziţia medievală, încredinţată episcopilor. Regii aşteaptă doi ani, până în noiembrie 1480, înainte de a numi primii inchizitori. Noul tribunal îşi precizează foarte repede câmpul de acţiune, modul de organizare şi procedura.

Domeniul de acţiune era apărarea tradiţiei catolice şi extirparea ereziei *(la herética pravedad)*. Mai întâi îi atacă pe iudaizanţi, iar mai târziu, în secolul

al XVI-lea, va urmări sectele pseudo-mistice *(alumbrados)* şi de protestanţi. Ca accesoriu, Inchiziţia avea să aibă ca sarcină şi reprimarea homosexualităţii *(el pecado nefando*: păcatul de nerostit), bigamia, dezmăţul preoţilor, vrăjitoria, blasfemia... în măsura în care aceste practici ameninţau dogma. În esenţă, ea rămânea fidelă vocaţiei sale: nu o interesa ce fac oamenii, ci ceea ce gândesc, credinţa, şi nu moravurile. Inchiziţia avea să fie singura instituţie din vechiul regim ce avea competenţe în toate structurile societăţii şi asupra întregului teritoriu al monarhiei. Ea ignora privilegiile clerului şi ale nobilimii, funcţiona şi în Coroana de Castilia şi cea de Aragón, în ciuda statutului juridic al acestor ultime teritorii ce aveau legi proprii. Ferdinand a exploatat acest lucru şi a impus Inchiziţia în statele Coroanei de Aragón, în ciuda independenţei *(fueros)*.

Instituţia Inchiziţiei era condusă de un consiliu *(Consejo de la Suprema y general Inquisición,* prescurtat *Suprema),* prezidat de inchizitorul general. Reprezenta unul dintre marile organisme ale statului, cu aceleaşi drepturi ca şi Consiliul regal sau, mai târziu, precum Consiliul Finanţelor sau Consiliul Indiilor. În oraşele mari, sunt instalate tribunale autonome, compuse din cel puţin doi inchizitori, dintr-un asesor, un acuzator public *(fiscal)* şi din personal subaltern, fără a mai vorbi de ajutoarele benevole şi neretribuite: familiarii Sfântului Oficiu.

Procedura folosea maximum de eficacitate şi minimum de publicitate. Sosind într-un oraş, inchizitorii începeau prin a publica un edict de graţie, sau un edict de credinţă. De fapt, era lista principalelor greşeli de combătut, a preceptelor eretice, a atitudinilor ce dovedeau o credinţă deficitară sau îndoielnică. Apoi, credincioşii erau chemaţi să se autodenunţe, sau să-i denunţe pe alţii. Se strângeau denunţurile, care nu erau anonime, dar erau ţinute secrete: un acuzat nu trebuia să ştie cine-l acuză, cel puţin la început. Acuzaţiile erau cercetate de teologi *(calificadores),* care decideau dacă era cazul de urmărire. În acest caz, *fiscal*-ul formula un mandat de arestare. Acuzatului i se cerea apoi să-şi mărturisească greşelile şi i se citeau acuzaţiile aduse. Acesta se putea îngriji să-şi pregătească apărarea, să recurgă la unii martori *(proceso de tachas),* să aducă dovezi indirecte ale credinţei *(proceso de indirectas),* să prezinte martori ai apărării *(proceso de abonos).* Ca şi justiţia civilă, Inchiziţia îi supunea pe acuzaţi torturii prealabile pentru a le smulge mărturisirile. La finele acestei proceduri, care putea dura luni şi chiar ani, tribunalul, reunit în *consulta de la fe,* decidea sentinţa: achitarea sau condamnarea şi, în acest ultim caz, pedeapsa de urmat. Pedepsele mergeau de la simpla abjurare până la moartea pe rug *(relajación).* Condamnatul era dat pe mâna justiţiei laice, trecând prin penitenţă, închisoare,

galere, flagelare, exil, pedepse însoţite de confiscarea bunurilor şi de interdicţia de a exercita anumite profesii. Aceste sentinţe erau făcute publice în cursul unei ceremonii solemne, concepută ca o *reparatión* şi o mărturisire de fidelitate faţă de credinţă, de unde şi numele ei: act de credinţă *(auto de fe).* Autorităţilor şi populaţiei li se cerea să participe. Condamnaţii ce urmau a fi reintegraţi în comunitatea religioasă *(reconciliados)* asistau la ea în calitate de penitenţi *(san benito)*, îmbrăcaţi în hainele de infamie care mai apoi erau agăţate pe bolţile bisericii parohiale, pentru a perpetua amintirea acelei zile. După ceremonie, condamnaţii la moarte erau conduşi la rug.

În principiu, Inchiziţia era destinată a apăra tradiţia religioasă, dar, în fapt, ea fusese creată pentru a-i sancţiona pe cei *conversos* iudaizanţi şi, pe parcursul îndelungii sale istorii, ea nu avea să piardă niciodată din vedere acest obiectiv. Asta îi neliniştea şi pe contemporani. Convertiţi ireproşabili, precum Fray Hernando de Talavera, sau cronicarul Pulgar, pun în discuţie de la început nu principiul unei jurisdicţii de acest fel, ci implicaţiile concrete. Religia asigura coeziunea organismului social. Deci părea legitim să se acţioneze împotriva celor care, îndepărtându-se de dogmă, ameninţau s-o distrugă. Criticile se îndreaptă asupra metodelor, în special asupra caracterului secret al procedurii, şi mai ales asupra discriminării căreia îi erau victime aceşti *conversos;* criticând o singură formă de erezie — aceea a iudaizanţilor — şi la o singură categorie de eretici — cei de origine evreiască —, Inchiziţia contrazicea principiile universalităţii catolicismului, conform cărora nu trebuia să existe decât o singură turmă şi un singur păstor. Toţi creştinii erau fraţi întru Iisus Hristos şi membri ai aceleiaşi Biserici, oricare ar fi fost data când s-au botezat. Începând din momentul când se hotărăşte să se vâneze o singură categorie de eretici, orice *converso* devine un criminal în libertate, un suspect, un paria. Dincolo de aceste critici, se punea o problemă de fond: avea dreptul Inchiziţia de a impune credinţa prin constrângeri? Oare rolul statului era să vegheze la puritatea religiei? Odată cu Inchiziţia se poate spune că se pune la punct, la sfârşitul secolului al XV-lea, prima formă de totalitarism modern. Statul nu se mulţumea doar să impună supuşilor săi respectarea ordinii publice. Le impune şi o ideologie şi îi consideră *a priori* drept suspecţi pe cei care nu profesează religia oficială. Regii Catolici doreau să se sfârşească odată cu antisemitismul medieval. Pentru asta nu vedeau decât o cale: să-i forţeze pe convertiţi să se asimileze definitiv creştinătăţii şi să renunţe la toate obiceiurile tributare trecutului lor de evrei; antisemitismul va dispărea atunci când nimic n-avea să-i mai diferenţieze pe convertiţi de vechii creştini.

Inchiziţia avea să-i incrimineze doar pe noii creştini, născuţi din iudaism, pe cei despre care se credea că nu se convertiseră nici sincer, nici pe deplin. Cei care aleseseră să rămână evrei şi-au păstrat libertatea de a-şi practica religia; în 1480, sunt repuse în vigoare vechile legi, în special obligaţia de a purta semne distinctive şi de a trăi în cartiere rezervate lor. În ciuda acestor discriminări, condiţia evreilor nu s-a înrăutăţit deloc odată cu urcarea pe tron a Regilor Catolici, ci chiar s-a ameliorat, graţie restabilirii ordinii publice. În mai multe rânduri, suveranii avertizează că nu vor tolera nici o spoliere, nici un abuz, nici o nedreptate împotriva evreilor cărora li se garanta protecţia din partea Coroanei. Evreii din Spania erau conştienţi de acest fapt. Chiar în 1487, ei scriau coreligionarilor din Roma felicitându-se pentru că erau supuşii unor regi binevoitori în privinţa lor.

Cu toate acestea, la 31 martie 1492, Regii Catolici au decis că toţi evreii trebuiau să părăsească Spania în termen de patru luni. Cum ar trebui să interpretăm această măsură? Explicaţia cea mai plauzibilă este şi cea mai simplă, cea oferită de decretul de expulzare şi în care se puteau citi următoarele: asimilarea convertiţilor devenise dificilă, dacă nu imposibilă, prin prezenţa evreilor ce întreţineau cu ei legături de rudenie, de prietenie şi profesionale. Atâta timp cât aveau să rămână evrei în Spania, la contactul cu ei, convertiţii nu puteau renunţa niciodată la vechile obiceiuri şi vor fi incitaţi să iudaizeze. Deci, era nevoie ca evreii să fie alungaţi.

Această explicaţie oficială i-a lăsat destul de sceptici pe mulţi istorici: religia ar fi putut fi, foarte bine, doar un pretext ce disimula adevăratele intenţii. Se crease o falsă problemă — aceea a evreilor creştinizaţi de formă şi a iudaizanţilor — pentru a elimina o minoritate etnică sau o clasă socială? Această teză este susţinută mai ales de B. Netanyahu. După părerea acestui istoric, în 1480, evreii pseudo-creştinizaţi erau în curs de a fi asimilaţi, iar numărul evreilor autentici era în continuă scădere. Inchiziţia ar fi întrerupt brutal acest proces, ar fi împins spre iudaism bărbaţi şi femei ce erau pe cale să renunţe la el, şi ar mai fi prelungit pentru ceva vreme maranismul în agonie. Dovada, după opinia acestui autor, este că majoritatea evreilor expulzaţi din Spania a ales să se instaleze nu în ţările musulmane, unde şi-ar fi putut practica liber iudaismul, ci în ţările creştine — Portugalia, Franţa, Italia... — unde ştiau că aveau să întâmpine dificultăţile în a trăi după cum le-o cerea religia lor. Acest argument suportă două obiecţii: 1. mulţi dintre evrei şi-au aflat refugiul în Imperiul Otoman, unde li s-a lăsat libertatea de practicare a cultului religios; 2. alţii au preferat să creadă că edictul de expulzare avea să fie abrogat; prin urmare, s-au îndreptat spre ţările vecine — Africa de Nord, şi nu doar Italia şi Portugalia — cu speranţa că era o instalare provizorie şi că vor

putea reveni curând în ţinutul natal. Pe de altă parte, teza lui Netanyahu se bazează pe hotărârile luate de rabinii din Africa de Nord în situaţiile care-i aveau în cauză pe evreii convertiţi doar de formă. Or, aceşti rabini, care părăsiseră Spania în timpul marilor persecuţii din 1391–1415, nu puteau fi altfel decât severi faţă de aceia dintre coreligionari cărora le lipsise curajul necesar pentru a rămâne fideli credinţei, care preferaseră confortul material, sau care fuseseră seduşi de tendinţele raţionaliste. În fond, continuitatea unei minorităţi de evrei ortodocşi şi realitatea cripto-iudaismului spaniol şi portughez sunt bine documentate.

Presupunând că cele susţinute de Netanyahu ar fi adevărate, atunci care ar fi fost adevăratele intenţii ale Regilor Catolici? Putem să distingem două posibile argumente: rasismul şi cupiditatea. Existau, evident, antisemiţi în Spania, în toate mediile, dar regii nu se numărau printre ei. Înainte, ca şi după instaurarea Inchiziţiei, se numărau şi evrei şi *conversos* în anturajul lor, şi încă în funcţii foarte importante. Un *converso*, Hernando de Talavera, era confesorul reginei. Din 1474 până în 1492, acesta a jucat un rol esenţial în politica internă, iar în 1492 a fost desemnat drept primul arhiepiscop al Granadei recucerite. După expulzarea evreilor, s-a petrecut acelaşi fenomen, iar unii *conversos* continuau să ocupe funcţii de prim rang. Oare suveranii au practicat demagogia dorind să flateze un antisemitism pe care nu-l împărtăşeau? Asta nu pare să le fi stat în caracter. Ei nu au ezitat a-şi impune voinţa în domenii la fel de importante şi în faţa unor grupări puternice şi organizate, precum nobilimea şi clerul. De ce s-ar fi temut de ceea ce credeau supuşii lor, respectiv evreii şi noii creştini? De fapt, regii nu aveau ca obiectiv eliminarea evreilor, ci asimilarea lor şi extirparea iudaismului. Sperau că, puşi a face o alegere dureroasă, majoritatea evreilor s-ar fi convertit şi ar fi rămas în Spania. Nişte antisemiţi n-ar fi făcut astfel de socoteli. Argumentul cupidităţii — pofta de a-şi însuşi averile evreilor obligaţi să plece — este la fel de fragil. Regii Catolici nu s-ar fi lipsit de nişte contribuabili supuşi în schimbul unui profit imediat. Precum observa şi Domínquez Ortiz, a-i elimina pe bogătaşi[131] nu părea a fi cel mai bun mijloc de a îmbunătăţi randamentul impozitelor pe capital. În rest, Regii Catolici au recunoscut ei înşişi că, în plan financiar şi economic, expulzarea fusese o mişcare greşită. Regina, în special, şi-a dat seama perfect despre consecinţele politicii religioase asupra economiei ţării: marasm temporar în afaceri, penurie de câştiguri pentru stat etc.

Să fi cedat Regii Catolici presiunii nobililor dornici să se debaraseze de o burghezie în formare ce le-ar fi ameninţat interesele? Oare avem de-a face cu un episod al luptei de clasă? Să ne amintim, totuşi, că nici evreii, nici proaspeţii creştini, nu formau o clasă socială omogenă, deşi observăm, şi la unii şi la alţii, o

aplecare spre endogamie. Printre ei existau la fel de bine şi bogaţi şi săraci — mai mult săraci — şi exercitau cele mai felurite profesii. Dar erau şi solidari? Asta nu mai e sigur. S-a văzut că evreii le reproşau noilor creştini că s-au convertit şi că unii *conversos* se dovedeau adeseori prea riguroşi în privinţa evreilor şi a falşilor convertiţi. Ar mai fi de demonstrat că burghezia spaniolă era formată, majoritar, din evrei şi din *conversos*. De fapt, nobilimea nu era ameninţată în mod aparte în acea vreme. Îşi pierduse, evident, o parte din puterea politică, dar îşi menţinuse o considerabilă forţă economică, iar influenţa socială nu i se ştirbise — rămânea o putere de bază a statului. Ne întrebăm cu ce i-ar fi putut deranja evreii? Chiar admiţând că evreii şi convertiţii ar fi constituit bazele unei burghezii în formare, oare se opunea cu ceva această burghezie nobilimii? Nimic nu ne îndreptăţeşte să credem asta. Marii burghezi ai Castiliei şi aristocraţii aveau interese complementare, nicidecum antagonice: şi unii şi alţii se asociaseră în exploatarea pieţei lânii, unii în calitate de crescători şi proprietari de păşuni, alţii în calitate de exportatori.

Epuizând toate argumentele, explicaţia oferită în preambulul decretului de expulzare este, fără îndoială, cea mai bună. Se dorea crearea unei situaţii ireversibile; eliminând iudaismul sperau a-i descuraja pe evrei. Climatul de exaltare religioasă ce a secondat cucerirea Granadei a făcut restul.

Evreii aveau patru luni la dispoziţie pentru a părăsi Spania şi dreptul ca, înainte de a pleca, să-şi vândă bunurile. Dar, conform legislaţiei, le era interzis să ia cu ei aur sau argint. Le rămânea doar posibilitatea de a folosi bilete de schimb emise de bancheri şi de a pretinde contravaloarea lor în străinătate. Ţinând cont de situaţia şi de termenele impuse, evreii au avut mari greutăţi în a-şi ipoteca bunurile pe care le deţineau, sau în a le vinde la adevărata valoare. Mulţi dintre cumpărători au aşteptat până în ultimul moment pentru a-şi manifesta intenţiile de a cumpăra şi au coborât preţurile până la sume derizorii. În ce-i priveşte pe bancheri, aceştia au negociat biletele de schimb în condiţiile cel mai puţin favorabile pentru solicitanţi. Se înţelege că mulţi dintre evrei au preferat mai degrabă să se convertească, decât să se lase spoliaţi sau să părăsească averile moştenite de la strămoşi. Regii Catolici au insistat asupra multora dintre aceste convertiri, deoarece erau de părere că ar fi fost exemple pentru alte convertiri. De aceea au servit drept naşi în botezul lui Abraham Senior, mai-marele comunităţii evreieşti din Castilia, şi a ginerelui acestuia, rabinul Mayr, botez celebrat cu fast în mănăstirea din Guadelupa. Mulţi vor urma, practic, exemplul mentorilor spirituali. Ceilalţi au fost nevoiţi să plece. Câţi au fost? Luând în calcul convertirile de ultimă oră şi revenirile urmate de botezuri, cifra oscilează între cincizeci şi o sută de mii,

mai puţin de jumătate din evreii Spaniei. Unii dintre exilaţi s-au îndreptat către Portugalia; alţii au pornit spre Flandra, Italia sau Africa de Nord. Majoritatea s-a instalat în Imperiul Otoman (la Salonic, la Constantinopol, în insulele Greciei) unde şi-au păstrat până în secolul al XX-lea tradiţiile originare şi limba, iudeo-spaniola, născută din castiliana ce se vorbea în 1492. Aceştia au constituit comunităţile sefarade ale Orientului.

S-au exagerat mult consecinţele expulzării în ceea ce priveşte Spania. Nu s-a ajuns la o catastrofă economică ci, cel mult, la un marasm pasager al afacerilor, căci rolul evreilor era mai restrâns decât se vorbeşte. Majoritatea erau simpli meşteşugari, vânzători ambulanţi, sau cămătari mărunţi. Rare erau cazurile când, dintre ei, se năştea câte un burghez ce practica negoţul şi peste hotare, iar aceştia se convertiseră la sfârşitul secolului al XIV-lea şi nu mai erau vizaţi de decretul de expulzare. Măsura din 1492 nu a tulburat destinul Spaniei moderne. Dar nu e mai puţin adevărat că a marcat un moment de cotitură în politica religioasă profesată până atunci. Spania se arătase, secole la rând, mai degrabă binevoitoare faţă de evrei şi musulmani, şi asta nu din spirit de toleranţă, căci nu va mai repeta acest lucru, ci pentru că nu avea încotro. În 1492, sfârşitul Reconquistei atrage după sine o altă recucerire, aceea a Spaniei înseşi de către creştinătatea europeană. Din acel moment, Spania avea să aspire la a deveni o ţară ca oricare alta, în contextul unei creştinătăţi care, de mult timp, nu acceptase în sânul ei o altă religie decât cea catolică.

Se poate adăuga un al doilea motiv: crearea unui stat modern părea să postuleze unitatea de credinţă. Era de dorit conservarea comunităţilor evreieşti dispunând de un statut aparte care le autoriza să se administreze autonom, după un drept propriu, independent de o societate creştină majoritară? Regii Creştini n-au mai vrut să menţină originalitatea Spaniei şi în această privinţă. Statul modern nu era pregătit să recunoască nici dreptul diferit, nici diferenţa de drepturi în favoarea minorităţilor religioase. Spania vremii lor arată calea pe care aveau s-o urmeze curând celelalte ţări ale Europei — pretutindeni suveranul se va crede îndreptăţit să impună o anumită credinţă supuşilor lui. Nici în acest domeniu, Spania nu va constitui o excepţie.

DESCOPERIREA AMERICII

În acelaşi timp cu semnarea decretului de expulzare a evreilor, Regii Catolici acceptă să finanţeze iniţiativa unui marinar care se străduia să afle o rută maritimă

către China străbătând oceanul. Călătoria lui Cristofor Columb este încununarea unei serii de experienţe în care cele două principale puteri iberice, Portugalia şi Castilia, rivalizaseră, amestecând gustul aventurii, mesianismul şi dorinţa de profit. Pentru unii era vorba de înaintare în mare, pentru alţii de a predica Evanghelia în ţinuturi noi, pentru alţii de a descoperi noi locuri de pescuit, de a-şi procura la un preţ bun grâul din Maroc, sclavii şi aurul Sudanului şi, mai ales, de a obţine în favoarea Veneţiei monopolul asupra mirodeniilor şi a mărfurilor din Extremul Orient, făcându-le să ajungă direct la pieţele Asiei. Obişnuiţi cu pescuitul în mări îndepărtate, marinarii basci, portughezi şi andaluzi, şi-au transformat vasele în caravele, încât să poată naviga pe ocean. Ştiinţa navigării progresase graţie unor studii empirice şi a tratatelor Antichităţii clasice şi arabe. După unele tatonări, încep să fie folosite eficient busola, hărţile şi procedurile de reperare a poziţiei pe mare. Începând din secolul al XIII-lea, genovezii şi-au instalat comptoare la Sevilla, la Cádiz şi la Lisabona, escale în circuitele ce legau Italia de Europa de Nord şi introduce primele noţiuni de capitalism comercial: biletul de schimb, asigurarea maritimă, formarea societăţilor comerciale. Întâmplarea face ca acolo, la extremitatea sudică a Peninsulei Iberice, între Faro şi Cádiz, de-a lungul paralelei 40, să se afle locul cel mai apropiat de alizee, aşa încât navigaţia era uşurată mult. În mod firesc, această zonă va deveni baza de pornire în explorarea oceanului.

De la mijlocul secolului al XIV-lea şi până la mijlocul secolului al XV-lea, Portugalia şi Castilia vor descoperi şi coloniza arhipelagurile atlantice, Madeira şi Azore mai întâi, apoi Canare. După aceea, Castilia, confruntată cu dificultăţi interne, va lăsa câmp liber portughezilor care, după ce au debarcat la Ceuta, încep să coboare de-a lungul coastelor Africii. Atunci îşi face apariţia şi Cristofor Columb. În 1476, la Lisabona, acest genovez se alătură marinarilor, negustătorilor şi misionarilor atraşi de mirajul tărâmului de la capătul celălalt al mării. Îi ascultă şi pe unii şi pe ceilalţi, citeşte şi *Biblia* şi tratatele de geografie şi înfiripă un plan de a ajunge în Asia, traversând Atlanticul. În 1484–1485, Columb propune acest proiect mai întâi portughezilor, ce păreau cei mai în măsură a-l pune-n fapt, dar ajunge prea târziu. După mai bine de un secol de eforturi răbdătoare, Portugalia ajunsese pe punctul de a reuşi înconjurul Africii. În 1487, Bartolomeu Dias ocolea Capul Bunei Speranţe. A-l asculta pe Columb însemna renunţarea la un rezultat aproape palpabil pentru a se lansa într-o acţiune hazardantă. În 1497–1499, Vasco da Gama va ajunge în porturile Indiei şi revine la Lisabona cu o încărcătură de mirodenii.

Columb se îndreaptă atunci, în 1486, către Castilia. Regii Catolici îi supun proiectul unei comisii de experţi ce dă un aviz defavorabil. Genovezul le părea

a fi un vizionar şi un diletant în materie ştiinţifică. Dar nu aveau dreptate. Într-adevăr, Columb era un vizionar ce-şi trăgea sevele din scrierile străvechi şi care avea convingerea că Providenţa i-a încredinţat o misiune şi că *Biblia* îi confirma intuiţiile de navigator. Era şi un diletant, pentru că ideea de a stabili o legătură directă cu Asia prin mijlocul oceanului nu-i aparţinea lui, şi nimeni nu o contestă, dar s-a lovit întotdeauna de bariere practice. Era de neconceput ca o caravelă să îmbarce suficiente provizii şi apă potabilă încât să poată străbate o asemenea distanţă. Columb răspunde la această obiecţie cu o ipoteză: trebuie să existe, între Europa şi Asia, nişte insule — Antilele — ce ar fi putut servi drept escală. Dar cum s-o dovedească? Mai ales că a comis şi erori grosiere de calcul. Pe de o parte, el credea că distanţa dintre punctul cel mai occidental din Europa — Capul Saint Vincent — şi Japonia, nu era decât de 105°. În realitate, erau 108°. Pe de altă parte, se înşela în evaluarea gradului terestru: îl estima la 45 de mile, în loc de 60. Cele două erori conjugate ajung a reduce de la 10 600 la 2 400 de mile distanţa ce separa Canarele de Japonia. Neştiindu-se de existenţa vreunui continent sau a insulelor intermediare, experţii nu puteau face altceva decât să respingă proiectul, apelând la un argument strict ştiinţific: proiectul se sprijinea pe baze în mod evident false, exceptând cazul că însuşi Columb le-ar fi falsificat deliberat pentru a-şi deruta concurenţii, lucru ce nu era exclus.

Este ipoteza „pilotului necunoscut", un marinar care, împins la întâmplare de vânturi şi de curenţi, ar fi traversat Atlanticul, iar la întoarcere i-ar fi încredinţat acest secret lui Columb.

Genovezul nu a fost descurajat de refuz, căci avea protectori la curte. Trece din nou la atac în 1492, şi din nou Regii Catolici îl refuză, apoi se răzgândesc brusc. La 30 aprilie 1492, Columb obţine tot ce-şi dorea: finanţarea unei expediţii, titlul de amiral şi de viceregе al ţinuturilor pe care le-ar fi descoperit, dreptul de a-şi propune candidaţii lui pentru funcţiile ce s-ar fi ivit şi pe acela de a percepe 10% din veniturile ce s-ar fi putut obţine din acele ţinuturi noi... Revenirea curţii asupra deciziei se explică printr-un concurs de factori. Mai întâi, prin exaltarea ce se naşte în urma cuceririi Granadei, tărâm ce alimenta visurile cele mai nebuneşti. Victoria asupra maurilor a fost interpretată drept un semn al Providenţei ce i-ar fi încredinţat Castiliei un destin de excepţie; Columb era, poate, o unealtă a destinului acestuia. Mai apoi, se adăugau socotelile bancherilor: în fond, cu ce riscau? O investiţie modestă, precum aceea cerută de Columb, putea aduce un venit considerabil. În câteva luni, Columb şi-a echipat trei corăbii, a recrutat echipajul şi, la 3 august 1492, în portul Palos, era gata de plecare. După o escală în Canare, îşi reia călătoria la 3 septembrie,

pentru a debarca la 12 octombrie pe o insulă a arhipelagului Lucayes (astăzi Bahamas), apoi, în decembrie, ajunge în Cuba şi în Insula Spaniolă (Haiti). La 15 martie al anului următor, se afla din nou la Palos, aducând cu sine o pradă nesemnificativă (şapte indieni, câţiva papagali, ceva aur şi nişte perle), dar destul pentru a justifica necesitatea unor noi expediţii. A doua (1493–1496) a condus la descoperirea Antilelor Mici. În cursul celei de-a treia (1498–1500), Columb a debarcat pe continent, în viitoarea Venezuela. A patra (1502–1504) a fost dedicată exclusiv aflării unei trecători mai sus de Honduras. Columb moare la Valladolid, la 21 mai 1506, convins fiind că a ajuns în Asia. Peste doar câţiva ani, contemporanii săi aveau să se convingă de contrariu. Tocmai fusese descoperit un nou continent, un continent pe care, în 1507, francezul Martin Waldeseemüller propune să fie botezat America, drept omagiu adus lui Amérigo Vespucci, un navigator ce a rivalizat cu Columb, cel din urmă fiind privat astfel de beneficiul moral al descoperirii sale. Forţa obişnuinţei iese triumfătoare în Spania: până la mijlocul secolului al XVIII-lea, se va vorbi cel mai des despre Indii, rareori de America, şi, pentru toată lumea, chiar şi în zilele noastre, locuitorii ei primitivi se numesc indieni.

Acest continent ar trebui să fie integrat universului mental al Occidentului şi, mai întâi de toate, în lumea politică a epocii. Era o afacere ce trebuia rezolvată între Spaniile rivale: Castilia şi Portugalia. Regii Catolici s-au grăbit să ceară şi să obţină învestitura papei asupra teritoriilor descoperite sau care aveau să se mai descopere. Se va săvârşi acest lucru prin bulele semnate în 1493 de Alexandru al VI-lea. Portugalia nu avea cum să nu se neliniştească în faţa acestei revizuiri a tratatului de la Alcaçovas, dar situaţia se rezolvă la Tordesillas, în 1494, trasându-se un meridian la trei sute şaptezeci de leghe vest de insulele Capului Verde. Teritoriile de la est sunt recunoscute ca aparţinând Portugaliei, cele de la vest, Castiliei[132]. Prin acest tratat, Atlanticul sudic devenea o mare portugheză şi-i atribuia acesteia traseul de pe lângă Capul Verde, dar şi libera navigaţie către vest. Prin urmare, Brazilia, descoperită în 1500 de Cabral, revenea Coroanei Portugaliei.

Începând cu a doua călătorie a lui Columb, în 1493, s-a trecut de la descoperire la colonizare, după cum o dovedeşte amploarea resurselor utilizate şi organizarea unui sistem administrativ elementar. Exploatarea noilor teritorii se făcea rapid şi brutal. Primii descoperitori se aşteptaseră să afle aici bogăţii imense, însă zăcămintele de aur de la Santo Domingo — insulă spaniolă — se epuizează rapid. Începând din 1509, este colonizată Puerto Rico, apoi, în 1511, Cuba. La moartea lui Ferdinand I Catolicul, în 1516, Antilele erau sărăcite, dar înlocuiesc

din acel moment Andaluzia, în calitate de escală pentru expediţiile către continentul american făcute în vederea descoperirii de noi ţinuturi explorabile.

POLITICA STRĂINĂ A REGILOR CATOLICI

Cucerirea Granadei nu a fost doar sfârşitul unei îndelungi acţiuni de recucerire, ci şi punctul de plecare al unui proces de expansiune dincolo de strâmtoarea Gibraltar. Într-o istorie hispanică terminată în 1469, Rodrigo Sánchez de Arévalo scria deja că Spania se întindea până în Africa de Nord, în provinciile odinioară romane. Afirmaţia folosea ca argumente preocupările militare, interese economice, dar şi un spirit de cruciadă pe care le dovedise aceasta. Seniorii andaluzi finanţau expediţii pe litoralul african, frecventat de pescarii din Palos şi Niebla. Şi unii şi ceilalţi se loveau de portughezi. Tratatul de la Alcaçovas (1479) delimitase zonele de influenţă: regatul Fès şi Guineea reveneau Portugaliei, regatul Tlemcen aparţinea Castiliei, dar coastele Saharei, între capul Aquer şi capul Bojador, vizavi de Canare, rămâneau încă un subiect controversat. Tratatul de la Tordesillas din 1494 recunoştea supremaţia Spaniei asupra teritoriului aflat la est de Ceuta. În acest context, începe să se afirme o politică de expansiune în bazinul occidental al Mediteranei, de la Cádiz la Neapole. Din 1494, spaniolii dobândesc Melilla, punctul terminus al caravanelor ce aduceau aur din Sudan, prin mijlocul Saharei. Etapa următoare o reprezintă ocuparea oraşului Mers el-Kebir, în 1505, episode premergător ocupării Oranului, în 1509, de către Pedro Navarro, cu participarea directă a cardinalului Cisnero care a investit în această operaţiune o parte din veniturile diocezei Toledo. Nimic nu dovedeşte mai bine ambiguitatea politicii africane a Spaniei decât această cooperare între un militar şi un prelat: Cisnero se credea căpetenia unei cruciade, în vreme ce Navarro nu se gândea decât la pradă. În 1510, Pedro Navarro se va îndrepta către cealaltă extremitate a Africii, ocupând în doar câteva luni, Bejaia şi Tripoli. Pentru a nu avea aceeaşi soartă, Algerul a preferat să încheie un acord. Pentru a înceta ocolirea Mediteranei Occidentale, ar fi fost necesar să se instituie dominaţia asupra strâmtorii, între capul Bon şi Sicilia însă, în 1510, regele Ferdinand nu a reuşit să instaleze o garnizoană la Djerba, insulă situată vizavi de Sfax. Cu preţul acestui eşec, în 1515, întregul ţărm sudic al Mediteranei, de la Melilla la Bejaia, trecea sub protectoratul Spaniei.

Africa de Nord nu era decât unul dintre punctele fierbinţi ale unei politici străine ambiţioase. Dubla monarhie a Regilor Catolici avea interese şi în Europa, iar ambasadele permanente create începând din 1495 vorbesc de la sine despre interesele acestora: Roma, Veneţia, Londra, Bruxelles, adică Italia şi Europa nordică. Ferdinand concepuse proiectul unei „mari alianţe occidentale" — expresie a lui Vicens Vives — cu Anglia şi cu Habsburgii. Apropierea de Anglia începuse din 1482, iar premisele au fost de natură economică: cele două ţări cad la înţelegere pentru a suprima scrisorilor de marcă ce-i autorizau pe corsari să atace navele comerciale şi să jefuiască încărcăturile. Se trece atunci la alianţe dinastice: în 1501, infanta Caterina se căsătorea cu Arthur, moştenitor al tronului Angliei. După moartea prematură a acestuia, Caterina este oferită drept soţie viitorului Henric al VIII-lea. Fata născută din această căsătorie, Maria Tudor, va domni în Anglia din 1553 până în 1558 şi, în 1554, se va căsători cu viitorul Filip al II-lea al Spaniei. Această politică matrimonială coerentă viza apărarea intereselor Castiliei în Europa de Nord.

Marea afacere, ce avea să aibă consecinţe pe termen lung asupra destinului Spaniei, au fost căsătoriile burgunde. Maria de Burgundia, fiica lui Carol Temerarul, ultimul duce de Burgundia, se căsătorise cu un Habsburg, Maximilian de Austria, împărat al Sfântului Imperiu. Or, Regii Catolici şi împăratul aveau un inamic comun, Franţa, ce ameninţa poziţiile spaniole din Pirinei şi din Italia, şi care se opunea reconstituirii ducatului de Burgundia, ţelul Habsburgilor. O dublă căsătorie, în 1497, avea să pecetluiască alianţa dintre cele două puteri. Margareta de Austria, fiica împăratului, se căsătoreşte cu Juan, moştenitor al Regilor Catolici, în timp ce Filip cel Frumos, şi el fiu al împăratului, se căsătoreşte cu infanta, cea supranumită şi Ioana Nebuna. Moartea subită a prinţului Juan, în 1497, face din aceasta din urmă moştenitoarea tronului Castiliei şi deschide drumul instalării dinastiei Habsburg în Spania.

Franţa era exclusă din acest sistem de alianţe, asta pentru că, de la sosirea la domnie a Regilor Catolici, ea apărea drept o adversară a dublei monarhii. Cele două ţări s-au înfruntat efectiv la Rousillon, în Italia şi în Navarra.

În timpul războiului civil din Catalonia (1462–1472), Ludovic al XI-lea îl susţinuse pe Juan de Aragón împotriva supuşilor răsculaţi. Drept recompensă pentru cheltuielile făcute, acesta primise Rousillon şi Cerdagne, iar această situaţie constituia un motiv de discordie între Spania şi Aragón. Ferdinand Catolicul reclama transmiterea drepturilor asupra acestor teritorii pe care le considera drept parte integrantă a principatului Catalonia. Obţine satisfacţie în 1493: ca să aibă mână liberă în Italia, Carol al VIII-lea a retrocedat Aragónului

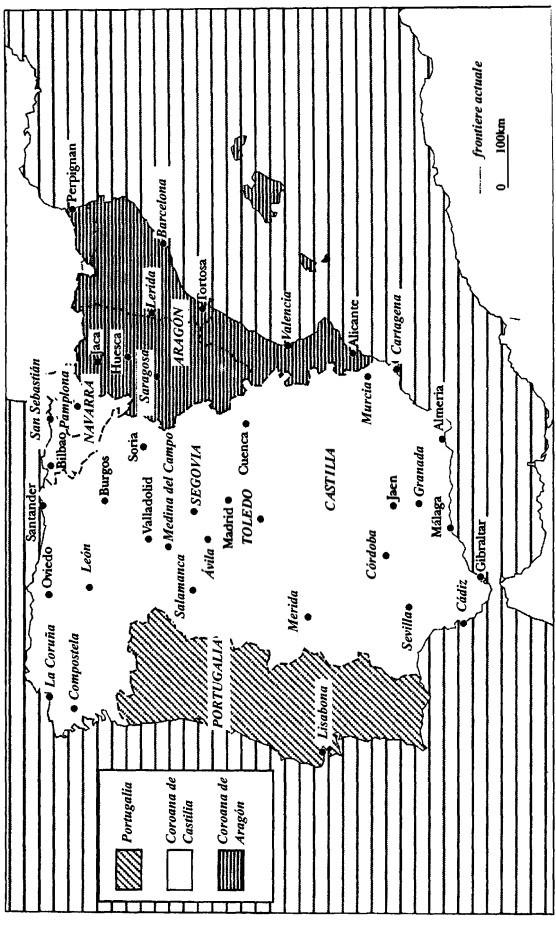

Peninsula Iberică în 1512

comitatele controversate. Ferdinand îşi ia şi el măsuri: apărarea provinciei Roussillon împotriva vreunui nou atac francez va costa scump Castilia care, între 1495–1504, îi consacră circa o cincime din resursele fiscale.

În Italia, Ferdinand îşi asumă politica predecesorilor. Din fostul imperiu mediteranean clădit în epoca de aur a expansiunii catalane nu mai rămăsese nimic, la începutul secolului al XIV-lea, în afară de Sicilia, încorporată teritoriilor aragoneze din 1302[133]. Or, Sicilia era un excelent punct de pornire în săvârşirea intenţiilor lui Alfons al V-lea, zis cel Bun, devenit rege al Aragónului în 1416. Acesta profitase de greutăţile dinastiei franceze de Anjou pentru a intra în regatul Neapole şi a-l cuceri, între 1421 şi 1423. Deoarece considera Neapole drept un teritoriu personal, Alfons cel Bun, prin testamentul său, lăsase regatul nu fratelui său, Juan al II-lea, moştenitor al Coroanei de Aragón, ci fiului său nelegitim, Ferrante (1458). Moartea celui din urmă, în 1494, deschide calea liberă Franţei. Carol al VIII-lea revendică drepturile pe care dinastia de Anjou pretindea că le are asupra regatului Neapole şi, în câteva luni, îl ocupă aproape în întregime. Fiindcă Neapole era, teoretic, un fief al Sfântului Scaun, papa Alexandru al VI-lea, care nu ţinea deloc să vadă o mare putere precum Franţa instalându-se la sudul Italiei, sugerează înfiinţarea unei coaliţii, Liga Sfântă, din care făceau parte, pe lângă papă şi împăratul Maximilian, şi reprezentanţi ai oraşelor Milano, Veneţia şi Spania. Carol al VIII-lea este constrâns să se retragă.

Ludovic al XII-lea, care i-a succedat lui Carol al VIII-lea în 1498, îşi reînnoieşte pretenţiile asupra regatului Neapole, dar se loveşte de această dată de Ferdinand Catolicul, care-şi pune în valoare drepturile: nu era el cel mai apropiat descendent al lui Alfons cel Bun? La un moment dat, avea în vedere împărţirea regatului între Franţa şi Spania, dar litigiul conduce la un război ce se va întoarce în avantajul Spaniei. Acesta a oferit conducerea armatelor sale unuia dintre generalii ce se remarcaseră în războiul din Granada, Gonzalo Fernández de Córdoba, supranumit Marele Căpitan. O serie de acţiuni conduse strălucit de către acesta, dintre care cele mai importante se desfăşoară la Cérignola (aprilie 1503), şi la Garigliano (decembrie 1503), permit spaniolilor să-i respingă pe francezi. Ludovic al XII-lea se supune: regatul Neapole este anexat, pentru două secole, Coroanei de Aragón.

Succesele repurtate în Italia, la începutul secolului al XVI-lea, vor face din Spania o mare putere europeană. Marelui Căpitan i se datorează perfecţionarea dispozitivului de luptă pe care se va fonda eficacitatea şi superioritatea armatei spaniole, ceea ce-i va asigura timp de cinci secole, până bătălia de la Rocroi (1643), reputaţia de invincibilă. Gonzalo Fernández de Córdoba se lămurise rapid că era

greu de răpus cavaleria franceză, blindată şi înarmată cu lănci lungi. Îi opune unităţi uşoare ce dispuneau de o mare capacitate de manevră şi la care adaugă şi archebuzieri. Aceste grupuri de lănci, spade scurte, archebuze şi muschete, sprijinite de detaşamente de cavalerie, vor forma osatura pentru *tercios*[134]. Reorganizarea va fi desăvârşită la începutul secolului al XVI-lea de Diego de Vera şi Pedro Navarro ce consolidează corpul de infanterie. Armata devine astfel una dintre priorităţile Spaniei, absorbind cincisprezece procente din bugetul statului în 1480 şi depăşind, la sfârşitul domniei, cincizeci de procente.

Navarra oferea un alt motiv de discordie. Ţinând cont de situaţia lui, acest regat constituia un pericol pentru Spania într-un eventual conflict cu Franţa. De aceea, Regii Catolici încercaseră să-i instaleze la domnie nişte suverani aliaţi. În 1481, sugeraseră să-şi mărite fiica, pe Ioana, pe atunci în vârstă de 2 ani, cu prinţul moştenitor al Navarrei, Francesco Phoebus, ce avea aceeaşi vârstă. Planul nu a fost dus la bun sfârşit şi nici un al doilea, propus în 1483, după moartea lui Francesco Phoebus. Fiul cel mare al Regilor Catolici, Juan, s-ar fi putut căsători cu sora prinţului, Caterina. În final, aceasta se va căsători cu Jean d'Albret care, câţiva ani mai târziu, avea să devină rege al Navarrei. Neputându-şi instala pe tronul Navarrei vreunul dintre copii, Regii puteau măcar să spere la o neutralitate din partea regatului vecin. Speranţele le-au fost înşelate în 1512, înaintea unui nou război între Franţa şi Spania. Regele Aragónului a cerut garanţii pe care Albret nu i le putea da, căci erau supuşi la puternice presiuni din partea regelui Franţei, Ludovic al XII-lea, ce ameninţa să-i alunge din Béarn. Ferdinand de Aragón se decide atunci să riposteze cu forţa. Armata ducelui de Alba intră atunci în Navarra la 21 iulie 1512. Pe 25 iulie, Pamplona era deja ocupată, iar peste cincisprezece zile şi restul regatului. Contraofensiva franceză a dat greş. Chiar de la începutul invaziei, Ferdinand se proclamase rege al Navarrei[135].

SFÂRŞITUL TRASTÁMARILOR

La moartea Isabelei, în 1504, dubla monarhie era ameninţată a se destrăma. De la dispariţia prinţului Juan (1497), apoi a infantei Isabela (1498) şi a fiului ei, Miguel al Portugaliei (1500), prinţesa Ioana devenise moştenitoarea Regilor Catolici. Însă problema spinoasă o ridică sănătatea mintală a acesteia. Era, oare, cu adevărat nebună, aşa cum este prezentată în istorie, în romane sau în filme? De vreme ce propria mamă şi-a luat măsuri, există o bănuială. În

testamentul ei, Isabela decidea că, după moartea ei, Ioana avea să fie proclamată regină a Castiliei, iar Ferdinand rămânea doar rege al Aragónului. Însă Isabela adăugase şi o clauză: în cazul în care Ioana nu ar fi putut sau nu ar fi vrut să-şi exercite prerogativele, tatăl ei, Ferdinand, era însărcinat a guverna în numele ei.

Cortes-urile, reunite la Toro în 1505, recunosc oficial drepturile Ioanei la Coroana de Castilia, dar, în acelaşi timp, constată şi că aceasta era incapabilă să guverneze. Deci nimic nu-l mai oprea pe Ferdinand, în virtutea testamentului Isabelei, să-şi exercite regenţa, dar Filip cel Frumos contestă acest lucru. În calitate de soţ al reginei, el pretindea să guverneze în nume propriu. Ferdinand ar fi asigurat continuitatea regimului, dat fiind că fusese asociat la putere începând din 1475. O asemenea perspectivă îi cam nemulţumea pe mulţi dintre aristocraţii care fuseseră nevoiţi să se supună, împotriva voinţei lor, autoritarismului Regilor Catolici. Sperau acum că o schimbare a domniei era o ocazie de a-şi reînnoi poziţiile, metodele de guvernare şi personalul politic, contau pe Filip cel Frumos şi erau gata să-l ajute în fapte. Vor avea câştig de cauză. În 1506, Ferdinand Catolicul, abandonat de majoritatea aristocraţiei, este obligat să cedeze tronul ginerelui său. Cu un an înainte, intuind ameninţarea, luase hotărârea de a se recăsători cu nepoata lui Ludovic al XII-lea, Germaine de Foix. Copilul născut din această căsătorie, în 1509, moare doar după câteva ore. Dacă ar fi trăit, ar fi moştenit Coroana de Aragón ce ar fi fost din nou separat, poate pentru încă multă vreme, de Castilia. În Aragón, spre deosebire de ceea ce se petrecea în regatul unit, femeile erau excluse de la succesiunea la tron. De altfel, Ferdinand avusese în vedere şi revizuirea acestui punct de lege, în 1498, după moartea prinţului Juan. În fond, încerca să-şi proclame fiica, pe Isabela, drept moştenitoare a Aragónului, invocând interesul pe care-l prezenta unirea celor două Coroane. Moartea prinţesei a făcut ca subiectul discuţiilor din *Cortes*-urile Saragosei să nu mai fie de actualitate. În 1504, când moare Isabela, legea salică era încă în vigoare în Aragón, ceea ce făcea teoretic imposibilă separarea de Castilia.

Sosirea la domnie a lui Filip cel Frumos, în 1506, declanşează o reacţie de adversitate faţă de regimul precedent. Noul suveran elimină pe vechii slujitori ai Regilor Catolici şi-şi aduce oamenii lui, însă moare subit în luna septembrie a aceluiaşi an. Învinşii din ajun îşi arată colţii, iar facţiunile nobiliare îşi dispută puterea în oraşe. Pentru a descrie situaţia creată, cronicarii recurg la tonul folosit, cu cincizeci de ani mai înainte, pentru a înfiera ultimii ani ai domniei lui Enrique al IV-lea: regatul se zbătea în anarhie. Cardinalul Cisnero i se adresează atunci lui Ferdinand cerându-i să revină urgent în Castilia, pentru că doar el era în măsură să restabilească ordinea. Regele Aragónului ţine să-şi

ia revanşa şi întârzie mai multe luni la Neapole. În iulie 1507, revine în Spania, timp în care cei mai compromişi adversari ai lui nu au stat să-l aştepte preferând să se refugieze în Ţările de Jos. Pentru alţii, pedeapsa a fost severă. Ca şi în cazul războiului de succesiune, expediţii punitive îi alungă pe seniori de pe pământurile şi din oraşele pe care le ocupaseră până atunci. Paranteza deschisă de moartea Isabelei era astfel închisă. Ferdinand reia puterea, în calitate de regent, şi guvernează în numele fiicei sale, însă nu fără a-şi lua unele măsuri de prevedere: pentru a se evita ca Ioana să devină, o dată în plus, un obstacol şi un instrument în mâinile adversarilor săi, el o închide la Tordesillas, unde nefericita va rămâne ferecată până la moarte, în 1554. Lui Ferdinand îi rămâne mână liberă să-şi reglementeze propria succesiune. De drept, Ioana era titulara Coroanei, dar se ştia bine că ea nu era aptă să-şi exercite funcţiile. În ciuda slăbiciunii pentru nepotul mezin, infantele Ferdinand, născut şi crescut în Spania, Regele Catolic acceptă să-l desemneze drept regent, după moartea lui, pe prinţul Carol, ce avea să inaugureze în Spania o nouă dinastie, a Habsburgilor.

NOTE

[120] În 1494, papa Alexandru al VI-lea le acordă lui Ferdinand şi Isabelei titlul de Regi Catolici care, în sine, nu implică nici o consideraţie asupra credinţei monarhilor. Titlul nu este cu nimic mai semnificativ decât cel de Regi Preacreştini, pe care-l purtau deja regii Franţei.

[121] Ea s-a născut în 1451, Ferdinand în 1452.

[122] Amândoi descindeau din regele Castiliei, Juan I (1379–1390).

[123] Ceea ce-l va determina pe un umorist din secolul al XVI-lea să scrie: „În acea zi, regele şi regina au născut un copil!"

[124] Se comit adeseori greşeli în privinţa devizei: *Tanto monta*, adăugându-se: *Isabel como Fernando*, ca şi cum ar exprima egalitatea celor doi parteneri asociaţi la putere. În realitate, această deviză nu aparţinea decât regelui Aragónului. Ele dă şi sensul emblemei, jugul, care aminteşte de legenda Nodului Gordian. La Gordion, în templul lui Zeus, se afla un jug legat în aşa fel încât nimeni nu reuşea să desfacă nodul; un oracol prezisese că cel care va reuşi să desfacă nodul va deveni stăpânul Asiei. Împăratul Alexandru va tăia nodul cu o lovitură de spadă, spunând: „E tot aia" [să taie sau să dezlege], ceea ce, în spaniolă se traduce: *tanto monta*. Deviza, o găselniţă a umanistului Nebrija, se potrivea perfect temperamentului lui Ferdinand, un om ce nu se lăsa îngenuncheat de greutăţi.

[125] Isabela, mai mult decât Ferdinand, pare să fi manifestat mai multă intransigenţă în faţa pretenţiilor lui Carillo. De unde şi cuvintele puse pe seama acestuia:

„Când am avut puterea în mână, Isabela era ocupată cu torsul. O s-o trimit înapoi la roata ei.“»

[126] Ca fapt divers, se remarcă participarea la luptă, în tabăra adversă, a doi capi ai Bisericii, cu căşti şi armuri: cardinalul Mendoza în armata castiliană, arhiepiscopul de Toledo în rândurile portughezilor.

[127] La fiecare schimbare de domnie în Portugalia, Isabela cerea confirmarea clauzelor tratatului din 1479 cu privire la ceea ce portughezii numeau Excelenta Doamnă (*la Excelente Senhora*) pe care au considerat-o regină până la moartea ei, în 1530.

[128] Doar de cinci ori pe durata vieţii Isabelei (1474–1504): 1476, 1479–1480, 1489, 1499 şi 1502.

[129] La începutul domniei erau şaptesprezece: Burgos, Soria, Segovia, Ávila, Valladolid, León, Salamanca, Zamora, Toro, Toledo, Cuenca, Guadalajara, Madrid, Sevilla, Córdoba, Jaén şi Murcia. După 1492, lista este completată de Granada.

[130] Nu va rămâne acolo mai mult de optsprezece luni. În schimbul unei recompense substanţiale, Boabdil a renunţat la drepturile sale şi s-a îmbarcat pentru Africa de Nord, în octombrie 1493. Va muri la Fès, patruzeci de ani mai târziu.

[131] Rămâne de demonstrate că este adevărată supoziţia că evreii erau bogătaşi.

[132] Peste douăzeci de ani, Francisc I va cere ironic să i se arate testamentul lui Adam prin care lumea s-ar fi împărţit între Castilia şi Portugalia.

[133] Din anul căsătoriei lor (1469), Ferdinand şi Isabela poartă titlul de regi ai Siciliei pe care li-l cedase Juan de Aragón.

[134] Cuvântul nu apare decât în 1534, dar ideea datează din timpul războaielor din Italia.

[135] Situaţia Navarrei a prilejuit o curioasă intervenţie a lui Iulius al II-lea, pe atunci aliat regatului Aragón. Papa va pronunţa împotriva familiei Albret pedepse spirituale şi îi va declara decăzuţi din drepturile lor. Este una dintre ultimele manifestări ale puterii teocratice a Bisericii. Unii jurisconsulţi spanioli s-au servit de acest precedent pentru a justifica *a posteriori* învestitura pe care papa Alexandru al VI-lea le-o dăduse regilor Spaniei asupra teritoriilor descoperite în America.

CAPITOLUL II

Carol Quintul

(1516–1556)

CAROL QUINTUL ŞI SPANIOLII

În ianuarie 1516, la moartea regelui Ferdinand de Aragón, nepotul lui, Carol de Gand — care în acea vreme locuia în Ţările de Jos, trebuia să-şi exercite puterea, în calitate de regent, în numele mamei sale, Ioana Nebuna, care era încă regina de drept a Castiliei. Cardinalul Cisnero şi Consiliul regal amintesc curţii acest aspect. La Bruxelles, anturajul prinţului nu vedea lucrurile la fel. Împăratul Maximilian era bătrân; nepotul lui, Carol, părea pregătit a-i urma la tron, când ar fi venit vremea, dar se credea că ar fi avut mai multe şanse să fie ales în fruntea Sfântului Imperiu dacă ar fi purtat titlul de rege. Trecând peste avertizările ce soseau din peninsulă, la 14 martie 1516, curtea de la Bruxelles îl proclamă rege al Castiliei şi al Aragónului. Este o lovitură de stat pe care castilienii o resimt ca atare. Totuşi, Cisnero cedează în faţa faptului împlinit, de teamă să nu complice şi mai mult o situaţie deja suficient de spinoasă.

Agitaţia reîncepe în Castilia. Ca la fiecare schimbare de domnie, nobilii îşi arată ghearele. Unii vroiau să pună mâna pe domenii contestate, fără a mai aştepta pronunţarea justiţiei. Alţii căutau să-şi sporească influenţa în marile cetăţi, eliminându-şi rivalii. În unele regiuni, supuşii pornesc a se războiu cu seniorii. Autoritatea de stat era tratată cu dispreţ. Neliniştite, oraşele plănuiau să reunească ilegal *Cortes*-urile pentru a remedia carenţele puterii. Cisnero, ce guverna în absenţa lui Carol, întâmpina greutăţi în a-şi face respectată autoritatea. Îl presa pe rege să vină pe cât de repede era posibil şi, în aşteptarea acestuia, sugerează crearea unei forţe de ordine ce i-ar fi permis puterii regale să menţină

:niştea. Conştienţi de pericol, nobilii sabotează proiectul lui şi, de altfel, Cisnero :ici nu dispunea de puteri depline. Pentru orice decizie importantă, el trebuia să se adreseze la Bruxelles unde sfaturile lui nu erau întotdeauna urmate.

Carol I[136] se hotărăşte, într-un sfârşit, să vină în peninsulă, în 1517, unde se aştepta ca el să restabilească ordinea şi să vegheze personal la interesele regatului. Dar speranţele pe care şi le puseseră în el au fost curând spulberate. În plus, moartea lui Cisnero îl va priva pe Carol de un sfătuitor avizat şi de o autoritate ce ţinea la respectarea prerogativelor regale. Tânărul suveran — nu avea decât şaptesprezece ani — nu reuşeşte să câştige simpatia supuşilor care-l găseau cam glacial, stupid şi arogant. Pe lângă toate acestea, nu vorbea spaniola şi părea dezinteresat de problemele politice. La curte, flamanzii ocupau poziţii dintre cele mai importante; unul dintre ei, Chièvres, exercita o considerabilă influenţă şi se purta ca un veritabil stăpânitor al ţării. Existau, desigur, şi castilieni în acest anturaj, dar erau fie emigraţi, precum episcopul Mota, rupţi de ţara lor de mai bine de zece ani, fie funcţionari corupţi, precum Fonseca sau Conchillos, pe care Cisnero îl eliminase din administraţie şi pe care îl rechemase curtea de la Bruxelles. Şi unii şi ceilalţi păreau a trata Castilia drept un ţinut cucerit. Îşi atribuiau sinecurile cele mai eficiente, îşi împărţeau între ei funcţiile publice şi beneficiile ecleziastice. Desemnarea nepotului lui Chièvres, un tânăr de douăzeci de ani, drept succesor al lui Cisnero la arhiepiscopia din Toledo, scandalizează pe toată lumea. La mai puţin de şase luni după sosirea regelui, dezamăgirea izbucneşte brutal în *Cortes*-urile reunite la Valladolid. Călugării predicau făţiş împotriva curţii, denunţând cupiditatea flamanzilor şi dezinteresul nobilimii care, după părerea lor, pierduse noţiunea de interes general.

Aceasta era starea de lucruri în momentul morţii împăratului Maximilian, la 12 ianuarie 1519. Sfântul Imperiu Romano-German trezeşte invidii mai puţin din cauza teritoriilor sale — proprietăţi particulare, principate, seniorii şi municipalităţi — cât pentru prestigiul şi autoritatea morală pe care le conferea titularului său. Maximilian dorea ca Imperiul să nu iasă de sub tutela Habsburgilor şi, de mai mulţi ani, ducea o campanie în favoarea nepotului său, Carol, ce-i avea drept rivali pe regele Franţei, Francisc I, şi pe regele Angliei, Henric al VIII-lea. Pe scurt, se plănuia o învestitură electivă; şapte electori aveau privilegiul de a desemna titularul imperiului: arhiepiscopii de Mainz, de Köln şi din Trier, regele Boemiei, ducele de Saxa, margraful de Brandenburg şi contele palatin al Rinului. Electorii aceştia nu erau dezinteresaţi; şi-ar fi vândut de bunăvoie votul. Dar, mai întâi de toate, trebuia stabilit şi preţul. Împotriva lui Francisc I, care promisese sume mari celor care ar fi votat pentru el, Carol

obţinuse sprijinul lui Iacob Fugger, bancherul din Augsburg, cea mai mare forţă financiară a Europei. Acesta din urmă îi pune la dispoziţie o jumătate de milion de franci renani, astfel încât, invocând această sumă, Carol a fost ales în unanimitate la 28 iunie 1519. A fost o victorie pentru Habsburgi, dar şi pentru Fugger, care-i aminteşte învingătorului, în 1523, ceea ce-i datora[137].

Votul imperial a fost rău primit în Castilia şi va fi un motiv în plus în cristalizarea opoziţiei şi a nemulţumirii. În cursul verii 1519, municipalitatea din Toledo duce o campanie în două direcţii: împotriva noilor cheltuieli pe care le presupunea alegerea (datoria faţă de Fugger, cheltuieli de încoronare...) şi împotriva Imperiului (Toledo se temea că, din acel moment, Castilia avea să fie obligată să finanţeze o politică ce nu o privea direct). Mai explicit, Toledo vroia să nu-l recunoască pe împărat; nu-l recunoştea decât pe regele din Castilia. E rândul Toledoului să ceară întrunirea *Cortes*-urilor pentru a obţine garanţii de la suveran. Curtea părea a ceda: în februarie 1520, ea convoacă *Cortes*-urile sperând, astfel, să pună capăt campaniei de opoziţie, şi, în primul rând, să obţină o nouă subvenţie sau un impozit direct (*servicio*). Pentru a para orice posibilitate, agenţii *corregidores* primesc ordin să vegheze în mod special ca nici un opozant recunoscut să nu fie desemnat ca deputat, şi ca deputaţii să primească puteri depline. În fond, preparativele *Cortes*-urilor aţâţă mişcarea de opoziţie, în loc să o calmeze. Această opoziţie se materializează în februarie, sub forma făţişă a unui manifest redactat de călugării din Salamanca, un document răspândit cu asiduitate în toate ţinuturile şi care va constitui carta viitoarei mişcări *comunero*. Se fac remarcate trei idei generale: 1. refuzul oricărui nou impozit; 2. contestarea Imperiului: aşa-numiţii *comuneros* îl acuză pe Carol Quintul că a sacrificat binele comun al regatului în favoarea unor preocupări dinastice. Aveau intuiţia că pe spinarea Castiliei aveau să se achite cheltuielile politicii imperiale şi că ea ar fi trebuit să finanţeze, pe mai departe, obiective contrare celor pe care le avusese până atunci, riscând, astfel, să-şi piardă autonomia; 3. o ameninţare: în cazul în care regele insista în intenţiile sale şi ar fi refuzat să ţină cont de părerea supuşilor săi, *comunidades* ar fi trebuit să suporte consecinţele şi să apere interesele regatului.

Comunidades este termenul care va servi pentru a desemna revolta din Castilia desfăşurată în lunile următoare. Este un termen vag, dar cu atât mai periculos, chiar în virtutea acestei imprecizii. La ce se gândeau călugării din Salamanca? Cuvântul *comunidad* este susceptibil a avea trei semnificaţii. Mai întâi, la plural, desemnează colectivităţile teritoriale (municipalităţi, universităţi, mari organisme de stat), însărcinate să vegheze la binele comun. Cuvântul are, de asemenea, şi o rezonanţă socială: face trimitere la oamenii de rând

el común), prin opoziţie cu clasele privilegiate, adică la poporul trădat de elite. Cu aceeaşi semnificaţie, nu peste mult, termenul *comunero* avea să devină antonimul lui *caballero*. Până la un punct, *comunidad* nu înseamnă altceva decât a treia stare. În sfârşit, *comunidad* înseamnă comunitatea naţională opusă intereselor personale şi dinastice ale suveranului.

Curtea nu a luat în serios acele ameninţări. Când se reunesc *Cortes*-urile, la sfârşitul lunii martie 1520, la Santiago de Compostela, episcopul Mota, care le prezida, s-a străduit să convingă deputaţii, măgulindu-le orgoliul naţional. Regele Castiliei fusese înălţat la cel mai înalt rang al creştinătăţii, ceea ce-l aşeza mai presus de toţi ceilalţi suverani. Ca şi în vremurile glorioase ale istoriei Romei, Spania oferise lumii civilizate un împărat. Acest lucru îi atribuia lui Carol Quintul responsabilităţi cărora el nu vroia să se sustragă: Providenţa îl însărcinase cu misiunea de a salva creştinătatea ameninţată de turci. Oare Castilia avea să-i refuze mijloacele ce-i erau necesare pentru asta? Mota promite că absenţa regelui va fi de scurtă durată, de cel mult trei ani, şi îi invită pe deputaţi să voteze *servicio* cerut. Discursul lui nu convinge, însă, auditoriul. Atunci, *Cortes*-urile sunt suspendate. Chièvres se străduieşte să-i atragă pe opozanţi prin ameninţări, prin presiuni sau corupându-i. Când *Cortes*-urile îşi reiau lucrările, de această dată în La Coruña — căci curtea urmărea să părăsească Spania după votarea impozitelor —, o mare parte a deputaţilor a sfârşit prin a accepta cererile prezentate. Regele se pregăteşte imediat de plecare, la 20 mai 1520, după ce îl însărcinează pe fostul său preceptor, cardinalul Adrian de Utrecht, să guverneze ţara în lipsa lui.

De abia plecase regele, că au izbucnit revolte la Zamora, la Burgos, la Guadalajara, la León, la Segovia. Sunt acuzaţi deputaţii care au votat impozitul, *corregidores*, înalţii funcţionari, colectorii de impozite. În acest context general de frământări, Toledo ia iniţiativa. Din 15 aprilie, adică mai mult de-o lună înainte de plecarea regelui, oraşul adoptase o atitudine revoluţionară, alungându-l pe *corregidor* şi instalând o nouă municipalitate, o *comunidad*. La 8 iunie, aceasta propune oraşelor reprezentate în *Cortes*-uri să se unească, pentru a restabili ordinea în regat. Municipalităţile ezită să urmeze exemplul oraşului Toledo şi să iasă în afara legalităţii. O *junta* se reuneşte atunci la Ávila, la începutul lunii august, însă doar patru oraşe îşi trimit reprezentanţii: Toledo, Segovia, Salamanca şi Toro, rezultat derizoriu pe care guvernarea îl va transforma în victorie.

Vor avea loc incidente grave atunci când armata va încerca să intre în posesia dispozitivelor de artilerie de la Medina del Campo. În urma altercaţiilor

dintre soldaţi şi civili, iau foc câteva case şi, în câteva ore, un incendiu distruge mare parte din oraş, la 21 august 1520. *Comuneros* fac responsabilă pentru acestea guvernarea. Ele ocupă Tordesillas, reşedinţa reginei Ioana Nebuna. Li se alătură şi ceilalţi rebeli, cu intenţia de a o restabili pe regină în prerogativele sale şi de a guverna în numele ei. Oraşele care mai înainte ezitaseră să li se alăture, dar care acum îşi trimiseseră deputaţii la Tordesillas. La sfârşitul lunii septembrie, treisprezece dintre ele, din cele optsprezece care se întruneau în *Cortes*-uri, aveau deja reprezentanţii în *junta*. Majoritatea regatului părea cuprinsă de revoluţie, iar această situaţie, propice rebelilor, evoluează în cursul toamnei. În oraşele incluse în *Comunidad, el corregidor* şi consilierii fuseseră eliberaţi de sarcinile deţinute şi proscrişi. Însă pentru că aceşti consilieri erau recrutaţi din rândurile micii nobilimi, *caballeros*, această clasă se vede astfel ameninţată de înaintarea revoluţiei. Înalta aristocraţie începe şi ea să se neliniştească. În mai multe regiuni, supuşii se răsculaseră dorind să se elibereze de regimul seniorial şi să treacă în subordinea directă a Coroanei. Un puternic curent antiseniorial se conturează în întreaga Castilie. Seniorii încep să se înarmeze. În câteva săptămâni, revolta se extinde şi la sate, însă aici a stârnit neliniştea aristocraţiei funciare care se pusese deja în gardă. În acelaşi timp, la sfaturile cardinalului Adrian, Carol Quintul renunţă la *servicio* votat în La Coruña şi desemnează doi noi viceregi, pe conetabilul şi amiralul Castiliei. Pentru prima oară de la sosirea la tron a Isabelei Catolica, mai-marii erau asociaţi la guvernare. Cardinalul Adrian exploatează cu inteligenţă situaţia şi convinge aristocraţia, care nici nu cerea altceva decât să fie convinsă, că ea are tot interesul să se alieze puterii regale. Regele şi nobilii fac echipă. Primul încearcă să-şi păstreze prerogativele, ceilalţi îşi apără privilegiile. Graţie sprijinului aristocraţiei, guvernul recucereşte Tordesillas, la 5 decembrie 1520 apoi, la 23 aprilie 1521, îi zdrobeşte pe *comuneros* la Villalar. Cele trei căpetenii militare ale revoltei — Juan de Padilla, Juan Bravo şi Francisco Maldonado — sunt executaţi imediat. Rebeliunea se prelungeşte la Toledo, sub conducerea văduvei lui Padilla, María Pacheco, până în februarie 1522. Carol Quintul se reîntoarce în Spania în iulie, iar în timpul verii trimite la execuţie zece capi ai revoltei şi, la 1 noiembrie, promulgă o amnistie pentru încă trei sute de persoane.

Mişcarea acestor *Comunidades* a avut cauze imediate: dezamăgirea pe care o dovedeau castilienii faţă de regele lor, alegerile imperiale şi o conjunctură defavorabilă. Perioada 1504–1506 fusese teribilă: recolte proaste, foamete, mortalitate, toate agravate de o acută presiune fiscală. Peste câţiva ani, din 1510 până în 1515, are loc o prăbuşire spectaculară a preţurilor,

ngura din acel secol, iar această depresiune va fi urmată de o creştere im-resionantă ce atinge apogeul în 1521.

Revoluţia a avut şi origini mai îndepărtate. Regimul autoritar pus la punct de Regii Catolici a întâmpinat rezerve din partea aristocraţiei şi a marilor municipalităţi care nu se resemnau să piardă orice influenţă politică.

Dat fiind acest context, revolta trebuie reconsiderată. În 1520, criza economică afectează toate sectoarele şi toate regiunile, însă mai ales centrul regatului, zona cuprinsă între Toledo şi Valladolid. Acolo se aflau oraşele care primiseră, de douăzeci de ani, un aflux de populaţie rurală, unde se încercase crearea locurilor de muncă şi a averilor dezvoltându-se industria textilă. Dar meşteşugăritul s-a lovit de concurenţa străină şi a întâmpinat greutăţi în procurarea materiei prime, căci lâna de calitate era rezervată pentru export. La nord, oraşul Burgos nu trecea prin aceleaşi dificultăţi; aici se spera, dimpotrivă, că noua dinastie avea să consolideze relaţiile comerciale cu Flandrele şi cu Europa de Nord. Pe raţiuni similare — dezvoltarea promiţătoare a schimburilor cu America —, miza şi Andaluzia pentru a diminua gravitatea crizei.

Aceste premise permit înţelegerea semnificaţiilor mişcării *comunero* drept un fenomen castilian, respectiv un fenomen circumscris zonei centrale a Castiliei, o mişcare urbană în esenţă, dar care a avut ecouri şi la sate, unde a provocat o dezaprobare violentă a regimului seniorial. Mişcarea urmărise o adevărată revoluţie politică ce ar fi limitat prerogativele Coroanei. Participanţii la mişcare cereau o participare directă a regatului la afacerile politice, *Junta* din Tordesillas considerând că regele ar fi trebuit să consulte regatul înainte de a accepta trecerea în fruntea Imperiul şi nu ar fi trebuit să decidă ceva înainte de a se consulta cu acesta. Regii Catolici credeau că politica era o problemă exclusivă a Coroanei, iar supuşii nu aveau dreptul de a se amesteca. Dorinţa aceasta de depolitizare este evidentă la municipalităţi, conduse de oligarhii restrânse, însărcinate exclusiv cu gestionarea. Pe plan naţional, lucrurile sunt şi mai clare: nobilimea şi *Cortes*-urile erau ţinute, cu multă grijă, departe de problemele politice. Participanţii la mişcare reacţionează împotriva acestei stări de fapt. La îndemnul lor, se reiau dezbaterile politice în municipalităţi, iar consilierii tradiţionali sunt înlocuiţi de reprezentanţi aleşi de populaţie. *Junta* îşi manifestă în mod special voinţa de a participa la luarea marilor decizii. Din acest motiv, ea consideră drept insuficiente concesiile făcute de Carol Quintul care crezuse că, asociind doi membri ai aristocraţiei la regenţă, ar fi dat satisfacţie celor pe care-i nemulţumise alegerea lui Adrian. *Junta* îl acuză, nu din cauza personalităţii regenţilor, ci din pricina modului

cum fuseseră numiţi. Încă o dată, regele acţionase fără a consulta regatul. Toate acestea dovedesc că este eronat să considerăm rebeliunea *comunera* drept o reacţie xenofobă provocată de numirea unui flamand în fruntea guvernării. Obiectivele i-au fost de natură politică; contemporanii nu se mai îndoiesc de asta. Unul dintre viceregi, amiralul, rezumă perfect poziţia rebelilor care pretindeau a pune regatul mai presus de rege: şi asta însemna o revoluţie *(cosa es que jamás fue vista)*. Raportul rege-regat, marcat până atunci de supremaţia celui dintâi, era inversat. Din acel moment, regatul, şi în numele lui *Junta*, înţelege să-şi asume puterea. Cronicarul Pero Mejía exprimă foarte clar cele de mai sus: aşa-numiţii *comuneros* vroiau să-l pună pe rege sub tutelă.

Din punct de vedere social, acei *comuneros* fuseseră recrutaţi din rândul claselor de mijloc: artizani, manufacturieri, membri ai profesiunilor liberale (avocaţi şi jurişti). Aveau ideologii lor, călugări şi peregrini, ce reiau tezele inspirate de tomism. Un contract tacit îl lega pe rege de supuşii lui, primul trebuind să vegheze asupra binelui comun şi, atâta vreme cât el acţiona în acest sens, supuşii trebuiau să-l urmeze. În caz contrar, regele devenea un tiran, iar supuşii aveau drept să protesteze. Dacă regele persista în nerespectarea acestei îndatoriri, supuşii erau absolviţi de orice obligaţie. *Comuneros* aveau şi un program economic: doreau să dezvolte manufacturile textile şi, pentru aceasta, să limiteze exportul lânii. Împotriva lor fac corp comun două grupuri: aristocraţia funciară şi marea burghezie negustorească. Interesele acestora erau complementare, ambele scoţând profituri mari din comercializarea lânii, una ca proprietar de turme, cealaltă ca exportator. În acest caz, n-ar fi deloc exagerat să interpretăm episodul acesor *Comunidades* drept o revoluţie modernă moartă în faşă. Era vorba de punerea la punct a unui regim reprezentativ *avant la lettre*, un regim în care burghezia urbană ar fi avut o mare pondere. Este, fără îndoială, motivul pentru care această revoluţie a eşuat; era prematură şi urmărea să ofere puterea politică unei burghezii încă slabe şi care, acolo unde exista, prefera alianţa cu aristocraţia şi tutela monarhiei.

Contemporană cu aceste *Comunidades* din Castilia, revolta valenciană a aşa-numitelor *Germanías* are trăsături diferite. Aici nu se fac revendicări politice şi, aparent, nu există dificultăţi conjuncturale: revolta nu este precedată de o criză economică, ci criza este consecinţa ei. În schimb, se distinge o dereglare socială difuză ale cărei origini merg departe, în trecut, în secolele XIII–XIV. Mişcarea se manifestă prin puseuri de mesianism[138] şi prin disensiuni între poporul de rând al Valenciei, pe de o parte, şi bogătaşi şi nobili de cealaltă parte, disensiuni care se agravează în cursul verii anului 1519, când ciuma pustieşte

regatul. Nobilii părăsesc oraşele şi se refugiază pe domeniile lor, la ţară. Populaţia Valenciei cade pradă ei înseşi, pradă menită molimei şi incursiunilor corsarilor berberi. Pentru a para acest din urmă pericol, curtea îi autorizase pe locuitori să se organizeze în grupuri armate de autoapărare, de fapt primele primele manifestări ale „fraternităţii" (*germanía).* În decembrie 1519, un consiliu de treisprezece mandatari sindici preia conducerea administraţiei municipale. Aristocraţii îl privesc cu reticenţă, iar disputele se reiau fără ca puterea regală să se simtă ameninţată în vreun fel. Carol Quintul se hotărăşte, în sfârşit, să trimită imediat un vicerege acolo pentru a restabili ordinea, dar *Germanía* vede în această numire o concesie făcută nobilimii şi o ameninţare; prin urmare, îl alungă pe vicerege din Valencia şi din Játiva. Este adevărat că acest vicerege, Diego Hurtado de Mendoza, se purta mai mult ca un aristocrat decât ca un reprezentant al statului. Timp de peste un an, până în mai 1521, puterea regală nu ia deloc lucrurile în serios, iar rebelii erau stăpâni pe situaţie. La 25 iulie 1521, aceştia zdrobesc armata regală în faţa Gandiei, apoi vandalizează domeniile seniorilor şi se înverşunează asupra musulmanilor, mâna de lucru eficientă şi supusă a seniorilor, pe care ei îi botează cu forţa. Ca şi în Castilia, alianţa puterii regale şi a nobililor cade de acord în privinţa acestor trupe prost obişnuite. Valencia capitulează la 1 noiembrie 1521. Lupte sporadice vor mai avea loc timp de câteva luni în jurul Játivei şi Alcirei, până-n noiembrie 1522. Războiul civil a fost mult mai sângeros în Valencia decât în Castilia, înregistrându-se zeci de mii de victime, şi va lăsa în urma lui sechele. Botezându-i forţat pe musulmani, rebelii creează o problemă, aceea a moriscilor, pe care societatea valenciană nu va reuşi niciodată s-o rezolve. În 1523, Carol Quintul o desemnează pe văduva Regelui Catolic, Germaine de Foix, a-l reprezenta la Valencia. Aceasta va da Valenciei o strălucire culturală ce se va păstra mult timp, dar regatul nu-şi va mai recăpăta complet prosperitatea de dinainte de *Germanía.*

Înainte de a pleca în Germania, regele a mers în persoană în cele două teritorii ale Coroanei de Aragón: la Saragosa, din mai 1519 până-n ianuarie 1519, apoi la Barcelona, unde rămâne până în ianuarie 1520. În fiecare caz, a fost primit mai degrabă favorabil, a fost nevoit să consacre mult timp pentru a asculta doleanţele *Cortes*-urilor, fără a obţine, în schimb, credite substanţiale. Dar el ştia că posibilităţile limitate ale acestor teritorii nu-i permiteau să tragă foloase prea mari.

Primul contact al tânărului rege cu supuşii săi spanioli a fost decepţionant, mai ales în Castilia, regatul cu cea mai mare populaţie şi cea mai bogată, şi nu şi-a salvat tronul decât graţie sprijinului aristocraţiei. Aceasta spera să tragă ceva

beneficii politice, dar a trebuit să renunţe la pretenţii. Primul Habsburg preia moştenirea Regilor Catolici: Coroana îşi rezervă exclusiv conducerea afacerilor politice şi nu era nici vorbă să-i solicite pe nobili, şi cu atât mai puţin *Cortes*-urile, aşa cum doriseră acei *comuneros*. S-a tras cam pripit concluzia că, după Villalar, *Cortes*-urile deveniseră nişte întruniri docile, gata să accepte orice. Era departe de adevăr! Carol Quintul le-a reunit mai des decât o făcuseră Regii Catolici[139] şi a ţinut să le informeze asupra marilor orientări politice, deşi le-a împiedicat să şi dezbată aceste chestiuni, şi a căutat să le obţină sprijinul. În această ultimă privinţă, lucrurile nu au decurs întotdeauna după aşteptările lui. În 1527, *Cortes*-urile din Valladolid îl ascultă politicos când expune situaţia dramatică în care se afla Europa Centrală, dar refuză să-şi aducă vreo contribuţie financiară la războiul împotriva turcilor: deputaţii castilieni nu erau sensibili la nefericirea Ungariei... Zece ani mai târziu, în 1538, Carol Quintul încearcă să convingă nobilimea şi clerul — convocate excepţional în *Cortes*-uri (va fi pentru ultima dată) — să renunţe parţial la privilegiile lor fiscale. Se izbeşte de un refuz net.

Suveranul care revine în Spania în 1522, după doi ani de absenţă, nu mai era tânărul neexperimentat din 1517. Se maturizase, iar moartea îl eliberase de sub tutela geloasă a lui Chièvre, care nu-şi mai aflase alt înlocuitor. Din acest moment, Carol guvernează singur, aşa cum o făcuseră şi Regii Catolici, chiar dacă se înconjurase de un grup de colaboratori printre care spaniolii erau din ce în ce mai numeroşi şi mai influenţi. În 1526, el se căsătoreşte cu verişoara lui, Isabela, sora regelui João al III-lea al Portugaliei[140], iar această căsătorie va fi pe placul supuşilor săi castilieni, fericiţi că regele şi-a luat soţie dintr-o ţară de aceeaşi „naţie" ca şi ei. Din punct de vedere politic, căsătoria prezenta avantaje: consolida relaţia cu Portugalia şi, în plus, permitea împăratului ca, în cazul unei absenţe, să încredinţeze regenţa soţiei sale. Ceea ce şi face acesta în august 1529, înainte de a se îmbarca pentru Italia. După moartea Isabelei (1539), fiul lor, viitorul Filip al II-lea, născut în 1527, îşi va asuma această sarcină ce-i va oferi prilejul să se familiarizeze cu condiţia de rege. Castilienii nu vor mai avea, ca în 1520, sentimentul că au fost părăsiţi de regele lor, Acesta a fost un aspect, şi nu unul minor, a ceea ce s-a numit hispanizarea lui Carol Quintul, o hispanizare relativă de vreme ce, în ansamblu, el şi-ar fi petrecut mai puţin timp în peninsulă decât în celelalte state ale Imperiului.

POLITICA IMPERIALĂ

În 1516, Carol primeşte o cvadruplă moştenire:

– de la bunica lui maternă, Isabela Catolica, primeşte Coroana de Castilia şi teritoriile aferente: Navarra şi Indiile;

– de la bunicul pe linie maternă, Ferdinand Catolicul, moşteneşte Coroanele de Aragón şi de Neapole;

– bunica lui paternă, Maria de Burgundia, îi transmite două teritorii: Flandrele şi Franche-Comté, ca şi pretenţiile asupra Burgundiei;

– în fine, bunicul pe linie paternă, Maximilian, îi lasă prin testament domeniile Habsburgilor, în Germania.

La aceste posesiuni teritoriale se adaugă, în 1519, şi demnitatea imperială.

Ce reprezenta Sfântul Imperiu Romano-German în momentul în care Carol Quintul trece în fruntea lui? Nu mare lucru. Era o ficţiune, o amintire din epoca în care papa şi împăratul, „aceste două jumătăţi ale lui Dumnezeu"(Victor Hugo), credeau că-şi pot împărţi rolurile în lumea creştină: unuia îi revenea autoritatea spirituală, celuilalt rolul de moştenitor al lui Carol cel Mare, deci al Imperiului Roman, şi supremaţia asupra celorlalţi suverani.

În anii 1930, nişte istorici germani (Peter Rassow, Karl Brandi) au încercat să acrediteze teza că Quintul aspira să stăpânească Europa. Ei au insistat asupra rolului avut de marele cancelar Gattinara, un gibelin întârziat care, pătruns de ideile lui Dante, visa a reface măreţia lumii într-un imperiu puternic, şi citau intenţionat această frază a lui Gattinara: „Sire, de vreme ce Dumnezeu v-a conferit această neţărmurită graţie de a vă ridica mai presus de toţi regii şi prinţii creştinătăţii, având o putere pe care n-a mai avut-o, înainte, decât Carol cel Mare, înseamnă că sunteţi pe calea monarhiei universale şi veţi reuni creştinătatea sub un singur sceptru." Menéndez Pidal, dimpotrivă, s-a străduit să demonstreze că împăratul Carol era tributar unor influenţe spaniole, în special lui Ferdinand Catolicul, a cărui filosofie se reducea la formula: „Pace între creştini şi război între necredincioşi." Imperiul, aşa cum era văzut de Carol Quintul, ar fi avut vocaţia de a reprezenta interesele superioare ale creştinătăţii şi de a coordona, sub autoritatea morală a conducătorului său, acţiunile suveranilor naţionali, pentru a evita naşterea unor certuri fratricide. Această concepţie se izbeşte, totuşi, de numeroase reticenţe: mai întâi, Carol Quintul a confundat adeseori interesele dinastiei sale cu cele ale imperiului. Puterea pe care o dobândise graţie diverselor moşteniri constituia ea singură o ameninţare, pentru Franţa în special, care era încercuită din toate părţile. Se înţelege că această putere a fost con-

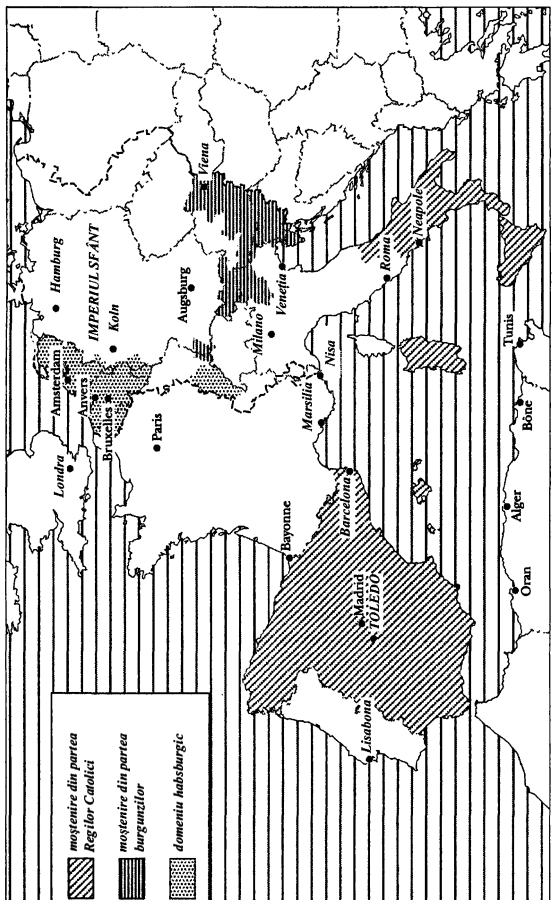

Posesiunile lui Carol Quintul

siderată drept una excesivă. În secolul al XVI-lea, se vorbea despre *monarhia universală;* pe care noi o numim astăzi imperialism. Aceste temeri explică, în mare parte, opoziţia pe care Carol Quintul a întâmpinat-o în cazul a două probleme de suflet: cruciada împotriva turcilor şi unitatea ideologică a Europei.

Chiar şi Spania, mai precis Castilia, era reticentă, şi a arătat-o chiar de la început. Spiritul de revoltă al celor care poartă numele de *comuneros* se formează exact în momentul în care regele devine împărat. Niciodată Spania nu va accepta cu adevărat să-l urmeze pe Carol în marile lui iniţiative; îi va furniza credite şi oamenii necesari, dar împotriva voinţei ei. Nici cruciada împotriva turcilor, nici lupta împotriva protestantismului, nu vor trezi entuziasmul spaniolilor, exceptând câteva grupuri restrânse de intelectuali — discipolii spanioli ai lui Erasm, mai ales. În fond, chiar şi cei mai fideli slujitori ai lui Carol Quintul — începând cu soţia lui — considerau, ca şi revoltaţii *comuneros,* că Spania nu avea nimic de câştigat legându-şi soarta de cea a Imperiului, dar nu îndrăzneau s-o spună deschis, deşi atitudinea lor era cât se poate de clară, iar împăratul o ştia[141]. În 1527, *Cortes*-urile refuză să finanţeze o expediţie militară menită a îndepărta ameninţarea turcă din Ungaria. În 1532, ele se exprimă explicit: „Războiul împotriva turcilor nu priveşte Spania." Ceea ce însemna că, din punct de vedere al spaniolilor, pericolul venea mult mai de aproape, de la corsarii berberi din Africa de Nord ce debarcau regulat pe coaste pentru a lua sclavi. Cardinalul Tavera, arhiepiscop de Toledo, unul dintre responsabilii politici cei mai influenţi, nu se sfieşte să-i scrie în 1529 lui Cobos, un alt ministru al lui Carol Quintul: „Ceea ce contează pentru Spania este Africa; restul (politica imperială) este amăgire. Carol Quintul ar trebui să se consacre Africii şi să renunţe a se lupta în Italia şi în Franţa." Cercetând corespondenţa schimbată între Carol şi împărăteasă între 1530 şi 1536, José María Jover a demonstrat în ce măsură regenta împărtăşea punctul de vedere al anturajului său ales, totuşi, de către împărat. Ea îl felicita pe Carol pentru succesul din Tunisia, în 1535, dar adăuga imediat că de această victorie profita în special Italia. Spania ar fi preferat să fi fost atacat Algerul, mult mai ameninţător pentru ea. Era un mod de a-i reproşa lui Carol că întreţinea o politică prea puţin conformă intereselor Spaniei. În anul următor, împărăteasa Isabela îşi somează soţul să facă pace cu Franţa şi să nu mai fie preocupat de altceva decât Spania. Odată cu Carol Quintul, se profilează ceea ce avea să se numească dominaţia spaniolă. Expresia este inexactă, Spania oferind venituri şi soldaţi pentru o politică externă ce nu era a ei, ci a împăratului[142].

Din 1520, Carol Quintul trasează axele politicii pe care înţelegea să o ducă: menţinerea unităţii creştinilor, ameninţaţi din afară de înaintarea turcilor, iar din interior de schisma lui Luther.

CAROL QUINTUL ŞI SOLIMAN MAGNIFICUL

Încă din secolul al XII-lea, Mediterana „era un lac creştin" (Fernand Braudel). Totul se schimbă la mijlocul secolului al XV-lea. După căderea Constantinopolului (1453), Imperiul Otoman, născut cu două secole mai înainte, devine o putere care, sub domnia lui Soliman Magnificul (1521–1566), va reprezenta un pericol pentru Europa. După ce ocupase Belgradul în 1521, Soliman atacă Ungaria, iese victorios la Mohács (1526) şi stabileşte supremaţia turcă în Balcani. În 1529, este asediată Viena. Pe un alt front, turcii se aliază cu corsarii berberi din Africa de Nord, comandaţi de faimosul Barbarossa, şi pun stăpânire pe aproape întreaga Mediterană; cuceresc Rodosul în 1521 şi Algerul în 1529.

Naţiunile creştine erau conştiente de pericol şi se declară gata de a-l înfrunta, însă reacţionează dezbinat, în funcţie de circumstanţe şi de propriile interese. Europa era împărţită în ceea ce-i privea pe turci. În imaginarul popular, strâns legat de propaganda religioasă, turcii erau, prin excelenţă, imaginea necredincioşilor, duşmani ireductibili ai creştinilor, nişte barbari ce incendiau, jefuiau, trăgeau oamenii în ţeapă. Tema revine într-o mulţime de broşuri, pamflete şi corespondenţe, mai ales după dezastrul de la Mohács şi după asediul Vienei. Unii dintre cei care au avut ocazia de a călători în lumea otomană — pelerini, negustori... — şi umaniştii, oferă o altă viziune asupra lucrurilor, prezentând Imperiul Otoman drept un ţinut unde virtutea caritătii era luată în serios, unde magistraţii făceau dreptate fără întârziere, unde se practica toleranţa faţă de minorităţile religioase şi unde se ţinea cont de meritele personale. Pornind de la acestea, intelectualii se scindează. Unii — Erasm, Vives — credeau că putea exista înţelegere cu turcii sau că, în orice caz, nu existau motive de război cu ei. Alţii considerau că ei reprezentau un pericol pentru lumea creştină şi că trebuiau alungaţi dincolo de graniţele tradiţionale ale Europei, nu din cauza religiei lor — noţiunea de cruciadă împotriva păgânilor nu mai avea succes —, ci din motive mai seriose. Civilizaţia, şi nu religia opunea lumea creştină celei turce. Se înfruntau, pe de o parte o concepţie despre putere fondată pe ideea binelui comun, pe norme juridice şi morale menite a garanta

oamenilor unele drepturi şi pe existenţa unor corpusuri intermediare; de cealaltă parte, un regim tiranic în care individul depindea pe deplin de voinţa sau de capriciul unui singur om care n-avea de dat socoteală nimănui. Noţiunea de despotism deja încolţea[143]. Pentru mulţi dintre aceşti umanişti, Carol Quintul apărea drept crainicul unei cauze drepte în lupta cu turcii. Cancelarii nu erau cu toţii de aceeaşi părere. Unii, cei din teritoriile habsburgice direct ameninţate, credeau că împăratul se lupta cu turcii din interes personal; el era mai-marele Casei de Austria înainte de a fi un apărător al creştinătăţii. Pretenţiile universaliste ale împăratului nu trebuiau, deci, să amăgească.

De aceea, Carol Quintul s-a aflat în postura de a-şi duce singur lupta împotriva turcilor. Republica din Geneva este unul dintre puţinele state care l-au susţinut eficient de când, în 1528, Andrea Doria i se alătură. În august 1534, Barbarossa, căzut la înţelegere cu Soliman, cucereşte Tunisul, al cărui rege era vasal Spaniei încă din 1510. Carol dă replica în anul următor, organizând o expediţie pentru a-l alunga. Debarcă în La Goulette şi mărşăluieşte spre Tunis, unde-şi face intrarea la 21 iulie, eliberează 20 000 de captivi şi instalează un rege prieten[144]. Această victorie a fost una fără viitor. Pentru a se lansa complet împotriva lui Soliman — aşa cum s-a făcut prin Liga Sfântă încheiată în 1538 între împărat, papalitate şi Veneţia[145] —, ar fi fost nevoie măcar de neutralitatea Franţei, ceea ce nu se obţine. În 1541, Carol Quintul eşuează în tentativa sa de a debarca în Alger şi se resemnează atunci să semneze pacea cu Barbarossa, şi chiar cu turcii (1546). Visul cruciadei se îndepărtează definitiv; împăratul avea acum alte griji — reconcilierea religioasă a Europei.

CAROL QUINTUL ŞI PROTESTANŢII

În momentul alegerii imperiale, Luther tocmai îşi publicase tezele îndreptate împotriva Bisericii de la Roma, acuzată că şi-ar fi trădat misiunea. Unitatea religioasă a Europei era ameninţată, aşa încât Carol Quintul nu putea rămâne nepăsător la această problemă care-l privea în dublă măsură, din perspectiva responsabilităţilor imperiale şi pentru că schisma se dezvolta mai ales pe teritoriul german. El nu înţelegea nimic din disputele teologice şi i se părea doar că Luther maltrata tradiţia Bisericii catolice. Îşi precizează poziţia chiar de la început (dieta de la Worms, 1521): îl dezaprobă pe Luther, dar refuză să reducă schisma prin forţă, preferând o discuţie în care cele două părţi să se afle faţă în faţă şi prin care să se pună de acord. În alţi termeni, el aştepta soluţia

de la un conciliu universal, dar o astfel de întrunire nu putea avea loc fără îndeplinirea a trei condiţii prealabile: trebuia convocată de papă; trebuia ca adepţii lui Luther să accepte să vină şi ca în Europa creştină să fie pace.

Aceste trei condiţii nu aveau cum să fie întrunite în acelaşi timp şi, de aceea, atunci când avea să se întrunească într-un sfârşit, nu avea să facă altceva decât să ia act de scindarea religioasă a Europei, iar reforma pe care el o va pune în aplicare nu se axa decât pe teritoriile rămase fidele Bisericii de la Roma. Clement al VII-lea şi Paul al III-lea nu doreau cu nici un preţ conciliul: se temeau să nu fie acuzaţi din cauza conduitei reprobabile a papalităţii. În absenţa conciliului, împăratul încurajează discuţiile directe dintre catolici şi protestanţi şi va rămâne convins până la moarte c-ar fi putut rezolva schisma cu preţul concesiilor mutuale, fără a repune în discuţie dogma. Timp de peste douăzeci de ani, toate eforturile sale au fost îndreptate către aplanarea diferendelor şi pentru apropierea celor două tabere ce scindau creştinătatea, obiectiv împărtăşit şi de umaniştii creştini, mai ales de către discipolii lui Erasm, care au avut o mare influenţă la cancelaria imperială, în anturajul lui Gattinara, până în 1530 şi chiar mai târziu. Spaniolii nu erau singurii ce recomandau prudenţa. Confesorul împăratului, de exemplu, dominicanul García de Loaisa, îl sfătuia pe Carol, în 1530, să nu cedeze nimic privitor la esenţa dogmei, dar să facă unele concesii asupra aspectelor exterioare ale cultului. După părerea lui, împăratul, ca suveran laic, nu trebuia să facă legiferări în domeniul credinţei, ci era suficient să impună germanilor loialitatea şi supunerea pe care o datorau autorităţii legitime. În rest, adăuga Loaisa, n-aveau decât să se facă musulmani, dacă ţineau morţiş!

În mai multe rânduri, au fost pe punctul de a ajunge la un compromis acceptabil pentru ambele părţi, ca de exemplu în timpul primei diete de la Augsburg, în 1530, când Melanchton, în numele luteranilor, este dispus a încheia o înţelegere în nişte condiţii ce nu păreau deloc greu de satisfăcut: căsătoria preoţilor şi comuniunea sub cele două credinţe. Totuşi, fiecare tabără îşi avea intransigenţii ei care ţineau morţiş la ceea ce li se părea că dobândiseră până atunci. La rândul lui, Carol continuă să încurajeze discuţiile în jurul problemelor celor mai controversate, şi spre ele se canalizează discuţiile ce se ţin la Haguenau, în iunie 1540, continuate la Worms, apoi la Regensburg, în 1541. Împăratul prezidează el însuşi una dintre aceste reuniuni. Melanchton şi Calvin se află şi ei acolo; în numele cancelariei imperiale, Granvelle redactează un articol despre justificarea prin credinţă, la care Calvin nu găseşte nimic de zis. Înţelegerea trebuia să sfârşească prin încheierea unui document cu douăzeci şi trei de puncte, dar Luther şi Roma resping proiectul.

Pe măsură ce timpul trecea, poziţiile deveneau şi mai ferme, nimeni nedând semne că ar ceda. Este amestecată acum şi politica: prinţii germani aveau interesul să susţină o reformă religioasă ce le-ar fi sporit puterea, permiţându-le să-şi însuşească bunuri ale Bisericii. Împotriva lui Carol Quintul, ei vor cere sprijinul Franţei, care nu-i refuză întotdeauna, deşi practica adeseori o politică represivă în materie de religie. După pacea de la Crépy (1544), Franţa se uneşte cu împăratul pentru a cere întrunirea conciliului convocat, în sfârşit, la Trento, la data de 15 martie 1545, însă când era deja prea târziu. De această dată, nu mai este dorit de protestanţi, iar conciliul nu se va referi, prin urmare, decât la catolici. Carol decide atunci să recurgă la forţă pentru a-şi reabilita autoritatea în Imperiu. Intră în război cu prinţi ce aderaseră la luteranism, îi înfrânge la Mühlberg (1547), dar nu are mijloace de a exploata această victorie. În 1548, se resemnează a face noi concesii Reformei; este ceea ce se va numi „provizoratul din Augsburg" (1548), un compromis pe care-l recomandau consilierii împăratului, printre care spanioli precum dominicanul Domingo de Soto şi confesorul lui Carol Quintul, Pedro de Soto. Prinţii luterani nu dezarmează şi pornesc la luptă cu sprijinul Franţei, iar Mauricio de Saxa îl forţează pe Carol să bată în retragere la Innsbruck (1552). Noua dietă de la Augsburg (1552) consacră eşecul precedentelor tentative de conciliere. Se renunţă la ideea de a armoniza dogma şi cultul, fiecare stat recunoaşte dreptul de a impune subordonaţilor religia prinţului (*cujus regio ejus religio)*, se garantează că nu va fi luată nici o sancţiune împotriva disidenţei religioase şi că bunurile Bisericii vor rămâne în posesia celor care le deţin în momentul semnării acordurilor de la Passau, cu câtva timp mai înainte. Creştinătatea nu mai exista şi, din acel moment, Europa se constituie pe alte baze decât comunitatea de credinţă. Imperiul nu mai era decât o confederaţie de teritorii. Eşecul acesta s-a aflat la originea deciziei pe care o ia împăratul, câţiva ani mai târziu, de a renunţa la putere.

Efortul de a prezerva unitatea religioasă cu preţul concesiilor asupra problemelor secundare nu trebuia să creeze iluzii. În materie de religie, Carol Quintul nu avea nimic dintr-un liberal, rămânând intransigent în privinţa aspectelor esenţiale ale dogmei catolice. S-a retras din Germania pentru că raportul de forţe îi era defavorabil, dar nu a ezitat să acţioneze energic în Ţările de Jos şi în Spania. În Ţările de Jos, un edict din 1550 interzice să se tipărească, să se vândă şi chiar să fie deţinute opere ale reformatorilor (Luther, Ecolampade, Zwingli, Calvin etc.). Ereticii nu aveau voie să se întrunească, iar localnicilor le era oprit să-i ajute şi să-i adăpostească; contravenienţii riscau pedeapsa cu moartea, bărbaţii fiind executaţi cu sabia, iar femeile îngropate de vii. Chiar în Spania, Carol

Quintul a dat impresia unei relative deschideri spirituale, mai ales în primii cincisprezece ani ai domniei, când ideile lui Erasm au părut să inspire politica imperială. Lui Erasm însuşi i se decernează titlul onorific de consilier al prinţului, pentru că avea numeroşi discipoli spanioli în anturajul marelui cancelar Gattinara. Inchizitorul general, Manrique, dă şi el impresia de a fi fost cucerit de tezele umanismului creştin; îi proteja pe adepţii lui Erasm, expunându-se ostilităţii călugărilor ce-i pun la îndoială credinţa. Împăratul în persoană semnează o scrisoare — pe care se grăbeşte s-o difuzeze — în care-şi exprimă admiraţia pentru Erasm. După moartea lui Gattinara (1530) şi aceea a secretarului său Alfons de Valdés (1532), climatul devine tot mai încărcat. Manrique nu poate să împiedice Inchiziţia să-i vâneze pe adepţii lui Erasm. Chiar şi în cursul acestei perioade relativ calme, Inchiziţia rămâne vigilentă în esenţă. Cu acordul împăratului, continuând să prigonească iudaizanţii, atacă, începând din 1525, sectele iluminaţilor şi, de la început, îi vânează pe adepţii lui Luther.

Carol Quintul pare a crede că a eliberat Spania de erezie. De aceea, în 1558, retrăgându-se de la Yuste, este consternat să afle că fuseseră descoperite cuiburi de luterani la Valladolid şi la Sevilla, prin urmare dă fiicei sale, Ioana, regentă a regatului — Filip al II-lea nu va ajunge în Spania decât în 1559 —, instrucţiuni riguroase pentru a sugruma în faşă aceste manifestări de erezie. Luteranii trebuiau să fie trataţi şi pedepsiţi nu ca nişte eretici, ci ca rebeli care atentaseră la securitatea statului. Supliciul focului de la Valladolid nu a fost, precum s-a spus adeseori, primul de acest fel din domnia lui Filip al II-lea; este ultimul gest al domniei lui Carol Quintul şi ar fi inutil să comparăm, din această perspectivă, tatăl şi fiul.

Carol nu a atins nici unul dintre obiectivele pe care şi le propusese: să-i alunge pe turci şi să menţină unitatea religioasă a Europei. În ambele cazuri, el considera că demnitatea de împărat îl plasa mai presus de suveranii naţionali şi îi conferea autoritatea morală de a apăra interesele comune. Dacă nu a reuşit să convingă despre sinceritatea intenţiilor sale, asta a fost din cauza unei ambiguităţi fundamentale: era împărat, dar şi mai-marele Casei de Austria. Fie că era vorba de ofensiva turcă, fie că era vorba de schisma luterană, Habsburgii se simţeau direct ameninţaţi. Politica lui Carol Quintul fusese inspirată de raţiuni dezinteresate şi universaliste — a proteja şansele şi coeziunea civilizaţiei occidentale —, sau de preocupări mai egoiste — menţinerea poziţiilor Casei de Austria? Cele două elemente erau strâns legate şi se explică de ce existau nedumeriri asupra adevăratelor intenţii ale împăratului şi de ce se reacţiona în funcţie de ceea ce se considera a fi interesul naţional. Cruciada apărea, în acest caz, ca un ideal anacronic; nu mai putea atrage popoarele. Cât despre supranaţionalitate,

e întâmpinată cu destulă reticenţă în acest sfârşit de secol XX; în secolul al XVI-lea, era vorba, mai degrabă, de manifestarea naţionalismelor. Pentru a combate ceea ce ei considerau drept ambiţii imperialiste, conducătorii statelor nu ezită să încheie alianţe, chiar şi cu inamicii creştinătăţii, ea însăşi o noţiune depăşită. Între două războaie, Veneţia făcea comerţ cu turcii şi întreţinea cu ei oarecare relaţii culturale. Atitudinea papalităţii şi a Franţei nu era cu mult mai diferită.

CAROL QUINTUL ŞI FRANCISC I

Odată cu domnia lui Carol Quintul începe între Franţa şi Casa de Austria o rivalitate ce va sfârşi abia în 1648, odată cu tratatele din Westfalia. La începutul secolului al XVI-lea, conflictul avea ca obiect două probleme: una particulară — pretenţiile lui Carol Quintul asupra ducatului de Burgundia, şi o problemă mult mai gravă, a Italiei.

În 1477, Ludovic al XI-lea cucerise Burgundia. Din teritoriile pe care le adunase laolaltă Carol cel Temerar nu mai rămăseseră, în secolul al XVI-lea, decât Flandrele şi Franche-Comté. Într-o epocă în care naţiunile moderne nu-şi căpătaseră contururile definitive, unii păstrau speranţa reconstituirii marelui ducat al Occidentului, iar Carol de Gent se număra printre aceştia. Fusese botezat Carol în onoarea străbunului său, Temerarul, şi fusese crescut în cultul străbunilor săi care visaseră să clădească, între Franţa şi ţările germanice, o naţiune înzestrată cu o personalitate şi o cultură originale. În 1506, el îşi luase titlul de duce de Burgundia pe care-l purta deja Filip cel Frumos. Până în 1530, cel puţin, Carol nu va înceta să revendice patria înaintaşilor săi; în testamentele sale, va reveni constant jurământul de a fi înmormântat la Dijon, în mănăstirea din Champmol, alături de Ioan fără Frică şi de Filip cel Bun. În 1547, la multă vreme după ce renunţase formal la acest vis, el recomandă fiului său, viitorul Filip al II-lea, să nu uite niciodată Burgundia, *patria noastră.*

Ambiţiile lui Carol Quintul asupra Italiei erau de alt ordin. În peninsulă se distingeau trei grupe teritoriale: un prim supus direct lui Carol Quintul (Neapole, Sicilia şi Sardinia) care depindea de Coroana de Aragón; un grup disputat între împărat şi regele Franţei (Savoia, Milano şi Geneva), şi două puteri autonome, Veneţia şi Statele papei.

Al doilea dintre aceste ansambluri teritoriale era vital pentru comunicaţiile între diversele teritorii aflate sub autoritatea lui Carol Quintul: Flandrele, Franche-Comté, posesiunile germane, Neapole, peninsula Iberică. Milano

domina relaţiile dintre Italia şi Germania, Geneva pe cele dintre Spania şi Neapole. Politica străină a lui Carol Quintul şi Filip al II-lea îşi găseşte o explicaţie în această realitate: se urmărea păstrarea dominaţiei în aceste legături şi, pe cât posibil, ameliorarea relaţiilor, pe de o parte, luând înapoi Burgundia de la Franţa — se revine la revendicările dinastice deja evocate, pe de altă parte, ocupând regiunea Provence. La rândul lor, Francisc I şi Henric al II-lea nu visau decât să contracareze aceste planuri şi să descătuşeze menghina pe care o reprezenta Casa de Austria, izolând diferite părţi ale imperiului şi aliindu-se cu Veneţia, cu prinţii protestanţi germani şi cu turcii.

În 1516, curtea flamandă a viitorului Carol Quintul afişează o politică de pace generală, inspirată mai mult de circumstanţe decât de sentimente de fraternitate creştină; nu trebuie să se işte nemulţumiri la adresa moştenitorului Regilor Catolici, despre care se ştia că avea să devină curând candidat la imperiu. În ce-l priveşte pe Francisc I, care cucerise Milano în 1515, acesta avea interesul să menajeze Spania. De aceea este semnat tratatul de la Noyon (1516), prin care cele două puteri se angajau să întreţină raporturi de prietenie între ele şi cu celelalte state, mai ales cu Anglia lui Henric al VIII-lea. Tocmai acum Erasm, care purta titlul de consilier al tânărului rege al Spaniei, compune un imn închinat păcii *(Querela pacis)*; se părea că în Europa începea o nouă eră, fondată pe identitatea de civilizaţie a naţiunilor creştine. Aceste sentimente favorabile nu rezistă mult în faţa faptelor. În 1518, revolta lui Luther demonstrează că acest creştinism era mai fragil decât se credea şi, în 1519, succesiunea împăratului Maximilian îi pune faţă în faţă pe cei trei aliaţi din 1516, Carol I, Francisc I şi Henric al VIII-lea, deveniţi rivali din acel moment. Confruntarea are loc între primii doi. Francisc I se declara hotărât ca, dacă era ales, să preia conducerea unei cruciade. Contând pe resursele Franţei, el pretindea că dispune de mijloacele necesare pentru a-şi duce la îndeplinire misiunea şi pentru a-i respinge pe turci. În realitate se urmărea împiedicarea victoriei lui Carol, victorie ce i-ar fi conferit regelui Spaniei o putere considerată ca excesivă. Această temere se va transforma în realitate în 1519, când teritoriile lui Carol înconjurau Franţa din toate părţile. Nu e nimic surprinzător în faptul că relaţiile franco-spaniole se deteriorează.

Franţa trage foloase de pe urma dificultăţilor interne ale Spaniei sfâşiate de revoltele *Comunidades* şi *Germanías*, şi invadează Navarra la 10 mai 1521, încercând să reinstaureze aici dinastia Albret. Însă a calculat prost momentul şi a subestimat patriotismul castilienilor[146]. Atacul francez se produce după ce viceregii îi înfrâng pe *comuneros* la Villalar (21 aprilie 1521); mulţi dintre foştii rebeli încercau să obţină iertarea pornind la luptă împotriva francezilor. În trei

săptămâni de campanie, francezii ocupaseră întreaga Navarra, trecuseră Ebrul, şi ajunseseră în Castilia, asediind Logroño. Contraofensiva castiliană a fost fulgerătoare. La 11 iunie, armata franceză este obligată să se retragă, iar la 30 iunie este spulberată. Navarra este recucerită aproape la fel de rapid cum a fost şi pierdută. Francezii atacă din nou la sfârşitul lui septembrie, de această dată în ţinuturile basce. Deşi această a doua invazie este oprită în mai puţin de o lună, francezii rămân stăpânii fortăreţei Fontarabia, pe care-o vor păstra până în 1524.

După victoria de la Marignano, din 1515, Francisc I obţinuse două succese diplomatice: ocupase din nou Milano şi semnase un acord cu Elveţia. Carol Quintul răstoarnă situaţia în 1521. În replică la invazia Navarrei, el trimite o expediţie în Lombardia. În decembrie, generalii săi, Pescara şi Lannoy, ocupă Milano. Trei ani mai târziu, armata imperială invadează Provence. Neputincioasă a înfrânge rezistenţa Marsiliei (septembrie 1524), ea se repliază spre Piemont. Tocmai acest moment este ales de Francisc I pentru a contraataca în Italia şi a recuceri Milano, dar la 24 februarie 1525 — a douăzeci şi cincea aniversare a lui Carol Quintul! —, regele Franţei este învins la Pavia, este luat prizonier şi trimis captiv la Madrid. Pentru a ieşi din acest impas, acesta promite tot ceea ce-i cere Carol şi se angajează în mod expres să-i predea Burgundia. Însă imediat ce-şi recapătă libertatea, Francisc se grăbeşte să renege angajamentele semnate sub constrângere. Carol Quintul îl acuză atunci că-i lipsise cuvântul de cavaler şi îi lansează o provocare: „Lui Dumnezeu îi place ca această ceartă să se rezolve între noi! Facă-se dreptatea lui!“ Francisc I nu ridică mănuşa; ca şi ideea cruciadei, spiritul cavaleresc era deja demodat. Împăratul câştigă puncte. În iulie 1528, îl convinge pe genovezul Andrea Doria să abandoneze cauza francezilor şi să se alieze cu el, oferindu-i titlul de comandant-şef al marinei spaniole. Andrea Doria va rămâne credincios acestei alianţe până la moartea sa, în 1560. Din acel moment, era garantată comunicaţia pe mare între Spania şi Italia. Francisc I n-a mai putut face altceva decât să se supună, iar pacea dintre Franţa şi Spania se semnează la Cambrai, în 1529. Regele Franţei recunoaşte suveranitatea lui Carol în Artois şi Flandre, renunţă la orice pretenţie în Milano, Geneva şi Neapole şi se obligă să plătească o răscumpărare enormă — mai mult de 2 000 000 de scuzi de aur — pentru cei doi fii care-l înlocuiseră la Madrid, când el însuşi fusese eliberat. În schimb, împăratul renunţă la revendicările asupra ducatului de Burgundia, asupra provinciilor Provence şi Languedoc.

Nu se încheiase numai cu atât rivalitatea dintre cei doi suverani. Francisc I se îndreaptă curând către turci şi îl presează pe Soliman să atace Geneva aliată lui Carol. Urmărea ca flotele unite ale Turciei şi Franţei să taie orice legătură

între Barcelona şi Geneva, centre vitale pentru împărat. De acum datează relaţiile oficiale dintre Turcia şi Franţa, relaţii care se concretizează într-un tratat de alianţă, în 1536. Armatele şi flotele sultanului execută, împreună cu cele ale Franţei, operaţiuni în Mediterana: flota turcă iernează la Toulon, iar o escadrilă franceză e ancorată pe Bosfor. Înţelegerea scandalizează Europa, iar şocul acestei alianţe nefireşti între o naţie creştină şi alta păgână se resimte şi în Franţa, dar raţiunile politice primează asupra celor ideologice. În 1536, la Roma, la întoarcerea din expediţia în Tunis, Carol Quintul recurge la scrisorile primite de la Barbarossa ce dovedeau înţelegerile făcute între Franţa şi turci, pentru a-l acuza pe Francisc I că a trădat creştinătatea şi, în prezenţa papei Paul al III-lea şi a ambasadorului Franţei, propune din nou un duel, cu spada sau pumnalul, pe teren neutru, pe o insulă sau în faţa armatelor. Încă o dată Francisc rămâne surd la provocare.

În 1530, Carol dăduse învestitura de duce al Milanului lui Francesco Sforza. La moartea celui din urmă, cinci ani mai târziu, ducatul, pământ al Imperiului, se întoarce la Carol Quintul[147]. Francisc I nu vrea nici să audă de aşa ceva. În februarie 1536, el invadează Piemontul şi Savoia, şi ele ţinuturi imperiale. Replica este campania din Provence, operaţiune combinată împotriva Marsiliei ce trebuia atacată şi pe uscat şi pe mare. Francezii se repliază pretutindeni fără luptă, arzând totul în urma lor. Carol înaintează până la Aix, apoi face cale întoarsă, nemaiavând mijloace de a-şi continua lupta. Se încheie un armistiţiu temporar. Cei doi rivali se întâlnesc la Aigues-Mortes, la 14 iulie 1538. Cu această ocazie, ei stabilesc relaţii personale mai degrabă cordiale, încât în 1539 Francisc I îi sugerează lui Carol, care acceptă, să pornească din Spania spre Ţările de Jos, traversând Franţa şi oprindu-se câteva zile la Paris. Dispoziţiile favorabile nu durează prea mult. Francisc I rupe armistiţiul în 1541 şi trece de partea principilor luterani regrupaţi în Liga de la Schmalkalden; însă cele două ţări erau într-atît de secătuite încât părea de preferat să se ajungă la o înţelegere. Prin pacea semnată la Crépy în 1544 prevedea şi mariajul unui fiu al lui Francisc I, ducele de Orléans, cu o nepoată a lui Carol Quintul, dota constituind-o ducatul Milano. Moartea ducelui de Orléans, apoi cea a lui Francisc I, în 1457, anulează totul. Noul rege al Franţei, Henric al II-lea, reîncepe lupta în 1551, ocupând episcopiile Toul, Metz şi Verdun. Carol Quintul nu reuşeşte să recucerească oraşul Metz, ceea ce punea în pericol relaţiile dintre Flandre şi Italia. Abia în februarie 1556, după abdicarea împăratului, se încheie un armistiţiu.

ÎMPĂRATUL ŞI PAPA

Statutul de împărat, aşa cum era perceput de Carol Quintul, avea implicaţii religioase. Creştinătatea medievală încercase, în epoci diferite, să organizeze un soi de împărţire a responsabilităţilor: papei îi revenea autoritatea spirituală, iar împăratului îi revenea coordonarea politică. În 1519, papa reaminteşte acest aspect electorilor: rolul împăratului era de a susţine legea, de a menţine pacea între popoarele creştine şi de a lupta împotriva blasfematorilor. Obiectivele arborate de Carol — cruciada împotriva turcilor şi întrunirea unui conciliu pentru menţinerea unităţii religioase a Europei — ar fi trebuit să afle un sprijin pe lângă papalitate. Însă nu a fost deloc aşa. Exceptând scurtul pontificat al lui Adrian al VI-lea (1522–1523) care-i fusese şi preceptor. Succesorul lui Adrian al VI-lea, Clement al VII-lea, un Medici, refuza să discute cu Luther despre reformarea Bisericii, preocupându-se excesiv de menţinerea în Italia a unui echilibru subtil între puterile rivale — Francisc I şi Carol Quintul. Să dea satisfacţie împăratului prin convocarea conciliului, i-ar fi conferit lui Carol o prea mare autoritate. După Pavia, Clement al VII-lea organizează Liga din Cognac (1526) „pentru a pune capăt războaielor ce devastau creştinătatea", adică pentru a elibera Italia de sub tutela lui Carol şi pentru a restabili un echilibru între puteri. Într-o brevă din 23 iunie 1526, Clement al VII-lea reaminteşte ceea ce el considera a fi drepturile papalităţii. Carol Quintul dă replica prin memorialul din Granada (17 septembrie 1526): papa vorbea acolo limba unui om care n-avea nimic de-a face cu creştinismul, cu atât mai puţin a unui pastor. Aşadar, împăratului îi revenea sarcina de a veghea la unitatea Bisericii. Cardinalii sunt încurajaţi la revoltă: „Amintiţi-i Suveranului Pontif că Dumnezeu l-a pus pe scaunul Sfântului Petru nu pentru nefericirea, ci pentru salvarea poporului creştin, nu pentru a ridica armele, ci pentru a dovedi indulgenţă şi modestie." Dacă papa refuza să convoace conciliul, trebuiau să o facă aceşti cardinali. În anturajul lui Carol se vorbea deschis despre alungarea papei din Roma[148], ceea ce a adus ruptura şi, curând, şi războiul.

Armata imperială se strânge în nordul Italiei la începutul anului 1527 şi coboară lent spre sud. Era comandată de un francez, conetabilul Carol de Bourbon, trecut de partea împăratului din ură faţă de Francisc I. Trupele erau formate din spanioli, italieni, elveţieni şi, mai ales, din 18 000 de infanterişti germani, majoritatea luterani. Toţi erau mercenari avizi de pradă. Or, conetabilul nu avea fonduri pentru a plăti solda şi nu-i putea stăpâni decât permiţându-le prădarea

Romei. La 5 mai, armata ajunge la porţile oraşului, la 6 mai dă asaltul. Bourbon este ucis încă din primele zile. Lipsiţi de căpetenia lor, soldaţii devastează Roma: jefuiesc case şi biserici, profanează relicvele, folosesc pe post de bile căpăţânile sfinţilor Ioan, Petru, Pavel, violează călugăriţe, îi umilesc pe mai-marii Bisericii, fură de la populaţie tot ce se putea transforma rapid în bani, aur, argint, obiecte preţioase, fac trafic cu obiecte de artă (statui, tapiserii, tablouri). Reorganizată, într-un final, armata imperială nu părăseşte Roma decât pe 16 februarie 1528, ducând cu ea o pradă enormă. Papa, ce reuşise să fugă, nu se întoarce decât în luna octombrie a aceluiaşi an[149].

Niciodată, de la invaziile barbare, capitala lumii creştine nu suportase asemenea afronturi. Mai întâi stupefiat de amploarea victoriei, Carol Quintul reacţionează. Cancelaria imperială difuzează pledoarii prin care se explica faptul că ceea ce se întâmplase fusese voia Providenţei: Roma devenise un oraş al pierzaniei în care Biserica îşi aduna averile furate de la cei cărora le erau menite de drept. Comportându-se ca o căpetenie războinică şi nu ca un pastor, Clement al VII-lea se expunea, iar Carol este îndemnat să profite de ocazie. Acum, că îl supusese definitiv pe papă, el trebuia să impună reformarea Bisericii, pentru că istoria va consemna că Biserica a fost fondată de Iisus Hristos şi restaurată de Carol Quintul!

Împăratul nu dă curs acestor sfaturi. Departe de a profita de situaţie, el încearcă să se împace cu papa, şi reuşeşte în parte. În iunie 1529, Carol soseşte în Italia, se întâlneşte cu Clement al VII-lea la Bologna şi primeşte din mâinile acestuia, la 22 februarie 1530, coroana de fier a regilor lombarzi, ceremonie — ultima de acest gen (Napoleon se va încorona el însuşi la Notre-Dame din Paris în prezenţa lui Pius al VII-lea — care face din Carol Quintul, până atunci simplu rege al celor de la Roma, un adevărat împărat. În timpul acestei călătorii, Carol nu a mers la Roma pentru că prezenţa lui ar fi trecut drept o provocare. Abia în 1536, la întoarcerea din incursiunea victorioasă din Alger, el va fi primit în Oraşul Etern de către succesorul lui Clement al VII-lea, Paul al III-lea. Trebuie să mai reţinem că relaţiile sale cu acesta din urmă vor fi întotdeauna tensionate. Niciodată împăratul nu va afla în papi nişte interlocutori care să împărtăşească ideile sale despre reforma Bisericii; în ochii lor, el trecea tot drept un suveran care dădea de gândit prin puterea excesivă. Trebuia aşteptată pacea de la Crépy (1544) pentru ca Franţa să se alăture împăratului. Atunci este convocat şi conciliul, iar primele întruniri vor avea loc la Trento, în 1545, prea târziu ca să se mai concilieze poziţiile celor două părţi.

INDIILE

Continentul pe care spaniolii se încăpăţânează, până în secolul al XVIII-lea, a-l numi Indii, ocupa prea puţin spaţiu în marile planuri ale împăratului. S-a văzut în acest aspect o dovadă în plus a medievalităţii gândirii lui Carol Quintul. Totuşi, sub acest regim se constituie Imperiul spaniol din America, iar de la America împăratul primea regulat metalul preţios care-i permitea să facă faţă datoriilor celor mai urgente.

Atunci când Carol ajunge la putere, Antilele erau secătuite şi se căutau noi teritorii care să fie cucerite şi exploatate. Acesta era şi obiectivul expediţiilor către continent — despre care se credea că este pustiu —, întreprinse de Vasco Núñez de Balboa, ce ajunge pe coastele Pacificului la 13 decembrie 1513, de Pedrarias Dávila, şi, mai ales, cea către Mexic, pregătită iniţial de guvernatorul Cubei, Diego Velásquez, însă Hernando Cortés i-o ia înainte. Trecând peste ordinele guvernatorului, el se pregăteşte de plecare la începutul anului 1519, cu unsprezece corăbii, cinci sute de însoţitori şi câţiva cai. Pe drum, Cortés se foloseşte de serviciile a doi interpreţi: un preot spaniol, Jerónimo de Aguilar, care înţelegea mayaşa, şi un tânăr indian, Malinche, ce stăpânea mayaşa şi nahuatl. În aprilie 1519, el debarcă pe coasta Mexicului şi fondează oraşul Veracruz. Înaintează apoi spre interiorul ţinutului. În august, câştigă de partea lui tribul Tlaxcala, care suporta cu greu să fie supus aztecilor[150]. În octombrie, găseşte de cuviinţă să-şi hărţuiască adversarul organizând masacrul de la Chólula. O lună mai târziu, se afla deja în inima Imperiului Aztec, la Tenochtitlan, unde se este recunoscut de împăratul Moctezuma, dar trebuie să revină pe coastă pentru a-şi convinge compatriotul, Pánfilo de Nárvaez, trimis de Diego Velásquez ca să-l pedepsească pentru nesupunere. În timpul absenţei lui Cortés, Pedro de Alvarado comite unele greşeli ce provoacă o răscoală a indienilor. Revenit în grabă, Cortés este constrâns să evacueze Tenochtitlan în „Noaptea tristă" de 30 iunie 1520. Recucereşte oraşul în august 1521 şi-şi instaurează o dominaţie durabilă pe fostul teritoriu al aztecilor. Pornind de la platoul central, teritoriile înconjurătoare au fost ocupate metodic, însă Cortés, numit guvernator al Noii Spanii în 1522, este rechemat în ţară în 1529. Carol Quintul nu-l va mai autoriza niciodată să revină în Mexic.

Cucerirea Imperiului Incaş a fost la fel de temerară. În 1526, trei aventurieri se asociază: Francisco Pizzaro, veteran din războaiele Italiei, Almagro, un copil găsit, şi un preot, Luca, ce servea, probabil, drept mandatar al celor doi. După o primă explorare, Pizzaro porneşte din nou spre Spania pentru a-i cere lui Carol

învestitura de cavaler al Sfântului Iacob (1529). În 1531, mica lor armată ajunge în Panamá, aşezare fondată în 1519 şi care va servi drept escală pentru expediţiile spre sud, aşa cum fusese Cuba pentru America Centrală şi Mexic. În noiembrie, Pizzaro ajunge la Cajamarca. El întinde o capcană Marelui Inca, Atahualpa, îl face prizonier şi-i cere o răscumpărare enormă[151] care scandalizează Europa. Asta nu a însemnat, nicidecum, că Atahualpa nu a fost executat. În noiembrie 1533, capitala incaşilor, Cuzco, este ocupată, dar Pizzaro preferă să instaleze conducerea ţării mai aproape de litoral, într-un nou oraş, Lima (1535). Învingătorii se dezbină şi se luptă între ei. Almagro, care plecase să cucerească Chile, se întoarce şi-şi dispută puterea cu Pizzaro care-l execută în 1538. Partizanii celui dintâi îl vor răzbuna asasinându-l pe Pizzaro (1541). Primul vicerege, Blasco Núñez Vela, trebuie să facă faţă revoltei colonilor împotriva legislaţiei pe care o considerau prea părtinitoare faţă de indieni; şi el este sortit morţii (1546). Ordinea se restabileşte în 1548, odată cu sosirea unui nou emisar regal, Pedro de La Gasca.

Celelalte ţinuturi ale Americii au ridicat mai puţine probleme, exceptând Chile, unde se fondase Santiago în 1541 şi unde se oprise înaintarea în 1553, din cauza rezistenţei araucanilor. Bancherii Welser din Augsburg îşi atribuiseră Venezuela unde sperau să găsească mine de aur; decepţionaţi, nu au întreprins nimic pentru colonizarea ţinutului. Plecat din Santa Marta, Venezuela, Jiménez de Quesada a înaintat pe fluviul Magdalena cu trei brigantine şi şase sute de oameni. În aprilie 1538, el fondează Santa Fe de Bogotá, capitala viitoarei Noua Granada. În aceeaşi perioadă, se ajunge şi în La Plata, iar Buenos Aires nu s-a dovedit decât o aşezare ce nu a opus rezistenţă. În schimb, în Paraguay, cu toţii s-au organizat foarte repede în jurul oraşului Asunción (1537). Multe dintre aceste expediţii aveau ca ţintă găsirea regatul omului de aur *(El dorado)*, ţinut fabulos al cărui rege, în anumite zile, se ungea cu terebentină şi se rostogolea prin pulberea de aur, apoi se urca într-o barcă şi arunca în lac, cu pumnii, aur şi smaralde... Regatul a fost căutat mai întâi pe ţărmurile Amazonului, pe care Orellana le explorează în 1541, înainte de a-şi găsi moartea. Acest eşec anticipează seria deziluziilor ce-i aştepta pe conchistadori. Câte expediţii se terminaseră cu un astfel de dezastru? Unul dintre cele mai celebre este acela al lui Pánfilo de Narváez, plecat din portul Sanlúcar de Barrameda, în Andaluzia, la 17 iunie 1527, cu cinci corăbii şi şase sute de oameni. După ce a făcut escală în Cuba şi Trinidad, el debarcă pe coastele Floridei în aprilie 1528. Armata este spulberată în câteva luni, şi nu rămân decât patru supravieţuitori. Unul dintre ei, Alvar Núñez Cabeza de Vaca, va trăi câteva luni printre indienii din Florida înainte de a merge să lupte în Paraguay.

În mai puţin de douăzeci de ani, două imense imperii, bine organizate şi populate, s-au prăbuşit sub loviturile unor aventurieri ale căror armate nu au depăşit niciodată o mie de oameni. Au existat adeseori întrebări cu privire la motivele unei victorii atât de uşoare. S-a invocat, drept explicaţie, superioritatea tehnică a Spaniei. Este adevărat că arcurile, săgeţile, pietrele, lăncile şi lasourile indienilor nu puteau face faţă armelor de foc şi oţelului armurilor, căştilor, spadelor europenilor care utilizau în luptă şi nişte animale necunoscute pe continent: cai şi, în special, câini, dogi care se comportau ca nişte fiare. Avantajul spaniolilor era evident, dar nu hotărâtor. Indienii se obişnuiseră cu detunăturile de armă pe care la început le luau drept bubuituri de tunet. Veşmintele lor matlasate din bumbac le ofereau o mobilitate superioară spaniolilor stingheriţi de armuri. Pe parcurs, disproporţia numerică ar fi cântărit în favoarea lor. Cu totul alt impact îl aveau factorii religioşi, acele credinţe ce-i plasau pe indieni într-o postură de vulnerabilitate psihologică. Ei aşteptau întoarcerea iminentă a zeului pe care ei înclinau să-l identifice cu europenii[152]. Molime teribile se abat asupra lor, iar cuceritorii erau cei care le alungau. Se înţelege de ce indienii vedeau în ei un semn divin, în condiţiile în care zeii lor îi părăsiseră. Nu trebuie să neglijăm nici aspectele politice. Spaniolii au luptat întotdeauna împotriva unor adversari dezbinaţi, au exploatat rivalităţile locale, resentimentele pe care aztecii şi incaşii le treziseră la triburile supuse, de unde şi această situaţie paradoxală: victoria a fost mai rapidă şi decisivă împotriva celor mai puternice şi mai bine organizate imperii. Spaniolii au lovit creierul şi au înlocuit autoritatea aztecilor şi incaşilor cu a lor şi, de fiecare dată, şi-au găsit aliaţi care să-i ajute[153]. În schimb, când au avut de înfruntat triburi independente, luptele au fost mult mai nesigure; aşa s-a întâmplat în Chile şi în Patagonia, de exemplu, sau la frontiera septentrională a Mexicului unde, chiar şi în secolul al XVIII-lea, spaniolii vor întâmpina multe dificultăţi pentru a veni de hac apaşilor[154].

Cucerirea acestui imens imperiu nu l-a costat nimic pe Carol Quintul, pentru că a fost întotdeauna lăsată pe seama iniţiativei individuale, căpeteniile expediţiilor având sarcina de a găsi banii necesari pentru a cumpăra corăbii, pentru a procura arme şi echipamente, pentru a recruta oameni. În cazul succesului îşi repartizau fiecare prada în funcţie de cât investiseră şi de responsabilităţi[155], după ce puneau deoparte o cincime pentru rege. Statul se limita doar la autorizarea expediţiilor spre diferite destinaţii, apoi la desemnarea celor ce aveau să administreze teritoriile. Cine erau aceşti conchistadori? Geografic, ei veneau aproape toţi din Andaluzia, din Extremadura, din Noua Castilie. Social, erau tineri fără averi, adeseori *hidalgos,* niciodată nobili sau ţărani. Îi însufleţea pe toţi dorinţa

de a-şi depăşi condiţia, de a face avere rapid, dar banul în sine nu era scopul lor, ci modul de a dobândi prestigiul social pe care n-aveau cum să-l pretindă altfel, şi nici nu puteau să-l dobândească în peninsulă. Odată cucerită Granada, se întrerupsese şi posibilitatea care, până atunci, permisese atâtor tineri să obţină dintr-o dată bogăţia şi onorurile — *honra y provecho*; deci aventura colonială prelungeşte dincolo de mare spiritul şi metodele Reconquistei, ceea ce explică unele caracteristici ale colonizării spaniole, precum atenţia acordată prioritar minelor, în detrimentul agriculturii, şi subordonarea la *encomienda*, formă nouă a regimului seniorial. Nu trebuie subestimate nici alte motivaţii; grija de a atrage noi credincioşi de partea lui Dumnezeu deţine o pondere mai mică printre conchistadori[156]. În schimb, dorinţa de aventură este hotărâtoare. Aproape toţi au fost seduşi de peisajele Americii unde ei au crezut a afla paradisul ce amintea de legendele Antichităţii sau de romanele cavalereşti, precum o dovedeşte şi numele pe care le-au dat acestor ţinuturi: Florida, California, fluviul Amazoanelor...

Cucerirea acestui imperiu a avut consecinţe aproape imediate: dispariţia celor două civilizaţii originare, a aztecilor din Mexic şi a incaşilor în Perú, şi moartea unei mari părţi a civilizaţiei băştinaşe. S-a pus şi problema legitimităţii acestei cuceriri: cu ce drept îşi impuseseră spaniolii dominaţia asupra unor popoare independente până atunci?

Catastrofa demografică a fost denunţată de Las Casas. În lucrarea sa *Brevísima relación de la destrucción de las Indias* (1552), acesta vorbeşte despre 100 000 000 de victime. În zilele noastre, etnoistoricii de la Berkeley (Borah, Cook...) au încercat să dea acestei estimări o bază ştiinţifică, evaluând la mai mult de 100 000 000 de locuitori populaţia Americii în momentul cuceririi[157]. La începutul secolului al XVII-lea, rămăseseră mai puţin de 5 000 000. Avem unele reţineri în a accepta asemenea cifre. Etnologul argentinian Angel Rosenblat propune o evaluare mai puţin exagerată: la început erau cam 14 000 000 de locuitori[158].

Cifrele sunt discutabile, în schimb toată lumea este de acord asupra amplorii catastrofei: într-un secol, populaţia continentului american a dispărut. Care ar fi explicaţia? Ar fi absurd să-i facem direct răspunzători pe conchistadori. Să fi vrut ei să facă aşa ceva în condiţiile în care dispuneau de atâtea mijloace de a ucide? De altfel, nici nu aveau interesul: era nevoie de mână de lucru, deci şi de oameni[159]. Luptele au adus mii şi milioane de morţi. Munca forţată s-a dovedit la fel de ucigătoare, dacă nu şi mai şi, ca şi bătăliile: în Caraibe, pescarii de perle nu rezistau prea mult regimului ce-i obliga să se scufunde din ce în ce mai în adânc; munca de hamal şi cea în mină erau la fel

de devastatoare, dar nici ele nu erau cauza principală. Prăbuşirea demografică se explică, în esenţă, prin doi factori: molimele şi traumatismul cuceririi.

Înainte de sosirea europenilor, continentul american fusese izolat de restul lumii, iar locuitorii trăiau într-o situaţie de fragilitate economică ce-i făcea foarte vulnerabili la cea mai mică infecţie. Acest fapt a avut consecinţe dramatice. Deşi europenii nu dădeau semne a fi contractat vreo maladie gravă[160], în schimb i-au contaminat pe indieni, aducând în America maladii contagioase necunoscute până atunci. Misionarii observaseră asta: simpla sosire a europenilor într-un sat a semănat moartea printre băştinaşi, ca şi cum doar respiraţia străinilor era de-ajuns pentru a ucide. O simplă rinită putea deveni mortală, şi cu atât mai mult maladii mai grave. Este atestată o epidemie de variolă la Santo Domingo, între 1518–1519, care distruge aproape în totalitate populaţia indiană, pe când europenii, poate imunizaţi din copilărie sau mai robuşti, rezistau mai bine. Soldaţii lui Cortés duc virusul şi în Mexic, iar de aici ajunge în Guatemala, coboară spre sud, şi ajunge în Imperiul Inca în jur de 1525–1526. În aceste regiuni foarte populate, indienii mor ca muştele[161]. După variolă urmează rujeola (1530–1531), apoi un soi de tifos în 1546, gripa în 1558–1559, fără a mai vorbi despre difterie, oreion etc.

Şocul microbian a provocat dispariţia populaţiei amerindiene direct, dar au participat şi prin sechelele pe care cucerirea le-a lăsat în suflete. Societatea tradiţională se dezarticulează sau dispare. Indienii nu mai au credinţă în zeii ce par să-i fi abandonat. Mulţi pierd dorinţa de a trăi şi se abandonează morţii, ei şi familiile lor, de foame sau de disperare, sau se sinucid; femeile avortează copiii. Abia la jumătatea secolului al XVII-lea se reîncepe resuscitarea demografică.

Încă de la începutul secolului al XVI-lea, se făcuseră auzite unele voci în Spania ce acuzau metodele de colonizare şi de exploatare a indienilor. „Legile din Burgos" (1512–1513) încercaseră să limiteze abuzurile, organizând ceea ce se numise *encomienda*, adică o reglementare juridică care se străduia să concilieze trei obiective: să respecte statutul indienilor, supuşi liberi ai regelui — teoretic, indienii nu erau sclavi —; să evanghelizeze — la începutul secolului al XIX-lea se va folosi termenul de „a civiliza" —, iar colonilor le revenea această sarcină; să exploateze ţinutul prin prestaţiile în muncă la care erau obligaţi indienii.

Date fiind acestea, legile din Burgos consacră în drept o situaţie de fapt şi legalizează munca forţată. Discuţia se reia sub domnia lui Carol Quintul, dar cu o cu totul altă amploare, pe parcursul a trei etape: prelegerile lui Francisco de Vitoria, protestul lui Las Casas, şi controversa de la Valladolid.

Dominican, profesor de teologie la Universitatea din Salamanca, Vitoria rosteşte în 1539 o prelegere despre colonizare. Ideea lui era următoarea: înainte de sosirea spaniolilor, indienii din America erau propriii lor stăpâni, însă au fost deposedaţi de avuturi. Cum s-ar justifica această nedreptate? Vitoria cercetează atunci documentele ce i se păreau nefondate, apoi pe cele ce erau susceptibile de a fundamenta de drept prezenţa spaniolilor în America. Acesta considera drept ilegitime argumentele referitoare la autoritatea papei şi la păcatele împotriva naturii (incest, sodomie) comise de indieni. În schimb, considera a fi legale dreptul de comerţ şi de comunicaţie, şi, mai ales, grija de a pune punct practicilor inumane: canibalismul şi sacrificiile umane, contrare unuia dintre drepturile cele mai sacre ale umanităţii, dreptul la viaţă. Suveranii statelor erau de acord cu Vitoria, cu unele limite. Nu erau autorizate de către nici unul dintre ei tolerarea sau practicarea violării dreptului natural, iar celelalte state aveau obligaţia de a împiedica crimele împotriva umanităţii (astăzi se vorbeşte de datoria de a interveni pentru a proteja minorităţile sau a preveni genocidul). În această formă, independenţa şi suveranitatea statelor erau inviolabile, iar acest lucru ar fi trebuit să-l conducă pe Vitoria la condamnarea colonizării. Discipolii lui vor trage concluziile logice şi refuză ideea de tutelă ce constituia fundamentul oricărei colonizări. Carol Quintul nu se lasă înşelat şi cere universităţii din Salamanca să îl sancţioneze pe Vitoria şi să-i interzică profesorilor să abordeze, pe mai departe, în cursurile lor, probleme ce ar fi adus atingere intereselor statului. Universitatea refuză şi, trecându-i supărarea, Carol Quintul renunţă la aceste reguli. Dimpotrivă, el ordonă o revizuire a legislaţiei coloniale, ca urmare a campaniei duse de un alt dominican, Las Casas.

Mai întâi colon în Antile, Las Casas conştientizează problema în ziua în care un dominican refuză să-i dea iertarea atâta timp cât el nu renunţa să trăiască din exploatarea oamenilor. În critica sa asupra legilor din Burgos, Las Casas nu pune în cauză intenţia legislatorului, ci informaţiile trunchiate şi false ce i se dăduseră cu privire la situaţia din America. El considera că indienii erau umiliţi, sub pretext că erau evanghelizaţi, prin simplul fapt că erau alungaţi din mediul lor natural. În plus, percepându-se tributuri de la ei în argint, s-au destabilizat structurile cu care ei fuseseră obişnuiţi. Per ansamblu, Las Casas visa, pentru indieni ca şi pentru europeni, la o imposibilă reîntoarcere la un stadiu anterior, al comerţului şi al manufacturii. După părerea lui, banul corupea indivizii; ideală ar fi fost o societate rurală care să funcţioneze din resurse proprii şi în care schimburile ar fi avut o mică pondere. Considera sistemul colonial drept unul pervers şi absurd din punct de vedere economic deoarece a condus

la depopularea Indiilor... Pe aceste considerente începe o bătălie pe care o va duce toată viaţa pentru abolirea sistemului *encomienda* şi pentru a se fructifica deplin principiul conform căruia indienii erau supuşi liberi ai regelui. Eforturile lui triumfă în 1452, când Legile Noi reamintesc solemn interdicţia de a-i transforma pe indieni în sclavi şi pronunţă sfârşitul aşa-numitei *encomienda*, măsură ce va provoca revolta armată a colonilor din Perú. Curtea este zdruncinată. Solidaritatea înalţilor funcţionari, a colonilor şi a majorităţii membrilor clerului, îl obligă pe Carol Quintul să revină asupra poziţiilor sale. Este convins de faptul că renunţarea la *encomiendas* ar însemna ruinarea colonizării.

Totuşi, disputa nu era închisă. Până atunci colonizarea nu-şi aflase susţinere intelectuală; teologii şi gânditorii erau cu toţii fie ostili, fie rezervaţi. Discuţiile în jurul Noilor Legi îl decid pe unul dintre mai mari spirite ale timpului să intervină. Spre deosebire de Vitoria şi Las Casas, Sepúlveda, cronicar oficial şi umanist talentat, devine avocatul colonizării. Argumentul lui se poate reduce în câteva cuvinte: când unele popoare sunt evident inferioare altora, acestea din urmă au dreptul, şi chiar datoria, de a le pune sub tutelă. Era, de fapt, o continuare a tezei lui Aristotel care considera că unele fiinţe sunt făcute pentru sarcini de execuţie, altele pentru a comanda. Aplicată la cazul colonizării, teza devine următoarea: spre propriul lor interes, popoarele inferioare trebuie să se supună tutelei popoarelor superioare; pentru ei era singurul mijloc de a accede la un grad superior de dezvoltare. Este prima expresie istorică a misiunii civilizatoare a Europei, misiune pe care Anglia şi Franţa o vor apăra în secolul al XIX-lea. Diferenţa este că, în Spania secolului al XVI-lea, această teză este aproape redusă la tăcere. Sepúlveda a reluat aceste argumente într-o carte ale cărei versiuni în manuscris au circulat în 1547. Las Casas întreprinde o campanie împotriva unei eventuale publicări, şi obţine câştig de cauză: universităţile din Alcalá şi din Salamanca judecă lucrarea lui Sepúlveda ca fiind contrară doctrinei creştine şi se opun tipăririi ei. Sepúlveda redactează atunci o altă carte, cu aceeaşi intenţie, şi o publică la Roma, dar Las Casas obţine ca toate exemplarele să ajungă în Spania.

În 1550, Carol Quintul sistează orice operaţiune de cucerire şi cere unei comisii de anchetă să revadă întregul dosar. Ceea ce s-a numit controversa de la Valladolid se referea nu la întrebarea dacă indienii aveau suflet — problema aceasta nu se mai punea de mult, ci la o problemă precisă: dreptul de colonizare. Se disting două aspecte:

— o chestiune de drept — un popor care se crede superior îşi poate impune tutela, chiar provizoriu, unui popor pe care-l consideră inferior?

— o chestiune de fapt — indienii din America erau inferiori europenilor? Erau nişte barbari ce trebuiau civilizaţi — în epocă se spunea „a evangheliza" — pentru a-i aduce la un stadiu superior de dezvoltare?

Invitat să-şi apere punctul de vedere, Sepúlveda susţine colonizarea insistând asupra păcatelor contra naturii, asupra sacrificiilor umane şi a practicării canibalismului, pentru a trage concluzia inferiorităţii indienilor şi a necesităţii trecerii lor sub tutelă. Las Casas respinge tezele adversarului său pornind de la propria experienţă — indienii nu erau mai barbari decât europenii — şi strecoară, în trecere, o remarcă ce va ajunge departe: este periculos să-i etichetezi pe oameni drept superiori sau inferiori, căci întotdeauna se va ajunge ca unul dintre ei să fie asupritorul celuilalt. Controversa de la Valladolid se stinge fără rezultate. Teologii care participaseră erau, majoritatea, sensibili la ideile lui Las Casas. Dar puteau ei condamna colonizarea, puteau recomanda regelui evacuarea Indiilor? Tocmai acest lucru îl oprise şi pe Vitoria să-şi pună ideile în fapt şi-l determinase să elaboreze o listă de argumente ce ar fi putut legitima cucerirea. Singura soluţie rămânea justificarea *a posteriori* a unui fapt împlinit, introducând efectiv în America nişte ameliorări şi garanţii. Spre aceasta tindea şi legislaţia colonială a Spaniei[162], calificată drept o legislaţie ipocrită, de vreme ce nu i-a împiedicat cu adevărat pe coloni să-i exploateze pe indieni. E adevărat că măcar avea meritul de a exista şi, de altfel, nici nu a rămas întru totul literă moartă; indienii îşi vor da seama despre asta la începutul secolului al XIX-lea. După proclamarea independenţei, ei vor fi abandonaţi, fără vreo apărare, spre a satisface apetitul creolilor.

ABDICAREA ŞI RETRAGEREA

Carol Quintul nu a putut realiza nici unul dintre cele două obiective pe care şi le fixase la venirea lui în fruntea imperiului: să-i respingă pe turci şi să menţină unitatea religioasă a lumii creştine. Obiectivele lui pot părea astăzi anacronice. Cruciada şi creştinătatea erau, de fapt, nişte noţiuni moştenite de la Evul Mediu şi nu mai erau de actualitate în secolul al XVI-lea. Forţând lucrurile, am putea vedea în Carol Quintul un precursor ce ar fi avut intuiţia a ceea ce avea să devină Europa: o civilizaţie originală, născută din confluenţa tradiţiei iudeo-creştine cu antichitatea greco-romană, ameninţată de avântul unei civilizaţii mai puţin respectabile — Imperiul Otoman —, dar cu care nu părea posibil, la acel moment, să stabilească relaţii de bună vecinătate. Carol

era convins că demnitatea imperială îl făcea dator să treacă în fruntea Europei pentru a evita pericolul, pe când statele moderne — mai ales Franţa, dar şi Anglia, Veneţia, papalitatea şi chiar Spania — nu erau interesate decât de interesele naţionale. Iată cum suveranul cel mai cosmopolit al timpului său a sfârşit prin a se descuraja şi a renunţa. După dieta de la Augsburg (1552), îmbătrânit prematur şi bolnav, el nu se mai gândeşte decât să-şi organizeze succesiunea. Împăratul ţinea în mod special la Ţările de Jos, unde se născuse el, pe care le separă de celelalte domenii ale Habsburgilor pentru a le lăsa moştenire fiului său, Filip. Pentru a asigura securitatea, era de preferat să se obţină măcar neutralitatea Angliei. Căsătoria, în 1554, a prinţului Filip cu Maria Tudor (fiica lui Henric al VIII-lea şi nepoata Regilor Catolici) fusese pusă la cale în acest scop, dar nu va da rezultatele aşteptate. Dezamăgit a nu avea moştenitori, Filip părăseşte Anglia în septembrie 1555; moartea Mariei Tudor va consfinţi ruinarea planurilor lui Carol Quintul, ceea ce va avea consecinţe grave mai târziu, când Filip al II-lea a trebuit să facă faţă revoltei din Ţările de Jos.

La 22 octombrie 1555, la Bruxelles, Carol Quintul renunţă la demnitatea de Mare Senior al Lânii de Aur, simbol al acelei cavalerii pe care el visase s-o menţină şi s-o dezvolte. Trei zile mai târziu, tot la Bruxelles, el renunţă şi la titlul de duce de Burgundia, suveran al Ţărilor de Jos. Îmbrăcat în negru, împăratul îşi face intrarea sprijinindu-se de umărul tânărului prinţ Wilhelm de Orania, acela care, câţiva ani mai târziu, va deveni cel mai feroce adversar al „seniorului său natural", Filip al II-lea. Fără orice pompă, la 16 ianuarie 1556, Carol Quintul cedează fiului său Coroanele Castiliei, Aragónului, Siciliei şi Indiilor (Neapole îi fusese oferit în 1554 cu ocazia căsătoriei cu Maria Tudor)[163]. Curtea este destituită. Şapte sute şaizeci şi două de persoane fuseseră alese pentru a-l urma pe Carol Quintul. Din motive financiare, a trebuit să se limiteze la cincizeci. Acest copil al Nordului alege să se retragă într-o îndepărtată provincie a Spaniei, Extremadura. În mănăstirile hieronimiţilor din Yuste i s-au amenajat apartamente mai degrabă modeste. Împăratul îşi petrecea timpul plimbându-se călare, cultivând grădina şi, mai ales, cercetând orologiile alături de inginerul italian Turriano. Îşi pusese în cap să potrivească mai multe orologii pentru a le face să sune în acelaşi timp. După cum spunea el, asta era mai uşor decât de a pune de acord teologii!

La Yuste, Carol Quintul nu era rupt de lumea exterioară. Era ţinut la current, aşa că află cu neplăcere că Filip al II-lea nu a valorificat cum trebuie victoria lui de la San Quentin asupra francezilor. Se nelinişteşte aflând că fuseseră descoperite chiar în inima Spaniei cuiburi de luterani, la Valladolid şi la Sevilla,

şi dă instrucţiuni să fie eliminaţi. Începea o epocă nouă. Nu era doar o chestiune de oameni şi de generaţii, ci este şi o schimbare de climat în toată Europa. Persecuţiile spaniole coincid cu începutul războaielor religioase din Franţa. Carol Quintul nu mai era omul prezentului. Moare la 21 septembrie 1558, la orele două dimineaţa.

NOTE

[136] Este titlul pe care-l poartă în Spania. El nu va deveni Carol al V-lea (sau Carol Quintul) decât în 1519; este al cincilea titular al Sfântului Imperiu care poartă acest nume.

[137]

[138] Mesianismul nu fusese absent nici în episodul *Comunidades*, dar capătă amploare în Valencia odată cu fenomenul „regelui ascuns" (*El Encubierto*), un eremit înveşmântat în piei de animale care se dădea drept fiul postum al prinţului Juan, moştenitor al Regilor Catolici, dispărut în 1497. Acesta ar fi fost îndepărtat de la tron în urma intrigilor lui Filip cel Frumos şi ale cardinalului Mendoza, un prelat ai cărui copii (viceregele Diego Hurtado de Mendoza şi marchizul de Cenete, Rodrigo de Mendoza) erau însărcinaţi precis în vederea reprimării rebeliunii valenciene. Sfântul Duh i-ar fi încredinţat misiunea de a distruge islamismul din regatul Valenciei (unde musulmanii erau încă numeroşi). Ucigaşi plătiţi aflaţi în slujba viceregelui l-au asasinat pe *El Encubierto*.

[139] De cincisprezece ori pentru Coroana de Castilia, de opt ori pentru principatul Cataloniei, de şapte ori pentru regatele Aragón şi Valencia.

[140] Este o ocazie, pentru Carol Quintul, de a vizita Andaluzia. Căsătoria a fost celebrată la Sevilla, la 10 martie 1526, iar cuplul şi-a petrecut luna de miere la Granada.

[141] Îi mărturiseşte tatălui său, Ferdinand, într-o scrisoare trimisă de la Bologna, la 11 ianuarie 1530: „În Spania, ei regretă tot ce am cheltuit din acest regat [Spania] în folosul Italiei."

[142] Este un punct asupra căruia Manuel Azaña a insistat mult: în ceea ce se întreprinde în secolul al XVI-lea în numele Spaniei, trebuie să distingem ceea ce ţine efectiv de Spania şi ceea ce ţine de iniţiativele Coroanei. Observăm că a doua categorie este mai bine reprezentată, ceea ce înseamnă că resursele Spaniei au fost puse în slujba Casei de Austria.

[143] Este un punct de vedere ce prilejuieşte un dialog spaniol anonim, scris în 1557–1558, *Călătorie în Turcia*.

[144] Expediţia din Tunis, prezentată drept un al doilea război punic şi ca o nouă cruciadă, se află la originea unei mode orientaliste în literatură, în pictură şi

în serbările de la curte. Nobilii care participă la ea aduc din Tunis manuscrise, cărţi arabe, astrolabi.

[145] Ideea unei viitoare expediţii care i-ar fi dus pe creştini până la Ierusalim se răspândeşte în lumea hispanică. Îi găsim urmele în Lumea Nouă, în 1539: oraşul Mexico organizează o paradă pe tema recuceririi Rodosului; la Tlaxcala, franciscanii dau un spectacol în care se putea vedea o armată creştină, sub ordinele lui Carol Quintul, care-l însoţea pe regele Franţei, care cotropea Ierusalimul sub ochii papei şi ai cardinalului.

[146] Tratatul de la Noyon (1516) prevăzuse negocieri cu familia Albret pentru aflarea unei soluţii onorabile şi mulţumitoare. În februarie 1520, Francisc I îl somase pe Carol Quintul să-şi respecte angajamentele, dar acesta depindea de părerea castiliană, hotărâtă să păstreze Navarra, după cum o reamintesc şi *Cortes*-urile de la Valladolid (1518).

[147] În 1540, ducatul Milano va fi înapoiat viitorului Filip al II-lea, dispoziţie secretă ce nu va fi făcută publică decât în 1554.

[148] Textul memorialului a fost redactat de Alfons de Valdés, secretar al cancelarului Gattinara şi adept al lui Erasm. Va fi tipărit la Alcalá, în primăvara lui 1527, apoi reluat, în cursul verii următoare, la Mainz şi la Anvers, sub titlul *Pro divo Carolo apologetici libri duo.*

[149] Jefuirea Romei a declanşat în Italia o ură feroce împotriva spaniolilor; cf. Bandello: „Deşi greşelile acestui oraş meritau o pedeapsă, cei care au devastat-o au greşit, căci erau şi ei creştini, vreau să zic că majoritatea era formată din luterani, marani şi evrei."

[150] În schimb, tribul obţine privilegiul de a se administra singur sub controlul unui funcţionar spaniol; chiar şi la sfârşitul secolului al XVI-lea, indienii din Tlaxcala se mândreau cu această colaborare.

[151] S-a vorbit de 88 m^3 de aur!

[152] Anul 1519 era, pentru azteci, anul I al Trestiei, dată aniversară pentru zeul Quetzalcóatl pe care-l aşteptau să se reîntoarcă dinspre est; asimilarea cu spaniolii era tentantă.

[153] La cucerirea oraşului Mexico au participat 35 000 de ajutoare indieni, alături de spanioli. La fel şi în Perú, numeroşi indieni au servit drept şerpaşi sau de trupe auxiliare pentru conchistadori.

[154] Acest aspect nu le-a scăpat spaniolilor. Cronicarul Cieza de Léon stabilea astfel o diferenţă între indienii din Popayan, în Noua Granadă, refractari din cauza caracterului lor independent, şi cei din Perú, obişnuiţi încă de mult cu servitutea pe care le-o impuseseră incaşii. Polo de Ondegardo făcea aceeaşi observaţie: în Anzi, individul este anulat în favoarea comunităţii, iar aceasta, condusă de marii şefi, se supunea incaşilor fără discuţie; spaniolii au păstrat această structură de succes. Montesquieu reia aceste majoritatea acestor idei. El evocă „superstiţia" indienilor în explicarea uşurinţei

cuceririi, ca şi părerea despre caracterul despotic al Imperiilor Aztec şi Inca; dovada – adaugă el —, este că alte popoare, mai libere, au rezistat mai mult timp.

[155] Cu titlu de exemplu, răscumpărarea lui Atahualpa, evaluată la peste 1 300 000 *pesos* de aur, a fost împărţită astfel: 400 000 de *pesos* pentru rege, 30–40 000 pentru căpitani, 8 900 pentru cavaleri, 4 450 pentru infanterie. Unii dintre spanioli au pierdut la jocuri totul, imediat după împărţire...

[156] Exemplul stă răspunsul lui Pizarro către un călugăr care-i reproşa că a neglijat evanghelizarea indienilor: „Nu mă priveşte. Pe mine nu mă interesează sufletele, ci aurul lor."

[157] În Antile erau 8 000 000 — Las Casas vorbeşte doar despre 3 000 000 —, 25 000 000 în Mexic, la fel şi în Anzi, etc.

[158] 100 000 în Antile, mai puţin de 5 000 000 în Mexic, etc.

[159] Tocqueville era şi mai nuanţat în privinţa responsabilităţilor spaniolilor: „Spaniolii au fost incapabili să extermine rasa indiană [...] şi nu au reuşit nici să o priveze pe deplin de drepturile ei. Dar americanii [din nord: anglo-saxonii] au atins acest dublu scop cu o nonşalanţă aparte: cu calm, prin caritate, în limitele legii, fără să verse sânge şi fără să violeze nici măcar un principiu al moralităţii. Este imposibil să distrugi oamenii cu mai mult respect pentru legile umanităţii" (*Despre democraţie în America*).

[160] Nu a fost dovedit că sifilisul ar fi de origine americană.

[161] Precum ploşniţele, după cum scria în 1523 un misionar, Toribio de Motolinía, care adaugă că mai mult de jumătate, uneori două treimi sau chiar patru cincimi din populaţie şi-au aflat moartea.

[162] Codul ce reia în întregime această legislaţie va fi publicat în 1680.

[163] Pentru a abdica, Carol Quintul a aşteptat moartea mamei sale, Ioana Nebuna (12 aprilie 1555). Aceasta era încă regină în drepturi a Castiliei. Moartea ei a pus capăt unei situaţii juridice complexe: teoretic, Carol Quintul era însărcinat a guverna în numele mamei sale sau, cel puţin, împreună cu ea; ar fi fost imposibil să renunţe în favoarea fiului său la o coroană pe care o purta prin împuternicire.

CAPITOLUL III

Filip al II-lea

(1556–1598)

REGELE PRUDENT

„Filip al II-lea era teribil" (Victor Hugo). O aură de mister îl înconjoară pe succesorul lui Carol Quintul. Încă din secolul al XVI-lea, protestanţii vedeau în el „demonul de la Sud", un fanatic înverşunat a-i distruge pretutindeni unde-i afla în Europa. Romanticii l-au prezentat drept un monstru insensibil, capabil să-şi sugrume cu propriile mâini fiul, pe Don Carlos, şi care obişnuia să se închidă într-o mănăstire sinistră, printre cadavrele familiei sale. Spaniolii înşişi au ezitat adeseori să şi-l revendice. „Acest rege, prezentat drept prototipul spaniolului era, de fapt, un german pur", reclama Manuel Azaña, în 1918, înaintea portretului făcut de Pantoja, la Escorial. Până şi numele lui nu avea nimic hispanic: i s-a dat în amintirea bunicului său, Filip cel Frumos, un flamand. Ducele de Alba — şi odată cu el şi mulţi castilieni — ar fi preferat să-l fi chemat Ferdinand, ca pe străbunicul său, Regele Catolic. Cine era, deci, Filip al II-lea?

Născut la Valladolid, în 1527, Filip al II-lea manifesta o admiraţie profundă faţă de tatăl său, împăratul Carol Quintul, ce acordase o atenţie aparte educării pentru rolul de rege, mai întâi prin sfaturi personale, dintre care unele au fost consemnate şi în scris[164], apoi încredinţându-i de mai multe ori răspunderea puterii, în absenţa lui[165]. I-a oferit şi preceptori de marcă, Juan Martínez Siliceo, profesor la universitatea din Salamanca, un plebeu pe care Carol Quintul avea să-l numească episcop de Toledo, şi doi dintre cei mai mari umanişti ai Spaniei, Honorato Juan şi Juan Ginés de Sepulveda, secondaţi, pentru artele marţiale şi pentru viaţa mondenă, de aristocraţi, un fiu al ducelui de Infantado şi un mare comandor al Ordinului Sfântul Iacob. Primii l-au deprins pe viitorul

rege cu gustul cărţilor, cu matematica, cu artele, în special arhitectura, şi au făcut din Filip al II-lea unul dintre cei mai cultivaţi oameni ai timpului său[166]. Aristocraţii n-au avut acelaşi succes: nu au reuşit să-l transforme nici în cavaler, nici în om de lume. Filip al II-lea nu se va simţi niciodată în largul său pe câmpul de luptă. În singurul caz când a luat parte la o acţiune războinică — la Saint-Quentin, la începutul domniei —, spectacolul unui oraş devastat şi dat pe mâna soldaţilor l-a îmbolnăvit de dezgust, aşa că nu avea să mai repete experienţa. Nici vânătoarea nu pare să-l fi interesat prea mult; se consideră obligat să meargă, dar era cu adevărat vânător? Filip doar îi privea pe ceilalţi vânând... Va fi întotdeauna gelos pe fratele său vitreg, Don Juan de Austria, care moştenise multe dintre trăsăturile lui Carol Quintul: mândria, gustul duelurilor aristocratice, plăcerea vânătorii şi a războiului.

Filip al II-lea îşi compensa lipsa prestanţei printr-o aparentă impasibilitate care-i dădea o mină gravă şi care deruta vizitatorii. Pentru a-i încuraja să vorbească, regele rostea faimoasa frază: „Liniştiţi-vă!" (*Sosegaos*). Când i s-a anunţat victoria de la Lepanto, chipul lui a rămas împietrit, ca şi cum nimic nu-l putea face să-şi piardă seninătatea. Regele îşi construise o personalitate de faţadă, voit rigidă, menită a sublinia distanţa dintre el şi supuşii săi, tendinţă întărită şi de ceremonialul burgund pe care Carol Quintul îl impusese la curte. Toate apariţiile publice ale regelui respectau un ritual complicat ce nu lăsa loc nici unei improvizaţii[167]. Însă această imagine gravă era falsă. Am putea pune la îndoială gusturile artistice ale lui Filip al II-lea şi modul în care a ales să fie decorat Escorialul, dar nu putem să-i contestăm sensibilitatea. Scrisorile pe care le trimite fiicelor sale, din perioada Lisabona, dezvăluie un om foarte diferit de portretul pe care i-l fac cronicarii: un tată atent şi binevoitor care se informa despre progresele făcute de copiii lui, care se interesa despre amenajările de la Aranjuez, despre starea grădinilor, despre păsările care trebuiau să zboare în parc la sosirea primăverii...

Cum să conciliem această dragoste părintească cu circumstanţele morţii infantelui Don Carlos? Născut din prima căsătorie a lui Filip al II-lea cu Maria de Portugalia[168], Don Carlos se născuse într-o familie în care mariajele consangvine erau aproape o regulă şi care numărau mai mulţi bolnavi mintal, printre care şi o regină a Castiliei, Ioana Nebuna, străbunica lui. Se spunea că era bolnăvicios, mâncăcios, irascibil, crud[169]. I se împotrivea tatălui său din ce în ce mai des, şi din ce în ce mai violent. Oare să fi fost gelos pe el şi îndrăgostit de regina Isabela de Valois cu care fusese logodit înainte ca Filip să se hotărască a o lua el însuşi drept soţie? Probabil e doar o legendă. În schimb, este sigur că se amesteca în politică fără nici un discernământ. Dorea să fie numit guvernator al Ţărilor de Jos; când

află că ducele de Alba a primit această onoare îşi scoate pumnalul ca să-l înjunghie. Plănuia să treacă în fruntea populaţiilor oprimate şi îi cere lui Don Juan de Austria să-i procure o corabie. Don Juan îl informează pe rege, iar Carlos, furios, încearcă să-l ucidă. După acest incident — cu câteva zile înainte de Crăciunul anului 1567 — Filip al II-lea îşi închide fiul în palat şi îşi informează de îndată mătuşa, pe Caterina a Portugaliei: „Nu mai sper să-mi văd fiul recăpătându-şi minţile [...]. Am preferat să sacrific lui Dumnezeu carnea şi sângele meu, punând mai presus de orice serviciul Domnului şi binele universal. Motive şi mai noi şi mai vechi m-au obligat să acţionez aşa, şi sunt atât de multe şi de grave încât nici n-aş putea să le spun, cu atât mai mult cu cât Maiestatea Voastră nu ar putea să le asculte fără a suferi." Don Carlos moare şase luni mai târziu, la 26 iulie 1568, în împrejurări misterioase. Ambasadorul Franţei pomeneşte despre o grevă a foamei urmată de mese lacome; după câte se pare aceasta ar fi cauza morţii[170]. Mai târziu, Filip al II-lea va fi prezentat în istorie drept călăul fiului său. Nimic nu ne îndreptăţeşte să afirmăm acest lucru, deşi cu siguranţă că regele, care avea idei atât de înălţătoare despre responsabilităţile sale, nu putea suporta gândul că un dement i s-ar fi succedat la tron. Scrisoarea către Caterina de Portugalia îi dovedeşte neliniştea. Restul nu e decât fabulaţie.

Filip al II-lea a lăsat amintirea justificată a unui om de cabinet. Petrecea ore lungi citind şi adnotând depeşele şi raporturile de la miniştrii săi şi corectând felul în care fuseseră redactate decretele, atunci când i se păreau greşite din punct de vedere juridic. Îşi făcea timp să mediteze îndelung asupra problemelor, ceea ce întârzia cu tot atât timp şi rezolvarea lor. Aristocraţii îi reproşau că e un strângător de dosare, incapabil să ia rapid o decizie[171]. Să fi fost această incapacitate de a reacţiona rapid în faţa evenimentelor un semn al slăbiciunii de caracter? Aşa credea nu de mult doctorul Marañón: Filip al II-lea îi apărea drept o fiinţă slabă, înzestrată cu o putere imensă. Filip nu era doar un birocrat, ci şi un sedentar, spre deosebire de tatăl său, ce fusese un mare călător. Singurele deplasări pe care le-a făcut în afara peninsulei au fost înainte de urcarea lui pe tron. În octombrie 1548, a început o călătorie care l-a condus la Geneva, Milano, Tirol, München, Heidelberg, Bruxelles şi, în sfârşit, în Anglia. Nicăieri pe unde a trecut, în ciuda eforturilor, nu a reuşit să se facă popular. Flamanzii şi germanii îl iritau şi nu se simţea deloc în largul său printre popoare cărora nu le cunoştea limba — Filip al II-lea nu vorbea decât castiliana — şi ale căror moravuri i se păreau ciudate şi grosolane;-spre exemplu, nu-i plăcea berea şi nu agrea beţiile tovarăşilor săi de călătorie. După sosirea la tron nu a mai părăsit peninsula şi, destul de repede, orizontul i s-a limitat la perimetrul îngust ce ţinea de la Segovia la Aranjuez şi de la Madrid la Escorial[172].

Nu este, deci, surprinzător, că Filip a renunţat foarte rapid la curtea itinerantă pe care obişnuiau să o aibă predecesorii săi. Îşi dorea o capitală stabilă unde să-şi instaleze birocraţia. Era ceva firesc. Devenind mai complexă, politica trebuia centralizată; regele ar fi putut fixa capitala la Valladolid sau la Toledo. Până la urmă a fost la Madrid, care nu era un orăşel insignifiant, precum s-a spus adeseori — avea reprezentanţi în *Cortes*-uri —, dar care părea un simplu orăşel pe lângă celelalte[173]. Nu se ştie de ce nu a fost ales Valladolidul şi se crede că s-a înţeles de ce a fost eliminat Toledo: era reşedinţa unei arhiepiscopii, cea mai importantă din Spania, ceea ce putea crea probleme puterii civile. În 1559, ca urmare a unui incident în care se înfruntaseră municipalitatea şi vicarul general, arhiepiscopul interzisese orice slujbă religioasă pe timp de opt zile. Coregidorul se văzuse constrâns să ceară scuze publice. Filip nu dorea, fără îndoială, să se mai expună la umilinţe de acest soi. La 8 mai 1561, hotărârea era luată: curtea avea să fie instalată la Madrid[174]. Analizând situaţia, această instalare nu era deloc o soluţie rea. Madridul se află în centrul peninsulei şi, de acolo, se putea ajunge spre cele mai importante puncte ale regatului Spaniei, spre porturile şi oraşele comerciale de la nord, la fel de bine ca şi în Andaluzia, în Aragón, în Catalonia, Valencia sau Portugalia care, peste douăzeci de ani, va fi alipită şi ea domeniilor lui Filip al II-lea.

În aceeaşi perioadă, regele decide să clădească o mănăstire în cinstea Sfântului Laurenţiu, pentru că victoria de la Saint-Quentin (1557) fusese repurtată pe 10 august, sărbătoarea acestui martir. Regele însuşi a ales amplasamentul, pe versantul meridional al muntelui Guadarrama, pe locul numit Escorial. Escorialul este marea operă a lui Filip care a urmărit îndeaproape construcţia, a vegheat la amenajări şi la decorări până în cele mai mici detalii. Lucrările, începute în 1563, vor fi terminate în 1584. Primul arhitect, Juan Bautista din Toledo, lucrase la Sfântul Petru din Roma sub ordinele lui Michelangelo, iar proiectul iniţial reproducea bazilica romană[175]. După moartea sa, în 1567, este urmat de Juan de Herrera care studiase în Flandra şi în Italia. Arhitectura Escorialului este caracterizată de influenţele clasice şi greco-romane manifestate în special prin grija pentru simetrie: trebuia adaptat ansamblul la destinaţia operei şi să se asigure o coerenţă internă. Se regăseşte în el sensibilitatea estetică a regelui, admiraţia pentru arhitectura clasică, dispreţul pentru „barbaria" medievală pe care i-l insuflaseră preceptorii săi umanişti, şi dorinţa lui de a ajunge la o sinteză armonioasă între Antichitatea păgână şi Antichitatea creştină. A fost adeseori acuzată — mai ales în Franţa — tristeţea Escorialului. Rafinamentul constă la el în căutarea plăcerii estetice tocmai în absenţa ornamentelor, din care se obţine

sentimentul măreţiei. Calitatea materialelor (piatră, lemn, bronz, aur) compensează simplitatea voită a unei clădiri menite să-i adăpostească călugării ieronimiţi, un panteon regal, o bibliotecă, un muzeu, cabinete ştiinţifice, o cartotecă. Căci Escorialul a fost conceput drept un monument în care Spania concentra ceea ce avea cel mai de preţ: cultul divin, bineînţeles, exaltarea credinţei, dar şi ştiinţa şi cultura. Se vor găsi aici colecţii de opere de artă, de plante, instrumente ştiinţifice şi cărţi. Bibliotecii i s-a acordat o atenţie specială. Începând din 1576, Filip al II-lea donează aproape 5 000 de volume (codice şi imprimate). Era vorba fie despre cărţi pe care le poseda regele, fie despre colecţii private achiziţionate de stat, fie de lucrări şi de manuscrise (greceşti, latine, arabe...) cumpărate în special din Ţările de Jos, din Franţa şi din Italia, pentru a îmbogăţi fondurile Escorialului. Sala de lectură fusese decorată cu fresce şi portrete de oameni iluştri: Socrate, Platon, Seneca şi Plinius se învecinau cu părinţii Bisericii sau cu contemporani (Nebrija, Luis Vivès, Hernando Cortés...)[176]. Era departe de a fi „cloaca" la care s-a încercat adeseori a se reduce Escorialul.

HEGEMONIA SPANIOLĂ

Odată cu Filip al II-lea, Spania îşi afirmă voinţa de a-şi impune hegemonia asupra Europei. I se reproşa lui Carol Quintul că ar fi aspirat la monarhia universală, altfel zis că a dus o politică imperialistă. E la fel de adevărat şi în cazul lui Filip al II-lea care nu mai putea invoca, precum tatăl său, demnitatea imperială, pentru a-şi justifica pretenţia de a interveni pretutindeni în Europa. Cu ce titlu se face regele Spaniei un apărător al catolicismului? Până şi spaniolii îşi vor pune această întrebare. În celelalte ţări, Spania a fost acuzată imediat de ambiţii imperialiste mascate sub pretextul că apăra credinţa catolică, o pretenţie pe care Sfântul Scaun este cel dintâi care o acuză. Sosirea la domnie a lui Filip al II-lea urmează imediat după cea a lui Paul al IV-lea, un papă ce l-a considerat pe Carol Quintul drept eretic, reproşându-i că a favorizat protestantismul pentru a slăbi puterea papalităţii şi pentru a deveni stăpânul lumii. Filip al II-lea moşteneşte această ceartă. În fond, Paul al IV-lea exprimă sentimentele multor italieni indignaţi a-şi vedea ţara, leagăn al civilizaţiei romane, supusă dominaţiei unui popor barbar, corcit etnic şi cultural din cauza unei îndelungi coabitări cu semiţii, arabii şi evreii. Aceasta este prima formă a negrei legende antihispanice: existau îndoieli în privinţa purităţii credinţei la spanioli. Cum îndrăzneau aceştia a se erija în emisari ai catolicismului? În 1556, e gata să izbucnească un război

între Spania şi Roma, război pe care teologii consultaţi de Filip îl considerau legitim, de vreme ce nu ar fi fost declarat unui pastor al Bisericii universale, ci unui suveran laic ale cărui iniţiative constituiau o ameninţare.

Cum puteau fi separate, în fapt, interesele materiale şi ideologice? Între Anglia Elisabetei şi Spania lui Filip opoziţia este flagrantă din punct de vedere religios, dar nu trebuie să uităm că cele două puteri rivalizau în privinţa comerţului cu America. Observaţia este valabilă şi pentru Ţările de Jos ce visau la independenţă şi libertate religioasă, dar şi la expansiunea colonială. Această situaţie ne face să gândim la disputele secolului al XX-lea, în epoca războiului rece, când Statele Unite ale Americii şi URSS se acuză mutual a-şi fi pus ideologia în serviciul ambiţiilor naţionale. Aceste aspecte dau politicii străine din a doua jumătate a secolului al XVI-lea caracterul de război total.

În cazul Spaniei lui Filip al II-lea nu erau interesele naţionale în joc, ci acelea ale Casei de Austria. În 1551, se imagina un sistem complex. Imperiul ar fi revenit lui Ferdinand, fratele lui Carol Quintul, care l-ar fi ales pe Filip al II-lea drept rege al celor din Roma. Filip al II-lea, la rândul său, ar fi făcut acelaşi lucru în favoarea lui Maximilian, fiul lui Ferdinand. Nu s-a întâmplat nimic din toate acestea; actul abdicării din 1556 separă Imperiul de celelalte domenii ale lui Carol Quintul şi-l atribuie lui Ferdinand. Filip al II-lea ar fi dorit să păstreze imperiul sau, cel puţin, Milano. În spatele acestui conflict între veri se întrevăd opoziţii personale, dar mai ales rivalităţi naţionale: germani contra spaniolilor. Filip se resemnează. În ciuda decepţiei sale, nu va refuza să dea concursul celeilalte ramuri a Habsburgilor; solidaritatea va funcţiona deplin între membrii Casei de Austria, iar Spania va fi sprijinul cel mai activ al acestei politici.

Dacă Spania a putut juca acest rol s-a datorat faptului că avea şi mijloace. Producţia de argint a Americii a crescut remarcabil în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Ea finanţa intervenţiile Spaniei în Europa, căci mercenarii cereau să fie plătiţi în bani peşin. Contractele — *asientos* — semnate cu băncile, permiteau transferul în Italia, Germania şi Ţările de Jos a sumelor necesare pentru plata trupelor. Asta sporeşte şi averea marilor case de negustori, dar comerţul are de suferit: scade volumul acestuia, în timp ce finanţele prosperă. Când banii Americii întârzie, regele se îndreaptă spre contribuabilii spanioli. Afluxul de metale preţioase şi impozitele se dovedesc, cu timpul, insuficiente. La sfârşitul domniei, în 1596, Spania se declară în imposibilitatea de a plăti; puţin mai târziu, ea semnează pacea de la Vervins. Era recunoaşterea eşecului unei mari politici care, ca şi în vremea lui Carol Quintul, îşi propusese două obiective: războiul împotriva turcilor şi lupta împotriva protestantismului.

LEPANTO

Filip al II-lea va duce, împotriva turcilor, ultima cruciadă a creştinătăţii, dar întâi a trebuit să-şi îndrepte efortul asupra aliaţilor, a corsarilor barbari. Unul dintre ei, din Sahelul tunisian, Dragut, înmulţeşte incursiunile pe coasta Neapolelui, în insula Elba, în Corsica... Expediţia la Tripoli (1560) şi la Djerba urmărea să distrugă această bază, dar e un eşec: spaniolii lasă în urmă 10 000 de prizonieri şi pierd douăzeci şi şase de galere. Peste zece ani, turcii trec la ofensivă ocupând Ciprul (iulie 1570), apoi atacând toate forţele navale şi toate posesiunile Veneţiei. Veneţienii, care de treizeci de ani se străduiau să rămână neutri între Spania şi Imperiul Otoman, cer ajutorul lui Filip al II-lea, dar acesta, la început, nu se arată deloc entuziasmat. Spania era pe atunci frământată de războiul din Ţările de Jos şi de revolta moriscilor din Granada. Se încheie, totuşi, o alianţă, câteva luni mai târziu şi se organizează o flotă a cărei conducere este încredinţată lui Don Juan de Austria, frate vitreg al lui Filip al II-lea, iar această flotă, la 7 octombrie 1571, va zdrobi flota turcă la Lepanto. Victoria nu a fost atât de decisivă pe cât s-a crezut, dar a oprit înaintarea turcă. În august 1580, Imperiul Otoman încheie un acord cu Spania, ceea ce însemna sfârşitul unui război aproape secular şi un moment de cotitură ce anunţă prăbuşirea din secolul al XVII-lea. Mediterana încetează a mai fi centrul lumii europene, atenţia marilor puteri îndreptându-se, treptat, către Atlantic. În 1562, împăratul Ferdinand făcuse deja pace cu Soliman, iar acest acord se va reînnoi în 1573 şi în 1576. Filip al II-lea îl sfătuieşte pe regele Sebastian al Portugaliei să nu se lanseze în aventura marocană unde avea să-şi afle moartea. Înfrângerea portughezilor de la Alcazarquivir (1578) are, pe plan diplomatic, tot atâta importanţă ca şi victoria de la Lepanto, ea consacrând un soi de împărţire a lumii mediteraneene în zone de influenţă. Războiul continuă, dar otomanii renunţă la orice acţiune directă în Spania şi în Italia. La rândul lor, spaniolii lasă turcilor mână liberă în Balcani şi în Africa de Nord, Marocul păstrându-şi independenţa.

REVOLTA DIN ŢĂRILE DE JOS

Marea problemă a guvernării lui Filip al II-lea a fost războiul din Ţările de Jos. Sub acest nume erau desemnate teritoriile mai mult sau mai puţin autonome (comitatul Olandei, ducatul Gueldre, episcopia Utrecht, senioria Friesland, etc.,

pe care Filip cel Bun le alipise ducatului de Burgundia în 1428. Cu cele 3 000 000 de locuitori ale sale, regiunea îşi datora prosperitatea poziţiei de la răscrucea celor două căi comerciale: cea care mergea de la Atlantic la Baltica şi cea care unea Veneţia şi Italia de Anglia şi Marea Nordului. Pescuitul, comerţul şi industria textilă constituiau activităţile principale. Lâna, importată din Anglia şi, mai ales, din Spania, facilitase apariţia ţesăturilor din Nijmegen, din Leiden, din Ieper, din Gent. Bruges şi Anvers erau centre active. În prima jumătate a secolului al XVI-lea, Flandrele treceau drept un model de dezvoltare economică. Se admira maniera prin care se încercase eliminarea cerşetoriei prin reorganizarea patronajului şi deschiderea atelierelor pentru cei care nu aveau de lucru. Viaţa culturală era la fel de strălucitoare. Universitatea din Leuven, fondată în 1425, căpătase un renume ce trecea dincolo de graniţele Ţărilor de Jos. În secolul al XV-lea, porneşte din Flandra revolta Fraţilor Vieţii Comune, ce-şi propunea să reînnoiască în profunzime, înainte de Reforma luterană, formele vieţii religioase şi de spiritualitate. În secolul al XVI-lea, Erasm din Rotterdam, maestrul umaniştilor, se impune drept ideologul unei mari părţi a elitelor Europei. Cât despre artiştii flamanzi, începând cu Van Eyck, serveau drept modele.

Carol Quintul avusese grijă să apere interesele ţinutului de baştină. Neputând să locuiască permanent acolo, el a încredinţat guvernarea mai întâi mătuşii sale, Margareta de Austria, apoi surorii sale, Maria de Ungaria, amândouă abile în problemele politice, amândouă reuşind să asigure coeziunea teritoriului prin crearea unor noi instituţii: Consiliul de Stat, Consiliul Secret, Consiliul Finanţelor. Sub conducerea Mariei de Ungaria, Flandrele nu binevoiseră să-şi asume partea lor din cheltuielile comune imperiului. Doar oraşul Gent, nemulţumit de impozitele prea grele care amplificau sarcinile manufacturierilor şi ale meşteşugarilor, se revoltaseră în 1538. În februarie 1540, Carol Quintul restabilise situaţia cu o armată de 5 000 de mercenari germani şi profitase de ocazie pentru a anula toate privilegiile. Era primul semn al unei angoase difuze. Totuşi, Carol Quintul era văzut în Flandra drept un copil al acelui ţinut, „seniorul lor natural"; îl respectau şi-l admirau. Nimic nu e mai semnificativ, din acest punct de vedere, decât afecţiunea pe care o purta împăratul tânărului conte din Nassau, Wilhelm, prinţ de Orania (1553–1584), crescut la curtea Mariei de Ungaria, cavaler al Lânii de Aur. Cine s-ar fi gândit atunci că acest tânăr curtean va deveni cel mai înverşunat adversar al lui Filip al II-lea?

Separate de imperiu în 1556, Flandrele fuseseră atribuite lui Filip al II-lea care, înainte de a ajunge în Spania, o numise, pentru a le administra, pe Margareta de Parma, fiica naturală a lui Carol Quintul, asistată de un consiliu

dominat de puternica personalitate a lui Granvelle, originar din Comté. Acest lucru stârneşte nemulţumirea aristocraţiei locale, majoritară în Consiliul de Stat, care se temea şi de centralizare, şi de o subordonare prea accentuată a Spaniei. Era nemulţumită şi de reforma ecleziastică din 1561 care a creat paisprezece noi episcopii, toate înzestrate cu putere de către rege, şi nu de către consiliile diocezelor. Se temea şi de implantarea unei Inchiziţii constituite pe modelul spaniol. Obiectivul ei părea a fi revenirea la o guvernare similară cu cea care funcţiona la începutul secolului, când guvernatorul (*stadhouder*) era mai mult sau mai puţin autonom în provincii. Consiliul de Stat cere să aibă mai mult din cota-parte a afacerilor şi reclamă îndepărtarea lui Granvelle, considerat drept omul de încredere al regelui şi instrument al centralismului. În 1564, Filip al II-lea le dă satisfacţie; îl elimină pe Granvelle, dar refuză a ceda la celelalte revendicări, precum libertatea cultului. În acest context, regele trimite ambasadorului său la Roma instrucţiunile rămase celebre: „Puteţi să-l asiguraţi pe Sfinţia Sa: decât să fac cea mai mică concesie în privinţa unităţii religioase şi a slujbei Domnului, mai degrabă aş prefera să-mi pierd toate proprietăţile şi o mie de vieţi; nu am intenţia să domnesc peste eretici." Oare credea cu adevărat acestea? Filip consultă teologii care-l sfătuiesc să se tempereze: un război ar fi adus prejudicii intereselor Bisericii. Regele putea să autorizeze libertatea cultului în oraşele flamande. Contele Egmond, care se întâlneşte cu Filip al II-lea la Madrid, între ianuarie şi martie 1565, pleacă având sentimentul că era posibilă o înţelegere. Peste şase luni (17 şi 20 octombrie 1565), „scrisorile din pădurea Segoviei" contrazic aceste speranţe; Filip se dovedeşte intransigent. Dacă fusese înţeles greşit, regele era dispus să meargă în Ţările de Jos ca să dea lămuriri. Carol Quintul n-ar fi ezitat să facă o astfel de călătorie; la început şi Filip pare dispus să o facă, dar mai apoi renunţă. Nobilii olandezi trec atunci în opoziţie (aprilie 1566). Dornic să câştige timp, căci turcii reluaseră ofensiva în Medite-rana, Filip îi cere surorii sale să-şi modereze politica împotriva ereticilor. Prea târziu: în august 1566, calviniştii declanşează o serie de manifestări iconoclaste şi devastează bisericile din Tournai, Valenciennes, Anvers etc. În noiembrie, Filip reacţionează trimiţând o armată sub ordinele ducelui de Alba. Începuse războiul din Ţările de Jos.

La originile conflictului s-au aflat mai ales motive politice: o dorinţă de mai mare autonomie şi o tresărire de naţionalism. Problema religioasă a jucat un rol secundar. Împotriva regelui s-a format o coaliţie heteroclită. Feudalii, dintre care mulţi erau catolici, doreau să-şi păstreze privilegiile; negustorii doreau să se dezvolte comerţul cu ţările vecine, fie că erau catolice sau protestante; calviniştii se temeau pentru libertatea cultului; populaţia era legată de obiceiurile şi de legile

locale pe care suveranii anteriori le-au respectat întotdeauna cu scrupulozitate; în fine, Flandrele, înconjurate de ţări protestante, aveau interesul să trăiască paşnic cu vecinii lor[177]. Până la moartea lui, în 1584, Wilhelm de Orania va apărea drept federatorul tuturor acestor nemulţumiri şi aspiraţii. Acesta îşi dă seama despre foloasele pe care le puteau obţine autonomiştii flamanzi din contextul situaţiei internaţionale: era vorba de obţinerea sprijinului de la adversarii regelui Spaniei. Însă majoritatea dintre ei erau protestanţi. Wilhelm de Orania i-a conferit acestui conflict o dimensiune ideologică. Pentru a justifica rebeliunea unei naţiuni împotriva „seniorului său natural", el pronunţă în faţa adunării generale din Ţările de Jos, la 13 decembrie 1580, un discurs ce avea să fie publicat în anul următor sub titlul *Apologie împotriva proscrierii lui Filip al II-lea*, text ce va fi foarte difuzat în Europa. Este primul exemplu de război psihologic al timpurilor moderne. Wilhelm de Orania aduce împotriva Spaniei şi a regelui ei trei acuzaţii principale care, timp de secole, vor constitui esenţa întunecatei legende antihispanice:

1. Filip al II-lea era un tiran pervers care şi-a asasinat fiul, pe Don Carlos, şi şi-a otrăvit soţia, pe Isabela de Valois. A trăit în concubinaj cu sora lui, Ioana, şi a încheiat un mariaj incestuos cu Maria a Portugaliei într-un moment în care el era deja căsătorit în secret cu o doamnă din aristocraţie, Isabela Osorio.

2. Era un fanatic ce folosea împotriva disidenţilor religioşi nişte procedee cu atât mai odioase cu cât Spania era ţara cel mai puţin catolică a Europei[178].

3. În sfârşit, Spania era vinovată pentru crimele abominabile ce au condus la moartea a peste 20 000 000 de persoane în America.

Aceste acuzaţii nu erau noi şi circulau în Europa de mai multă vreme. Culegându-le, Wilhelm le dă un răsunet pe care nu-l mai cunoscuseră niciodată şi ale cărui ecouri se prelungesc până astăzi[179]. Au fost preluate de numeroase publicaţii, în toate limbile, unele ilustrate de gravurile lui Théodore de Bry reprezentând atrocităţile comise de spanioli.

Situaţia capătă, în aceste condiţii, forma unui război religios. Părea exclus orice compromis şi se încerca terorizarea adversarului printr-o represiune acerbă care stârnea indignarea şi atrăgea noi adepţi în tabăra rebelilor. Metodele brutale ale ducelui de Alba — crearea unui tribunal al neînţelegerilor, execuţii, precum acelea ale conţilor Egmont şi Horn — îi permit acestuia să restabilească situaţia, cel puţin într-o parte a ţării, dar revolta se reorganizează în alte părţi şi câştigă în intensitate, căci Filip al II-lea, mereu în căutare de bani, cere chiar Ţărilor de Jos să furnizeze creditele necesare menţinerii ordinii. Agravarea fiscalităţii apăsa greu asupra comerţului local şi stârneşte noi nemulţumiri. „Hoţii Mării" organizează acţiuni de piraterie împotriva navelor spaniole; la 1 aprilie

1572, ei cuceresc portul Brielle, în Zeeland, oferindu-i astfel lui Wilhelm de Orania un punct de plecare pentru cucerire.

În 1573, Luis de Requesens îl înlocuieşte pe ducele de Alba. „Hoţii" obţin noi victorii în nordul ţării şi pe litoral. Requesens urmărea să distrugă digurile pentru a îneca teritoriul inamic, dar Filip refuză, recurgând la argumente demne de a fi citate: ar fi fost uşor să se invadeze Olanda, însă răul ar fi fost iremediabil, „această soluţie ar fi prea crudă; i-ar lovi pe supuşii lor, deşi crimele acestora sunt de notorietate şi merită a fi pedepsite". Banii se sfârşesc. Spania este falită. În armată se înmulţesc dezertările. În 1576, trupele se revoltă şi jefuiesc oraşul Anvers. Requesens moare în acelaşi an, lăsând ţara în plină anarhie. Filip al II-lea părea descurajat şi-l trimite acolo pe Don Juan de Austria care încheie un armistiţiu provizoriu şi acceptă toate revendicările rebelilor; este vorba despre edictul perpetuu din februarie 1577. Însă regele îi refuză termenii şi îl revocă în luna septembrie. Războiul reîncepe, de această dată sub conducerea lui Alessandro Farnese care se străduieşte să-i atragă şi pe catolici la cauza Spaniei prin ceea ce se numeşte Uniunea de la Arras (6 ianuarie 1597), la care se adaugă, trei săptămâni mai târziu, Uniunea de la Utrecht. Se întrevedea astfel o soluţie, precum vor fi mai multe exemple şi în secolul al XX-lea, în războaiele ideologice: împărţirea ţinutului în două zone. La sfârşitul domniei lui Filip al II-lea, cele şapte provincii din nord — provinciile unite — erau de fapt independente. Filip le va recunoaşte şi el, separând Ţările de Jos de Coroană pentru a le ceda fiicei sale, Isabela-Clara, căsătorită cu arhiducele Albert de Austria (1597). Pornită în sud, revolta a ajuns şi în nord, iar Spania nu a reuşit să o înăbuşe. Şi, oare, chiar vroia să facă acest lucru? Istoricul Parker are îndoieli. Acesta observă că Flandrele fuseseră întotdeauna trecute într-un plan secundar în politica internaţională a Spaniei. Filip al II-lea nu s-a angajat cu adevărat decât în rarele perioade când nu se afla în conflict cu alte puteri, precum turcii sau francezii. În 1580, el retrage unele trupe din Ţările de Jos pentru a le trimite spre Portugalia, obiectiv considerat prioritar. Bugetul acordat războiului din Flandre în 1590–1591 era, se pare, de patru ori mai mic decât cel destinat operaţiunilor împotriva Franţei[180]. Aşa s-ar explica eşecul Spaniei, însă aceste argumente nu sunt hotărâtoare. E adevărat că Filip era ocupat pe mai multe fronturi deodată şi că se ocupa în special de ceea ce i se părea cel mai urgent, dar Flandrele au costat-o scump pe Spania, care nu s-a resemnat niciodată cu pierderea lor; dovada este că acest conflict se va continua mult după moartea lui Filip al II-lea.

FILIP AL II-LEA, REGE AL PORTUGALIEI

Isabela şi Ferdinand stabiliseră nişte repere în vederea uniunii dinastice cu Portugalia, dar politica lor matrimonială nu avea să dea roade decât mult mai târziu — prea târziu — cu un rezultat pozitiv. Fiica lor mai mare, Isabela, se căsătorise în 1490 cu moştenitorul tronului portughez. Rămasă văduvă aproape imediat, ea s-a recăsătorit în 1495, de această dată cu regele Emmanuel. În 1497, se născuse un fiu din această căsnicie, Miguel, ce a fost recunoscut drept moştenitor al celor trei Coroane: Castilia, Aragón şi Portugalia. Însă prinţul nu a trăit decât doi ani. Este un concurs de împrejurări care a redat vitalitate uniunii dinastice peste mai mult de trei sferturi de secol.

În 1578, contrar părerii consilierilor şi a lui Filip al II-lea, regele Sebastian al Portugaliei, un spirit cavaleresc şi exaltat, îşi propune să cucerească Marocul. Debarcă în Africa şi suportă o înfrângere dureroasă la Alcazarquivir (4 august 1578). Cadavrul său este luat de pe câmpul de luptă şi dus la Ceuta, ceea ce nu va împiedica gura lumii să spună că Sebastian trăia şi că întoarcerea lui era iminentă[181]. Neavând urmaşi, unchiul său, bătrânul cardinal-infante Enrique, îi succedă la tron, dar se ştia deja că tronul Portugaliei avea să rămână curând liber. Prin urmare, pretendenţii trec la acţiune. Sunt demne de reţinut trei candidaturi: aceea a ducesei Caterina de Bragança, cea a lui Antonio, confesor de Crato, şi cea a lui Filip al II-lea. Titlurile pe care le deţinea cel din urmă păreau cele mai serioase: nu era el, după mamă, nepotul pe linie directă al regelui Emmanuel, el însuşi fiul unei infante spaniole? Dar cât valorau argumentele juridice când erau în joc sentimentele patriotice? Exceptând înaltul cler şi o parte a nobilimii, poporul portughez refuză să se supună. Filip al II-lea, sigur pe drepturile lui, insistă şi, atunci când cardinalul-infante moare, la 31 ianuarie 1580, se decide să forţeze mâna destinului. Armata ducelui de Alba trece frontiera, în vreme ce o escadrilă bloca coasta. În câteva săptămâni, partizanii stareţului de Crato sunt spulberaţi, iar ducesa de Bragança renunţă. Filip al II-lea triumfă. *Cortes*-urile portugheze, reunite la Tomar, îl recunosc la 15 aprilie 1581 şi la 27 iulie regele îşi face intrarea solemnă la Lisabona. Filip avea să rămână în Portugalia până în februarie 1583 şi, înainte de a reveni la Escorial, el încredinţează puterea, în calitate de vicerege, nepotului său, cardinalul arhiduce Albert de Austria, asistat de consilierii portughezi. Formalităţile sunt respectate: nu era o anexare — Portugalia îşi păstra autonomia şi instituţiile —, dar soarta ei era, din acel moment, legată de cea a monarhiei catolice. Această situaţie, pe care mulţi

portughezi o acceptau cu greu, întăreşte o dată în plus puterea lui Filip, a cărui autoritate se menţine pe mai departe, nu doar asupra întregii peninsule Iberice, ci şi asupra imperiului colonial portughez din America, din Africa şi din Asia.

INVINCIBILA ARMADA

Din cauza războiului din Ţările de Jos, relaţiile dintre Filip şi Anglia s-au deteriorat.

A existat mai întâi o scurtă perioadă de timp (1554–1555) pe parcursul căreia regatele Spaniei şi Angliei au fost unite. Filip al II-lea era pe atunci soţul Mariei Tudor, deci rege consort al Angliei, şi se păstra speranţa că va restaura catolicismul, dar evitând tot ceea ce putea semăna cu fanatismul[182]. Abdicând, Carol Quintul lăsase Flandrele pentru fiul său: bunele relaţii cu Anglia păreau a garanta siguranţa Ţărilor de Jos. După moartea Mariei Tudor, Filip ar fi dorit să se recăsătorească cu Elisabeta a cărei ostilitate el o subestima, în timp ce exagera ameninţările ce ar fi putut veni din Franţa Casei de Valois. Trebuia să mai treacă un sfert de secol pentru a-şi da seama că Anglia reprezenta un pericol real.

De fapt, Elisabeta purta o efectivă simpatie faţă de „Hoţii Mării". Nu religia era motivul rivalităţii cu Spania, ci politica. Era în joc dominaţia asupra mării şi urmărea anihilarea monopolului spaniol asupra comerţului cu America, prin urmare orice ocazie trebuia fructificată. Când galioanele însărcinate a aduce solda armatelor ducelui de Alba au căutat refugiu la Plymouth sau la Southampton pentru a scăpa de piraţi, guvernul englez a sechestrat încărcătura. Corsarii englezi (John Hawkins, Francis Drake etc.) au atacat corăbiile spaniole în apropiere de coastele Galiciei sau în Caraibe. În primăvara anului 1587, Drake pătrunde în portul Cádiz, scufundă optsprezece corăbii, capturează alte şase şi, la plecare, jefuieşte coasta Algarvei.

În 1585, Anglia încheie o alianţă cu rebelii flamanzi şi decide să le acorde un ajutor material şi financiar. Filip al II-lea nu putea închide ochii la aşa ceva; lupta cu Anglia apărea drept soluţia potrivită pentru a pune capăt rebeliunii din Ţările de Jos. În martie 1586, el acceptă planul de a invada Anglia, proiect pe care i-l propune marchizul de Santa Cruz, Don Álvaro de Bazán. Planul presupunea resurse considerabile: o flotă de şaizeci şi cinci de vase — majoritatea vase comerciale rechiziţionate şi înarmate cu tunuri —, 11 000 de suflete ca echipaj şi 19 000 ca soldaţi. Operaţiunea trebuia să se desfăşoare în doi timpi: s-ar fi început prin strângerea flotei în Spania — aceasta trebuia să se îndrepte

înspre Ţările de Jos, ar fi îmbarcat o parte a armatei lui Farneze şi ar fi debarcat pe teritoriul englez. Marchizul de Santa Cruz moare în februarie 1588, iar Filip îl desemnează ca înlocuitor pe ducele de Medinasidonia, Alonzo Pérez de Guzmán, care nu cunoştea nimic din tainele mării[183]. Armada este gata de plecare din La Coruña, la 20 iulie. Ducele refuză să atace flota engleză în timp ce aceasta se afla ancorată la Plymouth, şi constată că era imposibil să găsească un port unde să îmbarce trupele, căci „Hoţii" blocau litoralul. La 9 august, este luată hotărârea de a se renunţa la ideea invaziei. Decât să se întoarcă, Armada preferă să plutească spre nord, înconjoară insulele britanice navigând între Orcade şi Shetland, şi ajunge în Spania. Proiectul acesta s-a soldat cu mari pierderi. Spaniolii plănuiau să atace inamicul prin abordaj şi cu focuri de archebuze şi muschete, dar englezii evită lupta apropiată şi trag de la depărtare cu tunul, căci artileria lor era mai puternică, iar corăbiile mai abil manevrate[184]. Ce mai rămâne din Armada — şaisprezece nave — soseşte la Santander la 22 septembrie 1588. Operaţiunea este considerată un eşec, dar consecinţele au fost mai puţin dramatice decât s-a spus. Spania păstrează supremaţia asupra mărilor şi se dovedeşte în măsură să asigure eficient protecţia galioanelor din America, atunci când acestea navigau în convoi, iar englezilor le rămâne, ca şi în 1588, să atace prin surprindere vasele izolate şi porturile. Totuşi, eşecul Armadei ştirbeşte prestigiul Spaniei şi demonstrează că, în ciuda mijloacelor de care dispunea, Filip al II-lea nu era invulnerabil.

FRANŢA ŞI SPANIA

Chiar războiul din Ţările de Jos a întreţinut tensiunea dintre Franţa şi Spania, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Filip nu ştiuse, sau nu vrusese să exploateze victoria de la Saint-Quentin (1557)[185]. Tratatul de la Cateau-Cambrésis (1559) pusese capăt rivalităţii celor două puteri în Italia, dând prioritate puterii spaniole. Câţiva ani mai târziu, căsătoria lui Filip al II-lea cu Isabela de Valois, fiica lui Henric al II-lea, a fost percepută în Spania drept punctul de plecare al unei durabile înţelegeri între cele două ţări. Tânăra regină a fost primită cu entuziasm. Pe arcul de triumf ridicat la intrarea în Madrid se aşezase portretele celor doi suverani, înconjurate de inscripţii: în dreapta „Bun venit celei ce aduce pacea", în stânga, „Bun venit celei care a alungat războiul!"

Situaţia internă a Franţei spulberă aceste speranţe, iar Filip este direct răspunzător pentru asta. În loc să menţină o strictă neutralitate, el răspunde

chemărilor catolicilor care doreau să găsească un sprijin împotriva calviniştilor, numeroşi în anturajul lui Carol al IX-lea. Se plănuia o întâlnire între conducătorii statelor, dar, pentru a nu trezi bănuieli protestanţilor, se decide ca doar reginele Caterina de Medici şi Isabela de Valois să participe, cel puţin într-o primă etapă. Dacă lucrurile decurgeau bine, Filip al II-lea s-ar fi îndreptat spre frontieră. Caterina de Medici i s-ar fi alăturat şi ar fi căzut de acord. Întâlnirea trebuia să aibă loc la Bayonne. La 12 iunie 1565, la Hernani, Isabela de Valois se întâlneşte cu fratele ei, viitorul Henric al III-lea. Caterina de Medici şi Carol al IX-lea o aşteptau pe Isabela la Behobia, unde ea ajunge pe data de 14. Negocierile încep la Bayonne, la 20 iunie, între Caterina de Medici şi Isabela de Valois însoţită de ducele de Alba. De la început Isabela susţine în totalitate punctul de vedere al Spaniei, ceea ce lasă loc acestui schimb de replici între mamă şi fiică: „Văd că eşti spaniolă sadea! — Da, şi pe bună dreptate, dar nu m-am schimbat: sunt tot fiica pe care aţi trimis-o în Spania." Caterina nu ar fi dorit să nemulţumească Spania: se temea de război, însă ezită să-şi ia angajamente precise. Promite doar să nu prilejuiască ciocniri între catolici şi protestanţi şi să combată erezia.

Întâlnirea de la Bayonne nu a dus la nici un rezultat. Odată cu moartea Isabelei de Valois (1568), încetează contactele personale pe care Filip le întreţinea cu Franţa. Spania nu a mai avut scrupule să intervină în afacerile interne ale ţării vecine. Susţine Liga, întreţine spioni, varsă subvenţii în vistieria nobililor (ducii de Guise şi de Mayenne, Casa de Lorena...). Temându-se ca tronul să nu revină într-o bună zi unui protestant precum regele Navarrei, ducele de Guise vrea să excludă Burbonii de la succesiune. Filip îi oferă 50 000 de scuzi pe lună cu condiţia să-i revină Spaniei zona Cambrai, şi ca Franţa să ofere garanţii pentru Flandre; 12 000 de soldaţi spanioli se instalează la Paris (decembrie 1584).

Asasinatul lui Henric al III-lea (1589) îi dă viitorului Henric al IV-lea speranţa de a ajunge pe tronul Franţei. Mai mult decât oricând, Filip al II-lea se străduieşte să favorizeze obiectivele Ligii şi propune candidatura fiicei sale, Isabela, nepoata lui Henric al II-lea, la coroana Franţei. Unii dintre membrii ligii sunt gata să accepte această soluţie şi, în unele regiuni, gruparea spaniolă chiar atrage simpatii. Este cazul provinciei Bretagne, unde ducele Mercoeur, guvernator, are o atitudine ambiguă. Un corp de expediţie spaniol debarcă la Saint-Nazaire în octombrie 1590. La Nantes, unde colonia spaniolă era numeroasă şi puternică[186], o mare parte a populaţiei este atrasă datorită infantei Isabela; se fac subscrieri pentru susţinerea ei, iar municipalitatea întreţine o corespondenţă cu Filip al II-lea. Aceste intervenţii provoacă reacţii în rândurile francezilor. Parlamentul din Paris reaminteşte, în 1593, că legile fundamentale

ale regatului, în special legea salică, interziceau ca o femeie să poarte coroana, mai ales dacă e şi străină. Convertirea lui Henric al IV-lea face restul. Tratatul de la Vervins (1598) pune capăt războiului, dar Franţa şi Spania continuă a se percepe drept ţări ostile între care nu ar fi fost posibilă nici o înţelegere[187].

E greşit să reducem conflictul doar la aspectele religioase. Ca şi în vremea lui Carol Quintul, Franţa dispreţuieşte Spania ale cărei teritorii o stinghereau din toate părţile. Franţa acuză dorinţa de putere a Spaniei şi încearcă să o submineze, aliindu-se cu adversarii ei: turci, protestanţi, flamanzi. Nici Filip al II-lea nu e călăuzit doar de zelul faţă de credinţă. În Franţa, ca şi în Ţările de Jos, în Mediterana ca şi în Atlantic, el nu concepe să renunţe la poziţiile pe care le considera indispensabile pentru prosperitatea sau prestigiul Spaniei. Cauza catolicismului îi pare, din acest punct de vedere, un bun argument diplomatic.

PROBLEMELE INTERNE

În cadrul regatelor din peninsulă, Filip al II-lea s-a mulţumit să aplice principiile puse la punct de Regii Catolici, pe care le urmase şi tatăl său: lasă o largă autonomie municipalităţilor şi seniorilor în gestionarea domeniilor deţinute, cu condiţia de a nu se amesteca în politică. Însă, din cauza sacrificiilor pe care le presupunea, politica străină a declanşat o mişcare de opoziţie în ţinut. În mod indirect, această nemulţumire s-a aflat la originea tenebroasei istorii a lui Antonio Pérez, care a declanşat ea însăşi o gravă criză în Aragón.

Opoziţia în Castilia

Castilia aştepta mult de la noul rege. Încă de când trăia împăratul, aici apăruse un soi de facţiune ce-i reunea pe simpatizanţii prinţului moştenitor, precum Ruy Gómez de Silva, şi pe înalţii funcţionari, ca de exemplu Gonzalo Pérez şi Eraso, dornici să se delimiteze de politica imperială pe care o întruchipau ducele de Alba şi Granvelle. Cu timpul, aceste nemulţumiri s-au amplificat. Ar fi o exagerare să vorbim despre existenţa unor grupări, cu atât mai puţin despre o grupare pacifistă, opusă uneia beligerante. Mai degrabă avem de-a face cu două orientări, una mai sensibilă la preocupări strict naţionale, cealaltă favorabilă unei politici de renume care cerea ca spaniolii să intevină pretutindeni unde era nevoie, pentru a-şi apăra dominaţia în Europa. Cei dintâi sperau că, debarasându-se de presiunea imperiului, regele ar fi acordat prioritate problemelor Spaniei. Filip însuşi era conştient că trebuia slăbită presiunea fiscală

în Castilia. În 1545, pe când îşi exercita regenţa, el atrăgea atenţia tatălui său: „Poporul de rând, pe umerii căruia apasă greutatea impozitelor, se zbate într-o asemenea mizerie încât mulţi nu au nici ce pune în spinare." Trecând el însuşi la putere, a găsit o soluţie financiară dezastruoasă, aşa încât s-a ajuns în situaţia de a nu se putea achita datoriile. Avea să fie criza cea mai acută a secolului. Măsurile din 1557 nu au generat, la drept vorbind, o bancrută; mai degrabă a fost vorba de o sporire a datoriei temporare, schimbând împrumuturile anterioare, reprezentând cifre semnificative (12 sau 13%), pe titluri de rentă (*juros*) de 7%, titluri pe care creanţierii le puteau negocia[188], însă creditul de stat s-a resimţit. Banca Fugger s-a retras din Spania, lăsând mână liberă genovezilor. Încasările fiscale erau repartizate anticipat, aşa încât trebuiau găsite soluţii noi de a angaja altele, prin vânzarea de *hidalguías* (privilegii fiscale), a funcţiilor municipale, a domeniilor... Toate aceste expediente au permis Spaniei să reziste până la încheierea tratatului de la Cateau-Cambrésis. Curând avea să se observe că pacea nu era decât una provizorie. Solidaritatea cu Casa de Austria, revolta Flandrelor şi politica străină ambiţioasă au obligat la menţinerea şi creşterea presiunii fiscale. Deziluzia a fost cu atât mai amară, cu cât se puseseră mari speranţe în schimbarea domniei. În 1575, Spania a găsit un nou pretext de încetare a plăţilor; bancherii nu mai acceptau să dea sume în avans. Din nou, Filip al II-lea s-a salvat din impas recurgând la expediente.

Desigur, Spania ar fi putut conta pe metalele preţioase pe care le aducea din Indii, dar aceste comori se dovedeau insuficiente. Efortul pe care aceasta trebuia să-l facă, redus în cifre, era următorul: în 1598, bugetul consacrat cheltuielilor de rutină (administrarea internă a Casei Regale) era de 800 000 de ducaţi, pe când cheltuielile de război se ridicau la 5 500 000, dintre care 3 600 000 rezervaţi Flandrelor. Aşadar este explicabilă bancruta din 1596.

Comorile Americii nu l-au împiedicat, deci, pe Filip, să mărească impozitele, din ce în ce mai apăsătoare, dar pentru aşa ceva trebuia să ceară acordul *Cortes*-urilor din Castilia. În statele Coroanei de Aragón, protejate de *fueros*, slab populate şi dezvoltate, puterile regale se limitau, încă de mult, la a percepe doar venituri strict indispensabile funcţionării instituţiilor locale. De la regatele Castiliei, în schimb, se aştepta mai mult, pentru că erau mai bogate. Tocmai aici au intervenit *Cortes*-urile, mai puţin docile decât se credea, după cum o arată şi lucrările recente. Ele nu autorizau impozitele percepute fără a le supune discuţiei şi, fiindcă lor le revenea şi strângerea lor, au profitat de acest privilegiu pentru a consolida rolul oligarhiilor urbane. Nu trebuie să ne lăsăm înşelaţi în această privinţă: *Cortes*-urile reprezentau nu regatul în ansamblul lui, ci

oligarhiile urbane, iar acestea din urmă căutau să-şi consolideze privilegiile şi nu să intervină în domeniul politic. De aceea, opoziţia *Cortes*-urilor nu mergea niciodată până la o ruptură cu regele. La rândul lui, Filip al II-lea vroia să evite un conflict cu oraşele, prin urmare se arăta conciliant, pentru a obţine încasările fiscale aşteptate, chiar şi atunci când ordinele sale erau batjocorite făţiş, aşa cum se întâmplă în cazul mandatului deputaţilor. Regele ar fi preferat ca aceste mandate să nu permită nici o limitare prin care să se faciliteze convingerea individuală a deputaţilor recalcitranţi, prin recompense sau presiuni. Dar oraşele nu erau de aceeaşi părere, şi au sfârşit prin a avea câştig de cauză: ele refuzau să dea puteri depline deputaţilor —, şi orice concesiune trebuia să primească, în prealabil, acordul împuterniciţilor care cereau compensaţii.

Problema Milioanelor ilustrează această schimbare. Sub acest nume erau desemnate taxele pe carne, ulei, oţet şi vin[189], pe care Filip le percepuse după înfrângerea Armadei, în 1588, şi de la care aştepta 2 000 000 de ducaţi pe an. Milioanele constituiau un impozit universal pe care trebuiau să-l achite şi ecleziasticii şi alţi privilegiaţi, la fel ca orice om de rând, cel puţin teoretic. În realitate, aceste taxe loveau mai mult în mase, deoarece se aplicau la produse pe care bogaţii proprietari nu le cumpărau, consumând uleiul obţinut de la măslinii lor, vinul din propriile podgorii şi carnea de la vitele deţinute[190]. În schimb, deputaţii au obţinut ca încasarea şi folosirea impozitului să fie supuse controlului oraşelor reprezentate în *Cortes*-uri; rolul şi privilegiile oligarhiilor urbane a crescut considerabil, de vreme ce deputaţii se limitau numai la a da un aviz consultativ cu privire la reînnoirea Milioanelor, ultimul cuvânt (*voto decisivo*) revenind consiliilor municipale.

Cortes-urile nu se mulţumeau numai cu atât. Unii deputaţi au găsit prilejul de a denunţa ferm politica străină, în special războiul Flandrelor şi apărarea catolicismului în Europa. Câteva intervenţii semnificative trebuie menţionate: „Cauza şi apărarea catolicismului privesc întreaga creştinătate, aşa că nu există motive pentru ca regatele Castiliei să suporte singure cheltuielile." În 1593, tonul acuzelor devine şi mai incisiv. Deputatul oraşului Burgos, Jerónimo de Salamanca, cere să se facă pace, iar Spania să se limiteze, pe mai departe, doar la apărarea frontierelor sale, a regatului Neapole, a traseului din Atlantic şi a celui spre Indii, adică să renunţe la orice politică imperială. Un alt deputat se exprimă şi mai explicit: trebuiau repatriate armatele ce luptau în Ţările de Jos şi în Franţa, argumentând că cei care aveau să refuze a profesa advărata credinţă erau şi aşa destul de pedepsiţi şi, în fond, dacă ei doreau să meargă în infern, asta era treaba lor (*Si se quieren perder, que se pierdan*). Astfel de intervenţii demonstrează că politica imperialistă a Spaniei era impusă de dinastie. Exceptând unele

cazuri, precum Lepanto, această politică nu a stârnit niciodată entuziasmul poporului. O dată în plus, avem dovada lucidităţii acelor *comuneros* din 1520, care avuseseră intuiţia că Spania avea mai mult de pierdut, decât de câştigat, asumându-şi politica lui Carol Quintul.

Cazul Antonio Pérez şi tulburările din Aragón

Cazul Antonio Pérez a avut toate ingredientele unui roman de serie neagră: spionaj, sex (în virtutea tenebrosului rol jucat de prinţesa de Eboli), crimă. Politica s-a împletit cu intrigile de palat şi cu traficul de influenţă, înalţii demnitari au stat alături de ucigaşii plătiţi. O crimă desfrânată s-a transformat în problemă de stat. S-a amestecat şi Inchiziţia, Aragónul s-a revoltat... Povestea a rămas învăluită în mister, căci protagoniştii ei au avut grijă să distrugă documentele ce-i puteau compromite, însă ceea ce se cunoaşte astăzi aruncă o lumină neaşteptată asupra anumitor aspecte ale domniei lui Filip al II-lea.

La origine, totul s-a organizat în jurul personalităţii lui Don Juan de Austria. Respectând dorinţele tatălui său, Filip al II-lea îl tratase cu deosebită consideraţie pe fiul natural al lui Carol Quintul, deşi nu-l îndrăgea deloc fiind, probabil, invidios pentru prestanţa şi pentru succesele lui Don Juan în război şi la femei. Don Juan venise de hac revoltei moriscilor din Granada, în 1570, şi comandase escadrila aliată la Lepanto, în 1571. La el se apelase pentru a-i înfrunta pe rebelii flamanzi. De altfel, Don Juan nici nu ar fi avut de ce se plânge: fratele său vitreg îi dovedea stimă şi îi încredinţa importante responsabilităţi. Şi totuşi, Don Juan nu era mulţumit. Filip i-a refuzat întotdeauna calitatea de infante şi titlul de Alteţă Regală, o rană în amorul-propriu ce trebuie să fi lăsat urme adânci, căci Don Juan era un ambiţios căruia i-ar fi plăcut să domnească. Între moartea lui Don Carlos (1568) şi naşterea viitorului Filip al III-lea (1578), Filip al II-lea nu a avut moştenitor direct, iar unii au crezut că Don Juan i-ar putea succeda la tron, însă ideea nu părea să stea în picioare. După victoria de la Lepanto şi expediţia spre Tunis (octombrie 1573), Don Juan s-ar fi vrut a fi numit rege de Tunis şi i-a mărturisit acest lucru papei Grigore al XIII-lea, care nu l-a descurajat, însă i-a sugerat altceva: de ce nu s-ar fi căsătorit cu Maria Stuart, după ce ar fi eliberat-o, şi de ce să nu domnească împreună cu ea în Scoţia şi în Anglia? Ideea l-a sedus pe Don Juan şi, când a trecut în fruntea Ţărilor de Jos, a crezut că şi-a atins ţelul: invadarea Angliei, după cucerirea Flandrei. Dar, vai! Filip al II-lea nici nu a vrut să audă de aşa ceva; nu s-ar fi lipsit de nici unul dintre soldaţii săi pentru a-i permite lui Don Juan să-şi ducă la capăt planurile. Eroul se simţea inutil, abandonat şi subestimat. Dezamăgit în privinţa Angliei, a urzit un plan

împreună cu cei din familia de Guise pe care i-a cointeresat în problema Spaniei; plănuia să rezolve într-o manieră proprie problema Flandrelor.

În acest moment, a intervenit Juan de Escobedo, secretarul lui Ioan. Acest Escobedo îşi datora poziţia prinţului de Eboli, Ruy Gómez da Silva[191], prietenul din copilărie al lui Filip al II-lea. Prinţul l-a prezentat pe Escobedo lui Antonio Pérez[192], secretarul regelui, care l-a introdus în serviciile lui Don Juan (1575). Între cei doi s-au înnodat nişte relaţii suspecte, în care politica şi banii jucau un rol important. Se pare că Antonio Pérez şi văduva prinţului de Eboli, Ana de Mendoza[193], s-ar fi angrenat în traficul de influenţă şi ar fi întreţinut legături cu flamanzii. Probabil că nu erau amanţi, dar cu siguranţă că erau complici, şi Escobedo o ştia. De aici s-a şi tras moartea acestuia; era la curent cu toate intrigile şi înşelătoriile cuplului. Antonio Pérez l-a convins pe Filip că Escobedo era sufletul damnat al lui Ioan, omul care-i întreţinea acestuia ambiţiile şi care-l atrăgea în manevre ce atentau la siguranţa statului, prin urmare Escobedo trebuia să dispară, iar Filip al II-lea şi-a dat acordul. În noaptea de 31 martie 1578, ucigaşi plătiţi l-au asasinat pe Escobedo pe o stradă din Madrid.

Gura lumii l-a acuzat imediat pe Antonio Pérez ca fiind cel care a pus la cale crima. Văduva lui Escobedo a făcut plângere împotriva lui, iar justiţia a deschis o anchetă. Filip a început să se neliniştească din pricina dezvăluirilor pe care le-ar fi putut face Pérez şi prinţesa de Eboli, aşa încât i-a arestat pe cei doi în iulie 1579 pentru înaltă trădare: au fost acuzaţi că au dezvăluit secrete de stat şi că ar fi uneltit cu flamanzii rebeli. Datorită rangului, prinţesa trebuia supusă unui regim diferenţiat, prin urmare a fost obligată să părăsească Pastrana. Antonio Pérez se aştepta la ce era mai rău. Pentru a atenua acuzaţiile ce planau asupra lui, el a lăsat să se înţeleagă că, ucigându-l pe Escobedo, nu a făcut altceva decât să se supună regelui. O astfel de atitudine îl punea în pericol şi, conştientizând acest lucru, a încearcat să fugă. Prima tentativă, din ianuarie 1585, a fost un eşec, însă cea de a doua, mai bine pregătită, i-a reuşit. La 15 aprilie 1590, Antonio Pérez a ajuns în Aragón şi a cerut să beneficieze de garanţiile pe care legile locale (*fueros*) le acordau rezidenţilor din regatul Aragón, ceea ce era şi el. Aşteptând să i se cerceteze situaţia, acesta a trecut sub protecţia unui *justicia*, un magistrat însărcinat strict cu respectarea legilor[194].

Filip al II-lea a cerut inutil extrădarea lui Antonio Pérez, fiindcă a fost refuzat, fapt ce arată limpede care erau limitele absolutismului şi ale centralismului regal din secolul al XVI-lea: regele nu putea obţine să i se predea un individ acuzat de înaltă trădare şi de lezmaiestate, pe motiv că legislaţia din Castilia nu se aplica şi în Aragón. Filip a încercat să depăşească această dificultate, solicitând

intervenţia Inchiziţiei care avea jurisdicţie asupra întregului teritoriu şi care nu ţinea cont de *fueros*[195]. Inchiziţia nu a fost niciodată populară în Aragón şi, atunci când va încerca să se apropie de Pérez, avea să fie împiedicată de o manifestaţie de stradă (24 mai 1591). Şase luni mai târziu, la 24 septembrie, Inchiziţia a făcut o nouă încercare după ce, prevăzătoare, obţinuse un acord de la *justicia*, Juan de Lanuza. Acesta, un tânăr fără experienţă ce fusese numit în funcţie cu două zile mai înainte, a constatat că cererea era fondată: toate acele *fueros* nu aveau întâietate asupra Sfintei Datorii. Această hotărâre va declanşa o revoltă de care Antonio Pérez va profita, fugind în străinătate.

Cazul Antonio Peréz a degenerat în recursul la forţă în confruntarea dintre rege şi supuşii săi aragonezi. Filip nu a putut tolera afrontul ce i se adusese, nici ştirbirea prestigiului său, sau a autorităţii Inchiziţiei. S-a hotărât să lovească repede şi puternic, trimiţând armata în Aragón. De această dată a acţionat aproape ilegal, şi nici nu a dus lipsă de oameni pentru aşa ceva. Conform legilor, nici o armată străină nu putea staţiona în regatul Aragón, iar pentru Aragón, Castilia era o ţară străină. Prin urmare, lui Filip al II-lea i se sugerează să renunţe la expediţia lui şi să fie convocate *Cortes*-urile. Regele şi-a menţinut, însă, poziţia. Organele regatului — era la conducere *justicia* Lanuza — s-au resemnat să declare, la 31 octombrie, că atacul armatei ar fi contrazis *fueros*-urile, şi au invitat populaţia să nu accepte aşa ceva. Saragosa se afla în plină insurecţie, sub conducerea celor care se proclamaseră drept „Cavaleri ai Libertăţii". Apelurile la solidaritate lansate de ceilalţi membri ai Coroanei de Aragón — Catalonia şi Valencia — şi-au găsit puţini simpatizanţi. Aragonezii nu dispuneau decât de 2 000 de soldaţi plătiţi, prost echipaţi şi prea puţin obişnuiţi cu disciplina, fără experienţă militară, care trebuiau să înfrunte o armată regală puternică, de 12 000 de oameni. Aşadar, nu a existat o luptă, ci o debandadă generală. La 12 noiembrie, Saragosa era ocupată de armata regală. Lanuza părăsise oraşul pentru a organiza rezistenţa, lăsând să se înţeleagă că lupta va continua, dar, fiindcă îndemnurile sale nu şi-au aflat ecou, se reîntoarce liniştit acasă, la sfârşitul lui noiembrie, ca şi cum nu s-ar fi întâmplat nimic. Filip al II-lea l-ar fi iertat, dacă ar fi fost acceptate unele condiţii: ca Lanuza să recunoască a fi acţionat sub constrângere — ceea ce, fără îndoială, nici nu era inexact — şi să accepte că regele nu a adus atingere *fueros* — este de remarcat legalismul şi formalismul lui Filip al II-lea. Deoarece Lanuza a refuzat condiţiile, acesta este arestat la 19 decembrie 1591 şi este condamnat şi decapitat deîndată. Execuţia a făcut din el un erou naţional, martirul libertăţilor aragoneze împotriva unei monarhii opresive şi tiranice. Lucrurile nu fuseseră deloc simple. Mai întâi de toate, Lanuza a căzut

victimă naivităţii sale şi lipsei de experienţă; a fost instrumentul unui grup de nobili de ţară ce a reuşit să ridice o parte a notabilităţilor şi a populaţiei împotriva organelor reprezentative ale regatului — Ambasada, Auditoriul, Curtea de *justicia* —, cu toţii tentaţi să rămână fideli regelui, pe când marea nobilime rămânea în expectativă. Contrar celor vehiculate de legende, *Cortes*-urile din Tarazona (1592) nu au abolit *fueros* din Aragón. Lui Filip al II-lea nu i-a mai rămas decât să suprime aspectele legislative cele mai anacronice[196].

AMPLIFICAREA NEMULŢUMIRILOR

La 25 mai 1590, Inchiziţia din Toledo aresta o tânără de douăzeci şi unu de ani, Lucrecia din Léon, acuzată că ar fi răspândit nişte pretinse dezvăluiri asupra destinului Spaniei[197]. Ancheta a dezvăluit că, de doi ani şi jumătate, Lucrecia avusese peste patru sute de vise ale căror transcrieri figurau la dosar. Însă ceea ce ar fi putut fi luat drept un şiretlic inofensiv, iscat dintr-o minte bolnavă, avea să se dovedească foarte repede drept o acţiune de subversiune politică. În jurul Lucreciei s-a grupat o Confrerie a Restaurării Spaniei, o mişcare milenaristă şi, totodată, o grupare de opoziţie. Această confrerie era de părere că Filip al II-lea conducea Spania la pierzanie. Se aştepta o invazie străină de francezi, englezi şi turci, sprijiniţi de moriscii, care ar fi pus capăt dinastiei Habsburgilor. După încredinţarea celor din opoziţie, trebuiau făcute pregătiri pentru a elibera peninsula de aceşti noi opresori. Sub conducerea unui al doilea David, reprezentat de Miguel Piedrola, Spania avea să-şi capete independenţa şi să înfăptuiască mari acte istorice, cum ar fi fost cucerirea Ierusalimului, preambulul unei vârste de aur.

Începând din secolul al XV-lea, tendinţele milenariste se propagă în Spania, favorizate fiind de un climat religios în care mişunau laolaltă sfinţi şi şarlatani, mistici şi iluminaţi de tot soiul. Femeile — *beatas* — erau cele care pretindeau frecvent a fi avut revelaţii divine. Inchiziţiei îi revenea sarcina de a restabili ordinea şi, în general, se arăta foarte îngăduitoare faţă de ceea ce considera drept slăbiciune a minţii. Cel mai adesea, un astfel de delir îmbrăca forma unei religiozităţi maladive, dar se ajungea şi la chestiuni politice, după cum o demonstrează cazul surorii Marie de la Visitation, stareţă la o mănăstire dominicană din Lisabona. Extazele acesteia, viziunile şi stigmatele, atrăseseră atenţia asupra ei încă din 1575[198]. După alipirea Portugaliei la Spania, aceste revelaţii au căpătat o cu totul altă turnură: sora Maria îşi atribuia misiunea de

a apăra drepturile familiei Bragança, batjocorită de Filip. Femeia se credea şi se prezenta drept incarnarea patriei portugheze, iar stigmatele sale ar fi fost urmele pe care jugul Europei le lăsa pe umerii poporului portughez. Autorităţile de la Lisabona încep să cerceteze şi se descoperă că acea călugăriţă îşi provoca rănile singură şi că, printr-un joc de oglinzi şi de lumânări, îşi crea un soi de aureolă pe care credulii ei vizitatori o luau drept un semn din ceruri. În 1588, Inchiziţia o declară vinovată de înşelătorie şi o exilează în Brazilia.

Cam în aceeaşi perioadă, în Spania, un soldat devenit vânzător ambulant, Miguel Piedrola, îşi oferea serviciile lui Filip al II-lea, susţinând că Dumnezeu îi trimitea sfaturi pentru rege, mai ales pe acela de a-l elibera pe Antonio Pérez... Dacă ar fi fost după cele spuse de el, Spania se afla în pragul unei noi „distrugeri", asemănătoare cu cea din 711, după care ar fi urmat o nouă recucerire, sub conducerea lui Piedrola, recucerire ce ar fi dus la formarea unei noi Spanii, o Spanie condusă de un monarh cu puteri limitate. Piedrola avea un asemenea ascendent încât *Cortes*-urile plănuiau să-l desemneze drept profet naţional, în virtutea serviciilor pe care le-ar fi putut face Spaniei[199]. Inchiziţia a oprit brusc cariera profetului pe care l-a condamnat la doi ani de închisoare, interzicându-i şi accesul la curte.

Mai rămânea Lucrecia din Léon. Dumnezeu i se arăta şi-i vorbea în vis, noaptea, în vise pe care cei care o ascultau le şi interpretau. În fiecare dimineaţă i se puneau întrebări ce sugerau, de fapt, şi răspunsul: „Ce ai visat? Era vorba cumva despre căderea Spaniei?" Visele erau mai apoi transcrise şi difuzate. Manipularea era evidentă. Lucrecia prezicea apropiata distrugere a Spaniei, căci Dumnezeu înţelesese să-i pedepsească greşelile lui Filip, mai ales pe cele politice. Îl acuza pe rege că şi-ar fi ucis fiul, pe prinţul Carlos, şi pe cele patru soţii ale sale: pe Maria-Emmanuela, Maria Tudor, Isabela de Valois şi pe Ana de Austria[200]. Îi reproşa lui Filip construirea la Escorial a mănăstirilor închinate Sfântului Laurenţiu, plătite cu „sângele săracilor" şi prin care, de fapt, i-ar fi adus insulte sfântului. La aceste critici vizând viaţa privată a lui Filip se adăugau şi acuzaţiile politice: Filip al II-lea se înconjurase de oameni mediocri şi de trădători (inchizitorul general Quiroga, marchizul de Santa Cruz, Alessandro Farnese...). După spusele Lucreciei, episcopii numiţi de Filip ar fi fost nişte incompetenţi ce ar fi strivit poporul sub greutatea impozitelor, i-ar fi alungat pe ţărani de pe pământuri, etc. Se înţelege că Inchiziţia a văzut în aceste vise cu totul altceva decât nişte deliruri ale unei sărmane fete, considerând că Lucrecia nu era o falsă preoteasă, ci purtătoarea de cuvânt a unui grup de oponenţi[201].

Acest caz este semnificativ. În absenţa unei posibilităţi de a se exprima deschis, fără a fi ameninţată de o pedeapsă imediată şi severă[202], opoziţia o lua

pe căi lăturalnice. În felul lor, Lucrecia de Léon şi cei care o inspirau îşi dovedeau nemulţumirea crescândă faţă de Filip al II-lea şi faţă de o politică ce aruncase ţara în mizerie. Antonio Domínguez Ortiz a descoperit un document din 1596 care descrie în cele mai întunecate culori situaţia ţărănimii la sfârşitul domniei lui Filip. Majoritatea ţăranilor nu aveau nici ce pune pe ei şi mureau de foame. Mulţi fuseseră nevoiţi să-şi vândă pe un preţ de nimic măgarii şi boii, alţii părăsiseră satele, femeile şi copiii, cerând milostivenie la oraş. Casele se ruinaseră, pământurile rămăseseră nelucrate, creşterea vitelor nu mai prezenta nici un interes, produsele de consum curent erau prea scumpe[203]. Aceste lucruri amintesc de cele citate anterior, scrise de prinţul moştenitor în 1545. Filip al II-lea n-a fost cu nimic mai bun decât tatăl său. La moartea lui, în 1598, regatul era, cu siguranţă, mult mai sărac decât la începutul domniei.

BANDITISMUL ÎN COROANA DE ARAGÓN

Absolutismul şi autoritarismul Habsburgilor avea limitele lui, respectiv concesiile pe care un stat în formare era obligat să le facă puterii locale. Biserica, seniorii şi municipalităţile administrau direct o mare parte a teritoriului, sub controlul funcţionarilor Coroanei ce se preocupau, în principal, să eludeze uzurpările în domeniul public. În Castilia, unde presiunea fiscalităţii regale era mai mare, înfrângerea revoltaţilor *comuneros* servise drept lecţie şi eliminase pentru multă vreme orice formă de opoziţie organizată, iar oligarhiile municipale profitaseră de negocierea Milioanelor pentru a-şi consolida şi înmulţi privilegiile. În Coroana de Aragón, de la care nu se aşteptau încasări substanţiale, *fueros* impuneau o limitare juridică a intervenţiei monarhului. În realitate, aceşti „liberţi" tradiţionali afirmau supravieţuirea unui regim seniorial preponderent opresiv: nobilii aveau drept de viaţă şi de moarte asupra propriilor ţărani şi, în secolul al XVII-lea, era încă atestată execuţia capitală dictată de tribunalele senioriale. În lumina acestor aspecte, trebuie reconsiderată amploarea pe care a căpătat-o banditismul în regiunile mediteraneene. Este îndreptăţit să vedem în acest fenomen o formă de opoziţie politică şi socială faţă de un stat care nu avea mijloacele administrative şi militare cu care să o reprime eficient.

Dezvoltarea banditismului a avut unele cauze generale: marasmul ţinuturilor din Coroana de Aragón din secolul al XV-lea obliga la menţinerea unei economii închise, fără schimburi semnificative cu exteriorul. Absenţa centrelor de decizie făcea ca statul şi funcţionarii lui să fie percepuţi ca nişte forţe străine

şi ostile; înalta nobilime avea în urma ei o lungă tradiţie de nesupunere şi se credea protejată de *fueros*, la fel ca şi mica nobilime, tentată să vadă în stat instrumentul şi cauza mizeriei şi marginalizării sale. Existenţa unui regim seniorial arhaic favoriza un sistem de relaţii interumane strict ierarhizat: cei slabi căutau protecţia unui puternic, sau a unui „naş", care avea să-şi folosească numele pentru a-şi apăra protejaţii. La sate, oamenii se alăturau mai degrabă bandiţilor, pentru a se sustrage soldaţilor care-i urmăreau şi care erau mai de temut decât tâlharii, mai ales că reprezentau nişte noţiuni străine: statul şi Castilia, confundate într-o aceeaşi ostilitate. Ideea de mafie nu era prea departe.

Primele manifestări ale banditismului datează din anii 1530, în Pirineii Centrali (regiunile Ribagorça şi Somontano). Drumurile care duceau de la Saragosa la Lérida, sau în Franţa, nu mai erau sigure. În Catalonia, un hoţ la drumul mare, Antonio Roca, a devenit faimos, şi chiar popular, prin faptele sale din perioada 1544–1546, până la data executării sale[204]. Sub Filip al II-lea banditismul a luat amploare. Recrudescenţa lui se face simţită în Catalonia începând din 1568, când revolta din Ţările de Jos şi acţiunile „Hoţilor Mării" ameninţau convoaiele maritime ce traversau Atlanticul. Transferurile de bani au luat, în cazul acesta, o altă rută, prin Barcelona şi Geneva. Între Madrid şi Barcelona, mai ales între Lérida şi Tarrega, terenul era propice organizării ambuscadelor, iar hoţii au profitat de asta. Unele bande numărau chiar sute de oameni, precum cele ale lui Lupercio de Latras, Juan Barber sau Miñón, în Aragón, a lui Tomás de Banyuls, în Catalonia. În unele cazuri, seniorii dispuneau de miliţii private — în care nu ezitau să-şi înroleze supuşii morisci — pe care le foloseau pentru a menţine ordinea pe domeniile lor, pentru a potoli pasiunile particulare, sau pentru a înfrunta clanurile rivale. Pe la 1580, revolta supuşilor contelui Ribagorça a oferit unor nobili ocazia de a se lupta între ei. În Levant, insecuritatea era agravată de incursiunile corsarilor barbari, la care se adăugau şi corsarii creştini, la ieşirile din porturile din Palma, Valencia, Almería. Sute de răufăcători se alăturaseră diverselor bande, câştigând astfel impunitatea pentru faptele lor şi prestigiu în faţa populaţiilor rurale.

Statul nu putea rămâne indiferent. În 1577, este executat Juan de Cardona, amiral de Aragón şi marchiz de Guadalest, care ordonase să fie ucise două călugăriţe dintr-o mănăstire din Valencia. În 1583, bande rivale se luptă cu archebuzele în plin centru al Valenciei. Amiralul de Aragón este ucis, iar viceregele ordonă să se facă arestări, să fie torturaţi nobilii bănuiţi, şi să fie executaţi vinovaţii. Evenimente precum acestea vor declanşa, nu peste mult, proteste: viceregele a fost acuzat că a violat „libertăţile" regatului. Situaţia era

o adevărată dilemă: a satisface scrupulele juridice ale nobililor şi ale autorităţilor locale însemna resemnarea la neputinţă. De fiecare dată când viceregii îşi propuneau să lupte eficient împotriva banditismului se expuneau riscului de a comite acte împotriva *fueros*-urilor, acte de care ar fi trebuit să dea socoteală în timpul următoarei sesiuni a *Cortes*-urilor. Unii dintre ei nu au ezitat să recurgă la represiuni, fără a-şi face griji în privinţa legalităţii. Astfel, la Valencia, Juan Llorens de Villarasa (1563–1567) a procedat la dezarmarea generală a moriscilor, în ciuda protestelor aristocraţiei. Tot la Valencia, în timpul îndelungatului său mandat (1581–1594), contele Aytona a obţinut rezultate vizibile: a întărit interdicţia de a poseda arme de foc ameninţându-i pe contravenienţi cu pedeapsa cu moartea. În ciuda acestor măsuri, banditismul va continua să facă ravagii încă mult timp, ca un rău endemic ce cuprinsese Coroana de Aragón. Putem să vedem în acest fenomen un semn de anarhie: marginalizarea teritoriilor care, din punct de vedere economic, nu erau integrate în zonele vitale monarhice, şi inadaptarea instituţiilor — *fueros* — la necesităţile unui stat modern. Tulburările din Aragón, din 1591, şi revolta din Catalonia, la mijlocul secolului al XVII-lea, ilustrează această situaţie.

În timpul domniei lui Filip al II-lea, anul 1568 apare ca un moment de cotitură. În acest an sunt stabilite măsurile care, în doar câteva luni, aveau să-i împingă pe moriscii din Granada la revoltă, momentul în care execuţia conţilor Egmont şi Horns face ca războiul cu Flandrele să pară inevitabil. Văduv deja de două ori, Filip al II-lea îşi pierde şi cea de-a treia soţie, pe Isabela de Valois. Moartea prinţului Don Carlos îl lasă fără urmaş şi, în plus, suferă şi primul atac de gută. După 1568, Filip va repurta câteva succese (victoria de la Lepanto, succesiunea Portugaliei, construirea Escorialului), dar mai ales eşecuri (nu reuşeşte să vină de hac rebelilor flamanzi şi nici rezistenţei Angliei şi Franţei). Cât despre starea lui de sănătate, se degrada galopant; suferea de mai multă vreme de artrită, ceea ce-i cauza dureri de picioare. Odată cu vârsta lucrurile nu au făcut decât să se înrăutăţească, iar spre sfârşitul vieţii abia mai putea merge, chiar şi cu baston. Apoi au apărut semnele de hidropizie: abdomenul, coapsele şi gambele i se umflau, i-au apărut pustule ce supurau, nu-şi putea potoli setea. Ultima călătorie a lui la Escorial a fost o probă dureroasă. I s-a pregătit o litieră în care putea sta lungit, iar pentru a se evita zdruncinăturile provocate de terenul accidentat, escorta a luat-o pe un drum ocolitor; Filip a fost singurul pe care nu l-a incomodat acest lucru[205]. După o confesiune care a durat trei zile, Filip al II-lea avea să moară la 13 septembrie 1958, la orele cinci dimineaţa.

NOTE

[164] S-au păstrat mai multe dintre aceste scrieri; sunt directivele din 1539, din 1543, din 1548, din 1551. Cât despre cele din 1555, nu este sigur că sunt autentice.

[165] Prima dată a fost în 1543, când Filip nu avea încă şaisprezece ani.

[166] Se cunoşte pasiunea lui pentru ştiinţe şi, în plus, pentru aplicabilitatea acestora. El plănuia să facă fluviul Tajo navigabil de la Toledo la Lisabona. În 1566, dornic să-şi cunoască mai bine regatele, a însărcinat un profesor de matematici din Alcalá, Esquivel, să le facă o descriere geodezică, să evidenţieze accidentele geografice (fluvii, cursuri de apă, relief...) şi poziţia geografică a aşezărilor. Esquivel şi-a început lucrul. Pentru a efectua notaţiile topografice şi-a confecţionat o serie de instrumente pe care le transporta cu un catâr. Acestei aplecări a lui Filip pentru statistici i se datorează marea anchetă din anii 1575, cunoscută sub numele de dări de seamă topografice: funcţionarii străbăteau Castilia şi se informau, în fiecare sat, despre numărul de locuitori şi despre activităţile economice (culturi, artizanat, târguri şi pieţe, etc.). Documentele păstrate constituie o sursă preţioasă despre starea Castiliei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

[167] Din Spania, acest ceremonial va câştiga de partea lui majoritatea curţilor europene. Se uită adeseori: eticheta pe care Ludovic al XIV-lea a introdus-o la Versailles era de origine spaniolă.

[168] Filip al II-lea a avut patru soţii: Maria de Portugalia, verişoara lui de-a doua, Maria Tudor, nepoata Regilor Catolici, Isabela de Valois şi Ana de Austria, fiica împăratului Maximilian.

[169] Îl ameninţă cu un pumnal pe cardinalul Espinosa, preşedinte al Consiliului Castiliei, care-i interzisese unui comediant să joace în prezenţa lui. Cu altă ocazie, el obligă un pantofar să mănânce pielea încălţărilor care-l băteau...

[170] „Cauza morţii sale se leagă de faptul că, adeseori, stătea trei-patru zile fără să mănânce, şi apoi mânca foarte mult odată, şi întotdeauna bea foarte multă apă cu zăpadă [gheaţă], se culca gol pe dalele de piatră [...]. La un ultim exces de acest fel, a stat şapte sau opt zile fără să mănânce altceva decât prune crude, bând întruna apă cu zăpadă, ceea ce l-a adus într-o asemenea stare de slăbiciune încât, atunci când a vrut să mănânce, nu a mai putut."

[171] Cronicarul anonim al Casei de Mondéjar atribuie acestor ezitări turnura dramatică pe care a luat-o revolta moriscilor din Granada, în 1569: „Încetiniri şi îndoieli de acest gen au împiedicat guvernarea lui Filip al II-lea să facă faţă urgenţelor; timpul ce ar fi trebuit folosit pentru a preveni pericolele, el îl irosea în consultaţii interminabile şi cu raporturi inutile. Nu se încredea niciodată în oamenii cu experienţă şi, cu cât întârzia mai mult cu deciziile, cu atât creşteau cheltuielile." Un ambasador la Veneţia îi face critici asemănătoare în 1580: „Regele cugetă, în timp ce regina Angliei se agită."

[172] Fiul său, Don Carlos, a luat în derâdere aversiunea lui Filip al II-lea pentru călătorii. În 1566–1567, el scrie o carte intitulată *Marile şi admirabilele călătorii ale regelui Filip*. Pe prima pagină era menţionat: „De la Madrid la Pardo, de la Pardo la Escorial, de la Escorial la Aranjuez, de la Aranjuez la Segovia, de la Segovia la Madrid." Celelalte pagini erau albe. Acest incident nu va îmbunătăţi cu nimic relaţiile dintre tată şi fiu.

[173] Madridul număra mai puţin de 10 000 de locuitori în 1560, de trei ori mai puţin decât Valladolidul şi de cinci ori mai puţin decât Toledo. După ce a devenit capitală, populaţia a crescut rapid: aproape 30 000 de locuitori în 1565, peste 75 000 la sfârşitul secolului al XVI-lea.

[174] De la această dată, s-a născut obiceiul de a considera Madridul drept capitala Spaniei. Consacrarea oficială este mai târzie; datează din perioada celei de A doua Republici şi a Constituţiei din 1931: „Capitala Republicii este stabilită la Madrid" (articolul 5).

[175] Construit la un an după Escorial, Domul Invalizilor avea acelaşi plan.

[176] În incendiul din 1671 au dispărut câteva manuscrise rare, antichităţi, aparate ştiinţifice şi majoritatea portretelor de oameni iluştri.

[177] Această situaţie este analizată cu luciditate într-un memoriu redactat pe la 1566 de un fost student spaniol din Leuven, Fadrique Furió Ceriol, *Avisos acerca de los Estados bajos*, publicat de David Lagomarsino în *Bulletin hispanique*, LXXX, 1978, pp. 101-107.

[178] „Majoritatea spaniolilor, în special cei care se considerau aristocraţi, erau mauri sau evrei."

[179] Reproşul de semitism formulat împotriva Spaniei din cauza îndelungatei sale coabitări cu musulmanii şi cu evreii este un loc comun. Îl găsim exprimat de călătorii germani, la sfârşitul secolului al XV-lea; este reluat de Luther în *Convorbiri în jurul mesei* (1537–1538) şi în *Cosmographia* a lui Sebastian Münzer (ediţia germană în 1544), însă în Italia, mai ales după jefuirea Romei (1527), este formulat cu mai multă forţă. Tema fanatismului religios este dezvoltată de un protestant spaniol refugiat la Frankfurt, Reinaldo González Montes (sau Montano), într-o carte publicată la Heidelberg în 1567 (*Sanctae Inquisitionis hispanicae artes...*), şi ilustrată de gravurile reprezentând scene de tortură: femei goale în faţa inchizitorilor, etc.; traduceri în germană, în franceză, în olandeză şi în engleză, i-au asigurat o largă circulaţie; s-au publicat şi ediţii prescurtate. În sfârşit, folosirea în scopuri polemice a controverselor asupra cuceririi Americii începuse în în 1565, odată cu *Historia del Mondo Nuovo* a lui Girolamo Benzoni (Veneţia, 1565), care se inspira din cronica de la Gómara. A fost exploatat sistematic pamfletul lui Las Casas despre distrugerea Indiilor. Prima traducere olandeză datează din 1578, prima traducere franceză din 1579; aceasta purta un titlu semnificativ: „Tiranii şi cruzimi ale spaniolilor comise în Indiile occidentale, numite şi Lumea Nouă, pe scurt descrise de episcopul Bartolomé de Las Casas, sau

Casaus, din ordinul dominican, traduse de Iacob de Miggrode spre a servi drept exemplu şi avertisment celor XVII provincii din Ţările de Jos" (Anvers, 1579). De fiecare dată când Las Casas foloseşte termenul de „creştin" pentru a-i desemna pe conchistadori, traducătorul scrie: spanioli. Mai sunt şi alte traduceri: în engleză, în germană, în latină, în italiană, şi foarte multe reeditări. Traducerea germană din 1597 este ilustrată cu gravurile olandezului Théodore de Bry, care apăruseră deja în versiunea latină încorporată în *Collectiones peregrinationum in Indiam* (Frankfurt, 1590).

[180] Mai puţin de 1 000 000 de florini pentru Ţările de jos, 3 000 000 pentru Franţa.

[181] Filip al II-lea va condamna la moarte, în 1595, un impostor, „patiserul din Madrigal", care se dăduse drept Sebastian.

[182] În timpul călătoriei lui Filip al II-lea în Anglia, în 1555, confesorul său, Alfons de Castro, s-a opus ca ereticii să fie condamnaţi la moarte şi executaţi.

[183] După dezastru, va fi acuzat în special de incompetenţă, de laşitate, de avariţie şi de cruzime.

[184] „Făceau ce vroiau", notează un ofiţer spaniol la 20 august.

[185] Aflând vestea, în timpul retragerii sale la Yuste, Carol Quintul l-a întrebat pe mesager dacă Filip al II-lea profitase de ocazie pentru a porni împotriva Parisului. Când află că lucrurile se opriseră numai la atât, „el zise că, dac-ar fi fost la fel de tânăr şi la fel de norocos în luptă, nu s-ar fi oprit în mijlocul drumului, şi, de ciudă, nu a mai vrut să vadă depeşa pe care o aducea curierul" (Brantôme).

[186] Trebuie să notăm, totuşi, că exceptând câteva mari familii spaniole instalate la Nantes, restul vor dovedi prudenţă şi i se vor alătura lui Henric al IV-lea.

[187] În ceea ce priveşte sentimentele lui Henric al IV-lea, este de reţinut această scrisoare a regelui, către soţia lui, marchiza de Verneuil, în 1608: „Am găsit azi de dimineaţă în mâinile fiului nostru, la slujbă, rugăciuni scrise în spaniolă. Mi-a zis cum că i le-aţi fi dat dumneavoastră. Nu vreau nici măcar ca el să ştie că ar fi existat vreodată vreo Spanie."

[188] Nu se lipseau de acest lucru. În această perioadă producţia încetineşte în folosul speculaţiilor, iar Spania devine o ţară de rentieri.

[189] Nu peste mult se va adăuga şi sarea.

[190] Un contemporan nota cu amărăciune: „Milioanele au fost acceptate fără mari proteste deoarece nu-i priveau pe cei bogaţi, singurii în măsură să-şi exprime nemulţumirea şi să se facă auziţi la oraşe sau sate; acest impozit era «sângele poporului», al celor pe care nu-i apăra nimeni."

[191] Ruy Gómez da Silva (1516–1573), aparţinând micii nobilimi portugheze, o însoţise în Castilia pe infanta Isabela, când aceasta venise să se căsătorească cu Carol Quintul. Paj al prinţului moştenitor, Ruy Gómez a devenit prietenul său, în ciuda diferenţei de vârstă (era cu zece ani mai mare decât prinţul). Odată ajuns rege, Filip al II-lea şi-a făcut din el un consilier privilegiat şi i-a acordat numeroase favoruri: l-a numit prinţ de Eboli şi duce de Pastrana, l-a căsătorit cu Ana de Mendoza...

[192] Antonio Pérez (1540–1611), protejat al prinţului de Eboli, îi succedase tatălui său în funcţia de secretar regal. A ştiut să câştige încrederea lui Filip al II-lea, care-l face secretar de stat însărcinat cu problemele Flandrei şi ale Italiei. Aceste funcţii i-au permis lui Antonio Pérez să facă avere rapid şi să-şi alcătuiască o bogată colecţie de tablouri şi opere de artă. La Madrid, Pérez trăia într-un lux ostentativ; printre cei mari trecea drept generos, pentru săraci era milos. Ştia să se facă popular. După evadarea din Spania, Pérez a petrecut câteva luni la Pau, apoi a mers în Anglia, unde a rămas în perioada 1593–1595, pentru a se instala în final la Paris, unde a şi murit. În timpul anilor de exil, Pérez nu a încetat să conspire împotriva lui Filip al II-lea şi a succesorului său, compunând şi publicând numeroase pamflete care au alimentat propaganda antispaniolă.

[193] Ana de Mendoza (1540–1591) aparţinea uneia dintre cele mai bogate familii din Spania. Filip al II-lea a căsătorit-o cu prietenul şi confidentul său, Ruy Gómez da Silva. După ce a rămas văduvă (1573), prinţesa a oferit prilej a se vorbi despre ea. Mai întâi, a avut fantezia de a intra la mănăstirea carmelită pe care o fondase la Pastrana; însă nu peste mult a fost declarată indezirabilă. Sfânta Tereza s-a adresat regelui, care i-a ordonat prinţesei să părăsească mănăstirea şi să se ocupe de cei zece copii ai ei. Atunci prinţesa s-a amestecat în viaţa şi intrigile de la curte. De o mare frumuseţe, deşi era chioară — este reprezentată cu o bandă neagră care-i acoperea un ochi —, i s-au atribuit numeroase aventuri. S-a spus că a fost, simultan sau succesiv, amanta lui Filip al II-lea şi a lui Antonio Pérez. Probabil că nu a fost adevărat. Ceea ce pare sigur, sunt relaţiile de afaceri cu Antonio Pérez, al cărui complice era.

[194] Instituţia datează din 1265. Mai întâi a fost însărcinată să judece cauzele dintre nobili, sau cele dintre nobili şi rege. Apoi, *justicia* îşi vede atribuţiile crescând în importanţă; devine gardianul legilor (*fueros*). În principiu, regele era liber să numească pe oricine i se părea potrivit. De fapt, din 1439 până în 1591, sarcina nu a fost atribuită în afara familiei Lanuza. Magistratul respectiv era asistat de cinci locţiitori, numiţi de rege dintr-o listă de şaisprezece, traşi la sorţi de *Cortes*-uri. Cf. Encarna Jarque Martínez, *Juan de Lanuza, Justicia de Arágon*, Saragosa, 1991.

[195] Recursul la Inchiziţie se justifica formal în măsura în care Antonio Pérez era acuzat că ar fi avut legături cu ereticii.

[196] Aceasta este interpretarea cea mai recentă, susţinută de E. Jarque Martínez, *op. cit.* A fost deja expusă în secolul al XIX-lea de marchizul de Pidal (*Historia de las alteraciones de Arágon durante el reinado de Felipe II*, 1862–1863) care înţelegea să combată „una dintre erorile cele mai răspândite şi cele mai importante ale istoriei patriei [...]", cea care îl prezenta pe Filip al II-lea drept „omul care a abolit *fueros*-urile din Aragón".

[197] Cf. Richard Kagan, *Los sueños de Lucrecia de Léon. Política y profecía en la España del siglo XVI*, Madrid, 1991.

[198] Ea prezenta pe coaste cinci răni în formă de cruce, care sângerau periodic.

[199] Problema a fost dezbătută în *Cortes*-urile din 1587 şi se numise chiar o

comisie în acest sens, din care făcea parte inchizitorul general Quiroga, confesorul regelui şi mare preot.

[200] Nu trebuie trecute cu vederea coincidenţele cu acuzaţiile aduse, cu zece ani mai înainte, de Wilhelm de Orania, în *Apologie*.

[201] Lucrecia a fost condamnată în 1595 la o sută de lovituri de bici şi la doi ani de recluziune în mănăstire.

[202] În 1593, fuseseră descoperite la Ávila nişte scrieri cu caracter subversiv; unul dintre presupuşii autori, ce aparţinea nobilimii din oraş, a fost condamnat la moarte şi executat, alţii au fost trimişi în închisoare sau la galere.

[203] Antonio Domínguez Ortiz, „Un testimonio de protesta social a fines del reinado de Felipe II", în *Homenaje a Pedro Sainz Rodríguez*, t. III: *Estudios históricos*, Madrid, 1986. *Cortes*-urile din 1592–1598 s-au făcut ecoul acestei situaţii: ţăranii nu mai erau atât de numeroşi ca odinioară, două treimi din pământurile arabile erau nelucrate...

[204] Cântece populare dedicate lui au fost tipărite la Barcelona din 1544; peste cincizeci de ani, Lope de Vega îi consacră o piesă de Teatru, *Antonio Roca*.

[205] Dacă e să ne luăm după ceea ce crede Antonio Pérez, Filip al II-lea avea o mare problemă, şi anume aceea că nu putea să distingă mirosurile.

CAPITOLUL IV

Ultimii Habsburgi

(1598–1700)

După moartea lui Filip al II-lea, Spania pare să fi intrat într-o lungă perioadă de frământări din care nu a ieşit decât la începutul secolului al XVIII-lea, odată cu sosirea la domnie a Bourbonilor. Monarhi lipsiţi de strălucire care cheltuiau mai mult decât le putea permite o vistierie goală, o naţiune care se străduia din răsputeri să-şi menţină rangul de mare putere, mii de cerşetori şi de risipitori, iată imaginea pe care o oferea peninsula sub domniile lui Filip al III-lea, Filip al IV-lea şi a lui Carol al II-lea. Vom cerceta situaţia economică şi socială în alte capitole ale acestei cărţi, la fel ca şi evoluţia instituţiilor[206]. Sub aspect politic, se disting trei caracteristici definitorii pentru secolul al XVII-lea spaniol:

1. ascensiunea la putere a favoriţilor, ce exercitau efectiv puterea, în numele regelui;
2. efortul susţinut depus pentru ca Spania să-şi păstreze dominaţia în Europa;
3. prăbuşirea acestei puteri în a doua jumătate a secolului.

GUVERNAREA FAVORIŢILOR

Apariţia celor impropriu numiţi „favoriţi" (*validos*) poate fi interpretată ca o încercare a înaltei nobilimi de a trece din nou la cârma vieţii politice. Până la moartea lui Filip al II-lea, nobilimea rămăsese pe un plan secundar. Deşi unora dintre reprezentanţii ei li se încredinţau misiuni diplomatice, se evita să li se atribuie responsabilităţi politice. Această stare de fapt se schimbă odată cu sosirea la domnie a lui Filip al III-lea: din acest moment îşi face apariţia favoritul, care se aşază între suveran şi executanţii acestuia, secretarii regali. Această inovaţie

răspundea unei nevoi interne: complexitatea sarcinilor necesita prezenţa, pe lângă rege, a unui prim-ministru însărcinat cu punerea în practică a marilor directive politice. Personalitatea suveranilor a facilitat această evoluţie. În secolul al XVII-lea, monarhii erau mai puţin atenţi la problemele organizatorice decât Regii Catolici, decât Carol Quintul sau decât Filip al II-lea. Filip al III-lea (1598–1621) nu s-a făcut niciodată remarcat prin talentul său de conducător, sau prin idei originale, iar politica nu îl interesa deloc. Filip al IV-lea (1621–1665) avea o personalitate mai puternică[207]. Când i-a urmat la tron tatălui său avea şaisprezece ani. Inteligent şi cult, tânărul monarh era capabil să judece sigur pe sine situaţiile, chiar dacă-i lipseau voinţa de a le conduce şi coerenţa în idei. Ar fi o eroare să nu recunoaştem în el un mecena pasionat de toate formele de exprimare culturală: poezie, teatru, muzică, arhitectură, pictură etc., şi, totodată, un mare vânător de fuste. Filip al IV-lea iubea artele şi femeile, şi amândouă îl făceau adeseori să-şi neglijeze îndatoririle de stat. Era conştient de asta şi se simţea vinovat. La moartea primei sale soţii, a Isabelei de Bourbon, fiica lui Henric al IV-lea, în 1644, a rostit aceste cuvinte ce-i dovedesc sensibilitatea: „Am pierdut o soţie, un sfătuitor, o prietenă, şi, dacă n-am murit de durere, înseamnă că sunt făcut din bronz." Chiar din anul anterior el întreţinea o corespondenţă cu o călugăriţă din Agreda, Maria de Jésus, în care se încredea mărturisindu-i problemele politice şi neliniştile personale, teama de a nu fi la înălţimea sarcinii pe care o avea. Date fiind acestea, am putea crede că Filip al IV-lea ar fi fost întotdeauna depăşit de evenimente, însă greutăţile regimului trebuie puse mai degrabă pe seama concursului de împrejurări, şi nu pe slăbiciunea de caracter a regelui. Cât despre nefericitul Carol al II-lea (1665–1700), acesta era o fiinţă maladivă ce a trebuit alăptată vreme de patru ani şi pentru care s-au perindat paisprezece doici spre a-l hrăni. La patru ani nu mergea încă în picioare, iar la nouă nu ştia nici să scrie, nici să citească. Cel mai mic efort îl epuiza şi-l făcea să cadă într-o abulie care era o stare obişnuită la el. Tocmai acestui bolnav i-a revenit sarcina de a conduce Spania după marile eşecuri militare şi diplomatice şi să rezolve problema propriei succesiuni.

În aceste condiţii, favoriţii au avut deplină libertate de acţiune. Primul dintre ei, Francisco Gómez de Sandoval y Rojas, duce de Lerma, avea cu douăzeci şi cinci de ani mai mult decât Filip al III-lea. Pe vremea când Filip nu era decât prinţ moştenitor, ducele făcea parte din cercul său de intimi în calitate de mare scutier şi, cum era şi firesc, s-a impus chiar de la începutul domniei. Vanitos, abil, cupid, ducele nu părea să fi avut un adevărat program de acţiune politică. Singura decizie importantă pe care şi-a asumat-o a fost semnarea tratatului de pace cu olandezii (1609), urmată imediat de expulzarea moriscilor. Istoricii îşi pun şi astăzi

întrebări în privinţa motivelor ce l-au împins pe duce să ia această a doua măsură. Lerma, care nu era un mare specialist, se sprijinea foarte mult pe subordonaţii săi, dintre care cel mai important era Rodrigo Caldéron, favoritul favoritului. Aşadar, el pusese la punct o adevărată reţea de simpatii bazate pe interes, şi tot el era şi cel care împărţea sinecurile. Pe parcursul celor douăzeci de ani, cât s-a aflat la putere, corupţia a fost în floare. În jurul anului 1616, au apărut fisuri în acest sistem de guvernare. Mai mult decât divergenţele de opinii, cauzele au fost rivalităţile din sânul clanurilor. Copiii ducelui de Lerma — ducele de Uceda şi contele de Saldaña — s-au ridicat împotriva tatălui lor. În octombrie 1618, Lerma a fost alungat, iar ducele de Uceda i-a luat locul pe lângă Filip al III-lea şi l-a arestat pe Rodrigo Caldéron, care trecea drept simbol al unui sistem corupt.

Noul stăpân al palatului plănuia reforme profunde pe care moartea regelui, în 1621, le-a făcut imposibile. Venise şi momentul lui Olivares. Gaspard de Guzmán (1587–1645) se născuse la Roma, unde tatăl său era ambasador. Fiindcă era mezinul familiei, i se rezervase o carieră bisericească şi, de aceea, a început să studieze dreptul la Salamanca. Moartea accidentală a fraţilor săi mai mari l-a făcut singurul moştenitor al titlurilor de familie. La moartea tatălui său, în 1607, el a devenit al treilea conte de Olivares, iar destinul lui a luat o altă turnură. Începând din acest moment, va căuta să-şi facă o carieră la curte, în ciuda ducelui de Lerma, care-i dispreţuia ambiţiile. Şansa avea să-i surâdă în 1615, când viitorul Filip al IV-lea s-a căsătorit cu prinţesa franceză Isabela de Bourbon, fiica lui Henric al IV-lea, şi s-a decis să i se aleagă acesteia curtenii. Olivares devine, în acest context, şambelanul prinţului moştenitor. În iulie 1617, unchiul său, Baltazar de Zúñiga, intră în Consiliul de Stat, post în care se recomandă prin vasta experienţă în problemele europene, dobândită în ambasadele din Bruxelles, Paris şi Praga. Doi ani mai târziu, acelaşi Zúñiga este desemnat a dirija educaţia prinţului moştenitor. Nepotul trage foloase de pe urma acestor avansări, aşa încât Olivares capătă acum poziţia care să-i faciliteze o carieră politică strălucitoare, fiind gata să învingă toate opreliştile. Când ducele de Uceda a trecut sub ordinele noului rege, la moartea lui Filip al III-lea, acesta a fost primit cu răceală. Olivares îşi satisface acum plăcerea de a rezolva cu nonşalanţă situaţia, spunând: „...totul îmi aparţine...". De fapt, el va exercita o putere aproape absolută timp de peste douăzeci de ani. Familia Guzmán era una dintre cele mai vechi familii din Spania, dar nu şi una dintre cele mai bogate şi, de aceea, nu putuse niciodată accede la titlul de „Grande". Însă al treilea conte de Olivares va dobândi această onoare. La doar câteva zile de la venirea lui la tron, în faţa întregii curţi, Filip al IV-lea avea să rostească formula rituală: „Conte de Olivares, acoperiţi-vă![208]"

entru Olivares va fi primul dintr-un lung şir de titluri, dintre care demn de ştinut este şi cel obţinut în ianuarie 1625, prin care devine duce de San Lúcar ş capătă titlul de conte-duce[209]. Biografia pe care i-a făcut-o Elliot a îmbogăţit biografia personajului. Astăzi nu mai există nici o îndoială că Olivares a fost un adevărat om de stat, un rival pe măsură pentru Richelieu, temutul adversar. Inteligent, cultivat şi iubitor al cărţilor[210], bun catolic, până la pioşenie chiar[211], dar fără a împărtăşi prejudecăţile antisemite ale multora dintre contemporanii săi, contele-duce avea vederi largi şi inovatoare. Ţinând la autoritatea lui, el a căutat sprijinul scriitorilor[212] şi a pozat întotdeauna în executantul regelui, pe care-l amintea neîncetat în toate acţiunile sale. În 1621, Olivares nu a primit nici o funcţie de seamă; oficial, noul favorit era unchiul său, Baltazar de Zúñiga, dar acest lucru nu înşela pe nimeni — se ştia că adevăratul stăpân era Olivares. La moartea unchiului său, în 1662, el intră în Consiliul de Stat şi primeşte cu adevărat puterea, devenind favoritul oficial, titlu pe care îl refuză, preferându-l pe cel de prim-ministru. În mod paradoxal, nu va purta niciodată acest titlu, deşi chiar el îi stabilise atribuţiile. Ducele a intenţionat să-i păstreze Spaniei titlul de primă putere în Europa, iar pentru asta trebuia să reorganizeze sistemul de guvernare, să modernizeze instituţiile, economia şi societatea. Din nefericire, şi pentru Spania, ca şi pentru Olivares, era prea târziu. Franţa lui Richelieu era în plină expansiune, pe când Spania lui Olivares părea sleită după un secol de eforturi. Eşecul ducelui-conte se explică, în parte, prin această moştenire.

La o săptămână de la schimbarea domniei, ambasadorul la Veneţia a fost auzit de către Zúñiga spunând că noua guvernare era decisă a-i conferi Spaniei statutul ce i se cuvenea încă din timpul domniei lui Filip al II-lea, şi să pună capăt numeroaselor abuzuri la care se pretase fostul regim. Intenţia era explicită: redresarea unei situaţii deja deteriorate. Olivares dorea să preia iniţiativa în privinţa Europei, ceea ce presupunea o reorganizare la toate nivelurile. Inspirându-se din unele dintre ideile propagate de *arbitristas*[213], el socotea că trebuie să acţioneze în trei direcţii: emanciparea societăţii, modernizarea economiei şi stabilizarea fiscalităţii.

Abia intrat în atribuţii, contele-duce a încercat să impresioneze prin gesturi care să demonstreze hotărârea de a lupta împotriva corupţiei. În aprilie 1621, ordonă arestarea fostului favorit, ducele de Uceda, acuzat de corupţie, şi a ducelui de Osuna, vicerege de Neapole, căruia îi cere socoteală despre felul în care şi-a exercitat puterea. Bunurile ducelui de Lerma sunt confiscate. La 21 septembrie 1621, Rodrigo Calderón, vinovat de a se fi îmbogăţit pe seama ducelui de Lerma, este executat în piaţa Madridului. Curajul pe care-l dovedeşte acesta în momentul

morţii i-a atras simpatia mulţimii, ceea ce a ştirbit, într-adevăr, din exemplaritatea pedepsei, aşa încât Olivares nu-şi va mai dori repetarea unor astfel de practici. Printr-un decret dat la 16 ianuarie 1622, toţi cei care ocupau funcţii publice erau obligaţi ca, în termen de zece zile, să facă inventarul averii lor. Din acel moment, toţi funcţionarii regelui trebuiau să declare starea averii, la intrarea şi la ieşirea din funcţie[214]. Măsura era spectaculară, însă a fost repede dată uitării.

Şi alte proiecte au avut o soartă asemănătoare. De la 8 aprilie 1621, Olivares a pus la punct un comitet de reformă (*Junta de reformación*), însărcinat să urmărească respectarea moralităţii în viaţa publică. Dezamăgit de prea puţinul entuziasm dovedit de membrii comitetului, contele-duce a preluat chiar el conducerea unui comitet extins (*Junta grande de reformación*), din care făceau parte şi preşedinţii Consiliilor monarhice. De această dată nu au lipsit sugestiile, ce aveau să se concretizeze în articolele reformei din februarie 1622. Pentru a combate scăderea populaţiei se propunea interzicerea emigrării, inclusiv în Indii, să se încurajeze imigraţia şi familiile numeroase. Pentru a se reduce consumul, s-au promulgat legile cheltuielilor, prin care se urmărea limitarea luxului şi extravaganţelor modei. Nobilii erau sfătuiţi să părăsească curtea şi să se stabilească pe domeniile lor, pentru a le exploata mai eficient. Alte măsuri vizau moralitatea societăţii: închiderea bordelurilor şi a teatrelor, interzicerea publicării romanelor... Majoritatea recomandărilor au rămas fără efect, în special cele prin care se urmărea suprimarea a două treimi dintre ofiţerii de justiţie şi dintre agenţii fiscali, cei excluşi urmând a fi despăgubiţi, însă vistieria regală nu permitea acest lucru.

Olivares era preocupat şi de reformarea învăţământului. Întrunirea din 1622 sugera închiderea multora dintre şcolile de gramatică[215] ce nu corespundeau nevoilor ţării. Convins că nobilii nu-şi îndeplineau atribuţiile, ducele se arată dornic să pregătească mai bine elitele în vederea serviciilor pe care acestea trebuiau să le ofere regelui şi naţiunii. Această atribuţie îi revenea Colegiului Regal din Madrid (1629), încredinţat iezuiţilor. Şi în cazul acesta, succesul s-a lăsat aşteptat. În 1634, colegiul nu avea decât şaizeci şi patru de elevi, majoritatea de origine obscură. Olivares nu a descurajat. În 1632, punea la punct un alt proiect: intenţiona să creeze o serie de aşezăminte (două la Madrid şi câte unul în cele mai importante oraşe din peninsulă) în care tinerii nobili urmau să înveţe meseria armelor şi arta guvernării. Identificăm aici una dintre obsesiile ducelui: Spaniei îi lipseau elitele bine cizelate[216]. În lipsa mijloacelor financiare, aceste şcoli de administraţie au dispărut.

Olivares nu a avut mai mult succes nici în încercările de modernizare şi naţionalizare a economiei. Pentru a susţine producţia el face, în 1662, propunerea

. e care o făcuse şi în 1576 flamandul Oudegherste, reluată şi dezvoltată în 1600 :e *arbitrista* Valle de la Cerda: să se creeze case de depozit municipale (*erarios*) care să fie alimentate de taxele de 5% percepute pe averile mai mari de 2 000 de ducaţi, şi care să primească monopolul creditelor din Spania în schimbul unei mici taxe de dobândă (3%). De fapt, se urmărea crearea unei bănci naţionale pe modelul celei ce funcţiona în Olanda. Opoziţia patriciatului urban, beneficiar de scutiri fiscale prin care îşi transfera sarcina impozitelor asupra altora, a împiedicat ducerea la bun sfârşit a proiectului. Impresionat de energia şi eficienţa olandezilor ce reuşiseră să facă din mica lor ţară una dintre cele mai mari puteri comerciale din Europa, Olivares şi-ar fi dorit „să-i transforme pe spanioli în negustori", acordând titluri de nobleţe celor ce s-ar fi consacrat negoţului, şi încurajând crearea companiilor de comerţ. Însă, pentru ca o astfel de idee să dea roade, era nevoie şi de o schimbare de mentalitate. Spaniolii, ca şi mulţi dintre semenii lor europeni, erau convinşi încă demult de faptul că înnobilarea asigura şi reuşita socială; sprijinul regelui şi renta pe care o primeau li se păreau calea cea mai sigură de a parveni. Bancruta din 1627 avea să-l convingă, în sfârşit, pe duce, că Spania avea tot interesul să se debaraseze de serviciile bancherilor străini, majoritatea genovezi. El considera că puteau fi eficient înlocuiţi de portughezi, care erau supuşi regelui şi în relaţii de afaceri cu comunităţile evreieşti din Amsterdam şi din nordul Europei. Faptul că mulţi dintre aceşti neguţători portughezi erau evrei convertiţi la creştinism nu-l deranja pe Olivares, care nu avea prejudecăţi antisemite[217]. Va duce cu aceştia tratative de mai multe ori şi le va încredinţa contracte mari pentru a obţine avansuri şi transferuri de fonduri în străinătate. Şi această încercare avea să se izbească de adevărate bariere mentale; unii — în special confesorii regelui — erau neliniştiţi la ideea unui eventual regim al evreilor convertiţi, pe care l-ar fi putut instaura această politică[218]. Din acest punct de vedere, genovezii, buni catolici, ofereau mai multe garanţii. În plus, experienţa îi făcuse nişte intermediari îndatoritori. Olivares nu avea să reuşească niciodată să distrugă o hegemonie ce data din primii ani ai domniei lui Filip al II-lea. Aceste eşecuri repetate demonstrează că nu era deloc uşor să se imite realizările de succes ale străinilor în modernizarea unei ţări. Convins că Spania secolului al XVII-lea era subdezvoltată, contele-duce a încercat să implanteze aici instituţii şi metode care îşi dovediseră viabilitatea în Olanda. Însă încercările lui au eşuat.

Ultima parte a reformei lui Olivares privea fiscalitatea, iar obiectivul lui era unul dublu: pe de o parte, viza creşterea randamentului impozitelor, iar pe de altă parte, urmărea să repartizeze această sarcină tuturor componentelor monarhiei. Pentru realizarea primului punct se urmărea înlocuirea Milioanelor,

foarte nepopulare, printr-un impozit unic. Mai întâi s-a propus o taxă pe făină, dar Olivares a preferat ca acest efort financiar să fie aplicat asupra sării, a cărei fiscalitate a crescut considerabil între 1628 şi 1640[219]. În acest sector, statul acţiona în acelaşi timp în calitate de producător — avea monopolul sării — şi în calitate de distribuitor. În acelaşi timp, contele era neliniştit de faptul că regatul Castiliei suporta aproape singur efortul de a susţine războiul monarhiei. Teritoriile asociate — Aragón, Catalonia, Valencia, Portugalia — se apărau, în spatele statutului lor de autonomie, de achitarea oricărei contribuţii la cheltuielile comune. Situaţia nu scăpase atenţiei miniştrilor epocii lui Filip al III-lea, dar nici unul nu îndrăznise a propune modificarea ei. Doar Olivares are curajul de a lua iniţiativa în acest sens, elaborând proiectul unirii armatelor, în 1626, atât de rău primit de Catalonia. Consolidarea fiscalităţii şi unirea armatelor au fost principalele cauze ale crizei din 1640, cea mai gravă pe care a cunoscut-o Spania de la revoltele din 1520, la începutul domniei lui Carol Quintul. Pretutundeni au avut loc tulburări — la Bilbao, în Catalonia, în Portugalia, la Neapole, în Sicilia, la Milano etc., iar această situaţie nu era ceva obişnuit în Spania. Şi alţi suverani au avut de înfruntat, la mijlocul secolului al XVII-lea, revolte ale nobililor, sau răscoale populare provocate de agravarea fiscalităţii, însă criza din Spania a luat o turnură mai dramatică; a condus la secesiunea definitivă a Portugaliei şi la cea temporară a Cataloniei.

Trei factori au condus la eşecul reformelor lui Olivares: conjunctura, egoismul oligarhiilor, şi metodele autoritare ale contelui-duce.

În perioada 1620–1625 era, fără îndoială, prea târziu pentru a se face din Spania o ţară modernă şi unificată. În secolul al XVI-lea, în perioada de expansiune şi de prosperitate, ar fi fost, probabil, mai uşor să se facă o repartizare justă şi o recuperare mai eficientă a impozitelor. Din aceleaşi motive, teritoriile asociate ar fi acceptat, poate, cu mai puţină reticenţă să participe în mod echitabil la cheltuielile comune. În secolul al XVII-lea, Castilia, cel mai solid susţinător al monarhiei, era epuizată după efortul de a susţine un război prea lung, iar banii, atât de uşor de obţinuţi odinioară, generaseră unele obiceiuri la care era greu să se renunţe.

În privinţa Castiliei, este de preferat să insistăm asupra rolului negativ al oligarhiilor urbane. Răul era unul mai vechi. Încă de la începutul secolului al XVI-lea, *Cortes*-urile, al căror acord era indispensabil în mărirea impozitelor directe, erau alcătuite din aristocraţi care, folosindu-se de acest titlu, nu plăteau impozit, lăsând astfel ca tot greul să cadă pe umerii oamenilor de rând. Stabilirea aşa-numitelor Milioane, sub domnia lui Filip al II-lea, le-a oferit ocazia de a interveni în politica fiscală a Coroanei. Filip al II-lea s-a văzut constrâns la noi concesii

care, în ciuda aparenţelor, nu se făceau în profitul *Cortes*-urilor, ca instituţie reprezentativă, ci în beneficial oligarhiilor urbane: Coroana şi-a luat obiceiul de a negocia direct cu municipalităţile. În loc să se aplice mai just fiscalitatea, s-au agravat inegalităţile prin mărirea impozitelor indirecte deja existente, sau prin crearea altora noi[220]. La capătul acestei evoluţii, începând din 1667, va fi oprită convocarea *Cortes*-urilor, hotărâre ce trebuie interpretată nu ca o victorie a Coroanei asupra reprezentanţilor naţionali, cât o victorie a oligarhiilor asupra *Cortes*-urilor: aceste oligarhii nu mai aveau nevoie de medierea *Cortes*-urilor pentru a-şi apăra interesele pe lângă rege, şi îşi văd astfel consolidate puterile şi privilegiile. Procesul de privatizare a bunurilor comunale, de exemplu, început în secolul al XVI-lea, îşi urmează cursul, iar recrutarea armatelor era adeseori încredinţată particularilor. Din 1580 şi până în 1640, din cauza dificultăţilor financiare, statul nu a încetat a regresa, transferând municipalităţilor o parte din atribuţiile sale, în special — dar nu exclusiv — în materie de fiscalitate. Aceasta a fost una dintre marile slăbiciuni ale Castiliei secolului al XVII-lea: pe când în Franţa se consolida puterea regală, Spania se descentraliza. În realitate, Coroana nu mai avea mijloacele de a-şi impune autoritatea şi depindea prea mult de oligarhiile urbane, care nu doreau să renunţe la nici unul dintre privilegiile sale.

Pentru a înfrânge aceste forme de rezistenţă era nevoie de autoritate, ceea ce lui Olivares nu-i lipsea, însă metodele acestuia erau prea şocante. Convins că avea întotdeauna dreptate, contele-duce suporta cu greu să fie contrazis şi-l irita să-şi piardă vremea convingându-i pe ceilalţi. Preocupat să afirme în toate domeniile prerogativele Coroanei, se îngrijora din pricina puterii crescânde a Bisericii[221] şi din cauza influenţei excesive a nobililor, pe care-i dispreţuia, şi care îl detestau. S-ar fi putut sprijini pe reformatorii care aşteptaseră mult de la schimbarea regimului. În *Cortes*-urile din 1621, un grup de deputaţi conduşi de reprezentantul Granadei, Lisón y Biedma, au preluat unele dintre ideile atât de îndrăgite de *arbitristas*: frânarea scăderii demografice, reformarea fiscalităţii, reducerea cheltuielilor publice şi a bunurilor inalienabile... Un asemenea proiect nu avea cum să nu-i placă lui Olivares, dar Lisón dorea ca şi *Cortes*-urile să ia parte la reformă; pentru el şi pentru adepţii lui era important să continue politica întreruptă de Carol Quintul, să se refacă o Spanie independentă (adică o Spanie scutită de obligaţiile imperiale) şi să se revină la o împărţire a responsabilităţilor politice între rege şi regatele reunite în *Cortes*-uri. Tocmai asta nu dorea Olivares, care considera că Spania trebuia să-şi păstreze poziţia în Europa şi că regele nu trebuia să guverneze alături de *Cortes*-uri. Deci contele-duce încerca să împace opoziţiile organizate şi gata de a se manifesta. Nu trebuia, totuşi, să se accepte,

într-un fel sau altul, ca „o căpetenie oarecare, nobil, demnitar sau reprezentant al păturii mijlocii, să devină popular". În fapt, contele nu a putut obţine niciodată de la *Cortes*-uri o colaborare sinceră şi loială, însă a preferat să evite a recurge la forţă împotriva lor dacă nu era sigur că obţinea vreun folos de pe urma unui astfel de demers. Este un alt lucru ce îl deosebeşte de Richelieu: Olivares era la fel de autoritar ca şi rivalul său, dar nu avea mijloacele de a învinge opoziţia.

SPANIA ÎN RĂZBOI

Dacă Olivares dorea să restaureze autoritatea statului şi puterea naţiunii, o dorea cu un scop anume: păstrarea reputaţiei Spaniei, sau, după cum s-ar spune astăzi, a rangului şi a dominaţiei acesteia în Europa. Reformele în fiscalitate şi în economie îşi propuneau să ofere Spaniei resursele necesare pentru politica externă, o politică ce se organiza în jurul a două principii: solidaritatea cu Habsburgii din Austria şi apărarea catolicismului.

Cel de-al doilea principiu nu era decât justificarea ideologică a celui dintâi. În ochii mai-marilor Spaniei, protestanţii erau cei care ameninţau poziţiile Habsburgilor, atât în Ţările de Jos cât şi în Europa Centrală. Spania dovedea scupulozitate: Providenţa o învestise cu o misiune, iar erezia era o cauză a acestei lupte drepte[222]. Richelieu nu se înşela: „Prudenţa Regilor Catolici [regii Spaniei] se manifestase într-o asemenea măsură încât, până atunci, îşi mascaseră întotdeauna până şi cele mai injuste interese sub pretextul specios al pietăţii şi al religiei."[223]

Grija de a apăra credinţa catolică a implicat, totuşi, şi motive pragmatice. Olivares proclama inutil în 1631 că trebuia sacrificat totul pentru cauza religiei[224], căci nu a avut nici un scrupul în a-l ajuta pe ducele de Rohan şi pe hughenoţii din Languedoc pentru a slăbi puterea Franţei. A făcut-o în 1625, după eşecul englezilor la La Rochelle, apoi în 1629. De fiecare dată, contele-duce a găsit teologi care să justifice astfel de alianţe insolite: fiind vorba de un război drept, un suveran catolic se putea sprijini în mod legitim pe eretici. În aceeaşi direcţie s-au canalizat şi eforturile lui de a încheia alianţe defensive şi ofensive cu Carol I al Angliei, şi grija lui de a forma în jurul Habsburgilor o coaliţie în care ar fi fost invitaţi să intre toţi suveranii germani, oricare le-ar fi fost religia.

Trebuie, deci, să ne ferim a considera apărarea catolicismului drept motivul ultim al politicii externe a Spaniei. În schimb, solidaritatea cu Habsburgii din Austria era prioritară: regii Spaniei considerau că era de datoria lor să-i ajute ori de

câte ori ar fi fost în dificultate. Cele două Case — cea din Madrid şi cea de la Viena — trebuiau să rămână unite, orice s-ar fi întâmplat, după cum reamintea Olivares în 1630. Prin urmare, diplomaţia devenea, la modul propriu, o afacere de familie. Nu putem decât să repetăm că, după sosirea la tron a lui Carol Quintul, Spania a dus o politică străină conformă cu interesele dinastiei dominante, şi că aceste interese erau departe de a fi şi cele ale Spaniei ca naţiune; dimpotrivă, adeseori erau în contradicţie. O astfel de politică presupunea intervenţia Ţărilor de Jos pentru salvarea, măcar parţială, a moştenirii lăsate de Carol Quintul, presupunea susţinerea ramurii vieneze a Habsburgilor şi supremaţia asupra legăturilor terestre dintre diferitele părţi ale imperiului, adică Milano şi trecătorile din Alpi.

Războiul din Ţările de Jos

Filip al II-lea cedase Ţările de Jos fiicei sale, Isabela-Clara-Eugenia, soţia arhiducelui Albert de Austria. Dacă acest cuplu n-ar fi avut copii, teritoriile ar fi fost din nou alipite monarhiei spaniole, ceea ce reprezenta un mod de a se retrage discret din viesparul flamand. Ţările de Jos nu erau supuse în mod oficial tutelei Spaniei, ci trebuiau să conteze pe propriile puteri pentru a-şi păstra independenţa şi pentru a-şi rezolva problemele interne. Totuşi, primiseră asigurări că, în caz de nevoie, şi în virtutea solidarităţii imperiale, aveau să primească ajutorul Spaniei. Aceasta, aflată în relaţii de pace cu Franţa din 1598, şi cu Anglia din 1604, se străduia din răsputeri să-i combată pe calvinişti. Noul general, genovezul Ambrosio Spinola, s-a îndreptat spre Ostende în 1604, şi părea chiar în măsură s-o cucerească, dar îi lipseau banii necesari pentru a întreţine o armată de 70 000 de oameni[225]. Trupele aveau să se revolte în cursul iernii anului 1606, iar în 1607, Spania va rămâne falită. Şi rebelii au pierdut, la rândul lor, teren, aşa încât ambele tabere aveau interesul să se înceteze lupta. În 1609, ducele de Lerma îşi dădea acordul pentru un armistiţiu de treisprezece ani. Provinciile din nord au profitat de acest lucru pentru a-şi consolida poziţiile, în nişte condiţii care le erau favorabile: portul Anvers — situat în zona de influenţă a arhiducelui — rămânea blocat, în timp ce Amsterdamul prospera. Olandezii îşi dezvoltă flota comercială, considerată cea mai bună din lume şi devin primul partener comercial al Spaniei, de la care cumpărau sare, ulei, vin, fructe uscate, şi căreia îi vindeau grâu din ţinuturile baltice, aramă, şi materiale navale. În revanşă, o parte crescândă a finanţelor spaniole mergea spre Ţările de Jos care investeau apoi în antreprize, îmbunătăţindu-şi astfel poziţia faţă de Anglia şi de Hansa. Olandezii erau la fel de activi şi în comerţul colonial. Se angajaseră să respecte monopolul Spaniei în America. De fapt, după 1609, ei îşi reduc

activitatea doar în Caraibe, dar şi-o reiau în 1615. Exista deja în germene proiectul unei Companii a Indiilor Orientale ce va fi creată oficial în 1621. În schimb, în Extremul Orient olandezii se dovedesc mult mai dinamici. În 1619, Compania Indiilor Orientale îşi face din Batavia principala escală; traficul cu mirodenii era pe cale să scape de sub monopolul portughezilor.

Armistiţiul a acordat o independenţă practică a provinciilor protestante din Ţările de Jos şi le-a oferit ocazia de a se transforma într-o putere economică rivală Spaniei. Înţelegerea expira în 1621, dar era oare oportun să fie reînnoită? Mulţi dintre spanioli o considerau umilitoare şi păgubitoare pentru interesele monarhiei, şi doreau reînceperea luptei. Pentru menţinerea păcii s-au pus condiţii constrângătoare. Mai întâi, li se cerea olandezilor să garanteze libertatea cultului pentru minoritatea catolică. Nu este cert dacă Spania considera această clauză ca fiind cea mai importantă, dar nu putea să nu o menţioneze. În plus, exista şi convingerea că libertatea religioasă ar fi provocat o instabilitate internă, ceea ce ar fi fost deranjant pentru Olanda. Exigenţele spaniolilor erau şi mai dure pe plan economic şi se bazau pe redeschiderea traficului la gurile râului Escaut, pentru a permite oraşului Anvers să redevină o mare piaţă comercială. Prin urmare, se făceau referiri şi la comerţul colonial al Portugaliei şi al Spaniei: olandezii trebuiau să se retragă din Indiile Orientale şi Occidentale. Spania anului 1621 căuta mai puţin să recucerească teritoriile pierdute, cât să contracareze expansiunea economică şi colonială a Olandei[226], iar Olanda înţelegea prea bine aceste intenţii, şi de aceea a şi refuzat condiţiile ce i se impuneau.

Decizia de reluare a luptei a fost luată înainte de sosirea lui Olivares, dar acesta şi-a asumat-o pe deplin. Scopul lui era să distrugă tot ce-i conferea forţă Olandei: comerţul. Principalele măsuri luate în acest context nu aveau alt scop. La Neapole, în Sicilia, în Sardinia şi în Milano, se începe prin a se pune embargo pe bunurile olandezilor. Apoi se întăreşte paza în strâmtoarea Gibraltar, pentru a li se interzice accesul în Mediterana, şi se pune la punct blocada Portugaliei, pentru a-i împiedica pe olandezi să mai vândă acolo grâu şi să mai cumpere zahăr, produse coloniale, şi sarea din Sétubal cea atât de necesară pentru conservarea heringului. În Marea Nordului, flota spaniolă a confiscat mărfurile olandeze, chiar şi atunci când erau transportate cu vase neutre; a blocat porturile şi a atacat locurile unde se pescuia hering. Pentru Olivares războiul era singura armă eficientă. Nu credea în luptele pe uscat şi în ocuparea oraşelor, unul după altul, după nişte îndelungate asedii: „Ar fi o cheltuială prea mare pentru un rezultat atât de modest." Asedierea şi ocuparea oraşului Breda (1625), pe care a celebrat-o şi Velásquez în tabloul *Lăncierii*, astăzi aflat la Prado, s-au făcut la iniţiativa lui

Spinola, prea puţin apreciat în Spania. Ca o regulă generală, pe uscat Olivares preconiza o poziţie defensivă, însă pe mare spera să iasă victorios.

Această politică a avut drept rezultat ruinarea comerţului Olandei cu Peninsula Iberică, ceea ce avea să se dovedească o armă cu dublu tăiş: peninsula avea să resimtă efectele, de vreme ce nu mai putea nici primi, nici vinde mărfurile din şi către Europa de Nord. În plus, olandezii au dat replica, consolidându-şi flota şi navigând în convoaie bine apărate şi înarmate. Nu peste mult, au trecut la ofensivă şi în colonii. În special Compania Indiilor Occidentale şi-a intensificat acţiunile asupra Braziliei. Între 1623 şi 1626 ea a strâns 120 de corăbii şi 60 000 de lăzi de zahăr, ceea ce reprezenta o treime din comerţul portughez. În 1629, corsarul Piet Heyn reuşeşte eroica faptă de a cuceri flota ce transporta spre Sevilla comorile Americii; era prima dată când se petrecea o astfel de nenorocire. Compania a cucerit Bahia în 1624[227], iar Olinda şi Recifele în 1630. Nordul Braziliei era ameninţat. În faţa unor astfel de eşecuri, în Spania şi în Portugalia s-au ridicat unele voci care cereau schimbarea politicii. În 1624, cardinalul Zapata a protestat în faţa Consiliului de Stat: „Ruinăm Spania fără a câştiga ceva de la Ţările de Jos." Din 1629, au început să se audă întrebări cu privire la oportunitatea unei noi înţelegeri. Olivares nu s-a opus, dorind să negocieze, dar de pe o poziţie privilegiată. Prin urmare, se impuneau noi eforturi. Cardinalul-infante Ferdinand de Austria, fratele regelui, a preluat în 1634 conducerea unei armate de 26 000 de oameni care, trecând prin Germania, i-a zdrobit pe suedezi şi pe protestanţi la Nördlingen, apoi a invadat teritoriul olandez în 1635. În 1639, Spania va lua, la rândul ei, iniţiativa pe mare, încearcă să elibereze Pernambuco şi, în special, să distrugă flota olandeză în Manche. Inutil însă. Spaniolii sunt înfrânţi clar (bătălia de la Dunes). Este adevărat că, din 1635, Spania se afla din nou în război cu Franţa.

Richelieu şi Olivares

Începând de la ascensiunea lui Carol Quintul în fruntea imperiului, Spania nu a avut inamic mai feroce decât Franţa. Timp de aproape două secole, cele două puteri au trecut printr-o lungă serie de războaie, întrerupte de armistiţii mai mult sau mai puţin îndelungate pentru că, periodic, trebuiau să-şi mai adune puterile. Motivul este deja bine cunoscut. Solidaritatea cu Habsburgii nu putea decât să neliniştească Franţa, înconjurată din toate părţile de teritorii ostile. Regii Franţei au încercat să spargă această încercuire, aliindu-se cu inamicii Habsburgilor, lupta împotriva Casei de Austria fiind o constantă a diplomaţiei franceze.

La începutul secolului al XVII-lea, relaţiile franco-spaniole trec printr-o perioadă de acalmie. După moartea lui Henric al IV-lea, Maria de Medici se întoarce către Spania. Ca şi în alte situaţii similare, se credea că un mariaj va crea legături afective între cele două ţări. Ludovic al XIII-lea se căsătoreşte, în aceste condiţii, cu infanta spaniolă Ana de Austria, în timp ce sora regelui Franţei devine soţia viitorului Filip al IV-lea. Un spaniol emigrant, doctorul Carlos García, publică la Paris, în 1617, o lucrare cu titlu evocator, *L'opposition et la conjonction des deux grands luminaires de la terre,* urmată de un al treilea opuscul, *L'Antipathie entre Espagnols et Français.* Erau reflecţiile lucide ale unui om ce dădea glas speranţelor coloniei spaniole din Paris, într-un moment în care se părea că relaţiile politice se îmbunătăţeau, dar Carlos García nu disimulează dificultăţile pe care le implica o înţelegere de durată. Spania îi atrăgea, dar îi şi îngrijora pe francezi. Niciodată, fără îndoială, Spania nu a fost mai prezentă în Franţa ca în timpul domniei lui Ludovic al XIII-lea: se învăţa spaniola aşa cum se învaţă astăzi engleza[228], erau citiţi şi se traduceau marii autori ai literaturii spaniole, începând cu *Don Quijote.* Teatrul spaniol stârnea admiraţia francezilor, de la Madrid erau aduse mănuşi, parfumuri, articole de lux la modă. În acelaşi timp, însă, erau batjocorite fanfaronadele spaniolilor, aroganţa şi ipocrizia lor.

Dintre cele două sentimente — admiraţia faţă de civilizaţia spaniolă şi teama de imperialism —, cel de-al doilea a ieşit aproape întotdeauna învingător, căci primau consideraţiile politice. Din 1621, diplomaţia spaniolă a reluat ostilităţile împotriva Casei de Austria, iar această stare s-a accentuat începând din 1624, când Richelieu a intrat în Consiliu. În 1618, un diferend i-a pus faţă în faţă pe calviniştii şi pe catolicii din Boemia. Primii, temându-se pentru libertatea cultului lor, refuzau să-l recunoască pe noul rege, împăratul Ferdinand, şi îşi atribuie un altul. Ferdinand încearcă să-şi recucerească regatul şi să impună catolicismul drept unica religie autorizată. Danemarca şi Suedia, puteri protestante, luau partea rebelilor cehi, iar Spania se solidarizează cu împăratul. Spinola profită de această ocazie pentru a ocupa Palatinatul, aşa încât căile de comunicaţie dintre Italia şi Franţa aparţineau, din acel moment, Spaniei. Conflictul local ameninţa să se extindă în întreaga Europă.

Timp de zece ani, Franţa a ezitat să se angajeze în conflict: trebuia să ajute Spania să restaureze catolicismul în întreaga Germanie, sau trebuiau împiedicate ambiţiile Habsburgilor? Richelieu a preferat să opteze pentru a doua variantă, deci i-a susţinut direct pe adversarii Habsburgilor, dar fără a se angaja făţiş drept aliat al lor. Războiul de la Mantova (1628–1631) va pune cele două puteri să se înfrunte direct: Spania urmărea să-l împiedice pe candidatul Franţei să devină

duce de Mantova. Deşi conflictul avea să rămână izolat, Richelieu îşi mută pionii în Lorena. Spania reacţionează de teamă ca legăturile dintre Franche-Comté şi Ţările de Jos să nu fie întrerupte. Franţa declară Spaniei război în 1635, pentru a-i opri pe Habsburgi să obţină o victorie prea răsunătoare în Germania. Ostilităţile au fost precedate de publicarea unui manifest care conţinea toate acuzaţiile aduse Spaniei de către Franţa. Pentru a justifica alianţa cu ereticii, manifestul denunţa politica imperialistă pe care o ducea Spania de la începutul secolului al XVI-lea sub pretextul protejării catolicismului şi metodele utilizate în cucerirea Americii. Intelectualii spanioli — în special Quevedo şi Saavedra Fajardo — resping cu indignare aceste acuzaţii.

Războiul s-a declanşat imediat după această campanie de propagandă. La început părea evidentă superioritatea Spaniei, ale cărei trupe au învins pe frontul din Picardia şi au spulberat armata franceză la Corbie (1636); Parisul era ameninţat. În 1638, amiralul Alonso Enríquez răpunea flota franceză a Atlanticului şi ridica blocada Fontarabiei[229]. După aceste prime înfrângeri, Franţa se reorganizează. Momentul de cotitură îl reprezintă data de 19 mai 1643, când ducele Enghien a semănat deruta la Rocroi, în rândurile „redutabilei infanterii a armatei Spaniei" (Bossuet), o dată simbolică din mai multe motive. În primul rând, este data victoriei unui tânăr general asupra bătrânului conte Fuentes. Niciodată numele lui Olivares nu a părut mai justificat ca atunci: Spania nu mai avea căpetenii (*No hay cabezas*), căci după dispariţia cardinalului-infante, Ferdinand de Austria, îi lipseau militarii experimentaţi. Rocroi a fost şi sfârşitul unui mit: de cinci sute de ani, infanteria spaniolă — *tercios* — avea reputaţia de a fi invincibilă. Grupându-şi soldaţii pe două sau trei linii, ea funcţiona precum un conglomerat de care se izbea atacul inamicului. La Rocroi, muschetele şi tunurile au răpus însă suliţele, iar forţa armelor de foc a înfrânt grosul batalioanelor. Atacul cavaleriei uşoare a făcut restul. Artileria şi cavaleria, „arme bogate, arme de bogaţi" (Pierre Chaunu), au făcut dovada noilor raporturi de forţe şi a faptului că Spania era sleită de forţa dinamicei Franţe.

Înfrângerea diplomatică

Abia repurtată, victoria francezilor de la Rocroi a atras după sine şi destituirea contelui-duce. Filip al IV-lea îşi păstrase încrederea în el, însă reacţia nobililor a impus plecarea lui Olivares, care a murit doi ani mai târziu, în 1645. Nepotul acestuia, Luis de Haro, îi urmează în 1659 şi îşi atribuie titlul de prim-ministru, pe care îl definise atât de bine contele-duce dar pe care nu-l purtase niciodată. Acesta va fi şi cel care va suporta consecinţele politicii duse începând

din 1621. Noul dezastru militar de la Lens (1647) îl convinge că Spania nu putea să lupte pe toate fronturile. Până în 1640, războiul ocolise peninsula, însă acum Ţările de Jos şi Rousillon erau ameninţate de francezi, iar Catalonia şi Portugalia făceau opinie separată. Aşa că Spania se resemnează să accepte înfrângerea ei în Europa. Tratatele din Westfalia (1648) au marcat sfârşitul unei epoci: la 15 mai, la Münster, Spania recunoaşte independenţa Olandei, căreia îi lasă dreptul de bloca gurile râului Escaut, ceea ce însemna ruinarea Anvers-ului şi triumful Amsterdamului pe piaţa comerţului. Şase luni mai târziu, la Osnabrück, Imperiul, prinţii germani, Franţa şi Suedia, semnau pacea. Tratatul consacra libertăţile germanice, adică independenţa prinţilor şi a oraşelor suverane ale Germaniei, ceea ce însemna că Imperiul nu mai era decât o confederaţie de state. Astfel se prăbuşea visul lui Carol Quintul de a reface unitatea religioasă a Spaniei. Creştinătatea murise şi e înlocuită de o nouă Europă. Spania îşi pierduse supremaţia în favoarea noilor puteri: Franţa, Olanda, Anglia. Să fi fost aceasta revanşa pe care Nordul şi-o lua în faţa Sudului? Era victoria reformei împotriva catolicismului? În asemenea condiţii, nu doar ţările fidele catolicismului treceau pe un plan secundar; imperiul turc părea şi el a fi intrat într-un soi de letargie. „Orice forţă se epuizează", scria Lavisse la începutul secolului. „Aptitudinea de a conduce istoria nu este o însuşire perpetuă. Europa, ce a moştenit-o de la Asia acum trei mii de ani, n-o va păstra, probabil, pentru totdeauna." Avem de-a face cu o versiune secularizată — dar nu mai puţin enigmatică — a profeţiei din cartea lui Daniel din care, până la Bossuet, se oferise o interpretare providenţialistă. Imperiul lumii, care aparţinuse la începuturi asirienilor, trecuse mai apoi în mâinile perşilor, apoi le urmaseră macedonenii şi, în sfârşit, romanii, o deplasare succesivă ce aminteşte de deplasarea soarelui de la est la vest. Această interpretare este la originea cunoscutei fraze conform căreia soarele nu apune niciodată în imperiul spaniol. Se pare că Providenţa i-ar fi rezervat Spaniei un destin privilegiat: situată în extrema occidentală a lumii vechi, Spania trebuia să primească tutela imperiului universal şi să o păstreze pentru totdeauna, deoarece dincolo de coastele peninsulei nu mai exista nimic. Campanella, la începutul secolului al XVII-lea, a reluat şi actualizat mitul succedării imperiilor: Spania primise misiunea de a face catolicismul să triumfe în lume.

De la sfârşitul secolului al XV-lea, teoriile, care până atunci păruseră a se verifica în practică, au fost puse la încercare. Timp de milenii întregi, centrul civilizaţiei se situase la ţărmul Mării Mediterane; acolo se născuseră toate marile civilizaţii: fenicienii, egiptenii, grecii, romanii, arabii, care şi-au lăsat rând pe rând amprenta asupra istoriei. Marile descoperiri prilejuiseră schimbări semni-

ficative ale curentelor economice ce se deplasaseră de la Veneţia la Lisabona, de la Anvers la Amsterdam — Atlanticul înlocuise Mediterana. După bătălia de la Lepanto (1571), destinul politic al naţiunilor Europei se juca pe un alt teatru. Italia continua să deţină un loc privilegiat, dar în centrul atenţiei nu se mai afla sudul ei şi Neapole, ci Milano, nod de comunicaţie între Spania şi Europa de Nord. Sensul în care evoluau lucrurile nu poate fi contestat; centrul civilizaţiei se deplasase spre nord. În secolul al XVIII-lea, s-au cristalizat aici valorile Europei moderne: capitalismul, ştiinţa, tehnica, toleranţa, progresul, toate valorile care până atunci păruseră străine Europei de Sud. Multă vreme s-a văzut în acest lucru dovada superiorităţii protestantismului asupra catolicismului, a lumii anglo-saxone asupra lumii latine. Cu siguranţă că lucrurile au fost mult mai complicate. Motivele acestei deplasări ne scapă, dar tratatele westfalice sunt, din punct de vedere diplomatic, jalonul cel mai important.

La Osnabrück, Habsburgii austrieci renunţaseră la un mare principiu: solidaritatea între toate ramurile Habsburgilor, ce semnaseră separat pacea. Spania refuzase să li se alăture pentru că spera încă să păstreze unitatea politică a Peninsulei Iberice, recucerind Catalonia şi Portugalia. A obţinut satisfacţie în prima privinţă, dar nu fără a face unele concesii. Prin Tratatul Pirineilor (1659), ea a cedat Angliei oraşul Dunkerque şi Jamaica, iar Franţei i-au revenit Rousillon, Artois şi Cerdagne. În schimb, în 1668, Spania va fi nevoită să recunoască independenţa Portugaliei.

SFÂRŞITUL DINASTIEI

Domnia lui Carol al II-lea a fost percepută ca una dintre cele mai sumbre perioade din istoria Spaniei, ceea ce i-a determinat pe istorici să nu manifeste atât de mult interes faţă de ea. Se credea că Spania ajunsese pe fundul prăpastiei şi că utimele decenii ale secolului al XVII-lea nu aveau de ce să mai reţină atenţia; această perioadă era considerată drept o confirmare a decadenţei, un timp mort înainte de restabilirea pe care aveau s-o aducă Bourbonii, ca şi cum doar schimbarea de dinastie era suficientă pentru a explica avântul din secolul al XVIII-lea. Astfel de judecăţi sunt schematice şi nefondate. Lucrările recente — încă destul de rare —, care au fost consacrate domniei lui Carol al II-lea, tind să arate că, începând din 1680, Spania a început să cunoască transformări în punctele esenţiale: finanţe, economie, politică străină, şi chiar ideologie. Universitarii rămăseseră fideli scolasticii, dar laicii — şi printre ei mulţi aristocraţi — se interesau

din ce în ce mai mult de descoperirile ştiinţifice şi filosofice venite din străinătate. În saloanele din Madrid şi din Valencia se vorbea despre Descartes şi se comentau ultimele descoperiri şi noile cărţi apărute. Transformările din secolul al XVIII-lea nu pot fi înţelese fără eforturile de reînnoire în profunzime ce au avut loc la sfârşitul secolului precedent.

Este adevărat că ultimul dintre Habsburgi inspira compasiunea. La Prado poate fi văzut astăzi portretul pe care i l-a făcut pictorul oficial, Carreño, şi în care artistul nu a putut masca trăsăturile degenerate, inexpresivitatea şi fragilitatea acelui adolescent zugrăvit în decorul copleşitor al alcazarului din Madrid. Carol al II-lea avea patru ani în 1665, când îi succedă tatălui său la tron. Mama lui, Marianna, a guvernat în numele lui, în calitate de regentă, secondată de un consiliu în care erau reprezentate diferitele teritorii ale monarhiei. Iezuitul austriac Nithard, confesor al reginei, era, în fapt, adevăratul stăpân, dar nobilii, care nu se resemnaseră să fie conduşi de favoriţii aleşi din rândurile lor, nu acceptau să se închine în faţa unui plebeu, în plus şi străin. Ioan Iosif de Austria a devenit al doilea Ioan al Austriei, deoarece era fiul natural al lui Filip al IV-lea şi al unei actriţe de teatru, iar tatăl lui îi acorda demnitatea de prinţ de sânge. El va fi cel care îi face opoziţie lui Nithard. În cursul iernii 1668–1669, porneşte spre Madrid prin Catalonia şi, în drumul lui, este aclamat drept salvator al patriei. La 25 februarie 1669, Nithard preferă să fugă, însă regenta îşi luase măsuri de prevedere: întărise paza palatului şi îi oferă lui Ioan Iosif, care şi acceptă, funcţia de vicerege al Aragónului, ceea ce însemna îndepărtarea lui din Madrid. Marianna aduce atunci la putere un personaj scos parcă din romanele picareşti, Ferdinand de Valenzuela, fiul unui căpitan, născut la Neapole în 1636. Acest fost paj al viceregelui Siciliei se căsătorise în 1661 cu o damă de companie a reginei. La treizeci şi trei de ani, prin favorurile Mariannei, el va fi învestit cu cele mai înalte responsabilităţi, este numit prim-ministru şi grande al Spaniei. Valenzuela credea că se face iubit de populaţia din Madrid dacă-i oferea pâine la un preţ bun şi curse de tauri. Nobilii nu-l acceptă însă pe acest parvenit, aşa cum nu-l doriseră nici pe părintele Nithard. Din nou se strâng în jurul lui Ioan Iosif, semnează un manifest în favoarea lui, şi-l presează să ia puterea. Ioan Iosif părăseşte Aragónul în ianuarie 1677 şi înaintează triumfal spre capitală, în fruntea unei armate de 15 000 de oameni, însoţit şi de optsprezece dintre granzii Spaniei. Este primul *pronunciamiento* din istoria Spaniei, o manevră de intimidare menită să impună o schimbare de politică fără a se acţiona direct, ci doar ameninţând cu forţa. Valenzuela este exilat în Filipine, iar Ioan Iosif va rămâne la putere până la moarte, în 1679, în ciuda reginei-mame şi a regelui, care devenise major în 1675.

Experienţa anilor 1665–1677 demonstrează că nu se putea face nimic fără ajutorul nobilimii, prin urmare, regele trage următoarea concluzie: de atunci înainte, prim-miniştrii aveau să fie aleşi din rândurile nobilimii. Aşa se va şi întâmpla în cazul a doi dintre cei mai importanţi dintre ei, ducele de Medinaceli (1680–1685) şi ducele de Oropesa (1685–1691 apoi 1698–1699). Lor li se datorează măsurile menite să stabilizeze finanţele şi să caute noi orientări în politica străină.

În privinţa finanţelor, hotărârile din 1680 şi 1686 sunt două exemple de politică deflaţionară reuşită. Numărul monedelor în circulaţie crescuseră într-atât încât îşi pierduseră orice valoare, cu consecinţele obişnuite în asemenea caz: monedele slabe le elimină pe cele bune, aşa încât nu se mai găseau monede de argint. În 1680, guvernarea devalorizează jumătate dintre monede, iar decizia atrage aproape imediat după sine un profund marasm, falimente şi ruinări ale mai multor familii. Preţurile se prăbuşesc şi lipseşte moneda fracţionară, însă apoi situaţia se stabilizează şi se ameliorează puţin câte puţin. Şase ani mai târziu, în 1686, monedele de argint se vor devaloriza cu 20%, prin urmare se bat monede noi, de opt reali. Şi de această dată şocul a fost puternic, iar soluţia eficientă. După un secol de inflaţie, moneda se stabilizează, la fel ca şi finanţele publice; impozitele scad cu aproximativ 15%, titlurile datoriei publice se diminuează la jumătate, dobânda coboară cu 4%. Viaţa economică se putea deci relansa pe baze mai solide, şi se vor observa rapid ameliorări substanţiale.

În politica străină, domnia lui Carol al II-lea amorsează o paradoxală răsturnare de alianţe. Olanda independentă încetează să mai fie o rivală, şi se alătură Spaniei, pentru a contracara ambiţiile expansioniste ale Franţei lui Ludovic al XIV-lea şi ale imperialismului colonial englez. În plus, Spania nu mai putea conta la fel ca odinioară pe solidaritatea Austriei. După Tratatul Pirineilor (1659), prin care i se permitea să păstreze mare parte din Catalonia, Spania a încercat să recucerească Portugalia, susţinută de Anglia. Or, olandezii nu renunţaseră la ideea de a pătrunde în Brazilia, ceea ce-i determină să se lupte cu portughezii şi cu aliaţii lor englezi. Spania nu trăgea nici un beneficiu din această solidaritate cu Olanda, iar Portugalia rămâne independentă (tratatul din Madrid, 1668).

În 1667, Ludovic al XIV-lea îşi propune să reclame, în numele soţiei sale, Maria-Tereza, posesia unor teritorii din Ţările de Jos spaniole. Pentru securitatea Franţei, el dorea să împingă frontierele regatului spre nord şi spre nord-est. Invadează Ţările de Jos spaniole şi ocupă Franche-Comté. Olanda se simte ameninţată de ambiţiile francezilor, pentru că Ţările de Jos constituiau un teritoriu-tampon ce o fereau de un vecin stânjenitor. Prin urmare, Olanda se apropie de Spania într-un moment în care împăratul înclina mai degrabă spre Franţa. În

mai 1668, Ludovic al XIV-lea retrocedează Spaniei Franche-Comté, dar păstrează Charleroi, Mons, Lille şi Douai. În 1672, acesta declară Olandei război, iar aceasta primeşte imediat sprijinul Spaniei. Pacea de la Nijmegen (1678) atribuie definitiv Franţei teritoriul Franche-Comté, la fel şi Cambrai, Valenciennes, şi jumătate din insula Santo Domingo. Ostilităţile se reiau în 1683, apoi în 1690, tot din cauza Ţărilor de Jos spaniole, un teritoriu de care Spania vroia să se descotorosească — chiar a intenţionat să-l schimbe cu Rousillon —, dar Olanda o încurajează să reziste de teamă ca Franţa să nu-şi instaleze acolo dominaţia. Problema succesiunii la tronul Spaniei trebuie reconsiderată din perspectiva acestui context.

Carol al II-lea s-a căsătorit de două ori, în 1679 cu Maria-Luiza de Orléans, care moare în 1689 fără a lăsa vreun urmaş. Gruparea austriacă a tras sforile pentru ca el să se căsătorească după aceasta cu Marianna de Neubourg, fiica electorului palatin şi soră a împărătesei. Regele se supune unor şedinţe de exorcism pe care unii i le recomandă ca soluţie pentru a potoli furia lui Dumnezeu şi pentru a înlesni naşterea unui moştenitor. Însă nimic nu a fost de folos, aşa încât tronul Spaniei va rămâne vacant. Pretendenţii, trei la număr, erau gata să-şi încerce puterile:

– prinţul Iosif-Ferdinand, fiul electorului de Bavaria şi strănepot al lui Filip al IV-lea, era susţinut de contele de Oropesa, prim-ministrul. Englezii şi olandezii nu-i erau potrivnici;

– Filip de Anjou, nepotul lui Ludovic al XIV-lea, avea sprijinul Franţei, dar titlurile sale erau discutabile, de vreme ce, pentru a se căsători cu regele Franţei, infanta Maria-Tereza, fiica lui Filip al IV-lea, renunţase la drepturile sale asupra coroanei Spaniei;

– arhiducele Carol de Austria, al doilea fiu al împăratului, era preferat de regina-mamă şi, bineînţeles, de Austria.

În octombrie 1698, puterile interesate încheie o înţelegere: succesiunea Spaniei avea să fie împărţită între cei trei candidaţi. Spania şi coloniile acesteia reveneau lui Iosif-Ferdinand; arhiducele de Austria primea Milano; Ţările de Jos, Neapole şi Sicilia rămâneau ale ducelui de Anjou. Înţelegerea ar fi trebuit să rămână secretă, dar Carol al II-lea află despre ea. Rănit în orgoliu, acesta îl desemnează pe bavarez drept moştenitor al tuturor posesiunilor sale. Moartea lui Iosif-Ferdinand, în februarie 1699, schimbă însă datele problemei. Ludovic al XIV-lea şi Wilhelm al III-lea de Orania semnează atunci un nou acord: arhiducele de Austria trebuia să moştenească Spania şi coloniile, ducele de Anjou primea Ţările de Jos, Neapole, Sicilia şi Lorena, iar ducele de Lorena rămânea cu Milano. Mai rămânea ca acest compromis să fie şi aprobat de către Carol al II-lea. Consiliul de Stat nici nu vrea

să audă de aşa ceva, pentru că s-ar fi ajuns la dezmembrarea monarhiei. Din patriotism, Consiliul se pronunţă în favoarea lui Bourbon, pentru că doar Ludovic al XIV-lea părea în măsură să apere unitatea monarhiei. La 2 octombrie 1700, Carol al II-lea redactează un testament conform cu această dorinţă. Ordinea succesiunii era următoarea: 1. Filip de Anjou; 2. ducele de Berry, fratele său; 3. arhiducele Carol de Austria; 4. ducele de Savoia. Printr-o uimitoare răsturnare de situaţie, Franţa va oferi un rege unei ţări căreia îi era inamică de două secole. Oare cum puteau Habsburgii, care domneau în Spania încă de la Carol Quintul, să fie excluşi? Acceptau celelalte naţiuni o soluţie care făcea din Franţa o putere hegemonică? Acestea erau întrebările iscate de moartea lui Carol al II-lea, la 1 noiembrie 1700.

NOTE

[206] Cf. *infra*, p.288 *sq.*

[207] Cf. R. A. Stradling, *Felipe IV y el gobierno de España, 1621-1665*, traducerea spaniolă, Madrid, 1989.

[208] Granzii Spaniei aveau privilegiul de a nu-şi descoperi capetele în faţa regelui.

[209] Conte de Olivares şi duce de San Lúcar.

[210] Olivares deţinea una dintre cele mai bogate biblioteci particulare din Europa, cu 2 700 de cărţi imprimate şi 6 400 de manuscrise. Se aflau acolo autorii Antichităţii, dar şi cronici, tratate de drept şi de teologie, operele lui Machiavelli, ale lui Guicciardinni, Erasm, Melanchton, Calvin (dar nu şi Luther), comentariile rabinilor pe marginea Vechiului Testament şi a Coranului. Unele dintre aceste opere erau interzise; însă contele-duce îşi permisese să le deţină şi să le citească. Nici cărţile franceze nu erau rare în această bibliotecă. Se făceau remarcate în special operele lui Commynes, Froissart, Joinville, Jean Bodin... Lucru curios, textele propriu-zis literare erau absente din această bibliotecă, în care nu se afla *Don Quijote*, de exemplu.

[211] Olivares a fost foarte afectat de moartea fiicei sale, în 1626. De la această dată a fost mult mai preocupat de îndatoririle religioase ca altădată. Se confesa şi se împărtăşea adeseori, uneori zilnic, avea un cult aparte pentru câţiva sfinţi, în special Sfânta Tereza din Ávila de la care avea şi moaşte (inima incrustată cu diamante). Trebuie remarcat că în Spania secolului al XVII-lea cultul pentru Sfânta Tereza avea o semnificaţie aparte; mulţi se opuseseră ca sfânta din Ávila, canonizată în 1622, să fie proclamată ca patroană a Spaniei alături de Sfântul Iacob. Quevedo făcea parte dintre aceşti opozanţi. Antifeminism? Antiintelectualism? Sau amândouă?

[212] Unii se vor lăsa seduşi de el; astfel, în 1636, marchizul de Bologna, Virgilio Malvezzi, devine panegirist oficial pentru Olivares. Quevedo a fost tentat să facă acelaşi lucru, dar nu avea coloana vertebrală suficient de flexibilă, aşa încât a devenit

foarte repede un adversar dintre cei mai severi ai contelui-duce, care-l va face să plătească scump pentru asta.

[213] Despre *arbitristas*, cf. *infra*, p. 356 şi următoarea. Olivares deţinea în biblioteca sa mai multe tratate de *arbitristas*: Memorialul lui Cellorigo, acela al lui Damian de Olivares, şi cel al lui Jerónimo de Ceballos.

[214] În 1615, un moralist, Juan de Santa María, preconizase o măsură de acest gen: „Experienţa arată, scria el, că intrau săraci şi ieşeau bogaţi." Decretul din 1622 avusese un punct de plecare. José Francisco de Peña a descoperit în arhivele Indiilor, din Sevilla, cinci dosare mari conţinând declaraţii de avere... pe care nimeni, înaintea lui, nu le mai deschisese; cf. J. F. de la Peña, *Oligarquía y propiedad en Nueva España, 1550–1624*, Mexico, 1983.

[215] Respectiv şcolile în care se învăţa latina.

[216] „Capetele, iată ce ne lipseşte", scria Olivares cardinalului-infante, Ferdinand de Austria, care se făcuse remarcat înfrângându-i pe olandezi la Nördlingen (scrisoare din 25 mai 1636).

[217] El găsea că „puritatea de sânge" este „nedreaptă, necredincioasă şi contrară dreptului divin şi dreptului natural". De fapt, el îi încuraja pe evreii convertiţi să se instaleze în Spania.

[218] În toată această perioadă, Inchiziţia a manifestat o accentuată severitate împotriva iudaizanţilor de origine portugheză. Între 1625 şi 1640, două sute treizeci dintre aceştia au fost judecaţi de tribunalul din Córdoba. Unele incidente relansează polemica. În 1629, de exemplu, nişte evrei portughezi ar fi biciuit şi ars un crucifix; şase dintre ei au fost condamnaţi la moarte în timpul unui supliciu al focului prezidat de rege, apoi executaţi. În 1633, au fost afişate nişte placarde pe străzile Madridului; redactate în portugheză, acestea proclamau superioritatea iudaismului asupra catolicismului.

[219] Un alt scop urmărit era să se facă presiuni asupra Olandei, care importa sare din Spania. „ Olivares ar fi vrut să facă din Bruxelles un imens depozit de sare, centru de desfacere şi de redistribuire către ţările riverane ale Mării Baltice şi către Olanda." Proiectul va eşua: „Se revine, deci, la autorizarea, foarte limitată, acordată negustorilor olandezi, de a face aprovizionarea Portugaliei şi Andaluziei atlantice" (J. F. Schaub, în *Recherches sur l'histoire de l'État dans le monde ibérique*, Paris, 1993, p. 23 *sq.*).

[220] În 1631, s-a decis ca jumătate dintre venituri să fie încasate de la cei care ocupau oficii şi funcţii, în anul lor de atribuţie; a fost taxa cunoscută sub numele de *media annata*, extinsă în 1635 şi la rentele de stat (*juros*). S-au creat *cientos*, centime adiţionale la taxele pe tranzacţii (*alcabalas*). Pe tot parcursul secolului al XVII-lea, numai trei impozite reprezentau jumătate din produsul fiscal din Castilia: *alcabalas*, *cientos* şi Milioanele, toate trei impozite indirecte.

[221] „Va sfârşi prin a acapara toată ţara", exclamă el într-o zi.

[222] Ideea apăruse deja la iezuitul Mariana (*De Rege*, 1599) şi este reluată şi dezvoltată de franciscanul Juan de Salazar, în 1619. Mai curios este că o regăsim sub pana italianului Campanella.

[223] *Mémoires du cardinal Richelieu*, vol. I, Paris, Librairie Renouard, 1907, p. 19. Nici Francis Bacon nu spunea altceva: „Ceilalţi principi catolici s-au mulţumit să-şi menţină religia în statele lor şi nu s-au amestecat pentru a influenţa supuşii altor suverani. Dimpotrivă, spaniolii au întreprins, în epoca lui Carol Quintul, începând cu Liga Franţei şi cu afacerile cu Anglia, semnarea unor acorduri cu statele străine, declarându-se protectorii catolicilor în lumea întreagă, ca şi cum Coroana Spaniei şi-ar fi dorit să impună cu ajutorul armelor legea papei, aşa cum făcuseră otomanii pentru legea lui Mahomet" (*Considérations politiques pour entreprendre la guerre contre l'Espagne*, 1624).

[224] „Trebuie considerate prioritare, şi trebuie să primeze în faţa apărării statului şi a tuturor problemelor de stat, menţinerea, păstrarea şi dezvoltarea religiei catolice."

[225] Armata Flandrelor costa 3 000 000 de ducaţi pe an.

[226] Cf. José Alcalá-Zamora, *España, Flandes y el mar del Norte*, Barcelona, 1975.

[227] E adevărat că a trebuit s-o părăsească în anul următor.

[228] Carlos García a fost chiar unul dintre numeroşii profesori spanioli din Franţa; lui i se datorează o metodă rapidă de învăţare a spaniolei, publicată în 1616, sau chiar în 1615.

[229] Pentru a-i mulţumi, contele-duce îi dă funcţia de magistrat în fiecare dintre oraşele reprezentate în *Cortes*-uri.

CAPITOLUL V

Monarhia hispanică

De la sosirea la domnie a Regilor Catolici şi până la moartea ultimului Habsburg al Spaniei, s-a constituit o putere unică în Europa. Din comoditate a fost numită Spania, dar a avut ramificaţii şi în Italia, în nordul Europei, şi în lumea întreagă. Este adevărat că la baza ei s-a aflat Peninsula Iberică, mai exact Castilia. Regii Catolici şi-au organizat politica străină începând de la teritoriile castiliene, iar de aici, Habsburgii au încercat să domine Europa. Din Castilia — şi din Indiile supuse ei — se obţinuse cea mai mare parte a veniturilor, iar aceasta îşi va impune valorile în restul teritoriilor.

De la începutul Reconquistei, suveranii creştini din Léon, apoi cei din Castilia, au avut ambiţia de a restaura unitatea Spaniei. Fiindcă celelalte state născute din Reconquista refuzau să recunoască supremaţia unuia dintre ele, s-a căutat obţinerea acestui rezultat prin intermediul alianţelor dinastice. Scopul părea a fi fost atins în 1580, când Filip al II-lea devenea rege al Portugaliei; Peninsula Iberică trecuse pe de-a-ntregul sub autoritatea unui suveran unic. Dar se putea vorbi de o unificare? În februarie 1479, moartea lui Juan al II-lea făcuse din fiul său, Ferdinand, deja asociat din 1474 la guvernarea Castiliei, titularul Coroanei de Aragón. Cronicarul Pulgar evocă situaţia creată atunci: era necesar ca Ferdinand şi Isabela să se intituleze, din acel moment, regi ai Spaniei, de vreme ce autoritatea lor se întindea asupra celei mai mari părţi a peninsulei? Unii dintre membrii Consiliului erau de această părere — Pulgar nu le consemnează argumentele, şi e o mare pierdere —; în final, s-a decis să nu se schimbe nimic. Ferdinand şi Isabela n-aveau să fie regi ai Spaniei, ci regi ai Castiliei, ai Aragónului, seniori de Biscaya, conţi ai Barcelonei, etc. După ei, Habsburgii vor respecta aceleaşi uzanţe. Astfel a luat naştere un stat

multinaţional fără corespondent în Europa, exceptând Austro-Ungaria din perioada 1867–1918: un organism politic reunind popoare, limbi, tradiţii şi istorii naţionale diferite, fiecare păstrându-şi autonomia administrativă, şi chiar economia proprie şi vămile[230], înclinându-şi autoritatea doar în faţa puterii centrale, întruchipate de dinastia regentă, în privinţa intereselor comune — diplomaţia şi apărarea. Această monarhie cuprindea coroanele Castilia şi Aragón plus, între 1580 şi 1640, coroana Portugaliei, Ţările de Jos, Franche-Comté, regatul Neapole, ducatul Milano şi ţinuturile de dincolo de mare. Singura legătură dintre aceste teritorii, şi ceea ce le şi conferea unitatea, era persoana regelui. Pretutindeni se aplica principiul fixat de jurisconsultul Juan de Solórzano Pereira: fiecare dintre teritoriile monarhiei trebuia să fie guvernat ca şi cum regele, care domnea asupra tuturor, ar fi fost doar al ţinutului respectiv.

Unitatea nu implica şi omogenitatea. Monarhia hispanică reunea teritorii care până atunci fuseseră independente, într-o construcţie politică ce le garanta o autonomie largă. Acest aspect o distingea de Franţa, şi aici trebuie văzut fundamentul istoric al Spaniei contemporane, definită de Constituţia din 1978 drept un stat al autonomiilor. Se ajunge astfel, în epoca Habsburgilor, la o ierarhie: regat, coroană, monarhie. Coroana (*corona*) era o reuniune de mai multe regate sau seniorii (*reynos y señoríos*). Coroana de Castilia, spre exemplu, însuma fostele regate Toledo, Granada, Murcia, Galicia, Navarra etc., plus provinciile basce, viceregatele (Aragónul propriu-zis şi Valencia) şi comitatul catalonilor. Mai multe coroane constituiau o monarhie. Precum scria şi Quevedo la începutul secolului al XVII-lea, la drept vorbind, Spania cuprindea trei coroane: Castilia, Aragón şi Portugalia.

Aici se pune o problemă de drept: cum trebuia numit conducătorul acestui stat multinaţional? Ar fi fost impropriu să fie numit rege, pentru că nu exista regatul Spaniei. În plus, în acest stat se aflau şi teritorii din afara Peninsulei Iberice. Sub Carol Quintul se folosea titulatura de împărat, ceea ce evita orice echivoc. Începând de la Filip al II-lea lucrurile se complică. Atunci se apelează din nou la titlul pe care papa Alexandru al VI-lea îl dăduse lui Ferdinand şi Isabelei în 1494: Regii Catolici. La origine, titlul era un mod de a-i felicita pe suverani pentru cucerirea Granadei şi, în acelaşi timp, un mod de a-i pune pe picior de egalitate cu regii Franţei, ce purtau titlul de Regi Creştini. Numindu-l pe Filip al II-lea Rege Catolic, se evita comiterea unei greşeli de drept şi se eluda trezirea, dinspre partea supuşilor, a suspiciunilor naţionale deşi, în practică, se folosea termenul de rege al Spaniei. Succesorii lui Filip al II-lea aveau să procedeze la fel; se vor numi Regi Catolici, iar ansamblul teritoriilor asupra

cărora guvernau se va numi Monarhie Catolică, dintr-o comoditate de vocabular pe care trebuie să ne ferim s-o considerăm *stricto sensu*: expresia nu prejudicia cu nimic caracterul religios al politicii duse. În limbajul curent nu mai existau scrupule de acest fel aşa încât, foarte curând, dubla monarhie Castilia-Aragón avea să se numească Spania, prin opoziţie cu Portugalia, iar emanciparea acestui ultim teritoriu, la mijlocul secolului al XVII-lea, nu avea să facă altceva decât să consolideze un obicei şi să-l generalizeze.

COROANA DE CASTILIA

Gradul de integrare al Coroanei de Castilia era mai ridicat decât al celorlalte teritorii: cu câteva mici diferenţe (provinciile basce şi Navarra), limba, dreptul, *Cortes*-urile, erau aceleaşi în întreaga Coroană de Castilia. Punerea în aplicare a unor metode raţionale de administraţie şi de gestionare ajunsese foarte departe în acest teritoriu. Ar fi o eroare, totuşi, să confundăm integrarea cu centralizarea. Coroana de Castilia însuma ea însăşi trei ansambluri teritoriale distincte:

– domeniile „castiliene" propriu-zise, adică fostele regate istorice (Léon, Castilia) şi pe cele care au fost anexate în timpul Reconquistei (Toledo, Sevilla, Murcia, Granada...), plus ţinuturile basce;

– regatul Navarrei;

– viceregatele Noii Spanii şi Perú, ca şi restul teritoriilor de dincolo de mare.

Un document de un excepţional interes ne permite recunoaşterea acestei structuri: *Marele memorial*, redactat în 1624 de contele-duce Olivares, admirabil expus de administraţia regatelor monarhiei la începutul domniei lui Filip al IV-lea[231].

Navarra

Porţiunea din Navarra situată la sudul Pirineilor a fost alipită Coroanei de Castilia în 1515 (*Cortes*-urile din Burgos) cu promisiunea de a i se respecta autonomia internă. Suveranul era reprezentat în teritorii de un vicerege, cel mai adesea un nobil castilian, care prezida de drept Consiliul Navarrei — totodată organ suprem al guvernării interne şi curte de justiţie —, compus dintr-un regent şi din şase consilieri, majoritatea navarrezi. Dar contele-duce a observat că nimic nu împiedica şi numirea castilienilor. Olivares a făcut o interesantă observaţie: bineînţeles, Consiliul Castiliei nu avea autoritate asupra Navarrei, dar Camera Castiliei (*Cámara de Castilla*), care era o emanaţie a Consiliului, avea. Decurgea de aici că suveranul avea mijloacele de a *interveni direct în*

afacerile Navarrei, prin acest intermediu. Pentru a respecta formalităţile, aceste intervenţii nu se făceau direct (*provisión sellada*), ci printr-un text semnat personal de către rege (*cédula real*). Navarra deţinea o Cameră de Conturi, care se ocupa de problemele financiare şi fiscale. *Cortes*-urile Navarrei continuau să-şi exercite atribuţiile; primeau jurămintele de fidelitate ale noilor suverani şi erau consultate în materie legislativă. Navarra, ce se alăturase imediat Bourbonilor în timpul războiului de succesiune din Spania la începutul secolului al XVIII-lea, va păstra acest regim de autonomie până în 1841.

Cele trei ţinuturi basce

Acestea prezintă asemănări foarte mari, dar fiecare dintre ele avea un regim administrativ şi fiscal distinct. Adunările (*juntas*) generale jucau rolurile *Cortes*-urilor; erau alese de cantoanele rurale din Álava, de oraşele cele mai importante, şi de districtele rurale în Biscaya şi Guipuzcoa.

Gradul de autonomie era mai mare în Álava. Aici, puterea executivă aparţinea unui deputat general propus de *Junta* pentru trei ani, ce reprezenta *Junta* şi în afara sesiunilor.

În celelalte două provincii, regele numea un *corregidor*. În senioria Biscaya, acesta era asistat de doi deputaţi din *Junta*, şi toţi trei formau *Diputacíon*, sau Comisia Permanentă a acestei *Junta*, care se reunea la fiecare doi ani, în luna iulie, la Guernica. Problemele judiciare privitoare la rezidenţii din Biscaya dezvăluie, în ultimă instanţă, existenţa unui judecător special la Cancelaria din Valladolid. Nota dominantă în Biscaya era opoziţia dintre Bilbao, sediul executivului şi cel mai important oraş, şi restul senioriei.

Un regim asemănător funcţiona în provincia Guipuzcoa: coregidorul numit de rege, Juntele generale alcătuite din reprezentanţi ai oraşelor, cu predilecţie din San Sebastián, şi Deputăţia formată din reprezentanţi din San Sebastián, Tolosa, Azpeitia şi Azcoitia.

Trebuie să mai semnalăm şi statutul aparte al altor trei teritorii: Granada, Asturias şi Galicia.

Granada

În fostul regat al Granadei, prezenţa unei comunităţi musulmane explică existenţa celor două autorităţi aflate pe picior de egalitate, cu competenţe distincte în teorie, dar greu de separat în practică: autoritatea militară încarnată de guvernatorul general din Alhambra, şi ceea ce s-ar putea numi puterea civilă, reprezentată de Cancelarie. Aceste două autorităţi au colaborat iniţial în bună

înţelegere, însă mai târziu situaţia se înrăutăţeşte. În 1535, Carol Quintul reînnoieşte aproape în totalitate personalul Cancelariei. Din acest moment, relaţiile dintre cele două puteri nu au încetat să se degradeze, fiecare pretinzând că este mai presus decât cealaltă şi prevalându-se de superioritatea ei cu fiecare ocazie. Această fricţiune se derula dezastruos pe teren, Cancelaria acuzându-l pe guvernatorul general că dădea dovadă de complezenţă faţă de morisci, guvernatorul reproşând aşa-numiţilor *letrados* din Cancelarie că sunt incompetenţi şi stângaci. Filip al II-lea a tranşat lucrurile în favoarea Cancelariei. După insurecţia moriscilor din 1569, guvernatorul nu-şi va mai păstra decât atribuţiile strict militare, iar regatul Granadei reintră în dreptul comun.

Granada dispunea încă din 1492 de reprezentare în *Cortes*-uri. Nu acelaşi lucru se întâmpla şi cu Galicia, care nu avea să-şi obţină acest privilegiu decât în 1623. Cât despre Asturias, nu l-a avut niciodată.

Galicia

În cel dintâi teritoriu, autoritatea regală era încredinţată nu unui coregidor, ci unui guvernator. Acest lucru se explică prin tulburările ce frământaseră Galicia timp de mai mulţi ani, şi chiar de la începutul domniei Regilor Catolici. Pentru a se restaura ordinea, statul trebuia reprezentat printr-un funcţionar cu puteri excepţionale, aşa cum era cazul guvernatorului. O altă dovadă a unei situaţii speciale în Galicia era prezenţa unui Auditoriu (*Real Audiencia*), organism în aceeaşi măsură judiciar şi politic şi, pe aceste considerente, condus de guvernator. În fine, pentru a compensa absenţa reprezentării în *Cortes*-uri, Galicia dispunea de Junte, care au continuat să se întrunească şi în secolul al XVII-lea deşi, din 1632, Galicia obţinuse privilegiul de a ţine şedinţe în *Cortes*-uri.

Asturias

O situaţie analogă se întâlneşte şi în regatul Asturias, şi el privat de reprezentanţi în *Cortes*-uri, dar beneficiind de un statut aparte consacrat prin decretele din 1659. Un număr de treizeci şi unu de municipii (*concejos*) îşi trimiteau delegaţi într-o *Junta general* ce se reunea la fiecare trei ani, la 1 mai, într-o sesiune de două luni, sub preşedinţia unui coregidor. În intervalul dintre sesiuni, şase delegaţi formau *Diputación*, însărcinată să rezolve problemele curente.

Castilia propriu-zisă

Restul domeniilor peninsulare ale coroanei Spaniei relevă existenţa unor instituţii similare. Centralizarea avansase şi în aceste zone, dar era departe de

a fi integrală. Ar fi o greşeală să credem că puterea regală administra direct întregul teritoriu. Numitorul comun era, mai degrabă, administraţia delegată.

În sens larg, domeniul seniorial era cel în care suveranul îşi delega autoritatea asupra unor seniori laici sau ecleziastici. Arhiepiscopul de Toledo, de exemplu, conducea un teritoriu imens în care el exercita puteri judiciare, administrative, economice: numea judecători, notari şi alţi funcţionari, supraveghea administraţia municipală. La rândul lor, seniorii făceau acelaşi lucru în jurisdicţiile proprii. În total, jumătate din teritoriu, poate şi mai mult, scăpa controlului direct al suveranului şi al puterii regale. Evident că legile regatului se aplicau pretutindeni. Cei care trăiau pe domeniile unui senior aveau întotdeauna posibilitatea de a face apel în faţa justiţiei în privinţa unei hotărâri judiciare ce le-ar fi părut arbitrară sau abuzivă dar, exceptând cazul unor abuzuri flagrante, seniorii exercitau prin împuternicire ample prerogative administrative.

O a doua categorie era reprezentată de teritoriile ce nu depindeau de un senior. Termenul folosit pentru aceste situaţii ar putea fi înşelător. S-ar putea vorbi despre domeniul regal (*realengo*), dar municipalităţile (*concejos*) dispuneau de o largă autonomie şi-şi exercitau autoritatea nu numai asupra oraşelor, ci şi asupra satelor învecinate, ceea ce putea însemna uneori suprafeţe considerabile. Oraşul-capitală (Valladolid, Segovia etc.) se comporta ca un veritabil senior faţă de satele ce formau o anexă a oraşului, propriul *alfoz* sau *tierra*.

Oricare ar fost fost statutul municipalităţii şi importanţa ei, fie că era o *señiorío* sau *realengo*, era întotdeauna formată din două elemente:

– un executiv (*justicia*), nişte *alcaldes* cărora li se alătura adeseori un reprezentant al autorităţii tutelare (*alcalde mayor*);

– un corp de consilieri (*regidores* sau *veinticuatros*) în număr variabil: paisprezece la Léon, şaisprezece la Burgos, douăzeci şi patru la Salamanca şi la Segovia, treizeci şi şase la Murcia... Repartizarea funcţiei de consilier era strict reglementată şi fixată. Încă de la sfârşitul secolului al XIV-lea, două familii îşi împărţeau acele *regimientos* ale Segoviei. *Junta de linges* nu avea nici o existenţă legală. Cu toate acestea, ea reprezenta, alături de *regimiento* oficial, o indiscutabilă autoritate morală, deoarece reunea principalele familii ale patriciatului urban. Situaţii similare se regăseau la Valladolid, la Toledo, la Soria, şi în toate marile oraşe ale regatului.

Pentru a compensa latura prea aristocratică a acestui sistem s-a instaurat obiceiul de a numi, pe lângă *regidores*, dar fără drept de a delibera, şi reprezentaţi ai populaţiei. În micile târguri, un deputat general (*procurador general*) era delegat ca purtător de cuvânt al plebeilor. În oraşele mai importante acest rol îl aveau

juraţii (*jurados*). Într-un final, şi aceştia au reuşit să-şi perpetueze funcţiile, lăsându-şi mandatul moştenire. *Jurados* reprezentau doar o categorie inferioară ca putere, ca autoritate şi ca prestigiu, faţă de *regidores*. Sub domnia lui Filip al IV-lea, de exemplu, Consiliul Castiliei îi autorizează pe *veinticuatros* (altfel zis *regidores*) din Sevilla să deţină trăsuri cu doi cai, dar refuza ca şi *jurados* să se bucure de acest privilegiu, deoarece „erau de calitate inferioară" faţă de *veinticuatros*.

Teoretic, *regidores* şi *jurados* erau desemnaţi de către rege. În realitate, aceste sarcini se transmiteau din tată în fiu, se schimbau şi se vindeau. Funcţiile de consilieri nu aduceau un venit prea mare (câteva mii de *maravedi* pe an), dar titularii lor obţineau avantaje indirecte şi foarte substanţiale, fără a mai pune la socoteală şi consideraţia pe care le-o atrăgea funcţia: dispuneau aproape după bunul plac de terenurile comunale (păşuni, păduri), îi exploatau pe furnizori la fel cum făceau alţii cu indienii[232], fixau preţul alimentelor de primă necesitate, hotărau adjudecările şi repartizau între locuitori excedentul de impozite, etc.

Autonomia municipalităţilor din *realengo* era mai mică decât cea a domeniilor senioriale, în măsura în care puterea regală era reprezentată aici printr-unul dintre agenţii săi, coregidorul, ale cărui atribuţii şi competenţe erau tot mai extinse. Coregidorul primea în circumscripţia lui, care trecea mult dincolo de limitele teritoriale urbane unde-şi avea reşedinţa, o gamă foarte largă de puteri. El prezida de drept adunarea municipală (*regimiento*) şi, în această calitate, putea să-i influenţeze deliberările. Această prerogativă se dovedea foarte importantă când era vorba de alegerea reprezentanţilor în *Cortes*-uri şi de redactarea listei de revendicări pe care aceştia erau însărcinaţi să le prezinte. Coregidorul trebuia să vegheze ca opoziţiile faţă de puterea regală, dacă existau, să fie reprimate, sau măcar exprimate în termenii cei mai moderaţi cu putinţă. Avea calitatea de a pune în aplicare deciziile statului. Atribuţiile pe care le deţinea în materie juridică erau extinse: era şi poliţist, şi magistrat de instrucţie, acuzator şi judecător, exceptând la Sevilla unde asistentul (*asistente*), care era echivalentul coregidorului, nu părea să dispună de putere judiciară. În acest ultim oraş, acest rol era atribuit într-o şedinţă prezidată de un regent şi la care participau opt magistraţi. Această dualitate, ce poate fi explicată pe raţiuni istorice, ridica unele probleme, după opinia lui Olivares; ca şi la Granada, înainte de 1568, cele două puteri se simţeau rivale, iar audienţa se străduia adeseori să contrazică deciziile luate de *asistente*. Toate aceste atribuţii făceau din coregidor un instrument dintre cele mai eficace în mâinile puterii regale. Aici puteau fi puşi la încercare funcţionarii statului înainte de a fi promovaţi în funcţii mai importante, la auditoriu, la cancelarie, respectiv în consilii.

Corregidores şi *audiencias* formau ceea ce contele-duce Olivares numea ·ustiţia secundară (*justicias menores*), prin opoziţie cu cancelariile din Valladolid şi din Granada, care erau curţi de apel alcătuite dintr-un preşedinte şi din şaisprezece auditori repartizaţi în camere, Tajo servind drept linie de demarcaţie între cele două jurisdicţii. Aceste magistraturi locale sau regionale erau completate de organele centrale, care funcţionau la curte, pe lângă suveran.

Guvernul propriu-zis avea un caracter colegial. Problemele politice se repartizau într-o serie de consilii — în secolul al XVII-lea existau treisprezece —, unele tematice (Consiliul de Stat, Consiliul de Război, al Finanţelor, al Inchiziţiei, al Ordinelor Militare, al Cruciadei), celelalte teritoriale (Consiliul regal al Castiliei, Camera Castiliei, Consiliul Indiilor, al Aragónului, al Italiei, al Portugaliei, al Flandrelor). Consiliile au fost create pe măsură ce se simţea nevoia de a reuni persoanele ce păreau mai apte să reflecteze la problemele apărute, însă era frecventă trecerea de la un consiliu la altul, astfel încât o aceeaşi persoană putea face parte din mai multe consilii, în măsura în care se păstra o oarecare coerenţă.

Consiliul Castiliei era cel mai vechi şi mai prestigios dintre toate. Preşedintele lui avea aceeaşi funcţie şi în *Cortes*-uri, şi în Consiliul de Ordine; era considerat primul om în regat, imediat după rege. A avea o funcţie în Consiliul Castiliei însemna a face parte din rândul celor mai distinse personalităţi din regat. Pentru reprezentanţii superiori ai statului, cei care vor fi comparaţi cu înalţii demnitari publici din zilele noastre, însemna încoronarea unei cariere.

Consiliul Castiliei avea o dublă competenţă.

Pe de o parte, el veghea la buna administrare a regatului şi se ocupa de politica internă; după opinia lui Filip al II-lea acesta îi era şi rolul esenţial. Pe de altă parte, el făcea dreptate: funcţiona drept Curte Supremă şi era cea mai înaltă instanţă din regat.

Camera Castiliei (*Cámara de Castilla*) a fost separată de Consiliu în timpul secolului al XVI-lea pentru a se evita ca acesta să fie sufocat de atâtea sarcini birocratice. Filip al II-lea îi precizează atribuţiile şi modul de funcţionare în 1588. Camera se ocupa de tot ceea ce însemna patronaj regal şi numiri. Trata toate problemele ce depindeau de patronajul ecleziastic în teritoriile castiliene, în regatul Navarrei şi în Insulele Canare, oricare ar fi fost natura lor. Analiza candidaturile pentru posturile rămase libere în consilii, în cancelarii şi în auditorii, ca şi în funcţiile juridice şi administrative. Delibera şi asupra problemelor ce ţineau de prerogativele regale: crearea titlurilor de nobleţe, autorizarea de fondare a bunurilor ataşate titlului nobiliar, puterea de a recunoaşte copiii

naturali, licenţele de export, autorizaţiile pentru titularii de funcţii publice de a le schimba sau a le ceda, onoruri regale şi privilegii de orice natură ce depindeau de bunăvoinţa monarhului, naturalizări, amnistii, comutări de pedepse, etc.

Consiliul de Stat, constituit în 1526, era singurul care nu avea preşedinte, deoarece trebuia să se reunească în prezenţa suveranului. Nu avea atribuţii bine stabilite. În faţa lui erau aduse problemele privind conduita generală a monarhiei, în special politica străina, dar nu numai.

Consiliul de Război era strâns legat de Consiliul de Stat şi îi revenea punerea în practică a hotărârilor luate în cadrul celui de-al doilea. De aceea îşi ţinea şedinţele în aceleaşi sedii şi era format din aceiaşi membri, ceea ce ne face să ne întrebăm dacă nu cumva deosebirile dintre cele două Consilii nu constau decât în diferenţele de pe ordinea de zi a şedinţelor.

Toate consiliile aveau atribuţii precise, clar enumerate la constituirea lor. Legile din Prado (20 noiembrie 1593) se străduiseră să definească rolul Consiliului de Finanţe, faţă de Înalta Cameră a Finanţelor (*Contaduría mayor de hacienda*). Din acesta trebuiau să facă parte doi membri ai Consiliului Castiliei şi doi *contadores*. Preşedintele Consiliului de finanţe ocupa locul de onoare în cele două Înalte Camere (Finanţe şi Conturi): *Contadurías mayores de Hacienda y de Cuentas*.

Mulţimea acestor consilii nu era în mod obligatoriu şi o garanţie a eficienţei. Am fi tentaţi să afirmăm chiar contrariul! Sistemul a sfârşit prin a deveni foarte complicat; cea mai mică problemă presupunea o examinare minuţioasă în consiliul corespunzător şi trimiterea către un alt consiliu, dacă era nevoie, pentru completarea informaţiei sau pentru un aviz înaintea deciziei finale. Această polisinodie a contribuit, probabil, la îmbogăţirea fondului de arhive din Simancas, creat în secolul al XVI-lea, spre marea satisfacţie a istoricilor. Însă nu este sigur că această mulţime de avize, de raporturi, de propuneri, ar fi accelerat procedurile şi ar fi facilitat deciziile. Ba chiar dimpotrivă: dificultatea şi lentoarea erau caracteristicile birocraţiei castiliene a măreţei epoci.

Pentru remedierea acestei stări de lucruri s-au pus la punct, în secolul al XVII-lea, comisii restrânse, însărcinate să examineze problemele tehnice; erau *Juntas* specializate ce au cunoscut o perioadă de înflorire odată cu sosirea la putere a lui Olivares. Una dintre primele măsuri luate de noua administraţie a fost să se aleagă o *Junta* a Reformelor, care avea drept atribuţie analizarea mijloacelor de reformare a moralităţii publice. Prin urmare, s-au creat diverse *Juntas* pentru aproape toate domeniile de interes: *Junta* Amiralităţii, ce asigura apărarea coastei şi lupta împotriva pirateriei; *Junta* Flotelor, ce stabilea măsurile

de urgenţă pentru care o analiză în cadrul consiliilor ar fi întârziat luarea unei decizii pentru un termen nelimitat; *Junta* Populaţiei, ce înlesnea o politică a natalităţii; *Junta* Minelor, cu reprezentanţă din regatele asociate (Castilia, Aragón, Portugalia, Italia...); *Junta* Sării, al cărei obiect era să înlocuiască impozitul Milioanelor printr-o contribuţie mărită pe sare, etc. Avea să existe chiar şi o *Junta* a Competenţelor, alcătuită din reprezentanţi ai diverselor consilii şi însărcinată cu rezolvarea disputelor pe marginea atribuţiilor între aceleaşi consilii, şi o *Junta de Ejecución*, un soi de executiv superior, şi ea formată din membri ai diverselor consilii şi care se considera, din acest motiv, mai presus de consilii. Soluţia s-a dovedit mult mai rea. Aceste *Juntas* şi consiliile rivalizau, chiar dacă aceiaşi oameni făceau parte adeseori şi dintr-o categorie, şi din cealaltă.

Această complexitate şi încetineală birocratică a fost compensată, în mare măsură, prin libertatea şi iniţiativa de care dispunea un mic grup de persoane, care nu ocupa funcţii marcante, dar avea cele mai mari responsabilităţi în stat: secretarii. Acest titlu modest ascundea, în realitate, o funcţie capitală, aceea de intermediar între rege şi consilii. Fiecare consiliu poseda un secretar care pregătea ordinea de zi, redacta procesul-verbal pentru şedinţe, transmitea hotărârile regelui pe care îl vedea zilnic, căruia îi cunoştea toate preocupările şi căruia îi sugera, uneori, chiar şi deciziile. Secretarul Consiliului de Stat se afla în centrul dispozitivului politic al regatului. El deschidea depeşele şi plicurile confidenţiale, el era cel care se întreţinea cu regele, cel care transmitea Consiliului, la ordinul regelui, o parte dintre dosare, păstrându-le pe celelalte pentru a trata problemele conform directivelor primite direct de la monarh. Secretarul nu era un simplu executant; regele discuta cu el problemele cele mai delicate, nelăsându-le Consiliului decât pe cele curente. În 1593, ambasadorul republicii Veneţia, Tomaso Contarini, scria: „Toate greutăţile guvernării [...] se sprijină doar pe trei persoane: regele, Don Juan Idiáquez şi Don Cristobal Moura[233] [...]. Consiliul de Stat şi celelalte consilii ale Majestăţii Sale nu participau la discutarea problemelor importante ce apăreau zilnic, ci le reveneau chestiunile de interes secundar."

Fie că făceau parte din Consiliul Particular, fie că se aflau în serviciul personal al suveranului, secretarii erau nişte colaboratori preţioşi, fără îndoială, dar au rămas întotdeauna oamenii din umbră. Nici naşterea, nici titlul oficial, nu le conferau autoritatea necesară pentru a se impune în faţa Consiliilor şi a celorlalte rotiţe ale administraţiei: regele rămânea singurul stăpân al maşinăriei guvernamentale, şi singurul care-şi asuma responsabilitatea politică a tuturor deciziilor. Regii Catolici, Carol Quintul şi Filip al II-lea, nu au crezut de cuviinţă să mandateze nici cea mai mică parte a prerogativelor regale, reuşind să

stăpânească toate problemele cu care se confruntau, cu preţul unor enorme eforturi de atenţie şi al unei munci susţinute. Succesorii lor, Filip al III-lea, Filip al IV-lea şi Carol al II-lea, în special primul şi al treilea, au consacrat mai puţină atenţie chestiunilor publice, aşa încât devenise o necesitate coordonarea la cel mai înalt nivel a politicii guvernamentale. În acest context intervenea favoritul, *valido*, care-şi face apariţia pe scena istoriei după moartea lui Filip al II-lea. Ar fi greşit să vedem în aceşti favoriţi nişte ambiţioşi care ar fi profitat de slăbiciunea regilor pentru a ajunge în primele rânduri. Cu siguranţă că personalitatea suveranilor le-a facilitat ascensiunea, dar asta ţine de aspectele anecdotice ale problemei. În realitate, pentru a continua să funcţioneze, polisinodia necesita prezenţa unui prim-ministru, intermediarul între suveran şi consilii, ce se bucura de încrederea celui dintâi şi având autoritate asupra celorlalţi. Un astfel de rol nu putea fi deţinut de un simplu secretar; numai un membru al aristocraţiei se preta la aşa ceva. Din această perspectivă, un astfel de *valido* apare la capătul unei evoluţii istorice ce impunea cu necesitate acest statut.

Căci aceşti *validos* din secolul al XVII-lea nu erau altceva decât primminiştri, şi exemplu stă chiar primul din serie, ducele de Lerma, ce a vorbit chiar de la început în numele regelui; a primit mandat de a acţiona în orice circumstanţă în calitate de conducător al guvernării. Filip al III-lea însuşi avertiza, confirmând *a posteriori*, în 1612, o practică ce, după opinia lui, data de la începutul domniei: „Vă rog să faceţi tot ce vă va spune ducele, sau vă va ordona [...] Trebuia să se ştie asta încă de când am primit succesiunea acestor regate, dar am ţinut ca acum să vă informez şi eu."

Un *valido* cumula atribuţii pe care odinioară le îndeplineau secretarii: trata direct cu regele despre problemele în derulare, transmitea ordinele monarhului către consilii şi le administra, veghind la îndeplinirea lor. Însă el îşi exercita sarcinile în calitate de superior al secretarilor. Nu numai că se bucura de încrederea suveranilor, dar originea lui nobilă îi şi permitea să întreţină cu acesta relaţii pe care nici un secretar nu le-a putut avea vreodată. Era şeful executivului şi intervinea direct în problemele politice, fără a fi nevoie să se recomande permanent drept purtătorul de cuvânt al dorinţelor monarhului, şi putea avea iniţiative. Situaţia prezenta avantaje pentru suveran: câştiga teren, nemaifiind direct şi personal implicat în toate deciziile. Dacă politica practicată se izbea de o opoziţie prea puternică, dacă devenea prea nepopulară, regele avea întotdeauna posibilitatea de a arunca responsabilitatea pe umerii unui *valido*, pe care-l înlocuia cu altul. Acest *valido* al monarhiei spaniole din secolul XVII-lea a funcţionat ca un „fitil", la fel ca şi prim-miniştrii celei de-a V-a Republici

franceze: demiterea unui prim-ministru permitea şefului statului să-şi păstreze intactă autoritatea şi să preia iniţiativa, aruncând pe seama altuia responsabilitatea unui eşec. Avea loc, astfel, o disociere la vârful statului, între monarhul ce rămânea sursa supremă a puterii, dar care era protejat, pe mai departe, în măsura în care intervenea mai rar şi mai puţin direct în viaţa politică, şi *valido*, care îşi asuma exercitarea zilnică a puterii a cărei nepopularitate ar fi suportat-o, în caz de eşec. Sub Filip al IV-lea nimeni nu a mai fost conştient de rolul unui *valido* decât Olivares. Cu obişnuita sa luciditate, cu capacitatea lui de ana-liză şi abilitatea de exprimare, acesta a definit perfect funcţia de *valido*, termen pe care-l respingea, catalogându-l drept impropriu, preferându-l pe cel de ministru. Rolul primului-ministru, după cum spunea Olivares, era de a prezenta suveranului opţiuni exacte, de a-i simplifica deciziile prezentând avantajele şi inconvenientele fiecăreia. Suveranului îi revenea, în funcţie de aceste indicaţii, să stabilească politica ce trebuia aplicată. Odată luată decizia, primul-ministru primea sarcina de a le pune în aplicare şi, firește, dădea socoteală despre aceasta suveranului, dar ascunzându-i detaliile secundare ce nu trebuiau aflate. Este flagrant ceea ce distinge aceste idei şi practici de cele anterioare. Regii Catolici, Carol Quintul şi Filip al II-lea, s-au bazat pe colaboratori competenţi, devotaţi şi eficienţi, dar, pentru că nu dispuneau de prim-miniştri, le revenea întreaga activitate politică, până în cele mai mici detalii. Olivares nu dorea să impieteze domeniul suveranului — nu a încetat niciodată să-i amintească lui Filip al IV-lea îndatoririle pe care le avea şi să-l îndemne a-şi exercita responsabilităţile pe deplin — ci dorea să-l elibereze de sarcinile nepotrivite şi nedemne de un şef al statului, în aşa fel încât acesta să se consacre întru totul stabilirii marilor directive, lăsând pe seama primului său ministru sarcina de a le pune în aplicare.

Iată cum îşi percepea Olivares atribuţiile. Nepotul său, Don Luis de Haro, a primit în 1659 titlul de Ministru Principal, în spiritul a ceea ce sugerase Olivares, însă formularea era încă neşlefuită. Cei carte aveau funcţia de *validos* ai lui Carol al II-lea — Ioan Iosif de Austria, ducele de Medinaceli, ducele de Oropesa — nu purtau nici un titlu, dar prezidau adeseori Consiliul Castiliei, ceea ce le consolida poziţia. Doar Valenzuela va fi numit oficial prim-ministru al lui Carol al II-lea. Aceasta este o atestare târzie a unei evoluţii ce tindea încă demult să consacre, în fruntea statului, pe suveran, încarnarea principiului monarhic şi legătura dintre diversele popoare ce alcătuiau monarhia, şi guvernul însărcinat să conducă efectiv ţara.

Validos mai prezentau o particularitate; exceptând rare situaţii, ei făceau parte din înalta nobilime, şi nu era doar o întâmplare. Tomás y Valiente observa

că, în general, nobilimea castiliană nu se opunea acestor *validos*, exceptând două cazuri: nu l-au acceptat nici pe părintele Nithard, nici pe Valenzuela, adică pe cei doi *validos* ce nu aparţineau nobilimii. Avansarea lor la statutul de prim-ministru a părut o provocare, astfel încât, de fiecare dată când un astfel de *valido* era un nobil, se discuta personalitatea şi comportamentul politic, şi nu oportunitatea de a încredinţa responsabilitatea afacerilor de stat unui prim-ministru. Pentru nobili, instituţia *valido* reprezenta un progres faţă de situaţia anterioară, în timp ce personajele din planul secund, secretarii, ocupau posturi-cheie pe lângă rege. Mai ales că aceşti secretari nu erau decât nişte subalterni: aceşti *validos* aveau autoritate asupra consiliilor şi a administraţiei, iar nobililor li se părea şi mai jignitor ca plebeii să acceadă la funcţii înalte. Funcţia de *valido* dădea nobilimii castiliene ocazia de a deţine în fruntea statului o influenţă şi o poziţie pe care le pierduse încă din epoca Regilor Catolici. Din acest punct de vedere, instituţia *valido* constituia pentru ei o satisfacţie a amorului-propriu şi o revanşă, pentru că un *valido* îl înlocuia pe secretar, dar la un nivel infinit mai mare a responsabilităţii, de aceea trebuia să aparţină înaltei nobilimi. Pentru a măsura importanţa schimbării e suficient să ne întoarcem la observaţia ambasadorului veneţian Tomaso Contarini, deja citată, dar într-o formă incompletă: „Toată greutatea guvernării [...] se sprijinea doar pe trei persoane: regele, Don Juan Idiáquez şi Don Cristoval de Moura. Aceşti doi miniştri erau de origine mediocră, Maiestatea Sa nerecurgând la nici unul dintre granzi, care-i inspirau neîncredere şi cărora nu vroia să le sporească autoritatea." Remarca avea să fie confirmată doi ani mai târziu, în 1595, de un alt ambasador al Veneţiei, Francisco Vendramino: „Maiestatea Sa foloseşte puţin granzii, le dă rareori sarcini, şi atunci de mică importanţă şi în ţări îndepărtate." Raţionamentul era excesiv: un mare comandament sau o mare demnitate de vicerege nu puteau fi considerate sarcini de o importanţă mediocră. Este adevărat că ele ofereau celor ce le exercita posibilitatea de a cheltui mai mult decât încasau, ceea ce nu era ceva care să-i displacă lui Filip al II-lea, dar Vendramino nu se înşela asupra fondului: regele nu dorea să familiarizeze înalta aristocraţie cu responsabilităţi efective în cadrul puterii. Acestea fiind date, el s-a conformat sfaturilor tatălui său. Instrucţiunile secrete date de Carol fiului său, la 6 mai 1543, când i-a încredinţat sarcina de a guverna Spania în absenţa lui, erau explicite: „Nici un grand nu trebuie antrenat la guvernare."

Împăratul respecta regula stabilită înaintea lui de Regii Catolici. I s-a întâmplat, cu siguranţă, să numească granzi în funcţii de responsabilitate. Aşa i-a numit pe conetabilul şi pe amiralul Castiliei în funcţia de viceregi, în timpul crizei acelor *Comunidades*, şi n-a avut nici un motiv să se felicite pentru

asta. Cei doi aristocraţi nu au fost capabili să se pună de acord asupra măsurilor ce trebuiau luate împotriva rebeliunii. După aceea, Carol Quintul a fost mai prudent, şi acest detaliu nu a putut scăpa unui observator atât de fin precum a fost Martin de Salinas, reprezentantul personal al regelui Ferdinand al Ungariei la curtea din Spania. O scrisoare datată la 11 martie 1527 confirmă revenirea la tradiţie: „La drept vorbind, bunicii Alteţei Voastre au vegheat întotdeauna ca granzii să nu ia parte la astfel de probleme [chestiunile politice]."

Istoria politică a Castiliei din secolul al XV-lea, până la urcarea pe tron a Isabelei, fusese marcată de ciocnirile dintre clanurile nobiliare şi puterea regală. Principala preocupare a Regilor Catolici a fost să pună instituţia monarhică mai presus de facţiunile nobiliare, pentru a se evita ca vreuna dintre ele să nu capete prea multă importanţă în stat. Acordarea unor responsabilităţi politice unui grande însemna asumarea riscului de a-i nemulţumi pe ceilalţi. Era înţelept ca nobilimea să fie ţinută departe de funcţiile politice. Aceasta a fost şi semnificaţia măsurilor luate în 1480 pentru reorganizarea Consiliului Regal. Granzii erau presupuşi a face parte din el, conform legii, deci nu mai trebuiau convocaţi... Şi, cum nu li se putea cere să fie prezenţi permanent, problemele au fost încredinţate unui mic grup de titulari proveniţi, în general, din rândul păturii mijlocii, şi care aveau studii universitare: erau cei pe care Spania avea să-i numească *letrados*. Iată cum înalta nobilime era îndepărtată de la conducere.

Contele-duce Olivares, descriind guvernul Spaniei din 1624, a luat act de această situaţie. El distingea două tipuri de funcţionari ai statului: de robă, sau de capă şi de spadă (*de toga o de capa y espada*), adică *letrados* şi gentilomii. Încă din timpul domniei Regilor Catolici, mai adăuga el, cei din a doua categorie au fost îndepărtaţi din Consiliul regal ce era format dintr-un preşedinte şi din şaisprezece *letrados*, „oameni de condiţie medie, nici de înaltă, nici de joasă extracţie, care nu pricinuiau neajunsuri nimănui, care nu stârneau invidii şi făceau din ştiinţă o profesie", etc. Olivares relua aici, aproape cuvânt cu cuvânt, un celebru pasaj din *Crónica de las Guerras de Granada* în care, cu cincizeci de ani mai înainte, Diego Hurtado de Mendoza descria cu o falsă obiectivitate promovarea socială a acestor *letrados* proveniţi din clasa mijlocie, şi reamintea unele dintre calităţile lor şi incontestabilele cunoştinţe de drept, pentru a le înfiera mai bine incompetenţa în conducerea poporului. „ Ei căutau a lua locul altora şi să se ocupe de lucruri care nu-i priveau, ca de exemplu menţinerea ordinii [...]; ţineau în mod special să controleze totul, temându-se pentru autoritatea lor, ceea ce a avut, adeseori, consecinţe grave." Erau, deci, şi lucruri care nu se învăţau la universitate, şi pe care nişte *letrados*, cu toate diplomele lor, nu aveau

să le înţeleagă niciodată: arta de a domina şi de a judeca situaţiile. Mendoza lăsa a se înţelege că a fost o greşeală să fie sistematic preferaţi *letrados* în locul oamenilor de capă şi de spadă în exercitarea responsabilităţilor politice. Primii se bazau pe dosare, ceilalţi erau mai degrabă realişti, deci mai potriviţi să ia în calcul circumstanţele şi să se adapteze la situaţii concrete. Tocmai pentru că fuseseră ascultaţi prea mult aceşti *letrados*, şi nu destul gentilomii, moriscii din Granada au fost împinşi la revoltă, după cum trăgea concluzia Mendoza.

Armele contra literelor? Disputa nu se limita numai la domeniul literaturii; înainte de a deveni un loc comun şi un pretext pentru dezbaterile academice, aceasta a străbătut întreaga istorie a Spaniei moderne. Obiectivul ei era să se afle cine trebuia solicitat pentru a se stabili funcţionarii statului: cei cu diplome, sau oamenii de caracter? *Letrados*, sau gentilomii? Civilii, sau militarii?

De la sosirea la domnie a Regilor Catolici, aceşti *letrados* au câştigat teren, aşa încât îi descoperim în toate eşaloanele, în toate posturile importante în care îi subminau pe aristocraţi. Studiile le-au permis unor tineri proveniţi din clasele mijlocii să ajungă în poziţii avantajoase din administraţie şi să obţină o ascensiune socială adeseori incredibilă. Acest expansionism se sprijinea pe ideea că puterea implica o ştiinţă dobândită în universităţi, în special în facultăţile de drept şi în marile şcoli (*colegios mayores*). Este punctul de vedere pe care-l dezvoltă Castillo de Bobadilla în *Política para corregidores* (1597): literele — adică formaţia şi cunoştinţele universitare — trebuiau să aibă prioritate asupra armelor, deoarece exercitarea funcţiilor administrative necesita o competenţă tehnică pe care numai nişte *letrados* o puteau avea. Se poate aduce o obiecţie aici: era o certitudine că ştiinţa de origine livrescă le conferea o competenţă aparte celor ce o stăpâneau? Dilema era veche, dar mereu de actualitate. Pe scurt: asigura universitatea o pregătire eficientă pentru practică?

În Spania secolului al XVI-lea, toţi cei pe care-i neliniştea ascensiunea la putere a acestor *letrados* erau departe de a fi convinşi, chiar şi în privinţa profesiunilor juridice. În facultăţi se învăţa dreptul roman, în condiţiile în care magistraţii trebuiau să aplice dreptul naţional. Totuşi, în general, aşa-numiţii *letrados* aveau adversari care le cedau de bunăvoie domeniul magistraturii, dar le contestau aptitudinile pentru funcţiile de conducere. S-a văzut reacţia lui Mendoza; alţii vor continua criticile, la vremea lor. Posturile de autoritate cereau caracter, raţionalism, capacitatea de a lua rapid o decizie în funcţie de circumstanţe, adică lucruri care nu se învăţau din cărţi sau la şcoli. Pe *letrados*, în schimb, tocmai formaţiunea îi determina să cântărească la nesfârşit argumentele pro şi contra, complicând inutil lucrurile, pentru a lua, într-un sfârşit, decizia — prea târziu uneori,

şi nepotrivită. Ca de exemplu, nu erau deloc pregătiţi să facă faţă chestiunilor financiare; în afara domeniului strict juridic ar fi fost de preferat oameni cu experienţă, chiar şi fără titluri universitare, în locul unor *letrados*, oricât de bine ar fi fost înarmaţi aceştia din urmă la capitolul diplome. Nu suntem departe de teza lui Carande asupra incompetenţei acestor *letrados* ai lui Carol Quintul în materie economică. Însă, erau gentilomii mai avizaţi în privinţa realităţii? Avem îndoieli. Teologii scolastici din Sevilla, care umăreau şi analizau fluctuaţia preţurilor şi a schimburilor, demonstrează că ştiinţa universitară tradiţională nu era capabilă să se adapteze la circumstanţe şi la realitatea imediată.

S-a exagerat, probabil — în secolul al XVI-lea şi fără îndoială că şi în zilele noastre — adâncimea prăpastiei ce separa formaţia iniţială şi exigenţele profesiei. Cu siguranţă că, ieşind de pe băncile univesităţii, viitorul magistrat nu cunoştea altceva decât dreptul roman şi pe cel canonic, dar studiile îi facilitau ucenicia în dreptul naţional, furnizându-i noţiunile teoretice, instrumente de analiză şi teme de reflecţie susceptibile a servi în toate circumstanţele. În viziunea lui Castillo de Bobadilla, studiile dădeau, de fapt, viitorilor magistraţi şi administratorilor o cultură juridică ce le-ar fi permis să facă faţă, fără prea multe dificultăţi, la problemele tehnice şi practice pe care le-ar fi avut de rezolvat, o cultură juridică şi, mai pe scurt, o viziune de ansamblu, o metodă, o manieră de abordare a lucrurilor.

Puterea presupunea, fireşte, şi o ştiinţă. Bobadilla adăuga şi că multora le repugna ideea de a fi conduşi de plebei, fie ei şi *letrados*. Ţinând cont de mentalităţile epocii, era suficientă nobleţea pentru a conferi autoritatea necesară pentru a conduce; deci, ideal ar fi fost să se asocieze nobleţea şi studiile, să se facă în aşa fel încât aceşti *letrados* să fie nobili, sau ca nobilii să devină *letrados*. Aşa stăteau lucrurile în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, ceea ce J. M. Pelorson descria drept un fenomen de dublă aristocratizare: „Ascensiune în ierarhia nobiliară internă a familiilor deja înzestrate cu o tradiţie a serviciilor administrative, convertire crescândă la statutul de *letrados* a păturilor celor mai înalte ale nobilimii.[234]" Unui curent care credea în puterea înnobilantă a studiilor i se opunea din ce în ce mai puternic un alt curent ce inversa datele problemei: „Dacă *letras* erau nobili, trebuia, prin urmare, să li se rezerve cariere juridice unor persoane nobile." Era preferabil să li se rezerve aceste sarcini nobililor, dar unor nobili *letrados*.

Se poate vedea cum, începând cu domnia lui Filip al II-lea, din ce în ce mai mulţi nobili îşi trimit copiii la universitate, sau fac în aşa fel încât să fie admişi în marile şcoli (*colegios mayores*), astfel încât s-a ajuns ca aceste stabilimente să fie deturnate de la destinaţia iniţială — aceea de a le permite bursierilor de origine

modestă să urmeze studii —, transformându-le în adevărate pepiniere ale aristocraţiei. În secolul al XVII-lea, fenomenul de dublă aristocratizare atinge perfecţiunea. Teza lui Janine Fayard despre Consiliul Castiliei o dovedeşte: toţi membrii lui erau *letrados* şi nobili[235]. Era cea mai bună soluţie? Se pare că Olivares nu era prea convins de asta. Pe tot parcursul vieţii, contele-duce a fost obsedat de ideea de alegere a unor elite competente de care, după părerea lui, se ducea mare lipsă. În acest spirit, are iniţiativa de a crea în diferite oraşe ale Spaniei academii în care tinerii să capete o formaţie militară şi să aprofundeze tehnicile administrative. În lipsa resurselor financiare, experimentul lui avea să se întrerupă brusc, dar este vădită preocuparea în acest sens: recrutarea funcţionarilor de stat din sânul elitelor sociale, dar şi pregătirea corespunzătoare pentru sarcinile ce-i aşteptau. În fond, Olivares visa să pună la punct un sistem al şcolilor de administraţie prin care se puneau bazele statului, şcoli ce ar fi răspuns ideii lui Castillo de Bobadilla: reconcilierea armelor şi literelor, îmbinarea nobleţei şi a competenţei, astfel încât nobilii să fie şi nişte *letrados*.

Sensul evoluţiei începute în epoca Regilor Catolici nu mai lasă nici o umbră de îndoială. Asistăm la un triumf al acestor *letrados*, dar trebuie să precizăm, înainte de toate, că victoria lor e una ambiguă, de vreme ce şi unii *letrados* deveneau nobili, iar nobilii deveneau *letrados*, aşa încât o victorie totală era încă departe. Monarhia se dezicea de granzi, dar îşi recruta adeseori slujbaşii dintre gentilomi, cavaleri, *hidalgos*, adică cei ce îngroşau rândurile inferioare ale ierarhiei nobiliare, imediat sub *titulos* (duci, conţi, marchizi etc.). Este adevărat mai ales în cazul coregidorilor care, majoritatea, erau oameni de capă şi spadă. În rest, ei îşi selectau aghiotanţii din rândurile unor *letrados*, pentru a avea pe lângă ei experţi în drept. Se mai ştie că Olivares vedea în *corregimientos* un soi de „heleşteu" în care statul putea să caute funcţionari ce-şi desăvârşiseră ucenicia. Prin urmare, nu a existat o voinţă deliberată şi sistematică de eliminare a nobililor din posturile administrative.

La nivelurile inferioare ale administraţiei situaţia era mai complexă. Cei care erau *letrados* aveau, firesc, exclusivitate asupra funcţiilor de la curtea de justiţie (auditorii şi cancelarii) şi, de aici, puteau fi promovaţi la vârful statului, în consilii. Din cei treisprezece preşedinţi care s-au succedat din 1561 în 1623, zece au fost *letrados* (dintre care patru au fost elevi ai *Colegios mayores*), şi doar trei au făcut parte din lumea aristocraţiei. Este adevărat că, cu timpul, vor fi din ce în ce mai mulţi *letrados* înnobilaţi, sau nobili propriu-zişi.

Cât priveşte celelalte consilii, situaţia e mai puţin clară. Consiliul de Finanţe număra nouă membri, aristocraţi. Membrii Consiliului de Stat din 1623

aparţineau aproape toţi înaltei nobilimi. Referitor la prezidenţii din aceeaşi epocă, aproape toţi proveneau din rândurile înaltei nobilimi, exceptând Consiliul Castiliei, al Ordinelor şi al Inchiziţiei, în care această funcţie era frecvent ocupată de către episcopi. A existat întotdeauna, de altfel, o tendinţă foarte clară de a încredinţa prelaţilor responsabilităţile cele mai înalte. Contele-duce a justificat această alegere; el credea că episcopii, de vreme ce nu aveau obligaţii de familie, erau mai disponibili şi mai imparţiali. Totuşi, Olivares îşi punea o întrebare: acesta să fi fost rolul episcopilor? Fiind numiţi în fruntea Consiliului, aceştia erau împiedicaţi să se îngrijească de diocezele lor şi erau obligaţi să cheltuiască la curte, pentru a-şi păstra funcţia, sume ce ar fi fost de preferat să fie folosite pentru a uşura viaţa mizeră a enoriaşilor. E adevărat că, în această privinţă, tradiţia se cristalizase încă din timpul Regilor Catolici, ce-şi găsiseră în rândurile înaltului cler colaboratori eficienţi şi devotaţi.

Câţi erau aceşti funcţionari de stat? Henri Kamen citează un raport al ambasadorului din Veneţia, în 1686, în care se vorbea de o cifră de 40 000 de persoane folosite în administraţia finanţelor, iar un alt raport, al reprezentantului împăratului, în 1687, aprecia că erau 50 000 doar în consilii. Această din urmă cifră este, evident, exagerată; nu trebuie uitat că aceiaşi indivizi participau adeseori la mai multe consilii deodată. În total, membrii titulari şi personalul subaltern al consiliilor nu depăşeau o sută, la începutul domniei lui Filip al IV-lea. Dacă adăugăm şi slujbaşii din justiţie care ocupau posturi la curte, în auditorii şi în cancelarii (câteva sute?), pe coregidori şi pe aghiotanţii lor (probabil mai puţin de două sute), pe funcţionarii din diversele servicii administrative şi, în particular, din serviciile de finanţe, pe grefieri şi ajutoarele de orice fel, se ajunge la cifre modeste: 10 000, 20 000? Desigur că nu personalul civil al Coroanei de Castilia greva cel mai mult finanţele monarhiei.

Funcţionarii percepeau remunerări relativ mediocre, ceea ce nu i-a împiedicat să strângă averi serioase, profitând de funcţiile lor pentru a se îmbogăţi. Ocazional, încasau prime excepţionale pentru servicii aduse Coroanei, sub formă de gratificaţii diverse, dar, cel mai adesea, ar fi mai potrivit să vorbim în cazul lor despre un veritabil trafic de influenţă. Primeau bani pentru a accelera o procedură sau pentru a înainta un dosar, pentru a interveni la momentul potrivit pe lângă un slujbaş competent, semnalându-i afacerile profitabile de care nu puteau beneficia ei înşişi din cauza funcţiei, sau sinecurile interesante care se eliberau... Suntem datori să vorbim despre venalitate şi chiar despre corupţie. Nici suveranii nu-şi făceau iluzii, dar lăsau lucrurile să meargă de la sine. Dacă este să-l credem pe un ambasador al Veneţiei, Filip al II-lea nu era

prea generos cu slujbaşii săi: „Plătea puţin şi oferea prea puţine favoruri, obişnuind să spună că minoriţii lui îşi făceau singuri destule daruri şi libertăţi, de vreme ce toţi care manevrau finanţele se îmbogăţeau." Ca şi Carol Quintul înaintea lui, ca şi Regii Catolici, Filip al II-lea închidea ochii la practicile frauduloase. Nu i se părea deloc scandalos ca funcţionarilor să li se ofere cadouri, sau să deturneze, cu diverse ocazii, fonduri publice; aşa ceva părea să facă parte din obiceiurile curţii şi compensa onorariile oficiale, mai degrabă modeste. Doar la începutul domniei lui Filip al IV-lea, Olivares a plănuit să reacţioneze, cerând agenţilor Coroanei să dea o declaraţie de avere la numirea în funcţie şi la părăsirea ei. Măsura nu a fost decât parţial aplicată şi nu a avut mare efect.

Administraţia Coroanei de Castilia, după cum i-am prezentat funcţionarea şi competenţa, a fost pusă la punct în anii 1480, după ce Regii Catolici s-au instalat definitiv la putere. Chiar de la început a avut trăsături ce se vor regăsi pe tot parcursul epocii moderne, până la sfârşitul secolului al XVII-lea, uneori chiar şi mai târziu: dominaţia instituţiei monarhice, care putea încredinţa seniorilor laici sau ecleziastici şi municipalităţilor de *realengo* puteri importante, dar care-şi păstra constant controlul general, graţie curţilor de justiţie şi consiliilor; refuzul de a oferi marilor familii nobiliare un loc prea important în guvernare; tendinţa de a se sprijini, dimpotrivă, pe un personal politic şi administrativ provenit din straturile sociale mijlocii: clerici, *hidalgos* şi *caballeros*, *letrados*; în fine, grija de a-şi recruta slujbaşii de preferinţă din rândul absolvenţilor de şcoli înalte şi de universităţi.

Aceste caracteristici par toate inspirate de un principiu fundamental, niciodată formulat explicit, dar pe care-l găsim aplicat şi în alte domenii ale sectorului administrativ: rezervarea funcţiilor propriu-zis politice exclusiv puterii regale şi, în consecinţă, reducerea problemelor politice din competenţa consiliilor doar la simple probleme tehnice. Aceasta era semnificaţia excluderii nobililor din Consiliul Castiliei, începând din 1480, şi preponderenţa categoriei *letrados*. Consiliul nu era un organ deliberativ propriu-zis unde se elabora politica monarhiei, ci un simplu birou de studiu unde profesioniştii în drept şi administraţie analizau implicaţiile tehnice ale măsurilor vizate şi decise de autoritatea regală. De la instalarea la domnie a Regilor Catolici, această tendinţă de depolitizare a început să se manifeste nu doar la nivelul rolului atribuit Consiliului, ci şi în dispariţia *Cortes*-urilor şi, la origine, în numirea la oraş a coregidorilor însărcinaţi să vegheze la principiul general: să limiteze consiliile municipale doar la examinarea problemelor tehnice (lucrări publice, pieţe locale, urbanism, greutăţi şi măsuri, etc.); să împiedice ca aceste deliberări să capete o turnură politică. Se înţelege,

aşadar, sensul criticilor lui Diego Hurtado de Mendoza asupra locului acelor *letrados* în stat. Mendoza deplângea ideea preconceptă ce presupunea ca toate problemele de stat să fie abordate dintr-o perspectivă pur tehnică şi administrativă, epurându-le de conotaţia politică; cei care erau *letrados* nu trebuiau să se substituie oamenilor de acţiune, politicienilor.

Cortes-urile erau presupuse a reprezenta regatul — *el reino*. Rolul lor se reducea la votul cu privire la *servicios*, impozitele directe. Cum nobilii şi ecleziasticii nu se aflau în cauză, aceste două clase nu participau decât rar, ca de exemplu când trebuiau să depună jurământ în faţa moştenitorului Coroanei. *Cortes*-urile nu mai includeau decât reprezentanţi ai stării a treia şi, pe lângă asta, reprezentanţii erau din ce în ce mai puţini, mai întâi pentru că nu mai erau reprezentate decât puţine oraşe, apoi pentru că deputaţii erau aleşi de aşa manieră încât să incomodeze cât mai puţin puterea regală.

Întrunirea în *Cortes*-uri nu era un drept, era un privilegiu apărat cu grijă, pe care doar şaptesprezece oraşe îl aveau la începutul domniei Regilor Catolici: Burgos, Soria, Segovia, Ávila, Valladolid, Léon, Salamanca, Zamora, Toro, Toledo, Cuenca, Guadalajara, Madrid, Sevilla, Córdoba, Jaén, Murcia. În 1492 se adaugă Granada. Fiecare dintre aceste oraşe pretindea să asigure reprezentarea zonei căreia îi era, într-un anume fel, capitala. Astfel, Salamanca era purtătoarea de cuvânt pentru Ciudad-Rodrigo, iar Zamora vorbea în numele întregii Galicii, dar Santiago de Compostela ar fi preferat să-şi facă auzită vocea fără intervenţia intermediarilor. La această revendicare, ca şi la întreg proiectul de a se extinde privilegiul reprezentării în *Cortes*-uri, cei 18 aleşi se vor opune întotdeauna, unanim.

Fiecare dintre aceste oraşe trimitea doi deputaţi (*procuradores*). Şi la acest stadiu funcţionau privilegiile. Modul de desemnare a acestora varia însă, în general, colegiul electoral era foarte restrâns, iar eligibilii aparţineau aproape întotdeauna patriciatului urban, adică unor grupuri asimilate nobilimii. Paradoxală era votarea impozitelor de către nişte deputaţi ce nu erau contribuabili. Aşadar, deputaţii nu erau chiar reprezentativi pentru oraşul care-i desemna.

S-a admis vreme îndelungată că înfrângerea *Comunidades* consacrase definitiv decadenţa *Cortes*-urilor reduse, începând din 1522, la statutul de simplă cameră de consemnare. Lucrările mai recente obligă la reconsiderarea problemei. *Cortes*-urile au fost mai puţin docile decât s-a spus. Sub Filip al II-lea, în special, discuţiile au devenit mai serioase. Punctul de cotitură apare pe la sfârşitul regenţei acestuia, după înfrângerea Invincibilei Armada (1588). Pentru a continua finanţarea politicii externe, regele plănuia crearea unui nou impozit in-

direct pe consum, cu o cifră de 8 000 000 de ducaţi (de unde şi numele de Milioane sub care a fost cunoscută taxa). *Cortes*-urile au sfârşit prin a accepta în schimbul unor compensaţii importante: oraşele reprezentate în *Cortes*-uri aveau să controleze strângerea şi utilizarea Milioanelor. Cu acest prilej, li s-a oferit dreptul de control asupra fiscalităţii, a administraţiei şi a politicii generale a regatului. Succesul repurtat a fost exploatat în cursul următoarelor domnii. În 1602 s-a organizat Comisia Milioanelor, formată din patru deputaţi, şi care a devenit permanentă în 1611, dispunând de un secretariat şi de instrumente administrative. În 1609, Comisia şi-a consolidat poziţiile: din acel moment a fost singura care a gerat Milioanele, Consiliul de Finanţe pierzând orice atribuţie în acest domeniu. A fost o victorie, dacă luăm în consideraţie faptul că Milioanele deveneau din ce în ce mai importante pentru resursele financiare ale Coroanei.

Trebuie, probabil, să adăugăm la această prerogativă şi noul interes pentru *Cortes*-uri manifestat de oraşele care nu erau reprezentate, nu doar din cauză că deputaţii primeau remuneraţii substanţiale cu prilejul sesiunilor, ci şi pentru că oraşele privilegiate dispuneau de o autonomie aproape totală în stabilirea sumei Milioanelor şi a încasării lor. În 1623, Galicia a cumpărat cu bani grei dreptul de a fi reprezentată în *Cortes*-uri, reprezentare ce avea să fie împărţită, cu rândul, între şapte oraşe. În 1650, regele, mereu în căutare de bani, a vrut să mai accepte încă cinci oraşe care să se bucure de acest privilegiu, dar *Cortes*-urile au protestat vehement. În final, Palencia şi Extremadura au obţinut mult râvnitul drept de reprezentare (privilegiu împărţit, prin rotaţie, aşa cum se procedase şi cu Galicia, între oraşele care cotizaseră pentru a cumpăra dreptul de reprezentare). Deci, la sfârşitul regenţei lui Filip al IV-lea, numărul reprezentanţilor crescuse la douăzeci şi unu.

În august 1665, regele a convocat o sesiune a *Cortes*-urilor, invitate să se reunească la 15 octombrie spre a depune jurământ în faţa moştenitorului tronului. Însă Filip al IV-lea a murit la 17 septembrie. Regina-mamă, Marianna, primind regenţa, a considerat că, în acele condiţii, întrunirea rămăsese fără obiect. *Cortes*-urile din Castilia nu aveau să se mai întrunească niciodată. Reînnoirea impozitelor avea să se facă printr-un acord direct între Coroană şi fiecare dintre oraşele reprezentate în *Cortes*-uri. Cum să interpretăm acest lucru? Trebuie să vedem în asta o victorie a absolutismului asupra a ceea ce mai rămăsese din sistemul reprezentativ, demonstraţia decăderii definitive a unei instituţii care n-a ştiut să-şi apere prerogativele? Ceea ce tocmai am spus despre rolul *Cortes*-urilor în ultimii ani ai secolului al XVI-lea trebuie privit cu reticenţă. I. A. A. Thompson a reînnoit problema prin prisma unor documente inedite sau prost exploatate.

Teza lui este că, dacă aceste *Cortes*-uri nu au fost niciodată reunite sub Carol al II-lea, cauza provenea din faptul că guvernările epocii, prea slabe, au ezitat să-şi asume riscuri. Ultimele *Cortes*-uri, cele din 1660–1664, manifestaseră o puternică opoziţie. Sesiunea se prelungise mult peste cât îşi propuseseră, iar ele nu se pliaseră pe toate cerinţele regelui. Se înţelege de ce regenta Marianna a preferat să nu înfrunte o nouă întrunire la doar câteva săptămâni de la moartea lui Filip al IV-lea.

Anularea din 1665 nu a fost decât una de circumstanţă. În 1667, Coroana a decis să se lipsească definitiv de *Cortes*-uri. Camera Castiliei a dat un net aviz defavorabil oricărei noi întruniri, aducând două serii de argumente: mai întâi, cheltuielile considerabile pe care le-ar fi prilejuit întrunirea (remuneraţiile deputaţilor, diverse gratificaţii, etc.), apoi, şi în special, Camera se temea ca aceste *Cortes*-uri să nu folosească minoratul regelui (Carol al II-lea avea pe atunci cinci ani) ca pretext de a cere o participare la guvernare. Thompson observă că decizia din 1667 nu se referea doar la Castilia, ci se înscria într-o tendinţă generală, iar măsuri similare de anulare au fost luate atunci pentru toate instituţiile reprezentative din toate teritoriile Coroanei. Deci era vorba despre o politică premeditată vădind nu numai o recuperare a absolutismului, dorinţa de a nu mai consulta instanţele reprezentative, ci, dimpotrivă, slăbiciunea puterii regale: Coroana nu se simţea în măsură să se impună în faţa *Cortes*-urilor, dacă acestea ar fi opus rezistenţă.

America

La mijlocul secolului al XVI-lea, imperiul colonial spaniol capătă o organizare politică şi administrativă ce nu avea să mai varieze deloc până în secolul al XVIII-lea. Teritoriile cucerite în Lumea Nouă relevă două tipuri de administraţie, unele instalate pe loc, celelalte aflate în metropolă.

La bază, în oraşele fondate de conchistadori, se aflau municipalităţile numite *cabildos*. Era domeniul rezervat aristocraţiei creole, care dispunea de puteri foarte extinse. Aristocraţii *cabildos* erau capabili să se opună deciziilor puterii regale sau ale reprezentanţilor ei; în general, se foloseau de metoda amânării. Când le displăcea o anumită măsură obiectau că regele fusese prost informat, prin urmare cereau să fie abrogată şi, aşteptând răspunsul, refuzau să o aplice. Tocmai această idee era rezumată şi de o formulă spaniolă: „ne înclinăm în faţa unui ordin al regelui, dar tresărim la executarea lui (*se acata pero no se cumple*). Foarte curând, Coroana a trimis în teren agenţi cu diverse titluri: guvernatori, magistraţi (*alcaldes mayores*), coregidori... cu rolul să aplice legile. Coroana a creat şi circumscripţii, totodată administrative şi judiciare, auditoriile. Prima a

fost instalată la Santo Domingo, în 1511, apoi au urmat altele în Mexico, Guatemala, Guadalajara, Panamá, Lima, Bogotá ...

Teritoriile lăsate în seama indienilor formau două grupuri distincte; unele ce erau încredinţate administraţiei civile, celelalte încredinţate clerului. La conducerea celor dintâi se aflau coregidorii însărcinaţi, teoretic, să-i protejeze pe indieni, să-i evanghelizeze şi să perceapă tributurile datorate Coroanei. De fapt, coregidorii se comportau precum nişte despoţi locali. Sub pretextul de a ameliora condiţiile de trai şi de lucru ale celor pe care-i aveau în administraţie, îi obligau să cumpere anumite unelte, veşminte sau produse, unele absolut inutile, dar asupra cărora coregidorul avea drept de a percepe un procent. Uneori, aceştia se adresau Marilor-Şefi, descendenţi ai fostelor căpetenii ale ţinuturilor, pentru a menţine ordinea şi a organiza corvezile şi perceperea impozitelor. Sistemul permitea abuzurile. Alţi indieni, în număr mare, trecuseră sub tutela ordinelor religioase — dominicane, franciscane şi iezuite, în special. Primii misionari au ajuns în 1523, plini de entuziasm şi convinşi că avea să se nască o nouă creştinătate în acea Lume Nouă, mai pură decât cea din Europa de vreme ce ar fi fost formată din suflete inocente şi ingenue. Misionarii au început să înveţe limbile locale şi să se informeze despre istoria, despre obiceiurile şi religia indienilor. Aveau grijă să păstreze ceea ce li se părea sănătos şi să elimine ceea ce ar fi putut fi asociat păgânismului, şi au înţeles foarte rapid că principalul obstacol în calea evanghelizării venea chiar de la spanioli. Cum ar fi putut indienii să vadă nişte fraţi întru religie în acei oameni pierduţi în vicii, care-i deposedau de bunurile lor, care îi exploatau, le luau femeile şi fetele, şi duceau o viaţă prea puţin conformă cu mesajul evanghelic? Au apărut astfel unele rezervaţii — în spaniolă „scăderi" —, teritorii interzise albilor şi în care indienii, organizaţi în sate, se supuneau tutelei părinteşti a călugărilor. Aceste bune intenţii mergeau adeseori mână în mână cu exploatarea care, fiind clericală, era cu atât mai odioasă faţă de cea laică.

În sfârşit, viceregii reprezentau suveranul în cele două ţări mai importante, Noua Spanie (Mexicul) şi Perú. Primul vicerege din Mexico a fost numit în 1529, cel din Lima în 1543.

În metropolă, Consiliul Indiilor, constituit în 1524, conducea întreaga politică colonială şi avea o triplă misiune: strângea informaţii despre Indii, administra teritoriile şi controla modul în care erau executate ordinele. În acest scop, dispunea de două instrumente relativ eficace: inspecţiile periodice (*visitas*) şi dările de seamă ale mandatelor. Inspectorii (*visitadores*) călătoreau incognito şi nu-şi dezvăluiau identitatea decât după ce ajungeau la destinaţie, şi atunci doar pentru a-şi manifesta pe deplin puterea. Dările de seamă ale mandatului

declanşau un adevărat proces, numit *residencia*: orice funcţionar — vicerege sau coregidor — ajuns la capătul mandatului, trebuia să dea socoteală pentru gestiunea sa. Cei din administraţia lui — creoli şi indieni — aveau drept să facă plângere împotriva lui dacă ei apreciau că au fost victimele unui abuz. La capătul procesului, magistratul putea fi condamnat să plătească prejudiciile comise.

Acest mod de organizare impune să facem nişte observaţii. Mai întâi, şochează subîncadrarea administrativă şi teritorială a acelor ţinuturi. Punctele strategice, precum cele unde se făceau legăturile maritime (Havana, istmul Panamá, Cartagena a Indiilor, Callao etc.), erau apărate de fortăreţe şi de garnizoane, urmărindu-se prevenirea atacurilor venite de la exterior. Pentru a menţine ordinea interioară, autorităţile spaniole nu dispuneau decât de efective foarte slabe. Asta nu a împiedicat Spania să-şi menţină dominaţia fără a întâlni opoziţie nici din partea indienilor, nici din partea creolilor — exceptând revolta colonilor din Perú, în 1543.

Secretul acestei reuşite a ţinut, poate, de natura legăturilor care s-au înnodat între Indii şi metropolă. Dar Indiile trebuiau considerate drept colonii, sau drept regate asociate, aşa cum puteau fi considerate Navarra şi Neapole în Europa? Din 1567, în Perú se aplica principiul: fiecare regat pentru sine. Veniturile obţinute din Perú trebuiau folosite cu precădere în Perú; doar excedentele, dacă existau, puteau fi trimise în Spania. La drept vorbind, problema nu a fost niciodată rezolvată în timpul Habsburgilor. Aceştia au impus respectarea monopolului comercial spaniol iar, în rest, s-au mulţumit să impună câteva principii generale în materie de administraţie publică şi i-au lăsat pe creoli să guverneze aproape singuri. Şi, de altfel, cum să fi făcut altfel, date fiind distanţele? Era nevoie de până la cinci luni pentru ca o scrisoare să sosească din Mexic, şi de şapte-opt dacă era trimisă din Perú. Între momentul în care autorităţile coloniale sesizau Consiliul Indiilor asupra unei probleme şi momentul în care primeau instrucţiunile corespunzătoare, treceau cam doi ani. Între timp, situaţia evolua. În realitate, administraţia locală era, cel mai adesea, supusă ei înseşi; era autonomă în fapt, dacă nu şi de drept. Când Bourbonii au vrut să reia controlul lucrurilor, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, s-au lovit de rezistenţa creolilor.

Din secolul al XVI-lea a existat un conflict virtual între creoli şi funcţionarii regelui, fie că cei din urmă se aflau în teren, fie că-şi desfăşurau activitatea în cadrul Consiliilor Indiilor. Între unii şi ceilalţi existau solidarităţi şi complicităţi, dar şi rivalităţi. Descendenţii conchistadorilor considerau că în Indii se aflau la ei acasă, în teritorii pe care strămoşii lor le-au cucerit fără ajutorul regelui. Doreau să obţină profit de pe urma acestui lucru şi judecau drept

intolerabile iniţiativele şi controalele agenţilor regali, pe care-i acuzau că-i aruncă în mizerie, contestându-le dreptul de a exploata Indiile şi pe indieni după cum credeau ei de cuviinţă. Exista, în germene, un complex creol de frustrare, ceea ce avea să aibă consecinţe grave la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

COROANA DE ARAGÓN

Coroana de Aragón forma cel de-al treilea ansamblu teritorial din monarhia hispanică. La cele două componente iniţiale — Aragón şi Catalonia — s-au adăugat Valencia, Baleare, Sardinia, Sicilia şi regatul Neapole.

Consiliul Aragónului, datând din 1494, era singura instituţie comună. Creând Consiliul Italiei, Filip al II-lea a separat în fapt Neapole şi Sicilia de restul Coroanei. Alcătuit dintr-un preşedinte care purta titlul de vicecancelar, din şase regenţi (câte doi pentru Aragón, Catalonia şi Valencia), dintr-un trezorier general şi dintr-un prelat, Consiliul se ocupa în special de problemele comune ale Coroanei de Aragón. De fapt, puterile lui erau foarte limitate: nu era nici măcar o curte supremă de justiţie, fiindcă Aragónul şi Catalonia refuzau să facă apel în faţa lui. Componentele Coroanei aveau tendinţa de a vedea în regenţi nişte reprezentanţi ai puterii regale şi îi bănuiau că doreau să le restrângă autonomia canalizându-le către mai mult autoritarism. În Castilia, dimpotrivă, regenţii erau consideraţi prea sensibili la interesele locale, deşi erau numiţi de către rege.

Cei din Aragón erau îngrijoraţi pentru autonomia lor faţă de Coroana de Castilia, bineînţeles, dar şi faţă de celelalte membre: cei din Valencia, de exemplu, nu agreau să fie confundaţi cu catalanii. Legăturile dintre ei erau foarte slabe şi niciodată nu au fost văzuţi făcând front comun împotriva suveranului. Războiul civil al *Germanías* din Valencia (1519–1522) şi-a găsit puţine ecouri în Catalonia. În 1591, Aragónul, care-l acuza pe Filip al II-lea că ar fi adus atingere libertăţilor sale tradiţionale, nu a primit susţinere nici de la Catalonia, nici de la Valencia, iar catalanii, în 1640, aveau să lupte singuri împotriva lui Filip al IV-lea.

În lipsa instituţiilor comune, teritoriile Coroanei de Aragón aveau caracteristici care le distingeau de celelalte domenii castiliene. Pretutindeni, puterea regală îşi vedea autoritatea redusă din cauza reglementărilor constituţionale şi a uzanţelor tradiţionale, adeseori constrângătoare. Fenomenul este cunoscut sub numele de „pactism": suveranul era obligat să respecte aceste reguli. După formularea folosită de Elliott, Habsburgii erau regi absoluţi în Castilia şi monarhi constituţionali în Aragón. Peste tot existau instituţii similare, viceregi

care, în Catalonia şi în Valencia, păreau nişte simpli purtători de cuvânt (*portant-veus*) ai suveranului; auditorii sau curţi supreme de justiţie; *Cortes*-uri (exceptând Majorca), alcătuite din reprezentanţi ai celor trei state (puteri): nobilimea[236], clerul, obştile.

În principiu, *Cortes*-urile nu puteau să se întrunească decât în prezenţa suveranului. Pentru a nu-şi înmulţi deplasările, Habsburgii au luat obiceiul de a convoca simultan cele trei adunări — bineînţeles că ele deliberau separat — în oraşul aragonez Monzón. *Cortes*-urile aveau trei funcţii: votau sau amendau legile, forurile (*fueros*) în Aragón, constituţiile în Catalonia; controlau actele administraţiei; votau impozitele.

Constituţia catalană, numită şi a observării (sau *Poc valdría*), promulgată în 1481, putea servi ca model pentru întreaga Coroană de Aragón. Un text din 1622 îi rezuma astfel spiritul: „În Catalonia, puterea supremă şi autoritatea asupra provinciei nu depindeau doar de Maiestatea Sa, ci de Maiestatea Sa şi de cele trei puteri ale provinciei, care aveau puterea absolută şi supremă de a face şi desface legile şi de a modifica organizarea şi administrarea provinciei." Deci sursa dreptului erau legile „elaborate de către rege şi de către ţară", şi legile votate în *Cortes*-uri. Spre deosebire de *Cortes*-urile din Castilia, cele din Aragón au avut puterea legislativă. În plus, înainte de a vota impozitele, ele trebuiau să epuizeze celelalte puncte de pe ordinea de zi; suveranul trebuia, mai ales, să dea explicaţii asupra conduitei agenţilor săi, acuzaţi frecvent că încălcau cutumele. Se explică astfel tendinţa de a nu convoca acele *Cortes*-uri decât din când în când, atunci când nu se mai putea face altfel. În intervalul dintre sesiuni, o emenaţie a *Cortes*-urilor, Deputăţia, alcătuită din câte doi reprezentanţi ai fiecărei puteri[237], se ocupa de strângerea impozitelor şi gera finanţele din teritoriu: drepturi de vamă, taxe şi impozite indirecte. În fond, era o emanaţie a oligarhiilor locale.

Comunele îşi alegeau liber conducătorii, conform unui complex sistem (*insaculácion*) în care se ţinea cont şi de tragerea la sorţi şi de cooptare. Se puneau în săculeţi numele celor care erau susceptibili a ocupa funcţiile municipale şi se extrăgea un anumit număr de bilete. Funcţiile erau anuale, spre deosebire de ceea ce se întâmpla în Castilia, unde consilierii erau titulari; „cetăţenii onorabili" (notabilităţile) monopolizau puterea. Cu mici deosebiri, formule similare existau şi în celelalte ţinuturi. Saragosa era administrată de un Mare Consiliu şi de un consistoriu restrâns de cinci juraţi. Acelaşi lucru se întâmpla şi la Barcelona şi la Valencia: un Mare Consiliu (Consiliul Celor O Sută), şi un consiliu restrâns alcătuit din cinci-şase persoane aparţinând micii nobilimi sau burgheziei. Fiindcă oraşele dispuneau de propriile

impozite, ele aveau adeseori venituri mai mari decât ale regelui. În secolul al XVII-lea, Coroana pretindea să se ceară oraşelor catalane a cincea parte din încasările anuale; însă opoziţia Barcelonei a făcut ca acest plan să eşueze.

În teritoriile Coroanei de Aragón nobilimea ocupa un loc mult mai important decât în Castilia. Regimul seniorial se exercita aproape fără constrângeri. Mulţi dintre seniori îşi păstrau dreptul de viaţă şi de moarte asupra ţăranilor lor şi, în plin secol al XVII-lea, seniorii catalani pronunţau încă unele condamnări la moarte. Ne putem, deci, întreba care era conţinutul real al „libertăţilor" aragoneze de care romanticii erau atât de mândri. Oare nu erau acestea nişte vestigii arhaice de care se slujeau cei puternici, departe de ideea de protejare a individului, nişte obstacole în calea evoluţiei şi progresului? Ne punem această întrebare când vedem dificultăţile pe care le-au avut viceregii în lupta lor împotriva a ceea ce părea un flagel cronic al ţărilor Coroanei de Aragón în mare parte a domniei Habsburgilor: banditismul. Tâlhari organizaţi pustiau ţinutul, adeseori protejaţi sau recrutaţi de către seniori. Pentru a reprima acţiunile lor, viceregii nu au ezitat, în mai multe rânduri, să facă presiuni asupra *fueros*, ceea ce atrăgea plângeri din partea reprezentanţilor poporului[238].

Instituţiile Coroanei de Aragón trebuiau să garanteze, în principiu, interesele reciproce ale celor două părţi, suveranii şi supuşii. În realitate, suveranul dispunea de o marjă prea îngustă de manevrare. Mai întâi, nu mai aveau forţe militare la dispoziţie, ci doar câteva trupe ce asigurau paza frontierelor. Supuşii Aragónului nu puteau fi mobilizaţi decât dacă teritoriul naţional era invadat şi, în plus, trebuia ca şi regele să fie prezent. Suveranul nu putea conta decât pe resursele patrimoniului regal — foarte restrâns[239]. În rest, trebuia să se adreseze *Cortes*-urilor care nu doar că votau impozitele, ci le şi percepeau şi gerau prin intermediul Deputăţiei de bunăvoinţa căreia depindea, în condiţiile date, totul. Aceasta putea bloca funcţionarea puterilor publice şi le refuza participarea. Or, deputaţii erau în mâinile unei oligarhii care-şi apăra cu înverşunare privilegiile. Exista o opoziţie între exigenţele unui stat modern şi legalitatea constituţională a ţărilor din Coroana de Aragón.

În Aragón, se remarcă patru mari oponente: Aragónul propriu-zis, Valencia, Catalonia şi Majorca.

Regatul Aragón

Aragonezii cereau ca reprezentanţii regelui la Saragosa să fi fost născut în ţinut. Aşa a şi fost în secolul al XVI-lea dar, după gravele incidente provocate de afacerea Antonio Pérez, Coroana a desemnat sistematic numai castilieni.

Instituţia caracteristică era aceea a Marelui Magistrat (*Justicia mayor*), datând de la sfârşitul secolului al XIII-lea şi, la origini, ea desemna, după cum o arată şi numele ei, pe magistratul însărcinat să judece diferendele între nobili, şi între nobili şi rege. Treptat, atribuţiile lui au crescut: *justicia* a devenit supraveghetorul aşa-numitelor *fueros*; îi revenea sarcina de a veghea ca ele să fie respectate constant şi de a denunţa atingerile aduse autonomiei aragoneze. În această misiune a lui *justicia* era asistat de cinci locţiitori, magistraţi numiţi de rege dintr-o listă de şaisprezece nume trase la sorţi în *Cortes*-uri. *Justicia* era şi el numit de către rege şi, din 1439 până în 1591, funcţia nu a ieşit niciodată din cadrul familiei Lanuza. Lipsa de experienţă a celui din urmă dintre Lanuza, în 1591, avea să-l coste viaţa. De la *Cortes*-urile din Tarazona (1592), care s-au întrunit după afacerea Antonio Pérez, regele şi-a concentrat din nou atenţia asupra acestei instituţii, pe care a reorganizat-o, aşa cum făcuse şi cu funcţionarea *Cortes*-urilor, dar, contrar legendei întreţinute de istoriografia liberală, Filip al II-lea nu a suprimat acele *fueros*; s-a mulţumit doar să reformeze ceea ce era depăşit.

Catalonia era alcătuită din două părţi: principatul Cataloniei propriu-zis şi, până la Tratatul Pirineilor (1659), comitatele Rousillon şi Cerdagne care aveau guvernatori generali distincţi. Era un teritoriu relativ restrâns, a cărui populaţie nu depăşea 400 000 de locuitori în 1553. Oraşul cel mai important era Barcelona, cu 30–40 000 de locuitori. Mult mai în urmă se afla Perpignan (mai puţin de 9 000), Gerona (6 000) şi Lérida (6 000). Din 1512, viceregele era şi căpitan general. Această funcţie, ale cărei atribuţii n-au încetat să sporească, îi dădea posibilitatea de a depăşi limitele pe care i le impusese sistemul constituţional catalon. Pentru problemele judiciare, el era asistat de teologii din *Consell real*, auditoriul. Teritoriul era divizat în şaptesprezece districte sau judecătorii, la rândul lor divizate în circumscripţii.

În regatul Valenciei, viceregele trebuia să fie originar din Coroana de Aragón. Regula nu a fost decât parţial respectată sub Habsburgi. Din 1523 până în 1536, postul a fost ocupat de Germaine de Foix, văduva lui Ferdinand Catolicul, apoi, până în 1550, de al treilea soţ al acesteia, Ferdinand de Aragón, duce al Calabriei. În majoritatea cazurilor erau numiţi castilieni. Administraţia regatului cuprindea două circumscripţii, conduse de geranţi sau de *portant-veus*. Prima avea drept capitală Valencia şi cuprindea partea de nord a teritoriului, până la Jijona; era, la rândul ei, divizată în două locotenenţe generale (Castéllon şi Játiva). A doua circumscripţie avea drept capitală Orihuela. Aceeaşi structurare se aplica în cele două circumscripţii, Valencia şi Orihuela, şi în cazul problemelor fiscale şi ale gestionării patrimoniului regal. Ca şi Aragónul, Valencia deţinea

încă din secolul al XIII-lea un *Justicia criminal*, dar cu atribuţii diferite. Mai întâi, competenţa acestui magistrat era limitată la problemele judiciare; nu era supraveghetorul „libertăţilor" regatului, ceea ce-i conferea mai puţin prestigiu şi autoritate. Mai apoi, un tribunal specific oraşului Valencia propunea trei nume, dintre care regele îl desemna pe titularul postului.

CRIZA DIN 1640

În ansamblul teritorial reprezentând monarhia spaniolă, Castilia se detaşa net, şi asta chiar de la începuturi. Această superioritate deriva mai ales din importanţa pe care aceasta o avea în cadrul monarhiei. Castilia era teritoriul cel mai populat şi cel mai bogat şi, până în 1620, a fost şi cel mai dinamic. Armata Castiliei a cucerit regatul Neapole, chiar dacă Ferdinand a preferat să-l alipească Coroanei de Aragón. Înainte de a părăsi Spania, în mai 1520, Carol Quintul declara *Cortes*-urilor din La Coruña că avea intenţia de a face din Castilia temelia imperiului, nu doar pentru a flata orgoliul naţional al locuitorilor ei, ci şi pentru că regatul era singurul în măsură să-i asigure resursele pentru politica lui. Aşa-numiţii *comuneros* ştiau prea bine acest lucru atunci când au refuzat rolul de furnizor de trupe şi de credite fiscale pentru ţinutul lor. Înfrângerea lor a lăsat mână liberă suveranilor. Sub Filip al II-lea, Castilia se afirmă încă puţin ca lider, din aceleaşi motive: rămânea în fruntea monarhiei datorită dezvoltării economice şi numărului populaţiei. În secolul al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea, situaţia nu era deloc strălucitoare în Aragón şi în Catalonia. Valencia trecea şi ea printr-o serie de dificultăţi. Regatul acesta cunoscuse, din 1480 şi până în 1520, o perioadă de prosperitate. Pe atunci Valencia era primul port al Coroanei de Aragón, chiar mai activ decât Barcelona. Comerţul şi industria (ţesătorii şi mătăsării) erau înfloritoare; în 1501, se deschide o universitate municipală. În această perioadă, au fost ridicate monumentele ce atestă şi astăzi această prosperitate: Camera de Comerţ (*Lonja*), Palatul Obştei... Oraşul număra 75 000 de locuitori. Criza *Germanías* (1519–1522), provocată de tensiunile sociale, a oprit această perioadă de avânt. Agricultura a trecut înaintea comerţului şi a industriei, nobilimea rurală a surclasat burghezia negustorească şi manufacturieră, chiar dacă portul Alicante a preluat, în parte, sarcinile celui din Valencia. În acelaşi timp, banditismul începea să se manifeste. Piraţii barbari şi-au înmulţit incursiunile în zona litoralului, iar prezenţa unui grup de morisci ce nu puteau fi asimilaţi crea probleme.

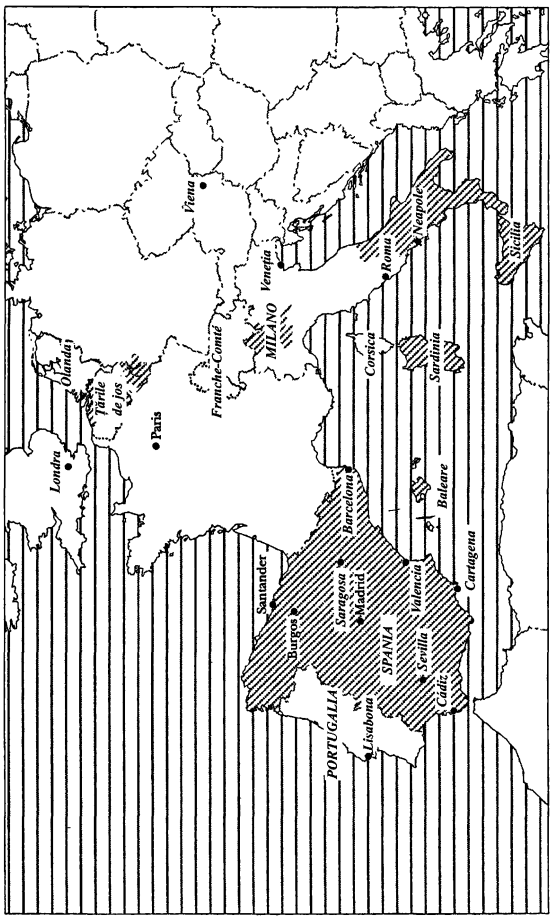

Monarhia hispanică la sfârşitul secolului al XVII-lea

Acestea au fost motivele care au generat supremaţia Castiliei asupra celorlalte teritorii monarhice. Primii Habsburgi au luat act de situaţie şi s-au sprijinit pe Castilia care, în plus, avea avantajul că nu opunea prea multă rezistenţă legală la solicitările de credite şi de trupe. Ei nu au încercat nici un moment să învingă prin forţă opoziţiile pe care le întâlneau în ţinuturile Aragónului. Chiar Filip al II-lea, adeseori prezentat ca autoritar şi centralizator, a respectat tot ce însemna *fueros*[240]. Elitele portugheze, catalane şi valenciene, au adoptat progresiv castiliana ca limbă de cultură, iniţiativă spontană ce nu a fost însoţită de nici o presiune politică. Pe toată perioada Habsburgilor, catalana a rămas limba administraţiei şi a poporului. Majoritatea pamfletelor catalaniste din perioada 1640–1652 erau scrise în castiliană; este adevărat că se urmărea ampla difuzare a lor[241].

În secolul al XVII-lea, Olivares era conştient că situaţia nu mai putea dura: Castilia era epuizată. Prin urmare, dorea să consolideze uniunea teritoriilor peninsulare, supunând toate regatele Spaniei aceluiaşi drept, la aceeaşi fiscalitate şi aceleiaşi administraţii. Concepea ca această unificare să se deruleze după modelul castilian. Trebuie să vedem în această tentativă o dovadă a imperialismului castilian? Contele-duce dorea să contopească aceste componenete monarhice într-o comunitate naţională: să facă în aşa fel încât Filip al IV-lea să fie rege al Spaniei, şi nu al Castiliei, al Portugaliei, al Aragónului, al Valenciei, conte al Barcelonei, etc. Ideea nu era una nouă. În 1598, juristul Alamos de Barrientos făcea recomandări asemănătoare: ar fi fost convenabil să fie încurajate mariajele mixte între castilieni şi ceilalţi, să nu fie niciodată numit un funcţionar în ţara de origine, să se organizeze vizite frecvente ale regelui în toate regiunile. Astfel, s-ar fi ajuns la un „regat format din mai multe provincii, dar unificat: regele ar fi fost rege peste întreg ansamblul teritorial". Olivares a transpus această idee; să se păstreze regatele, dacă asta se dorea, dar să se unifice legislaţia — „*multa regna sed una lex*".

Nefericirea lui Olivares a fost că a ajuns prea târziu. Unitatea naţională ar fi putut fi săvârşită de Regii Catolici recurgând la violenţă împotriva supuşilor din Coroana de Aragón[242]. Oare nu înfrânsese Ferdinand orice rezistenţă atunci când îşi propusese să impună Inchiziţia, în ciuda acelor *fueros*? Coroana Aragón ar fi fost asociată gloriei Imperiului şi exploatării Lumii Noi. Nici Regii Catolici, nici cei trei primi Habsburgi, nu au urmat această cale, ci s-au acomodat cu o situaţie care, date fiind condiţiile, nu incomoda prea mult. Evident că Aragónul contribuia puţin la cheltuielile umane, dar starea economiei sale nu-i permitea altceva mai bun, de vreme ce Castilia, în plină expansiune, nu punea probleme.

Sub Filip al IV-lea totul s-a schimbat. Pentru a construi o politică de prestigiu în Europa, regele nu mai putea conta doar pe resursele unei Castilii sleite şi ruinate. În aceste condiţii a avut loc o orientare către teritoriile asociate, cărora li s-a amintit, într-un târziu, că erau parte integrantă a monarhiei şi că trebuiau să participe la cheltuielile comune! Se înţelege că aceste teritorii au ezitat să o facă, temându-se să nu fie şi ele târâte în naufragiul Castiliei[243]. Să adăugăm la acestea resentimentele vechi împotriva unei Castilii ce a fost pentru multă vreme dominatoare, contra unui sistem de guvernare în care supuşii de altă naţionalitate decât castilieni erau foarte puţini, împotriva unui suveran care nu-şi vizita ţinuturile periferice decât din timp în timp, şi doar pentru a cere noi contribuţii. Persoana regelui devenise o noţiune îndepărtată, deşi loialitatea faţă de ţinutul natal, faţă de obiceiuri, faţă de limbă, erau şi mai puternice. Era vorba despre un sentiment naţional pe cale de a se forma; teritoriile Coroanei de Aragón se temeau să-şi piardă identitatea, amestecându-se într-o Spanie care se oferea să împartă cu ele doar sacrificiile. Această stare de apirit avea să sfârşească, în Catalonia şi în Portugalia, prin punerea la punct a unor proiecte de secesiune.

În 1625, Olivares expunea proiectul cunoscut sub numele de Uniunea Militară (*Unión de Armas*). În Ţările de Jos s-au reluat ostilităţile; începe Războiul de 30 de Ani, iar Spania, din solidaritate cu Habsburgii din Austria, nu putea rămâne deoparte. Ţinând la prestigiul ei internaţional, Spania trebuia să-şi apere faima europeană. Pentru a „uşura" Castilia[244], Olivares cere celorlalte regiuni ale monarhiei să participe la cheltuielile comune, fiecare fiind invitată să furnizeze şi să plătească un contingent, în funcţie de mărimea populaţiei: Catalonia — 16 000 de soldaţi, Aragón — 10 000, Valencia — 6 000, Castilia şi Indiile — 44 000, Portugalia — 16 000, Sicilia — 6 000, Milano — 8 000, Flandrele — 12 000, Balearele şi Canarele — 6 000. În total se spera la recrutarea şi echiparea unei armate de 144 000 de soldaţi. *Cortes*-urile din 1626 au fost de acord cu proiectul. Cele din Valencia şi din Aragón au sfârşit prin a se lăsa înduplecate, dar după ce au redus considerabil contribuţia cerută[245]. În Catalonia, dimpotrivă, Olivares a întâmpinat dificultăţi şi mai serioase, prin urmare a trebuit să se resemneze cu suspendarea *Cortes*-urilor.

Proiectul se sprijinea pe un postulat: Catalonia era bogată în oameni şi bani, însă situaţia reală era mult mai complexă. E o certitudine că, în secolul al XVII-lea, curba demografică urcase ca urmare a două fenomene: Catalonia a fost relativ ferită de epidemiile ucigaşe ce devastaseră Spania încă din 1599 şi, pe lângă asta, a primit numeroşi imigranţi francezi. Prin contrast cu ceea ce se petrecea în Castilia, ea părea o ţară prosperă şi bine populată; în 1630, i se atribuia

un milion de locuitori, pe când, de fapt, nu avea decât 400 000! Obştea şi Consiliul Barcelonei găseau că ceea ce li se cerea era exagerat. Nu au fost luate în consideraţie, iar opoziţia lor a fost pusă pe seama relei-voinţe şi a refuzului de a participa la efortul colectiv, iar juridismul autorităţilor catalane exaspera guvernul. În 1632, Filip al IV-lea şi Olivares au mers la Barcelona pentru a relua lucrările *Cortes*-urilor, dar nu au reuşit să-şi convingă interlocutorii. Unii au recomandat folosirea forţei pentru a înfrânge opoziţia[246]; Olivares a refuzat.

Războiul cu Franţa, în 1635, a fost prilej pentru noi tensiuni. În Rousillon, Fontarabia şi Salses erau ameninţate. Pentru organizarea apărării, Madridul s-a adresat din nou Cataloniei care, în februarie 1638, a oferit 10 000 de livre. Olivares considera că era o sumă derizorie pentru că trăise cu iluzia că regatul Cataloniei era bogat. De această dată, neînţelegerea a fost şi mai gravă: Olivares avea impresia că aceşti catalani nu dovedeau prea mult entuziasm în a-şi apăra propriul teritoriu, Rousillon. La rândul lor, catalanii considerau că participarea lor nu era apreciată la adevărata valoare; nu doreau să rupă legătura cu Madridul, dar erau convinşi că Olivares era inamicul lor. În iulie 1638, în timpul unei reînnoiri a Obştei, prin tragere la sorţi au fost desemnaţi Pau Claris, canonic din Urgell, şi Francisc de Tamarit, amândoi ostili Castiliei. Deputăţia a protestat puternic împotriva interdicţiei de a face comerţ cu Franţa, în virtutea stării de război, ceea ce stingherea interesele catalanilor. Încă odată, Catalonia părea să se dezintereseze de problemele comune, sau cel puţin aşa credea contele-duce.

Aşa s-a ajuns la revolta din 1640, datorată conjugării a două mişcări paralele: revolta urbană a oligarhiei Barcelonei, sprijinită de juriştii ei, şi exasperarea ţăranilor împotriva armatei. În fond, în 1634, trupele nu au încetat traversarea Cataloniei, staţionând mai mult sau mai puţin înainte de a fi îmbarcate spre Italia. Războiul din Franţa, din 1635, a amplificat această mişcare. De această dată, întăririle au fost dirijate către Rousillon. Staţionarea soldaţilor era întotdeauna un dezastru pentru sate fiind însoţită de furturi, jefuiri, violuri, transpuse dramatic de Caldéron în *Judecătorul din Zalameea*. Au avut loc grave incidente. În iulie 1638, armata a jefuit târgul Palafrugell; în mai 1640, populaţia din Santa Coloma de Farners a condamnat la moarte un funcţionar regal însărcinat să asigure staţionarea trupelor. Revolta a ajuns şi în regiunea Gerona, apoi în întreaga Catalonie rurală. La 22 mai 1640, rebelii au intrat în Barcelona, dar s-au retras după ce l-au eliberat pe deputatul Tamarit, încarcerat din martie în urma luărilor sale de poziţie ostile lui Olivares. Peste cincisprezece zile, în timpul „Sărbătorii Domnului însângerat" (*Corpus de sangre*), la 7 iunie, secerătorii veniţi să participe la procesiunea tradiţională organizată

cu ocazia secerişului pun stăpânire pe Barcelona şi-l asasinează pe vicerege. Era începutul revoltei secerătorilor al căror cântec (*Els Segadors*) este şi astăzi imnul naţional catalan. Ţăranii, sensibili la campania anticastiliană — pentru ei soldatul, funcţionarul, agentul fiscal erau castilieni, deci nişte străini —, aveau propriile revendicări: revolta era descătuşarea vechilor resentimente îndreptate împotriva seniorilor şi a regimului seniorial. Strigătul lor de război era: „Trăiască pământul!" (*Visca la terra*). Aceştia se considerau a fi armata lui Hristos, însărcinaţi să pună capăt tuturor nedreptăţilor.

Administraţia locală era copleşită. Notabilităţile Obştei se străduiau să strunească şi să domine mişcarea populară. Nu au reuşit decât parţial. În loc să se sprijine pe ei, Olivares îi considera nişte trădători şi a decis să reprime revolta prin forţă. Obştea era prinsă între două focuri; trebuia să organizeze rezistenţa faţă de armata regală şi, în acelaşi timp, să restaureze ordinea, deoarece mişcarea ţărănească începuse să semene cu o revoluţie socială. Incapabilă să stăpânească situaţia, Obştea s-a întos către Franţa: i-a oferit lui Ludovic al XIII-lea să devină conte de Barcelona cu condiţia de a respecta autonomia principatului (ianuarie 1641). Pentru a nu cădea sub dominaţia Castiliei, Catalonia se oferea Franţei. Viceregii castilieni au fost înlocuiţi cu alţii francezi, dar cu deosebirea că cei noi aveau o armată la dispoziţie, ceea ce nu fusese cazul castilienilor. Castiliei aveau să-i trebuiască treisprezece ani pentru a recuceri Catalonia. În octombrie 1652, Consiliul Barcelonei i se supune lui Filip al IV-lea; în anul următor, se reintegrează monarhiei hispanice şi restul Cataloniei.

Revolta catalanilor i-a încurajat pe portughezi, la cealaltă margine a peninsulei, să se scuture şi ei de sub tutela Castiliei. Filip al II-lea se arătase respectuos faţă de instituţiile portugheze. Sub Filip al III-lea lucrurile s-au schimbat: ducele de Lerma nu mai avea aceleaşi scrupule, iar sub Filip al IV-lea tensiunea s-a agravat. Nu fusese niciodată acceptată pe deplin unirea cu Castilia, însă astăzi este recunoscută de către mai mulţi istorici portughezi: sub Habsburgi, Portugalia îşi păstrase autonomia. Olivares nu a repus în cauză această autonomie, ci doar a vrut să reformeze vămile, fiscalitatea, recrutarea magistraţilor. Procedând la acestea, el aducea atingere intereselor particulare şi şi-a atras dezaprobarea, apoi ostilitatea din partea juriştilor, a ecleziaştilor şi a aristocraţilor. În toamna anului 1637, izbucnise o revoltă la Evora împotriva majorării impozitelor pe sare. Or, sarea era un produs foarte solicitat, utilizat în alimentaţia oamenilor şi a animalelor şi în conservarea peştelui şi a cărnii, ca şi în unele industrii, precum tăbăcăria. În Portugalia, sarea servea şi ca monedă de schimb în comerţul internaţional, ceea ce-i permitea să compenseze

deficitul înregistrat în comerţul cu cereale. Lui Olivares i se atribuia intenţia de a stabili un monopol al statului asupra sării. Revolta de la Evora a fost înfrântă cu uşurinţă, însă această manifestare mărturisea, totuşi, o nemulţumire profundă. În special iezuiţii susţinuseră din răsputeri revendicările, ceea ce dă de gândit în privinţa amplorii nemulţumirilor acumulate. Mai era şi situaţia internaţională caracterizată, în special, prin reluarea ostilităţilor din Ţările de Jos. În Asia, ca şi în Brazilia, comptoarele portugheze erau atacate de olandezi; imperiul colonial era ameninţat. Ameninţaţi de pericol, negustorii preferau să se desolidarizeze de Spania, pentru a salva ce mai putea fi salvat. La Evora, în 1637, a avut loc revolta poporului, fără nobilime. În decembrie 1640, a avut loc o lovitură de stat a nobililor: o conspiraţie l-a adus pe ducele de Bragança la putere şi a fost proclamat rege sub numele de João al IV-lea. A fost mai mult o lovitură de stat decât o insurecţie, în favoarea situaţiei create de revolta catalanilor, iar operaţiunea a reuşit. João al IV-lea a semnat o înţelegere cu olandezii, apoi a obţinut sprijinul Angliei şi al Franţei. Obligat să lupte pe două fronturi, Olivares a dat prioritate luptei din Catalonia pe care dorea s-o recucerească cu orice preţ. Portugalia a profitat de acest lucru pentru a se reorganiza. În 1668, Spania îi recunoaşte independenţa.

Nu ne vom extinde şi asupra conspiraţiei marchizului de Ayamonte şi a ducelui de Medinasidonia din 1641. Se urmărea, oare, ca Andaluzia să devină independentă? E o certitudine. În 1648, conspiraţia ducelui de Híjar pare mai serioasă. Acestui mare senior i s-a atribuit intenţia de a se proclama rege al Aragónului independent, dar iniţiativa nu avea sprijinul şi fundamentul populaţiei. În ansamblu, Aragónul şi Valencia nu s-au solidarizat cu Catalonia. Nu a mai lipsit mult până în 1640 când, în „cel mai nefast an al monarhiei", după cum recunoştea şi Olivares, Spania era ameninţată de sciziune. Edificiul construit de Regii Catolici şi de primii Habsburgi se clătina. Portugalia se separă de monarhia ce reuşeşte să păstreze Catalonia, dar o Catalonie amputată de Rousillon şi de Cerdagne pe care Tratatul Pirineilor (1659) le atribuise definitiv Franţei. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, succesorii lui Olivares au tras învăţăminte din acest eşec şi s-au ferit să reia proiectele de integrare. S-a revenit la *statu-quo*. Monarhia hispanică rămânea o confederaţie în care teritoriile asociate îşi vedeau confirmată autonomia, poate chiar consolidată; era fenomenul cunoscut sub numele de *neoforalism*, întoarcerea la respectarea cu stricteţe a *fueros*-urilor.

Au fost acestea o criză a Spaniei, sau o criză generală a societăţilor europene? La mijlocul secolului al XVII-lea, toate marile naţiuni erau copleşite de dificultăţi similare; să ne gândim la revoluţia din Anglia, la mişcările Fron-

dei din Franţa, etc. Toate aceste crize dovedesc slăbiciunea monarhiilor occidentale, defectele din structurile puterii. În jurul anului 1650, lumea se schimbă. Revoluţia ştiinţifică şi consolidarea statului au tulburat datele anterioare. Odată ce criza a fost depăşită, unele naţiuni — Franţa, Anglia — au abordat cu vitalitate noile realităţi; îşi fac apariţia state noi, precum Olanda; altele intră într-o epocă a decadenţei, ceea ce a fost şi cazul Spaniei.

IDEOLOGIA DE STAT

Monarhia catolică organizată odată cu urcarea pe tron a Regilor Catolici poate fi considerată drept un model de absolutism? Dacă absolutismul este, după cum consideră Roland Mousnier, „o putere legitimă încarnată într-o persoană, legea în persoană", atunci Spania Regilor Catolici şi a Habsburgilor a fost un stat absolutist. Esenţa puterii era concentrată în suveran şi nici o instituţie nu putea, teoretic, să-i limiteze exercitarea ei.

Această situaţie, ce i-a contrariat pe unii ideologi, îşi începuse evoluţia mai demult. Începând din 1450, ambiţiile aristocraţiei, dezvoltarea activităţilor economice şi diversificarea socială au împământenit antagonisme care, sub domnia Regilor Catolici, au găsit o soluţie pragmatică: constituirea unei puteri regale puternice, a unui stat înzestrat cu instrumente eficace. Acest stat avea tendinţa de a absorbi toate puterile şi de a se institui ca unica forţă politică organizată dar, în acelaşi timp, se observa persistenţa şi chiar consolidarea teoriilor scolastice ce urmăreau să apere şi să garanteze drepturile comunităţii. Decalajul acesta dintre o practică absolutistă şi doctrinele populiste reafirmate constant a stat la originile Spaniei moderne.

Vedem opunându-se două concepţii despre stat: una mai conformă cu teoriile medievale care arătau că statul este o comunitate perfectă orientată către un scop care funcţionează ca o adevărată raţiune de a fi, binele comun; cealaltă, în care statul este tot o comunitate perfectă, dar în care nimic nu poate interveni pentru a-i limita puterea. Prima tindea să amintească de faptul că orice societate se sprijinea, la pornire, pe un pact implicit între guvernanţi şi guvernaţi ceea ce antrena, prin consecinţă, obligaţii reciproce, de natură contractuală. În aceste condiţii s-ar fi ajuns a fi preferate nişte instituţii bune în locul unui rege bun, pentru a se garanta binele comun. Cea de-a doua concepţie tindea să pledeze în favoarea unei „monarhii paternale", dacă nu paternaliste, preocupate de bunăstarea supuşilor, dar în care aceştia ar fi trebuit să depindă de înţelepciunea

suveranului, un suveran ce ar fi trebuit, prin urmare, să se pregătească temeinic pentru misiunea lui, ca de exemplu să fie informat cu privire la linguşitorii sau sfătuitorii rău intenţionaţi. Fără a fi niciodată abandonată, prima concepţie nu a încetat să piardă teren în favoarea celei de-a doua. În fond, cele două luau act de de o evoluţie politică ce părea ireversibilă, întărirea puterii regale, şi ambele urmăreau acelaşi scop: să limiteze arbitrariul regal fie prin reafirmarea vechilor teorii, fie apelând la consideraţii morale, fără ca nici unul dintre aceste eforturi să reuşească a pune la punct instituţii capabile să le şi traducă în fapte.

La baza teoriilor scolastice moştenite de la Toma d'Aquino şi reactualizate în secolul al XVI-lea de dominicanul Francisco de Vitoria (1483–1546) şi de iezuitul Francisco Suárez (1458–1617) se află ideea comunităţii politice percepute ca un corp organic. Statul era un soi de organism viu al cărui creier era suveranul, iar supuşii erau membrele. Această idee a condus la o alta, aceea a dualităţii suveranului şi a corpului social — în spaniolă: *rey-reino*. *Reyno* putea avea două semnificaţii în Spania secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea: era teritoriul pe care se exercita autoritatea suveranului şi, de asemenea, reprezentarea politică a acestui teritoriu, *Cortes*-urile. Se ridica problema priorităţii unuia dintre ele faţă de celelalte: tendinţa firească era ca cel privilegiat să fie creierul, adică suveranul. Aceasta era şi poziţia lui Domingo de Soto, preluată de Aristotel: regele era superior corpului social. Era ideea unei monarhii autoritare, dacă nu absolutiste.

Cei doi temeni (*rey, reino*) pot fi consideraaţi drept constituenţii unei realităţi superioare ce-i înglobează şi-i surclasează, comunitatea. Din această perspectivă, supremaţia o avea comunitatea care era, deci, depozitara suveranităţii, astfel încât se ajungea la cuvintele lui Azpilcueta: „Regatul nu aparţine regelui, ci comunităţii; suveranitatea aparţine, prin dreptul natural, comunităţii şi nu regelui; de aceea comunitatea nu putea renunţa la ea." La sfârşitul secolului al XVI-lea, Mariana îşi atribuia următoarea teorie: comunitatea este întotdeauna superioară regelui care nu poate, deci, să facă legi fără consimţământul acesteia; regele conserva doar o supremaţie asupra comunităţii (*Major singulis, universis minor*) şi o superioritate în anumite domenii rezervate, precum războiul, diplomaţia, justiţia.

Aceasta era teoria cea mai vehiculată în universităţile spaniole şi se sprijinea pe câteva principii de bază referitoare la origine, la natura şi condiţiile de exercitare a suveranităţii politice.

După opinia lui Vitoria, autoritatea imperială avea o cauză ultimă: să asigure protecţia indivizilor şi binele comun; o cauză eficientă: Dumnezeu,

sursa oricărei autorităţi, idee esenţială în virtutea căreia Vitoria a pus existenţa dreptului natural fondat nu pe deciziile arbitrare şi revocabile ale oamenilor, ci pe decretele Providenţei, drepturi inerente naturii omului în calitate de creaţie divină şi supusă acestei legi; societatea politică nu era, deci, o instituţie de natură umană, ci un dat firesc; şi o cauză materială: statul, instrument al comunităţii.

Din aceste principii autorii scolastici au extras trei consecinţe.

Mai întâi aceea că regii îşi trăgeau puterea nu de la oameni, ci de la Dumnezeu, prin intermedierea comunităţii care le oferea exercitarea acestei puteri; aceasta este şi semnificaţia formulei *„Omnis potestas a Deo per populum"*. În definitiv, comunitatea era cea care îi făcea pe regi. În *Defensio fidei* (1614), Suárez dezvolta acest punct de vedere: *„Nullus principatus politicus est immediate a Deo."* Puterea rezidă în comunitatea căreia Dumnezeu i-o conferă direct şi care o deţine în virtutea dreptului natural. Suveranitatea aparţinea, prin urmare, comunităţii întregi, nu unui individ anume. Prin natură, nimeni nu era hărăzit să domnească; regii erau unşi fie din voinţa oamenilor, fie prin violenţă, atunci când unul dintre ei îşi însuşea puterea prin forţă. Autoritatea monarhică, după cum spunea Pascal, nu era o mărire veritabilă, ci una de creaţie. Pentru a se constitui, comunitatea presupunea o adeziune liberă a persoanelor din structura ei în vederea împlinirii binelui comun, adică un contract explicit sau tacit în virtutea căruia cetăţenii acceptau să încredinţeze unuia dintre ei sarcina guvernării şi exercitarea acestei autorităţi.

Apoi, legislatorul făcea parte din comunitate, deci nu era mai presus de lege. Dumnezeu oferise poporului puterea de a face legi, dar peste legislator era legea lui Dumnezeu. În acest fel, statul apărea drept o instituţie a dreptului natural, non-uman, ceea ce deosebeşte această teorie de aceea a suveranităţii populare. Rezultă că, pentru a fi legitimă, orice lege trebuia să primească consimţământul poporului, fără de care ar fi fost nulă. Acest consimţământ nu trebuia să fie explicit exprimat; absenţa opoziţiei sau a nemulţumirilor însemna consimţire.

În fine, pentru ca o lege să fie justă, nu era suficient ca ea să fi fost edictată de o autoritate legitimă, ci aceasta din urmă mai trebuia să fie şi conformă cu binele comun. Suveranitatea avea limitele ei: dacă regele acţiona împotriva acestui bine comun, atunci el devenea un tiran, iar puterea lui înceta a mai fi una legitimă. Noţiunea de tiranie are o tradiţie îndelungată în dreptul spaniol. Vechiul cod al unor *Partidas* îl califica drept tiran pe regele care se sustrăgea datoriei de justiţie. Era un pic cam vag. Scolasticii spanioli se bazau pe definiţia sfântului Toma d'Aquino: era legitimă puterea suveranului care acţiona în

vederea binelui comun, şi tiranică orice putere pusă în slujba intereselor personale ale suveranului.

Exista dreptul de a se opune tiraniei şi de a înlătura de la domnie tiranul? Toretic, adunarea poporului sau reprezentanţii ei calificaţi puteau controla situaţia şi să proclame decăderea tiranului. De vreme ce suveranul îşi datora puterea poporului, acesta putea să-l scoată de la domnie. Majoritatea teoreticienilor şi-au înmulţit precauţiile înainte de a justifica dreptul la insurecţie, dar iezuiţii, şi în special Juan de Mariana (*De rege et regis institutione*) au mers şi mai departe. Mariana sugera, mai întâi, nişte reguli precise de a împiedica o putere să degenereze în tiranie: nu trebuia niciodată pierdut din vedere consimţământul, cel puţin tacit, al poporului ce legitima autoritatea suveranului. Mariana se îndoia, de exemplu, că regele putea crea impozite fără consimţirea poporului, adică, în Spania, fără consimţirea *Cortes*-urilor. El este unul dintre puţinii teoreticieni ce urmăreau implicaţiile concrete ale principiilor generale pe care le expunea. În Franţa şi în Anglia, el şi-a căpătat reputaţia unui revoluţionar periculos din cauza apologiei lui despre tiranicid: era permis, şi chiar recomandat să se facă mustrări tiranului, acesta fiind prin definiţie nelegitim; dacă, în ciuda acestor ameninţări, el persista pe căile tiraniei, binele comun putea impune, în anumite circumstanţe, să fie deposedat de putere prin forţă, şi chiar executat.

Principiile pe care le-am expus se situează la antipodul ideilor şi practicilor contemporane. La mijlocul secolului al XV-lea, regele Juan al II-lea se considera a fi deţinătorul pe pământ al unei funcţii pe care o primise de la Dumnezeu. Regii Catolici puneau deliberat accentul pe acest aspect: regii erau vicarii lui Dumnezeu, după cum se spune în *Cortes*-urile din Madrigal (1476). Maravall a studiat succesul formulei „maiestate", rezervat mai întâi divinităţii şi care, de la sfârşitul Evului Mediu, l-a înlocuit progresiv pe cel de „alteţă", pentru a-i desemna pe suveranii spanioli; formula se impune definitiv odată cu domnia lui Carol Quintul. Spre deosebire de ceea ce se petrecea în Franţa, monarhia spaniolă nu poseda nici o caracteristică generatoare de sacralitate: nici urmă de sacru solemn, nici o putere taumaturgică. Carol Quintul, introducând în Spania ceremonialul burgund, a făcut să progreseze considerabil sacralizarea regelui. Obiectivul era ca regele să devină o fiinţă sacră, ruptă de restul muritorilor, un soi de divinitate întrupată.

Această evoluţie este inseparabilă de o alta ce a ajuns să confere suveranului o putere absolută. Mai întâi, suveranitatea s-a exprimat sub forma unei revendicări de autonomie faţă de alte puteri, respectiv puterea imperială: suveranul era principele ce nu recunoştea nici un superior în ordinea temporală. Această

interpretare va fi completată în secolul al XV-lea de tendinţa de a elimina orice limitare a autorităţii suveranului din teritoriul supus jurisdicţiei sale. Este ceea ce semnifica şi expresia „putere regală absolută" (*poderío real absoluto*), ce revenea din ce în ce mai des în textele oficiale. Diego de Covarrubias a reamintit, în secolul al XVI-lea, că noţiunea de putere absolută era odioasă şi ar fi trebuit eliminată; absolutismul nu înceta să progreseze, găsindu-şi apărători şi în afara mediilor scolastice.

Dacă teoriile scolastice asupra puterii au avut atât de puţină influenţă reală asupra evoluţiei politice a Spaniei, acest lucru s-a întâmplat, probabil, din cauză că ele serviseră deja de două ori pentru a justifica revolta împotriva suveranului: în timpul *Comunidades* şi al insurecţiei colonilor din Perú.

În *Cortes*-urile din Ocaña (1469) se făcuse o declaraţie solemnă de principiu. Adresându-se regelui, un deputat rezumase într-o frază spiritul ce inspira filosofia politică a convenţiei: „Sunteţi mandatarul nostru, şi supuşii vă plătesc pentru a îndeplini o funcţie." Din 1474, Regii Catolici au pus lucrurile la punct şi, timp de cincizeci de ani, se va căuta inutil o soluţie de a pune în aplicare teoria. Lucrurile se schimbă la moartea lui Ferdinand Catolicul (1516). Primele *Cortes*-uri reunite de Carol Quintul, cele din Valladolid (1518), reiau principiul propus în 1469, sub aceeaşi formă. La drept vorbind, regele era un mercenar plătit de naţiune, era cel mai înalt funcţionar, dar nimic altceva decât un funcţionar în serviciul regatului. Această idee va inspira rebeliunea *comuneros* ce a izbucnit în iunie 1520. Se cunosc ideologii mişcării: dominicani şi franciscani, universitari, *letrados*, cu toţii hrăniţi de doctrinele scolastice asupra puterii. Nu va fi de mirare că predicatorii s-au făcut propandiştii revoluţiei, amintind poporului că era singurul depozitar al suveranităţii: poporul îi făcea pe regi, deci tot el putea şi să-i îndepărteze. Or, acceptând demnitatea imperială, Carol Quintul a făcut ca interesele dinastiei să treacă înaintea celor ale naţiunii. Date fiind acestea, el a încetat să mai fie un suveran legitim, şi a devenit tiran, în sensul pe care filosofia politică scolastică o dădea acestui termen. Aşa se justifica insurecţia.

Însărcinaţi cu punerea în aplicare a programului politic al rebelilor *comuneros*, deputaţii Juntei din Tordesillas au elaborat ceea ce ar trebui numit un proiect de Constituţie a cărui piesă de rezistenţă era o nouă definiţie a raporturilor dintre rege şi regat (*rey-reino*). Pentru *comuneros*, regatul reprezentat în *Cortes*-uri era superior regelui. În caz de conflict cu regele, *Cortes*-urile trebuiau să aibă ultimul cuvânt pentru că reprezentau comunitatea întreagă.

Se înţelege că această revendicare şi această contestare a supremaţiei regale nu fuseseră pe gustul lui Carol Quintul. Înfrângerea revoltaţilor *comuneros* a lăsat câmp liber puterii regale. Expresiile *Comunidades* şi

comuneros au căpătat, după 1521, un sens peiorativ şi au devenit sinonime ale subversiunii şi anarhiei. Ideile vehiculate de *comuneros* erau suspecte; ele continuă să fie predate în universităţi, dar devin literă moartă, simplă evocare teoretică şi abstractă pe care se fereau să le traducă în practică, în politică.

Literă moartă? Nu pentru toată lumea. În 1542, cedând campaniei începute de Las Casas, cu sprijinul Ordinului dominicanilor, împotriva metodelor colonizării spaniole în America, Carol Quintul promulga o nouă legislaţie pentru Indii. Punctul esenţial se referea la *encomienda*, munca forţată pe care o prestau indienii şi pe care Las Casas nu a încetat să o condamne, considerând-o un sclavaj deghizat. Însă legile din 1542 suprimă *encomienda*. Abia aflată, vestea a stârnit mânia şi opoziţia violentă din partea celor interesaţi, colonii din Perú. Autoritatea viceregelui Blasco Núñez Vela a fost contestată. Gonzalo Pizzaro a profitat de asta pentru a-şi însuşi puteri depline din 1544 până în 1548 şi, timp de câţiva ani, Perú se va afla în stare de secesiune. Pentru ca lucrurile să reintre în normal, Carol Quintul va trebui să capituleze şi să restabilească *encomienda*.

Rebelii din Perú şi-au justificat atitudinea invocând principiile scolastice: binele comun îi autoriza pe supuşi să introducă un recurs pe lângă suveran, care-şi depăşea atribuţiile şi chiar, la nevoie, să ridice armele împotriva lui. *Letrados*, călugări, ecleziaşti, au luat energic apărarea lui Pizzaro comentând fosta formulă juridică: *Quod omnes tangit ab omnibus debet approbari*. Carol Quintul nu avusese dreptate să legifereze un punct atât de important fără să-i consulte pe principalii interesaţi. Consimţirea poporului, explicită sau tacită, era singura sursă de legitimitate; or, colonii din Perú nu au fost nici ascultaţi, nici consultaţi, suficient pentru a priva de legitimitate legile din 1452.

În argumentaţia lor, colonii din Perú nu uitaseră un lucru: şi indienii făceau parte din comunitate şi trebuiau să fie consultaţi şi înţeleşi. În această situaţie, puterea absolută a lui Carol Quintul ar fi legiferat în virtutea binelui comun tuturor părţilor, pe când Gonzalo Pizzaro apăra interesele particulare ale unei minorităţi de privilegiaţi. Oricare ar fi fost situaţia, rebeliunea lui Pizzaro, la douăzeci şi cinci de ani după revoluţia *Comunidades* din Castilia, dovedeşte înrădăcinarea doctrinelor pe care le-am fi putut crede depăşite de evoluţia spirituală şi cea a moravurilor. Episodul a contribuit la obliterarea cu încă un paas a principiilor ce continuau, totuşi, a fi predate la universităţi, dar care erau din ce în ce mai puţin aplicate.

Evoluţia *Cortes*-urilor din Castilia între 1480 şi 1700 a contrazis filosofia politică pe care o profesau şi o propovăduiau majoritatea autorilor

scolastici din acea epocă, chiar dacă trebuia nuanţată opinia tradiţională care vedea în *Cortes*-uri o simplă cameră de înregistrare.

În mod curios, contemporanii, cu rare excepţii (ca de exemplu Mariana), nu au relevat această contradicţie între principiile generale ce se proclamau şi se dezvoltau *in corpore* de doctrină şi de exercitarea reală a puterii. Chiar cei care, în 1667, au decis să nu mai fie întrunite *Cortes*-urile, au avut grijă să justifice măsura ca nefiind cu nimic contrară principiului. Nici un impozit fără consimţire, spuneau ei, atâta vreme cât nu era vorba despre stabilirea unor noi impozite, ci doar de prorogarea celor care fuseseră deja votate. Semnificativă subtilitate: se îndepărtau din ce în ce mai mult de principii, dar păstrau aparenţa că le respectă spiritul.

Cel mai adesea, teoreticienii se eschivau, întorcând spatele: regele guverna şi legifera singur, dar după ce-şi consulta consiliile. Se reactualiza vechea noţiune a regelui prezent în consilii. Teoria pactului nu exclude, aşadar, un absolutism faptic: în orice problemă de guvernare decizia trebuia luată de rege, ca ultimă instanţă. În finalul acestei dări de seamă trebuie să admintem că doctrinele scolastice de care spaniolii erau atât de mândri nu au avut niciodată incidenţă concretă. „Ele au servit drept motiv secundar îndepărtat", scria Maravall, care observa just că absolutismul era mai puţin o ideologie, cât o practică, absenţa instituţiilor destinate a contrabalansa puterea regală şi a o limita. Poate de aceea nu s-au mai scris mari tratate de filosofie politică după Suárez. În secolul al XVII-lea, a înflorit o literatură politică de inspiraţie morală: suveranul trebuia pregătit pentru misiunea lui, era necesar să i se inculce principiile morale ce trebuiau să-l călăuzească în exercitarea responsabilităţilor, să fie învăţat să descopere în Sfânta Scriptură regulile unei politici creştine... În alţi termeni, se căuta înlocuirea instituţiilor apropriate cu sentimente mai bune, ajungându-se astfel la paternalism.

Filosofia politică a scolasticilor a cunoscut o îndelungată carieră în universităţi din ce în ce mai sclerozate. Meritau mai mult, totuşi, decât acest învăţământ rutinier, pe când în afara Spaniei a cunoscut o neaşteptată prelungire, adeseori ignorată. Nu e dificil să-i descoperim ecoul la autorii protestanţi aflaţi la originea dreptului natural. Althusius (1557–1638), Grotius (1583–1645), Pufendorf (1632–1694) i-au citit şi studiat pe Vitoria şi Suárez, care chiar îi citează. Primul a spus că suveranitatea aparţine comunităţii, şi nu conducătorului acesteia, astfel încât regele trebuia să se supună legii. Al doilea spunea că oamenii decid de comun acord, printr-un pact liber consimţit, să încredinţeze puterea supremă unuia dintre, ceea ce însemna să reia, adeseori ca atare, idei scolastice pe care spaniolii din secolul al XVI-lea le dezvoltaseră

pe larg. Ca atare, da, însă inspirația nu mai era aceeași. În Europa de Nord, știința politică s-a laicizat și s-a îndepărtat de baza teologică. Nu mai stătea Dumnezeu la baza suveranității, ci acordul voințelor umane. Dreptul natural ce triumfă în secolul al XVIII-lea a uitat îndepărtatele rădăcini scolastice și spaniole; pactul devine un contract social într-o lume care se schimbase.

POLITICĂ ȘI RELIGIE

Iată o idee încă îndelung controversată: Spania modernă a oferit exemplul unui stat ce s-a învestit el însuși cu o misiune spirituală și care a considerat că rolul său era să asigure unitatea creștinătății în exterior și să protejeze credința în interiorul frontierelor. În general, s-a vorbit despre un imperiu în serviciul Contrareformei, de o putere devotată religiei.

Spania a practicat efectiv un soi de naționalism religios, amestec de intransigență, intoleranță și imperialism. Însă această tendință generală nu s-a afirmat cu o aceeași intensitate în perioada 1516–1700, când cei din familia de Habsburg domneau în Spania și peste o parte a Europei. În general, se pot distinge două perioade: una ce a durat până în 1580 și care a fost marcată mai degrabă de grija de a nu amesteca definitiv domeniul laicului cu spiritualitatea; cealaltă, în care situația stătea tocmai invers. Momentul de cotitură l-a reprezentat războiul Flandrelor. Pentru a-i strivi pe rebelii eretici, Filip al II-lea s-a văzut constrâns să înceapă pretutindeni lupta împotriva protestanților acuzați că amenințau interesele Spaniei și că scindau creștinătatea. Totuși, în nici una dintre aceste două perioade pozițiile nu au fost constante și, chiar și în sânul Spaniei, s-au făcut auzite opinii divergente față de orientarea generală.

Tomiștii considerau că rolul unui suveran nu era acela de a interveni în dezbaterile cu caracter religios. Aceeași poziție o adopta și Francisco de Vitoria care făcea distincția dintre cele două ordini, cea naturală și cea supranaturală, fiecare autonomă în sfera ei: grația divină nu suprima natura, iar spiritualul nu trebuia să interfereze cu laicul, exceptând unele domenii mixte, și cu anumite precauții. Mai târziu, Suárez a împins demonstrația și mai departe: rolul statului era să asigure pacea și să formeze cetățeni, și nu niște oameni virtuoși. Trebuie să recunoaștem, totuși, că aceste principii contraziceau o stare de spirit și un curent de opinie favorabil, în Spania, intervenției active a puterii civile în problemele religioase. Astfel că, începând de la Regii Catolici, statul spaniol s-a angajat pe deplin în apărarea tradiției

religioase în interiorul frontierelor. Originalitatea Inchiziţiei spaniole a constat în a încredinţa puterii civile eradicarea ereziei. Acest transfer de competenţe a avut numeroase consecinţe, conducând la confundarea sferei politice cu cea religioasă. Pentru a fi un bun spaniol nu era de ajuns să respecţi legile regatului, ci se mai impunea şi practicarea religiei catolice, iar statului îi revenea sarcina de a reprima orice îndepărtare de la principiile credinţei. Nu trebuia subestimată nici importanţa unui mesianism profund înrădăcinat, mesianism ce avea să fie revigorat la sfârşitul secolului al XV-lea. De la victoria definitivă asupra islamismului, marcată de cucerirea Granadei în 1492, mulţi au înclinat să vadă în Spania poporul ales de Dumnezeu pentru a duce la îndeplinire o misiune unică. Regii Catolici, cardinalul Cisneros şi Carol Quintul au fost succesiv beneficiarii acestor tendinţe mesianice.

Aşa se face că, în Spania secolului al XVI-lea, s-au întrunit condiţii favorabile naşterii şi formării a ceea ce, uneori, a fost numit tentaţia teocratică. De la puterea politică se aştepta clădirea efectivă a Împărăţiei lui Dumnezeu, iar statul îşi aroga misiunea de a garanta triumful virtuţii, al credinţei, al religiei, utilizând mijloacele pe care le conferea această putere politică, implicit, dacă se impunea, recursul la constrângere. Era aceeaşi lume pe care a evocat-o şi Dostoievski în legenda Marelui Inchizitor. Spaniolii visau la fericirea poporului şi la salvarea eternă a sufletelor prin mijlocirea atuurilor politice.

Cu siguranţă că aceste tendinţe au fost mereu combătute, chiar din interiorul Spaniei. În 1583, de sub pana lui Fray Luis de León apărea cea mai frumoasă şi mai energică scriere împotriva mesianismului. După cum credea acesta, Dumnezeu avea să iasă învingător asupra forţelor răului, dar această promisiune nu trebuia înţeleasă în sens concret. Ar fi o greşeală din partea noastră dacă ne-am reprezenta triumful celor drepţi ca pe o dominaţie politică, sau ca pe o victorie militară. Succesul armelor, constrângerea exercitată de un popor asupra altuia, nu erau semnele graţiei divine, dovada că Dumnezeu şi-ar fi ales oastea. După astfel de socoteli, Cyrus, Nabucodonosor, Artaxerses ar fi fost un soi de Mesia, sau pe aproape, la fel ca şi Cezar, ca marele Pompei, sau ca Alexandru. Însă Dumnezeu plănuia alte victorii şi libertăţi când a promis să-l trimită oamenilor pe Mesia. Autoritatea lui Dumnezeu nu trebuia instaurată prin forţă, ci trebuiau căutate victoriile spiritului, şi prin mijlocirea spiritului.

În ciuda acestor avertismente, providenţialismul a câştigat teren în ultimii ani ai secolului al XVI-lea. Mariana a fost primul care şi-a expus clar temerile în privinţa naţiunilor protestante; erezia i se părea o cauză de război, chiar prin faptul că scinda naţiunile şi popoarele. Disputa machiavelismului

a contribuit şi ea la adâncirea opoziţiei dintre Spania şi Europa. În mai puţin de cincizeci de ani, poziţiile s-au schimbat radical. În 1550, Carol Quintul acorda un privilegiu regal unei traduceri a *Discursurilor* lui Machiavelli despre prima decadă a domniei lui Titus-Livius şi recomanda viitorului Filip al II-lea lecturarea operei. Chiar şi în 1584–1585, ducele de Sesa insista pe lângă Consiliul Inchiziţiei pentru a se aproba traducerea *Principelui*, fiind chiar dispus să plătească personal cheltuielile de imprimare. Însă la acel moment, bătălia era pierdută: *Discursurile* fuseseră trecute la index cu un an mai înainte. Combaterea machiavelismului, considerat ca o formă subtilă de erezie, era ceva la ordinea zilei. Titlul cărţii pe care a publicat-o în 1595 iezuitul Rivadeneira nu mai necesită nici un comentariu: *Tratado de la Religión y Virtudes que deve tener el Príncipe Christiano, para gobernar y conservar sus estados. Contra lo que Nicolás Maquiavelo y los Políticos deste tiempo enseñan.* La argumentul statului care făcea din sine o religie, Rivadeneira adăuga un altul, cel al statului care face din religie un stat. Contrar părerii lui Machiavelli şi a adepţilor acestuia, gânditorii spanioli au refuzat să considere politica drept o tehnică ale cărei scopuri ar fi fost străine de morală şi de religie. Pentru ei, morala nu era doar o morală individuală, ci trebuia să se inspire din activitatea politică. Pentru majoritatea autorilor din secolul al XVII-lea, interesaţi de problemele politice, regele Spaniei era suveranul creştin prin excelenţă. Prin urmare, conduita acestuia trebuia să se inspire din maximele moralei creştine celei mai riguroase. Cu acest titlu, regele era apărătorul firesc al catolicismului, adversarul ereziei şi protectorul Bisericii.

Străinii împărtăşeau acelaşi mod de a percepe lucrurile, însă pentru a se indigna. În realitate, lucrurile erau mult mai complicate. Am arătat într-un alt capitol că politica externă a Habsburgilor nu se putea reduce la aspectele ideologice. În joc erau alte consideraţii: solidaritatea cu Casa de Austria şi dorinţa de a-i păstra Spaniei rangul de putere hegemonică. Astăzi nu se mai păstrează nici una dintre îndoielile care ar fi nutrit vreme de secole ideea unei Spanii apărătoare a catolicismului.

NOTE

[230] Pe toată perioada Habsburgilor, posturi de vamă au fost instalate între Castilia şi Aragón.

[231] Textul a fost publicat de John H. Elliott şi José F. de la Peña în *Memoriales y cartas del conde-duque de Olivares*, t. I, Madrid, Ed. Alfaguara, 1978, pp. 49-100.

[232] Expresia este a lui Castillo de Bobadilla (1597).

[233] Idiáquez şi Moura erau secretarii Consiliului de Stat.

[234] J. M. Pelorson, *Les „Letrados" juristes castillans sous Philippe III*, Poitiers, 1980.

[235] Janine Fayard, *Les membres du Conseil de Castille à l'époque moderne (1621–1746)*, Geneva-Paris, 1979.

[236] În Aragón, puterea militară (nobilimea) era dublată.

[237] Această delegaţie permanentă a *Cortes*-urilor se numea, în Catalonia şi în Valencia, *Diputació del General* sau *Generalitat*. De aici provine termenul de Generalitate, care astăzi desemnează guvernarea autonomă a Cataloniei şi a ţinutului valencian. Ferdinand Catolicul impusese sistemul tragerii la sorţi pentru a-i desemna membrii, ceea ce permitea un anumit control al candidaturilor.

[238] În secolul al XVIII-lea, după cum considera Lope de Vega, Catalonia se caracteriza prin două trăsături: un banditism economic şi o justiţie oarbă şi represivă.

[239] În Catalonia, veniturile coroanei reprezentau mai puţin de jumătate din încasările anuale ale Barcelonei şi un sfert din resursele încasate de Deputăţie.

[240] Scrupulele juridice ale lui Filip al II-lea îl făceau adeseori să corecteze cu mâna lui greşelile comise de cei din subordinea lui. În 1581 i s-a prezentat, la Lisabona, un proiect de document în care se distingeau următoarele cuvinte: „De aici [Lisabona] la Madrid, şi de acolo la Barcelona..." Regele rectificase: „De la frontiera între regatele Portugaliei şi Castiliei la Madrid, şi până la frontiera dintre regatele Castiliei şi Aragónului..."

[241] Ca fapt divers, amintim cuvintele spuse de Richelieu primului ambasador al Portugaliei independente, Melo. Cardinalul, care vorbea perfect castiliana, sugerase ca discuţia să aibă loc în această limbă. Melo a obiectat că este limba inamicului, dar Richelieu îi dă replica: „Ce importanţă are? Limbile nu se luptă între ele?"

[242] „Aragónul nu ne aparţine, aşa că trebuie să-l cucerim", repeta, după Guicciardini, Isabela Catolica, gândindu-se, evident, la instituţiile aragoneze, mai puţin docile decât cele castiliene.

[243] Moneda Castiliei, de exemplu, nu avea un curs legalizat în Coroana de Aragón, unde exista temerea că inflaţia din Castilia se va extinde dacă proiectele lui Olivares ar fi fost împiedicate.

[244] Este termenul folosit de Filip al IV-lea (*aliviar*) în discursul său din *Cortes*-urile catalane din 1625.

[245] Valencia a obţinut o reducere de la 6 000 la 1 000 soldaţi.

[246] Este părerea exprimată într-o *Junta* din 1634; în caz de criză gravă şi de extremă necesitate nu trebuiau să se lase opriţi de *fueros* sau de legi.

CAPITOLUL VI

Economia şi societatea în Spania imperială

Timp de aproape cincizeci de ani, de la începutul secolului al XVI-lea şi până la mijlocul secolului al XVII-lea, monarhia hispanică s-a impus drept prima putere în Europa, dominaţie datorată vastităţii domeniilor sale şi veniturilor obţinute de pe urma unui sistem colonial imens, o dominaţie impresionantă, însă mai mult aparentă decât reală, căci se sprijinea doar pe un nucleu solid, Castilia, adică pe o bază teritorială restrânsă. Dinamismul societăţii şi al economiei Castiliei şi comorile Americii au oferit primilor Habsburgi instrumentele necesare politicii lor. Însă acest dinamism începea să se stingă, banii Indiilor erau tot mai puţini, iar întreg imperiul se clătina, pentru că resursele Castiliei erau limitate, iar minele din Lumea Nouă nu erau nici pe departe inepuizabile.

Finanţele monarhiei

S-au caracterizat prin două trăsături:

– inegalitatea repartizării impozitelor: Castilia suporta aproape singură greutatea politicii imperiale, iar restul teritoriilor contribuia prea puţin la cheltuielile comune. În interiorul Coroanei de Castilia existau inegalităţi între regiuni şi între categoriile sociale[247];

– absenţa unei politici financiare veritabile ce a condus la un deficit cronic.

Cheltuielile curente includeau patru mari categorii: curtea, funcţionarii statului, apărarea şi împrumuturile.

În prima categorie intrau cheltuielile casei regale, cele făcute în folosul reginei, al prinţului moştenitor şi al infanţilor, plus cheltuielile făcute pentru reşedinţele regale (alcazarurile din Madrid, Toledo şi Sevilla, palatele Prado, Granja, Aranjuez, Buen Retiro...), etc. Introducerea ceremonialului de curte

burgund a impus crearea a numeroase funcţii, rezervate nobilimii (majordomi, şambelani, scutieri etc.), fără a mai vorbi despre personalul subaltern şi cel de serviciu. Trebuiau incluse în cheltuielile curţii şi pensiile, gratificaţiile şi actele de caritate, ambasadele permanente şi cele extraordinare, poştele etc. Cheltuielile din această categorie nu au încetat să crească pe tot parcursul epocii[248] respective.

Funcţionarii statului nu cheltuiau sume considerabile. Ceea ce noi numim azi funcţionari publici se rezuma doar la membrii consiliilor, la secretarii regali, la oficianţii din justiţie, la reprezentanţii Coroanei în provincii (mai ales coregidori...).

Cheltuielile aferente apărării regatului erau şi ele relativ modeste. Monarhia întreţinea puţine trupe, cu atât mai puţin forţe poliţieneşti. Fortăreţele din peninsulă, din Africa de Nord sau din Indii, galerele, necesitau cheltuieli mai mari, fără a reprezenta, totuşi, o povară prea apăsătoare.

În schimb, obligaţia datoriei publice nu înceta să sporească. Când Carol Quintul a abdicat era evaluată la 5,5 milioane de maravedi[249], la fel ca şi produsul impozitelor directe.

Dacă aceste cheltuieli ordinare nu păreau excesive, în schimb, cheltuielile extraordinare au fost întotdeauna enorme, o realitate instituită chiar de la sosirea la domnie a lui Carol Quintul, când a trebuit să plătească alegerile imperiale. Apoi au mai fost călătoriile împăratului şi, mai ales, interminabilele războaie. Echiparea Invincibilei Armada, în 1588, a costat mai mult de 10 milioane de ducaţi. Acestea erau cheltuielile stringente; când mercenarii nu-şi primeau solda se răzvrăteau, iar exemplele de acest gen sunt deja celebre: jefuirea Romei, în 1527, şi cea a oraşului Anvers, în 1576... Deci se impunea nu doar strângerea fondurilor necesare, ci şi trimiterea lor către zonele de interes. În acest scop, suveranul s-a adresat bancherilor, încheind cu ei *asientos*, despre care vom vorbi mai departe. Trebuie să menţionăm că, în descoperirea Americii, Coroana nu a cheltuit nici măcar un maravedi, aceasta fiind opera conchistadorilor, a acelor antreprenori de război.

Pentru acoperirea cheltuielilor, monarhia a dispus efectuarea unor încasări, ordinare sau extraordinare. Primele includeau patru categorii: impozitul direct, fiscalitatea indirectă, veniturile proprii ale Coroanei şi contribuţia clerului.

Impozitul direct — *servicio* — era votat de *Cortes*-uri şi nu-i privea decât pe plebei — *pecheros* —, aducând sume relativ mici: 400 000 de ducaţi pe an sub domnia lui Carol Quintul.

Fiscalitatea indirectă era mai rentabilă, în măsura în care se aplica tuturor, privilegiaţilor la fel ca şi plebeilor. Vreme îndelungată, Coroana a obţinut cea mai mare parte a veniturilor sale din *alcabalas*, taxele pe tranzacţii cu un procent

teoretic de 10%, în realitate mult mai mic: au scăzut chiar sub 2 sau 3%. Pentru perceperea lor se putea recurge la două formule. Prima consta în a cere particularilor să depună sumele scontate, având sarcina de a cere de la contribuabili taxele corespunzătoare, la care se adăugau alte cheltuieli ridicate. Acest sistem, numit *arrendamiento* — echivalentul arendei generale din Franţa —, era considerat unul abuziv, iar arendaşii erau acuzaţi că exploatează poporul. Carol Quintul adoptase în 1536 o altă formulă, *encabezamiento*, când Statul şi *Cortes*-urile s-au pus de acord asupra unei sume forfetare presupuse a reprezenta cifra totală a *alcabalas*. Această sumă era repartizată între municipalităţi, proporţional cu numărul populaţiei; ca urmare, municipalităţile aveau deplină libertate în a-şi obţine banii pentru achitarea părţii lor: puteau scoate bani din vistierii, puteau crea taxe locale... Formula părea simplă. În realitate, era la fel de nedreaptă ca şi prima pentru că apăsa mai mult pe umerii celor săraci decât pe ai bogaţilor. Pentru stat exista un inconvenient: deoarece sumele nu erau recalculate decât la patr-cinci ani, şi fiindcă inflaţia era în plină înflorire, *encabezamiento* era întotdeauna sub preţurile reale, ceea ce însemna un deficit în finanţele publice. Filip al II-lea înţelesese acest lucru, dar nu îndrăznise să pună capăt acestei practici. Ba dimpotrivă, a agravat-o prin crearea unui nou impozit direct, Milioanele, pe care trebuiau să-l achite toate categoriile de populaţie, sub formă de taxe aplicate articolelor de consum curent: carne, vin, ulei...

Veniturile proprii ale Coroanei proveneau din saline, din mine — cele de mercur, la Almadén, aduceau un profit considerabil —, de la ordinele militare — regele era mai-marele tuturor ordinelor —, din vămi, din închirieri şi taxe de transhumanţă, etc.

În sfârşit, statul mai putea conta şi pe ceea ce-i aducea clerul. Mai întâi era vorba despre subvenţiile acordate mai mult sau mai puţin spontan şi, începând din 1567, despre *excusado*, adică despre cea de-a zecea parte din ceea ce aducea proprietatea cea mai bogată a fiecărei parohii. Statul încasa astfel un procent (2/9) din dijma clerului; este vorba despre *tercias reales*. Mai încasa, la fiecare trei ani, Bula Cruciadei, taxa de răscumpărare a păcatelor din partea credincioşilor, venituri destinate, în principiu, pentru finanţarea cruciadei împotriva necredincioşilor. Dornici să reducă fondurile trimise la Roma, Regii Catolici şi-au cerut drepturile, în timpul războiului Granadei, pentru faptul că duceau o cruciadă pe propriul pământ; au obţinut astfel să păstreze pentru ei taxa de indulgenţă. Habsburgii au continuat această practică.

Încasările ordinare s-au dovedit insuficiente: au crescut în 1534 la puţin peste 400 000 de ducaţi, pentru un buget de un milion. În plus, cum finanţele

Castiliei ignorau regula integrităţii încasărilor şi produsul impozitelor dintr-un oraş sau altul, plătirea unui astfel de *juro* se făcea din aceste încasări. O astfel de practică se numea *situados*, altfel spus venituri imputate ce reprezentau deja, în 1494, o treime din încasările fiscale, proporţie ce a crescut până la 50–60% la sfârşitul secolului. Statul nu putea conta, prin urmare, pe veniturile ordinare ce erau cheltuite chiar înainte de a fi încasate[250]. Trebuia să recurgă permanent la alte surse de finanţare, care nu puteau sosi decât din trei părţi: banii Americii, expedientele şi împrumuturile.

A cincea parte din profiturile coloniale — *quinto real* — revenea de drept Coroanei. Flota Indiilor o aducea la Sevilla de două ori pe an, sub formă de lingouri. Pe la 1550, „comorile americane" reprezentau 200 sau 300 000 de ducaţi pe an, ajungând la 2 milioane la sfârşitul secolului. În ciuda volumului lor, nu ele reprezentau veniturile esenţiale. Taxele *alcabalas* aduceau mai mult, cel puţin sub domnia lui Carol Quintul, însă „comorile Americii" erau singura mare sursă de bani lichizi într-o epocă în care impozitele puteau fi achitate şi în natură.

Expedientele permiteau depăşirea unor dificultăţi ocazionale. În speţă, era vorba despre vinderea bunurilor Coroanei şi a privilegiilor nobiliare.

Mai rămânea să se recurgă la împrumut, care se putea face în două moduri: 1) emiterea titlurilor datoriei publice (*juros*) pentru particulari; 2) datoria fluctuantă, sau împrumuturile pe termen scurt de la bancheri: *asientos*. *Juros* aduceau o dobândă între 7% şi 10% şi reprezentau un plasament sigur. De aceea şi aveau atâta succes. *Asiento* era un contract încheiat între Coroană şi un bancher prin care acesta din urmă se angaja să pună la dispoziţia suveranului o anumită sumă, plătibilă în străinătate, în moneda locală. Coroana urma să ramburseze datoria în Spania, în moneda spaniolă, adăugând dobânzile. Ca garanţie se ofereau încasările fiscale stabilite — *situados* — şi metalele preţioase din America. În perioadele mai grele, când *quinto real* nu era suficientă pentru a se putea face faţă termenelor, regele nu ezita să folosească banii destinaţi particularilor cărora le oferea, la schimb, titluri de rentă. În acest fel, o parte a comorilor americane mergea în străinătate, pentru că astfel de *asientos* îi preocupau mai ales pe bancheri, în primul rând pe cei germani, apoi pe cei genovezi. Carol Quintul se adresa, de preferinţă, bancherilor germani, Fugger şi Weber. Începând cu domnia lui Filip al II-lea, genovezii au preluat supremaţia.

Datoriile ajunseseră la cote neaşteptate. Pe parcursul domniei sale, Carol Quintul a împrumutat 28 milioane de ducaţi, iar din cauza dobânzilor şi a cheltuielilor anexe a trebuit să ramburseze 38 milioane! Se contracta un împrumut pentru a se putea rambursa un altul. Într-atât de bine se anticipau încasările şi valoarea

metalelor încât, de mai multe ori, statul s-a văzut în postura de a înceta plăţile. Două dintre aceste bancrute sunt deja celebre: cea din 1557 şi cea din 1596. Filip al II-lea a ieşit de fiecare dată din impas transformând datoria neconsolidată într-o datorie fixă: neavând posibilitatea de a rambursa bancherilor sumele, regele oferea acestora *juros*. Nu se poate spune că aveau ceva de pierdut, căci *juros* ajungeau pe această cale la îndemâna maselor, ceea ce a făcut din Spania o ţară de rentieri.

Astfel, pe parcursul unui secol, produsul fiscal obţinut în Castilia a crescut de nouă ori dar, în acelaşi timp, a crescut şi populaţia, iar preţurile s-au mărit de patru ori. De altfel, ca o urmare, au apărut unele taxe ce nu existau în 1494: *quinto real* şi drepturile de vamă percepute la Sevilla asupra comerţului cu America. Putem trage două concluzii: pe de o parte, presiunea fiscală a scăzut, cel puţin până în 1575; pe de altă parte, avântul produsului fiscal demonstra că, pe parcursul acelei perioade, Castilia s-a îmbogăţit. După 1575, din momentul în care s-a schimbat conjunctura, fiscalitatea a devenit agresivă.

EXPANSIUNEA CASTILIANĂ

Una dintre caracteristicile monarhiei spaniole a fost dezvoltarea inegală a componentelor sale teritoriale. Dinamismul Castiliei sub Regii Catolici şi sub primii Habsburgi a contrastat cu stagnarea Coroanei de Aragón. Superioritatea centrului faţă de zonele periferice s-a manifestat la trei niveluri: în demografie, în economie şi în preponderenţa valorilor sociale şi ideologice care se puneau de obicei pe seama ansamblului, deşi ele erau reprezentative numai pentru Castilia.

Populaţia

Primul atu al Castiliei au fost oamenii. De la mijlocul secolului al V-lea şi până la sfârşitul secolului al XVI-lea, procentul excepţional de mare al natalităţii a permis compensarea ridicatei mortalităţi infantile şi a pierderilor cauzate de foamete şi ciumă, ceea ce a asigurat o continuă ascensiune demografică. În această epocă, populaţia din ţinuturile Coroanei de Castilia reprezenta peste trei sferturi din populaţia totală a Spaniei. La începutul secolului al XVI-lea a trecut de la 4,5 milioane de locuitori la 6,5 milioane. Toate regiunile înregistrau o creştere similară, însă zona centrală — ţinuturile Valencia, Valladolid, Palencia, Segovia, Ávila, Toledo — şi Andaluzia au resimţit o creştere mai accentuată, după cum la oraşe procentul era mai mare decât la sate[251].

Epidemiile din 1596, şi mai ales cele din 1599–1600, au deturnat această tendinţă. Spania a pierdut atunci 15% din populaţie. În secolul al XVI-lea se înregistraseră deja epidemii ucigătoare, dar fuseseră urmate de o relansare demografică. În secolul al XVII-lea lucrurile nu au mai stat la fel: ciuma s-a instalat confortabil. Cea din 1590–1600 lovise mai ales platourile de la nord-vest, Noua Castilie şi valea Guadalquivirului; cea din 1647–1654 a devastat Catalonia, Aragón, regiunea Valencia şi, din nou, Andaluzia. Ultimul val a atins succesiv regatul Murciei (1678–1682) şi cele două Castilii (1683–1685). De fiecare dată au fost sute de mii de victime. Majoritatea oraşelor Castiliei au pierdut peste jumătate dintre locuitori. Segovia, care număra 22 700 de locuitori în 1591, nu avea mai mult de 10 000 în 1600 şi 9 000 în 1693. Toledo număra aproape 50 000 de locuitori în 1597, iar cifra a coborât la 25 000 la sfârşitul secolului al XVII-lea, iar Sevilla, care fusese deja încercată în 1597, îşi pierduse jumătate din populaţie în 1649, rămânând cu o populaţie sub 60 000 de locuitori. Marasmul economiei a amplificat efectele molimei. Acelaşi lucru îl observaseră şi acei *arbitristas* care considerau că a pune scăderea numărului de locuitori pe seama numărului excedentar de ecleziastici şi feţe bisericeşti însemna să se considere cauza drept efect. Faptul că atâţia bărbaţi şi femei preferau să intre în ordine şi să rămână celibatari se datora crizei: timpurile erau grele, locurile de muncă lipseau, existau ezitări în întemeierea unei familii din teama de a nu putea creşte copiii.

Avântul economiei

Indicele prosperităţii l-a urmat îndeaproape pe cel demografic. Stabilirea impozitului Milioanelor în 1593 a condus la delimitarea a trei zone:

- o zonă bogată ce acoperea întreaga Andaluzie;
- o zonă săracă, la nord;
- o zonă de prosperitate medie ce corespundea centrului peninsulei.

Două sectoare au fost în continuu progres până în ultimele trei decenii ale secolului al XVI-lea: activităţile primare (agricultura şi creşterea animalelor) şi manufacturile, ambele contribuind la dezvoltarea comerţului extern al Castiliei.

Pentru a se putea asigura hrana pentru excedentul populaţiei s-au înmulţit terenurile cultivate cu grâu. Tierra de Campos, între Palencia şi Valladolid, La Mancha şi Andaluzia erau grânarele Castiliei. Cultivarea cerealelor întâmpina trei tipuri de obstacole. Primul era legea venitului descrescător: odată ce erau cultivate pământurile fertile, defrişările deveniseră din ce în ce mai puţin

rentabile. Al doilea obstacol era concurenţa celorlalte culturi mai profitabile decât grâul: măslinele şi viţa-de-vie. Aceasta din urmă beneficia de o conjunctură în mod special favorabilă, deoarece preţul vinului a crescut mult pe parcursul secolului, ceea ce-i încuraja pe agricultori să planteze viţa-de-vie, fenomen ce s-a înregistrat în Rioja, în regiunea Valladolid, în La Mancha şi în Andaluzia. Ultimul obstacol l-a reprezentat privatizarea bunurilor comunale şi a privilegiilor acordate crescătorilor organizaţi în Mesta. Bunurile comunale — *baldíos* — erau puse, teoretic, la dispoziţia locuitorilor, cu titlu temporar şi prin rotaţie, dar oligarhiile municipale se orientau în aşa fel încât rudele lor să fie cele care să beneficieze, ca şi aliaţii, clienţii lor, şi asta atunci când nu le vindeau[252] pentru a facilita dezvoltarea culturilor speculative, în special viţa-de-vie. Mesta se opunea din răsputeri iniţiativei de cultivare a păşunilor. Numeroasele procese din acea perioadă dovedesc intensitatea conflictelor generate de această problemă. În 1526, Mesta ajunsese la apogeu, cu aproape 3,5 milioane de oi[253]. Regii Catolici i-au confirmat privilegiile în 1492 şi în 1511. Din 1500, un membru al Consiliului Regal a devenit preşedintele Mestei, ceea ce-i întărea şi mai mult autoritatea şi prestigiul. Dintre activităţile sectorului primar trebuie să evidenţiem şi importanţa pescuitului; pescuitul de ton era înfloritor în Andaluzia. Din secolul al XIV-lea acesta devenise aproape un monopol al ducilor de Medinasidonia care vindeau produsele în toate porturile Mediteranei şi în Italia.

În general, se admite că sporirea bunurilor de mână-moartă în profitul nobililor şi al ecleziaştilor a fost mai degrabă nefastă pentru producţia agricolă. Probabil că s-a exagerat cu privire la incompetenţa şi neglijenţa administratorilor acestor bunuri. Regimul seniorial nu era obligatoriu şi unul incompatibil cu dezvoltarea economică. Am citat exemplul locurilor de pescuit ale ducilor de Medinasidonia, şi s-ar mai putea evoca şi dinamismul şi spiritul întreprinzător al seniorilor de Pastrana, la estul Madridului, care au acordat mare atenţie introducerii de noi metode de gestionare. În privinţa clerului, preoţii şi călugării erau adeseori peste media proprietarilor de pământuri în ce privea punerea în valoare a domeniilor şi a turmelor; ştiau să vândă şi să arendeze la preţul cel mai bun cerealele, lâna şi păşunile lor. Totul demonstrează că Biserica era departe de a fi dezinteresată de gestionarea economiei.

Un lucru este sigur: preţurile din agricultură nu au încetat să crească — mai rapid decât cele din industrie — până pe la 1575. Se cunosc cele două motive principale: piaţa americană, asupra căreia vom reveni, şi reglementarea schimburilor prin care se interzicea exportul în străinătate a produselor comercializate şi a metalelor preţioase. Negustorii şi speculanţii străini se vedeau astfel constrânşi

să-şi cheltuiască pe loc capitalurile disponibile şi beneficiile. Prin urmare cumpărau, în cantităţi mari, materii prime şi produse alimentare, pe care le puteau exporta şi revinde profitabil în străinătate. Se înţelege că această cerere ridicată a condus la creşterea preţurilor şi a încurajat investiţiile în agricultură şi în creşterea vitelor. În 1566, Filip al II-lea, dornic să-şi menajeze creanţierii, a deschis o breşă în legislaţie autorizând, cu anumite condiţii, exporturile de bani lichizi — *licencias de sacas*. Bancherii genovezi au profitat de pe urma acestui lucru şi s-au orientat către comerţ, lansându-se în speculaţii pe baza împrumuturilor de stat şi a creditelor particulare. Consecinţele nu s-au lăsat deloc aşteptate: falimentele au fost numeroase la Burgos şi la Sevilla, iar preţurile din agricultură au scăzut drastic. Bancruta din 1575 nu a rezolvat nimic, iar activitatea economică nu avea să mai atingă niciodată nivelul anterior. Târgurile de la Medina del Campo, în special, nu s-au mai făcut remarcate, mai ales după noua bancrută din 1596.

Pe parcursul secolului al XVI-lea, artizanatul a cunoscut o dezvoltare susţinută. Aproape pretutindeni, de exemplu, se prelucra fierul şi pielea, însă unele oraşe îşi capătă un adevărat renume pentru calitatea produselor: pielăria de Córdoba, armele din Toledo, mănuşile de Ocaña şi din Ciudad Real... O atenţie aparte merită meseriile de măiestrie, precum prelucrarea metalelor, execuţia miniaturilor, broderia etc. Industria textilă reprezenta activitatea predominantă, cu două puncte forte: mătasea şi lâna. Regatele Granadei şi Levantului (Murcia şi Valencia) erau regiunile producătoare de mătase brută. Industria de prelucrare se concentra în câteva oraşe: Córdoba, şi mai ales Toledo pentru catifea, tafta şi damasc. La Toledo se prelucra şi lâna; încă din secolul al XV-lea, oraşul se specializase în fabricarea postavurilor de lux, însă prelucrarea acestei materii prime era activitatea de căpătâi a oraşelor mijlocii din Castilia: Ávila, Zamora, Soria, Cuenca etc. Segovia a devenit rapid centrul acestei industrii, postavurile ei fiind cele mai apreciate şi mai scumpe. Organizarea se asemăna cu dezvoltarea de tip capitalist, cu forme de producţie centralizate şi tehnici de creditare moderne (obligaţiuni şi scrisori de schimb). Meşteşugarii care lucrau la domiciliu o făceau în contul unui număr mic de antreprenori — cei numiţi chiar fabricanţi (*hacedores de paños*) — care furnizau materia primă şi comercializau produsele. Producţia a crescut de-a lungul secolului şi a atins, în 1580, un nivel comparabil cu cel al centrelor italiene contemporane[254].

Lâna, vinul, uleiul, fierul şi produsele de artizanat au prilejuit o intensă activitate comercială cu străinătatea. Spania exporta în principal, dar nu exclusiv, materii prime; cumpăra grâu şi produse manufacturiere, şi asta până când, în 1585, apoi în 1595, Filip al II-lea, aflat în război cu Ţările de Jos, a pus em-

bargo corăbiilor olandeze în porturile Peninsulei Iberice, aşa încât o parte a acestui comerţ se făcea prin intermediul olandezilor ce duceau grâu, lemn şi materiale navale, şi aduceau produse coloniale şi sarea atât de necesară în conservarea heringului. Nu trebuie subestimată nici flota comercială a Spaniei, care sub Filip al II-lea era a doua din Europa. Dacă îi adăugăm, începând din 1580, şi flota portugheză, atunci flota Spaniei egala şi chiar depăşea flota olandeză, reprezentând dublul flotei germane şi de trei ori flota franceză şi engleză. Regii Catolici înălţaseră Medina del Campo la rangul de capitală comercială şi financiară a monarhiei. Cele două târguri anuale ţinute aici au marcat viaţa economică a ţinutului până la sfârşitul secolului al XVI-lea. Se distingeau net doi poli: complexul Burgos-Bilboa, şi cel din Sevilla, primul orientat către Europa de Nord, cel de-al doilea către Italia, apoi către America.

Vocaţia comercială a oraşului Burgos s-a confirmat în secolele al XV-lea şi al XVI-lea după crearea, în 1494, a unui consulat, urmată în 1511 de apariţia altuia la Bilbao. Din acest moment, cooperarea armatorilor basci cu negustorii din Burgos a oferit castilienilor supremaţia asupra afacerilor din Europa de Nord. Companiile care se specializaseră în marele comerţ aveau caracter familial; rudele se asociau pentru a echipa corăbii şi a face comerţ. Dinastiile de negustori Maluenda, Miranda, Salamanca, Quintanadueñas, Bernuy, lăsaseră partea sudică pe seama genovezilor — Noua Castilie şi Andaluzia —, păstrându-şi Vechea Castilie şi zona Cantabricilor. Aveau parteneri la Burgos, la Anvers, la Rouen, la Nantes... La cei din Burgos trebuie să-l adăugăm pe Simón Ruiz (1526–1597), care provenea din Medina del Campo. Ruiz avea agenţi pretutindeni în lume şi, foarte rapid, el a intuit importanţa comerţului american. Fratele său, Andrés, i-a fost omolog la Nantes, oraş care, încă de mult, era una dintre cele mai puternice pieţe ale comerţului spaniol. Castilienii aveau un consul în acest oraş şi o cameră activă de comerţ, prea activă pentru gustul francezilor care găseau că spaniolii se comportau ca nişte cuceritori. La Nantes, spaniolii cumpărau grâu, ţesături, vin, peşte, şi vindeau lână, postavuri fine, fier.

Ţările de Jos erau un alt punct forte al negoţului din Burgos. Din 1428, spaniolii beneficiau de o situaţie privilegiată la Anvers şi Bruges, unde aveau consuli şi o cameră de comerţ. În 1541, Bruges a devenit principala escală în comerţul cu lână către Ţările de Jos. Epoca de aur a Burgosului s-ar fi situat între 1425 şi 1550, când se exporta lână şi se importau ţesături. Am putea fi tentaţi să vorbim despre un caz aparte de subdezvoltare, însă expresia trebuie nuanţată: textilele reprezentau 66% din taxele de retur, dar ţesăturile din lână nu reprezentau decât a cincea parte din acest total. Partea esenţială a importurilor

(43%) o constituiau ţesăturile de in; lâna din Castilia servea la fabricarea pânzeturilor pe care Ţările de Jos le vindeau mai ales în oraşele Hansei. Însă acest comerţ a început să scadă pe la 1550, deci înainte de revolta din Ţările de Jos; Hansa cumpăra mai puţine textile flamande, pentru că la modă ajunseseră bumbacul şi inul. Războiul Flandrelor a accentuat criza. În La Mancha, piraţii şi corsarii vânau corăbiile spaniole obligate, astfel, să navigheze în convoaie şi să facă lungi ocoluri. Bruges şi-a cedat locul oraşului Anvers. În 1574, „Hoţii Mării" cuceresc oraşul Middelburg şi confiscă 147 de corăbii spaniole ce se pregăteau să debarce încărcăturile de lână; o treime dintre acestea aparţineau armatorilor din Burgos. Armatorii şi asiguratorii erau ruinaţi. Începând de la această dată, s-a declanşat declinul oraşului Burgos.

În aceeaşi epocă – în 1570 – a avut loc un alt eveniment care confirmă prăbuşirea comerţului din Burgos: falimentul Bernuy. Cei din familia Bernuy constituiseră o companie ce stârnea invidia antreprizelor italiene şi germane din acea vreme pentru volumul de afaceri încheiate, pentru tehnicile folosite, structura capitalului, etc. Compania îşi avea sediul central în Burgos, o filială la Toulouse şi sucursale la Anvers, Londra, Rouen, Nantes, Bordeaux, Lisabona, Sevilla... Se ocupa de comercializarea de mărfuri diverse. Speculând şi investind în pământ, compania acorda împrumuturi suveranilor şi particularilor şi se ocupa de asigurările maritime, însă specialitatea ei o constituia comerţul cu vopseluri (pastel), produse indispensabile industriei textile a vremii. Bernuy dominau piaţa vopselurilor din întreaga Europă încă de la sfârşitul secolului al XV-lea, începând de la producţie — în Louragais (de unde şi importanţa filialei din Toulouse), şi în Azore — şi până la distribuire, incluzând şi transportul. Bernuy aveau propria flotă comercială, furnizau produse centrelor textile ale Castiliei şi ale Europei. Concurenţa făcută de indigoul din America, ce avea rezultate similare cu ale pastelului dar era de calitate mai bună, mai ieftin şi mai uşor de transportat, a ruinat acest frumos edificiu, prin urmare Bernuy n-au rezistat, iar piaţa lor s-a dezmembrat.

Complexul portuar al Sevillei – cu avanposturile de la Sanlúcar de Barrameda şi din Cádiz — era frecventat, încă din secolul al XIII-lea, de negustorii genovezi interesaţi de comerţul cu ulei. Puţin câte puţin, aceştia au transformat Sevilla într-o escală între Italia şi Europa de Nord, lăsând comerţul din Africa şi Atlanticul sudic pe seama andaluzilor ce acţionau la ieşirea din Sevilla şi din micile porturi din Niebla, Palos şi Huelva. Erau interesaţi de pescuit, de aurul Sudanului, de traficul de sclavi, la concurenţă cu portughezii. Aşa se face că, cu mult înainte de cucerirea Americii, litoralul andaluz era un centru comercial

prosper, la marginea unui ţinut bogat în grâu, în ulei şi în vin. Italienii nu investiseră mult în expediţiile către America, preferând întotdeauna negoţul, mai întâi în Canare, apoi în Caraibe, mai apoi în Indii, asociindu-se cu cei din Sevilla. Exploatarea resurselor din Lumea Nouă a deschis zonei Sevillei prespective neaşteptate.

Foarte curând, Coroana a impus dublul principiu ce avea să ghideze relaţiile cu Indiile: monopolul şi prioritatea dată solului şi minelor.

Monopolul

De drept, Indiile erau încorporate Coroanei de Castilia în care străinii erau excluşi: le era oprit să emigreze aici, sau să întreţină relaţii comerciale cu ea. Conceptul de „străini" îi includea şi pe cei care părăseau Aragónul, aragonezi, catalani şi valencieni. Mai mult decât despre discriminare, motivul despre care trebuie să vorbim aici este imposibilitatea materială. La acea vreme, marasmul ce cuprinsese Coroana de Aragón o făcea incapabilă să participe la exploatarea colonială; drepturile i se limitau la a lua act despre o situaţie de fapt, iar dovadă stă faptul că, în secolul al XVIII-lea, când situaţia s-a schimbat, catalanii aveau să primească fără dificultate autorizaţia de a face comerţ cu America.

În fapt, la origini, Coroana rezervase Andaluziei exclusivitatea asupra legăturilor cu Indiile. Pentru a impune respectarea acestui monopol, în 1503 a fost creată la Sevilla o instituţie complexă, *Casa de la Contratación*, o cameră de comerţ menită a furniza Lumii Noi produsele de care aceasta avea nevoie, şi să antrepoziteze produsele ce soseau de acolo; totodată funcţiona şi ca un oficiu de vamă, ca depozit de mărfuri confiscate, depozit de armament, ca un magazin militar, oficiu de emigrare, şcoală de cartografiere şi de navigaţie, tribunal pentru diferendele legate de legislaţia indiană, etc. Scopul ei era garantarea monopolului colonial şi a securităţii convoaielor de pe ruta Indiilor (*carrera de Indias*). La fel cum refuza să finanţeze expediţiile coloniale, Coroana refuza şi să ia în sarcina ei protecţia comerţului. Furniza corăbii de escortă, însă întreţinerea lor trecea pe seama negustorilor, care achitau în acest scop o taxă specială pentru mărfurile transportate — *avería*. Ordonanţele din 1543 au reglementat traficul. Se cerea respectarea unor condiţii în comerţul cu Indiile: mărfurile trebuiau înregistrate la *Casa de Contratación*, trebuia să existe un capital de minimum 300 000 de maravedi, şi să se facă dovada că negustorul era spaniol „pur-sânge", adică să nu descindă nici din evrei, nici din musulmani. Nu erau autorizate să traverseze oceanul decât corăbiile de peste o sută de tone, iar acestea trebuiau să navigheze în convoaie de minimum zece corăbii escortate

de nave de război. Se organizau două plecări pe an, în martie şi în septembrie. Ajunse la Havana, corăbiile se despărţeau în trei direcţii: Veracruz (în Mexic), Cartagena (în Indii) şi Nombre de Dios (mai târziu Porto Belo). Din acest ultim port mărfurile erau transportate prin mijlocul pădurilor tropicale până în Panamá, pe coasta Pacificului, unde erau din nou îmbarcate spre Callao sau Perú. La întoarcere, „comorile americane" refăceau în sens invers acelaşi traseu şi se adunau la Havana, înainte de a porni spre Sevilla. Monopolul avea să rămână în vigoare până la a doua jumătate a secolului al XVIII-lea[255].

„Comorile Americii"

Capitularea de la Santa-Fe (1492) nu a lăsat nici o îndoială cu privire la ceea ce se aştepta de la expediţia lui Columb; nu era vorba decât despre *rescate*, adică despre trafic. Prin urmare, nimic nu se schimbase; exploratorii şi conchistadorii nu se gândeau decât la mirodenii, la perle, la metale preţioase şi căutau profit imediat, partea Coroanei, de o cincime din beneficii, fiind aceeaşi în orice situaţie. Într-o primă fază, aceştia s-au dedat jafurilor şi extorcării bijuteriilor şi comorilor (să ne gândim doar la profanarea mormintelor şi la răscumpărarea lui Atahualpa), apoi au trecut la căutarea perlelor şi a aurului pe care-l purtau apele râurilor şi, într-un sfârşit, s-au concentrat asupra minelor de aur şi de argint. Mexicul şi Perú au ocupat imediat primul loc în Imperiu, devenind reşedinţele primelor două viceregate tocmai pentru că erau producătoare de aur şi de argint; celelalte zone au trecut pe al doilea plan. În 1542, a fost descoperit zăcământul de argint de la Potosí, în Perú. Colina, cu o înălţime de 4 380 de metri, domina un platou arid şi îngheţat — *puna*. La 1 000 de metri înălţime se construiseră în grabă instalaţii rudimentare pentru că se credea că faimoasele filoane aveau să se epuizeze rapid, însă nu a fost aşa, iar Potosí a devenit în câţiva ani cel mai populat oraş al Americii. La începutul secolului al XVII-lea număra 150 000 de locuitori, mai mult decât Londra, Paris, Roma şi Sevilla. Climatul era atât de vitreg încât nu exista nici măcar o insectă acolo. Printre altele, pentru îndelungată vreme, nici un copil născut din părinţi spanioli nu a supravieţuit în acest spaţiu: murea de frig la naştere. Deci a trebuit să fie adus pe platou tot ce era necesar: lemn, fier, utilaje, hrană, veşminte etc. Şi, cu toate acestea, la Potosí găseai de toate: magazine, tripouri, bordeluri, teatre... Din Europa se importau ţesături, vin, articole de lux. În 1555 a fost înlocuit procedeul primitiv de exploatare — turnarea minereului de argint — cu tehnica amestecării cu mercur, ce sporea randamentul. Mercurul se utilizase mai întâi la Almadén, în Peninsula Iberică, până când a fost descoperit şi în Anzi, la 4 700 metri înălţime, la Huancavelica.

Exploatarea minelor din Lumea Nouă a ridicat trei probleme: finanţarea, tehnologia şi mâna de lucru. În Perú, exploatatorii erau aproape toţi nişte aventurieri fără capital ce împrumutau de la negustorii din Lima banii necesari pentru plata materialelor, pentru salarii şi cheltuielile aferente. Recurgeau la procedee arhaice din lipsa mijloacelor de investiţie. Nu au încercat niciodată să inoveze tehnicile şi s-au străduit mereu să reducă la maximum cheltuielile: bogăţia zăcămintelor era suficientă pentru a garanta o producţie bogată, cu preţul unor cheltuieli enorme. Sub formă de lingouri, argintul era transportat în depozitele regale, apoi coborâte până la mare pentru a fi trimise în Sevilla, prin Panamá. În tot acest timp fraudele au fost considerabile, estimându-se a fi fost cel puţin egale cu cantităţile declarate oficial.

Pentru asigurarea mâinii de lucru s-a recurs la munca forţată prestată de indieni. Sclavii negri, scumpi şi neadaptaţi la climă, erau prea puţin folosiţi. La Zacatecas, în Mexic, în 1570 se remarca numărul mare al lucrătorilor albi — erau 300 de spanioli la 500 de sclavi, majoritatea indieni, şi mulţi metişi liberi atraşi de salariile relativ mari. În Perú exploatarea a constat mai întâi în *encomienda* — munca forţată: indienii erau obligaţi să petreacă în mină o perioadă de timp, uneori şi de trei ani. Veneau cu tot cu femei şi copii, cu utilajele necesare (târnăcoape, bârne, lame pentru transportul minereului...). Pentru antreprenori era soluţia ideală. Indienii primeau un salariu mic şi aveau dreptul să vândă surplusul de metal extras, ceea ce le era suficient. Randamentul era sporit datorită numărului mare de lucrători. În 1572, când s-a generalizat procedeul de extracţie a argintului prin amalgamarea cu mercur, viceregele Francisco de Toledo a avut ideea de a resuscita o instituţie datând din vremea incaşilor: *mita*, adică mobilizarea lucrătorilor prin rotaţie, împărţiţi între proprietarii spanioli. Au sosit indieni din toate zonele lacului Titicaca, cu familiile şi lamele lor, urmând să petreacă la mină un an. Viceregele a completat această obligaţie cu o serie de măsuri menite să împiedice abuzurile. Ordonanţele lui fixau salariul minim, reglementau durata lucrului[256], prevedeau crearea spitalelor... Această din urmă reglementare nu a însemnat că mina nu rămânea la fel de ucigaşă. Mulţi dintre indienii care se expuneau vântului îngheţat de pe culme după ce lucraseră în adâncuri, unde temperatura era ridicată, mureau de pneumonie. *Mita* din Huancavelica era şi mai aspră decât cea din Potosí şi puţini erau indienii care îi supravieţuiau. În ciuda protestelor unor teologi şi a unor moralişti, *mita* s-a menţinut până-n secolul al XVIII-lea. Pentru a i se atenua câtuşi de puţin efectele, indienilor li s-a acordat libertatea de a-şi celebra sărbătorile tradiţionale, şi poate de aceea nu se pomeneşte despre nici o revoltă indigenă în toată istoria minei Potosí care a rămas, totuşi, cea

mai mare aşezare a indienilor din Perú colonial. Este adevărat că acei coloni au contat mereu pe complicitatea şefilor indieni, însărcinaţi să-i desemneze pe cei buni de corvoadă şi să impună respectarea modului de organizare a unei *mita*.

Deoarece se cheltuise puţin pentru modernizarea şi întreţinerea minelor şi deoarece mâna de lucru nu costa aproape nimic, metalele preţioase ale Americii se vindeau mai bine decât cele din Europa, în ciuda risipei şi a cheltuielilor de transport. De la începutul secolului al XVI-lea, în Sevilla au fost declarate cantităţi din ce în ce mai mari de aur şi, mai ales, de argint[257]. Hamilton şi Pierre Chaunu au evaluat volumul acestor *remensas* — transporturi — graţie registrelor de la *Casa de Contratación*. Cifrele oficiale sunt mult sub cele reale, căci contrabanda şi frauda nu au lăsat mărturii scrise. Oare acest lucru să se fi aflat la baza „revoluţiei preţurilor" pe care o înregistra la acel moment Europa, şi care a atins şi Spania? Aşa consideră Hamilton şi, cu mult înaintea lui, doi precursori, spaniolul Tomaso de Mercado şi francezul Jean Bodin. Aproape în aceeaşi perioadă, 1567–1568, aceşti doi observatori au stabilit o legătură între „belşugul de aur şi argint" şi „preţurile ridicate": este teoria cantitativă a monedei. Conjunctura era favorabilă acestei creşteri, şi favorabilă Spaniei. Descoperitori, conchistadori, coloni, funcţionari, cumpărau de toate: vin, ulei, făină, materiale navale, arme, unelte, ţesături... Exploatatorii agricoli, antreprenorii şi comercianţii au profitat de asta. Când anumite produse nu se găseau în Spania, sau când cantităţile nu făceau faţă cererii, produsele erau aduse din alte părţi şi reexportate. Nu trebuie să tragem concluzia pripită că Spania depindea de străinătate pentru aprovizionarea pieţei americane. Nu încă. Din 1516, e adevărat, cei care făceau proiectele i-au sugerat lui Cisneros să limiteze exportul de lână, pentru a permite industriei textile naţionale să se dezvolte. În 1558, *Memorialul* lui Luis Ortiz a reluat aceeaşi idee, lărgind paleta producţiei. Spania exporta materii prime şi importa produse finite, deci era pe calea subdezvoltării. Până în ultimele trei decenii ale secolului al XVI-lea, astfel de temeri nu păreau să fie întemeiate. Dimpotrivă, totul îndreptăţeşte să se creadă că, pentru o mare parte din secolul al XVI-lea, Spania se îmbogăţea. Indiile creaseră o cerere ce favoriza dezvoltarea agriculturii, a artizanatului şi a comerţului. Spania era mai mult decât un simplu intermediar între restul Europei şi America şi participa pe deplin la obţinerea profiturilor.

Ce se întâmpla cu aceste comori ale Americii după ce ajungeau la Sevilla? Trebuie să operăm o separare între cele care constituiau proprietatea Coroanei şi cele care aparţineau particularilor. În prima categorie, intra a cincea parte din profiturile coloniale, *quinto real*. A doua parte din banii Americii, cea aparţinând particularilor, includea, la rândul ei, două categorii, o parte reprezentând-o

contravaloarea mărfurilor exportate. Comercianţii spanioli îşi revindeau beneficiile în antreprize, dar într-o proporţie ce s-a diminuat treptat, fenomen cunoscut sub numele de „generaţiile secunde", şi analizat de Lapeyre atunci când a vorbit despre familia lui Simón Ruiz. Primele generaţii adunaseră bogăţiile, cele secunde le delapidaseră cumpărând terenuri, seniorii, rente. Aspirau la titlurile nobiliare, şi vom reveni asupra acestui aspect. O altă parte a banilor consta în transferurile făcute de conchistadori şi de coloni, erau profiturile coloniale, cel mai adesea afectate cheltuielilor de vază. Astfel, o cantitate considerabilă de argint a fost tezaurizată în palate, obiecte de artă, în veselă[258], ornamente religioase, locaşuri de caritate (spitale, biserici, mănăstiri...). Ce mai rămăsese, de exemplu, din imensa avere a lui Pizzaro, clădită pe răscumpărarea lui Atahualpa? Un palat la Trujillo, un titlu de nobleţe — marchizatul de Conquista —, o seniorie, pe scurt, o bogăţie neproductivă, fără nici o incidenţă asupra vieţii economice.

RECULUL

În cea mai mare parte din secolul al XVI-lea, Spania a cunoscut o lungă perioadă de prosperitate. În ce moment anume a avut loc schimbarea de situaţie? „E o dată greu de stabilit", scria Pierre Vilar, „atâta timp cât propriile vânzări către Indii echilibrau cantitativ, şi chiar depăşeau în valoare importurile din străinătate, [Spania] se putea îmbogăţi. Când creşterea preţurilor interne a dezavantajat definitiv producţia spaniolă, când a trebuit, de la an la an, să se importe mai mult şi să se plătească mai mulţi bani pentru aceeaşi marfă cumpărată, Spania a conştientizat că devenise un soi de Indii ale străinătăţii[259]."

Începând din anii 1575–1580 situaţia s-a răsturnat, sub influenţa a două categorii de factori. O categorie ţinea de situaţia din Peninsula Iberică, cealaltă de evoluţia ce se înregistra în America. În interiorul celei dintâi categorii se distingeau două fenomene: decăderea economiei şi scăderea populaţiei.

Piaţa americană a continuat să exercite o puternică presiune asupra cererii, însă preţurile spaniole rămâneau cele mai ridicate din Europa; curba retribuţiilor s-a aliniat la cea a preţurilor, în vreme ce în alte ţări prăpastia dintre cele două se adâncise. După opinia lui Hamilton, aceasta ar putea fi o explicaţie a specificului spaniol. Pretutindeni altundeva, acuta diferenţă dintre preţuri şi salarii a permis acumularea profiturilor ce au putut fi investite în noi antreprize comerciale sau manufacturiere; s-au fi format capitaluri, deci s-a dezvoltat şi capitalismul. În Spania nu s-a înregistrat nimic asemănător. De vreme ce curbele

salariilor şi ale preţurilor rămâneau paralele, însemna că profiturile ar fi fost mai mici, la fel ca şi acumularea de capital. Se pare că, din acest motiv, Spania nu a avut acces în era capitalismului[260]. Oricare ar fi doza de adevăr a acestei ipoteze, sigur este că mărfurile străine, din ce în ce mai competitive, invadau piaţa spaniolă şi pe cea americană, în ciuda măsurilor luate pentru respectarea monopolului comercial. Când nu puteau obţine derogări, neguţătorii străini eludau legea recurgând la intermediari şi înlocuitori.

Regresiunea a fost simţitoare în cele trei sectoare care constituiau esenţa activităţii economice: comerţul internaţional, industria textilă şi producţia agricolă. Exporturile de lână au atins punctul maxim în deceniul 1560; începând de la această dată a scazut neîncetat, iar cifrele cele mai scăzute s-au înregistrat în anii 1664–1670. La Burgos s-a manifestat o tendinţă inversă, începând din 1548–1549. În secolul al XVII-lea oraşul îşi pierduse orice dinamism nemaifiind decât un târguşor de mâna a doua. Conjunctura internaţională — războaiele din Franţa şi revolta Flandrelor — nu ar fi o explicaţie exhaustivă, ci ar trebui pusă la socoteală şi apariţia noilor mode vestimentare[261] şi a noilor tehnici comerciale, cu care negustorii castilieni erau puţin familiarizaţi: companii formate dintr-un număr mare de asociaţi, pe când spaniolii preferau asociaţii mai restrânse, cu caracter familial.

Textilele reprezentau principala activitate industrială a Spaniei. În secolul al XVII-lea, industria textilă intră într-un declin total aproape peste tot. Manufacturile de lână din Castilia au decăzut, exceptând Segovia, care fabrica articole scumpe, dar de bună calitate. Manufacturile de prelucrare a mătăsii, cele din Toledo ca şi cele din Levant (Valencia şi Murcia), s-au confruntat cu mari dificultăţi; scăderea cererii, mai presus decât expulzarea moriscilor din regatul Valenciei, a fost responsabilă pentru această criză. Majoritatea oraşelor s-au cufundat în marasm, iar fenomenul a fost resimţit mai ales în Castilia. Chiar şi astăzi, călătorul ce vizitează Burgosul, Palencia, Zamora, Ávila, Cuenca, nu poate fi decât uimit de numărul mare al palatelor şi al castelelor particulare clădite în epoca de aur a prosperităţii, adică la sfârşitul secolului al XV-lea şi în secolul al XVI-lea. În secolul al XVII-lea nu s-a mai construit nimic durabil, căci nu mai existau resurse. Medina del Campo, multă vreme considerată capitala financiară a Spaniei, a devenit un burg rural. Funcţiile tipic urbane au decăzut pretutindeni, exceptând Madrid, Valladolid, Toledo, sau în marile oraşe ale Andaluziei, din cauza importanţei pe care a căpătat-o sectorul terţiar, însă tocmai aceste excepţii au fost şi cele care au confirmat regula. În Castilia, funcţiile administrative erau ultimul refugiu al unei lumi urbane în decadenţă.

Criza nu a ocolit nici satele. În ultimele trei decenii ale secolului al XVI-lea producţia s-a diminuat, iar situaţia a devenit şi mai îngrijorătoare în secolul al XVII-lea. Între 1565 şi 1700, recoltele de grâu din arhiepiscopia Toledo au scăzut la jumătate, iar în regiunea Segovia şi în Tierra de Campos lucrurile au decurs la fel: de la 35% până la 45% în perioada 1580–1640. La fel s-a întâmplat şi cu creşterea vitelor, în ciuda puternicilor protectori din Mesta. Contemporanii acestor evenimente semnalau pretutindeni acelaşi declin: multe dintre exploatări au fost abandonate, pământuile au rămas în paragină, satele s-au depopulat. Situaţia aceasta avea, fireşte, şi o cauză: cultivarea pământului nu mai era rentabilă. Ţăranii renunţau tot mai mulţi să mai lucreze pământul, fie pentru că nu mai puteau folosi bunurile comunale, privatizate în folosul oligarhiilor municipale, fie pentru că li se restrânseseră proprietăţile cu fiecare dată când fuseseră în incapacitatea de a-şi plăti datoriile acumulate — situaţie din ce în ce mai frecventă. Presiunea fiscală crescândă şi recrutările de soldaţi[262] au amplificat dificultăţile. Chiar dacă s-ar fi scăzut preţul contractelor de închiriere, tot era greu să se găsească ţărani care să accepte să rămână la sate şi să pună în valoare pământul[263].

Evoluţia situaţiei din America a intensificat greutăţile cu care se confrunta peninsula. În secolul al XVII-lea, comorile Americii erau mai puţin îmbelşugate, şi asta din două motive: deoarece producţia de metale preţioase era în continuă scădere şi pentru că Indiile nu mai erau atât de dependente de Europa. Scăderea vertiginoasă a importurilor de argint a fost simţitoare în 1515–1516: se aşteptau 2 milioane de ducaţi şi nu s-a primit decât jumătate. Această tendinţă de scădere s-a confirmat în anii următori. Producţia se diminuase ca urmare a scăderii numărului populaţiei indiene[264], fără ca nici o inovaţie tehnologică să compenseze deficitul de mână de lucru. Decăderea minelor din Zacatecas, în Mexic, a devenit flagrantă pe la 1640. La acest motiv s-a adăugat şi un al doilea: lingourile ce ajungeau la Sevilla compensau achiziţiile pe care America le făcea în Europa. Or, la un secol de la descoperire, America importa din Europa mult mai puţin pentru că artizanatul şi agricultura ei începeau să furnizeze produse de consum curent. Se fabricau acum articole de fierărie şi stofe scumpe, se cultivau cereale şi chiar viţă-de-vie şi măsline. Pentru satisfacerea nevoilor mineritului se dezvoltaseră culturile alimentare, au fost puse la punct exploatări agricole — *haciendas* — şi ferme de creştere a animalelor — *estancias*. Astfel, indirect, mineritul a favorizat agricultura şi creşterea vitelor, în aceeaşi perioadă când se încerca şi deschiderea rutelor dinspre litoral către interior. Ţara s-a transformat[265], aşadar. Schimburile dintre diferitele teritorii ale imperiului s-au înmulţit, aşadar America se baza din ce în ce mai mult pe propriile resurse şi cerea tot mai puţin de la Europa care, prin

urmare, primea mai puţine lingouri. După opinia lui Pierre Chaunu, această nouă conjunctură şi tendinţa de autoconsum ar fi fost adevăratele motive ale depresiunii economice care a lovit Spania secolului al XVII-lea.

În acelaşi timp, statul continua să cheltuiască mai mult decât primea pentru a-şi finanţa politica externă şi pentru a întreţine o curte fastuoasă. S-a calculat că în 1621, înainte de reluarea luptelor din Ţările de Jos şi de marile bătălii ale Războiului de 30 de Ani, apărarea imperiului necesita 65% din buget. Pentru a se compensa deficitul crescând, curtea se rezuma la expediente: vindea funcţiile politice, domenii, privilegiul de a avea reprezentanţi în *Cortes*-uri. În mod sistematic, a recurs şi la inflaţie, emiţând cantităţi mai mari de monede divizionare, astfel încât monedele bătute în aceste situaţii aveau o valoare nominală superioară celei reale şi li se decreta un curs forţat. Când această soluţie nu era suficientă, devalorizarea se făcea prin creşterea valorii nominale. Primele emisiuni de monede au utilizat un aliaj de argint şi aramă. Baterea monedelor şi devalorizarea au avut loc succesiv sub domniile lui Filip al III-lea şi Filip al IV-lea. Pierre Vilar estima că, pe la 1640, moneda divizionară reprezenta 92% din totalul monedelor care circulau în Castilia şi că această proporţie a crescut la 95% în 1660–1680. S-a creat, pe această cale, o dublă circulaţie monetară: monedele divizionare erau folosite în comerţul interior, cu inconvenientele de rigoare (preţurile au urcat şi era necesar un număr mai mare de monede pentru achiziţii[266]). În 1680 s-a decis, în sfârşit, retragerea monedei divizionare din circulaţie. Deşi inflaţia era stopată, avusese vreme să ruineze mii de castilieni. Dacă secolul al XVI-lea fusese pentru Spania epoca argintului (mai mult decât a aurului), secolul al XVII-lea a fost epoca aramei şi a monedei slabe.

DECADENŢA SPANIEI SAU PRĂBUŞIREA CASTILIEI?

Din 1600, termenul şi ideea de decadenţă — *declinación* — au apărut de sub pana lui Gonzáles de Cellorigo, unul dintre primii gânditori ce au cugetat asupra destinului ţării lor. A devenit mai mult decât un loc comun, având ca sursă de inspiraţie şi exemplu Imperiul Roman: ca toate organismele vii, imperiile se năşteau, creşteau şi mureau. Cellorigo a analizat situaţia Spaniei, considerând-o drept una foarte gravă. Alţii credeau într-o pedeapsă divină: Dumnezeu îşi întorsese faţa de la Spania din cauza păcatelor sale. Filip al IV-lea dădea glas aceleiaşi idei, în 1643, într-o scrisoare adresată confidentei sale, sora Maria, călugăriţa din Agreda: „Am provocat mânia Dom-

nului." Până în aceşti ultimi ani, istoricii împărtăşeau sentimentul contemporanilor şi credeau în decadenţa Spaniei în secolul al XVII-lea.

Era prea mare contrastul între realitatea cotidiană şi ambiţiile afirmate la vârful Statului. Avea să se constate cu uimire cum Spania se cufunda în marasm, în ciuda bogăţiilor pe care le primea din Lumea Nouă. S-a văzut bine că argintul Indiilor, abia descărcat la Sevilla, se scurgea către străinătate, însă mecanismul acestor exporturi a fost prost înţeles. Bancherii ofereau Statului banii de care avea nevoie — bani ce trebuiau rambursaţi mai târziu cu o dobândă ridicată — graţie încasărilor fiscale şi comorilor Americii. Nimic nou în asta, iar lucrurile stăteau la fel încă din epoca lui Carol Quintul şi a lui Filip al II-lea. În secolul al XVII-lea, aceşti bancheri au fost acuzaţi că exploatau Spania, la fel cum exploata şi ea Indiile.

La căpătâiul acestei Spanii bolnave s-au îngrămădit o mulţime de medici benevoli; erau cei care făceau planurile. În Spania erau numiţi *arbitristas*[267]. În general, aceştia nu erau prea bine văzuţi, iar literatura i-a ridiculizat şi defăimat. Cervantes a creat din ei un tip uman, odată cu acel sărman om din *Colocviul câinilor* (1613), ce murea în spital: considera că deţine soluţii geniale pentru salvarea Spaniei, dar nu a făcut prea mare caz de ideile sale! Quevedo a fost mai sever. Pentru el, Iuda fusese cel dintâi dintre *arbitristas* şi nu avusese în gând decât folosul imediat. Un *arbitrista* era reprezentat de el drept un nebun, un ratat, sau un visător rupt de realitate. Această satiră feroce caricaturiza oameni mult mai complecşi în realitate, care nu meritau cu toţii să fie etichetaţi drept nişte maniaci. În zilele noastre, unii dintre ei ar fi putut trece drept nişte economişti veritabili pentru faptul că au analizat cu luciditate metehnele de care suferea Spania, au descris starea agriculturii, a industriei şi a comerţului, propunând soluţii ce erau departe de a fi nişte prostii şi himere[268]. *Arbitristas* porneau aproape toţi de la nişte constatări obiective: datoria publică greva bugetul de stat, îndatorarea particularilor crease o mulţime de paraziţi, concurenţa străină ruina artizanatul şi manufacturile, ţăranii, sărăciţi de impozite şi de datorii, îşi abandonaseră ogoarele, producţia agrară şi creşterea vitelor erau în scădere, în lipsa locurilor de muncă oraşele se umpluseră de trântori. Căzând de acord asupra diagnosticului, *arbitristas* reacţionau la fel, în majoritatea cazurilor, şi în pivinţa soluţiilor, cu mici diferenţe de nuanţă. Recomandau reducerea cheltuielilor publice, stabilizarea fiscalităţii şi aplicarea echitabilă a ei, relansarea producţiei. Convinşi de faptul că demografia era fundamentul economiei, ei au propus măsuri în favoarea încurajării familiilor numeroase[269]. Doreau scăderea numărului de ecleziastici şi de studenţi[270], să se reabiliteze agricultura, la nevoie

redistribuindu-se pământul. Pedro de Valencia, de exemplu, aprecia că statul avea datoria de a interveni împotriva inegalităţilor. Pentru el, prosperitatea nu era ceva sfânt, aşadar toată lumea trebuia să aibă cel puţin un petic de pământ pentru a trăi. Caja de Leruela, agent al Mestei, care a scris în 1531, deplângea decăderea creşterii animalelor: se defrişaseră prea multe păduri în trecut, în schimb solurile erau inepuizabile, viţa-de-vie înlocuise creşterea bovinelor, animale înlocuite acum de catâri, păşunile nu mai erau atât de numeroase, iar creşterea animalelor se resimţea de pe urma acestui fenomen. Scăzuse numărul de oi, deci şi cantitatea de carne, de lână, şi locurile de muncă pentru artizani.

Reculul demografic, recesiunea, inflaţia, toate acestea ar putea fi explicaţii pentru decăderea Spaniei în secolul al XVI-lea, pentru prăbuşirea din 1640 şi dubla înfrângere reprezentată, din punct de vedere militar, de bătălia de la Rocroi (1643), iar pe plan diplomatic de tratatele din Westfalia (1648). Putem să vorbim despre decadenţă? După ce s-a aflat îndelung în graţiile istoricilor, noţiunea este astăzi controversată. Unii o resping pe motiv că nu ar trebui să se vorbească despre decadenţă, ci despre revenirea la normal după expansiunea pe care Spania o cunoscuse în secolul al XVI-lea (peninsula ar fi beneficiat până la 1580 de o conjunctură în mod excepţional favorabilă datorată sosirii masive a metalelor preţioase din America). Ca exemplu, ei citează capacitatea Spaniei de a purta nesfârşite războaie pe tot parcursul secolului al XVII-lea, ceea ce nu sugerează deloc o ţară epuizată.

Teza aceasta nu este deloc convingătoare. Semnele negative erau prea numeroase şi prea simultane ca să se poată nega realitatea fenomenului. De asemenea, s-a preferat relativizarea acestei idei, invocându-se două serii de argumente complementare, unele de ordin cronologic, celelalte de ordin regional. Regresul, doar unul temporar, nu a afectat la fel toate zonele peninsulei. Mai vizibil a fost în perioada 1640–1680, însă la sfârşitul secolului s-a înregistrat un nou avânt: naşterile au fost mai numeroase decât decesele, inflaţia a fost stopată, producţia şi-a recăpătat ritmul ascendent. Numai că acest avânt nu a fost uniform, manifestându-se mai pregnant în unele regiuni. Din acest moment, populaţia s-a repartizat altfel în teritoriu; nu mai prezentau interes platourile de la interior, ci zonele periferice. Cele două Castilii, Leónul şi Extremadura şi-au pierdut locuitorii. În schimb, Galicia, Asturias, ţinutul basc, Catalonia, Levantul, au avut de câştigat în această privinţă. Acelaşi lucru s-a petrecut şi cu economia. Exceptând, poate, Segovia, ale cărei ţesături continuau să se vândă, oraşele din Castilia nu reuşiseră să scape din marasmul care lovise încă de la sfârşitul secolului al XVI-lea; îşi pierduseră dinamismul şi nu mai erau decât nişte mari târguri. Castilia a încetat să

mai fabrice bunuri manufacturiere, devenind o regiune exclusiv agricolă[271]. Producţia agricolă din Tierra de Campos s-a reluat lent în a doua jumătate a secolului, la fel şi creşterea animalelor, începând din 1633, însă în detrimentul transhumanţei. În provinciile de pe litoralul cantabric, cultura de porumb se dezvolta şi asigura hrana pentru o populaţie din nou în creştere. În 1660, cultura de porumb reprezenta 2/3 din terenul agricol al Galiciei, şi acelaşi fenomen se înregistra şi în ţinuturile basce. Ceea ce de obicei este denumit decadenţă ar fi fost, după opinia lui Pierre Vilar, un timp mort, între 1640 şi 1680, în cursul căruia Castilia şi-a pierdut fundamentele materiale ce-i conferau superioritatea (populaţie, manufacturi, marele comerţ internaţional), pe când regiunile periferice (ţinuturile basce, Catalonia, zona Cádiz) nu-şi atinseseră încă maxima capacitate. Obsedaţi de situaţia Castiliei, istoricii au înclinat să considere că, odată cu ea, s-ar fi prăbuşit întreaga Spanie. Ar fi, aşadar, mai potrivit să vorbim despre declinul Castiliei decât despre decadenţa Spaniei, dar e preferabil să mai nuanţăm pentru că Spania nu a fost singura care s-a confruntat cu dificultăţile. În secolul al XVII-lea, conjunctura defavorabilă a lovit întreaga Europă. Este adevărat că prăbuşirea Spaniei a fost mai spectaculară, în măsura în care secolul al XVI-lea fusese pentru ea o perioadă de excepţională prosperitate.

SOCIETATEA SPANIOLĂ ÎN SECOLUL DE AUR

Ar fi tentant să punem declinul Spaniei pe seama mentalităţilor: intoleranţa faţă de evrei ar fi privat-o de elitele sale economice. Cultul onoarei şi dispreţul faţă de munca manuală ar fi ruinat naţiunea şi ar fi condus la creşterea numărului de cerşetori... Aceasta ar însemna să uităm că mentalităţile evoluează. Nimeni nu se năştea rentier, ci devenea pe parcurs şi, dacă mulţi dintre castilieni au preferat siguranţa în locul riscului, asta s-a întâmplat pentru că doar aşa puteau ei obţine avantajele. Pe de altă parte, Spania Habsburgilor era mai dinamică decât s-ar putea crede; până pe la 1575–1580 ea s-a îmbogăţit şi, deşi scleroza s-a instaurat mai târziu, între timp se formaseră unele deprinderi. După 1575, argintul atât de uşor obţinut din America a continuat să se reverse şi a întreţinut luxul. Cei care aveau posibilităţi — nobili, ecleziastici, burghezi şi ţărani îmbogăţiţi — au căpătat gustul speculei: împrumutau bani statului, întotdeauna deficitar, şi particularilor. În Spania secolului al XVI-lea se făceau împrumuturi frecvente, fie pentru achiziţionarea unei locuinţe sau modernizarea unei investiţii, fie pentru cumpărarea vreunei funcţii publice, fie pentru căsătoria fetei.

Împrumuturile ipotecare — *censos* — reprezentau o afacere bună atât pentru cei care le luau, când era vorba despre investiţii productive, fie pentru cei care le acordau, de vreme ce taxele de dobândă depăşeau 10%. Odată cu schimbarea de conjunctură, unii au continuat să se îndatoreze, însă de această dată pentru a-şi putea păstra stilul de viaţă, sau pentru a rambursa împrumuturi anterioare; când nu puteau plăti anuităţile, creanţierii confiscau bunurile ce li se ofereau drept gaj. Cât despre cei care dădeau în arendă, aceştia s-au confruntat cu o scădere a dobânzii. În secolul al XVII-lea a scăzut sub 5%, uneori sub 4%, dar obiceiul de a trăi din închirieri era mai puternic: nimeni nu se gândea să se apuce de lucru. Cellorigo denunţa acest lucru pe la 1600: trăia într-o lume ireală în care chiriile erau blocate într-o producţie ce scădea neîncetat, creanţierii confiscau bunurile rău-platnicilor, însă refuzau să le valorifice ei înşişi şi negăsind nici fermieri, numărul persoanelor active se diminuase. Astfel a luat naştere în societatea castiliană un bloc parazitar din ce în ce mai consistent, din care făceau parte un segment al nobilimii agricole, burghezi de a doua generaţie ce renunţaseră la „negustorie" pentru a investi în pământ şi a trăi din arendă, şi un segment terţiar (servitori ai marilor case, soldaţi, ecleziastici, reprezentanţi ai profesiilor liberale, etc.) în care Cellorigo, la începutul secolului al XVII-lea, vedea principala cauză a decadenţei. Această evoluţie trebuie descrisă în toată complexitatea şi nu să ne referim din start doar la categoriile statice.

Nobilimea

În cadrul nobilimii din Spania se distingea existenţa a trei categorii: granzii şi nobilii titraţi, cavalerii, şi *hidalgos*.

Granzii şi nobilii titraţi formau un grup minoritar închis în care intrau toţi cei care purtau un titlu de duce, de conte sau de marchiz. În Castilia existau treizeci şi cinci de astfel de granzi în 1520, iar la sfârşitul secolului al XVII-lea erau trei sute. Unii dintre ei — douăzeci la începutul secolului al XVI-lea, peste dublu în secolul al XVII-lea — au primit pe deasupra şi titlul de Grande de Spania, având privilegiul de a rămâne cu capul acoperit în faţa regelui. Toţi deţineau domenii imense, cel mai adesea constituite în bunuri inalienabile pe care trebuiau să le transmită integral moştenitorilor. Veniturile şi le obţineau din pământuri, de pe urma turmelor, din plasamente bancare, comerciale, respectiv industriale, căci, contrar unei idei preconcepute, nobilii erau departe de a fi dezinteresaţi de activităţile economice. În Spania primilor Habsburgi, onoarea şi profitul nu erau două noţiuni ireductibile, ci mergeau mână-n mână. Apoi inflaţia a început să afecteze aceste venituri. Majoritatea nobililor titraţi erau îndatoraţi şi trăiau din

pensiile pe care le oferea regele. Nobilimea din Castilia prezenta pe atunci paradoxul de a fi bogată în pământuri şi săracă în venituri. Fiindcă nu accepta să-şi coboare standardul de viaţă, aceasta conta pe rege pentru a-i şterge datoriile. Prin urmare acapara sinecuri şi funcţii şi cerşea pensii şi gratificaţii. Precum scria în 1686 ambasadorul Veneţiei, Foscarini, Carol Quintul şi Filip al II-lea atrăseseră granzii la curte pentru a le da ocazia să-şi cheltuiască averile, însă tocmai aceşti granzi aveau să-i ruineze pe cei care-i ruinaseră pe ei.

Cavalerii constituiau al doilea eşalon al ierarhiei nobiliare, în cadrul căruia se remarcau alte trei categorii.

– membrii ordinelor militare. Învestitura (*habito*) de cavaler era foarte căutată, deşi era pur onorifică, pentru că putea să culmineze cu dobândirea unui domeniu aferent ordinului respectiv (*encomienda*), obiectiv lucrativ dacă luăm în calcul faptul că era vorba despre un domeniu seniorial;

– majoritatea membrilor oligarhiei urbane;

– titularii unui domeniu seniorial. Pentru a-şi procura veniturile, statul punea în vânzare, din când în când, bunuri din patrimoniul regal, cu jurisdicţie asupra locuitorilor; cei care le achiziţionau obţineau totodată şi titlul de cavaleri.

În sfârşit, mai erau şi cei numiţi *hidalgos*, categorie greu de definit. Acest segment includea nu doar mica nobilime, ci şi pe toţi cei care erau scutiţi de impozite, şi erau din ce în ce mai numeroşi cei care se bucurau de acest privilegiu: 10% din populaţia totală a Castiliei în 1591, cu o repartizare inegală, în funcţie de regiune. În Asturias, în jurul Santanderului şi în ţinuturile basce, trei sferturi dintre locuitori erau *hidalgos*. Proporţia scădea pe măsură ce se înainta spre sud: jumătate din populaţia din Burgos şi din Valladolid, un sfert în Segovia. În schimb, în Extremadura şi în Andaluzia erau mai puţin de 10%. Cum ar putea fi interpretate aceste diferenţe din structura nobilimii? Orice studiu despre stratificarea socială ar trebui să ţină seama de trei factori: statutul juridic, adică privilegiile recunoscute unui grup; situaţia economică, adică natura şi nivelul veniturilor şi prestigiul. Fiecare dintre aceste elemente era necesar, dar nici unul suficient. Conjugarea lor definea apartenenţa la nobilime: un nobil trebuia ca, simultan, să beneficieze de un statut privilegiat, să dispună de un anumit nivel de avere, şi să obţină recunoaşterea ca făcând parte din rândul elitelor. În fond, privilegiul nobiliar nu putea fi acordat doar pe baza primelor două elemente, pentru că exercitarea unei influenţe depindea de bogăţie, astfel încât societatea a sfârşit prin a acorda doar anumitor indivizi acest statut aparte.

Dintre cele trei grupuri constituind nobilimea Spaniei, doar cel dintâi întrunea cele trei criterii de mai sus: îmbinau armonios privilegii, bogăţii şi

influenţă, dar număra doar vreo două-trei duzini de familii. Graniţa dintre celelalte două categorii era destul de subţire. Nobilii titraţi, cavalerii şi cei numiţi *hidalgos* aveau în comun un singur lucru: scutirea de impozite pe care o atrăgea privilegiul *hidalguía*. Din acest punct de vedere, în Spania secolului al XVI-lea lucrurile erau clare: *hidalgo* era opusul lui *pechero* (contribuabil)[272]. Tocmai această idee o exprima cu hotărâre şi ducele de Najéra, în cadrul *Cortes*-urilor din Toledo (1538–1539). Nobilimea refuza să participe la efortul fiscal cerut de Carol Quintul; era o chestiune de principiu. Toţi supuşii regelui trebuiau să servească, însă unii (*hidalgos*) plăteau pentru persoana lor, pe când ceilalţi (*pecheros*), plăteau ca speţă. Abolirea acestei diferenţe ar fi însemnat structurarea societăţii pe alte baze, ar fi condus la o societate fără privilegii.

În secolul al XVI-lea, privilegiul fiscal nu era apanajul unei caste închise, ci era acordat cu destulă generozitate tuturor celor care se făceau remarcaţi într-un fel sau altul, care aduseseră sau care erau susceptibili a face servicii eminente societăţii. Astfel, unii dintre cei care obţinuseră titlul de doctor la una dintre marile universităţi din regat (Salamanca, Valladolid, Alcalá de Henares) nu plăteau impozit direct, pentru că erau *hidalgos*. În virtutea prestigiului pe care-l conferea, nobleţea apărea ca un semn al reuşitei sociale şi, toţi cei care puteau, aspirau la o părticică din ea, mai ales burghezii şi oamenii legii. Mulţi dintre ei au reuşit s-o şi capete, deoarece în secolul al XVI-lea nobilimea nu era încă o castă închisă, iar mobilitatea socială era una reală. Din acest punct de vedere, Spania nu făcea o excepţie faţă de restul Europei, şi o situaţie asemănătoare găsim în Franţa. Lămuritor este un text contemporan : „Republica [Statul] poate să creeze şi *hidalgos*; când un mare om se face remarcat prin meritele sale, prin virtuţi, sau prin bogăţie, cu greu e trecut pe lista contribuabililor, ceea ce ar însemna o injurie la adresa acestuia, deoarece calităţile personale îi conferă demnitatea de a fi un om liber [privilegiat]; nu trebuie pus pe acelaşi plan cu un plebeu, iar acest însemn al stimei se transmite şi copiilor lui, şi nepoţilor, intrând astfel în categoria nobilimii"[273]. Se remarcă două aspecte interesante.

Mai întâi, dorinţa de a decanta o elită socială alcătuită din ceea ce noi vom numi forţele puternice ale naţiunii. Bogăţia era susceptibilă de a conduce la *hidalguía*, la fel ca şi ştiinţa şi meritele, dar nu era suficientă pentru că mai era nevoie şi de consideraţia socială, iar aceasta din urmă era interzisă unor profesii. Iată de ce, după cum considera Domínguez Ortiz, punerea în vânzare a *hidalguías* de către primii Habsburgi ar fi avut atât de puţin succes: nu se putea cumpăra nobleţea precum o marfă de rând. Meseriile josnice, lucrul manual, şi chiar anumite forme de comerţ, erau incompatibile cu viaţa nobilă, şi se prefera renunţarea la

ele după dobândirea averii, ceea ce au şi făcut mulţi dintre negustori, chit că unii dintre ei erau nobili fără a înceta să fie negustori. Acest din urmă exemplu era frecvent la Burgos şi la Sevilla, unde mari negustori erau în acelaşi timp şi cavaleri. Totuşi, în general, aspirantul la nobleţe avea interesul să renunţe la activităţile profitabile, pentru a trăi din rente. Iată un exemplu pentru acest proces relativ curent: în 1485, bunicul Sfintei Tereza a fost condamnat de Inchiziţia din Toledo. Acesta a părăsit oraşul şi s-a instalat la Ávila, a cumpărat pământuri, a trăit din rente, şi a fost considerat un hidalgo. Peste vreo douăzeci de ani, în 1523, cancelaria din Valladolid nu a avut nici o piedică în a recunoaşte aceeaşi calitate pentru fiul său, în ciuda unui dosar ce nu omisese nimic cu privire la originile evreieşti ale solicitantului, nici la modul în care acesta îşi dobândise averea. Se vede bine, în acest caz, cum recunoaşterea socială a precedat consacrarea juridică.

Scutirea fiscală astfel dobândită era debutul unei asimilări la nobilime ce nu avea să devină completă decât la a doua sau a treia generaţie. Aceasta era diferenţa între cei *hidalgos* de privilegiu şi cei prin ereditate. Cei din a doua categorie beneficiau şi de privilegiul pe care-l implica nobleţea veritabilă, pe când primii erau doar la începutul acestui drum: cu timpul, *hidalguía* de privilegiu avea să se transforme într-una ereditară. La drept vorbind, aceasta nu era altceva decât o nobleţe de privilegiu cu origini îndepărtate, de vreme ce se păstrase amintirea actului fondator[274]. Astfel s-a ajuns la cele trei categorii de hidalgo cunoscute în secolul al XVI-lea:

– aşa-numiţii *hidalgos de solar conocido* (titulari ai unei seniorii). Era categoria cea mai prestigioasă, iar *hidalguía* era dovedită de drepturile avute asupra unui pământ;

– *hidalgos* notorii, care purtau un nume ilustru sau au fost dintotdeauna consideraţi *hidalgos*: posesia neîntreruptă a privilegiului atrăgea acest titlu;

– *hidalgos de ejecutoria* erau cei care au putut dovedi în faţa cancelariei din Valladolid că au trăit întotdeauna drept nobili; odată devenită executorie (*ejecutoria*), sentinţa curţii nu mai putea fi repusă în cauză.

Spre deosebire de ceea ce se petrecea în Evul Mediu, în secolul al XVI-lea cavalerii aveau mai mult prestigiu decât acei *hidalgos* care ocupau, la acea epocă, ultimul rang al ierarhiei nobiliare: un hidalgo visa să devină cavaler, iar cavalerul aspira la titlul de conte sau de duce. Averea era hotărâtoare pentru trecerea de la o categorie la alta. Exemplul ministrului lui Carol Quintul, Cobos, a fost exemplar. Acest modest hidalgo a dobândit o avere colosală graţie funcţiilor deţinute în administrarea finanţelor. În 1519, a devenit cavaler al Ordinului Sfântul Iacob. Doi ani mai târziu, devenea comandor. În 1537, a cumpărat oraşul

Sabiote, în Andaluzia, deci a devenit senior. Cobos nu a primit niciodată titlul de nobil, dar fiica lui s-a căsătorit în 1540 cu ducele de Sessa, ajungând în vârful ierarhiei nobiliare.

În secolul al XVI-lea, *hidalguía* s-a demonetizat, probabil din cauza creşterii numerice; erau mii de *hidalgos*, iar inflaţia le redusese constant veniturile. Din pricina acestei lente pauperizări, aşa-numiţii *hidalgos* erau percepuţi ca nişte paraziţi care se agăţau de privilegiile lor, însă îşi pierduseră prestigiul. Statutul juridic nu era suficient pentru a garanta apartenenţa la clasa nobilimii; mai era nevoie şi de un venit minim, sub care nu putea fi păstrat rangul. După unii dintre confesori, un nobil ruinat putea fi dispensat să asiste la slujba de duminică, unde ar fi fost obligat să se arate în public într-o ţinută nedemnă de statutul lui. A fi nobil şi a avea strămoşi iluştri era un lucru bun, după cum considera medicul Huarte de San Juan, însă nu era suficient; mai trebuia şi avere, căci nobleţea nu însemna mai mult decât o aritmie — singură nu avea nici o valoare, dar după o alta avea efect multiplicat. Chiar dacă, de drept, nobilimea şi bogăţia erau două lucruri distincte, în fapt era din ce în ce mai greu să rămâi hidalgo dacă nu erai bogat. Într-un asemenea caz, era mai înţelept să se renunţe la *hidalguía*, situaţie pe care Cervantes o evoca cu simpatie. În schimb, un hidalgo ruinat ce se încăpăţâna să-şi susţină rangul fără a avea mijloace părea ridicol.

Sub domnia Habsburgilor, nobilimea şi-a păstrat locul de frunte, în stat şi în societate, şi puterile administrative şi jurisdicţionale pe domeniile deţinute: numea magistraţi municipali şi făcea dreptate, deşi sentinţele ei puteau fi apelate în tribunalul regelui. Această autoritate pe care o deţinea era considerată adeseori de către cei care i se supuneau drept arbitrară şi abuzivă. Ţăranii refuzau să-şi schimbe statutul atunci când Coroana vindea părţi din domeniul regal pentru a le transforma în fiefuri. Împotrivirile de acest gen s-au materializat adesea în revolte antisenioriale, mai ales în Coroana de Aragón unde, contrar a ceea ce se petrecea în Castilia, autoritatea regală lăsase încă destule prerogative seniorilor. În secolul al XVII-lea nobilimea s-a închis la tot ceea ce însemna nou, apărând privilegiile fiscale ce atunci apăreau drept anacronice, deoarece nobilii refuzau contrapartida ce le justifica, serviciul militar. Erau din ce în ce mai puţin numeroşi cei care se angajau în armată. Pentru plebei, la celelalte contribuţii se adăuga acum şi impozitul de sânge. În 1631, regele trage o concluzie de pe urma acestei situaţii şi, ca urmare, impune o taxă specială, *lanzas,* pentru nobilii cu titluri, ca să compenseze serviciul militar pe care nu-l satisfăceau.

Clerul

Clerul, cea de-a doua clasă privilegiată, era cel puţin la fel de diversă ca şi nobilimea. Mireni, laici, prelaţi, canonici, preoţi, capelani etc., erau departe de a forma un grup omogen. Toţi depindeau de forul ecleziastic (*fuero eclesiástico*) ce le oferea privilegii demne de invidiat: scutire de anumite impozite, dreptul de a fi judecaţi de jurisdicţii speciale, mult mai puţin severe decât justiţia regală, chiar şi pentru unele delicte de drept comun. Pentru a beneficia de aceste avantaje nu era neapărat necesar ca cineva să fie rânduit preot, era suficientă numai tonsura: contele-duce de Olivares era canonic de Sevilla. Puteau fi astfel aflaţi în rândurile „ecleziasticilor" şi măcelari, negustori, notari... La mijlocul secolului al XVII-lea, negustorii din Sevilla îşi doreau tonsura pentru a eluda achitarea anumitor taxe, sau pentru a scăpa de consecinţele vreunui faliment. În această perioadă, mai mulţi bărbaţi şi femei au fost împinşi de criză să îngroaşe rândurile ordinelor[275]. Dacă o făcuseră doar pentru a scăpa de foame, atunci comiseseră un păcat de moarte, ceea ce este adevărat, dar nu singular, în cazul fetelor din rândul nobilimii: în lipsa zestrei, acestea nu se puteau căsători după cum o cerea rangul lor, însă erau prea mândre ca să accepte o mezalianţă. Pentru a scăpa din încurcătură (*remediarse*), după sfatul Sfintei Tereza, nu le rămânea decât mănăstirea, dar în care nu existau locuri suficiente: la Madrid, în 1674, pe lista de aşteptare se aflau o sută şaizeci de nume! Se înţelege de ce populaţia ecleziastică a crescut între sfârşitul secolului al XVI-lea şi anii 1650, adică în toiul crizei, fără a se fi creat noi congregaţii[276]. Efectivele ordinelor itinerante, în special franciscanii, s-au dublat, în ciuda recomandărilor *Cortes*-urilor care, în şedinţa de votare a Milioanelor, primiseră asigurări că nu aveau să mai fie create mănăstiri în Castilia. De la sfârşitul secolului al XVI-lea şi până la sfârşitul secolului al XVII-lea, s-a ajuns de la cifra de 100 000 la 150 000 de ecleziastici, adică în jur de 5% din populaţia Spaniei. Era o cifră mare, dar mai puţin decât s-a vehiculat.

Mai presus decât numărul, atenţia ne-a fost reţinută de repartizarea lor în teritoriu. Ecleziasticii preferau să se stabilească în oraşele mai bogate, ocolind satele. Multe dintre parohiile rurale au rămas mult timp fără preoţi, iar în altele nu se ţinea slujba decât o singură dată pe lună. Situaţia respectivă impunea revizuirea ideilor primite de la catolicismul spaniol; cea mai mare parte a teritoriului era puţin evanghelizată, sau deloc. În schimb, la oraş, erau clerici cu duiumul, chiar şi în cele care-şi pierduseră mare parte dintre locuitori. În 1650, Medina del Campo avea sub 600 de focuri, dar dispunea de 10 parohii şi 17 mănăstiri. La Salamanca erau 34 de parohii, 36 de mănăstiri pentru bărbaţi, 18

pentru femei. La Toledo se aflau 39 de mănăstiri, 27 la Alcalá, 24 la Segovia, 46 la Valladolid... Madridul şi Sevilla erau fruntaşe, primul cu 69 de mănăstiri (în 1567 nu erau decât 45), al doilea cu 63, faţă de 38 câte erau în 1581.

Biserica din Spania era bogată. Poseda domenii pe toate proprietăţile, iar în unele deţinea jurisdicţia civilă şi se bucura de privilegiile aferente[277]; tezauriza comori şi opere de artă, obţinea venituri constante din dijme şi din casele închiriate[278], din plasamentele pe care le efectua; împrumuta bani statului şi particularilor. Bogăţia aceasta nu a încetat să sporească şi datorită darurilor primite, în ciuda protestelor *Cortes*-urilor îngrijorate de proliferarea bunurilor de mână-moartă, repartizate însă inegal. Unele abaţii mari (Las Huelgas, în apropiere de Burgos, Guadalupe, Escorial, Paular în Castilia, Poblet, Montserrat şi Santes Creus în Catalonia) prosperau, în timp ce mănăstirile se aflau în pragul ruinei. La fel se întâmpla şi cu episcopiile. În frunte trona detaşat Toledo, urmat la o distanţă apreciabilă de Sevilla, Saragosa şi Cuenca. În coada listei figurau Almería, Mondoñedo şi Elne, la mijloc situându-se Plasencia, Santiago de Compostela[279], Sigüenza, Valencia, Burgos şi Córdoba. Filip al II-lea încercase corijarea acestor anomalii prin crearea câtorva episcopii în Aragón şi pe a celei din Valladolid, în Castilia, ceea ce a constituit singura tentativă de revizuire a cartei ecleziastice datorate Habsburgilor. Imensa dioceză din Toledo a rămas intactă până la sfârşitul Vechiului Regim.

Trebuie spus că Biserica din Spania, spre deosebire de nobilime, îşi avea partea ei din cheltuielile comune. E adevărat că suveranii nu şi-au permis să încaseze vreun impozit de la ea, dar s-au organizat astfel încât să obţină acelaşi rezultat cerând preoţilor o serie de privilegii fiscale: subsidii, campanii, o treime din dijme (*tercias reales*), *excusado*[280], donaţii mai mult sau mai puţin obligatorii, *expolios*[281].

Faptul că Biserica din Spania se resemnase să renunţe la o parte din venituri în profitul Coroanei, a fost posibil pentru că era subordonată Statului. Regii Catolici obţinuseră de la papi ca numirea în funcţiile episcopale să nu se facă fără acordul lor. Sub domnia lui Carol Quintul această prerogativă a fost consacrată şi în drept. În virtutea patronajului ce li s-a acordat atunci, regii Spaniei îşi desemnau episcopii ce deveneau astfel colaboratori ai Puterii. Înaltul cler furniza statului unii dintre cei mai puternici funcţionari, în majoritatea cazurilor prelaţii fiind cei care prezidau Consiliile regatului. Sub Filip al II-lea, Juan Ribera a fost în acelaşi timp arhiepiscop şi vicerege al Valenciei. În Catalonia erau numiţi aproape sistematic episcopi castilieni, în lipsa catalanilor apţi să suplinească astfel de funcţii, desigur, dar şi pentru că aceşti castilieni erau

consideraţi mai deschişi la ideile venite de la Madrid. În fond, se considera că formaţia intelectuală a episcopilor era superioară mediei şi că aceştia erau mai puţin tentaţi decât granzii, de exemplu, să lase interesele familiale să prevaleze. Această imbricare a puterilor civile şi ecleziastice a fost una dintre caracteristicile Spaniei şi a lăsat urme adânci în societate şi în spiritul public. Puterea publică a căpătat obiceiul de a interveni în domeniul spiritual, iar Biserica pe acela de a participa la luarea deciziilor politice. Inchiziţia, tribunalul ecleziastic numit de rege, este cea mai bună ilustrare pentru această situaţie. Dominaţia puterii asupra ordinelor religioase era mai slabă, ceea ce explică libertatea de exprimare a unor predicatori ce nu ezitau să critice, adeseori aspru, deciziile politice.

În alegerea episcopilor se impunea respectarea a patru criterii: trebuia ca aceştia să fie de naţionalitate spaniolă, să aibă o moralitate ireproşabilă, să provină din păturile mijlocii, şi să fie absolvenţi cu diplomă ai unei universităţi. În fapt, la cea de-a treia condiţie se înregistrau din ce în ce mai multe excepţii. Canonicii bogaţi din Toledo, spre exemplu, care proveneau din familii ilustre, refuzau să aibă drept arhiepiscopi nişte plebei, fie ei şi unii merituoşi. În 1495, nu au fost de acord cu numirea lui Cisneros. Când Carol Quintul l-a impus canonicilor pe Juan Martínez Siliceo, doctor la Paris, profesor la Universitatea din Salamanca şi preceptor al prinţului moştenitor, ei nu au acuzat decât un singur lucru: că noul arhiepiscop era fiu de ţăran ... şi l-au făcut să simtă asta[282]. Prin urmare, starea de lucruri s-a schimbat: din acel moment, majoritatea episcopilor era recrutată din rândurile înaltei nobilimi, adeseori fiind doar nişte bastarzi cărora se încerca a li se face un rost. Astfel, ducele de Lerma oferea mitra din Toledo unchiului său, Fernando de Sandoval y Rojas, care l-a avut drept succesor pe cardinalul-infante Ferdinand, fratele lui Filip al IV-lea. În 1603, la Saragosa, Lerma l-a plasat pe un alt unchi al său, Tomaso de Borja, deja vicerege în Aragón. Înaltul cler astfel recrutat s-a arătat, în general, la înălţimea funcţiei sale, şi-a luat în serios responsabilităţile pastorale, în special datoria de a locui în dioceză, exceptând cazurile în care prelaţii ocupau funcţii politice.

Nu am putea spune acelaşi lucru şi despre clerul de rând. În majoritatea cazurilor, preoţii erau numiţi de către episcopi, dar se întâmpla, nu de puţine ori, ca această funcţie să fie asumată de corporaţii sau de către particulari, în virtutea unui drept de patronaj sau de prezentare, aşa cum era cazul în ţinuturile basce[283], în Galicia, în Aragón... În acest caz, seniorii erau cei care încasau dijmele, nelăsând celor care-i deserveau decât nişte retribuţii modeste, neîngrijindu-se nici măcar să repare bisericile. Parohiile urbane atrăgeau cei mai mulţi candidaţi la sacerdoţii. În funcţia de preot de ţară era acceptat aproape

oricine; era suficient să ştie să scrie şi să citească. Viitorilor preoţi li se cerea ca, înainte de numire, să cunoască noţiuni elementare de catehism (ca de exemplu numărul şi semnificaţia sacramentelor), iar pentru examinare învăţau pe de rost nişte formule, pe care mai apoi le uitau. Cu un asemenea bagaj se credea că vor asigura instruirea religioasă a poporului! De aceea nu se poate vorbi despre existenţa unui progres în epoca Habsburgilor. Recomandările Conciliului de la Trénto cu privire la oportunitatea ca viitorii preoţi să fie pregătiţi cum trebuie în seminarii dioceziene nu a avut efect. Pentru crearea unor astfel de seminarii ar fi trebuit să se umble la veniturile episcopale, iar canonicii nu doreau aşa ceva. Prost plătit, aproape incult, acest „proletariat" ecleziastic nu îşi prea lua în serios îndatoririle — ţinea o slujbă şi cereau banii pe două — şi ducea o viaţă departe de a fi exemplară. Călugării şi preoţii se afişau cu concubinele lor şi cu copiii care, adeseori, îi şi serveau la slujbe. La sfârşitul secolului al XVI-lea, casa decanului din Coria devenise tripou şi bordel, frecventată de clerici şi de burghezia locală... Nu e nimic surprinzător, date fiind acestea, în anticlericalismul manifestat în textele literare şi documentele vremii.

Burghezii

Orice s-ar spune, Castilia Habsburgilor a avut burghezii ei, puternici şi activi, şi care nu erau toţi de origine evreiască[284]. Interesaţi mai mult de comerţ decât de industrie, aceştia nu aveau decât o singură dorinţă: să înceteze a mai fi nişte simpli burghezi, integrându-se aristocraţiei. Să fi fost acesta un fenomen exclusiv pentru Spania? Nu, căci, cu mici diferenţe de nuanţă, acelaşi fenomen se petrecea în toată Europa. Începând de la un anumit nivel, averea impunea respectul. Iată ce propovăduiau moraliştii vremii: micul negustor era folositor republicii, iar funcţia lui nu avea nimic infamant. Neguţătorii din Burgos, din Medina del Campo sau din Sevilla, în acelaşi timp importatori şi exportatori, care speculau schimburile dar jucau şi rolul de bancheri, se menţineau în frunte, la fel ca şi fabricanţii din Segovia; cu toţii se bucurau de aceeaşi mare consideraţie. Însă ei ţinteau mai sus, dorindu-şi să primească o recunoaştere socială şi să devină nobili, chiar dacă trebuiau să renunţe la negustorie pentru asta, meserie care, în Spania şi în Franţa acelei epoci, nu era decât o etapă intermediară în drumul spre înnobilare. Mulţi dintre ei au şi reuşit. Nu trebuie să trecem cu vederea orgoliul acelor negustori din Sevilla despre care se putea citi şi într-un tratat de la mijlocul secolului al XVI-lea. Imediat ce dobândeau avere, aceştia nu visau decât să cumpere funcţii, să comande, să fie primii în toate; se îmbrăcau cu mare fast şi se delectau cu mâncăruri fine, dedându-se

plăcerilor. Observaţia este interesantă şi confirmă dorinţa lor de a se integra aristocraţiei, dar şi o mentalitate aflată la polul opus puritanismului burghez. Le plăcea să câştige bani, dar pentru a-i cheltui şi a profita de pe urma lor, nu pentru a-i investi în noi operaţiuni şi pentru a-i fructifica. Este faimos cazul lui Ruiz, studiat de Henri Lapeyre: primele două generaţii ale familiei au făcut avere din negoţ, iar copiii lor au intrat în magistratură, în rândul clericilor sau al nobilimii. „Fiul meu refuză să fie negustor, scria Andrés Ruiz fratelui său, Simón, în 1572, pretinde să devină cavaler." Nici Bernuy nu s-au lăsat mai prejos. În 1546, Diego a cumpărat o seniorie pentru 20 milioane de maravedi, a fondat un spital în Burgos, aşa cum avea să facă şi Ruiz, nu peste mult, la Medina del Campo, pentru a se retrage mai apoi din afaceri. La Sevilla, familiile Corzo şi Mañara au acţionat la fel; au achiziţionat terenuri, rente, funcţii, case, şi trăiau din aceste rente ca nişte mari seniori. După cum scria şi Cervantes, ei sperau ca măcar copiii lor să se bucure de autoritatea şi prestigiul pe care ei nu le avuseseră în timpul vieţii. În aceasta consta „trădarea" burgheziei castiliene: într-o primă fază s-ar explica prin fascinaţia pe care-o exercita modul de viaţă seniorial şi aristocratic, iar către sfârşitul secolului al XVI-lea, numeroasele falimente au generat un alt tip de comportamente: a scăzut spiritul intreprid, în favoarea aparentei siguranţe pe care o oferea renta.

Excluşii

Avântul marelui comerţ şi al industriei, ca şi exploatarea bogăţiilor Lumii Noi, au generat o expansiune economică, încetinită începând din 1575–1580, când recesiunea s-a instaurat atât în oraşe, cât şi la ţară. Această schimbare de conjunctură, alături de fiscalitatea din ce în ce mai apăsătoare pe umerii ţăranilor, au agravat condiţiile de viaţă pentru mare parte a populaţiei. La începutul secolului, locuitorii de la sate erau atraşi la oraş de perspectivele pe care le ofereau slujbele domestice sau artizanatul. La sfârşitul secolului, exodul rural era în plin proces, însă din alte motive: micii agricultori, deposedaţi de averi pe motiv că nu putuseră plăti anuităţile datoriilor, veneau acum să îngroaşe rândurile şomerilor, fapt ce a consolidat una dintre trăsăturile definitorii pentru Spania. În secolul al XVI-lea aceasta trecea drept o ţară cu preţuri şi salarii ridicate. Lucrurile s-au agravat în secolul al XVII-lea, ceea ce a atras scumpirea mâinii de lucru şi creşterea exigenţelor, prin urmare scăderea forţei de lucru ocupate. Străinii, ca şi unii dintre istoricii zilelor noastre, le reproşează spaniolilor lenea; dintr-o mândrie exagerată, aceştia au îngroşat rândurile gentilomilor, şi au căpătat dispreţul faţă de forţa de munca manuală şi faţă de

activităţile productive. Alţi autori au mers şi mai departe; după opinia lor, spaniolii şi-ar fi întors faţa de la anumite profesii — comerţul, artizanatul — din teama de a nu fi asimilaţi cu evreii. Aceste explicaţii se conjugă cu cea iniţială: obişnuiţi să primească retribuţii mari, spaniolii nu erau dispuşi să accepte orice muncă şi refuzau să execute anumite sarcini pe care le considerau degradante sau prost remunerate. Preferau să le lase pe seama altora şi, decât să muncească în asemenea condiţii, alegeau să trăiască din expediente sau din mila publică.

Reorganizarea actelor de caritate a fost un fenomen la nivel european. Pretutindeni se încerca reducerea numărului de cerşetori şi utilizarea acestei potenţiale mâini de lucru spre interesul general; scopul era ca aceste acte de caritate să treacă în sarcina colectivităţii, până atunci fiind lăsată la iniţiativa individuală sau a instituţiilor religioase, urmărindu-se ca beneficiarii ei să fie supuşi unui control, astfel încât să fie eliminaţi falşii creşetori şi străinii, şi ca săracii să fie puşi la muncă. În întreg spaţiul european funcţionau aceleaşi motivaţii, cele pe care le expunea şi Luis Vives pe la 1525 într-un opuscul inspirat de exemplul din Ieper: garantarea ordinii sociale şi a igienei publice, ameninţate de cerşetorii văzuţi ca nişte potenţiali criminali, ca răi creştini, adeseori purtători ai unor dezgustătoare plăgi sau ai unor maladii contagioase.

Spania a fost ferită de această tendinţă. Începând din 1518, *Cortes*-urile din Castilia nu au încetat să atragă atenţia puterilor publice: nu munca lipsea, ci muncitorii. Aceleaşi *Cortes*-uri denunţau existenţa cerşetorilor ce gravitau pe lângă oraşe şi refuzau să lucreze, cerând salarii mari şi, atunci când nu le obţineau, preferând să trăiască din mila publică. Alţii refuzau să renunţe la libertatea lor şi să devină simbriaşi; şi aceştia trăiau din cerşetorie. Morala creştină îi obliga pe cei bogaţi să participe la nevoile celor săraci. Oare nu însemna asta încurajarea trândăviei şi a nesiguranţei? Decât să facă acte de caritate, proprietarii preferau să plătească nişte salarii rezonabile. În 1540, Consiliul regal sesiza această problemă şi propunea o reformă a caităţii; era vorba despre reglementarea cerşetoriei şi despre rezervarea ei pentru aceia care aveau într-adevăr nevoie de ea: invalizi, bolnavi, bătrâni fără venituri... Municipalităţile erau chemate să întocmească lista persoanelor ce trebuiau ajutate. Vicarul, sau funcţionarul municipal, trebuia să le elibereze un document, după ce verifica dacă cei în cauză se confesaseră; autorizaţia de a cerşi nu era valabilă decât în locul unde domiciliau, iar autorităţile religioase şi civile urmau să vegheze pentru a evita prezenţa cerşetorilor pe străzi şi pentru ca ajutoarele şi îngrijirile să fie orientate către spitale. Proiectul a stârnit o celebră polemică între benedictinul Juan de Robles, favorabil reformei, şi dominicanul Domingo de Soto,

mai degrabă ostil. La drept vorbind, această reformă nu se referea decât la câteva oraşe, cele care nu profitaseră deloc de pe urma conjuncturii favorabile. Nu avem ştire despre existenţa unui astfel de proiect la Segovia, la Cuenca, sau la Toledo. Pentru aceste oraşe, dimpotrivă, textele vremii evocă asiduitatea muncii şi dinamismul unei populaţii ocupate cu torsul şi ţesutul. Dispunerea geografică a reformelor scoate la lumină semnificaţia lor. Existau regiuni în care nici nu se punea încă problema lor, deoarece se lucra la randament maxim. În altele era nevoie de lucrători, dar nu erau de găsit, fie pentru că cei apţi de muncă cereau salarii prea mari, fie pentru că refuzau să se supună unor sarcini înjositoare, căutând o muncă mai puţin constrângătoare, ca de exemplu ca servitori. S-a sugerat recurgerea la forţă împotriva acestora: ajutoarele trebuiau reglementate, trebuiau rezervate acelora ce aveau cu adevărat nevoie, astfel încât ceilalţi s-ar fi văzut obligaţi să muncească pentru a nu muri de foame. Mai erau, în fine, şi regiunile atinse de un şomaj cronic, în care oamenii trăiau în cea mai cruntă mizerie şi unde se dorea ca aceştia să nu-şi găsească de lucru. Ar trebui să-i percepem ca pe nişte delincvenţi? Acţiunile de caritate desfăşurate în această perioadă s-au canalizat spre a face faţă unor lipsuri reale.

Trebuie să punem eşecul reformei pe seama rezistenţei mentale? Uneori s-a afirmat această idee, iar într-un asemenea caz, bătălia pentru reorganizarea binefacerii n-ar fi fost decât o luptă pierdută din start de către o minoritate de minţi luminate în faţa elitelor sociale şi religioase retrograde. Ar însemna să judecăm ca şi când nu ar fi fost vorba decât de o simplă confruntare ideologică, uitând rolul structurilor economice şi al conjuncturii. Dezvoltarea Castiliei a fost secondată de o creştere acută a preţurilor şi a salariilor. Or, nu toţi antreprenorii erau dispuşi să plătească salarii mari, prin urmare doreau să reorganizeze caritatea pentru a-i constrânge pe săraci să lucreze mai ieftin. Începând din anii 1575–1580, când a avut loc o schimbare de conjunctură, toate ţările au resimţit criza. Se spunea, la începutul secolului, că nu munca lipseşte, ci muncitorii. Din acest moment, locurile de muncă au fost din ce în ce mai puţine, iar trântorii din ce în ce mai numeroşi. Se conta, mai presus de toate, pe cei pe care noi îi vom numi salariaţi: boiernaşi de ţară ruinaţi de inflaţie, comercianţi şi artizani falimentari, absolvenţi de universităţi ce nu-şi găsiseră un loc de muncă pe măsura nivelului lor de pregătire... Aceştia din urmă refuzau să muncească efectiv, şi chiar să cerşească, formând clasa „săracilor timizi", pentru care moraliştii recomandau un ajutor discret. Urmau cei ce refuzau muncile considerate degradante sau prea penibile. Vom afla că în secolul al XVII-lea erau prea mulţi călugări şi surori, prea mulţi funcţionari, prea mulţi studenţi. Ce era de făcut cu atâţia bacalaureaţi şi licenţiaţi?

Ar fi fost de preferat să-şi facă ucenicia şi să li se ofere o meserie. Nu se poate explica o astfel de situaţie prin cauze de ordin psihologic: pretinsa mândrie a spaniolilor, ce-i incita mai degrabă la evitarea unor meserii, considerate ca fiind mai potrivite pentru evrei... În realitate, marasmul secolului al XVII-lea ar fi mai bine înţeles dacă luăm în calcul obiceiurile dobândite în secolul anterior, când argintul Americii oferea iluzia că s-ar putea trăi uşor cumpărând din străinătate[285].

Din cauză că spaniolii refuzau să lucreze, Spania s-a orientat spre mâna de lucru străină, atrasă de salariile mari practicate în peninsulă. Era cazul francezilor din Masivul Central şi din sud-vest, care furnizau contingente considerabile de astfel de lucrători imigranţi. Veneau din Rouergue, Auvergne, Gévaudan, Gasconia, după cum aflăm din Jurnalul lui Barthélemy Joly (1603–1604). Prezenţa lor a fost atestată de la mijlocul secolului al XVI-lea în regiunea Saragosa. Mai târziu, Jean Bodin releva importanţa acestui curent migrator ce s-a amplificat la începutul secolului al XVII-lea[286]. În 1611, cuvântul *gavache* (*gabacho*) a intrat în primul dicţionar al limbii spaniole, cel al lui Covarrubias, pentru a desemna această categorie de migranţi[287]. Unii hoinăreau din oraş în oraş în calitate de negustori ambulanţi, vânzând ace, perii, rozarii... Alţii erau brutari, căldărari, negustori de mărunţişuri... Emigrarea era, nu de puţine ori, sezonieră; dura pe timpul secerişului sau al culesului viilor, poate puţin mai mult în cazul tăietorilor de lemne de pe lângă Forez, dintre care unii plecau în septembrie şi reveneau la casele lor în iulie. Putea fi şi definitivă. Un raport al ambasadorului Franţei, datat 20 august 1626, oferă cifra de „200 000 de francezi cel puţin, aproape toţi de condiţie umilă sau servilă, şi totuşi atât de necesari încât, dacă Spania ar fi fost privată de ei, s-ar fi aflat în oarece încurcătură". În Aragón, francezii munceau în arendă pământ, sau se angajau ca lucrători agricoli, iar femeile lucrau ca menajere. Prezenţa acestor imigranţi genera frecvente mişcări xenofobe, puse pe seama incertitudinii ce domnea în marile oraşe. Se credea că toată scursura Europei sosise în Castilia, după cum comenta şi Navarette care, totuşi, recunoştea că mulţi dintre aceşti străini erau de neînlocuit, pentru că făceau muncile pe care spaniolii le refuzau. O reacţie similară a inspirat ostilitatea faţă de morisci sau faţă de ţigani, imigranţii din interior. Celor dintâi li se reproşa că erau întotdeauna disponibili pentru orice sarcină, că erau avizi de câştig şi că se reproduceau în exces. Cei din a doua categorie erau percepuţi ca nişte marginali, paraziţi, şi adeseori criminali. Şi unii, şi ceilalţi, la fel ca şi străinii, erau consideraţi rezistenţi la asimilare. Asemenea reacţii dovedesc obsesia unei societăţi ce se simţea ameninţată şi care avea pornirea de a arunca pe umerii străinătăţii responsabilitatea pentru problemele sale.

În sfârşit, ar trebui să evocăm o categorie pe care literatura a popularizat-o: cei ce alegeau deliberat marginalizarea şi care îngroşau rândurile scursurii societăţii. Această categorie îngloba pleava propriu-zisă — vagabonzi, prostituate, soldaţi, dezertori, escroci de tot soiul —, dar şi fete de familie bună, pe care le putem regăsi ca eroine în nuvelele lui Cervantes. În anumite locuri erau foarte numeroşi: piaţa Zocoveder, la Toledo, în Andaluzia, şi mai ales în Sevilla, „acele Mecca ale picarescului", după cum scrie Pierre Vilar, nu erau la modul propriu — trebuie să precizăm asta — nişte zone fără locuri de muncă, ci dimpotrivă[288]. Ce-i atrăgea acolo? Setea de câştig, bineînţeles, dar şi gustul riscului şi al aventurii. Să adăugăm la acestea şi un alt considerent: demoralizarea unei societăţi ce părea să manifeste un adevărat cult al banului. Bogăţia etalată excita aviditatea excluşilor. Era epoca romanului picaresc, dar ne vom feri să considerăm literatura drept un document de istorie socială, deşi unele opere au meritul de a aduce dovezi despre timpul lor. Nu ne putem opri să vedem în *Don Quijote* (1605–1614) un ecou al preocupărilor vremii: într-o lume crudă, ce părea a-şi fi pierdut simţul măreţiei şi al generozităţii, unele lupte erau doar cauze pierdute; la ce bun să te lupţi cu morile de vânt[289]? În felul său, romanul picaresc exprimă spaima unei societăţi demoralizate, în care totul era de vânzare şi totul se cumpăra. *Picaro*-ul vroia şi el să profite de viaţă şi să se bucure de plăcerile etalate în oraşe, prin urmare fura şi trişa fără scrupule, convins fiind că toată lumea făcea la fel. Dobândită cinstit sau nu, averea era o scuză pentru tot şi făcea dintr-un coate-goale un om onorabil[290].

Toţi aceşti declasaţi au sfârşit prin a forma o clasă ameninţătoare şi periculoasă. În 1599, doctorul Pérez de Herrera propunea din nou să li se furnizeze angajatorilor o mână de lucru la preţ bun, însă a greşit luând efectul drept cauză. După opinia lui, nu se găseau lucrători pentru că erau prea mulţi cerşetori. Problema era următoarea: lenea era cauza, sau efectul subdezvoltării? Probabil că şi una şi cealaltă, dar la început a fost efect. Din pricină că Spania se lovea din ce în ce mai mult de concurenţa străină, manufacturile erau în pericol. După manufacturi, una câte una, s-au închis şi exploatările agricole. În ciuda ofertei de lucru — reală pentru cea mai mare parte a secolului al XVI-lea —, în ciuda salariilor mari, spaniolii nu s-au pus pe treabă, aşa cum se dorea, cedându-le altora sarcinile cele mai penibile. În Spania secolului al XVI-lea, munca manuală era percepută ca un blestem, şi nu se resemnau să o facă decât cei care nu aveau încotro: moriscii, sau imigranţii care câştigau mai mult în Spania decât ar fi făcut-o în ţara lor. Ceilalţi preferau să trăiască din pomeni. Cerşetoria era acceptată cu îngăduinţă atâta vreme cât rămânea cantonată în

nişte limite. Înmulţindu-se şi devenind mai ostentativi, vagabonzii şi cerşetorii deveneau o ameninţare. Schimbând proporţiile, fenomenul s-a schimbat în esenţă. Pentru rezolvarea lui nu se mai putea recurge la iniţiativele individuale, sau la caritatea tradiţională, aşa încât s-a recurs la puterea publică, iar cerşetoria a devenit o problemă de stat. Şi mentalităţile s-au schimbat: se făceau mai simţite decât odinioară problema siguranţei şi a igienei. Plăgile hidoase şi copiii estropiaţi cu care falşii cerşetori încercau să trezească compasiunea trecătorilor deveniseră insuportabile vederii, ca şi murdăria şi mirosul pe care-l degajau trupurile acoperite de zdrenţe şi de paraziţi, de care te izbeai pe străzi sau pe la uşile bisericilor. În sfârşit, se încerca formarea unei noi conştiinţe: dacă serviciile competente încercau să găsească de lucru cerşetorilor valizi, dacă aşezămintele specializate îi primeau, îi hrăneau şi îi îngrijeau pe invalizi şi pe bătrânii fără venituri, oamenii de bună-credinţă puteau dormi liniştiţi. Cerşetorii, vagabonzii şi străinii tentaţi să întindă mâna, aveau să fie consideraţi suspecţi, iar poliţia trebuia să se ocupe de ei.

Se înţelege că astfel de proiecte au iscat nemulţumiri, şi acesta a fost şi sensul dezbaterii dintre Soto şi Robles, în 1545. Nu era vorba despre o confruntare între un dominican retrograd şi un benedictin progresist, ci de o confruntare dintre două sensibilităţi. Una se străduia să obţină un rezultat şi se dorea liniştitoare: nu urmărea reprimarea, ci prevenirea fenomenului. Măsurile vizate urmau să servească cauza adevăraţilor săraci. Falşii cerşetori aveau să fie trataţi pe măsură, ca nişte delincvenţi ce ameninţau ordinea publică. Soto nu era ostil sistematizării reformei. Îl neliniştea tendinţa de a arunca o parte a populaţiei la periferia societăţii şi, mai ales, ura faţă de cei săraci. De ce această înverşunare împotriva săracilor — se întreba el —, ca şi cum aceştia ar fi fost singurii susceptibili să comită delicte? Faţă de cei bogaţi nu se luau atâtea precauţii, şi era deja o nenorocire numai să fii sărac. Mai trebuia adăugată şi umilinţa controalelor poliţiei? Soto cerea mai multă solidaritate şi revendica, fără deosebire, dreptul de deplasare liberă şi pe acela de a alege modul de viaţă. Împotriva unei reglementări represive, dominicanul cerea marilor principi să respecte morala creştină ce nu trebuia sacrificată pentru nişte măsuri cu o eficacitate îndoielnică. Societatea, incapabilă să rezolve problema inegalităţii condiţiilor sociale, nu îi alunga pe cei defavorizaţi. Prin aceasta lărgea Soto dezbaterea, conferindu-i o dimensiune universală. În fond, despre ce era vorba? Despre resorbirea şomajului şi lupta împotriva sărăciei, încurajând lucrul, despre intensificarea controalelor identităţii, despre expulzarea străinilor în situaţiile de criză... Am putea crede că citim presa franceză din 1996!

Expulzarea moriscilor

Erau numiţi morisci descendenţii musulmanilor spanioli convertiţi cu forţa la catolicism. Situaţia lor se aseamănă cu cea a evreilor: Spania secolului al XVI-lea refuza să se constituie în societate multiculturală, cerând comunităţilor minoritare să se lase asimilate prin adoptarea catolicismului. Analogia cu evreii se opreşte aici, evreii fiind expulzaţi precoce, iar descendenţii lor, odată convertiţi, erau în pericol de a fi urmăriţi de Inchiziţie. Cât despre morisci, Spania a ezitat îndelungată vreme în privinţa unei conduite ce trebuia urmată faţă de ei, iar Inchiziţia s-a arătat mai puţin severă. Şi acestea din cauză că moriscii, supuşi unei exploatări de tip colonial, au trăit la periferia societăţii creştine, în loc să se amestece cu ea, precum evreii. Nu ameninţau puritatea doctrinală a catolicismului, ci o ignorau, constituind mai degrabă o problemă socială, şi nu una religioasă. Înţelegerea din 1491, ce reglementa situaţia fostului emirat al Granadei, le garantase musulmanilor libera exercitare a cultului lor. Regii Catolici au sperat ca aceştia să sfârşească prin a se converti, însă nu-şi propuseseră să-i constrângă, ci contau pe apostolatul primului arhiepiscop, Fray Hernando de Talavera, dornic să nu forţeze nimic, recurgând numai la soluţii pacifiste. Li se părea, cumva, că acele convertiri erau prea lente şi prea puţine? Cisneros a fost însărcinat în 1499 să grăbească procesul. Musulmanii aveau impresia că nu li se respecta cuvântul dat, prin urmare s-au revoltat, ceea ce i-a oferit suveranului un pretext ca să declare nule înţelegerile din 1491. În 1502, toţi musulmanii din Coroana de Castilia au fost obligaţi să se convertească. În Valencia, revolta *Germanías* a generat schimbarea situaţiei; seniorii au făcut apel la supuşii lor musulmani spre a-i combate pe rebeli, şi i-au botezat cu forţa. În 1526, convertirea a fost declarată ca definitivă, iar măsura s-a extins în toate ţinuturile Coroanei de Aragón. La această dată, oficial, nu mai existau musulmani în Spania. Realitatea era însă cu totul alta, şi nimeni nu avea îndoieli. Moriscii rămăseseră ceea ce erau: nişte musulmani. De altfel, căpetenia lor religioasă le dădea sfaturi de prudenţă: să nu se transforme în nişte martiri, ci să rămână fideli islamismului în forul lor interior. Cât despre suverani, ei realizau că proaspăt convertiţii nu aveau să fie niciodată nişte creştini veritabili, dar sperau ca descendenţii acestora, copii şi nepoţi, aveau să o facă. La Granada, în 1526, într-o întrunire, s-a făcut analiza situaţiei. Pentru a facilita asimilarea moriscilor, se dorea ca aceştia să renunţe la sărbătorile lor, la veşmintele tradiţionale şi la folosirea arabei. S-a hotărât să fie încurajate căsătoriile mixte cu vechii creştini, dar nu s-a luat nici o măsură coercitivă. Inchiziţia, instalată

în Granada în 1526, a primit consemnul să se arate binevoitoare. În fapt, guvernatorii militari ai Alhambrei au executat mai mulţi morisci pentru tâlhărie, decât a făcut-o Inchiziţia pentru erezie. Acelaşi lucru se petrecea şi la Valencia. O circulară a inchizitorului general recomanda, în 1524, să nu fie arestaţi moriscii decât dacă manifestările eretice erau prea flagrante.

Problema moriscilor nu se manifesta pretutindeni cu aceeaşi intensitate, ci era direct proporţională cu densitatea acestora în rândurile populaţiei, la rândul ei dependentă de vicisitudinile Reconquistei. În nord, în centru, şi chiar în Andaluzia — în afara regatului Granadei —, moriscii erau mai puţini şi dispersaţi în mici comunităţi urbane unde erau pe cale să fie asimilaţi. Aparent, aceştia nu se deosebeau cu nimic de vechii creştini; erau horticultori, artizani, vânzători ambulanţi, catârgii. Totuşi, moriscii se concentrau în trei zone: Aragón, Valencia şi Granada. În primele două, cele dintâi recucerite, duceau o existenţă precară, fără o căpetenie care să-i călăuzească şi care să-i sfătuiască. La Granada, unde recucerirea era de dată recentă, dimpotrivă, moriscii îşi păstraseră elitele sociale şi religioase, iar agricultura şi prelucrarea mătăsii le oferea o relativă bunăstare. Se aflau sub dominaţia seniorilor ce-i exploatau crunt, dar îi protejau de hărţuielile administraţiei pentru că erau o mână de lucru preţioasă, docilă şi eficientă. Puţin îi interesa pe seniori dacă lucrătorii erau creştini sau musulmani, şi nu aveau nici un scrupul în a le cere să lucreze şi duminica. Era suficient ca aceştia să meargă periodic la slujbă, şi nu toţi în aceeaşi zi, declara unul dintre ei în 1528. Amiralul Aragónului, Sancho de Cardona, avea să fie chiar condamnat pentru că a construit o moschee supuşilor săi... Se înţelege că, date fiind aceste condiţii, islamismul a putut supravieţui în Spania secolului al XVI-lea. Desigur, practicarea lui se rezuma la câteva obiceiuri simple: se fereau să mănânce carne de porc, să bea vin, recitau rugăciuni din Coran, respectau postul Ramadanului şi marile sărbători religioase, adeseori copiii lor erau circumcişi[291] şi, în ciuda vigilenţei Inchiziţiei, continuau să circule cărţi arabe. Oficial, moriscii erau creştini, dar, în realitate, rămăseseră musulmani[292]. E adevărat că nu se făceau prea multe eforturi pentru evanghelizare. În Granada, după ce apostolatul lui Fray Hernando de Talavera a fost întrerupt de intervenţia oamenilor lui Cisneros şi de revolta din 1501, moriscii au respirat uşuraţi. În 1559, arhiepiscopul Pedro Guercero a încredinţat iezuiţilor conducerea unei şcoli elementare, deschisă în inima cartierului maur, în Alabaicin. Copiii învăţau să citească, să scrie, să recite câteva rugăciuni, plănuindu-se ca cei mai dotaţi să fie trimişi în internate. În 1568, aşezământul adăpostea trei sute de elevi, însă doar o treime erau morisci. Părinţii îşi retrăgeau copiii imediat ce erau capabili să

muncească, la vârsta de opt-nouă ani. Juan de Albotodo, morisc devenit iezuit, s-a consacrat evanghelizării semenilor săi, iar câţiva alţi iezuiţi s-au străduit să predice în arabă, dar au fost descurajaţi rapid de nepăsarea ascultătorilor. Iezuiţii au întreprins acţiuni de evanghelizare în celelalte zone ale moriscilor: Aragón şi Valencia. În final, s-au făcut remarcate în special eforturile ducelui de Gandia, Francisco de Borgia, care a deschis un colegiu pentru tinerii morisci. Când ducele a intrat în rândurile iezuiţilor, în 1546, a cedat stabilimentul ordinului, dar cu rezultate dezamăgitoare: în 1544–1555, cele douăsprezece locuri rezervate moriscilor au fost vacante. Sfântul Tomaso de Villanueva, arhiepiscop de Valencia din 1544 până în 1555, a fost mai puţin ambiţios: el a sugerat ca moriscii să fie siliţi să respecte practicile formale creştine. În rest, credinţa avea să vină de la sine. Se anticipa astfel formula lui Pascal: „Abrutizaţi-vă!" Succesorul său, Juan de Ribera, a fost mai exigent, manifestându-şi oroarea faţă de tot ce era arab, sinonim, pentru el, cu erezia. Ca urmare, a interzis clerului să mai înveţe araba, în condiţiile în care mulţi dintre morisci nu înţelegeau spaniola... Să adăugăm, în sfârşit, că în regiunile populate de morisci parohiile erau mai neglijate decât în cele creştine: existau prea puţini slujbaşi, cel mai adesea inculţi, bisericile erau lăsate în paragină, etc. Adeseori s-a reproşat Spaniei Habsburgilor că nu a făcut aproape nimic pentru evanghelizarea, respectiv asimilarea moriscilor, şi că nici vechii creştini, ce trăiau în zona rurală, nu erau mai bine trataţi. Majoritatea celor din urmă nu aveau nici un fel de instrucţie religioasă, şi nici măcar nu erau consideraţi buni creştini, în vreme ce totul îi deosebea pe morisci de restul populaţiei: limba, modul în care femeile se îmbrăcau şi se fardau[293], obiceiurile de zi cu zi[294], obiceiuri alimentare — găteau cu ulei, nu cu untură —, etc. În ochii vechilor creştini toate aceste particularităţi erau puse pe seama religiei musulmane, reprezentând tot atâtea forme de manifestare a mahomedanismului. Ceea ce-i separa pe vechii creştini de morisci nu era atât religia, cât civilizaţia şi modul de trai.

În 1566, Consiliul Castiliei decidea aplicarea măsurilor care, până atunci, rămăseseră literă moartă, pentru a-i convinge pe morisci să se lase asimilaţi: le-a fost interzis să vorbească araba, să-şi celebreze sărbătorile tradiţionale, să utilizeze băile publice, să poarte veşmintele specifice (femeile nu mai aveau dreptul să poarte văluri)... Marchizul de Mondejar, vicerege al Granadei, nu a fost consultat; susţinut de ducele de Alba, el şi-a expus obiecţiile, dar nu a fost ascultat. Filip al II-lea părea să-i fi retras încrederea, oferind puteri depline preşedintelului cancelariei Granadei. Situaţia din Granada s-a înscris, astfel, în lunga tradiţie a relaţiilor conflictuale dintre nobili şi înalţii funcţionari, dintre puterea militară

şi cea civilă, dintre arme şi litere. Moriscii l-au însărcinat pe unul dintre ai lor să negocieze cu autorităţile. Francisco Nuñez Muley insista pe faptul că straiele nu aveau nimic de-a face cu religia şi că fiece regiune îşi avea costumul tradiţional. De ce să nu fi fost consideraţi moriscii ca aparţinând Granadei? În Orient, copţii se îmbrăcau într-un anumit fel, vorbeau şi scriau în arabă, însă asta nu-i împiedica să rămână nişte creştini. Sărbătorile tradiţionale suportau aceleaşi observaţii: fiecare provincie le avea pe ale ei[295]. Doar moriscii nu aveau dreptul să se deosebească. Creştinii îi tratau drept mauri şi îi dispreţuiau; maurii îi considerau creştini şi se deziceau de ei. Filip al II-lea nu a vrut să ţină seama de nimic: hotărârile luate trebuiau aplicate fără întârziere, iar momentul nu putea fi ales mai prost. De mai mulţi ani, autorităţile îşi înmulţiseră şicanele la adresa moriscilor: justiţia începuse urmăririle împotriva delincvenţilor mărunţi ce se crezuseră amnistiaţi până atunci, aşa încât aceştia se refugiau acum în maquis-uri, îngroşând rândurile celor în afara legii ce hălăduiau prin munţi. Ţăranilor li se cerea deţinerea titlurilor de proprietate pentru pământurile pe care le exploatau, şi mulţi dintre ei nu aveau, prin urmare erau expropriaţi. S-a amplificat presiunea fiscală asupra producătorilor de mătase, însă preţul acesteia a scăzut chiar din 1566... În această conjunctură, măsurile luate de Consiliul Castiliei erau resimţite de morisci drept o persecuţie suplimentară. În ziua de Crăciun a anului 1568, nişte agitatori au încercat să provoace o revoltă în cartierul maur al Granadei, Albaicin. Marchizul de Mondejar a reuşit s-o înăbuşe, dar a izbucnit în zonele rurale şi în masivul Alpujarras. Se punea pe seama evreilor intenţia de a reconstitui fostul regat musulman al Granadei, şi că au cerut ajutor turcilor. În fond, mai mult decât un război religios, începea un război civil[296], cu nişte manifestări atroce: jafuri, crime, represalii... Trecând peste opinia marchizului de Mondejar, care sugera să fie amnistiaţi cei mai puţin compromişi pentru a fi reintegraţi, Filip al II-lea l-a însărcinat pe Don Juan de Austria să reprime revolta prin orice mijloc. După trei ani de campanie, armata a reuşit să răpună şi ultimii combatanţi. Pentru a se evita izbucnirea altei noi insurecţii, şi pentru a facilita asimilarea, Filip al II-lea a ordonat deportarea moriscilor şi dispersarea lor pe tot cuprinsul Castiliei.

Aceşti morisci erau, în general, bine primiţi de autorităţile locale şi de proprietari, asta pentru că noii sosiţi trebuiau să lucreze terenurile rămase în paragină. Majoritatea vechilor creştini avea un punct de vedere diferit, percepându-i pe moriscii ca pe nişte concurenţi pe piaţa muncii, drept nişte oameni dispuşi la orice sarcină, ceea ce genera scăderea contractelor de închiriere şi a retribuţiilor. În plus, mai erau şi nişte răi creştini... Dispersarea nu a schimbat cu nimic situaţia

moriscilor, rămaşi în continuare nişte marginalizaţi prin raportare la comunitatea creştină. Erau văzuţi ca nişte străini, deoarece mulţi nu vorbeau spaniola şi pentru că, cei mai mulţi, continuau să trăiască la fel ca şi mai înainte[297]. Nu s-a obţinut altceva decât o deplasare a problemei. În anii 1580, a luat amploare o altă problemă, cea a moriscilor văzuţi ca nişte inamici din interior, gata să se alieze cu inamicul extern, cu turcii sau cu protestanţii din Béarn. De această dată, ameninţarea a fost resimţită mai puternic în regatul Valenciei, din pricina mai marii concentrări de morisci. Prăpastia dintre vechii creştini şi morisci se adâncea zi de zi. Cei din urmă au fost dezarmaţi în 1563, în ciuda reţinerilor aristocraţiei care-i utiliza ocazional ca lucrători, dar se menţinea teama faţă de o insurecţie generală. Cum putea fi rezolvată problema? Se propuneau soluţii dintre cele mai extravagante: castrarea moriscilor, deportarea lor în Terra-Nova...

Ideea expulzării progresa. La Lisabona, în 1581–1582, Consiliul a elaborat un decret în acest sens. Filip al II-lea, acest rege acuzat de fanatism, a refuzat să-l semneze. Decizia avea să fie luată tocmai de slabul Filip al III-lea, la sfaturile ducelui de Lerma, rămas purtătorul de cuvânt al nobilimii valenciene ostile unei măsuri ce risca să-şi ruineze veniturile. Consiliul de Stat a dat, în 1602, un aviz favorabil, însă teologii au ridicat obiecţii: moriscii erau, teoretic, nişte creştini, iar expulzarea lor însemna a-i obliga la apostazie. Trebuia obţinut acordul papei, dar Clement al VIII-lea, apoi Paul al V-lea, nu s-au lăsat convinşi pentru că nu vedeau în morisci un pericol pentru Spania. Ei sugerau, mai degrabă, să fie trataţi cu clemenţă, pentru că era vorba despre nişte neofiţi. Şi Inchiziţia era ostilă expulzării pentru care pleda episcopul de Valencia, Juan de Ribera: nu era corect să se vorbească despre morisci — sublinia el —, ci despre autentici mauri. La 4 aprilie 1609, Consiliul de Stat îşi reafirma poziţia: era de preferat expulzarea moriscilor. Lerma s-a decis să pună capăt acestei probleme, iar Tratatul de pace pe care Spania tocmai îl încheiase cu rebelii olandezi i-a dat un răgaz şi i-a oferit mijloacele de a acţiona. Decretul de expulzare a fost semnat la 9 aprilie 1609, dar hotărârea nu a fost făcută publică decât la 20 august, iar pentru a-l informa pe papă s-a aşteptat până la 9 septembrie. Ca să prevină orice rezistenţă — fie că venea din partea moriscilor, fie din partea seniorilor —, au fost aduşi din Italia 3 000 de soldaţi, iar frontierele regatului Valenciei au fost străjuite de corpuri de cavalerie. Spre deosebire de ceea ce se întâmplase cu evreii, în 1492, moriscilor li s-a permis să plece luând cu ei toate bunurile pe care le puteau duce[298]. Celelalte bunuri ale lor erau oferite seniorilor, ca despăgubire. În fond, seniorii erau cei direct afectaţi de expulzarea unor astfel de muncitori harnici şi competenţi. În plus, mulţi dintre ei se îndatoraseră, punându-şi gaj recoltele

pe care trebuiau să le obţină aceşti supuşi. Pentru a diminua consecinţele acestei scăderi drastice a veniturilor, în 1614, s-a ridicat taxa de dobândă până la 5%, cu efect retroactiv începând din 1609, ceea ce însemna că pierderile nobililor se transferau asupra creanţierilor — burghezii.

Expulzarea moriscilor nu a declanşat, aşa cum se credea, o catastrofă economică. Preţurile agricole au rămas stabile după 1609, ca şi salariile. Regatului Valenciei aveau să-i trebuiască, desigur, peste o sută de ani ca să atingă din nou acelaşi nivel de populare. Prea puţini imigranţi s-au înghesuit să umple golurile lăsate de morisci care, contrar unei legende, lucrau mai ales terenurile aride, neirigate. În plus, seniorii erau tentaţi să le impună noilor supuşi condiţii cel puţin echivalente cu cele de mai înainte. Expulzarea a generat o reconversie: cultura trestiei de zahăr a dispărut aproape definitiv, iar cea de orez s-a diminuat. În schimb, au progresat culturile de dud, viţă-de-vie şi grâu. La Valencia, relansarea a fost sensibilă în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cu aceeaşi tendinţă de creştere.

Ca şi în situaţia evreilor, numărul moriscilor expulzaţi este greu de stabilit precis. Cele mai serioase estimări vorbesc despre 300 000 de deportaţi, adică mai puţin de 5% din populaţia Spaniei. Regiunile cele mai afectate au fost Valencia, cu cel puţin 120 000 de deportaţi, şi Aragónul (puţin peste 60 000). Unii s-au îndreptat către Franţa, care i-a primit mai degrabă rău[299]. În Maroc au ajuns 40 000, primiţi la fel de inospitalier, reproşându-li-se faptul că erau creştini[300]. Cei mai fericiţi (50–60 000?) au fost valencienii care se instalaseră în Tunisia.

Istoricii îşi mai pun încă întrebări cu privire la motivele ce l-au împins pe ducele de Lerma să-i expulzeze pe morisci. Singura explicaţie plauzibilă este că s-a căutat un ţap ispăşitor pentru relele de care suferea Spania. Expuşi la ura de clasă şi de rasă, moriscii au fost sacrificaţi pe altarul prejudecăţilor populare, ca şi cum expulzarea trebuia să atenueze efectele ciumei, ale subdezvoltării, ale parazitismului şi ale sărăciei. La capătul a doar câţiva ani, mulţi dintre spanioli aveau să regrete această decizie, considerând-o nedreaptă. Una dintre cele mai bune mărturii în acest sens a fost furnizată de un autor considerat — cu greu — drept un purtător de cuvânt al intransigentei Spanii, Calderon de la Barca. Într-o piesă consacrată revoltei din 1568, *El Tuzaní de Alpujarra* (1633), dramaturgul denunţa înverşunarea şi cruzimea creştinilor pe care el îi considera responsabili pentru insurecţie, din cauza aroganţei lor şi a repetatelor provocări.

NOTE

[247] Cele trei ţinuturi basce nu erau supuse Milioanelor. Funcţionarii Monetăriei din Segovia erau scutiţi de impozite, etc.

[248] Ca exemple, vom cita cele 50 000 de ducaţi pe care Filip al II-lea i-a dăruit ministrului său, ducele de Lerma, când acesta a venit să-l anunţe că flotele Indiilor ajunseseră la destinaţie, cadourile somptuoase destinate deputaţilor din *Cortes*-uri pentru a le recompensa docilitatea, sau pensiile acordate nobililor.

[249] Despre sistemul monetar spaniol, cf *infra*, nota 266.

[250] Un caz extrem a fost acela al Murciei, în 1595: din 12 890 500 de maravedi pe care-i aduceau *alcabalas*, 12 257 229 erau pentru *situados*. Cf. F. Chacon, *Murcia en la centuria del quinientos*, Murcia, 1979, pp. 227-228.

[251] Populaţia urbană reprezenta 5% din populaţia totală în 1530, şi 9% la sfârşitul secolului. Între 1530 şi 1594 Burgos a ajuns de la 1 500 de cămine la 2 665, Valladolidul de la 6 750 la 8 112, Salamanca de la 2 459 la 4 593, Ávila de la 1 523 la 2 826, Segovia de la 2 850 la 5 548, Toledo de la 5 898 la 10 933... Pentru a afla numărul de locuitori se înmulţea numărul de cămine cu 4,5 sau cu 5. Madridul număra mai puţin de 9 000 de locuitori în 1560; peste cinci ani avea aproape 30 000, devenind capitala regatului, şi peste 75 000 la sfârşitul secolului, cifră depăşită doar de Sevilla.

[252] Cu acordul regelui care dădea autorizaţiile necesare prin intermediul finanţelor.

[253] Începând din 1558, această cifră nu va mai depăşi cu mult cifra de 2 milioane.

[254] José I. Fortea Pérez, „Les villes de Castille sous l'ancien Régime", în *Revue moderne et contemporaine*, 1994.

[255] Acest sistem nu a eliminat nici contrabanda, nici frauda. O parte a comerţului cu Perú se orientase către Buenos-Aires, traversând Anzii: se vindeau sclavi negri, fier şi mirodenii. Pe de altă parte, se estimează că, la Veracruz, jumătate sau trei sferturi dintre mărfuri erau declarate sub valoarea lor, sau nu erau declarate deloc. La Sevilla se petrecea acelaşi lucru: funcţionarii de la *Casa de Contratación* se lăsau mituiţi; cantităţile de aur şi de argint debarcate efectiv erau cu mult superioare celor ce figurau în registre.

[256] Indienii lucrau o săptămână din trei. De sâmbăta seara până luni dimineaţa erau liberi să muncească în contul lor.

[257] „În secolul al XVI-lea, aurul Americii era argintul din Perú" (Marie Helmer).

[258] Cea a marchizului de Mondéjar, în 1580, cântărea aproape două tone de argint.

[259] Pierre Vilar, „Les Primitifs espagnols de la pensée économique", în *Mélanges offerts à Marcel Bataillon*, din partea hispaniştilor francezi, tomul LXIV bis, 1962, *Bulletin hispanique*, pp. 272-273.

[260] Teza lui Hamilton, expusă dintr-un articol din 1929, a inspirat parţial teoriile lui Keynes. Pierre Vilar a considerat această concluzie prea superficială; cf. *Une histoire en construction*, Paris, 1982, p. 130. Despre creşterea rapidă a salariilor

spaniole de la sfârşitul secolului al XVI-lea, cf. Pierre Vilar: „Un grădinar castilian, plătit cu 3 470 maravedi în 1599, primea 9 000 în 1603. «Salariul real» al unui muncitor spaniol, din 1601 la 1610, a făcut un salt nemaiîntâlnit în istorie" (*Le temps du Quichotte*, reluat în *Une histoire en construction*, p. 235).

[261] Bumbacul şi inul făceau o concurenţă din ce în ce mai mare lânii.

[262] Între 1636 şi 1642, de exemplu, în sate de pe lângă Ocaña au fost mobilizaţi, în medie, şaizeci de oameni pe an. Consecinţa acestor recrutări forţate a fost că nimeni nu se mai ocupa de pământ şi de creşterea animalelor, iar satele erau abandonate. Cf. Jerónimo López-Salazar Pérez, *Estructuras agrarias y sociedad rural en la Mancha (s. XVI–XVII)*, Ciudad Real, 1986, pp. 86-87.

[263] A se vedea exemplul abatelui Párraces, în regiunea Segovia: pentru ca pământurile să nu fie lăsate de izbelişte, acesta a renunţat să mai ceară restanţele din contract şi a scăzut taxele. În ciuda acestor înlesniri, multe dintre pământuri au rămas fără arendaşi (document posterior anului 1621, citat de Antonio García Sánz, *Dessarrollo y crisis*, Madrid, 1986, pp. 305-306).

[264] În Mexic, epidemiile din 1545–1546 şi din 1576–1579 făcuseră milioane de victime.

[265] Cf. François Chevalier, *La formation des grands domaines au Mexique*, Paris, 1952.

[266] Fiecare teritoriu al monarhiei avea propriul sistem monetar. Fenomenul pe care tocmai l-am prezentat nu se referea decât la Coroana de Castilia. Monedele de calcul erau maravedi, ducatul (375 de maravedi) şi *peso* (450 de maravedi). Monedele reale erau din aur (scudul) şi argint (realul), sau moneda divizionară. Creat în 1537, cu o valoare de 350 de maravedi, scudul a ajuns la o valoare de 400 de maravedi în 1566, apoi la 440 în 1609 şi la 550 în 1643. Dublonul (2 scuzi), apărut în 1566, valora 400 de maravedi. Realul din argint, echivalent a 34 de maravedi până în 1566, a ajuns la 272 în 1566 şi la 340 în 1642; se mai numea *duro*, sau piastru. Conţinând 23,36 grame de argint fin, piastrul avea să servească drept model dolarului. *Blanca* divizionară valora jumătate de maravedi; în 1537 a fost înlocuită de *cuartillo* (8,5 maravedi), *cuarto* (4 maravedi) şi *ochavo* (2 maravedi), apoi, începând din 1599, de un nou *cuartillo* de 4 maravedi.

[267] Termenul provine din *arbitrio*. Despre *arbitristas* cf. Jean Vilar, *Literatura y economía. La figura del arbitrista en el siglo de oro*, Madrid, 1973.

[268] La sfârşitul secolului al XIX-lea, politica marilor lucrări preconizate de Joaquín Costa se va lovi de acelaşi scepticism. Totuşi, ea atrăgea atenţia asupra dificultăţilor reale din Spania şi propunea soluţii care aveau să-şi afle aplicabilitatea peste cincizeci de ani: baraje pentru rezervoarele de apă şi irigaţii.

[269] Ca de exemplu scutirea de impozite a părinţilor care au crescut şapte copii băieţi.

[270] Existau prea multe universităţi, prea mulţi studenţi în litere şi în drept. Se impunea o selecţie la intrarea în universităţi (Pedro de Valencia) şi dezvoltarea învăţământului tehnic (Fernández de Navarrete).

[271] Cf. observaţiilor lui Alexandre de Laborde care a vizitat Spania la sfârşitul secolului al XVIII-lea: „Vechea Castilie era provincia spaniolă cu cele mai multe manufacturi [...]. Astăzi este provincia cu cele mai puţine; din fostele manufacturi nu au mai rămas decât foarte puţine, şi neimportante [...]. Provincia nu mai este antrepozitul producţiei naţionale pe care Spania o trimitea în afară, nici al mărfurilor pe care le primea din străinătate."

[272] Sensul de „scutire de impozite" atribuit pentru *hidalguía* era foarte clar pentru categoria *hidalgos de bragueta*, creată în secolul al XVII-lea în vederea încurajării familiilor numeroase: erau scutiţi de impozite, deci declaraţi *hidalgos*, capii de familie ce crescuseră cel puţin şase copii de sex masculin.

[273] *Floreto de anécdotas y noticias diversas...*, Ed. F. J. Sánchez Cantón, Madrid, 1948 (Memorial histórico español, t. XLVIII), pp. 357-358

[274] Acelaşi lucru se petrecea şi în Franţa. Mobilitatea socială era o problemă a comerţului şi a finanţelor, cel mai adesea după o etapă intermediară: exercitarea profesiei de om al legii (cel mai adesea erau necesare două, trei sau patru generaţii). Cf. Roland Mousnier, *Les Institutions de la France sous la monarchie absolue*, Paris, 1980.

[275] Un manual de confesori recomanda interogarea penitenţilor ecleziastici cu privire la motivele ce i-au împins să se facă preoţi.

[276] Iezuiţii apăruseră la mijlocul secolului al XVI-lea; pe la 1600 numărul lor ajunsese la 2 000, iar cifra a mai crescut puţin după aceea.

[277] Abatele de Poblet era personajul cel mai important din Catalonia, după ducele de Cardona.

[278] Clerul din Salamanca deţinea patru sute de case.

[279] Această arhiepiscopie, prea opulentă într-o Galicie pradă mizeriei, îşi obţinea 2/3 din venit din încasările făcute în restul Spaniei în numele jurământului faţă de Sfântul Iacob.

[280] Dijmele din cea mai bogată recoltă a fiecărei parohii reveneau Statului.

[281] La moartea unui episcop, averea acestuia era împărţită între papalitate şi Coroană.

[282] Un sonet anonim îl eticheta pe Siliceo drept un ignorant, un barbar pedant...

[283] În ţinutul basc şi în Catalonia erau preferaţi candidaţii ce vorbeau limba poporului, basca sau catalana.

[284] Henri Lapeyre şi-a pus această problemă cu privire la Ruiz de Medina del Campo, supus între 1569 şi 1581 unei îndelungi anchete cu privire la puritatea sângelui: totul părea să dovedească faptul că cei din familia Ruiz erau creştini de mai multe generaţii. Lucrurile nu stăteau la fel de clar pentru cei din familia Bernuy: un personaj cu acest nume figura într-un autodafe de la sfârşitul secolului al XV-lea.

[285] „Excesul de servitori, de meserii neproductive, s-a datorat prealabilei îmbogăţiri a Spaniei prin exploatarea Indiilor" (Pierre Vilar, *Or et monnaie dans l'histoire. 1450–1920*, Paris, 1974, p. 199).

[286] Cf. Asensio Gutiérrez, *La France et les Français dans la littérature espagnole (1598–1665)*, Publicaţii ale Universităţii din Saint-Étienne, 1977.

[287] După Covarrubias, termenul ar fi fost specific regiunii Narbona, „o regiune ce trebuie să fi fost săracă, de vreme ce mulţi dintre aşa-numiţii *gavaches* au sosit în Spania".

[288] Jean Vilar, „*Le picarisme espagnol*", în *Les marginaux et les exclus dans l'histoire*, Paris, UGE, 1979, p. 30.

[289] Cf. reflecţiilor lui Pierre Vilar, „Le temps de Quichotte", articol reluat în *Une histoire en construction*, Paris, 1982.

[290] Cf. José Antonio Maravall, *La literatura picaresca desde la historia social*, Madrid, 1986.

[291] Inchiziţia nu părea să vadă în circumcizie un delict grav şi, în orice caz, aceasta nu justifica o arestare.

[292] Un cercetător al Granadei a descoperit o scrisoare a unui preot în care se ridica în slăvi devoţiunea credincioşilor săi morisci: aceştia petreceau timp îndelungat recitând rugăciuni în faţa statuii Fecioarei, într-o capelă. Cu ocazia lucrărilor de restaurare s-a descoperit recent, în zidul acestei capele, mihrabul fostei moschei: într-acolo se rugau credincioşii!

[293] Folosirea hennei, de exemplu, îi şoca pe detractorii moriscilor. Bărbaţii, în schimb, purtau cel mai adesea straie identice cu ale vechilor creştini. În 1567, piraţii barbari debarcaţi pe coasta Taragonei au capturat câţiva morisci pe care i-au luat drept creştini, până când au descoperit că erau circumcişi.

[294] „Se spălau chiar şi în decembrie", nota cu dezaprobare un cronicar.

[295] Unul dintre capii insurecţiei va relua aceste argumente. În interiorul creştinătăţii se vorbeau limbi diferite şi se purtau haine diferite, în funcţie de ţară şi de profesie; germani, francezi, greci, laici, tineri, bătrâni..., deşi purtau haine diferite, rămâneau totuşi creştini.

[296] Este expresia cronicarului Diego Hurtado de Mendoza, atribuită şi marchizului de Mondejar, ce susţinea dezaprobarea celui din urmă cu privire la puterea civilă: „A fost un soi de război dus de spanioli împotriva altor spanioli."

[297] Existau, desigur, şi excepţii: la Oihuela, în 1597, municipalitatea observa că moriscii din Granada se adaptaseră foarte bine: vorbeau limba ţării, se îmbrăcau ca toţi ceilalţi, mergeau duminica la slujbă şi trăiau în bună înţelegere cu vechii creştini. Acelaşi lucru se întâmpla şi în regatul Murciei, mai precis în vechea Ricote.

[298] Mică parte dintre ei — 6% — au avut permisiunea de a rămâne, pentru a-i instrui pe viitorii imigranţi în tainele cultivării trestiei de zahăr, ale funcţionării morilor şi a canalelor de irigaţii, ale cultivării orezului... Ducele de Gandia nu vedea nici un inconvenient în a le lăsa libertatea de a-şi practica religia, însă această derogare s-a abrogat în decembrie, 1609.

[299] Moriscii din Canare au fost singurii ce n-au fost expulzaţi din teritoriile spaniole, argumentul invocat fiind că ei nu aveau nimic în comun cu moriscii din peninsulă: erau „barbari" din Atlas, berberi islamizaţi tardiv ce sfârşiseră prin a fi complet asimilaţi.

[300] Moriscii din Hornachos, în Extremadura, exasperaţi de atitudinea marocanilor, s-au constituit într-o republică independentă: corsarii din Salé, în 1631, apoi în 1637, şi-au oferit serviciile lui Filip al IV-lea, propunându-i să-i predea acestuia ţinutul, cu condiţia de a li se permite să se întoarcă în Spania drept creştini.

CAPITOLUL VII

Spania inchizitorială

Spania este considerată şi astăzi drept o ţară în care ataşamentul faţă de credinţa catolică ar fi fost împins mai departe decât oriunde altundeva. Unii au vorbit despre intoleranţă şi despre fanatism; pentru alţii, Spania s-a identificat cu catolicismul într-atât încât să respingă, ca pe nişte corpi străini, pe toţi cei care se îndepărtau de adevărata credinţă. Fie că aprobă, fie că regretă, toţi par să fie de acord asupra unui aspect: Spania a fost o naţiune catolică prin excelenţă, iar dovada este că ar fi creat, prin Inchiziţie, un instrument de o eficacitate redutabilă, care să garanteze puritatea credinţei şi care să-i terorizeze pe cei care se abăteau.

Dar dacă a fost invers? Dacă Spania ar fi fost, dimpotrivă, mai puţin catolică decât alte ţări? Dacă a fost necesar ca spaniolii să fie constrânşi a fi nişte buni creştini deoarece, prea atenţi la ei înşişi, ar fi fost mai predispuşi decât alţii să se îndepărteze de dogma tradiţională? Asemenea probleme pot părea paradoxale pentru omul secolului XX, aşa cum erau şi pentru europenii secolului al XVI-lea. Timp de peste şapte sute de ani, în fond, Peninsula Iberică a trăit la marginea creştinătăţii: musulmanii şi evreii putuseră să-şi celebreze cultul mai mult sau mai puţin liber, aşa încât şi urmaşii unora, şi ai altora, erau încă numeroşi în secolul al XVI-lea. Cum de n-au lăsat urme asemenea circumstanţe? În Italia, spaniolii erau consideraţi suspecţi sub raport religios şi acuzaţi că nu prea credeau în Sfâta Treime, atitudine caracteristică tuturor semiţilor[301]. Erasm vedea în Spania o ţară infestată cu musulmani şi evrei, şi raţionamentul acesta figurează la loc de cinste în *Apologia* lui Wilhelm de Orania (1580). Ar trebui amintită şi păstrarea, în Spania epocii moderne, a tendinţelor materialiste, rare sau inexistente în alte părţi. În cartea sa despre Rabelais, Lucien Febvre se străduieşte să

demonstreze că necredinţa nu făcea parte din structura mentală a individului secolului al XVI-lea şi că, la acea vreme, era de neconceput ca cineva să fie materialist sau ateu. Spania dovedeşte chiar contrariul. Inchiziţia prigonea constant indivizi vinovaţi că susţineau teorii de genul celor ce urmează: că omul, ca toate fiinţele, se naşte, creşte, şi se întoarce în pământ, că nu există nimic dincolo de moarte. Asemenea afirmaţii nu erau posibile decât într-o ţară în care coexistenţa celor trei religii a sfârşit prin a declanşa în unele minţi o aplecare către scepticism (conform căruia toate religiile erau egale) şi chiar spre ateism (se considera că nu există transcendenţă, nu există supranatural, nu există religie, iar raţiunea este singura călăuză a omului). În unele medii evreieşti din Peninsula Iberică, scindate între credinţa originară şi creştinismul pe care erau obligaţi să-l profeseze, asemenea idei au germinat şi a rezultat un soi de detaşare faţă de orice religie. În aceste medii a fost concepută o operă precum *Celestine* (1499), atât de derutantă pentru lector. Atmosfera operei nu are nimic în comun cu catolicismul; personajele nu au conştiinţa păcatului, şi nu ţintesc nici măcar o clipă la o căsătorie, pentru că mariajul era un sacrament şi pentru că învăţăturile Bisericii îi lăsau indiferenţi. La fel, nu am putea afirma că *Celestine* este impregnată de iudaism, chiar dacă autorul ei a fost un *converso*. Adevărul este că ne aflăm în faţa unei lucrări areligioase, străină de orice formă de transcendenţă, ce pare să recomande o credinţă şi o religie naturale. Peste cinci sute de ani, Spinoza — născut într-o familie de portughezi —, avea să dea unei asemenea tendinţe o turnură filosofică[302].

Date fiind acestea, nu ne va mira prea tare că statul intervenea într-un domeniu ce nu era de resortul lui, impunând o credinţă pe care o considera necesară în asigurarea coeziunii corpului social. Începând din epoca vizigotă, Biserica şi Statul au fost întotdeauna imbricate una în cealaltă. Pentru că Reconquista a fost şi o luptă împotriva necredincioşilor, această colaborare a continuat şi în Evul Mediu şi a căpătat o formă definitivă începând de la Regii Catolici. Suveranii nu se mai mulţumeau să numească episcopi şi să le încredinţeze unora dintre ei responsabilităţi politice, ci interveneau şi în reformarea disciplinei ecleziastice, în ordinele religioase mai ales. Au obţinut de la papă să li se delege sarcina de a apăra credinţa în regatele lor, rol cuvenit tribunalului Inchiziţiei, jurisdicţie ecleziastică numită şi condusă de Stat pentru a lupta împotriva ereziei. A fost o confuzie de genuri şi de roluri numită „tentaţia teocratică"[303]: de la autoritatea politică se aştepta constituirea Regatului lui Dumnezeu pe pământ, dar s-a limitat doar la a garanta oamenilor binele comun, urmărind salvarea lor, la nevoie chiar în ciuda dorinţei acestora.

INCHIZIŢIA

Concepută, la origini, pentru combaterea ereziei iudaizanţilor, Inchiziţia, fără a înceta să-i urmărească pe evrei, şi-a descoperit noi justiţiabili: protestanţii, sectele, vrăjitorii, în general toţi cei care dădeau semne că s-ar îndepărta de la tradiţia atât de strict definită. De asemenea, a fost însărcinată să reprime actele ce reflectau o necunoaştere a dogmei: blasfemie, bigamie, solicitarea[304], depravarea[305], pederastia... E adevărat că acest gen de delicte era mai uşor pedepsit: câteva rugăciuni, amenzi, în cel mai rău caz lovituri de bici, zile de închisoare, sau surghiunul... În general, Inchiziţia s-a concentrat asupra sarcinii majore: nu avea misiunea de a impune o conduită morală, ci de a menţine o anume puritate a credinţei. Ceea ce-o interesa nu erau faptele, ci gândurile.

Cam de vreo treizeci de ani încoace s-a scris mult despre Inchiziţie, cu grija de a ocoli polemicile de odinioară şi de a întreprinde un studiu obiectiv al instituţiei şi al funcţionării ei. Intenţia este lăudabilă şi s-a reuşit, adeseori, o atenuare a responsabilităţilor acesteia. În secolele XVI-XVII nu exista niciunde libertatea de gândire, toate statele practicând intoleranţa. Prin urmare, nu ar fi fost de preferat să i se facă dreptate Spaniei, recunoscându-i-se faptul că nu a avut exclusivitate în privinţa intoleranţei? S-a pierdut din vedere, aşadar, specificitatea Inchiziţiei spaniole. Câte victime a făcut Inchiziţia de-a lungul istoriei sale pentru a da un exemplu? Primele evaluări au fost cele făcute de Llorente, un călugăr alăturat lui Joseph Bonaparte, într-o carte publicată în 1814. Deşi ostil Inchiziţiei, Llorente fusese funcţionar al Sfântului Oficiu şi, cu acest titlu, a avut acces la arhive. El a numărat 340 592 de condamnări, defalcate astfel: 31 912 de victime arse pe rug, 17 659 de persoane cărora li s-a ars portretul, 291 021 de condamnaţi la pedepse minore.

Toţi istoricii au fost de acord că cifrele sunt exagerate şi că Llorente ar fi aplicat o metodă ce lasă loc discuţiilor. Fiindcă nu dispunea de serii continue de date, el s-a bazat pe condamnările cunoscute, deducând o medie anuală şi extrapolând rezultatul şi la anii pentru care nu avea nici o informaţie. Asta însemna că se presupunea că activitatea tribunalului a fost constantă pe tot parcursul perioadei, ceea ce este inexact. Inchiziţia s-a arătat foarte severă la instalare, între 1480 şi 1495, când condamnările la moarte au fost foarte numeroase. În următorii ani, execuţiile au fost mai rare, apoi s-a constatat o nouă creştere la sfârşitul secolului al XVI-lea, cu un ritm de două sute de condamnări pe an. A urmat o nouă perioadă cu o activitate slabă, până la mijlocul secolului al XVII-lea. În

secolul al XVIII-lea, tribunalul a pronunţat foarte puţine condamnări. Prin urmare, în istoria Inchiziţiei se disting trei perioade de activitate intensă, marcate de numeroasele condamnări la moarte: perioada instalării, în care erau urmăriţi iudaizanţii spanioli; sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea; apoi victimele au fost iudaizanţii portughezi, mai întâi cei care ajunseseră în Spania când Filip al II-lea ajunsese rege al Portugaliei, şi cei care se crezuseră la adăpost de orice urmărire în timpul guvernării lui Olivares, prea puţin favorabil Inchiziţiei. Căderea contelui-duce, în 1643, a oferit Sfântului Oficiu ocazia de a fi din nou folositor. Este adevărat că n-a fost deloc uşor să se facă nişte socoteli exacte, mai ales că multe dintre arhive au dispărut. Atunci când s-au păstrat, acestea furnizau prea puţine indicaţii despre perioada anterioară anului 1550, adică cea mai sângeroasă perioadă din istoria Inchiziţiei. Începând din 1550, dispunem de informaţii sigure. Suprema cerea, în fond, ca fiecare tribunal să-i prezinte un raport anual şi să alcătuiască câte o fişă pentru fiecare proces; este tocmai ceea ce relevă şi raporturile proceselor (*relaciones de causas*) ce ne permit să ne facem o idee precisă despre activitatea concretă a tribunalelor. Lucrările recente vorbesc despre 50 000 de persoane care ar fi trecut prin faţa judecătorului, nu neapărat şi condamnate, între mijlocul secolului al XVI-lea şi sfârşitul secolului al XVII-lea. Extrapolând, se poate estima la 25 000 numărul persoanelor judecate pe tot parcursul istoriei Inchiziţiei. Condamnările la moarte urmate de execuţii nu au reprezentat decât 1% din acest total.

Deci Inchiziţia ar fi făcut mai puţine victime decât s-a crezut. E un motiv pentru a banaliza această instituţie, comparându-i efectele, de exemplu, cu masacrele din Noaptea Sfântului Bartolomeu şi cu victimele războaielor religioase din restul Europei? Chiar admiţând — ceea ce, probabil, este şi adevărat — că Inchiziţia spaniolă a fost mai puţin ucigătoare decât s-a afirmat, asta nu înseamnă că a mai existat vreu echivalent al ei în Europa. Din acest punct de vedere, Marcel Bataillon a pus lucrurile în ordine, precizând că aceste comparaţii cu alte forme de intoleranţă nu erau probante. Peste tot s-au manifestat izbucniri de intoleranţă, dar în Spania s-a practicat o intoleranţă organizată şi birocratizată. „Represiunea spaniolă s-a remarcat mai puţin prin cruzimea sa, cât prin puterea aparatului birocratic, poliţienesc şi juridic de care dispunea. Organizarea centralizată a întins în toată peninsula o reţea destul de strânsă, şi dispunea chiar şi de «antene» în străinătate[306]".

Inchizitorii erau percepuţi ca nişte fanatici, ceea ce nu era întotdeauna adevărat. În secolul al XVI-lea, cel puţin, majoritatea lor erau oameni ca oricare altul, cel mai adesea superiori celorlalţi doar prin cultură. Acest aspect se verifica

mai ales în cazul celor care se aflau în vârful ierarhiei, Marii Inchizitori. Nu vom lua apărarea celui dintâi, Torquemada, răspunzător pentru marile persecuţii din anii 1480–1495. Succesorii lui au fost mai moderaţi, iar unii s-au remarcat chiar prin libertatea vederilor. Să ne gândim la cardinalul Cisneros, fondator al Universităţii din Alcalá, căruia-i plăcea să se înconjoare de umanişti şi să discute cu ei şi care plănuia să-l învite în Spania pe Erasm, sau la Alonso Manrique (1522–1539), acel mare senior liberal, protector şi el al umaniştilor şi al erasmiştilor, sau la cardinalul Quiroga, inchizitor general începând din 1573, care a pus capăt persecuţiilor împotriva lui Fray Luis de León... Doar Fernando de Valdés (1547–1573) a trezit unele rezerve, însă trebuie reţinut că mandatul lui a coincis cu cotitura din 1558–1559 ce a indus şi o evidentă înăsprire a ideologiei. Ne putem întreba, totuşi, ce rol aveau inchizitorii generali: era vorba despre o promovare sau despre o retragere anticipată? Aşa au fost şi cazurile lui Tavera (1539–1546) şi al lui Valdés, membri în Consiliul Castiliei în momentul în care au fost numiţi inchizitori generali. Nu putem vorbi despre o promovare, ci despre o retrogradare, deoarece Consiliul Castiliei reprezenta cea mai înaltă instanţă din administraţie.

În fapt, puterea Inchiziţiei aparţinea tribunalelor regionale. Nici în cele mai multe cazuri de acest gen nu era vorba despre nişte fanatici, sau de călăi sangvinari, ci de funcţionari oneşti care făcuseră studii superioare — mai mult de drept decât de teologie —, nu neapărat dominicani, nici chiar călugări: mulţi, dar nu destul de numeroşi, aparţineau clerului laic. Fiecare district beneficia, în general, de trei inchizitori, de doi grefieri, de un *alguacil* însărcinat cu arestările, un contabil, un administrator al bunurilor confiscate, un medic care să supravegheze şedinţele de tortură. La începuturi, personalul era remunerat mulţumită bunurilor confiscate de la cei condamnaţi. Când marile persecuţii au fost din ce în ce mai rare, s-a recurs la amenzi, dar şi acestea s-au dovedit insuficiente, prin urmare au trebuit găsite alte surse de finanţare. În testamentul său din 1554, Carol Quintul recomanda ca inchizitorilor din fiecare dioceză să li se rezerve anumite demnităţi şi venituri pentru ca aceştia să dispună de venituri regulate. Soluţia a fost adoptată, cu acordul papei[307]. În ciuda acestor măsuri, Inchiziţia nu a fost niciodată o afacere profitabilă din punt de vedere financiar; nu a fost rentabilă decât la început, când îi urmărea pe iudaizanţi. O istorie a Sfântului Oficiu ar putea fi scrisă pornind de la aceste dificultăţi financiare, deoarece au scăzut încasările, iar în 1503 s-a procedat la restrângerea tribunalelor pentru a se reduce cheltuielile de funcţionare. Tribunalul din Jerez a fost arondat Sevillei, cele din Sigüenza şi Calahorra s-au arondat celui din

Cuenca. Tribunalele din León, Burgos, Salamanca, Ávila şi Segovia au fost desfiinţate, constituindu-se imensul district al Valladolidului. În 1507, nu existau mai mult de şapte tribunale, în locul celor şaisprezece care funcţionaseră în 1495. Pentru a obţine noi venituri, Inchiziţia a început, din 1530, să-i urmărească şi pe blasfematori, pe desfrânaţi şi pe bigami.

Pe lângă personalul titular, trebuie să acordăm un loc aparte şi voluntarilor, apropiaţii Sfântului Oficiu. Ei formau un soi de poliţie supletivă, preponderent laică. Iniţial, aceştia erau recrutaţi din rândurile artizanilor şi prăvăliaşilor. Gentilomii îşi fac apariţia abia pe la sfârşitul secolului al XVI-lea şi surclasează rapid celelalte categorii pentru că familiile se bucurau de privilegii deloc neglijabile: erau scutite de unele taxe şi, mai ales, nu se supuneau decât justiţiei inchizitoriale, chiar şi pentru delicte de drept comun, ceea ce le asigura un soi de impunitate. Unii dintre ei abuzau de aceste privilegii, transformându-se în adevăraţi tirani locali, intangibili, sau prea puţin tangibili faţă de ceea ce li se cuvenea.

Cu toate acestea, nu oamenii erau cei de temut, ci instituţia. Mai mult decât pe tribunalele din district, mai mult decât pe subordonaţii — destul de puţini — ce le reveneau, Inchiziţia conta pe colaborarea poporului în îndeplinirea sarcinii ei. Jurămintele de credinţă citite periodic în biserici conţineau liste ale comportamentelor şi cuvintelor după care se putea recunoaşte un iudaizant, un musulman, un luteran, un om cu gânduri necurate... Credincioşii erau chemaţi să denunţe orice atitudine suspectă, fie şi cea mai neînsemnată: inchizitorilor le revenea sarcina de a tria acuzele şi de a decide dacă se impunea începerea urmăririi. Se poate ghici la ce a condus acest tip de delaţiune: putea fi denunţat oricine, pentru orice nimic ce putea părea bizar în comportamentul său, ceea ce era un bun prilej de răzbunare pe duşmani sau pe concurenţi[308]. Nu e de mirare că elitele au fost principala ţintă şi că cele mai multe victime ale tribunalelor Inchiziţiei au fost din rândurile ei. Sfântul Oficiu a creat în jurul lor, în ciuda inchizitorilor generali, un climat de suspiciune, şi a favorizat dezvoltarea conformismului. Predicatorii nu au îndrăznit să predice pe anumite teme[309]; gânditorii ezitau să exprime oral, şi cu atât mai puţin în scris, idei care, interpretate de ignoranţi sau de spirite simple, puteau să le provoace neplăceri, o încarcerare mai mult sau mai puţin îndelungată, un proces umilitor, cu toate că, la capătul acestor încercări, inocenţa şi buna lor credinţă ar fi fost dovedite. Prin aceasta, Inchiziţia a înfrânat dezvoltarea ştiinţei. Mai-marii ei nu au fost nişte obscurantişti, printre ei numărându-se chiar şi oameni de ştiinţă. Dar Inchiziţia a fost instituţia care a descurajat cercetarea şi pe inovatori şi care a a stat în calea abordării

unor chestiuni delicate[310]. Pentru a nu te expune, cel mai înţelept la acea vreme era să nu scrii, să nu deţii cărţi şi să pari mai prost decât eşti[311]. Avertizându-i pe credincioşi cu privire la unele cărţi dăunătoare, s-a sfârşit prin a li se inculca dispreţul faţă de orice lectură[312]. Profilaxia ereziei era analfabetismul!

Inchiziţia nu s-a limitat numai la condamnarea heterodocşilor, ci le-a cerut şi să se mărturisească drept vinovaţi. De obicei, un proces se desfăşura de-a lungul a şase şedinţe. Acuzaţia exactă nu era formulată decât în cea de-a patra, când inculpatul primea autorizarea de a-şi lua un avocat al cărui rol nu era să-l apere, ci să-l ajute să mărturisească: „Spuneţi tot adevărul; eliberaţi-vă conştiinţa!" Mărturisirile nu erau suficiente; se aştepta ca acuzatul să fie convins el însuşi de vinovăţia lui şi de prejudiciile aduse creştinilor. Către aşa ceva tindea ceremonia solemnă a autodafeului, în timpul căreia condamnatul trebuia să-şi confeseze în public greşelile, în faţa mulţimii adunate şi a autorităţilor civile şi religioase. Chiar dacă sentinţa pronunţată era favorabilă, nici un acuzat nu era absolvit de asemenea încercare. Să ne închipuim ce a însemnat, pe la 1535, umilirea lui Vergara, canonic din Toledo, înzestrat elenist, cel care a corespondat cu Erasm şi Vivès, când a fost obligat să compară în faţa unei populaţii ostile ce vedea în el un „luteran", un inamic al credinţei, un trădător de ţară. Asemenea ceremonii aţâţau mulţimea împotriva elitelor, convingându-le de puterea Inchiziţiei, o instituţie care nu ierta pe nimeni, nici chiar pe notabili, şi mai ales pe notabili, mai ameninţaţi decât toţi ceilalţi pentru că deţineau biblioteci, pentru că scriau cărţi, pentru că făceau călătorii în străinătate.

Şi măcar dacă Inchiziţia i-ar fi pedepsit numai pe ereticii confirmaţi! De obicei nu se întâmpla aşa. Adeseori, Inchiziţia se folosea doar de reproşuri minore: o uşoară bănuială de erezie (*de levi*), erori de limbaj sau de exprimare, fraze care, scoase din context, puteau impresiona sufletele simple prea puţin înzestrate pentru subtilităţile unei discuţii intelectuale. Din acest punct de vedere, cazul Carranza a fost exemplar. Carranza nu a fost un oarecare: maestru în teologie, renumit predicator, era prieten intim cu Filip al II-lea şi al lui Carol Quintul, pe care l-a şi asistat în timpul agoniei, la Yuste. Din 1555, el a fost episcop de Toledo şi mare prelat al Spaniei. Pe acest om îl arunca Inchiziţia în închisoare, în august 1558. Crima lui? Că a publicat la Anvers, în acelaşi an, un *Catehism* pe care doar puţine persoane îl puteau citi. Autorul nu trimisese decât douăzeci de exemplare prietenilor săi, teologi, prelaţi, granzi. Lucrarea era mai mult decât lăsa titlul să se vadă: era un expozeu al dogmei catolice spre folosul clericilor ce aveau responsabilităţi de pastori şi al credincioşilor cultivaţi ce-şi doreau să aprofundeze credinţa. Iată ce îi neliniştea pe inchizitori: era oportun

să se poarte discuţii teologice într-un „loc public", într-o operă scrisă în limba vulgară? Era prudent ca un public neavizat să fie iniţiat în subtilităţile oratoriei şi ale contemplaţiei? Inchiziţia cerea teologilor să cerceteze unele pasaje *in rigore ut jacent*, adică detaşându-le din context. Procedeul avea ceva terifiant. Vorbea Carranza despre credinţă? Se deducea că el nu făcea caz de astfel de opere, deci că, obiectiv vorbind, se purta ca un luteran. Şi de aici consecinţele. În final, în carte s-a găsit tocmai contrariul a ceea ce a vrut autorul să demonstreze. Circumstanţa agravantă a fost că acest Carranza a călătorit mult în Italia, în Germania, în Ţările de Jos, în Anglia, că a polemizat cu protestanţii[313], prin urmare că a putut fi contaminat involuntar de către aceştia[314].

Iată cum, în Spania secolului al XVI-lea, Inchiziţia fabrica eretici. Se recunosc unele asemănări cu procesele de la Moscova: mărturisiri smulse acuzatului, şedinţa publică în care acesta se recunoştea vinovat, noţiunea de complicitate obiectivă cu inamicii Bisericii sau ai clasei muncitoreşti, după caz. În anii 1920, liberali spanioli precum Fernando de los Ríos comparau Inchiziţia cu GPU, iar, după opinia lor, Spania era un Stat-Biserică, la fel cum Uniunea Sovietică, moştenitoare a cezaro-papismului bizantin, era un Stat-Partid. Nu era nimic greşit fiindcă, în ambele cazuri, era vorba, în fond, de totalitarism.

PURITATEA DE SÂNGE[315]

Marile persecuţii de la sfârşitul secolului al XV-lea au dat iudaizanţilor lovituri foarte dure. Fără a fi dispărut definitiv, maranii[316] au fost, din acest moment, din ce în ce mai puţini, constrânşi fiind să ducă o existenţă subterană. Respectau câteva practici (rugăciuni, Sabatul, marile sărbători), luându-şi infinite precauţii pentru a nu trezi bănuielile vecinilor[317]. Mai aflăm încă, în procesele inchizitoriale din secolul al XVI-lea, despre urmăriri şi condamnări ale iudaizanţilor, dar erau din ce în ce mai rare. Situaţia s-a schimbat la sfârşitul secolului al XVI-lea şi în secolul al XVII-lea. Favorabili uniunii Coroanelor de Castilia şi Portugaliei, mulţi dintre evreii de origine spaniolă, refugiaţi în Portugalia, unde Inchiziţia a fost implantată mai târziu şi mai puţin activ, s-au întors în patria lor. Şi evreii portughezi au procedat la fel, iar această mişcare a luat amploare sub guvernarea contelui-duce Olivares (1621–1643), care a încercat să-i atragă de partea lui, invocând legăturile pe care unii dintre ei le întreţineau cu coreligionarii olandezi. Profitând de aceste circumstanţe, maranii s-au dedat la unele acte necugetate, prin urmare s-a înregistrat

o recrudescenţă a represiunii şi au reînceput autodafeurile, dar condamnările la moarte erau cu mult mai puţine decât la sfârşitul secolului al XVI-lea.

Printre comunităţile de marani de pe domeniile hispanice a existat una ce a reuşit să se menţină aproape până la sfârşitul secolului al XVII-lea, cea a aşa-numiţilor *chuetas*[318] din Majorca. În principiu, evreii de aici se convertiseră toţi în 1435, cu mult înainte de crearea Inchiziţiei. În fapt, timp de aproape două secole, ei au dus o viaţă dublă: în public se declarau catolici, asistau la oficierea slujbelor şi primeau sacramente. Dar în intimitatea casei lor se străduiau să respecte esenţa iudaismului: se abţineau să mănânce carne de porc şi se rânduiau să respecte Sabatul şi sărbătorile de Purim sau de Yom Kippur, fără a atrage atenţia; nu se punea, evident, problema circumciderii copiilor. Comunităţile de *chuetas,* care erau fierari, prăvăliaşi, negustori etc., îşi luau tot felul de precauţii, mai ales pe cea de a se căsători între ei. Vechii creştini aveau oarecare bănuieli, la fel şi inchizitorii, dar închideau ochii, fără îndoială că din cauză că nu-şi imaginau că maranismul acestor *chuetas* ar fi mers mai departe de atât. În 1672, Suprema chema la ordine tribunalul din Palma, care nu prea avea activitate. Inchizitorii locali au deschis atunci o anchetă de rutină ce a permis arestarea unor iudaizanţi şi în cursul căreia aceştia nu au recunoscut decât nişte fapte dintre cele mai mărunte şi mai anoste, găsindu-şi ca scuză ignoranţa lor, invocând buna-credinţă, şi promiţând că nu vor mai repeta greşelile. Inchiziţia a crezut în sinceritatea lor. În cele cinci autodafeuri din 1679 nu s-a pronunţat nici o condamnare la moarte. Maranii *chuetas* şi-au salvat vieţile, însă confiscările de averi şi amenzile i-au ruinat. În plus, erau permanent măcinaţi de nelinişte: noi urmăriri le-ar fi fost fatale căci, într-un astfel de caz, ar fi fost consideraţi recidivişti. Aşa se face că, unii dintre ei au preferat să fugă la Nisa, la Livorno, sau la Alexandria. Alţii au renunţat la existenţa dublă de până atunci, deşi ar fi dorit să trăiască în legea lor, fără să se ascundă, aşa că, de ce să nu fi devenit nişte creştini sinceri? A fost de ajuns ca unul dintre ei să facă acest pas, căsătorindu-se cu o creştină, şi, imediat, toţi apropiaţii s-au dezis de el, considerându-l un renegat. Iar într-o altă zi, acesta nu a mai rezistat şi a căutat un iezuit căruia i-a povestit tot ce se petrecea în casele maranilor *chuetas.* Astfel de informaţii au permis Inchiziţiei să înceapă noi urmăriri. Între 1688–1691, Sfântul Oficiu a făcut o sută cincizeci de arestări, iar treizeci şi şapte dintre cei arestaţi au fost şi condamnaţi la moarte, în 1691[319].

Criptoiudaismul maranilor a fost un fenomen rezidual. Majoritatea convertiţilor a sfârşit prin a se asimila, devenind creştini sinceri. În secolul al XVII-lea, Spinoza vorbea despre perfecta asimilare a evreilor din Spania, spre deosebire de evreii portughezi. Aşa-numiţii *conversos* întâmpinau,

totuşi, destule piedici în dizolvarea lor în rândul creştinilor. Timp de două secole, cel puţin, ei au fost ţinta unei prejudecăţi tenace: puritatea sângelui.

Prin puritatea de sânge se înţelegea acea constantă a tradiţiei catolice în sânul unei familii, iar impuritatea consta în a fi avut strămoşi eretici. În Spania secolului al XVI-lea, a existat o frontieră religioasă ce a separat două tipuri de credincioşi: cei născuţi într-o familie creştină dintotdeauna, şi ceilalţi, descendenţii convertiţilor, evrei sau musulmani. Dreptul canonic prevedea măsuri de excluziune a ereticilor, iar cei condamnaţi de Inchiziţie au fost victimele acestor măsuri: ei, copiii lor şi nepoţii pe linie masculină, copiii acestora pe linie feminină, aveau interdicţia de a exercita funcţii publice şi anumite profesii, dar cei interesaţi puteau răscumpăra această interdicţie depunând în vistieria regală o amendă corespunzătoare, mai mult sau mai puţin considerabilă. Puritatea de sânge mergea şi mai departe, vizându-i pe toţi evreii convertiţi şi pe descendenţii acestora, condamnaţi pentru erezie sau nu, iar discriminarea nu se rezuma doar la copii şi la nepoţi, ci lovea în toate generaţiile. Concret, exigenţa de puritate a sângelui s-a materializat în dispoziţii legale consemnate în statutele unor confrerii, asociaţii, ordine religioase, ordine militare, consilii dioceziene... Orice postulant era obligat să se supună unei anchete prealabile menite să dovedească faptul că nici unul dintre înaintaşii săi, oricât de îndepărtat, nu aparţinuse vreunei „rase" atinse de infamie.

Citind câteva eseuri, ne-am convinge uşor că Spania secolului al XVI-lea a trăit într-un climat sufocant, în care noilor creştini le era interzis să acceadă la profesiile, la funcţiile şi la onorurile râvnite. E suficient să ne familiarizăm cu literatura sau cu istoria epocii respective, ca să descoperim la tot pasul bărbaţi şi femei despre care nu ştiam că erau de origine evreiască, dar ştiau contemporanii lor, sau bănuiau. Se impunea, deci, cu necesitate, o delimitare a etapelor cronologice, căci prejudecata nu a avut aceeaşi formă de la un capăt la altul al acelei perioade; la început a fost mai intensă, dar nu a făcut ravagii pe atât de sistematic precum se crede.

Trebuie făcută o nouă precizare: statutele de puritate a sângelui nu au avut niciodată forţă legală; au fost promulgate la iniţiativa grupurilor sociale sau religioase, cu aprobarea Coroanei, dar fără ca aceasta să fi vrut a impune ceva. De altfel, nici unul dintre suverani, de la Regii Catolici la Carol al II-lea, nu s-au ferit să se folosească de serviciile noilor creştini. Singura instituţie a statului ce ar fi putut manifesta oarecare interes pentru acest gen de discriminare, Inchiziţia, nu pare să fi fost pe deplin favorabilă acestor statute, limitându-se la prevederile dreptului canonic referitoare la condamnaţi şi la descendenţii lor direcţi. Doar ea era în

măsură să spună exact dacă înaintaşii noilor creştini fuseseră eretici sau nu, dar a manifestat un constant dispreţ faţă de o eventuală deschidere a dosarelor. De aceea erau anchetele prealabile atât de puţin obiective, iar singurii care ştiau asta, inchizitorii, refuzau să vorbească. Deci nu se făcea altceva decât să se rezume la informaţiile de notorietate publică şi la zvonurile nu întotdeauna binevoitoare.

Statutele de puritate a sângelui nu erau atât de răspândite precum se spune. Le regăsim în majoritatea *colegios mayores*, acele înalte şcoli ce funcţionau pe lângă universităţi, în ordinele militare, în ordinele religioase[320], în multe consilii dioceziene, în special la Toledo, unde statutul impus de arhiepiscopul Sileceo, în 1547, a stârnit o adevărată polemică. Se mai ştie şi că multe dintre consilii au refuzat acest gen de discriminare. Domínguez Ortiz aprecia că e îndreptăţit să afirme că, din total, doar o treime dintre consiliile dioceziene din Spania dispuneau de statute.

În sfârşit, chiar şi acolo unde existau statute, acestea nu erau întotdeauna aplicate. Pe la 1580, P. Sigüenza scria cu mândrie că ieronimiştii nu făceau nici o discriminare şi nu era nimeni refuzat din cauza originilor: evrei, mauri, arabi, păgâni, turci. Iar Ordinul ieronimiţilor avea un statut din 1486... Să admitem că P. Sigüenza, istoricul ordinului, apreciase corect situaţia? Mai demn de crezare ar fi că a ales să dezvăluie doar prea puţin despre chestiunea respectivă. Deci exista o diferenţă între teorie şi practică. Chiar şi în cazul în care se aplica formal statutul, manifestările nu erau mereu foarte exigente în timpul anchetei prealabile. Trebuie să reamintim că această anchetă nu era încredinţată magistraţilor, ci unor particulari desemnaţi de organizaţia în care o persoană dorea să intre, şi care erau plătiţi de către postulanţi. Cel mai adesea erau suficienţi câţiva martori aleşi judicios, ocazional stipendiaţi. Existau oficii specializate în acest gen de anchete şi care-şi vindeau scump serviciile, dar ofereau avantajul de a-şi asuma toate demersurile: alcătuirea dosarelor, stabilirea genealogiei, găsirea martorilor, etc. Era de notorietate publică că organismele cu un statut erau intransigente în privinţa lui, dar se făceau şi concesii, exceptând cazurile când se întrecea măsura. Exista, totuşi, şi un risc: aspiranţii stăteau la mâna unor martori neprevăzuţi sau rău-voitori. Încă de la începuturi, numeroşi teologi denunţaseră discriminarea ce lovea în *conversos*, iar acest curent ostil nu a făcut decât să se amplifice de-a lungul timpului. La criticile de ordin teologic — nu trebuiau făcute diferenţieri în rândul celor botezaţi — s-au adăugat observaţii de bun-simţ: cum să crezi că la a treia, la a patra, la a cincea generaţie... descendenţii evreilor convertiţi din secolul al XV-lea ar mai fi păstrat urme de iudaism? Începând din 1580 şi până la prăbuşirea contelui-duce Olivares, în 1643, astfel de consideraţii au determinat

înaltele autorităţi ale Statului să aibă în vedere, şi nu să suprime statutele (prejudecata era prea adânc înrădăcinată pentru a fi eradicată imediat), dar limitând abuzurile şi efectele exagerate prin interzicerea anchetelor genealogice mai departe de a treia generaţie, adică peste o sută de ani. În acest sens, avem datoria să menţionăm două semnificative intervenţii: cea a preşedintelui Consiliului de Castilia, Diego de Covarrubias, şi cea a inchizitorului general Quiroga. Filip al II-lea, care a fost prea puţin preocupat să inoveze acest domeniu, a părut dispus să le respecte părerile, însă a murit, în 1598, fără a fi luat vreo hotărâre. În 1583, a apărut tratatul lui Fray Luis de León, *De los nombres de Cristo*, autorul însuşi fiind un nou creştin care includea pagini de veritabilă măiestrie literară şi de o feroce severitate împotriva statutelor de puritate a sângelui. Majoritatea comentatorilor au fost uimiţi de ceea ce ei calificau drept o cutezanţă de neiertat, dar uitau un lucru: tratatul era dedicat lui Pedro Portocarrero, prieten intim cu Fray Luis, membru al Consiliului Castiliei şi al Consiliului Inchiziţiei, viitor inchizitor general (din 1596 până în 1599), ostil statutelor. Fray Luis ştia că predica în calitate de convertit. Am fi tentaţi să ducem lucrurile şi mai departe şi să vedem o conivenţă, cel puţin tacită, între cei doi prieteni. Legat de mâini din cauza funcţiilor sale oficiale, Portocarrero nu putea lua deschis o poziţie. În schimb, Fray Luis era liber să exprime public ceea ce alţii gândeau doar în sinea lor. Pasajul din *De los nombres de Cristo* îndreptat împotriva statutelor de sânge s-ar înscrie, astfel, în campania dusă împotriva lor, întărită de reprobarea celor mai înalte autorităţi ale statului.

Profitând de schimbarea domniei, ofensiva împotriva statutelor s-a consolidat. Cel mai important document a fost un memoriu redactat în 1599 de un dominican, Augustín Salucio. Reluând argumentele invocate constant împotriva statutelor de sânge, Salucio a tras concluzia necesităţii temperării anchetelor genealogice: nu trebuia trecut dincolo de limita de o sută de ani. Părea evident a nu fi vorba doar de o iniţiativă individuală. Salucio a fost solicitat şi încurajat, iar textul lui a fost sprijinit de arhiepiscopii de Toledo, de Burgos şi de Valencia, mai ales de ducele de Lerma, atotputernicul ministru al lui Filip al III-lea, care-i cerea inchizitorului general, cardinalul Niño de Guevarra, un raport cu privire la memoriul lui Salucio. Raportul a fost publicat de Révah[321] şi era de acord cu o moderare a statutelor. Bazându-se pe experienţa lui de fost ambasador pe lângă Sfântul Scaun, Guevarra adăuga că puritatea de sânge ştirbea reputaţia Spaniei. Toate naţiunile creştinătăţii aveau în componenţa lor şi credincioşi de origine evreiască, dar se fereau să atragă atenţia asupra acestui lucru, în schimb, zelul excesiv al Spaniei se întorcea împotriva ei: pentru Europa, ea

trecea drept o ţară infectată de iudaism de vreme ce se credea obligată să ia măsuri discriminatorii. *Cortes*-urile, întrunite în 1600, au cerut să fie respectate concluziile lui Salucio şi să se reformeze statutele. Apoi, situaţia s-a schimbat brusc. Totuşi, reformatorii nu au renunţat la ideile lor. Cu ocazia reînnoirii impozitelor Milioanelor, *Cortes*-urile au cerut ca, în anchetele de puritate a sângelui, să fie eliminate mărturiile anonime şi dictate manifest de dorinţa de a face rău. Pentru *Cortes*-uri era un lucru teribil — trebuie să spunem asta — ca onoarea unei familii să depindă de mărturia a trei sau patru martori ce au auzit vorbindu-se că cineva, din partea bunicului sau a bunicii, era mai mult sau mai puţin suspect de a fi avut origine evreiască. Să mai adăugăm că, în Spania acelei epoci, pentru a fi considerat nobil, sau de pur-sânge, trebuia fie să nu ai duşmani, fie să ai bani ca să cumperi martori mincinoşi, fie să ai o origine într-atât de obscură încât nimeni să nu ştie de unde vii (cei complet necunoscuţi treceau mai uşor drept nişte vechi creştini).

A trebuit aşteptată domnia lui Filip al IV-lea şi sosirea la cârma ţării a contelui-duce Olivares pentru ca aceste revendicări să fie puse în aplicare. Un edict din 1623 reglementa anchetele genealogice: pe mai departe aveau să fie suficiente doar trei mărturii favorabile pe una dintre cele patru linii ascendente directe pentru a se stabili puritatea de sânge pentru un postulant, şi mai trebuiau aduse şi dovezi indiscutabile pentru cazul contrar; bârfele mulţimii nu mai erau suficiente. Adversarii statutelor nu au aşteptat altceva. În anii următori, au continuat să apară scrieri reformatoare, adeseori semnate de inchizitori, sau de teologi eminenţi, care se mulţumeau să repete că statutele nu-şi mai aveau raţiunea de a fi şi că generau situaţii absurde, ridicole, sau inadmisibile. Dar nu s-a renunţat la ele: puritatea de sânge a continuat să fie o regulă în ascensiunea cuiva spre cele mai multe distincţii[322].

Puritatea de sânge nu era un concept de natură religioasă, ci o noţiune sociologică. Discriminările se refereau rareori la activităţi profesionale ce presupuneau o competenţă aparte. De aceea, cu câteva excepţii, suveranii, administratorii, universităţile, organizaţiile pe meserii şi ordinele religioase, chiar şi cele care aveau un statut, nu au avut nici un scrupul în recrutarea noilor creştini şi nu au ezitat să recurgă la serviciile lor. Nu acelaşi lucru se petrecea şi cu funcţiile onorifice care implicau şi avantaje materiale sau financiare. În cazurile acestea, puritatea de sânge funcţiona ca un baraj suplimentar în departajarea celor care, din ce în ce mai numeroşi, aspirau la onoruri şi la consideraţia socială. Exemplul semnificativ este al ordinelor militare; a deveni cavaler în Ordinul Sfântului Iacob era visul multor tineri de familie bună şi, deşi

candidaţii sau părinţii lor invocau serviciile aduse statului, concurenţa era acerbă. Recurgându-se la puritatea de sânge puteau fi eliminaţi unii dintre postulanţi, aşa încât distincţiile onorifice erau rezervate pentru o minoritate de privilegiaţi.

Ar trebui să revedem, din acest punct de vedere, polemica stârnită de cel mai celebru proces de puritate a sângelui, cel pe care Siliceo îl predica în 1547 la amvonul din Toledo. În spatele controversei se ascundea un soi de luptă de clasă între nobili şi plebei. Consiliul de la Toledo era vânat încă de mult de aristocraţie, acolo încercându-se a fi plasaţi copiii familiilor bune, nepoţii, verii, clienţii... Când arhiepiscopul şi canonicii aparţineau nobilimii, lucrurile mai mergeau cum mergeau, dar situaţia se schimba radical atunci când mai-marele Spaniei era un plebeu. Tocmai aşa s-a întâmplat în 1547. Noul episcop, Siliceo, deşi s-a înarmat cu diplome şi merite, nu rămânea altceva decât un fiu de ţăran în ochii aristocraţilor canonici, pentru care până şi numele acestuia mirosea a ţărână[323]. I s-a dat de înţeles că nu aparţinea acelei lumi. Lezat, Siliceo le-a dat o replică usturătoare: din acel moment, avea să ceară puritatea de sânge pentru toţi cei care visau la o ascensiune în ierarhia ecleziastică din Toledo. Desigur că polemica ce a urmat nu a abordat decât în mod excepţional acest aspect al lucrurilor, dar rezultatele s-au făcut simţite — exigenţa purităţii îi elimina pe copiii de familie bună, în folosul plebeilor merituoşi, dar obscuri.

Cui îi putea fi dăunătoare puritatea de sânge? În special nobilimii, mai mult micii nobilimi, căci marea nobilime dispunea de relaţii şi nimeni nu îndrăznea să conteste arborele genealogic al unei mari familii, chiar dacă se cunoştea exact ce trebuia despre strămoşii postulantului[324]. În schimb, aşa-numiţii *hidalgos* erau mai vulnerabili. Puritatea de sânge funcţiona, deci, ca o armă în mâinile masei de vechi creştini, o armă cu atât mai redutabilă cu cât nu era necesar să se aducă dovezi noi pentru discreditarea unui postulant: era de ajuns o simplă insinuare. Era o revanşă a celor obscuri, nobleţea celor care nu aveau nimic altceva decât sângele. Elitele sociale tradiţionale se vedeau dezarmate în faţa unei asemenea ameninţări insidioase: cum să te aperi de glasul mulţimii? Aşa se explică faptul că nimeni nu a îndrăznit să ceară deschis suprimarea statutelor. Elita intelectuală şi conducătorii ţării erau incapabili să modifice starea de lucruri, iar condiţia purităţii a rămas în vigoare pentru că era susţinută de doi partizani:

La vârful statului erau cei care beneficiau de pe urma selecţiei. În fond, nu trebuia uitat că majoritatea membrilor consiliilor monarhice se recrutau dintre foştii elevi ai *colegios mayores*, adică din aşezămintele unde, încă demult, se cerea puritatea sângelui. Cei ce reuşiseră să depăşească acest obstacol nu aveau nici o

dorinţă de a rezolva şi problemele altora şi nu au făcut nimic pentru abolirea statutelor, rezistenţă pasivă ce s-a dovedit eficace: nimic nu s-a schimbat;

În favoarea purităţii s-au ridicat toţi cei care, de origine modestă fiind, sperau să-şi elimine concurenţii, la fel şi masa creştinilor care nu aştepta nimic, dar care obţinea satisfacţie văzându-i umiliţi pe cei puternici. Până şi în Spania autoritară a Habsburgilor nu se putea face mare lucru împotriva opiniei publice. Mii de ţărani şi de meşteşugari s-au unit întru exaltarea purităţii de sânge, sentiment demagogic ce conducea la o nivelare socială, începând de la bază. Aceasta era deja şi logica Inchiziţiei: să se sprijine pe sentimentele egalitare ale poporului vechi creştin pentru a-l incita să denunţe cuvintele, atitudinile şi comportamentele nonconformiştilor. Conducătorii credeau că vor putea organiza intoleranţa, pentru a o putea controla mai bine, dar nu au obţinut nimic concret. Se poate trage o morală cu caracter general: nu i se dădea intoleranţei ceea ce era al ei şi, odată introdusă, nu i-a trebuit prea mult ca să pătrundă în întreg corpul social, iar atunci a fost deja prea târziu pentru a mai salva organismul de la cangrenă.

Oricare ar fi fost ponderea acestei obsesii colective reprezentate de puritatea de sânge, ar fi o exagerare să credem că ea a fost resortul major al Spaniei habsburgice, cu atât mai puţin cauza decadenţei acesteia. Mulţi dintre marii scriitori spanioli erau convertiţi. Aşadar, trebuie să tragem concluzia că numai convertiţii erau înzestraţi cu originalitate şi talent? Dacă nu s-ar fi ştiut nimic despre originea lor, ar fi fost greu s-o descopere cineva printre rândurile scrise de aceşti *conversos*. Luis Vivès, Fray Luis de León, Sfânta Tereza şi alţii, au fost în esenţă nişte spanioli ai timpului lor şi nişte creştini, abia mai apoi şi nişte convertiţi. Se poate obiecta că Vivès, ai cărui părinţi fuseseră arşi pe rug de Inchiziţie, a preferat să se exileze în Ţările de Jos. Dar fugea, oare, de Inchiziţie? Nimic nu l-a împiedicat ca, odată ieşit din Spania, să se alăture iudaismului, dar nu a făcut-o, deci se simţea în largul lui fiind creştin. Mulţi alţi convertiţi ca şi el au rămas în Spania, în ciuda Inchiziţiei şi a purităţii sângelui.

SPANIA ŞI REVOLUŢIA RELIGIOASĂ DIN SECOLUL AL XVI-LEA

Spania nu s-a ţinut departe de marea mişcare de renovare ce a străbătut Europa încă de la sfârşitul Evului Mediu, pentru că şi aici erau destui cei care aspirau la o viaţă religioasă autentică. Credinţa ce li se inculcase până atunci se rezuma, adeseori, la dogme ce trebuiau crezute ca atare şi la practici ruti-

niere; dar îşi doreau o religie care să fie trăită şi simţită cu inima. În întreg spaţiul european se resimţea un climat spiritual cu contururi încă imprecise, dar în care se distingeau câteva direcţii, deşi confuze încă: libertatea spiritului, aplecarea către viaţa interioară şi rugăciune, discreditarea formelor exterioare de cult (rugăciunea cu voce tare, ceremoniile, exerciţiile spirituale curente...) şi practicarea ascezei. Noutatea era că aceste aspiraţii nu mai erau doar apanajul călugărilor, ci puteau fi asumate şi de omul de rând care-şi punea şi el întrebări despre modalitatea practicării unei religii trăite mai intens. Mişcarea s-a extins în secolul al XVI-lea, mai întâi prin înmulţirea sectelor şi a experienţelor, dintre care unele se înrudeau cu protestantismul, apoi, după schimbarea din anii 1558–1559, prin şcolile ce au reuşit să concilieze raţiunea şi simţirea, nevoia de afectivitate şi rigoarea intelectuală.

Franciscanism, iluminare şi pioşenie

Izbucnirile de misticism s-au bazat pe un fond moştenit din Evul Mediu ce a luat fie forme compatibile cu tradiţia catolică tradiţională, fie, dimpotrivă, s-au dezvoltat pe lângă Biserică, dând naştere sectelor. Se observă astfel, în Spania secolului al XVI-lea, că îndemnul către viaţa interioară se propaga pe multiple căi. Unele dintre aceste formule nu implicau o ruptură între instituţiile ecleziale, dogmă, şi aspectele exterioare, pe de o parte, şi apelul la interioritate, pe de altă parte. Aceasta era şi calea propusă de tendinţa spre reculegere (*recogimiento*), aşa cum era ea exprimată, de exemplu, în *Tercer abecedario espiritual* (1527) al lui Francisco de Osuna. Se recomanda o anumită tehnică spirituală pentru ca sufletul să fie pregătit în vederea uniunii cu Dumnezeu, tehnică ce consta în purificarea sinelui, curăţirea lui de tot ce putea părea subsidiar (creaturi, imagini, idei): „să nu gândeşti nimic" (*no pensar nada*), adică să te dezici de tot ce era neimportant pentru a fi cât mai aproape de Dumnezeu, nu prin intermediul conceptelor şi imaginilor, ci într-o manieră afectivă şi, într-o oarecare măsură, experimentală.

Metoda a fost primită cu succes în mediile franciscane şi nu a generat îndepărtarea de tradiţie şi religie. Cu totul altfel au stat lucrurile cu iluminaţii, cei care se abandonau fără control inspiraţiei divine, interpretând liber textele evanghelice. Răspândindu-se în medii ce nu aveau nimic de-a face cu disciplina monastică, spiritualitatea franciscană s-a diluat în curente ce scăpau oricărui control. Laicii, bărbaţi şi femei, şi-au făurit propria concepţie despre viaţa religioasă, interpretând într-un mod propriu textele citite. Aşa s-au născut sectele (*convertículos*), aliate sau rivale. Aşa-numiţii *alumbrados*

pretindeau că nu sunt însufleţiţi decât de dragostea pentru Dumnezeu, singurul care îi inspira, că ei nu aveau o voinţă proprie, ci Dumnezeu era cel care le dicta cum să se comporte, prin urmare nu aveau cum să păcătuiască. Cei *alumbrados* refuzau autoritatea lui Dumnezeu, ierarhia ei, dogmele, ca şi formele de pietate tradiţională: practicile religioase (devoţiuni, opere de mizericordie şi de caritate), sacramentele... Tocmai astfel de tendinţe aveau să constituie obiectul energicelor urmăriri ale Inchiziţiei, începând din 1525.

Franciscanismul şi iluminarea aveau trei puncte comune: respingerea subtilităţilor scolastice, gustul pentru anumite opere de spiritualitate, obiceiul oraţiei mentale şi unele tehnici de contemplaţie. Am putea vedea în iluminare o formă pervertită a franciscanismului ce constituia, probabil, trunchiul comun din care avea să se ivească spiritualitatea spaniolă a secolului al XVI-lea, atât în versiunea lui tradiţională, şcoala de reculegere, cât şi sub forma deviaţiilor heterodoxe reprezentate de sectele religioase. Această debandadă mistică a precedat şi a însoţit erasmismul, căruia i-a împrumutat adeseori formule dar, departe de a se confunda cu el, l-a depăşit în toate privinţele.

Erasmismul spaniol

Marea operă cu acest titlu publicată de Marcel Bataillon în 1937 a reînnoit din temelii cunoştinţele noastre cu privire la secolul al XVI-lea spaniol. Pe un teren pregătit în prealabil de cardinalul Cisneros (1437–1517), cel care punea autoritatea pe care i-o conferea funcţiile sale (confesor al Isabelei Catolica, arhiepiscop de Toledo, inchizitor general, regent al Castiliei de două ori) în serviciile unei reforme a clericatului şi a spiritualităţii, evanghelismul lui Erasm a fost favorabil receptat în Spania. Reputaţia de umanist a lui Erasm i-a atras stima mediilor universitare, dar atenţia elitei intelectuale s-a concentrat mai ales pe ideile sale religioase, idei ce seduceau prin tonul echilibrat, echidistant faţă de intransigenţa Romei şi faţă de exagerările lui Luther. Contrar părerii Romei, Erasm afirma necesitatea urgentării reformei Bisericii şi a religiei despre care el credea de cuviinţă că trebuia curăţată de aspectele dogmatice şi formaliste: excesul speculaţiilor teologice şi practica rutinieră aflată la limita cu superstiţia. Erasm predica întoarcerea la Evanghelie, la o religie şi la un cult lăuntrice. Dezaprobându-l pe Luther, el lua apărarea liberului arbitru şi se străduia să prezerveze unitatea lumii creştine, ameninţate de toate dogmatismele. Ideală, după opinia lui, ar fi fost o conciliere ecumenică, fără învingători sau învinşi, ceea ce ar fi asigurat reforma atât de necesară în Biserică, evitându-se schisma.

Începând din 1525, a fost tradus în spaniolă *Enchiridion,* adică manualul creştinismului spiritual. Lucrarea a stârnit entuziasmul unei părţi a elitelor, dar şi reacţii în sânul clerului laic neliniştit de îndrăzneala ei. Erasm nu menaja nici instituţiile, nici doctrinele, şi punea pe tapet statutul ordinelor religioase. Supus flamand al lui Carol Quintul, umanistul avea la curte admiratori fervenţi şi necondiţionaţi, precum marele cancelar Gattinara şi, în special, pe secretarul acestuia, Alfons de Valdés. Inchizitorul general Alonso Manrique, arhiepiscop de Sevilla, atras şi el de partea ideilor lui Erasm, îşi imagina o ripostă prin care să se pună capăt atacurilor rău-voitoare: a întrunit la Valladolid, în primăvara anului 1527, o comisie alcătuită din teologi şi reprezentanţi ai ordinelor religioase, însărcinată să precizeze dacă operele lui Erasm prezentau vreun pericol pentru credinţă. Comisia s-a dizolvat însă fără să adopte vreo poziţie netă. În lipsa unei aprobări formale, Erasm a obţinut, totuşi, un înscris oficial din partea împăratului, prin care acesta oferea garanţii cu privire la credinţa sa. Din acel moment, între 1527 şi 1532, s-au înmulţit traducerile, aşa încât Marcel Bataillon îşi permitea să vorbească despre o adevărată „invazie de erasmism". Influenţa exercitată de Erasm nu a încetat să crească, într-un asemenea ritm încât Spania părea pe punctul de a-l transforma în cugetătorul şi mentorul ei. Totuşi, adversarii lui nu au dezarmat. Unii dintre erasmişti au complotat cu sectele iluminaţilor, oferind pretext Inchiziţiei ca să intervină împotriva lor. După 1523 şi, mai ales, după 1559, erasmismul spaniol a întâmpinat dificultăţi din ce în ce mai mari în a se exprima făţiş şi, deşi a dus o existenţă subterană, ecourile lui au lăsat o urmă adâncă în literatura spirituală, dar şi în literatura profană a secolului de aur spaniol.

Acestea sunt ideile majore ale tezei expuse în 1937 într-o carte rămasă de referinţă pe acest subiect, chiar dacă trebuie aduse unele rectificări în lumina cercetărilor posterioare. Însuşi Marcel Bataillon recunoştea cu sinceritate legitimitatea unora dintre obiecţiile ce i-au fost aduse. În zilele noastre, se tinde a crede că erasmismul a contribuit la canalizarea dilemelor spirituale din Spania, şi nu că le-ar fi provocat el şi, mai ales, că este departe de a constitui unicul răspuns , nici măcar cel preponderent, al acelor ezitări religioase. Respingerea scolasticii şi a ideologiei livreşti îngreunate de formulări abstracte, la fel ca şi aspiraţia către o viaţă spirituală trăită mai intens, alimentată de lecturarea şi de meditaţiile pe marginea *Bibliei* şi a scrierilor de spiritualitate, au fost idei cu mult anterioare secolului al XVI-lea. Dorinţa cea mai arzătoare era să se ajungă cât mai repede la Dumnezeu, mai degrabă pe căi afective decât intelectuale, iar astfel de aspiraţii au fost adeseori însoţite de tendinţe mesianice, profetice sau milenariste, tendinţe incriminate în special de franciscani, şi care nu trebuie

puse exclusiv pe seama convertiţilor. Succesul practicii religioase — adică al revenirii stricte la regulile primitive — a generat la franciscani şi la dominicani un adevărat curent, pe care Cisneros l-a încurajat implicit în manifestările cele mai îndoielnice. La îndemnul acestuia s-au înmulţit traducerile în limba vulgară ale lucrărilor de spiritualitate, acestea ajungând nu doar la îndemâna călugărilor, ci şi a laicilor. Creştinii dovedeau un adevărat zel faţă de spiritualitatea interioară pe care Erasm avea s-o continue în maniera lui. Trebuie să ne ferim să atribuim convertiţilor, în mod special, această aplecare spre interioritate, acelor „dezrădăcinaţi ai iudaismului" ce ar fi căutat, pe această cale, să rupă complet legăturile cu formalismul şi cu ritualismul caracteristice iudaismului. Aici este vorba despre o mişcare mult mai amplă în care se pot distinge cu uşurinţă şi evidente influenţe luterane.

Protestantismul spaniol

Spania a fost adeseori zugrăvită drept o ţară ce a rămas refractară la ceea ce, mai târziu, avea să devină protestantism, în formele sale luterane sau calviniste. Este o eroare. Ar fi inutil să căutăm centre reformate la fel de active ca cele din Germania sau din Franţa, însă totul ne îndreptăţeşte să credem că existau tendinţe asemănătoare. Începând din 12 aprilie 1521, autorităţile au crezut că au descoperit o mişcare ce încerca să răspândească în Spania ideile lui Luther prin intermediul unor traduceri introduse în ţară clandestin. În 1524, o corabie flamandă era deturnată către San Sebastián, iar în încărcătura ei au fost descoperite butoaie în care erau ascunse scrieri luterane ce au fost imediat arse. În anul următor, nişte corăbii veneţiene încercau să debarce acelaşi gen de literatură pe coastele regatului Granadei. Au fost două tentative cunoscute şi eşuate, dar câte altele, pe care nu le ştim, nu or fi fost duse la bun sfârşit? Nu trebuie să ne mire deloc că, în *Diálogo de doctrina cristiana* (1529), Juan de Valdés a putut parafraza, şi adeseori reproduce, pasaje întregi din Luther. Primul luteran spaniol notoriu a fost Francisco Encinas (1518–1552). Student la Leuven, apoi la Wittenberg, Encinas a fost atras de Melanchton. Lui i se datorează lucrarea *Breve y compendiosa institucion de la religion Christiasna,* publicată la Anvers (1540) sub un nume fals; în fond era vorba despre o traducere a catehismului lui Calvin, *Tratat despre libertatea creştină*, făcută de Luther. În 1542 a fost descoperită o tentativă de a introduce în Spania trei sute sau patru sute de exemplare din această lucrare. Tot Encinas a fost şi autorul primei traduceri integrale în spaniolă a Noului Testament, el fiind şi unul dintre puţinii spanioli ce au aderat la Confesiunea din Augsburg.

Deşi a fost expatriat, în Spania se formaseră deja păreri despre limitele tradiţiei catolice, în special în Sevilla, unde arhiepiscopul Manrique — în acelaşi timp şi inchizitor general, să nu uităm — s-a arătat receptiv faţă de orice formă de spiritualitate reînnoită. Manrique a cerut să fie recrutaţi predicatori de succes, precum eruditul Gil sau Constantino Ponce de la Fuente care, în acea epocă, erau consideraţi adepţi ai umanismului creştin. Cel dintâi a ironizat adeseori practicile religioase ale poporului şi structurile ecleziastice, a criticat unele forme de ascetism, recomandând ca cei credincioşi să i se încredinţeze întru totul lui Iisus Hristos. Nu era nimic fundamental luteran în aceste propuneri, ci doar o tendinţă spirituală ce a stârnit Inchiziţia. Gil a fost arestat în 1549, iar în 1552 a compărut într-un autodafe în urma căruia nu a primit, însă, decât o pedeapsă minoră. A murit în 1555 şi, deşi nu a avut consecinţe grave, cazul lui i-a neliniştit pe unii dintre apropiaţii de la Sevilla care erau iniţiaţi în operele lui Luther şi Melanchton, după cum avea să se afle mai târziu. În 1555, unii dintre ei au fugit la Geneva, printre ei figurând şi nume precum Casiodor de Reina, Ciprian de Valera sau Antonio del Corro care, odată aflaţi la adăpost, şi-au lepădat măştile declarându-se cu vehemenţă protestanţi[325].

Cotitura din 1558–1559

Până în acest moment, Inchiziţia nu vânase decât sectele de iluminaţi, ale pseudo-misticilor şi ale erasmiştilor, nu pe luteranii autentici — cel puţin aşa credea ea —, ceea ce ar explica numărul relativ moderat al condamnărilor pronunţate. Situaţia s-a schimbat brusc în 1558, an în care au fost descoperite, unul după altul, centre heterodoxe, în două dintre cele mai mari oraşe ale Spaniei, Valladolid şi Sevilla. În ambele cazuri, era vorba despre grupuri ce îşi recrutau adepţii din medii sociale apropiate elitelor conducătoare, deci nu era vorba despre săracii inculţi sau de câţiva intelectuali, ci despre membri ai burgheziei, despre un episcop (Cazalla), despre preoţi şi călugări ale căror idei depăşeau erasmismul. Conform primelor informaţii, era vorba despre câteva mii, însă câteva luni mai târziu s-a aflat că nu erau mai mulţi de câteva sute. S-au făcut arestări în serie, iar în Castilia bătea vântul isteriei. Deţinuţilor trebuia să li se asigure o protecţie specială pentru a nu fi linşaţi de populaţia dezlănţuită, iar episcopul Carranza încerca în van, de la înălţimea amvonului său, să potolească spiritele, criticând acea tendinţă de amestecare a ideilor. Nu trebuia neapărat să se afirme contrariul doar pentru că luteranii deschideau gura să spună şi ei ceva; din teama de a nu trece drept luteran, cu greu mai se găsea cineva care să evoce subiectele tratate de Luther. Era prea târziu. Până şi

Carranza a fost arestat, la câteva zile de la jurământ. Retras la Yuste, Carol Quintul a fost consternat la aflarea noutăţilor. A îndemnat-o pe regentă, fiica sa, Ioana — Filip al II-lea era încă în Ţările de Jos — să riposteze cu vehemenţă: acuzaţii nu trebuiau trataţi ca nişte eretici, ci ca nişte rebeli care atentaseră la securitatea statului. Confuzia dintre religie şi politică era deplină; un luteran nu putea fi altceva decât un rău spaniol. S-a ţinut un prim autodafe, la 21 mai 1558 la Valladolid, şi, ca urmare, cincisprezece condamnaţi au fost arşi pe rug. A doua s-a organizat în octombrie, de această dată în prezenţa lui Filip al II-lea, soldându-se cu noi pedepse cu moartea. Represiunea a fost la fel de severă şi la Sevilla[326]. Autodafeurile s-au succedat: 1559, 1560, 1562, toate urmate de condamnări la moarte. S-au redeschis până şi dosare ce fuseseră clasate şi s-a reluat procesul eruditului Gil, mort în 1555 şi, în 1562, i s-au exhumat rămăşiţele spre a fi arse. Prietenul său, Constantino de la Fuente, predicator înzestrat, a fost şi el arestat şi a murit în închisoare, în 1560, înainte de a fi judecat[327]; a fost condamnat să-i fie arsă efigia, în 1560. În 1937, Marcel Bataillon îşi exprima îndoielile asupra luteranismului condamnaţilor din Valladolid şi din Sevilla, şi vedea în ei mai degrabă nişte adepţi ai creştinismului interior, nişte erasmişti. Astăzi, J. I. Tellechea este mai explicit: după opinia lui, ar fi fost vorba despre autentice manifestări de protestantism, deşi circumscrise câtorva oraşe şi câtorva indivizi. După 1560, au mai fost semnalate tentative de instaurare în Spania a propagandei, în special a celei calviniste, prin opere expediate din Anvers sau de la Lyon, pe mare sau pe uscat. Au mai fost şi condamnări la moarte pentru luteranism, dar puţine la număr şi, cel mai adesea, în cauză erau străinii, negustori sau marinari. În rest, Inchiziţia s-a arătat prudentă; se temea de represalii. Suprema a dat ambasadorului Angliei asigurări că va fi indulgentă dacă rezidenţii ei aveau să se abţină să facă prozelitism. Un decret din 1597 confirma aceste dispoziţii: negustorii din Hansa ce ar fi făcut escală în porturile spaniole nu aveau de ce să se neliniştească atâta vreme cât nu ar fi provocat nici un scandal. Aceeaşi garanţie au primit-o la câtva timp şi olandezii.

Cum poate fi explicat ecoul slab pe care protestantismul, în sensul restrâns al cuvântului, l-a aflat în Spania? Desigur că nu Inchiziţia a fost cauza. Forţele represive nu au împiedicat niciodată vreo ideologie să se dezvolte, oricât de slabe ar fi fost rădăcinile acesteia. Trebuie căutate alte motive: Spania era îndepărtată de epicentrul revoluţiei religioase, iar reformele introduse în disciplina ecleziastică şi în ordinele religioase, începând cu primii ani ai secolului al XVI-lea, oricât de limitate, contribuiseră la corijarea unor abuzuri. În sfârşit, tulburările religioase căpătaseră o formă originală în spaţiul Peninsulei Iberice. Aici,

mişcarea iluminaţilor, mai mult decât luteranismul sau calvinismul, a manifestat atracţia cea mai puternică. Inchizitorii nu s-au înşelat în această privinţă. Indexul din 1559 viza mai ales operele iluminaţilor, şi nu cele luterane.

Spania nu a fost cea dintâi naţiune care a dat publicării un Index al cărţilor interzise. Sorbona i-o luase înainte, în 1544, urmată de Universitatea din Leuven, în 1546, de Veneţia, în 1549, şi de Roma în 1551. Primul Index spaniol, cel din 1551, nu era decât o reluare adăugită a celui din Leuven; al doilea, din 1554, se referea doar la ediţiile *Bibliei*. Indexul pe care-l publica inchizitorul Valdés, în 1559, a avut o cu totul altă însemnătate. În el figurau 701 de titluri, printre care şi opere ale lui Erasm, traduceri ale *Bibliei*, catehisme (precum al lui Carranza), opere literare (printre care şi *Lazarillo din Tormes*) şi numeroase lucrări despre spiritualitate, începând cu tratatele lui Luis de Granada[328]. Era vizată orice lucrare spirituală ce ar fi instigat credincioşii la libera inspiraţie, la interioritate, la efuziuni sentimentale, aflate în aceeaşi măsură la îndemâna elitelor, cât şi a maselor. Era prudent să aibă toţi acces la practici precum rugăciunea mintală şi meditaţia? Acesta era reproşul adus lui Luis de Granada şi, totodată, tuturor moraliştilor: că-şi fixaseră drept principiu ca toată lumea să aibă acces la contemplaţie şi la perfecţiune, să răspândească în sânul poporului creştin, în limba vulgară, noţiuni ce ar fi trebuit rezervate unei elite a credincioşilor. Prudenţa recomanda ca, dimpotrivă, să nu fie lăsaţi să pornească pe această cale dificilă decât aceia — o minoritate — care ar fi avut curajul de a merge până la capăt, şi discernământul de a evita orice abatere. Unii moralişti, pe de altă parte, afişau dispreţ faţă de rugăciunea făcută cu glas tare, faţă de practicile evidente, faţă de acele devoţiuni populare şi, în general, faţă de formalismul religios; acestea puteau tulbura spiritele simple.

Indexul din 1559 a modificat profund situaţia Spaniei. Între 1556 şi 1559 climatul s-a înăsprit, şi acest lucru nu a decurs din schimbarea domniei sau din înlocuirea generaţiilor. Am văzut care a fost reacţia împăratului când a aflat despre descoperirea făcută la Valladolid. Autodafeurile din 1559 nu au fost primele acte de guvernare ale lui Filip al II-lea, ci ultimele acte ale lui Carol Quintul, despre care se spune că ar fi fost mai „liberal" decât fiul său. Nu doar Spania s-a schimbat, ci toată conjunctura europeană. În momentul în care lua sfârşit Conciliul de la Trento, se conturaseră deja două aspecte rivale. Curând, în Franţa aveau să înceapă războaiele religioase, iar Flandra avea să fie frământată de rebeliune. Se anunţa o nouă epocă, aceea a rigorii[329]. Biserica din Spania — sau, cel puţin cei care vorbeau în numele ei — părea să încurajeze formele cele mai populare de pietate: gustul pentru scene în care erau reprezentate viaţa şi patimile lui Iisus, ceremoniile religioase spectaculare..., în detrimentul vieţii interioare[330].

Misticism şi chietism

Totuşi, cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea a oferit Spaniei doi dintre cei mai mari mistici ai tuturor timpurilor, pe Sfânta Tereza din Ávila şi pe Sfântul Ioan al Crucii. Noi îi numim mistici, însă la vremea lor erau consideraţi contemplativi, sau religioşi; adjectivul „mistic" avea pe atunci sensul de „ascuns". Prin intermediul acestei precizări se va înţelege mai bine ceea ce se numea în trecut teologie mistică. Misticii pretindeau a beneficia de o cunoaştere de tip experimental cu privire la cele dumnezeieşti: prin contemplaţie ei puteau să-l vadă pe Dumnezeu. Privilegiul acesta îi deosebea de restul credincioşilor, ce erau nevoiţi să aştepte Învierea şi Viaţa de Apoi pentru a accede la fericire. Diferenţele se opreau însă aici, pentru că misticii nu aveau acces la adevăruri interzise masei de credincioşi, iar extazul le permitea doar să cunoască direct, într-o manieră experimentală, ceea ce, de obicei, era considerat drept dogmă. Nu se considerau îndreptăţiţi, din aceste motive, să dispreţuiască formele tradiţionale şi curente de pietate şi devoţiune: slujba, euharistia, sacramentele... Sfânta Tereza se simţea în largul ei în timpul ceremoniilor de cult în care li se vorbea simţurilor pentru a mişca spiritul. Experienţa mistică, individuală prin natura ei, nu-i diferenţia pe cei care beneficiau de ea de restul credincioşilor. Pentru Sfânta Tereza sufletul era precum un castel de diamante sau de cristal pur; rugăciunea deschidea poarta prin care se ajungea la odăi, un fel de case ale cerului corespunzătoare diverselor stadii ale vieţii contemplative. În ultima dintre camere se celebra nunta spirituală prin care sufletul devenea una cu Dumnezeu. Sfântul Ioan al Crucii se exprima poetic, dezvăluindu-şi trăirile în versuri. Comentariile în proză erau redactate abia după aceea: el vorbea despre noaptea în care sufletul îşi purifică memoria, voinţa şi înţelegerea, despre flacăra ce, arzând, curăţa sufletul de necurăţenii, despre muntele pe care trebuia să te caţări pentru a ajunge la capătul drumului — logodna spirituală. Aceasta era esenţa misticismului — extazele, revelaţiile, stările psihosomatice ce însoţeau extazele — nu era decât ceva accidental, iar marii mistici spanioli se deziceau de aşa ceva, căci experienţa era mai presus de fire şi de raţiune, nu egală; Sfântul Ioan detesta iraţionalul.

Iată ce îi deosebea pe Sfânta Tereza şi pe Sfântul Ioan al Crucii de iluminaţi! Pentru cei doi, contemplaţia nu era nici o iniţiere într-o viaţă religioasă interzisă majorităţii creştinilor, nici o tehnică de perfecţiune, nici o efuziune sentimentală.

Tratatele de spiritualitate remarcau, în general, trei etape: perioada de asceză sau de pregătire, perioada contemplativă, şi perioada uniunii cu Dumnezeu. Pentru marii mistici trecerea de la o etapă la alta nu însemna o progresie

liniară, în care accesul la stadiul următor anula eforturile stadiului anterior. Fiecare moment era pentru ei o sinteză a precedentelor şi toate se aflau într-un raport dialectic: renunţarea, corespunzătoare primului stadiu, presupunea deja un anumit grad de contemplare şi un început de uniune. Contemplaţia se asocia cu lumina ce pogora de la Dumnezeu, o lumină care, pe când scălda sufletul, îl purifica şi îl transforma în Dumnezeu; în sfârşit, în timpul uniunii, dragostea divină purifica şi lumina.

Misticismul nu era mai mult decât o simplă tehnică de perfecţiune (unii adepţi ai reculegerii aveau tendinţa de a exagera importanţa lui *no pensar nada* — refuzul oricărui tip de cunoaştere discursivă — ca şi cum metoda ar fi fost infailibilă, considerându-se că era suficient să-ţi goleşti sinele pentru ca sufletul să se unească cu Dumnezeu prin contemplaţie). Însă condiţia era luată drept cauză sau, mai exact, nu era suficientă doar noaptea sufletului ci, mai ales, efectul pe care-l producea Dumnezeu dăruindu-se.

În fine, departe de a repudia ştiinţa erudiţilor, misticismul Sfintei Tereza şi al Sfântului Ioan al Crucii se străduia s-o pună în serviciul experienţei lor. Nu urmăreau să se refugieze într-o reverie afectivă ci, dimpotrivă, toate aprehensiunile rezultate în cursul extazelor trebuiau supuse criticii raţiunii. Contemplaţia nu era o chestiune de sentiment ci, în special, un efort pentru purificarea gândirii de tot ce nu venea de la Dumnezeu. Sfânta Tereza rezuma acest efort de înţelegere printr-o singură frază: „Este o binecuvântare să primeşti graţia divină, şi cu totul altceva să ştii să o exprimi şi să-ţi dai seama de ea." Pe ansamblu, Sfânta Tereza făcea aici o distincţie între trei elemente:

– capacitatea de a da dovadă de sentimente şi de emoţii: sensibilitatea;

– capacitatea de a discerne şi de a analiza cele trăite: luciditatea;

– capacitatea de a exprima într-o manieră adecvată aceste emoţii şi analize.

Toate trebuiau să funcţioneze împreună; trebuia să te laşi purtat de sentimente, să alungi tulburările de sensibilitate, să vezi limpede în tine însuţi şi, în acelaşi timp, să fii şi capabil să spui ceea ce simţi.

Inchiziţia nu a găsit nimic blamabil în operele Sfintei Tereza şi ale lui Ioan al Crucii[331]. Totuşi, ea a rămas foarte vigilentă în privinţa a tot ce putea părea să provină de la mişcarea iluminaţilor, iar această neîncredere a conferit catolicismului spaniol acea exuberanţă a manifestărilor exterioare ale cultului, ceea ce avea să rămână un semn distinctiv. Spiritualitatea devenea suspectă de îndată ce se îndepărta de la căile tradiţionale. Mişcarea propriu-zisă a iluminaţilor nu a dispărut, dar a cunoscut forme alterate, nişte pervertiri în care în van s-ar fi încercat a recunoaşte elanul specific unei religii sănătoase[332]. Trebuia

să sosească a doua jumătate a secolului al XVII-lea pentru ca mişcarea iluminaţilor — numită pe atunci chietism — să-şi regăsească, odată cu Molinos, calităţi similare cu cele ale primelor manifestări, într-o epocă în care nu erau stabilite definitiv frontierele dintre credinţă şi erezie[333].

Inchiziţia şi vrăjitoarele[334]

Inchiziţia s-a dovedit indulgentă mai ales într-un domeniu, acela al vrăjitoriei. În Spania nu a existat nimic comparabil cu fobia persecutantă ce s-a dezlănţuit în Europa secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea şi care a dus la rug sute, şi chiar mii de sărmane femei. Izbitoare a fost moderarea Spaniei. Aici s-a minimalizat gravitatea faptelor şi aproape că nu s-au pronunţat condamnări la moarte, ci doar pedepse minore; nu era lucru rar să se obţină disculparea. Departe de a se înverşuna împotriva vrăjitoarelor, Spania manifesta compasiune faţă de ele, considerându-le mai degrabă nişte victime decât nişte criminale.

Totuşi, fenomenul vrăjitoriei a fost atestat în peninsulă mai mult decât altundeva. Vraci, şarlatani, ghicitori etc., erau aici din abundenţă. Tratatul lui Pedro Ciruelo, publicat în 1530 şi reeditat succesiv[335], descria o mulţime de superstiţii populare. Autorul se străduia, pentru majoritatea cazurilor, să propună explicaţii naturale pentru istorisirile extraordinare vehiculate. Admitea, totuşi, că unele practici recurgeau la supranatural şi implicau un pact prealabil cu diavolul. Ciruelo recomanda magistraţilor, în ciuda acestor concluzii, să se arate indulgenţi faţă de superstiţiile poporului. Semnalul fusese dat.

După cum o arată şi clasificarea făcută de Julio Caro Baroja, existau două categorii: magiciana (*hechicera*) şi vrăjitoarea (*bruja*). Prima putea fi găsită în mediile urbane din Castilia şi din Andaluzia şi a servit drept model personajului literar Celestine; era expertă în prezicerea viitorului şi în lecuirea unor boli, atrăgea norocul la cărţi şi în dragoste, vindea parfumuri, otrăvuri, licori de provocare a avortului, era codoaşă. Vrăjitoarea propriu-zisă (*bruja*) trăia în mediul rural, în Galicia, în ţinuturile basce, în Navarra şi în văile Pirineilor. Pe lângă unele dintre specializările magicienei, ea avea şi o latură demonică ce-i conferea, în ochii poporului, o aură neliniştitoare şi de temut. I se atribuiau tot soiul de fapte necurate: dispariţii de copii, molime ce loveau vitele... şi era întotdeauna asociată cu diavolul, faţă de care manifesta un adevărat cult în adunările nocturne sau în sabaturi.

Reprimarea vrăjitoriei a fost încredinţată mai întâi unei jurisdicţii ordinare. Consiliul Navarrei ancheta în primele luni ale lui ianuarie 1525 evenimentele petrecute în regiunea Roncevaux. Vrăjitoarele erau acuzate de

moartea copiilor, de otrăvirea oamenilor prin administrarea unei „fierturi verzi" făcută din broaşte-râioase şi inimi de copil, că-şi pomădaseră unele părţi ale corpului pentru a merge la reuniuni nocturne în timpul cărora sărutau o pisică neagră. Magistratul instructor a ordonat zeci de arestări. Pentru a identifica vrăjitorii, se apela la serviciile unei „experte" ce decidea cine era suspect doar examinându-i ochiul stâng: se pare că acolo îşi lăsa diavolul semnul.

Se pare că acest episod nu s-ar fi soldat cu condamnări la moarte, dar a avut consecinţe decisive în felul în care se tratau cazurile de vrăjitorie. Din luna mai 1525, s-au semnalat divergenţe între Consiliul Navarrei şi inchizitorii locali. Cei din urmă pretindeau a fi singurii competenţi în materie: se vorbea despre un adevărat cult al diavolului şi că se recurgea la ajutorul lui, deci se ajunsese într-un punct în care ordinea publică se asocia cu unele manifestări ce puneau în cauză credinţa. Or, în Spania, apărarea credinţei revenea Inchiziţiei, şi nu unei jurisdicţii ordinare. La curte au fost convocaţi doi membri ai Consiliului Navarrei. La sfârşitul anului, inchizitorul general, Manrique, prezida o comisie mixtă menită să stabilească măsurile ce trebuiau luate în cazurile de vrăjitorie. Printre punctele aflate pe ordinea de zi se aflau trei care puneau probleme de fond:

Sabatul se derula în realitate, sau doar în imaginaţia participanţilor?

Ce sancţiune trebuia aplicată vrăjitorilor?

Cine avea competenţa: jurisdicţia ordinară, sau Inchiziţia?

În urma lucrărilor s-a luat o primă decizie. Consiliul Navarrei a fost eliberat de sarcini, în profitul Inchiziţiei, dar continuau să existe îndoieli faţă de atribuţiile ei: era vorba despre o măsură de circumstanţă referitoare doar la procesele în curs, în Navarra, sau de o decizie cu caracter general ce-i rezerva Inchiziţiei, pe mai departe, o competenţă exclusivă pentru acest tip de delict? Oricare ar fi fost situaţia, Inchiziţia nu a încetat să-şi revendice cazurile de vrăjitorie, deşi mai existau oscilări[336]. Prin acţiuni succesive, aceasta a definit conduita ce trebuia urmată în astfel de procese, iar poziţia ei se poate rezuma printr-o singură frază: inchizitorii nu credeau în vrăjitorie, iar atitudinile lor decurgeau din următorul principiu: vrăjitoria era pusă pe seama ignoranţei. Cu cât se vorbea mai puţin pe seama ei, cu atât înflorea vrăjitoria; vrăjitoarele erau nişte simple femei, mai degrabă demne de milă — sau de a fi îngrijite — decât să fie blamate.

În ce priveşte existenţa sabatului, comisia din 1525 avea păreri împărţite. Unii dintre membrii Inchiziţiei credeau în existenţa lui, alţii nu. Lucrurile s-au precipitat mai târziu. Încă din secolul al XV-lea, Lope de Barrientos, episcop de Cuenca, vedea în sabat efectul unei imaginaţii maladive şi, pentru a

demonstra acest lucru, a recurs la argumente de bun-simţ: corpurile aveau trei dimensiuni, iar pentru a se ajunge dintr-un loc într-altul trebuia să şi existe spaţiul respectiv. Cum ar fi putut vrăjitoarele, după cum susţineau ele, să părăsească o casă printr-o crăpătură, printr-o gaură din perete, sau prin horn? Inchizitorii spanioli au adoptat acest punct de vedere. Toate poveştile despre sabat erau considerate nişte emanaţii ale unor minţi tulburate sau aflate sub efectul unor produse halucinogene. Aşa a fost considerată şi chestiunea pomezii pe care o foloseau vrăjitoarele şi care le conferea, după cum spuneau ele, nişte puteri extraordinare. Inchiziţia recomanda ca suspectele să fie interogate exact: despre ce fel de pomadă era vorba? Cine o prepara şi cu ce? Ori de câte ori situaţia o permitea, era de preferat ca pomada să fie confiscată şi cercetată de medici şi de farmacişti. Unele substanţe provocau la cei care le asimilau un somn profund, coşmaruri, sau vise delicioase[337]. Inchizitorul Martín de Castañega impunea, în 1527, o regulă generală: nu aveau să fie considerate oculte decât faptele pentru care nu se găsea nici o explicaţie naturală[338].

În 1537, Suprema trimitea tribunalelor regionale instrucţiuni precise. Înainte de a începe urmăriri pentru vrăjitorie, era de preferat să existe certitudinea că faptele fuseseră bine cercetate; dacă dispăruseră copii, dacă muriseră copii, dacă recoltele fuseseră distruse. Dacă lucrurile se petrecuseră întocmai, atunci trebuiau văzute cauzele morţii copiilor — boală sau altceva. Nu se luau în consideraţie denunţurile vagi şi nici mărturisirile făcute de presupusele vinovate, asta pentru că nişte femei slabe puteau fi manipulate încât să recunoască orice[339]. Nu trebuiau trimise la închisoare nişte spirite rudimentare[340]. Dacă, în ciuda tuturor acestor precauţii, se credea de cuviinţă că trebuia începută urmărirea, atunci se impunea cea mai mare indulgenţă[341], iar dacă faptele păreau să conducă la pedeapsa cu moartea, dosarul trebuia trimis la Suprema, cea care avea să-l soluţioneze, chiar dacă inchizitorii locali erau unanimi în privinţa sentinţei. În faţa comisiei din 1525, Valdés atrăgea atenţia că în munţii Navarrei, ai căror locuitori nu aveau nici o instrucţie religioasă, cazurile de vrăjitorie erau foarte numeroase. În loc de a-i pedepsi pe bieţii oameni, trebuia emancipată populaţia şi, în acest scop, trimişi în zonă misionari care să vorbească basca, limba ţării. Or, acelaşi Valdés, devenit inchizitor general, a fost şi cel care, în 1561, reunea într-un cod regulile ce trebuiau urmate în cazul vrăjitoriei.

Astfel de recomandări erau pline de înţelepciune şi de bun-simţ şi, prin ele, se explică de ce Spania nu a participat la vânătoarea de vrăjitoare dezlănţuită în restul Europei. În Noua Castilie, aflată în resortul inchizitorilor din Cuenca şi din Toledo, tortura se aplica foarte rar vrăjitoarelor şi nu a fost pronunţată

nici o condamnare la moarte în cele 307 procese de acest gen cunoscute. În Galicia, în perioada 1560–1700, cazurile de vrăjitorie au reprezentat 140 de cauze din cele 2 203 ce s-au judecat la tribunalul din Santiago; toate — excepţie făcând două — au fost sancţionate printr-o simplă abjurare. În districtul Inchiziţiei din Córdoba au fost înregistrate 79 de persoane deţinute pentru acest tip de delict, 5 bărbaţi şi 74 de femei. În general, femeile erau tinere, dat fiind că magia se practica între douăzeci şi cinci şi treizeci şi cinci de ani; au fost acuzate de favorizarea amorurilor licite sau nelegitime, că vindecau bolnavi, că găseau persoanele sau obiectele dispărute. Printre aceste persoane a figurat şi Leonor Rodríguez, faimoasa *Camancha* din Montilla pe care avea s-o evoce şi Cervantes în *Colocviul câinilor*: în vârstă de 40 de ani la momentul faptelor, acesteia i se reproşa că a făcut pact cu diavolul şi că „lega şi dezlega sufletele". În ciuda acuzaţiilor de satanism, în cursul autodafeului din 8 decembrie 1572, a fost condamnată la pedepse minore: abjurarea, 200 de lovituri de bici, o amendă mare — îşi vindea scump serviciile — şi zece ani de surghiun.

Procesul din Logroño, din 1609–1610, a contrastat prin severitate cu sancţiunile pronunţate: din 29 de acuzate 6 au fost arse de vii, 6 au murit în închisoare, 17 au fost absolvite. Comparativ cu sutele de execuţii ce se înregistrau în aceeaşi perioadă dincolo de Pirinei, pe teritoriul francez, verdictul din Spania poate părea clement, însă în peninsulă a stârnit vâlvă; doi inchizitori locali din trei credeau în realitatea fenomenului vrăjitoriei, în ciuda scepticismului manifestat de Suprema. Aceasta a cerut celui de-al treilea inchizitor, Salazar y Frías, să-i trimită un raport complet. Pentru Salazar a fost o ocazie ca să repună pe tapet problema vrăjitoriei în general, făcând un adevărat istoric al fenomenului. Concluziile au avut efectele scontate: manifestările de vrăjitorie nu aveau consistenţă, erau doar nişte poveşti neverosimile şi ridicole. Salazar şi-a încheiat expunerea cu o remarcă îndrăzneaţă: imediat ce se proceda la vreo evocare a vrăjitoriei în cărţi sau în predici, denunţurile se înmulţeau[342]. Prin urmare, era de preferat să nu li se mai facă atâta publicitate, iar vrăjitoria avea să dispară de la sine, cu cât se va vorbi mai puţin despre ea. Exact de aceeaşi părere era şi Sfântul Francisco Borgia când vorbea despre erezii în general: era de preferat să nu fie denunţate de la amvon, căci asta ar fi iscat idei noi în minţile simple ce aflau, pe această cale, ceea ce era de preferat să fie ignorat; „mai bine să nu se vorbească despre ele".

Contrastul dintre Spania şi restul Europei în modul de tratare a vrăjitoriei i-a intrigat pe istorici. Oare trebuia comparată, sub acest aspect, lumea catolică, mai indulgentă faţă de superstiţiile populare, cu lumea protestantă dornică să combată păgânismul şi satanismul? H.R. Trevor-Roper prefera să

evoce presiunea socială şi fobiile colective. Societatea căuta ţapi ispăşitori pentru toate nenorocirile vremii: războaie, ciumă, foamete... În Spania, erau acuzaţi pentru acestea evreii şi, de aceea, astăzi am putea felicita Inchiziţia de aici pentru moderaţia de care a dat dovadă faţă de vrăjitori. În Germania, situaţia a fost exact invers, dar în ambele cazuri, cei urmăriţi erau non-conformiştii[343]. Această explicaţie nu este convingătoare: nimic nu împiedica Inchiziţia spaniolă să-i vâneze în acelaşi timp pe iudaizanţi şi pe vrăjitoare. Noi considerăm că specificitatea cazului spaniol ţine de alte raţiuni. Din momentul în care s-a văzut în vrăjitorie o formă de erezie, Inchiziţia era îndreptăţită să o cunoască, de vreme ce ea primise misiunea de a apăra credinţa. Jurisdicţia ordinară era sensibilă la tot ce aducea atingere ordinii publice, deci era atentă la presiunea socială care vedea în vrăjitoare nişte criminale şi supuse ale lui Satan. Inchiziţia nu era interesată decât de delictele împotriva credinţei, iar superstiţia o interesa mai puţin decât protestantismul. În plus, Inchiziţia — şi tocmai de aici îi venea şi puterea — avea tot timpul necesar pentru a cerceta cu de-amănuntul cazurile cu care se confrunta, recurgea la părerile autorizate ale unor jurişti şi teologi competenţi, acţiona rareori în grabă şi nu se pronunţa decât după temeinice şi îndelungate reflecţii. În faţa mărturiilor fragile, a acuzaţiilor inconsistente, a poveştilor cumetrelor, Inchiziţia nu se putea arăta decât indulgentă. Vrăjitoria nu merita să se facă atâta agitaţie în jurul ei.

NOTE

[301] *Peccadiglio di Spagna*, astfel erau calificate în Italia secolului al XVI-lea rezervele faţă de Trinitate. Să ne amintim că Michel Servet, spaniol reformat, a fost ars la Geneva, în 1553, tocmai din cauza unei astfel de poziţii. Probabil că şi Inchiziţia spaniolă i-ar fi rezervat aceeaşi soartă.

[302] Cf. Yirmiyahu Yovel, *Spinoza and other heretics*, Princeton University Press, Princeton, 1989.

[303] Expresie aparţinând lui Jacques Maritain în *Humanisme intégral*, Paris, 1936, pp. 115-117.

[304] A fost calificată astfel conduita preoţilor care abuzau de penitenţii lor.

[305] Doar atunci când cei vinovaţi nu aveau sentimentul păcatului; în fond, în Spania modernă erau mulţi cei care au fost sancţionaţi pentru că frecventau prostituate şi care nu considerau că păcătuiesc, de vreme ce plăteau! Acelaşi lucru se întâmpla şi în cazul concubinajului: nu se începeau urmăriri decât dacă cei care trăiau în concubinaj pretindeau că nu săvârşeau un păcat moral.

[306] *Érasme et l'Espagne.*

[307] Problema nu se rezolva complet astfel, căci veniturile canonice erau alimentate de dijme, deci supuse fluctuaţiilor recoltei; astfel, crizele agrare ar fi avut repercusiuni asupra funcţionării Inchiziţiei.

[308] Josnicia nu era numai apanajul omului de rând, pentru că şi elitele erau capabile de aşa ceva. Colegii de la Universitatea din Salamanca l-au denunţat pe Fray Luis de León Luis de León pentru că nu suportau ideea că le era superior... La drept vorbind, Fray Luis de Léon Luis nu a fost o victimă a Inchiziţiei. Ba dimpotrivă. Sfântul Oficiu l-a reabilitat şi a cerut ca el să fie reprimit la catedră, e adevărat că după patru ani de închisoare.

[309] Ca dovadă stă o scrisoare anonimă adresată lui Carol Quintul, găsită într-o dimineaţă de noiembrie a anului 1538 în catedrala din Toledo: „Predicatorii nu îndrăzneau să predice, iar când o făceau ezitau să intre în detalii, pentru că viaţa şi onoarea lor depindeau de ceea ce puteau spune doi imbecili."

[310] Cele mai afectate au fost ştiinţele umaniste, după cum le numim astăzi, spre deosebire de ştiinţele exacte; cf. acestei scrisori a elenistului Pedro Juan Núñez către istoricul Zurita, din 1556: „Este descurajată cercetarea, căci există temerea ca vreun umanist să nu fie tentat să corijeze pasaje din Scriptură, la fel cum procedau şi cu cele din Cicero. Pentru că erau criticaţi unii comentatori ai lui Aristotel, se credea că s-ar putea proceda la fel şi cu unii dintre teologi. Asemenea lucruri nesănătoase îmi fac mult rău şi, adeseori, nu mai am nici o dorinţă de a lucra."

[311] Se crede că următoarea reflecţie a aparţinut poetului Góngora, canonic în Córdoba în 1588: era mai bine să treci drept un libertin, decât un eretic.

[312] Acelaşi lucru îl denunţa şi Alonso de Cabrera, unul dintre predicatorii cei mai de seamă ai domniei lui Filip al II-lea. Din teama de a nu trece drept un eretic, era de preferat ca oamenii să nu înveţe să citească. În 1605, Inchiziţia cerea librarilor să consemneze numele tuturor celor care cumpărau cărţi.

[313] I-a condus chiar la rug pe unii dintre ei, precum anglicanul Cranmer, în 1556.

[314] Papa a reuşit să obţină ca acest Carranza să fie judecat la Roma, unde el a fost absolvit de majoritatea învinuirilor; verdictul s-a limitat doar la evocarea unor imprudenţe de limbaj. Carranza nu avea să se mai întoarcă vreodată în Spania, şi a murit la Roma, în 1575.

[315] Evocam într-un alt capitol situaţia moriscilor, ce reprezentau mai degrabă o problemă socială, şi nu una religioasă.

[316] Convertiţii au continuat să practice iudaismul în secret.

[317] Un pamflet antisemit din 1679 menţiona următoarea conversaţie dintre un confesor şi un copil: „— Cum te cheamă? — Acasă mă cheamă Abraham, afară Francisc."

[318] Nu se mai ştiu originea şi sensul acestui cuvânt care a fost atestat pentru prima oară în 1688, într-un document inchizitorial în care îi desemna pe iudaizanţii din Palma.

[319] Nenorocirile *chuetas* nu aveau să se oprească doar la atât; aveau să devină prada unei serii de discriminări ce nu au încetat decât de curând. Abia în 1955, episcopul Enciso Viana a abolit însemnele distinctive ce-i separau pe *chuetas* de *purs* în interiorul clericatului din Majorca. Cf. Angela Selke, *Los chuetas y la Inquisicíon*, Madrid, 1972.

[320] Iezuiţii s-au împotrivit mult, dar au sfârşit prin a le ceda.

[321] I. S. Révah, „La controverse sur les statuts de pureté de sang. Un document inédit: «Relación y consulta del cardenal Guevarra sobre el negocio de Fray Luis de Léon Augustín Saluzio»" (Madrid, 13 august 1600), în *Bulletin hispanique, LXXIII*, 1974, p. 269.

[322] Nu avea să fie abolită oficial decât în 1865. În plin secol al XIX-lea, Universitatea din Huesca continua să ceară o anchetă de puritate a sângelui pentru atribuirea burselor de studiu.

[323] *Guijarro*, adică piatră! Din acest motiv şi-a şi latinizat numele, încercând să-i confere o altă ţinută, autointitulându-se Siliceo.

[324] Se cunoaşte cel puţin o excepţie. În 1562, unui membru al înaltei nobilimi, Rodrigo de Mendoza, înrudit cu conţii de Clinchón, i s-a refuzat intrarea în Ordinul Alcántara din cauza originilor sale. Furios, unchiul lui, cardinalul-episcop de Burgos, Francisco de Mendoza y Bobadilla, a redactat şi difuzat un pamflet, *Tizón de la nobleza*, în care se străduia să demonstreze că puţine dintre marile familii erau ireproşabile din punct de vedere al purităţii sângelui. Cazul a făcut mare vâlvă. *Cartea verde* conţinea alegări analoge despre nobilimea spaniolă.

[325] Cel mai cunoscut dintre protestanţii spanioli a fost Casiodor de Reina. După ce a părăsit Sevilla, acesta s-a stabilit mai întâi la Geneva, dar i s-a părut că sistemul de acolo era prea rigid. Curând avea să fie văzut la Londra, unde i s-a reproşat că ducea o viaţă licenţioasă (era considerat homosexual) şi că profera idei eretice. Din nou Reina a preferat să plece, hoinărind de la Anvers la Frankfurt, de la Strasbourg la Basel, întotdeauna aflându-se în mijlocul compatrioţilor devotaţi Reformei. Lui i se datorează o celebră traducere în spaniolă a *Bibliei* şi nişte expozeuri doctrinale în latină în care insista asupra importanţei *Bibliei* şi a justificării prin credinţă; a preferat să evite unele aspecte controversate, precum Cina cea de Taină, spre exemplu. Reine pretindea să fie pedepsit păcatul, nu păcătosul, şi deplângea intoleranţa manifestată de Calvin în cazul Servet: avea lacrimi în ochi, la Geneva, de fiecare dată când trecea prin locul unde fusese ars compatriotul său. Cf. Arthur Gordon Kinder, *Casiodoro de Reina, spanish Reformer of the Sixteenth Century*, Londra, 1975.

[326] Un unchi al dramaturgului Lope de Vega, Miguel de Carpio, a dat dovadă de o inflexibilitate şocantă. Pe atunci se folosea în Sevilla expresia „Să arzi precum Carpio", în cazul persoanelor intransigente.

[327] Este posibil ca el să se fi sinucis.

[328] Luis de Granada a trebuit să revizuiască în profunzime cărţile sale, înainte de a le reedita. Sub această nouă formă, acestea aveau să cunoască o largă răspândire în Europa; a fost tradus chiar şi în japoneză, la Nagasaki, în 1590.

[329] *Tiempos recios*, după cum o numea Sfânta Tereza.

[330] Nu vom insista asupra deciziei luate de Filip al II-lea, în iulie 1559, de a chema studenţii spanioli de la Leuven şi de la alte universităţi din străinătate. S-a vorbit despre un „cordon sanitar", dar este o exagerare. A fost mai degrabă o măsură de circumstanţă ce avea să fie anulată nu peste mult timp.

[331] Au fost înregistrate cel puţin două denunţuri împotriva Sfintei Tereza, dar nici unul nu a avut succes. Sfântul Ioan al Crucii a fost chiar închis, dar de către fraţii săi întru religie, nu de Inchiziţie.

[332] În Extremadura şi în Andaluzia s-a observat creşterea numărului sectelor care, sub pretextul libertăţii „spirituale", autorizau tot soiul de dezmăţuri: preoţi libidinoşi care se culcau cu credincioşii sau cu călugăriţele. Pedepsele aplicate de Inchiziţie constau în lovituri de bici, în recluziunea temporară într-o temniţă sau mănăstire; pedeapsa cu moartea n-a fost niciodată pronunţată.

[333] Publicat în 1675, *Guía espiritual* al lui Molinos a cunoscut un mare succes în întreaga Europă, a fost tradus în italiană, în franceză, în germană, în engleză, în olandeză... până ce a fost condamnat la Roma, în 1867. În aceeaşi epocă, în Franţa lua amploare disputa chietismului ce i-a adus faţă în faţă pe Fénelon şi pe Bossuet.

[334] Vrăjitoria a fost mai degrabă un fenomen specific femeii: „La zece mii de vrăjitoare exista un singur vrăjitor" (Michelet), dar se întâmpla să fie practicată şi de bărbaţi, precum acel tânăr din Antequera judecat în 1572 despre care se spunea că putea găsi obiecte pierdute şi care părea să cunoască secretele aranjării unei căsătorii.

[335] *Reprobación de las supersticiones y hechicerías.*

[336] Ca urmare, în linii generale, situaţia se poate rezuma astfel: începând din 1530, pe domeniile coroanei Castiliei, Inchiziţia era singura competentă pentru cazurile de vrăjitorie; pe teritoriile Aragónului lucrurile erau mai confuze: era solicitată când jurisdicţia ordinară, când Inchiziţia, dar prioritate avea Inchiziţia.

[337] O pomadă făcută din madragoră, din măselariţă şi mătrăgună, cauza nişte halucinaţii, după cum o arată şi experienţele făcute de doctorul Laguna, la Metz, pe un cuplu de bătrâni acuzaţi de vrăjitorie.

[338] *Tratado sobre superstición*, carte tipărită la Logroño, în plină provincie în care mişunau vrăjitorii.

[339] În 1549, un inchizitor din Valladolid, aflat în inspecţie în Catalonia, observa că, un seamăn de-al lui din Barcelona, „teroriza deţinutele [...] spunându-le ce trebuiau să mărturisească".

[340] „De vreme ce consideraţi, ca şi experţii şi medicii consultaţi, că această femeie nu este în toate minţile, atunci eliberaţi-o sub cauţiune" (scrisoare trimisă de Suprema inchizitorilor din Barcelona, la 11 iulie 1537).

[341] „În situaţiile delicate se va uza de indulgenţă mai mult decât de rigoare" (scrisoare de la Suprema, 27 martie 1539).

[342] Acest fenomen a fost confirmat de episcopul de Pamplona, căruia Suprema îi solicitase părerea în 1611: „Am avut întotdeauna certitudinea că această situaţie nu era decât o mare înşelătorie"; inchizitorii din Logroño au vrut să procedeze la fel ca în Franţa, iar „totul se baza pe falsele alegări ale unor copii sau ignoranţi ce comentaseră evenimentele din Franţa şi reţinuseră câteva elemente din cele ce aflaseră".

[343] H. R. Trevor-Roper, „L'épidemie de sorcellerie en Europe aux XVIe et XVIIe siècles", în *De la Réforme aux Lumières*, Paris, 1972, pp. 133-263.

PARTEA A TREIA

Spania şi Europa

(1700–1996)

De la urcarea pe tron a Regilor Catolici şi până la moartea ultimului dintre Habsburgi, Spania a constituit o putere hegemonică în Europa. Sub Filip al II-lea, dominaţia ei a fost indiscutabilă, deoarece suveranul domnea asupra întregii Peninsule Iberice, în Ţările de Jos, în Franche-Comté, Milano, Neapole, şi pentru că i-a avut drept aliaţi pe Habsburgii Austriei, titulari ai Sfântului Imperiu. Contele-duce Olivares şi-a făcut un adevărat ţel din a-i păstra Spaniei rangul cuvenit, dar înfrângerile militare şi diplomatice de la mijlocul secolului al XVII-lea i-au spulberat aceste pretenţii. Războiul de succesiune al Spaniei şi Tratatele de la Utrecht (1713) au confirmat declinul. Spania şi-a pierdut atunci toate posesiunile din afara peninsulei, dar a păstrat, firește, un imens imperiu colonial, cel mai bogat la acea vreme. A căpătat, desigur, şi sentimentul de a fi devenit o naţiune de-a doua mână, iar amărăciunea i-a fost şi mai mare când, la începutul secolului al XIX-lea, a trebuit să renunţe la aproape toate ţinuturile din America.

De la începutul secolului al XVIII-lea, Spania a manifestat un complex de frustrare faţă de restul Europei şi nu a mai participat la cuceririle ce au marcat naşterea lumii moderne: revoluţia ştiinţifică, progresul tehnic, industrializarea, laicizarea gândirii... Suferea să se vadă dispreţuită, condamnată, implicit exploatată de străinătate. Pentru a ieşi din această situaţie umilitoare a căutat soluţii ce au generat tot atâtea polemici. Ca să-şi recapete locul în Europa şi pentru a deveni o naţiune modernă, Spania trebuia să-şi ia ca model străinătatea şi să renunţe la o parte din patrimoniul său cultural, renegând tot ce se realizase de la sosirea lui Carol Quintul în peninsulă? Nu e o exagerare să catalogăm întreaga perioadă, începând din secolul al XVIII-lea şi până la încoronarea lui Juan Carlos, drept un efort al Spaniei de a recupera întârzierea faţă de Europa şi faţă de lumea

modernă, ceea ce nu a fost posibil fără sacrificii. În ochii tradiţionaliştilor, Secolul Luminilor a fost o tentativă de a grefa în Spania instituţii, metode şi idei străine de fondul ei. Lupta a luat forme noi începând din 1808, când Spania a refuzat să devină o anexă a Imperiului Francez dorind, în acelaşi timp, şi să se debaraseze de formele arhaice. Capitaliştii şi liberalii, mai întâi, apoi conservatorii şi reformatorii, s-au înfruntat până când, în 1939, generalul Franco a pretins să reînnoade legătura cu virtuţile rasei incarnate, după opinia lui, de Regii Catolici şi de Filip al II-lea. Moartea dictatorului a coincis cu transformările economice şi sociale ce i-au permis Spaniei să redevină egală cu majoritatea puterilor europene.

Cele aproape trei secole de antagonisme, ideologice sau sângeroase, au lăsat urme. Se poate vorbi, din aceste considerente, despre existenţa a două Spanii ireductibile? Ideea a fost lansată în secolul al XIX-lea de portughezul Fidelino de Figeiredo şi a fost reluată, în zilele noastre, de marele istoric Menéndez Pidal. În ciuda acestei prestigioase garanţii, teza celor două Spanii nu este deloc convingătoare. Intransigenţa nu a fost caracteristica unei ţări anume. În Franţa, spre exemplu, părerile despre Revoluţie rămăseseră împărţite chiar şi în 1989. Au existat lupte civile devastatoare — Comuna din Paris — şi drame naţionale, dintre care ultima — condiţia francezilor între 1940 şi 1944 — sunt departe de a fi fost pe deplin lămurite. Aşadar, Spania nu a constituit o excepţie. Ca atâtea alte ţări, ea a fost împărţită şi scindată în privinţa căilor de urmat pentru asigurarea unităţii, a prosperităţii sale şi a măreţiei, fără să se poată vorbi, din aceste motive, despre poziţii ireconciliabile[344].

[344] Cf. poziţiei echilibrate şi nuanţate a lui Antonio Domínguez Ortiz, „Reflexions sobre los dos Españas", în *Hechos y figuras del siglo XVIII español*, Madrid, Siglo XXI, 1973, pp. 247-268.

CAPITOLUL I

Secolul Luminilor

(1700–1788)

Rar se întâmplă ca epocile să coincidă exact cu limitele lor cronologice. În Spania, secolul al XVIII-lea a început pe la 1680, odată cu relansarea economiei, cu reorganizarea finanţelor publice şi cu interesul pe care *novatores* l-au manifestat pentru mişcarea ideologică, începând de la Galilei şi până la Newton. Am fi tentaţi să-i vedem capătul în moartea lui Carol al III-lea, în 1788, dar adevărata ruptură s-a produs puţin mai târziu, odată cu primele ecouri ale Revoluţiei Franceze şi, în special, odată cu executarea lui Ludovic al XVI-lea; atunci s-au înspăimântat reformatorii de îndrăznelile lor anterioare şi au adoptat o atitudine mai prudentă. În această perioadă, tronul a fost ocupat de trei suverani: Filip al V-lea (1700–1746), Ferdinand al VI-lea (1746–1759) şi Carol al III-lea (1759–1788)[345]. În general, aceştia au fost chiar mediocri, până şi Carol al III-lea care a fost considerat un mare reformator. Filip al V-lea nu avea personalitatea bunicului său, Ludovic al XIV-lea; oscilând între o senzualitate maladivă şi o pietate scrupuloasă, acesta se plimba între patul conjugal şi confesional, după cum mărturiseşte Domínguez Ortiz, ceea ce-i lăsa prea puţin timp pentru a se mai ocupa şi de problemele statului. Carol al IV-lea a suferit mult din pricina portretului pe care Goya i l-a făcut lui şi familiei sale deşi, în fond, nici măcar nu a fost mai rău decât predecesorii lui. Au fost nişte regi mai degrabă respectaţi decât iubiţi de supuşii lor, iar meritul le-a fost acela că au privit cu alţi ochi situaţia ţării şi că au adus la putere oamenii pe care îi considerau capabili să întreprindă reformele necesare.

Se manifestă acum tendinţa de a exagera suflul novator al Bourbonilor şi influenţa ideilor franceze. În realitate, în ultimii douăzeci de ani ai secolului

al XVII-lea, Spania începuse să se schimbe. Atunci s-au conturat marile trăsături ale perioadei următoare: reforma monetară care avea să ofere ţării timp de peste o sută de ani o monedă stabilă, redistribuirea veniturilor naţionale, marcată de o decădere a centrului şi de avântul zonelor periferice. În domeniul politic, primii Bourboni au profitat de conjunctură pentru a săvârşi, în parte, visul lui Olivares de a unifica o Spanie din care nu mai rămăseseră decât posesiunile peninsulare şi imperiul colonial. Începând cu secolul al XVIII-lea, se poate vorbi, într-adevăr, despre Spania, şi nu despre o uniune de regate. Gradul de omogenitate a crescut la toate nivelurile, ca şi sentimentul apartenenţei la o comunitate naţională, sentiment perfect compatibil cu un puternic patriotism regional. Acestea fiind date, regii nu au modificat cu nimic sistemul fiscal rămas profund inechitabil, nici structura societăţii: nobilimea şi-a păstrat privilegiile, la fel ca şi clerul, exceptând faptul că acesta din urmă era şi mai dependent de stat; o burghezie dinamică şi întreprinzătoare nu se putea afirma decât cu greu.

Mai mult decât o ruptură cu trecutul, ar trebui să vorbim despre continuitatea tradiţiei naţionale, ceea ce este evident în domeniul culturii. În Spania, găsim foarte puţini enciclopedişti şi filosofi de limbă franceză. Secolul Luminilor nu s-a îndepărtat de religia tradiţională, nici de catolicism, ci a căutat doar epurarea religiei de elementele denaturate, precum superstiţiile, sau de manifestările excesive ale cultului; se conta pe cler pentru a ridica nivelul cultural şi moral, dar şi bunăstarea populaţiei. Conştienţi cu privire la decadenţa Spaniei, reformatorii s-au străduit să recupereze decalajul ţării lor faţă de restul Europei. În acest scop, ei au adoptat o poziţie pragmatică, încercând să substituie continuitatea tradiţională printr-o ordine raţională: noţiunea de progres a înlocuit-o pe cea de providenţă. De la vârf, puterea regală predica revigorarea, atitudine secondată de un soi de nerăbdare faţă de încetineală şi rezistenţă care a generat o neînţelegere reciprocă a maselor şi a elitelor luminate. Această voinţă reformatoare a dat roade. În ultimele trei decenii ale secolului al XVIII-lea, redresarea a fost vizibilă pretutindeni. Revoluţia franceză din 1789 a provocat în Spania reacţii contrastante: entuziasm la unii, nelinişte la cei mai mulţi. Unii reformatori au dat semne de temere faţă de curajul naţiunii vecine şi faţă de o posibilă contagiere revoluţionară, prin urmare au adoptat o poziţie defensivă, implicit retrogradă. Luptele Revoluţiei şi ale Imperiului au întrerupt un lent proces de renovare, obligând Spania să facă alegeri dificile.

RĂZBOIUL DE SUCCESIUNE

Testamentul lui Carol al II-lea nu a iscat, la început, nici o nemulţumire; toţi suveranii — exceptându-l pe împărat — îl recunoşteau pe ducele de Anjou drept rege al Spaniei, iar în 1701 Filip al V-lea îşi făcea intrarea în Madrid. Stângăciile lui Ludovic al XIV-lea au schimbat această situaţie. În februarie 1701, el lăsa de-nţeles că nepotul său ar fi putut, în anumite condiţii, să-şi păstreze drepturile la coroana Franţei, ceea ce însemna o revenire asupra asigurărilor date anterior că Franţa şi Spania nu aveau să se reunească niciodată sub sceptrul aceluiaşi rege. În acelaşi timp, acţionând în numele lui Filip al V-lea, Ludovic al XIV-lea a ocupat Ţările de Jos. Aceste declaraţii şi acţiuni au fost tot atâtea provocări. Provinciile Unite şi Anglia s-au apropiat atunci de împărat şi s-au angajat să ofere succesiunea Spaniei fiului său celui mai mic, arhiducele Carol de Austria. În septembrie 1701, se forma, între Anglia, Provinciile Unite, Imperiu şi Danemarca, o coaliţie care, în iunie 1702 declara război Spaniei şi Franţei. Portugalia avea să i se alăture în mai 1703. Conflictul dinastic pe tema succesiunii Spaniei a sfârşit, astfel, printr-un război internaţional şi, în interiorul peninsulei, printr-un război civil între partizanii fiecăruia dintre pretendenţi.

În peninsulă, Aliaţii au repurtat succese iniţial. Englezii au cucerit Gibraltarul (1704) şi Barcelona (1705). Catalonia, Valencia şi Aragónul i s-au alăturat arhiducelui care a intrat în Madrid în iulie 1706, dar poporul castilian a trecut de partea lui Filip al V-lea, în luna următoare, iar acesta s-a putut reîntoarce în capitală. S-a organizat şi contraofensiva. În aprilie 1707, aceasta le-a permis franco-spaniolilor să-şi înfrângă adversarii la Almansa, nu departe de Valencia. Ciudată bătălie! Un englez naturalizat francez, ducele de Berwick, comanda armata „spaniolă", iar trupele aliate se aflau sub ordinele lordului Galoway, un francez în serviciul Angliei... În realitate, partida s-a jucat în Flandra şi pe Rin. După cele câteva succese iniţiale, francezii s-au retras de peste tot. În 1708, a fost pierdut Lille, iar teritoriul Franţei a fost invadat. Lucru şi mai grav, o teribilă foamete a devastat Franţa începând din 1709. Descurajat, Ludovic al XIV-lea era pe punctul de a capitula, însă adversarii lui au pus nişte condiţii inacceptabile: îi cereau să cedeze Alsacia, Strasbourg, Lille, şi ca armata franceză să-l alunge din Spania pe Filip al V-lea. Regele a cerut părerea poporului în privinţa acestor pretenţii „la fel de contrare justiţiei ca şi onoarei unui francez". Era de preferat să lupte mai degrabă împotriva duşmanilor lui, decât a copiilor săi. Ostilităţile s-au reluat. De această dată, franco-spaniolii au fost

superiori. În Spania, Vendôme a repurtat victoria de la Villaviciosa (1711); la nord, în septembrie 1712, Villars i-a oprit pe războinicii imperiali la Denain.

Din punct de vedere militar, Filip al V-lea a câştigat lupta. Pe terenul diplomatic, moartea lui Iosif I, în aprilie 1713, a făcut din fiul şi moştenitorul său, arhiducele Carol, un nou împărat. Dacă acesta din urmă devenea rege al Spaniei, aceasta s-ar fi regăsit în aceeaşi situaţie ca şi în 1519, când Carol Quintul, care domnea deja în Spania, primise demnitatea de împărat. Perspectiva i-a neliniştit pe aliaţi. Anglia şi Spania au schimbat taberele şi s-au resemnat să-l recunoască pe Filip al V-lea drept rege al Spaniei, cu condiţia ca el să renunţe definitiv la drepturile sale asupra coroanei Franţei. Pe aceste baze a fost semnat Tratatul de la Utrecht, în aprilie 1713. Anglia a fost marele lui beneficiar: păstra Gibraltarul şi insula Minorca, ocupată în timpul războiului, şi a obţinut două clauze avantajoase în special pe plan economic: monopolul transporturilor de negri în America şi dreptul de a trimite în fiecare an în India o ambarcaţiune de comerţ de cinci sute de tone. Această corabie, autorizată, reprezenta o breşă în monopolul comercial al Spaniei asupra imperiului colonial. Primii interesaţi, Filip al V-lea şi arhiducele de Austria, devenit împărat, nu erau vizaţi de Tratatul de la Utrecht. Un acord ulterior, semnat în 1714, reglementa diferendul: Spania îi ceda Imperiului toate posesiunile din afara Peninsulei Iberice, Ţările de Jos spaniole, Neapole, Milano şi Sardinia.

În ceea ce priveşte repercusiunile interne ale războiului de succesiune, se observă, la o abordare generală, că, pe de o parte, privilegiaţii şi supuşii lor au făcut alegeri inverse, pe de altă parte, că teritoriile Coroanei de Aragón s-au alăturat mai degrabă arhiducelui, cele din Coroana de Castilia trecând de partea lui Filip al V-lea. Ceea ce a declanşat războiul civil a fost invazia străină. Castilienii au fost surprinşi de intrarea portughezilor în Madrid şi de prezenţa protestanţilor în trupele aliate. La începutul verii lui 1706, când arhiducele îşi lansa ofensiva în centrul peninsulei, s-a organizat un soi de gherilă *avant la lettre*, ameninţând să taie căile de comunicaţie, ceea ce obliga la evacuarea Madridului. Aceeaşi reacţie s-a înregistrat şi în 1710. Partizanii arhiducelui au recuperat Madridul, dar au fost alungaţi de o revoltă a maselor de castilieni, a căror atitudine contrasta cu ostilitatea şi cu indiferenţa înaltei nobilimi. Din teama de a nu-şi pierde influenţa, fireşte, granzii s-au distanţat rapid de Bourboni. Ultimul amiral din Castilia, ducii de Arcos, de Medinaceli, de Béjar, de Nájera, conţii de Cifuentes, de Lemos, de Fuensalida, marchizul de Santa Cruz şi alţii, nu au manifestat nici un fel de entuziasm faţă de cauza lui Filip al V-lea. Clerul era împărţit. În general, iezuiţii erau favorabili lui Filip al V-lea, ordinele itinerante erau de

partea arhiducelui, cel puţin în Coroana de Aragón. În Castilia, clerul laic era de partea Bourbonilor, în Aragón le era împotrivă. La Tarazona şi în Murcia batalioane de preoţi, flancaţi de canonici, s-au înfruntat cu francezii. După luptă, unii dintre ecleziastici, partizani ai arhiducelui, aveau să părăsească Spania. Devenit împărat, Carol avea să le recompenseze devotamentul oferindu-le sinecuri în Viena şi în noile posesiuni italiene ale Habsburgilor.

În Coroana de Aragón, situaţia stătea tocmai invers; supuşii au fost cei care au luat poziţie împotriva Bourbonilor. Probabil că trebuie să luăm în consideraţie şi structura socială a acestor teritorii, unde regimul seniorial era cu mult mai dur decât în Castilia. La Valencia, în 1693, avuseseră loc rebeliuni ale ţăranilor ce refuzau să-şi plătească dările. Aici, războiul civil a luat forma unei revolte antisemite, iar ţăranii au jefuit domeniile nobiliare. Alăturându-se ducelui aceştia îşi clădiseră false speranţe — nota un contemporan cu evenimentele — că vor fi scutiţi de tributurile ce-i sufocau. Filip al V-lea nu i-a descurajat, promiţându-le vag că va revedea situaţia lor după victorie.

Pentru a explica refuzul Coroanei de Aragón de a se supune Bourbonilor, ar fi tentant să evocăm teama acestor teritorii de a nu-şi pierde statutul autonom la care ţineau foarte mult. Din acest punct de vedere, Carol de Austria, care era un Habsburg, părea să prezinte garanţii: ultimul rege al Spaniei, Carol al II-lea, respectase cu scrupulozitate *fueros*-urile şi, în Catalonia, se păstrase o amintire urâtă despre trecerea trupelor franceze pe acolo, în 1650, şi despre Tratatul Pirineilor, prin care Franţa primise Rousillon şi Cerdagne. Francezii nu erau deloc populari, fiind percepuţi ca nişte negustori şi imigranţi, adică nişte concurenţi acuzaţi de creşterea preţurilor şi de scăderea salariilor. Aceste sentimente au primat, cel puţin la începutul războiului civil, mai mult decât argumentul autonomiei. Niciodată nu s-a făcut simţită dorinţa de a profita de pe urma împrejurărilor pentru a se opera o rupere de Castilia. Aragonezi, catalani şi valencieni s-au luptat pentru viitorul regim al întregii Spaniei, şi nu pentru soarta ţărilor ai căror locuitori erau. Cât despre apărarea *fueros*-urilor, problema nu s-a pus decât mai târziu, după bătălia de la Almansa (1707), când Filip al V-lea a pronunţat abolirea statutului de autonomie al regatului Valenciei. Acest precedent a neliniştit celelalte membre ale Coroanei de Aragón şi le-a înverşunat în atitudinea lor, însă nu asta a generat opoziţia faţă de Bourboni, căci aceasta exista deja. La sfaturile lui Ludovic al XIV-lea, Filip al V-lea avusese grijă să nu stârnească îndoielile supuşilor săi. Încă de la urcarea la tron, el a mers la Barcelona şi a întrunit *Cortes*-urile din Catalonia, reînnodând astfel o tradiţie întreruptă din 1632. Cu această ocazie, Filip a confirmat privilegiile Principatului şi a jurat

solemn să le respecte. Nu avem nici un motiv să ne îndoim de intenţiile lui: în fond, el nu se atinse de *fueros*-urile din ţinuturile basce şi ale Navarrei, regiuni care i se alăturaseră de la început şi-i rămăseseră fidele. Abolirea statutului de autonomie al Valenciei, apoi al altor teritorii ale Coroanei de Aragón, trebuie interpretată drept o sancţionare a supuşilor rebeli, şi nu ca o aplicaţie a unui centralism doctrinal. Aşadar, rezistenţa catalanilor a avut cauze complexe şi a fost mai puternică în Barcelona, mai mult chiar decât în restul Principatului, mai puternică în rândurile clasei mijlocii decât în rândurile nobilimii. Tot nişte considerente sociale s-au aflat şi la baza luărilor de poziţie de natură politică: teama Bourbonilor de a nu-şi pierde supremaţia asupra restului Cataloniei, cea a clasei mijlocii faţă de concurenţa franceză. Oraşul Barcelona şi-a prelungit rezistenţa faţă de Bourboni dincolo de pacea de la Utrecht. Când ducele de Berwick a asediat Barcelona, miliţiile urbane, organizate pe corpuri de meserii, au preluat apărarea oraşului. Aşa se face că au existat campanii ale fierarilor, ale măcelarilor, ale fabricanţilor de spade, desfăşurate în diferite puncte strategice, comandate de un profesor de drept, respectiv de un profesor de filosofie. Asaltul final s-a dat la 11 septembrie 1714, iar Barcelona a capitulat la 15 septembrie. În anul următor, Aragónul şi Catalonia şi-au pierdut *fueros*-urile.

DOMNIILE LUI FILIP AL V-LEA (1700–1746) ŞI A LUI FERDINAND AL VI-LEA (1746–1759)

Primii doi Bourboni ai Spaniei se asemănau într-o privinţă: amândoi sufereau de tulburări psihice. La moartea lor se aflau deja în pragul nebuniei. Filip al V-lea nu a acceptat niciodată cu adevărat clauzele Tratatului de la Utrecht, prin care era obligat să renunţe la coroana Franţei. Aşa se explică abdicarea lui în ianuarie 1724, în avantajul fiului său, Ludovic. Regele invoca atunci „mizeriile vieţii" şi intenţia de a se retrage la Granja cu cea de-a doua soţie a lui, Isabela Farnese, pe care o luase în căsătorie în 1714, ca să mediteze la „Viaţa de Apoi". În realitate, maladia tânărului Ludovic al XV-lea îl făcea să spere că ar putea ajunge curând pe tronul Franţei. La Granja, cei doi soţi nu-şi pregăteau doar izbăvirea de apoi, ci erau preocupaţi mai degrabă să-şi facă bagajele în vederea unei apropiate plecări la Paris... Totuşi, nu Ludovic al XV-lea a fost cel care a murit, ci Ludovic I, noul rege al Spaniei, iar Filip al V-lea a putut trăi fericirea de a se urca pe tron! Ferdinand al VI-lea a fost, aşadar, cel de-al treilea Bourbon al Spaniei, născut din prima căsătorie a lui

Filip al V-lea cu Maria-Luiza Gabriella de Savoia. Imediat ce a sosit la domnie, acesta şi-a obligat soacra, pe stânjenitoarea Isabela Farnese, să părăsească curtea şi să se instaleze la Granja. Se susţine ideea că acesta ar fi diminuat influenţa de care se bucurau francezii de la venirea la domnie a noii dinastii. În realitate, mulţi dintre francezii care-l însoţiseră pe Filip al V-lea şi serviseră în armată sau în administraţie părăsiseră Spania la sfârşitul războiului de succesiune şi după sosirea Isabelei Farnese. Italienii erau mai puţini, dar influenţa lor era, cu certitudine, mai importantă decât a francezilor[346]. Primii doi Bourboni s-au străduit să reorganizeze instituţiile, iar sarcina le-a fost facilitată de conjunctura favorabilă creată la sfârşitul secolului al XVII-lea.

Redresarea Spaniei

Spania a cunoscut la mijlocul secolului al XVII-lea una dintre cele mai critice perioade din istoria ei. Revigorarea i s-a făcut simţită începând din 1680 şi a continuat pe tot parcursul secolului al XVIII-lea, în ciuda războaielor, care nu au avut aproape nici un efect asupra economiei generale[347]. Recoltele au continuat să fie proaste, s-au mai înregistrat crize de alimente, foamete şi epidemii mult mai devastatoare decât cele anterioare. Dar minele din Mexic au ajuns la un nivel constant al producţiei, iar argintul a început să se reverse din nou. Moneda s-a stabilizat[348]. Preţurile au crescut regulat şi s-au menţinut peste salarii, diferenţa dintre cele două curbe rămânând importantă, ceea ce asigura profituri crescânde întreprinderilor. Din această cauză, Hamilton plasa expansiunea Spaniei în secolul al XVIII-lea, o expansiune ce nu a fost uniformă, fiind mai susţinută în unele regiuni şi mai slabă în altele. În secolul al XVIII-lea a avut loc răsturnarea „ce a făcut ca zona de atracţie demografică şi de producţie să nu mai fie centrul, ci periferia" (Pierre Vilar), schimbare fundamentală prin care explică diferenţele dintre Spania contemporană şi Secolul de Aur.

Mişcarea demografică oferă o ilustrare elocventă pentru evoluţia generală[349]. Populaţia Spaniei a ajuns în această perioadă de la 7 la 11 milioane de locuitori. Toate regiunile trăiau acelaşi fenomen, dar mai pregnant cele de la periferie. Galicia, Asturias, ţinuturile basce, Andaluzia din zona atlantică, avansau rapid, la fel ca şi Catalonia. Fostul regat al Valenciei a cunoscut cea mai puternică creştere, o creştere cu atât mai spectaculară cu cât nu datora nimic imigraţiei. Activitatea acestor zone s-a intensificat şi ea. Reţeaua urbană a celor două Castilii s-a năruit; León, Burgos, Ávila, nu mai erau decât nişte târguri în care trăiau ecleziasticii şi rentierii (birocraţi, nobili, proprietari) şi micii comercianţi ce se foloseau de un

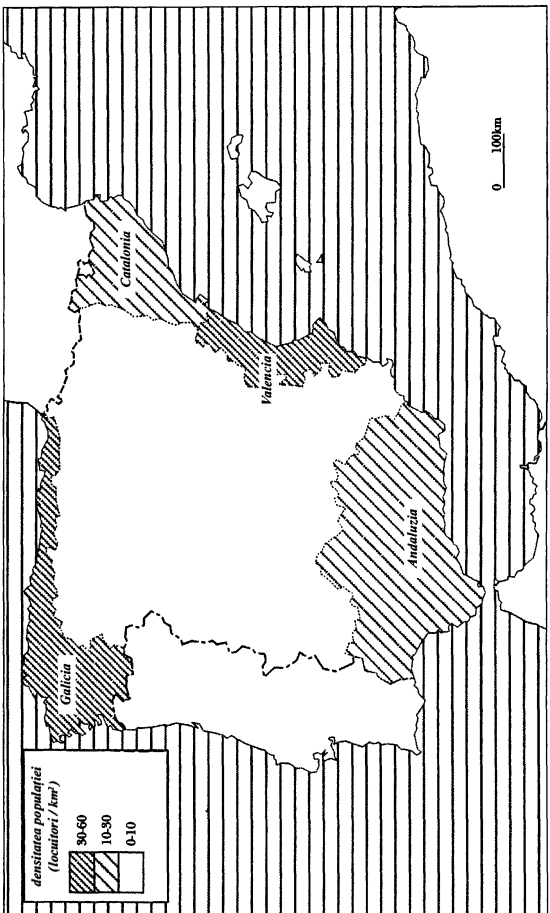

Densitatea populației Spaniei după recensământul din 1787

personal numeros şi prost plătit. În Toledo, multe dintre palatele şi locuinţele senioriale erau în ruină, căci nu mai existau resursele necesare pentru a fi întreţinute, şi nici măcar nu puteau fi închiriate, căci oferta era mai mare decât cererea. Madridul nu a fost ferit de aşa ceva decât prin faptul că era capitala regatului: avea 140 000 de locuitori în 1700 şi a ajuns la 180 000 în 1800. În aceeaşi perioadă, litoralul andaluz şi cel murcian se dezvoltau datorită activităţii portuare (Cádiz, Málaga, Cartagena). Progresul oraşului Cádiz a fost dintre cele mai rapide: 7 000 de locuitori în 1600, 41 000 în 1700, 71 000 în 1786. Nu din întâmplare acest port a surclasat definitiv Sevilla, în calitate de cap de linie al traficului colonial. Se profila un proces de urbanizare pe coasta cantabrică. Levantul, cu Valencia şi Alicante, şi Catalonia au cunoscut avântul. Populaţia din Barcelona s-a triplat; în 1800, cu peste 100 000 de locuitori, ea depăşea Sevilla, devenind al doilea oraş al regatului, după Madrid. Tot în Catalonia trebuie subliniată dezvoltarea oraşelor situate pe litoral sau în apropiere, precum Mataró (peste 10 000 de locuitori în 1787) sau Reus.

Această explozie demografică a generat o cerere mai mare de produse alimentare şi de terenuri cultivabile, în consecinţă o creştere a preţurilor agricole, mai evidentă în a doua jumătate a secolului, ca şi o creştere a rentei funciare: mulţi dintre proprietari au crescut preţurile de închiriere — în unele cazuri le-au dublat — la reînnoirea contractelor, la fiecare trei sau patru ani. Această dublă tendinţă de creştere a preţurilor şi a arendei a încurajat dorinţa de a investi în pământ. Producţia a crescut constant. În unele regiuni — la nord, de exemplu —, cultura porumbului şi a cartofului s-au intensificat, asigurând hrana populaţiei în continuă creştere. În împrejurimile Valenciei s-a extins cultura orezului, nu fără consecinţe nefaste asupra sănătăţii locuitorilor, după cum o arată un raport al lui Cabanilles, de la sfârşitul secolului. Totuşi, cerealele rămâneau alimentele de bază. Fiindcă tehnica nu a fost ameliorată, iar utilajele şi obiceiurile nu se schimbaseră, randamentul era scăzut. Deci se aştepta ca, prin extinderea terenurilor cultivate cu cereale, să crească şi producţia. Au fost defrişate noi terenuri: păduri — fără a se exagera: preţul cărbunelui şi al lemnului nu a crescut extraordinar, urmând îndeaproape curba preţului cerealelor —, păşuni, sau terenuri comunale pe care oligarhiile locale aveau pornirea de a le privatiza. Şi în acest domeniu au existat diferenţe regionale: dijmele din diocezele Sevilla, Toledo, Valladolid, Zamora, Segovia păreau a indica o stagnare, ba chiar o scădere uşoară a recoltelor de grâu şi de orz, în timp ce recoltele de secară şi de struguri erau în creştere. Viţa-de-vie, cultură speculativă, s-a extins pretutindeni, adeseori în detrimentul cerealelor,

atât în cele două Castilii cât şi în Andaluzia. În secolul al XVIII-lea a înflorit exportul cu vin de Xérès, când negustorii englezi s-au stabilit în ţinut şi s-au împământenit: familiile Domecq, Osborne, Gordon, Harvey etc.[350] În provinciile Soria şi Salamanca, ca şi în Extremadura, cerealele erau evident în regres. Campomanes denunţa atitudinea unor seniori care preferau să-şi transforme terenurile arabile în păşuni, pe motiv că nu produceau suficient; creşterea animalelor alunga oamenii. Absenţa unei pieţe naţionale veritabile şi dificultăţile ridicate de relief[351] făceau ca regiunile din interior să nu poată conta decât pe propriile resurse. În ultimele trei decenii ale secolului, guvernanţii aveau să încerce să remedieze această situaţie, dar rezultatele au fost mediocre. Litoralul era favorizat; în situaţiile de criză, grâul putea fi adus din străinătate, din Franţa, Anglia, din zona Baltică şi chiar din Philadelphia.

Progresul s-a manifestat şi în cazul meşteşugăritului şi al manufacturilor, dar a fost inegal, în funcţie de ramură şi de regiune. La începutul secolului, sub impactul teoriilor mercantiliste, precum cele expuse de Ustariz, s-a dorit utilizarea materiilor prime — lână, fier, potasiu... — pentru a crea o industrie naţională şi a redresa balanţa comercială; statul îşi asuma adeseori statutul de antreprenor, direct sau indirect — furnizând capitalurile necesare. Tendinţele colbertiste au inspirat crearea manufacturilor regale: postăvăriile din Segovia şi mai ales cele din Guadalajara, care foloseau peste o mie de lucrători la mijlocul secolului şi aproape 4 000 la sfârşitul lui; ţesătoriile de bumbac din Ávila; manufacturile de cristaluri din La Granja; manufacturile de porţelanuri din Retiro (Madrid). Majoritatea acestor antreprize au rămas, totuşi, deficitare. Primele furnale au apărut la nord, la Lierganes şi La Cavada, unde se fabricau tunuri pentru flotă. Patiño şi marchizul Ensenada au creat arsenalele din Ferrol, Cartagena, Cádiz şi La Havana. S-au reorganizat minele din Almadén astfel încât să furnizeze mercurul necesar pentru creşterea producţiei de argint a Mexicului, prin procedeul amalgamării. Dintre industriile tradiţionale, s-a relansat industria textilă, slab la domeniul mătase, dar rapid pentru bumbac, mediu pentru lână, ezitant pentru in. Toate regiunile Spaniei resimţeau noul suflu, dar în proporţii variabile. Fabricanţii de mătăsuri din Granada nu erau altceva decât nişte meşteşugari înstăriţi. În Galicia, mai ales la Mondoñedo, inul crease o mică industrie rurală — singura — ce lucra pentru export. În Castilia, prelucrarea lânii a decăzut aproape peste tot, exceptând Segovia, unde se remarca o tendinţă de concentrare, dar unde fabricarea era supusă unei reglementări riguroase ce frâna iniţiativele. Noi centre au apărut la Rioja (la Ezcarray), sau la Santo Domingo de la Calzada. Totuşi, mare parte din lâna Castiliei continua să fie exportată.

Cifrele cunoscute pentru activitatea din portul Bilbao, între 1733 şi 1793, nu lasă nici o îndoială cu privire la acest subiect. Nu e nimic de mirare în acest lucru, dacă luăm în consideraţie că la Segovia, spre exemplu, mulţi dintre fabricanţi erau şi crescători de vite; lâna prelucrată în ţară reprezenta doar 15% din cantitatea exportată. În general, creşterea animalelor transhumante nu-şi pierduse importanţa. La mijlocul secolului, Mesta deţinea circa 3 milioane de oi; turmele mănăstirii Guadalupe nu au fost niciodată atât de prospere.

Limitarea activităţii meşteşugăreşti şi industriale în interiorul Spaniei se explică, în parte, prin piaţa restrânsă, la rândul ei dependentă de slaba putere de cumpărare a populaţiei. Nevoia de a se aproviziona capitala a permis constituirea companiilor precum cea A Celor Cinci Mari Corporaţii din Madrid[352]. Această companie scotea mari beneficii din contractele încheiate cu statul şi cu municipalitatea. Era însărcinată să perceapă impozitele locale, se ocupa de problemele industriale şi comerciale, implicit de traficul colonial, funcţiona şi ca o bancă, păstra depozitele particulare şi împrumuta bani, în special statului. Pretutindeni altundeva în Castilia comerţul era puţin dezvoltat. În unele cazuri, precum era al Segoviei, clerul arenda particularilor dreptul de percepere a dijmei, ceea ce a însemnat o întărire a micii burghezii locale dar, cel mai frecvent, clericii şi micii proprietari vindeau ei înşişi recoltele, fără intermediari. În lipsa banilor, ţăranii nu puteau să-şi cumpere veşminte sau produse manufacturiere. În Asturias, chiar din 1757, se practica frecvent trocul. Puţinii negustori lucrau pentru o clientelă înstărită, dar restrânsă ca număr. Precum nota şi un gânditor în 1808, erau puţini cei care puteau cumpăra produse de lux, se vindea puţin, deci se câştiga ca atare... Adevăraţii comercianţi erau rari în Castilia.

Situaţia era cu totul alta în zonele periferice ale Spaniei. Canarele îşi trăgeau avantajele atât din aşezarea geografică — escală pe ruta Indiilor — cât şi din resursele locale — exportul vinului. În porturile de pe litoralul cantabric se forma o burghezie negustorească: Bilbao, Santander, La Coruña, Vigo. Acelaşi lucru se petrecea şi la Alicante şi la Valencia, unde se investeau mari capitaluri în comerţ, mai mult decât în industria mătăsii rămasă, totuşi, cea mai importantă din Spania. La fel se întâmpla şi la Cádiz, unde s-a concentrat, până în 1788 şi chiar după aceea, cea mai mare parte a traficului cu America; aici se aflau aproape 500 de mari negustori, companii de asigurări, comisionari... şi la fel de numeroşi erau şi străinii, mulţi instalaţi definitiv. Totuşi, pe ansamblu, burghezii din Cádiz erau mai degrabă conservatori şi investeau puţin în regiune. În 1785, un contemporan le făcea reproşuri: de ce nu s-ar fi instalat acolo filaturi pentru bumbacul din America, în loc să-l mai trimită pe tot în Catalonia? Burghezii din Cádiz

aveau prea puţin dorinţa de a construi ateliere, preferând stilul de viaţă al aristocraţiei. La Barcelona, în schimb, burghezia era activă. Dezvoltarea Cataloniei s-a realizat între 1730 şi 1760 şi s-a datorat creşterii preţurilor agricole, graţie producţiilor profitabile de vin şi de spirtoase, într-un moment în care excedentul demografic permitea menţinerea salariilor la un preţ stabil. Aici profiturile erau investite în agricultură, în comerţ, şi în industrie. De la mijlocul secolului, Barcelona s-a afirmat ca un mare oraş, dotat, din 1572, cu iluminare publică, iar portul ei era în plină activitate. Se exploatau pieţele tradiţionale (zona inferioară a Cataloniei, Mediterana), dar atenţia se îndrepta deja spre interiorul Spaniei, aşteptându-se deschiderea pieţei americane, sub Carol al III-lea, şi crearea unei industrii textile bazate pe bumbacul importat.

În ciuda creşterii populaţiei, deci a numărului contribuabililor, şi a celei a producţiei şi a schimburilor, bugetul statului a rămas constant deficitar. O anchetă oficială din 1737 evalua încasările aşteptate la 21 milioane de reali, iar cheltuielile prevăzute erau de 34,5 milioane, dintre care peste 20 milioane afectate cheltuielilor militare. Pentru a acoperi diferenţa s-a recurs, ca şi în trecut, la expediente; s-a mizat pe reluarea importurilor de argint din Lumea Nouă. Fiscalitatea nu a cunoscut nici o modificare importantă faţă de situaţia anterioară bazându-se, în principal, pe impozitele indirecte aplicate pe consum şi pe tranzacţiile comerciale: *alcabalas,* Milioanele, etc., adică apăsând pe umerii săracilor, şi prea puţin pe ai bogaţilor. La acestea se adăugau drepturile de vamă, „serviciile" extraordinare, şi contribuţiile Bisericii. Singura reformă din prima jumătate a secolului s-a referit la modul în care se încasa impozitul. În loc să fie încredinţată particularilor, statul şi-a însărcinat agenţi care să-l perceapă direct, dar municipalităţile — deci oligarhiile locale — au păstrat supremaţia asupra acestor operaţii. Au profitat de acest atu pentru a transforma rarele tentative de fiscalitate directă în taxe pe consumaţie, aşa încât privilegiaţii au reuşit să plătească mai puţin decât datorau. Aşa s-a petrecut în 1741, când statul a creat un „serviciu" extraordinar, un fel de impozit de 10% pe contribuţiile de la care erau scutiţi ecleziasticii, medicii, avocaţii şi comercianţii străini; municipalităţile au făcut în aşa fel încât sarcina să le revină tuturor contribuabililor. Sub Ferdinand al VI-lea, marchizul Ensenada ţintea la o mare reformă: crearea unui impozit unic, proporţional cu averea, ce ar fi înlocuit fiscalitatea indirectă. Să stabileşti baza unui astfel de impozit presupunea o estimare precisă a averii fiecăruia. Tocmai asta îşi propunea ampla anchetă, cunoscută sub numele de „cadastrul marchizului La Ensenada", ce a adus o mulţime de informaţii despre situaţia oraşelor şi a satelor Castiliei de la mijlocul secolului. După revocarea marchizului, situaţia s-a schimbat radical, iar reforma a fost amânată.

Societatea spaniolă a secolului al XVIII-lea era încă dominată de clasele privilegiate: nobilimea şi clerul. Burghezia propriu-zisă era minoritară. Masa populaţiei era alcătuită din ţărani, a căror situaţie varia de la o regiune la alta. În Galicia, în Asturias şi în ţinuturile basce, se aflau mulţi dintre proprietarii mici şi mijlocii, fermieri, dar puţini lucrători agricoli şi ţărani fără pământ. Fermierii catalani au obţinut la sfârşitul secolului al XV-lea contracte de închiriere ipotecară ce făceau din ei, în realitate, nişte proprietari, având siguranţa că nu erau alungaţi. La Valencia, în Meseta nordică şi în Navarra, proprietarii şi fermierii erau încă majoritari. În Andaluzia Occidentală (Sevilla şi Córdoba), dimpotrivă, trei sferturi dintre ţărani erau lucrători agricoli ce duceau o existenţă precară; fermierii erau de două ori mai numeroşi decât proprietarii. În Andaluzia Orientală, la Murcia, în Extremadura şi în Noua Castilie, proporţia lucrătorilor agricoli varia între jumătate şi două treimi din populaţia de ţărani, restul repartizându-se egal între categoria micilor proprietari şi cea a fermierilor.

Nobilimea a rămas clasa cea mai puternică şi mai prestigioasă. Bourbonii au creat multe titluri, fie pentru a obţine bani, fie pentru a recompensa unele servicii aduse[353], dar numărul granzilor a crescut puţin: erau 119 în 1787, faţă de 113 în 1707. În general, pământul aparţinea nobilimii, iar cea mai mare parte a teritoriului se afla sub administraţia seniorilor laici sau ecleziastici; doar marile oraşe, cu câteva excepţii, erau dependente de domeniul regal. Erau posibile trei situaţii:

– seniorul poseda pământ, dar fără jurisdicţie: nu avea dreptul de a face dreptate şi de a desemna magistraţii locali;

– seniorul avea jurisdicţie asupra unui teritoriu, dar nu şi proprietatea asupra pământului;

– seniorul deţinea atât jurisdicţia, cât şi pământul, ceea ce era cazul cel mai frecvent. Nobilimea deţinea astfel jumătate din terenurile din Asturias, León şi Extremadura, două treimi din cele din La Mancha şi Andaluzia Occidentală.

Sub Carol al III-lea au fost răscumpărate de la unii seniori impozitele (*alcabalas*), a căror percepere aceştia şi-o atribuiseră în trecut. Coroana a mai reintegrat câteva teritorii domeniului regal, dar iniţiativele ei au ridicat proteste şi nu au fost numeroase. Drepturile senioriale propriu-zise reprezentau prea puţin. Folosirea obligatorie a bunurilor seniorului (mori, cuptoare, prese, hanuri) era cea mai criticată. În schimb, seniorii nu păreau să revendice exclusivitatea asupra drepturilor de vânătoare şi de pescuit: nu s-a făcut nici o menţiune cu privire la ele în *Cortes*-urile din Cádiz, la începutul secolului al XIX-lea, când s-au evocat abuzurile regimului senioriał. În sfârşit, din 1716, regele a retras seniorilor

dreptul de a judeca într-o jurisdicţie criminală. În ciuda acestor restricţii[354], regimul seniorial era din ce în ce mai nepopular, şi asta din cauză că ţăranii nu făceau distincţie între drepturile senioriale şi renta funciară, nu-l urau pe senior, ci pe proprietarul dornic să scoată cât mai mult profit, fie transformând în păşuni terenurile insuficient de profitabile, fie crescând renta funciară. În fapt, nu toţi nobilii erau dezinteresaţi de domeniile lor; unii au întreprins, adeseori cu succes, punerea lor în valoare şi modernizarea gestionării lor, precum o arată studiile întreprinse, ca exemplu, asupra Casei de Infantado: în acest caz, seniorii au dat dovadă de dinamism şi au îmbunătăţit tehnicile susceptibile de a creşte randamentul[355]. Mărturii contemporane evenimentelor vorbesc despre popularitatea contelui de Aranda, sau a marchizului de Santa Cruz, care au vegheat la bunăstarea supuşilor. Şi în aceste cazuri au existat, totuşi, şi excepţii.

Cea de-a doua dintre clasele privilegiate, clerul, poseda cam 15% din teritoriu şi încasa 25% din veniturile agricole, în general sub forma dijmelor, ce reprezentau peste jumătate din veniturile agricole ale regatului. Diferenţa dintre cifra proprietăţilor şi cea a veniturilor lasă a se bănui fie că domeniile clerului erau mai bine exploatate decât celelalte, fie că erau formate din terenurile cele mai fertile. Cele două ipoteze nu se exclud, dar cea de-a doua este cea mai probabilă. Distribuţia acestor bogăţii nu s-a schimbat deloc în secolul al XVIII-lea. Arhiepiscopul de Toledo a rămas cel mai mare beneficiar al Spaniei, cu venituri anuale de 3 milioane de reali; la baza ierarhiei, episcopii de Barbastro, Tudela sau Tuy, trebuiau să se mulţumească cu mai puţin de 100 000 de reali. Contrar unei idei preconcepute, efectivele clerului nu erau prea ridicate. Recensămintele din 1797 vorbeau despre 182 778 de clerici, dar în această cifră erau incluşi şi cei doar cu tonsură, paracliserii, şi alte categorii auxiliare. Populaţia ecleziastică reală nu depăşea 150 000 de persoane[356], adică mai puţin de 1,5% din totalul populaţiei Spaniei; cifra a scăzut chiar uşor, de la începutul şi până la sfârşitul secolului. În medie, era un preot la 500 de locuitori. La o analiză mai atentă, se remarcă discrepanţe regionale importante. În Álava era un preot la 153 de locuitori, unul la 170 în León, unul la 268 în Toro, unul la 403 în Catalonia, unul la 1 115 în Córdoba, unul la 1 332 în Sevilla, unul la 1 721 de locuitori în Murcia... Cauza ce a generat ideea existenţei unui cler numeros ar putea fi marea concentraţie urbană. Fie că erau laici, fie că erau religioşi, clericii preferau să se instaleze în oraşe; or, Spania secolului al XVIII-lea era o ţară predominant rurală. La sfârşitul secolului, aproape 3 000 de parohii rurale nu aveau preoţi; era, în special, cazul Galiciei şi al Extremadurei. Trebuie să se renunţe la ideea unei Spanii profund impregnate de valorile catolicismului. P. Pedro Calatayud,

iezuit care a străbătut Spania începând din 1718, nota în Jurnalul său că provincii întregi, în special Andaluzia, erau profund impregnate de păgânism. Subzistau vechi culturi agrare, nu se făcea distincţia dintre sacru şi profan, preoţii nu erau prea zeloşi în instruirea credincioşilor etc. Mulţi dintre ţărani, în fapt, nu aveau decât rareori ocazia de a asculta un preot care să-i informeze asupra adevărurilor dogmei. Îngrijirea sufletelor era neglijată, cu atât mai mult cu cât nivelul cultural al clerului de rând, şi chiar al călugărilor, nu era prea ridicat[357]; mulţi dintre ei nu manifestau nici un fel de curiozitate intelectuală, nici un gust pentru spiritualitate.

Puţini dintre prelaţi proveneau din rândurile înaltei nobilimi; în general, erau bine pregătiţi pentru misiunea lor[358]. Mulţi preoţi duceau o existenţă precară, căci episcopii lor şi canonicii îşi arogau cea mai mare parte a dijmei. Mănăstirile erau preocupate în special să exploateze şi să-şi mărească domeniile, cumpărând pământuri şi eliminându-i pe micii proprietari şi fermieri, reduşi la condiţia de zileri. Se străduiau şi să profite de drepturile senioriale prin orice mijloc. Se cunosc raporturile tensionate existente între mănăstirea din Poblet, în Catalonia, şi satele şi ţăranii din împrejurimi. Nu rare au fost cazurile în care călugării laici au întreprins acţiuni punitive, cu pistolul sau cu pumnul. În interiorul mănăstirii, facţiunile îşi disputau puterea şi ajungeau să pună mâna pe ea când era vorba să aleagă un nou abate. A trebuit ca preoţilor să li se interzică să mai asiste la coride, să frecventeze teatrele, să-şi petreacă noaptea la persoane de „proastă reputaţie".

O asemenea situaţie a nutrit în sânul poporului un anticlericalism difuz, consolidându-se, astfel, tendinţele regaliste ale guvernanţilor neliniştiţi de acumularea bunurilor inalienebile, din cauza ignoranţei clericilor şi a numărului excesiv de călugări, consideraţi nişte paraziţi şi nişte frâne în calea progresului. Aceste tendinţe aveau să inspire reformele decise sub domnia lui Carol al III-lea, dar terenul a fost pregătit încă din prima jumătate a secolului, în urma negocierilor cu Roma. Războiul de Succesiune a fost începutul unei crize. Când papa l-a recunoscut pe arhiduce ca rege al Spaniei, Filip al V-lea rupsese relaţiile diplomatice, a închis tribunalul nunţiului şi a destituit mai mulţi episcopi, mai ales în Catalonia. O primă convenţie, semnată în 1737, a permis să fie rezolvat contenciosul şi diversele probleme: limitarea dreptului de azil în biserici, fiscalitatea clerului, etc. Dar regele Spaniei vroia şi mai mult: patronajul universal, adică prerogativa de a propovădui tuturor beneficiile ecleziastice ale regatului. A obţinut acest lucru prin înţelegerea din 1753, mulţumită unei despăgubiri considerabile şi câtorva concesii: papa îşi păstra cincizeci şi două dintre beneficii, pe care le putea distribui după bunul plac; pentru toţi ceilalţi,

inclusiv episcopi, Coroana primea dreptul de prezentare, adică, în fond, să facă ea numirile. Era, de fapt, o transpunere în Spania a regimului aflat deja în vigoare în Indii. Clerul laic era, din acel moment, desemnat de către rege, care dispunea astfel de o autoritate crescută faţă de Biserică.

Reorganizarea statului

Domnia lui Filip al V-lea (1700–1746) a fost împărţită în două etape inegale şi, în mod curios, fiecare dintre ele a stat sub semnul personalităţii unei femei. În timpul primei perioade, obiectivul a fost consolidarea unui tron contestat şi din interior, şi de coaliţiile internaţionale. Unele dintre reformele întreprinse acum au urmărit să ofere noului rege mijloacele de a câştiga războiul pe toate fronturile: politice, militare şi diplomatice. Filip al V-lea a găsit în prinţesa Orsini mai mult decât o colaboratoare, o femeie înzestrată cu o mare inteligenţă politică, militară şi diplomatică, capabilă să se impună chiar şi în faţa lui Ludovic al XIV-lea[359]. Ea i-a numit şi i-a susţinut pe unii dintre miniştrii epocii: francezii Orry şi Amelot, spaniolii Macanaz şi Campillo. Tratatul din Utrecht, ce a marcat sfârşitul Războiului de Succesiune, l-a lăsat pe Filip al V-lea nemulţumit: a trebuit să renunţe la drepturile sale asupra coroanei Franţei şi a primit cu greu ca Spania să-şi piardă teritoriile din Italia. Cea de-a doua nevastă a lui, Isabela Farnese, ea însăşi italiancă din Parma, i-a împărtăşit ideile şi a luat parte activ la conducerea afacerilor. Chiar înainte de a-şi face intrarea în Madrid, ea a ordonat prinţesei de Orsini să părăsească imediat ţara. Isabela a devenit atunci colaboratoarea regelui. Ea l-a instigat pe Alberoni, la început simplu agent diplomatic al ducelui de Parma, ce s-a aflat la putere între 1715 şi 1719. A fost prezentat drept un „dezordonat faimos", un om care, dacă ar fi fost posibil, ar fi putut fi un soi de Mazarin al lui Filip al V-lea. După înlăturarea lui Alberoni, s-au făcut remarcaţi doi spanioli: mai întâi Patiño, pe care Filip al V-lea nu-l îndrăgea deloc, dar căruia-i recunoştea valoarea şi care a fost, între 1733–1736, un veritabil prim-ministru; apoi marchizul La Ensenada care, între 1743–1754, a guvernat cu inteligenţă şi înţelepciune, ocupându-se de tot: finanţe, drept, lucrări publice, chestiuni maritime...

Uneori s-au pus pe seama influenţei franceze principiile generale ce i-au călăuzit pe Bourboni în momentul în care au încercat o reorganizare a aparatului de stat: absolutismul şi centralizarea. Afirmaţia ar trebui nuanţată. Începând de la Regii Catolici, Spania era o monarhie autoritară; Coroana avea tendinţa de a concentra întreaga putere şi, dacă nu a reuşit să suprime sau să limiteze autonomia unor teritorii, asta s-a întâmplat pentru că nu a putut

să se impună din cauza circumstanţelor. Din acest punct de vedere, schimbarea de conjunctură datorată Războiului de Succesiune a facilitat lucrurile. Opoziţia unor elite şi a unor regiuni a oferit Bourbonilor un pretext de a reînnoi metodele de guvernare şi organizarea teritoriului.

Aşa au stat lucrurile în cazul celei mai spectaculare decizii luate de primul Bourbon: abolirea regimului de autonomie al ţărilor din Coroana de Aragón. Nu era vorba despre o politică deliberată de centralizare, ci, mai degrabă, de o serie de măsuri de circumstanţă împotriva teritoriilor ce se aliaseră arhiducelui de Austria în timpul Războiului de Succesiune. Dovadă a stat faptul că provinciile basce din Navarra, loiale cauzei Bourbonilor, şi-au păstrat statutul. Pe de altă parte, nu ar fi dificil să distingem izvoarele spaniole ale acestor decizii. Din 1625, contele-duce Olivares l-a îndemnat pe Filip al IV-lea să devină rege al Spaniei, adică să nu se mai mulţumească să fie doar rege al Portugaliei, al Castiliei şi al Aragónului, al Valenciei şi conte al Barcelonei, etc., ci să alinieze regatele ce alcătuiau Spania, pe modelul castilian, anulând toate particularităţile ce le diferenţiau. Pentru a justifica această măsură, Olivares observa că sistemele juridice nu erau fixate la fel pentru toate şi că evoluau în timp. Decretul din 29 iunie 1707, prin care se aboleau *fueros*-urile din Valencia, a reluat aceste argumente aproape cuvânt cu cuvânt: considerând că unul dintre principalele prerogative ale suveranităţii era de a promulga şi abroga legi, care puteau schimba şi circumstanţele şi moravurile, Filip al V-lea a decis să supună toate regatele aceluiaşi regim juridic ce se aplica în Castilia. Nu a existat o măsură general valabilă pentru întreaga Coroană de Aragón, ci decizii pentru fiecare dintre teritoriile incluse. Prima, decretul din 29 iunie 1707, a urmat imediat după bătălia de la Almansa ce a marcat înfrângerea rebelilor Valenciei. A fost prezentată ca o sancţiune politică şi, prin ea, se punea capăt regimului de autonomie, *fueros*-urilor şi dreptului civil ale regatului Valencia. Tot în 1707, un alt decret abolea *fueros*-urile din Aragón, dar a mai fost nevoie şi de victoria de la Villaviciosa (decembrie 1710) pentru a completa dispozitivul, în aprilie 1711. Spre deosebire de ceea ce se hotărâse pentru Valencia, Aragónul şi-a păstrat dreptul civil. În sfârşit, în octombrie şi noiembrie 1715, după înfrângerea rebeliunii catalane, au fost suprimate regimurile individuale din Catalonia şi Baleare; ca şi în Aragón, nu s-a schimbat dreptul civil. Teritoriile Aragónului îşi pierdeau astfel specificitatea, *Cortes*-urile lor dispăreau, viceregii erau înlocuiţi de căpitani generali cu puteri sporite şi care prezidau de drept auditoriile, nişte instituţii originale ce erau mai mult nişte curţi de justiţie de vreme ce, în principiu, erau asociate la administrarea teritoriilor. În fapt, căpitanul general concentra majoritatea puterii, ceea

ce echivala cu o victorie a militarilor asupra civililor. Vechile municipalităţi au fost înlocuite de organisme noi, concepute după modelul castilian, cu diferenţa că magistraţii erau numiţi de rege şi nu-şi puteau transmite atribuţiile copiilor. Şi fiscalitatea s-a schimbat, împlinind unul dintre obiectivele lui Olivares: să-i facă pe catalani să plătească. Filip al V-lea nu a putut rata ocazia, dar, la sfaturile lui Macanaz, a evitat să introducă în Valencia numeroasele impozite indirecte, curente în Castilia, ci le-a înlocuit cu o taxă unică; „echivalentul"— era denumirea dată acestei noi contribuţii. La fel s-a procedat şi în Aragón şi în Catalonia. Au fost suprimate, în sfârşit, şi vămile între Castilia şi fosta Coroană de Aragón.

Se putea spune că, din acest moment, Spania era unificată? Procesul începuse, dar era departe de a se fi terminat. Desigur, reprezentanţii Aragónului, Valenciei şi ai Cataloniei stăteau acum alături de cei ai Castiliei în *Cortes*-urile generale ce se numeau acum *Cortes*-urile Castiliei şi Aragónului, dar Navarra îşi păstrase *Cortes*-urile sale, viceregele, instituţiile, iar provinciile basce şi adunările reprezentative. Între ultimele două teritorii şi restul Spaniei continuau să existe puncte de vamă. Frontiera vamală urma, în mare, cursul Ebrului, într-atât de bine încât ţinutul basc părea un soi de zonă liberă. Deci nu fără motiv, la începutul secolului al XVIII-lea, provinciile exonerate, ţinutul basc şi Navarra, au fost diferenţiate de celelalte, supuse teoretic unui regim juridic, politic şi vamal. Până şi terminologia diplomatică era incertă. În 1701, Filip al V-lea s-a intitulat rege al Spaniilor. Prin tratatul din 1713, ce fixa noua ordine europeană, el era desemnat Rege Catolic, când al Spaniilor, când al Spaniei, deşi, din acest punct de vedere, ezitările au fost de scurtă durată: din secolul al XVIII-lea nu avea să se mai vorbească decât despre regele Spaniei.

Unificarea a făcut progrese, dar nu era completă. Primii Bourboni s-au ferit să se atingă de limbile regionale. Catalana a rămas limba oficială a Auditoriului din Barcelona, chiar dacă, în viaţa cotidiană, castiliana era mai folosită, ca limbă de cultură şi a elitelor. Nu era nimic nou în asta; mişcarea a început în secolul al XVI-lea şi nu se datora vreunei voinţe politice. Abia în 1780, instrucţiuni guvernamentale recomandau să se generalizeze folosirea castilianei, dar nici un text nu interzicea formal limbile regionale. Abolirea regimurilor autonome era o sancţiune politică împotriva teritoriilor rebele şi ar fi declanşat ranchiuna şi amărăciunea celor în cauză. Dar nu a fost aşa. Regiunile vizate au reţinut doar aspectele pozitive ale măsurilor de centralizare, mai ales că, pe mai departe, nimic nu-i mai oprea pe catalani, pe valencieni şi pe aragonezi să ocupe funcţii publice în afara ţărilor de origine. Desigur, Războiul de Succesiune a lăsat şi sechele; timp de mai mulţi ani, s-a evitat a fi numiţi în Auditorii oameni

ce se făcuseră remarcaţi prin ostilitatea faţă de cauza Bourbonilor, dar, în general, integrarea a fost mai degrabă o reuşită. Suprimarea vămilor interne, de exemplu, i-a permis Cataloniei, ce-şi începuse expansiunea economică, să-şi trimită produsele către restul Spaniei. Foarte rapid s-au stins şi neîncrederile reciproce. Madridul era mândru de succesele catalane, la Barcelona s-a dezvoltat un adevărat patriotism spaniol ce s-a se manifestat ca atare în timpul crizei din 1808: Napoleon avea să încerce în zadar să exploateze tendinţele separatiste din Catalonia. Progresele făcute în întreaga Spanie, chiar dacă erau repartizate inegal, au facilitat integrarea. „Ceea ce a încorporat organic Catalonia în Spania, în timpul secolului al XVIII-lea" — scria Pierre Vilar — „a fost o prosperitate burgheză şi acceptarea de către Madrid a aspiraţiilor economice ale periferiei." Chiar şi închiderea celor cinci universităţi catalane (Lérida, Barcelona, Gerona, Tarragona şi Vich), hotărâtă de Filip al V-lea, şi crearea unei universităţi unice în orăşelul Cervera, *fidelísima*, drept recompensă că a fost unul dintre puţinele oraşe ce au susţinut cauza Bourbonilor, a stârnit mai puţine ranchiune decât s-ar putea crede. Noua universitate şi-a afirmat rapid independenţa în privinţa puterii. În 1749, i s-a acordat privilegiul exclusiv de a edita cărţi şcolare şi catehisme pentru întreaga Catalonie, redactate în castiliană sau, cel mai ades, în catalană. Un decret din 1768 ordona să nu fie publicate decât lucrările în castiliană, pentru a se accelera integrarea lingvistică. Universitatea a trecut peste acest lucru şi a publicat catehisme şi alte cărţi în catalană. Mai mult, după opinia lui P. Batllori, cercetările erudite întreprinse de iezuiţii din Cervera, interesaţi de trecutul Cataloniei, ar fi pregătit reînnoirea catalanistă din secolul al XIX-lea.

Încă demult, teoria politică conform căreia guvernarea se definea prin dualitatea rege-regat, cel din urmă reprezentat de *Cortes*-uri, nu mai era decât o ficţiune; sub domnia lui Carol al II-lea *Cortes*-urile nu fuseseră reunite niciodată. Bourbonii nu desfiinţaseră instituţia, dar îi retrăseseră orice prerogativă. *Cortes*-urile nu au mai fost convocate — rar — decât pentru ceremonii protocolare, ca de exemplu pentru a recunoaşte moştenitorul tronului şi pentru a-l primi pe moştenitorul tronului în timpul schimbării regimului. Nu mai erau consultate cu privire la legile ce trebuiau promulgate, nici asupra fiscalităţii ce trebuia aplicată. Metoda a fost caracteristică pentru Bourboni. Filip al V-lea nu a făcut nici o modificare aparentă în structurile statului, păstrându-le pe cele vechi, dar golindu-le de orice substanţă. Aşa au rămas consiliile în funcţiune, dar au trecut în plan secundar şi li s-a redus rolul la cel de simple organisme tehnice, exceptând Consiliul Castiliei, ce şi-a văzut competenţele şi importanţa crescând. În Consiliul Castiliei se elaborau deciziile cele mai importante pentru viaţa

politică a ţării. Pe lângă consilii, secretariatul sau biroul de afaceri (*secretaría del despacho*) a devenit principalul organ al guvernării şi a inclus rapid cinci direcţii principale, numite ministere: războiul, flota Indiilor, statul, justiţia şi afacerile politice, finanţele. Deoarece înalta nobilime a avut o atitudine echivocă sau ostilă în timpul Războiului de Succesiune, ea s-a îndepărtat de organismele puterii. Un personal politic nou, recrutat din rândurile nobilimii de mâna a doua sau a claselor mijlocii, şi-a câştigat locul în înalta administraţie. Această clasă birocratică a fost însărcinată să pună în aplicare deciziile puterii.

În reorganizarea structurilor administrative, instituţia independenţilor a ocupat un loc determinant. Nu a fost o creaţie a Bourbonilor, căci funcţionari de aceeaşi categorie au apărut de pe la 1650, în Spania Habsburgilor, dar abia în secolul al XVIII-lea li se generalizează şi precizează funcţiile. Din 1711, au fost numiţi intendenţi în unele oraşe, alături de *corregidores*. În 1718, un decret al lui Patiño definea şi mai exact misiunile lor, dar textul fundamental datează din 1749, sub ministerul marchizului La Ensenada. Mulţi *corregidores* erau cantonaţi în sarcinile administrative. Intendenţii primeau sarcini mult mai evident politice, erau agenţi ai puterii centrale, însărcinaţi să aplice deciziile luate la Madrid şi să supravegheze executarea lor. Se conta pe ei în special în privinţa justiţiei, a administraţiei generale, a fiscalităţii şi a problemelor militare. Spre deosebire de omologii lor francezi, intendenţii spanioli proveneau rareori din rândul nobilimii de robă; cel mai adesea erau militari. Se profila o nouă configuraţie administrativă. Teritoriul avea să fie împărţit în zece jurisdicţii generale: Málaga, Sevilla, Tenerife, Badajoz, Zamora, La Coruña, Asturias, Saragosa, Barcelona, Valencia şi Palma. În 1785, s-a operat o divizare în provincii şi intendenţe. Împărţire cam iraţională de vreme ce provinciile — ele însele împărţite în districte (*partidos*) şi municipii — erau de importanţă inegală.

Printre preocupările guvernării, armata a căpătat un loc din ce în ce mai important. Obiectivul era ca Spania să-şi păstreze statutul de mare putere europeană şi să fie dotată cu instrumentele necesare pentru a interveni în orice teatru de operaţiune. În locul mercenarilor de odinioară, s-a creat o armată permanentă şi naţională, după modelul francez şi prusac. *Tercios* au devenit regimente. Se presupunea că nobilii aveau să se înroleze în această armată nouă; acum erau instruiţi special într-o academie militară — începând cu domnia lui Carol al III-lea, cea din Segovia a jucat un rol hotărâtor pentru artilerie. Ierarhia mergea de la generali (sau brigadieri) până la sergenţi, trecând prin statutul de colonel sau comandant de batalion, prin sergenţi-majori (însărcinaţi mai degrabă cu chestiuni de intendenţă), locotenenţi, sublocotenenţi, cadeţi şi

aghiotanţi. Modul de recrutare a fost şi el profund modificat. Încă din primii ani ai domniei lui Filip al V-lea, s-a hotărât să se recurgă la înrolarea după regula un soldat la o sută de locuitori. Organizarea definitivă s-a făcut în 1770, prin instaurarea unui gen de serviciu militar obligatoriu de cinci ani, în care erau incluşi toţi spaniolii între 17 şi 36 de ani, prin tragere la sorţi: un recrut pentru fiecare cinci locuitori (*quintas*), dar se făceau şi numeroase excepţii: susţinătorii de familii (fii de văduve, sau fii unici ai unor părinţi săraci), şi membrii anumitor categorii profesionale. Când efectivele se dovedeau insuficiente, erau completate cu voluntari şi prin recrutări forţate din rândul vagabonzilor. Sistemul nu excludea nedreptăţile (abuzurile constituind, probabil, una dintre îndepărtatele origini ale antimilitarismului din Spania contemporană).

Fiind o putere în Mediterana şi Atlantic, Spania trebuia să-şi modernizeze şi să-şi întărească flota, pentru a garanta securitatea comunicaţiilor şi pentru a impune respectarea monopolului comercial cu coloniile sale din America. În 1717, crearea unui gen de şcoală navală în Cádiz (*Academia de guardias marinas*) a fost o primă indicaţie în acest sens. Oameni precum Jorge Juan sau Antonio de Ulloa, totodată ofiţeri şi savanţi, vorbesc despre calitatea personalului navigant al secolului al XVIII-lea. Marile reforme datează din timpul domniei lui Ferdinand al VI-lea şi au fost operele marchizului La Ensenada, ce a ocupat Ministerul Marinei din 1743 până în 1754 şi a acţionat în două direcţii complementare: recrutarea echipajelor şi dotarea cu armament. A fost reglementată şi instituţionalizată administraţia maritimă, s-au construit şi dezvoltat baze armate moderne în peninsulă (Cádiz, Ferrol, Cartagena) şi în Indii (La Havana). Numărul navelor a crescut regulat. La început au fost corăbii armate greoi, deci lente, dar pe la 1754 s-a optat pentru construirea unor nave mai mici şi mai rapide, dar inginerii spanioli nu au reuşit niciodată să le confere viteza pe care o aveau corăbiile engleze. În ciuda luptelor, eforturile de modernizare au continuat până la sfârşitul secolului[360].

Politica străină

Isabela Farnese, cea de-a doua soţie a lui Filip al V-lea, a fost nu de puţine ori acuzată că ar fi angajat Spania într-o serie de războaie, cu unicul scop de a oferi tronuri copiilor ei, Carol şi Filip. În fond, cei doi nu aveau nici o speranţă de a domni în Spania, deoarece Filip al V-lea avea deja doi fii din prima căsnicie, Ludovic şi Ferdinand[361]. În prima jumătate a secolului, politica externă a Spaniei ar fi avut, aşadar, ca obiectiv principal, nu preocupările naţionale, ci interesele familiale dictate de regină. Reproşul nu este fondat. Desigur, Isabela Farnese

încerca să-şi aranjeze copiii, dar această ambiţie de mamă nu era incompatibilă cu ambiţiile politice ale lui Filip al V-lea. Acesta, acţionând ca rege al Spaniei mai degrabă decât ca Bourbon, nu s-a resemnat cu clauzele Tratatului de la Utrecht, care-o privase pe Spania de unele teritorii — Milano şi Neapole — unde-şi avea stabilită autoritatea de secole. Dincolo de asta, Filip păstra ranchiună Angliei pentru că ocupase Gibraltarul şi pentru că se dedase unui război economic în America, dezvoltând contrabanda în detrimentul intereselor spaniole. Aceste consideraţii ar fi explicaţiile pentru politica externă a Spaniei şi pentru aparentele ei fluctuaţii. Spania a profitat de orice ocazie pentru a încerca o revizuire a Tratatului de la Utrecht, adeseori în ciuda opoziţiei Franţei, ceea ce dovedeşte că nu exista încă solidaritate între Bourboni. Diplomaţia de acest tip se înscrie în tradiţia spaniolă, deschisă atât spre Mediterana, cât şi spre Atlantic.

În ciuda variaţiilor tactice impuse de circumstanţe, este uşor de sesizat firul călăuzitor: se urmărea obţinerea restituirii Gibraltarului, revenirea în Italia şi apărarea Imperiului. Astfel, în 1715–1716, ca să aibă mână liberă în Italia, Alberoni a încercat să obţină sprijinul sau neutralitatea Angliei, însă aceasta a ezitat să rupă legăturile cu Franţa şi cu Austria. Spania a trecut şi ea la acţiune, în 1717–1718. În plină pace, trupele ei au cucerit succesiv Sardinia şi Sicilia, teritorii pe care a trebuit să le părăsească în faţa ostilităţii principalelor puteri, în special a Angliei şi a Franţei, care i-au declarat război. Francezii au invadat ţinuturile basce, iar englezii au scufundat flota spaniolă în faţa oraşului Palermo şi au ocupat Pontevedro şi Vigo. Acest eşec l-a costat scaunul pe Alberoni şi i-a determinat pe Filip al V-lea şi pe Isabela Farnese să caute alte soluţii: de ce nu s-ar fi înţeles direct cu împăratul Carol al VI-lea? În acest moment, şi-a făcut apariţia un aventurier de mare anvergură, baronul de Ripperdà, un olandez convertit la catolicism ce se lăuda că ar fi avut mare trecere la curtea din Viena. I s-a încredinţat o misiune secretă: avea să ofere Companiei din Ostende libertatea de a face comerţ în America, ceea ce reprezenta o piaţă de desfacere lucrativă pentru industriile flamande, supuse împăratului. În schimb, Carol al VI-lea avea posibilitatea să-şi mărite fiica mai mare cu infantele Carol, ce putea astfel spera că va ajunge într-o zi pe tronul Imperiului. Opoziţia Franţei şi a Angliei, ezitările împăratului şi incoerenţele lui Ripperdà, au sortit eşecului acest proiect, dar evenimentul a avut măcar un rezultat: Spania şi Austria au făcut pace în 1725. Împăratul l-a recunoscut pe Filip al V-lea drept rege al Spaniei şi al Indiilor — ceea ce refuzase să facă până atunci. La rândul său, Filip al V-lea a confirmat că renunţa la drepturile sale asupra coroanei Franţei şi că nu mai contesta cesionările teritoriale în favoarea Austriei impuse prin Tratatul de la Utrecht. În schimb, Carol al VI-lea a acceptat că infantele

Carol putea avea pretenţii asupra ducatelor Parma şi Toscana. Franţa şi Anglia au negociat astfel cu Spania (Tratatul din Sevilla, 1729): ele au primit confirmarea avantajelor comerciale anterioare şi şi-au dat acordul ca infanţii Spaniei să moştenească tronuri în Italia. Aşa se face că viitorul Carol al III-lea a devenit duce de Parma, în 1731, şi moştenitor al marelui ducat de Toscana.

Spania se afla în acest moment în termeni buni cu Franţa, care promitea să-i sprijine revendicările asupra Gibraltarului, ceea ce a făcut obiectul Tratatului de la Escorial (1733), primul pact de familie între Bourboni prin care i se garantau Spaniei teritoriile deja posedate şi cele pe care le putea dobândi în Italia. Filip al V-lea i s-a alăturat, astfel, lui Ludovic al XV-lea, în timpul războiului de succesiune din Polonia. A profitat de conjunctură, în 1734, ca să cucerească Neapole, în defavoarea austriecilor, apoi Sicilia. Infantele Carol s-a încoronat în Sicilia, statut confirmat în anul următor, când a renunţat la Parma pentru a deveni rege al Celor Două Sicilii.

În continuare aliată Franţei, Spania a intervenit în războiul de succesiune din Austria. Prin cel de-al doilea pact de familie (Tratatul de la Fontainebleau, 1743), Ludovic al XV-lea s-a angajat să susţină pretenţiile celui de-al doilea fiu al Isabelei Farnese, infantele Filip, asupra oraşului Milano şi asupra ducatelor Parma şi Toscana. Pacea de la Aix-la-Chapelle (1748) a consfinţit aceste revendicări, exceptând Milano. Spania obţinuse aproape tot ce solicitase în Italia, iar infanţii Farnese domneau acum în Parma, Toscana, Neapole şi Sicilia. Este adevărat că se angajase să nu-şi încorporeze niciodată aceste domenii. Dacă unul dintre suveranii lor ar fi devenit rege al Spaniei, atunci acesta trebuia să renunţe imediat la titlul deţinut în Italia, ceea ce avea să se şi petreacă în 1759, când Carol al III-lea i se succeda la tron fratelui său vitreg, Ferdinand al VI-lea, şi când a trebuit să renunţe să mai domnească în Neapole. Cu această rezervă, Tratatul de la Aix-la-Chapelle îl anula pe cel de la Utrecht, cel puţin în privinţa Italiei. Din acest punct de vedere, Filip al V-lea, mort în 1746, a repurtat o victorie postumă. Fiul şi succesorul său, Ferdinand al VI-lea, s-a arătat mulţumit de prerogativele sale şi nu a întreprins nici o luptă. Sub domnia lui, Spania s-a consacrat pe de-a-ntregul refacerii forţelor pe plan intern şi în America.

DOMNIA LUI CAROL AL III-LEA (1759–1788)

Astăzi, domnia lui Carol al III-lea este judecată favorabil de către istoricii de orice coloratură. Condamnările de odinioară la adresa unui rege şi

a unor miniştri ce au importat idei din străinătate, mai ales din Franţa, ca şi a instituţiilor şi moravurilor incompatibile cu geniul naţional, nu mai au mare trecere, nu mai multă decât judecata severă a lui Ortega y Gasset cu privire la slăbiciunea — a se citi inexistenţa — Luminilor în Spania. Toţi sunt de acord în a recunoaşte importanţa mişcării reformatoare din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi în a semnala împrumuturile datorate curentelor ideologice specifice Spaniei. În fond, efortul de renovare a fost mult anterior venirii la tron a lui Carol al III-lea, şi chiar instalării dinastiei Bourbonilor; este adevărat că, după Carol al III-lea, s-a desfăşurat într-o conjunctură mult mai ostilă. Personalitatea suveranului a intrat şi ea, în mare parte, sub incidenţa acestei aprecieri pozitive a regimului. Carol al III-lea nu era un geniu politic dar, comparându-l cu tatăl şi fratele său, care i-au precedat la putere, şi cu fiul ce i-a succedat, nu putem fi decât impresionaţi de simţul măsurii şi al responsabilităţii pe care acesta le-a dovedit. Faţă de ceilalţi monarhi, Carol al III-lea nu a avut nici o dificultate să se comporte ca un suveran exemplar. Ducea o viaţă ordonată. Rămas văduv din 1760, a decis să nu se mai recăsătorească şi nu i s-a cunoscut nici o amantă sau vreo aventură pasageră. Era credincios până la bigotism; cobora din trăsură şi îngenunchea ori de câte ori vedea un preot mergând să ofere comuniunea vreunui muribund. Viaţa de la curte îl plictisea, la fel şi muzica, teatrul şi literatura. Singura lui pasiunea era vânătoarea, căreia îi consacra mai multe ore pe zi, însă asta nu-l împiedica să urmărească îndeaproape problemele politice. Foarte conştient de îndatoririle sale, era la fel de scrupulos şi în privinţa prerogativelor. El reprezenta chiar tipul monarhului absolut ce nu tolera nici o ştirbire a autorităţii şi a măreţiei atribuţiilor ce-i reveneau. Lui i se atribuie următoarea frază, care vorbeşte de la sine: „A critica actele de guvernare, fie ele şi discutabile, este un delict!"

Miniştrii luminaţi

Când Carol al III-lea a urcat pe tronul Spaniei, el avea deja o îndelungată experienţă ca rege. Domnea în Cele Două Sicilii din 1735 şi, la Neapole, a avut prilejul să cugete la problemele pe care le ridica adaptarea unei ţări la realităţile unei lumi moderne. O astfel de situaţie a găsit în Spania; din regatul ei el trebuia să refacă o mare naţiune, continuând opera predecesorilor săi. Cum nu-i prea plăcea să-şi schimbe obiceiurile, Carol al III-lea s-a bazat mai ales pe oamenii pe care îi cunoscuse în Italia şi în care avea toată încrederea: Grimaldi şi marchizul de Squillacio — nume pe care spaniolii îl pronunţă Esquilache. Acesta conducea Ministerul de Finanţe şi pe cel de Război, era competent, dar foarte autoritar

şi, în plus, ducea o viaţă opulentă. Din aceste motive, şi pentru că era străin, Esquilache a devenit rapid nepopular. După revoltele din 1766 îndreptate împotriva lui, Carol al III-lea s-a văzut obligat să-l îndepărteze, păstrându-i însă intactă întreaga consideraţie. Pornind de la această dată, la cârma guvernării s-au aflat spaniolii. Trei au fost figurile care au întruchipat mişcarea de reformă: conţii de Aranda, Campomanes şi Floridablanca. În ciuda diferenţelor existente între ei, cei trei au fost reprezentativi pentru timpurile lor şi se bucurau de opinia favorabilă a intelectualilor din Europa şi, în special, din partea filosofilor francezi, nu fără unele neînţelegeri, căci nici unul dintre ei nu era, la drept vorbind, un enciclopedist. Pentru îndelungată vreme, contele Aranda a fost considerat un voltairian, un francmason şi un artizan al operei de expulzare a iezuiţilor. Acesta a călătorit mult: în Italia — şi-a făcut studiile la Colegiul Spaniol din Bologna —, în Prusia, unde s-a întâlnit cu Frederic al II-lea, în Franţa, unde a fost ambasador şi unde a avut ocazia să intre în contact cu cele mai diverse medii. Această experienţă făcuse din el un om deschis la realităţile Europei, capabil să aprecieze gradul de înapoiere al ţării sale şi dornic s-o modernizeze. Aranda a fost, înainte de toate, un aristocrat şi un militar, ceea ce-l opunea celorlalţi doi miniştri reformatori, Floridablanca şi Campomanes, amândoi de origine mai modestă şi de formaţie universitară. Primul şi-a început cariera ca membru, apoi ca procuror general — *fiscal* — în Consiliul Castiliei. Din 1777 până în 1792. el şi-a exercitat aproape neîncetat puterea supremă. Cel de-al doilea a fost un savant renumit pentru harul său de istoric; a prezidat multă vreme Academia Regală de Istorie, punându-şi erudiţia în slujba politicii, căutând până la originile multor instituţii pentru a demonstra că nu mai erau de actualitate şi că erau doar nişte frâne în calea progresului.

În spatele acestor trei oameni, se grupau partizanii reformelor. Dacă erau toţi de acord asupra necesităţii schimbărilor, nu acelaşi lucru se întâmpla în privinţa mijloacelor la care trebuia să se recurgă. În mare, gruparea aragoneză se opunea aşa-numiţilor *golillas*. Cea dintâi fusese botezată astfel deoarece conducătorul ei, contele de Aranda, era aragonez, însă nu păstra nimic cu caracter regionalist sau regional. Erau etichetaţi astfel aristocraţii neliniştiţi de ascensiunea la putere a juriştilor şi a funcţionarilor. Disputa nu era ceva nou, dar a câştigat în intensitate în secolul al XVIII-lea. Membrii grupării aragoneze erau în special militari, la care cravata făcea parte din ţinuta obligatorie. Din acest motiv, rivalii lor erau numiţi *golillas*, pentru că erau singurii care mai purtau acel gen de guler scrobit pe care Filip al IV-lea îl recomandase spre a înlocui costisitoarele gulere plisate ale gentilomilor. În general, disputa se dădea între civili, pe de o parte, şi militari,

pe de altă parte. Marele adversar al lui Aranda, Floridablanca, a fost unul dintre cei dintâi care au avansat ideea că militarii ar fi trebuit să se subordoneze puterii civile.

O altă realitate îi opunea, în grupurile de jurişti, pe foştii membri ai marilor şcoli — *colegios mayores* — şi pe absolvenţii de rând — numiţi *manteístas*[362]. Din secolul al XVI-lea, cei dintâi formau o castă ce-şi rezerva funcţiile cele mai importante în universităţi, magistratură, şi în domeniul ce mai târziu avea să se numească înalta funcţionărime publică. Carol al III-lea îi prefera mai degrabă pe *golillas* şi pe *manteístas*; l-a lăsat pe Campomanes să realizeze ceea ce părea imposibil, să pună capăt monopolului marilor şcoli asupra marilor organisme de stat, dar i-a menajat pe militari, iar acest subtil echilibru este o dovadă în plus pentru inteligenţa lui politică: monarhul nu respingea nici un ajutor.

Oricum ar fi stat lucrurile, miniştrii lui Carol al III-lea se caracterizau prin două elemente: înţelegeau să păstreze conducerea mişcării reformatoare şi nu-şi respectau principiile până la capăt. Primul aspect era conform cu tendinţa generală a ceea ce noi numim despotism luminat: se dorea o reformare a societăţii, a economiei, inclusiv a moravurilor, dar iniţiativa schimbării trebuia să rămână pe seama autorităţilor. Impulsurile erau trimise de sus, atunci când se ivea prilejul, şi tot de acolo erau impuse şi reformele, organismele intermediare limitându-se doar la a le pune în aplicare. Tocmai acest fapt îl demonstrează şi istoria societăţilor economice asociate Spaniei. Cea dintâi societate a fost rezultatul unei iniţiative private şi a apărut în 1764 în ţinuturile basce; câţiva notabili — gentilomii de Azcoítia —, dornici să pună în valoare resursele locale, au fondat un grup de studiu interesat de ştiinţele aplicate (navigaţie, mineralogie...), de îmbunătăţirea tehnicilor din agricultură, de meşteşugărit, de comerţ, de viaţa cotidiană, etc. Campomanes a înţeles repede care erau avantajele ce puteau fi obţinute din iniţiative de acest gen, extinzându-le la nivelul întregului regat. Sub acest impuls şi sub patronajul lui, societăţile s-au înmulţit. Funcţionarii puterii centrale — intendenţi şi coregidori — au fost chemaţi să le fondeze pretutindeni şi să acţioneze în aşa fel încât notabilităţile — preoţi, nobili, comercianţi... — să se înscrie în ele. Vom studia modul în care acestea au eliminat rutina şi maniera în care au propagat „luminile" în rândul maselor, prin crearea atelierelor, a şcolilor, a ospiciilor, prin îmbunătăţirea educaţiei, a meşteşugăritului, a drumurilor, a igienei, a salubrităţii publice, etc. Campomanes le-a furnizat chiar un soi de ghid practic în *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, tipărit în 30 000 de exemplare. Rezultatele, conform opinie lui Domínguez Ortiz, au fost mai degrabă dezamăgitoare: multe discursuri teoretice, proiecte, dar prea puţine realizări practice; în special tehnicile agrare au

rămas arhaice, în ciuda tuturor studiilor şi discuţiilor societăţilor economice. Este curios să constatăm că regiunile în care nu existau astfel de societăţi (Bilbao, Catalonia, Cádiz) au înregistrat şi cele mai spectaculoase progrese, aşadar nu era nevoie de astfel de stimulări. Ne-am putea pune întrebări cu privire la eficacitatea acestor grupuri ideologice a căror importanţă a fost exagerată, invocându-se enciclopedismul francez. Activitatea lor nu a fost deloc neglijabilă, în măsura în care au sensibilizat elitele locale la anumite probleme, însă realizările au rămas foarte modeste.

În fine, miniştrii lui Carol al III-lea nu şi-au dus niciodată la bun sfârşit proiectele de reformă, abandonându-le la jumătatea drumului. Au corectat unele abuzuri şi au introdus inovaţii în majoritatea instituţiilor Vechiului Regim, dar au păstrat aceste instituţii. Inchiziţia era încă pe poziţii la începutul secolului al XIX-lea, la fel ca şi Mesta, corporaţiile, majoratele... Mişcarea de restaurare a fost suficient de fermă pentru a-i nemulţumi pe conservatori, dar nu destul de temerară pentru a fi pe placul reformatorilor mai ambiţioşi ce ar fi dorit schimbări mai consistente în structurile economice şi sociale, ceea ce înseamnă că, dată fiind situaţia Spaniei, progresele, aşa cum erau ele concepute de miniştrii luminaţi, trebuiau să rezulte dintr-un răbdător efort pedagogic. Acelaşi lucru îl explica şi Jovellanos, în 1794, una dintre figurile reprezentative ale Spaniei Luminilor, într-o scrisoare adresată consulului britanic al Coroanei: „Nu e posibil să acţionăm altfel decât lent şi, ca să zicem aşa, oblic." Ca şi Campomanes şi Floridablanca, Jovellanos avea o poziţie de mijloc, în sensul că astfel de oameni s-au aflat în postura de a face alegeri dureroase în 1789 şi 1808, când ideile Revoluţiei Franceze au pătruns în Spania.

Mişcarea reformatoare

În a doua jumătate a secolului, în Spania ca şi în restul Europei, teoreticienii interesaţi de fenomenele economice şi guvernanţii dornici să dezvolte prosperitatea ţării lor s-au orientat către un liberalism din ce în ce mai susţinut. Reglementarea era considerată o frână în calea progresului. Pentru a se asigura prosperitatea publică se considera a fi mai eficace introducerea unei anumite flexibilităţi şi să se cultive încrederea în liberul joc al forţelor naturale: a lăsa lucrurile să meargă de la sine. În domeniul industrial se aprecia că, prin normele lor riguroase, corporaţiile favorizau situaţiile consacrate şi încurajau rutina, în detrimentul inovaţiilor pe care le-ar fi putut aduce orice iniţiativă privată. Atenţia se concentra în special asupra agriculturii în care se vedea sursa bogăţiei; şi în acest sector erau criticate metodele şi structurile trecutului — taxele, măsurile luate de

municipalităţi pentru asigurarea alimentării oraşelor, taxele de vamă. Noile orientări datorau mult fiziocraţilor francezi, dar nu trebuie subestimate nici influenţele engleze. Spre sfârşitul secolului, Adam Smith părea să aibă mulţi cititori în Spania. Teoriile lui au inspirat iniţiativele miniştrilor luminaţi şi, în special, pe cele ale lui Campomanes, care-şi propusese două obiective complementare: creşterea producţiei şi comercializarea şi cultivarea noilor terenuri prin distribuirea loturilor către ţăranii cei mai defavorizaţi.

De la începutul secolului, producţia agricolă a crescut constant, la fel şi preţurile. De această conjunctură favorabilă au beneficiat marii proprietari, nobili şi ecleziastici, care dispuneau de 90% din producţie. În perioadele de abundenţă, când preţurile aveau tendinţa de a scădea, aceştia stocau cerealele şi aşteptau stabilizarea preţurilor pentru a le vinde. Micii exploatatori, în schimb, erau aproape întotdeauna în pierdere. Pentru ei nu existau ani mai buni sau mai răi. Dacă recolta era excedentară, preţurile scădeau, iar ei se vedeau obligaţi să vândă pentru a-şi plăti taxele şi impozitele; când recolta era deficitară, erau din nou obligaţi să vândă ca să poată trăi, fără a mai pune la socoteală însămânţările din anul următor. Acelaşi lucru se întâmpla şi cu consumatorii care plăteau aproape întotdeauna bani grei pentru cereale, în anii săraci pentru că recolta era insuficientă, în anii buni pentru că seniorii stocau grânele pentru a le vinde mai târziu şi mai scump. Silozurile publice, a căror creare fusese încurajată încă din 1751, erau destinate echilibrării preţurilor, dar eficacitatea lor reală era îndoielnică, la fel ca şi impozitările dure. În fond, piaţa cerealelor era dominată de marii proprietari; mulţi dintre nobili îşi percepeau dările în natură, la fel ca şi ecleziasticii, pe lângă dijmele pe care le percepeau. Din aceste motive, rolul intermediarilor era aproape inexistent. Doar regiunile din preajma litoralului aveau posibilitatea, în caz de criză, să importe grâu din străinătate la nişte preţuri rezonabile. Din cauza reliefului şi a preţurilor de transport, cerealele obţinute din producţia internă atinseseră preţuri prohibitive.

Această situaţie s-a agravat la începutul domniei. Din 1759, o serie de recolte proaste a aruncat în aer preţul grâului, acesta dublându-se în perioada 1761–1765. A fost momentul ales de Campomanes pentru a decreta, în 1765, suprimarea taxelor şi libera circulaţie a cerealelor şi a vinului. Se aştepta la o scădere a preţurilor şi la o mai bună aprovizionare, regiunile excedentare lăsând surplusul să se scurgă către celelalte regiuni. Dar lucrurile au evoluat exact invers. Speculanţii au stocat grânele pentru a determina preţurile să urce şi mai mult, foametea s-a instalat, iar nemulţumirile s-au amplificat, responsabilii pentru criză fiind considerată guvernarea, respectiv miniştrii italieni. O altă măsură,

care nu avea nimic în comun cu problema cerealelor, a accentuat starea de exasperare. De mai mulţi ani, la recomandările arhitectului Sabatini, se făceau străduanii de ameliorare a igienei publice şi a siguranţei Madridului: se pavaseră străzi, s-a interzis ca porcii şi alte animale domestice să fie lăsate în libertate pe străzi, proprietarii au fost obligaţi să-şi instaleze fose septice în case, s-a pus la punct strângerea gunoaielor menajere, a început introducerea iluminatului public pentru că, de mai multe ori în trecut, autorii unor agresiuni reuşiseră să scape din mâinile justiţiei doar ascunzându-şi chipurile sub borul larg al vreunei pălării sau sub o capă lungă. Pentru a sfârşi odată pentru totdeauna cu obiceiurile ce asigurau anonimatul, un edict din 10 martie 1766 le cerea madrilenilor să poarte, de atunci înainte, tricornul şi o capă scurtă, sau o redingotă.

Măsura a fost rău primită. În Duminica Floriilor, la 23 martie 1766, o mulţime heteroclită jefuia reşedinţa marchizului Esquilache şi distrugea mare parte din felinarele instalate pe domeniul public[363]. A doua zi, o manifestaţie avea să se desfăşoare în faţa palatului regal, însă a fost înăbuşită de gărzile valone (patruzeci de manifestanţi au fost ucişi). Mulţimea a cerut ca regele să iasă la balcon şi i-a smuls unele promisiuni: eliminarea lui Esquilache, dizolvarea Gărzii Valone, scăderea preţurilor, abrogarea decretului pe capă..., iar regele a cedat în faţa acestor revendicări, după care a plecat la Aranjuez, o plecare precipitată ce semăna mai degrabă cu fuga unui suveran umilit şi copleşit de panică. Aşa au fost văzute lucrurile din capitală, unde existau temeri faţă de o ripostă violentă din partea autorităţilor. Manifestaţiile s-au reluat, iar Carol al III-lea a fost nevoit să confirme concesiile deja făcute. Calmată la Madrid, revolta a cuprins ţinuturile basce, Saragosa, Murcia, Salamanca, Coruña, Palencia... De pretutindeni se auzeau proteste împotriva creşterii preţurilor, acuze la adresa cămătarilor, a speculanţilor şi, adeseori, împotriva autorităţilor locale care s-ar fi aliat cu exploatatorii şi acaparatorii. Exceptând Madridul, revolta nu a făcut victime, iar situaţia s-a calmat rapid, însă contele de Aranda, numit preşedinte al Consiliului Castiliei, nu a acceptat lovitura dată autorităţii statului. A sugerat regelui, care era de aceeaşi părere, să revină asupra concesiilor făcute sub constrângere, mai puţin asupra eliminării lui Esquilache.

Istoricii nu sunt de acord asupra modurilor de interpretare a revoltei din 1766. A fost o explozie de xenofobie provocată de măsurile ce nemulţumiseră poporul de rând, ataşat de tradiţii, sau o contrarevoluţie aristocratică şi clericală? Fusese o mişcare spontană, sau un complot? Cei care cred în teoria conspiraţiei vorbesc despre rolul avut de unii ecleziastici, în special iezuiţi, şi de către o parte a nobilimii. Probabil că, în rândurile nobilimii şi ale clerului era criticat spiritul

reformelor ce se derulau, iar unii dintre ei trebuie să se fi bucurat pe seama nenorocirilor lui Esquilache. Oare ei să fi fost agitatorii? Nu există dovezi în această privinţă. Pierre Vilar recunoaşte în evenimentele din 1766 tipul răscoalei din Vechiul Regim, echivalentul spaniol al Războiului Făinii din Franţa, cu zece ani mai înainte: o criză a alimentelor a provocat o răscoală populară spontană, căreia i s-a adăugat protestul antireformist al aristocraţilor. Poporului de rând, nemulţumit de preţurile exagerat de mari, i s-a alăturat aristocraţia, ce se declara împotriva reformei, legătura dintre cele două fiind asigurată de clerul de rând. Astfel, Pierre Vilar explică aspectele în aparenţă contradictorii ale mişcării de revoltă, în aceeaşi măsură arhaică şi modernă, conservatoare şi revoluţionară. În 1766, la Madrid, s-a manifestat o situaţie asemănătoare cu cea din Paris, din iulie 1789: mulţimea care cerea apariţia regelui în balconul palatului regal, capitularea monarhului. Diferenţa a fost că, în Spania, absenţa unei burghezii puternice şi omogene a împiedicat revoluţia să ajungă la bun sfârşit. Geniul politic al lui Aranda a salvat monarhia, sugerând suveranului să revină la putere şi să revizuiască concesiile făcute. Această interpretare este discutabilă astăzi. Mai degrabă este mai potrivită ideea unei conspiraţii a privilegiaţilor, ale căror interese se vedeau ameninţate de libera circulaţie a cerealelor şi care, la modul general, erau ostili spiritului reformator. O propagandă clandestină şi insidioasă se străduise, cu luni înainte, să creeze condiţiile favorabile pentru o ripostă a conservatorilor. Revoltele nu aveau cum să mai izbucnească spontan, aşa cum existau temeri în capitală, şi acest fapt avea să-l demonstreze şi ancheta încredinţată lui Campomanes.

Dacă revoltele din 1766 avuseseră ca obiectiv declarat sau inconştient oprirea mişcării reformatoare, asta înseamnă că, din acest punct de vedere, ele au fost un eşec total. A existat, totuşi, şi un efect pozitiv: miniştrii au fost provocaţi să reflecteze mai atent asupra măsurilor ce trebuiau luate.

Cea dintâi măsură, luată imediat după evenimentele din primăvară, datând din 26 iunie 1766, se referea la funcţionarea municipalităţilor. Acestea au dovedit că erau incapabile să asigure aprovizionarea oraşelor în nişte condiţii satisfăcătoare, iar guvernarea făcea responsabile oligarhiile locale pentru acest lucru. După opinia lui Aranda, violenţa instituţională exercitată de către cei privilegiaţi ar fi fost cauza revoltei mulţimii: „În general, dezlănţuirile mulţimii care iau forma revoltei nu sunt altceva decât tentative de opunere faţă de situaţiile nejustificate şi faţă de excesele de putere venite din partea guvernanţilor: poporul consideră că el este cel mai îndreptăţit să se elibereze, mai mult chiar decât au dreptul particularii să creeze locuri de

muncă; într-adevăr, în astfel de situaţii e posibil ca efectul să fie mai puţin criminal decât cauza." S-a decis ca, pe lângă magistraţii tradiţionali, proprietari ai unor funcţii pe care le transmiteau din tată-n fiu şi care exercitau o putere necontrolată, în consiliile municipale să fie acceptaţi şi reprezentanţi desemnaţi de mase, fără deosebire de rang: doi sau patru deputaţi din rândul obştei, în funcţie de importanţa oraşului, şi un sindic. Alegerea se făcea în două etape: adunarea contribuabililor alegea prin sufragiu universal comisarii care, la rândul lor, desemnau deputaţii şi sindicul. Rolul deputaţilor se limita la problemele aprovizionării comunităţii, pe când sindicul intervenea în toate chestiunile, dar fără a participa la vot. Reforma urmărea să pună capăt puterii discreţionare şi abuzurilor magistraţilor, solicitând pentru deliberări şi reprezentanţi calificaţi ai populaţiei. Această timidă emancipare democratică a fost primită cu scepticism şi chiar cu ostilitate. În majoritatea situaţiilor, privilegiaţii au refuzat să ia parte la alegeri, iar noii deputaţi au pierdut din dreptul de reprezentare şi din autoritate. Unii dintre ei au încetat chiar să-şi mai exercite atribuţiile permanente sau ereditare, adică să facă parte din oligarhiile locale. Eşecul este ilustrativ. Guvernanţii luminaţi au dus arareori până la capăt reformele propuse şi li s-a părut necesar să impună o contragreutate pentru puterea excesivă a consiliilor municipale, dar se temeau de refuzul privilegiaţilor. Acestea fiind date, toată lumea era nemulţumită: privilegiaţii se simţeau lezaţi de ceea ce li se părea o ştirbire a monopolului şi a prestigiului lor, iar adevăraţii reformatori pe motiv că şi-ar fi dorit schimbări mai importante. Şi toate acestea se petreceau din cauză că miniştrii lui Carol al III-lea erau doar reformatori, nu şi nişte revoluţionari; îşi doreau modernizarea Spaniei, punând capăt privilegiilor anacronice şi ridicându-se nivelul de trai, însă fără a remania ordinea socială existentă. Ideea unei nobleţi ereditare nu îi stânjenea, cu condiţia ca nobilimea să fie conştientă de responsabilităţile sale şi să acţioneze ca atare, să fie o elită a naţiunii şi un exemplu de simţ civic şi de patriotism. Deci reformatorii nu criticau nobilimea ca o clasă socială, ci pe nobilii nedemni care nu-şi justificau privilegiile prin devotamentul faţă de binele public şi printr-o viaţă exemplară. Înţeleasă astfel, nobleţea ereditară părea chiar indispensabilă, iar miniştrii luminaţi erau chiar pregătiţi să integreze acestei clase şi forţele puternice ale naţiunii, pe cei care, prin activitatea şi dinamismul lor, contribuiau la prosperitatea ţării. Acesta era obiectivul pe care şi-l propusese şi decretul din martie 1783: se permitea înnobilarea familiilor care, pe parcursul a trei generaţii, au condus exploatări industriale sau comerciale de utilitate publică[364]. Poziţia aceasta nu era întotdeauna uşor de

respectat. Se poate deduce cu uşurinţă în ce încurcătură se afla Jovellanos la sfârşitul secolului: recunoştea că majoratul era o instituţie contrară „principiilor unei înţelepte şi juste legislaţii" şi, cu toate acestea, nu îl considera mai puţin indispensabil pentru perpetuarea nobilimii[365].

Acest refuz de a anihila rezistenţa conservatorilor şi grija de a menaja poziţiile deţinute ar putea fi o explicaţie pentru timiditatea şi semieşecul reformelor urmărite în domeniul agriculturii. Miniştrii lui Carol al III-lea erau convinşi că o creştere extensivă a vitelor ar fi fost un obstacol în progresul agriculturii, şi de aceea erau ostili Mestei. Începând de la Regii Catolici, acest organism a fost permanent condus de către un membru al Consiliului Castiliei. În toamna lui 1779, Campomanes şi-a însuşit această funcţie şi a profitat de ea pentru a suprima unele dintre privilegiile de care Mesta se bucura de mai multe secole, dar nu a mers până la abolirea instituţiei înseşi. Aceiaşi miniştri doreau îmbunătăţirea statutului a numeroşi ţărani fără pământ din sudul Spaniei, unde zone imense erau rezervate creşterii vitelor, sau pur şi simplu lăsate în paragină; progresul economic şi preocupările sociale impuneau o reformă agrară. Pe lângă ambiţioasele proiecte de colonizare a Extremadurei şi Andaluziei, acestea erau principalele obiective. Fuseseră schiţate de către marchizul La Ensenada, însă au fost puse în practică în timpul domniei lui Carol al III-lea. O împrejurare neaşteptată a pus lucrurile în mişcare. În 1767, un aventurier bavarez, colonelul Gaspard de Thurriegel, propunea ca Spania să recruteze 6 000 de coloni germani şi flamanzi, toţi catolici, pe care să-i trimită în America. Campomanes a reţinut sugestia, însă a schimbat destinaţia viitorilor coloni; nu în America aveau să se instaleze, ci în Andaluzia Superioară, sperând ca pe această cale să se rezolve două probleme în acelaşi timp: pe de o parte, să se îmbunătăţească situaţia zonei rurale andaluze, teritoriul marilor domenii unde pământul era prost repartizat, unde randamentul era scăzut, şi unde mii de ţărani trăiau în mizerie, şi, pe de altă parte, să se garanteze siguranţa drumurilor din sud care traversau Sierra Morena, zonă unde bandele armate atacau regulat convoaiele şi călătorii.

Campomanes a redactat statutele aşezărilor ce aveau să fie fondate: fiecare familie de coloni avea să primească circa 33 de hectare, uneltele necesare pentru a lucra pământul şi şeptelul potrivit, dreptul de a paşte vitele pe pârloagă urmând a fi interzis. Ţăranii aveau dreptul de a-şi îngrădi proprietăţile, iar oile Mestei nu aveau voie nici să pască, nici să treacă pe acolo. Erau de preferat locuinţele dispersate, nefiind, totuşi, excluse satele mari, nuclee de colonizare care urmau să-şi aleagă singure Consiliile municipale. Era prevăzută câte o parohie la patru-cinci

aşezări şi câte o şcoală în fiecare parohie, dar nu şi mănăstiri sau călugări. Proiectul era un soi de utopie iluministă şi îşi propunea să ofere un exemplu de dezvoltare economică şi socială, aplicabil şi în zonele învecinate. Campomanes a încredinţat realizarea acestui proiect unui tânăr creol peruvian, Pablo de Olavide, pe care l-a numit aghiotant, adică *corregidor*, al Sevillei şi supraintendent al noilor aşezări din Sierra Morena. Olavide a acceptat misiunea cu entuziasm şi, pentru o mai bună coordonare a operaţiunilor, s-a instalat, între 1769–1763, la Peñuela, aşezare care, sub numele de La Carolina, a devenit capitala teritoriului. Au sosit primii coloni din Schwaben, din Alsacia şi din cantonul elveţian Uri. Mulţi nu s-au adaptat climei, murind sau părăsind zona. Au fost înlocuiţi de catalani şi de valencieni. Noile aşezări numărau deja 13 000 de locuitori în 1776, concentraţi în 15 sate prospere: Santa Elena, Las Navas de Tolosa, Guarromán, La Luisiana... fără a mai pune la socoteală La Carolina, devenită un orăşel atractiv. Aceste noi aşezări s-au extins, în acelaşi timp, pe un teritoriu de 100 km lungime şi 20 de km lăţime. Olavide a favorizat cultivarea cerealelor şi a măslinelor, iar perfecţionarea irigaţiilor a permis cultivarea legumelor şi a păşunilor artificiale. Tot el a cerut şi instalarea atelierelor de ţesut, a fabricilor de pânzeturi din bumbac şi atelierelor de vopsit şi de olărit, a fabricilor de săpun... Succesul a fost încurajator pentru Olavide, mai ales că plănuia să colonizeze şi câmpia dintre Ecija şi Córdoba, şi să facă Guadalquivirul navigabil pentru a facilita comercializarea produselor. Totuşi, reforma a stârnit invidii şi a iscat critici din partea marilor proprietari locali şi a municipalităţilor, care s-au văzut nevoiţi să renunţe la o parte dintre bunurile comunale. Obiecţiile cele mai insidioase au venit din partea mediilor monastice, înlăturate din noile aşezări. Adevărat reprezentant al Luminilor, Olavide îşi dorea o religie epurată, fără manifestări ostentative înrudite cu superstiţiile. Capucinii germani erau îngrijoraţi de această concepţie a lui şi l-au denunţat Inchiziţiei care a ordonat să fie arestat.

Aceleaşi resorturi au inspirat şi proiectele de reformă agrară din Extremadura, tot o regiune a marilor proprietăţi în care zonele rezervate creşterii vitelor transhumante ocupau suprafeţe vaste. Campomanes îşi propunea creşterea producţiei prin cultivarea a noi terenuri şi oferind mijloace de trai celor defavorizaţi. În fond, în Extremadura, peste 40% din populaţia activă îi reprezentau lucrătorii agricoli, ale căror retribuţii stagnau la o cifra foarte scăzută. Ideea ministrului era să se ofere fiecărei familii câte un lot care să-i permită să trăiască decent, cu un contract de închiriere pe termen lung. Legile din1770 şi 1778 se refereau la două situaţii: ţăranii care aveau în proprietate una, două, sau trei perechi de boi, primeau 8 *fanègue* pentru o pereche[366], cei care nu aveau nimic

primeau 3 *fanègue*, şi unii şi ceilalţi urmând să plătească nişte sume modice. Se urmărea ca nimeni să nu fie nemulţumit şi se făceau eforturi pentru concilierea intereselor agriculturilor cu cele ale crescătorilor de vite, ale proprietarilor cu cele ale fermierilor sau lucrătorilor agricoli. În consecinţă, s-a decis să fie împărţite numai terenurile care făceau parte din avutul obştesc. Consiliile Municipale, implicit oligarhiile locale, au primit sarcina de a pune în aplicare această reformă, însă magistraţii nu aveau interesul să se înfiinţeze noi exploatări, în detrimentul păşunilor rentabile a căror folosinţă şi-o rezervaseră dintotdeauna, aşa că au sabotat reforma. În unele localităţi, împărţirea bunurilor comunale a reuşit să-i priveze pe cei defavorizaţi şi de puţinele avantaje de care se bucuraseră până atunci, în special dreptul de a-şi paşte cele câteva animale. Notabilităţile, în schimb, au profitat de acest lucru pentru a-şi rotunji domeniile, ceea ce a crescut preţul contractelor de arendă. Reforma nu şi-a atins, deci, obiectivele, căci iniţiatorii ei nu au dorit să se confrunte cu obiectivele importante.

Reforma agrară de la care se aştepta atât de multe — modernizarea agriculturii, ridicarea nivelului de trai al ţăranilor şi mai buna exploatare a terenurilor — s-a oprit, astfel, la jumătatea drumului. Miniştrii lui Carol al III-lea erau convinşi de necesitatea ei, dar nu au avut curajul de a-i înfrunta pe cei privilegiaţi. Oare nu erau ei înşişi nişte aristocraţi? În plus, reformatorii nu erau de acord între ei. Olavide, care studiase îndeaproape situaţia zonelor rurale din Andaluzia, ar fi fost mai degrabă un adept al economiei dirijate. Ca şi Campomanes, el considera că Statul avea un rol activ, atât în economie, cât şi în alte domenii. Raportul asupra legii agrare, pe care îl prezenta Jovellanos în 1795, a avut un cu totul alt ton, mai degrabă liberal. Jovellanos respingea în el orice intervenţie a Statului şi considera că iniţiativele individuale erau mai eficace decât măsurile decise la vârf. Dezbaterea avea să fie continuată în secolul al XIX-lea, în condiţii diferite. Abandonată în secolul al XVIII-lea, reforma agrară nu a încetat să alimenteze un climat tensionat, şi asta până la războiul civil din 1936.

Statul a intervenit şi în domeniul industriei şi al comerţului, vizând îmbunătăţirea căilor de comunicaţie interne printr-o politică a marilor lucrări, dintre care cele mai importante au fost terminarea canalului imperial din Aragón şi construirea unei reţele de drumuri destinate să lege Madridul de principalele oraşe ale Spaniei, proiect ambiţios ce nu a fost realizat decât parţial; la sfârşitul secolului nu existau decât 2 000 de km de drumuri. Mari eforturi au fost depuse şi în favoarea manufacturilor regale: oglinzi, porţelanuri, tapiserii... Din punct de vedere tehnic, reuşita a fost incontestabilă. După opiniile lui Bourgoing, care a călătorit în Spania la sfârşitul secolului, covoarele ieşite din manufactura

Madrid-Guadalajara erau cele mai bune din lume. Fabrica includea 650 de meserii şi 2 000 de muncitori, fără a mai pune la socoteală cele 15 000 de filatoare care lucrau pentru ea în Manche. Totuşi, pe plan financiar, rezultatele erau proaste; manufacturile ieşeau constant în pierdere şi nu s-au menţinut decât graţie capitalurilor de stat. Pentru a încuraja industria naţională, Campomanes a practicat o politică selectivă a vămilor: erau taxate produsele concurenţiale (pânzeturi, produse din bumbac, mătăsuri, produse de lux...). În ciuda acestor măsuri, bilanţul comercial era tot negativ: Spania exporta lână, vin, minereu de fier, fibre vegetale (mătase, rogoz) şi importa în special ţesături şi cereale. Este adevărat că, la acel moment, marea preocupare a regimului era comerţul cu America, asupra căruia vom reveni. Până şi banca din San Carlos, instituţie creată de Cabarrus în 1782, era, în fapt, plasată sub protecţia de stat; banca trebuia să se ocupe de aprovizionarea armatei şi a marinei şi avea în atribuţii plăţile pe care Statul trebuia să le efectueze în străinătate. O altă atribuţie a ei era amortizarea de *vales* regale, titluri de rentă de stat ce asigurau 4% din dobânzi şi bilete de bancă. Între 1780 şi 1788, totalul de *vales* emise a reprezentat o valoare de peste 500 milioane de reali. În secolul al XVIII-lea, numai Catalonia manifesta un dinamism ce datora aproape totul iniţiativei private. Creşterea continuă a preţurilor a coincis cu o puternică creştere demografică, ceea ce permitea menţinerea salariilor la un nivel stabil, deci şi obţinerea beneficiilor ce urmau să fie investite în agricultură — mai ales cultura viţei-de-vie —, în comerţul şi în industria bumbacului care prezentau avantajul că nu intrau sub incidenţa reglementării riguroase a corporaţiilor, deoarece era vorba despre un sector de activitate nou. Lucrările lui Pierre Vilar au elucidat condiţiile şi cronologia dezvoltării catalane. După o fază de redresare, apoi de stabilitate până în 1755, progresul a fost spectaculos între 1756 şi 1772–1775, a urmat o criză pasageră, apoi, începând din 1785, un nou avânt ce s-a prelungit până la războiul din 1796.

Pentru că aveau grija de a moderniza Spania şi de a o transforma într-o ţară prosperă şi activă, reformatorii se indignau la vederea mulţimilor de cerşetori, de vagabonzi şi de marginali ce mişunau prin oraşe. Ca şi în secolul al XVI-lea, le-ar fi plăcut să utilizeze această potenţială forţă de muncă; fenomenul era numit acum „caritatea discretă". Trebuiau salvaţi săracii nu oferindu-li-se de pomană, ci locuri de muncă şi un salariu. Tot ca în secolul al XVI-lea, autorităţile s-au lovit de dificultatea de a crea locuri de muncă. Mulţi dintre vagabonzi erau şomeri ce părăsiseră satele suprapopulate din Galicia sau din Andaluzia. Autorităţile s-au arătat binevoitoare în privinţa celor numiţi „săracii solemni[367]", a micilor proprietari, a micilor meşteşugari şi a nobililor ruinaţi.

Aceştia trebuiau să dea în faţa unui notar o declaraţie de indigenţă prin care obţineau câteva avantaje: nu mai erau impozitaţi, aveau prioritate în acordarea ajutoarelor, etc. Ceilalţi — imensa majoritate – erau consideraţi nişte virtuali delincvenţi. Periodic, se organizau razii în rândurile lor pentru a se procura recruţi în armată şi mâna de lucru pentru lucrările publice. Aşa s-a procedat şi după revoltele din 1766, la Madrid, sau când a fost vorba despre amenajarea esplanadei Prado. În general, textele de lege recomandau combaterea cerşetoriei şi sugerau ca vagabonzii să fie internaţi în ospicii. Unii prelaţi au luat iniţiative în acest sens, aşa cum a fost cazul cardinalului Lorenzana, arhiepiscop de Toledo care, în 1744, cerea arhitectului Ventura Rodríguez să restaureze alcazarul, lăsat în paragină încă demult, pentru a instala în el o fabrică; 700 de săraci au găsit astfel de lucru în acea manufactură textilă. Acelaşi lucru se petrecea şi în León, nu peste mult, în 1786. De această dată, statul a fost cel care a decis construirea unei „case de binefacere" pentru reducerea fenomenului cerşetoriei şi pentru încurajarea industriei; au fost deschise ateliere de prelucrare a lânii şi a inului. Episcopul de Cuadrillero susţinea cu convingere proiectul, ce nu era lipsit de ambiguităţi: ospiciul îi elimina pe rând pe adulţii care cereau salarii normale şi prefera să se folosească de copii, începând cu vârsta de şase ani, care se mulţumeau cu cât li se oferea. Regăsim acum, aproape în aceiaşi termeni, disputa care, în secolul al XVI-lea, îi pusese faţă în faţă pe Soto şi pe Medina, pe tema binefacerii. „Era deja o mare nenorocire să fii sărac", comenta succesorul lui Cuadrillero în faţa episcopului de León, „d-apoi să-i mai adaugi şi izolarea!" Mai mult decât mentalităţile, structurile au constituit un obstacol în calea dezvoltării. Societatea nu era în măsură să ofere de lucru şomerilor, nici să-i plătească decent. În aceste condiţii, în loc să accepte salariile mizerabile şi să fie închişi în ospicii, mulţi au preferat să cerşească, dar să fie liberi.

Dintre toate grupurile considerate periculoase, cel al ţiganilor impunea o vigilenţă aparte. Toate încercările de a-i sedentariza şi de a-i asimila au eşuat, până în secolul al XVIII-lea. În 1748, marchizul de La Ensenada îi considera nişte răufăcători şi, în consecinţă, a decis să-i condamne la ocnă şi la galere. Peste douăzeci de ani, Campomanes a reluat problema lor. Şi el vedea în ţigani „un grup de indivizi de ambele sexe care duceau o viaţă nomadă, încălcând toate legile, şi care supravieţuiau din furt, jaf şi înşelătorie". Campomanes sugera ca cei bătrâni să fie stabiliţi în unele oraşe, iar ceilalţi să fie trimişi în America, unde ar fi putut să trăiască din pescuit, pe malurile fluviului Orinoco... Abia în 1783, o ordonanţă imperială, inspirată de Floridablanca, îi reintegra pe ţigani societăţii spaniole. Se declara solemn că aceştia nu aparţineau unei „rase infecte" şi că aveau aceleaşi

drepturi ca şi ceilalţi spanioli, dar, în compensaţie, li se cerea să se lase asimilaţi. Măsura pare să fi fost eficientă de vreme ce, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, peste 9 000 de ţigani din 10 000, cât număra Spania, ar fi fost sedentarizaţi.

În ciuda numeroaselor succese parţiale, miniştrii lui Carol al III-lea nu au reuşit să transforme Spania într-o naţiune prosperă. Crizele ce au zdruncinat-o la începutul secolului al XIX-lea au demonstrat că mai erau multe de făcut pentru raţionalizarea comerţului cu cereale şi pentru îmbunătăţirea schimburilor interne. Doi englezi, Swinburne şi Townsend, au publicat în 1791 povestea călătoriei lor în Spania în care vorbeau despre sărăcia oamenilor, despre cerşetorii pe care îi găsiseră în majoritatea oraşelor din Meseta, dar de care nu era nici pomeneală în Guadalajara, nici în zonele periferice (Barcelona, Alicante, Cádiz ...). Observaseră că spaniolii, la fel ca şi alte popoare, nu erau inapţi pentru muncă; ceea ce le lipsea — adăugau ei —, erau îndemnurile la muncă. Consi-derau că erau prea multe domenii mari nelocuite de proprietari şi nevalorificate la parametrii normali şi că o reformă agrară ar fi fost singura soluţie de a schimba acea stare de lucruri. Miniştrii lui Carol al III-lea erau conştienţi de toate acestea, dar nu au avut curajul necesar pentru a duce iniţiativele la bun sfârşit.

Biserica, religia şi statul

Iluminismul nu a cunoscut, în Spania, forma unei lupte antireligioase, şi nu a existat nimic asemănător cu campaniile duse de enciclopediştii şi filosofii francezi. Reformatorii îşi propuseseră, pe de o parte, să promoveze o religie luminată şi, pe de altă parte, să pună clericatul în serviciul statului şi să-l determine să participe la modernizarea ţării. Dacă cel de-al doilea obiectiv s-a limitat doar la respectarea unei îndelungate tradiţii, realizarea primului obiectiv s-a lovit de obiceiuri profund înrădăcinate. Din acest punct de vedere, opera reformatorilor din secolul al XVIII-lea a putut părea ca o ruptură cu trecutul, a nemulţumit mulţi spanioli şi i-a ridicat împotriva elitelor aparent rupte de mase.

Reformatorii nu au înţeles religia poporului, văzând în ea numai ignoranţa, superstiţia şi fanatismul. Nimic nu scăpa privirii lor, nici procesiunile din Săptămâna Sfântă, cu cortegiile lor de flagelanţi, nici piesele alegorice de la Sărbătoarea Domnului în cinstea Sfântului Botez, acele *autos sacramentales* cărora Calderón de la Barca ştiuse să le surprindă atât de bine spiritul, nici pelerinajele[368], nici serbările şi banchetele organizate de confrerii în care ei nu vedeau decât cheltuieli inutile...

Miniştrii contau pe clerici pentru a conduce masele către o religie curăţată de elementele superstiţioase, iar pentru asta clerul trebuia să fie la

înălţimea misiunii sale. Ca o regulă generală, episcopii, numiţi la propunerea regelui, erau ce mai potriviţi pentru această sarcină. Cu puţine excepţii, ei au acceptat de bunăvoie să susţină eforturile guvernării de a transforma ţara, adeseori folosind propriile venituri. Exemplele cele mai semnificative sunt cele ale cardinalului de Lorenzana, arhiepiscop de Toledo, care a încercat să resusciteze manufacturile de mătase şi a trimis preoţilor o pastorală pe tema modalităţilor de modernizarea a agriculturii şi, în consecinţă, despre îmbunătăţirea vieţii ţăranilor, exemplul lui Molina Lario, episcop de Málaga, care a cheltuit 2 milioane de reali pentru construirea unui apeduct, exemplul lui Bertrán, episcop de Salamanca, al lui Climent, episcop de Barcelona...

Mulţi dintre preoţi, în schimb, erau aproape analfabeţi, iar unii dintre ei duceau o viaţă nu tocmai exemplară; veniturile mici nu-i stimulau deloc să se corecteze şi să se arate demni de misiunea lor. Reformele hotărâte în 1768, ca aplicaţii ale înţelegerii din 1753, încercau să remedieze aceste situaţii. Multe dintre parohii — poate majoritatea — nu aveau titulari şi erau deservite de vicari, care puteau fi destituiţi în orice moment. Ordonanţa din 1768 reducea numărul beneficiilor astfel încât să se asigure preoţilor ce slujeau în parohii venituri decente, şi-i obligau pe aceşti preoţi, titulari de atunci înainte, să locuiască în parohiile pe care le deserveau. Astfel, se punea capăt situaţiilor incerte, recurgând la clerici care primeau tonsura sau unele prescripţii minore, dar care beneficiau de privilegiile aferente statutului ecleziastic. Ordonanţa din 1768 se ocupa şi de formarea clerului; articolul 22 vorbea despre „iluminismul ecleziastic" — *ilustrácion clerical* — indispensabil, ce îi obliga pe episcopii care nu o făcuseră încă să deschidă câte un seminar în fiecare dioceză. Aceste aşezăminte se aflau sub tutela Camerei Castiliei, iar patrimoniul lor era constituit dintr-o parte a bunurilor provenite de la iezuiţii expulzaţi. Călugării aveau interdicţia de a studia aici. Directorul era numit la origini de către rege, dintr-o listă de trei candidaţi, listă întocmită de episcop. În 1779, episcopii au primit sarcina numirii lui. Ordonanţa intra chiar şi în detaliile materiilor ce trebuiau studiate. Educarea viitorilor preoţi trebuia să includă mai ales studiile biblice şi patristice şi de istorie ecleziastică, dar şi ştiinţele exacte şi ale naturii. În teologie aveau să fie urmate ideile Sfântului Augustin şi ale lui Toma d'Aquino, excluzând orice altă teorie, ca de exemplu probabilismul iezuiţilor; ordonanţa recomanda ca „subtilităţile scolastice" să fie reduse la nişte proporţii „sănătoase": iluminiştii se deziceau de abstracţiuni şi de metafizică... O altă hotărâre menită să îmbunătăţească situaţia clericilor prevedea ca privilegiile preoţeşti să nu fie atribuite decât prin concurs. Dar astfel de concursuri trebuiau să fie accesibile tuturor candidaţilor, sau

să fie rezervate rezidenţilor din respectivele dioceze? Prescripţiile nu precizau acest lucru. În 1799, Camera Castiliei avea să dea mână liberă mai-marilor diocezelor să organizeze ei concursul, dar recomanda să nu se ţină concursuri deschise decât pentru candidaţii provenind din dioceza ce organiza concursul deschis. Ca exemplu era dată dioceza din Toledo. Candidaturile de aici fuseseră examinate de un juriu de opt membri, numiţi de arhiepiscop, şi prezidat de vicarul general care vota doar în cazul când părerile erau împărţite. Candidaţii (*contrincantes*) erau repartizaţi în două grupe (*trincas*). Probele — toate orale — erau cinci la număr: teologie, discuţii pe marginea discursului susţinut de *contrincante*, expunerea propriei poziţii în replică la obiecţiile concurentului, a doua discuţie, teologie morală sau pastorală. Candidaţii ce erau deja preoţi beneficiau de câte un punct suplimentar pentru fiecare an de serviciu; cei originari din dioceza Toledo aveau un punct în plus faţă de candidaţii externi. Pentru fiecare post vacant, juriul alcătuia o listă cu trei nume (*terna*). Arhiepiscopul nu era obligat să respecte clasamentul juriului, ceea ce nu era un lucru rar. Camera Castiliei făcea numirea, ca ultim resort. Efectele acestei reforme au fost simţitoare către sfârşitul secolului, când aproape toţi preoţii proveneau din seminarii, deci primiseră, teoretic, o educaţie intelectuală şi morală solidă.

Reorganizarea clerului de rând nu a fost decât unul dintre aspectele politicii ecleziastice a Bourbonilor. La drept vorbind, aceştia s-au limitat să continue cu mai multă determinare o îndelungată tradiţie. De la Regii Catolici, monarhii nu încetaseră să intervină în problemele ecleziastice, încercând să se prevaleze de autoritatea lor în materie de disciplină, la nevoie chiar împotriva episcopilor şi a papei. Ceea ce noi numim astăzi regalism, în trecut era o trăsătură generală a despotismului luminat, ce nu era deloc străin Habsburgilor, dar care a luat amploare în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Erudiţii au fost chemaţi să sprijine[369] tendinţele regaliste care păreau înrudite cu jansenismul înţeles în sens larg, adică nu ca pe o doctrină teologică, ci ca o aspiraţie la mai multă rigoare morală, spre deosebire de laxismul atribuit iezuiţilor. Regalismul presupunea în special supunerea Bisericii faţă de stat. Înţelegerea din 1753 a fost încoronarea a peste două secole de eforturi de a se atribui Coroanei conducerea efectivă a Bisericii Spaniei. Din 1762, nici un document pontifical nu a putut fi difuzat, cu atât mai puţin aplicat, fără acordul prealabil al guvernării ce urmărea mai ales ca textul să nu conţină nici o dispoziţie contrară prerogativelor regale. Episcopii luaseră obiceiul de a se întruni periodic, iar aceste adunări aveau adeseori ca obiectiv rezolvarea problemelor administrative, ca de exemplu partea ce-i revenea fiecărei dioceze din plata subsidiilor ecleziastice. Din teama de a nu-i vedea pe episcopi

abordând alte probleme, Carol al III-lea a preferat să interzică aceste întruniri. Până şi lui Campomanes, teoretician al regimului, i s-a întâmplat să indice dinainte sinoadelor din provincii ce hotărâri trebuiau să ia în materie pastorală. Episcopul de Teruel avea prostul obicei de a ironiza astfel situaţia: dacă totul se decidea dinainte la Madrid, la ce bun să se mai reunească sinoadele şi să fie invocat Sfântul Duh? Campomanes nu avea chef de glumă: „Să conteşti dreptul regal al Maiestăţii Sale de a-şi face cunoscută voinţa regală în faţa sinoadelor ar fi o pretenţie nemaiauzită, de care nimeni nu ar trebui să ţină seama şi care ar trebui sancţionată cât mai drastic." Numiţi de către rege, episcopii, şi în mai mică măsură preoţii, erau consideraţi nişte funcţionari cu autoritate. Se aştepta de la ei să se facă remarcaţi în faţa guvernării şi să participe loial şi eficace la politica reformatoare.

Reformatorii nu îndrăgeau deloc clerul laic, asupra căruia nu aveau nici o putere, considerându-i supuşii unei puteri străine. Iezuţii, în special, le-au trezit neîncrederea din cauza jurământului de supunere oarbă faţă de papă şi a tendinţei de a-şi exagera influenţa în stat — confesorul regelui era un iezuit fervent —, în societate — în virtutea locului pe care-l deţineau în învăţământ —, şi în America — misiunile din Paraguay, spre exemplu, formau un imens teritoriu în care iezuiţii exercitau o autoritate considerată incompatibilă cu cea a regelui. Consideraţii analoge îl determinaseră deja pe Choiseul să obţină de la Ludovic al XV-lea, în 1764, dizolvarea Ordinului iezuiţilor, însă reprezentanţii francezi ai ordinului au fost autorizaţi să rămână în teritoriu cu titlu privat. În 1767, Spania a mers şi mai departe. Revolta din anul precedent îndreptată împotriva lui Esquilache a fost un prilej favorabil. Cazul a părut multă vreme misterios. Expulzarea iezuiţilor era pusă pe seama unor puteri oculte — francmasoneria — şi a contelui de Aranda, care trecea drept un francmason şi un voltairian. Decretul lui Carol al III-lea se limitase doar la a evoca în termeni vagi „cauzele foarte grave" care-l determinaseră să decidă expulzarea, ca şi „respectul datorat Coroanei" şi „nişte raţiuni urgente, juste şi necesare" pe care regele înţelegea să le ţină secrete. Însă istoricii nu au reuşit să găsească documentele originale, aşa că s-a tras concluzia că fuseseră distruse deliberat de către autorii complotului. Adevărul era mai prozaic: Aranda, care, în realitate, nu era nici francmason, nici voltairian, nu a avut nici o contribuţie la expulzări, al căror veritabil inspirator era Campomanes. Acesta păstrase documentele originale care, după moartea lui, au rămas în arhivele moştenitorilor, unde au fost recent descoperite şi apoi publicate[370]. La capătul unei anchete ordonate de Campomanes în cel mai mare secret, guvernarea a căpătat convingerea că iezuiţii avuseseră o mare responsabilitate în toate manifestaţiile organizate din

1766; toată agitaţia ar fi pornit de la Colegiul Imperial din Madrid. Doi iezuiţi — dintre care unul era confesorul reginei-mame, Isabela Farnese — ar fi pregătit manifestaţia împreună cu nişte complici, în cursul reuniunilor secrete ce s-ar fi ţinut la Prado. Obiectivul lor ar fi fost provocarea unei schimbări de guvernare, poate chiar abdicarea lui Carol al III-lea. Iezuiţilor li se reproşa că ar fi difuzat clandestin o mulţime de broşuri, diatribe şi pamflete ostile autorităţii, şi că ar fi creat şi încurajat astfel subversiunea; evocarea tezelor susţinute de unii iezuiţi — Suárez, Mariana — asupra dreptului popoarelor de a se opune unei puteri tiranice — ceea ce iluminiştii desemnau sub numele de doctrine regicide şi „sangvinare" — a contribuit, probabil, la ridicarea reformatorilor împotriva întregii categorii a iezuiţilor. Este sigur că mişcarea reformatoare îi nemulţumea pe mulţi din rândul elitelor sociale, ca şi pe o parte a clerului, nemulţumit să vadă că se dezvoltau tendinţele regaliste. Ideea că unii dintre iezuiţi ar fi căutat să exploateze aceste sentimente pentru a-şi recupera influenţa pierdută anterior nu are nimic verosimil. În tot cazul, Carol al III-lea, profund tulburat de revoltele de la Madrid, s-a lăsat convins. Iezuiţii şi-au pierdut atunci unii dintre cei mai puternici aliaţi. Marchizul de La Ensenada, care ar fi putut beneficia de pe urma unei schimbări de politică, a fost obligat să locuiască la Medina del Campo, iar Isabela Farnese a murit în iulie 1766. Trei au fost cei care au provocat decizia de expulzare a iezuiţilor: Roda, ministru al Justiţiei, P. Osma, confesor al regelui, şi Campomanes. Cel mai vehement a fost Roda: „Nu ajunge să terminăm cu iezuiţii, ci cu iezuitismul." Campomanes a furnizat justificări politice: a recunoaşte sau a interzice o comunitate, sau un grup într-un stat, relevă prerogative ale Coroanei şi depinde pe de-a-ntregul de suveranitatea regelui. În 1767, cei 2 641 de iezuiţi din Spania şi cei 2 630 din America au fost expulzaţi, acordându-li-se o rentă viageră de 100 de pesos pe an, bunurile fiindu-le confiscate în folosul statului[371]. Problemele lor nu s-au oprit aici. José Moñino, ambasador al Vaticanului şi viitor conte de Floridablanca, a obţinut de la papă, în 1772, dizolvarea Ordinului Iezuiţilor. Măsura nu a declanşat proteste în Spania şi a fost aprobată public de patruzeci şi doi de episcopi care, e adevărat, nici nu puteau face altcumva... Celelalte ordine religioase nu erau nemulţumite, în general, să-şi vadă rivalii plecând; se ştie, de exemplu, că dominicanii din Plasencia au sărbătorit evenimentul printr-un somptuos banchet!

Dintre toate instituţiile fostului regim, Inchiziţia este cea care a vătămat cel mai mult prestigiul Spaniei în străinătate, fiind percepută ca simbol al intoleranţei şi al fanatismului. În fapt, puritatea de sânge continua să fie cerută candidaţilor la anumite demnităţi, chiar dacă nu mai era decât o formalitate. În prima

jumătate a secolului, Sfântul Oficiu a dus o activitate susţinută. Între 1721 şi 1742, au continuat să existe urmăriri penale şi mai multe condamnări la moarte pronunţate împotriva iudaizanţilor. Registrele de circumcizie ţinute de rabinii din Bordeaux au continuat să vorbească, între 1706 şi 1742, despre convertiţii spanioli şi portughezi care părăseau Peninsula Iberică pentru a scăpa de eventualele persecuţii. Prin urmare, procesele au fost mai rare, la fel ca şi condamnările. Nu mai aveau loc marile autodafeuri de odinioară, iar autorităţile se mulţumeau să pronunţe sentinţele în cadrul unor ceremonii private, ca şi cum ar fi încercat să se sustragă oricărei publicităţi. Iată de ce procesul lui Olavides, din timpul domniei lui Carol al III-lea, i-a luat pe toţi prin surprindere. Pablo Olavide a fost un creol peruvian care se pare că ar fi avut oarecare probleme la Lima, unde era acuzat de trafic de influenţă. În 1750, la vârsta de douăzeci şi cinci de ani, el şi-a părăsit ţara natală pentru a călători în Franţa şi în Italia şi, timp de o săptămână, a avut privilegiul de a fi fost oaspetele lui Voltaire, la Ferney. În 1765, Olavide s-a instalat în Spania. Impregnat de cultura franceză, mare amator de lectură, curios faţă de tot ce era nou, el a câştigat rapid încrederea miniştrilor reformatori care, în 1767, l-au numit *corregidor* de Sevilla. În această calitate, a desfăşurat o bogată activitate, lui datorându-i-se, în mare măsură, un proiect curajos de reformă universitară; în salonul lui se întâlneau numeroase personalităţi locale, iar bogata lui bibliotecă a fost pusă la dispoziţia prietenilor. Jovellanos, pe atunci un tânăr magistrat, a obţinut un mare profit de pe urma contactelor cu un astfel de spirit deschis. Precum s-a văzut, lui Olavide i s-a cerut să organizeze colonizarea Sierrei Morena, decizie a guvernării. Acesta şi-a luat sarcina foarte în serios şi a obţinut rezultate rapide şi încurajatoare. Succesele şi înalţii lui protectori l-au făcut, însă, imprudent. S-a hazardat făcând consideraţii sarcastice la adresa devoţiunilor populare, pe care le califica drept superstiţii, şi a interzis ca morţii să mai fie îngropaţi în biserici, sau să mai fie vândută clemenţa — bula cruciadei era o instituţie foarte veche în Spania —, a criticat caritatea: pentru a scăpa de mizerie ar fi fost mai potrivit să se creeze locuri de muncă; îi batjocorea pe călugări, pe care îi trata ca pe nişte ignoranţi. Aceştia, şi mai ales capucinii, nu i-au putut ierta aşa ceva, prin urmare l-au denunţat Inchiziţiei. După opinia lor, Olavide era un blasfemator ce deţinea cărţi interzise şi tablouri lascive şi nu respecta posturile obligatorii. Pe lângă acestea, ar mai fi fost şi un spirit puternic, adept al sistemului lui Copernic! Cel mai surprinzător este că aceste acuzaţii au fost luate în serios. Inchiziţia l-a arestat în 1776, i-a instruit procesul şi l-a condamnat în 1778 la opt ani de recluziune într-o mănăstire[372]. Cazul a avut răsunet în Europa, în el văzându-se dovada că, lucru de necontestat, Spaniei îi era foarte greu să devină o naţiune civilizată.

Nu trebuie să exagerăm importanţa procesului lui Olavide. Pentru Inchiziţie a fost o demonstraţie a faptului că era încă puternică şi s-a emis chiar ipoteza că procesul ar fi fost o provocare, o sfidare lansată inchizitorului general, Félipe Bertrán, cunoscut pentru spiritul său deschis şi pentru simpatia faţă de ideile iluministe. Neputând să-i atace pe miniştri, prea bine poziţionaţi, inchizitorii, neliniştiţi de noile tendinţe, ar fi ales să ofere un exemplu atacând funcţionarii din planul secundar.

Trebuie să recunoaştem că reformatorii au avut o atitudine ambiguă faţă de Inchiziţie. Nu o agreau, dar considerau că putea fi folositoare... Carol al III-lea o detesta la fel de mult ca şi pe iezuiţi, şi pentru aceleaşi motive: aceasta dispunea de o prea mare putere, pe care o putea folosi împotriva statului, dar s-a obişnuit cu prezenţa ei. Miniştrii lui, Campomanes şi Floridablanca mai ales, erau de aceeaşi părere şi vedeau în Sfântul Oficiu organul cel mai fanatic al statului, subordonat iezuiţilor, care îşi depăşise atribuţiile prin interzicerea cărţilor favorabile regimului. Şi, totuşi, nici aceşti miniştri nu se gândeau să suprime Inchiziţia, care continua să rămână un instrument al puterii de vreme ce regele era cel care îi numea preşedintele. În fapt, în 1764, Bertrán, episcop de Salamanca, a devenit inchizitor general. Se conta pe el şi pe Inchiziţie pentru a participa, alături de episcop, la eradicarea superstiţiilor, deci la progresul iluminismului. Doar competenţele Inchiziţiei s-au mai limitat, retrăgându-i-se, spre exemplu, în 1770, procesele de bigamie, încredinţate pe mai departe justiţiei ordinare, instituţia Inchiziţiei fiind păstrată ca rezervă. Floridablanca avea s-o însărcineze, sub domnia lui Carol al IV-lea, să lupte împotriva pătrunderii ideilor revoluţionare în Spania. Era încă un exemplu al jumătăţilor de măsură ale căror secrete le deţineau numai reformatorii[373].

Pactul de familie

Politica străină a Bourbonilor a avut coerenţa ei. Filip al V-lea s-a străduit să repună Spania în locul ce i se cuvenea în Europa, ştergând acele clauze ale Tratatului de la Utrecht prin care ea era exclusă din Italia. Nu a reuşit în totalitate, ci doar să creeze în Cele Două Sicilii un stat-satelit în care avea să domnească viitorul Carol al III-lea, însă nu a putut obţine acelaşi rezultat şi la Milano. În acest caz, Tratatul de la Aix-la-Chapelle (1748) permisese instalarea la Parma a unui alt infante, Filip. Se forma încă un stat-satelit, mai puţin important decât cel care fusese plănuit. Prin urmare, Ferdinand al VI-lea s-a ţinut departe de conflictele europene. Odată cu Carol al III-lea, Spania a trecut la iniţiativă. O idee simplă a inspirat atunci diplomaţia spaniolă. Anglia era principalul inamic; ocupa

Gibraltarul şi Minorca şi ameninţa interesele Spaniei în America. Se impunea o alianţă cu Franţa, preocupată şi ea de ambiţiile britanice. Încă de la sosirea lui în Spania, în 1759, Carol al III-lea şi-a exprimat neliniştea pe care i-o provoca dominaţia Angliei asupra Quebecului; această cucerire tulbura echilibrul Lumii Noi. Alianţa cu Franţa, cel de-al treilea pact de familie încheiat în 1761, nu a însemnat doar o solidaritate dinastică între Bourboni, ci corespundea şi intereselor celor două puteri. Spania i s-a alăturat aşadar Franţei în lupta împotriva Angliei, în timpul Războiului de 7 Ani, dar a intervenit cu pretenţii proprii. Sorţii luptei nu i-au fost favorabili. Havana şi Manilla au fost ocupate, dar cele două oraşe au fost retrocedate în timpul Tratatului de la Paris (1763) şi, în schimb, Spania trebuia să cedeze Angliei Florida, iar Portugaliei colonia Sacramento, pe Río de la Plata. E adevărat că, în compensaţie, Franţa îi ceda Louisiana.

Spania, în continuare aliată cu Franţa, şi-a luat revanşa peste cincisprezece ani, cu ocazia războiului de independenţă al coloniilor engleze din America de Nord. În Europa, puterile aliate au trebuit să renunţe la atacarea Angliei dar, deşi au eşuat în faţa Gibraltarului, au recucerit Minorca în 1782. În America, Spania a oferit ajutor financiar insurgenţilor şi, pornind de la bazele din Louisiana, i-a atacat pe englezi în Florida. Anglia a fost astfel obligată să-şi menţină armata la sud şi, fiindcă armata spaniolă se grupase de-a lungul fluviului Mississipi, nu a putut să ocolească trupele lui Washington pe la vest. Pacea de la Versailles (1783) a consfinţit cuceririle teritoriale: Spania îşi păstra Minorca şi recupera Florida. Pe termen scurt a fost un succes, însă nu şi pe termen lung. Ajutând colonii să se răscoale împotriva metropolei, Spania a creat o situaţie ce avea să se întoarcă împotriva ei. Perspicace, contele de Aranda era îngrijorat, chiar după Tratatul de la Versailles, de lăcomia noilor State Unite, o putere minoră la acel moment, dar care în curând avea să devină colosală şi care nu avea să înceteze a se extinde în direcţia golfului Mexic, în defavoarea Spaniei. Aceste idei premonitorii aveau să se verifice în secolul al XIX-lea, când Statele Unite aveau să adopte faţă de Spania o atitudine radical diferită celei manifestate faţă de Franţa. Nu avea să fie recunoscătoare pentru ajutorul oferit între 1779 şi 1783 şi nu avea să facă nimic — ba dimpotrivă — pentru a sprijini Spania în lupta împotriva revoltei propriilor coloni.

PROVINCIILE DE DINCOLO DE OCEAN

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a început să se vorbească despre provinciile de peste ocean, desemnându-se prin această sintagmă ceea ce până

atunci purtase numele de Indii. Schimbarea de terminologie exprimă o nouă viziune asupra teritoriilor ce tindeau să devină nişte colonii menite a întări puterea şi bogăţia metropolei, furnizându-i produse complementare şi servind drept piaţă pentru activităţile economice. Pe această linie trebuie situată şi politica americană a Bourbonilor: dorinţa de a obţine profit nu doar din subsol, ci şi din agricultură şi din creşterea animalelor, grija de a dezvolta comerţul şi de a impune respectarea monopolului Spaniei şi, în sfârşit, eforturile de consolidare a încadrării administrative a Americii. Istoricii au vorbit despre o a doua cucerire a Indiilor. Termenul este, desigur, exagerat, dar spune multe despre amploarea reformelor ce s-a încercat a fi introduse în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. Astfel de acţiuni au generat reacţii adeseori violente într-o societate colonială complexă, divizată în clase şi în caste antagoniste; provocau profunde nemulţumiri creolilor care abia căpătau conştiinţa propriei identităţi.

Un nou avânt al Indiilor

În secolul al XVIII-lea, metalele preţioase au rămas principala bogăţie pe care Spania o primea de la imperiul ei din America. S-a înregistrat o creştere semnificativă a activităţii miniere odată cu descoperirea a noi zăcăminte. În acelaşi timp, unele produse tropicale — zahăr, cacao, tutun — erau din ce în ce mai solicitate pe piaţa europeană. Deoarece se baza mai ales pe mine, pe care le neglijase până atunci, Spania a întreprins acum dezvoltarea exploatărilor şi a comerţului minier.

S-a continuat exploatarea minelor de aur din Noua Granadă — actuala Columbia — Antioquia, Popayán. Chocó..., dar zăcămintele s-au epuizat, iar mâna de lucru era tot mai puţină. Concurenţa făcută de aurul din Brazilia, începând din 1720, a accelerat declinul acestor exploatări. În ceea ce priveşte argintul, Perú şi Mexic au rămas marile centre de producţie, mai ales cel de-al doilea. În fapt, în Perú, Potosi nu avea să mai atingă niciodată cifrele de la sfârşitul secolului al XVI-lea. Producţia de 40 de tone pe an în 1595 a scăzut la 6 tone în secolul al XVIII-lea. Din cele 5 000 de galerii de mină săpate în munte nu mai rămăseseră decât o sută în stare de funcţionare şi, pe deasupra, furnizau un minereu de slabă calitate. Abia pe la sfârşitul secolului al XVIII-lea au început să se manifeste preocupări de redresare a situaţiei. S-a propus să se recurgă la experienţa mineralogilor şi a inginerilor germani, dar era deja prea târziu pentru a mai repara greşelile trecutului. Suedezul Nordenflycht, chemat în ajutor în 1789, a fost stupefiat de ceea ce a descoperit: risipă, empirism, rutină, nici un plan general al minelor, nici urmă de utilaj, de pompe de apă, de aeraj... El a

construit cu mari cheltuieli nişte utilaje pe care nu era nimeni capabil să le pună în funcţiune. Se izbea pretutindeni de scepticismul proprietarilor cărora li se părea mai ieftin lucrul cu indieni decât cel cu o maşină. Ce interes ar fi avut să producă mai mult şi să economisească mercur? Asta ar fi însemnat să plătească mai multe taxe şi impozite... Iniţiativa Nordenflycht a avut aceeaşi soartă ca şi unele forme de asistenţă economică din zilele noastre, în ţările subdezvoltate: siguri pe competenţele lor, străini de mentalitatea oamenilor din jur, experţii nu au reuşit să-i convingă pe cei pe care doreau să-i călăuzească spre progres.

Mexicul, dimpotrivă, era în plină expansiune. Mai mult ca oricând, el era „floarea" imperiului. Din Mexic proveneau două treimi din argintul american, iar jumătate din producţie era furnizată de districtele Guanajuato, Zacatecas şi Catorce, toate situate la nord-vestul capitalei. Numai districtul Guanajuato asigura un sfert din producţia totală. Zăcământul de aici a fost descoperit în 1766, iar din 1771 mina a lucrat la randament maxim, asigurând proprietarului ei beneficii considerabile.

În afara minelor, până în secolul al XVIII-lea, în America nu mai existau decât două activităţi majore: munca pe marile domenii — *haciendas* — şi artizanatul. Primul domeniu, consacrat culturilor alimentare şi creşterii vitelor, urmărise la începuturi să asigure hrana lucrătorilor, necomercializându-se decât surplusurile. Artizanatul furniza necesarul pentru piaţa internă; clienţii erau indieni, metişi, sau albi de rând, iar creolii bogaţi, mai exigenţi, preferau să cumpere produse importate din Europa. Industria textilă ocupa un loc privilegiat. În regiunea Cuzco existau ateliere mici — *charillos* — dotate cu utilaje rudimentare, şi *obrajes*, întreprinderile mai importante, care includeau mai multe meserii şi cel puţin o piuă, şi în care lucrau zeci, chiar sute de muncitori. Majoritatea acestor *obrajes* aparţineau spaniolilor, adeseori nobili, sau unor înalţi funcţionari, sau mănăstirilor. În secolul al XVIII-lea, industria textilă a intrat în declin. La Quito, pe la 1770, nouă *obrajes* din unsprezece, câte existau, au fost închise, şi acelaşi lucru s-a petrecut şi cu fabricile de pălării — nu au rămas decât patru din treizeci şi opt —, cu fabricile de ţiglă — trei din nouă —, cu cele de ceramică... Situaţii similare s-au înregistrat în întreaga regiune a Anzilor şi a Mexicului, iar cauzele declinului au fost pretutindeni aceleaşi: costurile materialelor, ale utilajelor, ale mâinii de lucru, ale transporturilor, erau foarte mari. Clienţii preferau să cumpere produse importate, mai ieftine, adeseori introduse prin contrabandă. S-a ajuns, astfel, la paradoxul despre care vorbea un canonic din Nichoacán, în 1784: minele de argint — principala bogăţie a ţinutului — au dus la creşterea preţurilor şi au ruinat antreprizele locale, generând şomajul şi sărăcia multora.

În secolul al XVIII-lea s-au afirmat alte două forme de exploatare: *estancia* şi plantaţia. *Estancia* era orientată mai degrabă către piaţa internă (creşterea vitelor, în principiu); pe câmpiile din Venezuela — *llanos* — şi în *pampa* argentiniană se aflau terenurile potrivite pentru miile de cai şi de bovine care trăiau în sălbăticie. Nu prea se găsea personalul potrivit pentru o astfel de muncă şi, în general, era format din peoni, albi de rând, şi metişi. Plantaţia, în schimb, lucra pentru export şi presupunea multă mână de lucru şi ieftină, adică sclavi negri. Se cultiva trestie de zahăr, cacao şi tutun.

În coloniile spaniole, doar Canare şi, în mai mică măsură, Santo Domingo, se specializaseră în cultivarea trestiei de zahăr într-atât încât concurenţa din Brazilia ruina plantaţiile. Rolul Braziliei s-a diminuat în secolul al XVII-lea, când englezii, francezii şi olandezii s-au instalat în unele insule din Antile, părăsite de spanioli pentru a lăsa loc trestiei de zahăr[374]. Abia după 1762, Caraibele, devenite spaniole — Cuba şi Puerto Rico — au intrat în scenă. Demarajul a fost foarte rapid de vreme ce, în 1788–1789, cele două insule reprezentau 40% din traficul dintre America şi Spania. Plantaţiile de trestie de zahăr de pe continent nu erau atât de importante. Existau culturi de trestie de zahăr şi în Mexic, în Venezuela, şi în regiunea Cuzco. Dificultatea de a-şi procura sclavi — preţul lor îi descuraja pe proprietari — explică, în parte, producţia slabă de zahăr, care era consumat imediat sau vândut în zonele învecinate, fără a putea fi vorba de exporturi semnificative.

La sfârşitul secolului al XVII-lea a pătruns în Venezuela şi arborele de cacao, care avea să devină cultura dominantă până în primele decenii ale secolului al XIX-lea, frânată însă de lipsa mâinii de lucru. Sclavii negri erau scumpi, aşa încât proprietarii preferau peoni, indieni sau metişi, pe care-i plăteau în natură, lăsându-le uzufructul unui petic de pământ, *conuco*, ceea ce era un subterfugiu de a-i ţine pe loc. Producţia venezueleană de cacao a fost dirijată mai întâi către Mexic, prin Vera Cruz, apoi, începând din 1730, către Europa. Contrabanda îşi avea locul ei privilegiat. Pentru a o combate şi pentru a-i rezerva metropolei profiturile acestui trafic, Spania a creat o companie de comerţ cu monopol, Compania din Guipúzcoa, asupra căreia vom reveni. În ultimele trei decenii ale secolului al XVIII-lea, cacaua din Guayaquil a început să o concureze pe cea din Venezuela pe piaţa mexicană, pentru că era mai ieftină şi mai puţin expusă la atacurile englezilor de vreme ce era transportată prin Pacific. Regiunea Guayaquil era înfloritoare pe atunci.

Tutunul era cultivat, vândut şi consumat liber în mai multe regiuni ale Americii secolului al XVIII-lea. În Cuba, un decret din 1614 prevedea ca doar

excedentul să poată fi exportat în Sevilla[375]. Succesul englezilor cu tutunul obţinut din Virginia şi Maryland a făcut ca guvernarea spaniolă să conştientizeze interesul pe care-l reprezenta acest produs. În 1717, Coroana stabilea monopolul tutunului în favoarea Cubei. Cultivarea lui rămânea în continuare liberă, dar statul îşi rezerva exclusivitatea cumpărării şi comercializării lui, pe când particularii aveau ca atribuţie exploatarea. Aceştia din urmă s-au angajat să furnizeze anual statului, la un preţ fix, o anume cantitate destinată manufacturii din Sevilla, asta până la crearea, în 1761, a Fabricii Regale din Havana, când Coroana urma să se ocupe direct de obţinerea produsului. Mai mult decât Cuba, unde predomina trestia de zahăr, Noua Spanie s-a specializat în tutun, devenit articol de larg consum. Tutunul de prizat părea să fie apanajul elitei, pe când ţigările şi ţigaretele erau mai populare: în Mexic fumau până şi femeile şi copiii, iar la început, cultivarea, fabricarea şi comercializarea lui erau pe deplin libere. Statul nu şi-a atribuit monopolul tutunului decât în 1765, în ciuda protestelor şi manifestaţiilor micilor exploatatori. Cultivarea lui a fost limitată la anumite zone; statul fixa cota de producţie, agenţii vegheau ca reglementările să fie respectate. Se remarcau *cosecheros*, sau marii exploatatori, şi *pegujaleros*, dependenţi parţial de cei dintâi. În 1769, la Mexico a fost deschisă o manufactură. Din cei 400 de muncitori de la începuturi s-a ajuns la aproape 5 000 în doar trei ani, în 1793, atingând cifra maximă în 1797, cu puţin peste 7 000 de angajaţi. Manufactura din Mexico a avut la început aliura unei întreprinderi moderne. Muncitorii puseseră la punct o societate de ajutor mutual, *Concordia*, care plătea membrilor ei alocaţii, în caz de boală sau de deces, pensie de invaliditate, dar şi împrumuturi fără dobândă. Au fost mai multe greve ale lor, prima în 1780 împotriva unei modificări a normelor de fabricare, apoi în 1782 împotriva şomajului tehnic, în 1794 pentru a se opune prelungirii zilei de lucru... Monopolul tutunului s-a dovedit foarte repede lucrativ pentru Stat. În ultimii ani ai secolului al XVIII-lea aducea mai mult decât taxele pe aur şi pe argint. Dezvoltarea acestui sector de activitate sub directul control al statului a provocat, la sfârşitul secolului, o tulburare a societăţii mexicane. Mulţi dintre albii de rând, care trăiau din cultivarea şi vinderea tutunului, şi-au pierdut locurile de muncă şi-şi clamau disperarea „ca şi cum un echilibru, fragil, e adevărat, dar real, fusese distrus pentru simpla satisfacere a intereselor financiare ale Coroanei" (Yves Aguila). Precum vom vedea mai departe, acesta a fost unul dintre efectele perverse ale reformelor întreprinse încă din vremea lui Carol al III-lea; ele au contribuit la crearea unei stări de spirit ostile faţă de metropolă, acuzată că şi-a sacrificat interesele locale cu scopul de a-şi spori încasările fiscale. În aceeaşi perioadă, reacţii analoge s-au înregistrat în Venezuela,

în Noua Granada şi în Perú, când administraţia colonială a pretins, în virtutea monopolului, să fie limitate zonele de cultivare a tutunului şi să se interzică libera comercializare a acestuia.

Avântul economic a fost secondat de o extindere teritorială considerabilă; s-a calculat că, între 1740 şi 1790, suprafaţa controlată de Spania în America s-a dublat, ajungând la 80 milioane de kilometri pătraţi. Era vorba fie de noi teritorii integrate imperiului, fie de zone lăsate în paragină până atunci pentru că nu-i interesau pe colonii atraşi de mine, şi care acum se dovedeau bogate ca resurse agricole. Celor din prima categorie li s-a datorat remarcabila dezvoltare de la nordul Mexicului. Misionarii, la început iezuiţi, apoi, după expulzarea acestora, franciscani, au deschis calea. Primii spanioli sosiseră în California la mijlocul secolului al XVI-lea, dar colonizarea Mexicului a canalizat după aceea toate energiile. Înaintarea către nord s-a reluat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, pornind de la misiunile din Sonora, din Arizona şi din California Inferioară. P. Junípero Serra a ajuns în San Diego în 1679, iar San Francisco a fost fondat în 1767. În total au fost create douăzeci şi una de misiuni pe coasta Californiei, între 1769 şi 1823, care au atras imediat coloni. Unele dintre aceste modeste aşezări au fost restaurate şi pot fi văzute şi astăzi, mărturisind despre efortul de creştinare depus de franciscanii spanioli ai vremii. Ar fi o eroare, totuşi, să asociem direct evanghelizarea şi colonizarea. Vremurile se schimbaseră, iar puterii civile nu-i prea mai păsa de părerile călugărilor. Când viceregele Mexicului a redactat, în 1786, instrucţiuni pentru pacificarea zonei de la graniţa de nord, acesta nu a făcut decât rare şi vagi aluzii la cooperarea misionarilor; conta pe armate pentru garantarea securităţii graniţei, prin forturi ridicate între Sonora şi Texas[376]. În această zonă inamicii erau apaşii, temuţi luptători care ştiau să mânuiască arcul şi care, din fericire, aveau puţini cai şi puţine arme de foc. Pentru a-i înfrânge, viceregele recomanda folosirea tuturor mijloacelor: trebuiau supuşi sau exterminaţi pentru că, atâta vreme cât rezultatul nu era cel scontat, populaţiile din interior nu puteau trăi liniştite. După ce, în 1731, cincisprezece familii din Canare fondaseră Béjar — care mai târziu avea să devină Alamo, apoi San Antonio —, spaniolii au luat poziţie în Texas. Fireşte, ei au trebuit să cedeze englezilor Florida însă, în 1762, Ludovic al XV-lea îi oferea Louisiana lui Carol al III-lea[377]. Exceptând Florida, un teritoriu imens — de la Mississipi la Munţii Stâncoşi şi mai departe, până la Pacific — a trecut, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, sub dominaţia spaniolă.

Progresul nu a fost atât de spectaculos şi în restul Americii; densitatea populaţiei şi a colonizării s-au intensificat ca urmare a punerii în exploatare a

noilor culturi. Crearea celor două noi viceregate, Noua Grenada — ce acoperea teritoriul ocupat azi de Ecuador, Columbia şi Venezuela[378] — şi, în 1776, Buenos Aires, a răspuns nevoilor de a fi luate în consideraţie şi relaţiile ce se stabiliseră atunci în interiorul fostului viceregat al Limei. Încă din secolul al XVI-lea, Buenos Aires deţinea o poziţie marginală în imperiu; portul şi regiunea care mai târziu avea să devină Argentina erau subadministrate, iar Buenos Aires profita de acest lucru pentru a deturna o parte a traficului. Pe când comercianţii din Lima erau obligaţi să cumpere mărfuri din târgul de la Porto Belo şi să le transporte, pe uscat sau pe mare, până la Callao, cei din Buenos Aires, în ciuda legii, vindeau în Perú sclavi, mirodenii, şi alte produse de origine engleză sau portugheză. În fapt, englezii şi portughezii erau beneficiarii acestui trafic ilicit şi, în acest scop, se foloseau de colonia de la Sacramento, pe care portughezii o instalaseră, în 1680, pe malul drept al fluviului din La Plata. Pentru a putea face faţă acestei situaţii, spaniolii fondaseră Montevideo, în 1726, dar nu a fost suficient pentru a opri expansiunea portugheză ce pornise din Brazilia învecinată. Litigiul nu a fost soluţionat decât în 1750, prin Tratatul de la Madrid. Spania a obţinut *Banda oriental*, adică ceea ce mai târziu avea să devină Uruguay, deci navigaţia pe La Plata, şi a cedat Portugaliei o parte din Paraguay. Portugalia a încercat din nou, în 1763, să ocupe Sacramento, dar a eşuat. În 1777, frontiera s-a fixat definitiv la sud de Rio Grande. Concurenţa dintre Lima şi Buenos Aires şi dintre spanioli şi portughezi a fost cea care s-a aflat, deci, la originea viceregatului din La Plata. Această nouă divizare administrativă a zdruncinat, în folosul Buenos Airesului, unitatea geografică, istorică şi economică din Anzi, fiind ataşat şi Potosi, pentru a se asigura accesul pe la est la minele din Perú şi pentru a fi descurajată contrabanda. Acest eveniment a fost o garanţie pentru dezvoltarea portului din Buenos Aires.

În general, tratatul din 1750 le permitea Spaniei şi Portugaliei să rezolve contenciosul care le transforma în rivale în America şi în Extremul Orient. În cea din urmă zonă, Portugalia a renunţat la drepturile pe care le deţinea asupra Filipinelor, în virtutea Tratatului de la Tordesillas (1493). Ea obţinuse la nordul Braziliei cele două maluri ale Amazonului, de la confluenţa cu Yapura şi până la Atlantic. Tratatul marca, astfel, o semnificativă schimbare. Cele două puteri au căzut de acord să renunţe la linia de demarcaţie fixată la Tordesillas; imperiile nu aveau să mai fie delimitate de meridiane, ci de graniţe naturale, respectiv de ape: bazinele fluviale din La Plata, Orinoco şi Amazon. Acesta a fost unul dintre motivele care a împins Spania să finanţeze, în ultimele trei decenii ale secolului al XVIII-lea, unele expediţii ştiinţifice. Misiunea Iturriaga-Läfling

(1754–1761) a cercetat bazinul fluviului Orinoco; naturalistul Felix de Azara (1781–1800) a fost însărcinat să stabilească frontiera dintre Brazilia, pe de o parte, şi Paraguay, Uruguay şi Argentina, pe de altă parte. Acest lucru dovedeşte o subestimare a interesului intrinsec al multora dintre expediţiile ştiinţifice din secolul al XVIII-lea, dar şi preocupările politice ale comanditarilor acestora.

Noua politică colonială

Politica colonială a Bourbonilor de după Tratatul de la Utrecht a fost inspirată de două obiective complementare. Imperiul trebuia apărat de agresiune împotriva apetitului marilor puteri — mai ales Anglia, accidental Olanda —, şi era o necesitate impunerea monopolului comercial spaniol. La primul s-a răspuns prin organizarea eficientă a resurselor militare, la cel de-al doilea prin reforma dezvoltării economiei teritoriilor americane şi prin obţinerea unor venituri sporite. O primă serie de reforme a fost decisă pe la 1750. Din 1765 şi până în 1785, au intrat în vigoare măsuri mai drastice, dar opoziţia violentă cu care au fost primite a făcut să se revină asupra unora dintre ele, fără a fi afectată orientarea generală.

Luând în consideraţie imensitatea frontierelor ce trebuiau apărate, nici măcar nu s-a pus problema creării unor garnizoane în toate locurile, Spania nefiind capabilă să susţină un astfel de efort. Aşa încât s-a hotărât să fie prioritare zonele cele mai ameninţate: Marea Caraibe, cu fortăreţele din La Havana şi Cartagena Indiilor, Acapulco, capăt de linie al traficului dintre Mexic şi Filipine, litoralul dintre Guayaquil şi Callao, în sudul Pacificului şi, în fine, complexul Montevideo–Buenos Aires. Pentru a se asigura apărarea acestor sectoare, Spania a iniţiat construirea sau repararea fortificaţiilor şi a organizat o armată dotată cu toate echipamentele necesare: spitale militare, materiale, mijloace de transport, intendenţă, servicii auxiliare (administraţie, geniu, etc)[379]... Armata era formată din două elemente cu o importanţă inegală: armata propriu-zisă şi miliţiile. Prima nu depăşea 20–30 000 de oameni şi era formată din două categorii distincte: regimentele permanente (*dotación*) şi trupele de sprijin aduse din Spania (*refuerzo*). Conducerea ei era asigurată de nobili spanioli sau de creolii bogaţi. În general, ofiţerii făceau carieră rapid şi rareori îşi schimbau atribuţiile. Numărul ofiţerilor proveniţi din peninsulă a scăzut neîncetat, în avantajul creolilor[380]. La sfârşitul secolului, cei din urmă reprezentau 60% din totalul ofiţerilor, ceea ce a avut consecinţe importante: în momentul începerii mişcărilor de independenţă, în 1810, armata Indiilor era condusă de creoli. S-a consemnat şi prezenţa câtorva ofiţeri străini (2–3,5% din total), francezi şi, mai ales irlandezi;

unii dintre ei — O'Reilly, O'Higgins... — aveau să se facă remarcaţi în timpul luptelor de independenţă, luptând împotriva metropolei. Miliţiile completau acest dispozitiv, formând un fel de armată de rezervă, mai degrabă eterogenă, ce număra circa 200 000 de oameni în 1780, şi în care se regăseau categorii sociale şi rasiale distincte: regimente de nobili, de spanioli, de albi, de negustori, de negri (*pardos*), de creoli (*morenos*), mulatri... Nici soldaţii, nici ofiţerii din miliţii, nu primeau soldă, exceptând cazurile de mobilizare, dar ofiţerii se bucurau de privilegiile aferente statutului militar. Pentru mulţi dintre creoli era o promovare şi un mod de a câştiga mai mult prestigiu şi mai multă influenţă; pentru un bogat plantator sau negustor respectabil, în plus şi instalat într-o funcţie de conducere din administraţia municipală a oraşului, faptul de a fi şi colonel al regelui îi conferea şi mai multă autoritate, chiar dacă existau îndoieli cu privire la valoarea cadrelor. Să menţionăm că armata propriu-zisă era finanţată din impozitele locale. Astfel, reformele militare ale Bourbonilor ar fi avut consecinţe neaşteptate; se viza apărarea imperiului împotriva inamicilor externi, metropola neputând conta pe o armată formată majoritar din creoli.

Un astfel de dispozitiv militar era indispensabil din cauza numeroaselor războaie în care Spania a fost implicată în secolul al XVIII-lea, şi în virtutea ameninţării pe care o reprezentau corsarii, mereu gata să atace în Caraibe corăbiile comerciale ce transportau metalele preţioase. Nu mai puţin ameninţător era şi războiul economic dus de către cei care încercau să deturneze monopolul comercial impus de Spania. Prin Tratatul de la Utrecht, Anglia obţinuse exclusivitate asupra negoţului cu sclavi (privilegiul *asiento*) şi dreptul de a trimite anual o corabie de 500 de tone (corabia autorizată) încărcată cu mărfuri. Pe lângă traficul legal, englezii şi olandezii practicau, încă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, o contrabandă intensă — numită de autorii epocii interlopa — în vederea introducerii în America a unor crescânde cantităţi de mărfuri, în schimbul cărora primeau produse tropicale şi metale preţioase. Geografia facilita aceste schimburi. Corăbiile contrabandiştilor navigau în larg, iar ambarcaţiuni mici descărcau mărfurile pe o plajă pustie sau, datorită pescajului mic, urcau pe cursul fluviilor — Orinoco, de exemplu — departe, spre interiorul ţinuturilor. Funcţionari corupţi le erau complici nu de puţine ori[381]. Interlopa a crescut neîncetat până în secolul al XVIII-lea, iar încasările fiscale spaniole s-au resimţit de pe urma acestui fenomen, la fel ca şi economia posesiunilor Spaniei din America. Mărfurile aduse — făină şi, în special, ţesături şi alte produse manufacturiere — erau mai ieftine decât cele pe care le oferea comerţul legal şi industria locală. Producătorii au primit o lovitură grea prin

apariţia acestei concurenţe. Dacă ar fi să dăm crezare rapoartelor oficiale, Noua Granada se afla în plin marasm în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, iar starea ei s-a deteriorat şi mai mult în jur de 1776, criza lovind aproape toate sectoarele: industria textilă, creşterea vitelor, agricultura etc.; comerţul între Guayaquil şi Panamá ajunsese aproape inexistent, şi nici cel dintre Quito şi Lima nu o ducea mai bine.

Chiar admiţând existenţa unor exagerări în aceste rapoarte, deducem, totuşi, că interlopa reprezenta un deficit pe care metropola trebuia să-l acopere, şi o frână în calea dezvoltării economiei coloniilor. În ripostă, guvernarea lui Filip al V-lea a urmărit, mai întâi, să creeze companii cu monopol, pe modelul celor engleze şi olandeze. Cea mai importantă a fost Compania din Caracas care, în 1728, a primit de la Patiño misiunea de a exploata producţia de cacao din Venezuela şi de a supraveghea litoralul pentru a elimina contrabanda. La reîntoarcerea din America, corăbiile trebuiau să ajungă la Cádiz, unde achitau taxele aferente, apoi descărcau marfa într-un port din ţinutul basc — Pasajes sau San Sebastián. Reuşita era garantată. Până atunci, sosirea unei corăbii spaniole în Venezuela era un eveniment rar. Mulţumită Companiei — şi spre marele profit al acţionarilor —, schimburile între metropolă şi Venezuela au devenit regulate şi fructuoase, şi nu doar din punct de vedere economic: s-a vorbit — cu oarecare exagerare, fără îndoială — despre corăbiile Luminilor (*los barcos de la Ilustración*) care aduceau odată cu mărfurile şi cărţi, ştiri şi idei din Europa cultivată. Agenţii companiei s-au arătat mult mai eficienţi decât administraţia colonială, chiar dacă nu s-a reuşit eliminarea totală a interlopei. Monopolul s-a lovit de obiceiurile şi interesele celor care — plantatori şi negustori —, în Venezuela, se obişnuiseră cu contrabanda şi obţineau profituri de pe urma ei. Spaniolii din metropolă erau acuzaţi — deja! — că îi exploatau pe creoli. În 1751, a izbucnit o revoltă, în urma căreia creolii au fost acceptaţi ca asociaţi la comerţ, permiţându-li-se să cumpere acţiuni ale companiei, privilegiile acesteia nefiind repuse în cauză decât în 1780.

Anul 1738 a însemnat începutul unei noi etape, Spania refuzând să-şi mai lase corăbiile de pe ruta Indiilor să mai circule în formula tradiţională a convoaielor. Traficul cu America era acum mai fluid, cu singura rezervă că aceste corăbii treceau prin Cádiz, la plecare ca şi la sosire. Era un succes relativ: între 1739 şi 1754, în medie 47 de nave au străbătut Atlanticul, faţă de cele 30 din perioada 1717–1738. Acestea nu au fost, totuşi, decât nişte măsuri parţiale, ce le-au pregătit pe cele ce aveau să fie luate în anturajul marchizului La Ensenada. La baza acestor proiecte s-a aflat constatarea unei stări de fapt: contrastul dintre prosperitatea micilor colonii

străine din Antile şi marasmul, sau slabul randament, al imenselor proprietăţi ale Spaniei. Franţa, de exemplu, obţinea anual din Santo Domingo 40 milioane de pesos, adică de patru ori mai mult decât oferea America Spaniei. Aşadar, se impunea cu necesitate proiectarea unei alte politici, astfel încât metropola să obţină profit de la coloniile sale. Soluţia a fost considerată drept o intervenţie a statului, o reorganizare a administraţiei şi a economiei: era de preferat să se dezvolte producţia, acordând interes nu doar zăcămintelor miniere, ci şi, prioritar, produselor ce puteau fi exportate (tutun, cârmâz, zahăr, cacao, indigo, cafea, bumbac, in, cânepă...); era de dorit o diminuare a impozitelor directe şi o creştere a fiscalităţii indirecte, relansarea consumului pentru a spori veniturile statului. În fine, trebuia revăzut întreg sistemul comercial dintre metropolă şi colonii: să se asigure exclusivitate asupra schimburilor era mai rentabil decât a se cuceri noi teritorii. Acestea erau ideile esenţiale din *Nuevo sistema de Gobierno económico para la América*, atribuit lui José de Campillo, ministru al lui Filip al V-lea[382]. Mult mai ambiţioase au fost ideile miniştrilor lui Carol al III-lea, douăzeci de ani mai târziu: mai întâi comerţul liber, hotărât în 1765, apoi, începând din 1776, măsurile radicale luate la îndemnul lui José de Gálvez.

Aşa-numitul comerţ liber nu a pus capăt monopolului Spaniei; măsura viza, dimpotrivă, să-l facă şi mai eficient, prin suprimarea deciziilor ce nu se mai justificau: Cádiz şi Andaluzia Inferioară, în general, Meseta, nu mai constituiau elementele dinamice ale economiei spaniole. Din acel moment, insulele din Caraibe – Cuba, Puerto Rico, partea spaniolă din Santo Domingo, Marguerita, Trinité – au fost autorizate să desfăşoare un comerţ cu nouă dintre porturile Spaniei: Cádiz, Sevilla, Málaga, Alicante, Cartagena, Barcelona, Santander, La Coruña şi Gijon. Acest regim s-a extins mai apoi în alte regiuni şi alte porturi, în special cele de pe litoralul Pacificului şi din Rio de la Plata. Mexicul şi Venezuela nu s-au încadrat acestui sistem decât în 1789. Măsurile au pus capăt monopolului de la Cádiz şi au consacrat locul pe care-l ocupau acum provinciile periferice din Spania, precum litoralul cantabric şi Catalonia. În special aceasta din urmă a profitat de oportunitate pentru a-şi manifesta dinamismul. Numai provinciile basce rămăseseră excluse din comerţul cu America din cauza regimului vamal specific; în fond, punctele de vamă nu fuseseră instalate la frontiera franceză, ci pe Ebru, ceea ce împiedica un control eficient al produselor asupra cărora exista dreptul de exclusivitate[383]. Această decizie explicitează sensul măsurilor din 1765: libertatea comerţului, proclamată atunci, nu se referea decât la metropolă, mai grijulie ca oricând să menţină integral monopolul traficului colonial.

Tot în 1765 a ajuns în Mexic şi José de Gálvez, funcţionar al Consiliului Indiilor. Guvernul lui Carol al III-lea i-a încredinţat misiunea de a cerceta gestionarea viceregelui, bănuit de neglijenţă. Dur şi autoritar, Gálvez avea simţul responsabilităţii. Situaţia din Noua Spanie i se părea catastrofală; administraţia locală nu avea nici o grijă faţă de interesele statului, iar răul era adânc înrădăcinat, provenind dintr-o proastă organizare şi din dezordinea ce domnea în finanţe. De aceea, Gálvez a cerut şi a obţinut puteri depline. Toate problemele privitoare la finanţe ieşeau din atribuţiile viceregelui şi-i reveneau lui. El îşi propusese să pună la punct administraţia, pe modelul celor care-şi dovediseră deja eficienţa în Spania. S-au ridicat toţi împotriva sa: funcţionarii viceregalităţii, auditoriul, camera de conturi, vistieria, clerul..., însă a făcut faţă tuturor obiecţiilor, le nevoie trimiţându-i în metropolă pe funcţionarii refractari ideilor sale: monopolul statului asupra tutunului, a spirtoaselor, a jocurilor de noroc, a dreptului de timbru; a modernizat şi acutizat fiscalitatea; a dezvoltat industria şi comerţul. În timpul mandatului său s-a decis expulzarea iezuiţilor, iar Gálvez a aplicat fără menajamente măsura. În câţiva ani, Mexicul a cunoscut transformări spectaculoase. În 1771, Gálvez s-a întors în metropolă pentru a-şi lua în primire funcţia de coordonator general al afacerilor coloniale, cu titlul de Ministru Universal al Indiilor, funcţie pe care a păstrat-o până în 1787. În această calitate, el a tras învăţăminte din experienţa mexicană şi a alcătuit un ambiţios program de reforme ce trebuiau aplicate în toate zonele imperiului. Principiile de bază erau simple: Statul îşi lua direct în sarcină anumite sectoare de activitate, fără a le mai închiria sau subevalua; el numea în posturile cele mai importante oameni competenţi, dinamici şi devotaţi serviciului public; el impunea ca legile şi reglementările să fie aplicate fără discuţie. Gálvez era convins de faptul că nu trebuia să aştepte nimic de la administraţia tradiţională, reprezentată de viceregi şi de *corregidores*, funcţionari prea dornici să-şi păzească funcţiile dobândite, prea solidari cu elitele creole, şi ele prea interesate, asta când nu erau corupte pur şi simplu; nu se putea ieşi din rutină şi delăsare. Agenţii reformelor aveau să fie oameni noi ce aveau să primească puteri, sub diferite titluri: inspectori (*visitadores*) sau intendenţi; urmau să aibă autoritate asupra întregii administraţii coloniale, inclusiv asupra viceregilor şi auditoriilor. Unor astfel de funcţionari le-a dat Gálvez misiunea de a scoate zonele de dincolo de ocean din letargie şi să le antreneze pe calea dezvoltării; trebuia sfârşit odată pentru totdeauna cu interlopa, să se pună în valoare ţinutul prin dezvoltarea producţiei, prin deschiderea de noi căi de comunicaţie care să faciliteze schimburile şi să sporească veniturile statului, adică să se procedeze în aşa fel încât coloniile să devină, în sfârşit, rentabile.

Primele măsuri au fost luate în 1776, an în care s-a creat viceregatul din La Plata şi în care au fost numiţi în auditorii regenţi ale căror puteri erau superioare celor deţinute de viceregi. În anul următor, a fost pusă în funcţiune prima administraţie, la Caracas. Venezuela, care până atunci depindea, teoretic, de Noua Granada, a devenit un teritoriu autonom, reşedinţă generală. Alte administraţii au fost create în toate regiunile imperiului, exceptând Filipine şi Noua Granada. Tot în 1777, Gálvez a însărcinat trei magistraţi cu puteri depline să restabilească ordinea în Anzi, la Lima, la Quito şi la Santa Fé de Bogotá. Peste tot, aceşti reprezentanţi, insensibili la presiuni şi la recomandări, trebuiau să vâneze rutina şi dezordinea, să impună plata regulată a impozitelor, creând şi altele noi[384], să facă recensământul populaţiei, să dezvolte activitatea economică şi instrucţia publică, să restabilească autoritatea Statului, să reducă numărul şi influenţa creolilor în administraţie, să pedepsească delăsarea şi incompetenţa funcţionarilor tradiţionali, coregidori şi guvernatori, cărora le denunţau cupiditatea şi corupţia[385]. „Sarcina este imensă", scria în 1780 inspectorul din Perú, Areche. Se plănuia eradicarea practicilor datând din secolul al XVI-lea.

Revoltele din America

Planul lui Gálvez, aplicat fără premeditare şi menajament, a declanşat proteste în toate straturile societăţii coloniale şi a stârnit revolte în mai multe regiuni. Pe la 1780, un soi de seism a scuturat Anzii din Perú Superior până în Venezuela[386]. Două evenimente au reţinut atenţia: rebeliunea lui Tupac Amaru, în Perú, şi cea din Socorro, la nord de Bogotá. Deşi au avut loc în aceeaşi perioadă, cele două au avut logici diferite. Prima era o expresie a exasperării indienilor, supuşi de secole unei dure şi îndelungate exploatări; cea de-a doua dovedea neliniştea creolilor faţă de hotărârile venite din metropolă.

Aceea a lui Tupac Amaru a fost cea mai importantă dintre rebeliunile indiene cărora Spania a trebuit să le facă faţă, şi s-a înscris într-o lungă serie de manifestări care, în general, erau superficial organizate şi repede anihilate. Revolta lui Tupac Amaru[387] a afectat două regiuni — zona superioară şi cea inferioară din Perú — separate artificial, din punct de vedere administrativ, încă de la crearea, în 1776, a viceregatului din La Plata. S-a derulat în două etape: prima, condusă de Tupac Amaru, a avut loc în regiunea Cuzco şi i-a afectat mai ales pe indienii quechua. După dispariţia lui Tupac Amaru, Julián Apasa — care se autointitulase Tupac Katari — a preluat conducerea şi a extins mişcarea în provinciile de limbă aymara, la estul lacului Titicaca. Cei doi protagonişti s-au aflat succesiv la conducerea antreprizelor de transport, ceea ce le-a oferit ocazia

de a călători în zona Anzilor şi de a atrage de partea lor populaţia tot mai ostilă faţă de coregidori, în special faţă de practica vânzărilor forţate: cu complicitatea unor căpetenii — *curacas* —, coregidorii îi obligau pe indieni să cumpere tot soiul de mărfuri de care nu aveau nevoie şi pe care le comercializau spre propriul folos, la preţuri exorbitante. Crearea viceregatului La Plata, care tulbura unitatea naturală a regiunii, a provocat un dezechilibru şi în schimburile tradiţionale, ceea ce a accentuat marasmul endemic deja. În sfârşit, creşterea taxelor — taxele *alcabales* au ajuns de la 4% la 6% — nu a făcut decât să agraveze lucrurile. Mii de indieni s-au ridicat la chemarea lui Tupac Amaru, care încerca să-i liniştească pe creoli arătându-le că şi ei aveau motive să se plângă de administraţia colonială. Tupac Amaru a fost capturat şi executat la 18 mai 1781[388]. Tupac Katari a continuat lupta, care a luat acum un caracter net rasist. Nu erau ameninţaţi doar funcţionarii coloniali şi complicii lor, ci şi creolii şi, în general, europenii. Tupac s-a străduit să-i atragă de partea sa şi pe negri şi pe mulatri. La Paz a fost asediat de două ori, de la 14 martie la 13 iulie 1781, apoi de la 5 august la 15 octombrie 1781. Armata a sfârşit prin a înfrânge această rebeliune care s-a soldat cu mii de morţi[389], victime ale luptelor, dar şi ale frigului, ale foametei şi ale ciumei[390].

Revolta rebelilor lui Socoro, în 1781, cu ramificaţiile ei din regiunea Mérida, a avut trăsături distincte. Ea a fost condusă de creoli de la început până la sfârşit, chiar dacă, spre sfârşit, s-a încercat să fie atraşi şi negrii şi indienii. Într-o conjunctură dificilă — recolte proaste, foamete în 1776, criza meşteşugăritului şi a micului comerţ —, reformele fiscale i-au împins pe albii de rând la disperare. Unii dintre ei scoteau oarece profituri din cultivarea şi vânzarea tutunului, dar, în virtutea monopolului de stat ce fusese instaurat, agenţii administraţiei smulseseră plantele şi-i trimiseseră la închisoare pe contravenienţi. Toate acele *alcabalas* crescuseră, iar majorări fiscale se făceau tot mai des. Atât marii proprietari, cât şi micii exploatatori, se simţeau la fel de ameninţaţi. Revolta s-a desfăşurat în trei etape. De la 16 martie la 16 aprilie 1781, o răscoală populară a adunat sute de oameni simpli ce au improvizat o armată şi au mărşăluit spre Bogotá, capitala, apărată doar de câţiva soldaţi. Vicèregele a preferat să părăsească oraşul şi să se instaleze pe coastă, la Cartagena. De la 18 aprilie la 7 iunie, notabilităţile, care nu-şi doreau deloc ca lucrurile să ajungă prea departe, au canalizat protestele şi au stabilit o listă de revendicări; graţie medierii făcute de arhiepiscop, auditoriul, ce reprezenta autoritatea regală, le-a satisfăcut în mare parte. Pătura de jos s-a simţit trădată şi a rămas fermă pe poziţie. Notabilii s-au aliat atunci cu administraţia colonială şi s-au întors împotriva plebeilor. Revolta a fost zdrobită la 13 octombrie 1781[391].

Dacă cea a lui Tupac Amaru a fost cea mai gravă dintre rebeliunile indiene, cea din Socorro, cel mai serios dintre protestele creolilor împotriva metropolei şi o continuare a revoltei lui Juan Francisco de León împotriva Companiei quipuzcoane din Caracas, în Venezuela, din 1750, şi a celei a cartierelor de plebei din Quito, în 1765, îndreptate împotriva metropolei şi a *alcabalas*. Poate fi adăugată la aceste agitaţii populare şi răscoala metişilor din Cochamamba, în 1729–1730, conspiraţia unui creol din Oruro (1739) care cerea refacerea Imperiului Inca, nemulţumirile din Puebla, în Mexic (1765), revolta mulatrilor din Guayaquil, în 1778, şi multe altele, insuficient studiate, care dovedesc răul de care suferea societatea colonială din secolul al XVIII-lea. Unii istorici nu au ezitat să meargă până la tulburările ce au agitat Paraguayul între 1717 şi 1735. Totuşi, această din urmă situaţie pare să fi fost de cu totul altă natură, mai degrabă un episod din lupta ce-i opunea pe iezuiţi creolilor pe scena dominaţiei economice a ţării. În fond, creolii din Asunción ar fi preferat să-şi extindă domeniile şi să utilizeze, fără a plăti prea mult, mâna de lucru indiană. S-au lovit însă de iezuiţi care îşi stăpâneau rezervaţiile cu străşnicie. Miza a fost maté, acel soi de ceai ce se vindea atât de bine în întreaga regiune, până în La Plata. Autorităţile coloniale — guvernatorii din Asunción şi din Buenos Aires, viceregele şi auditoriul din Lima — au părut a ţine partea iezuiţilor, ceea ce a stârnit reacţii violente din partea municipalităţii creole. Aceasta şi-a justificat rebeliunea invocând teoriile politice tomiste: suveranul trebuia să ţină cont de binele comun al supuşilor săi — în acel caz interesele colonilor creoli pe care reprezentanţii regelui le sacrificaseră în favoarea iezuiţilor. Asemenea idei, predicate de franciscani de la amvon, amintesc de cele ce au inspirat şi revoluţia din Castilia, la începutul domniei lui Carol Quintul, şi de revolta acelor *conquistadores* din Perú împotriva lui Ludovic, în 1542, care au dus la abolirea *encomienda* şi a muncii forţate. Este de remarcat că rebelii din Paraguay — ca şi cei ai din Socorro, în 1780 — s-au autointitulat *comuneros*, nume pe care-l purtaseră revoluţionarii castilieni din 1520. În ciuda analogiilor formale, revolta din Paraguay a fost, în esenţă, o înfruntare între iezuiţi şi coloni, pentru a-i domina pe indieni care constituiau, pentru cei dintâi, nu doar o mână de lucru docilă, ci şi un ajutor: armata ce a răpus rebelii în 1735 includea şi numeroşi indieni recrutaţi din rezervaţii.

Oare trebuie să vedem în această lungă serie de tulburări tot atâtea mişcări precursoare ale independenţei? În lumina evenimentelor din 1810, ar fi tentant să căutăm în ceea ce a precedat o cauză pentru ceea ce a urmat, dar interpretarea ar fi riscantă. S-au cercetat îndelung evenimentele, s-au citit şi răscitit scrierile

celor care le-au fost actori şi anchetele celor care i-au căutat şi judecat pe responsabili, dar a fost greu să li se descopere intenţiile secesioniste. Manifestările de revoltă dovedesc o incontestabilă dorinţă de autonomie — ceea ce nu e acelaşi lucru cu separatismul — din partea grupurilor sociale nemulţumite să-şi vadă interesele nerecunoscute, sau sacrificate pe altarul unei administraţii coloniale îndepărtate şi pentru nişte funcţionari prea zeloşi. Ar fi dificil să vedem în opoziţia dintre cei pe care astăzi îi numim spaniolii din America şi spaniolii din Europa o originalitate a secolului XVIII-lea. Acest antagonism a fost la fel de vechi ca şi cucerirea, început imediat ce conchistadorii şi primii coloni s-au instalat în America. Ei şi descendenţii lor au considerat că ar fi avut drepturi asupra teritoriilor pe care le-au cucerit, iar intervenţiile Coroanei li s-au părut întotdeauna discutabile, fie că era vorba de limitarea abuzurilor ale căror victime erau indienii — legile noi din 1542 despre *encomiendas* şi munca forţată —, fie despre modificarea unilaterală a regulilor de comerţ şi a regimul fiscal, aşa cum s-a făcut în secolul al XVIII-leea. De aceea, statutul juridic al teritoriilor americane a fost întotdeauna ambiguu. Încă de la origini, Indiile au fost administrate de un Consiliu analog, prin compoziţie şi atribuţii, celorlalte organisme ce formau guvernarea Habsburgilor: Consiliile Aragónului, al Flandrelor, al Italiei, al Portugaliei... La Lima şi la Mexico au fost numiţi viceregi. Am fi tentaţi să vedem în aceste instituţii asemănări, cel puţin formale, cu cele care existau deja în peninsulă: în Navarra, la Barcelona, la Saragosa, la Valencia, suveranul era reprezentat tot de viceregi, iar aceste teritorii s-au bucurat, până la venirea la tron a Bourbonilor, de o largă autonomie internă.

Odată cu Bourbonii situaţia a părut să se schimbe. Fără ca lucrurile să fi fost expuse clar vreodată, Bourbonii au modificat raporturile ce se stabiliseră între Coroană şi teritoriile americane. Pentru că aveau preocuparea de a îmbunătăţi randamentul economic al imperiului, ei au introdus reforme, s-au străduit să controleze comerţul, eliminând contrabanda, au instalat, pe lângă funcţionarii tradiţionali, agenţi mai competenţi şi mai eficienţi, însufleţiţi de un spirit nou. Centralizarea a avansat: Indiile s-au transformat puţin câte puţin în colonii, iar această evoluţie nu i-a lăsat indiferenţi pe creoli. Chiar dacă nu distingeau toate implicaţiile, ei au simţit confuz că această transformare se făcea în detrimentul lor. Iată cum păreau a sta lucrurile în timpul revoltei *comuneros* din Socorro, în 1780: creolii au înţeles că se străbătuse o etapă pe calea centralizării şi a asimilării teritoriilor americane la nişte colonii menite să îmbogăţească metropola, după formula exclusivităţii, care deja era o regulă în imperiile coloniale franceze şi engleze; Coroana era pe cale să modifice regula

nescrisă — constituţia, dacă ne putem risca folosind acest anacronism — ce stabilise relaţiile dintre India şi Spania. Creolii au înţeles acest lucru şi au încercat să i se opună[392]. Nu erau departe de atitudinea ce le-a condus la secesiune, în aceeaşi perioadă, pe cele treisprezece colonii engleze din America de Nord; nu se mai fixa nici un impozit fără consimţământul prealabil, dar, în America spaniolă, contextul nu a fost acelaşi, din cauza compoziţiei societăţii coloniale în care intrau şi indienii, metişii şi negrii. Acolo nu era vizată încă secesiunea, ci doar să se păstreze resturile de autonomie; în general, privirile erau întoarse mai mult către trecut decât către viitor. Nu creolii, ci funcţionarii spanioli plănuiau atunci să părăsească Indiile, în numele liberalismului economic inspirat din teoriile engleze. Coloniile costau mai mult decât veniturile pe care le aduceau şi ar fi fost mai avantajos ca în America să nu fie păstrate decât bazele uşor de apărat şi să fie transformate şi alte teritorii în regate independente în care aveau să fie instalaţi membrii familiei regale[393]. Asemenea idei dovedesc luciditatea şi inteligenţa politică a unor miniştri spanioli de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Oare creolii erau interesaţi să facă secesiunea? La Socorro au putut fi văzuţi căutând o ieşire onorabilă de îndată ce Indiile şi negrii au părut să se alăture mişcării, fiecare cu propriile revendicări; revolta lui Tupac Amaru, cu miile de indieni ce asediau La Paz, a ameninţat direct toată puterea albilor din acea parte a Anzilor. Oricare ar fi fost reproşurile lor împotriva metropolei, creolii nu puteau încă să se lipsească de ea.

Nu ar trebui, totuşi, ca revoltele din 1780 să fie reduse la nişte simple revolte antifiscale. Ele dovedesc un antagonism crescând între creoli şi metropolitani. În secolul al XIX-lea, conducătorii naţiunilor născute din Independenţă aveau să acuze Spania pentru toate nenorocirile: exploatată de o putere retrogradă, obscurantistă şi fanatică, America ar fi suferit încă de la origine de un handicap considerabil, înainte de a se angaja pe calea progresului şi a dezvoltării. Mulţi istorici au preluat această schemă de explicare. Pe de-o parte s-ar fi aflat o elită creolă dinamică, deschisă şi luminată, de cealaltă parte ar fi stat metropola decadentă şi tradiţionalistă. Lucrurile nu au fost atât de simple. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, în mare, metropola era progresistă, iar elitele creole, cu câteva excepţii, erau reacţionare. Mişcarea luminilor în America, ce a reţinut pe drept cuvânt atenţia istoricilor, demonstrează acest fapt. Multe dintre iniţiativele şi manifestările intelectuale din America au fost prezentate ca nişte acţiuni curajoase ale creolilor, pe când, în realitate, au fost încurajate tocmai atunci când nu erau impuse de metropolă. Am evocat anterior rolul Companiei din Caracas — „corăbiile Luminilor" — în deschiderea Venezuelei la ideile venite din

Europa. În ultima treime a secolului al XVIII-lea, mişcarea s-a amplificat. Cărţi considerate subversive, operele enciclopediştilor francezi, de exemplu, ajungeau uneori prin contrabandă, dar cel mai adesea licit, graţie dispenselor pe care Inchiziţia locală le acorda cu generozitate[394]. În 1789, Diáz de Gamarra, episcop de Quito, deţinea, cu acordul Inchiziţiei, cărţile lui Voltaire. În inventarul bibliotecii episcopului de Puebla, în 1789, figurau, pe lângă *Enciclopedie*, teatrul şi *Dicţionarul filosofic* al lui Voltaire, *Scrisori de la munte* a lui Rousseau, *Incaşii* lui Marmontel, cărţi ale lui Helvetius şi ale abatelui Raynal, traduceri franceze ale lui Pope şi ale *Nopţilor* lui Young, etc. Eclezasticii nu erau singurii ce beneficiau de aceste dispense. Nu ar trebui exagerată influenţa acestei literaturi: a deţine o carte nu înseamnă, neapărat, şi a o fi citit, cu atât mai puţin a-i adopta ideile. În multe dintre cazuri, curiozitatea intelectuală a primat asupra oricărei alte consideraţii. Pe de altă parte, ca şi în Spania şi mai mult chiar, ceea ce se aştepta de la Lumini în America nu a avut decât o legătură îndepărtată cu mişcarea enciclopediştilor francezi. Nu era vorba doar de „trivirea sordidului", ci de a ridica nivelul cultural al populaţiei, păstrând credinţa catolică tradiţională ce se-ncerca a fi doar adoptată la exigenţele lumii moderne: mai puţină metafizică şi mai multă fizică. Opera lui P. Feijoo, talentat propagandist, pare să fi fost mult mai citită şi analizată decât opera lui Rousseau. Mişcarea iluministă a ajuns în America prin intermedierea Spaniei, mulţumită funcţionarilor atât de discreditaţi pe care Gálvez i-a însărcinat, începând din 1765, să modernizeze coloniile. Majoritatea acestor agenţi erau oameni bine pregătiţi pentru misiunea lor şi însufleţiţi de un spirit nou. Urmau să pună în valoare ţinutul, să-l scoată din letargia lui, să-l conducă pe calea progresului. Episcopii numiţi de către Spania aveau aceleaşi misiuni. Sub impulsul unora sau al altora, s-au fondat societăţi patriotice, pe modelul celor care funcţionau deja în metropolă, cu scopul de a dezvolta instrucţia publică, agricultura şi comerţul; s-au deschis biblioteci publice pe bazele celor confiscate de la iezuiţi; s-au fondat imprimerii acolo unde nu existau încă şi s-a încurajat publicarea jurnalelor şi revistelor prin care să se difuzeze ideile iluministe; viceregele Ezpaleta (1789–1797) a inaugurat un teatru la Bogotá; s-au organizat concerte[395]; au fost subvenţionate expediţii în Perú, în Noua Granada, în Mexic, pentru îmbogăţirea cunoştinţelor despre geografia, fauna şi flora acestor ţinuturi[396]. Pe linia lucrărilor realizate din secolul al XVI-lea de către primii misionari, s-au explorat pădurile, consemnându-se tot ceea ce merita consemnat, şi s-au redactat veritabile lucrări de geografie, de etnografie şi de istorie naturală; au fost studiate limbile regionale, s-au alcătuit gramatici şi dicţionare... În toate aceste iniţiative, perspectiva utilitară a primat asupra oricărei alte consideraţii;

interesa mai puţin ştiinţa, cât aplicaţiile ei, tehnicile şi îndemânarea. Ca şi în Spania, s-a dorit ca exploatatorii să înveţe cum să îmbunătăţească culturile şi creşterea animalelor; s-a planificat deschiderea de ateliere pentru toarcerea lânii şi a bumbacului în care şomerii să primească locuri de muncă, eliminându-se cerşetoria. Episcopul de Quito, José Pérez Calama, a dat sfaturi despre cum trebuia coaptă pâinea şi pentru instalarea latrinelor în fiecare casă[397]; guşa făcea ravagii în valea Magdalena, dar s-a observat că indienii nu erau afectaţi: oare modul de viaţă să fi fost o cauză? S-a oferit o recompensă autorului celui mai bun memoriu pe această temă.

Învăţământul, la toate nivelurile, reţinuse atenţia autorităţilor. Era important ca toţi copiii să înveţe să citească, chiar şi cei mai săraci, şi să li se ofere o meserie. Au fost încurajate alfabetizarea şi crearea şcolilor elementare, au existat preocupări pentru formarea specialiştilor, ceea ce ridica problema învăţământului superior, problemă devenită presantă după expulzarea iezuiţilor. Pretutindeni se făceau eforturi de reducere a ponderii disciplinelor tradiţionale — teologia, metafizica, dreptul roman[398]... — şi pentru introducerea materiilor noi: matematicile, fizica, ştiinţele naturale, jurisprudenţa... Obiectivul era să se dea prioritate materiilor susceptibile să asigure un loc de muncă studenţilor. Caballero, arhiepiscop şi vicerege de Bogotá, a rezumat ideea reformelor în derulare: trebuiau formaţi oameni care să ştie să opereze cu regulile de calcul şi compasul, şi nu să ţină disertaţii despre raţiunea de a fi şi substanţă. La Bogotá s-a dorit a se crea o universitate publică, dar dominicanii s-au opus: ei înţelegeau să exercite un drept de control — dacă nu un monopol — asupra învăţământului şi a conţinutului său. Sistemul lui Aristotel a fost unanim condamnat, reproşându-i-se că îi abrutiza pe elevi cultivându-le gustul abstracţiunilor şi al verbalismului — cearta universaliilor, raţiunea de a fi, silogismul... — şi că era străin de mişcarea ştiinţifică a secolului. Rămâneau fideli tomismului, dar integrând elemente din filosofia lui Descartes, Bacon, Gassendi, Newton, implicit Condillac. S-a adoptat o filosofie eclectică — precum s-a autonumit curentul filosofic — al cărui promotor în Mexic a fost Díaz de Gamarra şi care-şi trăgea sevele din filosofia tomistă şi din autorii moderni[399]. Inchiziţia nu părea să se emoţioneze în faţa acestor inovaţii. La Bogotá, Mutis studia din 1773 sistemul lui Copernic şi a fost denunţat la Sfântul Oficiu, denunţ în urma căruia el a trebuit să se explice, în faţa publicului, în capela colegiului din Rosaire! Nu a fost un caz izolat. Humboldt avea să sublinieze, la sfârşitul secolului, progresele realizate în Lumea Nouă în cursul anilor precedenţi, şi avea să schiţeze Carta Culturală a Americii spaniole: „Mi s-a părut că a existat o tendinţă acută pentru studiul aprofundat al ştiinţelor, în

Mexic şi la Santa Fé de Bogotá, mai mare aplecare pentru litere şi tot ceea ce putea flata o imaginaţie aprinsă şi vie la Quito şi la Lima, mai multă lumină asupra relaţiilor politice ale naţiunilor, vederi mai largi asupra statutului coloniilor şi metropolelor la Havana şi la Caracas.".

Bilanţul reformismului în America a părut pozitiv, la modul global, atât din punct de vedere economic, cât şi în ceea ce priveşte starea culturii. Revoltele din 1780 au determinat Spania să procedeze cu mai puţină grabă şi cu un plus de moderaţie. Au fost păstraţi intendenţii, dar au trecut sub autoritatea viceregilor, ei înşişi aleşi în funcţie de loialitatea faţă de Coroană şi de convingerile reformatoare. Revillagigedo, în Mexic, şi Caballero y Góngora, în Noua Granada, au fost reprezentativi pentru această voinţă de a continua opera reformelor, cu modificări impuse de circumstanţă. Au fost făcute câteva concesii creolilor, dar, în esenţă, au rămas fermi pe poziţii: gestiune directă asupra monopolurilor, dezvoltare economică şi combaterea interlopei. Rezultatele au fost mai mult decât încurajatoare. Veniturile pe care Spania le scotea din Noua Granada în 1772 se ridicau la 950 mii de pesos, şi au atins 2 milioane şi jumătate la sfârşitul perioadei coloniale[400]. Media anuală a exporturilor totale către Spania se situa atunci la 34 milioane de pesos, peste jumătate provenind din Mexic şi din Cuba şi constând din metale preţioase şi produse coloniale. În 1788, Floridablanca estima că acest comerţ al Spaniei cu America se triplase faţă de începutul secolului[401]; ele încurajau cultivarea produselor tropicale (cacao, cafea, tutun, bumbac, zahăr...) ce erau trimise în Spania, de unde erau redistribuite în restul Europei; pentru produsele manufacturiere, coloniile trebuiau să se aprovizioneze în Spania. E adevărat că această expansiune era profitabilă mai ales pentru Spania. Se aşteptau ca din ce în ce mai multe colonii să fie complementarele, şi nu concurente metropolei. Autorităţile nu s-au sustras[402].

Aceasta a fost logica exclusivităţii pe care Spania a înţeles să o impună şi să o facă respectată cu o eficacitate sporită. Creolii o ştiau şi se plângeau de ea. Pe acest fundal izbucnesc revoltele din 1780. Iniţiatorii lor au avut tendinţa de a respinge în bloc tot ceea ce venea din Spania: fiscalitatea, dar şi reforma universitară ce privilegia ştiinţele în detrimentul teologiei tradiţionale[403], impietatea şi imoralitatea, etc. Autoritarismul puterii a provocat un şoc. Ca reacţie faţă de o modernizare forţată, creolii şi-au reafirmat ataşamentul faţă de tradiţie până la forme dintre cele mai anacronice. Aşa-numita dispută a Lumii Noi a contribuit la amplificarea neînţelegerilor, nu doar între Spania şi coloniile ei, ci şi între Europa Luminilor şi America. În ultimele trei decenii ale secolului al XVIII-lea, anumite opere au părut să pună la îndoială resursele naturale de pe continentul american

şi capacităţile intelectuale pe care le deţineau locuitorii lui. În viziunea lor, continentul american era defavorizat de natură, totul era debilitant acolo şi antrena degenerarea fiinţelor vii, inclusiv a oamenilor ce-l locuiau. Aceştia erau loviţi de o indolenţă ce-i făcea inapţi să înţeleagă cele mai înalte concepţii intelectuale şi culturale. Buffon dăduse semnalul, scriind, spre exemplu, că animalele din Lumea Nouă erau mai mici decât cele din alte părţi, şi că în America natura era mai puţin benefică. Cornelius de Pauw[404], abatele Raynal[405]şi William Robertson[406] au sistematizat aceste idei împotriva cărora americanii reacţionau violent, considerându-le nişte tentative de denigrare şi de umilire a patriei lor. În *Însemnări despre Virginia* (1785), Thomas Jefferson le-a dat replica acestor detractori şi a încercat să demonstreze că, dimpotrivă, continentul american era foarte bogat şi mult mai favorizat, din toate punctele de vedere, faţă de Europa. În această apărare a Americii, el a fost precedat de către unii dintre iezuiţii expulzaţi în 1767, în special de P. Clavijero[407]. Santa Cruz y Espejo, José Francisco de Caldas şi alţii, au remarcat şi ei sfidarea pe care Europa Luminilor o aruncase Lumii Noi. Dincolo de amorul-propriu rănit se făcea remarcat, în unele dintre aceste apologii, un efort de a interpreta trecutul colonial şi chiar de a revendica aportul primilor locuitori; creolii erau astfel invitaţi să ia poziţie împotriva metropolei, valorificând moştenirea lăsată de indienii înfrânţi. Una dintre consecinţele neaşteptate ale Luminilor a fost aceea că i-a determinat pe creoli să-şi conştientizeze originalitatea.

Societatea colonială

În secolul al XVIII-lea, populaţia Americii spaniole, care scăzuse neîncetat de la cucerire, a crescut din nou, ajungând la circa 17 milioane. Creşterea demografică — cam 7 milioane de la începutul şi până la sfârşitul secolului — s-a explicat atât prin natalitatea ridicată, cât şi prin fenomenul emigrării. În ciuda foametei, a sărăciei şi a molimelor[408], raportul dintre naşteri şi decese a rămas constant unul pozitiv, în toate straturile societăţii. Locuitori din Canare şi din peninsulă au emigrat în America bucuroşi, atraşi de dezvoltarea economiei şi a comerţului, însă numărul lor nu pare să fi fost prea mare, nedepăşind 6 000 în total. În schimb, s-au înmulţit sclavii negri. Traficarea lor a adus circa 600 000 de-a lungul secolului, fără a-i pune la socoteală pe cei ajunşi în America prin contrabandă.

Populaţia era inegal repartizată. Multe zone rămăseseră aproape pustii, sau foarte slab populate, în timp ce altele s-au populat rapid. A fost cazul zonelor Rio de la Plata şi Venezuela. Nu putem acorda toată încrederea recensămintelor făcute în secolul al XVIII-lea, pe de o parte din cauza dificultăţii materiale pe care

Lumea Nouă în 1785

o implica o astfel de sarcină — în munţi nu au fost recenzaţi mulţi dintre indieni —, pe de altă parte din cauza tendinţei locuitorilor de a subevalua cifrele: taxele de botez erau foarte mari şi, de aceea, indienii ezitau să-şi declare copiii. Mexicul, cu aproape 7 milioane de locuitori, surclasa toate celelalte ţinuturi, urmat la mare distanţă de viceregatul din La Plata, cu puţin peste 2 milioane de locuitori, de America Centrală (1,5 milioane), Perú (sub 1,5 milioane), Chile (puţin sub un milion), Noua Granada (1,3 milioane), Venezuela şi Antile, aproape la egalitate (între 800 000 şi 850 000 de locuitori) şi, în sfârşit, reşedinţa Quito (500 000). Spaniolii şi creolii bogaţi se instalau de preferinţă în oraşele ce cunoşteau o dezvoltare spectaculoasă. Cu aproape 120 000 de locuitori, în 1790, Mexico era cea mai mare aglomerare urbană din întreaga Americă. În aceeaşi perioadă, La Havana, Lima, Cuzco, Santiago de Chile, aveau fiecare în jur de 50 000 de locuitori. Buenos Aires, Caracas, Quito, Bogotá şi La Paz nu depăşeau 30 000.

Componenţa acestei populaţii era dintre cele mai diverse, incluzând numeroase categorii rasiale şi sociale: funcţionari, ecleziastici şi comercianţi spanioli ce poposeau o perioadă mai mult sau mai puţin îndelungată în America, creoli băştinaşi, indieni, negri — sclavi sau eliberaţi — şi toate tipurile imaginabile de metişi[409]. Numărul metişilor a crescut de cinci ori în secolul al XVIII-lea, reprezentând doar ei un sfert din totalul populaţiei. Aceşti metişi constituiau uneori elementele unei clase de mijloc, dar, cel mai adesea, formau un proletariat urban ce nu dispunea de venituri constante. Se considerau superiori negrilor şi indienilor, cu toţii fiind ţinta dispreţului şi a prejudecăţilor creolilor. În fond, prestigiul albilor venea din faptul că societatea colonială se definea prin raportare la ei: cu cât aveai mai mult sânge european, cu atât erai mai apreciat; diferenţele de avere erau importante, dar nu se făceau decât după ce se operau diferenţierile pe scara valorilor. De aceea exista tendinţa de a se vorbi mai degrabă de caste, decât de clase sociale, caste care se urmăreau şi se invidiau reciproc.

Indienii nu reprezentau jumătate din întreaga populaţie (46%). Densitatea cea mai mare se înregistra în Mexic, în America Centrală şi în Anzi. În secolul al XVIII-lea au fost numeroşi cei care şi-au părăsit triburile şi au lucrat ca *peones* în mine şi pe exploatările agricole. Totuşi, majoritatea lor trăia grupată în districte ce le fuseseră rezervate, supuse unor şefi ce serveau drept intermediari în relaţiile cu administraţia colonială, la rândul ei reprezentată de *corregidores*. Din secolul al XVI-lea, Spania a promulgat o legislaţie menită să-i protejeze pe indieni împotriva abuzurilor şi a uzurpărilor venite din partea colonilor. În fiecare Auditoriu, un magistrat special, protectorul indienilor, era însărcinat să vegheze la aplicarea acestor legi. Realitatea era cu totul alta. Indienii continuau să fie

exploataţi în fel şi chip, prin tributul cuvenit regelui şi pe care trebuiau să-l plătească în monede, prin taxele pe care le cereau preoţii pentru botez, căsătorie, înmormântare, sau pentru reparaţiile bisericii şi, în fine, prin alte tributuri. În special două dintre acestea erau grele şi abominabile: *repartimientos* şi munca forţată. *Repartimientos* nu erau altceva decât vânzările forţate. La începuturi, s-a urmărit acoperirea insuficienţelor din comerţul local prin furnizarea către indieni a unor articole de primă necesitate. *Corregidores* ce au primit această sarcină au văzut în ea posibilitatea de a-şi completa veniturile şi de a se îmbogăţi considerabil, obligându-i pe indieni să cumpere la preţuri mari nişte articole absolut inutile: ochelari, ciorapi de mătase, stampe...; s-a semnalat chiar cazul unui *corregidor* care, pe la 1770, pretindea să vândă indienilor cărţi precum *Philotea* a lui Francisc de Sales, *Ciropedia* a lui Xenofon sau operele complete ale lui Feijoo! Aceste vânzări forţate i-au împins pe mulţi dintre indienii din zona superioară a Perú să-l urmeze pe Tupac Amaru în rebeliunea lui. De altfel, în urma acestei revolte, intendenţii au interzis definitiv această practică, în 1784.

Teoretic, în secolul al XVIII-lea, după abolirea *encomienda*, munca forţată şi corvezile nu mai aveau o existenţă legală; indienii erau liberi din acel moment să se angajeze în mine, în fabrici, sau pe plantaţii pe un salariu negociat cu angajatorii. Practic, cu complicitatea şefilor indieni, a *corregidores* şi a magistraţilor, munca forţată a continuat. Una dintre formele indirecte cele mai eficace a fost cea pe care proprietarii de mine din Mexic au pus-o la punct: au deschis la locurile de muncă magazine din care lucrătorii îşi procurau ceea ce aveau nevoie pentru ei şi pentru familia lor (untdelemn, porumb, spirtoase etc.). Preţurile practicate erau mult mai ridicate decât în satele cele mai apropiate, dar patronii au făcut în aşa fel încât să elimine orice concurenţă; facilitau cumpărarea consimţind să se dea avansuri din salarii. Pentru a-şi plăti datoriile, indienii erau obligaţi să lucreze peste termenul prevăzut în contract. Pe la sfârşitul secolului, viceregii s-au străduit să combată această practică: ei insistau că indienii trebuiau să-şi primească salariile regulat şi în monede, nu în natură, nici în bonuri de schimb pentru magazine; patronii nu trebuiau să acorde mai mult de două treimi din salarii... În lipsa controlului şi a sancţiunilor, aceste dispoziţii au rămas cel mai adesea literă moartă[410].

Acolo unde se extinseră culturile speculative (cacao, cafea, trestie de zahăr...), aşa cum era cazul în Noua Granada sau în Venezuela, colonii au încercat să-şi extindă exploatările, alungându-i pe indieni de pe pământurile lor (*resguardos*). *Resguardo* era o formă de concesionare ce garanta indienilor o securitate relativă, ferindu-i de nevoile cele mai elementare. În regiunea Zipaquira, salinele aduceau venituri ce le permiteau să-şi plătească tributul. Coroana rămânea, teoretic,

proprietatea *resguardos*; indienii nu aveau decât uzufructul. Creolii şi metişii au făcut, deci, presiuni asupra administraţiei, primii pentru a-şi creşte domeniile, ceilalţi pentru a-şi recăpăta terenurile de care au fost deposedaţi. Au făcut presiuni şi asupra agenţilor regelui pentru a obţine noi terenuri, argumentând cu diminuarea numărului indienilor şi cu interesul pe care-l prezenta extinderea culturilor. În 1776, magistratul Moreno y Escandón, totuşi un protector al indienilor, s-a lăsat convins: plănuia să-i strângă la un loc pe indieni, astfel încât să elibereze pământuri ce puteau fi vândute creolilor şi metişilor, în ciuda reticenţei altor reprezentanţi ai autorităţii coloniale, puţin dispusă a ceda la toate exigenţele albilor.

În cursul secolului al XVIII-lea, situaţia Indiilor părea să fi devenit şi mai precară, ceea ce ne permite să înţelegem numărul şi violenţa reacţiilor, dintre care cea mai semnificativă a fost revolta lui Tupac Amaru, în 1780, îndreptată împotriva albilor, în general, dar în special împotriva creolilor. De fapt, creolii, mai mult decât spaniolii veniţi din metropolă, au fost cei care au dominat viaţa economică şi socială din America. Creolii şi funcţionarii aveau o părere foarte proastă despre indieni. Erau departe iluziile pe care şi le făcuseră imediat după cucerire unele medii religioase, şi era la fel de departe şi mitul „bunului sălbatic". Până şi cuvântul „sălbatic" şi-a pierdut sensul originar — om care trăieşte în păduri —, căpătând o semnificaţie peiorativă: sălbaticii erau văzuţi acum ca nişte fiinţe refractare la viaţa în societate, incapabili să se adapteze la civilizaţie. „Ar trebui ca Atotputernicul să facă un miracol, pentru ca aceşti indieni să devină nişte creştini şi nişte supuşi ai Coroanei!", exclama, în 1786, viceregele Mexicului, Bernard de Gálvez. Reprezentanţii creolilor Luminilor spuneau acelaşi lucru. Unul dintre cei mai eruditi, Caldas, îi califica pe indieni drept nişte proşti, barbari, şi fiinţe feroce, care nu ştiau decât să vâneze şi să pescuiască şi nu cunoşteau altă lege decât datina. Singurele lor virtuţi erau că nu aveau cunoştinţă despre unele dintre viciile populaţiei civilizate; chiar existenţa lor era percepută ca o ameninţare permanentă. O astfel de stare de spirit nu-i putea pregăti pe creoli în aşa fel încât să vadă în indieni nişte compatrioţi.

Negrii constituiau o a doua mare componentă a populaţiei americane. Comerţul cu sclavi a adus un număr din ce în ce mai mare, spre a servi drept mână de lucru pentru plantatorii de cacao, de cafea şi de trestie de zahăr din Antile, din Noua Granada, şi din Venezuela. În 1792, reprezentau peste jumătate din populaţia Cubei. Ocuparea insulei de către englezi, în 1761, deşi de scurtă durată, a fost decisivă: în unsprezece luni s-au adus tot atâţia sclavi negri cât în cei cincisprezece ani precedenţi. Sclavii ajunseseră deja şi în oraşe, ca servitori ai creolilor bogaţi şi ai ecleziasticilor. În 1789, Spania a promulgat un cod negru

care, după cum credea Victor Schoelcher, ar fi fost cel mai bun dintre toate cele existente. Sclavul era definit în el nu ca un obiect, ci ca un membru al unei clase aparte a speciei umane. De aici decurgea una dintre cele mai mari solicitudini venite din partea legislatorului: lucrul trebuia adaptat în funcţie de vârstă, de puterea şi sexul sclavilor. Trebuia evitat să se dea sarcini prea grele oamenilor de peste 60 de ani, sau sub 17 ani; pe plantaţii, o colibă specială trebuia afectată spre a folosi drept infirmerie, în caz de boală sau de accident, etc. Astfel de dispoziţii au încercat să îmbunătăţească tratamentul rezervat sclavilor, dar nu-i puteau face să uite duritatea condiţiei servile. În ultimii ani ai secolului, au fost numeroşi sclavii ce au fugit în păduri, unde s-au organizat în bande, ameninţare permanentă pentru exploatatori şi pentru întreaga societate colonială.

Albii se aflau în vârful piramidei sociale. Exceptând viceregatul La Plata, erau minoritari în rest. Două categorii se înfruntau tot mai mult: creolii şi peninsularii, dintre care unii au sfârşit prin a se fixa definitiv în America, dar care, majoritatea, se întorceau în Spania după câţiva ani. Cuvântul „creol" a apărut la sfârşitul secolului al XVI-lea pentru a-i desemna pe albii născuţi şi crescuţi în Indii, dar sensul era peiorativ pe atunci: creolii erau asimilaţi cu metişii şi cu mulatrii. De aceea erau şi acuzaţi că formau o plebe mizerabilă, josnică, capabilă de orice[411]; dar se considera că faptul de a se fi născut în America îi plasa într-o stare de inferioritate fizică şi morală faţă de spaniolii peninsulei. La acel moment, creolii le reproşau spaniolilor mai ales că vroiau să-i priveze de beneficiile cuceririi. Este adevărat că nu toţi conchistadorii făcuseră avere. Mulţi dintre ei, la fel ca şi descendenţii lor, au dus o existenţă precară, iar pentru asta îi făceau responsabili pe spaniolii din peninsulă. Cu timpul, acest sentiment s-a accentuat. Din 1667 datează prima expunere sub formă de incriminare pe care creolii o aduceau Spaniei[412]. În 1707–1708, un călător francez sublinia „ucigătoarea antipatie" dintre cele două grupuri[413]. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, rivalitatea a izbucnit la lumina zilei.

Creolii îi reproşau Spaniei că i-a eliminat din funcţiile cele mai prestigioase şi mai lucrative. În Biserică, în administraţie şi armată, posturile de responsabilitate erau atribuite sistematic peninsularilor, iar creolii ar fi preferat ca cel puţin jumătate dintre aceste funcţii să le fie rezervate[414]. În fapt, încă de la începuturi, Coroana s-a dezis de oligarhia creolă care deţinea teritorii imense şi puteri extinse în municipalităţi *(cabildos)*. Pentru a reechilibra situaţia şi pentru a-i împiedica pe indieni să scape oricărui control, Coroana a numit în posturile-cheie nişte oameni de încredere — aproape întotdeauna erau peninsulari — cu misiunea de a face să prevaleze prerogativele sale şi autoritatea statului. În ciuda acestor pre-

cauţii, prelaţi, viceregi, *corregidores* şi magistraţi, sfârşiseră prin a se alătura creolilor în problemele de oarecare importanţă; ca de exemplu, închideau voluntar ochii de fiecare dată când cei din urmă violau legile menite să asigure indienilor un minimum de garanţii. Între unii şi ceilalţi s-au înnodat relaţii de solidaritate, de interes — inclusiv de complicitate — şi de rudenie. Cu atât mai dur resimţită a fost revigorarea decisă de Bourboni şi pusă în aplicare energic în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Guvernarea avea impresia că aceşti creoli se opuneau unor reforme pe care ea le judeca drept necesare; creolii acuzau Spania că nu le recunoştea interesele legitime, că-i oprima şi că-i dispreţuia.

Situaţia varia în funcţie de domenii. Biserica a avut întotdeauna o influenţă decisivă în America. Ordinele religioase şi-au atribuit evanghelizarea populaţiilor: franciscani, dominicani, iezuiţi — până în 1767 —, augustini, s-au implantat adânc, nu doar în misiunile propriu-zise, ci şi în oraşe. În secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea, misionarii continuau să sosească din Europa, cu preponderenţă din Spania —, dar şi mulţi dintre creoli au intrat în rândul ordinelor, ceea ce a ridicat probleme în alegerea superiorilor. Călugării creoli acceptau cu greu să le fie preferaţi „străinii", cerând ca jumătate dintre aceste funcţii să le fie rezervate. În fond, ordinele religioase nu depindeau de stat, ceea ce ridica alte probleme. Spre exemplu, în rezervaţia lor din Paraguay, iezuiţii nu admiteau o altă autoritate decât a lor, iar această situaţie nu a fost străină de conflictul ce avea să ducă la dizolvarea Companiei, în 1767.

În ceea ce priveşte clerul laic, situaţia era diferită. În virtutea patronajului universal asupra Bisericii din Indii, pe care papalitatea i l-a acordat de la începuturi, Coroana era singura care făcea numirile în funcţii ecleziastice. Biserica din America nu a avut, precum cea din Spania, un trecut medieval care să-i permită să acumuleze bunuri imobiliare şi donaţii; dijmele erau mai mici şi prost încasate. În ciuda acestor rezerve, cele nouă arhiepiscopii[415] şi cele treizeci şi patru de dioceze din America dispuneau de venituri substanţiale[416] şi se bucurau de un prestigiu, de o autoritate morală şi de o influenţă socială considerabile. Tendinţa spre regalism, latentă dintotdeauna, mai accentuată sub Bourboni, a determinat Coroana să susţină subordonarea puterii ecleziastice la puterea civilă: clerul trebuia să colaboreze cu guvernarea pentru a introduce progresul şi Luminile în America; se aştepta de la el să sprijine iniţiativele guvernării, deci era important să fie bine aleşi titularii principalelor funcţii. Criteriile de selecţie au dat, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, următoarele rezultate: 56,8% dintre episcopi au fost peninsulari, 43,1% creoli, în schimb, două treimi dintre abaţii din catedrale erau creoli. Pe de altă parte, trei

sferturi dintre episcopii americani proveneau din rândurile clerului laic; 72% aveau doctorat — mai ales în teologie — obţinut fie într-o universitate spaniolă (46% dintre ei), fie într-o universitate americană (53%)[417]. Deci spaniolii erau mai numeroşi decât creolii în ierarhia ecleziastică, însă dezechilibrul nu are nimic uimitor, ci se justifică uşor prin dorinţa Coroanei de a conta pe nişte episcopi loiali şi bine pregătiţi pentru misiunea lor apostolică şi politică.

În înalta administraţie, viceregii şi intendenţii erau aproape toţi spanioli dar, sub ei, erau destui creoli. În 1778, de exemplu, din cei 9 auditori de la Lima, 8 erau creoli, iar 5 chiar născuţi în oraş. Gálvez considera situaţia anormală şi periculoasă: magistraţii nu puteau fi judecători şi partide separate. Pentru a contrabalansa influenţa pe care o deţineau creolii în societatea colonială era necesar să fie numiţi în America nişte magistraţi străini de ţară. Era aspectul esenţial. Chiar admiţând că numărul spaniolilor din posturile de responsabilitate ar fi fost mai mare decât al creolilor, nu trebuie uitat că, pe ansamblu, America era mai degrabă subadministrată. S-a văzut că recrutarea miliţiilor locale modificase în profunzime compoziţia armatei Indiilor; la sfârşitul secolului era formată majoritar din creoli, iar situaţia era valabilă atât pentru cadre, cât şi în cazul trupelor. Dacă adăugăm că toate municipalităţile erau considerate drept o oligarhie creolă, cu atât este mai demn de admiraţie că Spania şi-a putut menţine autoritatea în America pentru o perioadă atât de îndelungată şi cu mijloace atât de puţine. Oligarhia creolă, o minoritate formată din mari proprietari şi exportatori[418] îşi simţea ameninţată poziţia socială ca urmare a consolidării puterii regale.

Această oligarhie era însufleţită de un spirit de castă ce-o împingea să-şi apere puterea şi privilegiile în orice împrejurare, chiar dacă erau deja anacronice. De fiecare dată când funcţionarii spanioli s-au străduit a introduce mai multă mobilitate în acea societate închisă, oligarhia se revolta, căci se considera înşelată, denigrată, umilită. Câteva exemple, printre altele, permit să evaluăm deschiderea spirituală a creolilor şi a spaniolilor. În 1764, Sebastián Miranda — tatăl lui Francisco de Miranda —, originar din Canare, proaspăt instalat în Venezuela, a fost desemnat căpitan în miliţii. Nobilii spanioli s-au scandalizat: cum îndrăznea acest negustor, acest parvenit, să se plimbe îmbrăcat cu aceeaşi uniformă pe care o purtau „oameni superiori lui prin calităţi şi prin puritatea de sânge?" În ciuda susţinerii venite din partea autorităţilor spaniole, Miranda a preferat să renunţe. În 1792, avocaţii din Caracas au decis să se reunească într-un colegiu în care, pentru a deveni membru, trebuia să fii „vechi creştin, nepătat de orice amestec rasial — cu negri, cu mulatri, sau cu alte caste analoge —, trebuia să nu descinzi din mauri, evrei, nici părinţi proaspăt convertiţi la credinţa noastră catolică". De

această dată, funcţionarii spanioli au fost cei care au căzut de sus: se vedeau înapoi, în secolul al XVI-lea. În 1796, un decret îi autoriza, în schimbul banilor, pe metişii bogaţi, să exercite unele funcţii, sau să obţină unele demnităţi care până atunci le fuseseră interzise; era un mod de a lupta împotriva discriminărilor rasiale prin obţinerea unor încasări fiscale... *Cabildos* din Caracas şi din Maracaibo au adresat regelui un protest plin de indignare la adresa funcţionarilor spanioli care „îi protejau deschis şi în mod scandalos pe mulatri, pe oacheşi («cu pielea închisă») şi tot soiul de lepădături (*toda gente vil)*, cu scopul de a scădea consideraţia datorată vechilor familii, distinse şi onorate".

Oligarhia creolă — un grup mic — se agăţa de privilegiile moştenite din trecut. Ce avea ea în comun cu miile de albi săraci, fără pământuri, acoperiţi de datorii, care duceau o existenţă mizeră? Totuşi, aceşti albi săraci erau prea mândri ca să lucreze şi îi priveau de sus pe metişi, pe mulatri, pe negri şi pe indieni... Fiecare dintre aceste categorii se credea ameninţată de celelalte. Tocmai de aici venea vigoarea puterii coloniale. Spania era singura în măsură să garanteze ordinea şi siguranţa, iar oligarhia creolă ştia acest lucru, oricare ar fi fost plângerile împotriva patriei mame. De aceea nici nu se gândea să urmeze exemplul colonilor englezi ai Americii de Nord. Era prea devreme. Pentru ca ea să se poată separa de metropolă, erau necesare circumstanţe excepţionale, precum avea să fie criza iniţiată de invazia napoleoniană în Spania.

DE LA LUMINI LA ROMANTISM

Am definit, odată cu alte probleme, perioada ce a cuprins domnia primilor trei Bourboni, drept Secolul Luminilor, prin analogie cu transformările ce au afectat atunci cea mai mare parte a Europei. Comparaţia este justificată. După cum am încercat să arătăm, Spania nu a rămas ferită de evoluţia ce avea loc atunci în economie, în politică, şi în viaţa culturală a lumii occidentale. Şi ea s-a adaptat la timpurile moderne, dar a făcut-o în ritmul ei şi într-un mod specific. Nu ne rămâne decât să răspundem la trei întrebări: ce sens se dădea Luminilor în Spania secolului al XVIII-lea? Cum au fost primite schimbările introduse de reformatori? Ce imagine oferea Spania Europei, despre sine înseşi?

Ambiguitatea Luminilor

Critica, conform lui Kant, este calitatea unei judecăţi ajunse la maturitatea ei: „Secolul nostru este un veritabil secol al criticii, căruia trebuie să i se

spună totul. Religia, prin sacralitatea ei, şi legislaţia, prin măreţie, pretind inutil să i se sustragă. Prin acest lucru ele nu fac decât să atragă asupra lor legitime bănuieli: şi nu mai pot pretinde de la această sinceră apreciere ceea ce raţiunea nu acordă decât pentru ceea ce a putut fi susţinut într-o examinare liberă şi publică." Se recunoaşte inspiraţia din *Aufklärung*, pe care însuşi Kant o definea drept starea de spirit ce se eliberează de sub orice tutelă, care nu se lasă împărţită, şi care nu se mai mulţumeşte cu cuvintele. Din acest punct de vedere, spaniolii luminaţi din secolul al XVIII-lea nu mergeau atât de departe precum filosofii francezi, nepunând în cauză nici puterea absolută, nici religia. Istoricii au ieşit din impas, vorbind despre Iluminismul catolic (*ilustración católica*). Reformatorii denunţau superstiţiile, devoţiunile populare, formele spectaculare de pietate, ignoranţa şi parazitismul călugărilor, dar critica lor se oprea la porţile sacrului; nu printre ei se aflau ateii sau liber-cugetătorii. Erau anticlericali, dar nu antireligioşi. Doreau o religie epurată de elementele discutabile, o religie precum cea recomandată de Erasm, situându-se, astfel, pe o linie ce-şi avea rădăcinile profunde în Spania, la discipolii lui Erasm, şi la umaniştii secolului al XVI-lea, prelungindu-se până la Unamuno şi la krausiştii din secolele al XIX-lea şi al XX-lea. Era o formă de puritanism — în Spania secolului al XVIII-lea se vorbea despre jansenism, ceea ce, în sens propriu, este inexact — devotat celei mai profunde inspiraţii religioase, dar stingherit de unele manifestări exterioare ale cultului, de fastul ceremoniilor şi de autosuficienţa Bisericii. În religie, ca în orice domeniu, reformatorii spanioli s-au dorit nişte oameni moderaţi. Expresia îi aparţine lui Cadalso, autor al *Scrisorilor marocane*, ce datorează mult *Scrisorilor persane* ale lui Montesquieu. Cadalso adăuga — ceea ce, în Spania epocii sale şi a secolului al XIX-lea, era perfect verificat — că o asemenea atitudine nu era deloc confortabilă, căci deveneai suspect pentru extremiştii din cele două grupuri.

Iluminiştii au reţinut exemplul benedictinului Feijoo (1676–1764), propovăduitor înzestrat ce şi-a petrecut viaţa combătând superstiţiile şi prejudecăţile şi predicând în Spania cele mai recente descoperiri ale ştiinţei moderne, fără a înceta să profeseze un sincer ataşament faţă de catolicism. Feijoo a fost foarte citit în Spania şi în America Spaniolă. În 1765, Campomanes a încurajat publicarea operelor sale complete în paisprezece volume in-quarto. Punându-şi întrebări asupra cauzelor înapoierii ştiinţifice a Spaniei, Feijoo sublinia prejudecăţile împotriva a tot ce era nou sau care venea din străinătate, în special împotriva filosofiei moderne, o filosofie ce se reducea doar la cartezianism sau, mai exact, la o caricatură a cartezianismului. Prejudecata faţă de filosofia lui Descartes a generat condamnarea în bloc a oricărei ştiinţe moderne.

Feijoo nu era un admirator necondiţionat al lui Descartes, ci l-a apreciat just: „Chiar dacă, în anumite privinţe, Descartes a raţionat greşit, el i-a învăţat pe mulţi filosofi să raţioneze corect, ceea ce este meritul marilor opere; adevărul ansamblului triumfă asupra inexactităţii detaliilor"; să te opreşti asupra detaliilor, uitând ansamblul, înseamnă a comite o eroare de raţionament. Descartes nu a fost nici fondatorul, nici singurul reprezentant al acestui mecanism, însă el l-a impus publicului cultivat. Filosofia lui a devenit un soi de punct de referinţă, la care trebuia să te raportezi şi pe mai departe, chiar şi când nu erai de acord. Feijoo a continuat afirmând că mecanismul expus de Descartes a fost fecund din punct de vedere ştiinţific. Nu era vorba despre aderarea la o teorie metafizică, ci despre o metodă ce şi-a dovedit eficienţa: „Ni se cere doar să nu închidem ochii în faţa fizicii experimentale care, făcând abstracţie de orice teorie sistematică, pune accent pe efectele sensibile, şi nu pe cauze şi, atunci când este incapabilă să găsească acele cauze, se mulţumeşte să cunoască efectele pe cale experimentală." Metoda nu presupunea împărtăşirea întregii teorii carteziene. În fond, Feijoo a stabilit o distincţie între metodă şi teorie, aşa încât orice sistem filosofic putea fi abordat din două perspective diferite: ca doctrină şi ca metodă. Feijoo a lăsat a se înţelege că mecanismul, ca doctrină filosofică, era discutabil, dar că metoda mecanicistă era chiar demersul gândirii ştiinţifice, superioară aristotelismului. Scolasticii puteau trage foloase de pe urma acestei metode, fără a renunţa la doctrina lor. Ea le-a permis reformatorilor să concilieze fidelitatea faţă de Biserica Catolică şi voinţa de a nu se rupe de mişcarea ştiinţifică contemporană; critica se oprea în faţa tronului şi a altarului.

În calitate de curent de gândire, în secolul al XIX-lea şi în prima jumătate a secolului al XX-lea, i s-a reproşat iluminismului spaniol că a vrut să aducă din străinătate — în special din Franţa — instituţii, idei, şi o stare de spirit ce ar fi fost contrarii geniului şi tradiţiilor Spaniei. Reproşul nu se fonda pe baze obiective. Reformatorii au profesat, dimpotrivă, o profundă admiraţie faţă de trecutul ţării lor şi faţă de patrimoniul istoric, literar sau artistic. Au fost reeditaţi marii scriitori, reînnodând legătura cu opera umaniştilor şi contribuind la cristalizarea noţiunii de Secol de Aur. Îl vom recunoaşte cu uşurinţă pe Feijoo în acuzele aduse obişnuinţei de a se recurge frecvent la conceptul de tradiţie. „Adversarii noului, nota Feijoo, se declară descendenţii lui Aristotel, iar pentru a lovi îl dezaproba pe Descartes"; ei pretindeau că respectă tradiţia, dar uitau că, la vremea lui, şi Aristotel se rupsese de tradiţie, de aceea tomistă. A fi tradiţionalist, a refuza din principiu orice inovaţie, însemna condamnarea la stagnare. Feijoo începea o discuţie pe care avea s-o continue Unamuno, cu privire la noţiunea de *casticismo*,

expresie în care Marcel Bataillon vedea esenţa Spaniei. „Valorile castiliene — scria Unamuno — au sfârşit prin a deveni valori reprezentative pentru întreaga Spanie, dar asta nu înseamnă că ar fi şi nişte valori eterne"; să nu reţii despre Spania decât definiţia istorică ce i s-a dat în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, însemna a o cantona şi a o împiedica să evolueze. Apărarea lui *casticismo* închidea Spania în nişte structuri revolute. Cei care-şi făcuseră o profesiune de credinţă din apărarea tradiţiei nu se refereau, în realitate, decât la o parte a tradiţiei; ei pretindeau ca Spania să fie oprită la un anumit stadiu al evoluţiei sale, confundând substanţa Spaniei cu unul dintre avatarurile sale istorice.

Epoca Luminilor şi poporul

Iluminiştii au vrut să scoată Spania din încremenire şi să facă din ea o naţiune modernă, prosperă, şi demnă de trecutul ei. Au trecut la acţiune fără a-şi lua precauţii, convinşi fiind că hotărârea puterii era suficientă pentru a impune schimbările dorite. Dispreţuiau plebea, grosolană şi ignorantă, şi doreau sincer să asigure bunăstarea şi fericirea poporului, fără el şi, la nevoie, împotriva lui. Măsurile autoritare şi stângăciile au generat o ruptură între o parte a elitei şi popor. Disputa asupra teatrului demonstrează amploarea neînţelegerii. Reformatorii acordau mare interes teatrului şi credeau în virtuţile lui pedagogice, văzându-l ca un mijloc de a ridica nivelul cultural al naţiunii. Părerile lor erau explicite: „Teatrul este de o mare utilitate socială", scria Campomanes în 1766, „şi, sub pretextul divertismentului, el permite guvernării să inculce spectatorilor, prin tălmăcirea actorilor, lecţii de virtute şi de civism." Jovellanos publica, în 1790, *Memoria para el arreglo de la policía de los espectáculos y diversiones públicas,* în care expunea pe larg acest punct de vedere, cu următoarele rezerve:

– teatrul avea o funcţie pedagogică; el trebuia să inspire respectul faţă de Fiinţa Supremă şi faţă de religie, dragostea de patrie şi faţă de suveran, faţă de ierarhiile sociale, să îndemne la fidelitatea conjugală etc;

– totuşi, teatrul trebuia rezervat părţii înstărite a populaţiei, de aceea intrarea avea să fie plătită scump. Oare acest fapt îndepărta masele de teatru? Cu atât mai bine: pentru sărmanii care trăiau doar din sudoarea lor, timpul însemna bani, iar teatrul cel mai cast şi mai rafinat ar fi fost un divertisment inutil pentru ei. „Am spus că poporul nu are nevoie de spectacole; adaug că, pentru el, spectacolele sunt periculoase."

Nu ne va mira că o asemenea stare de spirit a declanşat reacţii. În fond, de la începutul secolului al XVII-lea, teatrul din Spania, şi în special cel din Madrid, a fost un divertisment popular. Este ceea ce îl diferenţiază de teatrul clasic francez

din aceeaşi epocă, ce se adresa unui public cultivat şi rafinat. Dramaturgii spanioli nu au prea făcut caz de reguli şi de unitatea de acţiune, de timp şi de loc. Ei au sacrificat analiza psihologică în favoarea intrigii ce trebuia să ţină spectatotul cu sufletul la gură până la deznodământ, multiplicau răsturnările de situaţie, preferând jocul de scenă şi maşinăriile. Acest gen de teatru — pe care autori precum Lope de Vega, Calderón şi alţii l-au ilustrat — îi oripila pe reformatori, considerându-l de prost-gust şi lipsit de interes social. Vroiau să-l înlocuiască cu un teatru mai fidel faţă de convenţii şi mai pedagogic. Pe această linie mergea, spre exemplu, Moratín, cu piese precum *El viejo y la niña, El sí de las niñas...,* sau Jovellanos, autor al unei comedii melodramatice, *El delincuente honrado,* care punea în scenă conflictul dintre legea ce interzicea duelul, şi morala socială, care cerea ca nobilul să-şi răzbune onoarea ultragiată. Din nefericire, acest gen de teatru lăsa indiferent marele public ce prefera piesele spectaculoase, sau opereta *(zarzuelas).* În 1765, guvernarea a decis să intervină. Un decret a interzis *autos sacramentales,* acele piese despre Sfânta Comuniune, jucate cu ocazia Sărbătorii Domnului. Pe lângă *autos,* era vizat şi teatrul popular. René Andioc rezuma astfel sensul acestei dispute: „Estetica propriu-zisă ocupă mai puţin loc decât morala socială în argumentaţia împotriva partizanilor teatrului «antiguo», şi aceasta ar fi suficientă pentru a demonstra că disputa estetică nu este decât unul dintre aspectele conflictului ideologic general. Ceea ce i se reproşează acestui teatru este, înainte de toate, că reflectă, şi prin urmare acreditează, o etică ce, la o primă abordare, apare ca o negare a tuturor valorilor lăudate de elita «luminată»"[419].

O parte a elitelor sociale s-a detaşat de miniştrii iluminişti. Amploarea reformelor vizate şi metodele utilizate pentru a le pune în practică se loveau de situaţiile deja consacrate, ceea ce s-a văzut în revolta împotriva lui Esquilache, în timpul căreia s-au conjugat opoziţia politică şi nemulţumirea poporului. Nu este lipsit de semnificaţie faptul că pretextul i-a fost oferit de un decret nepotrivit prin care se interzicea purtarea capei şi a pălăriei cu boruri largi, considerate emblematice pentru costumul spaniol[420]. În anii următori, s-a conturat o tendinţă pe care Ortega y Gasset o judeca drept plebeiană[421]. De obicei, poporul se străduia să imite aristocraţia; în Spania secolului al XVIII-lea, printr-o uimitoare subversiune a valorilor, o parte a claselor conducătoare s-a entuziasmat la moravurile populare. Fenomenul se prezenta sub trei aspecte: *majos,* cursele de tauri şi mirajul andaluz.

Termenul *majo* a apărut la începutul secolului al XVIII-lea şi-l regăsim în dicţionarul Academiei Spaniole, a cărui primă ediţie datează din 1732, cu această definiţie: individ care-şi dă aere de fanfaron; şi se aplica, în general, celor care

trăiau în cartierele mărginaşe ale Madridului. Termenul era, fără îndoială, unul peiorativ, desemnându-i pe „durii" din cartierele umile. Acestea erau personajele pe care, o jumătate de secol mai târziu, unii aristocraţi le luau drept model, adoptându-le ţinuta, vocabularul, pronunţia, îmbrăcămintea — o mulţime de broderii şi de culori —, atitudinea, o manieră de a se transforma în canalii şi de a se diferenţia de cei eleganţi, îmbrăcaţi după modă străină[422], şi de toţi cei cărora părea să le fie ruşine cu semenii lor, adică reformatorii. „*Majismo* apare în ultimă instanţă ca o formă latentă şi alterată de opoziţie faţă de centralismul şi totalitarismul Bourbonilor, ca expresie estetică, dacă se poate spune aşa, a unui tradiţionalism neavenit şi neputincios", nota René Andioc[423], care continua astfel: „Dacă unele elemente din înalta societate agreează să frecventeze şi să imite plebea din mahalale, nu este din cauza cine ştie cărui sentiment democratic [...], ci din cauză că ei regăsesc în comportamentul lui *majo* un pic din acea afirmare de sine, nu din acea negare a legii comune, care odinioară erau apanajul privilegiaţilor, înainte ca absolutismul să apară şi să le abolească[424]. Tot în aceeaşi perioadă, corida înceta a mai fi un sport aristocratic, devenind ceea ce este şi în zilele noastre: un spectacol riguros organizat în trei acte — intervenţia picadorilor călare, înfigerea banderilelor şi uciderea propriu-zisă, totul practicat de profesionişti a căror măiestrie le aducea notorietatea şi primea favorurile publicului ce se entuziasma în faţa unui Pepe Hillo, a unui Pedro Romero sau un Costillares. Reformatorii erau scandalizaţi de aceste lupte barbare, nedemne de un popor civilizat. „Prin ce aberaţie — se întreba Jovellanos — s-a ajuns ca această coridă să devină divertismentul poporului spaniol?" Costumul toreadorilor, care atrăgea atenţia prin culorile vii şi prin broderii, a fost numit, nu fără motiv, „veşmântul luminilor" (*traje de luces*). Semăna cu cel pe care-l purtau *majos,* ceea ce a contribuit la relansarea modei lui, după cum o dovedeşte şi un decret din 1784 ce denunţa mania pe care unele persoane din înalta societate o aveau, de a se deghiza, şi ziua şi noaptea, într-un fel nedemn de starea lor. Purtau cape grele, straie multicolore, încărcate de broderii ridicole. Acest costum, adăuga decretul, era folosit până atunci de ţigani, de contrabandişti, de *toreros* sau de măcelari; cu aceştia vroiau să semene oamenii pe care originea şi averea îi obliga să fie mai rezervaţi!

Aluzia la ţigani şi la contrabandişti trimitea şi la Andaluzia, ţara de unde venea corida şi *toreros;* la Ronda şi la Sevilla au fost construite primele arene din Spania. Astfel erau strânse laolaltă, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, toate ingredientele acestei Spanii pitoreşti care, înainte de a-l face pe Antonio Machado să roşească, la fel şi pe cei din generaţia 1898, semăna consternarea în rândurile

elitei luminate a secolului al XVIII-lea. Corida, ţiganii, *flamenco*, o Andaluzie pestriţă, Madridul mahalalelor în care opereta (*zarzuelas*), cupletele (*tonadillas*), serbările erau adulate, aceasta era Spania pe care o descoperea Goya când a sosit la Madrid, în 1775, anul în care unul dintre cei mai faimoşi *toreros* ai tututor timpurilor, Pedro Romero, şi-a început cariera. Artistul a zugrăvit pe cartoanele, în gravurile şi tablourile sale, tocmai această ţară a tauromahiei, a *majos* şi a divertismentelor populare. Tot aceeaşi ţară o aducea pe scenă şi Ramón de La Cruz, în acelaşi moment, autor de scenete ce evocau, nu fără maliţie, viaţa cotidiană, cu aspectele ei pitoreşti, cu defectele şi cu ridicolii ei: *majos* ce se dădeau drept fanfaroni, *petimetre* ce maimuţăreau moda străină, o Spanie aflată la polul opus celei pe care o visau miniştrii lui Carol al III-lea.

Către Spania romantică

Într-un alt registru, ultimii ani ai secolului al XVIII-lea au prefigurat o schimbare în modul în care Spania era receptată în Europa[425]. În afara graniţelor, Spania nu era cunoscută bine. În *Consideraţii asupra bogăţiilor Spaniei*, scrisă între 1722 şi 1728, Montesquieu se arăta sever în privinţa ei, deşi părea relativ bine informat. A citit autori spanioli, şi nu dintre cei minori: istoricul Mariana, filosoful Vives, Cervantes, Gracián... Montesquieu a fost o excepţie căci, în general, spaniolii erau fie erau puţin interesaţi de Spania, fie o judecau în funcţie de nişte criterii estetice şi filosofice exclusive, totodată nişte prejudecăţi ce datorau mult legendei negre. În cel mai bun caz, Spania era văzută ca o naţiune ce a oprit drumul arabilor, a salvat creştinătatea la Lepanto şi a descoperit o lume nouă unde şi-a răspândit civilizaţia, dar, cel mai adesea, se credea că ea s-a îndepărtat de mersul evoluţiei generale a Europei şi că s-a cufundat în fanatism şi în obscurantism. În 1774, s-a fondat o revistă, *La España literara*, cu ideea de a face cunoscute francezilor producţiile literare ale Spaniei, o ţară „poate mai puţin cunoscută chiar şi vecinilor ei, decât chinezilor". În ultimele trei decenii ale secolului, a avut loc o schimbare, când miniştrii luminaţi ai lui Carol al III-lea treceau — eronat — drept adepţi ai *filosofiei* şi ai Enciclopediei: Campomanes, Floridablanca şi, mai ales, contele de Aranda, au fost rapid asimilaţi drept nişte necredincioşi, nişte enciclopedişti, inamici ai Inchiziţiei şi ai iezuiţilor. De aceea a fost instructiv cazul *Enciclopediei metodice*. *Enciclopedia* lui Diderot era o iniţiativă mult prea angajată pentru a fi bine primită în Spania; tonul polemic şi militant, ca şi notele anticlericale şi antireligioase, îi şocau pe mulţi dintre cititorii din peninsulă. Casa Penckoucke a avut ideea de a publica o lucrare cu un spirit total diferit: *Enciclopedia metodică* era mai puţin angajată decât predecesoarea sa, ceea ce, pentru promotori, trebuia

să asigure o bună răspândire în Spania şi în ţinuturile ei americane. Debuturile au fost promiţătoare; cel dintâi care a subscris a fost inchizitorul general, iar cu o asemenea recomandare succesul părea garantat, aşa încât primele volume au fost bine primite. Lucrurile s-au schimbat odată cu cel de-al treilea, consacrat geografiei moderne. Nu se ştie de ce, editorii încredinţaseră redactarea articolului despre Spania unui obscur scriitoraş, Masson de Morvilliers, care nu a găsit nimic mai bun decât să-şi împăuneze expunerea despre geografie şi economie cu remarce despre guvernare, despre Inchiziţie, despre cursele cu tauri, despre dezvoltarea artelor, literelor şi a ştiinţelor. Spania — „un popor de pigmei" — făcea obiectul unor judecăţi sumare: „este, poate, naţiunea cea mai ignorantă din Europa"; Artele ei sunt palide, ca şi comerţul şi ştiinţele! În special una dintre frazele lui a reţinut atenţia: Ce-i datorăm Spaniei? Şi, de două, de patru, de zece secole, ce a făcut ea pentru Europa? A fost scânteia unui scandal uriaş. La 24 noiembrie 1783, *Enciclopedia metodică* a fost denunţată Inchiziţiei, iar volumele au fost confiscate. Ambasadorul Spaniei la Paris, contele de Aranda, a înaintat un protest pe lângă guvernarea franceză, care a suspendat imediat publicarea. Pentru Panckoucke asta însemna ruina însă, din fericire, măsura a fost amânată, dar vânzările din zona iberică erau definitiv compromise. Guvernarea spaniolă, în persoana lui Floridablanca — încă un adept al iluminismului! — nu a vrut să lase lucrurile aşa. L-a însărcinat pe episcopul Cabanilles, care locuia la Paris, să dea replica printr-un pamflet ce a fost publicat pe cheltuiala Ambasadei Spaniei la Paris.

Lucrurile nu s-au oprit aici. Academia spaniolă a scos la concurs, în 1785, tema următoare: apologia sau apărarea naţiunii, cu referire strictă la progresul ştiinţelor şi al artelor, deoarece, în acest domeniu, unii dintre autorii străini se înverşunaseră să-i întunece gloria. În câteva luni, Forner a redactat un memoriu pe acest subiect. Un spaniol exilat la curtea Prusiei, abatele Denina, a compus şi el un text pe această temă. Floridablanca a decis să tipărească discursul lui Denina în acelaşi timp cu *Apologia* lui Forner. Articolul lui Masson de Morvilliers a declanşat, astfel, o afacere de stat, şi a repus în cauză imaginea pe care Spania Luminilor începuse să şi-o construiască în Franţa. Totuşi, Spania nu a fost singură în această luptă. Este sugestiv faptul că memoriul lui Denina a fost citit în faţa Academiei din Berlin, în 1786. În Germania aveau loc schimbări şi a început a se discuta despre acea pretenţie a Franţei de a da tonul în materie de gusturi literare, despre tutela pe care şi-o arogase în Europa, şi pe care o exalta şi în 1783, în *Discours sur l'universalité de la langue française*, de Rivarol. Mulţi europeni se nelinişteau cu privire la ceea ce numim astăzi imperialismul cultural francez. Marile spirite refuzau să admită că acel clasicism francez ar fi

avut o valoare universală şi că trebuia să fie model unic. Ei sugerau că fiecare naţiune îşi are propriul geniu şi că producţiile literare erau demne de interes, chiar dacă nu respectau regula celor trei unităţi. Aici a fost chemată Spania ca întărire. În *Dramaturgia din Hamburg,* Lessing, spre a-şi sprijini teza împotriva hegemoniei culturale a Franţei, atrăgea atenţia asupra teatrului spaniol, luând exemple din opera lui Lope de Vega. Herder a procedat în acelaşi sens, reabilitând literaturile spaniole şi portugheze, dispreţuite pe nedrept, după opinia lui, ca neconforme criteriilor estetice franceze. El a tradus şi adaptat *romances* despre Cid şi mauri şi poemele lui Góngora, şi a manifestat interes pentru Cervantes. Graţie lui Herder, în Germania s-a produs o cotitură în ceea ce privea interpretarea Spaniei. Imaginii întunecate transmise de iluminism (călugări, Inchiziţie, fanatism...), începea să i se opună o altă viziune: Spania creştină, mai puţin intransigentă decât se spunea, deschisă, spre exemplu, la influenţele arabe. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, în ajunul Revoluţiei Franceze, se prefigura deja Spania romantică.

NOTE

[345] Se poate trece cu vederea domnia lui Luis I, în 1724, care nu a durat decât câteva luni.

[346] Ar mai trebui remarcată şi prezenţa în administraţia spaniolă a secolului al XVIII-lea şi a altor imigranţi: flamanzi originari din fostele Ţări de Jos spaniole, irlandezi care-şi părăsiseră ţara în 1688, după urcarea pe tron a dinastiei de Orania; unul dintre cei din urmă, Jacques François Fitz-James Stuart, cel de-al doilea fiu al mareşalului de Berwick, a devenit duce de Liria şi grande al Spaniei în 1707.

[347] Aşa reiese din fluctuaţia preţurilor şi a salariilor între 1651 şi 1800; cf. E.J. Hamilton, *War and Prices in Spain,* 1947.

[348] În secolul al XVIII-lea, Spania pune la punct o dublă circulaţie monetară. Unitatea de măsură era realul. Pentru tranzacţiile internaţionale se foloseau monedele mari din argint de 8 reali, numite *pesos duros* sau piaştri, pe modelul cărora avea să fie bătut şi dolarul. Pentru tranzacţiile interne se foloseau monede mai mici, asemănătoare cu *pesetas* bătute la Barcelona din 1674. Conţinutul lor de argint (cca 5 grame) se apropia de cel al livrei franceze (apoi de franc). Peseta a devenit unitatea curentă în Spania în secolul al XIX-lea.

[349] Diferite recensăminte permit măsurarea acestei evoluţii. Cele mai avizate sunt cel al marchizului de Ensenada, făcut între 1752 şi 1756, însă acesta se reflecta doar la Coroana de Castilia (în plus, ţinuturile basce, Navarra şi Canarele nu intrau la socoteală) şi cel al lui Floridablanca (1787).

[350]Cf. Alain Huetz de Lemps, *Vignobles et vins de l'Espagne*, Bordeaux, 1993.

[351] În cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea drumurile au fost în stare proastă, sau inexistente. Costul transporturilor în interiorul Spaniei era ridicat; ca să mergi din Meseta centrală şi până la litoralul cantabric trebuiau schimbate mijloacele de transport: trebuiau schimbate căruţele, marfa fiind cărată de catâri prin *sierra*, apoi din nou se revenea la căruţe.

[352] Compania reunea corporaţiile de postavuri, bijuterii, mătase, in şi mercerie.

[353] Pentru a recompensa devotamentul a doi dintre miniştrii săi, Carol al III-lea a creat comitatele de Campomanes şi de Floridablanca; unul era un modest nobil de ţară, celălalt fiul unui notar. Unele titluri aveau şi o doză de pitoresc; în 1759, comandantul corabiei care a avut onoarea de a-l conduce pe Carol al III-lea din Neapole în Spania a primit titlul de marchiz al Transportului Regal!

[354] În Spania nu s-a înregistrat o reacţie seniorială la fel de acuzată ca şi în Franţa; în secolul al XVIII-lea, nu a fost creat nici un nou domeniu seniorial, ceea ce a reprezentat o rupere de practica Habsburgilor.

[355]Cf. Adolfo Carrasco Martínez, *El régimen señorial en la Castilla moderna: las tierras de la Casa del Infantado en los siglos XVII y XVIII*, Madrid, Ed. de la Universidad Complutense, 1991.

[356] Circa jumătate din aceste efective o reprezenta clerul laic, restul fiind alcătuit din călugări şi evlavioşi, primii de două ori mai numeroşi decât ceilalţi.

[357] Existau, fireşte, şi excepţii. Augustinul Enrique Flórez a fost autorul unei compilaţii erudite, *España Sagrada*, care este şi astăzi consultată cu folos.

[358] Abuzurile erau rare; unul dintre cele mai flagrante a fost în 1742, numirea lui Ludovic de Bourbon, în vârstă de 18 ani, fiul lui Filip al V-lea, la arhiepiscopia din Sevilla,.

[359] Marie Anne de La Trémoille cunoştea bine Spania; primul ei soţ, prinţul de Chalais, a trăit la Curtea lui Filip al IV-lea. În 1675, ea s-a recăsătorit cu prinţul Orsini, sau des Ursins. Văduvă pentru a doua oară, ea s-a stabilit la Roma, a dus o strălucitoare viaţă de salon, şi şi-a pus talentul de intrigantă în slujba diplomaţiei franceze. A fost recompensată pentru asta în 1702, când a fost numită primadoamnă a reginei Maria-Luiza. Influenţa ei asupra politicii spaniole continuă de atunci să se afirme.

[360] În secolul al XVIII-lea, corăbii de mai multe naţionalităţi arborau drapelul alb, specific dinastiei Bourbonilor. Pentru a evita orice confuzie, flota spaniolă a ales, în 1785, drapelul specific, roşu şi galben, culori ce aveau să devină mai târziu şi ale drapelului naţional al Spaniei.

[361] Circumstanţele aveau să-i permită lui Carol să devină rege în 1750.

[362] În secolul al XVIII-lea, absolvenţii de rând erau numiţi *manteístas* deoarece, la universitate, ei purtau o capă lungă — *manteo* —, în timp ce semnul distinctiv al marilor şcoli era epitoga - *beca*.

[363] Nu a fost vorba doar de nişte acte de vandalism, căci instalarea felinarelor, ca şi celelalte măsuri de igienă publică, cădeau în sarcina contribuabililor şi, din acest motiv, taxele locale crescuseră, ceea ce agravase situaţia păturii celei mai sărace a populaţiei.

[364] În acelaşi sens, cf. opiniei Societăţii Economice din Segovia: „Nobilimea este o clasă respectabilă [...], de aceea intrarea în rândurile trebuie considerată o recompensă pe care o pot pretinde, în orice justiţie, cei care au acţionat neîncetat în favoarea binelui public."

[365] Legiferată în 1505, instituţia majoratului permitea unui particular să-i rezerve unuia dintre moştenitorii săi o parte a patrimoniului familial. Odată constituit, acest patrimoniu devenea inalienabil: descendenţii aveau întotdeauna posibilitatea de a-i adăuga noi bunuri, dar nu şi dreptul de a-l împărţi, orice ar fi fost. În 1789, un decret al lui Floridablanca interzicea constituirea majoratelor pentru o valoare inferioară sumei de 3 000 de ducaţi.

[366] Măsura agrară *fanègue* reprezenta puţin sub 65 de ari.

[367] *Pobres de solemnidad.* Conform dicţionarului Academiei Spaniole, publicat în secolul al XVIII-lea, erau numiţi astfel pentru că aveau obiceiul de a asista la diversele ceremonii religioase.

[368] La pelerinajele tradiţionale se adăugau şi altele la sfârşitul secolului al XVIII-lea; cel mai important era cel al Fecioarei de la Stâlp, la Saragosa. Până atunci, în fosta Coroană de Aragón, Monserrat eclipsase Saragosa, iar Fecioara de acolo era pe cale să devină patroana Spaniei. Atunci s-au inventat alte haruri ale Fecioarei de la Stâlp căreia i s-ar fi arătat apostolul Iacob, în timpul unei călătorii în Saragosa.

[369] O echipă de savanţi, condusă de iezuitul Andréas Marcos Burriel, a fost însărcinată, pe cheltuiala statului, să întreprindă o vastă anchetă în arhivele dioceziene şi naţionale pentru a descoperi toate documentele susceptibile a sprijini teza patronajului universal al regilor asupra Bisericii din Spania.

[370] Campomanes, *Dictamen fiscal de expulsión de los jesuitas de España (1766–1767)*, ediţie, introducere şi note de J. Cejudo şi Téofanes Egido, Madrid, Fundación universitaria española, 1977, şi Téofanes Egido şi Isidoro Pinedo, *Las causas „gravísimas" secretas de la expulsion de los jesuitas por Carlos III*, Madrid, Fundación universitaria española, 1994.

[371] Iezuiţii au fost trimişi mai întâi spre Roma, dar papa Clement al XIII-lea a refuzat să-i primească. Mai apoi au fost trimişi spre Corsica unde, după două luni de rătăciri şi de tratative cu republica din Genova, au putut debarca într-un final. Abia în 1768 au primit autorizarea de a se instala în Italia.

[372] Olavide a fugit în Franţa unde a participat la revoluţie. Arestat de montagnarzi, a fost eliberat după 27 iulie 1794 şi s-a întors în Spania, unde a şi murit în 1803, după ce a publicat o retractare a greşelilor sale, *El Evangelio en triunfo.*

[373] Jovellanos avea să mărturisească acest lucru mai târziu (în 1794?) consulului britanic din La Coruña: Inchiziţia nu putea fi atacată frontal, ci trebuia procedat

gradat, retrăgându-i-se unele procese — cenzurarea cărţilor, de exemplu — pentru a le încredinţa Consiliului Castiliei, sau episcopilor, opunând cele două autorităţi una alteia; „îmi spuneţi că este o metodă lentă; e adevărat, dar nu există alta."

[374] Exceptând Cuba, escală pe drumul Indiilor, şi a lui Puerto Rico, Spania s-a interesat prea puţin de Antile în secolul al XVII-lea. Unele insule aveau să devină atunci refugii pentru piraţii de toate naţiile. În 1655, Anglia ocupa Jamaica. Cam în aceeaşi perioadă, Olanda a procedat la fel cu Curaçao şi Aruba. Franţa, deja instalată în Martinica şi Guadalupe, a obţinut în 1697 jumătatea occidentală din Santo Domingo.

[375]Cf. tezei inedite a lui Yves Aguila, *Monopoles d'État et changements sociaux en Nouvelle Espagne (1765–1810)*, Bordeaux, 1985, şi Guillermo Céspedes del Castillo, *El tabaco en Nueva España*, Madrid, 1992.

[376] Cf. Luis Navarro García, *Don José de Gálvez y la Comandancia general de las provincias internas del norte de Nueva España*, Sevilla, 1964, şi, de acelaşi autor, „El ilustrado y el bárbaro", în *Temas americanistas*, nr. 6 (Sevilla, 1986).

[377] În martie 1800 Spania restituia Franţei Louisiana, iar în aprilie 1803 Napoleon o vindea Statelor Unite.

[378] Creat pentru prima dată în 1717 şi desfiinţat aproape imediat, viceregatul Noii Granada a fost reînfiinţat, de această dată definitiv, în 1739.

[379]Cf. Juan Marchena, *op. cit.*

[380] În 1740, ofiţerii peninsulari reprezentau 62,9%, 36,4% în 1800, pe când ponderea creolilor a crescut de la 34,6% la 60%.

[381] Juan Marchena (*op. cit.*, p. 14) cita zelul intempestiv al guvernatorului militar din Cartagena Indiilor: a scufundat o corabie a contrabandiştilor, ceea ce l-a costat scump, căci nava aparţinea episcopului!

[382] Memoriul a fost anterior anului 1743, data morţii lui Campillo, şi nu a fost publicat decât în 1789, odată cu *Proiectul economic* al lui Bernard Ward, un irlandez în serviciul lui Ferdinand al VI-lea, proiect datând din 1762. Astăzi există îndoieli serioase cu privire la paternitatea reală a celor două texte; cf. discuţiei purtate de Luis Garcia Navarro în *Temas americanistas* (Sevilla), 1883, nr. 2, pp. 22–29. Acelaşi autor a revenit asupra problemei: Campillo n-ar fi putut fi autorul memoriului ce i se atribuie („El falso Campillo y el reformismo borbónico", în *Temas americanistas* [Sevilla], nr. 12, 1995).

[383] Guvernarea a propus bascilor să beneficieze de comerţul liber cu condiţia ca frontiera politică să coincidă cu cea vamală. Comercianţii erau gata să accepte, dar celelalte categorii sociale au făcut front comun: preferau să păstreze privilegiile ce le permiteau, de exemplu, să cumpere la liber grâul din Franţa.

[384] Reformatorii făceau distincţie între activităţile utile pentru dezvoltare (meşteşugărit, agricultură, creşterea animalelor, comerţ), pe care le taxau moderat, şi „vicii" (tutun, jocuri de cărţi, alcool), mult mai drastic impozitate. Alcoolismul făcea ravagii în Mexic („beţivii erau adunaţi în căruţe", scria Humboldt la sfârşitul secolului); aşadar, Gálvez a pus taxe grele pe *pulque* (suc de agave fermentat) şi pe *chinquirito* — alcoolul din

trestie de zahăr; în 1765, taxele pe *pulque* aduceau statului peste 350 000 de pesos; în 1797, cele pe *pulque* şi pe *chinquirito*, la un loc, depăşeau un milion (Y. Aguila, *op. cit.*, p. 141).

[385] Nu aveau nici un fel de cunoştinţă despre interesul general, negândindu-se decât la interesele personale, aşa se scria despre *corregidores* din Perú; erau nişte piraţi care nu aveau alt scop decât să-şi jupoaie supuşii şi să se îmbogăţească rapid, după cum nota intendentul de Venezuela, în 1782.

[386] America spaniolă nu a fost singura afectată. În afara revoltei celor treisprezece colonii engleze, care au sfârşit prin a da naştere Statelor Unite ale Americii de Nord, în aceeaşi perioadă a avut loc în Brazilia, în Minas Gerais, revolta *inconfidentes* condusă de Tiradentes.

[387] Este numele pe care şi l-a atribuit iniţiatorul ei, pretinzând că descindea din vechii incaşi şi că vroia să reconstituie imperiul lor.

[388] A fost sfârtecat în patru, ca şi Damian, autorul atentatului împotriva lui Ludovic al XV-lea, în 1757. Asemănarea nu a fost întâmplătoare: s-a descoperit o povestire detaliată a execuţiei lui Damian, printre hârţile magistratului care a pronunţat pedeapsa cu moartea împotriva lui Tupac Amaru.

[389] S-a vorbit despre 500 000 de morţi din rândul indienilor şi de 10 000 din rândul spaniolilor, dar cifrele sunt, evident, exagerate.

[390] Cf. Boleslao Lewin, *La rebelión de Tupac Amaru y los orígenes de la emancipación americana*, Buenos Aires, 1957, şi John Fisher, „La rebelión de Tupac Amaru", în *Anuario de estudios americanos*, XXVIII, 1971.

[391] Cf. John Leddy Phelan, *The people and the king. The comunero revolution in Colombia. 1781.* Madison, The University of Wisconsin Press, 1978.

[392] Este teza dezvoltată de J.L. Phelan, *op. cit.*

[393] Acest proiect de Commonwealth *avant la lettre* datează din 1783 şi a fost atribuit contelui de Aranda. Acesta nu şi-a ascuns neliniştile faţă de tinerele State Unite ale Americii de Nord: această republică federală era, încă, un stat pigmeu; curând avea să devină un colos ce cauta să se extindă de-a lungul Floridei şi al Mexicului. În faţa acestui pericol, Spaniei i-ar fi fost destul de greu să-şi apere teritoriile mai îndepărtate, de unde şi ideea de a crea trei regate independente care să încheie cu Spania o alianţă perpetuă şi tratate comerciale preferenţiale; regele Spaniei urma să devină împărat al noului ansamblu politic.

[394] Exemplele sunt prea numeroase ca să putem vorbi despre excepţii. John Tate Lanning (*Latin America and the Elightenment*, 1942) a demonstrat că inchizitorul din Callao colecţiona acest soi de lucrări şi le punea la dispoziţia prietenilor.

[395] Doi naturalişti germani care au vizitat Venezuela între 1786 şi 1789, la întoarcerea în Europa au trimis la Caracas instrumente muzicale şi partituri ale lui Pleyel, Mozart şi Haydn.

[396] Expediţia botanică din Noua Granada (1783–1816) a fost o iniţiativă a lui Caballero y Góngora, arhiepiscop şi viceregе, care i-a încredinţat conducerea ei lui José Celestino Mutis, unul dintre eminenţii savanţi din ţară.

[397] În 1790, el a susţinut o dizertaţie pe tema: „Despre marea utilitate şi oportunitatea instalării latrinelor în toate casele.".

[398] La ce ne foloseşte dreptul vechilor romani? se întreba episcopul de Quito, Pérez Calama; este mai folositor să cunoaştem legislaţia din Spania şi din Indii. Un preot mexican a împins această preocupare utilitară până la caricatură: pentru muritorii de rând, scria el, modul în care se coace o pâine sau se prepară o lăptucă este mai important decât toate ediţiile din Virgiliu, Horaţiu, sau alţi poeţi delicaţi!

[399] Operele lui Juan Benito Díaz de Gamarra (*Elementa receentioris philosophiae* — 1774, *Errores del entendimiento humano*, etc.) au fost reeditate în Mexic, în 1947, cu o introducere de José Gaos, care-i sublinia punctele de interes şi importanţa.

[400] John Leddy Phelan, *op. cit.*

[401] Guillermo Céspedes del Castillo, comunicare la colocviul internaţional *Carlos III y su siglo* (1988), Madrid, Universitatea Complutense, 1990, t.1, p. 399.

[402] Taxele asupra spirtoaselor produse în Mexic erau profitabile, dar nu trebuiau să stingherească importurile din Andaluzia, se consemna în 1784. Remarca era valabilă pentru toate domeniile de activitate: să creăm ateliere pentru a da de lucru şomerilor, dar să veghem la garantarea intereselor manufacturilor spaniole. În 1792, viceregele Revillagigedo îşi exprima punctul de vedere fără menajamente: „nu trebuie să o ascundem; Noua Spanie este o colonie ce ar trebui să depindă de patria mamă, Spania" (citat de Magnus Mörner, „La reorganisación imperial en Hispanoamérica (1760–1810)", în *Iberoromanskt* (Stockholm), IV, 1969).

[403] Într-un pamflet difuzat în Noua Granada în 1781 se putea citi că, odinioară, Spania trimitea Indiilor misionari însărcinaţi să predice Evanghelia; astăzi, ea trimite matematicieni, totuşi, nu trasând cercuri pe o tablă se vor combate ereziile! (Cf. Joseph Pérez, *Los movimientos precursores de la emancipacion en Hispanoamérica*, Madrid, 1977, pp. 131-134).

[404] *Cercetări filosofice asupra americanilor*, Berlin, 1768–1769.

[405] *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes* (1770).

[406] *History of America*, Londra, 1777.

[407] *Historia antigua de Méjico* (1780–1781).

[408] În 1779, s-a început vaccinarea populaţiei contra variolei, dar febra galbenă, apărută pe continentul american la mijlocul secolului al XVII-lea, făcea numeroase victime. Spre deosebire de ceea ce se întâmplase în momentul şocului microbian din timpul cuceririi, de această dată spaniolii au fost mai afectaţi. Se pare că indienii, negrii şi metişii au fost relativ feriţi de această nouă maladie.

[409] La drept vorbind, metişii rezultau mai ales pe linia paternă — foarte rar dinspre partea mamei —, din tată alb şi mamă indiană. Mulatrii rezultau din împreunarea albilor şi a negrilor, mai erau şi cei rezultaţi din albi şi din mulatri, sau din albi şi metişi, şi *zambos*, rezultaţi din negri şi din mulatri, sau din negri şi indieni, etc.

Trebuie să menţionăm şi eufemisme precum *pardos, morenos* (bruni, bronzaţi) ce exprimau şi dificultatea de a stabili o clasificare riguroasă, dar şi grija de a se apropia cât mai mult posibil de idealul alb.

[410]Cf. Ruggiero Romano, „Trabajo compulsivo y trabajo libre en Nueva España", în *El trabajo en la historia,* Universitatea Salamanca, 1996.

[411] Termenul apărea în 1563, într-o scrisoare a lui Marroquin, episcop de Guatemala, adresată lui Filip al II-lea. În Perú a fost atestat în 1567, iar iezuiţii, care s-au instalat în ţinut în 1568, l-au folosit curent din 1571 (Bernard Lavallé, „La aparición de la palabra criollo...", în *Kuntur* (Lima), iulie-august 1986, p. 20.

[412] Pedro de Bolívar y de la Redonda, *Memorial... en favor de los españoles que en ellas (las Indias) nacen...*

[413] Jean-Paul Duviols, în *Iberica* (Universitatea din Paris IV), nr. 3, 1994, p. 45.

[414] Un memoriu al municipalităţii din Mexico (1771) a mers mai departe: el a cerut ca aceşti creoli să fie preferaţi peninsularilor în toate funcţiile publice.

[415] Santo Domingo, Mexico, Lima, Bogotá, Charcas, Guatemala, Santiago de Cuba, Quito şi Caracas.

[416] Episcopia cea mai bogată era cea din Cuzco (400 000 de pesos în 1791), urmată de cele din Lima şi Michoacán.

[417] Paulino Castañeda, «La hiérarchie dom l' Amérique des Lumieres» în *L'Amérique espagnole a l'époque des Lumieres,* Paris, CNRS, 1987, pp. 79–100.

[418] În Venezuela, această oligarhie reprezenta 658 de familii, 4 048 de indivizi, adică 0,5% din populaţie (John Lynch, *Las revoluciones hispanoamericanes,* Barcelona, 1980, pp. 214-215.

[419] René Andioc, *Sur la querelle du théâtre au temps de Leandro Fernández de Moratin,* Bordeaux, 1970, p. 143.

[420] Sub Filip al V-lea, purtarea veşmântului tradiţional căpătase deja, în unele medii, o semnificaţie politică; era un mod de a se manifesta opoziţia faţă de dinastia franceză şi, în 1772, un ministru avizat, Macanaz, avertiza guvernarea: popoarele au tendinţa de a crede că obiceiurile lor vestimentare sunt superioare celor străine. În acest domeniu nu trebuie impus nimic prin forţă.

[421]Cf. José Ortega y Gasset, *Papeles sobre Vélasquez y Goya,* Madrid, 1950.

[422] Erau numiţi *violetos* — violeta de Toulouse era parfumul la modă — snobii care se pretindeau a fi bine îmbrăcaţi, dar care au sfârşit prin a deveni ridicoli.

[423] *Op. cit.*, p. 177.

[424] *Ibid.*

[425] Asupra celor ce urmează, cf. François Lopez, *Juan Pablo Forner et la crise de la conscience espagnole au XVIIIe siècle,* Bordeaux, 1976.

CAPITOLUL II

Sfârşitul Vechiului Regim

(1788–1833)

Când a izbucnit Revoluţia Franceză, Spania era condusă de un suveran anost, Carol al IV-lea (1788–1808), care a acceptat să încredinţeze puterea unui tânăr şi ambiţios protejat al reginei. Godoy nu a fost lipsit de merite, dar nu era în stare să se măsoare cu Convenţia, cu atât mai puţin cu Napoleon. Războiul Spaniei (1808–1813) a ruinat ţara, care ar fi avut ocazia de a-şi renova structurile politice. Ferdinand al VII-lea, fiul, rivalul şi succesorul lui Carol al IV-lea s-a străduit, dimpotrivă, să frâneze sau să întârzie orice evoluţie. America a profitat de pe urma acestei stări de lucruri, pentru a se elibera de sub tutela unei metropole incapabile să strunească mersul evenimentelor.

SPANIA ŞI REVOLUŢIA FRANCEZĂ

La sfaturile tatălui său, Carol al IV-lea l-a păstrat pe Floridablanca drept principal ministru, ceea ce însemna o afirmare a dorinţei de a urma politica reformatoare a regimului precedent. *Cortes*-urile, convocate în septembrie 1789 spre a-l recunoaşte drept moştenitor al tronului pe viitorul Ferdinand al VII-lea, au aşteptat o comunicare din partea lui Campomanes pe tema reformei agrare, apoi s-au întrerupt sub pretextul că o sesiune prelungită ar fi atras cheltuieli excesive! În realitate, Floridablanca, ce a primit cu seninătate primele mişcări pariziene, era preocupat de turnura pe care o luau evenimentele din Franţa. Neliniştea i s-a transformat curând în panică şi, în februarie 1792, părăsind puterea, el avea să declare: „Trăim lângă un foc mocnit, ce poate mistui totul, poate să distrugă religia, autoritatea suverană a regelui, chiar şi existenţa monarhiei şi a claselor ce-o compun." Pentru a evita molipsirea, el a stabilit la

frontiere un soi de cordon sanitar, şi s-au interzis discuţiile despre ceea ce se petrecea în Franţa. Dacă era să te iei după presa autorizată, supusă unei cenzuri exigente, spaniolii nu ştiau nimic despre cucerirea Bastiliei... A fost închis un club din Cádiz, frecventat de oameni de afaceri francezi ce se arătau prea entuziaşti faţă de noutăţile venite de la Paris, s-a făcut recensământul străinilor, în special francezii, iar unii dintre ei chiar expulzaţi, erau supravegheaţi călătorii şi imigranţii ce au început să sosească din vara lui 1789. În sfârşit, Inchiziţia a fost însărcinată să combată propaganda subversivă ce pătrundea, totuşi, în forme variate şi pitoreşti: cărţi, broşuri, jurnale, introduse prin contrabandă (ca de exemplu în sertarele secrete ale mobilelor), ceasuri, tabachere, bonete frigiene, gulere garnisite cu inscripţii (*Libertate şi egalitate*), etc.

Dar, oare, se justificau aceste precauţii, adeseori ridicole? Se pare că nu. Veştile din Franţa erau comentate atent şi, la începuturi, nu trezeau vreun entuziasm aparte. Lucrurile s-au schimbat după 1792. Constituţia civilă a clerului, teroarea, arestarea, procesul şi execuţia lui Ludovic al XVI-lea, i-au aruncat pe reformatori în confuzie. Unul ca Jovellanos, care primise cu interes Constituţia din 1791, era scandalizat; maxima „Oamenii se nasc liberi şi egali în drepturi" i se părea acum un sofism periculos, şi mulţi gândeau la fel ca şi el. Puţini erau spaniolii pe care îi înflăcărau ideile Revoluţiei. Când abatele Gregorio s-a adresat inchizitorului general pentru a-i cere suprimarea Sfântului Oficiu şi spre a face apologia revoluţiei, diatriba lui a stârnit dezaprobarea generală. Situaţia din Spania nu se preta deloc la o revoluţie precum cea care se derula în Franţa. Din punct de vedere ideologic, reformatorii spanioli au rămas departe de filosofii francezi. Desigur, autori precum Manuel de Aguirre, Valentín de Foronda sau Léon de Arroyal, au criticat absolutismul şi au pledat pentru un regim în care puterile să fie echilibrate, dar asemenea idei au avut puţini adepţi. Din punct de vedere politic, puterea regală părea mult mai puternică în Spania decât în Franţa; aici ar fi fost indispensabile mişcări precum fronda Parlamentului şi a notabililor, sau reticenţele clerului faţă de efortul fiscal. Pe când în Franţa stările generale au refuzat să se supună ordinelor regelui, în Spania nimeni nu a protestat când deputaţii din *Cortes*-uri au fost rugaţi să se întoarcă la casele lor. Din punct de vedere social, burghezia spaniolă era prea slabă, prea dispersată, şi prea puţin sigură pe ea însăşi pentru a trece în fruntea unei opoziţii hotărâte să modifice raporturile sociale existente.

Între Spania şi Franţa revoluţionară relaţiile s-au tensionat, iar un incident a amplificat neîncrederea lui Floridablanca. În 1789, corăbii spaniole au reperat, în golful Nootka, la nordul Californiei, două corăbii de comerţ engleze care se

pregăteau să stabilească acolo un comptoar. Deşi situaţia a fost rezolvată deîndată de către viceregele Mexicului, Floridablanca a cerut, totuşi, Angliei, să recunoască oficial drepturile Spaniei asupra golfului Nootka. La rândul ei, Anglia a solicitat ca Spania să-şi ceară scuze pentru modul în care îi tratase pe rezidenţii englezi. Ca urmare, spiritele s-au aprins, iar războiul ameninţa să izbucnească. Floridablanca s-a îndreptat atunci către Franţa, pentru a cere sprijin, pe baza Pactului de Familie. Demersul a oferit Adunării Naţionale ocazia de a-şi defini poziţia faţă de relaţiile diplomatice: aceasta a acceptat să prelungească alianţa cu Spania, dar cu o precizare: Franţa nu recunoştea decât tratatele semnate între naţiuni, nu cele încheiate între regi. În final, Spania şi Anglia au făcut o înţelegere satisfăcătoare pentru ambele părţi, dar Floridablanca a continuat să păstreze ranchiună conducerii revoluţionare.

La rândul lui, Carol al IV-lea se preocupa de soarta lui Ludovic al XVI-lea care, în octombrie 1789, îi scria că nu mai are libertate de acţiune; prin urmare l-a îndemnat pe Floridablanca la rezistenţă. Au fost luate noi măsuri împotriva străinilor şi a propagandei revoluţionare, s-au făcut presiuni asupra Franţei pentru a îmblânzi soarta lui Ludovic al XVI-lea şi s-a ajuns chiar până în pragul rupturii. Atunci, în februarie 1792, Carol al IV-lea, convins că Floridablanca nu poate face faţă situaţiei, a recurs la vechiul adversar al acestuia, contele Aranda. Aristocraţia aragoneză, care aştepta acest moment de ani întregi, era la fel de hotărâtă ca şi Floridablanca să se opună revoluţiei, dar înţelegea să acţioneze în felul ei, fără provocări inutile. Sosirea acestuia la conducere a destins atmosfera; Condorcet i-a trimis o scrisoare de felicitare, controlul frontierelor era facilitat, relaţiile diplomatice nu mai erau atât de dificile. Arestarea lui Ludovic al XVI-lea a creat o nouă situaţie. La sfârşitul lunii august, Aranda considera că războiul era inevitabil, dar veştile de la Valmy l-au făcut să ezite. El i-a propus lui Bourgoing, reprezentant al Convenţiei, să declare neutralitatea Spaniei, dar a refuzat să recunoască Revoluţia Franceză. Aranda era acum izolat. Convenţia se dezicea de el, iar toţi emigranţii francezi, ambasadorul Rusiei, nunţiul apostolic şi toţi reacţionarii din Spania făceau presiuni asupra regelui. Obsedat de ideea de a-l salva pe Ludovic al XVI-lea, Carol al IV-lea a cedat. La 15 noiembrie 1792, el l-a înlăturat pe Aranda.

Cele două direcţii care-i scindau pe reformatori — juriştii şi *gollilas*, reprezentanţi de Floridablanca, şi partea aroganeză, condusă de Aranda, care dorea să sporească rolul nobilimii — au eşuat. Căutând un om nou, care să nu fie legat de nici o tendinţă, Carol al IV-lea a făcut apel la Godoy, care nu avea decât douăzeci şi cinci de ani şi care se afla în favorurile Mariei-Luiza, ce-l întâlnise în

1786, când el servea în garda regală, şi care a făcut o pasiune fulgerătoare pentru el. Extraordinar este că şi regele era fascinat de Godoy, având pentru el o afecţiune paternă. Acest ciudat triunghi conjugal avea să dureze până în 1808! Godoy a făcut o carieră extrem de rapidă; în mai puţin de doi ani, acest simplu soldat a devenit duce de Alcudia şi grande de Spania, căci era un ambiţios, adevărat că lipsit de experienţă, dar plin de idei, un reformator pătruns de spiritul Luminilor. A fost interesat de modernizarea Spaniei, ceea ce, după opinia lui, presupunea dezvoltarea economiei şi a învăţământului public. Carol al IV-lea conta pe el pentru a reuşi acolo unde eşuase Aranda. Godoy cunoştea slăbiciunea militară a Spaniei şi dorea să evite un conflict, chiar ceea ce a confirmat şi Bourgoing Convenţiei: nici Godoy, nici regina, nu erau de partea războiului. Pentru a-l salva pe regele Franţei, ministrul a căutat să-i corupă pe influenţii deputaţi francezi la negocieri: în schimbul vieţii lui Ludovic al XVI-lea, Spania era gata să recunoască Republica şi să-şi ofere medierea în Europa. La 28 decembrie 1792, în faţa Convenţiei, Lebrun, ministru al Afacerilor Străine, dădea citire acestor propuneri, ce au fost foarte rău primite: majoritatea vedea în ele o ingerenţă inadmisibilă într-o chestiune ce nu privea decât Franţa. Demersul venea, fără îndoială, prea târziu. O lună mai târziu, Brissot, care conducea comitetul diplomatic, considera inevitabil războiul cu Spania[426]. Abia anunţată execuţia lui Ludovic al XVI-lea, s-a iscat o vie nemulţumire. La Madrid, la Málaga, la Sevilla, şi în alte locuri, o mulţime de oameni au asistat la ceremoniile funebre ce s-au organizat. Nici Carol al IV-lea, nici Godoy nu se gândeau să negocieze, iar Bourgoing a fost rugat să părăsească ţara. Totuşi, nu Spania a deschis ostilităţile. La 7 martie 1793, Convenţia declara război: „Să aducem libertatea şi egalitatea în Spania, prin victoriile noastre, iar atunci vom spune cu şi mai multă tărie: nu mai există Pirinei" (Barère). La finele aceleiaşi luni, Spania a rupt o lungă tradiţie diplomatică şi a făcut alianţă cu Anglia, vechea sa inamică.

În Franţa, manualele de istorie abia dacă acordau câteva rânduri pentru ceea ce catalanii, spre exemplu, numeau Marele lor Război (*La Guerra Gran*). Acest episod nu a fost, totuşi, lipsit de interes. La o scară mai redusă, regăsim cel puţin două elemente ce au caracterizat, între 1808 şi 1813, rezistenţa la invazia napoleoniană: gherila şi amestecul de patriotism şi devotament faţă de religie ce însufleţeau masele de luptători. „Los migueletes" din Catalonia, şi „vânătorii" din ţinutul basc îi anticipau deja pe cei ce aveau să devină partizanii care, începând din 1808, aveau să hărţuiască ariergarda inamicilor. În 1793, ca şi în 1808, autorităţile au chemat populaţia să apere religia, regele şi patria, împotriva invadatorilor fără rege şi fără Dumnezeu. Nu ar trebui să

subestimăm repercusiunile pe care le-au avut în cugetul unei mari părţi a spaniolilor evocarea masacrelor din septembrie, moartea lui Ludovic al XVI-lea şi a Mariei-Antoaneta, persecuţiile clerului, Teroarea... Nenumărate documente şi scrisori pastorale au vorbit şi au comentat aceste evenimente, insistând asupra aspectelor celor mai tragice. Granzii, prelaţii, corporaţiile şi-au adus contribuţia la efortul războiului. S-au înrolat voluntari, chiar dacă n-au fost atât de numeroşi precum o spune propaganda, chiar dacă dezertările nu erau un lucru rar. În van încercau francezii să atragă de partea lor conservatorii, amintind catalanilor că un Bourbon, Filip al V-lea, le-a abolit *fueros*urile, şi îndemnându-i pe basci să-şi apere autonomia ameninţată[427]. În realitate, bascii şi revoluţionarii francezi nu vorbeau aceeaşi limbă. Primii erau devotaţi, în majoritate, unor teorii tradiţionale, şi nu dădeau acelaşi sens pe care-l dădeau francezii unor cuvinte precum constituţie, libertate, drept[428]...

În 1793, convenţiile au comis o eroare de judecată — Napoleon făcuse acelaşi lucru în 1808: ei îşi imaginau că Spania era nerăbdătoare să se scuture de sub jugul unei puteri tiranice, retrograde şi fanatice. Încrezându-se în numeroasele nemulţumiri pe care le-au provocat criza şi creşterea preţurilor, cât şi pe nepopularitatea lui Godoy, ei erau convinşi că o invazie avea să conducă la răsturnarea monarhiei şi la stabilirea unui regim simpatizant. Exilaţi spanioli — dintre care cel mai cunoscut a fost tânărul abate Marchena — au ajuns în Franţa în 1792, alăturându-se cauzei Revoluţiei. Instalaţi în departamente limitrofe, mulţi dintre ei au colaborat cu comitetele care, în Bayonne, în Barèges, la Mont-Louis, sau la Perpignan, au trecut dincolo de munţii Pirinei material propagandistic: jurnale, broşuri, traduceri de texte şi proclamări revoluţionare. Condorcet a redactat un *Avertisment către spanioli,* pentru a-i îndemna să urmeze exemplul Franţei, dar traducerea era prost făcută, aşa încât mesajul era incomprehensibil şi a trebuit refăcut... În Catalonia s-a difuzat Declaraţia Drepturilor Omului şi discursurile lui Robespierre, traduse în catalană şi, pentru a nu răni sentimentele religioase ale poporului, s-a invocat autoritatea lui „Iisus Hristos republicanul". Dar a avut această propagandă vreo eficacitate? Ne putem îndoi, dacă ne luăm după felul în care au reacţionat spaniolii nu doar împotriva invadatorilor, ci şi împotriva rezidenţilor francezi; ecleziasticii emigranţi nu au fost menajaţi de această xenofobie[429]. La Guipuzcoa, grupuri de basci au plantat copacii libertăţii, au profanat biserici, au ţinut reuniuni tumultuoase în cafenelele de la San Sebastián. Iată la ce par să se fi rezumat aspiraţiile revoluţionare. Junta a avut ca obiectiv vag formarea unei republici asociate Franţei. Acelaşi lucru s-ar fi dorit şi în Catalonia. Celor care vorbeau

despre anexarea Cataloniei, Couthon le răspundea: „Ni se pare mai potrivit pentru interesele şi principiile noastre să încercăm să facem din Catalonia o mică republică independentă care, sub protecţia Franţei, ne va servi drept barieră în acest loc, în care nu mai sunt Pirineii. Acest sistem i-ar măguli, negreşit, pe catalani, şi îl vor adopta şi mai bucuroşi decât o uniune cu Franţa. Trebuie să mutaţi frontierele noastre până la extremităţile muntoase şi, în consecinţă, să vă stabiliţi în întreaga Cerdagne, să ocupaţi valea Aran, într-un cuvânt tot teritoriul aflat de-o parte şi de alta a munţilor... Dar Catalonia, devenită provincie franceză, va fi la fel de dificil de păstrat pe cât este acum fostul Rousillon." Aluzia la Rousillon este interesantă. Revoluţia ce s-a străduit să-i exileze pe vorbitorii de dialecte în Franţa nu avea interes să anexeze populaţiile ce nu puteau fi asimilate din cauza limbii lor.

Exceptând o operaţiune conjugată a flotelor engleze şi spaniole în Toulon, luptele s-au derulat pe de-a-ntregul la frontiera nordică a Spaniei, în două etape. În prima etapă, armata spaniolă, mai degrabă prost echipată, a repurtat succese, ocupând Rousillon. Aranda, puţin încrezător în capacităţile războinice ale ţării, a sugerat o negociere pornind de la poziţii favorabile. Godoy a refuzat. În 1794, francezii au ripostat pretutindeni. La vest, San Sebastián a capitulat fără luptă, cea mai mare parte a ţinutului basc era ocupată, iar Navarro şi Castilla se simţeau ameninţate. La est, Catalonia fost invadată. Godoy s-a resemnat să înceapă tratativele, fără a-i consulta măcar pe englezii ce rămâneau, totuşi, aliaţii săi. Pacea a fost semnată la Basel, la 22 iulie 1795. Franţa a obţinut partea spaniolă din Santo Domingo şi, în schimb, ea renunţa la toate ţinuturile cucerite la sud de Pirinei. Spania nu a fost dezavantajată, dar nu era un triumf propriu-zis. Totuşi, Godoy şi-a obţinut şi gloria şi foloasele, atribuindu-şi titlul de Suveran al Păcii!

La Basel, Directoratul s-a arătat relativ generos deoarece avea nevoie de flota spaniolă, a treia din lume. S-a revenit la alianţa tradiţională dintre Franţa şi Spania, împotriva Angliei, prin tratatul de la San Ildefons (1796), dar, spre deosebire de ceea ce se petrecuse sub regimul Bourbonilor precedenţi, Spania nu mai lupta pentru scopurile ei, ci a devenit un auxiliar al Franţei, care a obligat-o să intre în război, în anul următor. În Europa, englezii au adus flotei spaniole o înfrângere crâncenă în luptele de lângă capul Saint-Vincent (14 februarie 1797); în America au ocupat insula Trinidad, situată la gurile fluviului Orinoco, constituind astfel o excelentă bază pentru contrabandă. Nici situaţia internă nu era mai bună. Din 1792, s-au înregistrat numai recolte slabe, provocând foametea, creşterea preţurilor şi revolte sociale. Starea finanţelor publice s-a agravat. În

1781, pentru a strânge fondurile necesare pentru războiul cu Anglia, statul s-a îndatorat considerabil emiţând *vales* care, ca şi primele bancnote, erau în acelaşi timp bilete de bancă şi împrumuturi. Aveau o dobândă de 4% şi erau rambursabile în douăzeci de ani. Deprecierea acestor *vales* a fost rapidă, încât noi emisiuni au avut loc în 1782, în 1785, în 1788. S-a reînceput emiterea de *vales* în 1794 şi în 1799. Inflaţia se reinstalase. Pentru a umple vistieriile statului s-a recurs la obişnuitele expediente şi la o măsură de o cu totul altă amploare: punerea în vânzare a unor bunuri ale clerului, cele fără legătură cu curăţenia sufletească, adică imobile şi pământuri aparţinând ospiciilor, sihăstriilor, confreriilor şi altor lucruri sfinte. Între 1788 şi 1808, cam a şasea parte din bunurile clerului au fost puse astfel în vânzare, cu acordul papalităţii, şi în ciuda protestelor multor episcopii. Cumpărătorii puteau plăti cu *vales,* acceptate cu valoarea nominală. Câţiva mici exploatatori au profitat de acest prilej pentru a-şi rotunji domeniile, dar principalii beneficiari au fost marii proprietari. Aşadar, măsura nu a rezolvat problema agrară, ci a făcut-o şi mai acută, având şi consecinţe politice. Clerul a resimţit acelaşi sentiment al spolierii şi l-a considerat responsabil tot pe Godoy, a cărui nepopularitate creştea neîncetat. O parte a nobilimii nu îi iertase ascensiunea rapidă, morga şi autoritarismul, într-un cuvânt despotismul ministerial. Elita luminată era decepţionată, asta când nu era persecutată, iar cel mai semnificativ caz a fost cel al lui Jovellanos, magistrat integru şi respectat care, după o scurtă trecere prin ministere, a căzut în dizgraţie şi a fost exilat în provincie. Păturile de rând îşi manifestau o ostilitate fără nuanţe faţă de măcelar — *choricero,* după cum era numit favoritul, ca aluzie la ţinutul natal, Extremadura, unde se producea *chorizos.* Curtea nu putea ignora amplificarea şi violenţa nemulţumirilor, aşa că l-a sacrificat pe Godoy, care a părăsit ministerul, păstrând însă toate onorurile şi profiturile acumulate în timpul ultimilor ani.

NAPOLEON ŞI SPANIA

Deşi îndepărtat în mod oficial de la putere, Godoy a păstrat încrederea acordată de rege, care nu făcea nimic fără să-l consulte. Favoritul a continuat să ghideze politica Spaniei. Numeroşii săi oponenţi îşi puseseră toate speranţele în prinţul moştenitor, viitorul Ferdinand al VII-lea. Intrigile au slăbit Spania, incapabilă să aibă o poziţie netă faţă de Franţa care, sub conducerea lui Bonaparte, întâi consul, apoi împărat, părea în măsură să impună Europei voinţa lui. Până în 1808, Spania a acceptat să joace rolul mai puţin glorios de auxiliar al Franţei,

limitându-se la executarea planurilor concepute la Paris menite să anihileze puterea Angliei. Aceasta a fost şi semnificaţia celui de-al doilea tratat de la San Ildefonse (1 octombrie 1800) prin care Spania retroceda Franţei Louisiana[430], îşi punea flota la dispoziţia lui Bonaparte şi se angaja să participe la o expediţie organizată cu scopul de a intimida Portugalia care, de secole, făcuse din alianţa cu Anglia o dogmă a politicii sale străine. Godoy a fost numit conducător suprem al armatei, ce a trecut frontiera portugheză în februarie 1801. Războiul Portocalilor a durat doar patru luni[431]. Spania a păstrat Olivenza şi s-a mulţumit cu promisiunile vagi ale Portugaliei de a-şi închide porturile pentru comerţul englez. Napoleon aştepta mai mult decât o semivictorie, dorind să declanşeze iritarea şi dispreţul pentru „aliaţii" săi, iar această proastă dispoziţie nu a întârziat să apară. Când Napoleon a semnat cu englezii, la Amiens (25 martie 1802), o pace considerată definitivă la momentul respectiv, el a decis doar să schimbe Minorca — pe care englezii o cuceriseră din nou — pentru insulele Trinidad.

Decis să supună Anglia, Napoleon a acţionat succesiv pe două planuri: invadarea teritoriilor engleze şi ruinarea comerţului Angliei. Aceste proiecte s-au aflat la baza intervenţiei franceze în Spania. Pentru a debarca în Insulele Britanice, se impunea ca flota engleză să fie atrasă departe de coastele din Manche. Escadrilele franco-spaniole s-au îndreptat către Antile, la fel ca şi amiralul Nelson. Ghicind manevra, Nelson s-a retras şi s-a repliat în Gibraltar în momentul în care, la rândul lor, corăbiile aliate s-au întors la bazele lor din Europa. Villeneuve, ce comanda escadrila din Mediterana, a făcut escală la Vigo, apoi la Cádiz, unde a fost blocat de Nelson. Napoleon i-a dat ordin să iasă şi, în ciuda reţinerilor marinarilor spanioli, Villeneuve s-a supus şi a înfruntat corăbiile engleze în largul Trafalgarului, nu departe de Cádiz (octombrie 1805). A fost un dezastru. Multe dintre corăbii au fost scufundate sau grav avariate, ofiţeri valoroşi au fost ucişi în luptă, iar Spania a pierdut mare parte din flota căreia-i consacrase atâtea eforturi încă din epoca marchizului La Ensenada. Legăturile cu America au fost compromise din acest moment ceea ce, câţiva ani mai târziu, avea să aibă consecinţe catastrofale în situaţia de a face faţă mişcărilor secesioniste.

Godoy şi-a dat seama că Napoleon are prea puţină consideraţie faţă de el şi faţă de Spania şi a căutat să se apropie de Prusia şi de Rusia. Pentru a-i pregăti pe spanioli pentru o răsturnare a alianţelor, el a făcut o surprinzătoare proclamaţie (6 octombrie 1806), o chemare la arme împotriva unui inamic ce nu era desemnat, dar uşor de identificat. Momentul a fost prost ales; peste opt zile, Napoleon repurta victoria de la Jena, iar Godoy s-a grăbit să-l felicite! Pentru a şterge amintirea inoportunei sale iniţiative, favoritul a ieşit în întâmpinarea

dorinţelor împăratului. Acesta, în imposibilitatea de a invada Anglia, vroia să sape puterea acesteia de la rădăcină, împiedicând-o să-şi trimită mărfurile în Europa. Godoy a acceptat să participe la o nouă expediţie cu scopul de a constrânge Portugalia să aplice blocada continentală şi era cu atât mai motivat, cu cât Napoleon îl lăsase să înţeleagă că va obţine şi foloase personale. În octombrie 1807, în sfârşit, împăratul a declarat decăderea din drepturi a Casei de Bragança; Portugalia urma să fie dezmembrată: nordul revenea reginei Etruriei, al cărei stat trebuia să devină departament francez[432]. Zona dintre Duero şi Tajo avea să fie rezervată, la sud, pentru a fi atribuită lui Godoy, ce devenea, astfel, suveran de Algarves. În conformitate cu tratatul de la Fontainebleau (27 octombrie 1807), trupe franceze, aflate sub conducerea lui Junot, au traversat Spania, iar la 30 noiembrie au ajuns la Lisabona. Alte trupe franceze au luat poziţie în zonele din nordul Spaniei şi s-au îndreptat spre Andaluzia; în principiu, aveau rolul de a preîntâmpina orice atac englez asupra Cádizului. Neliniştit de aceste mişcări, Godoy a căpătat convingerea că împăratul plănuia să ocupe întreaga Spanie şi a sugerat familiei regale să părăsească capitala şi să meargă la Sevilla, pentru a se putea ambarca spre America la nevoie, aşa cum o făcuse şi familia regală portugheză.

Carol al IV-lea i-a urmat sfaturile, dar nu a putut ajunge mai departe de Aranjuez. Încă de mai multe luni, nemulţumirea faţă de Godoy sporise, acesta fiind considerat responsabil pentru toate nenorocirile, atribuindu-i-se o ambiţie nemăsurată. În ianuarie 1807, el a primit noi onoruri; Carol al IV-lea a creat pentru el titlul de Mare Amiral al Spaniei şi al Indiilor şi i-a acordat demnitatea de alteţă serenisimă, ceea ce echivala cu o primire în sânul familiei regale. Plănuia Godoy să-l îndepărteze pe prinţul Ferdinand de la succesiunea tronului şi să devină rege al Spaniei după Carol al IV-lea? Zvonurile acestea i-au împins pe opozanţi să se regrupeze în jurul prinţului moştenitor. În octombrie 1807, un prim complot a fost descoperit.

Regele în persoană a percheziţionat apartamentele fiului său, la Escorial, şi a găsit documente compromiţătoare: Ferdinand luase legătura cu Napoleon spre a-l informa despre soarta lui şi pentru a i se pune la dispoziţie; a mers chiar până la a-i cere onoarea de a se recăsători cu o prinţesă din familia Bonaparte. Ferdinand a mărturisit totul şi a cerut public iertare tatălui său. Conjuraţii au fost judecaţi şi achitaţi, în lipsă de probe: Napoleon a cerut ca fiul lui să nu fie menţionat în proces. În ochii multora dintre spanioli, Ferdinand apărea ca o victimă a manevrelor lui Godoy. Niciodată curtea nu scăzuse atât de mult în ochii mulţimii. În „Amintirile" sale, Alcalá Galiano zugrăvea astfel această stare de

spirit: „Guvernarea era detestată şi dispreţuită... Nu s-a ajuns până la a-l urî pe rege, dar era dispreţuit; vociferările mulţimii nu puneau la îndoială bunele sale intenţii, dar nu puneau mare preţ pe tăria lui de caracter. Ura faţă de regină căpătase o incredibilă amploare, dar nu era depăşită de cea nutrită faţă de Prinţul Păcii care era considerat, cu suficiente motive... drept adevăratul monarh."

Complotul ce a eşuat la Escorial a reuşit la Aranjuez. La 17 martie 1808, revolta a ajuns în micul oraş unde poposise curtea regală. Carol al IV-lea l-a sacrificat inutil după aceea pe Godoy, destituindu-l din toate funcţiile; mulţimea nu era mulţumită. Interogaţi, ofiţerii din gardă au răspuns că suveranul din Asturias — adică prinţul moştenitor — era singurul în măsură să reinstaureze calmul, ceea ce însemna o recunoaştere a responsabilităţii lui Ferdinand în complot. La 19 martie, Godoy, care se ascundea, s-a predat, salvându-şi capul graţie intervenţiei lui Ferdinand, care a promis că favoritul avea să fie judecat şi pedepsit aşa cum se cuvenea. În aceeaşi seară, Carol al IV-lea a abdicat în favoarea fiului său.

Constituţia de la Bayonne

Aflând ceea ce s-a petrecut la Aranjuez, Murat s-a grăbit să meargă la Madrid, unde a ajuns la 23 martie, cu o zi înainte de Ferdinand al VII-lea, şi a fost primit cu entuziasm de către populaţia din capitală, dar foarte rezervată din partea francezilor ce au refuzat să-l recunoască drept rege. În fapt, din 21 martie, Carol al IV-lea a revenit asupra abdicării sale şi s-a întors către Napoleon, pe care l-a făcut arbitru al diferendului cu fiul său. La acel moment, împăratul decisese, probabil, soarta Spaniei, plănuind s-o transforme într-un regat pentru unul dintre fraţii lui. Mascându-şi intenţiile, amestecând promisiuni vagi cu intimidări, Napoleon a pregătit terenul pentru a-şi aduce familia regală la Bayonne. Primul sosit a fost Ferdinand, la 20 aprilie, ce spera încă să-l convingă pe împărat şi să-i fie recunoscut titlul de rege. La 26 aprilie, s-a întâlnit cu Godoy, eliberat de francezi din închisoare la cererea lui Carol al IV-lea. Acesta a sosit împreună cu regina Maria-Luiza, la 30 aprilie. Când s-au adunat cu toţii, Napoleon a asistat la scene lamentabile. Tatăl şi fiul şi-au adresat insulte. Napoleon i-a cerut mai întâi lui Ferdinand să renunţe la tronul Spaniei. Apoi a avut loc cea de-a doua abdicare a lui Carol al IV-lea, de această dată în favoarea lui Napoleon, însărcinat să ofere Spaniei un suveran ce ar fi garantat integritatea şi independenţa regatului şi care s-ar fi angajat să declare catolicismul drept religie de stat. În schimb, Carol al IV-lea a primit drept reşedinţe palatele de la Compiègne şi de la Chambord, ca şi o pensie anuală de 30 milioane de reali; a fost menţionat explicit că Godoy putea beneficia de acest

„azil". Cât despre Ferdinand al VII-lea, a fost înaintat la rangul de prinţ imperial, cu o rentă de 1 milion de franci, iar ca reşedinţă i s-a dat Valençay.

Totul a fost reglementat între 5 şi 10 mai. Nu mai rămânea decât să fie desemnat un rege — care avea să fie într-un final Joseph Bonaparte — şi să i se ofere Spaniei o Constituţie. La 24 mai, *Gazeta de Madrid* făcea convocările pentru întrunirea unei adunări generale alcătuite din 150 de deputaţi — 50 de ecleziastici, 51 de aristocraţi şi 49 de membri din starea a treia. Ţinând cont de circumstanţe, doar 65 s-au prezentat la deschiderea şedinţei, la 15 iunie, iar la închidere erau 91, pe 7 iulie. Adunarea nu avea puterea de a amenda textele ce-i erau supuse. Constituţia de la Bayonne, deşi se dorea o cartă a concesiilor, conţinea prevederi ce rupeau cu trecutul, iar unele aveau să fie incluse în constituţia liberală de la Cádiz: catolicismul era numit religia regelui şi a naţiunii; pe lângă un Consiliu de Stat şi un Senat numite, era prevăzută şi o Cameră pentru care se păstra denumirea tradiţională, de *Cortes* — fără putere legislativă; privilegiile erau abolite, libertăţile individuale garantate, inclusiv libertatea presei; tortura era suprimată. Însă această Constituţie nu a fost niciodată aplicată. În momentul în care a fost promulgată, nemulţumirile poporului au impus alte priorităţi.

2 mai 1808

La reuniunea de familie de la Bayonne nu a lipsit decât infantele Francisc de Paule, în vârstă de treisprezece ani, căruia Carol al IV-lea îi dorea urcarea pe tron. Acesta ar fi trebuit să părăsească Madridul la 2 mai, dar mulţimea s-a revoltat tocmai pentru a împiedica această plecare, în aceeaşi zi, în împrejurimile palatului regal. Murat a trimis trupe, ceea ce a declanşat nemulţumirile. Pe tot parcursul acelei zile, bătălia a făcut ravagii pe străzile capitalei, jur-împrejur de Puerta del Sol. Pentru a face faţă mamelucilor s-a recurs la flinte, la cuţite, la bâte... Armata spaniolă a primit ordin să nu se mişte din căzărmi, dar ofiţerii — Daoiz, Velarde şi alţii — s-au alăturat insurgenţilor şi le-au distribuit arme. A avut loc atunci un soi de gherilă urbană, cu grupuri mobile de câte cincizeci de oameni ce hărţuiau adversarul. Dispozitivul de artilerie a rezistat timp de trei ore la atacurile francezilor. Seara, insurecţia a fost înăbuşită. În dimineaţa zilei de 3 martie, Murat a dat ordin ca zeci de răsculaţi să fie împuşcaţi.

Revolta din 2 mai a ridicat unele probleme istoricilor. Unii au văzut în ea o insurecţie spontană a unui popor ce s-a luptat pentru regele şi pentru credinţa lui. Pentru alţii, a fost vorba de o manifestare patriotică şi revoluţionară ce a căpătat o turnură antifranceză deoarece Murat, refuzând recunoaşterea lui Ferdinand al VII-lea, a oferit aparenţa că apără regimul ce părea înfrânt

încă din 19 martie. Cele două interpretări nu se exclud. La revolta unui popor supus săptămâni la rând abuzurilor venite din partea trupelor străine a răspuns exasperarea grupurilor sociale care, din raţiuni diverse, vroiau să sfârşească odată pentru totdeauna cu despotismul lui Godoy: intelectualii nemulţumiţi de ceea ce a urmat Revoluţiei Franceze şi de întreruperea mişcării de reformă[433], ecleziasticii iritaţi de vânzarea bunurilor clerului, nobilii îndepărtaţi de la putere şi jigniţi de ascensiunea rapidă a unui parvenit, militarii umiliţi de înfrângeri, negustorii ruinaţi de blocadă şi de întreruperea comerţului american, ţăranii loviţi de foamete şi de creşterea preţurilor, cu toţii scandalizaţi de conduita nedemnă a lui Carol al IV-lea şi a Mariei-Luiza. Mulţi sperau că lucrurile aveau să se schimbe odată cu sosirea pe tron a lui Ferdinand al VII-lea. Capcanele de la Bayonne i-au făcut să se teamă că lucrurile reveneau la trecut. Revolta din 2 mai a fost o tentativă de continuare a mişcării. Nu toţi insurgenţii erau de aceeaşi părere. Printre ei se aflau nostalgicii faţă de ordinea tradiţională, dar şi oamenii care se gândeau la înnoirea ţării. Pentru cei din urmă, 2 mai era un punct de plecare; ei erau liberalii ce aveau să transforme această dată într-o sărbătoare naţională[434]. Dimpotrivă, adversarii lor, începând cu domnia lui Ferdinand al VII-lea, în1814, aveau să considere această zi drept un eveniment revoluţionar, adică o atingere adusă ordinii sociale, şi un debut al frământărilor politice. La 2 mai, micuţul Alcalá Galiano — fiul unuia dintre ofiţerii ucişi la Trafalgar —, auzind zarva şi împuşcăturile, a întrebat ce se petrece, iar mama lui i-a răspuns: „A început" (*Ya ha empezado).*

A început atunci o perioadă de anarhie ce avea să dureze mai multe luni. Nu se mai ştia de partea cui era puterea. Înainte de a pleca la Bayonne, Ferdinand al VII-lea însărcinase o juntă de guvernământ să conducă ţara în lipsa lui. Funcţionarii ce intrau în alcătuirea ei nu ştiau prea bine cui să i se supună: lui Ferdinand al VII-lea, care le cerea să i se alăture lui Napoleon? Lui Carol al IV-lea? Sau lui Murat? Luând act de abdicările de la Bayonne, la 4 iunie, *Junta* le-a cerut spaniolilor să i se închine lui Napoleon, dar cine s-o fi ascultat? Membrii Consiliului Castiliei erau risipiţi. Fiecare oraş şi fiecare provincie au reacţionat în felul lor, fără a se consulta cu ceilalţi. Din data de 2 mai, primarul localităţii Móstoles, în apropiere de Madrid, a declarat război Franţei: „Patria este în pericol. Madridul moare, victimă a perfidiei francezilor. Spanioli! Mergeţi să vă salvaţi ţara![435]" Pretutindeni unde a fost posibil — adică în oraşele ce nu fuseseră ocupate de trupele franceze —, s-au organizat junte municipale sau provinciale care, fie se substituiau autorităţilor locale, fie colaborau cu ele. Asturias a fost cel care a dat semnalul, după manifestaţiile de la Gijón (5 mai) şi de la Aviedo (9 mai).

Două săptămâni mai târziu — acest interval lasă să se bănuiască faptul că era vorba despre o mişcare orchestrată —, junte analoge s-au constituit la Valencia (25 mai), la Saragosa (26 mai), la Santander şi la Sevilla (27 mai), la Córdoba, Jaén şi Granada (28 mai), la Cádiz (29 mai), la Badajoz şi La Coruña (30 mai), la León şi la Zamora (1 şi 2 iunie) etc. Cu rare excepţii, totul s-a petrecut fără incidente grave şi fără vărsări de sânge. Peste tot, notabilii au fost cei numiţi la putere: aristocraţii în Asturias şi la Sevilla; episcopii la Santiago de Compostela şi la Santander; militarii în Galicia, în Granada, la Cartagena şi la Saragosa... A fost o primă indicaţie asupra sensului unei mişcări care, la acest nivel, nu avea nimic revoluţionar. La Murcia, Junta era prezidată de Floridablanca, acel fost ministru al lui Carol al III-lea, devenit reacţionar de la căderea Bastiliei. La cererea acestei ultime junte s-a format la Aranjuez, la 25 septembrie 1808, o Junta Centrală, alcătuită din 24, apoi 34 de reprezentanţi ai juntelor locale, câte doi delegaţi pentru fiecare juntă. Junta Centrală includea mai mulţi foşti miniştri — printre care Floridablanca, care o şi prezida, şi Jovellanos —, cinci granzi de Spania, trei marchizi, patru conţi, doi generali, şi doar doi reprezentanţi a ceea ce noi am putea numi a treia stare. Secretarul general era poetul Quintana ce a redactat majoritatea proclamaţiilor. Junta Centrală se ocupa de coordonarea acţiunilor tuturor celor ce refuzau să-l recunoască pe „regele intrus"— aşa era numit Joseph Bonaparte — şi urmărea să-şi instituie progresiv autoritatea asupra ţării, adică tocmai ceea ce Quintana avea să numească mai târziu „organizarea anarhiei".

În iunie 1808, spaniolii care au acceptat situaţia creată la Bayonne nu au luat în serios juntele, sperând să-şi extindă autoritatea asupra întregii ţări. Joseph Bonaparte a sfârşit prin a ceda la cererile fratelui său. La 7 iulie, la Bayonne, el a format un guvern în care intrau personalităţi cunoscute şi respectate: Urquijo, Cabarrus, Fernán Núñez... Ministerul de Interne l-a oferit lui Jovellanos, care a refuzat. Joseph a pornit la drum la 9 iulie. În ciuda ceremoniilor oficiale organizate în onoarea lui, acesta nu a omis să consemneze răceala cu care a fost primit de către populaţie. La 20 iulie,a sosit la Madrid şi s-a instalat în palatul regal, la 25 iulie, a avut loc proclamarea solemnă a noului rege, dar situaţia militară nu i-a lăsat timp să organizeze ceva.

Armata spaniolă a refuzat să se supună ordinelor unui „rege intrus" şi pe tot parcursul anului 1808 a ţinut în şah planurile lui Napoleon. Totuşi, se considera că nu avea să reziste mult în faţa trupelor antrenate pe care împăratul le trimisese în peninsulă şi pe care le-a consolidat neîncetat, începând din octombrie 1807. Prost echipată, această armată era, printre altele, foarte dispersată şi lipsită de un comandament unificat; se supunea juntelor provinciale care nu

se puneau întotdeauna de acord. În Galicia, generalul Blake dispunea de 15 000 de soldaţi, în centru, Cuesta conducea mai puţin de 10 000. Doar armata din Andaluzia, comandată de generalul Castaños, părea capabilă să ţină piept inamicului, cu cei 25 000 de soldaţi ai ei, cei 2 000 de cavaleri şi cu tunuri. Primele două corpuri s-au unit, dar au fost înfrânte la 12 iulie de către Bessières, însărcinat să ocupe zona Valladolid. În alte zone, situaţia nu stătea la fel de bine. În est, Moncey a trebuit să renunţe la ideea de a cuceri Valencia; Lefevre a fost oprit în faţa Saragosei, iar Duhesme la Gerona (20–24 iulie). Mai rămânea generalul Dupont care, cu o armată de 20 000 de oameni, primise misiunea de a debloca navele şi pe marinarii francezi salvaţi la Trafalgar şi ameninţaţi să fie încercuiţi la Cádiz. La 7 iunie, el intra în Córdoba, dar conştientizând că Castaños ocupa Andaluzia, a preferat ca pe 19 iulie să se retragă la Andújar, pentru a aştepta întăriri, rămânând acolo o lună. Ameninţat de Castaños, Dupont a început să se replieze către defileul Despeñaperros, în inima Sierrei Morena, loc pe unde trecea drumul spre Madrid. A urmat oprirea lui la Bailén de către contingentele inamice, care l-au obligat să lupte în condiţiile cele mai defavorabile: obosiţi, epuizaţi de căldură şi sete, francezii au suportat pierderi grele. Pentru a evita un masacru, Dupont a capitulat; cei 20 000 de soldaţi ai armatei sale au fost duşi în captivitate.

Aflând vestea, Joseph Bonaparte a părăsit în grabă Madridul la 30 iulie, la doar zece zile după ce sosise! Francezii s-au refugiat pe Ebru. La 12 august, Lefebvre ridica asediul Saragosei. Situaţia nu a fost mai bună nici în Portugalia. În mai, juntele din Asturias şi din Galicia, acţionând din proprie iniţiativă, au trimis soli în Anglia pentru a solicita un ajutor financiar şi militar. Anglia a pus atunci capăt stării de război cu Spania şi, la jumătatea lui iulie, a trimis detaşamente expediţionare, sub conducerea lui Wellesley, viitor duce de Wellington, care a debarcat în La Coruña, a înaintat prin Porto, unde a fost primit ca un eliberator, apoi prin Cóimbra şi Lisabona. Wellesley l-a obligat pe mareşalul Junot să capituleze, la Cintra (30 august 1808).

Los Guerrilleros şi Marea Armată

Pentru prima dată, armatele lui Napoleon au fost ameninţate şi puse în dificultate. Împăratul însuşi a decis să preia conducerea unei campanii menite să cucerească Spania şi să-l readucă pe tron pe Joseph Bonaparte. A făcut apel la unităţile Marii Armate, trupe ce se făcuseră remarcate la Austerlitz şi la Jena, conduse de generali de elită: Soult, Victor, Ney, Masséna... Proiectul a fost pus la punct cu minuţiozitate, exceptând un punct: intendenţa. Napoleon a

plecat de la premisa că războiul trebuie să nutrească tot război: armata trebuia alimentată din resursele ţării, ceea ce în Spania nu era întotdeauna posibil, din cauza gherilei. La 5 noiembrie 1808, Napoleon se afla la Vitoria, pe 11 la Burgos, după ce Soult a înfrânt un corp de armată spaniol. A înaintat spre capitală, dar infanteria s-a oprit în defileul Somossiera, în plin munte. În doar şapte minute, cavalerii polonezi au străbătut în galop cei 2 500 de metri de teren abrupt care-i despărţeau de culmea defileului şi au năvălit asupra artileriei inamice. Surprinşi de acest atac îndrăzneţ, spaniolii şi-au părăsit poziţiile, iar Napoleon s-a năpustit prin defileu (30 noiembrie 1808). La data de 2 decembrie, el ajungea la porţile Madridului, pe care l-a ocupat rapid. Junta Centrală a fugit în grabă către Sevilla, iar Joseph Bonaparte şi-a reluat în posesie palatul regal. La 17 ianuarie 1809, Napoleon s-a reîntors în Franţa, lăsând în grija mareşalilor săi să sfârşească recucerirea.

Soult a înfrânt cu uşurinţă trupele spaniole din nord-vest, iar la 20 ianuarie 1809 intra în La Coruña şi invada Portugalia, până la Porto, în timp ce Victor înainta pe valea Tajo. Însă Wellesley şi corpurile expediţionare au împiedicat cele două armate să se întâlnească; francezii nu au putut cuceri Lisabona. Zonele de la nordul şi estul Spaniei au căzut una câte una, dar cu preţul unor mari pierderi de partea ambelor tabere. Cel de-al doilea asediu al Saragosei a început pe 29 decembrie 1808. Au fost respinse mai multe atacuri. Când francezii au putut, în sfârşit, să intre în oraş, au fost nevoiţi să ocupe casele una câte una. Epuizarea, foametea şi epidemia l-au obligat pe generalul Palafox, apărătorul oraşului, să capituleze, la 20 februarie 1809. Asediul Geronei, nu mai puţin dificil, a durat din mai 1809 şi până în decembrie. În centru, Soult, i-a strivit pe spanioli la Uclés (13 ianuarie 1809), ceea ce i-a permis armatei sale să înainteze către sud, ocupând succesiv La Mancha şi Valea Guadalquivir. În 1810, întreaga Andaluzie se afla sub autoritatea francezilor, exceptând oraşul Cádiz. În 1811, Napoleon dispunea, în Spania, de peste 360 000 de oameni, dar aceste efective erau dispersate în întreaga peninsulă şi, lucru esenţial, nu erau plasate sub tutela unui comandant unic. Joseph Bonaparte nu avea suficientă autoritate pentru a se impune în faţa mareşalilor care se invidiau între ei şi nu agreau acţiunile concertate. Această divizare şi dezbinare au uşurat contraofensiva armatei spaniole reorganizate, sprijinită de către *guerrilleros* din ce în ce mai numeroşi şi mai eficienţi şi de către corpurile expediţionare engleze.

Gherila a izbucnit spontan şi sporadic, după 2 mai 1808, din nişte iniţiative individuale pe care le însufleţea dorinţa de a răzbuna excesele venite din partea armatei franceze: rechiziţionările, masacrarea familiilor, execuţiile sumare, jefuirea

şi incendierea satelor, etc. Nu au întârziat să apară şi căpeteniile grupurilor de partizani, consacraţi fie prin numele lor — Merino, Espoz y Mina —, fie prin porecle amintind fie originea lor socială, fie straiele, fie caracterul: *Studentul, Capucinul, Gulerul, Melcul, Căposul.* Unele dintre aceste bande *(partidas)* care la începuturi numărau doar câţiva oameni, au sfârşit prin a deveni un soi de armate. În 1813, Espoz y Mina — promovat general — avea în subordine nouă regimente de infanterie şi două de cavalerie. S-au îmbunătăţit şi armamentul şi echipamentul; la armele albe şi la flintele din primele luni s-au adăugat curând puştile, confiscate de la inamic sau furnizate de englezi. Toate regiunile fuseseră atinse de fenomenul gherilei, însă în special unele dintre ele păreau periculoase pentru francezi. Preotul Merino se mişca între Burgos şi Valladolid; ţăranul Espoz y Mina stăpânea în Navarra — francezii aveau să vorbească despre el ca despre un rege —; fostul cizmar Juan Martín, *El Empecinado (Căposul)*, care luptase în războiul din Rousillon, în 1794–1795, opera între Soria, Burgos, şi Segovia. Forţa şi eficacitatea gherilelor veneau din mobilitate, acestea stânjenind comunicaţiile şi mişcările de trupe ale inamicului, distrugând depozitele cu provizii, atacând ariergărzile şi detaşamentele izolate. Tactica lor era simplă: niciodată un atac frontal, aşadar luau prin surprindere inamicul, provocându-i cât mai multe pierderi posibile şi repliându-se imediat, pentru a reveni la doar câteva zile. Cunoscând bine ţinutul, partizanii erau greu de observat, aşa încât francezii au încercat zadarnic să-i urmărească sau să-i izoleze; represaliile asupra satelor ce le ofereau ajutor nu făceau decât să încingă spiritele şi să sporească numărul şi faima partizanilor, care beneficiau adeseori de complicitatea localnicilor. La fel de bine li se întâmplă şi să exaspereze populaţia cu pretenţiile şi comportamentul lor. Pe lângă acei *guerrilleros* însufleţiţi de sentimentul patriotic, în *partidas* erau şi condamnaţi în justiţie, sau dezertori ce se purtau mai degrabă ca nişte hoţi decât ca nişte luptători. În seria sa *Despre ororile războiului,* Goya evoca realist nefericirile satelor din Spania, exploatate rând pe rând de francezi, englezi, *guerrilleros*, toţi comportându-se cu o ferocitate egală faţă de civili. Gherila a dat expediţiei din Spania caracterul de luptă necruţătoare, izvorât din sălbăticie şi din cruzime. Junta Centrală a înţeles rapid interesul pe care-l reprezentau aceşti războinici fără uniformă. În decembrie 1808, s-a elaborat un soi de regulament al partizanilor, iar în aprilie 1809 Junta promulga un edict asupra deplasărilor terestre, prin care partizanii căpătau o existenţă legală, ea fiind cea care urma să le coordoneze acţiunile şi să-i înroleze. Odată reinstalată pacea, mulţi dintre partizani aveau să-şi găsească cu greu o activitate normală, rămânând disponibili pentru orice aventură, conspiraţie, lovitură, şi pentru războaiele civile în care s-au confruntat, până în 1850 şi chiar după aceea, carliştii

şi liberalii. În ochii notabilităţilor, aceşti eroi au sfârşit prin a părea nişte provocatori de necazuri. După cum credea şi romancierul Pérez Galdós, gherila a fost pentru Spania din prima jumătate a secolului al XIX-lea „marea şcoală a dezordinii" (*la gran academia del desorden).*

Gherila a contribuit la dezorganizarea dispozitivului militar al francezilor, dar, de una singură, nu ar fi fost capabilă să vină de hac trupelor antrenate şi bine conduse de către ofiţeri care-şi dovediseră priceperea pe toate fronturile Europei. Loviturile decisive au fost date de armata spaniolă şi de către aliaţii englezi. De la 4 iunie 1808, Anglia s-a angajat să furnizeze juntelor regionale subsidii şi consilieri militari, şi să trimită un corp expediţionar în Spania. Alianţa cu Junta Centrală a fost semnată în ianuarie 1809. Corpul expediţionar englez a debarcat, în două rânduri, 20 000 de oameni mai întâi, apoi 13 000. În felul lor, contingentele engleze erau şi ele de neatins. Marea faţadă maritimă a Peninsulei Iberice a facilitat, în fapt, operaţiuni exacte, pornind dintr-un port anume; erau atrase la luptă unităţile franceze, evitând, însă, să înainteze prea departe în ţinut şi riscând să i se blocheze retragerea. Se sustrăgeau luptei organizate, atunci când rezultatul era incert, preferând să se replieze pe corăbii şi să debarce într-un alt punct de pe litoral. Această tactică, adăugată la puterea armelor de foc engleze, i-a deconcertat pe mareşalii francezi, obligaţi să se deplaseze dintr-un loc în altul cu preţul unor marşuri istovitoare, expuşi la hărţuielile gherilelor. Inamicul s-a ferit neîncetat, frustrându-i pe francezi de o victorie definitivă. Abia în 1812, Wellesley, devenit duce de Wellington, a considerat că sosise momentul să treacă la contraofensivă. Cele cinci corpuri de armată pe care Napoleon le menţinuse în Spania au fost dispersate; între şefii lor nu existau nici o coordonare şi nici un plan general, iar Wellington a tras foloase de pe urma acestei situaţii. În ianuarie 1812, după Portugalia, el a atacat Extremadura. În ziua de 18 ianuarie a cucerit Ciudat Rodrigo, obligându-l pe generalul Marmont să se replieze la Salamanca. Trei luni mai târziu, Wellington cucerea Budajos, la 17 iunie intra în Salamanca şi, foarte aproape de oraş, în locul numit Arapiles, el i-a zdrobit pe francezi la 22 iulie. Calea spre Madrid era deschisă. Wellington a ajuns acolo la 11 august dar, prudent, a preferat să nu se îndepărteze de baze şi să se întoarcă în Portugalia. Era o soluţie înţeleaptă. Soult, care se simţea ameninţat în Andaluzia, a ridicat asediul Cádizului, a ajuns la Valencia pe coastă şi, de aici, a mărşăluit spre Madrid, pe care l-a recucerit în ianuarie 1813. Popularitatea lui Wellington în Spania era imensă. În martie 1811, Regenţa a refuzat să-l numească în funcţia de comandant militar al Asturiei şi Galiciei, ceea ce ar fi însemnat alienarea unei părţi a suveranităţii naţionale[436].

După victoria de la Arapiles, *Cortes*-urile din Cádiz nu mai aveau scrupule naţionaliste; la 22 septembrie 1812, Wellington a fost numit general al trupelor spaniole şi a reluat ofensiva în 1813. Francezii au evacuat din nou Madridul, de această dată definitiv. La 21 iunie, armata imperială era înfrântă la Vitoria, iar la sfârşitul aceleiaşi luni traversa din nou Pirineii. Urmându-şi marşul său înainte, Wellington a invadat teritoriul francez în noiembrie 1813. În decembrie, fără a-l informa pe Joseph, Napoleon a semnat Tratatul de la Valençay, prin care Ferdinand al VII-lea îşi recăpăta tronul Spaniei. În aprilie 1814, el a negociat cu Wellington evacuarea ultimelor locuri pe care trupele armate le mai ocupau încă în Catalonia.

Afrancesados, *absolutişti şi liberali*

Din 2 mai 1808, spaniolii rămăseseră scindaţi. Doar mică parte dintre ei accepta guvernarea lui Joseph Bonaparte. Majoritatea îl respingea pe „regele intrus" şi se opunea invadatorilor francezi, dar oponenţii nu cădeau de acord între ei. Unii cereau întoarcerea regelui legitim, al lui Ferdinand al VII-lea, cu toate prerogativele lui; ceilalţi doreau să profite de ocazie pentru a înzestra Spania cu o constituţie modernă ce ar fi limitat absolutismul. Cum să faci pace între *afrancesados*, legitimişti şi liberali?

Alegerea spontană şi aproape instinctivă a absolutiştilor se explică uşor. Pentru ei, Spania era un stat patrimonial, un agregat al cărui liant era monarhul. Din perspectiva lor, apărarea Spaniei era sinonimă cu apărarea suveranului legitim, proprietar al regatului său, după cum se afirma în secolul al XVI-lea, iar această Spanie nu putea fi decât catolică în sensul cel mai tradiţional al cuvântului: religia iluminată a miniştrilor lui Carol al III-lea îi şoca aproape la fel de mult ca şi impietatea filosofilor francezi. O importantă parte a claselor conducătoare avea o altă idee politică, idee pe care o împărtăşea confuz şi majoritatea poporului — „masa absolutistă", după cum o numea Miguel Artola. Pe 2 mai şi în lunile ce au urmat, îndemnul la luptă a fost următorul: „Trăiască regele Ferdinand, patria şi religia!", precum consemna Alcalá Galiano, ce adăuga şi următoarea observaţie: cel de-al doilea cuvânt — patrie — era ceva nou pentru spanioli. În fond, conceptul aparţinea vocabularului şi ideologiei iacobinilor[437]. Pentru nişte absolutişti termenul era suspect, preferând termenul de „patrie" cu sensul de pământuri străbune, de moştenire culturală, de tradiţie, iar în această „tradiţie" se includeau alţi doi termeni: dinastia legitimă şi catolicismul.

Ferdinand al VII-lea era prezentat ca o victimă şi un prizonier al francezilor. Din cauza loviturilor date familiei regale şi religiei, absolutiştii au

trecut la arme. Napoleon fusese prost informat în privinţa Spaniei şi o cunoştea doar din scrierile lui Montesquieu, Voltaire, ale abatelui Raynal şi ale enciclopediştilor. Vedea în ea un popor oprimat de feudali, dominat de un cler obscurantist şi fanatic, supus unor guvernanţi şi suverani demni de dispreţ, cei care, la Bayonne, s-au plecat atât de ruşinos în faţa lui. El credea că va fi un liberator al Spaniei şi gândea sincer să regenereze ţara, să o scoată din amorţeală oferindu-i instituţii moderne. Proclamaţia de la Bayonne, din 25 mai 1808, era explicită: „Spanioli! După o lungă agonie, naţiunea voastră piere. Eu am văzut suferinţele voastre, şi le voi lecui [...]. Vreau să obţin bogăţii eterne pentru dragostea şi recunoştinţa posterităţii voastre. Monarhia voastră este învechită, iar misiunea mea este s-o întineresc. Voi renova toate instituţiile şi vă voi face să vă bucuraţi de binefacerile unei reforme fără conflicte, fără dezordine şi convulsii [...]. Spanioli, amintiţi-vă ce-au fost părinţii voştri şi vedeţi ce aţi devenit voi! Greşeala nu este a voastră, ci a proastei administraţii pe care aţi avut-o. Puneţi-vă încrederea şi speranţa în circumstanţele actuale, căci vreau ca urmaşii voştri să-şi amintească de mine spunând: «a fost cel ce ne-a readus la viaţă patria»". Constituţia de la Bayonne nu a avut alt scop, la fel ca şi decretele semnate la 2 decembrie 1808, la Chamartin, înainte de intrarea în Madrid. Dintr-o singură lovitură, Napoleon a abolit Vechiul Regim, a suprimat drepturile feudale, justiţia seniorială, vămile interne, Inchiziţia, a închis două treimi dintre mănăstiri şi a stârnit reacţii în rândul poporului, pe care el vroia să-l elibereze din lanţurile lui. Precum ayatollahii care în 1979 l-au alungat pe şah pentru că vroia modernizarea Iranului prin metode autoritare, sutele de călugări s-au ridicat, în Spania anului 1808, ca să combată reformele impuse de străinătate şi considerate contrarii religiei tradiţionale şi spiritului naţional. Alungaţi din mănăstirile lor de măsurile luate de Napoleon şi de Joseph Bonaparte, s-au împrăştiat unde au văzut cu ochii; unii în *maquis*-uri, continuând să predice împotriva francezilor şi a acoliţilor lor, zugrăviţi ca nişte oameni fără Dumnezeu ce persecutau Biserica, comiteau sacrilegii şi batjocoreau tradiţiile cele mai sfinte. Ei chemau populaţia — număra 90% de analfabeţi — să se lupte în numele Duhului Sfânt şi al Fecioarei de la Stâlp din Saragosa, întreţinând ura faţă de străini, de două ori vinovaţi: ca invadatori şi ca distrugători ai valorilor tradiţionale, cel de-al doilea aspect primând asupra celui dintâi. Catehismele tipărite şi distribuite în timpul Războiului de Independenţă au conţinut fraze precum următoarele:

„Ce sunt francezii?

– Foşti creştini deveniţi eretici. [...]

– E păcat să ucizi un francez?

– Nu, fiule, facem un act meritoriu eliberând patria de aceşti violenţi opresori".

Patriotismul nu era principalul motiv ce i-a împins pe absolutişti să se ridice împotriva lui Napoleon. Dovadă stă faptul că, zece ani mai târziu, în 1823, aceiaşi absolutişti nu aveau să ezite a reclama o nouă intervenţie franceză, de această dată pentru a răsturna regimul liberal pus la punct de *Cortes*-urile din 1820. În 1823, ca şi în 1808, obiectivul lor rămăsese acelaşi: trebuiau date suveranului toate prerogativele sale şi trebuiau evitate toate schimbările din structurile politice, sociale şi ideologice. Mai înainte de a fi patrioţi, ei erau nişte reacţionari, moştenitori spirituali ai celor care, în secolul al XVIII-lea, nu au încetat să combată ideile noi, introduse în Spania, după consideraţiile lor, de către admiratorii culturii franceze. Iar această invazie intelectuală denunţa deja o trădare, o atingere adusă valorilor tradiţionale ale Spaniei. De asemenea, nu au fost surprinşi să constate că, în 1808, unii reformatori s-au alăturat francezilor şi au devenit *afrancesados*, în sensul strict pe care l-a căpătat termenul: partizanii lui Joseph Bonaparte. În schimb, ceea ce l-a uimit mai târziu pe Menéndez Pelayo, care vedea în arte o anume inconsecvenţă, a fost faptul că nu toţi intelectualii formaţi în aceleaşi şcoli au făcut aceleaşi alegeri: de ce unii se alăturau lui Joseph Bonaparte, iar alţii — cei ce aveau să fie numiţi liberali — au decis să lupte atât împotriva invadatorilor, cât şi pentru reformele de structură ce urmăreau să distrugă Vechiul Regim?

La drept vorbind, cea mai mare parte a spaniolilor nu a avut răgazul de a reflecta la ceea ce se cuvenea să facă; a acceptat evenimentele supunându-se, în funcţie de circumstanţe, generalilor francezi, funcţionarilor lui Joseph Bonaparte, reprezentanţilor juntelor, *guerrilleros*... Unii nu au avut nici un scrupul să tragă foloase de pe urma situaţiei şi să se îmbogăţească, devenind traficanţi de arme şi de provizii, fie pentru unii, fie pentru ceilalţi. Doar o mică parte dintre notabili şi intelectuali îşi punea întrebări. Nu este exclus ca hazardul să fi jucat un rol hotărâtor în diferite cazuri individuale; unii, aflaţi în zona ocupată de trupele franceze, s-au aliat noului regim, iar după aceea au ezitat să mai schimbe tabăra[438]. Oamenii nu se decideau întotdeauna la capătul unei reflecţii lucide şi imparţiale; oportunismul şi interesul le călăuzea alegerea, dar această explicaţie nu ar fi suficientă pentru a ne oferi o imagine despre amploarea fenomenului. Pentru cei pe care funcţia şi cultura îi sensibilizaseră la problemele timpului şi ale ţării, convingerile politice aveau importanţa lor. Aderarea la regimul iosefinist nu a fost doar o simplă prelungire a simpatiei faţă de ideile venite din Franţa. Curentul reformator se nutrea dintr-o tradiţie

naţională ce avusese, în secolul al XVI-lea, nişte iluştri reprezentanţi. Cât despre influenţele străine, acestea nu se reduceau doar la izvoarele franceze; autorii englezi au avut mai mulţi cititori în Spania secolului al XVIII-lea. Pe de altă parte, ideile franceze nu formau un tot omogen şi nu au determinat neapărat o conduită politică: puteai să te entuziasmezi de ideile filosofilor, fără să te simţi obligat să aderi la principiile Revoluţiei Franceze, nici să aprobi toate aplicaţiile lor; puteai să admiri Revoluţia şi să fii ostil Imperiului, dacă, de exemplu, considerai că Napoleon a deturnat în folosul lui — deci a trădat — ideile din 1789. Între *afrancesados* şi liberalii din Cádiz, istoriografia tradiţionalistă spaniolă stabilea odinioară o diferenţă pur formală: primii ar fi fost nişte moderaţi, ostili dezordinii şi agitaţiei; ceilalţi ar fi fost mai vehemenţi. Nu era doar o chestiune de temperament. Liberalii vedeau în prăbuşirea Bourbonilor, în 1808, ocazia, oferită poporului, de a-şi reasuma o suveranitate naţională pe care o abandonase dinastia dominantă. În ochii iosefiniştilor, dimpotrivă, juntele provinciale ce se formaseră după 2 mai aveau o misiune originală. Apărute după revolte, ele erau roadele anarhiei şi ale dezordinii, iar iosefiniştii nu îndrăgeau populaţia; ei doreau reforme, dar cu condiţia să fie făcute în ordine şi de către puterea regală. Iată de ce atâţia reprezentanţi ai despotismului luminat i s-au alăturat lui Joseph Bonaparte. Violenţele revoluţionare din Franţa — teroarea, procesul şi executarea lui Ludovic al XVI-lea — i-au scandalizat. Pentru ei, Napoleon reprezenta omul care pusese capăt excesele Revoluţiei, care a reinstaurat ordinea, care s-a împăcat cu Biserica, păstrând marile cuceriri din 1789: abolirea privilegiilor, drepturile omului, codul civil... Nu erau puţini în Spania aceia care, înainte de 2 mai, îl admirau în el pe legislatorul şi pe strălucitul general care, în plus, trecea drept un protector al Spaniei. Până şi membrii clerului erau seduşi de figura lui; inchizitorul general era unul dintre ei, la fel ca şi Llorente, funcţionar al Inchiziţiei care, după ce a participat la reuniunea de la Bayonne, nu şi-a mai disimulat entuziasmul. Regimul lui Joseph Bonaparte i se părea ocazia unică de a opera schimbările sociale, politice şi religioase de care avea Spania nevoie şi pe care Bourbonii nu fuseseră capabili să le săvârşească. Aşa-numiţii *afrancesados* erau foarte atenţi la formele legale, dar nu erau într-atât de legitimişti precum absolutiştii, nu aveau nici un fel de stimă faţă de Bourboni, care se dezonoraseră făcându-l pe Godoy stăpânul Spaniei şi, pentru că aceşti Bourboni renunţaseră la drepturile lor în favoarea lui Napoleon, îi cedaseră puterea la Bayonne. Şi atunci, de ce să fi fost ei mai regalişti decât regele? Partizanii *afrancesados* aveau de partea lor legea — acordul de la Bayonne — şi prestigiul lui Napoleon. Regimul iosefin corespundea perfect idealului lor

politic pentru că, după cum credeau ei, reprezenta legalitatea, ordinea, autoritatea, siguranţa că reformele aveau să fie introduse temeinic. Îl respectau pe Joseph Bonaparte, ce le părea a dori sincer regenerarea Spaniei. În fapt, Joseph I şi-a luat rolul foarte în serios, având grijă să atragă de partea lui elitele şi poporul, prin măsuri înţelepte şi prin reforme ce vizau modernizarea, fără a răni sentimentele religioase ale spaniolilor. Suprimarea fostelor consilii, ale granzilor, ale ordinelor militare, ale magistraţilor (funcţie ce se transmite din tată în fiu), cât şi simplificarea sistemului fiscal, încurajarea activităţii economice, dezvoltarea învăţământului public prin crearea liceelor şi a şcolilor tehnice, modernizarea şi înfrumuseţarea oraşelor — Madrid, în special —, toate aceste iniţiative, susţinute de miniştri integri şi competenţi, dovedeau voinţa de a sluji regatul pe care i-l oferise fratele lui, iar istoricii de astăzi îi fac de bunăvoie dreptate lui Joseph. Din nefericire, acesta nu a putut face întotdeauna tot ce a dorit. Generalii francezi nu se aflau în ordinele lui, ci acţionau în virtutea imperativelor militare pe care le impunea conduita războiului; rechiziţionările, distrugerea edificiilor considerate drept obiective militare — sau susceptibile de a deveni —, represaliile, execuţiile sumare, etc., nu erau tocmai ceea ce trebuia pentru a face popular regimul iosefin, chiar dacă i se puneau în seamă abuzuri, şi chiar dacă el le-a condamnat adeseori. Jefuirea muzeelor naţionale şi a arhivelor pare să fi făcut parte dintr-un plan general[439]. La rândul lui, împăratul a acţionat şi legiferat fără a-şi informa fratele, ignorându-i autoritatea. Aşa au fost semnate decretele de la Chamartin, la 2 decembrie 1808. Napoleon a dorit să pregătească terenul; a suprimat Vechiul Regim chiar înainte ca fratele lui să-şi recupereze tronul. Joseph a primit rău acest lucru, jignit de dezinvoltura cu care îi era tratată guvernarea, aşa că a renunţat la coroană, dar împăratul l-a obligat să revină asupra deciziei. Confruntarea a fost şi mai gravă în 1810, când Napoleon a dorit să anexeze teritoriile situate la nordul Ebrului, şi când a numit guvernatori militari care să administreze Catalonia, Aragónul, Navarra şi Biscaya.

Avem aici măsura ambiguităţii regimului iosefin ce a reprezentat, evident, o înaintare pe calea modernizării Spaniei, dar impusă de o armată de ocupaţie ce avea alte griji. Sunt de înţeles ezitările şi confuzia multora dintre spanioli: oare puteau plăti acest preţ pentru revigorarea patriei lor? Partizanii lui Joseph Bonaparte erau prinşi la mijloc. Resimţeau influenţele contemporanilor francezi, ideologi (Destutt de Tracy, Volney, Cabanis, Daunou...). Favorabili reformelor, dar înspăimântaţi de excesele Terorii, ei şi-au pus speranţele în Napoleon Bonaparte, înainte de a fi decepţionaţi de el. Ca şi aceştia, cei *afrancesados* aveau să fie acuzaţi

de reacţionari că au exagerat, în timp ce liberalii i-au incriminat pentru că s-au opus curentului revoluţionar; şi-au atras ura compatrioţilor lor, pentru că se opuneau jafurilor şi exceselor. Mulţi spanioli le reproşau că au trădat şi că au colaborat cu ocupaţii. Cuvântul „colaborare" a căpătat în Franţa un sens peiorativ, începând din 1940; a-l folosi pentru a desemna situaţia din Spania din 1808 ar însemna să comitem şi un anacronism, şi o nedreptate. Ca şi spaniolii, care emigraseră după 1789 şi intraseră în serviciile Revoluţiei Franceze, numiţii *afrancesados* erau patrioţi şi sufereau văzându-şi ţara supusă despotismului şi obscurantismului. Ei respingeau Spania oficială, cea a lui Godoy şi a Inchiziţiei şi visau pentru patria lor un alt destin, dorind schimbarea structurilor, a instituţiilor şi a mentalităţilor. Greşeala lor a fost să creadă că regenerarea Spaniei putea să se săvârşească sub protecţia unei armate străine ce nu prea punea preţ pe independenţa naţională. Manuel Azaña a exprimat foarte bine drama şi greşeala *afrancesados:* „Între un comerţ activ şi o administraţie sănătoasă, pe de o parte, şi independenţa naţională, pe de altă parte, vom alege cea de-a doua alternativă, ceea ce au făcut şi spaniolii în 1808. Cum să punem la îndoială faptul că regimul lui Joseph Bonaparte a fost mai uman, mai tolerant, mai luminat din punct de vedere politic, decât cel al lui Ferdinand? Totuşi, naţiunea l-a respins pe Joseph Bonaparte pentru că potenţialele avantaje obţinute de la guvernarea lui nu puteau fi puse pe acelaşi plan cu binele suprem: demnitatea şi independenţa Spaniei!"[440]

Mai rămânea cel de-al treilea grup, cei care negau regimul iosefiniştilor şi ocupaţia franceză, dar nu din aceleaşi motive ca absolutiştii. Curând aveau să fie numiţi liberali. Termenul a apărut pentru prima dată la Cádiz, în 1811, cu sensul pe care i-l dăm şi astăzi, spre a desemna nu o doctrină economică — a lăsa lucrurile să meargă de la sine —, nici un partid politic anume, ci o atitudine: devotamentul faţă de libertăţile publice văzute ca antidot la despotism. Din Spania, adjectivul „liberal" şi substantivul „liberalism" au trecut în Europa, îmbogăţind lexicul ştiinţelor politice, ca şi altele apărute în aceeaşi epocă sau puţin mai târziu: *camarilla, pronunciamiento*... La o abordare generală, liberalii reprezentau grupul de reacţie împotriva conservatorilor, stânga împotriva dreptei. În 1808, în Spania, ei se împotriveau atât francezilor, cât şi Vechiului Regim, iată ceea ce-i deosebea de *afrancesados* şi de absolutişti. Poetul Quintana, purtător de cuvânt al Juntei centrale, se exprima foarte clar în această privinţă: nu era vorba doar de alungarea invadatorului, ci şi de stabilirea pe fundamente solide a „fericirii Spaniei", elaborând o constituţie care să facă imposibile „abuzurile de odinioară", „viciile enorme şi inveterate ale unei administraţii corupte". Ca şi *afrancesados,* liberalii erau moştenitorii spirituali ai luminilor,

dar, pentru ei, Napoleon era cel care abătuse Revoluţia de la cursul ei, cel care a pus capăt libertăţii şi a stabilit dictatura. Iată ce spunea La Forest, ambasadorul lui Napoleon, despre Quintana, în octombrie 1810: un om cunoscut pentru exuberanţa ideilor sale republicane, mare admirator al Convenţiei, mai rezervat în privinţa Directoratului, ostil făţiş Franţei din 22 octombrie. În alţi termeni, ceea ce admira Quintana, şi odată cu el şi liberalii, nu era Franţa, ci idealurile pe care aceasta le incarnase în timpul Revoluţiei şi pe care Napoleon le-a trădat. În 1808, ei au întors împotriva Franţei ideea de naţiune, de origine franceză: pentru ei, ca şi pentru iacobini, naţiunea nu se confunda cu dinastia guvernantă, ci desemna o comunitate independentă de orice dinastie. În ultimă instanţă, puţin importa forma regimului — republică sau monarhie —; singurul care conta era conţinutul: suveranitatea rezida în naţiune. Şi prin aceasta se detaşau de *afrancesados*, devotaţi formei monarhice a regimului pentru că vedeau în ea o garanţie împotriva aventurilor revoluţionare, împotriva violenţelor şi a dezlănţuirilor populaţiei, fără ca această aderare raţională să implice fidelitatea faţă de-o dinastie anume.

Scindarea elitelor spaniole în 1808 nu a datorat nimic hazardului, ci a avut o logică a ei. Alegerea absolutiştilor se explica prin fidelitatea necondiţionată faţă de formele vieţii tradiţionale. Fiii spirituali ai *Aufklärung*-ului se supuneau altor motivaţii. Ceea ce-i separa, întâi de toate, era o diferenţă de temperament: erau revoluţionari sau reformişti. Mai era şi o chestiune de doctrină: se pronunţau fie pentru, fie împotriva suveranităţii naţionale. În sfârşit, se adăuga şi o diferenţă între generaţii: bătrânii se simţeau mult mai mulţumiţi de Joseph Bonaparte, ce le amintea de Carol al III-lea — reforme prudente şi progresiste, decise la vârf, în legalitate şi în ordine —; tinerii erau entuziasmaţi de Revoluţia Franceză, iar agitaţia nu îi speria. Această schemă de explicaţie nu include, fireşte, toate situaţiile individuale, dar permite înţelegerea evoluţiei generale. Se explică uşor atitudinea lui Floridablanca: din 1789 el a început a dispreţui tot ce venea din Franţa, şi nu era nimic de mirare în faptul că făcea parte din Junta Centrală, unde absolutiştii erau majoritari. Cazul lui Jovellanos era mai complex. Temperamentul politic al acestuia l-a determinat să devină iosefin, ca şi discipolul şi prietenul său, Meléndez Valdés: îi erau recunoscute gustul pentru ordine, simţul nuanţelor, moderaţia, grija de a respecta etapele... Totuşi, Jovellanos a respins propunerea lui Joseph Bonaparte, ce dorea să-i încredinţeze Ministerul de Interne; mai presus de asta refuza să accepte tutela străinilor. A făcut parte din Junta Centrală, apoi din *Cortes*-urile din Cádiz, unde s-a luptat singur cu liberalii, pe tema a trei chestiuni esenţiale.

S-a pronunţat împotriva principiului suveranităţii naţionale; în viziunea lui, suveranitatea rezida în rege. Deşi nu avea nici un motiv de a susţine cauza Bourbonilor, care-l persecutaseră şi-l aruncaseră în închisori, Jovellanos a rămas sensibil faţă de legitimitatea pe care ei o reprezentau, ceea ce îl apropia de absolutişti: era foarte ataşat de formele trecutului, reformele trebuind înrădăcinate în tradiţie, şi nu rupând-o cu ea. Din acest punct de vedere era, evident, un antiliberal.

S-a declarat împotriva egalităţii drepturilor, rămânând convins de legitimitatea şi necesitatea existenţei nobilimii.

A dispreţuit opinia publică şi de aceea dorea să fie limitată libertatea presei.

Constituţia de la Cádiz

Junta Centrală s-a întrunit mai întâi la Aranjuez, apoi la Sevilla. Când Marea Armată a invadat Andaluzia, Junta s-a retras la Cádiz şi, în final, în insula León. Floridablanca a prezidat-o până la moartea lui, în decembrie 1808. Emanaţie a juntelor provinciale ce se formaseră după manifestaţiile din mai, era alcătuită în majoritate din notabilităţi prea puţin deschise la inovaţii. Sunt demne de reţinut, din acest punct de vedere, două măsuri semnificative: decizia de a suspenda vânzarea bunurilor clerului şi cea de a-i autoriza pe iezuiţi să se întoarcă în Spania cu titlu individual. Nu era vorba de conservatorism aici, ci de o regresiune.

Junta s-a dizolvat în ianuarie 1810, după ce a desemnat un consiliu de regenţă însărcinat să organizeze întrunirea *Cortes*-urilor. În principiu, *Cortes*-urile ar fi trebuit convocate după formula veche, după stări (nobilime, cler, reprezentanţii oraşelor). Nu se ştie de ce, Regenţa nu a ţinut seamă de această rezoluţie, imaginând un complicat sistem de alegere pe trei niveluri, după regula „un deputat pentru 50 000 de locuitori". Pentru circumscripţiile în care situaţia militară împiedica scrutinul să se deruleze normal, la fel ca şi pentru teritoriile americane, s-a decis ca, în aşteptarea sosirii deputaţilor aleşi legal, să fie desemnaţi supleanţi, aleşi din rândul rezidenţilor din aceste regiuni, aflaţi la Cádiz. Cel mai adesea aceştia erau negustori şi burghezi, mai sensibili la ideile noi decât notabilităţile tradiţionale. S-a consolidat astfel curentul favorabil reformelor de structură. Ecleziasticii — o sută — reprezentau o treime din total. Majoritatea proveneau din păturile mijlocii ale clerului: canonici, profesori de universitate, favorabili şi ei reformelor. În sfârşit, forţa curentului liberal, în *Cortes*-uri, ţinea şi de personalitatea reprezentanţilor. Contele de Toreno, Argüelles, Quintana, şi alţii, erau oratori de talent ce ştiau să se facă ascultaţi. Ei au fost cei care au inaugurat atât de strălucit istoria parlamentarismului în Spania, conferindu-i caracterul pe

care avea să-l păstreze până în secolul al XX-lea: elocvenţa prima asupra rigorii argumentaţiei; de aceea sunt avocaţii mai numeroşi decât tehnicienii şi practicienii. La Cádiz, influenţa liberalilor a fost înlocuită de aceea a serviciilor administrative ale *Cortes*-urilor; bibliotecarul B.J. Gallardo şi-a pus erudiţia — a fost unul dintre mai-marii bibliotecii spaniole — în serviciul ideilor avansate, furnizând deputaţilor referinţele şi precedentele istorice care le puteau fi de folos. O ultimă circumstanţă a contribuit la a conferi curentului liberal o importanţă pe care nu o deţinea şi în realitate; atmosfera de la Cádiz, oraş care, prin portul său şi prin comerţul internaţional, era deschis la influenţele lumii exterioare. Burghezia a fost foarte prezentă şi activă aici — lucru excepţional pentru Spania vremii respective; noutăţile din Europa soseau rapid şi erau comentate în cafenele, în cercuri şi în jurnale care se tipăreau liber. *Cortes*-urile ce s-ar fi întrunit într-un alt oraş din Spania ar fi fost supuse la cu totul presiuni ideologice, ceea ce le-ar fi influenţat deliberările. În timpul unei şedinţe de deschidere, la 24 octombrie 1810, s-a produs un incident semnificativ. Preşedintele Consiliului de Regenţă, Pedro Quevedo, episcop de Orense, a refuzat să depună jurământ de fidelitate în *Cortes*-uri, care s-au proclamat depozitarele suveranităţii naţionale; el nu recunoaştea alt suveran decât pe Ferdinand al VII-lea. Aşa s-a născut prima dintr-o lungă serie de divergenţe între majoritatea *Cortes*-urilor şi Regenţă cu privire la rolul pe care-l avea fiecare dintre cele două instituţii. Un alt exemplu a fost când deputaţii au decis să suprime Inchiziţia. *Cortes*-urile au cerut ca decretul să fie citit în toate bisericile pe parcursul a trei duminici consecutiv; clerul a refuzat, iar Regenţa s-a ferit să ia poziţie. *Cortes*-urile au suprimat regimul seniorial, bunurile comunale, corporaţiile, şi tot ceea ce reprezenta Vechiul Regim.

Constituţia elaborată la Cádiz s-a inspirat din ideologia liberală, în ciuda articolului 12 despre religia naţiunii spaniole „care este şi va fi întotdeauna religia catolică, apostolică şi romană, şi singura adevărată. Naţiunea o apără prin legi raţionale şi juste şi interzice exercitarea tuturor celorlalte". Naţiunea era definită drept totalitatea spaniolilor din cele două emisfere, fără deosebire de clasă şi averi. Constituţia afirma principiul suveranităţii naţionale, pe care o aşeza mai presus de rege. Contrar opiniei lui Jovellanos, care preconiza un sistem englezesc, cu o Înaltă Cameră ce ar fi contrabalansat Camera Inferioară, Constituţia prevedea un regim de întrunire, cu o cameră unică ce ar fi împărţit puterea legislativă cu regele; această Cameră — pentru care s-a păstrat denumirea tradiţională de *Cortes* — avea să fie aleasă prin sufragiu cenzitar pe trei trepte (parohie, district, provincie). Un alt obiectiv al ei era crearea unei miliţii: forţa militară permanentă ale cărei cadre nu trebuiau să fie obligatoriu nobili.

Unii erau neliniştiţi din cauza acestor instituţii ce aminteau de cele ale Franţei revoluţionare. Liberalii au răspuns invocând tradiţiile „demografice" ale Spaniei, sugrumate de către Habsburgi — o dinastie străină! — care, după ce i-a strivit pe *comuneros* la Villalar (1521), au stabilit un regim tiranic şi au retras *Cortes*-urilor orice reprezentativitate şi intervenţie în problemele politice. Obsedaţi de imaginile şi de marile ideologii ale Revoluţiei Franceze, liberalii spanioli ce au refuzat să capituleze în faţa lui Napoleon îşi proiectau neliniştile spre trecut. Şocaţi de analogiile formale, ei credeau a recunoaşte în *comuneros* nişte precursori, iar în revoluţia eşuată din 1520–1521 o prefigurare a actualei lor lupte pentru libertate. Pentru Quintana, pentru Martínez de la Rosa şi alţii, era reconfortant să descopere „mari străbuni" în propria patrie, crezând că reînnoadă, dincolo de secole, legătura cu teoriile politice multă vreme proscrise. Graţie anacronismului şi unei subtile evoluţii a unui patriotism furibund, ei s-au debarasat în parte de ceea ce împrumutaseră de la ideile franceze, reluând cursul istoriei spaniole întrerupt în 1521. Teoria *Cortes*-urilor, pe care a elaborat-o în acelaşi timp şi Martínez Marina, susţine aceleaşi idei: pe terenul libertăţii politice şi al sistemului reprezentativ, Spania nu avea motive de invidie faţă de alte naţiuni ale Europei. Astfel, în Cádizul anilor 1810, s-a derulat un spectacol paradoxal: absolutiştii invocau libertatea, apărându-şi teritoriul împotriva soldaţilor lui Napoleon, iar liberalii se prevalau de tradiţie pentru a distruge Vechiul Regim! Constituţia de la Cádiz urma să devină referinţa indispensabilă a liberalilor spanioli din secolul al XIX-lea, cu toată ideologia ce decurgea de aici: fidelitate faţă de idealul Revoluţiei Franceze, la care se adăuga ataşamentul faţă de un trecut anterior sosirii la domnie a Habsburgilor şi idealizat, suveranitate naţională, oroare faţă de despotism...

Constituţia a fost adoptată la 11 martie 1812 şi a fost promulgată pe 19 martie, sărbătoarea Sfântului Iosif; de aceea adepţii ei aveau s-o numească familiar *Pepa* (Josepha). Deputaţii s-au separat optsprezece luni mai târziu, la 14 septembrie 1813, stabilindu-şi următoarea întâlnire la Madrid, la 15 ianuarie 1814. Între timp, Napoleon avea să cedeze coroana lui Ferdinand al VII-lea, ceea ce a creat o situaţie cu totul inedită.

DOMNIA LUI FERDINAND AL VII-LEA (1814–1833)

Spania pe care Ferdinand al VII-lea a regăsit-o în 1814 nu mai semăna deloc cu cea pe care o părăsise şase ani mai devreme, în circumstanţe prea puţin

glorioase. Era o ţară pe care războiul o ruinase şi o separase de teritoriile sale americane. Societatea şi spiritul public se schimbaseră profund. Cadrele armatei nu mai erau, ca odinioară, selectate exclusiv din mediile aristocratice; mulţi proveneau din clasele mijlocii, sau erau foşti *guerrilleros* ce nu acceptau să devină oameni simpli. Cei care făceau parte din junte şi din *Cortes*-uri au prins gustul dezbaterilor politice şi al libertăţii de exprimare; mai acceptau ei, oare, să dispară fără a protesta?

Spania anului 1814

Războiul de Independenţă a fost o catastrofă. În 1808, în ciuda lipsurilor, Spania era o ţară promiţătoare, dar în 1814 devenise o ruină. Războinicii au practicat frecvent tactica pământurilor incendiate, atât *guerrilleros* cât şi englezii şi francezii[441]. Creşterea animalelor (oi, bovine, cai) a suferit teribile pierderi şi nu avea să-şi mai redobândească vreodată importanţa pe care o avusese înainte de 1808. Aproape toate podurile de peste Ebru şi Tajo au fost distruse; podul din Mérida, pe Guadiana, era încă în ruină în 1835. Comerţul şi industria paralizaseră. Pierre Vilar a cercetat cazul Cataloniei. Între 1807 şi 1815, traficul, redus la operaţiunile clandestine ale celor ce spărgeau blocada, era aproape inexistent, şi nu a crescut decât începând cu 1830. În restul Spaniei relansarea a fost mult mai tardivă. Ca circumstanţă agravantă, sfârşitul Războiului de Independenţă a coincis cu începutul unei depresiuni europene. Conjunctura fusese favorabilă Spaniei în secolul al XVIII-lea, dar în 1814 a dejucat planurile de reconstrucţie; scăderea preţurilor a generat criza afacerilor, şomajul, stagnarea.

Situaţia financiară era la fel de gravă. Mai întâi de toate cântăriseră moştenirile trecutului: *vales* emise sub Carol al III-lea şi sub Carol al IV-lea, ce s-au depreciat neîncetat. Războiul nu a rezolvat nimic. Fiecare juntă, fiecare oraş chiar, a emis monede şi bancnote, fără a mai pune la socoteală monedele engleze sau franceze introduse de beligeranţi. Privat de transporturile de argint din America, statul nu a reuşit să stabilizeze situaţia. Ferdinand al VII-lea refuzase să recurgă la devalorizare, dar s-a resemnat să o facă la presiunile liberalilor, reveniţi la putere în 1820, dar, după eliminarea lor, măsura a fost abolită. Monedele spaniole se scurgeau rapid, aşa încât, pe la 1830, jumătate dintre monedele în circulaţie erau napoleoni. Ferdinand al VII-lea a găsit o soluţie, împrumutând din străinătate; în 1834, Spania era foarte îndatorată faţă de Anglia şi Franţa. Aceste credite au grevat bugetul statului, dar i-au îmbogăţit pe intermediari. Cam în această epocă s-a îmbogăţit şi Alejandro Aguado, fost *afrancesado* căruia Ferdinand al VII-lea i-a încredinţat grija de a negocia împrumuturi pe piaţa de la Paris. Aguado a devenit

rapid unul dintre cei mai mari bancheri ai timpului şi se pare că l-ar fi inspirat şi pe Balzac, pentru personajul Nucingen din romanele sale[442].

Războiul a făcut mii de victime, poate 5 000, dar, la acest capitol, relansarea a fost mai rapidă. Demografia spaniolă a secolului al XIX-lea era încă primitivă, cu un procentaj mare al naşterilor şi cu o mortalitate ridicată, cu o speranţă de viaţă mai mică decât în restul Europei, în ciuda vaccinării antivariolice obligatorii, în principiu, încă din 1814. Populaţia creştea mai repede decât resursele, iar Spania nu reuşea să o hrănească, nici să-i ofere locuri de muncă. Doar jumătate din cele 12 milioane de locuitori avea un loc de muncă stabil, mai ales în agricultură, unde nu era pusă în valoare decât o treime din suprafaţa de teren. Marea proprietate aristocratică sau ecleziastică şi bunurile de mânămoartă au constituit un obstacol în calea extinderii şi intensificării culturilor. Ţăranii fără pământ şi fără un loc de muncă erau numeroşi, la fel ca şi şomerii şi vagabonzii. Unele zone erau împânzite de bandiţi ce jefuiau călătorii[443].

Pe plan internaţional, situaţia nu era una strălucitoare. Emanciparea teritoriilor americane, începută în 1810 şi terminată în 1825, a reprezentat o lovitură serioasă pentru puterea Spaniei. Chiar înainte să se sfârşească acest proces, ea a suferit o dureroasă umilinţă: deşi a participat la lupta împotriva Franţei napoleoniene, ea s-a văzut exclusă din ierarhia europeană pusă la punct în 1815, deşi Franţa, înfrântă, i s-a asociat în 1818. Spania spera în sprijinul Sfintei Alianţe pentru a-şi restabili autoritatea în America, dar Anglia s-a opus. Ruptă de colonii le sale, dominată financiar de străinătate, în 1814 Spania nu mai era o naţiune de mâna a doua. În ochii enciclopediştilor din secolul al XVIII-lea ea trecea drept o ţară a obscurantismului şi a intoleranţei. În secolul al XIX-lea, mulţi dintre străini vedeau în ea o ţară a cruzimii şi a barbariei. A fost ridicat în slăvi eroismul combatanţilor de la 2 mai şi de la Bailén, al apărătorilor Saragosei şi al *guerrilleros* ce-i dăduseră de furcă lui Napoleon. După 1815 nu mai reţinea atenţia decât ferocitatea luptătorilor, zelul călugărilor ce-i invitau pe credincioşi să vadă în francezi nişte servitori ai diavolului. Poveştile foştilor luptători au întreţinut această imagine, întărită mai apoi de luptele carliste, imaginea unei Spanii fanatice şi crude. Romanticii francezi au contribuit, în maniera lor, la falsificarea perspectivelor. Pentru ei, Spania era o anticameră a Orientului, dar şi o ţară unde pitorescul Evului Mediu se menţinuse mai mult decât altundeva. Chateaubriand a străbătut-o în 1807, la întoarcere de la Ierusalim. Alhambra l-a impresionat puternic, iar lecturarea lucrării *Guerras civiles de Granada* a lui Pérez de Hita, operă veche tradusă în 1809, i-a furnizat subiectul unui roman, *Aventurile ultimului Abencerage*, ai cărui eroi, mauri şi creştini, se înfrăţeau prin cultul onoarei.

Hispanismul lui Victor Hugo a fost mult mai complex. Tatăl acestuia, general în Imperiu, l-a luat cu sine la Madrid, în 1811, iar această călătorie i-a inoculat gustul pentru moravurile şi literatura spaniole, în special cel pentru *romancero,* ce i-a inspirat multe dintre compoziţiile din *Orientale* şi din *Legenda secolelor.* Nu peste mult, Mérimée s-a străduit să pună în valoare individualismul, orgoliul unei naţiuni mândre de trecutul ei, violenţa instinctelor, simţul onoarei, gustul pentru libertate şi independenţă, fără ca această imagine a Spaniei s-o poată şterge pe cealaltă, a călugărilor, a cerşetorilor, a tâlharilor la drumul mare. *Carmen* ilustrează această Spanie romantică, spre marea nemulţumire a spaniolilor cultivaţi, o Spanie mai mult africană decât europeană, o ţară a derutei, a emoţiilor vii şi a pitorescului. Nimic nu este mai instructiv, în această privinţă, decât poveştile celor ce au călătorit în Spania, personalităţi precum Custine, Théophile Gautier, Alexandre Dumas. Cu toţii au evocat Vechea Castilie, mizeră, dar familiară din cauza monumentelor sale amintind de arta romană şi de catedralele gotice, şi au fost cuprinşi de fiori străbătând defileul Pancorbo: deşi se temeau de tâlhari, au fost decepţionaţi că nu i-au întâlnit. Şocant era Toledo, unde se păstrau primele manifestări ale arhitecturii maure şi unde te simţeai deja în Orient. Însă nimic nu se compara cu ceea ce călătorii noştri au descoperit dincolo de culoarul Despeñasperros, în plină Sierra Morena, împânzită de hoţi. Pe acolo au pătruns în ceea ce reprezenta, în ochii lor, adevărata Spanie, Andaluzia, cu parfumul ei de portocali, cu monumente, cu străduţele din oraşe, cu mândria băştinaşilor, cu frumuseţea sălbatică a femeilor. Spania îi seducea pe romantici prin anacronismul ei, dar deconcerta spiritele luminate ce refuzau să vadă în ea o ţară civilizată. Abia în primii ani ai secolului al XX-lea, scriitorii şi artiştii francezi, fără a renunţa la fascinaţia exercitată de Andaluzia, au descoperit un alt aspect al Spaniei, pe *hidalgos,* pe mistici, şi pe El Greco.

Din punct de vedere politic şi social, forţele conservatoare — nobilimea şi clerul care, amândouă, deţineau cea mai mare parte din pământuri — au redobândit supremaţia. Înalta aristocraţie — ducii de Alba, Osuna, Infantado, Medinacelli etc. — pleda în favoarea unei politici de reacţie în toate domeniile. Clerul s-a agăţat de structurile trecutului şi a făcut campanie împotriva ideilor noi, acuzate că perverteau Spania tradiţională, monarhică şi catolică. Înfrângerea lui Napoleon sub loviturile unei coaliţii ce predica reîntoarcerea la principiul legitimităţii — Prusia, Austria şi Rusia aveau să formeze curând ceea ce avea să se numească Sfânta Alianţă — a făcut să renască speranţa absolutiştilor spanioli. Ei nu au putut împiedica votarea, la Cádiz, a unei constituţii liberale. În primele săptămâni ale anului 1814, chiar înainte de întoarcerea lui Ferdinand al VII-lea

în Spania, ei au îndemnat să nu se ţină cont de contribuţia *Cortes*-urilor şi să se restabilească Vechiul Regim, în documentul cunoscut sub numele de Manifestul Perşilor din cauza primei fraze a documentului: „La vechii perşi exista obiceiul de a trăi timp de cinci zile în anarhie, după moartea unui rege, pentru a sublinia devotamentul faţă de noul suveran, asta după ce aveau loc asasinate, furturi şi alte fărădelegi, în aceeaşi perioadă.". Aluzia la situaţia spaniolă era transparentă: sosise timpul de a se închide paranteza deschisă în 1808. „Monarhia absolută" — continua Manifestul — „este produsul raţiunii şi al inteligenţei şi se supune legii lui Dumnezeu." „Perşii" i-au sugerat lui Ferdinand al VII-lea să convoace noi *Cortes*-uri, conforme tradiţiei, adică după stări, şi să guverneze împreună cu ele, după ce ar fi cerut socoteală celor care dispuseseră de fondurile publice în timpul războiului. Acest document a constituit carta reacţionarilor spanioli din prima jumătate a secolului al XIX-lea, orice denumire ar fi avut ei: absolutişti, apostolici, carlişti sau servili (deoarece i se supuneau necondiţionat regelui).

Conjunctura nu a fost favorabilă mişcării reformatoare ce a ieşit slăbită şi dezbinată din criza din 1808–1814. *Afroncesados,* discreditaţi, au fost exilaţi, sau s-au ascuns. Liberalii se recrutau din rândurile burgheziei care, în Spania, era minoritară şi nu exista cu adevărat decât în câteva oraşe de la periferie — la Barcelona, la Cádiz. Aceşti liberali nu puteau conta pe mase, supuse influenţei ordinelor religioase. Poporul, căruia ei îi exaltaseră în trecut eroismul şi sacrificiile, le părea acum versatil şi periculos, se îndoiau de el şi îl dispreţuiau. Quintana a folosit cuvinte foarte dure la adresa mulţimii: „Toate popoarele sunt ignorante şi pline de prejudecăţi şi, din nefericire, şi poporul spaniol este la fel, sau chiar mai mult decât celelalte popoare ale Europei.".

Într-o ţară precum Spania anului 1814, în care opinia publică era inexistentă, în care nu existau partide politice, nici libertatea de întrunire, nici presa liberă, armata reprezenta, alături de cler, singura forţă socială organizată. Această armată fusese profund transformată, iar cadrele sale nu mai erau doar nobili, ca odinioară. Mulţi dintre ofiţerii de acum erau de origine modestă şi, pentru ei, armata constituia un mijloc de emancipare socială. Cei care făceau parte din corpurile tehnice — marină sau artilerie — aveau o anumită formaţie profesională şi competenţe superioare. Aflându-se în contact cu străinătatea în timpul campaniilor alături de englezi, sau în timpul captivităţii din Franţa, aceşti ofiţeri au avut ocazia de a-şi însuşi o cultură şi o conştiinţă politică de care compatrioţii lor erau privaţi. Unii dintre ei erau francmasoni. Nu trebuie exagerată importanţa francmasoneriei din Spania secolului al XIX-lea, dar trebuie să ne ferim s-o şi subestimăm. Francmasoneria le-a permis ofiţerilor care-i erau afiliaţi să cunoască

oameni veniţi din alte medii sociale: burghezi, negustori, intelectuali... În fine, pentru că au contribuit la eliberarea teritoriului, şi pentru că au participat la eforturile Juntei Centrale, apoi ale *Cortes*-urilor din Cádiz, de a oferi Spaniei instituţii moderne, mulţi dintre militari au fost ultragiaţi de primele decizii ale lui Ferdinand al VII-lea şi de reacţia pe care a stârnit-o întoarcerea lui. La Toulouse, Wellington a întâmpinat greutăţi în a potoli mânia ofiţerilor spanioli la aflarea veştii că Constituţia de la Cádiz fusese abolită. În confruntarea cu feudalii ataşaţi unor privilegii din altă vârstă, ofiţerii formau un soi de clasă mijlocie, instruită, cinstită, dornică să modernizeze ţara, capabilă să ofere naţiunii cadrele de care aceasta avea nevoie, sau să le consolideze pe cele existente, dar o clasă pe care oligarhiile nobiliare şi clericale o ţineau la distanţă de problemele arzătoare. De aceea, o parte dintre reprezentanţii ei a încercat să joace un rol politic.

Intervenţia militarilor în viaţa politică a luat forma unui *pronunciamiento*[444]. Şi termenul şi fenomenul au fost adeseori prost înţelese. Un *pronunciamiento* nu era un puci, ba dimpotrivă. Când grupările şi oamenii politici ezitau asupra unei soluţii, când nici un grup nu era destul de puternic pentru a-şi impune punctul de vedere, armata tranşa lucrurile şi „se pronunţa" în favoarea unei orientări sau a alteia. Nu folosea violenţa, ci un şantaj cu violenţa. Generalii Riego, Espartero, O'Donnel, Narváez, Prim, actori pe scena vieţii politice din prima jumătate a secolului al XIX-lea, au reacţionat în primul rând ca oameni politici, ca şefi de partide; ce-i interesa pe ei era triumful unei cauze, şi nu să aducă armata la putere. Aceşti militari nu erau nişte militarişti. Lucrurile aveau să se schimbe la sfârşitul secolului al XIX-lea, când armata avea din ce în ce mai mult tendinţa de a reacţiona ca atare şi de a se substitui puterii civile. Dictatura lui Primo de Rivera, în 1923, cea a lui Franco, începând din 1936, au fost lovituri de stat, puciuri, şi nu *pronunciamientos*. Contrar unei idei moştenite, militarismul din Spania nu s-a dezvoltat decât târziu. Să adăugăm că majoritatea *pronunciamientos* din secolul al XIX-lea au avut ca obiect restabilirea libertăţilor publice, şi nu suprimarea lor; erau mai degrabă favorabile liberalismului.

Restabilirea Vechiului Regim

El era *Cel Dorit* (*El Deseado*). Mii de oameni se jertfiseră pentru a-l vedea pe tron şi se aştepta cu nerăbdare întoarcerea lui. Ce reacţie a avut Ferdinand al VII-lea când s-a prăbuşit regimul napoleonian, în Spania şi în Franţa?

În noiembrie 1813, împăratul a evaluat situaţia. Aliaţii erau pe punctul de a invada teritoriul francez. Pentru a respinge această ofensivă, avea nevoie de toate forţele, în special de cele ce se aflau încă imobilizate în Spania, sau care

luptau împotriva anglo-spaniolilor în sud-vestul Franţei. El i-a oferit lui Ferdinand al VII-lea, condamnat la exil la Valençay, să revină pe tron în schimbul unei amnistieri a *afroncesados* şi al ruperii relaţiilor cu Anglia. Ferdinand a acceptat să semneze Tratatul de la Valençay (11 decembrie 1813), dar a dorit să aibă şi acordul Regenţei. Aceasta, instalată la Madrid din ianuarie 1814, a refuzat să rupă legăturile cu Anglia, invocând o decizie a *Cortes*-urilor din ianuarie 1814: nici unul dintre actele semnate de rege în timpul captivităţii nu era valabil, iar înainte de a fi restabilit în drepturi, regele trebuia să jure că va aplica loial Constituţia din 1812. Napoleon era îngrijorat: nu mai era stăpân pe situaţie — începuse campania din Franţa. Şi-a eliberat prizonierul (7 februarie 1714), iar Ferdinand al VII-lea a informat Regenţa că era gata să se întoarcă în Spania; în ce privea politica pe care avea s-o urmeze, se mulţumea cu o singură frază vagă: totul avea să primească aprobarea lui, dacă era conform cu intenţiile sale regale... La 22 martie, Ferdinand ajungea la frontiera catalană, a doua zi era la Gerona, apoi, părăsind traseul stabilit de *Cortes*-uri, a evitat să treacă prin Barcelona sub pretext că în oraş se aflau încă garnizoane franceze; în realitate, el se temea să nu găsească acolo trupe adepte ale regimului constituţional. Prin urmare, a decis să meargă la Saragosa şi, de acolo, la Valencia, unde a ajuns la 16 aprilie. Pretutindeni, populaţia l-a primit cu entuziasm, strigând: „Trăiască regele!"; dar şi: „Jos *Cortes*-urile şi Constituţia! Trăiască regele absolut!" La Valencia a întâlnit o delegaţie a granzilor spanioli care, cu câteva excepţii, l-au avertizat în privinţa *Cortes*-urilor. Elio, guvernator general în regiune, şi-a pus soldaţii să jure că-l vor sprijini pe suveran şi toate drepturile acestuia. Cardinalul Ludovic de Bourbon, preşedinte al Consiliului de Regenţă, nu avea tăria de spirit necesară pentru a se opune curentului ce-l îndemna pe Ferdinand al VII-lea la intransigenţă. Veştile ce soseau din Franţa nu puteau decât să-l încurajeze: Ludovic al XIII-lea şi-a făcut intrarea în Paris la 3 mai.

Pe când, la Madrid, deputaţii din *Cortes*-uri, orbi sau inconştienţi, puneau la punct în cele mai mici detalii ceremonia în cursul căreia regele depunea jurământ în favoarea Constituţiei, la Valencia, Ferdinand al VII-lea semna o serie de decrete, datate din 4 mai, dar ţinute secrete, ce condamnau tot ceea ce se realizase începând din 1808: Constituţia a fost declarată nulă. Doi dintre cei trei regenţi (Ciscar şi Agar) şi treizeci de personalităţi cunoscute pentru ideile lor liberale[445] au fost denunţaţi ca „adepţi ai inovaţiilor, fideli imitatori ai Revoluţiei Franceze", vinovaţi a fi înlocuit suveranitatea naţiunii cu cea a regelui, că au închis mănăstirile, că au abolit regimul seniorial, pe scurt, că au „persecutat clerul şi nobilimea". După ce şi-a luat precauţia de a trimite regimente devotate în

capitală şi în împrejurimi, Ferdinand al VII-lea a întreprins, la 5 mai, un marş triumfal către Madrid. Lovitura de stat prin care s-a restaurat Vechiul Regim a avut loc în noaptea de 10-11 mai. Au început arestările, iar liberalii, care au putut, au plecat în exil. La 11 mai, un număr special al *Gazetei de Madrid* publica decretele din 4 mai. În aceeaşi zi, contele Montijo a organizat o manifestaţie ce a străbătut străzile capitalei în strigătele „Trăiască religia! Jos cu *Cortes*-urile! Trăiască Inchiziţia!" Sala de şedinţe a *Cortes*-urilor a fost încercuită şi vandalizată. A doua zi, Manifestul Perşilor a fost tipărit pe cheltuielile statului, precedat de o declaraţie regală: documentul dezvăluia „viciile şi nulitatea pretinsei constituţii politice elaborate de o adunare ce-şi atribuise titlul de *Cortes*-uri generale şi extraordinare ale naţiunii".

Represiunea a început imediat. S-a instruit un proces al şefilor liberali pentru atingerile aduse autorităţilor suveranului. Regele găsea că tribunalele nu se mişcă suficient de repede, iar în decembrie 1815, el a decis personal sancţiuni care să-i pedepsească pe „vinovaţi". Un demers al guvernului englez l-a oprit să meargă până la pedeapsa cu moartea. În schimb, celelalte pedepse mergeau de la condamnarea la domiciliul forţat şi până la deportarea în ocnele din Africa, trecând prin întemniţarea într-o mănăstire sau închisoare. Alţii şi-au pierdut funcţiile pe care le deţineau, ceea ce a fost în special cazul unor militari cărora li se reproşa aderarea reală sau presupusă la cauza liberalismului, de vreme ce se făcuseră remarcaţi în timpul Războiului de Independenţă: Mina, Porlier, Lacy, Vidal au căzut în dizgraţie. Violând tratatul de la Valençay, toţi cei *afrancesados* ce nu fugiseră au fost şi ei aruncaţi în închisoare. Cei devotaţi absolutismului fuseseră însărcinaţi să menţină ordinea în zonele sensibile (Madrid, Sevilla...). Nimeni nu a îndrăznit să protesteze împotriva unei repercusiuni ce lovea fără deosebire în *afrancesados* şi în liberali. În acelaşi timp, episcopii reclamau, ca şi alţii, şi au obţinut reinstaurarea Inchiziţiei şi întoarcerea iezuiţilor, a căror prezenţă era considerată indispensabilă pentru siguranţa tronului şi a altarului.

Ferdinand al VII-lea a proiectat noi organe de guvernare. Bătrânii Consiliului, care-şi dovediseră odată ineficienţa, şi-au făcut din nou apariţia. Miniştrii au fost aleşi în funcţie de opiniile lor reacţionare şi, cel mai adesea erau nişte simpli executanţi. În realitate, puterea aparţinea aşa-zisei Comisii Mici, sau Camera Mică — *camarilla* —, un grup restrâns de apropiaţi ai regelui; ei erau cei ce luau deciziile importante. Făceau parte din ea canonicul Escoiquiz, vechi complice al lui Ferdinand al VII-lea încă din 1807, ducele de San Carlos, unul dintre conspiranţii din 19 martie 1808, ducele de Alagon, faimos pentru performanţele

sale amoroase, nunţiul papal, şi chiar baronul Tatischef, însărcinat cu afacerile ţarului, care dirija, practic, diplomaţia spaniolă, şi care aranjase ca Spania să cumpere opt nave de război de care Rusia încerca să se debaraseze... Veritabilă guvernare paralelă şi adevărat cult, *camarilla* nu forma un bloc omogen şi coerent, pentru că cei care făceau parte din ea se vânau, se detestau, se denunţau reciproc. De îndată ce nu mai erau agreaţi erau alungaţi, asta când nu erau zvârliţi în închisoare. Intrigile îi fereau de imoralitate. Singurul ministru competent, în toată această perioadă, a fost Martin de Garay, un „liberal" chemat din exil deoarece era nevoie de el pentru a redresa finanţele. Dar *camarilla* a obţinut eliminarea lui în septembrie 1818, atunci când se făceau eforturi pentru echilibrarea beneficiilor şi a cheltuielilor, iar acesta obţinuse acordul regelui pentru a se impozita clerul şi de a se reduce la jumătate numărul ofiţerilor de stat-major. *Camarilla* a fost o trăsătură a metodelor de guvernare ale lui Ferdinand al VII-lea. Nu era absolutismul pe care îl doreau Perşii; aceştia recomandau o monarhie de drept divin, dar în care regele trebuia să ţină seama de sfaturile *Cortes*-urilor, după vechiul obicei. În loc de aşa ceva, acum aveau un regim al puterii personale, în care nimic nu limita prerogativele suveranului.

Fiind imposibilă orice formă de opoziţie legală, perioada 1814–1820 s-a caracterizat printr-o înmulţire a comploturilor şi atacurilor neaşteptate ale ofiţerilor nemulţumiţi. În septembrie 1814, Espoz y Mina, fost *guerrillero* din Navarra, a încercat să ocupe fortăreaţa din Pamplona. După eşec, s-a refugiat în Franţa, unde Ludovic al XVIII-lea a avut eleganţa să-i acorde un adăpost „în consideraţia serviciilor aduse cauzei Casei Bourbonilor". Un an mai târziu, Juan Díaz Porlier, fost combatant din Trafalgar, erou al Războiului de Independenţă, a încercat să aţâţe Galicia; a format o juntă şi a mărşăluit de la La Coruña la Santiago de Compostela. Trădat, el a fost prins, condamnat la moarte şi spânzurat. În 1816, la Madrid, conspiraţia Triunghiului — fiecare conjurat nu comunica decât cu alţi doi — l-a însărcinat pe comandant să-l asasineze pe „tiran" când acesta avea să meargă la amanta lui, Pepa la Malagueña. În 1817, Lacy, liberator al Cataloniei, revocat la întoarcerea lui Ferdinand al VII-lea, a conspirat cu militarii şi negustorii de la Barcelona; căpitanul general Castaños, învingător de la Bailén, l-a arestat, l-a condamnat la moarte şi l-a executat. La Valencia, în 1819, colonelul Vidal plănuia să readucă pe tronul Spaniei, recurgând la garanţii constituţionale, pe „regii-părinţi" (Carol al IV-lea şi Maria-Luiza) ce nu renunţaseră la drepturile lor, susţineau că abdicarea le fusese smulsă cu forţa... şi care păstraseră giuvaierurile Coroanei, refuzând să le înapoieze!

Trienalul constituţional (1820–1823)

Mişcările eşuate din perioada 1814-1820 au avut caracteristici comune; exceptând conspiraţia Triunghiului, care-şi propunea să-l asasineze pe rege, nu au reconsiderat monarhia, ci vizau să restabilească în drepturi constituţia şi să limiteze puterile regelui, nu să îl alunge. Nu era vorba de nişte frământări populare, ci de conspiraţii în care au fost implicaţi militari, erau revolte pornite din regiunile periferice.

Pronunciamiento al lui Riego, în 1820, a beneficiat de circumstanţe mai favorabile. Întâi de toate a contat atmosfera specifică a Cádizului, în care se păstra nostalgia faţă de perioada eroică din 1808–1813. Grupurile de afacerişti erau îngrijorate de turnura pe care o luaseră evenimentele din America; ruinarea comerţului ar fi fost o catastrofă pentru regiune, iar guvernul era acuzat că lăsa situaţia să se degradeze. Cei care conspirau erau numeroşi: militari, intelectuali precum Alcalá Galiano, negustori precum Alvarez Mendizábal... Conjuraţii păstrau legături cu negustorii argentinieni ce aduceau argint, cu carbonarii italieni refugiaţi la Barcelona, cu exilaţii politici din Paris şi din Londra, în special cu Flórez Estrada, ce se bucura de o mare faimă de economist. La Cádiz şi în regiune erau comasate trupele gata să fie trimise în America. Ofiţerii lor erau departe de a fi toţi convinşi de ideea unei recuceriri cu forţa şi, în plus, erau prost plătiţi şi cu întârziere. Reinstaurând proba nobleţei pentru a accede în rândul cadrelor armatei, Ferdinand al VII-lea se îndepărta de oamenii care, majoritatea, erau de origine modestă. Mediile burgheze şi militare au căzut de acord să încerce să înduplece politica de guvernare. La 1 ianuarie 1820, colonelul Riego „se pronunţa" în favoarea Constituţiei de la Cádiz. La începuturi, mişcarea a ezitat, dar alte trupe, şi ele gata să se îmbarce spre America, s-au răsculat la nord, în Ferrol, în La Coruña şi în Vigo (februarie 1820). La 5 martie, Saragosa s-a alăturat revoltei, pe 10 martie, a urmat Barcelona, pe 11 martie, Pamplona l-a primit triumfal pe Mina, fiu al ţinutului ce se întorsese din Franţa la aflarea veştilor despre mersul evenimentelor. *Pronunciamiento* a reuşit; în faţa ameninţării unei revolte generale, Ferdinand al VII-lea a cedat. Pe data de 7 martie, el a depus jurământ că va guverna în conformitate cu Constituţia de la Cádiz, iar pe 12 martie, şi-a confirmat schimbarea de poziţie într-o Proclamaţie către ţară în care se putea citi această surprinzătoare frază: „Să pornim hotărât, cu mine în frunte, pe calea regimului constituţional!"

La 9 martie 1820, regele numea o *Junta* consultativă, prezidată de cardinalul Ludovic de Bourbon. Acest nepot al lui Carol al III-lea împărtăşea unele

idei ale liberalilor şi condusese Consiliul de Regenţă în ultima perioadă a Războiului de Independenţă. Din 1814, rămăsese într-o oarecare dizgraţie. Junta a reinstituit libertatea presei, a impus funcţionarilor să depună jurământ de fidelitate faţă de Constituţie şi a reînnoit consiliile municipale... Partizanii *afrancesados* şi liberalii au primit autorizaţia să se întoarcă. Primul-ministru liberal era dominat de personalitatea lui Argülles. În 1808, *Junta* din Asturias l-a trimis în Anglia spre a negocia un ajutor financiar şi militar, iar el a profitat de această misiune şi a studiat instituţiile acestei ţări. Prin urmare, Argülles a fost unul dintre cei mai ascultaţi oratori din *Cortes*-urile din Cádiz. În 1814, se afla din nou în ocna de la Ceuta, apoi condamnat la domiciliu forţat în Majorca. Acest fost deportat nu avea nimic dintr-un revoluţionar. *Cortes*-urile reunite la 9 iulie erau alcătuite majoritar din liberali, aşa încât au revenit asupra politicii reacţionare duse încă din 1814: au suprimat din nou Inchiziţia, au restabilit libertatea presei şi a celei de întrunire, au votat un proiect al instrucţiei publice, au reorganizat administraţia municipală şi provincială, au luat măsuri împotriva bunurilor de mână-moartă, au creat o miliţie naţională. În acelaşi timp, guvernarea a căutat să redreseze economia; a reorganizat datoria publică în speranţa de a opri inflaţia, s-a angajat să onoreze datoriile Vechiului Regim, a acordat împrumuturi pe pieţele din Londra şi Paris, iar această politică a avut ca efect cointeresarea mediilor financiare străine faţă de relansarea economică a Spaniei şi chiar faţă de prelungirea regimului constituţional. Ferdinand al VII-lea a aprobat toate măsurile luate, ezitând doar în faţa legii care hotăra închiderea mănăstirilor cu mai puţin de douăzeci şi patru de călugări şi prin care li se confiscau bunurile în favoarea naţiunii; a sfârşit prin a legifera, după ce i s-a demonstrat că atitudinea lui risca să provoace frământări populare.

Guvernarea a trebuit să lupte împotriva unei părţi a majorităţii care îi reproşa că nu a înaintat prea mult pe calea reformelor. Învingătorii din 1820, în fond, nu formau un grup omogen. La divergenţele din 1808, care au persistat — *afrancesados* şi liberali — s-au adăugat noi scindări. Adepţii Constituţiei de la Cádiz — numiţi *doceañistas*, „bătrânii celui de-al doisprezecea an" —, aflaţi acum la putere, le păreau retrograzi tinerilor din generaţia liberalilor cu idei mai înaintate. Miniştri ai unei revoluţii ce se făcuse fără ei, aceştia au fost împinşi către dreapta şi catalogaţi drept conservatori. Pentru a-i calma pe moderaţi, cei de la guvernare au dizolvat armata din Andaluzia, ceea ce a provocat prostestele deputaţilor radicali. Madridul i-a făcut o primire triumfală lui Riego, la 29 august 1820; manifestaţii tumultuoase s-au derulat în capitală în onoarea eroilor din Cádiz. Guvernarea s-a simţit ofuscată, aşa încât l-a exilat pe Riego la Oviedo,

apoi l-a numit guvernator general la Saragosa. Bătrânii celui de-al 12-lea an erau iritaţi să tot audă elogiile făcute militarilor, restauratorii Constituţiei. Argüelles avea să mărturisească mai târziu, în Memoriile sale, publicate în 1864: „ *Cortes*-urile nu puteau decât să se simtă jignite auzind ce se spunea, că Constituţia din 1812 fusese restabilită graţie unei insurecţii militare."

Ferdinand al VII-lea a reluat iniţiativa la 1 martie 1821, în timpul şedinţei de deschidere a celei de-a doua sesiuni a *Cortes*-urilor. El a citit discursul suveranităţii pe care i-l pregătise cei care guvernau, apoi, spre stupoarea generală, a adăugat un paragraf despre crezul său, în care lua apărarea miniştrilor: „Nu mi-a scăpat din vedere că unii indivizi rău intenţionaţi au încercat să abuzeze spiritele curate, determinându-le să creadă că inima mea este însufleţită de sentimente ostile regimului; nu au alt scop decât să arunce îndoiala asupra intenţiilor mele, care sunt curate, şi asupra comportamentului meu just. Am jurat să respect Constituţia, şi o voi respecta în măsura în care depinde de mine; Cerul a vrut să slujim cu toţii aceeaşi cauză." A doua zi, regele a format un nou guvern, cu aceeaşi orientare ca şi precedentul, dar cu miniştri noi. Acest cabinet, care a rămas în funcţiune până în decembrie 1821, a avut o existenţă dificilă, fiind prins la mijloc, între rege şi *Cortes*-urile ce au primit cu greu înlăturarea lui Argüelles.

Afacerea Vinuesa a adâncit falia dintre moderaţi şi fanatici. Fost preot în provincia Guadalajara, devenit capelan al regelui, Vinuesa avea în spate un lung trecut de reacţionar şi de conspirator. A fost arestat în 1821 şi acuzat că a fost sufletul unui complot ce urmărea restabilirea absolutismului, apoi a fost condamnat la zece ani de închisoare, iar verdictul i-a scandalizat pe cei ce şi-ar fi dorit o pedeapsă exemplară, spre a descuraja alte tentative de acel soi. La 4 mai 1821, la Madrid, o sută de manifestanţi au luat cu asalt închisoarea în care era ţinut Vinuesa şi l-au ucis cu lovituri de ciocan. Acest linsaj i-a şocat pe moderaţi care au denunţat acţiunile acestor grupuri iresponsabile. Exaltaţii, dimpotrivă, i-au calificat pe asasinii lui Vinuesa drept patrioţi. Cazul a sporit neîncrederea acestora. Preocupat să nu mai dezlănţuie lupte de stradă, cei de la guvernare l-au destituit pe cel ce devenise idolul agitatorilor, pe Riego. La Madrid s-a organizat o mare manifestaţie de protest, în cursul căreia a fost purtat pe străzi portretul generalului. Contele Toreno şi Martínez de La Rosa au limitat atunci libertatea presei, ceea ce a condus la noi manifestaţii (ianuarie-februarie 1822). Puterea centrală şi reprezentanţii ei întâmpinau din ce în ce mai multe greutăţi în a se face respectate şi ascultaţi în marile oraşe. În acest climat tensionat au avut loc alegerile pentru reînnoirea *Cortes*-urilor. Au triumfat exaltaţii. Riego,

ales deputat de Galicia, a fost ales preşedinte. Însărcinat să formeze noul guvern, Martínez de La Rosa, încă moderat, urmărea amendarea Constituţiei prin crearea unei Înalte Camere care să limiteze câmpul de acţiune al exaltaţilor. După aceste încăierări care, în iulie, au adus faţă în faţă Garda Regală şi Miliţia Naţională, Ferdinand al VII-lea s-a resemnat să ofere puterea exaltaţilor. Guvernările ce s-au succedat începând din august 1822 s-au încadrat toate aceleiaşi direcţii. Lor le-a revenit sarcina de a înfrunta ofensiva diplomatică, apoi militară, a Sfintei Alianţe, în vederea restabilirii absolutismului în Spania.

Regimul constituţional din 1820 s-a izbit, chiar de la început, de opoziţia notabilităţilor tradiţionale, care contau pe sprijinul regelui. De asemenea, a trebuit să facă faţă presiunilor grupurilor de stânga ce exprimau decepţia, nemulţumirea şi nerăbdarea mediilor populare. Revoluţia spaniolă din 1820 s-a încadrat într-un val liberal ce a atins şi Portugalia, Italia, Germania; toţi, pretutindeni, păreau sătui de excesele absolutismului. În 1819, un diplomat, José Joaquín de Mora a încercat să obţină sprijin în Europa pentru a susţine cauza Spaniei în America, dar a constatat că nici o curte nu era dispusă să-l ajute pe Ferdinand al VII-lea, care era aspru judecat. La reîntoarcerea la Madrid, el a sugerat regelui să schimbe miniştrii, să proclame o aministiere, să îi cheme din nou pe unii dintre *afrancesados* ce ar fi putut fi nişte guvernanţi de seamă, şi să stabilească un nou regim constituţional, după modelul francez. Pe moment, Ferdinand al VII-lea a părut să nu plece urechea la aceste sfaturi, dar şase luni mai târziu ceda la *pronunciamiento* şi restabilea Constituţia. Asta dovedea că nu era atât de nepriceput pe cât se spunea, de vreme ce a ţinut seamă de raportul de forţe. Atitudinea lui din perioada 1820–1823 a fost o confirmare: Ferdinand al VII-lea i-a încurajat pe absolutişti şi s-a opus constant liberalilor, dar a evitat să rupă relaţiile cu ei, cedând întotdeauna, până când raporturile de forţe i-au fost din nou favorabile, în 1823. În fapt, Constituţia i-a lăsat puterile restrânse, dar reale: el rămânea autoritatea supremă şi dispunea de importante prerogative, precum sancţionarea legilor. Prin raportare la situaţia anterioară, e adevărat, Ferdinand al VII-lea se considera înjosit, căci trebuia să împartă puterea cu *Cortes*-urile, să se supună controlului şi criticii lor. Nemulţumit de această situaţie, el apărea drept căpetenia potrivită pentru cei ce doreau să se revină la vechea ordine. Ferdinand al VII-lea a refuzat, de fapt, să-şi respecte rolul constituţional, cel de arbitru al grupărilor şi s-a erijat în calitatea de şef de partid, iar *camarilla* nu a încetat să intrige. Excelent manipulant, Ferdinand al VII-lea se bucura de fricţiunile dintre liberali, încurajându-i pe absolutişti.

Clasele privilegiate — aristocraţia funciară şi clerul — se simţeau ameninţate de măsurile cu privire la bunurile de mână-moartă şi la suprimarea drepturilor senioriale. Anticlericalismul liberalilor a împins categoria clericilor în opoziţie; totuşi, unii dintre preoţi, unii canonici, unii călugări chiar, s-ar fi putut alia regimului. Liberalii nu au făcut suficiente eforturi pentru a-şi atrage sprijinul lor. Dimpotrivă, se pare că nu au încercat nici măcar să se opună ascensiunii unui anticlericalism popular ce începuse să capete forme violente. În martie 1820, mulţimile au invadat închisorile Inchiziţiei la Madrid şi la Barcelona, pentru a-i elibera pe cei ce se aflau întemniţaţi acolo. La ţară, ura clerului era la fel de vie ca şi la oraş. În noiembrie 1822, mănăstirea Poblet a fost devastată, la fel ca şi o mănăstire din preajma Sevillei. În acelaşi an, un franciscan a fost atacat la Aragón şi înecat în Ebru. Strigăte precum „Moarte călugărilor!" se auzeau din ce în ce mai des. Clerul îi făcea responsabilităţi pe liberali pentru aceste fapte şi acest climat, încercând să-i discrediteze asimilându-i iacobinilor şi republicanilor francezi. Tagma bisericească s-a dedicat pe deplin luptei împotriva regimului. În provinciile de la nordul Galiciei, în Burgos, Rioja, Soria, Catalonia..., s-au constituit grupuri de partizani ce şi-au propus făţiş să restabilească absolutismul cu forţa; erau numiţi acum Apostolicii. Foşti *guerrilleros*, precum preotul Merino, şi-au reluat funcţiile şi curând s-a format la La Seu de Urgel un guvern facţios ce şi-a luat numele de Regenţa Supremă a Spaniei, în timpul captivităţii lui Ferdinand al VII-lea. În fruntea ei se aflau nobilii şi episcopul de Málaga. Au fost primele manifestări ale carlismului ce avea să apară peste zece ani, invocându-se deja trilogia: Dumnezeu, Patrie, Rege.

În faţa acestei ameninţări, guvernul nu putea conta decât pe el însuşi. În fond, regimul nu era deloc popular. Liberalii moderaţi ce se aflau la putere se deziceau de popor, pe care-l etichetau drept „populaţie" şi „calicime". Erau obsedaţi de grija de a menţine ordinea, de a „îngemăna ordinea şi libertatea", precum spunea Martínez de La Rosa. Acesta a fost rolul cuvenit Miliţiei naţionale, create printr-un decret din 24 aprilie 1820: cei care făceau parte din ea trebuiau să-şi plătească uniforma; ofiţerii, sergenţii şi caporalii erau aleşi de trupă, iar ofiţerii alegeau statul-major din rândul cadrelor retrase din armată şi din marină. Miliţia era un instrument de clasă în mâinile stăpânilor. În general, burghezia liberală, minoritară, nu avea nimic revoluţionar, fiind mai degrabă conservatoare, iar evenimentele din 1820 au întărit această orientare. Situaţia socială era tensionată. Creşterea preţurilor mărfurilor de primă necesitate — pâinea — făcea situaţia celor săraci de două ori mai precară, mulţi fiind obligaţi să cerşească. Poporul punea preţurile exagerate pe seama regimului

care înlesnise libertatea preţurilor, după cum se putea citi într-un ziar din 9 mai 1820. Nu numai călugării i-au împins pe ţărani şi pe locuitorii din oraşe la revoltă, ci şi neliniştea stârnită de situaţia de criză şi de contrastul dintre frumoasele discursuri ale liberalilor însufleţiţi de idei generoase şi realităţile cotidiene. Cei cu putere se temeau de dezlănţuirile mulţimii şi poate de aceea au reacţionat atât de slab la provocările lui Ferdinand al VII-lea: puterea regală reprezenta, în ciuda a orice, o garanţie împotriva dezordinii.

Restabilirea libertăţii de întrunire a permis crearea a numeroase societăţi patriotice, un soi de cluburi revoluţionare în care se remarcau mai multe tendinţe şi care i-au inspirat pe iluştrii predecesori: Societatea Prietenilor Ţării din Epoca Luminilor, cluburile Revoluţiei Franceze, cluburile engleze... Una dintre cele dintâi, Societatea Patriotică a Prietenilor Libertăţii, şi-a ţinut şedinţele într-o sală a cafenelei Lorencini, la Puerta del Sol. Acolo, în seara de 7 martie, aflând că Ferdinand a depus jurământ în favoarea Constituţiei, Evaristo San Miguel a urcat pe o masă şi a intonat pentru prima dată imnul lui Riego, echivalent al *Marseiezei,* şi care avea să fie până în 1936 cântecul revoluţionar prin excelenţă, imnul oficial al Republicii Spaniole, un exemplu ilustrativ pentru sensibilitatea celor de stânga. La Lorencini s-au consacrat şi alte cântece subversive, dintre care cel mai celebru a fost *Trágada,* numit astfel din cauza primelor cuvinte: absolutiştii aveau să fie obligaţi să înghită (*tragar*) Constituţia. Prietenii libertăţii profesau un anticlericalism virulent şi, date fiind acestea, erau mai degrabă nişte moderaţi sensibili la pericolul contrarevoluţiei. Alte societăţi se întruneau la hanul din San Sebastián, sau la Fântâna de Aur, pentru a asculta discursurile căpeteniilor lor, dintre care cel mai cunoscut era Alcalá Galiano. Aceste cluburi au alimentat dezbaterile politice. Se discutau toate problemele, se vehiculau petiţii, erau trimise delegaţii la *Cortes*-uri; participau la ele jurnalişti, scriitori, avocaţi, oameni politici, dar şi mici negustori şi meşteşugari... Existau astfel de asociaţii în peste o sută cincizeci de oraşe, toate în corespondenţă unele cu celelalte, şi cunoşteau un mare succes; actorii de la Madrid se plângeau chiar de concurenţă din partea lor: publicul părăsea teatrele pentru a merge în cluburi unde asculta oratorii sau cântându-se *Trágala*. Toată această agitaţie a iritat guvernul. La 21 octombrie 1820, o lege suspenda provizoriu dreptul de întrunire. Societăţile şi-au închis toate porţile, dar, în fapt, ele au supravieţuit ca întruniri neoficiale (*tertulias).*

Societăţile secrete şi-au continuat activitatea din jurnale şi cluburi. În frunte se afla francmasoneria, care-i reunea pe militari, pe intelectuali, pe comercianţi, pe meşteşugari... Francmasoneria era mult mai moderată decât

se spunea. O ramură a francmasoneriei a fost chiar acuzată că a fondat Societatea Inelului de Aur pentru a lupta cât mai eficient împotriva tendinţelor radicale; Martínez de La Rosa, Quintana, Argüelles, contele de Toreno, au fost membrii ei, erau nişte *doceañistas* îngrijoraţi de extremismul tinerelor generaţii. Ei au fost cei care, pentru a rezista la presiunile asupra deputaţilor, au plănuit crearea unei Înalte Camere. Dezamăgiţi de tendinţele moderate ale Marelui Orient, câţiva masoni au fondat, în februarie 1825, o societate rivală, *Comuneros,* al cărui nume amintea de marii străbuni din 1520, decapitaţi la Villalar. Riego era eroul şi mai-marele lor.

Trienalul constituţional a eşuat în parte din cauza scindării liberalilor, în parte din cauza abilităţilor de manipulant ale lui Ferdinand al VII-lea. Împărţit între grija de a oferi Spaniei instituţii moderne şi teama de revoltele poporului, liberalii au fost incapabili să riposteze faţă de Ferdinand al VII-lea printr-o politică coerentă. Constituţia din 1812 presupunea ca cei doi parteneri laolaltă — regele şi reprezentarea naţională — să fie de acord în a respecta cu loialitate termenii contractului; nu era nimic prevăzut pentru situaţiile de conflict. Liberalii aflaţi la putere au văzut cu ochi buni acest lucru. Manevrele regelui îi iritau şi îi indignau, dar nu au îndrăznit să meargă până la a rupe legăturile cu el. Au respins acuzaţiile de iacobinism pe care le proferau împotriva lor absolutiştii. S-au gândit chiar la o amendare a Constituţiei, nu pentru a se introduce un veritabil regim parlamentar ci, dimpotrivă, pentru a reduce puterile *Cortes*-urilor prin crearea unui senat conservator. Acestea le propunea Martínez de La Rosa, singurul liberal care intrase în graţiile lui Ferdinand al VII-lea, după cum dezvăluia Quintana. Observaţia este interesantă şi dovedeşte că regele înţelesese semnificaţia iniţiativelor: se urmărea restrângerea iniţiativelor parlamentare, nu a prerogativelor regale. De fapt, Ferdinand al VII-lea a acţionat întotdeauna cu mare abilitate şi s-a bucurat de toate posibilităţile pe care i le oferea Constituţia, abuzând chiar de ele: persoana regelui era inviolabilă şi sfântă; regele sancţiona legile, el numea miniştrii... Oricât de meritată ar fi fost condamnarea morală de rege viclean, sperjur, disimulant, nu i se putea contesta eficacitatea politică reală. Când a simţit că regimul constituţional era la pământ, i-a dat lovitura de graţie, apelând la străinătate.

Cei o sută de mii de fii ai Sfântului Ludovic

La 2 decembrie 1821, Ferdinand al VII-lea scria că regimul constituţional îl priva de libertate şi cheme în ajutor puterile Sfintei Alianţe. La începutul anului următor el s-a adresat în special Franţei. Guvernul lui Ludovic

al XVIII-lea s-a angajat să-l protejeze pe rege, dar ţinea să precizeze că nu intra în calcule şi problema restabilirii absolutismului. De fapt, Franţa se temea de o contagiere revoluţionară. Sub pretextul unei epidemii de febră galbenă, ea a instalat un cordon sanitar la frontiera Pirineilor apoi, puţin câte puţin, aceste trupe s-au întărit şi au sfârşit prin a deveni o armată de supraveghere (octombrie 1822). Evenimentele din iulie 1822 — incidente între Garda Regală şi Miliţie, formarea unui guvern fanatic — a precipitat intervenţia. Ministrul francez al Afacerilor Străine, Montmorency, a oferit absolutiştilor arme şi bani. Cvadrupla Alianţă prevăzuse congrese în care să se reglementeze problemele ce repuneau în cauză tratatul din 1815. Ţarul a îndemnat Franţa să intervină, dar Anglia nu era de acord considerând că, din 1808, exercita un soi de protectorat asupra Spaniei. Prim-ministrul francez, Villèle, nu era de partea intervenţiei, temându-se pentru interesele financiare ale francezilor. Când s-a reunit congresul de la Verona, la 20 octombrie 1822, Villèle a dat reprezentanţilor francezi instrucţiunile de a păstra Franţei libertatea de acţiune: nu trebuia ca ea să apară ca o mandatară a Sfintei Alianţe. S-a obţinut demiterea lui Montmorency, dar pentru a fi numit în locul lui Chateaubriand, ce a făcut din războiul din Spania o chestiune personală — „Războiul meu din Spania, marele eveniment politic al vieţii mele", scria el în *Memorii de dincolo de mormânt*. Sedus de o politică ce i-ar fi conferit prestigiu Franţei, Chateaubriand îndemna să se intervină. Rusia, Austria şi Prusia şi-au chemat ambasadorii din Madrid şi au trimis o notă diplomatică prin care cereau abrogarea Constituţiei, libertatea regelui şi reprimarea anarhiei. Această notă a fost primită cu indignare de cârmuitori şi de *Cortes*-uri, care vedeau în ea o intromisiune inadmisibilă în problemele interne ale ţării. În schimb, Apostolicii jubilau. Moştenitori ai celor care, în 1808, înfieraseră cu atâta ardoare invazia napoleoniană, ei îndemnau acum armata franceză să-şi respecte jurămintele. În ciuda rezervelor Angliei, expediţia se punea la cale.

La 27 ianuarie 1823, în deschiderea sesiunii Camerelor, Ludovic al XVIII-lea anunţa oficial decizia francezilor, într-o declaraţie grandilocventă şi un fragment ridicol: „O sută de mii de francezi, comandaţi de un suveran din familia mea, de cel pe care îmi place să-l numesc în sinea mea «fiul meu» (ducele de Angoulême, nepotul lui), sunt gata a porni, invocând numele lui Dumnezeu şi al Sfântului Ludovic, pentru a păstra tronul Spaniei pentru un nepot al lui Henric al IV-lea, pentru a feri de la ruină acest frumos regat, şi pentru a-l reconcilia cu Europa." Expediţia din Spania nu a fost doar acea desfăşurare militară pe care o evocă manualele. Fireşte că ducele de Angoulême, care a traversat Bidassoa la 7 aprilie

şi care şi-a luat precauţia de a se înconjura de câţiva generali şi mareşali din Imperiu — Oudinot, Molitor, Moncey... —, a înaintat rapid spre nord, fiind primit, în ţinutul basc şi în Navarra, de către ţărani ce strigau „Moarte constituţionalilor!" La 9 aprilie, ajunsese la Burgos, iar la 23 mai, la Madrid. La fel şi Molitor, nu a întâmpinat nici o rezistenţă în Aragón, şi a intrat în Saragosa la 26 aprilie. În alte locuri, situaţia nu stătea la fel. La Coruña nu a fost ocupată decât la 28 august. În Catalonia, Mina a opus rezistenţă; după căderea Leridei (29 octombrie), el s-a retras la Barcelona pe care a abandonat-o abia la jumătatea lui noiembrie. Molitor nu a cucerit Alicante decât la 12 noiembrie. În Andaluzia, s-a jucat soarta regimului constituţional. De la 20 martie, curtea şi *Cortes*-urile s-au retras la Sevilla. După căderea Córdobei, *Cortes*-urile au decis să continue rezistenţa la Cádiz, ca şi în timpul Războiului de Independenţă. Ferdinand a refuzat să-i urmeze. Dornice să respecte formele legale, *Cortes*-urile au adoptat la 11 iunie o rezoluţie a lui Alcalá Galiano: „Pentru că Maiestatea Sa refuză să se pună la adăpost şi pare să se abandoneze în mâinile inamicilor patriei, asta înseamnă că şi-a pierdut minţile, că este în stare de delir.". Situaţia era prevăzută în Constituţie, aşadar a fost aleasă o regenţă provizorie până la 15 iunie, momentul în care trebuia să meargă la Cádiz! O sută de mii de francezi au asediat Cádizul, la 24 iunie şi, doar peste două luni, la 31 august, au repurtat prima victorie asupra apărării, în portul Trocadero. Populaţia era gata să continue lupta şi nu a acceptat să se predea decât după ce a obţinut de la rege, la 30 septembrie, promisiunea unei amnistieri totale. Imediat după aceea, cu acordul *Cortes*-urilor, Ferdinand al VII-lea a plecat în întâmpinarea ducelui de Angoûleme. De abia plecat din oraş, a anulat toate măsurile luate de guvern şi de *Cortes*-urile din 7 martie 1820..., dar a ratificat deciziile juntelor absolutiste! Între timp, Riego a fost înfrânt la Jaén, pe 13 septembrie, şi luat prizonier. În februarie 1824, în urma unui acord cu Spania, Franţa s-a angajat să menţină un corp de ocupaţie de 45 000 de soldaţi ce avea să rămână în Spania până în septembrie 1828, cantonaţi în oraşele Cádiz, Burgos, San Sebastián, Vitoria şi Gerona.

Abominabilul deceniu (1824–1833)

Ceea ce istoricii spanioli au numit *ominosa década* — deceniul abominabil — a fost una dintre cele mai sumbre perioade din istoria Spaniei şi a marcat şi o tranziţie. A început printr-o teribilă represiune — ce a durat până în 1833 — şi a încetat prin alegerea unui guvern resemnat să accepte reformele. O dată în plus, Ferdinand al VII-lea a demonstrat că era capabil să se adapteze la circumstanţe atunci când era constrâns să o facă.

În octombrie 1823, liberalii care au putut au plecat în exil, cel mai adesea la Londra, unde s-au grupat şi s-au străduit să trăiască în stil spaniol, menţinându-i chiar şi pe *serenos*, acei gardieni care, în Spania, păstrau toate cheile de la casele de pe o stradă şi deschideau uşa noctambulilor! După Revoluţia din Iulie unii s-au instalat în Franţa, unde guvernarea lui Ludovic-Filip le-a acordat ajutoare în funcţie de situaţia socială: avea un tarif pentru miniştri, pentru deputaţi şi generali, un altul pentru ofiţeri superiori, şi aşa mai departe. Mulţi părăseau Spania cu complicitatea militarilor francezi ce refuzau să se dedea la o represiune feroce. Ciscar, ce a făcut parte din Consiliul de Regenţă în 1812 şi în iunie 1823, a fost condamnat la moarte la 4 octombrie 1823. Încrezându-se în promisiunea făcută de Ferdinand al VII-lea, cu trei zile mai înainte, de a-i amnistia pe toţi cei care exercitaseră funcţii publice sub regimul constituţional, el a pretins să-şi apere drepturile şi să se justifice în faţa unui tribunal. Contele de Bourmont, generalul trupelor franceze, i-a salvat viaţa: s-a prefăcut a-l aresta, l-a îmbarcat forţat pe un vas de război ancorat în golful Cádiz, apoi l-a transferat pe o corvetă engleză ce l-a dus în Gibraltar, unde avea să şi moară. Ca urmare, exilaţilor din 1823 li s-au alăturat intelectualii ce nu au putut suporta să trăiască în sufocanta Spanie a lui Ferdinand al VII-lea. În Anglia au descoperit o nouă sensibilitate literară, romanele lui Walter Scott, poezia lui Wordsworth, a lui Coleridge şi Byron... Ei — Martínez de La Rosa, ducele de Rivas, Espronceda —, când s-au putut întoarce, într-un sfârşit, după moartea lui Ferdinand al VII-lea, au fost cei care au introdus romantismul în ţara lor.

În Spania, înaintarea trupelor franceze a fost însoţită de răzbunare şi de execuţii sumare săvârşite de Apostolici împotriva funcţionarilor şi a simpatizanţilor regimului liberal. Consiliul de Regenţă facţios, abia instalat la Madrid, a decis, la 23 iunie, condamnarea la moarte a tuturor deputaţilor liberali. Scandalizat, ducele de Angoulême a reamintit că orice arestare trebuia să primească acordul prealabil al autorităţilor militare franceze, dar „voluntarii regali" şi-au văzut de misiunea lor. „Eliberarea" lui Ferdinand al VII-lea nu a schimbat nimic. La 4 octombrie, un decret i-a scos în afara legii pe toţi aceia — erau aproape 100 000 — ce au ocupat un post oarecare în timpul trienalului. Cea mai ilustră victimă a fost Riego, pe care francezii îl predaseră pe nedrept spaniolilor. Condamnat la moarte, acesta a fost spânzurat la 7 noiembrie 1823 la Madrid, în prezenţa unei mulţimi pline de ură printre care trebuie să fi fost mulţi dintre cei care îl aclamaseră cu trei ani înainte. Şi mai odioasă a fost soarta rezervată fostului *guerrillero* Juan Martín „Căposul". În 1820, liberalii

îl numiseră guvernator general de Zamora. În 1823, Juan Martín a emigrat în Portugalia apoi, câteva săptămâni mai târziu, el a obţinut autorizaţia de a se întoarce: trebuia să fie condamnat la domiciliu forţat într-un orăşel. Abia a trecut frontiera că a fost arestat şi a rămas întemniţat timp de doi ani; în zilele de târg era expus în public, închis într-o cuşcă, ca un animal. Când, într-un sfârşit, s-a luat hotărârea de a fi trimis la eşafod, la 19 august 1825, „Căposul" şi-a rupt lanţurile, iar călăii au trebuit să-l ucidă cu baionetele.

Pentru a uşura sarcina tribunalelor ordinare, arhipline, s-au creat comisii militare. Puterile străine s-au neliniştit, Ludovic al XVIII-lea i-a cerut lui Ferdinand al VII-lea mai multă moderaţie. Regele a ţinut cont de aceste sfaturi, dar în felul lui. La 1 mai 1824, el a decretat o amnistiere de la care erau excluşi atât de mulţi, încât lista semăna mai degrabă cu o listă de proscriere. „Juntele de purificare"erau însărcinate să cureţe administraţia, universităţile, armatele... Se considera un delict pasibil cu pedeapsa cu moartea faptul de a fi fost francmason sau *comunero,* sau să fi strigat „Trăiască Constituţia!", nici măcar beţia nefiind o circumstanţă atenuantă (decretul din 9 octombrie 1824). Rarele tentative de revoltă au fost reprimate cu o rigoare extremă. În 1831, generalul Torrijos, care a încercat să debarce în apropiere de Málaga, a fost împuşcat. În acelaşi an, o tânără din Granada, Maria Pineda, în vârstă de douăzeci şi cinci de ani, a fost acuzată că a brodat pe un steag cuvintele: „Lege, libertate, egalitate"; a fost condamnată la moarte şi executată „pe motivul adeziunii exaltate faţă de sistemul constituţional revoluţionar"...

Represiunea brutală şi sângeroasă întreprinsă de Ferdinand al VII-lea a sfârşit prin a şterge amintirea evoluţiei începute în 1823. Absolutismul trebuia să ţină cont de realitate, iar Spania se confrunta cu o situaţie financiară critică. Nu mai putea conta pe comorile Americii, nici pe produsele coloniale ce se ofereau la schimb în comerţul cu exteriorul. La 27 noiembrie 1823, Ferdinand al VII-lea s-a întors către Sfânta Alianţă: după ce l-a ajutat să-şi recapete prerogativele în peninsulă, de ce nu ar fi intervenit şi pentru a i se permite să-şi exercite drepturile legitime în America? Anglia nici nu a vrut să audă de aşa ceva şi, în decembrie, preşedintelui Statelor Unite, Monroe, a făcut publică ceea ce mai târziu avea să se numească, nu fără oarecare exagerare, „doctrina" lui: America era a americanilor, iar orice intervenţie împotriva unui guvern ce şi-a menţinut independenţa avea să fie privită ca o manifestare neprietenoasă faţă de Statele Unite. Un an mai târziu, la 9 decembrie 1824, înfrângerea de la Ayacucho a pus capăt dominaţiei spaniole în continentul american. Limitată doar la resursele ei, Spaniei îi era destul de greu să ramburseze o datorie externă

la care se adaugaseră şi cheltuielile făcute cu expediţia Celor O Sută de Mii de Fii ai Sfântului Ludovic. Când Ferdinand şi-a pus în gând să nu onoreze datoriile Trienalului, Villèle l-a avertizat că Spania trebuia să plătească deoarece, mai mult decât oricând, ţara avea nevoie de credite şi de comanditari pe care-i afla în străinătate şi în Catalonia, ceea ce era un lucru nou: o parte a capitalurilor repatriate din America se acumulaseră în Catalonia unde fuseseră investite în comerţ şi în industrie. Bancherii şi oamenii de afaceri nu erau cu siguranţă nişte liberali în maniera celor din 1820, dar asta nu însemna că erau dispuşi să susţină o guvernare ce părea să transforme reacţiunea în dogmă politică. Se profila o apropiere între ministrul de Finanţe, Balleteros, şi bancherul catalan Gaspard de Remisa, între cei mai puţin reacţionari dintre partizanii lui Ferdinand al VII-lea şi cei mai moderaţi dintre liberali. Începând din 1826, elemente burgheze s-au insinuat lent la putere în Madrid, între ei şi rege încheindu-se o înţelegere tacită: burghezii îl susţineau pe rege cu condiţia ca el să îşi mai atenueze absolutismul; era ceea ce unii numeau „libertatea bine înţeleasă". Terenul a fost pregătit, din 1825, de către ministrul Cea Bermúdez, poate cu concursul foştilor *afrancesados,* ce prezentau un dublu avantaj: erau oameni de ordine ce respectau autoritatea, şi nişte oameni experimentaţi, ce aveau o formaţie solidă şi o bună cunoaştere a problemelor politice.

Apostolicii nu s-au înşelat în această privinţă. În noiembrie 1826, Manifestul Federaţiei Regaliştilor Puri denunţa, în termeni foarte duri, caracterul arbitrar pe care puterea îl avea din 1823, jocul dublu al regelui, regimul poliţienesc, imoralitatea: „Ferdinand al VII-lea nu este un om, ci un monstru de cruzime, cea mai josnică dintre toate fiinţele, un laş [...], o calamitate pentru nefericita noastră patrie.". Acuzaţia era de înţeles, căci absolutiştii nu erau favorabili despotismului, erau ostili suveranităţii naţionale, dar doreau şi o întoarcere la instituţiile tradiţionale, în special la *Cortes*-urile Vechiului Regim, ceea ce Ferdinand al VII-lea nu a vrut niciodată să accepte. Apărea deja ideologia carlistă, cu componenta ei esenţială: refuzul de a negocia cu ideile moderne. Aceiaşi oameni aveau să revină, cu insistenţă, în 1827, dar pe un ton mai moderat: „Există în Spania un partid care munceşte cu obstinaţie şi pricepere pentru a stabili o guvernare reprezentativă. Acest partid este condus de francmasoni şi de *afrancesados,* care au susţinut cauza lui Napoleon. Întreaga lui companie subzistă în două strategii: crearea în Europa a unei opinii favorabile viziunii lor, şi să-l convingă pe rege că, pentru a asigura tronul şi continuitatea dinastiei, nu există altă soluţie decât să accepte schimbările." De la cuvinte, Apostolicii au trecut la fapte. În august 1827, revolta „Nemulţumiţilor" din Catalonia a consacrat

ruptura dintre Ferdinand al VII-lea şi Apostolici; insurgenţii pretindeau că luptă pentru religie, „împotriva fanaticilor, a politicienilor, şi a carbonarilor", împotriva uneltirilor ce puneau la cale ruinarea ţării. Au înţeles să facă acestea prin „alungarea şi exterminarea tuturor masonilor, carbonarilor, *comuneros*, şi a altor secte inventate de machiavelici." Această revoltă a grăbit evoluţia: Ferdinand al VII-lea a rupt-o definitiv cu Apostolicii, apropiindu-se de foştii *afrancesados*, nişte liberali moderaţi — dintre care, unora, li se permisese să se întoarcă din exil, bancheri şi industriaşi ai bumbacului din Barcelona, şi anumite medii financiare din Cádiz...

Apostolicii şi-au pus acum speranţa în Don Carlos, fratele regelui, care trebuia să-i urmeze la tron lui Ferdinand al VII-lea, deoarece acesta din urmă nu avea copii. Or, în 1829, Ferdinand al VII-lea, văduv pentru a treia oară, s-a recăsătorit cu nepoata lui, napolitana Maria-Cristina. Evenimentul i-a dezorientat pe extremişti şi i-a bucurat pe liberali. La 10 octombrie următor, regina aducea pe lume o fată, ceea ce pentru Apostolici însemna o catastrofă, iar pentru liberali o binecuvântare: interesele politice pe termen lung şi interesele familiale şi dinastice pe termen scurt i-au apropiat pe liberali de Maria-Cristina. Această solidaritate a mers până la capăt în septembrie 1832, când Ferdinand al VII-lea s-a îmbolnăvit. La 1 octombrie, liberalii obţineau de la Maria-Cristina aprobarea formării unui guvern de tranziţie, prezidat de Cea Bermúdez, ce a proclamat o amnistiere, a organizat înaltul comandament militar şi a acceptat să fie deschise noi universităţi. Când Ferdinand a murit, câteva luni mai târziu, liberalii moderaţi ocupau principalele centre de decizie ale puterii; Apostolicii se aflau în situaţia cea mai rea, în ochii legitimiştilor, cea de facţioşi, de nelegiuiţi.

EMANCIPAREA AMERICII SPANIOLE

Între 1810 şi 1825, imense teritorii pe care Spania le deţinea în America s-au separat de ea. Trebuie să evităm o falsă analogie: emanciparea Americii spaniole nu a fost un fenomen de decolonizare, am fi tentaţi să zicem chiar dimpotrivă. Atunci s-au rupt legăturile cu metropola, dar structurile economice şi raporturile sociale au rămas neschimbate; oligarhia creolilor continua să domine peste masele de negri, indieni şi metişi. Exploatarea celor din urmă de către creoli a fost chiar consolidată de ruperea de metropolă; odată cu dispariţia spaniolilor, dispărea şi ceea ce mai limita puterile creolilor: o legislaţie ce tindea să-i apere pe indieni, chiar dacă nu era întotdeauna aplicată

— la drept vorbind a fost aplicată chiar rar —, avea meritul de a funcţiona ca o referinţă morală şi ca ideal de atins. Oligarhia creolă, care dispunea deja de hegemonia economică şi de influenţă socială, a obţinut acum puterea politică. Începând din 1825, populaţiile dominate nu au mai avut nici o garanţie; legea era a creolilor, care o şi făceau de atunci înainte. Mişcarea de eliberare s-a derulat în două etape: 1810–1814 şi 1817–1825, separate de o perioadă în cursul căreia Spania a fost pe punctul de a recâştiga terenul pierdut.

Explicaţiile tradiţionale

Pentru independenţa Americii spaniole a fost folosită mult timp o explicaţie coerentă ce se poate rezuma în trei idei:

– cauzele generale: abuzurile regimului colonial (monopolul comercial al Spaniei, discriminarea de care suferiseră creolii în cazul numirilor în funcţii publice şi la beneficiile ecleziastice, etc.);

– influenţele: în principiu ale filosofiei iluministe şi ale enciclopediştilor francezi;

– exemplele venite din străinătate: independenţa Statelor Unite al Americii de Nord şi Revoluţia Franceză din 1789. Această interpretare, pe care odinioară o aflam în majoritatea manualelor[446], nu rezistă la o examinare atentă[447]. Ea a fost inventată de prima generaţie de oameni politici ai generaţiilor tinere, imediat după eliberare. Iată ce scria argentinianul Sarmiento la mijlocul secolului al XIX-lea: „Este inutil să ne oprim asupra caracterului, a obiectului şi a scopurilor revoluţiei de independenţă. Au fost identice în întreaga Americă; au avut aceeaşi sursă, respectiv mişcările ideologice europene." Pentru Sarmiento, ca şi pentru alţi reprezentanţi ai noilor state, era tentant — şi uşor — să arunce asupra Spaniei responsabilitatea crizei în care se zbăteau aceste state: America a avut nefericirea de a suporta jugul unei naţiuni retrograde şi obscurantiste; acest lucru explica întârzierea ei, o întârziere pe care încerca s-o recupereze reînnodând legătura cu mişcările ideologice născute din revoluţia americană şi Revoluţia Franceză. După independenţă, noile clase conducătoare — aceleaşi ce constituiau vechea oligarhie creolă — se aflau în căutarea unei legitimităţi ce le-ar fi permis să-şi consacre puterea; iată la ce au servit marile principii din 1789 şi vocabularul Revoluţiei Franceze.

Am văzut într-un capitol precedent ce era complexul creol al frustrării şi ce au însemnat pentru America Luminile. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, creolii participau din plin la profiturile coloniale; dacă simţeau faţă de peninsulari un sentiment de inferioritate, asta se întâmpla deoarece ei înşişi plasaseră

în vârful scării de valori rasa albă şi pentru că, din acest punct de vedere, s-au aflat întotdeauna în inferioritate faţă de spanioli[448]: „de unde tentaţia de a debarasa piramida socială de un vârf stânjenitor şi de unde tentaţia creolilor, deţinători ai unor valori albe aproximative, de a rămâne singuri la conducerea unei societăţi pe care ei o făcuseră una opresivă doar spre avantajul lor" (Pierre Chaunu). Cât despre influenţa Luminilor în America, ea s-a exercitat mai ales prin intermediul Spaniei şi a funcţionarilor ei pe care creolii îi detestau atât. Dar a fost atât de profundă pe cât se spune? Ne putem îndoi de asta. Mai târziu, unii dintre teoreticienii independenţei americane l-au revendicat pe Rousseau drept unul dintre ideologii ei. Dar îl citiseră ei serios înainte de 1810? Se inspiraseră cu adevărat din el? Întrebarea se naşte când îl vedem pe Mariano Moreno, de exemplu, unul dintre ideologii independenţei argentiniene şi traducător al *Contractului social* (Buenos Aires, 1811) mărturisind ingenuu, în prefaţa cărţii sale, că a cenzurat anumite pasaje: „Fiindcă autorul delira de îndată ce aborda chestiuni religioase, am suprimat capitolul şi pasajele consacrate lor!" De altfel, aceste precauţii nu au împiedicat municipalitatea — secesionistă — din Buenos Aires să considere cartea nu doar inutilă, ci şi periculoasă pentru tineri. Această reacţie spune multe despre impactul real al Luminilor în America spaniolă. Doar o minoritate a creolilor cultivaţi era capabilă să aprecieze idei atât de contrare organizării sociale a ţării lor.

Rămâne exemplul celor două revoluţii, cea americană din 1776 şi cea franceză din 1789. Distanţa cronologică ce le separă de primele mişcări de independenţă ale Americii spaniole — peste treizeci de ani pentru prima, douăzeci de ani pentru a doua — arată că influenţa lor, dacă a existat, a avut nevoie de mult timp pentru a se exercita.

Ecoul Revoluţiei Franceze în America spaniolă

Independenţa Americii spaniole a fost posibilă datorită situaţiei create, chiar în Spania, ca urmare a crizei revoluţionare franceze. Veştile din Spania au fost primite în America cu un amestec de entuziasm — în sânul unei minorităţi — şi de spaimă — la majoritatea. Vom evidenţia două exemple din prima categorie, luate din inima imperiului, Quito. Santa Cruz Espejo, unul dintre puţinii indieni cu studii superioare — era medic şi literat —, a fondat un soi de club, Şcoala Fraternităţii, în care se discutau cărţile şi broşurile revoluţionare, introduse prin contrabandă, clădindu-se astfel proiecte de emancipare ale Americii, ceea ce a condus la întemniţarea lui în 1795. Tânărul său compatriot, Antonio Nariño, care era creol, nu a avut nici el mai mult noroc

cu traducerea *Declaraţiei drepturilor omului*. În aceeaşi perioadă, influenţa franceză s-a manifestat şi mai evident în conspiraţia lui Gual şi a lui España, la Caracas. Nu creolii, ci nişte spanioli se afirmau în acest caz ca republicani — din acest motiv, autorităţile spaniole i-au exilat la Venezuela — şi adunaseră în jurul lor mici comercianţi, meşteşugari şi militari. Şi aceştia au fost favorabili idealului revoluţionar de independenţă. Traducerea făcută de ei *Declaraţiei drepturilor omului* a fost precedată de un *Discurs preliminar pentru americani*, de inspiraţie republicană, în care un loc aparte îl aveau regii, consideraţi nişte despoţi. Se vorbea despre a „reda poporului suveranitatea", despre redactarea unei constituţii care să garanteze „egalitatea între cetăţeni şi despre exercitarea libertăţii naturale"; se lua în consideraţie chiar recursul la violenţă — ecou al terorii — pentru a-i elimina pe „toţi indivizii cunoscuţi pentru ostilitatea lor faţă de noul sistem". *Discursul* se încheia cu un apel către americanii de toate condiţiile, profesiile, culorile, vârstele şi sexele: „După trei sute de ani de sclavie inumană, patria cere o guvernare liberă [...]. Trăiască poporul suveran! Moarte despotismului!"

Orice interes ar fi avut, aceste manifestări au aparţinut doar unei minorităţi. Pe ansamblu, creolii au adoptat faţă de Revoluţia Franceză o poziţie la fel de virulentă ca aceea a lui Floridablanca în peninsulă. În 1793, *Gazeta de Lima* îi denunţa pe „democraţii nebuni de furie pe cale să tiranizeze şi să ruineze Franţa". *Mercure de Pérou*, după ce a criticat atitudinea Convenţiei faţă de Ludovic al XVI-lea, şi-a multiplicat articolele împotriva impietăţii, a indiferenţei, a ateismului revoluţionarilor francezi, contra maximelor pernicioase ale acestora, în special ideea de egalitate, atât de contrară voinţei divine şi viziunilor Providenţei. În Mexic, spiritele deschise şi progresiste până mai ieri şi-au schimbat poziţia în faţa spectrului Revoluţiei Franceze. Episcopul de Valladolid de Michoacan, care fusese cunoscut până atunci ca reformator, a publicat în 1793 o scrisoare episcopală ce funcţiona ca o retractare: „Cugetarea pernicioasă a lui Descartes, conform căreia filosofii nu trebuie doar să creadă, ci şi să gândească, a autorizat toate ereziile şi a deschis calea ateismului, deismului, materialismului", toate acestea au culminat cu Revoluţia ce şi-a propus să distrugă catolicismul, sacerdoţiul şi puterea civilă. Tot în Mexic, dominicanul Servando Teresa de Mier, unul dintre ideologii mişcării de emancipare, a fost scandalizat de noţiunea de egalitate pe care o preconizau iacobinii; nu trebuia să fie egalitate între oameni.

Toate aceste reacţii au avut un numitor comun, teama de revoluţie[449], ceea ce este de înţeles. Maximele revoluţionare — libertate, egalitate, drepturile omului

— şi consecinţele lor practice — abolirea privilegiilor şi a sclavajului — nu puteau decât să-i şocheze pe creoli. Ele subminau fundamentele societăţii coloniale care, mai mult decât societatea spaniolă, se bazau pe inegalitate. Creolii nu aveau porniri suicidare şi-şi doreau să lupte împotriva unei ideologii atât de periculoase. Din acest punct de vedere, evenimentele de la Santo Domingo au deschis ochii acelora care mai ezitau. A-l vedea pe Toussaint Louverture proclamând abolirea sclaviei şi fondând o republică a negrilor liberi a trezit reacţii de spaimă. Mulţi dintre coloni, terorizaţi, au fugit în Venezuela; doar povestirea ororilor la care ei fuseseră martori îi îngrozea pe cei ce ascultau. Această „lege a francezilor" o invocau, în 1795, negrii revoltaţi din Coro, pe coasta Venezuelei, cerând abolirea sclaviei şi a impozitelor abuzive, exterminarea „nobilimii albe". În acelaşi an, în Cuba se producea o altă insurecţie, urmând exemplul din Haiti. Aceste două rebeliuni au fost reprimate riguros, dar şi-au lăsat amprenta asupra creolilor care, din acel moment, nu au mai avut decât o singură obsesie: să evite contagierea cu ideile revoluţionare franceze şi să menţină ordinea socială.

Nu ne va mira, prin urmare, că creolii din Venezuela au primit atât de rău iniţiativa lui Miranda, *Precursorul*, de a debarca la Coro, în 1806, cu ajutorul englezilor, spre a declanşa şi acolo mişcarea de emancipare. Ce însemna Miranda pentru creoli? Era fiul unui emigrat din Canare, un negustor bogat, fireşte, dar un plebeu. În plus, Miranda a participat la Revoluţia Franceză, fiind unul dintre tovarăşii de arme ai lui Dumouriez. Puţin importa că fusese un girondin şi că fusese închis din această cauză de montagnarzi, ce ar fi vrut să-l trimită la ghilotină. Puţin a contat că Miranda, revenit la realitate din iluziile sale, scârbit de Teroare şi de masacrele de la Santo Domingo, a detestat în final tot ceea ce îi amintea de iacobinism[450], deşi se convertise după modelul politic al Statelor Unite şi devenise un conservator. Oligarhia de la Caracas nu a dorit să ştie nimic despre această transformare, ci a reţinut un singur lucru: Miranda era un revoluţionar, iar prezenţa lui în Venezuela nu putea decât să tulbure ordinea publică şi să semene anarhie, prin urmare Miranda nu a găsit nici un sprijin, aşa că s-a întors în Anglia.

Juntele americane

Situaţia din Spania anului 1808 a declanşat procesul ce avea să conducă la independenţă, fără ca la momentul respectiv să fi existat această intenţie. Cronologia evenimentelor este relevantă. Din 1795 până la 1808, teritoriile americane s-au consacrat lor înseşi. Războaiele din Europa şi cele de pe mări au îngreunat relaţiile cu Spania. În 1797, metropola renunţa, în fapt, la monopolul colonial, autorizând teritoriile americane să facă direct comerţ

cu ţările neutre. Înfrângerile navale de la capul Saint-Vincent (1797) şi de la Trafalgar (1805), slăbind marina spaniolă, au făcut şi mai precare comunicaţiile cu America, ce s-a găsit din ce în ce mai izolată de peninsulă. Totuşi, teritoriile americane nu au profitat de ocazie pentru a rupe legăturile cu metropola, ci i-au rămas fidele, în ciuda propagandei franceze şi engleze ce le-a încurajat să acţioneze în această direcţie.

Îi erau încă fidele şi în 1808, când din Europa au sosit veşti neliniştitoare: întronarea lui Joseph Bonaparte ca rege al Spaniei şi ocuparea aproape în totalitate a peninsulei de către armatele lui Napoleon. Ce au făcut atunci creolii? Şi-au strigat sus şi tare ataşamentul faţă de rege, faţă de Ferdinand al VII-lea. La fel ca şi în Spania, au format junte „conservatoare ale drepturilor lui Ferdinand al VII-lea" — a fost denumirea pe care şi-a dat-o cea din Caracas, în august 1808. Ele şi-au propus să-l apere pe regele legitim de perfidia lui Napoleon şi religia catolică pe care o ameninţau francezii căci, pentru creoli, Bonaparte era continuatorul Revoluţiei Franceze. Împărtăşind idealul egalitar, Junta Suverană din Quito, ce s-a format la 10 august 1809, exprima aceste intenţii pe un ton grandilocvent: „Legea sacrosanctă a lui Iisus Hristos şi tronul lui Ferdinand al VII-lea, persecutate şi alungate din peninsulă, au găsit la Quito un refugiu august. La tropice s-a ridicat un bastion împotriva acţiunilor infernale ale opresiunii şi ale ereziei [...]. Trăiască regele nostru legitim şi seniorul nostru natural, Ferdinand al VII-lea!" Departe de a se revendica din principiile din 1789, juntele americane nu se gândeau decât să le combată. În acel moment nimeni nu se gândea la independenţă. Creolilor le era teamă că-şi vor pierde poziţiile dominante în societatea colonială. Erau obsedaţi de ordine şi se temeau că indienii, negrii şi metişii vor profita de criza autorităţii, indusă de invazia napoleoniană, ca să se răscoale. Creolii nu erau siguri pe autorităţile coloniale, solicitate şi de emisarii lui Joseph Bonaparte, şi de către cei ai Juntei din Cádiz. În fond, să nu uităm că, sub domnia lui Carol al III-lea, aceste autorităţi încercaseră să introducă în America reforme ce au ridicat societatea colonială împotrivă-le; erau acuzate că vor să ruineze ordinea tradiţională. În 1808–1809, această neîncredere a stârnit atitudini felurite. Pentru a evita o cădere a puterii, ele au preluat situaţia prin juntele create la iniţiativa lor şi conduse de ele. Nu se poate explica altfel înmulţirea juntelor ce apăruseră aproape peste tot, aproape în acelaşi timp şi cu aceleaşi obiective. Nu a existat un plan general, peste tot înregistrându-se aceeaşi reacţie de apărare: puterea a fost preluată local pentru asigurarea ordinii sociale, însă această putere nu era considerată, încă, una independentă de Spania. Cu cât juntele negociau cu autorităţile coloniale, cu atât mai mult intrau în conflict cu ele. În ambele cazuri, pentru creoli era vorba de păstrarea

controlului situaţiei. Ceea ce s-a petrecut în Mexic a fost educativ. Viceregele Iturrigaray era considerat prieten cu Godoy. La 15 septembrie 1808, peninsularii (magistraţii Auditoriului, negustorii consulatului...) l-au acuzat de trădare, l-au destituit şi trimis în Spania. Creolii, ce păreau să-l susţină pe vicerege, au fost iritaţi de acest lucru şi l-au alungat pe succesorul pe care-l desemnase Junta din Cádiz. Aceste disensiuni nu aveau să rămână fără consecinţe.

Juntele americane au recunoscut fără dificultate Junta Centrală din Cádiz, care coordona rezistenţa faţă de *afrancesados* şi faţă de francezi. Lucrurile s-au schimbat în 1810, în urma a două serii de evenimente: pe de o parte, victoriile franceze în Spania, pe de altă parte crearea în peninsulă a unui Consiliu de Regenţă şi reuniunea *Cortes*-urilor la Cádiz.

La începutul anului 1810, în America au sosit veşti alarmante: toate lumea era convinsă că francezii au câştigat lupta, că peninsula era definitiv pierdută şi că trebuia să se supună unei dominaţii străine, cufundându-se în anarhie, că religia, la fel ca şi tronul, erau în pericol. Pentru a se evita ca America să nu fie şi ea atinsă, creolii au decis să preia controlul. La ideea că Joseph Bonaparte, cu tot ce reprezenta el — abolirea privilegiilor, codul civil, anticlericalism — putea domni asupra Spaniei şi a Indiilor, creolii au fost cuprinşi de panică. Căderea puterii la vârf i-a împins să-şi asume chiar ei responsabilitatea menţinerii ordinii. Nu mai e nici o îndoială că unii au încercat să profite de criză pentru a crea o nouă ordine, inspirată de ideile din 1789, dar tendinţa generală mergea în sens contrar: unul dintre protagoniştii mişcării de la Buenos Aires preciza că, pentru ei, era important „nu să ne revoltăm împotriva autorităţilor legitimiste, ci, dimpotrivă, să compenseze carenţele celor ce nu mai funcţionau, nici în fapt, nici în drept, de vreme ce naţiunea devenise una acefală"; se urmărea „nu crearea anarhiei, ci să ne ferim de ea, şi să nu ne prăbuşim în prăpastie, precum Spania".

La Caracas, municipalitatea l-a destituit pe guvernatorul general Emparán, aflat în funcţie din 1809, pentru că-l bănuia a fi un bonapartist, deci că vehicula idei subversive. Începând cu 19 aprilie 1810, Caracasul s-a aflat într-o virtuală secesiune. Buenos Aires trăia în incertitudine din iunie 1806, când un corp expediţionar englez atacase oraşul. Viceregele s-a refugiat în interiorul ţării, iar un ofiţer de marină francez, aflat în Serviciile Spaniei, Jacques Liniers, a fost cel care a trecut la comanda unei armate de voluntari creoli, a organizat rezistenţa, derutându-i pe agresori, la 12 august 1806. În anul următor, a avut loc o nouă ofensivă britanică, de această dată la Montevideo, care a fost ocupat, reprezentând un alt eşec al viceregelui. Constatându-i incompetenţa, Auditoriul l-a destituit, iar în locul lui a fost numit Liniers, în calitate de guvernator general. În 1810, creolii de la Buenos Aires se temeau de

reîntoarcerea în forţă a trupelor engleze şi, mai ales, se temeau că Spania îi va abandona, ţinând seama şi de faptul că Joseph Bonaparte părea să fi cucerit definitiv lupta: oare nu erau în pericol să li se impună un nou regim? Oare nu avea La Plata să fie cedată unei alte puteri? Creolii au constatat că, din 1795, Spania renunţase, voluntar sau nu, la nordul Floridei, la jumătate din Santo Domingo pe care o ocupa încă, la Louisiana, la insula Trinidad... Această serie de renunţări a creat impresia că metropola nu punea mare preţ pe teritoriile de dincolo de mare. În aceste condiţii, municipalitatea de la Buenos Aires s-a decis, la 25 mai 1810, să-şi asume autoritatea supremă în numele lui Ferdinand al VII-lea. Pentru ea însemna să evite ca Spania să facă o înţelegere cu Napoleon, cumpărându-şi liniştea în schimbul Argentinei; „noi nu vrem să fim traşi pe sfoară", aveau să spună mai târziu magistraţii.

În Mexic, preotul din Dolores, Hidalgo, a trecut în fruntea unei mişcări preocupate mai ales de soarta dezmoşteniţilor, într-o regiune atinsă de răsăcie, de şomaj şi de foamete. Nu peste mult, aceste hoarde de indieni aveau să pornească lupta împotriva celor bogaţi şi puternici, sub steagul Fecioarei din Guadalupe, patroana Noii Spanii, proclamându-şi ataşamentul faţă de religia lor şi faţă de Ferdinand al VII-lea. Hidalgo a mers până la abolirea sclaviei în regiunea pe care o stăpânea. Creolii şi peninsularii au uitat atunci certurile care-i împărţiseră în 1808–1809 şi au făcut un front comun ce a reuşit să suprime revolta. Hidalgo a fost împuşcat. Un alt preot de ţară, Morelos, a continuat lupta în fruntea unei mici armate ce a reuşit să reziste până în 1814. Şi el a fost prins şi executat. Aceste două experienţe au servit ca lecţie creolilor. Din acel moment, s-au ferit de orice iniţiativă ce ar fi prilejuit alte confruntări. Mexicul nu a mai reacţionat, devenind o insulă de conservatorism. După cum nota în 1810 episcopul de Michoacan, orice atingere adusă ordinii publice, de oriunde ar fi venit, ar fi declanşat imediat o anarhie crâncenă. Şi în Anzi, creolii şi peninsularii au fost obligaţi să se înţeleagă. Şi unii, şi ceilalţi, fuseseră traumatizaţi de evenimentele dramatice din 1780–1781, când indienii lui Tupac Amaru au asaltat oraşele. În 1809, viceregii de Lima şi de Bogotá, acţionând de comun acord, au oprit drastic veleităţile de a constitui junte de guvernământ în La Paz, Quito şi, mai târziu (în 1814), la Cuzco. Ceea ce a caracterizat atitudinea creolilor din întreaga Americă a fost grija de a nu întreprinde nimic care să pună în pericol ordinea socială, care le părea mulţumitoare. Acolo unde se simţeau destul de puternici pentru a acţiona singuri — cazul Venezuelei şi al Argentinei —, ei au îndepărtat autorităţile coloniale; dimpotrivă, acolo unde masa populaţiei indiene stârnea nelinişti, precum în Anzi şi în Mexic, au colaborat cu ele. Nu era încă vorba de independenţă, iar despre marile principii din 1789, cu atât mai puţin.

Primele manifestări de secesiune au apărut în primăvara anului 1810, când Junta Centrală din Cádiz s-a dizolvat, transferându-şi puterile unui Consiliu de Regenţă. Juntele americane acceptaseră s-o recunoască pe cea dintâi care nu era, la drept vorbind, decât un organism de coordonare, dar s-au simţit ofuscate de faptul că nu li s-a cerut părerea cu privire la formarea Regenţei, pe care o considerau nelegitimă, şi căreia i-au refuzat dreptul de a vorbi în numele Americii. Din acest moment, a început să se facă simţită o distincţie subtilă între titularul monarhiei — Ferdinand al VII-lea, căruia i se respectau drepturile — şi statele sale patrimoniale, compuse din Spania propriu-zisă şi din teritoriile americane. Conform acestei distincţii, teritoriile americane nu erau colonii ale Spaniei, ci se aflau pe picior de egalitate cu aceasta, persoana regelui asigurând unitatea celor două grupuri. Dacă regele dispărea sau, ceea ce era acelaşi lucru, se afla în incapacitatea de a-şi exercita funcţiile, fiecare dintre cele două grupuri îşi căpăta autonomia, dispunând singure de ele însele, fără ca vreunul să aibă dreptul de a-şi impune celuilalt voinţa. La 3 mai 1810, *Mercure venezuelean* rezuma astfel lucrurile: „Junta de la Caracas nu trebuie să se închine în faţa Regenţei din Spania, ce revendică o suveranitate pe care nu i-o conferă nici monarhul, nici comunitatea de spanioli din cele două emisfere." Cu alte cuvinte, doreau să i se supună lui Ferdinand al VII-lea, dar nu şi unei Regenţe ce pretindea că acţiona în numele lui. Stângăcia Regenţei, apoi a *Cortes*-urilor din Cádiz ce încercau să-şi impună autoritatea, au dus aceste disensiuni până la ruptură. Din 1810, multe dintre teritoriile americane s-au considerat eliberate de orice obligaţie faţă de Spania. Forţa împrejurărilor, mai mult decât o voinţă deliberată, le-a împins să rupă relaţiile cu Spania, ceea ce se poate citi şi în declaraţia de independenţă de la Caracas, în 1811: „Am fost obligaţi să mergem mai departe decât am fi vrut din cauza atitudinii ostile şi nefireşti a celor ce guvernează Spania."

Mulţi, în America, erau convinşi în primăvara lui 1810 că Spania era definitiv pierdută. Fiecare teritoriu nu mai conta decât pe el însuşi. În continuare, obsedată de grija de a-şi păstra poziţia dominantă şi de a nu se crea o pauză de putere, oligarhia creolă, acolo unde se credea destul de puternică pentru asta, a decis să-şi asume ea însăşi suveranitatea rămasă fără moştenitori. Liberalul Blanco, care a publicat la Cádiz o revistă lunară *Spaniolul*, analiza lucid acest raţionament: „Când regele este înlăturat sau captiv, aşa cum e cazul Spaniei, poporul îşi asumă prerogativele, acordându-le cui i se pare potrivit. Dar are poporul spaniol dreptul de a-şi impune voinţa poporului american? Are el suveranitate asupra tuturor acestor teritorii ale coroanei Spaniei, şi poate delega facultatea de a le guverna? Dacă popoarele spaniole şi-au căpătat suveranitatea în timpul captivităţii lui Ferdinand al VII-lea, acelaşi lucru este valabil şi pentru popoarele din America."

De la ce principii pornea oligarhia creolă atunci când a decis să preia chiar ea puterea? Nu de la suveranitatea naţională, atât de scumpă revoluţionarilor francezi, ci de la doctrina cea mai tradiţională posibilă, teoria scolastică: suveranitatea rezida în poporul care o atribuia suveranului; dacă acesta dispărea, ea se întorcea la popor. Ideologul creolilor din 1810 nu a fost Rousseau, ci Suárez, chiar dacă, mai târziu, aveau să fie explotate analogiile de vocabular, şi chiar dacă, aparent, se credea că contractul tacit al lui Suárez era acelaşi lucru cu contract social al lui Rousseau. Desigur, Suárez nu a fost niciodată citat în proclamaţiile epocii, iar istoricii au atras concluzia că influenţa lui a fost mult mai slabă decât a lui Rousseau. Nu vom reveni asupra celor spuse despre influenţa Luminilor în America: cert e că respectau gândirea tradiţională mai mult decât în Franţa. Să nu neglijăm nici învăţământul iezuiţilor de până la expulzarea lor, în 1767. Dacă Carol al III-lea şi miniştrii lui au fost atât de consecvenţi în a interzice „teoriile sangvinare" — adică cele ale lui Mariana şi Suárez, acuzate că justificau regicidul în unele cazuri extreme, interdicţie pe care unii dintre americani o deplângeau chiar şi în ajunul independenţei[451], — asta s-a întâmplat deoarece doctrina scolastică despre originea şi condiţiile exercitării puterii seduceau multe spirite la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Nu este mai puţin adevărat că, între 1789 şi 1810, într-un context politic, social şi ideologic violent ostil faţă de ideile întruchipate de Revoluţia Franceză, această doctrină a fost brusc subminată de teoria lui Rousseau. Nu este greu de recunoscut inspiraţia scolastică a declaraţiei de independenţă de la Buenos Aires (august 1810) şi de la Caracas (iulie 1811). Secretarul Juntei de la Buenos Aires, Mariana Moreno, şi-a justificat astfel poziţia: începând din momentul în care, prin trădare, Napoleon i-a smuls Spaniei lui Ferdinand al VII-lea, „cel mai iubit dintre monarhi", regatul a devenit acelaşi, pierzându-şi principiul din care decurgea suveranitatea; din aceste considerente, popoarele îşi recăpătau toate prerogativele, suveranitatea le revenea din nou lor, putând să dispună de ea după cum doreau. Unul dintre copiii Juntei avansa un argument mai prozaic: „Este de conceput ca un imens teritoriu precum Argentina, cu milioane de locuitori, să se supună suveranităţii comercianţilor din Cádiz şi pescarilor din insula León?" Această frază sugerează că în joc se aflau şi interese economice. La Caracas exista aceeaşi mentalitate: „Din momentul în care, la Bayonne, Ferdinand al VII-lea a fost luat prizonier, iar tatăl lui a renunţat la coroană în favoarea lui Napoleon, legăturile ce uneau popoarele monarhiei într-un singur stat şi sub acelaşi suveran au fost rupte." Bogotá a făcut secesiune în virtutea aceloraşi principii (iulie 1810). În schimb, Mexicul, America Centrală, Anzii şi Chile, au rămas fidele şi lui Ferdinand al VII-lea şi Regenţei de la Cádiz.

Logice în poziţiile lor, Buenos Aires, Caracas şi Bogotá au refuzat să fie reprezentate în *Cortes*-urile din Cádiz, convocate de Regenţă. În alte părţi, circumstanţele au făcut alegerile dificile, la fel ca şi alegerea deputaţilor[452]. În principiu, aceşti deputaţi erau desemnaţi de Consiliile Municipale ale capitalelor de provincie, deci de către creoli. Unii dintre ei se străduiau de mult să ajungă din Spania. Aşteptând sosirea lor, Regenta a decis să numească supleanţi dintre hispano-amenicanii aflaţi la Cádiz: astfel au fost numiţi douăzeci de supleanţi de către un corp electoral de o sută şaptezeci şi şapte de persoane! Erau aproape la fel de mulţi ca şi în cazul celor treizeci şi şase de deputaţi aleşi legal. Trebuiau admişi în *Cortes*-uri şi reprezentanţi ai teritoriilor intrate în dizidenţă? Da, aşa au decretat *Cortes*-urile, căci a proceda altfel ar fi însemnat acceptarea unui fapt împlinit. Participarea americanilor la *Cortes*-uri din Cádiz a fost considerabilă sub aspect numeric, dar nu a fost nici reprezentativă, nici omogenă. Faţă de peninsulari, americanii au fost solidari în privinţa unui număr mic de chestiuni de ordin general, însă, în rest, poziţiile lor au fost variate. Ei au cerut colegilor peninsulari să admită că teritoriile americane nu au fost niciodată nişte colonii, din punct de vedere juridic. De aceea, Constituţia din 1812 definea naţiunea spaniolă drept mulţimea de spanioli din cele două emisfere. Odată stabilit acest lucru, au început divergenţele. Pentru liberali, partizani ai unui stat unitar şi centralizat, egalitatea astfel definită implica legi şi forme de guvernare identice în Spania şi în America, ceea ce americanii contestau, invocând specificitatea Lumii Noi. Un alt punct contestat: Constituţia prevedea că provinciile — cele din America la fel ca şi celelalte — alegeau un număr de deputaţi proporţional cu populaţia lor. Creolii au cerut să se ţină seama şi de indieni şi de *castas* — cei cu sânge amestecat[453] —, dar acest lucru însemna că America beneficia de o reprezentare superioară Spaniei. S-a ieşit din acest impas printr-un compromis: aveau să fie luaţi în consideraţie indienii, dar nu şi metişii.

Războiul civil

La drept vorbind, astfel de discuţii erau sterile, deoarece Constituţia nu avea să fie aplicată, iar situaţia din America nu se preta la un tratament juridic. Începând din 1810, nu s-a derulat un război de independenţă — americani şi spanioli —, ci un război civil între iberici — americani şi spanioli amestecaţi — sub privirea populaţiilor dominate — indieni, negri, metişi — care iniţial au rămas neutre (luptele respective nu-i priveau), dar care, mai apoi, au remarcat avantajele pe care le puteau obţine de pe urma acestor confruntări; războiul civil a fost atunci dublat de o luptă de clasă şi un război al raselor.

Juntele separatiste, care se intitulau acum guverne, trebuiau să învingă, mai întâi, rezistenţa venită din partea reprezentanţilor autorităţilor din peninsulă. Nu a fost dificil. Dacă separatiştii nu ar fi avut alţi adversari, ar fi avut câştig de cauză în câteva zile. Spania nu le putea opune decât autoritatea ei morală, fiindcă dispunea de foarte puţine trupe în America. Reformele din secolul al XVIII-lea au schimbat profund compoziţia armatei Indiilor. Majoritatea ofiţerilor şi a soldaţilor erau creoli. Din cei 35 000 de oameni staţionaţi în America în 1810, peninsularii numărau doar 5 500[454]. Observaţia era valabilă şi pentru voluntari; în armatele fidele regimului spaniolii au fost întotdeauna foarte puţini, ceea ce l-a preocupat mult pe Bolívar. Se înfruntau două tabere, dar nu americanii şi spaniolii. Dacă toţi spaniolii erau credincioşi regimului, în schimb creolii erau divizaţi, în rândurile lor aflându-se şi „patrioţi", „fideli", unii fiind favorabili independenţei, alţii nu. În interiorul primului grup se formaseră deja alte două tabere: cei care doreau ca noul stat să aibă o formă centralizată, şi cei ce refuzau hegemonia oraşului-capitală şi preferau o structură federală.

„Patrioţii" nu au întâmpinat greutăţi în a se impune la Buenos Aires, în 1810, dar au întâlnit numeroase opoziţii când au încercat să refacă în folosul lor unitatea viceregalităţii. Nici Paraguay, nici Uruguay nu au acceptat hegemonia de la Buenos Aires, la fel ca şi zonele inferioare, pampa. În 1810, s-a organizat opoziţia ce avea să domine viaţa politică a Argentinei până la mijlocul secolului al XIX-lea: centralişti contra federalişti, mai exact portul contra pampei, burghezii din Buenos Aires, negustori favorabili liberului schimb, contra *gauchos* din interior. Sarmiento avea s-o numească lupta civilizaţiei împotriva barbariei, a puterii civile împotriva *caudillos*.

În Venezuela, oligarhia creolă din Caracas a luat iniţiativa proclamării independenţei. Bolívar a participat, căci deţinea mii de hectare şi de sclavi şi, în plus, avea faima unui om cultivat ce călătorise în Statele Unite, în Spania, în Italia, în Franţa — unde asistase la încoronarea lui Napoleon. S-a impus rapid ca şef al unei mişcări separatiste. Prima republică din Venezuela — redusă, în realitate, doar la oraşul Caracas — nu a durat mult, căci avea împotriva ei majoritatea creolilor, brusc devotaţi faţă de ordinea tradiţională: erau monarhişti şi catolici, iar republica le stârnea teamă, şi se temeau mai ales ca iniţiativa elitelor din Caracas să nu dea semnalul unei revolte sociale. Vedeau lucrurile clar. Împotriva aroganţei notabilităţilor din capitală s-a ridicat întreaga ţară: negri, metişi, albi săraci... ce nu erau neapărat monarhişti, nici favorabili Spaniei, dar se temeau de dominaţia creolilor. Membrii claselor mijlocii ar fi dorit să ocupe funcţii publice, autorităţile coloniale erau de acord, dar oligarhia

se opunea, cerându-le candidaţilor dovezi ale purităţii de sânge... Mulţi dintre cei astfel excluşi şi-au amintit de acest lucru în 1810 şi s-au alăturat taberiei regaliste, nu din dragoste faţă de Spania, ci din ură faţă de nobilimea de la Caracas. Sclavii nu au uitat că, în 1789, anul Declaraţiei Drepturilor Omului, creolii au împiedicat Spania să promulge un Cod Negru ce conţinea dispoziţii favorabile sclavilor. După opinia creolilor, respectivele reforme aveau să ruineze agricultura, împingându-i pe negri să dea curs pornirii lor naturale: trândăvia. Episcopul de Caracas le-a amintit acest lucru şi a cerut clericilor din zonele de plantaţii să le predice negrilor că dominaţia spaniolilor era infinit mai blândă decât cea a marilor proprietari creoli. Negrii s-au răsculat, înrolându-se în armata „regalistă" a generalului Monteverde. Bolívar era intrigat de crimele „acestor mulţimi inumane şi atroce care se hrănea din sângele şi averile patrioţilor", care ucidea, fura, viola şi devasta. Prima republică venezueleană s-a prăbuşit la 25 iulie 1812, când „armata" lui Monteverde — mai puţin de 300 de soldaţi... — a intrat în Caracas. Bolívar a fugit la Curaçao şi, de acolo, a debarcat la Cartagena pentru a recuceri terenul pierdut. Pentru a înfrânge rezistenţa, el a lansat decretul de război extrem (1813): „Spanioli şi canarieni, pregătiţi-vă să muriţi dacă rămâneţi neutri şi dacă nu veţi participa activ la eliberarea Americii". Executându-i pe trădători şi jefuind oraşele şi satele recunoscute ca ostile, Bolívar a conferit războiului civil o brutalitate căreia i s-a răspuns, din tabăra adversă, cu violenţe pe măsură. Intervenţia *llaneros* a hotărât rezultatul luptelor.

Pe câmpiile din interiorul Venezuelei — *llanos* —, ţăranii încercau încă demult să-şi apere proprietăţile împotriva hoţilor de animale, a metişilor care hoinăreau dintr-un loc într-altul, care le luau caii atunci când aveau nevoie fără a se-ntreba ai cui sunt, care jefuiau călătorii... Pentru aceşti *llaneros*, independenţa era o catastrofă. Nu erau regalişti, nici partizani ai suveranităţii Spaniei — nici nu le păsa de ea —, dar, din instinct, ei recunoşteau în creol un inamic de clasă, pe cel care vroia să-i pedepsească, să-i împiedice să circule, să-i reducă la condiţia de proletari. Aflând că aceşti creoli au preluat puterea la Caracas, ei nu au ezitat. Din rândurile lor, Boves, un aventurier asturian, şi-a recrutat grosul armatei sale „regaliste", care a pornit la luptă strigând: „Trăiască regele! Moarte albilor!" Intrarea acestor trupe în Caracas, în 1814, a fost însoţită de jafuri şi de crime ce aveau să lase o amintire oribilă supravieţuitorilor. Trei secole de civilizaţie, de Lumini şi de progres, au fost spulberate într-o singură zi de *llaneros,* faţă de care se indigna şi Bolívar. „Ani întregi", consemna un cronicar, „când întâlneai un om mutilat, şchiop, ciung sau chior, se spunea: «Iată încă unul care a supravieţuit la Boves.»"

Scene asemănătoare au avut loc în Noua Granada. Şi aici războiul civil s-a suprapus pe două antagonisme de fond: centralişti şi federalişti, bogaţi şi săraci, mult mai importante decât opoziţia patrioţi-regalişti. Teoretic, erau toţi regalişti. În 1811, preambulul Constituţiei din Cundinamarca — numele pe care şi-l dăduse Noua Granada independentă — începea cu aceste cuvinte: „Ferdinand al VII-lea, prin graţia divină şi consimţământul poporului [...] rege al celor din Cundinamarca." Provincia se opunea capitalei fostei viceregalităţi: „Noi, reprezentanţii poporului din Cartagena [...] declarăm solemn în faţa lumii întregi că provincia Cartagena este, de acum înainte, în fapt şi în drept, un stat liber, suveran şi independent." Împotriva separatiştilor creoli s-au ridicat alţi creoli care nu erau, spanioli, metişi, indieni. Ca şi în Venezuela, masele ştiau prea bine cine le exploata: nu Spania, ci creolii. În special indienii vedeau în rege un protector îndepărtat, o soluţie împotriva abuzurilor plantatorilor aflaţi în căutarea unei mâini de lucru ieftine[455]. Creolii extremişti au declanşat procesul de care se temea Camilo Torres în 1809: războiul civil şi înfruntarea dintre provincii.

Indepedenţa

În 1815, doar Argentina era în stare de secesiune şi, poate, considerată ca definitiv pierdută pentru Spania. În rest, separatiştii fuseseră înfrânţi sau izolaţi. Odată cu reinstalarea păcii, Spania putea trimite din nou trupe în America. Armata generalului Morillo a debarcat în Venezuela în aprilie 1815 şi a fost cea mai importantă expediţie militară pe care Spania o trimisese în America, în ultimele trei secole: 10 000 de soldaţi îmbarcaţi pe patruzeci şi două de corăbii de transport, escortate de cinci nave de război. Bolívar a abandonat lupta şi s-a retras în Jamaica. Întoarcerea lui Ferdinand al VII-lea la tron a îndreptăţit toate speranţele. În cele două tabere s-au purtat lupte în numele lui. Captivitatea lui — fusese dată uitării abdicarea — şi încercările prin care a trecut, l-au costat simpatia supuşilor săi din America. Ferdinand şi-a irosit toate aceste atuuri în câteva luni, comiţând greşeala de a alege una dintre tabere, în defavoarea celeilalte, şi declarându-i trădători şi rebeli pe separatişti. În loc să proclame o amnistiere generală şi să invite popoarele din America la reconciliere, între ele şi cu Spania, el a declanşat represiunea: au fost confiscate averile „rebelilor" şi a fost epurată administraţia... Militarii, ce abuzau de victoria lor, au devansat autorităţile civile care, în fond, constituiau nişte realităţi locale şi reuşiseră să salveze esenţa evenimentelor din 1808. În locul unei politici generoase, militarii practicau o represiune asemenătoare mai degrabă terorii albe. În concluzie, Ferdinand al VII-lea a practicat în America aceeaşi politică reacţionară ca şi în Spania şi a înţeles să

revină la situaţia din 1808 ca şi cum nu se petrecuse nimic între timp. Această atitudine i-a împins în opoziţie pe indiferenţii şi pe nehotărâţii din America, pe toţi cei care avuseseră o atitudine ezitantă, transformându-i în inamici ai Spaniei pe toţi cei ce s-ar fi mulţumit, poate, cu reorganizarea relaţiilor dintre metropolă şi teritoriile Americii.

Geniul politic al lui Bolívar a constat în faptul de a fi înţeles avantajele pe care le putea obţine din această intransigenţă. A pornit din nou la luptă, de această dată protejând masele. Nu mai urmărea să-i îndepărteze din nou şi a proclamat egalitatea în drepturi, a abolit tratatul negrilor, a lăsat să se înţeleagă că ţara îşi va recompensa servitorii... Istoricul venezuelean Germán Carreras Damas numea toate acestea „schimbarea controlată"[456], şi putem crede că-l auzim vorbind pe eroul din *Ghepardul* lui Lampedusa: pentru ca totul să funcţioneze ca mai înainte, trebuia schimbat totul... Rezultatele au fost cele scontate de Bolívar: creolii şi-au păstrat conducerea operaţiunilor militare şi a chestiunilor politice, iar metişii şi creolii s-au înrolat în armată, atraşi de promisiunile şi speranţa unei promovări sociale; în special *llaneros*, în special faimoşii cavaleri, se aflau acum în tabăra lui, sub conducerea lui Páez. Bolívar a primit într-un sfârşit ajutoare din partea Europei, din partea mercenarilor englezi şi irlandezi ce alcătuiseră o legiune britanică, a trecut Anzii şi a ocupat Bogotá în august 1819.

Pronunciamiento al lui Riego, din 1820, a precipitat descompunerea Imperiului, şi asta în două moduri: din punct de vedere militar, armata ce se pregătea să se îmbarce a rămas în metropolă şi, în plus, în America nu avea să ajungă nici o întărire; din punct de vedere politic, liberalii trienalului nu au reuşit să adopte o poziţie coerentă. Unii ţinteau să recunoască autonomia teritoriilor americane, însoţită de precauţii şi de garanţii: trebuia constituită un soi de asociaţie a naţiunilor iberice al cărei rege din Spania ar fi trecut la conducerea ei cu titlul de protector; majoritatea *Cortes*-urilor a refuzat, pentru că o astfel de formulă ar fi fost contrară constituţiei!

În plus, politica liberală a trienalului i-a înspăimântat pe conservatori. Aflând că în *Cortes*-uri s-a declarat libertatea presei, aceştia s-au pregătit să pună în vânzare averile clerului, au abolit Inchiziţia şi privilegiile clerului şi ale armatei... Mexicanii care celebraseră cu entuziasm întoarcerea lui Ferdinand al VII-lea şi restabilirea absolutismului în Spania au dat înapoi rupând legăturile cu peninsula, căci nu vroiau o asemenea Spanie. Iturbide s-a făcut interpretul majorităţii compatrioţilor săi. Nu era un plebeu, nici un preot precum insurgenţii din 1810, Hidalgo şi Morelos, ci un militar. A strâns în jurul lui marile forţe ale comercianţilor, ierarhia ecleziastică şi armata, formând o coaliţie ce excludea

din viaţa politică 90% din populaţia mexicană. Singura concesie făcută populismului a fost că s-a preluat drapelul tricolor creat de Morelos: vulturul aşezat pe un nopal. În 1821, Iturbide a adoptat un plan ce transforma Mexicul într-un stat conservator în care drepturile Bisericii, ale armatei şi ale proprietăţii erau garantate; catolicismul devenea religie de stat, iar creolii şi peninsularii deveneau egali în faţa legii. Teoretic, Ferdinand al VII-lea rămânea rege, însă toate aceste ficţiuni au dispărut în 1822, când Iturbide s-a proclamat împărat, ceea ce a declanşat opoziţiile: a fost împuşcat în 1824, dar Mexicul a rămas independent. Guatemala i-a urmat exemplul şi, în septembrie 1821, s-a declarat independentă „pentru a nu mai fi supusă guvernământului din peninsulă"

În Mexic şi în Guatemala, în 1820 au avut loc revolte împotriva Spaniei liberale. În restul Americii spaniole greşelile şi incoerenţele făcute de metropolă încă din 1814 au contribuit la dezintegrarea imperiului. În enezuela, după negocieri inutile cu agenţii Spaniei, Bolívar a reluat lupta şi a ieşit învingător la Carabobo (iunie 1821). Numit preşedinte al Republicii, a făcut demersuri ca să recunoască Noua Granada. În iulie 1822, a revenit la Quito unde, până atunci, funcţionase o republică ciudată, condusă de un episcop şi de călugări[457]. Nu peste mult, la Guayaquil, l-au aşteptat trupele argentinianului San Martín care, pornit din Cuyo, de dincolo de Anzi, a invadat Chile. Acest ultim teritoriu a fost un bun exemplu pentru erorile politice ale lui Ferdinand al VII-lea. În mai 1814, a fost încheiat un acord între administraţia colonială şi separatiştii ce acceptaseră să recunoască autoritatea Regenţei Spaniei şi să trimită reprezentanţi în *Cortes*-uri. La ordinul lui Ferdinand al VII-lea, viceregele din Perú anula acordul, ocupa Santiago şi îi urma pe separatişti. Simţindu-se ameninţaţi, miile de chilieni au fugit în Argentina şi, deveniţi separatişti, s-au alăturat argentinienilor. Din Chile, San Martín a trecut cu corăbiile engleze pe coastele Perú-ului, înainte să dispară din faţa lui Bolívar, căruia i-a lăsat gloria de a termina lupta pentru independenţă. Împreună, argentinienii şi venezuelenii aveau să „elibereze" Perú-ul care se încăpăţâna să nu-şi vadă interesul. Acolo, în inima Anzilor, viceregele Abascal a acţionat cu o mare inteligenţă politică, ştiind să cultive neîncrederea Limei faţă de Buenos Aires. Sub conducerea lui, birocraţii şi notabilii din Lima au preluat controlul vechiului Perú pe care şi-l disputaseră multă vreme cu Buenos Aires. Abascal merită recunoştinţa postumă, pentru că a restaurat măreţia Perú-ului din care a făcut o oază de ordine şi de stabilitate. Majoritatea peruvienilor, a argentinienilor şi a chilienilor lui San Martín, precum şi a venezuelenilor şi columbienilor lui Bolívar, au fost percepuţi ca invadatori ce trebuiau respinşi. Bătălia de la Ayacucho (decembrie 1824), pierdută de

peruvieni, a fost ultima dintre toate cele duse pe teritoriul Americii începând din 1810, şi a marcat sfârşitul procesului de dezintegrare a imperiului Americii. Trebuie să menţionăm că, din cei 12 600 de soldaţi ai armatei „spaniole" învinse de generalul Sucre, doar 600 erau spanioli, ceilalţi fiind metişi şi indieni guechuas şi aymaras.

America spaniolă după independenţă

În 1823, sub presiunea Angliei şi a Statelor Unite, Sfânta Alianţă a refuzat să acorde orice sprijin lui Ferdinand al VII-lea în lupta împotriva supuşilor lui din America. Spania s-a resemnat să piardă imensul imperiu din care nu-i mai rămăseseră decât bucăţele: Cuba, Puerto Rico, Filipine... Ceea ce s-a petrecut în America după 1825 nu evidenţiază istoria Spaniei, dar necesită câteva comentarii.

Într-o carte publicată în 1802 — *Les Trois âges des colonies* —, abatele Pradt prezenta cele trei secole ce au urmat cuceririi Americii drept o perioadă a dominaţiei coloniale şi a maturizării ce era acum pe cale a se opri; ajuns la maturitate, continentul american nu mai avea decât să se elibereze. Nimeni nu mai crede astăzi că America spaniolă şi-a dobândit independenţa la capătul unui astfel de proces natural, iar aceasta era şi opinia lui Bolívar. Meditând, în 1815, în timpul exilului său în Jamaica, la eşecul primei republici venezuelene, Eliberatorul admitea: „America nu era pregătită să se separe de metropolă"; locuitorii ei nu erau pregătiţi teoretic şi nu aveau nici o experienţă, fiind nevoiţi să improvizeze, de pe o zi pe alta, legislatori, magistraţi, contabili publici, diplomaţi, generali, cadrele fără de care un stat nu putea funcţiona. Situaţia Americii spaniole din 1815 amintea de lumea romană de după prăbuşirea Imperiului: era un haos în care fiecare grup şi fiecare etnie se organizau cum puteau. Independenţa era prematură — continua Bolívar —, dar era o ocazie ce nu trebuia ratată.

Mărturisirea este revelatoare. Spre deosebire de ceea ce se petrecuse în cele treisprezece colonii engleze în 1776, popoarele Americii spaniole din 1810 nu aveau sentimentul că formau o comunitate solidară, ci se împărţiseră în grupuri sociale şi etnice eterogene, juxtapuse şi rivale: „Noi nu suntem nici indieni, nici europeni, ci formăm o categorie intermediară între locuitorii legitimi şi uzurpatorii veniţi din Spania" (Bolívar, 1815). Autoritatea Spaniei asigura singură unitatea ansamblului; odată ce această autoritate a dispărut, nu mai rămâneau decât religia şi limba pentru a asigura coeziunea corpului social de pe un continent imens. În America anului 1810 nu existau decât popoare separate, nu naţiuni în sensul care începuse să-l capete acest cuvânt în Europa; naţiunea

nu era ceva ce trebuia apărat de inamicul exterior, ci ceva ce trebuia inventat. Poporul era un conglomerat de creoli, indieni, negri, metişi, şi de tot soiul de alte categorii intermediare. Naţiunea nu putea fi decât abstracţiune pură, avea nevoie să fie înţeleasă şi trăită de cei ce o constituiau, trebuia să se întrupeze într-o limbă, într-un teritoriu, în credinţe, în obiceiuri, în interese. În America, această comunitate naturală era oraşul, provincia în care te născusei şi locuisei. De aceea se impusese spontan tendinţa de fragmentare. Doar geniul politic al unor oameni precum Bolívar vedea într-o astfel de situaţie inconveniente şi pericole. Pentru a-i rezista Spaniei şi pentru a-i smulge independenţa, a fost necesară constituirea unor unităţi viabile, adică suficient de mari, care să dispună de importante resurse umane şi naturale. Deci războiul a impus un aparat militar coerent şi puternic, altfel spus un stat. În general, naţiunile care existau deja aspirau să devină — sau să redevină — state suverane; în America spaniolă a anului 1810 s-a început prin a se clădi state cu guvernări, cu instituţii, armate, corpuri de funcţionari proprii, iar de la aceste state s-a demarat crearea naţiunilor.

Pentru populaţie, astfel de state rămâneau nişte abstracţiuni. *Libertadores* trebuiseră să lupte atât împotriva Spaniei, cât şi împotriva poporului, pentru a da naştere unor naţiuni ce erau încă doar în stare de proiect. Poporul nu era copt încă pentru a-şi asuma astfel de perspective, era incapabil să-şi vadă interesul, aliindu-se cu cei ce-i stăteau împotrivă: „Bieţii concetăţeni vor trebui să-şi fortifice îndelung spiritul înainte de a putea digera sucul hrănitor al libertăţii[458]." *Libertadores* au obligat poporul să fie liber, considerând că „un despotism inteligent este singurul capabil să guverneze America[459]". Această iniţiativă a lui a făcut sute de mii de victime: 250 000 în Venezuela, după cum aprecia Bolívar [460], peste 130 000 după opinia istoricilor contemporani[461], adică un sfert din populaţia ţării. A cauzat distrugeri, a ruinat ţara şi a declanşat o regresiune economică şi culturală ce a căpătat dimensiunile unui cataclism: „Am sacrificat cauzei independenţei" — scria la începutul secolului al XX-lea gânditorul venezuelean Laureano Vallenilla Lanz — „tot ceea ce aveam mai de preţ: elita socială a pierit sub cuţitul barbarilor. Din clasa conducătoare atât de cultivată ce-l oferise pe Bolívar nu mai rămăseseră, în 1825, decât nişte rămăşiţe rătăcind prin Antile." Bolívar o mărturisea în particular: „Ne-am pierdut timpul, ne-am ratat opera, am greşit tot mai des şi am agravat soarta poporului ce va deplânge etern acţiunile noastre[462]." Pentru a uita acest eşec şi a disimula această frustrare, statul şi-a impus ca sarcină să inventeze atât trecutul, cât şi viitorul naţiunii. Cu un curaj nebănuit, descendenţii conchistadorilor şi ai învingătorilor, ai jefuitorilor şi ai exploatatorilor celor dintâi locuitori ai Americii, au

revendicat trecutul precolumbian al continentului şi au întors împotriva spaniolilor din metropolă acuzaţiile lui Las Casas făcute la adresa cuceririi şi a opresiunii coloniale. Asta în privinţa trecutului. În privinţa viitorului, noua clasă conducătoare născută din independenţă a confiscat, în folosul ei, ideea de naţiune: ea era naţiunea. Orice reactualizare a rolului său şi orice tentativă de a-i limita hegemonia au fost considerate acţiuni antinaţionale. Nu trebuia uitat sensul evenimentelor derulate în America spaniolă în perioada 1810–1825: o independenţă fără decolonizare, o consolidare a relaţiilor de dependenţă. Pentru a câştiga adeziunea maselor, creolii nu au putut face altceva decât să invoce, la rândul lor, marile principii din 1789: libertate, egalitate, drepturile omului, dar aceste principii proclamate au fost adaptate situaţiilor de fapt ce perpetuau relaţiile de dominaţie economică asupra populaţiilor exploatate. Clasa dominantă era singura ce putea vorbi în numele naţiunii, de vreme ce ea — şi numai ea — crease naţiunea. Aşa se legitima şi justifica punerea sub tutelă a păturilor populare, a acelor mase inculte ce nu înţeleseseră grandoarea sacrificiului ce li se cerea şi care trecuseră la arme pentru a susţine cauza Spaniei şi a regimului colonial. Astfel, războiul de independenţă a fost prezentat ca o epopee fondatoare, iar eroii lui — *libertadores* — au devenit obiectul unui adevărat cult; a le contesta acţiunea sau a o minimaliza, însemna să te faci vinovat de sacrilegiu[463].

În 1825, imperiul spaniol s-a dezmembrat în douăzeci de state devotate independenţei. În majoritatea cazurilor, naţiunile noi s-au constituit pornind de la auditoriile epocii coloniale, ceea ce dovedea înţelepciunea fostei puteri coloniale ce ştiuse să distingă marile unităţi naturale ale acestor teritorii şi să le confere o organizare economică şi administrativă ce a rezistat şi după independenţă. Astfel se formaseră nu naţiuni, ci regiuni ce sfârşiseră prin a secreta patriotisme locale. Aceste particularităţi, ca şi vicisitudinile războaielor de independenţă, au împiedicat formarea unei mari confederaţii în 1826, în timpul congresului din Panamá. Erau prea multe lucruri ce separau între ele tinerele state, fără a mai pune la socoteală ostilitatea Statelor Unite ale Americii de Nord ce preferau să aibă de-a face cu mai multe naţiuni, decât cu o comunitate ce ar fi putut reprezenta o forţă de echilibru în Lumea Nouă. În lipsa unei mari confederaţii, Bolívar şi-ar fi dorit nişte grupări regionale, iar proiectul unui stat columbian răspundea la această preocupare. Columbia a apărut pentru prima oară în 1801, în planurile pe care le-a elaborat Miranda, la Londra, pentru a separa Spania de posesiunile ei americane. Termenul se folosea atunci pentru ansamblul Americii spaniole pe care Miranda urmărea să-l transforme într-un amplu imperiu federal guvernat de doi suverani Inca. Capitala lui trebuia să fie un oraş nou, situat în

istmul Panamá, cu numele de Colombo, dat în cinstea lui Cristofor Columb. Debarcând pe coastele Venezuelei, în august 1806, Miranda, care pretindea că acţionează în calitate de căpetenie a „armatei columbiene", adresa locuitorilor „continentului americano-columbian" o proclamaţie. În sens restrâns, ideile lui aveau să fie reluate de Bolívar, în 1815. În timpul exilului din Jamaica, Liberatorul a avut răgaz să cugete asupra celor dintâi eşecuri. Era convins că America avea să-şi obţină independenţa şi a anticipat că avea să fie împărţită în şaptesprezece naţiuni. Una dintre aceste naţiuni ar fi putut fi formată din Noua Granada şi Venezuela şi ar fi trebuit numită Columbia. Această dorinţă a lui s-a realizat în 1819, în timpul congresului Angostura. Republica Columbia, proclamată în acel an, cuprindea trei departamente: Venezuela, Cundimarca — adică Noua Granada — şi fostul Quito. Începând din 1819, Santa Fe de Bogotá, sediul viceregalităţii Noii Granada, a devenit simplu Bogotá. Totuşi, multe lucruri opuneau componentele: locuitorii Noii Granada nu suportau să fie conduşi de venezueleni, şi viceversa. În plus, cei dintâi, mai tradiţionalişti, îi dispreţuiau pe ceilalţi, consideraţi liberali şi anticlericali. Gran Colombia s-a descompus în 1831 în trei state ce continuă să existe şi azi: Venezuela, Ecuador, şi fostul departament Cundinamarca ce a păstrat numele de Columbia.

Toate statele rezultate din fostul imperiu spaniol au format republici, ceea ce putea părea surprinzător din partea unor teritorii atât de marcate de influenţa Spaniei şi în care monarhia căpătase un caracter sacru. Aici poate fi evocat precedentul Statelor Unite ale Americii de Nord. Prestigiul marii puteri a Lumii Noi a rezultat la capătul unui proces de sacralizare a ideii de monarhie şi a făcut din regimul republican unul acceptabil şi respectabil.

În rest, aceste republici au adoptat o structură federală, în ciuda dorinţei lui Bolívar ce şi-ar fi dorit state centralizate. Era greu să se procedeze altfel, după nişte războaie civile ce favorizaseră apariţia a numeroase puteri locale concurente. În interiorul marilor ansambluri teritoriale reprezentate de Noua Granada şi de Argentina, geografia, climatul, dificultatea comunicaţiilor, au accentuat tendinţele centrifuge, iar fărâmiţarea federalismului a fost soluţia ideală pentru a menaja suspiciunile regionale păstrând, la vârf, o putere solidă. Exemplul Statelor Unite ale Americii a fost şi aici determinant. De altfel, la modul general, modelul nord-american convenea perfect situaţiilor fostelor teritorii spaniole, permiţând concilierea unei forme republicane cu structuri economice şi sociale conservatoare, în particular sclavia.

Aceste regimuri au căpătat, pretutindeni, aspecte autoritare. A fost adoptată Republica, dar s-au căutat şi măsuri de precauţie în privinţa maselor populare,

pentru evitarea dezlănţuirilor ce ar fi putut tulbura ordinea socială. Se dorea eliminarea spectrului iacobinilor, potolind nerăbdarea maselor. Bolívar cerea cu orice preţ ca noile instituţii să fie protejate împotriva democraţiei, susceptibilă de a provoca dezordinea. Desigur, în drept, toţi oamenii erau egali; în fapt, lucrurile erau mult mai complicate: masele analfabete nu erau suficient de maturizate pentru democraţie, ceea ce reprezenta un pericol. În *Carta de Jamaica* (1815), Bolívar recomanda să se încredinţeze unor „guvernări paternale" conducerea activităţilor publice. Constituţia din 1819 a fost redactată în acest spirit, cu distincţia între cetăţenii activi şi pasivi, între cele două camere, cu o adunare aleasă prin sufragiu cenzitar şi un senat ereditar având rolul de a potoli „valurile populare". În aceeaşi ordine de idei, era limpede că unii dintre eroii independenţei — San Martín, Bolívar, Iturbide, au avut exemplul lui Napoleon, omul care a ştiut să pună capăt excelor revoluţionare. Ca şi Napoleon, Bolívar dispreţuia profund demagogii şi ideologii; regimul pe care l-a gândit în ultima etapă a războiului de independenţă din Venezuela pretindea, ca şi imperiul napoleonian, să creeze o nouă ordine, o putere solidă, aptă să canalizeze revoluţia, să o controleze, să o închidă în nişte limite stricte, adică ceea ce, la începutul secolului al XX-lea, pozitivistul venezuelean Laureano Vallenilla Lanz numea „cezarismul democratic", o formă de guvernare autoritară ce pretindea că se sprijină pe mase şi că vorbeşte în numele ei[464]. În noile state, marcate de prăbuşirea cadrelor tradiţionale, ruinate şi zdruncinate de luptele de independenţă, doar militarii erau în măsură să menţină masele în supunere, cu preţul unor concesii formale. Populismul din secolul al XIX-lea, cu întreg cortegiul lui de *caudillos* şi de dictatori, ar fi putut fi foarte bine o formă latino-americană a bonapartismului şi, cu acest titlu, o repercusiune a perioadei revoluţionare.

NOTE

[426] „Susţin că libertatea noastră nu va fi niciodată una liniştită atâta vreme cât va rămâne un Bourbon pe tron. Punem punct păcii cu Bourbonii şi, pe mai departe, ne putem gândi şi la expediţia spre Spania.".

[427] Nu a fost cu adevărat, dar a fost adevărat că, în această epocă, la cererea guvernării, viitorul istoric al Inchiziţiei, Llorente, a început să redacteze un memoriu pentru a demonstra că provinciile basce nu au fost niciodată nişte republici libere şi independente, ci au fost întotdeauna plăsate sub tutela Castiliei.

[428] Cf. José María Portillo Valdés, în *Studia historica. Historica moderna* (Universitatea din Salamanca), XII, 1994.

[429] Mulţi dintre preoţi şi călugări — cel puţin 7–8 000 — ajunseseră în Spania după constituirea civilă a clerului. Cardinalul Lorenzana, arhiepiscop de Toledo, a fost însărcinat să-i repartizeze în diverse dioceze. În decembrie 1793, guvernatorul general din Valencia a decis expulzarea francezilor stabiliţi în provincie, inclusiv ecleziastici. Arhiepiscopul a protestat, dar a fost obligat să demisioneze câteva luni mai târziu. În această situaţie, poporul a luat partea guvernatorului general şi a ridicat acuze la adresa arhiepiscopului şi a francezilor. În martie 1793, tot la Valencia, o revoltă a fost urmată de jefuirea caselor aparţinând negustorilor francezi.

[430] În ciuda a ceea ce se stipulase, Napoleon s-a grăbit să vândă Louisiana Statelor Unite fără a consulta Spania.

[431] A fost numit astfel din cauza ramurilor de portocal pe care soldaţii le-au oferit reginei Maria-Luiza în timpul unei defilări triumfale, la Badajoz.

[432] În 1801, Toscana s-a erijat în regatul Etruriei spre folosul unui ginere al lui Carol al IV-lea, Ludovic de Bourbon. Acesta a murit doi ani mai târziu, iar văduva lui a exercitat regenţa, fără a pune nici un fel de zel în susţinerea cauzei lui Napoleon.

[433] Meléndez Valdés a primit cu bucurie detronarea lui Carol al IV-lea şi încoronarea lui Ferdinand al VII-lea; cf. Georges Demerson, *Don Juan Meléndez Valdés et son temps (1754–1817)*, Paris, 1962.

[434] Decretul din aprilie 1820, după revoluţia liberală a lui Riego.

[435] Ca fapt divers, trebuie menţionat că, abia în 1989, Consiliul municipal din Móstoles a pus capăt oficial stării de război cu Franţa...

[436] „Mai bine pierim cu onoarea nepătată, decât să suportăm dominaţia străinilor", comenta Regenţa.

[437] Pierre Vilar, *Hidalgos, amotinados y guerrilleros. Pueblo y poderes en la historia de España*, Barcelona, 1982, p. 236.

[438] Pentru cele ce urmează, cf. Lucien Dupuis, „A propos d'afrancesamiento", în *Caravelle*, nr. 1, 1963.

[439] Un exemplu, printre altele, a fost dat de un anume Frédéric Quilliet, amator de artă şi negustor de tablouri. Acesta a călătorit în Spania înainte de 1808 şi a devenit prietenul lui Godoy. S-a întors de acolo în august 1809, cu titlul de Comisar al Artelor Frumoase, însărcinat să organizeze muzeul de pictură de la Madrid. Acest personaj ar fi responsabil pentru jefuirea sistematică a Escorialului, în favoarea francezilor: a demontat cu grijă tablourile, bronzurile, lămpile, alegând şi manuscrisele şi cărţile cele mai preţioase, etc.

[440] Manuel Azaña, *Los motivos de la germanofilia*, text din 1917 reluat în *Obras completas*, t. I, pp. 151–152.

[441] Romancierul Pérez Galdós insinua că englezii au distrus deliberat fabricile textile pentru a-şi elimina eventualii concurenţi.

[442] Naturalizat în Franţa în 1828, Aguado a cumpărat în anul următor castelul de la Augny, actuala primărie a arondismentului IX din Paris.

[443] Pe la 1820, un anume Don Jaime, „regele din Sierra" îi răscumpăra pe călători în provincia Murcia, iar cazul nu era unul izolat.

[444]Cf. Carlos Seco Serrano, *Militarismo y civilismo en la España contenporánea*, Madrid, 1984.

[445] În listă figurau şi poeţii Quintana şi Martínez de la Rosa, bibliofilul Gallardo, actorul Isidor Máiquez.

[446]Cf., de exemplu, ceea ce scria V.L. Tapié în *Histoire de l'Amérique latine au XIXe siècle* (Paris, Aubier-Montaigne, 1945): „America latină a avut rolul final în drama mondială, la răscrucea secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea. Dacă istoricii şi-ar fi lărgit puţin perspectiva prea strict europeană, aceste evenimente le-ar fi putut părea un triptic: mai întâi Revoluţia Americii de Nord, prin care au fost eliberate coloniile engleze ce au format apoi Statele Unite; apoi Revoluţia Franceză ce s-a extins pe tot continentul european, prin vicisitudinile şi războaiele Imperiului; şi, în sfârşit, pe când Europa părea a fi primit un nou echilibru de la Congresul de la Viena, a fost Revoluţia Americii Latine, consecinţă a primelor două, prin care s-au transformat în state independente fostele colonii ale Spaniei şi ale Portugaliei. La originea acestor trei revoluţii a stat aceeaşi influenţă spirituală: filosofia secolului al XVIII-lea francez ce a subminat vechile regimuri autoritare, monarhice şi teocratice, şi care a proclamat libertatea cetăţeanului." (p. 25).

[447]Cf. Pierre Chaunu, „Interprétation de l'indépendence de l'Amérique latine", în *Travaux de l'Institut d'études latino-américains de l'université de Strasbourg* (TILAS), III, 1963, pp. 5-23.

[448] „Oricât de arogantă ar fi, cea mai pură dintre familiile creole este, totuşi, mai puţin albă decât cea mai umilă familie de *gachupines* (peninsulari) venită din inima Galiciei" (P. Chaunu, *art. cit.*, p. 16).

[449] Este titlul cărţii lui Miguel Izard asupra problemei, *El Miedo a la revolución*, Madrid, 1979.

[450]„Domnul să ne ferească de ciuma principiilor iacobinilor", striga el pe 8 decembrie 1798 agentului său din Trinidad.

[451] În 1767, în 1771 şi în 1794, unele decrete au reluat interdicţia de a fi predată doctrina scolastică despre regicid, dreptul natural, dreptul oamenilor, etc. La 29 februarie 1792, lui Floridablanca i s-a atras atenţia asupra cărţii *Dei diritti dell'uomo*, abia publicată la Roma: de la Mariano, iezuiţii patronau regicidul, bazându-se pe teoria suveranităţii poporului. În 1809, Camilo Torres, unul dintre ideologii emancipării, includea această interdicţie a teoriilor scolastice în rândul atingerilor aduse de Spania metropolitană dezvoltării Americii: „Acum câţiva ani, în acest regat [Noua Granada], orice om raţional a fost uimit să vadă desfiinţându-se catedrele de drept natural, sub pretext că această materie putea fi dăunătoare."

[452] Despre ceea ce a urmat, cf. Marie-Laure Rieu-Millan, *Los disputados americanos en las Cortes de Cádiz*, Madrid, 1990.

[453] Ceea ce nu însemna că indienii şi metişii erau alegători şi eligibili, ci doar că se ţinea cont de ei în calcularea numărului deputaţilor pe care avea fiecare provincie drept să-i aibă. În rest, alegerile se făceau după un model de sufragiu indirect, pe trei niveluri, care făceau prea puţin probabilă alegerea indienilor sau a metişilor.

[454] Juan Marchena, *op.cit.*, p. 305.

[455] Cf. Javier Ocampo, *El proceso ideológico de la emancipación en Colombia*, Bogotá, 1975. În *Defensa de la hispanidad* (1934), Maeztu consemna această anecdotă despre Bolivia, la începutul secolului al XX-lea: şeful indian ce călăuzea un călător spaniol prin ţinut nu înceta să-i vorbească acestuia despre regele Castiliei, iar călătorul l-a întrebat mirat dacă în Bolivia guverna un preşedinte al Republicii. „Da — a răspuns şeful —, dar e numit de rege. Credeţi că, altfel, aş fi acceptat eu să mă supun unui metis?" Am auzit povestindu-se o istorie similară despre călătoria regelui Juan carlos în America Latină.

[456] Germán Carreras Damas, *Venezuela. Proyecto nacional y poder social*, Barcelona, 1986.

[457] Cf. Marie-Danielle Démélas şi Yves Saint-Coeurs, *Ierusalén y Babilonia. Religión y política en el Ecuador. 1780–1880*, Quito, 1988. Preambulul Constituţiei de la Quito (1812) începea prin aceste cuvinte: „În numele lui Dumnezeu Atotputernicul, Treimea şi unicul..." Articolul 4 preciza: „Religia catolică, cea pe care au profesat-o părinţii noştri şi o profesează şi o predică Sfânta Biserică Catolică, apostolică şi romană, va fi singura religie de stat la Quito şi a fiecăruia dintre locuitorii săi; nu se va tolera o altă religie şi se va refuza calitatea de cetăţean oricui nu va profesa religia catolică şi romană."

[458] Bolívar, Discursul de la Angostura, 1819.

[459] Bolívar, scrisoare către Santander, 8 iulie 1826.

[460] Scrisoare din Jamaica (1815).

[461] John Lynch.

[462] Scrisoare către J.A. Páez, 12 aprilie 1828.

[463] Cf. studiilor istoricului venezuelean Germán Carreras Damas.

[464] În aceeaşi epocă, maurrasienii l-au revendicat pe Bolívar drept un pozitivist *avant la lettre*. Cf. Marius André, *La Fin de l'Empire espagnol d'Amérique*, operă publicată la Paris, în 1922, cu o prefaţă de Charles Maurras şi dedicat lui Simón Bolívar, „soldat al libertăţii, primul pozitivist american, victimă a barbariei democratice"...

CAPITOLUL III

Victoria liberalismului

(1833–1874)

Istoria Spaniei între moartea lui Ferdinand al VII-lea şi Alfons al XII-lea oferă unui observator nu foarte atent o impresie de haos, fiind o perioadă de instabilitate politică începută printr-o îndelungată regenţă (1843–1868), urmată de domnia Isabelei a II-a, alungată de la tron de o revoluţie ce nu a reuşit să se instituţionalizeze; monarhia constituţională încercată în această perioadă nu a avut succes, la fel ca şi Republica. La capătul a şase ani de diverse experienţe, militarii au crezut că restabiliseră calmul impunând revenirea fiului Isabelei. Evenimentele au fost însoţite de ciocniri şi de violenţe — şapte ani de război civil, de revolte, de frământări, de mişcări sociale — şi de o serie de constituţii abolite de îndată ce au fost promulgate. Agitaţia aceasta nu a disimulat nici amploarea, nici importanţa schimbărilor ce au avut loc atunci. Între 1833 şi 1874, s-au conturat marile trăsături din ceea ce Spania avea să fie până la jumătatea secolului următor. Dezvoltarea economiei, lentă şi inegală, nu s-a referit decât la o parte a ţării; în provincii întregi structurile agrare rămăseseră aceleaşi ca odinioară. Existau încă nostalgici ai Vechiului Regim, nu doar printre aristocraţi şi feţele bisericeşti, ci şi în rândurile poporului decepţionat sau revoltat de triumful liberalismului. Se formaseră două Spanii diferenţiate total: economic, sociologic, ideologic. Absenţa unei clase mijlocii suficient de numeroase şi de structurate a contribuit la amplificarea conflictelor, trăsătură ce nu avea să dispară decât în 1960. Aceste aspecte nu sunt foarte diferite de cele pe care le regăsim şi în alte ţări ale Europei, precum Franţa sau Italia, confruntate şi ele cu necesitatea de a se adapta la o lume modernă. Arhaismul economiei, succedarea constituţiilor şi a regimurilor politice, conflictele între

partizanii ordinii şi cei ai progresului, şi ciocnirile ideologice ce le inspirau şi le însoţeau, nu au fost o specificitate a Spaniei secolului al XIX-lea. Nu ar fi dificil să ilustrăm repercusiunile conjuncturii internaţionale asupra evenimentelor din peninsulă. Revoluţia din iulie 1830 nu a fost una fără urmări asupra evoluţiei monarhiei spaniole către o formă constituţională; perioada de relativă prosperitate a „deceniului moderat" (1843–1854) ne face să ne gândim la ceea ce avea să fie şi expansiunea Franţei sub Ludovic-Filip şi sub al doilea imperiu. Criza din anii 1868–1874 a coincis — oare din întâmplare? — cu Comuna din Paris şi cu începuturile Internaţionalei socialiste. Chiar şi revenirea Bourbonilor, în 1875, nu a fost fără legătură cu restauraţia ratată în Franţa. Aceste corespondenţe nu au fost fortuite şi ne confirmă ideea că Spania nu trăia într-o lume diferită de a noastră; avea aceleaşi dificultăţi, numai că modalităţile şi soluţiile alese spre a le rezolva au avut forme specifice.

PROBLEMELE

Trei probleme de fond se ridică în privinţa Spaniei din perioada 1833–1874 — şi chiar dincolo de această dată: o situaţie economică şi socială precare, dificultatea de a găsi o formulă politică satisfăcătoare, şi exasperarea conflictelor ideologice.

Economie şi societate

Într-un secol, populaţia Spaniei se dublase aproape, ajungând de la 11 milioane de locuitori în 1808, până la 18 milioane şi jumătate în 1900. Această creştere a fost rezultatul unei natalităţi sporite, nu neapărat al creşterii speranţei de viaţă, ce rămăsese inferioară celei europene. Se punea o problemă gravă: cum avea să reuşească Spania să hrănească această populaţie şi să-i ofere de lucru? Abia în a doua jumătate a secolului, emigrarea a apărut ca o soluţie parţială. În fapt, structura economiei nu se preta deloc la o dezvoltare satisfăcătoare.

Observaţia era adevărată în primul rând pentru agricultură, care rămăsese activitatea predominantă. Se distingeau două zone: Spania umedă şi cea uscată. Cea dintâi cuprindea regiunile nordice — Galicia, Ţara Bascilor, Catalonia — unde ploile abundente favorizau culturile diversificate. Pământurile erau împărţite aici în mici exploatări — adeseori prea restrânse — ce aparţineau ţăranilor ce le cultivau, sau care erau lucrate de arendaşi. Mica proprietate era predominantă în Galicia. Fiecare familie deţinea una sau două vaci folosite ca animale

de tracţiune şi care dădeau şi ceva lapte; fiecare îşi cultiva secara şi porumbul, îşi făcea pâinea, vinul, de cele mai multe ori îşi ţesea şi cosea şi veşmintele. Se producea suficient pentru nevoile proprii, dar nu şi pentru a vinde. Când aveau nevoie de bani pentru a plăti impozitele, sau pentru cumpărături indispensabile, vindeau câte o vacă sau plecau să lucreze pentru o vreme în oraş; ca ultimă soluţie se adresau cămătarilor care practicau taxe de dobândă putând ajunge până la 60–70%. Tot mici proprietăţi de familie existau şi în ţinuturile basce, în Navarra, în Catalonia, dar, în general, erau mai prospere; pentru cei care nu erau proprietari, contractele de închiere erau pe durată nedeterminată, ceea ce excludea riscul de a fi expropriaţi.

În Spania aridă o zonă aparte o reprezentau zonele ce puteau fi irigate — *huertas* din Valencia şi din Murcia, în special; ţăranii de aici nu trăiau prea rău. În alte regiuni producţia era limitată. Puteau fi exploatate noi pământuri, ceea ce s-a şi întâmplat, iar în prima jumătate a secolului spaţiul cultivat aproape că s-a dublat, dar soluţia s-a lovit de lege şi de randamentul slab. Irigaţii? Era nevoie de capitaluri, dar Spania nu deţinea aşa ceva sau, mai exact, cei ce le posedau preferau să le utilizeze pentru speculaţii financiare. Situaţia ţăranilor varia în funcţie de regiune. Meseta centrală, între León, Valladolid şi Burgos, a fost rezervată întotdeauna pentru grâu; existau aici proprietăţi mijlocii. Începând de la Salamanca şi de la sud de Tajo începeau marile domenii... Aici se practica cultivarea extensivă a grâului, a viţei-de-vie, a măslinului, dar multe dintre terenuri erau lăsate în paragină sau serveau drept terenuri de vânătoare, asta când nu erau rezervate pentru creşterea taurilor de luptă. În Extremadura şi în Andaluzia se înregistra un fenomen de absenteism; proprietarii nu mergeau pe domeniile lor decât pentru partide de vânătoare, intendenţii fiind cei care se ocupau de exploatarea lor. Aici, sute de mii de lucrători agricoli — trei sferturi din populaţie — trăiau în mizerie, fiind angajaţi cu ziua, cu luna, pentru un sezon, rareori pentru o perioadă mai mare; în restul timpului — adică o sută sau o sută cincizeci de zile pe an —, nu aveau de lucru.

Reformatorii secolului al XVIII-lea dăduseră înapoi în faţa unei reforme agrare ce ar fi lezat interesele aristocraţiei. În secolul al XIX-lea concepţia aceasta nu mai era de actualitate. Nu acesta a fost adevăratul obiect al măsurilor ce tindeau să suprime bunurile de mână-moartă — *desamortización* — ce erau destinate, mai degrabă, uşurării statului de datorii. Operaţiunea s-a făcut în doi timpi, în 1836 şi în 1855. Prima *desamortización* s-a referit la bunurile clerului şi s-a datorat iniţiativei lui Mendizábal, un fost liberal din 1820 ce emigrase în Anglia, unde făcuse avere şi unde-şi câştigase reputaţia unui specialist în probleme financiare.

În octombrie 1835, devenit şef al guvernului, a decis să suprime majoritatea mănăstirilor, consimţind doar câteva derogări pentru cele cu caracter de monumente istorice — precum Escorialul — sau care aparţineau patrimoniului artistic al Spaniei, precum Poblet[465]. Decretele din februarie şi din martie 1836 au pus în vânzare bunurile comunităţilor suprimate, în ciuda opoziţiei lui Flórez Estrada, singurul deputat care putea cere statului să rămână proprietar al bunurilor confiscate şi să se mulţumească cu a ceda uzufructul particularilor sub formă de contracte de închiriere în arendă. Cumpărătorii puteau plăti cu titluri de datorie publică. Foarte puţini dintre ţăranii săraci erau capabili să ofere mai mult. În plus, în multe cazuri, autorităţile refuzau să fărâmiţeze loturile în parcele, ceea ce-i excludea din oficiu pe ţăranii săraci. Beneficiarii au fost fie membrii claselor mijlocii — burghezi ce locuiau în oraşul învecinat —, fie mari proprietari ce aveau astfel posibilitatea de a-şi mări domeniile.

Legea Madoz din 1855 cu privire la bunurile comunale fusese precedată de un referendum. Din cele 2 000 de municipalităţi ce au răspuns, doar 20 au fost de acord cu măsura, dar *Cortes*-urile nu au ţinut cont de părerea lor şi au votat legea în majoritate: 159 de voturi pentru şi 13 contra. Unul dintre puţinii opozanţi a fost un deputat din Extremadura: „Vocea mea slabă e aceea a unui om ce strigă în deşert. Ar fi bine să plătim consecinţele revoluţiei din iulie" — *pronunciamiento* din iulie 1854 ce-i adusese pe progresişti la putere —; „ar trebui să cerem sacrificii, ţinând seama de conjunctură; aparent, Extremadura a fost sacrificată [...]. Am primit protestele a 120 de municipalităţi ostile vânzării bunurilor comunale... Una dintre ele îmi scria: «ne cuprinde dezgustul la ideea că vor fi vândute bunurile comunale... Locuitorii vor fi obligaţi să emigreze în ţinuturile unde vor primi de mâncare»." Istoria i-a dat dreptate acestui lucid deputat. Extremadura avea să fie, timp de un secol, un ţinut al emigrării pentru cei săraci. Vânzarea bunurilor comunale în proprietate privată i-a făcut să piardă şi puţinele avantaje pe care le obţineau de pe urma lor: dreptul de a-şi paşte cele câteva vite, cel de a strânge lemne pentru foc... În câţiva ani, legislatorul a făcut să dispară cutume dintre care unele datau încă din Evul Mediu şi le permiteau ţăranilor fără pământ să trăiască. Legile din 1836 şi din 1855 ar fi putut servi la crearea unei clase de ţărani săraci, ca şi în Franţa, sau la constituirea unor mari domenii bine exploatate, ca în Anglia sau Prusia. Suprafeţele cultivate au crescut atât cât o permitea sărăcia solului dar, în lipsă de capitaluri, nu au existat încercări de aplicare a unor inovaţii tehnice — irigaţii, îngrăşăminte etc. — necesare culturilor intensive. Cum nu lipsea mâna de lucru, proprietarii au putut reduce retribuţiile la minimum, continuând să perceapă beneficii

substanţiale şi lăsând mare parte a domeniilor lor în paragină, sau ca teren de vânătoare. Abordate dintr-o perspectivă strict contabilă — reducerea datoriei publice, procurarea veniturilor statului —, legile din 1836 şi din 1855 au avut şi o semnificaţie politică: au pecetluit alianţa dintre vechea aristocraţie funciară şi burghezia liberală, în detrimentul Bisericii, servind, aşadar, la consolidarea regimului (beneficiarii nu aveau nici un interes să revină la trecut).

Departe de a rezolva chestiunea agrară, aceste legi au agravat-o, aruncând numeroşi ţărani în braţele disperării şi lăsându-i la dispoziţia unei clase de proaspăt îmbogăţiţi care, adeseori, s-au dovedit mai aspri decât foştii seniori feudali. În aceste câmpii sărace şi-a făcut apariţia un personaj ce avea să capete din ce în ce mai multă importanţă în viaţa locală: cacicul. Intermediar între puterile publice îndepărtate şi mulţimea de analfabeţi, cacicul exercita o putere tiranică. Putea face şi servicii, dar putea şi să-i strivească fără milă pe cei ce-i rezistau, pe încăpăţânaţi precum conducătorii sau rău-voitorii. De adminstratorul local depindea adeseori angajarea temporară, acesta având o adevărată putere de viaţă şi de moarte. Suprapopularea, mizeria şi subalimentarea au întreţinut o criză endemică ce a răbufnit periodic în răscoale violente, reprimate aspru: revoltele din 1857 din regiunea Sevilla, unde s-a început prin incendierea arhivelor notariale şi prin atacarea cazărmilor gărzii civile, revolta de la Loja, în 1861, în care s-au confruntat 10 000 de ţărani înarmaţi şi trupele militare...

Legile lui Mendizábal şi Madoz au avut o altă consecinţă: au ridicat masele de spanioli împotriva noilor elite sociale — fosta aristocraţie şi burghezia se confundau. Mulţi dintre ţărani îşi puseseră speranţele în liberalismul *Cortes*-urilor din Cádiz şi în cel din 1820, aşteptând de la ele, odată cu sfârşitul regimului seniorial, o îmbunătăţire a condiţiei lor. Legile asupra bunurilor de mână-moartă li s-au părut frustrante şi au nutrit sentimentul că fuseseră înşelaţi, ba chiar mai rău, că au fost jefuiţi de ceva la care ei considerau a avea dreptul: pământul. Decepţionaţi, proletarizaţi şi exploataţi, îndepărtaţi din viaţa politică de censul electoral, ţăranii spanioli — şi odată cu ei şi mulţi dintre săracii oraşelor — au renunţat atunci la liberali şi la liberalism, unii fiind împinşi către carlism, în provinciile din nord: Ţara Bascilor, Navarra, Aragón, Catalonia —, ceilalţi către ideile republicane — în Levant şi în sud — ce reprezentau pentru ei mai mult decât o formă de regim, respectiv speranţa într-o mai bună dreptate socială — sau către nihilism, şi curând, înspre anarhism, adică forme de a acţiona direct şi violent manifestate cel mai des prin ocuparea pământurilor, ceea ce era semnificativ: încercau să-şi ia cu forţa bunurile de care considerau a fi fost jefuiţi. Pentru toţi aceştia liberalismul devenise sinonim cu opresiunea şi cu dreptatea

de clasă. La violenţa instituţională s-a răspuns cu violenţa populară, ceea ce Unamuno avea să numească, la sfârşitul secolului, reflexul lui Cain, *cainismo,* acea ură de clasă ce avea să dureze până la războiul civil din 1936, şi chiar mai târziu, şi care viza stabilirea ordinii şi a reprezentanţilor ei: burghezul, preotul, garda civilă. În 1844, a fost creată Garda Civilă, concepută expres ca un mijloc de a proteja persoanele şi bunurile de la sate. Încă de la origini a avut un pronunţat caracter de instrument în serviciul oligarhiei funciare şi avea să dispară abia după moartea lui Franco. Refuzul cu care au întâmpinat clasele conducătoare orice reformă agrară a avut consecinţe dintre cele mai grave. Spania se deosebea de Franţa prin absenţa micii ţărănimi. Cea mai mare parte a populaţiei se simţea exclusă din comunitatea naţională, iar acest lucru avea să dureze până în 1960. Violenţa perioadelor de tensiune — cea exercitată de mase şi cea a forţelor de ordine — nu se poate explica altfel; nu se înscria în temperamentul spaniol, ci era un rezultat al structurilor agrare şi al insensibilităţii capitaliştilor faţă de nefericirea celor mulţi.

Ar fi putut compensa industria deficitul din agricultură şi să ofere locuri de muncă pentru milioanele de ţărani fără pământ, deci să îmbunătăţească nivelul lor de trai? Ar fi de preferat să folosim aici irealul trecutului; industrializarea Spaniei s-a făcut lent şi s-a concentrat doar în anumite regiuni. Cum poate fi explicată această subdezvoltare a economiei spaniole[466]? Putem ajunge la două tipuri de răspunsuri, pe care le pot primi de obicei astfel de întrebări. Pentru unii — cei mai numeroşi —, absenţa unei pieţe naţionale a fost obstacolul decisiv: spaniolii, majoritatea ţărani, produceau puţin şi consumau puţin, pentru că nu aveau mijloace; puterea lor slabă de cumpărare le interzicea orice altă cheltuială în afara celor strict indispensabile: hrană şi locuinţă. Alţii — fără a nega rolul structurilor agrare — pun pe seama celor ce ar fi preferat să-şi investească capitalul în speculaţii bursiere, decât în crearea uzinelor, o neştiinţă în ale industrializării, pentru că preferau profitul pe termen scurt, lipsindu-le talentul pentru activităţi economice. Este adevărat că în Spania antreprenorii activi erau rari. Trebuie să căutăm motivul în mentalităţi, într-o stare de spirit ce data de mult, din trecut, în prejudecăţile ce au determinat Spania secolului al XVI-lea să-i persecute pe evrei şi să se îndepărteze de activităţile economice? Explicaţia prin psihologia colectivă nu pare satisfăcătoare. Albert Broder, de la care aşteptăm un studiu general pe care-l întreprinde pe această temă, vorbeşte şi despre alţi factori. În secolul al XVI-lea, deja, serviciile în slujba regelui confereau mai mult prestigiu decât comerţul şi constituiau, în plus, un mijloc rapid de îmbogăţire. În secolul al XIX-lea, lucrurile nu s-au schimbat prea mult: acei

letrados de odinioară deveniseră avocaţi — trei sferturi dintre studenţii spanioli erau înscrişi la facultăţi de Drept — care făceau politică sau care îngroşau rândurile înaltei funcţionărimi publice, activităţi mai mult prestigioase decât bine retribuite — dar la fel de puţin expuse — ca şi comerţul şi industria. Din acest punct de vedere, Spania a fost o excepţie în Europa? Putem să ne punem această întrebare constatând că şi în Franţa cei mai buni studenţi se orientau către funcţiile publice, mai mult decât spre sectorul privat[467].

Albert Broder insistă încă asupra ideii că, în dezvoltarea economiei, iniţiativa privată nu a fost singurul obiect al polemicilor; nici rolul statului nu a fost neglijabil. Or, în secolul al XIX-lea, statul spaniol nu avea bani, căci independenţa imperiului îl privase de metalele preţioase ce-i veneau din America şi care-i echilibrau balanţa de plăţi. Exporturile erau departe de a acoperi deficitul; lâna nu mai era, ca odinioară, un produs esenţial în comerţul exterior; vinul era concurat de Porto, preferat de englezi; minereurile — aramă, plumb — nu-i mai interesau pe cumpărătorii străini (abia în a doua jumătate a secolului, odată cu progresul chimiei industriale şi al electricităţii, ele şi-au recăpătat valoarea). În sfârşit, luptele din perioada 1792–1813, prelungite între 1833 şi 1840 prin războiul civil carlist, au crescut considerabil volumul datoriei publice, iar funcţionarii şi militarii erau plătiţi cu întârzieri. Cât despre capitalurile private, multe au fost folosite pentru cumpărarea bunurilor clerului şi ale comunităţii în 1836 şi în 1855. Pentru a-şi finanţa industrializarea, Spania nu avea altă soluţie decât capitalurile străine care, începând de la mijlocul secolului, au fost investite în sectoarele ce se pretau la export (minele). Aceasta a fost una dintre caracteristicile Spaniei contemporane: dependenţa faţă de străinătate.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, un moment remarcabil a fost începutul industriei textile din Catalonia. În mai puţin de patruzeci de ani, între 1815 şi 1855, industria locală a bumbacului, până atunci rudimentară, a devenit una dintre cele mai importante din Europa. La originea acestei transformări s-au aflat nu micii meşteşugari, legaţi de practicile rutiniere, ci o minoritate de mari negustori şi de profesionişti foarte bine informaţi asupra ceea ce se petrecea în străinătate, în special în Anglia. Ei au fost cei care, într-o primă fază, au introdus maşinile cu abur. Uzina Bonaplata, fondată în 1832, a fost numită sugestiv *El Vapor* (utiliza utilaje de tipul *self-acting* pe care spaniolii îl traduceau *selfactinas* — şi se foloseau de 600–700 de muncitori). Între 1836 şi 1840, şi alţi fabricanţi catalani au urmat acest exemplu. În acelaşi timp, importurile de bumbac s-au dublat. Pe la 1860, se vorbea despre 100 000 de muncitori folosiţi în industria bumbacului catalan, cifră poate exagerată. Expansiunea a încetinit după 1860, când Războiul

de Secesiune american a făcut să urce preţul bumbacului şi, totodată, când capitalurile disponibile au început a fi investite, de preferinţă în căile ferate, sector ce oferea mai multe garanţii de vreme ce beneficia de protecţia statului. Marea burghezie industrială catalană a înţeles rapid necesitatea blocării politice a dezvoltării. Începând din 1927, ea a reuşit să atenueze absolutismul lui Ferdinand al VII-lea, iar peste cincisprezce ani avea să-i susţină pe Espartero şi pe progresişti. Tot ea a fost şi cea care a făcut legătura între dezvoltarea industrială şi liberalismul politic. Abia în 1854–1855, odată cu ascensiunea mişcărilor sociale, aceşti mari burghezi s-au repliat pe nişte poziţii conservatoare şi au început să facă distincţie între libertatea politică şi libertatea economică. Atunci au participat la eliminarea lui Espartero care, pentru a fi pe placul Angliei, era dispus să accepte liberul schimb. În fond, catalanii înţelegeau să li se rezerve piaţa spaniolă şi, prin urmare, au cerut statului măsuri protecţioniste, pentru care au avut câştig de cauză, nici un guvernământ neîndrăznind să se opună la această revendicare.

Implantarea industriei grele a fost un pic mai tardivă. Primele furnale au apărut la mijlocul secolului, în suburbia Bilbao, la Baracaldo şi în Asturias. Trebuiau vândute lingouri de fier Angliei, căci piaţa naţională nu era prea solicitantă în acest domeniu. Paradoxal a fost că Anglia cumpăra minereu de fier de la siderurgiştii din Bilbao şi le vindea cărbune, în condiţiile în care Asturiasul învecinat producea cărbune. Era încă un semn al dependenţei Spaniei şi o dovadă a incoerenţei modernizării. Pe la mijlocul secolului, s-a dezvoltat şi activitatea minelor, la Almadén cele de mercur, la Linares pentru plumb, la Rio Tinto pentru aramă. Capitalurile străine au început a fi interesate de acest sector. Belgienii au creat, în 1853, Compania Asturiană a minelor. Doi ani mai târziu, în 1855, o lege încuraja capitalurile străine să investească în construcţia căilor ferate: statul garanta dobânzile, dădea subvenţii debitorilor insolvabili şi acorda derogări indispensabile pentru a importa fără taxe materialele, dar, din raţiuni strategice specioase, s-a decis ca distanţa dintre şine să fie de 1,67 m, adică mai mare decât în restul Europei. Francezii, belgienii, şi englezii au fost tentaţi să creeze o reţea de cale ferată ce părea să nu respecte nici o logică economică: coasta cantabrică a fost omisă, în condiţiile în care ar fi fost utilă o linie care să lege bazinul Asturias de centrul siderurgic de la Bilbao. În schimb, s-a pus în funcţiune o linie Madrid-Alicante, înainte de crearea liniei Madrid-Irun; rezultatul a fost că, până la inaugurarea acestei ultime linii, în 1864, de la Madrid până la Paris era mai ieftin să mergi prin Alicante şi prin Marsilia. Traseul de la Madrid spre frontiera franceză se făcea, practic, cu diligenţa!

Mecanizarea nu s-a derulat fără obstacole şi rezistenţe. În Asturias şi în Biscaya mulţi dintre muncitori au păstrat legătura cu mediul rural din care proveneau; se întâmpla să nu coboare în mină, spre a-şi ajuta părinţii, dar participau la muncile câmpului, iar această activitate mixtă a atenuat tensiunile sociale. În Catalonia lucrurile stăteau altfel. Acolo erau patroni care le cereau muncitorilor să lucreze până la 15-16 ore pe zi şi care-i supuneau pe copiii sub zece ani la un regim similar. Ca şi în Franţa, muncitorii au început prin a distruge utilajele — pe cele din uzina Bonaparte, în 1835 — pe care le făceau responsabile pentru şomaj pe motiv că duseseră la dispariţia multor meşteşugari independenţi, şi pentru condiţiile de lucru foarte grele pentru un salariu de nimic. S-au organizat societăţile de ajutor mutual şi de rezistenţă: Uniunea Claselor, Cele trei Clase de la Abur... care cereau salarii mai mari şi reducerea zilei de lucru. S-au declanşat greve, adeseori urmate de închiderea fabricilor, greve ce au avut rezultate: în 1854, săptămâna de lucru a fost redusă la 72-79 de ore. Nemulţumirile au reînceput în anul următor sub devizele: „Trăiască libertatea! Trăiască libera asociere! Ordine, pâine, locuri de muncă!" Deci, se revendicau atât condiţii mai bune de lucru, cât şi libertatea de asociere şi libertatea în general. Din aceste medii avea să-şi recruteze primii membri, începând din 1869, Asociaţia Internaţională a Muncitorilor.

Schimbările din structura economică a anilor 1830–1870 au prefigurat harta Spaniei contemporane. În regiunile pe cale de industrializare, toate situate la periferie, se observau diferenţe între centrul şi sudul peninsulei, zone de agricultură extensivă şi de mari proprietăţi în care tehnicile rămăseseră arhaice; industria grea era dependentă faţă de capitalismul străin. Din legile *desamortización* s-a născut noua clasă conducătoare, acel „bloc de putere", după expresia lui Manuel Tuñón de Lara, în care s-a dizolvat fosta aristocraţie şi înalta burghezie; aristocraţii au intrat în consiliile de administraţie ale societăţilor anonime, în timp ce titlurile nobiliare erau acordate politicienilor, militarilor şi burghezilor afacerişti[468]; şi unii, şi ceilalţi s-au îmbogăţit graţie speculaţiilor bursiere şi căilor ferate. Masa poporului spaniol se proletarizase şi fusese marginalizată. Între grupuri, clasele mijlocii erau prea puţin numeroase pentru a echilibra raportul.

Viaţa politică

Din punct de vedere politic, Spania perioadei 1833–1874 s-a caracterizat prin trei elemente: a întâmpinat greutăţi în crearea instituţiilor stabile; s-a supus constant intervenţiei militare; nu a fost decât o putere de mâna a doua.

În general, istoria politică a Spaniei nu a fost mult mai complicată decât a Franţei aceleiaşi perioade. Constituţiile s-au succedat până s-a găsit o formulă

care să atragă cât mai puţine nemulţumiri. Printr-o coincidenţă, poate nu chiar întâmplătoare, în acelaşi an, 1875, s-a găsit o soluţie de compromis, după şaptezeci şi cinci de ani de confruntări, de revoluţii, de războaie civile. Din 1833, în Spania, forţele politice — cu excepţia absolutiştilor, asupra cărora vom reveni — au căzut de acord asupra anumitor puncte: necesitatea lichidării Vechiului Regim prin suprimarea regimului seniorial şi dispariţia bunurilor de mână-moartă, libertatea presei, forma regimului — o monarhie constituţională — şi a modului de scrutin — sufragiul cenzitar—; s-au purtat discuţii şi asupra modalităţilor de aplicare a acestor principii generale.

Problema scrutinului a primat asupra celorlalte. Viaţa publică nu îi privea decât pe cei care aveau oarecare interes, în alţi termeni pe cei care aveau ceva de pierdut, pe proprietari, pe „capacităţi" — Donoso Cortés vorbea despre suveranitatea inteligenţei. Pentru a fi elector şi eligibil trebuia să dispui de avere şi de venituri relativ ridicate, ceea ce însemna că de pe arena politică era eliminată peste 95% din populaţie. Constituţia din 1837, mai „înaintată", dădea drept de vot pentru 635 000 de electori; cea din 1845, mai conservatoare, a anulat censul. Nu erau mai mult de 99 000 de alegători, cifră ce a urcat până la 164 000 în 1864. Abia în 1868, s-a instituit votul universal, dar pentru o scurtă perioadă. Ca o consecinţă agravantă a votului cenzitar, alegătorii erau dispensaţi de serviciul militar. Aşa s-a ajuns la formarea a două clase de cetăţeni: o elită bogată, şi masa populaţiei, care nu numai că era lipsită de drepturi civile, dar mai era constrânsă şi la plata impozitului de sânge.

Cât despre regimul în sine, discuţia s-a purtat în jurul modului în care se putea asigura un echilibru între puterea executivă şi reprezentarea naţională. Se confruntau două formule: suveranitatea împărtăşită, care însemna, în fapt, să se acorde rolul preponderent suveranului, şi suveranitatea naţională, cu preponderenţa adunării. Dezbaterea politică s-a organizat în jurul acestei chestiuni. Pe de o parte erau progresiştii, apropiaţi claselor mijlocii şi făţiş anticlericali, care doreau abolirea censului electoral şi, în acelaşi timp, să se confere mai multă putere adunării naţionale. Erau cei ce întreţineau două mituri: Constituţia din 1812 şi poporul. Însă mulţi dintre ei se îndoiau de virtuţile acestei Constituţii şi, mai ales, de capacitatea poporului de a-şi exercita suveranitatea. De cealaltă parte, moderaţii acceptau noua ordine — monarhia constituţională, vânzarea bunurilor clerului şi a celor comunale —, dar nu doreau să se meargă mai departe, şi apărau valorile tradiţionale — în special religia şi Biserica, se îndoiau de ideile revoluţionare sau prea puţin înaintate şi, de aceea, ar fi vrut să întreţină censul electoral şi să întărească prerogativele suveranului, apărau principiul unei Înalte

Camere ca replică a adunării pe care o considerau prea sensibilă la fluctuaţiile opiniei publice; aceasta era dreapta conservatoare. Mai mult decât de nişte partide organizate, era vorba aici de nişte tendinţe generale şi de sensibilităţi politice. Grupările nu excludeau, în fapt, nici divergenţele interne, nici disputele personale. Pentru a completa tabloul, am putea adăuga că progresiştii contau mai degrabă pe sprijinul Angliei, în timp ce moderaţii se inspirau din modelul francez.

Grupurile politice aveau ca trăsătură particulară că fiecare conta pe armată mai mult decât pe alegeri pentru a-şi impune punctul de vedere. Începând din 1840, nu s-a mai întreprins nimic fără ajutorul militarilor, ceea ce, în parte, s-a întâmplat şi în cazul războiului carlist, sfârşit în acel an: armata, care-i înfrânsese pe facţioşi, s-a considerat îndreptăţită să intervină în dezbaterile politice. Asemenea stare de fapt era şi consecinţa unei conjuncturi: în absenţa partidelor structurate, a unei opinii publice avizate şi a unui electorat al maselor, armata era singura forţă socială organizată. Era de preferat, totuşi, să nu se comită erori faţă de această participare a militarilor la viaţa politică. Un *pronunciamiento* nu avea ca obiectiv să ofere armatei puterea, ci să canalizeze într-un sens, sau în altul, orientarea regimului. Militarii exprimau idei politice, dar nu punctul de vedere al armatei. De altfel, existau generali în ambele tabere, la progresişti la fel ca şi la moderaţi. Şi unii, şi ceilalţi erau la fel de reprezentativi pentru marile tendinţe ale liberalismului spaniol din epocă.

Espartero (1793–1879) şi Prim (1814–1870) au fost purtătorii de cuvânt preferaţi de progresişti. Primul a fost fiul unui căruţaş din La Mancha, care-l trimisese la seminarul din Almagro. În 1808, Espartero s-a angajat în armată şi a făcut carieră. Din 1815 până în 1824, a luptat în America împotriva mişcării separatiste, iar adversarii lui aveau să-i reproşeze mai târziu inconvenientele acestei perioade şi avea să fie batjocorit, el şi tovarăşii lui politici, ca *ayacucho,* numele ultimei bătălii — pierdută — din războaiele de independenţă, deşi el nu a participat. Războiul împotriva carliştilor l-a făcut un general popular, mai ales după victoria repurtată în 1839 ce i-a adus şi titlul de Duce al Victoriei. Începând din acest moment, Espartero a devenit unul dintre liderii progresiştilor. Prim a fost militar de carieră şi fiu de militar. Politica îl pasiona mai mult decât meseria armelor. În 1841, a fost ales deputat de Tarragona. S-a desolidarizat de Espartero şi a intrat în opoziţie, constrâns fiind să se exileze. Apoi şi-a reluat serviciul în armată, a luat parte la războiul din Africa din 1859–1860 şi la expediţia din Mexic. La întoarcerea în Spania, s-a manifestat din ce în ce mai ostil monarhiei aflate la putere. În 1864, la Cavadonga, loc pe care tradiţia îl consacrase ca punct de plecare al recuceririi

împotriva maurilor, el a rostit un discurs în care s-a făcut remarcată fraza: „Deoarece este interzis să vorbim despre cei vii, eu voi vorbi despre cei morţi. Ridic paharul în memoria lui Pelagio [eroul de la Covadonga] şi a generalului Riego." A fost unul dintre artizanii revoluţiei din septembrie 1868.

O'Donnell (1809–1867), dimpotrivă, la fel ca şi Narváez (1800–1868), au fost generalii grupării moderate, deşi primul a încercat să creeze un partid de guvernământ, Uniunea Liberală, ce ar fi reunit elemente de pe cele două fronturi. Narváez, supranumit Spada (*El Espadón*) din Loja, oraşul său natal, s-a manifestat constant ca cel mai hotărât apărător al tronului şi al prerogativelor regale. A dominat viaţa politică între 1844 şi 1868, el fiind cel care a oferit statului liberal structuri dintre care unele aveau să dureze până la începutul secolului al XX-lea.

Sub forma sa progresistă sau moderată, liberalismul presupunea prezenţa în fruntea statului a unei puteri moderatoare în jurul căreia să se strângă naţiunea şi care să fie un arbitru mai presus de partide. Spania nu a avut noroc cu monarhii, nici unul neinspirând cu adevărat admiraţia, nici chiar respectul supuşilor săi. Lui Carol al IV-lea îi lipsea demnitatea, iar Ferdinand al VII-lea a fost considerat un stăpân duplicitar şi i-a decepţionat până şi pe cei mai fideli dintre partizanii lui. La doar trei luni după moarte, văduva lui, Maria-Cristina, învestită ca regentă a regatului, s-a îndrăgostit de o gardă de corp de 25 ani cu care s-a şi căsătorit. Căsătoria nu a fost niciodată declarată oficial, ceea ce ar fi însemnat ca regina-mamă să fie declarată în incapacitate de a-şi exercita regenţa, aşa că secretul lui Polichinelle s-a păstrat: soţul nu o părăsea niciodată pe regina-mamă, pe care o numea „stăpână" — *el ama.* Aşa ceva nu putea spori prestigiul instituţiei monarhice. Fiica sa, Isabela a II-a, a fost declarată majoră la vârsta de 13 ani, din raţiuni de stat. La 16 ani a fost măritată, împotriva dorinţei sale, cu un văr cu şase ani mai vârstnic ce nu era prea atras de sexul frumos. La câteva zile după căsătorie, cei doi s-au separat: regele consort s-a instalat la Pardo, regina a rămas la palatul regal, iar despărţirea a durat aproape un an. Isabela a II-a se distra cum putea şi i s-au atribuit numeroşi amanţi, printre care Serrano, frumosul general (*el general bonito*). Deciziile grave erau luate în cursul ceremoniilor mondene, cu ocazia balurilor de la curte spre exemplu. În 1856, O'Donnell a înţeles că nu mai era şeful guvernării, când a văzut-o pe regină dansând rigodon cu Narváez, care a preluat efectiv puterea din acel moment! Cum să ne mirăm că atâţia spanioli au sfârşit prin a-şi întoarce faţa de la o monarhie ce oferea o asemenea imagine despre sine? Dizgraţia în care căzuse dinastia nu explică progresul tendinţelor republicane, dar, cu siguranţă, l-a încurajat.

Nu trebuie să ajungem până la a afirma că această diminuare a prestigiului monarhiei a condus la dispariţia Spaniei din peisajul internaţional. Este adevărat că, din acest punct de vedere, suveranii nu au avut nici o responsabilitate. De la pierderea imperiului ei colonial, Spania nu a mai făcut parte din grupul marilor puteri, ceea ce a avut consecinţe nu doar în relaţiile internaţionale, ci şi în chestiunile interne. Ceea ce se petrecea în Spania depindea, în parte, de conjunctura europeană. La moartea lui Ferdinand al VII-lea, ruptura cu absolutismul a fost bine primită în Anglia şi în Franţa, unde era privită cu ochi buni instalarea în Peninsula Iberică a regimurilor liberale. În fapt, în acelaşi moment, în Portugalia, absolutiştii partizani ai lui Dom Miguel încercau să-l impună pe acesta ca rege, împotriva Doñei Maria, fiica împăratului Braziliei, Dom Pedro. În aprilie 1834, s-a format Cvadrupla Alianţă între Anglia, Franţa, Spania şi Portugalia. Se confrunta Europa Centrală şi Orientală — Austria, Prusia, Rusia —, încă ataşate de principiile Sfintei Alianţe din 1815, şi un bloc occidental, caracterizat prin forma parlamentară a regimului. Dincolo de acest obiectiv general, Anglia şi Franţa erau rivale: prima dorea să exercite asupra Spaniei o tutelă analogă cu cea căreia îi era deja supusă Portugalia. Franţa avea aceleaşi obiective, dar în folosul ei. Cele două puteri nu se sfiau să intervină făţiş în viaţa politică a aliatului lor, prin diverse presiuni şi prin sprijinul pe care-l acordau unei grupări, sau alteia, unui şef de partid sau altuia. Rivalitatea s-a transformat în conflict diplomatic în 1844, cu prilejul „căsătoriilor spaniole". Englezii ar fi vrut ca regina Isabela a II-a să-l ia ca soţ pe Leopold de Saxa-Coburg, francezii îl doreau pe ducele de Montpensier, fiul lui Ludovic-Filip. În 1846, francezii au obţinut o semivictorie: Isabela a II-a s-a căsătorit cu vărul ei, ducele de Cádiz, Francesco d'Assisi, iar ducele de Montpensier s-a căsătorit cu sora reginei, Luiza-Fernanda, cele două căsătorii oficiindu-se în aceeaşi zi. Anglia a fost vexată, iar lucrurile nu au rămas fără consecinţe. Cu toate acestea, Spania a ajuns la o concluzie: pentru a nu avea aceeaşi soartă ca şi Portugalia[469], trebuia să evite a consimţi la angajamente susceptibile a o angaja în conflicte internaţionale în care Franţa şi Anglia s-ar fi aflat în tabere adverse. De fiecare dată când cele două puteri cădeau de acord, Spania li se alătura, în caz contrar rămânând neutră. Oricare ar fi fost regimul sau guvernarea în funcţiune, această regulă a comandat politica internaţională a Spaniei până în 1936[470].

Aceste motive explică de ce Spania s-a ţinut departe de afacerile europene, mulţumindu-se doar să-şi afirme prezenţa în diverse puncte de pe glob, în general pe coastele Franţei, dar fără a se angaja vreodată propriu-zis. Astfel, un contingent spaniol a participat la o expediţie menită să răzbune masacrarea

misionarilor europeni în Cochin-china, când Franţa a profitat de ocazie pentru a se instala durabil în Saigon... şi a invitat Spania să-şi caute compensaţii în altă parte (1857–1863). Cam în aceeaşi perioadă, Spania s-a aliat cu Franţa şi cu Anglia pentru a cere de la guvernarea lui Juárez să recunoască datoria externă a Mexicului. Prim, care comanda corpul expediţionar spaniol, a refuzat să iasă din cadrele funcţiei sale şi să-l ajute pe Napoleon al III-lea în a-l numi pe Maximilian împărat al Mexicului. De la pacea de la Basel (1795), partea spaniolă a insulei Santo Domingo fusese cedată Franţei, care nu reuşise să-şi impună autoritatea. Acest ţinut s-a revoltat în 1844 împotriva republicii Haiti şi a cerut Spaniei — care a acceptat — să-l reia din nou în posesie (1861); când au avut ciocniri locale, nu peste mult, Spania nu a mai insistat, şi a părăsit Santo Domingo (1863). Ca urmare a unui îndelungat diferend, Spania a trimis în Pacific câteva nave de război pentru a face presiuni asupra Perú-ului. Când Perú a declarat război (ianuarie 1866), iar Chile i s-a aliat, navele spaniole s-au aflat în dificultate: nu puteau face escală în nici un port, iar după o ieşire îndrăzneaţă din Callao s-au retras din Perú.

Expediţia în Maroc, în 1859–1860, a avut o cu totul altă însemnătate, în măsura în care dovedea interesul pe care-l avea Spania faţă de zona situată în faţa strâmtorii Gibraltar, zonă prin care avea de gând să facă intervenţii mai serioase, ceea ce s-a şi întâmplat peste cincizeci de ani. Ca urmare a incidentelor locale din jurul bazelor Ceuta şi Melilla, Spania s-a decis să ceară despăgubiri guvernării marocane şi a debarcat 40 000 de soldaţi, comandaţi de generalii O'Donnell şi de Prim. Oraşul Tetuán a fost ocupat în februarie 1860, apoi evacuat peste două luni, la semnarea păcii, ceea ce a reprezentat un război prea mare pentru o pace atât de mică (*una guerra grande y una paz chica*). A avut importante repercusiuni asupra spiritelor, după cum o dovedesc tablourile lui Fortuny şi povestirea lui Alarcó, ce a avut un mare succes de vânzare. Cel mai mare triumf nu a fost, probabil, această pace, iar operaţiunea avea să aibă, pe termen lung, consecinţe neaşteptate. Trupele care, la 6 februarie 1860, intrau în oraşul Tetuán, au avut surpriza să audă o parte a locuitorilor aclamându-i cu strigăte de „Bine aţi venit! Trăiască regina Spaniei!", la instigarea unui spaniol; erau descendenţii evreilor expulzaţi în 1492 şi care acum îi primeau pe spanioli ca pe nişte eliberatori. Spania descoperea astfel, întâmplător, existenţa acestor sefarzi care, la trei secole de la exilul lor forţat, îşi păstraseră ataşamentul faţă de patria de origine şi faţă de folosirea limbii ei. Evenimentul a stat la originea atenţiei pe care anumiţi spanioli aveau s-o manifeste curând faţă de comunităţile sefarde din Imperiul Otoman.

Liberalism şi contrarevoluţie

Progresiştii şi moderaţii s-au înţeles asupra esenţialului: noua ordine politică şi socială născută din disoluţia Vechiului Regim. Împotriva lor s-au ridicat toţi cei care vedeau în aceste transformări o periculoasă concesie făcută principiilor Revoluţiei Franceze şi, dincolo de asta, faţă de raţionalismul Luminilor. Aceştia condamnau tot ce era modern ca fiind contrar ordinii dorite de Dumnezeu şi consacrate de o tradiţie istorică. Am putea găsi cu uşurinţă exemple pentru această stare de spirit în Franţa — la legitimişti — sau în Portugalia — la miguelişti. În Spania tendinţa s-a manifestat prin carlism, denumire provenită de la numele suveranului Don Carlos, fratele lui Ferdinand al VII-lea, formă în care s-a concretizat pe la 1830.

Văduv pentru a treia oară în mai 1829, Ferdinand al VII-lea, care nu a putut avea copii, s-a recăsătorit aproape imediat cu napolitana Maria-Cristina care, la 10 octombrie 1830, a adus pe lume o fată, Isabela. Printr-o sancţiune promulgată nu mult după aceea, regele modifica ordinea succesiunii la tron: fiica lui avea să domnească după el. Dar, oare, avea Ferdinand dreptul să acţioneze astfel? Primul suveran al dinastiei Bourbonilor, Filip al V-lea, rupsese tradiţia spaniolă care-i permitea fiicei regelui să îi urmeze la tron în absenţa unui moştenitor de sex masculin, introducând în Spania legea salică ce excludea această posibilitate. În 1789, Carol al IV-lea revenise la dreptul tradiţional, cu acordul *Cortes*-urilor, dar omisese să promulge oficial edictul corespunzător. Această situaţie s-a aflat la baza juridică a carlismului. La moartea lui Ferdinand al VII-lea, când văduva o proclama pe Isabela suverană în Asturias şi îşi asuma regenţa aşteptând ca fiica să ajungă la vârsta majoratului pentru a domni, oponenţii au protestat faţă de ceea ce ei considerau un abuz. Legea salică era încă în vigoare în Spania şi, după cum considerau ei, în lipsa unui moştenitor bărbat, coroana trebuia să revină lui Don Carlos, fratele mai mare al defunctului rege.

În sens propriu, carliştii erau, deci, partizanii lui Don Carlos. În realitate, situaţia era mult mai complicată. Contrar reputaţiei sale de absolutist, Ferdinand al VII-lea evoluase în ultimii ani ai vieţii şi nu mai excludea flexibilităţile prin care regimul ar fi devenit mai puţin detestabil şi tiranic. Acest demers îl făcea suspect în ochii grupurilor reacţionare, cele care, în 1822, în plină perioadă liberală, constituiseră la Seo de Urgel o „Regenţă Supremă a Spaniei în timpul captivităţii lui Ferdinand al VII-lea", destinată a pregăti revenirea absolutismului. Restabilirea în drepturi a lui Ferdinand al VII-lea, în 1823, nu i-a satisfăcut pe deplin, fiindcă nu le scăpase că Ferdinand încerca o formulă de compromis

între cei mai moderaţi dintre absolutişti şi liberalii cei mai puţin înaintaţi. În noiembrie 1826, *Manifestul federaţiei regaliştilor puri* — ce mai pot fi numiţi şi ultraregalişti — dădea glas acestor nelinişti. În anul următor, revolta Nemulţumiţilor din Catalonia consacra ruptura dintre Ferdinand şi cei ce se autointitulaseră Apostolicii: aceştia doreau să apere religia de francmasoni şi de toţi cei care, după opinia lor, lucrau spre distrugerea ţării. Apostolicii îşi puseseră toate speranţele în fratele şi moştenitorul regelui, Don Carlos. Recăsătorirea lui Ferdinand al VII-lea, naşterea unei fiice şi edictul-sancţiune le-au ruinat proiectele.

Disputa dinastică ascundea, deci, un conflict politic, şi era vorba de cu totul altceva decât de o chestiune de drept. Dezbaterea s-a concentrat pe orientarea pe care trebuia s-o urmeze Spania: trebuia să rămână fidelă monarhiei tradiţionale şi Vechiului Regim, sau putea să urmeze spiritul vremii, adaptându-se la circumstanţe şi acceptând evoluţia către liberalism? Carlismul a fost o stare de spirit anterioară lui Don Carlos şi o consecinţă a luptei duse de *servili* şi de Perşi[471], în epoca *Cortes*-urilor de la Cádiz, apoi de către Apostolici. Denumirile s-au schimbat, dar linia politică a rămas aceeaşi. În sens strict, carlismul a fost o mişcare reacţionară ce s-a străduit să înainteze contra curentului unei evoluţii ce părea că se impunea în Spania, ca pretutindeni, mişcare ce i-a regrupat pe toţi cei scandalizaţi şi neliniştiţi de atingerile aduse prerogativelor regale, religiei catolice, şi de concesiile făcute spiritului vremii. Deci trebuie să-i situăm originea istorică nu în 1833, ci în 1808, în momentul prăbuşirii vechiului sistem politic şi al apariţiei primelor proiecte de reformă.

Mişcare reacţionară în sens propriu, carlismul s-a opus schimbărilor ce se produseseră începând din 1789 în ideologie şi în moravuri. Deviza lui îi rezuma ideologia: „Dumnezeu, patria, regele." Carlismul îşi proclama ataşamentul faţă de catolicismul tradiţional şi intransigent, pe linia a ceea ce mai târziu avea să fie integrismul. Pentru el, religia era garanţia ordinii publice şi sociale, fondată pe noţiunile de ierarhie, pe datorii şi responsabilităţi, mai mult decât pe drepturi. Pe plan politic, mişcarea s-a exprimat în favoarea unei monarhii puternice, trăgându-şi autoritatea din legitimitate şi din înrădăcinarea într-o lungă tradiţie. Era absolutist, dar teoreticienii lui au avut mare grijă să precizeze că regimul pe care doreau să-l aplice nu avea nimic despotic: regele trebuia să respecte legile fundamentale, să ţină seama în guvernare, de *Cortes*-urile de tip corporatist[472] şi să vegheze la binele comun, trebuia să rămână autoritatea supremă, să fie cu adevărat rege, şi nu o umbră a lui. Carliştii refuzau tot ce putea semăna cu o monarhie constituţională şi cu regimul parlamentar. Lumea modernă, aşa cum s-a profilat ca începând din secolul al XIX-lea, tindea să secularizeze viaţa publică

şi privată, favoriza individualismul, eficienţa, progresul şi tehnica, se străduia să introducă mai mult raţionalism în economie şi administraţie, consolidând intervenţia statului şi centralizarea. Această evoluţie deconcerta şi neliniştea mediile tradiţionale, provoca rezistenţa grupurilor sociale ce se simţeau ameninţate, în primul rând nobilimea şi clerul, dar cu unele diferenţe de nuanţă: privilegiaţii erau ataşaţi de ordinea socială. Or, începând din 1833, orânduirea socială era garantată de guvernarea în funcţiune. Din prudenţă şi din interes, privilegiaţii au fost tentaţi dacă nu să aibă încredere în noii conducători, cel puţin să nu îi înfrunte. Nu erau mulţi marii aristocraţi care s-au alăturat făţiş pretendentului carlist. Micii nobili de ţară, în schimb, constituiau membrii de bază ai armatei facţioase şi ai administraţiei din teritoriile „liberate", şi acelaşi lucru se întâmpla şi cu clerul. Erau puţini prelaţii care, în 1833, au refuzat să aprobe edictul-sancţiune pe care l-a dat Coroana pentru viitoarea Isabela a II-a. Înaltul prelat al Spaniei, Inguanzo, s-a numărat printre aceştia. Alţii, care-şi afişau deschis simpatia faţă de carlism, aveau să fie ţinta măsurilor de expulzare venite din partea guvernării, aşa cum a fost cazul episcopului de Orihuela, Félix Herrero y Valverde care, în 1835, s-a alăturat redutei carliste înainte de a căuta refugiu în Franţa, apoi la Roma, întorcându-se în dioceza lui abia în 1847. Arhiepiscopul de Saragosa, Bernardo Francés Caballero, şi el expulzat în 1835, avea să moară în exil la Bordeaux. Cu aceste câteva excepţii, înaltul cler accepta faptul împlinit, chiar când simpatiza carliştii. Papa Grigore al XVI-lea însuşi a ezitat şi el, fiind cu inima alături de carlişti, dar refuzând să se pronunţe direct, ceea ce a însemnat că nu-i sprijinea pe liberali[473]. Celelalte sectoare ale clerului, în special ordinele religioase, aveau mai puţine scrupule; susţineau carlismul, uneori trecând chiar ei în fruntea grupurilor de partizani înarmaţi.

Ar fi o greşeală, totuşi, să nu vedem în carlism decât revolta exclusivă a elitelor tradiţionale. A fost şi o mişcare de masă, capabilă să capteze spre folosul lui confuzia în care se afla o parte a claselor poporului, în special clasa micii ţărănimi şi mijlocii şi săracii în curs de proletarizare. Transformările economice şi sociale, legate de modernizare, au fost însoţite pretutindeni de frământări ce provocau nelinişte şi disperare în rândurile celor care le căzuseră victime. Măsurile liberalilor spanioli aflaţi la putere nu făceau o excepţie. Începând din 1835, punerea în vânzare a bunurilor clerului şi a celor comunale au fost profitabile în special pentru bogaţi, care se îmbogăţiseră şi mai mult, în timp ce săracii rămâneau pradă mizeriei. La sfârşitul secolului, Joaquín Costa avea să regrete — dar era deja prea târziu — că liberalii, dintr-un dogmatism excesiv, au sacrificat astfel instituţii comunitare ce-şi dovediseră viabilitatea şi care

constituiau tot atâtea garanţii pentru cei defavorizaţi. Egoismul şi duritatea capitaliştilor exasperau păturile inferioare, care nu vedeau în stat şi în reprezentanţii lui decât nişte inamici înverşunaţi să-i ducă la pierzanie, reclamând neîncetat impozitele crescânde şi condamnând serviciul militar injust de vreme ce sistemul tragerii la sorţi şi posibilitatea cumpărării unui înlocuitor aruncau toată greutatea pe umerii săracilor. Şefii carlişti nu au întâmpinat greutăţi în a convinge poporul că ei erau apărătorii fireşti împotriva centralismului şi individualismului liberalilor. Pretindea să lupte pentru menţinerea structurilor tradiţionale: *fueros,* dreptul cutumiar şi modurile de viaţă, formele religioase şi toate moştenirile trecutului care aveau farmecul lor desuet şi liniştitor. Aceste idei aveau să-l autorizeze pe Unamuno, în perioada în care se credea marxist, să evoce latura anticapitalistă a carlismului[474]. El vedea în această mişcare populară un soi de revoltă împotriva opresiunii pe care socialiştii ar fi trebuit s-o înţeleagă şi s-o sprijine, în loc s-o lase pe seama elitelor celor mai retrograde din ţară. Din 1834, liberalul Martínez de la Rosa denunţa demagogia carliştilor care îi împingeau pe proletari la revoltă împotriva capitaliştilor. Chiar şi în 1975, candidatul, prinţul Xavier-Hugo de Bourbon-Parma, putea fi auzit afirmându-şi ataşamentul faţă de socialismul autogestionar care i se părea o formă modernă de carlism: carlismul „a reprezentat întotdeauna forţele populare împotriva unui pretins liberalism ce nu era decât un instrument al capitalismului născut şi sprijinit de străinătate, care aplicase sistemul cenzitar şi *desamortización,* privatizarea, dacă doriţi, nu numai la bunurile Bisericii, ci şi la terenurile comunale, în serviciul dezvoltării proprietăţii private. Am vrut să protejăm tot ce era comun, comunal, colectiv. Războaiele carliste sunt războaie ale ţăranilor[475]." Analogiile cu legitimiştii francezi din secolul al XIX-lea sunt numeroase şi evidente, dar, spre deosebire de aceştia, carliştii spanioli au constituit, până în zilele noastre, o forţă politică pe care s-a putut conta. La începutul secolului al XXlea, Juan Vásquez de Mella a reluat şi expus cu rigoare şi coerenţă întreaga teorie politică a carlismului care a jucat un rol deloc neglijabil în revolta din 1936 împotriva Republicii. La trilogia clasică — Dumnezeu, patrie, rege —, s-a adăugat curând şi apărarea *fueros*-urilor. Conform lui Julio Aróstegui, acest element era accesoriu: trebuia să se ia act de aderarea la carlism a regiunilor în mod tradiţional ataşate faţă de *fueros* şi de a le oferi asigurări asupra intenţiilor candidatului. Asta nu însemna că revendicările autonomiste aveau să dobândească un loc din ce în ce mai important în structura carlismului şi putem vedea în el una dintre rădăcinile naţionalismului basc contemporan.

Aceste raţiuni elucidează geografia carlismului, care s-a dezvoltat de preferinţă în regiunile proprietăţilor mici şi mijlocii, înzestrate cu structuri sociale comunitare moştenite de la Vechiul Regim şi relativ protejate de instituţii cu caracter autonom. Acesta a fost cazul celor trei provincii basce (Guipúzcoa, Biscaya şi Álava) şi al Navarrei, care au constituit întotdeauna zonele predilecte ale carlismului. Aici, între 1833 şi 1839, apoi între 1872 şi 1876, a putut fi organizat un mic stat carlist; trebuie să menţionăm că principalele oraşe — în special capitalele — scăpau autorităţii lui. Totuşi, ar fi simplist să comparăm oraşele liberale şi satele carliste. Dezvoltarea industrială din Bilbao datează din ultimii ani ai secolului al XIX-lea; în momentul luptelor carliste, capitala Biscayei număra sub 30 000 de locuitori şi doar un germene de proletariat industrial. Totuşi, ea s-a arătat întotdeauna refractară carlismului, care n-avea să-i ierte asta[476]. În afara ţinuturilor basce şi a Navarrei, carlismul nu s-a mai dezvoltat decât la dimensiuni modeste, în unele regiuni ale Aragónului şi în interiorul Cataloniei. În restul Spaniei, prezenţa lui a fost prea puţin semnificativă[477].

Luptele carliste au avut trei caracteristici generale. În primul rând, legalitatea a fost de partea liberalilor, absolutiştii trecând drept facţioşi şi rebeli. Acest aspect a avut importanţa lui. Carliştii nu puteau conta decât pe combatanţii voluntari, veniţi din regiunile rurale din Nord şi conduşi de nobilii de ţară, de călugări şi preoţi. Conduita luptei s-a resimţit de pe urma acestui fapt. Grupurile de partizani (*partidas*) aveau oroare să se supună unui comandament unificat, şi nu se supuneau şefilor pe care-i aveau şi care nu se înţelegeau întotdeauna între ei. Oricât de curajoşi şi de combativi ar fi fost, aceşti voluntari nu puteau spera că-şi vor înfrânge adversarul ce avea de partea lui toate resursele statului: administraţie, finanţe şi armată. Guvernarea legală beneficia şi de simpatia puterilor occidentale — Franţa şi Anglia — care-i aduceau ajutor militar şi financiar şi care autorizau recrutarea, pe teritoriul lor, a combatanţilor voluntari. În timpul celui dintâi război carlist, de exemplu, aproape 20 000 de francezi, englezi, portughezi au acordat ajutor guvernului legal. La rândul lor, carliştii au fost susţinuţi de puterile Sfintei Alianţe — Austria, Prusia şi Rusia —, dar într-un mod mai voalat. În plus, au primit şi concursul voluntarilor străini — legitimişti francezi, în special —, dar în proporţii mai mici decât adversarul lor. Războiul civil din Peninsula Iberică a avut, astfel, aparenţa unei confruntări între două ideologii politice a cărei miză prezenta interes pentru întreaga Europă, iar acest lucru avea să dureze: lupta liberalilor împotriva carliştilor, în secolul al XIX-lea, a prefigurat-o pe cea în care aveau să se înfrunte fasciştii şi democraţii între 1936 şi 1939; de fiecare dată s-a

înregistrat participarea mai mult sau mai puţin directă — mai mult sau mai puţin ipocrită — a puterilor străine.

În al doilea rând, nu a existat un front. Împotriva armatei guvernamentale, facţioniştii nu utilizau tehnica gherilei, care-şi dovedise eficacitatea în timpul Războiului de Independenţă: atacuri împotriva trupelor izolate, apoi replierea şi dispersarea în munţi unde carliştii, buni cunoscători ai ţinutului, beneficiau de ajutoare. Mulţi dintre şefi erau ei înşişi foşti *guerrilleros*, iar exemplul celebru este al lui Zumalacárregui, veteran al luptelor de independenţă, care şi-a reluat serviciile în slujba pretendentului carlist. Bătăliile adevărate au fost rare, exceptând operaţiunile importante precum cele două asedii asupra oraşului Bilbao.

În sfârşit, ca şi în epoca războaielor de independenţă, şi în acest caz ciocnirile au căpătat adeseori forma unor lupte acerbe. Actele de cruzime şi de sălbăticie nu erau puţine, nici de o parte, nici de cealaltă: demonstraţii de forţă, represalii teribile menite a impresiona sau pedepsi populaţii vinovate că oferiseră adăpost adversarului[478]. Astfel de acţiuni au contribuit la propagarea în Europa a imaginii unei Spanii barbare şi crude, romantică şi mândră, în care instinctele primitive, gustul morţii şi al sângelui triumfaseră asupra sentimentelor demne de o ţară civilizată. Opinia internaţională era mişcată. În 1835, în timpul primului război carlist, misiunea Elliot s-a străduit să umanizeze conflictul şi să pună capăt atrocităţilor, cerând celor două tabere să facă schimb de prizonieri, în loc să-i masacreze. Şi aceasta a fost o prefigurare a violenţei şi a cruzimii războiului civil din 1936. În secolul al XX-lea, folosirea mijloacelor mecanice — aviaţie şi tancuri — a dat luptei un caracter de masă şi fără discernământ, de pe urma căreia au suferit şi civilii; în secolul al XIX-lea, se lupta corp la corp, adeseori cu arme albe, iar moartea nu devenise încă banalizată şi anonimă, ceea ce a atras atenţia unor literaţi, precum Valle-Inclán, sensibili la romantismul cauzelor pierdute şi seduşi de eroismul, de abnegaţia, şi de bravura aventurierilor gata să rişte totul pentru un ideal. Războaiele carliste au avut consecinţe dezastruoase pentru Spania, provocând noi destructurări, după cele produse de luptele de independenţă şi întârziind, astfel, reconstrucţia economică a ţării. Dintr-o altă perspectivă, ele au dat — sau redat — unor generali (Espartero, O'Donnell...) plăcerea de a interveni în chestiunile politice. Din acest considerent, ele au contribuit la denaturarea mersului firesc al politicii.

Deşi a evitat să se compromită oficial cu carlismul, Biserica spaniolă nu era, în secolul al XIX-lea, altceva decât o putere ideologică, socială şi politică, întoarsă mai degrabă către trecut decât către ideile şi realizările lumii moderne.

În 1808, era bogată şi se bucura de o mare influenţă în societate. A ieşit slăbită din Războiul de Independenţă, pentru că multe dintre mănăstiri au fost închise, iar călugării s-au risipit. Reluând atitudinea critică a reformatorilor din secolul al XVIII-lea, liberalii i-au atacat pe călugări, dar şi — ceea ce era un lucru nou — clerul în general. În 1835, au fost deschise noi mănăstiri, şi în anul următor, legea Mendizábal suprima bunurile de mână-moartă, iar în 1837 a fost eliminată dijma. Privată de o parte a veniturilor sale, Biserica din Spania a traversat atunci o perioadă dificilă. Vocaţia sacerdotală era din ce în ce mai rară, iar seminarele s-au închis. Clerul nu mai găsea nici măcar în Spania un sprijin împotriva politicii guvernării liberale, iar nobilii şi burghezii s-au bucurat de pe urma acestui fapt ce era pentru ei un prilej de a cumpăra cu un preţ mic imobile şi domenii. Rupând cu tradiţia regalismului, mulţi reprezentanţi din rândurile clerului s-au întors către Roma; puţinii prelaţi, moştenitori ai jansenismului iluminist, erau izolaţi, iar papalitatea apărea acum ca un reper pentru episcopii şi preoţii dezorientaţi. Tendinţele ultramontane au devenit majoritare. Roma a răspuns aşteptărilor. Din 1834, relaţiile ei cu Madridul erau proaste şi nu fusese numit nici un nou episcop. În 1841, Grigore al XVI-lea denunţa spolierea căreia îi fusese victimă Biserica din Spania. La rândul lor, moderaţii doreau să menajeze Biserica, atât din convingere cât şi din interes: religia le părea cel mai bun mijloc de apărare a orânduirii sociale şi morale, ea fiind cea care le predica săracilor să se resemneze cu soarta lor. Bisericii i s-a dat mână liberă în privinţa învăţământului, fie direct — prin aşezămintele proprii —, fie indirect — prin controlul pe care-l exercita asupra recrutării profesorilor şi a materiilor[479]. Narváez a înapoiat Bisericii proprietăţile ce nu fuseseră încă vândute. Înţelegerea din 1851 a consfinţit reconcilierea dintre papalitate şi statul spaniol. Pius al IX-lea s-a înclinat în faţa faptului împlinit: bunurile clerului ce fuseseră vândute au rămas în posesia cumpărătorilor. În schimb, statul îşi lua în sarcină întreţinerea bisericilor şi remunerarea preoţilor. Într-o altă ordine de idei, înţelegerea din 1851 confirma dispoziţiile prevăzute în cea din 1753 cu privire la numirea episcopilor: statul îşi păstra patronajul.

Biserica a început să-şi refacă averea, recăpătându-şi şi influenţa în societate. În anturajul reginei, două personaje exercitau o influenţă ocultă spre a trage consecinţele din dispoziţiile constituţionale ce făceau din catolicism o religie de stat: Claret, confesor al reginei, şi sora Patrocinio, o călugăriţă ce se pretindea dăruită cu revelaţii divine — avea pe coaste, mâini şi picioare stigmatele pătimirii. Condamnată pentru impostură în 1836, în epoca în care vizitunile sale îi favorizau pe carlişti mai degrabă, ea a reuşit, peste zece ani, să

câştige încrederea suveranilor pe care-i îndemna la intransigenţă în materie de religie. Guvernările moderate şi Biserica se sprijineau mutual. Statul reprima cu rigoare religiile disidente. Pe la 1860, un protestant a fost condamnat la opt ani de muncă forţată pentru că a deschis un templu la Granada. În 1864, o circulară a lui Alcalá Galiano, ministru al Dezvoltării — ce includea şi învăţământul —, a interzis profesorilor din universităţi să vehiculeze idei contrare concordatului şi monarhiei, fie în cursurile lor, fie în discuţiile private. Biserica s-a repliat pe poziţii conservatoare, implicit reacţionare, agăţându-se de formele exterioare ce-i demonstrau puterea: prezenţa clerului în ceremoniile oficiale şi actele publice, apărarea privilegiilor, presiuni asupra autorităţilor.

În *Cortes*-urile din Cádiz, numeroşi ecleziaşti interveniseră în dezbaterile politice pentru a-şi exprima opiniile ce nu erau îndreptate întotdeauna împotriva evoluţiei către liberalism. Între 1820 şi 1823 clerul, ca ansamblu, a trecut în tabăra conservatoare şi a devenit adversar al tuturor formelor de liberalism, căci această evoluţie rupea Biserica de popor. Pentru mulţi dintre spanioli, Biserica nu a mai fost, din acest moment, decât o forţă retrogradă, ostilă libertăţii de gândire şi de expresie, şi oricărei remanieri a ordinii stabilite deja. Această formă de rezistenţă a coincis cu o răsturnare a raporturilor dintre sat şi oraş. Până atunci, Biserica Spaniei se instalase mai ales în mediul urban, neglijând zona rurală, considerată mai puţin contaminată de ideile moderne şi mai conservatoare, deci mai devotată formelor tradiţionale. Astfel de eforturi nu au avut succes decât în regiunile de proprietăţi mici şi mijlocii, în nordul şi centrul peninsulei; în rest, în oraşele şi satele din Levant şi Andaluzia, toţi cei care purtau sutană erau percepuţi ca nişte inamici de clasă, aliaţi sinceri ai bogaţilor. Mai mult decât anticlericalismul, ura era cea care trebuia să vorbească, o duşmănie viscerală ce nu avea să înceteze a-i ridica pe dezmoşteniţii sorţii împotriva clerului şi care avea să capete, în perioadele tensionate, forme în mod particular violente. În iulie 1834, la Madrid, într-un moment în care preţurile urcau rapid, în care plana teama unui atac al carliştilor asupra capitalei, şi în plină epidemie de holeră, au reizbucnit vociferările vehiculate şi în Evul Mediu împotriva evreilor; de această dată, iezuiţii şi călugării în general erau acuzaţi că au otrăvit fântânile şi au răspândit epidemiile. Se striga: „Moarte iezuiţilor!", au fost luate cu asalt şi jefuite biserica de la San Isidor şi Colegiul Imperial, reşedinţe aparţinând iezuiţilor, la fel ca şi mănăstirile de dominicani şi de franciscani. Cel puţin 78 de călugări şi-au găsit moartea atunci, iar pe străzi mulţimea dansa îmbrăcată cu straiele furate din mănăstiri. Scene similare au avut loc la Saragosa, la 5–6 iulie 1835: mai mulţi clerici au fost asasinaţi,

trei mănăstiri au fost jefuite şi incendiate, iar în zilele ce au urmat, revolte de aceeaşi natură s-au petrecut în Catalonia (la Poblet şi la Barcelona) şi în toată Spania. Revoluţia din 1868 a fost însoţită de manifestări anticlericale, cu asasinate ale preoţilor, sacrilegii, profanări ale însemnelor religioase. La Málaga, în cursul verii lui 1873, municipalitatea revoltată a decis să distrugă toate mănăstirile şi să transforme într-o casă a poporului palatul episcopal. Incendierea mănăstirilor şi asasinarea preoţilor şi a călugărilor au punctat istoria socială a Spaniei acelor timpuri până la evenimentele tragice din 1936–1937, momentul în care a încetat ura feroce şi oarbă. Partidele politice de stânga nu mai erau de acord cu astfel de excese, dar includeau încă în programele lor laicizarea învăţământului, libertatea cultelor, şi separarea Bisericii de stat, după formula aleasă de constituanţii din 1869: o Biserică liberă într-un stat liber. Clerul a prezentat o petiţie cu 3 milioane de semnături, iar *Cortes*-urile au votat în majoritate principiul libertăţii religioase, nu fără a-i aduce importante modificări ce ţineau cont de situaţia spaniolă: „Naţiunea se angajează să întreţină cultul şi capii religiei catolice. Exercitarea publică sau privată a oricărui alt cult este autorizată pentru străinii rezidenţi în Spania, fără alte limitări decât cele ce decurg din regulile universale ale moralei şi dreptului. Dacă spaniolii ar profesa o altă religie decât cea catolică, dispoziţiile paragrafului precedent vor fi aplicabile şi în cazul lor" (Articolul 21 din Constituţia din 1869). Precum se vede, textul este foarte moderat, legislatorul limitându-se la a-i autoriza pe străini să-şi practice religia la alegere şi extinzând această toleranţă şi la acei spanioli ce nu erau catolici — redactarea lăsa a se subînţelege că erau foarte puţini. Asta nu a fost o piedică, pentru Biserica din Spania şi partizanii ei, fiindcă această măsură, ca şi cele ce au urmat în 1870 — secularizarea statului civil şi a cimitirelor, căsătorii civile, etc. — să apară ca tot atâtea iniţiative de decreştinare, ce au suscitat dezaprobarea şi care trebuiau abrogate urgent, de îndată ce circumstanţele politice aveau s-o permită. Astfel, s-a instaurat anticlericalismul în istoria Spaniei contemporane, anticlericalism ce avea să servească demagogilor pentru a canaliza împotriva clerului aspiraţiile poporului la mai multă dreptate socială, dar şi partidelor conservatoare, pentru a-şi atrage voturile electorilor catolici. Închistată într-o intransigenţă învechită, sigură pe ea, incapabilă să se adapteze la lumea modernă, Biserica din Spania nu a făcut nimic, în ce-o privea, ca să calmeze spiritele, şi a fost constant, până în 1960, de partea celor bogaţi, a dreptei conservatoare şi a reacţiunii.

La fel de conservatoare a fost Biserica şi în privinţa ideologiilor. Într-o epocă în care progresul cunoaşterii trezea entuziasmul şi în care ştiinţa de-

venise aproape o religie în mediile intelectuale — *Cursul de filosofie pozitivistă* a lui Comte a apărut între 1830 şi 1842, *Viitorul ştiinţei,* a lui Renan, în 1848 —, Vaticanul s-a încăpăţânat să refuze orice compromis cu principiile lumii moderne. În 1864, *Syllabus* şi enciclica *Quanta Cura* au consacrat ruptura. În cursul acelor ani, formaţia intelectuală a clerului spaniol, mai degrabă deficitară, nu l-a pregătit deloc pentru o bătălie ideologică cu raţionalismul şi cu liber-cugetătorii. S-au remarcat doi teoreticieni: Balmes şi Donoso Cortés, dar ambii au rămas fundamental ostili liberalismului. Primul a fost un preot catalan ce înţelesese importanţa jurnalismului; prin articolele sale încerca să-i apropie pe carlişti şi pe partizanii Isabelei a II-a, atât din punct de vedere politic, cât şi ideologic. În cea mai cunoscută carte a sa, *El criterio,* el nu se îndepărta de doctrina scolastică tradiţională. Donoso Cortés a fost mai degrabă om politic decât filosof. În articolele şi discursurile sale, ca şi în *Ensayo sobre el catolicismo, el liberalismo y el socialismo* (1851), a luat poziţie împotriva raţionalismului modern şi în favoarea tradiţiei spaniole, catolică şi antiliberală. Singurul spaniol ce a încercat o sinteză între catolicism şi ideile moderne a fost Fernando de Castro, al cărui itinerar aminteşte de cel al lui La Mennais. Franciscan, apoi preot laic, capelan al Isabelei a II-a, profesor la Universitatea din Madrid, Fernando de Castro s-a situat, mai întâi, pe linia catolicismului liberal, însuşindu-şi formula „O biserică liberă într-un stat liber". Apăra toate libertăţile, în special libertatea politică şi cea de conştiinţă, la fel ca şi autonomia raţiunii. În 1864, publicarea lucrării *Syllabus* l-a obligat să aleagă între catolicism şi liberalism, şi a optat pentru cel de-al doilea, evoluând către un creştinism raţional, către o religie naturală, fără dogme, fără mistere, fără evelaţii sau miracole. Revoluţia din 1868 l-a făcut rectorul Universităţii din Madrid, iar în 1870 a rupt-o definitiv cu catolicismul.

Fernando Castro se solidarizase, cu doi ani mai înainte, cu cei ce începeau deja a fi numiţi krausişti şi pe care guvernământul tocmai îi alungase din universitate. Curentul de gândire născut la mijlocul secolul al XIX-lea a avut o istorie destul de curioasă: în câţiva ani a atras mii de adepţi şi a exercitat o influenţă intelectuală şi morală ce a depăşit mediile universitare, prelungindu-se până în 1936, cel puţin, aşa încât krausiştii au fost consideraţi „educatorii Spaniei contemporane"[480], iar republicanii din 1931 erau văzuţi ca fiii spirituali ai celor doi profesori, Julián Sanz del Río şi Francisco Giner de los Ríos. Totul a început cât se poate de banal. Pe la 1840, guvernul a căutat să renoveze învăţământul superior, ce avea mare nevoie de aşa ceva. În 1836, a fost închisă vechea universitate din Alcalá de Henares şi s-a creat, la Madrid, o universitate ce se dorea a

fi un model pentru întreaga Spanie[481]. În 1843, Pedro Gómez de la Serna, ministru al lui Espartero, îl numea pe tânărul Julián Sanz del Río profesor de filosofie la Universitatea din Madrid, punând însă o condiţie: cel interesat trebuia, în prealabil, să-şi completeze studiile în Germania. Sanz del Río a pornit la drum şi s-a oprit pentru ceva vreme la Paris, de care a fost foarte decepţionat, judecându-l aspru pe Victor Cousin, pe atunci profesor la modă. La fel de aspre consideraţii a făcut şi asupra filosofiei ce se preda în Franţa, şi asupra culturii franceze în general, prea mondenă şi superficială după opinia lui. Dimpotrivă, Heidelbergul, unde tânărul spaniol a ajuns curând, a fost perceput cu alţi ochi. Acolo se preda sistemul filosofic al lui Krause (1781–1832), un epigon al lui Kant ce a profesat un idealism nuanţat cu pietism. Sanz del Río a fost imediat cucerit de el pentru coerenţa gândirii cu deschidere asupra vieţii, pentru ştiinţa, etica, politica ce depindeau de o viziune globală asupra lumii şi de o filosofie raţionalistă. Sanz del Río a adus din Germania o idee nouă despre ceea ce trebuia să fie universitatea: independentă de Biserică şi de stat, preocupată doar de progresul cunoaşterii. La întoarcerea lui nu s-a simţit încă pregătit să predea, şi a mai petrecut zece ani studiind, meditând şi maturizându-şi gândirea. În 1857, şi-a ţinut prelegerea de inaugurare în care îşi explica doctrina şi celebra cultul „idealului de umanitate", ceea ce avea să expună raţionalismul armonic al lui Krause. Succesul a fost imediat. Studenţii se înghesuiau la cursul său, pe care-l urmau şi auditori extraordinari. Snobismul îşi avea şi el partea lui, pentru că era la modă să mergi să-l asculţi pe profesor... Doctrina lui Sanz del Río, totuşi, aşa cum era expusă în *El Ideal de la Humanidad para la vida* (1960), nu avea ceva atrăgător în mod special. Dimpotrivă, prin formulările sale abstracte şi absconse, conţinea toate ingredientele pentru a descuraja marele public — chiar şi publicul specializat[482]—, cu atât mai mult cu cât Sanz del Río nu făcea nimic pentru a-şi atrage auditorii şi lectorii; scria şi se exprima aşa cum trăia, într-o manieră austeră, frustă, fără concesiuni făcute modei şi mondenităţilor. Era fascinant fără a se şti bine de ce, şi poate că succesul lui venea, pur şi simplu, din faptul că nu căuta să placă, ci doar să convingă prin simpla forţă a raţionamentului. Într-o capitală frivolă, în care frazele frumoase ţineau loc de gândire, apăruse cineva care lua lucrurile în serios. Admiraţia celorlalţi era atrasă de rigoarea gândirii, de coerenţa sistemului şi de austeritatea moravurilor unui om pe deplin devotat misiunii sale. S-a format un grup de discipoli, alcătuit din tinerii profesori la universitatea madrilenă, printre care se afla şi cel ce avea să-i continue opera şi să facă din krausism, în ultimele trei decenii ale secolului al XIX-lea, instrumentul reînnnoirii Spaniei: Francisco Giner de los Ríos.

În Spania anului 1860, krausismul, filosofie raţionalistă şi idealistă, s-a lovit de două tipuri de adversari: susţinătorii scolasticii, adică ai gândirii catolice tradiţionale, şi pozitiviştii, care pretindeau că predică filosofia viitorului şi că vor să sfârşească pentru totdeauna cu metafizica.

Cei dintâi au fost cel mai de temut, căci aveau de partea lor Biserica din Spania, cu toată influenţa pe care aceasta o exercita asupra centrelor puterii. Krause a fost acuzat că îi corupea pe cei tineri şi că popula universitatea cu adepţii lui în scopul de a perverti elitele intelectuale şi, prin intermediul acesteia, de a perverti întreaga societate. Krausismul a deranjat în măsura în care se prezenta ca un sistem ştiinţific şi ca o elită, fiind totodată o filosofie şi un stil de viaţă. Majoritatea discipolilor a reţinut în special cel de-al doilea aspect, foarte repede constituind un grup — adversarii lor i-au numit sectă — ce putea fi recunoscut după câteva trăsături specifice: gustul pentru cercetare, rigoarea intelectuală, grija de a pune de acord ideile şi acţiunile şi, în fine, austeritatea moravurilor vecină cu puritanismul. În ochii adversarilor, krausismul era perceput ca un pericol pentru credinţă, ceea ce nu însemna că a fost antireligios, ci, dimpotrivă, această şcoală a fost foarte atentă la fenomenul religios, în ce avea acesta esenţial: elanul interiorităţii. Adepţii lui au practicat o religie pură, fără transcendenţă, fără dogme sau mistere. Într-o epocă în care Biserica din Spania părea a-şi fi pierdut simţul valorilor spirituale, în care îşi măsura influenţa prin poziţia protocolară pe care clerul o deţinea în viaţa publică şi conta pe tribunalele religioase pentru a-i constrânge pe spanioli să meargă la slujbă duminica, să înveţe catehismul, să se căsătorească şi să se înmormânteze în biserică, în momentul în care această Biserică practica, precum avea să spună Unamuno, un soi de voltairianism inversat, krausismul se prezenta ca un puseu de spiritualitate autentică, atrăgându-i pe cei care înţelegeau prin religie altceva decât o serie de dogme abstracte şi de atitudini, respectiv un răspuns la întrebările pe care şi le puneau despre viaţă şi moarte, sau despre sensul existenţei[483]. În ciuda a ceea ce susţineau adversarii lui, krausismul nu era un intrus în Spania ci, dimpotrivă, se înscria în tradiţia spaniolă autentică, mereu persecutată de Biserica oficială şi instituţională, tradiţia erasmiştilor secolului al XVI-lea şi „janseniştilor" din secolul al XVIII-lea, o tradiţie pe care Unamuno a prelungit-o până în secolul al XX-lea, un soi de religie laică sau un puritanism reprezentând forma originală pe care a luat-o protestantismul în Spania, toate acestea fiind tendinţele pe care Menéndez Pelayo avea să le acuze, câţiva ani mai târziu, drept heterodoxe şi străine de spiritul naţional. Krausiştii s-au arătat întotdeauna respectuoşi faţă de credinţele religioase în ce aveau ele mai autentic; nu erau nici materialişti, nici

scientişti, iar ateismul militant şi propaganda antireligioasă ale unor medii de stânga le stârneau dezgust. Erau anticlericali, dar nu în maniera celor care au ars mănăstiri. Ceea ce acuzau ei era dominaţia Bisericii asupra statului şi a societăţii, dreptul pe care şi-l aroga aceasta de a controla învăţământul, presa, tiparele, intoleranţa pe care o manifesta ea faţă de orice dogmă şi de orice formă religioasă, alta decât catolicismul roman în formula lui cea mai tradiţională şi exclusivă. Toate acestea făceau krausismul să pară suspect în ochii celor din ierarhia ecleziastică şi ai claselor dominante ale Spaniei.

Aşa-numiţii neocatolici au înţeles imediat pericolul. Francisco Navarro Villoslada, director al *El Pensamiento Español*, cotidian ce le exprima punctul de vedere, a dus o campanie împotriva krausismului şi a profesorilor ce urmau această orientare, campanie intensificată în 1865, când Villoslada cerea măsuri mai ferme: nu era suficientă cenzurarea şi epurarea manualelor de toate atacurile la adresa religiei, ci se impunea eliminarea „textelor lumeşti", a învăţăturilor profesorilor, mai pernicioase decât scrierile lor, trebuiau alungaţi krausiştii din universitate. Moderaţii aflaţi la putere au cedat. La 22 ianuarie 1867, guvernarea a cerut ca toţi profesorii să depună jurământ de fidelitate faţă de Biserică şi de tron. În numele libertăţii de cuget şi expresie, Sanz del Río şi acoliţii lui au refuzat. La 31 mai, au fost excluşi din universitate, iar disputa a luat atunci o turnură politică, devenind unul dintre aspectele confruntării generale dintre conservatori şi adversarii lor. Revoluţia din septembrie 1868 şi-a asumat unele dintre revendicările krausiştilor: libertatea învăţământului, laicizarea statului, căsătoria civilă, secularizarea cimitirelor... Profesorii krausişti şi-au reluat atunci catedrele, iar lui Sanz del Río i s-a oferit rectoratul din Madrid, pe care el l-a refuzat. Totuşi, bătălia nu era încheiată şi avea să reizbucnească, cu aceeaşi virulenţă, în 1875, odată cu revenirea Bourbonilor.

SPANIA ÎN CĂUTAREA UNUI STATUT POLITIC

Am încercat să prezentăm problemele cu care s-a confruntat Spania între 1833 şi 1874: o dezvoltare economică inegală cu un început de industrializare în regiunile periferice, în timp ce, în restul zonelor, persistau structurile arhaice; permanenţa unei probleme agrare explozive, cu milioane de ţărani lipsiţi de pământ; o viaţă politică dominată de o clasă restrânsă, formată din fuziunea vechii aristocraţii funciare şi cu înalta burghezie îmbogăţită graţie bunurilor de mână-moartă şi speculaţiilor financiare; o opinie publică fără partide organizate,

ceea ce lăsa teren de acţiune militarilor; în sfârşit, scindări ideologice între carlişti şi liberali, tradiţionalişti şi novatori. În privinţa acestor probleme de fond, evenimentele au fost mai puţin complicate decât o sugerează haosul aparent al manevrelor politice şi succedarea *pronunciamientos* reprezentând naşterea dificilă a unei Spanii noi, diferită de cea a Vechiului Regim, o Spanie în căutarea unei stabilităţi relative. Se pot distinge patru perioade: regenţele (1833–1843); prima parte a domniei Isabelei a II-a, „deceniul moderat", după cum l-au numit istoricii spanioli (1843–1854); a doua parte a domniei Isabelei a II-a (1854–1868); în sfârşit, criza deschisă de revoluţia din septembrie 1868, ce s-a încheiat la sfârşitul anului 1874, odată cu restaurarea Bourbonilor, după eşecul unei dinastii noi şi al unei prime experienţe republicane.

Regenţele (1833–1843)

Două probleme au guvernat perioada ce a urmat morţii lui Ferdinand al VII-lea, survenită la 29 septembrie 1833: rebeliunea carlistă şi forma regimului, legate una de cealaltă. Din cauză că a vrut să păstreze drepturile fiicei sale, Isabela, în defavoarea lui Don Carlos, regenta Maria-Cristina s-a apropiat de liberali.

Timp de peste trei luni, regenta a păstrat speranţa că avea să găsească un aranjament cu partizanii lui Don Carlos. Cea Bermúdez, confirmat în funcţiile sale de şef al guvernului, a fost cel care a primit această misiune, şi aceeaşi finalitate a avut-o şi manifestul pe care regenta l-a publicat la 4 octombrie, manifest în care promitea să apere religia şi legile fundamentale — asta pentru a-i linişti pe absolutişti —, dar şi să demareze reforme administrative, „singurele capabile să asigure prosperitatea şi fericirea poporului" (trimitere la liberali). Maria-Cristina nu a obţinut sprijinul nici unei tabere.

Cele trei luni de guvernare ale lui Cea Bermúdez merită atenţia noastră. El a fost cel care a decis o reformă de anvergură, reformă ce funcţionează şi astăzi: împărţirea Spaniei în provincii. Printr-o simplă circulară, în noiembrie 1833, s-a procedat la o adevărată revoluţie: rupând legătura cu o tradiţie de mai multe secole, cu care până şi primii Bourboni au dus tratative, Spania a devenit un stat centralizat, divizat în 49 de provincii cu dimensiuni aproape egale, numite după capitala lor (Burgos, Salamanca etc.), exceptând patru dintre ele, care şi-au păstrat vechea denumire: Navarra, Álava, Biscaya şi Guipúzcoa, ce aveau drept capitale Pamplona, Vitoria, Bilbao şi San Sebastián. Artizanul acestei reforme, Javier de Burgos, a fost un umanist — a tradus *Odele* lui Horaţiu[484]. S-a inspirat flagrant din organizarea departamentelor franceze, iar împărţirea pe care a făcut-o nu a fost atât de arbitrară precum se spune — dovada

este că funcţionează încă. Javier de Burgos a ţinut seama nu doar de istorie şi geografie, ci şi de criterii raţionale: din colţul cel mai îndepărtat al fiecărei provincii trebuia să se poată ajunge în capitală într-o singură zi, iar numărul de locuitori trebuia să varieze între 100 şi 140 de mii, etc. La cârmuirea fiecăreia dintre ele, puterea centrală desemna un reprezentant cu titlul de comandant politic. Demn de admiraţie a fost faptul că nimeni, începând din 1833, nu a contestat această divizare ce a rămas imuabilă în ciuda tuturor schimbărilor de regim. În 1849, s-a modificat doar un punct minor: comandantul politic avea să se numească — şi s-a numit întotdeauna după aceea — guvernator civil.

Crearea provinciilor a avut drept consecinţă consolidarea rolului oraşelor-capitală care deveneau centre administrative şi, în această calitate, atrăgeau funcţionari, magistraţi, avocaţi, comercianţi... Mulţi dintre cei care nu reuşeau să mai trăiască în satele suprapopulate emigrau în oraş, cel mai adesea în calitate de servitori — în 1860, în Spania, aceştia erau peste 800 000. În unele oraşe fuseseră construite manufacturi, ateliere şi prăvălii, ce creaseră locuri de muncă. Toţi aceşti factori au condus la creşterea populaţiei urbane. Barcelona ajunsese de la 80 000 de locuitori, în 1818, la 186 000 în 1860, iar Madridul atinsese, în 1851, cifra de 300 000 de locuitori. Aici, la fel ca şi în Sevilla, în Valencia, în Málaga, municipalităţile luaseră iniţiativa de a deschide şantiere de amenajare şi înfrumuseţare a spaţiului urban, care să se ocupe de lărgirea drumurilor, de instalarea iluminatului cu gaz, activităţi menite, totodată, a combate şi şomajul. În acest an, s-a născut în Spania o nouă ştiinţă, urbanismul, al cărei pionier a fost inginerul Ildefonso Cerdà (1816–1876), cel care a creat conceptul şi disciplina de *Teoría General de la Urbanización,* în lucrarea publicată în 1867, prin care dorea fondarea, pe o teorie ştiinţifică, a unei ordini spaţiale adaptate la necesităţile civilizaţiei moderne, care să integreze igiena, arta şi economia. Mai înainte, Cerdà prezentase un plan de extindere (*eixample*) a oraşului Barcelona, pus în practică începând din 1860, cu străzi largi şi regulate, mărginite de alei cu platani şi castele particulare, asemeni celor ce mai pot fi văzute şi astăzi[485]. *Eixample* al Barcelonei a fost cel mai cunoscut, dar nu a fost singurul plan de extindere conceput în acea epocă; ar trebui menţionate şi cele elaborate pentru Madrid (1859), pentru San Sebastián (1864), pentru Bilbao (1876), pentru Alicante (1888), pentru León (1898)[486]...

Din punct de vedere politic, aspectul esenţial al regenţei Mariei-Cristina a fost implantarea liberalismului şi a monarhiei constituţionale, discuţia purtându-se asupra atribuţiilor ce reveneau suveranului şi adunării poporului. Abandonată de facţiunea carlistă, regenta nu a avut de ales. La 15 ianuarie

1834, ea i-a încredinţat puterea lui Martínez de la Rosa. Mai-marele noii guvernări era un fost constituant din 1812, dar mult mai temperat, pentru că devenise un om de ordine. La 10 aprilie 1834, el a promulgat un Statut Regal, inspirat de Carta Franceză din 1814: regele guverna cu *Cortes*-urile, ele însele compuse din două camere pentru care au fost reluate concepte din istoria politică a Spaniei: pentru Camera Inferioară se foloseau *procuradores*, şi nu deputaţi; în Camera Superioară intrau *próceres*, magnaţii. Era un mod de a demonstra că Spania nu avea nevoie să urmeze exemplele străine, căci îi era suficient să caute în propria tradiţie. Camera Inferioară se alegea prin sufragiu cenzitar indirect, în Camera Superioară participau granzii, nobilii titraţi, arhiepiscopii şi episcopii, proprietarii de domenii şi industriaşii care-şi puteau justifica venituri de peste 60 000 de reali. Martínez de la Rosa i-a decepţionat pe cei care doreau schimbări mai importante şi care aveau impresia că totul se petrecea ca mai înainte. El a interzis jurnalele ce exprimau idei „diametral opuse principiilor conservatoare enunţate în Statutul Regal". În oraşe nemulţumirile erau pe cale să atingă proporţiile unei revolte, formându-se junte insurecţionale şi având loc manifestaţii anticlericale de o violenţă nemaivăzută. Mendizábal, chemat la guvernare la 14 septembrie 1835, a fost primit cu simpatie de aripa liberală. Acesta a micşorat censul electoral, ceea ce a permis unui număr mai mare de reprezentanţi ai clasei mijlocii să ia parte la viaţa publică. A pus în vânzare bunurile bisericeşti, ceea ce nu a fost suficient pentru a linişti opoziţia. Abandonat de o parte a foştilor simpatizanţi, Mendizábal a demisionat, iar tulburările s-au reluat. La 12 august 1836, sergenţii din Granja s-au revoltat şi au obligat-o pe regentă să revină la Constituţia din 1812, referinţă mitică pentru liberali. Victoria a fost efemeră. Constituţia adoptată în 1837, deşi se prezenta formal ca o simplă reformă de genul celor din Cádiz, oferea, în realitate, un model cu totul diferit, valorificat şi în 1845, apoi în 1876: specificul ei a fost reafirmarea principiului suveranităţii naţionale, dar menţionând o Înaltă Cameră care să contrabalanseze reprezentanţii aleşi.

Marele eveniment, de care depindea soarta regimului, a fost războiul carlist, început la 2 octombrie 1833 şi care s-a derulat în trei etape. În cursul celei dintâi, carliştii, sub conducerea fostului *guerrillero* Zumalacárregui, au profitat de efectul de surpriză pentru a lua iniţiativa. La nord, unde se simţeau mai puternici, au căutat să obţină o victorie incontestabilă şi să cucerească un oraş mare pentru a stabili capitala. În aceste condiţii s-a decis asedierea oraşului Bilbao. Moartea lui Zumalacárregui, în iunie 1835, a marcat sfârşitul acestei prime etape. Situaţia s-a schimbat în 1835. Anglia — deja! — convinsese Franţa să nu

intervină direct şi să ocupe ţinuturile basce şi Navarra la cererea guvernării spaniole, însă Mendizábal a decis să mobilizeze 100 000 de oameni şi să-i trimită la luptă. Mulţi dintre aceşti soldaţi au pornit la luptă plini de mânie, căci intraseră sub incidenţa unei legi de recrutare nedrepte; doar cei ce nu aveau drept de vot erau obligaţi la serviciul militar. Censul electoral fusese însă mobilizat şi erau scutiţi doar cei care dispuneau de venituri pentru răscumpărare — plătind pe loc sau prin cec suma de 4 000 de reali destinaţi să finanţeze armamentul sau echipamentul. Deşi lipsiţi de entuziasm, soldaţii aceştia reprezentau, totuşi, o forţă considerabilă în mâinile ofiţerilor spanioli care-i conduceau. Luptătorii de gherilă trebuiau să înfrunte acum nişte armate organizate. Carliştii au ieşit inutil din bastioanele lor din nord, căutând să extindă războiul şi în restul Spaniei, în special în Castilia şi în Andaluzia. La finele anului 1836, armata guvernamentală, plasată sub conducerea generalului Espartero, a reluat iniţiativa, obţinând o victorie la Luchana şi ridicând asediul de la Bilbao. Don Carlos a trecut personal în fruntea trupelor sale şi a dorit să pornească spre Madrid, dar Espartero i-a blocat traseul, tăind legăturile cu Franţa (mai 1837). Războiul a intrat, astfel, în faza finală. Carliştii erau încă apţi să obţină succese locale ce i-ar fi demoralizat pe adversari, în special în regiunea Maestrazgo, unde Cabrera a trecut la atac la începutul anului 1838. Espartero a fost nevoit să recurgă la execuţii capitale pentru a restabili disciplina în armata lui. Luate din nou în stăpânire, trupele lui avansau acum neîncetat. Guvernarea de la Madrid a încercat atunci să-i obţină de partea ei pe rebelii din nord. Generalul carlist Maroto a înţeles că războiul era pierdut şi a început să trateze cu Espartero în secret, iar la 31 august 1838 s-a produs coalizarea (*abrazo*) de la Vergara: cei doi adversari şi-au dat mâna. În schimbul vagilor garanţii asupra unor *fueros*[487] şi al primirii în armata legală, luptătorii carlişti au depus armele. În zilele ce au urmat, foştii ofiţeri carlişti i-au urmărit pe ultimii partizani de la nord. În Catalonia şi în Maestrazgo, luptele înverşunate s-au prelungit până în 1840. Guvernarea a proclamat o amnistiere din care au fost excluşi ofiţerii, cadrele civile ale statului carlist şi ecleziasticii. Ca urmare, sute de carlişti s-au refugiat în Franţa unde Rémusat, ministrul de Interne, le-a acordat drept de azil.

Războiul civil — al doilea război carlist — s-a reluat între 1845 şi 1849. Pretendentul a renunţat la drepturi în favoarea fiului său, contele de Montemolin, pe care-l chema tot Carlos. În mediile carliste se vorbea despre o căsătorie între acesta din urmă şi regina Isabela a II-a, mariaj ce ar fi rezolvat disputa dinastică, însă guvernarea a obligat-o pe regină să se căsătorească cu un alt văr al ei, Francesco d'Assisi. Decepţionaţi, partizanii carlişti, conduşi de figuri celebre

precum Cabrera sau Tristany, au reluat armele în Catalonia şi în Castilia, apoi în Aragón, în Navarra şi în Guipúzcoa, însă luptele nu aveau să mai cunoască amploarea din perioada 1834–1840.

Fericitul deznodământ al războiului civil l-a făcut pe generalul Aspertero, supranumit Duce al Victoriei, cel mai popular om din Spania. Prinzând gustul politicii, acesta a sfătuit-o pe regenta Maria-Cristina să nu promulge o lege care să ofere puterii centrale dreptul de a desemna primarii capitalelor de provincii, ceea ce i-a nemulţumit pe progresişti. Regenta nu a ţinut cont de sfaturile lui (14 iulie 1840). Espartero a trecut atunci în fruntea opoziţiei. La Barcelona, miliţiile şi soldaţii manifestau strigând: „Moarte Mariei-Cristina!" Miliţia s-a răsculat la Madrid şi în aproape toate oraşele. La intrarea în capitală, Espartero a fost aclamat. La 12 octombrie 1840, Maria-Cristina, discreditată şi incapabilă să-şi impună autoritatea, a preferat să abdice şi a plecat în exil. Şase luni mai târziu, *Cortes*-urile l-au desemnat pe Espartero ca regent, dar popularitatea noului şef de stat a fost de scurtă durată, căci până şi simpatizanţii progresişti s-au întors împotriva lui. La Barcelona, în noiembrie 1842, o mişcare de opoziţie a strâns împotriva lui poporul de rând — atunci au apărut primele tendinţe republicane — şi pe mica burghezie industrială care-l acuza pe regent că era favorabil liber-schimbismului doar pentru a le face pe plac aliaţilor englezi. Cu câteva lovituri de tun, Espartero a restabilit ordinea în rândurile lor, dar se punea deja la cale un complot la fel de serios, alimentat din străinătate de generalul Narváez şi, din interior, de un nou apărut pe firmamentul politic, generalul Prim. Narváez a debarcat în Valencia şi a înaintat către Madrid fără a întâmpina vreo rezistenţă. La 30 iulie 1843, Espartero a fugit în Anglia, unde a fost primit cu mari onoruri. Specialist al atacurilor în forţă, acesta a avut ca ultimă idee înainte de a părăsi Spania: să bombardeze Sevilla...

Deceniul moderat (1843–1854)

Perioada deschisă de fuga lui Espartero a stat sub semnul personalităţii generalului Narváez, care a guvernat aproape fără nici un control. Devansând cu câteva luni termenul prevăzut de Constituţie în privinţa vârstei, *Cortes*-urile au declarat-o pe Isabela a II-a majoră şi aptă să domnească. Avea 13 ani! Nu avea cum să se opună voinţei moderaţilor şi a mai-marelui lor. În cei zece ani ce au urmat, s-a format o nouă clasă dominantă — conservatoare şi clericală — ce a impus un stat de inspiraţie franceză, centralizat şi unificat. În toate celelalte domenii, s-a manifestat tendinţa de a imita modelul francez de dezvoltare. Cu

câteva diferenţe de nuanţă, ce ţineau de deficienţele structurale ale economiei spaniole, în Spania, ca şi în Franţa, a avut loc în această perioadă o reînnoire a elitelor sociale şi politice. Vechea nobilime moşierească s-a aliat cu înalta burghezie, şi la propriu, şi la figurat: căsătoriile au facilitat coaliţia, la fel ca şi participarea la aceleaşi consilii administrative. Această nouă clasă, alcătuită din mari proprietari, câţiva manufacturieri şi mulţi magnaţi financiari, a format scheletul regimului, la care s-au adăugat alegătorii cenzitari şi deputaţii. De la semnarea înţelegerii cu papalitatea (1851), această clasă a avut sprijinul clerului, putându-se considera atotputernică. Ca şi orleaniştii francezi, contemporanii şi modelele lor, moderaţii spanioli au fost atraşi de afacerism, aplicându-li-se deviza lui Guizot: „Îmbogăţiţi-vă...!" Au investit în căile-ferate şi în imobile — Salamanca a fost inclusă în prima guvernare Narváez — şi jucau la bursă, fiind obsedaţi de ideea că trebuie să-şi apere proprietatea. Moderaţii au creat Garda Civilă în 1844. Când Thiers a publicat, în 1848, tratatul său despre proprietate, Narváez a cerut să fie imediat tradus în spaniolă. Moderaţii au guvernat într-o manieră autoritară. Revoluţia din 1848 a avut parte de puţine ecouri în Spania, dar a determinat regimul să-şi mai asprească metodele de guvernare. Este sugestiv că Prusia şi Austria s-au decis în acest context să recunoască monarhia Isabelei a II-a, ceea ce refuzaseră până atunci. Din acest moment, regimul spaniol oferea toate garanţiile, atât sub apect social, cât şi politic. Două au fost caracteristicile operei moderaţilor: reforma Constituţiei şi centralizarea.

Dintre conjuraţii ce-l alungaseră pe Esperatero, unii — numiţi puritani — doreau păstrarea Constituţiei din 1837; alţii vorbeau despre revenirea la Statutul Regal din 1834. A fost aleasă o a treia soluţie. Moderaţii pretindeau să fie amendate câteva puncte din Constituţia din 1837, pentru a pune în acord ordinea şi libertate. Din punct de vedere formal, aveau dreptate: în textul din 1845 se regăseau majoritatea articolelor ce figurau deja în Constituţia din 1837, dar puţinele modificări i-au modificat spiritul: nu mai era vorba de suveranitatea naţională, ci de suveranitatea împărţită între suveran şi *Cortes*-uri — *las Cortes con el rey*; senatorii urmau a fi aleşi de rege. Catolicismul apostolic şi roman rămânea „religia naţiunii spaniole" şi „Statul se angaja să-i întreţină cultul şi miniştrii". Censul a fost crescut. Spania a fost împărţită în 349 de circumscripţii electorale, fiecare corespunzând unei populaţii de 35 000 de locuitori; provinciile în care populaţia reprezentată trecea de 17 500 de locuitori primeau o circumscripţie şi un deputat suplimentar. Sistemul era completat de folosirea candidaturii oficiale şi de manipulare electorală; nu încrederea alegătorilor trebuia câştigată pentru a fi ales, ci pe cea a ministrului

de Interne. S-a născut obiceiul de a „fabrica" majoritatea. În esenţă, reforma administraţiei, cu corolarul ei (întărirea puterii centrale), a fost opera lui Bravo Murillo şi a fost secondată de organizarea regiunilor militare ce coincideau, în mare, cu fostele divizări istorice ale Spaniei. În fruntea acestor regiuni se aflau guvernatorii generali cu atribuţii extinse şi care, în perioadele tensionate, când se declara starea de război, primeau puteri depline.

În acelaşi timp cu Constituţia, a fost reformată şi centralizarea, dintr-o dublă perspectivă: uniformizarea codurilor juridice — codul penal din 1848, codul civil din 1851. Moderaţii, mai mult decât Bourbonii, au fost creatorii statului spaniol centralizat[488]. Reforma fiscală din 1845 a simplificat sistemul impozitelor existente, făcându-l mai eficient. În 1847, cele două mari bănci — Banca Isabelei a II-a şi Banca Sfântul Ferdinand — au fuzionat, formând Noua Bancă a Sfântului Ferdinand, prima denumire a ceea ce, peste câţiva ani, avea să devină Banca Spaniei, al cărei guvernator era numit de către stat şi care, în 1851, a primit monopolul emisiunilor monetare.

Nu doar instituţiile politice, administrative şi financiare au fost cele care, în perioada 1844–1854, au manifestat tendinţa de a transforma Spania într-un stat centralizat. Acum au avut loc şi primele tentative de constituire a unei istorii naţionale. Primul volum al Bibliotecii Autorilor Spanioli — BAE, pe care o consultau toţi studenţii din Spania — a apărut în 1843, consacrat fiind romanelor lui Cervantes. Au urmat autorii secolului al XVIII-lea (Feijoo, Jovellanos, Moratín...), operele lui Fray Luis de Granada, cronicarii din Evul Mediu, istoricii secolului al XVI-lea, cronicarii cuceririi Indiilor, poeţii, etc. Singurul autor în viaţă menţionat în prestigioasa colecţie era Quintana, alegere deloc întâmplătoare, ci simbolică. Prin Quintana, constituant la Cádiz, fost conducător al Trienalului din 1820, liberalismul spaniol îşi primea onorurile şi propunea un exemplu.

Nu peste mult, în 1850, apărea primul volum din cele treizeci ale *Historia General de España* a lui Modesto Lafuente, ce a fost un soi de Lavisse spaniol, cu cincizeci de ani înaintea acestuia. Iniţiativa este ilustrativă pentru ideologia liberală, aşa cum se reconstruia aceasta la mijlocul secolului al XIX-lea. Mai întâi era vorba de o reacţie împotriva imaginii pe care străinii o aveau despre Spania. De la Mariana, ce a scris la sfârşitul secolului al XVI-lea, nici un spaniol nu mai scrisese despre istoria ţării lui. Pentru a cunoaşte trecutul, spaniolii se foloseau de autorii străini, ce nu erau întotdeauna obiectivi. Lafuente îşi propunea să restabilească adevărul, ori de câte ori se impunea. În general, izvoarele lui au fost cronicile şi, accesoriu, câteva documente din arhive. Lafuente nu era un

istoric, ci un om politic. În 1854, la vârsta de 48 de ani, a fost ales deputat progresist şi, nu peste mult, s-a alăturat Uniunii Liberale a lui O'Donnell. Prin *Istoria* lui, Lafuente dorea să-şi influenţeze compatrioţii, formându-le conştiinţa naţională. Dincolo de anecdotic şi de variaţiile regionale, el a argumentat constituirea progresivă a naţiunii în jurul a două mari axe: independenţa şi credinţa catolică. Din acest punct de vedere, este interesant să evidenţiem perioadele pe care Lafuente le exalta, sau cele pe care le condamna. La prima categorie remarca rezistenţa pe care locuitorii Peninsulei Iberice au dovedit-o faţă de invadatorii străini (romani, mauri, francezi), ataşamentul faţă de libertatea şi unitatea catolică a ţării. În schimb, înfiera despotismul, intoleranţa şi fanatismul. Găsim, aşadar, în *Istoria* lui, o apologie a vizigoţilor — cărora li s-au datorat unitatea naţională, unitatea religioasă şi primele expresii ale unei monarhii temperate (Conciliile de la Toledo) —, apologia Reconquistei şi a Regilor Catolici ce au încheiat recucerirea prin expulzarea maurilor şi a evreilor, apologia *comuneros* din Castilia, a lui Filip al II-lea şi a Contrareformei — tot din prisma unităţii religioase —, a Luminilor secolului al XVIII-lea şi a Războiului de Independenţă din 1808–1814. Dimpotrivă, Lafuente s-a arătat sever faţă de tot ce a putut reprezenta o ameninţare pentru unitatea naţională şi religioasă a Spaniei (mauri, evrei şi protestanţi) şi pentru libertăţile ei (Carol Quintul, Ferdinand al VII-lea). Astfel, s-au format un spirit naţional şi o naţiune ce au găsit, la mijlocul secolului al XIX-lea, graţie liberalilor, forma lor definitivă: o Spanie unificată şi centralizată, catolică, o Spanie eternă, egală cu sine pe tot parcursul istoriei, dornică de indepedenţă şi devotată unei credinţe ce făcea parte integrantă din esenţa ei, Spanie ce şi-a avut eroii ei, datele şi locurile simbolice: Numancia, Sagonta, Don Pelayo la Covadonga, martirii libertăţii ce au fost Padilla, Bravo şi Maldonado, executaţi la Villalar (1521), *guerrilleros* de la 2 mai, învingătorii de la Bailén, apărătorii Saragosei şi ai Geronei... Spania Isabelei a II-a, centralizată şi parlamentară, a fost, astfel, rezultatul unei lungi istorii naţionale de care spaniolii puteau fi mândri. Pictura istorică, foarte la modă în secolul al XIX-lea, a prelungit aceste eforturi constructive. În această perioadă, artiştii au primit comenzi pentru pânze de mari dimensiuni pentru saloane şi palatele oficiale. Temele erau preluate din episoadele faimoase ale istoriei naţionale, aceleaşi pe care şi Lafuente le privilegia în cărţile sale. Eduardo Rosales (1836–1873), *El Testamento de Isabel la Católica,* şi Antonio Gisbert (1834–1901), cu *El fusilamiento de Torrijos y sus compañeros en la playa de Málaga,* sunt pictori reprezentativi pentru această modă şi au contribuit la difuzarea în rândurile publicului larg a unei anume idei despre Spania şi unitatea naţională.

Nu ar trebui subestimată importanţa acestui eşafodaj ce a prezentat avantajul de a-i reconcilia pe spanioli cu ei înşişi, arătându-le că naţiunea lor nu avea nimic de datorat celorlalte, mai mari. Doar carliştii — oare era o întâmplare? — se puteau simţi excluşi dintr-o asemenea istorie ce apăra unitatea catolică, dar care condamna fanatismul şi intoleranţa. Chiar şi krausiştii se recunoşteau în această definiţie ideală a Spaniei. Ca să ne convingem de acestea este suficient să ne raportăm la uimitorul document *Minuta de un testamento* (1876). Gumersindo de Azcárate, krausist, explica în el cum a devenit liberal, sau mai degrabă de ce: „Mai întâi, au fost ideile tatălui meu, care i-au şi adus persecuţia; în al doilea rând, au fost instinctul şi temperamentul, căci absolutismul îmi stârneşte repulsia." Tatăl lui a fost cel care i-a pus în mână pe filosofii francezi din secolul al XVIII-lea. Copil fiind, s-a simţit cuprins de entuziasm citind despre Conciliile din Toledo, despre jurământul regilor Aragónului, despre lupta *comuneros* din Castilia, despre toate acele episoade ale luptei pentru libertate, împotriva despotismului... Din cele treizeci de volume ale lui Lafuente, de mai multe ori reeditate până la 1950, clasa mijlocie spaniolă a învăţat istoria Spaniei[489], ceea ce nu a fost fără consecinţe. Concepută într-o epocă în care revendicările regionaliste nu existau încă, *Istoria* dădea Spaniei o definiţie unitară; la drept vorbind, ea a fost o istorie a Castiliei, mai mult decât o istorie a Spaniei, lăsând, mai mult sau mai puţin, la o parte Aragónul, spre exemplu. Cititorii lui Lafuente aveau să-şi schimbe impresia că Spania s-a construit în jurul Castiliei şi al valorilor castiliene. Când au apărut mişcările naţionaliste, la sfârşitul secolului al XIX-lea, mulţi spanioli au fost tentaţi să vadă în ele nişte tendinţe separatiste, distrugătoare ale unităţii naţionale, pentru că nimic nu i-a pregătit pe aceştia să înţeleagă originalitatea şi bogăţia istoriei Cataloniei, de exemplu. Nici istorici precum Menéndez Pidal, mult mai bine pregătiţi pentru a întreprinde o operă ştiinţifică, nu au putut clarifica această neînţelegere. Şi ei au scris istorii ale Spaniei pornind de la cea a Castiliei. Spania contemporană nu s-a scuturat niciodată de această eroare de perspectivă ale cărei consecinţe le resimte şi astăzi.

Dincolo de crizele ministeriale şi de *pronunciamientos*, liberalismul spaniol a făcut dovada unei remarcabile continuităţi în efortul de a da coerenţă Spaniei pe care era pe cale s-o construiască, dar, precum o arată şi Tomás y Valiente, Spania liberalilor este un concept abstract, juridic şi politic, o naţiune alcătuită din indivizi, fără referinţă la realitatea fostelor regate şi provincii[490].

Sfârşitul domniei Isabelei a II-a (1854–1868)

Afacerismul claselor conducătoare — averile colosale câştigate la Bursă şi din speculaţiile pe seama căilor ferate — a nemulţumit mica burghezie. Metodele autoritare ale lui Narváez şi intrigile de la curte au generat din ce în ce mai multe adversităţi, chiar în sânul Parlamentului; o parte a moderaţilor s-a separat de guvernare. Generalul O'Donnell s-a făcut purtătorul de cuvânt al acestor nemulţumiri şi s-a pronunţat, la 30 iunie 1854, în favoarea unei schimbări de orientare. Apelul lui a fost bine primit şi este sugestiv faptul că un om ce n-avea nimic dintr-un extremist, Cánovas del Castillo — viitorul artizan al reinstaurării Bourbonilor — lansa, la 7 iulie, un manifest ce relua unele dintre revendicările progresiştilor; era o urgenţă să fie revăzută legea electorală şi să se instituie un juriu pentru delictele de presă, să se pună capăt exceselor centralizării şi să se procedeze cu mai multă moralitate în viaţa publică: „Noi vrem să păstrăm tronul, dar fără *camarilla* ce îl dezonorează." În marile oraşe — Madrid, Barcelona. Saragosa —, regina a fost huiduită, iar speculanţii i-au cântat imnul lui Riego. Totodată, s-a început organizarea juntelor, ca şi în 1808. Espartero, alăturat lui Logroño, a reapărut la Saragosa, apoi la Madrid. Au fost date uitării condiţiile în care fusese obligat să părăsească puterea, zece ani mai înainte, şi a redevenit o speranţă pentru sectoarele de stânga ale moderaţilor şi pentru păturile de mijloc ale societăţii. La sfârşitul lunii iulie 1854, a fost rechemat la post şi, odată cu el şi progresiştii care aveau să guverneze timp de doi ani; acesta a fost *bienio* progresist. Espartero dorea să reînnoade legătura cu marea tradiţie liberală, prin urmare a reluat acţiunea de lichidare a bunurilor de mână-moartă (legea Madoz din 1885), ceea ce a declanşat un conflict cu Vaticanul, a elaborat o nouă constituţie în care se prevedeau crearea juriilor pentru delicte de presă, organizarea Miliţiei naţionale, alegerea primarilor, constituţie ce reafirma principiul suveranităţii naţionale: „Toate puterile publice emană din naţiunea în care rezidă esenţialmente suveranitatea." Constituţia din 1856 nu avea să intre niciodată în vigoare. La 15 septembrie, acelaşi an, un simplu decret o repunea în funcţiune pe cea din 1845. Îngrijoraţi de valul de revendicări sociale din rândurile muncitorimii şi ţărănimii andaluze şi de apariţia noilor tendinţe politice mai degrabă de stânga — democraţi precum Emilio Castelar care cereau introducerea sufragiului universal —, moderaţii au reacţionat, hotărând să se debaraseze de Espartero. La 14 iulie 1856, O'Donnell a dizolvat *Cortes*-urile şi a dezarmat Miliţia naţională. Pentru a rezista atacurilor în forţă

s-au ridicat baricade pe străzile din Madrid. Generalul Serrano şi-a trimis trupele ce au tras câteva lovituri de tun asupra Congresului. Rezistenţele au fost înfrânte şi la Barcelona. La 13 octombrie, regina l-a chemat pe Narváez.

Paranteza progresistă era din nou închisă. Moderaţii au revenit şi, sub conducerea lor, afacerile s-au reluat. A fost o perioadă de expansiune — a „vacilor grase" după cum spunea Gabriel Tortella — destul de asemănătoare cu ceea ce se întâmpla, în aceeaşi perioadă, în Franţa celui de Al Doilea Imperiu: dezvoltarea băncilor şi a stabilimentelor de credit, punerea în funcţiune a noilor linii de cale ferată, investirea capitalului străin în mine şi în industria grea, speculaţii imobiliare — în felul lor, proiectele marchizului de Salamanca, la Madrid, au fost o palidă imiţie a ceea ce a realizat la Paris baronul Haussmann... Căsătoria lui Napoleon al III-lea, în 1853, cu o tânără şi frumoasă nobilă spaniolă, Eugenia de Montijo, a consolidat solidaritatea dintre dinastiile ce domneau la Paris şi la Madrid şi paralelismul dintre cele două regimuri. Între 1858 şi 1863, generalul O'Donnell a încercat, odată cu Uniunea Liberală, să lărgească fundamentele regimului, asociind la putere şi unele elemente provenite din progresism. Nu a reuşit decât parţial. De cîţiva ani, în viaţa politică pătrunsese o nouă generaţie. Oameni precum Emilio Castelar, sau Pi y Margall nu mai ezitau să se numească democraţi; Republica nu îi speria şi preconizau că sufragiul universal era un mod de a pune capăt abuzurilor strigătoare la cer şi de a îndepărta personalul politic aflat la putere. Moderaţii nu au dezarmat şi nu au încetat să încerce a reveni la putere, ceea ce s-a şi întâmplat în 1863. Metodele lui Narváez nu au mai fost suficiente pentru a-i intimida pe opozanţi. Monarhia însăşi a căzut în dizgraţie. La începutul anului 1865, un incident a dezvăluit în ce măsură era ameninţat tronul. Pentru a face faţă dificultăţilor din finanţele publice, regina a acceptat să renunţe la o parte a patrimoniului Coroanei... în schimbul unor compensaţii. De la tribuna Congresului, Narváez a felicitat-o călduros pentru gestul pe care l-a considerat sublim. Jurnalul *La Democracia*, oficios al lui Castelar, a dat replica într-un articol ce purta titlul: „Cui îi aparţine patrimoniul regal?" Castelar în persoană a revenit asupra problemei în zilele următoare: naţiunea era singura proprietară de drept a bunurilor Coroanei. Narváez a cerut alungarea lui Castelar de la Universitate. Pentru a nu aplica o decizie care i se părea nedreaptă, rectorul de la Madrid a demisionat. La 10 aprilie 1865, seara — „noaptea Sfântului Daniel" —, studenţii se pregăteau să cânte rectorului o serenadă, în chip de omagiu. Vrând să-i disperseze, Garda Civilă a tras asupra lor, făcând mai multe victime în rândul studenţilor. Alcalá Galiano, fost liberal la Cádiz şi în Trienal,

devenit în ochii adversarilor un „cameleon politic", a fost cel care, în calitatea de ministru de Tutelă al Universităţii, s-a pretat să aprobe sancţiuni împotriva lui Castelar. Aflând ceea ce s-a petrecut în noaptea de 10 aprilie, a făcut un atac şi a murit în câteva clipe.

Curtea l-a sacrificat pe Narváez şi a considerat că oferea garanţii opoziţiei dacă i se cerea lui O'Donnell să formeze un nou guvern. Deşi Catedra lui Narváez a fost oferită lui Castelar şi s-au făcut şi câteva gesturi — precum recunoaşterea regatului Italiei — prin care se delimitau de trecut, opinia publică, din ce în ce mai ostilă faţă de moderaţi şi faţă de regină, nu s-a lăsat convinsă. Pentru mulţi, Prim devenise un simbol, o speranţă de reînnoire; studenţii i-au aclamat numele odată cu al lui Castelar, la 10 aprilie. Prim aştepta momentul potrivit şi spera că militarii „aveau să se pronunţe" în favoarea lui. În ianuarie 1866, a eşuat o astfel de tentativă, iar Prim a fost obligat să fugă în străinătate. În iunie, la Madrid, situaţia a fost mult mai serioasă. Semnalul a fost dat de subofiţerii dintr-o cazarmă de artilerie — sergenţii din San-Gilles. Populaţia a ridicat baricade, iar generalul Serrano a fost însărcinat să reprime insurecţia, achitându-se de această sarcină după violente lupte de stradă soldate cu zeci de morţi şi sute de răniţi. După bătălie au fost împuşcaţi şaizeci şi şase de sergenţi.

Această ultimă întâmplare a reuşit să izoleze guvernarea şi pe regină. Peste două luni, în august 1866, şefii progresişti şi democraţi se aflau în Belgia pentru a adopta o poziţie comună. Pactul din Ostende urmărea îndepărtarea Isabelei a II-a, organizarea unui guvern provizoriu şi alegerea unei adunări prin sufragiu universal. Mai rămânea de aflat cine avea s-o înlocuiască pe Isabela a II-a. Conjuraţii erau toţi monarhişti şi nu vroiau republica, pentru că un astfel de regim risca să declanşeze un proces revoluţionar. Unii ar fi fost favorabili ducelui de Montpensier, cumnat al Isabelei, dar Napoleon al III-lea, informat, şi-a exercitat dreptul de veto: refuza să vadă un fiu al lui Ludovic-Filip să se instaleze pe tronul Spaniei. Pentru a ieşi din impas, Prim a găsit o formulă intermediară ce mulţumea pe toată lumea: important era să fie înlăturată Isabela. Cât despre ce avea să urmeze, aveau să vadă după aceea; adunarea ce avea să fie aleasă după victorie decidea şi viitorul regim al Spaniei. Nu mai rămânea decât să aştepte momentul potrivit. Narváez a murit în aprilie 1868 şi, odată cu el, Isabela a pierdut şi pe cel mai fervent apărător. Conjuraţii au aşteptat vara, când regina avea să se afle la San Sebastián, de unde nu avea decât să treacă graniţa... Aşa s-au şi petrecut lucrurile. În septembrie, Ruiz Zorilla şi Sagasta, două dintre căpeteniile civile ale conspiraţiei, au mers la Londra să-l întâlnească

pe Prim; cei trei s-au îmbarcat pentru Gibraltar şi, de acolo, au ajuns la Cádiz. Flota era de partea lor: „Trăiască Spania în onoare!" Insurecţia s-a extins pe tot litoralul mediteranean: Almería, Málaga, Cartagena etc., şi în mai multe oraşe din interior, în special în capitală. Generalul Pavia a ieşit în întâmpinarea trupelor rebele, comandate de un alt general, Serrano. Întâlnirea a avut loc la 28 septembrie la Guadalquivir, pe podul Alcolea, la câţiva kilometri de Córdoba. Serrano a ieşit învingător şi a continuat drumul către Madrid. Abandonată de toţi, Isabela a plecat din San Sebastián înspre Biaritz, a fost primită cu generozitate de Napoleon al III-lea şi de către Eugenia de Montijo.

Perioada revoluţionară (1868–1874)

Din septembrie 1868 şi până în decembrie 1874, s-au succedat un guvern provizoriu, o monarhie constituţională, o republică federală, o republică pretoriană, fără a mai vorbi de un război civil din peninsulă şi, dincolo de ocean, de prima rebeliune din Cuba. Situaţia din Spania s-a aflat, indirect, la originea războiului dintre Franţa şi Prusia, război ce a favorizat căderea imperiului francez, Comuna din Paris şi formarea imperiului german. S-a verificat, odată în plus, în ce măsură erau legate conjunctura spaniolă şi cea europeană.

Isabela a II-a a abdicat într-o indiferenţă generală. Nimeni nu a regretat-o, într-atât era de nepopulară, la fel ca şi grupurile cărora le încredinţase ea puterea. Toţi erau sătui şi dezgustaţi de afacerism, de speculaţii şi de imoralitate. O nouă generaţie se pregătea să vină la putere, adică oameni formaţi în spiritul şi după metodele krausiste ce inspirau respectul prin calităţile lor intelectuale şi morale şi prin simţul lor de responsabilitate. Unii, persecutaţi ieri, au devenit deputaţi şi miniştri şi şi-au făcut auzite vocile în dezbaterile politice. Toate straturile sociale îşi doreau reînnoirea moravurilor politice. Burghezia mică şi mijlocie tindea spre democraţie şi spre o mai intensă participare a poporului la viaţa publică; era o burghezie voit republicană. Muncitorii şi ţăranii visau la o lume fraternă în care ar fi putut trăi mai bine şi mai demn. Se aştepta mult de la „Glorioasa" revoluţie din septembrie — aşa era numită familiar — ce se săvârşise aproape fără violenţă. Era vremea utopiilor şi a optimismului.

Timp de trei luni, au coexistat două tipuri de puteri: juntele, ce s-au ivit pretutindeni şi care erau mai degrabă nişte manifestări republicane, şi guvernul provizoriu al generalului Serrano, monarhist în cuget şi în simţire. Această guvernare nu a avut nimic revoluţionar. Prima grijă a ei a fost ordinea socială, şi a reuşit destul de bine în această privinţă. Înainte de sfârşitul lunii octombrie, a convins juntele să se dezvolte, însă a întâmpinat mai multă rezistenţă când

a dorit să dezarmeze miliţiile populare, ce se numeau acum Voluntarii Libertăţii; ţărănimea din Andaluzia vedea în ele garanţia că revoluţia politică ar fi culminat cu reîmpărţirea pământurilor. Prima decepţie: guvernul i-a cerut să fie răbdătoare, căci reforma agrară nu se număra printre priorităţile ei. Poate că această orientare iniţială a decis succesiunea evenimentelor. Ca şi liberalii, cu treizeci de ani mai înainte, miniştrii din septembrie 1868 nu şi-au dorit să modifice structurile economice şi sociale dintr-o Spanie în care contrastul dintre bogaţi şi săraci, dintre proprietari şi lucrătorii agricoli, genera tensiuni permanente. Miniştrii, dimpotrivă, au făcut totul pentru a-i mulţumi pe cei bogaţi. Primele măsuri luate au fost de ordin economic, iar una dintre ele nu a mai fost modificată niciodată: decizia luată în 1868, la 19 octombrie, prin care peseta devenea unitatea monetară a Spaniei. Revoluţia din septembrie a permis partizanilor „şcolii economiste" să ocupe posturile-cheie. Aceştia erau ostili mercantilismului şi protecţionismului, iar unul dintre ei, Laureano Figuerola, a devenit ministru de Finanţe[491]. În fapt, afacerile au continuat să se deruleze, economia s-a dezvoltat normal, producţia a crescut, cel puţin până în 1872.

Alegerea *Cortes*-urilor constituante a avut loc în ianuarie 1869 printr-un tur de scrutin nominal. Pentru prima dată în Spania, se vota prin sufragiu universal; alegătorii erau cetăţeni de sex bărbătesc, în vârstă de cel puţin 25 de ani. Atât cât am putut afla, neregulile — alegători ce au votat de două ori, presiuni ale autorităţii, etc. — nu au fost numeroase. Saragosa, Sevilla, şi oraşele de pe litoral (Barcelona, Valencia, Málaga, Cádiz) s-au pronunţat în majoritate pentru republicanii ce au obţinut, astfel, 69 de deputaţi, adică 20% din totalul locurilor de la putere. Separările politice au adâncit inegalităţile sociale; estul şi sudul ţării se opuneau nordului şi centrului. *Cortes*-urile s-au reunit la 11 februarie 1869 cu misiunea de a da Spaniei o constituţie, şi în centrul dezbaterii s-au aflat două probleme: forma regimului şi statutul religiei. Majoritatea era favorabilă unei monarhii parlamentare cu două Camere — un Congres al deputaţilor şi un Senat — alese prin sufragii universale, şi pentru ideea ca miniştrii să dea socoteală în faţa guvernului, ceea ce reafirma principiul suveranităţii naţionale. Mult mai discutată a fost chestiunea religioasă. În ciuda unei puternice campanii duse de Biserică — o petiţie naţională ce strânsese 3 milioane de semnături —, *Cortes*-urile au proclamat libertatea cultului religios şi secularizarea vieţii publice — stare civilă, căsătorie, cimitire... —, dar au refuzat să-i urmeze pe cei ce doreau separarea Bisericii de Stat; Statul se angaja să menţină cultul catolic şi pe ecleziastici. Constituţia, precedată de o lungă şi generoasă declaraţie a drepturilor omului, a fost aprobată la 1 iunie 1869, cu 214 voturi pentru şi 55 de voturi contra.

Spania era acum o monarhie constituţională. La 18 iunie, generalul Serrano a fost desemnat regent. Un alt general, Prim, a devenit şeful guvernului şi, deşi popularitatea i-a fost mare, s-a diluat odată cu trecerea timpului, căci speranţele născute de revoluţia din 1868 făcuseră deja loc deziluziei şi ranchiunei. În Aragón, grupurile de republicani au conspirat şi s-au revoltat, la fel şi în Valencia şi Andaluzia, zone văzute ca cele mai sensibile la tezele revoluţionare, şi nu din întâmplare; tensiunile sociale erau aici cele mai puternice. Pentru a găsi mijloace de a potoli nemulţumirile, Prim a suspendat garanţiile constituţionale (octombrie 1869), ceea ce a provocat protestele indignate ale deputaţilor republicani.

Marea problemă era acum găsirea unui rege pentru Spania. Toţi erau de acord să-l îndepărteze pe fiul mai vârstnic al Isabelei a II-a, viitorul Alfons al XII-lea, pe atunci în vârstă de 11 ani. Prim, care-şi păstrase întreaga autoritate în *Cortes*-uri, nu mai vroia să audă de Bourboni: „Niciodată! Niciodată! Niciodată!" Ducele de Montpensier, Antoine-Marie d'Orléans, cumnatul Isabelei a II-a, nu ar fi refuzat să-şi servească patria de adopţie şi să ocupe tronul vacant, dar îl avea împotrivă pe Napoleon al III-lea ce-i reproşa că e fiul regelui Ludovic-Filip. Pe lângă asta, o nefericită ceartă i l-a făcut inamic pe unul dintre membrii familiei regale, ducele de Sevilla, Henri-Marie de Bourbon. Totul s-a terminat cu un duel în care ducele de Montpensier şi-a ucis adversarul (martie 1870), dar în care şi-a pierdut şi orice şansă de a obţine coroana. Prim a început tratativele cu prinţul Leopold de Hohenzollern, văr cu regele Prusiei, dar secretul a transpirat şi, în Franţa, vestea nu a fost primită cu ochi buni. Gramont, ministru al Afacerilor Străine, a făcut o declaraţie foarte fermă în faţa Corpului Legislativ: guvernul francez nu avea să accepte niciodată ca o putere străină să-şi plaseze un suveran pe tronul lui Carol Quintul, să tulbure, în defavoarea ei „echilibrul actual al puterilor Europei", şi să pună în pericol „interesele şi onoarea Franţei". Însă în loc să se întoarcă spre Madrid, Parisul a protestat pe lângă Berlin. Deşi prinţul Hohenzollern şi-a retras candidatura, Franţa a cerut garanţii suplimentare, iar incidentul a provocat războiul dintre Franţa şi Prusia. Prim s-a întors atunci către Italia, unde domnea o monarhie constituţională de genul celei pe care vroia el s-o instaleze în Spania. În aceste condiţii, ducele de Aosta, Amedeo de Savoia, fiul cel mic al lui Victor-Emmanuel, a fost ales rege al Spaniei cu 191 de voturi contra şi 60 pentru Republică.

Amedeo I a ajuns la Madrid la începutul lunii ianuarie 1874, tocmai la momentul potrivit pentru a asista la înmormântarea generalului Prim, ce fusese victima unui atentat, la 27 decembrie. Noul rege rămăsese fără omul care-l adusese la tron şi care, prin faima şi autoritatea lui, era cel mai capabil să-i

călăuzească primii paşi într-o ţară despre care nu ştia nimic, începând cu limba. Aristocraţia spaniolă nu-l plăcea, cu atât mai puţin poporul. Puţinii partizani îl stimau, totuşi, vorbind despre el ca despre „regele pe care nu-l meritam". În iarna 1870–1871, Spania a fost cuprinsă de haos. Prim fusese obligat să lupte pe toate fronturile, până la moartea lui: împotriva carliştilor, ce-şi reluaseră lupta în nordul Spaniei, împotriva Voluntarilor Libertăţii care, în Catalonia, în Aragón şi în Andaluzia refuzau să depună armele, împotriva republicanilor, fără a mai vorbi de cei ce-l acuzau că vroia să sacrifice Cuba făcând înţelegere cu Statele Unite. Dispariţia lui Prim a fost o catastrofă. Nici unul dintre succesori nu-i călca pe urme. În cei doi ani ai domniei, Amedeo a format şase guverne şi a dizolvat *Cortes*-urile de două ori. Foarte atent la îndatoririle sale, în iunie 1872 el s-a împotrivit generalului Serrano, şef al guvernului, care-i ceruse să suspende garanţiile constituţionale[492]. Şase luni mai târziu, luând act că nu putea asigura pacea şi bunăstarea supuşilor săi, a preferat să renunţe la tron.

Amedeo a abdicat la 10 februarie 1873 şi, imediat, Congresul deputaţilor şi Senatul, reunite în adunarea naţională, au proclamat Republica cu o majoritate zdrobitoare: 256 de voturi contra 32. Majoritatea parlamentarilor s-a resemnat: după eşecul monarhiei constituţionale, ei au constatat că Republica era singura formulă posibilă, însă până şi cuvântul Republică stârnea teama (pentru mulţi devenise sinonim cu subversiunea). Instalându-se progresiv la putere, începând de la moartea lui Ferdinand al VII-lea, liberalii au pierdut tocmai ceea ce le conferise prestigiul atâta vreme cât fuseseră în opoziţie — se temperaseră. Transformările societăţii din timpul deceniului moderat (1843–1854) au accentuat deplasarea către dreapta. Liberalii erau văzuţi acum drept unii ce se folosiseră de popor pentru a-şi satisface ambiţiile, apoi s-au întors împotriva lui, făcând alianţă cu aristocraţia şi cu Biserica, introducând centralizarea, şi creând Garda Civilă, devenind afacerişti fără scrupule, fără morală şi idealuri, pozând în apărători ai ordinii şi ai proprietăţii. O parte a claselor mijlocii — micii comercianţi, meşteşugari, funcţionari, intelectuali —, îndepărtaţi din viaţa politică de censul electoral, îşi transferaseră speranţele asupra Republicii, de la care aştepta mai multă libertate şi egalitate. Din epoca eroică a liberalismului ei păstraseră gustul pentru conspiraţii şi societăţi secrete, romantismul gesturilor revoluţionare, în maniera lui Blanqui, din Franţa, sau a lui Garibaldi, din Italia. Mulţi dintre proletarii de la oraş s-au lăsat convinşi să se alieze cu mica burghezie republicană, reluându-şi unele dintre revendicări: sufragiul universal, suprimarea serviciului militar şi a taxelor pe folosinţă — *les consumos* — şi aspiraţia la mai multă echitate socială şi la condiţii mai bune de viaţă. Crearea Asociaţiei Internaţionale a Lucrătorilor a

temperat acest entuziasm republican. Mişcarea muncitorească spaniolă s-a scindat. Marxiştii ar fi fost dispuşi să se alieze cu republicanii[493], dar erau prea puţini în Spania. Majoritatea asociaţiilor muncitoreşti îl urmau pe Bakunin şi se deziceau de politică şi de politicieni, chiar şi de republicani; aceasta era tendinţa ce a triumfat în congresul secţiunii spaniole a Internaţionalei, la Barcelona (iunie 1870): „Emanciparea lucrătorilor va fi chiar opera lor." Marele public ignora aceste discuţii interne şi ezitările mişcării muncitoreşti; pentru cea mai mare parte a lui, Republica şi socialismul erau totuna, iar Republica conducea în mod necesar la socialism. Situaţia din Franţa confirma această idee: proclamarea Republicii, în septembrie 1870, a fost urmată, câteva luni mai târziu, de Comuna din Paris, care a stârnit dezaprobarea claselor dominante[494]. În 1869, în timpul dezbaterii constituţionale, deputatul progresist Montero Ríos îşi avertiza colegii cu privire la Republică: doar monarhia putea garanta proprietatea. De aceea, o parte a republicanilor ar fi dorit să-i confere acesteia o ţinută respectabilă, atât în ochii spaniolilor, cât şi ai opiniei internaţionale. Astfel, se apropiau de poziţia lui Thiers, în Franţa: instaurarea unei republici conservatoare i-ar fi mulţumit pe cei de la putere. Emilio Castelar a fost cel mai strălucit apărător al acestei idei dar, în ciuda harului său de orator, nu a fost înţeles. Clasele populare, proletariatul din oraşe şi de la ţară, nu-şi doreau această Republică conservatoare, şi aceeaşi a fost şi poziţia socialiştilor, în martie 1873: „Noi dorim Republica, dar o republică burgheză, nu capitalistă; vrem o Republică a muncii." Pentru aceste medii populare, Republica era o promisiune de eliberare, aducând cu sine libertatea sindicală, protecţie socială, drepturi ale muncitorilor, pământ pentru cei care lucrau... Un singur adjectiv rezuma aceste aspiraţii: Republica Federală.

Federaţia era o noţiune complexă, ce implica atât revendicări politice, cât şi preocupări sociale. Pi y Margall a fost liderul acestei direcţii[495], destul de apropiată de tezele lui Proudhon: fără stat, fără legi, ci doar o serie de contracte de asociere în care fiecare grup, fiecare individ şi-ar păstra libertatea. Din 1869, comitetele republicane din diferite regiuni au pus la cale o serie de acorduri: între componentele fostei Coroane a Aragónului, (pactul de la Tortosa), între Andaluzia, Murcia şi Extremadura (pactul de la Córdoba), între castilieni şi leonezi (pactul de la Valladolid), între galicieni şi asturieni (pactul de la La Coruña), între basci şi navarezi (pactul de la Eibar), totul culminând cu pactul naţional de la Madrid, ce susţinea crearea federaţiei popoarelor iberice. Aceste proiecte nu au avut nimic de-a face cu ceea ce aveau să fie, peste douăzeci de ani, tendinţele regionaliste sau naţionaliste; la 1870, acestea nu existau încă în Spania. Ideea federală, aşa cum o vedea Pi y Margall, nu ur-

mărea să rezolve o problemă ce, încă, nu se punea, ci doar dezvăluia — ceea ce este destul — un oarecare dispreţ faţă de statul centralizat, aşa cum îl percepuseră liberalii şi aşa cum şi-l doriseră republicanii din 1873, un stat care decepţionase mulţi spanioli, în special pe cei săraci, pe muncitorii din uzine şi pe ţăranii fără pământ. Primele secţiuni ale Internaţionalei în Spania au acţionat în acelaşi sens şi au stat sub semnul ideilor atât de scumpe lui Bakunin. Se vedeau deja semnele precursoare ale viitoarei mişcări anarhiste din Spania, ca acea componentă liberală, aşa cum avea să figureze chiar în denumirea uneia dintre organizaţiile sale: Federaţia Anarhistă Iberică (FAI).

Pentru alegerile generale din mai 1873, Pi y Margall, ministru de Interne, a recomandat administraţiei să respecte o neutralitate strictă şi să nu facă nici o presiune, dar conservatorii, decişi să suprime dinainte orice reprezentativitate în noul regim, nu şi-a prezentat candidaţi. Republicanii federalişti au obţinut majoritatea zdrobitoare: 343 de locuri din 391; opoziţia a primit ironic noii deputaţi, comparându-i cu un vagon de clasa a III-a... 60% dintre alegători se abţinuseră. În aceste condiţii s-a format noul regim care s-a deosebit prin patru elemente de originalitate, atât de cele care l-au precedat, cât şi de cele ce i-au succedat[496]:

– a fost o republică, şi nu o monarhie;

– statul s-a dorit neutru în materie de religie şi a refuzat să subvenţioneze catolicismul; Constituţia elaborată, şi care nu avea să fie aplicată vreodată, prevedea separarea Bisericii de stat;

– un stat unitar şi centralizat a fost înlocuit de un stat descentralizat pe o structură federală;

– în sfârşit, pe parcursul scurtei sale existenţe, Republica Federală a constituit o paranteză în istoria politică a Spaniei secolului al XIX-lea: militarii au trecut pe planul secundar, locul privilegiat fiind acum ocupat de intelectuali: Pi y Margall, Castellar, Salmerón...

Republica spaniolă a fost izolată pe plan internaţional — doar Elveţia a recunoscut-o —; şi a fost sfâşiată de divizări interne — protestanţi, federalişti intransigenţi, federalişti moderaţi — şi ameninţată de diverse opoziţii: monarhişti ce începeau deja să se gândească la prinţul Alfons de Bourbon, carlişti ce luptau împotriva ei în nordul ţării, cu arma în mâini, proletari care vroiau revoluţia socială. Pi y Margall, părăsit de ai lui, a abandonat puterea la 18 iulie 1873. Anticipând ce presupunea viitoarea federaţie iberică, anumite oraşe — Cádiz, Sevilla, Córdoba, Granada, Málaga, Cartagena, Murcia, Alicante, Alcoy, Valencia, Castellón — s-au proclamat autonome, constituindu-se în mici republici,

similare cantoanelor elveţiene. Succesorul lui Pi, Salmerón, a considerat astfel de iniţiative drept rebeliuni şi a autorizat armata să restabilească pretutindeni legalitatea republicană. Generalii Pavía şi Martínez Campos — cei care aveau să şi înlăture Republica — s-au consacrat acestei misiuni. Málaga a rezistat până la 18 septembrie, Cartagena până la 11 ianuarie 1874. Adversarii regimului aveau să reţină tocmai această scurtă perioadă pentru a compune imaginea unei Republici anarhice care autorizase cele mai grave atingeri la adresa ordinii publice: proprietari expropriaţi de către ţărani ce-şi împărţiseră pământurile, preoţi persecutaţi, biserici şi mănăstiri distruse sau transformate în aziluri... Ceea ce s-a petrecut atunci în sudul şi estul Spaniei amintea de „Marea Teroare" din vara 1789, din Franţa, lucru care a amplificat revolta cantoanelor, iar furia ţăranilor avea să fie mult timp folosită pentru a discredita numele şi ideea de Republică în sufletele conservatorilor, şi această amintire avea să fie prezentă şi în 1931, când s-a proclamat cea de A Doua Republică[497]. Aceiaşi oameni aveau să treacă sub tăcere violenţa şi ferocitatea carliştilor din zonele pe care le dominau, în aceeaşi perioadă, în nordul Spaniei, din Galicia până la munţii Valenciei.

În septembrie 1873, Castelar i-a urmat lui Salmerón la conducerea guvernului. Consternat de excesele republicanilor meridionali, din luna iulie, el denunţa cantonalismul drept o „ameninţare excesivă la integritatea patriei, la viitorul libertăţii". Pentru a restabili legalitatea, acesta a trimis *Cortes*-urile în vacanţă până în luna ianuarie. De îndată ce s-au reluat lucrările, la 2 ianuarie 1874, Castelar a fost eliminat cu 120 de voturi pentru şi 100 de voturi contra. Deputaţii au continuat lucrările pentru a delibera asupra situaţiei. Dis-de-dimineaţă, generalul Pavía a blocat sediul Congresului. La ora 7.30, un detaşament al Gărzii Civile a pătruns în sală şi i-a împrăştiat pe deputaţi. În istoria Spaniei contemporane, această lovitură — ce a fost urmată, la 21 februarie 1981, de o replică palidă prin intrarea colonelului Tejero în Congresul deputaţilor — a fost un moment de cotitură. Până atunci, militarii care se amestecau în politică acţionau, oarecum, în calitate de delegaţi din partea unui partid şi se manifestau în favoarea unei schimbări politice. Cu Pavía lucrurile au stat altfel. Armata a decis în acest caz să pună capăt la ceea ce ea considera dezordine şi s-a substituit oamenilor politici, consideraţi incapabili să facă faţă situaţiei[498]. A fost începutul unei noi etape, în cursul căreia armata a avut tendinţa de a se considera o garantă a unităţii şi a înaltelor interese ale naţiunii, la nevoie acţionând împotriva reprezentării naţionale.

În viitorul apropriat, Republica şi-a continuat existenţa, dar a fost o republică pretoriană, condusă de generalul Serrano. La 8 ianuarie 1874, un

decret a dizolvat *Cortes*-urile, urmând să fie aleasă o nouă adunare „de îndată ce, fiind restabilită ordinea publică, s-ar fi putut exprima liber sufragiul universal". Conservatorii şi o parte a armatei au pregătit revenirea Bourbonilor, pe când carliştii căutau să-şi impună prin forţă candidatul lor. Se pare că generalul Serrano ar fi încercat atunci să-l imite pe mareşalul Mac-Mahon care, în Franţa, se desemnase şef de stat, aşteptând ca monarhiştii, divizaţi în orleanişti şi legitimişti, să se pună de acord asupra numelui unui unic candidat la tron. Situaţia din Spania a fost, totuşi, diferită. Războiul civil a semănat furia. Pentru a câştiga pariul cu sine şi a poza în salvator al Spaniei, Serrano trebuia să anihileze nu numai mişcările democrate, ci şi secesiunea carlistă.

Prăbuşirea şi exilarea Isabelei a II-a îi făcuseră pe carlişti să spere că ar putea dobândi puterea pe calea legală şi au făcut mari eforturi de propagandă în acest sens, trimiţând numeroşi deputaţi în *Cortes*-uri. Inutil. Spania revoluţionară restaurase monarhia, dar o monarhie constituţională, în favoarea lui Amedeo de Savoia. Regrupaţi acum în jurul unui al treilea pretendent, fiul contelui de Montemolín, şi el purtând prenumele de Carol, carliştii au decis să treacă la acţiune directă. Conjunctura internaţională părea favorabilă. În Franţa, o Adunare Naţională în care monarhiştii erau majoritari, a pregătit fuziunea, reconcilierea celor două ramuri rivale, legitimişti şi orleanişti. Contele de Chambord avea serioase şanse de a urca la tron. El şi devotaţii lui priveau cu simpatie lupta carliştilor din Spania, de care se simţeau foarte apropiaţi din punct de vedere politic[499]. Şi unii, şi ceilalţi aveau idei asemănătoare în privinţa a ceea ce trebuia să fie o monarhie populară. Scrisoarea-manifest a pretendentului carlist trasa liniile directoare; putere executivă solidă, incarnată de un suveran asistat de *Cortes*-urile alcătuite din reprezentanţi autentici ai poporului, nu de profesionişti ai politicii; descentralizare; a opune „libertatea, fiica Evangheliei", „liberalismului, născut din contestare"; reducerea cheltuielilor statului prin scăderea numărului funcţionarilor; combaterea „unestei libertăţi şi protejarea eficientă a industriei naţionale; a proceda în aşa fel încât nobilii şi bogaţii să nu-i strivească pe cei săraci şi umili" şi „ca cei săraci să nu ducă niciodată lipsă de lucru".. Pretendentul trăgea concluzia: „cu ajutorul lui Dumnezeu, poporul spaniol şi cu mine vom înfăptui marile realizări." Chambord visa la tronul Franţei cam în aceiaşi termeni: „când francezii vor vrea, vom relua împreună revolta din 1789..." De la Geneva, la 15 aprilie 1872, pretendentul lansa un apel la insurecţie şi a plecat chiar în Spania pentru a-şi întâlni combatanţii, dar lucrurile au fost prost organizate. Grupurile de partizani s-au menţinut în ţinuturile basce, în Navarra, în Aragón, în Catalonia,

în Castilia, conduse de şefi improvizaţi, dar de temut, precum preotul Santa Cruz, ce au aplicat împotriva forţelor guvernamentale metodele folosite de *guerrilleros* în 1808, cu aceeaşi ardoare şi aceeaşi ferocitate. După abdicarea lui Amedeo Savoia, carliştii au crezut că a sosit momentul să forţeze luarea unei decizii. Pe lângă *partidas* de rezistenţă, s-a constituit o altă armată carlistă, regulată, sub comandamentul unor ofiţeri de carieră, dintre care cel mai cunoscut a fost colonelul Dorregaray. Don Carlos s-a întors în Spania. S-a format un embrion de stat carlist, cu miniştri, cu curtea sa de justiţie, cu cod penal, cu şcoli militare, cu universitate — la Oñate... Orăşelul Estella, în Navarra, a fost reşedinţa acestei curţi şi a acestui guvern facţios care, puţin câte puţin, şi-a extins autoritatea asupra teritoriului cuprins între golful Biscaya şi frontiera franceză, pe de o parte, şi Ebru pe de altă parte, exceptând, totuşi, marile aglomerări urbane — Bilbao, Vitoria, San Sebastián, Pamplona — ce au scăpat întotdeauna de tutela carlistă. Cel mai faimos eveniment al acestui al treilea război a fost chiar asedierea oraşului Bilbao, ce a durat de la 28 decembrie 1873 până la 2 mai 1874 şi care a avut un martor privilegiat: Unamuno, pe atunci în vârstă de 10 ani, ce s-a inspirat din aceste evenimente pentru romanul *Paz en la guerra.* Cucerirea oraşului Bilbao nu prezenta un mare interes din punct de vedere militar, dar avea valoare de simbol: era vorba de pedepsirea unui oraş ce nu avea dreptul să fie liberal în plin domeniu carlist.

Serrano nu a fost un Mac-Mahon spaniol, iar tovarăşii lui de arme au fost aceia ce au impus revenirea Bourbonilor. La 25 iunie 1870, Isabela a II-a se decisese a renunţa la drepturi în favoarea fiului său, prinţul Alfons. În august 1873, Cánovas del Castillo, unul dintre oamenii politici cei mai inteligenţi ai epocii, a primit mandatul de a pregăti restauraţia. Canovas avea răgaz. Era convins că ţara întreagă, sătulă de haos, neliniştită de războiul carlist şi de revolta din Cuba, aspira la pace şi la ordine şi avea să accepte o monarhie parlamentară prezidată de un suveran respectat. Dorea ca lucrurile să se petreacă fără violenţă şi în consens. Însă generalul Martínez Campos i-a luat-o înainte. La 29 decembrie 1874, la Sagonta, el l-a proclamat pe Alfons al XII-lea drept rege al Spaniei. Republicanii nici măcar nu au încercat să opună rezistenţă. Serrano a plecat în exil, iar la 31 decembrie, Cánovas forma un guvern ce declara că va asigura regenţa. La 14 ianuarie 1875, Alfons al XII-lea şi-a făcut intrarea în Madrid. Restauraţia Bourbonilor a pus capăt secesiunii carliste. Clasele dominante primiseră asigurări de la noul regim conservator ce încheia, astfel, opt ani de experienţe revoluţionare. L-au abandonat pe pretendentul care, hărţuit de adversari superiori, s-a refugiat în Franţa, în februarie 1876[500].

NOTE

[465] Această decizie şi măsurile parţiale care o precedaseră în timpul Trienalului liberal au condus la abandonarea şi ruinarea unei părţi din patrimoniul Spaniei. În 1821, un negustor valencian a cumpărat pentru 1 000 de pesetas mănăstirea din Juste, unde murise Carol Quintul, şi a avut ideea de a utiliza iazul pentru a îneca viermii de mătase şi *patios* pentru a usca mătasea. Mai târziu el i-a propus lui Napoleon al III-lea să-i vândă mănăstirea, dar marchizul de Mirabel, scandalizat, i-a vărsat 100 000 de pesetas pentru a împiedica tranzacţia. În 1846, cineva a cumpărat valoroasa fostă universitate din Alcalá de Henares, desfiinţată în 1836 şi a vrut să instaleze acolo o fermă de viermi de mătase, în colegiul de la San Ildefonse...

[466] Albert Broder, unul dintre cei care, în Franţa, cunoşteau mai bine istoria economică a Spaniei contemporane, contestă folosirea termenului „retard" sau „eşec", care implică o comparaţie cu alte ţări, sau cu o dezvoltare ideală: retard faţă de ce? Au existat referiri la Anglia, dar Anglia îşi făcuse revoluţia industrială înaintea altor ţări, ceea ce i-a permis, pentru mult timp, să nu aibă concurenţi serioşi, deci să-şi păstreze avansul. Este de preferat să vorbim despre condiţii specifice situaţiei spaniole.

[467] Şi astăzi, Şcoala Politehnică furnizează mai mulţi înalţi funcţionari decât ingineri sau antreprenori.

[468] José de Salamanca ar putea fi un simbol pentru această burghezie de afaceri înnobilată. Originar din Málaga, Salamanca şi-a făcut debutul în politică în 1826, ca deputat, la vârsta de 25 de ani. Foarte curând a manifestat interes pentru problemele financiare. Guvernul l-a trimis la Londra să negocieze o conversie a titlurilor la purtător în titluri nominale, apoi a fost însărcinat să strângă impozitele pe sare. A fost ocazia de a obţine profituri fructuoase, pe care le-a sporit jucând la Bursă. A obţinut câştiguri fabuloase, apoi le-a pierdut. Şi-a refăcut averea graţie căilor ferate, obţinând concesiunea liniei Madrid-Aranjuez. În 1866, a devenit conte de Llanos şi marchiz de Salamanca. A făcut speculă cu terenurile de construcţii din Madrid — în cartierul care-i poartă încă numele. Atunci au reînceput eşecurile, iar la moartea lui, în 1883, era complet ruinat.

[469] În Portugalia era simţitoare dependenţa faţă de Anglia. Pentru a i se sustrage, în 1851, José Felix Henriques Nogueira a sugerat o uniune între Spania şi Portugalia într-o federaţie iberică, fiecare dintre părţi păstrându-şi tradiţiile şi legislaţia, aşteptând ca, în timp, unitatea să devină şi mai profundă. În fond, era vorba despre o revenire la condiţiile din perioada 1580–1640, în cursul căreia cele două ţări stătuseră sub autoritatea aceluiaşi suveran. Acest proiect, contemporan cu mişcările naţionaliste din Italia şi din Germania, avea să fie reluat după revoluţia din septembrie 1868 ce a alungat-o pe Isabela a II-a din Spania. Unii s-au gândit atunci să ofere tronul Spaniei lui Ferdinand, tatăl regelui Portugaliei, Luís I, ceea ce ar fi condus la o uniune iberică prin mijlocirea unei dinastii portugheze, considerată mai liberală decât cea spaniolă. Propunerea nu a avut urmări.

[470] Cf. discursului republicanului Castelar din noiembrie 1868: „Astăzi, politica noastră străină trebuie să fie o politică de neutralitate, o politică rezervată faţă de toate conflictele europene [...]. Datoria noastră, în ceea ce priveşte politica europeană trebuie să se reducă [...] la proclamarea obligaţiei prin care să li se impună tuturor principiul non-intervenţiei." Sub Restauraţie, Cánovas del Castillo nu avea să acţioneze altfel, evitând orice alianţă; independenţa Spaniei era garantată prin *statu quo* şi neutralitate.

[471] Carliştii din 1833 se prevalau explicit de Manifestul Perşilor din 1814.

[472] Teoreticianul carlist Aparisi sugera formarea *Cortes*-urilor alcătuite din 300 de deputaţi: 100 aleşi de către mai-marii familiilor, 100 aleşi de proprietari, comercianţi şi industriaşi, 100 desemnaţi de către rege dintre reprezentanţii clerului şi ai universitarilor, interesele săracilor urmând a fi apărate de către deputaţi membri ai clerului.

[473] Carlismul şi-a găsit întotdeauna ecouri la Vatican. Un secol mai târziu, Pius al XII-lea avea să-şi manifeste solicitudinea paternală pentru acei *requetés* din Navarra care contribuiseră la victoria lui Franco, dar nu a ieşit din cadrul şedinţelor private.

[474] În romanul său *Pace în război* (1895), a cărui acţiune se petrece în timpul asediului din Bilbao, întreprins de carlişti în 1874, personajul Gambelu reprezintă ramura populară a carlismului, iar Unamuno îi pune în gură următoarele cuvinte: „Astăzi se guvernează pentru cei bogaţi, pe cheltuiala celor săraci, şi ar trebui să guvernăm în folosul celor săraci, pe cheltuiala bogaţilor." Este o reluare aproape literală a unei fraze din manifestul carlist de la 30 iunie 1869: „Liberalismul economic guvernează pentru cei bogaţi împotriva săracilor, pe când justiţia ar dori să se întâmple tocmai invers."

[475] Interviu în *Nouvel Observateur*, 3 noiembrie 1975.

[476] Oraşul a fost asaltat inutil, în două rânduri, de către carlişti: în 1835–1836 şi în 1874. În timpul războiului civil din 1936–1939, notabilii carlişti nu aveau să-şi disimuleze bucuria aflând că *requetés* ocupaseră Bilbao pentru franchişti, în 1937: era revanşa eşecurilor din secolul precedent.

[477] O anchetă oficială realizată în 1874–1875 clasa provinciile Spaniei în patru grupe, în funcţie de sancţiunile pronunţate după victoria asupra carliştilor (exil, confiscarea bunurilor etc.) În prima grupă figurau cele trei provincii basce şi Navarra, în cea de-a doua provinciile Alicante, Barcelona, Córdoba, Granada, Guadalajara, Lugo, Sevilla, Toledo şi Saragosa, în a treia Castellón, Huesca, Logroño, Santander, Segovia, Soria, Teruel, Valladolid, Zamora şi Baleare, iar în ultima, toate celelalte provincii.

[478] În septembrie 1837, generalul liberal O'Donnell a incendiat peste o sută de case în ţinuturile basce, doar pentru a speria populaţia.

[479] Planul Calomarde, stabilit în plină perioadă absolutistă, în 1825, prevedea să fie creată câte o şcoală elementară în toate aşezările cu mai puţin de 50 de focuri, în care avea să se înveţe catehismul, citirea, scrisul, şi matematica. Legea Moyano

(1857) era şi mai precisă: scolastica era obligatorie pentru copiii între 6 şi 9 ani; urmau a se deschide două şcoli — una de fete, alta pentru băieţi — pentru fiecare 500 de locuitori, iar învăţământul avea să fie plătit, exceptând cazul săracilor. Municipalităţile erau însărcinate să recruteze şi să remunereze profesorii. Adeseori, clerul făcea presiuni asupra municipalităţilor ca să refuze creditele necesare şcolii publice, iar părinţii, neavând de ales, îşi trimiteau copiii la şcolile private. La fel, clerul intervenea în alegerea profesorilor şi controla materiile de predare. În 1860, se estima la puţin peste 20 000 numărul şcolilor publice, una la 840 de locuitori, dar aceasta e doar o medie. În fapt, doar 30% dintre băieţi şi 13% dintre fete erau şcolarizaţi. Acesta cifre oferă o imagine despre ponderea analfabetismului.

[480] Este titlul tezei pe care i-a consacrat-o Pierre Jobit. Despre krausism, cf. María Dolores Gómez Molleda, *Los reformadores de la España contemporanea*, Madrid, 1966 şi López Morillas, *El Krausismo español*, ed. a 2-a, Mexico, 1980.

[481] Universitatea din Madrid avea să fie până în 1960 universitatea centrală, adică singura ce putea asigura doctoratul.

[482] Însărcinat să facă o recenzie a unei opere postume a lui Sanz del Río, *Análisis del pensamiento racional*, unul dintre discipolii lui, Manuel de la Revilla, mărturisea în 1877 că nu a înţeles nimic: „Este imposibil să emitem un raţionament deoarece Sanz del Río a folosit un limbaj special, într-atât de bine încât noi nu putem înţelege teoriile din această carte." Este adevărat că, în acea vreme, Manuel de La Revilla rupsese legăturile cu krausismul şi că nu rata nici o ocazie de a-şi ataca foştii camarazi.

[483] Juan Valera observase acest aspect. Romanul lui, *Pepita Jiménez* (1874), povestea amorurile unui seminarist cu o văduvă tânără. Pe fundalul intrigii, cartea era o apărare şi o satiră a krausismului, perceput ca un soi de misticism la care nu puteau fi sensibile decât sufletele dezgustate de Biserica oficială ce părea să fi renunţat la orice căutare a absolutului sau, mai simplu, la orice viaţă spirituală.

[484] Javier de Burgos era ministrul Dezvoltării (*fomento*), un departament creat la 5 noiembrie 1832 pentru „întărirea administraţiei şi dezvoltarea generală a regatului". Titularul său avea în atribuţii lucrările publice, agricultura, comerţul, industria şi instrucţia publică.

[485] În 1863, municipalitatea din Barcelona l-a însărcinat pe istoricul Victor Balaguer să găsească nume pentru străzile din *Eixample*. Rezultatul a fost relevant în privinţa memoriei colective a catalanilor acelei epoci. Balaguer a ales în special nume ce simbolizau expansiunea Coroanei de Aragón în Evul Mediu (Valencia, Majorca, Aragón, Neapole, Sicilia, Sardinia...), instituţiile Principatului (Consiliul Celor O Sută, Deputăţia, *Cortes*, Catalani...), oameni iluştri. Cf. Stéphane Michonneau, „Un lieu de mémoire barcelonais: le monument au docteur Robert", în *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 41-2, aprilie-iunie 1994.

[486] Cf. tezei inedite a lui Laurent Coudroy de Lille.

[487] O lege din 16 august 1841 confirma *fueros*-urile din Navarra „fără a prejudicia unitatea constituţională a monarhiei", ceea ce autoriza toate interpretările.

[488] Evoluţia a fost foarte rapidă. În 1834, documentele oficiale ţineau deja să enumere titlurile regale, fără a omite nici unul: Isabela, regină a Castiliei, a Leónului, a Aragónului, a Celor Două Sicilii, etc. Peste douăzeci de ani nu se mai vorbea decât de regina Spaniei. Cf. J.M. Jover, *Civilización española...*, p. 104 notă.

[489] Aceste prime treizeci de volume au apărut între 1850–1867 şi se opreau la domnia lui Ferdinand al VII-lea. În 1887–1890, romancierul Juan Valera, ajutat de Andrés Borrego şi de Antonio Pirala, a relatat evenimentele ce s-au produs după 1834. Volumele au fost constant reeditate în secolul al XX-lea.

[490] Cf. Francisco Tomás y Valiente, *A orillas del Estado,* Madrid, 1996, p. 94. Asupra semnificaţiei şi a impactului operei *Historia General de España* a lui Modesto Lafuente, cf. José María Jover, *Civilización española,* p. 255.

[491] Cf. Antón Costas Comesaña, *Apogeo del liberalismo en „la Gloriosa"*, Madrid, 1988.

[492] După ce miniştrii au votat succesiv pentru suspendarea garanţiilor, Amedeo a luat cuvântul şi, într-o spaniolă stâlcită, a declarat: „Eu contra" (*Yo contrario*).

[493] Este ceea ce gândea Engels, în 1872: o republică burgheză şi echilibrată ar fi pregătit terenul pentru o revoluţie proletară în Spania.

[494] În *Cortes*-uri, canonicul Manterola, cel mai strălucit dintre deputaţii carlişti, i-a pus pe colegii săi să aleagă între *Don Carlos sau petrol,* aluzie la comunarzii ce incendiaseră diverse stabilimente publice din Paris.

[495] El şi-a expus teoria lui într-o carte publicată în 1877, *Las nacionalidades.*

[496] Urmărim aici informaţiile lui J.M. Jover Zamora, *Realidad y mito de la primera república,* Madrid, 1991.

[497] Cf. Jover Zamora, *op. cit.*, ce nota un detaliu revelator: ediţia 1970 din oficialul dicţionar al Academiei spaniole dădea următoarea definiţie a termenului „republică": „loc unde domneşte dezordinea ca urmare a unui exces de libertate".

[498] Cf. Carlos Seco Serrano, *Militarismo y civilismo en la España contemporánea,* Madrid, 1984.

[499] În fapt, carliştii au găsit în Franţa, din 1872 în 1876, numeroase sprijine oficioase cu complicitatea autorităţilor ce au închis ochii la mişcările de trupe, de arme şi de fonduri de pe frontiera Pirineilor. Pierre Benoît s-a inspirat din aceste evenimente în romanul *Pour Don Carlos.*

[500] După 1876, carlismul a devenit o forţă de opoziţie, ca atâtea altele, capabilă, totuşi, să mobilizeze mii de alegători. În 1909, legitimitatea s-a întrupat în Don Jaime, mort în 1931, apoi în Alfons-Carlos, care a „abdicat" în 1970. Mulţi dintre simpatizanţii carlişti au renunţat la lupta armată şi s-au integrat în partidele de dreapta clasice, exceptând Navarra, unde Comuniunea Tradiţionalistă — acesta era numele mişcării — şi-a păstrat poziţii solide. Sub A Doua Republică, la iniţiativa lui

Manuel Fal Conde, carliştii au reorganizat grupări armate, *requetés*, care, graţie lui Mussolini, aveau să se exerseze în Italia în manipularea armelor moderne: mitraliere, puşti-mitralieră, grenade... Comuniunea a participat la revolta militară din 1936, dar, în 1937, s-a rezumat la a deveni, alături de Falangă, o simplă componentă a partidului unic, Mişcarea Naţională, în fruntea căruia a trecut Franco. Către sfârşitul franchismului, carlismul a căutat soluţii noi. Congresul din 1970 şi-a proclamat devotamentul faţă de socialismul autogestionar şi de sindicalism; conta pe mase pentru a-l elimina pe Franco. Prin jocul complicat al drepturilor de succesiune, un francez, prinţul Xavier de Bourbon-Parma, devenise purtătorul de cuvânt al tradiţiei carliste, iar noul pretendent se declara „marxist din punct de vedere economic"!

CAPITOLUL IV

Restauraţia

(1875–1917)

A fost numită Restauraţie perioada din istoria Spaniei ce a început odată cu venirea la domnie a fiului Isabelei a II-a, Alfons al XII-lea, în 1875. Istoricii au ezitat asupra datei ce i-a marcat sfârşitul. Trebuia mers până la proclamarea celei de A Doua Republici, în 1931, sau până în 1923, la dictatura generalului Primo de Rivera, sau în 1902, când a început domnia lui Alfons al XIII-lea? Noi am ales o dată intermediară, 1917. În acel an, sistemul politic pus la punct în 1875 s-a dovedit incapabil să mai facă faţă problemelor ce se acumulaseră de la începutul secolului, fără a se şti cu ce să fie înlocuit.

O dată în plus, evoluţia Spaniei a urmat mersul istoriei europene. Analogia cu Franţa e frapantă. Ca şi cea de A Treia Republică franceză, Restauraţia spaniolă părea să-şi fi găsit o formulă politică stabilă: Constituţia din 1876 a rămas, teoretic, în vigoare, până în 1931; niciodată nu a mai durat vreuna atât. Ca şi Franţa, Spania se confrunta cu tensiuni sociale ce au dat naştere unei mişcări muncitoreşti de masă şi a condus la organizarea partidelor ce se revendicau din socialism, era sfâşiată de ciocniri pe tema raporturilor dintre Biserică şi stat. Asemănările se opresc însă aici. Spania restauraţiei nu a mai avut mijloacele unei politici internaţionale ambiţioase, căci îşi pierduse ultimele colonii şi întâmpinase multe dificultăţi atunci când ceruse compensaţii — în fond modeste — în Africa de Sud. Dezvoltarea ei economică depindea de străinătate, iar problema agriculturii continua să marginalizeze milioane de ţărani. În sfârşit, unitatea ei naţională era ameninţată de elanul descentralizării. Putere secundară din punct de vedere politic şi economic, Spania a cunoscut un spectaculos avânt al vieţii literare şi culturale, ce aminteau de Secolul de Aur din perioada 1580–1680; s-ar putea defini această perioadă drept Secolul de Argint (*la Edad de plata).*

Restauraţia s-a derulat pe trei etape: domnia lui Alfons al XII-lea (1875–1885); regenţa reginei-mamă, Maria-Cristina (1885–1902); începând din 1902, domnia egocentrică a lui Alfons al XIII-lea.

Mai semnificative decât rupturile cronologice au fost problemele de fond pe care le-au avut de înfruntat suveranii şi oamenii politici aflaţi la putere: funcţionarea şi viciile regimului, naţionalismele şi apariţia unei mişcări muncitoreşti împărţite între socialişti şi anarhişti. Pentru că nici una dintre aceste probleme nu a fost rezolvată de Restauraţie, aceasta a lăsat o amintire foarte urâtă în Spania. Marile personalităţi ce au dominat viaţa intelectuală de atunci au zugrăvit-o pe de-a-ntregul în culori întunecate. Analizele lui Joaquín Costa şi Giner de Los Ríos au fost înlocuite de opera unor romancieri de talent — Pérez Galdós, *Clarín* —, de autorii aşa-zisei generaţii '98 — Unamuno, Antonio Machado —, de intelectuali precum Ortega y Gasset şi Manuel Azaña. Toţi au denunţat corupţia sistemului, imoralitatea şi fariseismul claselor dominante, mediocritatea, frivolitatea şi vulgaritatea lor, insensibilitatea faţă de mizeria în care se zbăteau cei mulţi, rolul sufocant al Bisericii şi aroganţa armatei... Ei au făcut responsabilă Restauraţia pentru dezastrul din Cuba şi pentru decăderea Spaniei, devenită o naţiune de analfabeţi şi de cerşetori, departe de progresul tehnic şi dezvoltarea culturală. Aceşti oameni au vrut să regenereze Spania şi să-i redea demnitatea şi măreţia. Majoritatea şi-au luat drept model Europa provocând, în schimb, reacţia tradiţionaliştilor, pentru care Spania nu ar mai fi fost ea însăşi dacă renunţa la valorile sale. Această divergenţă asupra obiectivelor a generat o a doua, pe tema soluţiilor ce trebuiau aplicate. Unii mizau pe educaţia poporului şi pe democraţie pentru a scoate Spania din starea ei de prostraţie, angajând-o pe calea modernizării; ceilalţi nu vedeau salvare decât într-o putere solidă, capabilă să impună de la vârf reformele necesare. Aceste polemici au luat, între 1875 şi 1917, o turnură adeseori violentă şi nu au încetat să influenţeze viaţa Spaniei până la moartea lui Franco.

Oligarhie şi cacichism

Cánovas del Castillo a fost artizanul restauraţiei Bourbonilor. Acest istoric, care a cercetat Spania Habsburgilor, a fost conştient de decadenţa ţării sale şi a naţiunilor latine în general. Dornic să repună armata în drepturi şi să impună dominaţia puterii civile, el ar fi preferat ca Alfons al XII-lea să fi fost chemat în urma unei reacţii a opiniei publice, în loc să fie impus de o parte a armatei. Proclamarea generalului Martínez Campos a avut cel puţin meritul, după opinia lui, de a fi evitat ca Spania să aibă aceeaşi soartă cu a Franţei de sub

conducerea lui Mac-Mahon, şi să devină, sub direcţia generalului Serrano, o republică conservatoare şi pe acela de a-i atrage pe cei sătui de dezordine şi de instabilitatea ultimilor şase ani. Majoritatea l-au primit pe Alfons al XII-lea fără ostilitate, dar şi fără entuziasm. Clasele conducătoare l-au acceptat. Recunoscând noul regim, papa a atras adeziunea a numeroşi catolici, fără a-i convinge, totuşi, pe legitimişti, care continuau să se lupte pentru Don Carlos. Aderarea fostului *guerrillero*, Cabrera, ce-şi păstra încă un mare prestigiu printre carlişti, a fost un prim succes. Împotriva intransigenţilor, Cánovas nu vedea o altă soluţie decât forţa. Armata regulată a început prin a lichida sectoarele pe care facţioniştii le deţineau încă în centrul ţării, ceea ce s-a şi întâmplat în iulie 1875, apoi s-a întors către nord. Aragónul, Navarra şi provinciile basce s-au supus succesiv. San Sebastián, Estella — capitala micului stat carlist — şi Vergara, au cedat, iar asediul din Bilbao a fost ridicat. La 21 februarie 1876, ultimele forţe ale rezistenţei au fost înfrânte printr-o ofensivă generală. Alfons al XII-lea — numit Pacificatorul — a lansat un apel la unire, în martie 1876: în ciuda a toate câte fuseseră, învingătorii erau fraţii învinşilor...

Restauraţia s-a prezentat, astfel, ca o victorie a ordinii asupra anarhiei, a conservatorilor asupra celor de la extreme: roşiii şi reacţionarii. Cánovas îi îndemna la reconciliere pe toţi cei care doreau pacea, respectând proprietatea şi religia. Obiectivul lui era să adapteze la realităţile Spaniei modelul britanic de monarhie parlamentară în care regele domnea, dar nu guverna. La 20 mai 1875, a întrunit un grup de foşti senatori şi deputaţi monarhişti spre a stabili marile direcţii ale viitoarei constituţii. La 31 decembrie, s-a semnat un decret prin care se convocau *Cortes*-urile constituante care, în mod excepţional — *por esta vez* — aveau să fie în aceleaşi condiţii ca şi *Cortes*-urile din 1872, adică prin sufragiu universal. Trebuie menţionată grija de a respecta formele; pentru restul, Cánovas a lăsat ministrului său de Interne grija de a veghea ca totul să se deruleze eficient... Rezultatul i-a depăşit speranţele. Nu a existat campanie electorală, nici dezbatere, nici competiţie. Alegerile au avut loc într-o vădită indiferenţă, cu un procent de absenteism de 88% la Barcelona şi 67% la Madrid, iar adunarea a adoptat proiectul de constituţie promulgat la 2 iulie 1876.

Constituţia din 1876, rămasă în vigoare până în 1931, era un compromis între cea din 1845 şi cea din 1869. De la a doua preluase preambulul referitor la drepturile şi libertăţile individuale, iar esenţialul se extrăsese din prima, în special principiul suveranităţii împărţite între rege şi *Cortes*-uri. Regele a fost desemnat conducător suprem al armatei, iar Cánovas a ţinut în mod special la acest lucru pentru a marca ruptura faţă de epoca precedentă, când militarii interveneau

constant în dezbaterile politice. *Cortes*-urile erau formate din două adunări: o Cameră a deputaţilor şi un Senat. Senatul era alcătuit din membri de drept: copiii regelui şi ai moştenitorului tronului, granzii Spaniei, cadre superioare ale Bisericii, ale armatei, ale administraţiei; membri numiţi pe viaţă de rege; membri aleşi prin sufragiu restrâns şi indirect de către marile organe ale statului şi de către cei mai importanţi contribuabili. Primele două categorii nu puteau cuprinde mai mult de 180 de senatori, iar cea de-a treia trebuia să reprezinte jumătate din senat.

Constituţia nu prevedea nimic despre scrutinul de alegere a deputaţilor. Mai întâi a fost, prin legea din 28 decembrie 1878, sufragiul cenzitar ce rezerva drepturi civile pentru cei 500 000 de electori, apoi, prin legea din 26 iunie 1890, a urmat sufragiul universal pentru cetăţenii de peste 25 de ani; din acel moment, au putut vota 5 milioane de spanioli.

Această constituţie nu se deosebea prea mult de cea din Anglia — modelul lui Cánovas del Castillo —, sau de cea a celei de A Treia Republici franceze: un şef de stat, garantul unităţii naţionale, două Camere, un regim parlamentar. Totul depindea de modul cum avea să fie aplicată. În Spania, natura monarhică a regimului lăsa o mare libertate de mişcare regelui. Alfons al XII-lea nu a abuzat de acest privilegiu şi s-a adaptat de bunăvoie rolului său constituţional. Moartea lui, la 25 noiembrie 1885, ar fi putut fi un prilej de criză, căci la acel moment nu avea decât două fiice; viitorul Alfons al XIII-lea s-a născut la 17 mai 1886[501]. Cánovas şi Sagasta, cei doi marcanţi oameni politici au făcut atunci o înţelegere — pactul din Pardo — pentru a o susţine pe văduva regelui, Maria-Cristina care, şi ea, îşi respecta atribuţiile constituţionale fără a manifesta pretenţii anume. Situaţia s-a schimbat odată cu Alfons al XIII-lea, încoronat rege la 17 mai 1902, la vârsta de 16 ani. Era pasionat de politică şi a ţinut să o arate de la primul Consiliu de Miniştri la care a fost solicitat să prezideze. Alfons al XIII-lea nu s-a mulţumit doar să domnească, ci a dorit să şi guverneze. Aşadar, începând din 1902, la vârful statului a existat o dualitate rege-guvern, care s-a aflat la originea multor neînţelegeri. Regele nu mai era văzut ca un arbitru mai presus de partide, ci ca unul dintre actorii vieţii politice, luând acum iniţiative fără a-i mai consulta pe miniştri. De aceea criza sistemului din 1917–1931 avea să fie o criză a regimului, iar mulţi aveau să considere monarhia drept o piedică în calea schimbării.

Aşa cum era conceput de Cánovas del Castillo, regimul parlamentar postula existenţa celor două partide: unul la putere, celălalt în opoziţie, ambele având dorinţa de a guverna. Această alternanţă — *turno* — a punctat viaţa politică a Restauraţiei. Foarte firesc, Cánovas del Castillo a inaugurat ciclul în 1875. I-a

strâns în jurul lui pe foştii moderaţi, ataşaţi ideii de apărare a proprietăţii şi a religiei, ca şi a statului centralizat şi unitar asemenea celui care se organizase în 1834, constituind partidul conservator. Nu ar putea fi numit altfel, pentru că nu avea alt program: vroia să păstreze în stat aceeaşi stare de lucruri ca şi în 1868. Opoziţiei dinastice i-au fost necesari câţiva ani pentru a se constitui. Abia în 1880, Sagasta a organizat partidul liberal împreună cu foştii progresişti, cei care elaboraseră Constituţia din 1869 şi care împinseseră înspre dreapta tendinţele revoluţionare, republica şi cantonalismul. Sagasta a sfârşit prin a accepta şi monarhia lui Alfons al XIII-lea, şi Constituţia din 1876. Diferenţa faţă de conservatori provenea din faptul că liberalii păstraseră ceva din reformismul de odinioară. În perioadele în care s-au aflat la putere, ei au votat libertatea presei şi libertatea de asociere (1887), introducerea jurizării populare în tribunale (1888), sufragiul universal (1890)... José María Jover l-a numit „fructul târziu" — *frutos tardíos* — al revoluţiei din septembrie 1868. În fond, pe liberali şi pe conservatori nu-i separa cu adevărat nimic, pentru că şi unii şi ceilalţi reprezentau oligarhia la putere, un Ianus cu două feţe. Nu-i diferenţiau decât nuanţele: cei dintâi aveau mai degrabă o sensibilitate clericală, ceilalţi erau moderaţi anticlericali: liberalii doreau să se respecte înţelegerea din 1851 şi să limiteze rolul Bisericii în viaţa publică. Partidul conservator avea nevoie de o „fereastră falsă" care să asigure simetria edificiului constituţional, şi tocmai la asta a şi servit partidul liberal. Cele două au fost partide centriste ce au căutat să împăciuiască atât dreapta, cât şi stânga, conservatorii absorbindu-i pe cei mai puţin reacţionari dintre carlişti, liberalii alăturându-li-se celor mai moderaţi dintre republicani, precum era Castelar. Amândouă erau partide ale celor aflaţi la putere; nu aveau militanţi, ci comitete locale ce reluau, la bază, diferenţele de sensibilitate care se remarcau la vârf şi care se puneau de acord de îndată ce ordinea socială sau politică erau ameninţate. Rămâneau în afara jocului politic partidele antidinastice: carliştii şi republicanii.

Sistemul descris de noi e doar o ficţiune ce nu a funcţionat niciodată. În realitate, lucrurile au stat cu totul altfel, iar alternanţa a rezultat nu din schimbarea majorităţii, ci dintr-o prealabilă înţelegere între partide. Când partidul aflat la putere era atins de uzura puterii, sau când întâmpina dificultăţi în a-şi impune punctele de vedere, atunci ceda locul altuia, iar rolurile se inversau şi opoziţia trecea la putere, cu tot ce presupunea acest lucru. În funcţiile publice erau numiţi simpatizanţi politici; foştii titulari disponibilizaţi — *cesantes* —, acceptau situaţia fără a riposta şi aşteptau următoarea schimbare de guvern, şi aşa mai departe. Regele nu desemna niciodată un şef de guvern care dispunea de o majoritate parlamentară, ba dimpotrivă: în timp ce

numea un şef de guvern, regele autoriza şi dizolvarea *Cortes*-urilor. Noul ministru proceda atunci la alegeri generale menite a-i obţine majoritatea de care avea nevoie pentru a guverna. Cum era posibil aşa ceva? Nimic mai simplu. Existau trei tipuri de circumscripţii electorale:

– cele în care puterea centrală dispunea de mijloace puţine de exercitare a presiunii; erau fiefurile atribuite unor notabili ce se puteau dispensa de ajutorul ministrului şi chiar puteau fi aleşi împotriva voinţei acestuia;

– cele în care manipularea era dificilă sau imposibilă, de exemplu circumscripţiile din marile oraşe, în care partidele erau mai vigilente, alegătorii mai motivaţi, şi opinia publică, reprezentată de presă, mult mai decisă a denunţa neregulile;

– în sfârşit, cele mai numeroase erau cele controlate de puterea centrală. Aici intervenea ministrul de Interne, iar operaţiunea se executa în două etape. Pentru început se stabilea grila — *encasillado* — locurilor aparţinând puterii şi a celor pentru candidaţii ce trebuiau aleşi, având grijă ca un număr rezonabil de locuri să fie rezervate pentru viitoarea opoziţie. Restul — alegerea propriu-zisă — nu mai era decât o formalitate. Nu exista campanie electorală sau, mai exact, bătălia avea loc atunci când partidele decideau că a sosit vremea de a provoca o schimbare de regim şi când se făceau negocieri pentru stabilirea numărului de locuri destinate opoziţiei dinastice. În aceste circumscripţii, partidul care organiza alegerile era sigur pe victoria lui, căci alegerile erau trucate în fel şi chip: se falsificau listele, unii alegători votau de două ori, unii erau împiedicaţi să voteze sau cedau la presiuni, se schimba în ultimul moment ora scrutinului, se blocau urnele, se produceau busculade în momentul golirii iar urna era transportată la loc sigur, etc. Nimic nou! Amedeo de Savoia dorise să lase poporul a vota liber, dar ministrul de Interne de la acea vreme l-a convins: alegerile nu puteau fi mai libere decât erau cele din Spania... Introducerea votului universal, în 1890, nu a schimbat cu nimic aceste moravuri. Cánovas del Castillo l-a lăsat să înţeleagă în timpul dezbaterilor din *Cortes*-uri că a da drept de vot unei mase de analfabeţi, de săraci şi de cerşetori, ar fi însemnat să introducă comunismul şi să ruineze principiul proprietăţii, asta în caz că nu se măsluiau alegerile, ceea ce ar fi fost nedemn de un mare popor... Însă tocmai asta se şi întâmpla.

Exista un personaj ce juca un rol esenţial în aceste manipulări: cacicul, care nu ocupa nici o funcţie oficială, dar deţinea o imensă putere, căci nimic nu se făcea fără acordul lui, cu atât mai puţin împotriva sa. În caz de conflict cu reprezentanţii puterii centrale — guvernatorul civil —, cacicul avea ultimul cuvânt şi era mai uşor, în fapt, să muţi un funcţionar, decât să muţi un cacic

bine implantat. De unde venea această putere a lui? De la avere, cel mai adesea, sau de la influenţa pe care o avea ca urmare a profesiei sale — medic, notar, preot... În regiunile rurale din Extremadura şi Andaluzia, cacicul aproape că avea drept de viaţă şi de moarte, căci de el depindea angajarea. Cacicul intervenea pentru obţinerea unui loc de muncă, pentru obţinerea autorizărilor — ca de exemplu cea de a deschide un fond de comerţ —, pentru a scuti un fiu de serviciul militar, pentru a rezolva o problemă cu administraţia, pentru a acorda unui bolnav îngrijirile necesare. În cazul vreunei dificultăţi, el împrumuta bani, ai lui — foarte rar — sau ai statului, şi nu se grăbea deloc să-i ceară înapoi, căci generozitatea îi aducea recunoştinţa celor umili, care nu întreprindeau nimic fără a-l consulta şi care, bineînţeles, aveau să voteze după instrucţiunile lui. Rolul cacicului a fost la fel de important şi în îmbunătăţirea condiţiilor de viaţă într-o comună mică, când trebuia făcut sau reparat un drum, un pod, un aşezământ public. Pentru că avea relaţii, deoarece cunoştea legea şi pe cei însărcinaţi să o aplice, cacicul apărea ca un intermediar binevoitor între statul abstract şi îndepărtat, între administraţia publică ce se exprima într-un jargon incomprehensibil, şi populaţiile rurale analfabete, timorate, dezorientate. El era cel care le explica ţăranilor care era starea de lucruri, cel care făcea demersurile în locul lor, care interpreta legea pe înţelesul tuturor. Pe scurt, făcea servicii unei clientele ce-i era recunoscătoare. Nefericiţi erau cei care se încăpăţânau! Cacicul îi lăsa în voia sorţii, în virtutea principiului: pentru inamicii mei, legea în toată rigoarea ei; pentru prieteni, compromisul... Oare situaţia pe care am descris-o era specifică numai Spaniei? Cacicul spaniol semăna foarte bine cu notabilul cele de A Treia Republici franceze. Ca şi acesta, era un om care-şi punea influenţa, competenţa, bogăţia, în serviciul ruralilor şi care, în schimb, exercita asupra lor o autoritate considerabilă manifestată mai ales — dar nu exclusiv — cu ocazia alegerilor, cu atât mai mult dacă modul de votare se preta la aşa ceva, ceea ce era cazul scrutinului de arondisment, acele *mares stagnantes*, precum le cataloga Briand în Franţa începutului de secol XX. S-ar zice că acest cacic controla alegerile, ceea ce este adevărat. Dar ce trebuie să înţelegem prin asta? Până la începutul secolului al XX-lea, republicanii, divizaţi, nu reprezentau o ameninţare pentru regim; socialiştii aveau oarece influenţă la sate, iar majoritatea alegătorilor manifestau dezinteres faţă de viaţa politică şi alegeri: nu era problema lor, ci a burghezilor, după cum considerau anarhiştii. Rata absenteismului dovedea acest interes. După cum spunea şi unul dintre oamenii politici ai vremii, Ossorio y Gallardo, alegătorii erau „anesteziaţi". Introducerea votului obligatoriu, în 1907,

nu a schimbat mare lucru; de altfel, legea nu s-a aplicat, exceptând articolul 29 ce prevedea următoarele: Când numărul candidaţilor era egal cu numărul locurilor la conducere, nu se mai organizau alegeri, candidaţii fiind automat declaraţi aleşi. Începând de la acea dată, campania electorală şi-a schimbat sensul: nu-şi mai propunea să convingă alegătorii să voteze, ci să-i convingă pe candidaţi să se prezinte!

Acesta a fost sistemul pe care-l blama Joaquín Costa în 1901, în memoriul introductiv la ancheta întreprinsă de Ateneul din Madrid pe tema „Oligarhie şi cacichism". Oricare ar fi fost forma regimului politic, scria Costa, la guvernare se aflau aceiaşi oameni. Nu se schimbase nimic de la începutul secolului al XIX-lea; revoluţia din 1868 o alungase pe regină, dar a lăsat pe loc cacicul. Din 1875, s-a petrecut acelaşi lucru: Spania era, în principiu, o monarhie constituţională, în fond doar o aparenţă. S-au suprapus două sisteme, unul legal şi unul cutumiar; doar cel de-al doilea avea o bază reală, iar aceasta era cacichismul, care permitea oligarhiei să se menţină la putere, oricare ar fi fost circumstanţele. Ca urmare a contribuţiilor lui Manuel Tuñón de Lora, astăzi putem înţelege prin oligarhie alianţa şi fuziunea fostei aristocraţii latifundiare şi înalta burghezie industrială şi funciară, iar noţiunea are o semnificaţie sociologică. Costa folosea termenul cu alt sens, cel pe care-l folosea Aristotel pentru a desemna o formă degenerată a aristocraţiei sau guvernul celor mai buni. Cele două noţiuni nu se suprapun perfect. În prima accepţie, puterea era confiscată de o clasă sau un amalgam de clase; în cea de-a doua, se concentra în mâna câtorva indivizi care nu urmăreau decât propriul interes şi care erau incapabili de a susţine o politică coerentă. Înţeleasă astfel, oligarhia constituia o feudalitate cu atât mai redutabilă cu cât nu se considera astfel: „Sistemul nostru de guvernare nu este un regim parlamentar viciat de corupţie şi abuzuri [...]; dimpotrivă, este un regim oligarhic ce utilizează în folosul lui instituţii aparent parlamentare." Conform lui Costa, acest sistem cuprindea trei elemente de bază: oligarhia propriu-zisă, cacicul, guvernatorul civil ce asigura legătura între primele două. Un astfel de sistem sufoca ţara şi o împiedica să se exprime. Cacichismul şi libertatea erau două realităţi incompatibile, cel dintâi menţinând Spania într-o situaţie anacronică.

Cacicul era în acelaşi timp şi un notabil, dar şi un agent electoral. Cum te puteai debarasa de el? Dacă se lua în consideraţie că, înainte de toate, era un notabil, trebuia subminată puterea lui, economică şi socială, trebuia emancipat poporul, să i se ofere mijloacele de a se scutura de jugul celor bogaţi şi puternici pentru a se putea vota liber. În plus, mai trebuia ca şi electoratul să

aibă dorinţa de a vota, or, în Spania Restauraţiei acest lucru nu era vizibil. Înainte de introducerea sufragiului universal, în 1890, censul electoral rezerva drepturile civile unei minorităţi de privilegiaţi. Prinţul Hohenlohe, venit să-l reprezinte pe împăratul Wilhelm I la funeraliile lui Alfons al XII-lea, în 1885, făcea următoarea remarcă: „S-ar zice că totul se reduce la a da satisfacţie celor 100 000 de spanioli din clasele înstărite; li se găsesc firesc funcţii şi se procedează în aşa fel încât să obţină şi mai mulţi bani. Poporul pare indiferent, ceea ce dovedeşte că guvernarea actuală este capabilă să struneasc㠄 alegerile, permiţându-şi chiar să aleagă şi membri ai opoziţiei. Aşa se constituie unul dintre cele mai abjecte sisteme de exploatare, o caricatură de parlamentarism, constând doar în frazeologie şi escrocherie." După introducerea sufragiului universal, proletariatul din oraşe şi de la ţară s-a dezis de politică şi de politicieni, nemaicontând pe buletinul de vot pentru a-şi îmbunătăţi soarta, o astfel de stare de spirit nu încuraja să se voteze.

Ceea ce caracteriza cacicul cacichismul electoral, în principiu, a fost faptul că putea face înţelegeri prealabile alegerilor: candidatura unică, campaniile electorale fără un creţ, o clientelă şi nu partidele organizate erau cele care funcţionau. Văzut sub acest aspect, sistemul trebuie înţeles nu ca o corupţie a democraţiei ci, mai degrabă, ca o etapă anterioară democraţiei; în asemenea condiţii nu a fost ceea ce credea Costa, adică o cauză a întârzierii economice, sociale şi culturale a Spaniei, ci o consecinţă. În fapt, lucrurile au evoluat, iar rolul cacichismului a fost aproape nul în alegerile din 1931 care au condus la proclamarea Republicii. A fost prima dată când se vota de la suspendarea Constituţiei de către Primo de Rivera, în 1923. Alegerile din 1931 au dovedit amploarea schimbărilor: analfabetismul s-a diminuat, a progresat urbanizarea, s-au organizat partidele şi sindicatele reunind mii de militanţi şi devenind organizaţii de masă. În aceste condiţii, cacichismul avea mai puţină trecere decât în trecut, ceea ce nu însemna că dispăruse definitiv ci, începând din momentul în care alegătorii au conştientizat miza şi în care s-au mobilizat în jurul unui program şi al unui partid, rolul lui nu a mai fost unul decisiv.

Existenţa cacichismului a implicat pasivitatea şi indiferenţa corpului electoral. Doar o opinie publică sensibilizată la problemele politice făcută de către presă şi partidele moderne putea să îl facă să dispară. Semnele unei asemenea evoluţii au apărut la începutul secolului al XX-lea, când nu se mai putea recurge decât la soluţii grosiere pentru a truca alegerile: blocarea urnelor şi corupţie; faptul că un cacic putea să ofere bani în schimbul unui vot favorabil dovedeşte că sistemul începea să se înrădăcineze. Tot în acel timp, în 1901, intelectualii de

la Ateneul din Madrid îşi puneau întrebări şi dezbăteau public problema: oligarhie sau cacichism. Lucrurile erau pe cale să se schimbe, şi două fenomene — care aveau legătură între ele —, au contribuit la acest lucru: pe de-o parte, înfrângerea Cubei şi dificultăţile întâmpinate în încercarea de a pătrunde în Maroc, pe de altă parte, restructurarea partidelor din opoziţie.

De când pierduse, în 1825, posesiunile din continentul american, Spania nu păstrase decât câteva colonii dispersate pe glob: în Africa, insulele din Golful Guineii, dintre care cea mai importantă era Fernando Poo, şi teritoriile suveranului — Ceuta şi Melilla — din Maroc; în Asia insulele Filipine, Caroline şi Mariane; în Caraibe, Cuba şi Puerto Rico. Tocmai din partea Cubei veneau şi dificultăţile. La mijlocul secolului al XIX-lea, insula număra în jur de un milion şi jumătate de locuitori, iar aproape jumătate dintre ei erau sclavi ce lucrau pe plantaţii. Structura economică a Cubei se reducea la două trăsături: marile domenii şi monocultura trestiei de zahăr. În septembrie 1868, sclavii şi albii săraci s-au revoltat pentru a reclama abolirea sclaviei şi un anumit grad de autonomie, revendicarea lor fiind exprimată în sloganul: „Trăiască Cuba liberală şi spaniolă!" Din 1837, în fond, insula nu mai era reprezentată în *Cortes*-uri, căci Constituţia prevedea că provinciile de dincolo de ocean aveau să se supună pe mai departe unui regim special. Faţă de Constituţia de la Cádiz, ce considera că „spaniolii din cele două emisfere" făceau parte din naţiune, însemna un regres. Sclavia a fost abolită în 1870, dar neînţelegerea guvernelor care s-au succedat în metropolă între 1868 şi 1875 i-au determinat pe rebeli să dorească independenţa. Conservatorii nu vroiau nici abolirea sclavajului — ceea ce pentru ei însemna ruinarea Cubei şi o violare a dreptului de proprietate — nici abolirea autonomiei în care vedeau preludiul independenţei şi o atingere adusă unităţii patriei. După Restauraţie, Cánovas a reintrodus reprezentarea Cubei în *Cortes*-uri şi a trimis către insulă trupele disponibilizate după victoria asupra carliştilor. În noiembrie 1876, generalul Martínez Campos a debarcat cu 25 000 de soldaţi, iar în anul următor au sosit alte întăriri. Martínez Campos şi-a dat seama că situaţia era fără ieşire şi a negociat cu rebelii; a fost aşa-numita pace de la Zanjón (1878), ce prevedea o amnistiere şi eliberarea sclavilor, însă acest compromis — în fond ambiguu — nu îi satisfăcea pe coloniali. În 1881, José Martí a fondat partidul revoluţionar cubanez şi a reluat lupta, de această dată pentru independenţă. Gherila endemică — micul război, *guerra chiquita* — a făcut loc, în 1895, unei insurecţii mult mai serioase. Pentru a-i face faţă, Spania a numit succesiv trei comandanţi generali ce aveau la dispoziţie resurse considerabile: Martínez Campos, Weyler şi Ramón Blanco. Primul nu a rămas decât câteva luni în

Cuba, suficient de mult pentru a conştientiza că orice soluţie militară era imposibilă. Cei aproape 200 000 de soldaţi au primit sarcina de a-i răpune pe rebeli. Prost echipaţi şi prost hrăniţi, acestor soldaţi le-a fost destul de greu să se adapteze climatului şi cu insidioasa gherilă. Pierderile au fost enorme: 96 000 de morţi, majoritatea victime ale dizenteriei, malariei şi febrei galbene. Şeful partidului liberal, Sagasta, era neliniştit: „După ce am trimis în Cuba 200 000 de oameni, după ce s-a vărsat atâta sânge, noi nu stăpânim decât terenul pe care se află soldaţii." Martínez Campos a cerut să fie eliberat din funcţie, iar succesorul lui, Weyler, a crezut că îşi impresionează adversarul prin metode care stârneau dezaprobarea opiniei internaţionale: a adunat laolaltă populaţia de la ţară pentru a izola combatanţii şi pentru a-i reduce la tăcere. Inutil. Sagasta, care acum se afla la putere, l-a înlocuit cu Blanco şi a pregătit şi un statut de autonomie internă pentru Cuba şi pentru Puerto Rico, însă era deja prea târziu, cu atât mai mult cu cât se declanşase o insurecţie similară şi în Filipine.

Cuba şi Filipine erau cele două sectoare ce au interesat cel mai mult Statele Unite ale Americii, care se afirmau din ce în ce mai mult drept una dintre marile puteri ale lumii. Trecuse deja mult timp — de la descoperirea arhipelagului sub Filip al II-lea — de când misionarii iezuiţi avertizaseră asupra importanţei strategice a Filipinelor. Cine deţinea Filipinele, spunea unul dintre ei, deţinea nordul Pacificului, de unde puteau fi supravegheate China, Japonia, şi chiar Atlanticul. Cât despre Cuba, Statele Unite nu aşteptau decât ocazia potrivită pentru a o cuceri. După cum presimţise şi contele Aranda după independenţa celor treisprezece colonii engleze, noua naţiune a căutat să se extindă rapid către sud. În 1848, a anexat jumătate din Mexic şi ţintea deja către Caraibe, mai exact către Cuba, unde unii rezidenţi aveau mari interese. În mai multe rânduri — în 1848, în 1851, în 1856... —, conducătorii americani au făcut oferte de a cumpăra insula, propunere pe care guvernarea spaniolă a respins-o cu indignare. Războiul de Secesiune a obligat Statele Unite să-şi abată atenţia de la Cuba, dar nu au renunţat la proiectul lor. Separatiştii au găsit sprijin pe continent, unde presa le era favorabilă. Campania de presă împotriva atrocităţilor comise de trupele generalului Weyler a pregătit opinia publică pentru o intervenţie directă. În aprilie 1896, Statele Unite au propus să negocieze cu Spania, care a refuzat, respingând din nou orice ofertă de cumpărare. La începutul anului 1898, Statele Unite au mers şi mai departe; profitând de un incident — atacul unui jurnal secesionist —, un crucişător, *Maine*, a fost distrus de o explozie în portul La Havana, la 15 februarie, iar Statele Unite au exploatat incidentul şi, la 23 aprilie, au cerut despăgubiri pentru stricăciunile crucişătorului şi angajamentul din partea Spaniei de a

renunţa la Cuba şi de a-şi repatria trupele. A fost de fapt un ultimatum, iar războiul a izbucnit câteva zile mai târziu. Pe când flota americană era dotată cu nave moderne, Spania nu-i putea sta împotrivă decât cu nişte corăbii vechi şi cu trupe epuizate, însă generalii spanioli nu aveau decât dispreţ faţă de o naţiune fără tradiţii militare. Discursul rostit de generalul Augustin în Filipine, pe 23 august 1898, dovedeşte această stare de spirit şi necunoaşterea realităţii: „Războiul va fi scurt şi decisiv... Spania va învinge în această nouă încercare, umilindu-i şi reducându-i la tăcere pe aventurierii acestor state fără coeziune şi fără istorie, care nu ştiu să ofere umanităţii alt exemplu decât al trădărilor ruşinoase. [..] O escadrilă ale cărei echipaje sunt formate din amatori fără instrucţie şi fără disciplină este gata să atace arhipelagul." În fond, această escadrilă a plecat din Hong Kong şi, la 1 mai, a scufundat flota spaniolă a Filipinelor. În acest timp, o altă escadrilă americană lua poziţie în portul Santiago de Cuba. Amiralul spaniol Cervera, încercuit în port, a primit ordin să forţeze blocada, însă corăbiile lui au fost imediat scufundate (3 iulie 1898). La sfârşitul lunii iulie, americanii ocupau Puerto Rico, iar Spania s-a văzut obligată să negocieze în unele din cele mai proaste condiţii. Prin Tratatul de la Paris, semnat la 10 decembrie 1898, ceda în favoarea Statelor Unite Filipinele, insula Guam şi Puerto Rico, contra unei despăgubiri de 20 000 000 de dolari, şi recunoştea independenţa Cubei. După tratat, teritoriile ce nu fuseseră atribuite expres Statelor Unite au continuat să respecte suveranitatea spaniolă; era vorba de trei arhipelaguri din Pacific. Mariane (exceptând Guam, deja cedat Statelor Unite), Caroline şi Palaos. Germania era interesată de ele, iar Spania i le-a vândut pentru 20 000 000 de mărci, la 30 februarie 1898. Nu mai rămăsese nimic din imensul imperiu colonial spaniol.

În istoriografia spaniolă, anul 1898 a fost anul Dezastrului prin excelenţă. Spaniolii aveau sentimentul că au fost umiliţi şi înşelaţi, considerând că nişte oameni politici iresponsabili angajaseră ţara într-un război dinainte pierdut. O parte a presei a ascuns adevărul şi a întreţinut iluziile cu privire la rezolvarea conflictului. Vom reveni asupra dezbaterilor angajate atunci pe tema Spaniei şi a locului ei în lume. Să reţinem doar, pentru moment, una dintre consecinţele imediate ale înfrângerii: dezvoltarea antimilitarismului. Antimilitarismul a avut origini îndepărtate, începând, poate, cu reformele din secolul al XVIII-lea, când s-a decis ca armata să fie recrutată prin tragere la sorţi — *quintas*. Sistemul era odios şi nedrept pentru clasele de rând. Tragerea la sorţi stabilea contingentul care, anual, era chemat sub drapel, iar când se trăgea nefericitul număr existau trei posibilităţi de a fi scutit: fie achitând o sumă forfetară care, între 1909 şi 1914, varia între 1 500 şi 2 000 de pesetas, fie plătind un înlocuitor, fie prin

reformarea pe motive de sănătate, ca de exemplu când respectivul cântărea sub 50 de kilograme. Unii nu au ezitat să recurgă la cure de slăbire pentru a rămâne sub norme; în 1912, 27% dintre recruţi au fost reformaţi[502].

Principiul răscumpărării a trezit indignarea celor ce nu aveau mijloace să achite suma necesară, sau care erau obligaţi să plece în locul altuia pentru a asigura veniturile familiei fără resurse. Exploataţi, multă vreme excluşi din viaţa politică de censul electoral, săracii erau singurii ce plăteau impozit de sânge. Pe parcursul întregului secol al XIX-lea, suprimarea *quintas* a fost una dintre revendicările principale ale poporului de rând, dar nici o guvernare nu s-a decis să-i facă dreptate. Operaţiunile din Cuba au demonstrat exasperarea maselor. Cei care îndemnau la război în numele patriotismului şi al onoarei naţionale ştiau că fiii lor n-aveau să plece niciodată la luptă. Doar săracii au murit cu zecile de mii în campaniile din Cuba. Fără o pregătire militară adevărată şi fără echipamentul potrivit, recruţii au trebuit să înfrunte adversari greu de învins, iar când erau răniţi sau se îmbolnăveau, armata nu era în măsură să-i îngrijească, lipsită fiind un serviciu sanitar eficient. Dezastrul a consolidat antimilitarismul tradiţional al păturilor populare, sentiment ce se extindea din ce în ce mai mult şi în rândurile clasei mijlocii, sensibilă la nedreptatea *quintas* şi nemulţumite de fanfaronada unor ofiţeri, ca şi de risipa pe care o implica o armată prost pregătită pentru misiunile sale. O importantă parte a bugetului militar era absorbită de remunerarea cadrelor în exces în detrimentul armamentului, al echipamentelor şi al serviciilor anexe, precum intendenţa şi serviciul de sănătate. După 1898, armata spaniolă număra 500 generali, 578 de colonei şi 23 000 de ofiţeri subalterni. În anii următori, cifrele s-au schimbat, dar a continuat să existe un dezechilibru între cadre şi trupe: în 1912 erau 12 000 de ofiţeri activi la 100 000 de soldaţi, în 1923 erau 25 000 de ofiţeri la 200 000 de soldaţi.

La rândul lor, mulţi dintre ofiţeri îi puneau în cauză pe oamenii politici, acuzându-i că au antrenat armata într-o aventură fără a-i oferi mijloacele de a-şi îndeplini misiunea, şi se considerau trădaţi de guvernele incompetente ce nu-i fereau de campaniile presei de dreapta. În 1895 (martie), nişte tineri ofiţeri au luat cu asalt redacţia celor două jurnale din Madrid, fără ca guvernatorul general să considere că e cazul să reacţioneze, ceea ce a condus la demisia lui Sagasta. Astfel de evenimente s-au repetat în 1898. Cel mai grav dintre ele a fost jefuirea, la Barcelona, în 1905, a sediului săptămânalului satiric *Cu-Cut*[503]. Armata avea din ce în ce mai mult tendinţa de a se concentra asupra ei. Înaltele autorităţi ale statului o menajau. În ziua încoronării sale, la 17 mai 1902, Alfons al XIII-lea, comandant suprem al armatei, spunea: „Fericit e acel suveran care

vede în voi sprijinul ordinii sociale, liantul cel mai sigur al păcii publice, apărătorul cel mai hotărât al instituţiilor, baza cea mai solidă a bunăstării şi a fericirii patriei." Era o invitaţie pentru armată de a pune apărarea regimului şi menţinerea ordinii înainte de orice alt considerent, şi era şi confirmarea faptului că avea dreptul la o atenţie deosebită. Din ce în ce mai des, armata încredinţa sarcini poliţiei, ca de exemplu aceea de a sparge grevele. Aşa-numita Lege a Jurisdicţiilor Speciale, din 1906, conferea un privilegiu uriaş armatei: în cazul unor atacuri împotriva ţării, regele şi armata constituiau, din acel moment, tribunale militare, şi nu de drept comun. La antimilitarismul unei părţi a opiniei se răspundea acum cu o reacţie de castă: armata se considera depozitara patriotismului şi onoarei naţionale şi, de asemenea, ca o garantă a ordinii sociale, rupându-se de o tradiţie ce data din Războiul de Independenţă. Pe parcursul celei mai mari părţi a secolului al XIX-lea, militarii au făcut cauză comună cu naţiunea. Fie că erau liberali, progresişti sau moderaţi, ei apărau aceleaşi idei politice ca şi civilii şi nu ofereau senzaţia că formează un grup la periferia societăţii. Lovitura de stat a generalului Pavía, în decembrie 1874, a fost ceva neobişnuit: pentru prima dată, armata îi înlăturase pe deputaţii incapabili, după opinia ei, să pună capăt dezordinii. Înfrângerea din Cuba a grăbit această evoluţie. În aceste condiţii, politica marocană de guvernare nu putea decât să adâncească ruptura dintre armată şi naţiune.

Trei elemente au lucrat în favoarea unei politici active a Marocului: tradiţia, ambiţia de a face din Spania, din nou, o putere colonială, şi grija de a compensa umilinţa Cubei. Să trecem rapid la cel de-al treilea dintre aceste elemente. Armata a văzut în cucerirea regiunii Rif ocazia de a recâştiga o parte a prestigiului său, dar guvernul s-a hotărât să intervină în Maroc nu doar pentru a-i face plăcere. Intenţiile Spaniei în Africa datau dinainte de 1898. Se manifestaseră pentru prima dată în 1860, când Spania a încercat să-şi extindă autoritatea pornind de la reşedinţele suveranităţii — *presidios* — din Ceuta şi Melilla, crezând că reînnoadă, astfel, legătura cu o tradiţie atestată din secolul al XVI-lea, când regele Aragónului şi cardinalul Cisneros doreau să continue, de cealaltă parte a strâmtorii Gibraltar, lupta seculară împotriva maurilor. Atunci, în 1509, Oranul devenise un oraş spaniol, şi avea să rămână aşa aproape până la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Sub Carol Quintul şi sub Filip al II-lea, Spania nu renunţase la Africa de Nord, dar avea alte preocupări — Europa, America — ce o împiedicau să se angajeze pe deplin în această direcţie. Aceeaşi tradiţie doreau s-o reia unii, la sfârşitul secolului al XIX-lea. Pierderea imperiului Americii a fost o incitare la restabilirea legăturii cu orientarea geopolitică abandonată mai

demult. Eseul lui Angel Ganivet, *Idearium espagnol,* publicat în 1897, nu a fost, desigur, opera unui mare gânditor, ci mai degrabă o mărturie. Ganivet a scris în Granada, într-un oraş marcat de cultura arabă în care apărea, de mai mulţi ani revista *Steaua Occidentului,* cu articole redactate în spaniolă şi arabă. Resuscitarea arabismului a atras atenţia asupra unui aspect al trecutului; Spania nu se putea dezinteresa de Maroc, care-i era o prelungire firească atât din punct de vedere geografic, cât şi din punctul de vedere al civilizaţiei: de-o parte şi de alta a strâmtorii Gibraltar, odinioară, existase o istorie comună (turnul Hassan din Rabat semăna foarte bine cu Giralda din Sevilla)... Toate aceste amintiri — oare ar fi mai potrivit nostalgii? — au fost consemnate de Ganivet în 1897, când sugera Spaniei să-şi reîndrepte privirile către sud.

De o cu totul altă natură au fost preocupările societăţilor geografice fondate una în 1876, cealaltă — Societatea Spaniolă a Africaniştilor şi Colonialiştilor — în 1883, reunind savanţi interesaţi de expediţii şi explorări şi oameni de afaceri dornici să exploateze bogăţiile continentului. Nu s-a aşteptat până la înfrângerea din 1898 pentru a reîncepe politica activă în acest domeniu. Joaquín Costa reprezenta cel de-al doilea curent. Congresul din Berlin (1885) a fost momentul în care marile puteri aveau şansa să-şi împartă continentul african. Noi vedem astăzi în el un puseu de imperialism, dar la momentul respectiv se considera că expansiunea colonială îşi avea nobleţea ei şi că era un mijloc de a civiliza popoare considerate inferioare. Costa împărtăşea acest punct de vedere[504]. El considera că Spania, dacă vroia să rămână o mare naţiune, avea datoria de a participa la colonizare. Costa părea chiar obsedat de o dilemă: o naţiune nu poate fi decât dominată sau dominatoare, colonizată sau colonizatoare. Dacă Spania doreşte să redevină o putere de care să se ţină seama, ea trebuia să ducă o politică activă, în special în domeniul colonial pentru că, în caz contrar, avea să aibă aceeaşi soartă ca şi Africa, trecând sub tutela străinătăţii. Anglia, spre exemplu, nu aştepta decât momentul favorabil pentru a-şi extinde dominaţia asupra Peninsulei Iberice. La 4 mai 1898, într-un discurs pe care presa l-a reprodus aproape în totalitate, prim-ministrul englez, lordul Salisbury, împărţea popoarele lumii în naţiuni pline de vitalitate — *living nations* — şi naţiuni muribunde — *dying nations* — precizând că primele aveau vocaţia de a le domina pe celelalte. *Times* menţiona că Spania nu era vizată şi că erau motive ca acest darvinism politic să fie neliniştitor. Rafael Altamira a replicat: puterea materială nu era singurul factor ce permitea a măsura gradul de civilizaţie al unui popor[505]. Spania avea de ales, urma Costa: africanizare sau europenizare; dacă dorea să se sustragă primei soluţii, dacă dorea să devină

o naţiune europeană pe deplin, trebuia să se extindă în Africa. Acesta a fost şi sensul campaniei duse de Costa, începând din 1882, în conferinţe, congrese, articole de presă, toate fără vreun sprijin oficial.

Nici guvernele, nici opinia publică, nu erau pasionate, în fond, de astfel de dezbateri. Spania a lăsat să-i scape numeroase ocazii. În 1880, la Madrid, s-a ţinut o conferinţă internaţională consacrată Marocului, dar Spania nu a tras nici un folos. Rivalităţile dintre marile puteri aveau să-i ofere şansa de a participa la împărţirea prăzii coloniale. Încă de mai mulţi ani, Franţa şi Anglia duceau în Africa o politică ambiţioasă. Prima a încercat să stabilească legături între posesiunile Africii Occidentale şi Marea Roşie — Djibouti —; cea de-a doua urmărea să creeze o axă britanică de la Cairo la Cap. Confruntarea dintre cele două imperialisme s-a produs la Fachoda, în 1898. Franţa a cedat şi a evacuat Fachoda, plănuind să-şi prelungească până în Maroc dominaţia pe care o exercita deja în Tunisia şi Algeria. I-a propus Spaniei să participe la operaţiune, ocupând teren la sud, Rio de Oro, ceea ce Spania a şi acceptat pentru că, astfel, avea şansa să apere mai bine Canarele, iar la nord primind o zonă vastă din care făcea parte şi Fès, ceea ce guvernarea Silvela a refuzat de teamă să nu nemulţumească Anglia. Spania şi Anglia s-au înţeles, în 1904: Anglia urma să aibă mână liberă în Egipt, Franţa în Maroc, dar Anglia a dorit să păstreze dominaţia asupra celor două porturi de la Mediterana, Suezul şi Gibraltarul. Pentru a împiedica Franţa să se instaleze în faţa Gibraltarului, cele două puteri au decis să ofere Spaniei o zonă îndepărtată din Ceuta şi Melilla, excluzând Tangerul, care rămânea un oraş internaţional. Spania nu a fost consultată, dar a luat ce i s-a oferit şi care anticipa ceea ce avea să-i ofere Franţa în 1902 (acordurile de la Cartagena, 1907). În 1912, au fost confirmate aceste hotărâri; Marocul devenea un protectorat împărţit — inechitabil — între Franţa şi Spania. Cea din urmă nu a ezitat să ocupe o serie de centre, să exploateze minele, să construiască linii de cale ferată. În 1909, un incident local, printre multe altele, a degenerat într-un conflict derulat în masivul Gurugu, în apropiere de Melilla. Neliniştiţi, cei din guvernul Maura a decis să-i cheme pe rezervişti şi să-i trimită în Maroc, ca întăriri. Au întâmpinat, imediat, proteste vehemente, căci războiul nu era văzut cu ochi buni. Amintirile evenimentelor din Cuba, încă proaspete, au cântărit greu pentru mulţi spanioli, care se temeau de o nouă aventură colonială, de masacre, de sacrificii inutile[506]. Socialiştii au chemat poporul la manifestaţie şi, ca urmare soldaţii s-au răzvrătit la Madrid şi la Barcelona, refuzând să se îmbarce, iar muncitorii au intrat în grevă şi în mai multe oraşe s-au ridicat baricade. Situaţia a luat o turnură violentă la Barcelona, iar revolta a fost însoţită de o izbucnire de anticlericalism; peste 80

de stabilimente confesionale — biserici, mănăstiri, şcoli — au fost distruse şi incendiate. Armata a înfrânt revolta cunoscută sub numele de Săptămâna Tragică. Totul s-a terminat la 31 iulie, dar represiunea s-a prelungit timp de mai multe săptămâni şi s-au făcut sute de arestări şi de execuţii capitale. Cea mai cunoscută dintre victime a fost anarhistul catalan Francisco Ferrer, care nici nu a fost, probabil, prea implicat în evenimente, dar care, încă de câţiva ani, îşi atrăsese ura burgheziei catalane ce vedea în el un reprezentant al anarhismului militant şi al subversiunii. Tocmai de aceea s-a şi făcut din procesul lui, început la 9 octombrie, un proces al mişcării revoluţionare din iulie[507]. Pretutindeni în Europa, la Madrid, la Barcelona, la Paris, Londra, Roma etc., s-au organizat manifestaţii şi s-au înaintat petiţii. Anatole France, Victor Basch, Lévy-Bruhl, Durkheim, Salomon Reinach, Painlevé au figurat printre semnatari. Guvernarea Maura a refuzat să cedeze. Condamnat la moarte, Ferrer a fost executat la 13 octombrie. Vestea a intensificat manifestaţiile şi protestele din întreaga Europă. Abandonat de ceilalţi, Maura a fost obligat să părăsească guvernarea.

Înfrângerea din 1898 a determinat o parte a opiniei publice, până atunci indiferente, să-şi pună întrebări despre politica dusă din 1875. Manifestaţiile care au precedat şi urmat Săptămâna Tragică din Barcelona au arătat că stânga era capabilă să atragă mulţimile. Acestea au fost semnele cele mai vizibile ale unei evoluţii despre care vorbeau şi reluarea mişcării muncitoreşti — asupra căreia vom reveni — şi afirmarea curentului republican. Republicanii au avut nevoie de timp pentru a ieşi din izolarea lor. Cantonalismul din 1873 a avut, în Spania, efecte comparabile cu ale Comunei din Paris, în Franţa. Nu a provocat doar reacţia militarilor — asaltul în forţă al lui Pavia şi dictatura generalului Serrano, în 1874 — ci a pregătit spiritele pentru restauraţia Bourbonilor; în plus, a discreditat pentru câtăva vreme chiar ideea de republică, care devenise sinonimă cu anarhia. Republicanii erau scindaţi între revoluţionari — federaliştii lui Pi y Margall —, nostalgicii faţă de *pronunciamientos* — Ruiz Zorrilla — şi partizanii unei acţiuni legale — Salmerón. Marginalizaţi de sistemul politic al Restauraţiei, care accepta doar partidele dinastice, erau reduşi la mici grupuri fără influenţă asupra realităţii. Unii dintre ei, precum Castelar, sfârşiseră prin a se alătura regimului şi partidului liberal. Legea libertăţii presei şi cea a liberei asocieri le-au permis oponenţilor să se exprime liber, iar introducerea sufragiului universal a oferit republicanilor speranţa recuceririi unei părţi din terenul pierdut. În fapt, în ciuda divizării lor, ei câştigau teren în marile oraşe în care cacicii nu puteau falsifica alegerile dar, cel mai adesea era vorba de un vot de protest ce nu însemna în mod obligatoriu şi aderarea la tezele republicane.

Organizaţiile muncitoreşti se deziceau de republicanii pe care-i percepeau ca pe nişte burghezi, considerând că proletarii trebuiau să se lupte pentru a schimba societatea, şi nu forma regimului.

Totuşi, către sfârşitul secolului, republicanii au început să-i atragă de partea lor pe mulţi dintre cei care, făcând parte din rândurile clasei mijlocii şi a intelectualilor, îşi întorseseră faţa de la partidele guvernamentale incapabile să rezolve problemele de fond şi să modernizeze Spania. Monarhia era identificată cu o ordine socială şi politică coruptă şi ineficace. Republica redevenea o promisiune de reînnoire. Sub direcţiunea lui Salmerón s-a format o uniune republicană ce conta pe renumele unor personalităţi precum Azcárate, Costa, Giner de los Ríos... În 1903, această coaliţie a reuşit să-şi aleagă 34 de deputaţi şi a obţinut majoritatea în mai multe oraşe: Madrid, Barcelona, Valencia... Polemicile ce au urmat înfrângerii din 1898 şi legii din 1907 ce plasa atacurile armate sub tutela tribunalelor militare au consolidat statutul republicanilor de purtători de cuvânt ai unei opoziţii ferme şi respectabile. În 1907, marele romancier Pérez Galdós a fost ales deputat republican de Madrid. Săptămâna Tragică de la Barcelona şi represiunea i-au neliniştit pe socialişti, care şi-au schimbat tactica, acceptând alianţa cu republicanii. La alegerile generale din 1910, blocul format de republicani şi de socialişti şi-a impus 40 de deputaţi, printre care se afla şi Pablo Iglesias, conducătorul partidului socialist; era prima dată când un socialist intra în Parlament. Această avansare a republicanilor nu a fost una lipsită de echivocuri. În parte, s-a datorat succeselor partidului liberal al lui Alexandre Lerroux ce reuşise, la Barcelona şi în Valencia, să adune mii de alegători la îndemnul unor cuvinte de ordine destul de ambigue. Anticlericalismul sumar şi frazeologia lor extremistă aţâţau clasele populare. „În mănăstiri se comit asasinate, iar singurul mod de a evita aşa ceva este să le dăm foc"; „a arde mănăstirile este un semn de bărbăţie"... Cel numit „Împăratul Paralelei[508]" şi-a început tocmai în acele momente cariera demagogică. Şi astăzi ne punem întrebări cu privire la secretul acestei reuşite. Să fi fost Leroux un provocator, plătit şi susţinut de guvernul aflat la putere pentru a-i scoate pe muncitori de sub influenţa ideilor anarhice şi pentru a-i devia pe micii burghezi de la mişcarea naţionalistă catalană? Sigur este că Lerroux a pervertit o parte a electoratului republican. „Tinerii barbari" — expresia îi aparţine lui Lerroux — ardeau mănăstiri şi biserici, dar se fereau să atace cazărmi, bănci, uzine... Astfel de violenţe înspăimântau clasele mijlocii şi le ridicau împotriva ideilor republicane, dar fără a modifica ordinea socială.

La sfârşitul secolului al XIX-lea, opinia publică a evoluat, dar s-a reînnoit şi personalul politic. Cánovas de Castillo a fost asasinat la 8 august 1897, iar Sagasta a murit în 1903. Sistemul nu se putea prelungi decât cu greu după dispariţia oamenilor care-l concepuseră. După ei, conservatorii şi liberalii erau cei care aveau în rândurile lor personalităţi puternice, dar nici una care să se impună într-o manieră indiscutabilă. Silvela, Antonio Maura, Eduardo Dato, s-au succedat în fruntea partidului conservator; Segismundo Moret, Canalejas, contele de Romanones au condus partidul liberal. Dar nici unii nu au dispus de o autoritate similară celei a lui Cánovas sau Sagasta, ca urmare crizele ministeriale au fost din ce în ce mai numeroase; între 1902–1909, durata medie a unei guvernări nu a depăşit cinci luni. Maura, energic şi autoritar, a încercat să reînnoiască sistemul reformând municipalităţile, ceea ce a fost un eşec; el ar fi dorit să facă o revoluţie de sus — *la revolución desde arriba.* Modul în care a reprimat Săptămâna Tragică de la Barcelona, în 1909, i-a ridicat pe toţi împotriva lui: nici vorbă de Maura! — *¡Maura, no!* — strigau cei de stânga; liberalii s-au alăturat şi ei mişcării de respingere. Indignată de executarea lui Ferrer, s-a amestecat până şi opinia internaţională. Alfons al XIII-lea a tras concluzia şi l-a înlăturat pe Maura: „Nu se poate guverna împotriva voinţei a jumătate dintre spanioli şi a peste jumătate dintre europeni." Eliminarea lui Maura dovedea cât de greu era să te menţii la putere atunci când aveai împotrivă opinia publică. Liberalul Canalejas a sosit la guvernare în februarie 1910, convins fiind că erau necesare reforme urgente. Lui i se datorează introducerea duminicilor libere şi reducerea zilei de lucru. Urmărea să impună serviciul militar obligatoriu, eliminând posibilitatea de a găsi un înlocuitor plătit. A atacat şi Biserica, cerând ca ea să se supună prevederilor înţelegerii încheiate: congregaţiile religioase trebuiau să fie declarate, iar numărul lor limitat; orice instalare de noi congregaţii era interzisă pe timp de doi ani (aşa-zisa lege a „lacătului" — *ley del candado*). Dar Canalejas a fost asasinat la Madrid, la 12 decembrie 1912, înainte de a-şi fi putut dezvolta şi aplica programul. Cea mai originală tentativă de reînnoire a sistemului dinspre interior i-a aparţinut lui Melquíades Álvarez care a fondat, în 1912, partidul reformist. El însuşi era un republican, dar a acceptat regimul ca atare cu speranţa că-i va modifica regulile de funcţionare, că va introduce mai multă moralitate în jocul politic, şi că va rezolva problemele cele mai urgente. Noul partid i-a câştigat pe intelectuali, dar nu a reuşit să se impună ca o forţă politică. În realitate, sistemul pus la punct în 1876 a supravieţuit după dispariţia fondatorilor lui, Cánovas şi Sagasta, şi s-a spulberat abia în 1917: împotriva partidului liberal, pe atunci la putere, cea mai serioasă

opoziţie o făceau nu conservatorii, divizaţi, ci regionaliştii catalani, adică o mişcare politică ce modifica radical până şi structura Spaniei.

REGENERAREA SPANIEI

În 1898, Spania se afla într-o situaţie analogă cu cea a Franţei din 1870, cu o diferenţă, totuşi: nu manifesta ură faţă de învingător, nici dorinţa de răzbunare. Nu exista nimic asemănător regretelor stârnite de pierderea provinciilor Alsacia şi Lorrena. Pentru majoritatea spaniolilor, Cuba trezea doar nişte amintiri amare: mii de soldaţi morţi în lupte sau de boală[509]. Atenţia tuturor era întoarsă în altă direcţie. Înfrângerea şi umilirea din 1898 i-au făcut pe cei mai buni dintre spanioli să-şi pună întrebări despre destinul patriei lor: de ce şi cum se prăbuşise Spania într-atât? Ce trebuiau să facă pentru a deveni o naţiune mare, fără să renunţe la ea însăşi? Acestea erau întrebările ce-i măcinau pe autorii din aşa-numita „generaţie 1898", un grup de tineri scriitori legaţi prin aceeaşi nelinişte trezită la vederea declinului Spaniei, dar care, în rest, erau indiferenţi unul cu celălalt, aşadar departe de a forma o şcoală, sau măcar o tendinţă.

„Mă doare Spania" — *me duele España* —, scria Unamuno. Aceşti scriitori au conştientizat dureros că trăiau într-o ţară decadentă. Spania Restauraţiei îi dezgusta prin frivolitate, vulgaritate, moralitate. Totul era alterat, de la mistificarea acelui *turno* democratic — pseudoalternanţa la putere a două partide dinastice — şi până la mediocritatea artei şi a literaturii, trecând prin devalorizarea elitelor. Unele dintre aceste critici nu erau noi. Satira fiului către tată — *el señorito* — a lui Antonio Machado, amintea de cea a lui Codalso şi Jovellanos despre nobilimea secolului al XVIII-lea, sau de atacurile lui Larra, din 1830, împotriva capetelor arse — *calaveras.* Autorii din 1898 erau şocaţi de imaginea pe care Spania oficială şi-o făcuse despre sine: era devotată gloriei trecutului, unui pitoresc de prost-gust — taurii, *flamenco...*, dar se resemnase în mizerie, în corupţie şi în decădere.

Însufleţiţi de un patriotism pe care-l opuneau şovinismului politicienilor, oamenii generaţiei '98 au vrut să refacă dintr-o unică mişcare trupul şi sufletul Spaniei, iar pentru asta trebuiau s-o redescopere până în străfunduri. Mergând către interior — *Adentro,* este titlul unui eseu al lui Unamuno. Generaţia '98 a fost sensibilă în special la istorie, la contrastul dintre gloria trecutului şi nefericirile prezentului — „Castilia mizerabilă, ieri dominatoare" a lui Antonio Machado. Istoria nu a fost decât unul dintre aspectele acestei

redescoperiri a valorilor naţionale din partea unor autori care, cu toţii, au avut gustul analizei şi al meditaţiei. Unamuno a împins cel mai departe această muncă, în cele cinci eseuri pe care le-a publicat în 1895 sub titlul „Despre noţiunea de «casticismo»" — *En torno al casticismo* —, pe care Marcel Bataillon a tradus-o în 1925 prin *L'Essence de L'Espagne.* Unamuno a căutat această esenţă în Castilia, ceea ce-a constituit un punct comun la autorii generaţiei 1898. Cei din provincie considerau cu toţii că această Castilia fusese creuzetul Spaniei. Ca reacţie la voga pe care o cunoştea Andaluzia, vogă care data de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, ei s-au întors către Castilia pentru a căuta exemple de măreţie şi motive de speranţă. Au reabilitat peisajul auster al înaltelor platouri castiliene ce păreau a predispune la contemplaţie mistică şi la aspiraţie către absolut. Acesta a fost conţinutul celui de-al doilea eseu a lui Unamuno, al cărţii lui Azorín, *Castilla,* al culegerii de poeme a lui Antonio Machado, *Campos de Castilla.* Toate făceau o cercetare lipsită de complezenţă din care nu lipseau tarele şi sărăcia ţinutului; cu atât mai mare era contrastul dintre măreţia trecutului şi tristele realităţi ale prezentului.

Autorii generaţiei '98 nu erau nişte esteţi. „Căutau adevărul, nu frumuseţea" (Pedro Salinas), dar, în calitate de literaţi, condamnau producţiile artistice ale secolului al XIX-lea pe cale de a se sfârşi. Vulgaritatea nu era o trăsătură specifică doar vieţii sociale, ci a domnit şi în literatură. Pentru ei poezia era prozaică, sentimentală şi grandilocventă, romanul abuza de studiul moravurilor, cantonându-se în naturalism, teatrul se rezuma la melodramă. Astfel de generalizări erau nedrepte. Trebuie reţinută grija cu care se încerca a se reda literaturii demnitatea compromisă de poeţii slabi ai Restauraţiei, cu mici excepţii — ca exemplu Bécquer. Astfel de autori erau mai puţin sensibili la frumuseţea formală cât la adevărul sentimentelor şi al ideilor. În literatură, ca şi în viaţă, iubeau autenticitatea şi detestau strălucirile calpe. Figurau printre cei mai mari scriitori din literatura spaniolă ce au contribuit la reînnoire şi au fost primii din acea vârstă de argint — *la Edad de plata* — a literaturii spaniole a secolului XX. Analiza pe care au făcut-o situaţiei spaniole este, poate, partea cea mai caducă a operei lor, prezentând lacune uimitoare. Autorii noştri şi-au fondat reflexiile pe valorile castiliene; după opiniile lor, Castilia se aflase la originile Spaniei. Această luare de poziţie a uimit deoarece s-a produs în momentul în care mişcările regionaliste erau pe cale să schimbe pretenţiile Castiliei de a vorbi în numele întregii Spanii. Generaţia 1898 nu a văzut nimic în această evoluţie, căci pentru ea, valorile castiliene şi cele spaniole erau sinonime, ceea ce mulţi dintre castilieni începeau să conteste. Pe de altă parte,

dragostea pe care autorii o purtau poporului spaniol mitic îi împiedica să vadă realitatea proletariatului contemporan şi semnificaţia schimbărilor produse de industralizare. În fond, ei rămâneau nişte oameni ai secolului al XIX-lea. A fost adevărat, mai ales în cazul lui Unamuno, ceea ce explică unele dintre paradoxalele reacţii dintre 1900 şi 1936. Autorii generaţiei '98 visau să revigoreze Spania. Cuvântul — *regeneración* — şi ideea, erau la modă la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea.[510] Odată cu Manuel Tuñón de Lara, s-a vorbit despre existenţa a două atitudini. Mai întâi era dorinţa generală de a transforma şi moderniza Spania, aspiraţia generală de transformare şi modernizare a Spaniei, dar regenerarea desemna şi o formă de acţiune mai exactă, cea pe care o preconizau unele grupuri de presiune şi unii intelectuali ca reacţie împotriva crizei Spaniei. Cea de-a doua atitudine, ce se dorea una tehnică şi apolitică, a fost cea a lui Joaquín de Costa, care nu s-a putut limita doar la acest program de reforme, dar i-a fost cel mai strălucit reprezentant.

După ce a asistat la Expoziţia Universală de la Paris, din 1867, Costa a conştientizat întârzierea Spaniei. În toate domeniile, din punct de vedere intelectual, economic, social, politic, diplomatic, Spania a făcut o figură tristă în lume şi în Europa. Din 1814, ea nu a încetat să alunece către decadenţă. Revoluţia din 1868 nu a schimbat nimic. Restauraţia Bourbonilor, în 1875, a pus capăt speranţelor de renovare, totul rămânând ca şi mai înainte. Pierderea Cubei s-a înscris în acest proces, reamintindu-le spaniolilor că ţara lor nu mai era decât o putere de-a treia spiţă: „Nu mai avem armată, nici flotă, nici şcoală, nici libertăţi, nici tribunale, nici alegeri, nici igienă, nici viaţă civilizată, exceptând doar pe hârtie", nu însemna chiar finalul acestei decăderi. Spania, devenită acum bolnavul Europei, aştepta să treacă sub dominaţia străină, iar Costa se întreba dacă nu era victima unei fatalităţi, căci din secolul al XVI-lea ea trăia la marginea Europei: „Nu am găsit nici un domeniu, exceptând poate pictura, care să nu demaşte inferioritatea manifestă a poporului nostru faţă de restul Europei, asta atunci când nu e vorba despre o incapacitate clară şi radicală." Costa evoca atunci civilizaţiile dispărute, China, India, Persia, Egiptul, şi chestiunea decadenţei imperiilor. Ce se afla la originea unui astfel de destin, în cazul Spaniei? De ce nu a avut Spania oameni precum Sully, Richelieu, Mazarin, Colbert, Cromwell? Sufereau spaniolii de o incapacitate congenitală? Costa se referea la lucrările lui Ricardo Macías Picavea — *El problema nacional* — care acuza teocraţia, cezarismul, germanismul Habsburgilor, ce ar fi contaminat Spania... Apoi a revenit; nu, decandenţa nu era fatală, iar Spania nu era blestemată. Rămăsese o mare ţară cu idealul, spiritualitatea, cu nobleţea ei, şi trebuia să-şi revină: „Aşa cum Fichte credea în eternitatea

rasei germane, învinse de Napoleon, noi trebuie să credem încă în eternitatea rasei spaniole." Dar cum să faci aşa ceva?

Trebuia ca Spania să redevină o naţiune modernă, puternică şi respectată şi, pentru aceasta, se impunea să înveţe la şcoala Europei. Deci Costa se opunea africanizării, adică subdezvoltării, mizeriei, şi dependenţei; el cere europenizarea, adică modernizarea, progresul, şi o politică străină dinamică. Pe plan intern, asta presupunea ca spaniolii să primească de lucru şi să li se îmbunătăţească nivelul de trai. Până atunci, progresele făcute nu fuseseră profitabile decât pentru cei privilegiaţi; acum privirile trebuiau să se întoarcă şi către mulţime. Spania era o ţară agricolă, şi totul se sprijinea pe acest sector. Când a avut loc criza industriei catalane, cauza a constat, în mare parte, în dimensiunile reduse ale pieţei interne. Singurul mijloc de a ieşi din criză era creşterea puterii de cumpărare a ţăranilor, deci a producţiei agricole. Or, Spania era o ţară săracă, şi aproape jumătate dintre pământuri nu erau propice agriculturii. Pentru a îmbunătăţi şi a creşte producţia agricolă trebuia combătută ariditatea, exact ceea ce gândea şi Costa despre politica hidraulică, stabilind următoarea echivalenţă: politică hidraulică = politică agrară = politică economică. El sugera o dublare a producţiei prin naţionalizarea apelor destinate irigării şi printr-o politică a marilor lucrări: construirea barajelor şi a drumurilor, dezvoltarea creditului agricol, reformarea învăţământul. Spania secolului al XV-lea trebuia să treacă în secolul al XX-lea prin mijlocirea şcolii: „A crea cu mari cheltuieli, oricât ar costa operaţiunea [...], vastul sistem de operaţiuni şcolare pe care le-au făcut Germania şi Japonia, care sunt forţa şi orgoliul Statelor Unite şi care au redresat Franţa." O asemenea întreprindere presupunea un mare efort pentru învăţământul primar şi pentru şcolile tehnice, pentru şcolile normale, o reformă a învăţământului superior, dezvoltarea cercetării ştiinţifice, deplasări în străinătate pentru cercetători, etc., adică tot ceea ce Costa rezuma în sloganul „Şcoală şi bucătărie" (*Scuela y despensa*).

Întinerită, modernizată şi transformată astfel, Spania şi-ar fi putut relua poziţia, redevenind ceea ce fusese odinioară: o putere mondială, ducând o diplomaţie activă şi o politică colonizatoare. Realizarea acestor obiective necesita o revizuire a moravurilor politice şi o veritabilă revoluţie. Mai întâi, trebuiau îndepărtaţi cei care conduseseră Spania la dezastru, descalificându-se singuri; trebuiau să demisioneze. Nu mai trebuia repetată greşeala din 1814 şi să crezi că se putea face o altă politică cu vechii oameni; dimpotrivă, trebuia urmat exemplul Prusiei după bătălia de la Jena, şi al Franţei după Sedan, „când Napoleon al III-lea a fost trimis la plimbare". Nu era suficient să schimbi oamenii, ci şi

metodele. Destul cu discursurile, cu retorica, destul cu elanurile oratorice despre grandoarea Spaniei şi despre gloria naţională, destul cu Lepanto şi Numancia... Lucrurile trebuiau privite în faţă: Spania nu mai era ceea ce fusese, iar trecutul era mort. Aceasta era semnificaţia formulei: „Să răsucim de două ori cheia după cadavrul Cidului pentru ca acesta să nu mai urce pe cal." Costa condamna un secol de frazeologie găunoasă, un secol de politică vană ce ascundea vidul gândirii sub fastul cuvintelor. Nu vorbe, fapte, nu viziuni utopice, ci realizări pe măsura posibilităţilor ţării, respectând o minimă structură: şcoală pentru toţi, dreptate pentru toţi, serviciu militar pentru toţi, asistenţă pentru cei săraci, drumuri vicinale... Pentru ca acest program minimal să fie dus la bun sfârşit, Costa conta pe aportul claselor mijlocii, şi s-a sprijinit pe grupurile profesionale: Camera Agricolă a Aragónului Superior, Camera de Comerţ a Saragosei... Campania a culminat cu Adunarea Naţională a Producătorilor, ce s-a întrunit la Saragosa, în februarie 1899, apoi cu formarea unei Ligi Naţionale de Producători şi, în sfârşit, în ianuarie 1900, cu o Uniune Naţională. Mişcarea a trezit un mare entuziasm în ţinut, dar s-a stins rapid. Oamenii ce au însufleţit-o — Santiago Alba, Paraíso — au fost recuperaţi de către sistemul aflat la putere. Costa însuşi a fost ales deputat, în 1903, dar în Uniunea Republicană, nu ca membru al Uniunii Naţionale; de altfel, el a refuzat să participe la *Cortes*-uri.

Regenerarea în sens propriu a durat mai puţin de patru ani, din 1899 în 1903, şi a eşuat. De ce? Costa refuzase să se sprijine pe partidele politice şi pe ideologi, adresându-se alegătorilor peste capul conducătorilor, dar politica nu era improvizaţie, ci presupunea o tehnică ce, dacă era ignorată, conducea la eşec. Pe de altă parte, el propunea o serie de măsuri neutre din punct de vedere politic, după părerea lui, însă, precum observa şi Azaña mai târziu, nici o politică nu era neutră. Cum putea fi finanţat programul minim? De unde să iei creditele necesare? Cine decidea alegerea? Cu astfel de întrebări se reintra pe tărâmul politicii, tocmai ceea ce Costa vroia să evite. Azaña a adăugat un alt argument: poate că programul minim al lui Costa era rezonabil, dar nu avea nimic exaltant, şi era dificil să mobilizeze oamenii cu lozinci de genul: „Baraje sau moartea!" Costa era grăbit să-şi vadă reformele puse în aplicare. Pentru a învinge rezistenţa şi inerţia celor aflaţi la putere, propunea să se recurgă la o dictatură provizorie, la un chirurg cu mână de fier. Poate că se gândea la ceea ce făcuse Bismarck în Germania prin metode autoritare, cel puţin atâta vreme cât nu a avut o altă idee, respectiv să urmeze exemplul Japoniei care, în mai puţin de douăzeci şi cinci de ani, se transformase cu preţul unei modernizări forţate, inspirându-se din tehnicile din Occident. Acest exemplu nu a trecut neobservat

în Spania[511]. Oameni precum Ramón y Cajal sau Giner de los Ríos erau impresionaţi de progresele realizate atât de rapid[512]. Unamuno era mult mai rezervat: „Nu aştept nimic de la japonizarea Spaniei." El, care urmărise cu simpatie campania lui Costa în favoarea deschiderii Spaniei către Europa, a început să evolueze către poziţii critice faţă de programul de regenerare. În 1911, părea că vrea să întoarcă spatele Europei: poate că Spania nu era prea înzestrată pentru ştiinţe şi tehnică, dar spiritul ei o ghida către alte forme de civilizaţie; „să-i lăsăm pe europeni să inventeze" şi să ne mulţumim să tragem foloasele de pe urma descoperirilor lor; dacă trebuia să aleagă neapărat, Unamuno îl prefera lui Descartes pe Sfântul Ioan al Crucii[513]. Majoritatea intelectualilor spanioli evitau modernizarea forţată în maniera Japoniei. Costa, rezuma Ortega, a intuit obiectivul: regenerarea Spaniei, dar şi a mijloacelor necesare pentru a face acest lucru — europenizarea. Spania ridica o problemă a cărei soluţie se afla în Europa şi era important ca elitele să se formeze acolo. Acesta era obiectivul Ligii de Educaţie Politică, fondată de acelaşi Ortega în 1913, dar nu se putea conta numai pe oamenii politici, oricât de bine pregătiţi ar fi fost pentru misiunea lor, mai trebuia ridicat şi nivelul cultural al naţiunii, krausiştii din a doua generaţie se gândeau încă din 1875 la această transformare prin intermediul culturii, dar au întâmpinat rezistenţe din partea mediilor conservatoare ce-i acuzau că reneagă valorile esenţiale spaniole — în fruntea cărora figura catolicismul.

Una dintre primele măsuri luate imediat după Restauraţia Bourbonilor, în 1875, s-a referit la Universitate. Guvernul cerea noi profesori care să respecte în cursurile lor regimul şi dogma catolică. Unii — dintre cei mai străluciţi — refuzau să se supună la ceea ce ei considerau drept o atingere la libertatea de conştiinţă şi la libertatea ştiinţei. Erau excluşi. Unul dintre ei, Francisco Giner de los Ríos, a fost chiar încarcerat câtăva vreme. La ieşirea lui din închisoare, Giner a luat act despre constrângerile ce se doreau a fi impuse profesorilor şi, pentru a le prezerva libertăţile, a fondat Instituţia Liberă de învăţământ (29 octombrie 1876). Aşa a început una dintre tentativele cele mai originale şi cele mai fecunde pentru reformarea Spaniei de la interior prin intermediul unui efort răbdător de educaţie. Giner de Los Ríos (1839–1915) fusese cucerit încă de la sosirea lui în Madrid, în 1863, de învăţământul lui Sanz del Río şi de rigoarea intelectuală ce nu excludea — ba, dimpotrivă, postula — atenţia acordată problemelor spirituale[514] ce constituiau o virtute esenţială a toleranţei religioase. *Syllabus* îl îndepărtase de catolicism, fără a-l transforma într-un ateu, cu atât mai puţin anticlerical. Punea mai presus de orice respectul faţă de credinţele religioase şi, fiindcă statul nu impusese o dogmă oficială, Giner şi prietenii săi nu puteau să

mai rămână în universitatea pe care o concepuseră miniştrii Restauraţiei. Problema nu era doar a Spaniei ci, aproape în aceiaşi termeni, se pusese şi în Germania, odată cu *Kulturkampf*, şi în Franţa, odată cu legile lui Jules Ferry cu privire la şcoala publică. Trebuia asigurată neutralitatea învăţământului, eliberându-l de influenţa considerată excesivă a Bisericii Catolice, dar, spre deosebire de Franţa, în Spania iniţiativa venea de la sectorul privat şi se lovea de stat. Aici, învăţământul liber era cel laic. Articolul 15 din statutul Instituţiei Libere de învăţământ era explicit: „Instituţia este complet străină de orice spirit şi de orice interes al comunităţii religioase, al vreunei şcoli filosofice, sau al vreunui partid politic, consacrând, în principiu, doar libertatea şi inviolabilitatea ştiinţei şi independenţa ce decurge din ele în domeniul cercetării sau al expunerii rezultatelor faţă de orice altă autoritate decât conştiinţa profesorului, singurul responsabil de disciplina lui."

Giner de Los Ríos s-a întors la catedra lui, în 1881, dar Instituţia pe care a fondat-o a continuat sub conducerea lui şi cea a lui Manuel B. Cossio şi apărea ca o creaţie originală, atât prin conţinutul procesului de învăţământ, cât şi prin metodele pedagogice. Giner se inspirase din experienţele străine, în special de la colegiile britanice. Instituţia încerca să formeze capete mai degrabă bine făcute, decât bine umplute[515]. A introdus în Spania şcolile mixte, învăţământul artistic, practicarea sportului, excursiile, coloniile de vacanţă... Înainte de a şti să citească şi să scrie, elevii învăţau „să vadă, să asculte şi să reflecteze". Copiii erau duşi în muzee unde profesori eminenţi — Manuel B. Cossio a fost printre primii ce au atras atenţia asupra lui El Greco[516]— comentau pentru ei capodoperele; se organizau vizite la marile monumente, li se zugrăveau peisajele şi folclorul Spaniei, li se preda istoria religiilor şi li se insuflau respectul faţă de forţa sentimentului religios şi toleranţa. Doar o elită a putut beneficia de aceste metode de învăţământ. Instituţia nu a avut niciodată mai mult de câteva sute de elevi, printre care şi poetul Antonio Machado, autorul cel mai reprezentativ, fără îndoială, pe care ea l-a format. Influenţa krausismului a depăşit cadrele acestei instituţii, propunând un model uman ce a uimit cugetele cele mai luminate: rigoare, onestitate, conştiinţă profesională, respect faţă de semeni, toleranţă... Aceste calităţi şi acest soi de stoicism se regăsesc şi la fondatorii celei de A Doua Republici spaniole, fie că erau ieşiţi din rândurile Instituţiei, fie — ceea ce era cel mai frecvent — că erau însufleţiţi de nobleţea vreunui ideal, sau de personalitatea oamenilor ce-l incarnau. Spania contemporană datora influenţei Instituţiei o anumită stare de spirit şi două reuşite: renovarea programelor şi a metodelor ştiinţifice şi crearea unui aşezământ unic, Reşedinţa studenţilor.

Oamenii Instituţiei Libere de Învăţământ au modernizat cercetarea ştiinţifică în Spania. Factorul decisiv a fost crearea, în 1907, a Consiliului pentru dezvoltarea studiilor (*Junta para ampliación de estudios*) pornind de la o idee a lui Giner de los Ríos. Obiectivul ei era să organizeze, dincolo de orice dogmatism şi de orice constrângere birocratică, un centru de cercetări în care să se cultive ştiinţa în sine. *Junta* trimitea studenţi şi profesori să-şi continue studiile în străinătate, şi invita în Spania specialişti care să-şi popularizeze lucrările şi metodele, era preocupată de încurajarea şi finanţarea cercetării, prin crearea laboratoarelor precum Institutul Naţional de Ştiinţe, sau Centrul de Studii Istorice, comparabil cu seminarele din universităţile germane sau cu Şcoala Practică de Înainte Studii, din Franţa. Chiar de la început, *Junta* a reunit cei mai străluciţi reprezentanţi ai inteligenţei spaniole: Ramón y Cajal, Premiul Nobel pentru medicină în 1906, Joaquín Costa, Menéndez Pelayo, Rafael Altamira, Hinojosa, Menéndez Pidal, Américo Castro... *Revista de filologie spaniolă* a început să apară în 1914. Mulţumită acestor iniţiative, Spania secolului al XX-lea a putut avea orgoliul de a se mândri cu savanţi demni să fie comparaţi cu cei mai buni din acele vremuri. Reuşita a fost strălucitoare mai ales în domeniul istoriei şi al filologiei, în care au excelat profesori precum Altamira, Menéndez Pidal, Sánchez Albornoz, Américo Castro...

Tot Instituţia Liberă de Învăţământ s-a aflat şi la originea Reşedinţei studenţilor, inaugurată la 1 octombrie 1910 în sedii provizorii, apoi instalată definitiv pe „colina plopilor" — expresie a poetului Juan Ramón Jiménez — unde a funcţionat întotdeauna, exceptând în zilele noastre, când Reşedinţa a fost inclusă în ţesătura urbană, pe când la începuturi se afla aproape la marginea capitalei. Condusă de un krausist, Alberto Jiménez Fraud, Reşedinţa avea drept misiune formarea elitei intelectuale şi artistice a naţiunii. Concepută pe modelul colegiilor britanice, ea găzduia studenţi la toate disciplinele şi le oferea un cadru propice dezvoltării lor, clădiri de o eleganţă sobră, laboratoare[517], o bibliotecă, o sală de întruniri unde se ţineau conferinţe şi recitaluri, unde se jucau piese de teatru, unde se organizau expoziţii... Unii profesori locuiau acolo şi funcţionau drept tutori pentru studenţi; erau găzduite personalităţi spaniole sau străine, având prilejul de a-şi prezenta lucrările. Unamuno, Ortega, Marañón, Antonio Machado, Américo Castro, Ramon y Cajal, Manuel de Falla au fost gazdele Reşedinţei, precum şi Bergson, Einstein, Ravel, Le Corbusier, Paul Valéry, Max Jacob, Marie Curie... García Lorca ce a stat puţin înainte de 1930 şi a compus *Romancero gitano,* şi care s-a împrietenit cu poetul Alberti, cineastul Buñuel, pictorul Salvador Dalí... Reşedinţa studenţilor a

fost, din 1910 până în 1936, un centru de creaţie şi de propagare a culturii, în domeniul inteligenţei, al literelor şi artelor, de o fecunditate rar egalată[518].

Oricare le-ar fi fost orientarea, spaniolii cultivaţi resimţeau, la mijlocul secolului al XIX-lea, un sentiment de inferioritate faţă de Europa. Unii au tras concluzia că Spania era inaptă în domeniul filosofiei şi al ştiinţei, spiritul ei orientând-o mai degrabă către cultivarea imaginaţiei, a pasiunii, a individualismului. Alţii au încercat să înţeleagă de ce Spania se despărţise de Europa într-un anumit moment al istoriei, şi incriminau Inchiziţia, intoleranţa, Contrareforma şi absolutismul Habsburgilor. Pentru alţii, nu Spania fusese cea care-şi întorsese faţa de la Europa, ci Europa protestantă o luase pe un drum greşit, ruinând unitatea spirituală a creştinătăţii şi angajându-se pe calea raţionalismului şi a indiferenţei religioase. Pentru aceştia din urmă, Spania înceta să mai fie ea însăşi dacă renega catolicismul. Originalitatea krausismului nu a constat în pledoaria pentru o apropiere între Spania şi Europa — iluminiştii şi liberalii spuneau acelaşi lucru —, ci în ideea de a identifica Europa cu o viziune raţională asupra lumii şi, conform acestei idei, dorinţa de a dezvolta tendinţele raţionaliste în Spania. De aceea, primele manifestări de krausism, înainte de 1868, i-au neliniştit pe tradiţionalişti. Cearta a reizbucnit în 1876. Krausiştii nu au fost singurii ce s-au opus atotputerniciei Bisericii Catolice în învăţământ, ci au apărut şi tendinţe noi: neokantieni şi pozitivişti, care considerau depăşit krausismul şi se arătau mai virulenţi în lupta ideologică. Acesta a fost momentul ales de un tânăr-minune să se erijeze în purtător de cuvânt al neocatolicilor. Menéndez Pelayo avea 20 de ani în 1876 şi dorea să-şi facă un nume intrând într-o polemică cu Gumersindo de Azcárate, unul dintre cei mai strălucitori reprezentanţi ai şcolii krausiste, dar Azcárate a refuzat să discute cu un astfel de novice, fie el şi genial[519]. În aşa-numita dispută a ştiinţei spaniole, Menéndez Pelayo nu şi-a găsit adversari pe măsură, dar şi-a aflat inspiraţia pentru două cărţi ce l-au consacrat drept unul dintre cei mai străluciţi intelectuali ai timpului său, *La ciencia española* (1876) şi *Historia de los heterodoxos españoles* (1880). Tezele pe care le-a expus în ele au rămas timp de mai mulţi ani referinţe obligatorii pentru gândirea conservatoare în Spania, iar sub regimul franchist au primit consacrarea oficială[520]. Miza polemicii a fost rezumată de Azcárate într-o frază: „timp de trei sute de ani, în Spania, inteligenţa a fost sufocantă". Menéndez Pelayo pare să o fi luat literal: cum de puteau ignora krausiştii şi pozitiviştii splendorile Secolului de Aur? Din ură faţă de catolicism, au ajuns să renege cele mai frumoase pagini din istoria Spaniei şi gloriile sale literare şi artistice. În realitate, adversarii lui Menéndez Pelayo nu susţinuseră niciodată

aşa ceva, ci îşi puneau întrebări doar despre cauzele decadenţei Spaniei în secolul al XVII-lea, precum o făcea în acelaşi moment şi Cánovas de Castillo, istoric mai înainte de a fi om politic[521]. Nu era un punct rău de plecare. În secolul al XVII-lea, odată cu mecanizarea, s-a produs o revoluţie ştiinţifică ce trebuia să dea naştere lumii moderne. Spania nu a participat la această aventură intelectuală. Căutând motivele acestei absenţe, krausiştii şi pozitiviştii au acuzat despotismul politic şi intoleranţa religioasă, a doua mai puternică, dar au avut grijă să facă unele distincţii: în domeniul ştiinţific, mai mult decât în literatură, era flagrantă înapoierea, căci erau greu să găseşti în Spania savanţi de talia unui Galilei, a unui Descartes sau Newton. Intoleranţa, incarnată de puterea teocratică şi de Inchiziţie, a împiedicat ştiinţa să se dezvolte. Menéndez Pelayo replica: ceea ce eminenţii filosofi le reproşau şi savanţilor spanioli — au existat destui, unii dintre ei chiar demni de toată stima — era faptul de a fi fost catolici şi de a fi scris sub un regim de unitate monarhică şi religioasă; Inchiziţia nu a acuzat niciodată ştiinţele ce nu aduceau atingere dogmei, nu a interzis cărţile utile, nu i-a persecutat pe savanţi; a refuza ideea că acest catolicism era consubstanţial Spaniei însemna o excludere din comunitatea naţională: heterodocşii erau nişte corpi străini de Spania[522].

Disputa pe tema evoluţionismului a extins dezbaterea şi la raporturile dintre ştiinţă şi religie. Opera lui Darwin a început să fie cunoscută în Spania începând din 1876[523]. Evoluţionismul s-a afirmat atunci cu o filosofie firească a lumii moderne şi a progresului. În mediile anticatolice se încerca acreditarea ideii că ştiinţa şi religia sunt incompatibile. Totuşi, krausiştii şi pozitiviştii au adoptat poziţii diferite. Primii îl urmau mai degrabă pe Spencer, ceea ce nu excludea un anume spiritualism, în timp ce a doua categorie, ca şi republicanii, era entuziasmată de lucrările lui Haeckel, evident materialist. Darwinismul, cu teoria luptei pentru viaţă şi a selecţiei naturale, a servit drept garanţie pentru teorii sociologice favorabile capitalismului, naţionalismului, inclusiv rasismului, ceea ce a declanşat reacţii în mediile de stânga[524]. Totuşi, pe ansamblu, opera lui Darwin a fost interpretată drept o confirmare a tezelor despre întârzierea ştiinţifică a Spaniei, explicabilă prin respingerea reformei protestante, prin Inchiziţia „care a făcut să piară numeroşi oameni de ştiinţă", şi prin congregaţia religioasă ce a îndoctrinat tineretul[525]. În 1877, contesa de Pardo Bazán, romancieră talentată, îşi exprima dispreţul faţă de catolici; în conştiinţa lor, unii dintre aceştia se temeau că evoluţia se fonda pe observarea faptelor, ceea ce ar fi generat un conflict între credinţă şi raţiune. Totuşi, contesa s-a dovedit mai perspicace decât Menéndez Pelayo, avansând ideea că darwinimul nu era

doar o teorie ştiinţifică, ci şi o metafizică ce pretindea a explica totul. Această distincţie între evoluţionism ca metodă şi ipoteză de lucru, şi evoluţionism ca doctrină era susceptibilă a reduce conflictul dintre ştiinţă şi religie, permiţându-le catolicilor să accepte evoluţia ca o teorie ştiinţifică, şi să o respingă ca sistem de explicare filosofică. În aceeaşi perioadă, ex-krausistul Manuel de La Revilla sugera un soi de împărţire a sarcinilor: religia trebuia să se rezume la lumea necunoscutului, iar ştiinţa la cea a fenomenelor. Dar conflictul nu era exclus, căci unii dintre teologi doreau să facă biologie, geologie, fizică, chimie, în timp ce ştiinţa pretindea să se erijeze în metafizică. Aceste polemici, ce şi-au avut corespondent şi în alte ţări europene, au căpătat în Spania o turnură înflăcărată din cauza locului pe care-l ocupa Biserica în stat şi în societate. Orice repunere în cauză a privilegiilor sale, orice denunţare a clericalismului, şi orice critică a formelor celor mai sclerozate de catolicism spaniol, chiar când proveneau din nişte minţi impregnate de religiozitatea cea mai autentică, trezeau reacţiile indignate ale Bisericii şi ale mediilor conservatoare. Se explică astfel violenţa atacurilor avându-l ca obiect pe Pérez Galdós, om ce nu avea nimic dintr-un necredincios, atunci când acesta a înfierat nu catolicismul ca atare, ci pe neocatolici, adică aşa-zisa grupare clericală. Disputa a fost una politică, înainte de a fi una ideologică. Prima reprezentare a dramei lui Pérez Galdós, *Electra*, la Madrid, la 30 ianuarie 1901, a provocat un scandal. Autorul aducea în scenă o fată persecutată de fanatism şi obscurantism şi apărată de un personaj reprezentând toleranţa, raţiunea şi progresul. Neocatolicii au văzut în ea un atac inadmisibil împotriva religiei, iar adversarii lor le-au replicat prin violente manifestări anticlericale, în întreaga ţară[526]. Ce se mai putea spune despre anticlericalismul de rând, cel susţinut de presa specializată precum hebdomadarul *Revolta* (*El Motín*)? Au fost publicate aici, sub formă de foiletoane, romane ce descriau viaţa secretă din mănăstiri, crimele şi depravările călugărilor şi călugăriţelor[527]. Lerroux, la Barcelona şi Blasco Ibáñez, la Valencia au încurajat atât anticlericalismul, cât şi antireligia, ceea ce l-a indignat pe Unamuno: republicanii din Valencia încercau să şteargă din sufletul poporului orice; iată la ce serveau oribilele biblioteci populare ce difuzau o pseudoştiinţă, născută din toate rămăşiţele enciclopedismului. Acest anticlericalism grosolan era forma degradată a condamnării pe care o parte a elitelor o îndrepta împotriva Bisericii şi a catolicismului şi avea să-şi arate forţa sub cea de A Doua Republică.

Disputa krausismului a contribuit la modificarea raporturilor intelectuale dintre Franţa şi Spania, ca şi imaginea reciprocă a celor două naţiuni. Încă de la 2 mai 1808, ideile franceze deveniseră suspecte în Spania. Mediile

conservatoare aveau tendința de a le considera *apriori* periculoase și le foloseau ca pretext pentru a condamna liberalismul, parlamentarismul, libertatea cultului religios, libertatea de gândire, ca fiind tot atâtea articole de import contrare tradiției naționale. Aceasta era poziția lui Menéndez Pelayo în operele de tinerețe: acuza Franța că încerca să ruineze catolicismul și geniul național al Spaniei; după opinia lui, influența culturală a Franței a pervertit valorile autentice spaniole. Paradoxal a fost că, pentru a combate influența franceză, Menéndez Pelayo a extras esențialul informațiilor din cărțile franceze[528]! Această neîncredere față de Franța a amplificat tendințele apărute în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea. Lessing și Herder, s-a văzut, au reabilitat literatura spaniolă care, după cum credeau ei, nu merita disprețul pe care i-l purta clasicismul francez. Războaiele napoleoniene au contribuit la nașterea sentimentului național în Germania, dar și în Spania. Romantismul a avut și el aportul său, îndemnându-i pe spanioli să reacționeze împotriva tutelei culturale a Franței, dar, adeseori, chiar romanticii francezi au furnizat argumente pentru respingerea clasicismului francez. Prin operele doamnei de Staël, ale lui Benjamin Constant, Nodier, Quinet, Spania a putut afla despre literatura germană. În general, literatura germană era prea puțin citită în Spania. *Istoria Romei* a lui Mommsen a fost tradusă în spaniolă după o versiune franceză. În 1814, un consul german în Spania, J.N. Böhl de Faber, a tradus *Reflecțiile lui Schlegel asupra teatrului*, în care se exprimau judecăți pozitive despre *comedia* spaniolă a Secolului de Aur. Grimm, F. Diaz, von Schack dezvoltau aceste puncte de vedere. Această exaltare a Spaniei manifestată din partea Germaniei nu a fost una inocentă, ci s-a înscris în contextul ideologic al epocii, în acel puseu de naționalism iscat de războaiele lui Napoleon. Shakespeare și Calderon îl combăteau pe Racine într-o epocă în care Wellington și *guerrilleros* luptau împotriva lui Bonaparte. Astfel, se poate înțelege mai bine intensitatea curentului germanofil, înflorit odată cu krausismul. A fost momentul în care, în toată Europa, Germania a cunoscut o extraordinară influență grație prestigiului filosofilor săi, a istoricilor și savanților. Tendința s-a amplificat după înfrângerea franceză din 1870. Lumea anglo-saxonă părea să dea tonul în toate domeniile, iar Germania era una dintre beneficiarele unei admirații excesive ce a sfârșit prin a-l agasa pe Menéndez Pelayo, mai neîncrezător, totuși, față de Franța. Într-un articol din 1876 cu un titlu semnificativ (*M. Masson resuscitat*), cel mai strălucit dintre intelectualii tradiționaliști a început o campanie împotriva scientismului reprezentat de *Revista contemporánea*, publicație menită să popularizeze în Spania gândirea germană, și în care puteau fi citite regulat articole despre Kant, Heine,

Schopenhauer, despre ştiinţele naturale şi istorie. Această invazie a spiritului german i se părea la fel de pernicioasă ca şi ideologia franceză a Luminilor. Un alt paradox: tradiţionaliştii spanioli denunţau influenţa vătămătoare a deismului francez, dar adeseori, autorii francezi sau de expresie franceză — Bonald, Joseph de Maistre, Taine — erau cei care le hrăneau gândirea şi, în cadrul reformei studiilor teologice realizată în 1845, majoritatea manualelor recomandate erau franceze. Desigur, Franţa a continuat să reţină atenţia elitelor, dar influenţa ei nu a mai fost exclusivă. Din ce în ce mai mult, spaniolii se interesau despre ceea ce se întâmpla în alte părţi, ca de exemplu în Anglia, ale cărei metode educative i-au inspirat pe reformatori la sfârşitul secolului al XIX-lea în aceeaşi măsură ca cele elaborate de Félix Pécaut. Viitorii profesori ai universităţii spaniole — José Ortega y Gasset, Américo Castro... — şi-au completat studiile graţie burselor de studiu pe care le-a pus la dispoziţie *Junta para ampliación de estudios.*

Influenţa Germaniei a fost mai degrabă una aparentă decât una reală. Spaniolii admirau ştiinţa şi tehnica germane, dar avea mai multe afinităţi cu Franţa care, la rândul ei, a început să se intereseze de naţiunea vecină.

Această evoluţie a datorat mult intensificării hispanismului francez. Prima generaţie de hispanişti era impregnată de romantism. Louis Viardot (1800–1883) a fost un reprezentant tipic. În 1823, s-a angajat în expediţia Celor o sută de mii de fii ai Sfântului Ludovic, dar în intendenţă, căci convingerile sale liberale îi interziceau să lupte direct în favoarea absolutismului! La întoarcerea lui la Paris s-a aliat cu liberalii spanioli din exil, s-a căsătorit cu o spaniolă, cântăreaţa Paulina García, sora lui Malibran (María de la Felicidad García), a publicat lucrări de istorie şi literatură spaniolă şi o traducere a lui *Don Quijote*, pe care specialiştii o apreciază şi în zilele noastre. Aceleiaşi generaţii i-a aparţinut şi François Mignet (1796–1884), autorul unei opere despre Filip al II-lea în care, în ciuda scrupulelor sale de istoric — a frecventat arhivele din Simancas —, nu se detaşa de prejudecăţile moştenite de la legenda neagră: Filip al II-lea era pentru el un personaj odios, fanatic, crud. La mijlocul secolului, Franţa, urmând exemplul Germaniei, s-a orientat spre calea erudiţiei, reînnoindu-şi metodele de cercetare în special în domeniul ştiinţelor istorice şi al filologiei. Pe calea astfel deschisă progresele au fost rapide. Alfred Morel-Fatio (1850–1924) a fost adevăratul fondator al hispanismului francez contemporan. Fost elev al Şcolii de Arhivistică, apoi al Şcolii Practice de Înalte Studii, el a format generaţii de studenţi în spiritul metodelor şi tehnicilor filologiei aplicate în studiul literaturii spaniole. În aceeaşi epocă, au fost create primele catedre de spaniolă în

universităţile franceze din Toulouse (1896) şi Bordeaux (1898), ocupate de Ernest Mérimée, vărul lui Prosper, şi de Georges Cirot. În 1899, a fost organizat primul concurs pentru posturi de profesori de spaniolă şi, în acelaşi an, a apărut primul număr din *Bulletin hispanique.* Aceste iniţiative nu erau scutite de substraturile politice. Încă din 1890, universitarii protestau împotriva discriminării cu care erau tratate limbile romane în Franţa; candidaţii la bacalaureat nu puteau alege decât între engleză şi germană. „Din nord, şi numai din nord, ne vin Luminile; lumea civilizată sfârşeşte la Alpi, iar Africa începe de la Pirinei", insista Foulché-Delbosc. De la prima apariţie a *Bulletin hispanique* (1899), istoricul Imbart de La Tour îi preciza obiectivele. Era vorba de a fonda o „înţelegere intelectuală cu Spania" şi a forma un bloc de ţări latine opus lumii anglo-saxone; Franţa trebuia să se intereseze de „popoarele ce nu-şi făcuseră o religie supremă din cultul forţei şi al banului". Imbart de La Tour continua: „Această înţelegere intelectuală dintre Spania şi noi se impune ca un preludiu al acordurilor comerciale şi politice." Spaniolii împărtăşeau aceleaşi preocupări. Unamuno tuna şi fulgera împotriva civilizaţiei tehnice — *Kultur!* — a prusacilor ce trasformaseră chimia în drogherie şi mecanica în inginerie; „tehnica poate face state mai puternice, dar nu creează popoare libere şi conştiente de libertatea lor". Rafael Altamira susţinea unele idei similare şi insista pe diferenţa dintre civilizaţie şi cultură, susţinând că o naţiune poate fi înzestrată pentru ştiinţă şi tehnică şi, în acelaşi timp, să întoarcă spatele civilizaţiei ce implica un progres moral şi sentimente umaniste. În aceste condiţii, este uşor de înţeles împărţirea ce s-a operat în timpul războiului din 1914–1918 între germanofili şi pe *aliadofili.* Oricât de mare prestigiu ar fi avut Germania în mediile intelectuale, victoria ei era, de fapt, aceea a „barbariei teutone" împotriva „civilizaţiei democratice"[529]. Mai rămânea de combătut o prejudecată: pentru conservatorii spanioli, Franţa în război era cea a lui Voltaire şi a lui Renan, a separării Bisericii de Stat şi a Folies-Bergère... Pentru a ruina această imagine a unei Franţe antireligioase şi frivole, în 1916 s-a organizat o misiune în Spania. Condusă de Bergson, ea era formată din reprezentanţi ai Academiei Franceze, ai Academiei de Ştiinţe Morale şi Politice (Imbart de La Tour) şi ai Academiei de Arte Frumoase (Charles-Marie Widor). Trebuia demonstrat că Franţa şi Spania rezonau în cultul pentru valorile spirituale şi că, în conflictul ce se derula, Franţa apăra civilizaţia de barbarie, apăra dreptul împotriva forţei, spiritul împotriva materiei. Cu ocazia acestei misiuni a fost luată decizia de a se fonda la Madrid un aşezământ comparabil cu şcolile franceze de la Atena şi de la Roma. Din 1909, exista deja o Şcoală de Înalte Studii Hispanice, dar era

un institut al Universităţii din Bordeaux, creat la iniţiativa arheologului Pierre Paris. I s-a adăugat o secţiune artistică, echivalentul Villei Medici, cu care a format un aşezământ original, Casa Velásquez ce, spre deosebire de înaintaşe, şcolile de la Atena şi de la Roma, nu se limita doar la studierea trecutului, ci se voia atentă şi la prezent, la „chestiunile muncitoreşti, economice, la reformele sociale", etc. (P. Paris).

BASCI, CATALANI ŞI GALICIENI

Între 1850 şi 1920, s-au manifestat în Europa două tendinţe contradictorii. Regatele, principatele, cetăţile Germaniei şi Italiei s-au constituit în state unificate în timp ce, în acelaşi moment, popoarele reunite în Imperiul Austro-Ungar aspirau să devină, sau să redevină naţiuni independente. Pe de o parte, se manifesta o pornire către unitate, pe de altă parte, o accentuare a separatismelor. Spania Restauraţiei a trecut în cea de-a doua categorie la sfârşitul secolului al XIX-lea. Din acest moment, naţionalismele au continuat să scindeze opinia publică şi forţele politice, constituind şi astăzi problema cea mai serioasă pe care o are de înfruntat democraţia spaniolă. Cum pot fi explicate aceste orientări, născute în ultimii ani ai secolului al XIX-lea?

În 1875, problema nu apăruse încă. Desigur, după urcarea pe tron a Bourbonilor, Spania rupsese o lungă tradiţie politică. Filip al V-lea realizase ceea ce nici Regii Catolici, nici Habsburgii, nu vruseseră, sau nu putuseră să facă: să contopească teritoriile monarhiei într-un tot omogen, iar acest nou edificiu — *Nueva Planta* — nu a generat nici o opoziţie. Pentru secolul al XVIII-lea se poate vorbi despre un patriotism spaniol unitar, a cărui soliditate s-a verificat între 1795–1814. Războiul de Independenţă a fost un adevărat război naţional dus împotriva invadatorului francez. *Cortes*-urile din Cádiz au fost unitare şi au proclamat suveranitatea naţională fără a face distincţii între particularităţile regionale. „Deputat luminat în *Cortes*-urile din 1812, Capmany exprima prin personalitatea lui sinteza care, începând de la o ţărişoară şi până la marele imperiu spaniol, definea, pentru burghezii catalani din 1808, reacţia naţională împotriva lui Napoleon" (Pierre Vilar)[530]. Decretul din 30 noiembrie 1833, prin care Spania era divizată în provincii, nu a atras reacţie. Carlismul s-a hrănit dintr-o ideologie politică radical opusă liberalismului, dar apărarea *fueros*-urilor nu părea să constituie principala lui revendicare. Putem spune acelaşi lucru şi despre federalismul lui Pi y Margall, în 1873, care nu încuraja separatismele, acomodându-se chiar

cu o structură ce i-ar fi permis Portugaliei să se asocieze Spaniei într-o uniune iberică. Carlismul şi federalismul republican au fost ostile centralizării, dar nu repuneau în cauză unitatea naţională. Constituţia din 1876 a reînnoit legătura cu ideile liberale şi a consacrat unitatea naţională a Spaniei. Egoismul provinciilor basce şi al Navarrei nu-şi mai avea raţiunea de a fi şi nu mai subzista decât sub forma acordurilor economice *(concierto económico)*, al căror principiu a fost stabilit în 1878: statul fixa creşterea globală a impozitelor pe care trebuiau să le achite provinciile basce şi Navarra, care erau libere să le determine valoarea şi-şi asumau şi sarcina de a le colecta.

Ceea ce s-a numit Renaşterea Catalană – *Renaixença* – nu a ieşit din limitele tendinţelor manifestate în toată Europa. Pe urmele romantismului, exista preocuparea de a resuscita culturile regionale şi de a redescoperi trecutul, tradiţiile şi folclorul provinciilor. În Catalonia, eforturile erau mai susţinute, iar catalana, ce nu încetase niciodată să fie vorbită şi citită, era pe punctul de a se transforma în dialect. *Renaixença* a salvat-o de la această degradare. În 1833, Barcelona şi-a recăpătat universitatea, închisă din timpul domniei lui Filip al V-lea. În acelaşi an, Aribau a compus o *Odă pentru patria catalană* ce preceda poezii — şi ele în catalană — ale lui Rubió y Ors, ale lui Verdaguer şi Maragall... În acelaşi timp, Bofarull şi Milá y Fontanals au făcut cunoscută grandoarea Cataloniei medievale. Informaţiile din arhivele Coroanei de Aragón, exploatate inteligent, se canalizau în acelaşi sens. Catalonia şi-a descoperit istoria şi bogăţia culturală despre care vorbea, începând din 1840, publicaţia Bibliotecii de Autori Catalani, replică la Biblioteca de Autori Spanioli în care nu figurau decât scriitori de limbă castiliană. Au început să apară tot mai multe ziare în catalană şi s-a născut şi teatrul în limbă catalană. În 1859, municipalitatea din Barcelona a reluat Jocurile florale menite să recompenseze cele mai bune poezii scrise în catalană. Luate ca atare, aceste evenimente nu ar fi fost suficiente pentru a canaliza formarea unui sentiment naţional, după cum o arată şi ceea ce se petrecea, în acelaşi timp, în sudul Franţei — jocurile florale, şcoala literară provensală, etc. În Catalonia, efortul cultural şi lingvistic s-a conjugat cu frustrarea mediilor aflate la putere în regiune. Aşa s-a făcut trecerea de la provincialism la regionalism, apoi la naţionalism.

După Pierre Vilar, rădăcinile profunde ale naţionalismului catalan s-ar fi aflat în structura economiei spaniole din secolul al XIX-lea. Naţionalismul s-ar fi născut din dezvoltarea inegală şi din localizarea geografică a industriei spaniole. Pe parcursul primei jumătăţi a secolului, industria Spaniei s-a redus, în fond, la industria textilă, respectiv cea a bumbacului. Or, 90% din cantitatea

de ţesături şi din numărul de războaie se aflau în Catalonia, iar industria spaniolă era, în fapt, o industrie catalană. Într-o primă etapă, industriaşi catalani s-au limitat să ceară de la statul spaniol măsuri de protecţie pentru produsele lor. În acest stadiu nu exista încă sentimentul naţionalist, căci pentru catalani „prosperitatea catalană şi bogăţia spaniolă nu puteau merge decât mână-n mână". Vilar le rezuma poziţia prin formula: „Prin şi pentru industrie se face naţiunea. Dar este vorba despre naţiunea spaniolă."

Nenorocirea a fost că „singurii care cereau protecţionism erau catalanii". Aici a intervenit diferenţa, inegalitatea de dezvoltare a diverselor regiuni ale Spaniei. Catalanii dispuneau de o burghezie industrială modernă, întreprinzătoare şi sigură pe ea însăşi, dar izolată în Spania. „Statul spaniol, politica spaniolă, rămâneau dominate de clasele a căror origine, psihologie, legături de interes, datau dinainte de revoluţia industrială." Statul şi politica erau conduse de reprezentanţi ai aristocraţiei moşiereşti, de militari, de funcţionari, de speculanţi apăruţi dintr-un capitalism încă doar comercial sau bancar; nu se putea vorbi despre burghezie în sensul modern al cuvântului, ci de pătura mijlocie. Protecţionismului pe care-l cereau catalanii i se opuneau comercianţii din Cádiz, importatorii de produse manufacturiere şi de articole de lux, exportatorii de lână, de minereuri, de cereale, interesaţi de liberul schimb pentru care făcea campanie şi Anglia, la rândul ei. Odată cu trecerea timpului, diferenţele dintre Catalonia şi restul ţării s-au acutizat, iar revendicările sociale s-au modificat. „Propaganda protecţionistă a canalizat către Madrid o parte a neîncrederii muncitorilor, plasând responsabilitatea crizelor în afara Cataloniei." Neparticipând la guvernările succesive de la Madrid, burghezia catalonă şi-a atribuit nuanţe progresiste şi a concentrat astfel în jurul ei coeziunea provinciei. Protecţionismul a repurtat victorii, dar instabile şi parţiale, căci trebuia luptat îndelung pentru nişte rezultate modeste. În plus, aceste succese au fost resimţite în restul Spaniei ca nişte înfrângeri; burghezia catalană, ce avea alte ambiţii, nu putea fi satisfăcută doar cu atât: „O clasă dominantă coerentă, organizată [...] se mulţumeşte greu cu satisfacţii minore. [...] Ea îşi doreşte nu doar totul, resursele, continuitatea, certitudinile, ci are nevoie să se simtă, să se creadă incarnarea, forţa vie a întregului grup. Îi place să fie asimilată cu poporul ei şi să invoce marile interese ale patriei. Or, grupul industrial catalan a eşuat în acest rol în Spania, dar a reuşit în provincia lui, manifestându-se ca tradiţional-provincialist de îndată ce era nemulţumit. Capitalismul a instaurat în Spania, între întreaga ţară şi regiunile industrializate, un soi de relaţie între o ţară înapoiată şi alta avansată economic, gen colonie-metropolă, cu toate

ranchiunele pe care le presupune aşa ceva. Dar, în acest caz, colonizaţii erau cei numeroşi şi dominau statul, însă o atare situaţie nu putea dura. Acesta a fost motivul neînţelegerilor." Din 1820 până în 1885 mai-marii industriei catalane au cucerit piaţa naţională spaniolă. Au aspirat, fără să le şi reuşească, să treacă nu doar în fruntea statului catalan, ci chiar a naţiunii spaniole înseşi. „Spania este naţiunea; Catalonia este patria", spuneau romanticii. La sfârşitul secolului, avea să se spună aproape acelaşi lucru: Catalonia este naţiunea, Spania este statul. „Hegemonia catalană în stat spaniol", ceea ce era şi visul lui Cambo, la 1910. S-a trecut de la ideea de ţară la cea de naţiune şi, curând, această naţiune avea să aibă nevoie de statul ei.

Naţionalismul catalan s-a format între 1885 şi 1917, iar rolul burgheziei industriale a rămas preponderent. „Din 1885 până în 1916, clasa conducătoare s-a convins că, dacă spiritul său mercantil avea succes, nu era din cauza pieţei spaniole. O burghezie, de vreme ce aspiră la stat, inspiră ţinutului respectiv visul de a redeveni naţiune." Prin această formulă caracteriza Pierre Vilar etapa respectivă. Şi trebuie să mai citãm: „Din 1885 până în 1917, o anumită clasă a sperat să dispună de stat şi, văzându-se în situaţia de a i se refuza conducerea statului spaniol însuşi, s-a repliat [...] din nevoia unei organizări regionale politic autonome." Burghezia era frustrată şi a fost cea care a avut iniţiativă pe tot parcursul acestei perioade. Regionalismul catalan s-a transformat în naţionalism doar din întâmplare, cu ocazia dezastrului colonial din Cuba, când industria catalană şi-a pierdut una dintre ultimele pieţe de desfacere protejate ce le mai deţinea în afara peninsulei.

În 1885, Valentín Almirall prezenta regelui *Memoriul în apărarea intereselor morale şi materiale a Cataloniei,* anul în care Catalonia se simţea ameninţată de acordul comercial cu Anglia. Întreprinderile mai mici se temeau să nu fie constrânse la faliment în caz că acea concurenţă engleză avea s-o oblige să investească pentru a-şi spori productivitatea. În 1888, grupurile catalaniste au cerut să se revină la situaţia anterioară sosirii la domnie a Bourbonilor: naţiunea catalană — termenul era deja folosit — ar fi trebuit să recurgă din nou la *Cortes*-urile sale independente şi libere, care să fie deschise de către şeful statului sau de reprezentantul său, iar Catalonia trebuia să dispună, ca odinioară, de autonomie internă, catalana redevenind limba oficială a ţării; dar nu era încă vorba de separatism. Momentul de cotitură s-a situat în 1892, când Enrique Prat de la Riba, care fondase deja instituţii culturale — Centrul Şcolar Catalan, Institutul de Studii Catalane —, a creat Uniunea Catalanistă. La îndemnul său, s-a reunit la Manresa o adunare ce a redactat programul catalanismului politic şi care a cerut

crearea unei Spanii federale în care Catalonia să fie autonomă din punct de vedere al administraţiei interne şi să aibă monedă proprie. În sfârşit, în 1901, a fost fondată Liga Regionalistă, partid politic în serviciul catalanismului ce dispunea şi de un organ de presă, *Vocea Cataloniei,* hebdomadar apărut în 1901 şi devenit cotidian în 1899. Din acest moment, catalanismul s-a desfăşurat pe trei planuri: doctrinal, politic şi cultural.

Prat de la Riba l-a teoretizat în cartea lui, *La nacionalitat catalana (Naţionalitatea catalană),* publicată în 1906, şi în care arăta rolul pe care inegalităţile în dezvoltare şi diferenţele de structuri sociale l-au jucat în formarea unui sentiment de frustrare la catalani. El zugrăvea astfel etapele naţionalismului: faza provincialismului, când Catalonia începea să iasă din amorţeală; regionalismul, când se încerca reintroducerea limbii, menţinerea dreptului şi conservarea bogăţiilor ei; naţionalismul, în sfârşit. Nu lipsea din cartea lui Prat de la Riba nici anticiparea viitoarei etape, imperialismul, cu referinţă la Theodore Roosevelt şi la Joseph Chamberlain: Catalonia era pregătită să se extindă, în special acolo unde se vorbea catalana, în Baleare şi în Valencia.

Dacă Prat de la Riba a fost teoreticianul, Francesc Cambó a fost şeful grupării politice catalaniste. Liga Regionalistă a obţinut primele succese electorale în 1901, făcând parte din Consiliul Municipal al Barcelonei. În 1904, el i-a sugerat lui Maura, şeful guvernării, să-i facă o vizită lui Alfons al XIII-lea, în Catalonia, ceea ce i-a oferit prilejul de a rosti în faţa regelui un discurs hotărât, dar respectuos, în care expunea revendicărilor catalane. Cambó s-a impus drept conducător al Ligii şi a fost ales deputat în 1907. Maura a încercat să se apropie de el, dar Săptămâna Tragică de la Barcelona a condus la înlăturarea guvernării şi a favorizat ascensiunea opoziţiei republicane. Cambó a eşuat în tentativa de a pune mâna pe primăria Barcelonei, unde s-a instalat radicalul Lerroux. Catalaniştii au reînceput lupta, iar în 1913 obţineau crearea unui soi de federaţii regionale, *Mancomunitad,* organism comun celor patru provincii catalane (Barcelona, Tarragona, Lérida şi Gerona) ce urmărea o politică de progres economic şi cultural, după formula lui Puig i Cadalfach: „Există două soluţii; soluţia rusă: nimic altceva decât săraci; şi soluţia americană: nimic altceva decât cei bogaţi; dintre acestea trebuie să aleagă Catalonia." În *Cortes*-uri, Cambó s-a erijat în purtător de cuvânt al catalanismului, sperând să fie chemat la Madrid pentru a forma guvernul, dar partidele tradiţionale s-au opus. Cambó şi-a exprimat decepţia: prin vocaţie şi prin temperament, liga era un partid de guvernământ, dar orbirea clasei politice şi incapacitatea ei de a moderniza Spania au condamnat-o să rămână în opoziţie. A suportat consecinţele: nu mai avea nimic de aşteptat de

la puterea centrală şi trebuia acţionat în Catalonia; de vreme ce nu putea dobândi puterea la Madrid, Cambó avea să încerce acelaşi lucru şi la Barcelona. Deziluziile lui nu au făcut decât să confirme tendinţele naţionaliste.

Liga regionalistă a fost expresia politică a marii burghezii catalane, dar şi a celei mijlocii, însă a atras de partea ei şi o parte a ţărănimii şi a opiniei catolice, foarte devotate ţării, limbii, şi culturii lor. La sfârşitul secolului al XIX-lea, Torras i Bagés, episcop de Vich, a publicat *Tradiţia catalană* spre a oferi revendicărilor naţionaliste un fundament creştin[531]. Stângăciile puterii centrale şi ale Bisericii din Spania, care-i era foarte apropiată, au lezat sentimentele credincioşilor şi ale clerului de rând. Abuzând de titlul lor onorific de primaţi ai Spaniei[532], arhiepiscopii din Toledo s-au amestecat în administrarea diocezelor basce şi catalane şi au slujit naţionalismul castilian. Recomandau, spre exemplu, ca limba de predare a catehismului să fie castiliana. Din 29 de episcopi numiţi în Catalonia între 1900 şi 1939, 18 nu erau catalani, adeseori fiind numiţi valencieni ce vorbeau catalana, ostili însă separatismului. Ca reacţie adversă, s-a format o Ligă Spirituală la Notre Dame de Montserrat, al cărei titlu îi sugerează obiectivul: pe plan religios urma să fie întreprinsă o acţiune comparabilă cu cea a Ligii Regionaliste, ce acţionase pe plan politic. Abaţia de la Montserrat a devenit unul dintre locurile de seamă ale catalanismului.

Una dintre sarcinile prioritare pe care şi-a atribuit-o Mancomunitad se referea la dezvoltarea activităţilor culturale şi lingvistice. Pompeu Fabra a publicat în 1912 o gramatică în care se fixau normele ortografice şi sintaxa catalanei, iar dicţionarul lui din 1917 avea aceeaşi orientare. S-au făcut mari eforturi pentru învăţământul catalan, începând de la şcoala primară, recurgându-se la metode dintre cele mai moderne, precum metoda Montessori. Au fost deschise biblioteci publice şi încurajate activităţile Institutului de Studii Catalane. Mulţumită generozităţii acţiunilor de mecenat, fundaţia Bernat Metge a pus la dispoziţia publicului, în limba catalană, scrierile marilor clasici ai literaturii universale. Colecţia bilingvă ce i-a purtat numele este echivalentul colecţiei franceze a lui Guillaume Budé, incluzând autorii greci şi latini. Trebuia dovedit că limba catalană era o limbă de cultură, apţă să redea toate nuanţele gândirii. Au fost traduşi chiar Rilke, Gide, Ramuz, poeţii englezi... Nu era acelaşi lucru cu tentativele lui Mistral, în Franţa, de a readuce la viaţă provensala. Catalanii nu aveau nevoie să-şi resusciteze limba, nici să-i redea demnitatea pe care, de altfel, nici nu o pierduse, căci elitele nu încetaseră niciodată s-o folosească în scris şi-n vorbit — arhitectul Gaudí a redactat planurile Sfintei Familii din Barcelona în catalană. Literatura nu a fost decât unul dintre aspectele vitalităţii

ce se manifesta în toate domeniile: arhitectură, prin Gaudí, Dominech i Muntaner, Joseph Llimona..., pictură, prin Casas şi Rusiñol, sculptură, arte decorative, etc. Catalonia de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea era interesată de tot, de impresionism, de muzica lui Wagner, de teatrul lui Ibsen, de filosofia lui Nietzsche... Barcelona a devenit un mare oraş cosmopolit, deschis către Europa, ce atrăgea atenţia vizitatorilor prin frumuseţea arhitecturii urbaniste, prin bogăţia muzeelor, prin animaţia vieţii teatrale şi a sălilor de concerte... Se respira acolo aerul Berlinului, al Parisului, al Londrei. Ce contrast cu Madridul! Abia în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea a început construirea la Madrid, în jurul pieţei Cybela, a unor imobile demne de o capitală: sediul marilor bănci, o poştă monumentală, hoteluri de lux — Ritz, Palace —, o mare arteră, Gran Via... Nu peste mult, Madridul avea să fie depăşit de Barcelona, devenită, cu peste un milion de locuitori, primul oraş al Spaniei. În timp ce modernismul şi cosmopolitismul se afirmau la Barcelona, Madridul a rămas fidel formelor artistice originale, desigur, şi populare, dar ancorate în tradiţia naţională: opereta — *zarzuela* — care cunoştea la acel moment cele mai mari succese. La începutul secolului al XX-lea, Madridul se străduia inutil să devină capitală pentru viaţa politică, administrativă şi intelectuală părând, prin comparaţie cu exuberanţa Barcelonei, doar un mic orăşel de provincie[533]. Toate elementele constitutive ale naţionalismului catalan erau gata de acţiune. Catalonia a conştientizat că forma o comunitate distinctă faţă de restul Spaniei. Cu un secol mai înainte, gloriile medievale fuseseră uitate, iar catalana era pe cale să devină un dialect. Dezvoltarea inegală dintre centru şi periferie a sfârşit prin a iniţia conflicte de interese şi prin a genera, în interiorul grupului catalan, o solidaritate reală faţă de statul spaniol.

Am fi tentaţi să aplicăm observaţiile acestea cu privire la Catalonia şi în cazul Ţării Bascilor, însă diferenţele sunt mult mai importante decât asemănările. Să începem cu aceste diferenţe. În douăzeci de ani, începând din 1880, Biscaya a devenit cea de-a doua regiune industrială a Spaniei. Extinderea căilor ferate în Europa a impus o cerere crescândă de materii prime. Procedeul Bessemer a permis reducerea cheltuielilor de fabricare a oţelului prin folosirea minereurilor de fier nefosforoase. Or, minele din Biscaya erau bogate în astfel de minereuri, pe deasupra şi de o calitate excelentă. Exploatarea lor se făcea foarte uşor: minele erau la suprafaţă, situate în apropierea portului Bilbao. Nu era nevoie de prea mult efort pentru a face avere la Biscaya. Englezii, principalii cumpărători, furnizau huilă. Furnalele şi oţelăriile s-au înmulţit, la fel ca şi numărul băncilor. În această perioadă, au fost create marile case de credit ale

Spaniei contemporane: băncile din Bilbao, Biscaya... Bilbao, având o îndelungată tradiţie de oraş negustoresc şi exportator, a profitat de această prosperitate, dezvoltându-şi industria siderurgică şi şantierele navale. Populaţia lui a crescut într-un ritm de 3% pe an şi a ajuns la 150 000 de locuitori în 1920. Burghezia a adoptat un mod de viaţă european, mai exact britanic; vestimentaţia era englezească, se fuma pipă, se purta melonul şi nu se ieşea fără umbrelă strânsă sub braţ, fotbalul era la concurenţă cu pelota bască... Oare naşterea naţionalismului basc nu a fost, ca şi în Catalonia, reacţia unei regiuni economic avansate la hegemonia politică a centrului politic mai înapoiat? În fapt, fondatorul naţionalismului basc, Sabino Arana, a trăit în Catalonia şi a cugetat la exemplul catalan înainte de a crea, în 1895, Consiliul Provincial din Biscaya, prefigurare a viitorului Partid Naţionalist Basc — *Partido Nacionalista Vasco* (PNV) —, sub conducerea lui José Antonio Aguirre —, însă asemănările sunt mai mult formale decât reale. Mai mult decât creator al naţionalismului, Arana a fost fondatorul naţionalismului din Biscaya — *bizcaitarrismo* — care a avut dificultăţi în a se implanta în celelalte provincii basce şi în Navarra. Acest naţionalism se sprijinea pe baze ce dovedeau un ataşament nostalgic faţă de trecut — apărarea *fueros*-urilor şi a tradiţiilor locale — şi mai puţin pe nişte perspective de viitor şi pe voinţa de modernizare, pe progres şi deschidere către Europa. Arana pretindea formarea unei insule basce ferite de evoluţia restului lumii. Acest naţionalism datora mult carlismului şi exalta trecutul şi societatea patriarhală bască, anterioară industrializării şi ameninţată de ea, cultiva reticenţele claselor mijlocii şi ale ţărănimii faţă de organizarea şi dezvoltarea unui proletariat străin de provincie — venetici: *maketos,* după cum îi numea Arana — şi tentat de ideile socialiste. Naţionalismul lui Arana, în fond, era voit rasist. În vreme ce catalanii căutau să-i asimileze pe imigranţi, şi reuşea destul de uşor, Arana îi respingea, căci nu puteai fi un basc adevărat decât dacă te năşteai basc. Pe lângă tratatul lui Prat de la Riba despre naţionalitatea catalană, textele lui Sabino Arana dovedeau o gândire săracă şi o inspiraţie lamentală. Comparaţia cu ceea ce se petrecea în Catalonia în acelaşi timp a condus la definirea naţionalismului basc ca o mişcare paseistă şi arhaizantă, rasistă şi clericală. Desigur, catalanismul se sprijinea şi pe devotamentul populaţiei faţă de religie şi clerul local, dar Prat de la Riba şi Cambó au avut întotdeauna grijă să nu amestece lucrurile; Liga Regionalistă era un partid laic, pe când PNV avea să rămână pentru multă vreme doar un curent confesional (oare chiar a încetat să existe?). A fost o formă reactualizată de carlism, un amestec de arhaism, clericalism, şi de revendicări cu aparenţă modernă: restauraţia unei autonomii mitice. La

drept vorbind, PNV nu a avut un program precis, în afara revendicării de independenţă, fiind o mişcare ce a avut tendinţa să se identifice cu societatea bască în faţa a tot ceea ce era străin, în bine şi în rău[534]. Biscaya nu putea invoca, precum Catalonia, o cultură originală. Limba bască era departe de a avea supleţea şi bogăţia catalanei. Din Evul Mediu, provinciile basce au fost întotdeauna legate de Castilia, şi nu se puteau plânge, precum Catalonia, că au fost victimele vreunei discriminări; îşi păstraseră *fueros*-urile, în secolul al XVIII-lea, iar dacă pierduseră după războaiele carliste, au continuat, totuşi, să se bucure de un regim fiscal privilegiat prin acordurile economice. În cazul Ţinutului Basc am fi tentaţi să vorbim, mai mult decât de naţionalism, despre un particularism, dar care a reuşit să antreneze o parte a populaţiei.

Contrar Cataloniei şi Biscayei, Galicia a rămas la o parte de mişcarea de industrializare. Era o regiune săracă, populată cu ţărani şi pescari, ceea ce nu asigura hrana suficientă. Emigrarea către oraşe şi străinătate — Europa şi America, a reprezentat o soluţie parţială pentru această problemă. Cei care rămâneseră pe loc trăiau pe mici proprietăţi pe care le închiriau sau subînchiriau. Influenţa Bisericii şi a mănăstirilor era covârşitoare. Cacichismul ajunsese o plagă endemică. Cu toate acestea, Galicia a avut personalitatea ei, alimentând un patriotism local, iar cei pe care sărăcia îi alungase din ţinut visau să revină într-o zi, cu sau fără averi. Ca şi în Catalonia, romantismul a încurajat întoarcerea la tradiţii, la limbă şi la folclor. Galicia a avut şi ea renaşterea ei — *Rexurdimento* — al cărei punct de plecare poate fi situat în 1828, când Nicomedes Pastor Díaz şi-a publicat marele poem în galiciană, *A Alborada.* Istoricii şi folcloriştii au făcut cunoscute vechile texte şi legendele tradiţionale. Începând din 1861, La Coruña a organizat Jocurile florale. Poeta Rosalía de Castro a redat galicianei o demnitate literară pierdută încă de mult. În 1885, s-a constituit o grupare religionalistă, în jurul lui Manuel Murguía. Nu peste mult, în 1889, Alfredo Brañas, profesor la Santiago de Compostela, a publicat *El Regionalismo,* manifest în care se distingeau influenţele carliste şi în care se vorbea despre crearea unui stat galician autonom, dar aceste revendicări s-au cristalizat abia douăzeci de ani mai târziu. Mişcări precum Solidaritatea Galiciei, Uniunea Ţărănească, Acţiunea Galiciană, s-au străduit să scoată regiunea din mediocritatea în care vegeta şi să îmbunătăţească soarta locuitorilor. În 1916, Antonio Villar Ponte a fondat, în La Coruña, Frăţia Limbii — *A irmandade da Fala;* membrii ei se angajau să vorbească între ei galiciana şi să promoveze limba. Doi ani mai târziu, la Lugo, o adunare şi-a fixat ca obiectiv să obţină autonomia totală a Galiciei, definită ca o naţiune ce dorea să-şi afirme personalitatea în ansamblul spaniol.

Alte mişcări regionaliste, de mai mică anvergură, au apărut la începutul secolului al XX-lea. Într-una dintre componentele fostei Coroane de Aragón, la Valencia, profesorul Barberá a publicat, în 1909, o carte-manifest *Despre regionalismul culturii valenciene.* În 1918, s-a constituit o Uniune Valencianistă Regională, şi un fenomen analog s-a produs în Andaluzia, regiune care nu avea nici un precedent istoric pe care să-l invoce în sprijinul revendicării autonomiei. La originea mişcării de aici s-au aflat structurile economice şi sociale: marea proprietate, minele exploatate de capitaliştii din străinătate, eşecul industrializării ce ar fi putut oferi locuri de muncă şi mijloace de trai pentru populaţia excedentară, aspecte ce permit să înţelegem proiectele lui Blas Infante. Prin *Teoría y praxis del andalucismo* (1915) sugera crearea unei regiuni originale în care micii proprietari ar fi putut ţine piept granzilor şi în care municipalităţile autonome ar fi fost în măsură să contrabalanseze cacichismul. În acest sens, la Ronda s-au ţinut întruniri (1918) şi la Córdoba (1919)... Se urmărea formarea unei structuri federale pentru Spania, în care Andaluzia — cu drapelul ei verde şi alb — ar fi putut accede la o autonomie relativă.

Naţionalismele apărute la sfârşitul secolului al XIX-lea au fost de naturi diferite şi cu greu li se puteau descoperi puncte comune în afara aspiraţiei generale la autonomie, implicit la independenţă. Dintre aceste mişcări, doar catalanismul se putea revendica din rădăcini istorice incontestabile, pentru că doar Catalonia a avut într-un trecut relativ recent, până la începutul secolului al XVIII-lea, un statut politic ce făcea din ea o naţiune asociată confederaţiei spaniole, aşa cum o concepuseră Regii Catolici şi Habsburgii. Când revendica revenirea la acest statut, Catalonia se sprijinea pe bazele economice moderne, pe o limbă şi pe o civilizaţie originale şi strălucitoare. Nu acelaşi era şi cazul provinciilor basce şi al Galiciei, care au fost întotdeauna integrate în regatul Castiliei, cu instituţii particulare, e adevărat, dar care nu le permitea o personalitate juridică garantată. Aspiraţia către autonomie s-a conjugat aici cu o reacţie împotriva centralismului castilian, aşa cum îl puseseră la punct liberalii la mijlocul secolului al XIX-lea. Guvernările moderate — precum am văzut — au încurajat formarea unei conştiinţe naţionale pe care *Historia General de España* a lui Lafuente a dezvoltat-o şi propagat-o în rândurile maselor. Acest patriotism spaniol nu a exclus deliberat particularităţile istorice ale Coroanei de Aragón; le ignora sau le subestima în fapt, în folosul unui eşafodaj în care Castilia ocupa un loc privilegiat. Generaţia '98 a accentuat această tendinţă, privilegiind Castilia şi valorile ei, fără agresivitate faţă de Catalonia, ca şi cum totul mergea de la sine. Marii istorici ai secolului al XX-lea — Ramón Menéndez Pidal şi

Sánchez Albornoz, printre alţii — au dat acestui naţionalism forma definitivă care, deşi existase şi înainte, îmbrăcase forma unui naţionalism castilian. O astfel de evoluţie nu putea fi altfel decât una încărcată de consecinţe. Ea a fost cea care a ridicat o parte a claselor mijlocii şi a armatei împotriva revendicărilor bascilor şi catalanilor, la sfârşitul secolului al XIX-lea, căci vedeau în ea o maşinaţiune separatistă şi o atingere la unitatea naţională.

ANARHIŞTI ŞI SOCIALIŞTI

Epoca Restauraţiei a coincis cu o serie de transformări în economie ce pot fi reunite în două caracteristici: industrializarea unor regiuni şi dezvoltarea producţiei agricole. Consecinţele au fost de două feluri: proletarizarea crescândă a muncitorilor, reduşi la condiţia unei vieţi dintre cele mai precare, şi apariţia unei mişcări muncitoreşti de masă, scindată în tendinţe rivale — anarhişti şi socialişti. La începutul secolului al XX-lea, din circa 20 de milioane de locuitori, populaţia activă a Spaniei ar fi fost de 8 milioane, dintre care 2 milioane de lucrători agricoli, 1,5 milioane angajaţi în industrie şi transport, restul fiind ocupaţi în servicii, în special cele domestice. Cifrele oferă o imagine a structurii economiei spaniole în care sectorul agricol continua să fie majoritar.

Producţia agricolă a crescut către sfârşitul secolului al XIX-lea, la fel şi productivitatea, în termeni absoluţi, dar se afla departe de a atinge media europeană. Portocalele, uleiul, vinul reprezentau acum o cincime din exporturi. Cultura viţei-de-vie, în special, se extinsese ajungând la aproape 2 milioane de hectare cultivate. În anii 1781–1880, Spania ocupa al doilea loc în lume, după Franţa, la exporturile de vin. Începând din 1878, viţa-de-vie franceză a fost atinsă de filoxeră. Spania, care vindea deja mult vin de xeres în Anglia, exporta acum către Franţa mari cantităţi de vin, cu concentraţie mare de alcool, care era amestecat cu vinul francez. Această cerere a adus prosperitatea în La Mancha, care a devenit una dintre marile regiuni producătoare, şi în Rioja, unde marchizul de Biscal aplica metoda bordeleză, în timp ce în Catalonia, au apărut vinurile spumoase — Codorniu, Freixenet. Spania a căpătat, astfel, supremaţia exportului mondial. La sfârşitul secolului, expansiunea a încetinit. Franţa şi-a refăcut viile şi primea acum vin din Algeria, în timp ce viţa-de-vie spaniolă era, la rândul ei, lovită de filoxeră[535]. Exporturile ei nu şi-au mai revenit decât în 1914. Mâna de lucru excedentară, folosită mai ales la muncile sezoniere şi căreia i se ofereau salarii derizorii[536], a permis proprietarilor să realizeze beneficii fără a investi sume mari sau a-şi moderniza exploatările. În Extremadura

şi în Andaluzia, condiţiile materiale în care-şi duceau traiul ţăranii erau dintre cele mai mizere. Mulţi au plecat să caute de lucru în străinătate, în Franţa, în Africa de Nord — în Algeria, în special în regiunea Oranului — sau în America. Între 1892 şi 1914 peste 1 000 000 de spanioli ar fi emigrat astfel.

Alţii au migrat către regiunile industriale, către Madrid şi oraşe, în speranţa de a-şi îmbunătăţi situaţia lor şi pe cea a familiei lor[537]. Acestui aflux de imigranţi i s-a datorat creşterea populaţiei în unele oraşe şi regiuni. Fenomenul este izbitor mai ales în Biscaya, a cărei populaţie s-a dublat în patruzeci de ani, începând din 1880. A fost o consecinţă a industrializării rapide. În 1900, Biscaya era provincia spaniolă cu cea mai mare densitate a populaţiei. Peste 80% dintre minori proveneau din provinciile vecine — Álava, Navarra, Rioja, Santander, Galicia, Léon, Burgas, Soria...; bascii care lucrau în mine erau foarte puţini, majoritatea fiind funcţionari sau salariaţi. S-au făcut remarcate trei ramuri: textilă, în preajma Barcelonei; siderurgia şi şantierele navale în Biscaya; cărbunele la Oriedo şi în Asturias. Ar putea fi adăugat şi sectorul minier — în special aramă — din Andaluzia, şi câteva industrii de prelucrare în marile oraşe: Madrid, Sevilla, Valencia, Málaga, Saragosa... Dezvoltarea industriei s-a datorat, cel mai adesea, unor capitaluri străine investite în Spania. Producţia şi profiturile — care au crescut în special în mine — erau aproape în totalitate exportate, aşa încât Spania nu prea profita de pe urma dezvoltării industriei sale. Pentru că producea corăbii metalice şi material, fix sau rulant, pentru căile ferate, Spania începutului de secol XX oferea impresia că era o ţară industrializată, dar nu era decât o aparenţă. Şi în 1913, partea esenţială a comerţului său exterior era constituită de exportarea produselor obţinute din solul sau subsolul ei şi de importarea bunurilor manufacturiere. Spania rămânea o naţiune subdezvoltată şi dependentă de străinătate.

Poate că mai mult decât în alte ţări, lucrătorii din oraşe şi sate trăiau în Spania în nişte condiţii foarte dure, despre care vorbesc anchetele şi rapoartele oficiale ale Comisiei de Reforme Sociale, creată la sfârşitul secolului al XIX-lea: zile lungi de lucru pe câmpuri sau în ateliere lipsite de orice instalaţie de siguranţă şi igienă; salarii mici care nu le permiteau muncitorilor nici măcar să-şi asigure hrana, locuinţe insalubre[538]... Consecinţa directă a acestei situaţii a fost o mortalitate superioară mediei europene. Împotriva acestor greutăţi s-a consolidat mişcarea muncitorească, puternic marcată, de la început, de influenţa anarhismului.

Revoluţia din septembrie 1868 a creat condiţiile favorabile pentru formele de manifestare autentic muncitoreşti. În starea embrionară, mişcarea muncitorească nu şi-a însuşit o anumită ideologie. Revoluţia a permis unora dintre militanţi să intre în contact cu semenii lor din străinătate. În octombrie 1868, Bakunin

l-a trimis în Spania pe unul dintre discipolii săi, italianul Fanelli. Acesta nu ştia nici o boabă de spaniolă dar, în trei luni, a făcut o considerabilă muncă de propagandă, convingând un nucleu de militanţi care, din acel moment, s-au devotat idealului anarhist. Alcătuit din meşteşugari, tipografi, cizmari, acest mic grup s-a lansat în atragerea de partea lui a proletariatului spaniol. Anarhismul s-a dezvoltat în Catalonia şi în Andaluzia nu fără a întâmpina dificultăţi, sau fără a duce lupte pentru influenţă cu marxiştii. Geografia mişcării anarhiste spaniole s-a fixat chiar de la început, fapt revelator pentru o sociologie, cea a ţăranilor fără pământ din Andaluzia şi proletariatului din industria textilă din Barcelona, exploataţi şi prost plătiţi. Atunci când s-a constituit, secţiunea spaniolă a primei Internaţionale a fost cucerită aproape pe de-a-ntregul de tezele lui Bakunin. În 1872, când Internaţionala s-a dizolvat, mişcarea muncitorească spaniolă a trimis reprezentanţi la congresul convocat de Bakunin, la Saint-Imier, şi a adoptat principiile proclamate acolo. În patru ani, anarhismul s-a instaurat în Spania, beneficiind de prestigiul pe care i-l atribuiau, în rândul maselor, acţiuni precum greva insurecţională din Aleoy, în 1873, când, timp de câteva zile, muncitorii au ţinut în şah forţele de ordine şi au pus stăpânire pe oraş. A fost pentru prima dată când în Spania avea loc o astfel de demonstraţie şi a avut ca efect nu doar frica inoculată aristocraţilor şi burgheziei, ci şi pe cea semănată în rândurile republicanilor[539].

Restauraţia din 1875 i-a obligat pe militanţii muncitorimii să intre în clandestinitate, deschizând o perioadă grea. Propaganda a fost interzisă, organizaţiile dizolvate, presa redusă la tăcere. Represiunile s-au îndreptat asupra militanţilor. Ceea ce mai rămăsese din Federaţia Spaniolă a Asociaţiei Internaţionale a Muncitorilor a renăscut abia în 1881, sub numele de Federaţia Muncitorilor din Regiunea Spaniolă, dar a fost sfâşiată de conflicte interne, iar în 1888 a devenit Organizaţia Anarhistă a Regiunii Spaniole. Ca şi în întreaga Europă, acţiunea revendicativă din Spania a luat, mai întâi, forme violente. Cum putea fi altfel exprimat refuzul de a mai accepta o condiţie degradantă, de vreme ce mijloacele legale erau interzise? Cum să-i convingi pe muncitori că nu erau singuri şi că nu trebuiau să se lase pradă descurajării? Cum să-i vorbeşti despre aceste tare unei societăţi ipocrite şi egoiste, şi cum s-o faci să înţeleagă că era ameninţată, peste voinţa aparatului represiv? La toate aceste întrebări s-ar fi putut răspunde printr-o formulă: propaganda trebuia făcută prin fapte. Bombele, cuţitele, revolverul, aveau să exprime protestul lumii muncitoreşti împotriva situaţiei inumane pe care o trăia. La Londra, în cursul congresului internaţional din 14 iulie 1881 s-a lansat îndemnul: „Destul cu drumurile întortocheate pe care să ajungem la scopul nostru. Destul cu rugămintea atunci când muncitorul trebuia să-şi ia ce-i aparţine de drept. Destul cu prosternarea în

faţa idolilor trecutului!" Mişcarea anarhistă internaţională considera că „a sosit ora de a trece de la perioada de afirmare la cea de acţiune, vremea de a adăuga la propaganda scrisă şi vorbită, a căror ineficacitate s-a văzut, propaganda prin fapte şi acţiuni insurecţionale". Rezoluţia votată indica şi mijloacele ce trebuiau folosite: „Ştiinţele tehnice şi chimice, care au adus servicii cauzei revoluţionare şi vor mai aduce multe şi mai mari viitorului, sunt recomandate aprofundării şi aplicaţiei de către organizaţiile şi indivizii făcând parte din Asociaţia Internaţională a Muncitorilor, devenind astfel un mijloc de apărare şi de atac."

În Franţa, această nouă tactică revoluţionară a fost ilustrată de bomba pusă în Palatul Bourbon, de asasinatul lui Sadi Carnot, şi de reuşitele bandei de la Bonnot, fenomene pe care guvernarea încerca să le frâneze prin votarea „legilor scelerate". Violenţe analoge s-au dezlănţuit şi în Spania pe modelul atentat-represiune-atentat. Totul a părut a începe în 1883 prin afacerea Mâinii Negre, un misterios episod ce a putut fi o provocare poliţienească şi care s-a sfârşit cu sute de arestări şi cu şapte execuţii capitale[540]. Insurecţia de la Jerez de Frontera, în 1892, a avut o cu totul altă semnificaţie; peste 4 000 de ţărani înarmaţi cu furci au cucerit oraşul în strigăte de „Trăiască anarhia!"[541] La 24 septembrie 1892, la Barcelona, Paulino Pallás a pus o bombă pentru a-l ucide pe generalul Martínez Campos, dar nu şi-a atins scopul; era o replică a anarhiştilor la represiunea evenimentelor de la Jerez de la Frontera. Peste trei luni, la 8 noiembrie, un alt militant, Santiago Salvador, a vrut să răzbune executarea lui Pallás şi a pus o bombă în teatrul Liceului, la Barcelona, atentat soldat cu 20 de morţi şi numeroşi răniţi. Trebuie să mai subliniem că, tot la Barcelona, o bombă detonată în iunie 1896, în timpul unei procesiuni a Sărbătorii Domnului, a condus la arestarea scriitorului Pere Corominas şi la condamnarea lui la opt ani de închisoare pentru complicitate; în 1906, a existat un atentat similar împotriva cortegiului regal, avându-l ca protagonist pe Mateo Morral. Atunci s-a încercat a-l implica, pentru prima oară, pe Francisco Ferrer care, însă, a fost eliberat din lipsă de probe. Săptămâna Tragică din 1909 a oferit o nouă ocazie poliţiei de a-l aresta pe Ferrer, care a fost executat în septembrie, în ciuda protestelor opiniei internaţionale. La drept vorbind, Săptămâna Tragică a depăşit cadrele propagandei prin fapte, fiind vorba de o manifestaţie ce nu-i privea strict pe anarhişti. Asasinarea lui Canalejos, la 12 noiembrie 1912, la Puerta del Sol din Madrid, a fost unul dintre ultimele atentate individuale ale acestei perioade; şef al guvernului, Canalejos refuzase să-l graţieze pe Ferrer şi să-i revizuiască procesul.

Propaganda prin fapte nu şi-a atins obiectivele. La sfârşitul secolului al XIX-lea, în întreaga Europă, mişcarea muncitorească s-a orientat către alte

forme de acţiune şi către alte metode. A fost momentul în care, în Franţa, Pelloutier, Griffuelhes, şi alţii, au organizat CGT şi au pregătit carta de la Amiens (1906) ce proclama independenţa sindicalismului şi recomanda să se acţioneze direct, adică fără intervenţia partidelor politice sau a statului. Greva generală apărea ca arma supremă ce avea să răpună definitiv ordinea capitalistă. Influenţa franceză a fost simţitoare în anarho-sindicalismul spaniol, inclusiv la nivelul vocabularului; acum s-a adoptat, ca şi în Franţa, termenul de „sindicat", pentru a desemna organizaţiile de bază. Anarhiştii s-au regrupat. Solidaritatea Muncitorească, creată la Barcelona, în 1907, s-a extins în întreaga Catalonie şi ţinut, în 1908, primul său congres. În 1910, s-a fondat Confederaţia Naţională a Muncii — *Confederación Nacional del Trabajo* (CNT). Concepută ca un organism de luptă socială, CNT era formată din asociaţii locale ce dispuneau de o largă autonomie. Ea cerea aderenţilor ei cotizaţii modeste — sau chiar deloc, dacă era cazul — şi nu-i retribuia pe cei permanenţi. În această perioadă a luat fiinţă stilul de viaţă anarhist. Militantul anarhist se caracteriza prin devotamentul faţă de cauză, prin exaltare, prin intransigenţă. Convins că deţine adevărul, el suporta cu greu contradicţiile, aşteptările, replierile strategice. Adeseori autodidact, dezinteresat şi idealist, anarhistul profesa o morală personală austeră, uneori ascetică. Se pronunţa în favoarea amorului liber, fără ca acest lucru să implice libertinajul, ba dimpotrivă, anarhistul fiind fidel tovarăşului său de viaţă. Nu întreprindea nimic ce i-ar fi putut pune în pericol sănătatea, cu atât mai puţin dacă implica şi cheltuieli inutile: nu fuma, nu bea alcool, bea puţină cafea sau deloc, nu mergea la bordel, era vegetarian şi naturist, prefera viaţa în aer liber. Convinşi de virtuţile învăţământului, anarhiştii făceau mari eforturi pentru a eradica analfabetismul maselor. Respectau arta şi cultura, frecventau cursurile serale şi citeau mult; *Cucerirea pâinii* de Kropotkin şi *Durerea universală* de Sébastien Faure au avut mare succes în mediile anarhiste, la fel ca şi manualele de popularizare a istoriei, de geografie sau de botanică editate de Ferrer. Se remarca, printre lecturile favorite, *Ruinele* lui Volney, percepută ca o operă anticlericală. Anarhiştii se deziceau de tot ceea ce provenea de la burghezie şi care i-ar fi putut deturna de la mersul lor. De aceea nu ieşeau din cercul lor şi-şi creau, în afara statului, propriile asociaţii menite să acopere carenţele societăţii oficiale în mediile populare. Aceste tendinţe erau vizibile mai ales la nivelul învăţământului primar, atât de neglijat în Spania; anarhiştii au înmulţit numărul centrelor de învăţământ raţionaliste, dintre care cel mai cunoscut a fost Şcoala Modernă a lui Ferrer, la Barcelona. Astfel, mişcarea anarhistă a avut tendinţa de a se constitui într-o societate paralelă, ca o prefigurare pentru cea viitoare.

Cealaltă ramură a mişcării muncitoreşti spaniole — cea pe care anarhiştii o calificau drept autoritară, socialismul de inspiraţie marxistă, a avut începuturi dificile[542]. S-a constituit în 1842, când câţiva militanţi — printre care şi tânărul tipograf Pablo Iglesias — s-au separat de curentul majoritar. Şi ea a avut o existenţă clandestină până când legislaţia i-a permis să se manifeste făţiş. La începutul anului 1879, Pablo Iglesias a fondat Partidul Socialist Muncitoresc Spaniol — *Partido Socialista Obrero Español* (PSOE), iar şapte ani mai târziu apărea primul număr al hebdomadarului *Socialistul.* În 1888, a fost creată centrala sindicală Uniunea Generală Muncitorească — *Unión General de Trabajadores* (UGT), dar până la sfârşitul secolului al XIX-lea, grupurile ce se revendicau din marxism au stagnat. Aveau puţini aderenţi în afara capitalei şi a Biscayei. După dezastrul din Cuba, curentul socialist a căpătat vigoare. Nu s-a extins dincolo de Castilia, de Biscaya şi de Asturias, dar efectivele i-au crescut constant. În 1890, UGT număra circa 24 000 de membri, 35 000 în 1908 şi 127 000 în 1912. Fideli teoriei lui Marx — dobândirea puterii politice prin dictatura proletariatului —, socialiştii şi-au prezentat candidaţi la alegeri. În 1901, ei au obţinut mai puţin de 5 000 de voturi la Madrid, dar, în 1905, doi dintre tovarăşii lor, Pablo Iglesias şi Francisco Largo Caballero, au fost primiţi în consiliul municipal al capitalei. În 1909, după Săptămâna Tragică din Barcelona, socialiştii s-au simţit destul de puternici pentru a propune o alianţă electorală cu burghezii republicani pe o platformă minimă. Pablo Iglesias a fost ales deputat pentru a susţine această conjunctură.

Frontul comun cu republicanii a marcat o evoluţie în istoria partidului socialist. Până atunci acesta se caracterizase mai degrabă printr-o obsesie, o manie a organizării, şi prin propovăduirea ideii că statul trebuia condus de mişcările muncitoreşti. Timp de mai mulţi ani, socialiştii au condiţionat declanşarea unei greve de o serie prealabilă de acţiuni: trebuia contat pe militanţi bine formaţi şi trebuiau evitate provocările, măsurate şansele de reuşită, asigurate fondurile care să-i susţină pe grevişti şi pe familiile lor, etc. Fiindcă era un lucru rar ca toate aceste condiţii să fie întrunite în acelaşi timp, socialiştii au ezitat adeseori înainte de a lansa o chemare la grevă. Pe de altă parte, primii socialişti spanioli erau puternic influenţaţi de Jules Guesde. Se deziceau de tot ceea ce ar fi putut abate mişcarea muncitorească de la obiectivele ei şi-şi luaseră ca literă de lege formula lui Marx: emanciparea muncitorilor avea să fie însăşi opera lor. Rezultatul a fost că partidul socialist şi-a recrutat militanţii cei mai puternici din aristocraţia muncitorească şi nu a făcut nici un efort, chiar dimpotrivă, pentru a atrage membri din rândul claselor mijlocii. În 1894, PSOE nu

avea în rândurile ei decât doi intelectuali, Jaime Vera şi Unamuno. Cel din urmă colabora regulat cu organul de partid, *Lupta de clasă*[543] la Bilbao. Această propagandă muncitorească a avut consecinţe în formarea teoretică a militanţilor. PSOE a respectat un marxism elementar. *Manifestul Partidului Comunist* a fost editat de puţine ori în Spania şi abia în primii ani ai secolului al XX-lea s-a tradus primul volum din *Capitalul* şi s-a lansat o revistă teoretică, *Era nouă*. Această lipsă de interes pentru discuţiile teoretice deriva dintr-o concepţie limitată: proletariatul era învestit cu o misiune istorică! Accentuând contradicţia dintre mijloacele de producţie şi forţele productive, timpul lucra în favoarea lui, iar victoria îi era ineluctabilă. În asemenea condiţii era inutil să-ţi pierzi timpul cu cercetări teoretice[544], fiind suficient să te dedici misiunii pedagogice şi să inculci proletariatului fără o formaţie culturală adevărurile elementare ale socialismului ştiinţific. Abia la începutul secolului al XX-lea şi-au schimbat socialiştii atitudinea. Intelectuali precum Julián Besteiro, Manuel Núñez de Arenas, Luis Araquistáin, s-au alăturat PSOE. Unii dintre ei plănuiau să fondeze o societate menită să susţină partidul de la exterior. Din această dorinţă s-a născut, în ianuarie 1911, Şcoala Nouă, însufleţită de Manuel Núñez de Arenas şi concepută ca un centru de studii socialiste apropiat partidului, dar independent de el.

Neglijând variaţiile regionale (ţinutul valencian, de exemplu) şi lăsând la o parte Andaluzia — zonă, prin excelenţă, prin natura ei agrară, supusă pe deplin influenţei anarhiştilor —, s-au făcut remarcate la sfârşitul secolului al XIX-lea grupări principale şi eterogene în cadrul mişcării socialiste: Catalonia, Madrid şi Bilbao.

Catalonia, precum observase Marx, era, în 1872, aproape singura provincie în care exista industrie, muncitori, o tradiţie militantă, dar se sustrăsese influenţei socialiste, rămânând fidelă mişcării anarhiste şi celor asociative: era menţionată importanţa acelor *montepíos* care, în schimbul unei cotizaţii lunare de o peseta, acordau aderenţilor, pentru o perioadă limitată de 2-3 luni, echivalentul salariului lor, în caz de accident, excluzând riscuri precum cele legate de alcoolism, bătăi, boli venerice. Odată cu trecerea timpului, aceste societăţi s-au interesat şi de invaliditatea permanentă ca urmare a accidentelor de muncă. Apărându-şi independenţa— nu acceptau subvenţii, nici patroni, nici Biserica —, ele prezentau trăsături ce le apropiau de idealul anarhist: nu avea membri permanenţi remuneraţi, iar fiecare membru se angaja să îndeplinească benevol sarcinile încredinţate de comitate... *Cele Trei Clase de Vapor* au mers pe aceeaşi direcţie: au creat societăţi de ajutor mutual, cooperative, şi chiar şcoli, purtând chiar dialoguri cu puterile publice. Originalitatea catalană s-a

manifestat în alt fel: muncitorii erau cel mai adesea catalani, iar limba, educaţia, modul de viaţă îi făceau sensibili la unele revendicări patronale (protecţionismul) şi receptivi la primele manifestări de naţionalism, spre marea disperare a anarhiştilor care nu se supuneau decât patriei universale a muncitorilor. Aşa a apărut problema naţionalismului de stânga, aşa cum avea el să se manifeste mai târziu.

La Madrid, majoritatea muncitorilor rămăseseră departe de industrializarea modernă, fiind mai ales tipografi, legători, zidari, măcelari, cizmari etc. Mai mult decât în altă parte, aici se respecta un soi de biblie marxistă în care erau analizate elementele specifice ale situaţiei spaniole, pe baze teoretice: propovăduirea dominaţiei muncitoreşti, refuzul politicii, organizare. Ne-am putea întreba de ce Madridul, unde nu existau muncitori, rămânea sediul central muncitoresc? Oare n-am putea vedea în această situaţie un început de explicaţie pentru slăbiciunea socialismului spaniol incipient?

Al treilea pol s-a constituit în regiunea Bilbao, unde se derula o industrializare modernă (minele de la Somorrostro, şantiere navale, mecanica...), dar muncitorii de aici nu beneficiau de tradiţia catalanilor şi, mai presus de toate, nu erau basci, ceea ce explică originalitatea socialismului basc: opoziţia faţă de naţionalism, participarea la viaţa politică (la alegerile municipale din 10 mai 1891, de exemplu, primele organizate pe principiul sufragiului universal), o mai mare deschidere spirituală (era acceptată prezenţa intelectualilor — Unamuno şi, mai târziu, Prieto şi Zugazagoitia —, hebdomadarul *Lupta de clasă* publica informaţii despre alte subiecte decât viaţa sindicală şi foiletoane...).

Andaluzia, Catalonia, Madridul şi Ţara Bascilor au rămas regiunile cele mai sensibile la mişcările sociale. Această geografie muncitorească, ce s-a conturat la sfârşitul secolului al XIX-lea, s-a completat, în deceniile următoare, prin dezvoltarea a noi centre: regiunea Valencia şi Asturias, în care socialiştii erau majoritari, Aragónul, unde, începând din 1917–1923, a început să se facă simţită influenţa anarhismului.

În secolul al XX-lea, originalitatea Spaniei provenea din scindarea mişcării muncitoreşti în două tendinţe rivale. Cele două se revendicau din socialism, dar prima punea accentul pe libertate — şi de aceea era numită anarhism —, în timp ce a doua insista pe necesitatea organizării — adversarii ei o acuzau că este autoritară. Spre deosebire de ceea ce se întâmpla în restul Europei, în Spania, socialismul anarhist era un fenomen de masă, capabil să atragă sute de mii de aderenţi şi de simpatizanţi, înrădăcinat în numeroase asociaţii muncitoreşti şi ţărăneşti, culturale, economice, recreative... Prin simpla lui existenţă, anarhismul instituia extrema stângă ideologică şi împingea către dreapta celelalte forţe

revoluţionare, chiar şi pe cele provenind din marxism. Anarhismul, ce refuza orice conciliere, fie şi provizorie, cu inamicul de clasă, a făcut dificilă, ba chiar imposibilă, o politică revoluţionară pe termen lung, preocupată să pregătească tranziţiile, etapele necesare, să exploateze succesele tactice, astfel încât s-a ajuns la un paradox: în sânul societăţii spaniole anarhismul constituia un ferment revoluţionar. Vigoarea lui ideologică a fost un permanent reproş la adresa unor sectoare socialiste, ameninţate de îmburghezire, de compromitere şi de colaborarea cu celelalte clase. Pe de altă parte, prin intransigenţa lui, anarhismul a condamnat revoluţia la triumf deplin, apoi la eşec. Războiul civil din 1936 a fost o tragică ilustrare a acestui paradox.

Pentru a încerca o explicaţie a originalităţii Spaniei şi a existenţei unei mişcări anarhiste de masă, au fost invocate, adeseori, temperamentul spaniol, înclinat către individualism şi exaltare, şi istoria (fatalismul, moştenire străveche de la influenţa musulmană în peninsulă[545]). Explicaţiile prin invocarea psihologiei nu sunt convingătoare şi, de altfel, au fost dezminţite de fapte. La moartea lui Franco, când au fost restabilite libertăţile publice, s-a observat că nu mai rămăsese mare lucru din curentul anarhist atât de puternic odinioară şi care se manifestase strălucit în timpul războiului civil. Toate acestea tind să demonstreze că forţa anarhismului depindea de o anumită situaţie economică şi socială care, modificându-se, l-au adus în situaţia de a-şi pierde raţiunea de a fi. Mai mult din cauza conjuncturii, şi nu a temperamentului, milioane de spanioli au fost anarhişti cel puţin până în 1940. Andaluzia şi Catalonia au fost bastioanele socialismului anarhist. În Andaluzia, problema agrară era dominantă. Jurnalele şi mişcările anarhiste de aici purtau nume semnificative, precum *Pământ şi libertate*. Ţărănimea se considera spoliată de ceea ce i se cuvenea şi trebuia să-l recapete: pământul, odinioară proprietate comunală sau domeniu jurisdicţional seniorial. În secolul al XIX-lea, liberalii au transformat în proprietate privată aceste două tipuri de terenuri, spre profitul marilor familii nobiliare şi burgheze; legea a consacrat de drept existenţa imenselor domenii şi a redus la sărăcie milioane de ţărani. Cartea lui Joaquín Costa, *Colectivismo Agrario en España*, s-a străduit să arate că, din secolul al XVI-lea, de la Luis Vives şi până la Flórez Estrada, se dezvoltase, în Spania, un curent de gândire ce încercase să limiteze dreptul de proprietate, punându-l în slujba interesului general[546]. Acest curent a fost numit de Costa — în mod eronat — colectivism, dar mai degrabă era vorba despre o tendinţă de a solicita intervenţia statului şi a colectivităţii astfel încât să se niveleze inegalităţile, oferindu-le tuturor mijloace de existenţă. O astfel de orientare îi inspirase şi pe reformatorii Secolului Luminilor — Campomanes, Olavide... şi,

după opinia lui Costa, ar fi fost abandonată la începutul secolului al XIX-lea, sub influenţa liberalismului şi a raţionalismului francez ce nu credeau decât în dreptul roman şi în sacralitatea dreptului de proprietate. Problema agrară şi existenţa marilor domenii ne permit să înţelegem dezamăgirea mulţimii andaluze şi aderarea ei la teoriile revoluţionare ce puneau pe primul plan revendicările de emancipare şi dreptul pentru toţi de a avea pământ.

În Catalonia, industria s-a caracterizat multă vreme prin dispersarea unităţilor de producţie, concentrarea sub formă de mari uzine fiind un lucru excepţional. Micile ateliere, în care patronii şi muncitorii rămâneau apropiaţi, erau numeroase, ceea ce conferea conflictelor sociale caracterul unei lupte individuale. Anarhismul a găsit într-un astfel de mediu un teren favorabil pentru dezvoltare şi a fost consolidat prin imigrarea unui număr crescând de andaluzi pe care sărăcia îi împingea să-şi caute de lucru în industrie. În Catalonia s-a apelat multă vreme la aceşti lucrători imigraţi numiţi murcieni, chiar şi atunci când proveneau din provincii mai meridionale. Aceştia aduceau cu ei ideologia anarhistă în spiritul căreia trăiseră în ţinuturile natale şi aderau de preferinţă la asociaţiile anarhiste. Se pare că aşa s-ar fi constituit bastionul anarhist al Cataloniei.

Dar, oare, anarhiştii şi socialiştii erau atât de înverşunaţi rivali precum se spune? În privinţa unui punct, cel puţin, obiectivele lor au fost identice: încetarea exploatării capitaliste. Socialiştii credeau că pot realiza acest ţel prin colectivizarea mijloacelor de producţie. Anarhiştii erau mai ezitanţi. Ţinând cont de interesul pe care-l acordau problemei agrare, ei se pronunţau mai degrabă în favoarea împărţirii pământurilor, şi se pare că ideea colectivizării a progresat la ei, după cum avea să se verifice în timpul războiului civil.

Părerile lor au fost înrudite şi într-o altă privinţă: ura faţă de Biserica Catolică[547]. E de înţeles această atitudine. Pe tot parcursul secolului al XX-lea, Biserica din Spania s-a aflat constant de partea claselor dominante, identificându-şi cauza ei, şi pe cea a religiei, cu cele ale mediilor reacţionare — carliştii — sau conservatoare. Nu ne va mira, aşadar, să vedem că mişcarea muncitorească considera Biserica drept unul dintre duşmanii săi, alături de Garda Civilă. Una îi reprima grevele, cealaltă predica supunerea la o ordine prestabilită. Pornind de aici, s-au putut observa diferenţe de nuanţă între marxişti şi anarhişti. În ciuda formaţiei teoretice deficitare, cei dintâi erau lucizi în privinţa anticlericalismului micburghez, aşa cum era el cultivat la sfârşitul secolului al XIX-lea de republicanii din gruparea Lerroux. Mai întâi, Pablo Iglesias observa că acest anticlericalism se dezlănţuia împotriva călugărilor şi a clerului de rând, dar îi ferea pe preoţi şi clerul

laic, ceea ce i se părea absurd. Republicanii sperau că vor avea priză la clerul laic în momentul în care aveau să ajungă la putere. În virtutea înţelegerii făcute, statul numea episcopii şi remunera clerul. Prin această mijlocire, guvernarea, oricare ar fi fost ea, putea negocia şi obţine adeziunea Bisericii instituţionale în condiţiile în care ordinele religioase scăpau oricărui control. Pablo Iglesias a mers şi mai departe, considerând că proletariatul nu trebuia să se lase înşelat asupra adversarului său. Inamicul de clasă nu era nici preotul, nici călugărul, ci patronul, obstacolul ce trebuia înlăturat era capitalismul, nu clericalismul. Pablo Iglesias şi-a dat seama că unii republicani căutau să pervertească clasa muncitorească, şi din străinătate, într-o luptă ce nu era a ei: „Să aţâţăm proletariatul, să-i îndreptăm activitatea şi energia împotriva membrilor clerului, mai degrabă decât împotriva patronilor este cea mai gravă eroare pe care o pot comite cei ce aspiră să pună capăt exploatării omului." Socialiştii spanioli nu au ţinut seama de acest avertisment venit din partea şefului lor şi nu l-au respectat în politica dusă. Declaraţia de mai sus a deschis şi o altă perspectivă, ce contrasta cu atitudinea de respingere totală a anarhiştilor faţă de religie şi de feţele bisericeşti.

Anarhiştii, în fond, nu aveau nici un scrupul în a relua integral anticlericalismul mic-burghez. Ei, care se deziceau de ştiinţa burgheză chiar şi atunci când se revendica din marxism, au aderat fără rezerve la materialism, aşa cum se dezvoltase acesta din Secolul Luminilor. Operele ştiinţifice ale lui Darwin, Spencer, Haeckel..., pe care le cunoşteau din forme de popularizare adeseori sumare, păreau să le confirme o intuiţie fundamentală: religia nu a servit niciodată decât la abuzarea şi la supunerea poporului, ţinându-l în ignoranţă şi în mizerie, iar clerul a întors întotdeauna în folosul lui o parte a suferinţelor omului; deposedările au stat la baza bogăţiilor strânse de biserici şi mănăstiri, iar anarhiştii vedeau în monumentele şi averile acestora o materializare a exploatării omului de rând, dusă de secole. De aceea, în ciuda respectului lor pentru cultură şi artă, practicau incendierea în momentele de criză, în chip de purificare a averilor dobândite necinstit. Ura s-a îndreptat firesc şi către beneficiarii şi reprezentanţii acestei exploatări seculare: preoţii şi călugării. Anarhiştii — precum am văzut — luau morala în serios şi profesau un soi de puritanism laic. Ceea ce i-a uimit şi i-a scandalizat, în rândurile clerului, a fost discrepanţa dintre dogmă şi practica trăită. Biserica predica virtutea şi se arăta indulgentă faţă de viciile celor bogaţi, recomanda dragostea faţă de aproape şi caritatea, dar tăcea în faţa nedreptăţilor şi spolierilor ale căror victime erau dezmoşteniţii sorţii, fiind chiar complice la ele; n-a avut niciodată vreun cuvânt de spus pentru a condamna luxul insolent al celor puternici şi dezmăţul moravurilor claselor privilegiate, cerându-le doar

celor săraci să ducă o viaţă conformă preceptelor Evangheliei. Anarhiştii nu vroiau să aibă nimic de-a face cu astfel de biserică şi cler, revoltându-i ipocrizia lor şi făcând totul pentru a se sustrage — ei şi copiii lor pe care nu-i botezau — de sub influenţa lor.

Mai rămânea relaţia cu statul. Uimitoare a fost, dincolo de divizarea mişcării muncitoreşti în cele două ramuri, anarhişti şi socialişti, persistenţa unei atitudini ce devenise aproape un reflex: dispreţul instinctiv faţă de putere, faţă de politică, faţă de stat. *Emancipación*, organ al grupului autoritar, care la acea vreme era minoritar, oferea, în 1872, o imagine caricaturală: nu trebuia depăşit cadrul mediului muncitoresc, se încerca organizarea, nu se făcea politică sub pretext că politica decepţionase în trecut şi pentru că era treaba burghezilor, până şi republicanii înaintaţi erau suspectaţi, pentru că erau burghezi, iar politica era totuna cu burghezia, căci politica era practicată de burghezi. Este curios că socialiştii ezitau, se arătau pasivi, aproape indiferenţi la înfruntările specifice societăţii spaniole din perioada 1868–1874. În mod surprinzător, *Emancipación* l-a cenzurat pe Engels în 1873, când acesta îşi avertiza camarazii spanioli cu privire la tentaţia de a-i lăsa burgheziei monopolul activităţii politice, şi când le recomanda o alianţă tactică cu republicanii: „Câţiva ani de regim republican burghez şi de calm ar pregăti terenul în Spania pentru o revoluţie proletară." Spaniolii au replicat că ei îşi doreau republica, dar una a lor, cea a muncii, nu cea a burgheziei şi a capitalismului. Manipulările electorale, atât înainte cât şi după introducerea sufragiului universal, nu erau făcute pentru a-i încuraja pe muncitori şi pe ţărani să se intereseze de politică. Se credea că muncitorii nu trebuiau să conteze decât pe ei înşişi, şi să nu aştepte nimic de la stat şi de la politicienii care le cereau voturile şi care, odată aleşi, se consacrau carierei lor fără să mai aibă grija alegătorilor, sau mărturisindu-şi neputinţa de a schimba lucrurile. La ce bun să existe deputaţi socialişti în *Cortes*-uri? Anarhiştii au împins foarte departe aversiunea lor pentru politică, exprimată printr-un simplu îndemn: să nu se voteze, să nu se participe la scrutine ce ofereau iluzia că democraţia putea aduce îmbunătăţiri; abţinerea era singura atitudine demnă de un muncitor[548]. Toate acestea în plan teoretic. Practic, anarhiştii nu le-au aplicat întotdeauna. În sinea lor, ei păstrau o pornire nemărturisită către liberalism şi către cei care-l incarnau în secolul al XX-lea, republicanii. Toţi aceşti factori ne permit o mai bună înţelegere a fluctuaţiilor vieţii politice din Spania secolului al XX-lea. În momentele de criză, când mizele erau importante, anarhiştii renunţau să se mai abţină; mai întâi, au votat pentru partidele de stânga, după care, decepţionaţi, au recăzut în apolitic.

Această atitudine a mers şi mai departe decât suspiciunea faţă de politică, bănuită de a fi funciarmente perversă şi că îi pervertea pe cei care participau la ea; se manifesta prin dispreţul de a vedea statul intervenind în viaţa socială. Un text din *Socialistul,* datat din 1891, este revelator: chiar dacă era inacceptabil, salariul era un contract direct între muncitor şi patron, iar statul nu trebuia să se amestece în această problemă; atâta vreme cât nu avea să se facă revoluţie, muncitorii trebuiau să-l respecte, fiind exclus orice intermediar între muncitori şi angajatori. În mod paradoxal, astfel de poziţie coincidea cu cea a patronilor, care nu doreau nici ei ca statul să se amestece şi să intervină reglementând salariile, durata zilei de lucru, sau condiţiile de muncă. Cât despre stat, acesta ezita: în 1883, a creat o comisie de reforme sociale al căror preşedinte, Segismundo Moret, a cerut grupului socialist de la Madrid un raport asupra nevoilor clasei muncitoreşti, raport ce avea să fie redactat de Jaime Vera, precedentul fiind cel creat la Bilbao, în 1890, de către căpitanul general Loma. Acesta nu numai că recunoştea legitimitatea unor revendicări muncitoreşti — minerii erau liberi să locuiască şi să cumpere de oriunde doreau, iar patronii nu mai puteau impune locuinţele şi hrana —, ci sancţiona şi înţelegerile dintre minori şi patroni cu privire la durata medie a zilei de lucru, de 10 ore — 9 ore iarna, 11 vara , ceea ce a prilejuit un spectacol neobişnuit: muncitorii au aclamat autoritatea militară.

Anarhiştii şi socialiştii au fost, poate, mai puţin îndepărtaţi unii de alţii decât se crede. Au făcut doar analize diferite asupra situaţiei politice, economice şi sociale şi utilizau mijloace diferite. Diferenţele nu erau unele insurmontabile. În perioada marilor crize, anarhiştii şi socialiştii s-au aliat în aceeaşi luptă pentru dreptate şi pentru egalitate, excepţând primăvara anului 1937, la Barcelona, când marxiştii ortodocşi au vrut să-i elimine pe dizidenţi şi pe anarhişti, în contexte precum războiul civil şi stalinismul.

Restauraţia s-a dovedit incapabilă să rezolve problemele societăţii spaniole şi a permis constituirea unui capitalism puternic dependent de străinătate, neştiind cum să integreze naţiunii milioane de spanioli, a pus la punct o caricatură de regim democratic, a pierdut şi ultimele colonii ce-i mai rămăseseră Spaniei şi s-a angajat într-o aventură militară contestabilă. Tentativele de regenerare a ţării au eşuat şi au apărut probleme noi, precum regionalismele care ameninţau unitatea naţională şi tendinţele revoluţionare ce ameninţau coeziunea socială a ţării. Ducând până la paroxism unele dintre aceste tensiuni, războiul din 1914–1918, în ciuda neutralităţii Spaniei, a prilejuit o nouă criză care, începută în 1917, a condus până la prăbuşirea monarhiei, în 1931.

NOTE

[501]Alfons al XII-lea s-a căsătorit de două ori: mai întâi la 23 ianuarie 1878 cu verişoara lui, María de Las Mercedes, fiica ducelui de Montpensier, care a murit cinci luni mai târziu, apoi cu arhiducesa Maria-Cristina de Austria, care i-a dăruit trei copii (María de Las Mercedes, născută în 1880, Maria-Tereza, născută în 1882, şi viitorul Alfons al XIII-lea).

[502] Conform legilor din 1911–1912, recruţii trebuiau să aibă minimum 1,50 m şi o greutate de 48 de kilograme. În 1913, s-a suprimat limita de greutate: cei care cădeau sub incidenţa ei erau destul de puţini.

[503] Săptămânalul era vădit antimilitarist. Furia militarilor a fost aţâţată mai ales de un desen ce reprezenta un ofiţer ce privea oamenii ce intrau într-un restaurant pentru a participa la un banchet al victoriei — un succes electoral al naţionaliştilor catalani. „O victorie? — exclama ofiţerul. Atunci trebuie să fie vorba despre nişte civili."

[504] Trebuie menţionat, în acelaşi sens, articolul romancierului Pío Baroja, publicat în *El Globo* la 31 decembrie 1902, când Spania se pregătea să participe la colonizarea Marocului. „Nu trebuie să existe la porţile Spaniei, ale Europei, un popor de sălbatici guvernaţi într-o manieră despotică, supuşi la condiţii dintre cele mai abjecte. Popoarele libere, popoarele civilizate, au nu numai dreptul, ci şi datoria de a impune naţiunilor inferioare un mod de viaţă superior. Să respectăm — căci sunt respectabile — credinţele religioase ale maghrebinilor, să le facem proprietăţile să intre în legitimitate, astăzi ameninţate de jaf şi risipă, dar atunci când se impune, când o cere demnitatea, trebuie să ne dăm tributul pentru civilizaţie şi progres, contribuind la dispariţia actualei situaţii politice şi sociale a Marocului." Iată ce spunea Jules Ferry!

[505] „Ceea ce numim încă, deşi nu e adevărat decât în parte, Peninsula Iberică va sfârşi prin a deveni o peninsulă britanică"; moral şi psihologic, Spania este în stadiul de „africanizare spirituală", preludiu al dominaţiei efective (Costa). Această idee, comparabilă cu tema decadenţei naţiunilor latine este în ton cu vremea. Cf. acestor fraze ale lui Vacher de Lapouge, scrise în 1899: „Spania este astăzi un cadavru, iar marea nu va mai apăra pentru mult timp teritoriul ei împotriva acţiunilor popoarelor puternice şi cu populaţia numeroasă. Conturul ei pare delimitat după cel al Chinei şi al Turciei; este un Maroc al Europei, cu mai mult curaj" (citat de José María Jover Zamora, introducere la volumul *La España de Alfons XIII* din *Historia de España,* publicată sub direcţiunea lui, Madrid, Espasa Calpe, 1995, p. L *sq.*).

[506] Temerile lui Maura erau justificate. La sfârşitul lunii iulie 1909, trupele spaniole au fost atacate dur în Barranco del Lobo; peste 2 000 de soldaţi şi-au aflat moartea, printre care un general şi doi locotenenţi-colonei.

[507] Militant anarhist şi fost conspirator, Francisco Ferrer se instalase la Barcelona la începutul secolului al XX-lea. Moştenise de la o bogată simpatizantă franţuzoaică o avere pe care o pusese în slujba cauzei revoluţionare. Începând din 1901, s-a consacrat propagandei şi a finanţat imprimarea a numeroase broşuri şi opere de popularizare menite să facă cunoscută gândirea ştiinţifică modernă care, după opinia lui, ruina definitiv credinţa. A deschis şi un aşezământ de învăţământ, Şcoala Modernă, în care copiii erau educaţi în cultul libertăţii, al egalităţii şi al ştiinţei, dar şi al urii faţă de catolicism. În 1906, s-au căutat implicaţiile lui Ferrer în atentatul lui Morral împotriva regelui şi a reginei, la Barcelona, dar a fost eliberat din lipsă de probe.

[508] Paralela era una dintre marile artere ale Barcelonei.

[509] Cf. prefeţei de la cartea lui Edmond Desmoulins, *Á quoi tient la supériorité des Anglo-Saxons?* (Paris, 1897), texte citate de José María Jover, *op. cit.*, p. LXV.

[510] Pío Baroja făcea ironii la adresa acestei mode. În romanul *La Busca,* era vorba despre un cizmar ce şi-ar fi luat deviza: „Pentru regenerarea încălţărilor..."

[511] Cf. scrisorii lui Ortega, datată 27 august 1905: exemplul Japoniei este interesant, iar „poporul ştie acum ce trebuie să facă".

[512] Din primul vom cita acest fragment din discursul de recepţie al Academiei de Ştiinţe, rostit la 5 decembrie 1897: „Nu am văzut Japonia, popor de rasă galbenă, trecând brusc de la tenebrele Evului Mediu la splendorile culturii şi civilizaţiei occidentale? E o realizare stupefiantă ce ţine de miracol şi reprezintă doar un caz particular de inoculare a ştiinţei europene, dusă într-o manieră sistematică, intensivă şi extensivă." La rândul lui, Giner de Los Ríos consacra un articol, în 1907, educaţiei morale oferite Japoniei (reluat în *Obras completas,* t. VII, p. 281–304).

[513] Este vorba despre o butadă pe care trebuie s-o plasăm în contextul ei, campania împotriva Spaniei cu ocazia procesului lui Ferrer. Indignat de atacurile unor intelectuali străini (Anatole France, Maeterlinck...) ce denunţau *barbaria spaniolă,* Azorín publica în *ABC,* la 12 septembrie 1909, un articol răzbunător intitulat „Bandă de histrioni". Unamuno i-a scris lui Azorín spre a-l felicita, iar scrisoarea lui a apărut la 15 septembrie: „Bine. Foarte bine! Foarte bine! Era şi timpul să reacţionăm. Sunt destui neghiobi aici fascinaţi de *aceşti europeni.* Era timpul să spunem că, în multe privinţe, suntem la fel de valoroşi ca şi ei, şi chiar mai mult [...]. Ei pretind că nu suntem înzestraţi pentru ştiinţe şi că suntem făcuţi pentru altceva. Să-i lăsăm să inventeze, etc." Unamuno folosise deja expresia (¡ *Que inventen ellos!*) în 1906, luând cazul electricităţii ce lumina atât Spania, cât şi ţara unde fusese descoperită. A reluat-o în februarie 1911, într-un articol despre Costa în care evoca un soi de diviziune a muncii intelectuale: Germania îl dăduse pe Kant, Spania pe Cervantes; „este evident că urmăm progresele lor, ştiinţa şi metafizica lor ne-au influenţat literatura, şi fie cu voia Domnului ca şi literatura noastră să le influenţeze ştiinţa şi metafizica. Iată ce am vrut să spun prin această exclamaţie un pic paradoxală — recunosc — :¡*Que inventen ellos!* "

[514] Poetul Antonio Machado este reprezentantul acestei sensibilităţi a oamenilor din Instituţia Liberă de Învăţământ, laici, însă atenţi la fenomenul religios în ce avea el mai profund. Era indignat de atitudinea acelor *catolici voltairieni* „ce apărau o religie în care nu credeau, invocându-i utilitatea politică, socială şi chiar — ceea ce e deja grotesc — vitală, ca şi cum, dintr-un punct de vedere pragmatic, catolicismul nostru — pur şi simplu *vaticanismul* ce sacrifica vitalitatea spaniolă pentru retrogradismul de la Roma — nu era chiar de aruncat la coş". Din fericire, urma Machado, adevăratul sentiment religios nu era mort în Spania: „Suntem încă apţi să ne comportăm mai bine decât presupune acest *vaticanism* al claselor înalte şi decât această superstiţie avidă de miracole răspândite în rândurile popoarelor sub numele de catolicism" (Notele din 1913 pe marginea unei cărţi semnate de Unamuno.

[515] Giner de Los Ríos şi-a dezvoltat ideile în critica făcută pe marginea proiectului de reformă a învăţământului, elaborat în 1899. Regreta cantonarea la învăţământul umaniştilor clasici, cu insistenţă pe matematică şi latină; trebuia studiată şi istoria civilizaţiilor, în loc să fie învăţate pe de rost liste cu regi şi bătălii şi, pe lângă aceasta, interesul trebuia orientat şi către ceea ce cu greu putea fi numit „istoria politică". În acelaşi sens, Cossio dorea, în 1904, să fie predată istoria în aşa fel încât elevii să înţeleagă că importanţi au fost nu eroii, ci întregul popor. Giner denunţa şi clasele prea încărcate — acele „hoarde de auditori", ca şi metodele ce recurgeau prea mult la memorie; dimpotrivă, şcoala trebuia să-i înveţe pe elevi să gândească şi să le formeze gustul de a munci, implicit plăcerea lucrului manual.

[516] El Greco a fost expus la Prado, pentru prima dată, în 1902, iar în 1908 apărea prima carte consacrată lui de către Cossio. În 1912, Maurice Barrès publica *Greco ou le secret de Toledo.*

[517] Doctorul Negrín, care a fost ultimul şef al guvernului republicii, avea acolo un laborator de psihologie.

[518] Spoliată de regimul franchist, care vedea în ea una dintre instituţiile de subversiune ideologică ▯ Instituţia Liberă de Învăţământ fiind considerată şi ea o periculoasă societate secretă! ▯, Reşedinţa studenţilor şi-a reluat autonomia şi activităţile după restabilirea democraţiei. Sub conducerea lui José García-Velasco a redevenit, ca odinioară, un centru dinamic al vieţii intelectuale şi artistice.

[519] Cinci ani mai târziu, Menéndez Pelayo a avut nevoie de o derogare pentru a deveni profesor universitar, căci nu avea încă 25 de ani! Câteva luni mai târziu, a fost ales în Academia spaniolă.

[520] La drept vorbind, tezele lui Menéndez Pelayo au fost mai puţin originale decât se spune. Autorul se limita la a relua şi a dezvolta, cu talent şi cu mari eforturi de erudiţie, argumente pe care autorii reacţionari, de la Joseph de Maistre şi Bonald, le opuneau secularizării gândirii, cartezianismului, Luminilor, filosofiei progresului...

[521] Lui i se datorează o schiţă despre Habsburgii din Spania, *Esbozo histórico de la Casa de Austria en España.*

[522] În 1894, Menéndez Pelayo revenea cu şi mai multă seninătate asupra problemei. Fără a-l cita pe Marx, pe care probabil îl uitase, părea de acord cu el asupra unui punct: umanitatea nu-şi punea decât probleme pe care le putea rezolva, iar nefericirea a făcut ca marele moment de expansiune ştiinţifică din Europa să coincidă cu decadenţa economică a Spaniei. Mergând mai departe, Menéndez Pelayo admitea că, în fond, Spania nu a participat la revoluţia ştiinţifică, şi oferea o explicaţie preţioasă: în Spania, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, exista mult interes pentru aplicaţiile practice ale ştiinţei, dar s-a neglijat cercetarea fundamentală.

[523] În acel an, apărea la Barcelona o traducere abreviată a *Originii omului*, iar în 1877 era publicată *Originea speciilor*. Editura Sempere, din Valencia, fondată cu sprijinul romancierului Blasco Ibáñez, şi-a multiplicat tirajele populare ieftine. Trebuie remarcat, în acelaşi sens, entuziasmul cu care liberalii salutau, în 1876, traducerea cărţii lui J.W. Draper, *Una perspectiva del conflicto entre religión y ciencia;* au existat multe ediţii la o peseta exemplarul.

[524] Cf. teoriei de respingere a anarhistului Anselmo Lorenzo, *Refutación de un sofisma* (1886): selecţia naturală nu se aplică în societăţile umane; nu indivizii cei mai puternici şi mai inteligenţi acced la putere, la bogăţie şi la ştiinţă, ci aceia privilegiaţi prin naştere şi avere.

[525] Opinie susţinută de profesorul Peregrin Casanova în timpul ceremoniilor organizate la Valencia în februarie 1909, pentru a comemora centenarul naşterii lui Darwin.

[526] Un fapt divers ce se petrecuse cu câteva luni înainte a înveninat lucrurile şi a făcut şi mai actuală piesa lui Galdós. Opinia publică fusese mişcată de suferinţele unei tinere din înalta burghezie madrilenă, convinsă de confesorul săi iezuit să intre la mănăstire, cu tot cu zestrea ei, împotriva dorinţei familiei.

[527] Sunt elocvente chiar titlurile: Bogăţia în mănăstiri, Dragostea în mănăstiri... Se vorbea despre subterane prin care se făcea trecerea dintr-o mănăstire de bărbaţi în cea de femei, etc.

[528] În operele sale de maturitate (*Historia de las ideas estéticas en España*, de exemplu), şi-a nuanţat raţionamentele. Îl detesta pe Voltaire, dar îl admira ca scriitor, îl entuziasma André Chénier, îi omagia pe clasici (Racine), pe enciclopedişti — în special Diderot — şi pe gânditorii mai recenţi: Victor Cousin, Proudhon, Sainte-Beuve, Taine (de la care a împrumutat mult), şi le-a făcut dreptate romanticilor francezi.

[529] Opinie a lui Arquistan, în revista *España*, citată de Antonio Elorza, *La razón y la sombra*, Barcelona,1984, p. 92.

[530] În cele ce urmează, reluăm, în esenţă, teza lui Pierre Vilar, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*. Exceptând indicaţia contrară, citatele sunt extrase din această carte.

[531]Cf. Carles Cardó, *El gran réfus*, Barcelona, 1994, a cărui teză ar putea fi rezumată astfel: ura catalanismului şi naţionalismul castilian au separat Biserica de poporul catalan; violenţele anticlericale din 1936–1937 nu ar fi căpătat niciodată o asemenea amploare dacă ar fi fost lăsat clerul catalan să acţioneze liber. Cartea este

un capitol inedit dintr-o lucrare despre naţionalismul catalan, *Història espiritual de les Espanyes*, publicat în Elveţia, în 1945, iar autorul a fost un canonic din Barcelona, discipol al lui Jacques Maritain, exilat după victoria lui Franco. El dorise ca al VIII-lea capitol (*El gran réfus*), consacrat responsabilităţilor Bisericii spaniole, să nu fie publicat decât după moartea lui...

[532] Un titlu pe care catalanii îl contestau. După unii dintre ei, arhiepiscopul de Tarragona, şi nu cel din Toledo, era primat.

[533] Cf. eseului lui Ortega y Gasset, *La redención de las provincias*.

[534] Drapelul basc — *ikurriña* — a fost imaginat de Sabino Arana: o cruce albă — simbolul credinţei creştine — pe un fond roşu, alături de stejarul din Guernica, verde, şi de crucea Sfântului Andrei, şi ea verde, ce amintea de victoria celor din Biscaya asupra armatelor din Léon, în Evul Mediu.

[535] Criza filoxerei s-a aflat la originea conflictelor arendaşilor (*los rabassaires*) catalani. În Catalonia, contractele stipulau că fermierii nu puteau fi îndepărtaţi de pe pământurile pe care le lucrau atâta timp cât butucii de viţă-de-vie erau vii (*rabassa morta*); distrugând viile, filoxera a creat o situaţie nouă, ceea ce a generat conflicte sociale, începând din 1890.

[536] Lucrătorii agricoli din Andaluzia cereau salarii mai mari, şi, în plus, să fie plătiţi cu ora, nu în funcţie de sarcină. Această practică, curentă în timpul secerişului şi al culesului de măsline, consta în a se propune o sumă forfetară pentru a fi secerată o anumită suprafaţă, sau pentru a culege un anumit număr de măslini. Muncitorii vedeau în asta un mod de a creşte randamentul fără a modifica şi salariul.

[537] O scrisoare pastorală a episcopului de Ciudad-Rodrigo, în 1911, a atras atenţia asupra sărăciei acestor ţărani: douăzeci de parohii au dispărut ca o consecinţă a emigrării masive. „Ce s-a întâmplat cu locuitorii lor? Au fost obligaţi să-şi abandoneze căminele, să părăsească pământurile pe care le-au udat cu sudoarea frunţii lor: mulţi au emigrat, poate, blestemând ţara în care văzuseră lumina zilei şi care le refuza o bucată de pământ ca să trăiască şi, îndreptându-şi ochii către câmpiile Castiliei pentru a-şi găsi de lucru, ei au văzut, poate, pământurile necultivate ce le-ar fi putut oferi hrana şi un loc de muncă."

[538] În Biscaya, minerii locuiau în barăci sordide, erau aproape obligaţi să-şi procure cele necesare din cantinele patronale, cărora le plăteau pentru hrană şi articole de primă necesitate mai scump decât în alte părţi. La Madrid, în cartierul dinspre Pacific, o asociaţie de caritate, *Constructoarea binefăcătoare*, a creat, în 1884, un anumit număr de locuinţe sociale, modeste, dar solide, cu posibilitatea de a fi cumpărate de locatari graţie unor credite cu dobândă de 6%, rambursările în douăzeci de ani. A fost o iniţiativă inedită căci, în general, muncitorii trăiau în cocioabe. Pe la 1880, s-a ivit o problemă: oare, în loc ca muncitorii să fie înghesuiţi în locuinţe vechi şi insalubre, nu ar fi fost mai bine să se construiască pentru ei, la periferie, imobile ieftine? A fost o ocazie, pentru urbanistul Arturo Soria, de a lansa

o idee originală, ce a început a fi pusă în aplicare la Madrid: cetatea lineară — *ciudad lineal* —, o singură stradă, legată de oraş prin tramvaie, oricât de lungă s-ar fi dorit, şi în care să locuiască toate clasele sociale — bogaţi şi săraci...

[539] Viitorul şef al Partidului Liberal de Restauraţie, Sagasta, denunţa în *Cortes*-urile din 14 iunie 1871 Internaţionala, considerând-o o organizaţie ce-şi propusese să distrugă proprietatea, familia, societatea şi patria.

[540] În februarie 1883, a fost descoperit aproape de Jerez de la Frontera cadavrul unui ţăran. Moartea lui părea să dateze din luna noiembrie. Poliţia a legat acest asasinat de altele comise în aceeaşi regiune şi în aceeaşi perioadă. S-au fabricat şi documente despre o organizaţie secretă, Mâna Neagră, ce şi-ar fi propus să-i elimine pe trădătorii Internaţionalei.

[541] Blasco Ibáñez s-a inspirat pentru romanul *La Bodega*.

[542] Pentru ceea ce urmează vom folosi, în principiu, teza inedită a lui Michel Ralle, *Les socialistes espagnols (1870–1902)*.

[543] Până în 1924, Unamuno a publicat anual, cu ocazia fiecărui 1 Mai, un articol în organul central de partid, *Socialistul*.

[544] Este reproşul pe care îl adresa Unamuno PSOE pentru că era ancorat într-un dogmatism strâmt, subestima importanţa religiei, neglija fenomenul regionalismelor şi se dezinteresa de chestiunile agrare...

[545] Este ipoteza unuia dintre cei mai buni cunoscători ai anarhismului spaniol, Juan Díaz del Moral, notar la Bujalance, în cartea lui, *Historia de las Agitaciones Campesinas Andaluzas*, publicată în 1929, ce rămâne una dintre cele mai lucide analize a problemei agrare.

[546] *Colectivismul* lui Costa ▯ Rafael Altamira îi semnala asemănările cu populismul rus ▯ datora mult cărţii lui Henry George, publicată în 1879, *Progress and Liberty*, carte ce a fost tradusă în spaniolă în 1893, dar Costa a folosit ediţia franceză din 1886.

[547] Conform romancierului Ramón Pérez de Ayala, nici catolicii practicanţi, nici valeţii, nu erau admişi în rândurile partidului socialist.

[548] Cf. unui manifest al Casei Poporului din Granada, în decembrie 1902: „Spre deosebire de democraţii de rând, noi credem că suveranitatea populară este un mit [...] Sufragiul universal este înşelător şi imoral. Înşelător pentru că doar simpla lui existenţă creează o iluzie eronată, şi imoral pentru că este intrinsec imoral tot ceea ce, pentru a-şi justifica raţiunea de a fi, are nevoie să se sprijine pe baza alunecătoare a minciunii."

CAPITOLUL V

Spania nevertebrată

(1917–1931)

„De bine, de rău", scria Ortega în 1917, „Spania Restauraţiei şi a Regenţei a avut o structură. Spania secolului al XX-lea este una nevertebrată." Începând din 1876, Spania s-a schimbat. La problema agrară, mereu de actualitate, s-au adăugat atunci şi revendicările muncitorilor din fostele zone industriale, precum Catalonia — sau din cele recente — Biscaya şi Asturias —, sprijinite de organizaţii sindicale de masă. Eşecul din Cuba şi primele încercări de a pătrunde în Maroc i-au exasperat pe antimilitarişti şi au creat o criză în sânul armatei, din ce în ce mai izolată de popor şi din ce în ce mai preocupată să menţină ordinea. Din momentul în care Alfons al XIII-lea a început să domnească, în 1902, regimul introdus de Cánovas de Castillo nu a mai funcţionat corect. Pe lângă partidele dinastice — conservatori şi liberali — a căror alternanţă la putere cadenţa viaţa politică, au apărut şi s-au dezvoltat puteri noi: naţionaliştii, ce repuneau în cauză unitatea naţională, şi republicanii, care contestau forma regimului. Antonio Maura a încercat să facă unele schimbări în funcţie de modificările intervenite din 1876, sugerând să se pună capăt tutelei şi să fie satisfăcute unele dintre revendicările autonomiste ale catalanilor; Săptămâna Tragică de la Barcelona i-a întrerupt această experienţă. José Canalejas, şi el partizan al reformelor, a fost asasinat. Spania lui Alfons al XIII-lea s-a confruntat, astfel, cu trei probleme:

– o problemă socială, legată de structurile economice ce amplificau inegalităţile;

– o problemă militară: i se cerea unei armate criticate, prost plătite şi rău adaptate la misiunile pe care le avea de îndeplinit, să ocupe zona de influenţă ce-i fusese atribuită Spaniei, în Maroc;

– o problemă politică: cum să se confere mai multă moralitate vieţii politice şi, în acelaşi timp, să se adapteze instituţiile, pentru a face din Spania o naţiune modernă şi dinamică?

În 1917, Spania era ameninţată de haos. Muncitori, ţărani, militari, parlamentari s-au revoltat cu toţii, dar fiecare dintre aceste grupuri ţinea la propriile revendicări, fără a-i păsa de ceilalţi. Această serie de corporatisme a împiedicat opoziţia să se regrupeze. Operaţiunile prost concepute au sfârşit printr-o catastrofă militară în Maroc. În acelaşi timp, pe plan social situaţia se deteriora. Regimul crezuse că va rezolva dificultăţile suspendând Constituţia şi impunând o dictatură militară, dar soluţia aceasta nu a făcut decât să întârzie schimbările. În 1931, instituţia monarhică însăşi a fost percepută ca un obstacol în calea schimbărilor indispensabile, şi a fost înlăturată.

MIŞCAREA DIN 1917

Încă din 1815, Spania evitase să se mai angajeze în alianţe diplomatice ce ar fi putut-o târî în conflicte internaţionale. În ultimii ani ai secolului al XIX-lea, atât situaţia economiei şi a forţelor sale armate, cât şi conjunctura europeană, au încurajat-o să nu-şi schimbe atitudinea chiar dacă, prin poziţia sa geografică, ar fi trebuit să întreţină relaţii de bună vecinătate cu Franţa şi să trateze cu Anglia ce ocupa Gibraltarul şi considera strâmtoarea vitală pentru comunicaţia cu Suezul şi cu Indiile. Când a izbucnit războiul din 1914, Spania s-a declarat neutră, neavând de ales, după cum declara şi şeful guvernării, Eduardo Dato: „Orice tentativă de a intra în război va ruina naţiunea şi va declanşa războiul civil [...]. Dacă războiul din Maroc cere atât de mari sacrificii şi nu are sprijinul poporului, atunci cum ne-am putea lansa într-un conflict ce presupune riscuri şi mai mari şi cheltuieli care, pentru noi, ar fi fabuloase?“ Totuşi, neutralitatea nu însemna indiferenţă faţă de beligeranţi, iar opinia publică din Spania a fost împărţită pe tot parcursul conflictului din Europa. În mare, grupurile de centru şi de stânga, la fel şi intelectualii, erau aliadofili, cu sufletul alături de Franţa şi de Anglia. Cei de dreapta erau favorabili mai de grabă imperiilor centrale, adică germanofili — dar nimeni, nici un moment, nu a avut de gând să ia parte la război.

În rest, economia spaniolă a profitat de neutralitate. Războiul a tulburat piaţa internaţională — marile puteri, care până atunci exportau bunuri de consum, au devenit importatoare de produse diverse. Pe moment, concurenţa străină dispăruse, iar producătorii spanioli nu aveau de ce să se mai teamă de rivali pe

piaţa internă. Unele importuri s-au diminuat, ceea ce a obligat la crearea unor industrii de substituţie (chimie, industria de maşini, de echipamente...). În acelaşi timp, Spania exporta mult mai mult decât înainte de război. Transporturile maritime au cunoscut o dezvoltare intensă în virtutea comerţului şi a neutralităţii pavilionului spaniol. Companiile de navigaţie au înregistrat beneficii considerabile[549]; din această epocă datează averea colosală a lui Juan March. Neutralitatea a determinat Spania să-şi modernizeze echipamentul industrial. În această perioadă, industria textilă catalană a trecut de la stadiul micilor antreprinze concurente la cel al întreprinderilor mari. Şi tot acum s-au creat şi au prosperat companiile hidroelectrice. Această conjunctură favorabilă a condus la o creştere rapidă a preţurilor ce nu puteau fi compensate de salarii[550]. Toţi cei care percepeau venituri fixe — muncitori, funcţionari, rentieri – şi-au văzut nivelul de trai scăzând într-un ritm alarmant. Între 1 ianuarie 1916 şi 31 martie 1918, sărăcia a obligat peste 200 000 de spanioli, majoritatea valencieni şi murcieni — să se expatrieze. Sfârşitul războiului a avut drept consecinţă încetinirea unei prosperităţi factice, dar inflaţia a subzistat şi a condamnat partea cea mai numeroasă a populaţiei să trăiască în condiţii din ce în ce mai precare. Dincolo de acestea, şomajul a atins şi întreprinderile ce profitaseră de conjunctură pentru a se dezvolta. În sfârşit, gripa spaniolă, cu miile de victime pe care le-a făcut, a contribuit la creşterea disperării. În 1919, măcelăriile şi băcăniile au fost luate cu asalt la Madrid şi în mai multe oraşe mari, iar Garda Civilă a reacţionat cu brutalitate împotriva acestor manifestări. Astfel de situaţii permit înţelegerea gravităţii crizei izbucnite în 1917, o criză ce a prezentat trei aspecte fără legătură aparentă, dar a căror conjuncţie a ameninţat regimul: revolta militarilor, tulburările sociale, şi fronda unor parlamentari. Din aceste trei fenomene, cel de-al doilea pare să fi fost cel mai ameninţător, iar celelalte două ar trebui trecute pe al doilea plan. Din teama de o revoluţie socială, puterea civilă a cedat la presiunile armatei şi, tot din acelaşi motiv, parlamentarii au renunţat la proiectele lor de reformă şi chiar la exercitarea dreptului lor constituţional de control asupra acţiunilor executivului. Discreditaţi, politicienii nu au putut decât să se supună, în 1923, în faţa loviturii de stat militare căreia clasa muncitoare, slăbită de loviturile date, era incapabilă să i se opună.

Armata şi naţiunea

Ca multe alte categorii sociale, ofiţerii au trăit şi ei aceeaşi scădere a puterii de cumpărare, ca urmare a creşterii preţurilor. Între ei existau rivalităţi. Cei care serveau în Maroc au putut beneficia de promovarea rapidă pentru merite de război; este cazul ofiţerilor de infanterie şi al cavaleriei. Artileriştii, dimpotrivă,

erau avansaţi doar după vechime, fiind reduşi la o existenţă mediocră în oraşele-garnizoană. Situaţia a creat tensiuni între diferitele armate. În mai 1917, ofiţerii nemulţumiţi au constituit comitete — *juntas de defensa* — pentru a atrage atenţia puterilor publice asupra situaţiei armatei, cerând să li se ia în consideraţie revendicările, comitete ce nu erau altceva decât sindicate. Şeful guvernării, García Prieto, a înţeles altfel lucrurile, neputând accepta ca militarii să adopte această formă de acţiune, şi i-a arestat pe conducători. La 1 iunie, juntele au lansat un ultimatum pentru a cere eliberarea lor. Guvernarea a cedat şi a demisionat, însă lucrurile nu s-au oprit aici. Militarii i-au sugerat lui Antonio Maura, reprezentant al dreptei liberale, să treacă în fruntea unui guvern reformator, dar Maura a refuzat ideea de a ajunge la putere sub presiunea armatei (20 iunie 1917). Sub pretext că regele era şeful suprem al armatei, juntele au negociat direct cu el, fără a mai recurge la ierarhie sau la ministrul de tutelă. Guvernarea a sfârşit prin a suprima juntele în 1922, după ce a satisfăcut câteva revendicări ale unora dintre ele. În general, din acest episod inedit s-a reţinut rolul insolit jucat de junte şi nesupunerea lor faţă de puterea civilă ce ofereau impresia că armata ocupa un loc aparte în societate. Am putea răstălmăci acest argument: ca şi alte componente ale naţiunii, militarii erau sensibili la greutăţile societăţii spaniole şi au fost şocaţi de incapacitatea partidelor politice de a găsi soluţii adecvate. Juntele de apărare dovedeau, în felul lor, că instituţiile nu funcţionau corect şi mai dezvăluiau şi că armata nu era un corp omogen. Ceea ce a declanşat nemulţumirea au fost privilegiile de care beneficiau unele cadre militare, cele angajate în războiul colonial. Aceasta a fost începutul unor divergenţe interne în sânul armatei. Africanii nu au încetat să se opună celorlalţi ofiţeri, reproşându-le că făceau politică, dar nici măcar ei nu erau în măsură să facă presiuni asupra guvernării şi a partidelor. Dincolo de această divizare, mai importantă pare să fi fost o alta, izvorâtă din concepţia pe care, şi unii, şi ceilalţi, o aveau despre armată. Pentru Africani, armata era învestită cu o misiune — apărarea patriei, în afară şi în interior —, ceea ce-i conferea un loc privilegiat în societatea cu care se identifica voluntar. Alţi ofiţeri, dimpotrivă, considerau că armata nu putea rămâne indiferentă la problemele întregii naţiuni; erau sensibili la greutăţile societăţii şi conştienţi de necesitatea reformelor. În felul lor, juntele de apărare din 1917 au exprimat preocupările de acest gen. În fond, ele făceau politică deoarece problemele apărute cereau soluţii politice. Contrar a ceea ce se crede, armata din Spania secolului al XX-lea nu era monolitică, nici în întregime reacţionară. Înainte, ca şi după 1931, au existat ofiţeri republicani. Au existat şi în 1936, şi nu ar fi inutil să menţionăm că şeful revoltei militare, Franco, a fost reprezentativ pentru Africani, acei ofiţeri ce

şi-au obţinut gradele graţie războiului colonial şi a acelor promovări rapide denunţate de juntele de apărare.

Pe la 1920, Africanii şi-au consolidat poziţiile. La 31 august, Millán Astray a fondat Legiunile *Tercio de extranjeros* —, acele „logodnice ale morţii" care, iniţial, erau alcătuite doar din trei batalioane — *banderas* — unul dintre ele condus de către Franco. Spania dorea să ocupe zona ce i se atribuise în Maroc. În 1918, generalul Berenguer a fost numit Înalt Comisar şi a pus la cale o dublă manevră. Prima parte a planului său, la vest, a reuşit deplin. Cea de-a doua, la est, viza Melilla Inferioară, acolo unde generalul Fernández Silvestre, cel care se lovise de Abd-el-Krim, a declanşat o operaţiune fără o pregătire prealabilă suficientă şi fără să se fi asigurat liniile de comunicaţie. La 20 iulie 1921, trupele lui au fost atacate la Annual. Silvester a dat ordin de evacuare, iar retragerea s-a transformat într-un soi de debandadă. Hărţuiţi de partizanii marocani, soldaţii spanioli şi ajutoarele lor indigene au fost masacraţi. Silvestre s-a sinucis. În cele două săptămâni ce au urmat, toate cazematele din zonă, lipsite de apă şi de muniţie, fără posibilitatea de a evacua răniţii, s-au predat una după cealaltă, iar apărătorii lor au fost exterminaţi. Muntele Arruit, unde erau blocaţi 3 000 de soldaţi, a rezistat de la 29 iulie până la 9 august. Înaltul Comandament a reacţionat târziu şi prost. Berenguer, care pornise spre Melilla cu întăriri — cele pe care i le refuzase lui Silvestre —, a ezitat asupra modului cum trebuia să reacţioneze, şi puţin a lipsit ca Melilla să fie cucerită, iar operaţiunea s-a soldat cu peste 12 000 de morţi, mii de răniţi, şi cu mari pierderi de armament şi materiale. Cabinetul de la Madrid a demisionat. Maura, ce a format noul guvern, l-a însărcinat pe generalul Picasso să ancheteze cauzele dezastrului, dar ministrul de Război a cerut ca investigaţiile să se limiteze la eşaloanele de subalterni din comandament, fără a căuta să stabilească responsabilităţile lui Berenguer şi ale Statului-Major.

Fronda parlamentarilor

Graţie neutralităţii, o parte a burgheziei a realizat câştiguri considerabile făcând comerţ cu beligeranţii şi speculând produsele de primă necesitate. În mediile politice, unii au fost uimiţi de averile făcute rapid; ministrul liberal Santiago Alba, de exemplu, ar fi dorit să pună o taxă pe câştigurile extraordinare, dar proiectul lui a eşuat. Alţii erau de părere că trebuia profitat de pe urma conjuncturii favorabile pentru a moderniza ţara, iar pentru asta ar fi fost gata să se facă unele schimbări în sistemul politic. Un reprezentant al acestei burghezii dinamice şi reformatoare a fost inginerul basc Urgoiti, care a condus o mare întreprindere

de produse de papetărie. Urgoiti a fondat, în 1917, un cotidian, *El Sol*, în care Ortega y Gasset a pledat pentru modernizarea structurilor politice. Alţii, precum naţionaliştii catalani, au estimat că venise momentul de a forţa destinul. Formarea juntelor de apărare a creat o situaţie favorabilă pentru a pune la punct un veritabil regim parlamentar şi unele instituţii ce ar fi permis Spaniei să devină o naţiune modernă, iar Cataloniei şi Ţării Bascilor să capete un statut de autonomie. Şeful Ligii Regionaliste, Cambó, s-a numărat printre aceştia din urmă. Cu acordul grupului reformist al lui Melquíades Álvarez, el a cerut ca în Parlament să se ţină o dezbatere cu privire la modificările ce trebuiau aduse Constituţiei. Într-o primă etapă, parlamentarii catalani s-au reunit singuri la Barcelona, la 5 iulie 1917, şi au cerut să fie convocate *Cortes*-urile constituante. Pentru orice răspuns, guvernul Dato a folosit argumente strict juridice: conform Constituţiei, doar regele putea avea iniţiativa unei astfel de convocări. În acelaşi timp, Dato a încercat să-i discrediteze pe catalani, acuzându-i de intrigi separatiste, ceea ce nu era exact. Parlamentarii s-au limitat la a cere amenajarea structurilor naţionale, cu posibilitatea, pentru unele regiuni, de a accede la o bucăţică de autonomie. Cambó i-a invitat atunci pe deputaţii şi pe senatorii din întreaga Spanie să se adune la Barcelona, la 19 iulie. În afara catalanilor, doar republicanii şi socialiştii au răspuns favorabil la chemarea lui. Abandonarea lui Maura nu a trecut neobservată; în fapt, Maura ar fi putut asigura joncţiunea cu juntele de apărare, care îi inspirau încredere, dând operaţiunii o garanţie legală, ceea ce i-ar fi conferit mai multe şanse de reuşită. Dato a trimis întăriri de trupe la Barcelona pentru a împiedica întrunirea, dar nu s-a ivit şansa de a le folosi; parlamentarii s-au despărţit rapid, după ce guvernatorul civil al Barcelonei le-a ordonat acest lucru.

În august, grevele au generat alte îngrijorări. Parlamentarii şi militarii se temeau şi de o revoltă socială, iar orice orientare către opoziţie a fost deviată. Cu toate acestea, Cambó a dat înapoi în faţa ameninţărilor cu forţa. Dezamăgirea Cataloniei era mare şi s-a transformat în mânie când s-a aflat că, în martie 1918, şeful Ligii făcea parte din marele guvern de centralizare pe care îl formase Antonio Maura la cererea lui Alfons al XIII-lea ce ameninţase că abdică dacă reprezentanţii politici nu se puneau de acord. Acest eveniment ilustrează prăbuşirea regimului. Alternanţa celor două partide de guvernare nu mai funcţiona, iar apariţia Ligii Regionaliste a modificat jocurile politice. Nu mai erau posibile majorităţi stabile, în ciuda manipulărilor electorale. Crize ministeriale s-au succedat între 1917 şi 1923. S-au format doar guverne de centralizare, cu participarea mai multor partide, sau guverne de gestionare, alcătuite din fidelii suveranului, şi asta într-o perioadă când juntele de apărare militare sfidau puterea

şi în care sindicatele muncitoreşti şi ţărăneşti declanşau greve de protest împotriva scumpirii vieţii. Marele ministru Maura a căzut în câteva luni, iar Cambó s-a întors în opoziţie făcând din nou campanie în favoarea autonomiei Cataloniei, reluând unele dintre argumentele preşedintelui Wilson cu privire la naţionalităţile oprimate. În aceste condiţii, Alcalá Zamora l-a interpelat pe şeful Ligii: nimeni nu putea fi în acelaşi timp un Bolivar al Cataloniei şi un Bismark al Spaniei, fondatorul unei noi naţiuni şi salvatorul unei vechi ţări. Cambó a ales să se alăture guvernării şi, alături de el, burghezia catalană al cărui purtător de cuvânt era, o burghezie neliniştită de intensificarea revendicărilor sociale şi a violenţei şi care a pus apărarea ordinii sociale mai presus de aceea a naţionalismului; asemenea burghezie avea prea multă nevoie de puterea centrală şi de instrumentele acesteia — armata şi poliţia — pentru a-i înfrânge pe anarhişti.

Până atunci, burghezia catalană era cea mai fervent susţinătoare a revendicărilor anarhiste, iar Liga nu avea un alt concurent de stânga. În 1919, Francesc Macià a fondat Federaţia Democratică Naţionalistă care, în 1922, s-a transformat în Statul Catalan (*Estat catalá).* În 1920, Luis Companys a organizat uniunea viticultorilor ameninţaţi să rămână fără pământuri după criza filoxerei. În 1922, tinerii s-au separat de Ligă pentru a crea Acţiunea Catalană. Această ultimă grupare a organizat, la 11 septembrie 1923, ziua sărbătorii naţionale catalane[551], o reuniune publică îndreptată împotriva războiului din Maroc, în cursul căreia s-au auzit îndemnuri precum: „Jos cu Bastilia! Jos cu Spania! Jos cu regele!" Această împingere către stânga a catalanismului a fost favorizată de evoluţia socialiştilor pe terenul naţionalismului. În 1913, Andreu Nin se considera socialist şi naţionalist laolaltă, iar în 1918, PSOE însuşi se pronunţa în favoarea unei confederaţii a popoarelor iberice, deci pentru autonomia Cataloniei, fără a merge, totuşi, până la a-i recunoaşte acesteia dreptul la autodeterminare. Este adevărat că, în 1921, PSOE a redevenit reticentă în privinţa naţionalismului catalan, considerat prea flagrant de dreapta, prea reacţionar, prea clerical, opunându-i din nou internaţionalismul proletar. Decepţionaţi, unii dintre militanţi au părăsit partidul şi au fondat, în 1923, Uniunea Socialistă a Cataloniei. În ciuda tuturor acestor reticenţe, catalanismul a devenit, în anii 1920, o forţă de stânga.

Mişcările sociale

Ceea ce i-a făcut pe militarii şi pe parlamentari din 1917 să dea înapoi a fost nu atât autoritatea guvernării în funcţie, şi ea destul de slabă, cât mişcările sociale din acest an şi din anii următori. Protestele ofiţerilor şi

fronda parlamentarilor dovedeau că situaţia politică se degradase, însă greva generală a eclipsat cele două fenomene prin neliniştile pe care le trezise în mediile conservatoare. Conservatorii se temeau — sau dădeau semne că se tem — că Spania era ameninţată de o revoluţie socială, iar ecourile evenimentelor din Rusia au întărit această convingere, astfel încât unii au vorbit despre o perioadă bolşevică pentru a caracteriza perioada 1917–1923.

O justificare a acestor angoase a fost demonstraţia de forţă pe care a oferit-o mişcarea muncitorească şi ţărănească. Neutralitatea a permis unei minorităţi să se îmbogăţească, dar a agravat inegalităţile sociale şi condiţiile de viaţă ale celor săraci, căci inflaţia preţurilor nu a fost compensată de o creştere echivalentă a salariilor reale. Sindicatele ce denunţau aceste nedreptăţi şi-au văzut efectivele dublându-se în câţiva ani. În 1914, UGT avea mai puţini de 100 000 de aderenţi şi a ajuns la 200 000 în 1917. PSOE a trecut de la 15 000 de militanţi la peste 50 000, dar anarho-sindicaliştii au fost cei ce au înregistrat progresele cele mai spectaculoase; se pare că CNT ar fi ajuns la peste 700 000 de aderenţi. În 1919, s-a calculat că, la Barcelona, jumătate dintre muncitori erau sindicalişti şi membri ai CNT, iar la Madrid 30% dintre muncitori aderaseră la UGT. Emulaţia centralelor sindicale nu a generat lupte pentru influenţă, ci dimpotrivă, în iulie 1916, UGT propunea mai-marilor CNT — care au şi acceptat — un pact de unire a acţiunilor împotriva creşterii preţurilor. Cele două organizaţii trebuiau să ţină reuniuni comune în toamnă şi, împreună, au îndemnat la o grevă generală de douăzeci şi patru de ore în data de 18 decembrie 1916. La 23 martie 1917, constatând că guvernarea şi parlamentul nu au răspuns la revendicările lor, UGT şi CNT au hotărât principiile unei greve generale pe termen nelimitat, dar fără a fixa data precisă. Mişcarea feroviarilor din Valencia, în iulie, a surprins pe toată lumea. Şeful partidului socialist, Pablo Iglesias, care sprijinea iniţiativele lui Cambó şi ale parlamentarilor catalani, considerându-le susceptibile să atragă reforme democratice, a considerat greva inoportună. Unii se întrebau chiar dacă nu era cumva o provocare spre a împiedica reformarea instituţiilor, creându-se o reacţie de apărare socială la militari şi la conservatori. Aşa s-au petrecut lucrurile. La rândul ei, Compania Căilor Ferate de Nord a refuzat orice concesie şi nu este exclus ca guvernul s-o fi împins la intransigenţă în ideea de a ridica armata şi pe burghezi împotriva muncitorilor. Puşi într-o situaţie dificilă, socialiştii au avut scrupule în a se desolidariza de feroviari. În ciuda opoziţiei lui Pablo Iglesias, UGT a lansat îndemnul la grevă pe termen nelimitat începând din data de 13 august. Fidel apolitismului său, CNT a refuzat să i se alăture deoarece îşi alesese ca obiective

formarea unui guvern provizoriu şi alegerea *Cortes*-urilor constituante, adică o schimbare a regimului, precum cereau în acelaşi moment şi Cambó şi alţi parlamentari, însă aceştia dăduseră înapoi. CNT nu ţinea să obţină o victorie cu ajutorul mişcării muncitoreşti. Până şi republicanii au rămas în expectativă. Cât despre Cambó, câteva luni mai târziu avea să intre într-un guvern de coaliţie. Socialiştii şi sindicaliştii din UGT fuseseră izolaţi. Greva a fost totală la Madrid, la Barcelona, la Bilbao, la Saragosa, la Oviedo... Guvernul a decretat legea marţială, iar armata a intervenit la Madrid, la Barcelona şi în Asturias. Ciocnirile între grevişti şi militari au făcut 100 de morţi. S-au operat 2 000 de arestări. Membrii comitetului grevist, printre care figurau şi Largo Caballero şi Besteiro — au fost judecaţi în Consiliul de Război şi condamnaţi la închisoare pe viaţă[552]. Indignaţi de modul în care guvernul a reprimat o mişcare ce, la origine, nu avea nici un caracter de violenţă, republicani şi intelectuali — Cossío, Altamira, Américo Castro, Ortega, Unamuno, Machado — au făcut campanie pentru o lege de amnistiere.

Conflictele sociale s-au reluat în 1919, de această dată la impulsionarea anarho-sindicaliştilor şi a CNT, în cele două regiuni ce le reveneau, Andaluzia şi Catalonia. În provincia Córdoba, ocupată de armată, muncitorii agricoli au cerut să li se încheie contracte adevărate de lucru, să li se mărească salariile, să li se reducă programul de lucru, să li se plătească cu ora şi nu cu o sumă fixă... Situaţia Barcelonei a reţinut atenţia. Greva a început într-o companie anglo-canadiană de electricitate şi a paralizat rapid activitatea oraşului, rămas în întuneric: tramvaiele nu mai circulau, majoritatea uzinelor, lipsite de energie, au trebuit să închidă porţile. Guvernarea a decretat legea marţială, iar armata a căpătat puteri depline, mergând până la alungarea guvernatorului civil al provinciei, ceea ce a condus la demisia guvernării lui Romanones. CNT şi UGT au denunţat coluziunea dintre patronat şi autorităţi şi au cerut să se înceteze starea de urgenţă. Departe de a ceda, guvernarea Dato a intensificat represiunea şi a trebuit votată aşa-zisa „lege a fugii" — *ley de fugas* — prin care poliţia era autorizată să tragă asupra militanţilor sindicalişti dacă aceştia încercau să scape de sub arestare; măsura a favorizat nenumărate abuzuri. Dato a numit un nou guvernator civil, pe generalul Martínez Anido. Acesta a dat mână liberă armatei pentru a anihila CNT, deschizând astfel una dintre cele mai sumbre perioade din istoria mişcării muncitoreşti. Timp de aproape trei ani, din 1920 până în 1923, Barcelona s-a aflat pe mâna ucigaşilor plătiţi — *pistoleros*. Fiecare grup avea membrii lui, patronii, sindicatele galbene, atât poliţia, cât şi anarhiştii, iar terorismul unuia provoca antiterorismul celuilalt,

încât au fost sute de asasinate. Arestarea conducătorilor CNT — printre care şi cea a lui Angel Pestaña, care nu fusese un partizan al violenţei — a lăsat grupurile de autoapărare anarhiste libere să acţioneze după bunul plac. În martie 1921, şeful guvernului, Dato, a căzut răpus de gloanţe ucigaşe. „Nu am tras asupra lui Dato, declara asasinul său, am tras asupra omului care a votat legea fugii." În 1922, au apărut Solidarii — Ascaso, Durruti, García Oliver... — , cel mai cunoscut dintre grupurile de acţiune anarhiste, care propusese să lovească în cei responsabili, şi nu în simplii executanţi ai atentatelor patronale şi poliţieneşti. În chip de represalii la asasinarea din 10 martie 1923 a lui Salvador Seguí, unul dintre cei mai moderaţi conducători ai CNT, Solidarii i-au ucis pe fostul guvernator de Bilbao şi pe cardinalul-arhiepiscop al Saragosei.

Imediat ce a fost cunoscută, revoluţia rusă a stârnit o foarte mare curiozitate, o simpatie evidentă şi speranţe puse în mişcarea muncitorească spaniolă[553]. Cel de-al doilea congres naţional al CNT, în decembrie 1919, a decis să adere provizoriu la Internaţionala a III-a, fără a renunţa, totuşi, la comunismul anarhist, şi cu rezerva raporturilor pe care aveau să le facă delegaţii trimişi la Moscova. Aceştia erau divizaţi. Andreu Nin — viitorul cap troţkist al Partidului Muncitoresc de Unificare Marxistă — *Partido Obrero de Unificación Marxista* (POUM) din timpul războiului civil din 1936 — reacţiona ca un bolşevic, dar majoritatea membrilor CNT l-a urmat pe Angel Pestaña şi, în iunie 1921, a rupt legăturile cu sovietele ce înfrânaseră revolta marinarilor de la Cronstadt şi cu armata neagră a anarhistului Makhno. De partea socialiştilor, atitudinea ce trebuia luată în privinţa revoluţiei ruse a constituit obiectul unor discuţii aprinse. În aprilie 1921, după ce i-a ascultat pe Pablo Iglesias, Julián Besteiro, şi pe Fernando de los Ríos — cel din urmă revenit de la Moscova —, cu toţii ostili aderării la Internaţionala a III-a, PSOE a refuzat, cu 8 854 de voturi împotrivă şi 6 094 pentru, cele 21 de condiţii prevăzute de Lenin. Unii dintre disidenţi au format atunci Partidul Comunist, care nu avea decât foarte puţini membri. Spre deosebire de ceea ce se petrecea în acelaşi timp în alte ţări ale Europei Occidentale, şi în ciuda entuziasmului începutului, cea de-a III-a Internaţională nu a reuşit să se implanteze în Spania.

DICTATURA

La începutul anului 1923, guvernarea era depăşită de situaţie. Încă de mai mulţi ani, Barcelona trăia sub un regim al terorii; nici legea marţială, nici

puterile depline oferite poliţiei, nu au reinstaurat liniştea şi siguranţa. Mediile conservatoare se temeau că tulburările aveau să se extindă în întreaga ţară şi că aveau să se sfârşească printr-o revoluţie bolşevică, teamă exagerată, fără îndoială, dar care a contribuit la crearea climatului de înverşunare împotriva clasei politice răspunzătoare pentru falimentarea instituţiilor. Mare parte a opiniei publice aspira la pace şi nu-şi disimula dispreţul pentru cei aflaţi la putere şi faţă de partidele tradiţionale. În sfârşit, evenimentele din Maroc continuau să-i preocupe pe responsabilii civili şi militari. După dezastrul de la Annual, zona orientală a protectoratului spaniol era ameninţată de oamenii lui Abd el-Krim. Guvernul părea să opteze pentru o soluţie politică înţelegând, în orice caz, să nu le lase militarilor libertatea de a acţiona după voia lor, aşadar a numit un Înalt Comisar civil. Această aparentă determinare a provocat furia Africanilor ce erau nerăbdători să lupte, dorind să-şi răzbune camarazii şi să recâştige terenul pierdut. Millán Astray, fondator şi conducător al Legiunii Străine, a demisionat în semn de protest. După opinia *Cortes*-urilor, mulţi doreau să ştie ce se petrecuse exact la Annual şi să stabilească responsabilii. Sesiunea parlamentară s-a încheiat în iunie şi trebuia să se reia toamna, cu o discuţie inevitabilă despre raportul comisiei de anchetă prezidate de generalul Picasso. Însă acest raport risca să-l pună în cauză pe rege, care l-ar fi încurajat pe Silvestre în temerara sa ofensivă; coluziunea între curte şi unii ofiţeri superiori, dacă era demonstrată, ar fi zdruncinat serios tronul[554].

Cortes-urile nu s-au mai întrunit după cum fusese prevăzut. De câtăva vreme — se ştia asta —, unii dintre generali pregăteau o revoltă. Primo de Rivera le-a luat-o înainte, ajungând la Barcelona în toamna anului 1922 în calitate de guvernator general al regiunii. A stabilit legături cu mediile economice şi cu Liga Regionalistă a lui Cambó, remarcând exasperarea indusă acestora de tulburările sociale, de violenţa şi de incapacitatea Parlamentului şi a partidelor, şi de operaţiunile din Maroc ce păreau prost concepute... Sigur pe sprijinul pe care credea că-l găsise la Barcelona, Primo de Rivera a lansat la 12 septembrie 1923 o proclamaţie „către ţară şi către armată: Ne-a sosit vremea [...] să aflăm nemulţumirile şi să ascultăm strigătele celor care, fiindcă-şi iubesc patria, nu văd o altă soluţie decât să o eliberăm de sub tutela profesioniştilor politicii, a oamenilor care, dintr-un motiv sau altul, ne oferă tabloul nenorocirilor şi al imoralităţii ce au început din 1898 şi care ameninţă să târască Spania către un apropiat sfârşit, tragic şi dezonorant. Plasa deasă a poftelor politice a strâns în ochiurile ei până şi voinţa regelui [...]. Aceşti oameni s-au acomodat atât de uşor şi cu atâta plăcere cu

alternarea şi împărţirea puterii, organizându-şi până şi propria succesiune [...]. Nu trebuie să justificăm iniţiativa pe care partea sănătoasă a populaţiei o cere şi o impune. Au fost asasinaţi prelaţi, foşti guvernatori, agenţi ai puterii, patroni, contramaiştri, muncitori, şi au fost săvârşite în impunitate jafuri armate, moneda a fost depreciată, s-au cheltuit milioane prin fonduri secrete, s-a practicat o politică vamală suspectă [...], s-au dedat la intrigi politice josnice folosindu-se ca pretext tragedia din Maroc, nu s-a găsit o soluţie pentru rezolvarea gravei probleme naţionale, ordinea socială a fost încălcată, munca nu a mai fost răsplătită, producţia naţională — agricolă şi industrială — este precară şi în ruină, comuniştii fac campanie făţişă, impietatea şi ignoranţa triumfă, politica se amestecă în deciziile justiţiei, propaganda separatistă se afişează la lumina zilei". Primo Rivera a anunţat formarea unui executiv militar, pe o durată limitată, ce avea să fie însărcinat cu menţinerea ordinii şi asigurarea funcţionării puterilor publice până când aveau să se nască „oameni drepţi, înţelepţi, muncitori şi conştiincioşi care să fie în măsură să constituie un minister sub protecţia noastră".

Alfons al XIII-lea se afla pe atunci la San Sebastián şi a refuzat să convoace *Cortes*-urile, sfătuindu-l pe Santiago de Alba, apropiat lui, să fugă în străinătate; acesta era singurul ministru menţionat nominal în manifestul lui Primo de Rivera ca fiind responsabil pentru toate viciile sistemului şi fiind, astfel, acuzat. Regele a fost nevoit să accepte faptul împlinit. La 15 septembrie, el l-a numit pe Primo de Rivera „preşedinte al executivului militar însărcinat cu guvernarea". Constituţia a fost suspendată, Congresul şi Senatul dizolvate, la fel ca şi Consiliile Generale şi Consiliile Municipale — pepiniere şi fructe ale politicii partizane şi ale cacichismului, după cum le considera dictatorul. Primo de Rivera a înţeles doar să cureţe ţara de profesioniştii politici, fără a suprima partidele politice. PSOE şi Liga Regionalistă a Cataloniei îşi puteau continua activitatea legal, dar partidele tradiţionale, fiind nişte simple comitete electorale, şi-au pierdut orice raţiune de a fi odată cu dizolvarea Congresului şi a Senatului. Nişte ofiţeri care, în viziunea lui Primo de Rivera, aveau simţul disciplinei şi al responsabilităţii, au preluat principalele sectoare ale administraţiei. Mare parte a opiniei publice a primit cu resemnare lovitura de stat, şi chiar cu supunere căci, încă de multă vreme, era dezgustată de neputinţa politicienilor şi sătulă de nesiguranţă. Comuniştii — nu erau pe atunci decât puţini — şi anarhiştii de la Madrid au lansat un apel la grevă generală, apel rămas fără ecou. Nici o mişcare populară nu a încercat să i se opună dictatorului. PSOE şi UGT recomandau numai muncitorilor să se arate vigilenţi şi să se ferească de orice încurcătură. În

Spania, când se vorbeşte despre dictatură, se vorbeşte mai întâi despre cea a lui Primo de Rivera, deşi generalul a respins termenul[555]. Precedentele nu fuseseră numeroase. Ar putea fi citat Narváez, în 1848, şi Serrano în 1874 deşi, în ambele cazuri, a fost vorba despre o putere autoritară exercitată de generali, şi nu de adevărate regimuri militare. Înaintea lui Franco, Primo de Rivera a reprezentat unul dintre rarele exemple în care armata a preluat conducerea problemelor politice, dar este de evitat orice comparaţie cu regimul franchist, căci Primo de Rivera nu a avut nimic dintr-un dictator, în sensul curent al termenului. Directoriul militar — aşa era numită noua guvernare — număra în rândurile sale 9 generali şi un contraamiral, iar guvernatorii civili au fost înlocuiţi de ofiţeri. În realitate, lucrurile erau mult mai complicate. Primo de Rivera, şi doar el, exercita puterea, doar el îi propunea regelui deciziile ce trebuiau luate, Directoriul limitându-se doar să-şi dea avizul, nefiind echivalentul unui consiliu de miniştri. Un decret din 21 decembrie interzicea chiar şi membrilor directoriului să intre în contact direct cu suveranul; trebuiau să treacă pe la Primo de Rivera care, aşadar, concentra toate puterile. Acesta ajunsese la conducere cu consimţământul armatei, dar nu e sigur că ar fi fost reprezentant al acesteia. Spre exemplu, el nu avea nici un fel de simpatie pentru Africani, şi chiar a avut o altercaţie violentă cu ofiţerii din Legiune în timpul unei inspecţii în Maroc, în iulie 1924, în prezenţa conducătorului acestora, Franco. Primo de Rivera guverna mai degrabă la modul arbitrar decât autoritar, şi nu a încercat să creeze un stat autoritar, ceea ce îl deosebeşte de fascismul elaborat de Mussolini, în aceeaşi perioadă, în Italia[556]. Între regimul fascist şi dictatura spaniolă analogiile sunt mai mult formale decât reale, în ciuda frazei atribuite lui Alfons al XIII-lea; aflat în vizită oficială la Roma, în noiembrie 1923, el ar fi zis despre Primo de Rivera: „Iată-l pe Mussolini al meu." În aprilie 1924, a fost creat un partid unic, Uniunea Patriotică, dar era doar o eboşă. Deşi regimul lui Primo de Rivera a avut trei elemente comune cu fascismul italian, el s-a inspirat şi din unele tendinţe ale catolicismului social — cele care-l apărau pe Patrice de La Tour du Pin — şi a reluat unele dintre ideile directoare ale curentului de regenerare spaniol de la sfârşitul secolului al XIX-lea, cele pe care Joaquín Costa încercase să le adopte împotriva partidelor. Toate s-ar putea rezuma în trei idei: necesitatea unei puteri solide, o dictatură provizorie pentru a înfrânge rezistenţa grupurilor de presiune; convingerea că politica denaturează totul: problemele politice trebuiau reduse doar la nişte probleme tehnice, trebuiau oarecum neutralizate pentru a fi rezolvate eficient; dorinţa de a da puterii publice un rol determinant în economie: statul contra intereselor particulare.

Conform acestor principii, dictatura a inaugurat o politică a marilor lucrări, dintre care unele au fost reluate de programul lui Costa: irigarea bazinului Ebru, electrificarea, extinderea căilor ferate şi rutiere... Sarcinile încredinţate contelui Guadalhorce şi lui Calvo Sotelo au fost modernizarea structurilor economice, graţie protecţionismului, şi crearea monopolurilor de stat. Din acest punct de vedere, sunt demne reţinut organizarea Companiei Telefonice Naţionale a Spaniei — *Telefónica* —, a Companiei de Petrol — Campsa — şi a Patronajului Naţional de Turism, care a construit în regiunile turistice hoteluri de lux pentru clienţii bogaţi, spanioli şi străini, unele dintre ele fiind adevărate monumente istorice restaurate şi amenajate în acest scop. Primul dintre aceste *paradors* a fost deschis la Gredos, în 1928, al doilea la Mérida. Aceste impulsuri au condus la realizări spectaculoase pentru acea vreme: drumurile principale au fost gudronate şi adaptate la circulaţia automobilelor, s-a început electrificarea căii ferate, s-a răspândit telefonia automatică... Totuşi, contrar a ceea ce credea dictatorul — şi, înaintea lui Costa —, aceste mari lucrări nu erau neutre din punct de vedere politic, ci aveau substratul lor. Preţul ce trebuia plătit în schimb îmbrăca două forme: datoria publică creştea, iar capitalul străin se consolida; în trusturile hidroelectrice se aflau în joc enorme interese germane şi americane; o societate americană, ITT, a obţinut concesionarea monopolului telefoanelor, etc. Naţionalismul economic, în schimb, şi grija de a garanta independenţa Spaniei, în special în domeniul apărării, au inspirat crearea Campsa care, în 1927, a primit monopolul importării, rafinării şi distribuţiei petrolului; în acest caz, companiile străine — în particular Shell şi Standard Oil —, care se bucurau de un monopol de fapt, şi-au văzut interesele direct ameninţate. Consecinţele s-au făcut simţite către sfârşitul dictaturii, când au crescut preţurile electricităţii şi ale telefoniei, iar inflaţia s-a reinstalat.

Pentru majoritatea opiniei publice, Primo de Rivera a fost omul ce a relansat economia şi a reinstalat liniştea socială. Atentatele au încetat. În 1924, Directoriul militar s-a lansat în construirea locuinţelor ieftine, la Madrid în special, de care aveau să profite funcţionarii — militari şi civili — şi clasele mijlocii, nu muncitorii, însă era un indiciu despre noile preocupări sociale ale regimului ce pretindea că aduce soluţii practice şi concrete pentru toate problemele. Dictatorul a încercat să stabilească relaţii bazate pe încredere cu sindicatele muncitoreşti, solicitându-le ajutorul în gestionarea conflictelor sociale şi impunând arbitrajul statului. Încă din primele luni, unele gesturi simbolice au dovedit dorinţa de instaurare a unui climat nou. Primo de Rivera l-a primit pe conducătorul UGT din Asturias, iar guvernatorul civil din Madrid avea să viziteze

Casa Poporului... Socialiştii erau sensibili la aceste atenţii şi la asemenea tendinţă. Primo de Rivera s-a angajat nu doar să păstreze avantajele sociale, dar şi să îmbunătăţească condiţiile de viaţă ale muncitorilor. UGT a devenit un interlocutor privilegiat al Directoriului militar. Curentul reformist şi pragmatic, reprezentat de Julián Besteiro şi de Largo Caballero, l-a condus în sânul sindicatului. În septembrie 1924, dictatorul a mai făcut un pas şi a decis să primească în Consiliul de Stat un reprezentant al muncitorilor, care avea să fie desemnat de preşedintele Consiliului Superior de muncă, dar care, în fapt, avea să fie cel propus de UGT. Largo Caballero a acceptat să facă parte din Consiliul de Stat, în ciuda opoziţiei lui Fernando de Los Ríos şi a lui Indalecio Prieto. A fost începutul unei lungi rivalităţi, Largo Caballero şi Prieto neîncetând să aibă poziţii opuse în majoritatea situaţiilor politice. Relaţiile dintre ei s-au deteriorat şi mai mult în noiembrie 1926, când ministrul Aunós a dorit să organizeze sindicate verticale, de tip corporativ, pe modelul mussolinian. Organizaţia Corporativă Naţională urmărea să armonizeze relaţiile sociale, prevăzând o procedură de arbitraj pentru contractele de muncă, conflicte, despăgubiri de concediere, etc. Comitetele paritare au fost rotiţele ce i-au asigurat funcţionarea. UGT a găsit ocazia de a-şi spori influenţa în rândurile clasei muncitoreşti şi, în acelaşi timp, de a evita lungile şi costisitoarele greve. În fapt, în ciuda creşterii şomajului, numărul zilelor de grevă s-a redus între 1924 şi 1930. În 1932, UGT a alcătuit chiar un bilanţ, mai degrabă pozitiv, al acelei perioade, iar rezultatele lui arătau nu doar că muncitorimea fusese protejată de sacrificiile inutile, ci şi că se îmbunătăţiseră condiţiile de lucru şi că se obţinuseră pentru lucrătorii calificaţi indemnizaţii substanţiale. În mod paradoxal, patronii şi sindicatele catolice s-au arătat cele mai reticente faţă de comitetele paritare. Primii se temeau că după prăbuşirea dictaturii — ceea ce avea să se întâmple odată şi odată — ei aveau să se afle în poziţie de inferioritate faţă de reprezentanţii muncitorimii şi aveau să fie obligaţi să accepte importante concesii. Cât despre sindicatele catolice — se dezvoltaseră începând din 1920, în special în sectorul agricol, al Castiliei —, acestea contestau modul de alegere al comitetelor: reprezentanţii muncitorimii erau aleşi în ele prin scrutin majoritar, şi nu proporţional, ceea ce-i dădea avantaj UGT. Neutralitatea binevoitoare a socialiştilor faţă de dictatură (ar fi inexact să vorbim despre o veritabilă colaborare) avea să înceapă a se dezminţi abia în 1929.

Mai puţin indulgent s-a arătat Primo de Rivera faţă de componentele mişcării muncitoreşti. Deşi nu erau numeroşi, comuniştii erau urmăriţi asiduu şi orice propagandă bolşevică — după cum era numită în epocă — era aspru

interzisă. Cât despre anarho-sindicalişti, asociaţi de Primo de Rivera cu valul de terorism ce devasta Barcelona de mai mulţi ani, erau supravegheaţi îndeaproape; le-au fost închise sindicatele, interzise jurnalele, unii dintre conducători au fost arestaţi sau constrânşi să fugă în străinătate. În faţa acestor situaţii, reacţiile militanţilor erau împărţite. Fără a renunţa să acţioneze direct, ceea ce excludea orice participare la comitetele paritare şi orice idee de arbitraj —, o nouă tendinţă dorea transformarea CNT într-o organizare pur economică, şi să-i lase pe membri liberi să accepte ideologia alegerii făcute; nu mai era obligatoriu să fie toţi anarhişti, ceea ce însemna proclamarea independenţei sindicatului faţă de partide. Acestui curent i s-au opus spontaneiştii. Mulţi dintre aceştia au trăit — sau trăiesc încă — în exil, unde au întâlnit alţi anarhişti proscrişi, în special portughezi. Sub aparenţa activităţilor în aer liber — excursii la munte, băi în mare, naturism —, unii dintre aceşti clandestini se întâlneau periodic pe plaje sau în locurile izolate. Între două băi, în fond nişte exerciţii de gimnastică, erau condamnate tutunul şi alcoolul, dar se făceau şi schimburi de jurnale şi de broşuri, se conspira, se făceau trageri cu pistolul şi exerciţii de detonare a explozibilului. În cursul unei astfel de întâlniri, în iulie 1927, pe o plajă de pe litoralul Valenciei, a fost fondată Federaţia Anarhistă Iberică — FAI — care, precum o arată şi numele, reunea, teoretic, anarhişti spanioli şi portughezi. Organizaţie clandestină formată din grupuri autonome de câte zece membri, FAI îşi propunea să ia din nou controlul mişcării anarhiste şi să înlăture dictatura, aliindu-se cu alţi oponenţi, în special cu naţionalişti catalani. În fapt, Primo de Rivera era un adversar ferm al separatismului, pe care-l reprima energic[557]. În aceste condiţii, s-a separat definitiv catalanismul de stânga de Liga lui Cambó şi de mediile conservatoare. Liga întreţinuse relaţii bune cu Primo de Rivera încă din perioada când acesta era căpitan general la Barcelona şi, probabil, nu l-a descurajat pe acesta atunci când îşi pregătea lovitura. Cambó suferise mult de pe urma ostracizării venite din partea partidelor dinastice, ca să nu-şi dorească eliminarea lor şi, pe de altă parte, el împărtăşea şi preocupările industriaşilor faţă de climatul de violenţă ce domnea în Catalonia. Nu este exclus ca Primo de Rivera să fi promis vag că va face ceva pentru autonomia regiunii. Ajuns la putere, s-a arătat mult mai sever faţă de uneltirile separatiste. La început, partidul lui Cambó nu s-a neliniştit prea mult, pentru că dictatorul le rezervase loviturile cele mai dure anarhiştilor şi catalaniştilor de stânga; el se considera reprezentantul unui autonomism respectabil pe care n-ar fi îndrăznit să-l atace noua putere, însă foarte curând a fost dezamăgit. Fie că era vorba despre propria iniţiativă, sau că trebuia să ofere garanţii militarilor şi partizanilor unităţii naţionale, Primo de Rivera a lovit fără deosebire toate formele de

separatism, de stânga la fel ca şi de dreapta. Cei din urmă au acceptat la început, pentru că dictatorul a reuşit să elimine terorismul la Barcelona şi pentru că luase măsuri protecţioniste în favoarea industriei bumbacului. Ca urmare, era prea târziu pentru a mai reacţiona. Această atitudine a Ligii a lăsat câmp liber altor tendinţe ale naţionalismului catalan. Mişcarea muncitorească a înlocuit patronatul. Ce era uimitor în asta? „Garda civilă, poliţia, militarii, aproape întotdeauna catalani, incarnau în Catalonia anului 1928 atât o opresiune naţională, cât şi o opresiune socială" (Pierre Vilar). Când s-a prăbuşit monarhia, în 1931, mulţimea Barcelonei striga: „Jos cu Cambó! Trăiască Macià!" Catalanismul a trecut de partea stângii.

Una dintre primele preocupări ale generalului Primo de Rivera fusese rezolvarea problemei Marocului după dezastruoasa retragere de la Annual. Manifestul din 12 septembrie 1923 promitea că cei răspunzători aveau să fie pedepsiţi, dar promisiunea era făcută în termeni vagi; doar oamenii politici — Santiago Alba şi, fără a fi fost numit, şeful guvernului, García Prieto — erau hărăziţi justiţiei publice. *Cortes*-urile fiind dizolvate, nu mai era nici un pericol ca o comisie de anchetă parlamentară să se sesizeze la raportul lui Picasso despre responsabilităţile asupra celor petrecute la Annual. Generalii Berenguer şi Navarro, ca şi ofiţerii subalterni au fost, totuşi, traduşi în faţa Consiliului Suprem al Armatei, în iunie 1924: Berenguer a fost îndepărtat, Navarro a fost achitat, ceilalţi acuzaţi au primit pedepse uşoare. Pentru militari nu era suficient. Primo de Rivera le-a calmat nemulţumirea decretând, cincisprezece zile mai târziu, o amnistiere pentru condamnările pronunţate în septembrie 1923. Problema Marocului continua să fie la fel de stringentă. Se ştia că Primo de Rivera dorea prea puţin să se mai angajeze într-o nouă aventură, dar îi era greu să se rupă de armată. Or, Africanii au reacţionat violent şi au cerut să se pună capăt intrigilor urzite de Abd el-Krim în zona orientală a protectoratului spaniol. Locotenent-colonelul Franco s-a erijat în interpret al lor într-un articol publicat de *Revista trupelor coloniale;* titlul este elocvent pentru conţinut: „Pasivitate şi inactivitate". Cu toate acestea, Primo de Rivera continua să ezite. O inspecţie în teren i-a lăsat îndoieli asupra capacităţii armatei spaniole de a trece la ofensivă împotriva lui Abd el-Krim. Atunci, în aprilie 1925, acesta din urmă a comis eroarea de a ataca zona franceză a Marocului. Primo de Rivera a convins Franţa să participe la o acţiune combinată. Graţie ajutorului dat de Marina franceză, un corp expediţionar spaniol a debarcat în golful Alhucemas, în septembrie 1925, şi a recâştigat terenul abandonat în mâinile rebelilor din Rif, cu trei ani înainte. Operaţiunea i-a oferit lui Franco prilejul de a se face remarcat

într-o zonă pe care o cunoştea bine. În fond, Franco reprezenta însuşi tipul ofiţerului African. De la ieşirea de pe băncile Şcolii Militare din Toledo, în 1912, el se înrolase voluntar în Maroc, unde a petrecut peste doi ani. În 1920, a luat conducerea primului batalion — *bandera* — al Legiunii Străine, pe care tocmai o crease Millán Astray. Mulţumită acestei şederi prelungite şi a misiunilor din armata din Africa şi din războaiele coloniale, Franco a beneficiat de o rapidă avansare pe care o reclamau în 1917 ofiţerii din comitetele de apărare. În februarie 1926, a fost promovat general de brigadă, la vârsta de 33 de ani, ajungând astfel cel mai tânăr general din Europa. Doi ani mai târziu, a fost numit director al Şcolii Militare Generale din Saragosa, menită să înlocuiască fostele academii — cea din Toledo (infanterie), din Segovia (artilerie), din Valladolid (cavalerie), şi din Guadalajara (geniu).

Singura inovaţie a dictaturii în domeniul diplomaţiei a avut ca obiect dezvoltarea relaţiilor cu republicile Americii Latine — Primo de Rivera a preferat să le numească naţiunile ibero-americane. Ideea data din 1898, când unele sectoare ale societăţii spaniole sugeraseră să se valorifice comunitatea de civilizaţie şi de limbă între fosta metropolă şi teritoriile americane, pentru a-i reda Spaniei rolul dinamic pe care-l avusese în lume. Din 1899 a fost instituită „sărbătoarea rasei", pentru a comemora sosirea lui Cristofor Columb în Antile, la 12 octombrie 1492 şi pentru a exalta urmările dezastrului din Cuba, valorile spirituale triumfătoare asupra materialismului Statelor-Unite[558]. Primo de Rivera a continua această orientare şi a încercat să-i dea un nou conţinut. A creat în Ministerul Afacerilor Străine un birou de relaţii culturale şi a organizat institutele hispano-americane — unul dintre cele dintâi a fost instalat la Sevilla — şi a sprijinit manifestaţii, cea mai spectaculoasă acţiune fiind, fără îndoială, raidul lui *Plus ultra*, în ianuarie 1926, un hidroavion pilotat de patru aviatori — Ramón Franco (fratele viitorului *El Caudillo*), Ruiz de Alda, Manuel Durán şi Pablo Reda —, care, plecat din Palos, a ajuns în Brazilia peste nouăsprezece zile, după o escală în Canare. În 1929, expoziţia ibero-americană de la Sevilla răspundea aceleiaşi griji de a strânge legăturile cu fostele colonii americane.

INTELECTUALII ŞI POLITICA

Lovitura de stat din 1923 a liniştit opinia publică şi i-a cucerit pe conservatori, declanşând ezitarea unei părţi a mişcării muncitoreşti, dar a ridicat împotrivă-i intelectualii[559]. La câteva săptămâni după ce a preluat puterea, Primo

de Rivera, care nu a luat niciodată în serios intelectualii, dar care a avut consideraţie pentru ei, i-a exilat pe unii dintre cei mai străluciţi, precum Unamuno, a cărui întoarcere triumfală, în 1930, a urmat imediat după căderea dictatorului[560]. Ceea ce a fost mai mult decât un simbol. Episodul demonstrează neînţelegerea reciprocă a militarilor şi a intelectualilor din ce în ce mai atenţi la problemele oraşului. În 1920, comentând evenimentele ce se derulaseră în Spania începând din 1917, filosoful Ortega y Gasset ajungea la concluzia dezintegrării Spaniei şi la necesitatea unei restructurări: militari, muncitori, naţionalişti, fiecare dintre aceste grupuri nu se gândea decât la propriile probleme, nici unul la interesul general, aşadar Spania era o naţiune nevertebrată[561]. Acelaşi Ortega, în 1930, îşi încheia un articol despre situaţia politică prin faimoasa frază: *„Delenda est monarchia"*; pentru că regimul era incapabil să se reînnoiască, atunci trebuia înlăturat. Intelectualii spanioli au avut un rol determinant în proclamarea republicii, în 1931, iar unul dintre ei, Manuel Azaña s-a impus drept cel mai apt să definească şi să conducă schimbarea de orientare. Unamuno, Ortega şi Azaña au reprezentat trei atitudini diferite de intelectual în relaţie cu Puterea. Dincolo de aceste iniţiative individuale, o întreagă categorie socială intervenea în lupta politică, cu întreaga autoritate morală pe care i-o confereau capacitatea de analiză şi prestigiul. Acelaşi fenomen s-a observat şi în Franţa. În Spania nu a existat nimic comparabil cu afacerea Dreyfus[562], dar aporturile intelectualilor au fost profunde, susţinute, în final eficace[563]. Din 1875, disputa celor două Spanii şi dezvoltarea krausismului au dovedit sensibilitatea la problemele pe care le punea adaptarea Spaniei la lumea modernă. Dilemele s-au prelungit şi în 1898, prin discuţiile despre regenerarea Spaniei şi despre cauzele eşecului din Cuba. Până prin 1914, intelectualii s-au străduit să acţioneze în mediile politice, analizând decrepitudinea Spaniei şi insistând asupra urgenţei de a se moderniza structurile şi de a i se reacorda locul deţinut în trecut în Europa şi în lume. Ca urmare, problemele sociale au trecut în prim-plan. Unii dintre intelectuali au revendicat atunci un soi de privilegiu ce i-ar fi făcut tutorii poporului, în timp ce alţii s-au angajat în partide politice sau sindicate, fie aderând la ele, fie susţinându-le acţiunile din exterior.

Polemica pe tema celor două Spanii antagonice s-a născut la mijlocul secolului al XIX-lea. Pentru tradiţionalişti, dacă Spania dorea să rămână fidelă misiunii sale istorice, atunci trebuia să se identifice catolicismului. După alţii, dimpotrivă, Spania trebuia să adopte valorile lumii moderne. Marele romancier Pérez Galdós făcea parte dintre cei din urmă. Şi el distingea existenţa celor două Spanii ce se înfruntau, cel puţin de la începutul secolului al XIX-lea: o Spanie progresistă,

deschisă la dezvoltarea ştiinţelor şi a liberalismului, şi o Spanie rutinieră, intolerantă şi obscurantistă. Apărătorul din sânul burgheziei liberale, devotat ideologiei *Cortes*-urilor din 1812, Pérez Galdós s-a interesat de timpuriu de politică. Între 1886 şi 1890, a fost deputat de Puerto Rico, apoi s-a apropiat de opoziţia de stânga. În 1907, se declara republican, iar în 1909, redacta o *Scrisoare deschisă către naţiunea spaniolă,* ce constituia un manifest împotriva politicii duse în Maroc. În 1910, a fost ales în *Cortes*-uri în calitate de candidat comun al republicanilor şi al socialiştilor, şi a denunţat ingerinţele Bisericii în problemele politice, fără a fi, din acest motiv, ostil religiei. Se încredea în învăţământ şi în educaţie pentru transformarea Spaniei şi, din acest punct de vedere, avea multe afinităţi cu membrii Instituţiei Libere de Învăţământ care-şi propuneau — precum s-a văzut — să formeze cadrele de care ţara avea nevoie pentru a se moderniza. Mai-marii Instituţiei nu făceau politică în sensul obişnuit al termenului şi aveau încredere în educaţie pentru a schimba lucrurile în profunzime[564]

Cei care, la sfârşitul secolului al XIX-lea, sub tutela lui Joaquín Costa, doreau regenerarea Spaniei, au dovedit mai multă nelinişte, crezând că se puteau lipsi de politica ce scinda ţara şi că ar fi trebuit să se procedeze la reforme tehnice ce-ar fi permis saltul peste etape, însă politica i-a copleşit şi i-a redus la neputinţă. Noile generaţii au tras învăţăminte din acest eşec. Intelectualii interesaţi de politică erau acum din ce în ce mai numeroşi, chiar dacă nu se angajau efectiv. Această atitudine era evidentă în atenţia pe care unii dintre ei o acordau socialismului. În timpul celui de-al X-lea congres al PSOE, în 1915, participarea intelectualilor — Jaime Vera, Julián Besteiro, Manuel Núñez de Arenas — a fost numeroasă şi a contribuit la detaşarea partidului de ideile proletare în care se cantonase până atunci. Apelul lansat în 1920 în săptămânalul *España,* a fost confirmarea acestei transformări. Sub titlul „Intelectualii spanioli şi socialismul" se puteau citi următoarele : „Natura însăşi a muncii l-a condus în mod necesar pe intelectual să dorească o lume mai bună" şi asta se referea „la medicul care vede zilnic mizerii fără număr, la jurist, care cunoaşte justiţia criminală a dreptului în vigoare, la profesor, care ştie bine că sărăcia şi cultura sunt aproape incompatibile, la scriitor şi la artist, care suferă pentru că trebuie să-şi prostitueze opera din raţiuni economice".

A existat şi un indiciu care să permită aprecierea interesului pe care intelectualii îl acordau politicii: numărul şi activitatea publicaţiilor şi activitatea cluburilor pe care le însufleţeau. Începând cu secolul al XX-lea, presa a fost un sector în expansiune[565]. Desigur, tirajele erau mediocre, reprezentând abia 10% din numărul celor existente în Franţa aceleiaşi perioade; doar 5 cotidiene aveau

tiraj peste 2 500 de exemplare, iar jurnaliştii erau foarte prost plătiţi[566]. Mulţi dintre intelectuali, inclusiv cei mai cunoscuţi, nu ezitau să scrie în ziare, iar această colaborare, pe lângă faptul că era o resursă suplimentară, le permitea să influenţeze opinia publică. Ortega s-a numărat printre aceştia[567]. A început să scrie în ziarul tatălui său, *El Imparcial*, până când acţionarii au protestat în urma unui articol ce i-a indignat şi în care el cerea alegerea *Cortes*-urilor constituante. Se întâmpla în toiul crizei din 1917. Urgoiti a fondat atunci *El Sol*, purtător de cuvânt al fracţiunii celei mai dinamice a burgheziei basce şi a intelectualilor. Cotidianul se făcea remarcat prin tonul lui — nu făcea nici o concesie senzaţionalului — şi prin ţinuta redactorilor[568]. În *El Sol*, Ortega a căutat să influenţeze viaţa politică a ţării, obţinând succese inegale.

În jurnale se consemnau reacţiile la evenimente, pentru un public eterogen. Revistele permiteau intelectualilor să li se adreseze semenilor lor şi cititorilor avizaţi, oferindu-le consideraţiile cele mai complexe. S-au făcut remarcate două dintre ele: *España* şi *Revista de Occidente*. Prima şi-a început apariţia în 29 ianuarie 1915 ca săptămânal, la iniţiativa lui Ortega y Gasset, care a cedat rapid direcţiunea lui Luis Araquistain, apoi lui Manuel Azaña[569]. Comitetul de redacţie era format din Ramón Pérez de Ayala, Eugenio d'Ors, Ramiro de Maeztu. Fernando de los Ríos, Antonio Machado. Azaña, Manuel B. Cossío, Jacinto Benavente, Valle Inclán şi Unamuno colaborau regulat. În ultimele numere, în iulie-septembrie 1923, a apărut un studiu foarte complet al lui Azaña despre recentele evenimente din Maroc, autorul abordându-le dintr-o perspectivă istorică şi mergând până la revolta moriscilor, în secolul al XVI-lea, când aceleaşi greşeli au produs efecte analoge. Dacă militarii şi oamenii politici ar fi cunoscut bine istoria ţării lor, nu se ajungea, poate, până acolo... *España* a dispărut în 1924. Cu un an înainte, Ortega lansase *Revista de Occidente*, ce se prezenta drept o revistă de elită şi în care se străduia să trateze cu cea mai mare seriozitate problemele, acordând mai multă importanţă ideilor, şi nu actelor sociale. Revista stabilea clar că exista o ruptură între cultură şi politică, şi refuza să facă politică în sensul strict al termenului. Când Ortega dorea să-şi spună părerea despre mersul evenimentelor, „cobora la etajul de dedesubt", precum spunea el, adică scria în *El Sol*.

Angajarea politică a intelectualilor se exprima şi prin manifestele pe care le lansau cu ocazia evenimentelor importante, sau prin cluburile ai căror animatori erau. Ateneul din Madrid era una dintre favoritele lor tribune. Era o instituţie veche, fondată în 1835, şi a fost comparată cu Colegiul Franţei. De fapt, în acea epocă, Ateneul includea catedre specializate şi găzduia şi conferinţe ce

se prelungeau prin discuţii informale — *tertulias*. Se citeau acolo jurnale, se lucra în bibliotecă, care şi în zilele noastre este una dintre cele mai bogate din capitală. Cánovas del Castillo a prezidat Ateneul din 1868 până în 1874, apoi de mai multe ori începând din 1881. În 1884, Ateneul s-a instalat în localul actual, din strada Prado, şi şi-a reînnoit activităţile: catedrele au dispărut, conferinţele şi dezbaterile au căpătat mai multă importanţă, s-au abordat toate domeniile — literatură, filosofie, ştiinţă, politică... Ateneul a devenit unul dintre centrele vieţii economice din Madrid. La sfârşitul secolului, aici se organiza o anchetă pe o temă arzătoare — oligarhie şi cacichism —, ceea ce i-a dat ocazia lui Joaquín Costa de a dezvolta unele dintre ideile sale în domeniu şi de a extrage materialul pentru o carte. În primele trei decenii ale secolului al XX-lea, rolul Ateneului s-a amplificat, acesta devenind un club politic, „pepiniera unde se practica selecţia clasei politice, celălalt parlament, refugiul opoziţiei" (Paul Aubert). Graţie Ateneului, Azaña, care-i asigura secretariatul din 1913, s-a dovedit nu doar unul dintre cei mai de seamă oratori ai timpului său, ci şi un excelent specialist în anumite probleme şi un organizator desăvârşit. Ateneul a reuşit să sensibilizeze mediile intelectuale la problemele Spaniei contemporane şi să instruiască opinia publică. Primo Rivera ştia bine acest lucru, iar una dintre primele măsuri a fost închiderea lui, dovedindu-şi astfel dispreţul pe care-l avea faţă de intelectuali.

În mod oficial, Ateneul nu era un cerc politic. Liga de Educaţie Politică, în schimb, îşi atribuise ca sarcină pregătirea drumului Spaniei moderne. Fondată de Ortega în 1913, în rândurile acesteia se mai aflau Manuel Azaña, Fernando de los Ríos, Salvador de Madariaga, Américo Castro... În cadrul ei, Ortega a ţinut un mare discurs despre vechea şi noua politică: „Două Spanii se confruntă într-o luptă fără încetare: o Spanie defunctă, vidă, putredă, şi o tânără Spanie, activă, plină de speranţă, ce aspiră să trăiască." Nu este dificil de găsit, în aceste cuvinte şi în altele din aceeaşi gamă, ecoul distincţiei pe care Maurras o făcea între ţara legală şi ţara reală. Dictatura a pus capăt acestor dezbateri ideologice cu implicaţii politice evidente. Ele s-au reluat cu şi mai multă forţă după căderea lui Primo de Rivera. Ortega renunţase la catedra lui în martie 1929, în semn de protest împotriva represiunii întreprinse împotriva studenţilor, coborând din nou pe terenul de luptă. Unamuno, întors din exil, a strâns mulţimile în întrunirile pe care le ţinea la Madrid. Gruparea, aflată în serviciul Republicii, constituită la 10 februarie 1931 în jurul lui Ortega, al lui Marañón şi Pérez de Ayala, s-a pronunţat pentru o schimbare de regim. Niciodată prestigiul intelectualilor nu a fost atât de mare. După câteva săptămâni, aceşti intelectuali — „masa encefalică", cum îi ironiza Prieto — au

intrat în număr mare în Parlament, iar unul dintre ei, Azaña, a devenit chiar conducătorul şi simbolul tinerei Republici spaniole.

În ciuda interesului acordat problemelor societăţii, intelectualii spanioli nu au încetat să întreţină relaţii ambigue cu politica. Desigur, majoritatea au trebuit să-şi stăpânească repulsia în primii ani ai secolului al XX-lea[570]. Eşecul tentativelor de regenerare, crizele din 1917 şi, mai ales, dictatura lui Primo de Rivera, i-au împins să se angajeze în luptă[571], însă această angajare nu a exclus neînţelegerile. Formaţi în mediul Instituţiei Libere de Învăţământ, sau influenţaţi de ea, cunoşteau bine datele problemei: modernizarea Spaniei presupunea instruirea poporului, redefinirea rolului şi influenţei Bisericii, edificarea unui stat eficient şi integrarea în naţiune a claselor excluse, a proletariatului de la oraş şi de la ţară, prin mijlocirea reformelor potrivite. Mulţi se simţeau datori să servească drept călăuze naţiunii şi se încredeau în elite pentru a guverna, căci considerau poporul incapabil de o astfel de misiune. Unii dintre intelectuali credeau că trebuie să-şi exercite rolul fără a se amesteca direct în politică; era suficient să traseze marile orientări, abandonând sarcinile de execuţie în seama profesioniştilor politici, iar când aceştia nu le respectau cu supunere sfaturile se înfuriau. Alţii refuzau această concepţie aristocratică şi acceptau regulile democraţiei moderne, înţelegând să acţioneze alături de popor, fără să se creadă învestiţi cu vreo misiune aparte. Prima poziţie a fost dominantă până în 1931 şi a fost reprezentată de Unamuno şi de Ortega. Cea de-a doua, incarnată de Manuel Azaña, a aparţinut perioadei următoare, cea a Republicii.

Unamuno a început prin a fi membru al partidului socialist, din 1894 până în 1897. La acea vreme, se declara marxist şi se arăta atent la interesele ce se ascundeau, de exemplu, dincolo de politica vamală a guvernării. Dincolo de disputele ideologice, el a încercat să înţeleagă adevărata natură a dezbaterilor. Unamuno — şi acest lucru a constituit originalitatea lui în sânul partidului socialist — a acordat mare importanţă problemelor agrare, condamnând, ca şi Costa, privatizarea bunurilor comunale la care procedaseră liberalii secolului al XIX-lea, ceea ce l-a determinat să facă judecăţi nuanţate pe tema carlismului; nu era departe de a vedea în acesta un fond de socialism rural, denunţat de liberali şi clerici. Tot în calitate de socialist a reacţionat Unamuno luptând împotriva războiului din Cuba, sau împotriva militarismului: „Războiul e o afacere bună pentru unii", scria el. În momentul în care a publicat *Esenţa Spaniei*, în 1895, Unamuno se apropia de preocupările fundamentale ale lui Joaquín Costa. Milita pentru reîntinerirea Spaniei moderne, deschisă valorilor europene — progresul ştiinţific şi tehnic. Câţiva ani mai târziu, s-a produs o simţitoare evoluţie în modul lui de abordare a

problemelor ; deşi îşi pierduse credinţa catolică, Unamuno a rămas foarte atent la fenomenul religios în ce avea el mai profund: neliniştea omului faţă de misterul condiţiei sale şi al destinului. Politica — considera el — încearcă să amelioreze soarta oamenilor, dar nu are soluţii pentru întrebările oamenilor despre sensul vieţii şi al morţii. După opinia lui se puteau opera două distincţii: pe plan politic era de preferat să se facă în aşa fel încât relaţiile să devină tot mai fraterne şi mai raţionale, fiind necesare eforturi pentru a pune capăt alienărilor. Existau, totuşi, şi întrebări la care politica nu putea răspunde: care este locul omului în univers? De unde venea el? Ce se întâmplă cu el după moarte? Erau întrebări de domeniul religiei, în cel mai larg sens al termenului, adică nu al unei Biserici sau instituţii anume. La început, Unamuno nu a văzut nici o contradicţie între lumea mai umană ce se dorea construită şi reflecţiile asupra destinului omului, după opinia lui neexistând vreo incompatibilitate între marxism şi religie, pentru că ambele atitudini se situau în planuri diferite. El le cerea socialiştilor doar să respecte trăirea religioasă, acolo unde se manifesta, şi de aceea era şi foarte sever cu un anume anticlericalism care, sub pretextul că denunţa viciile clerului, încerca să ucidă orice sentiment religios din sufletul poporului. Puţin câte puţin, Unamuno a evoluat, ajungând să privilegieze preocupările spirituale, adică, în viziunea lui, iraţionale, căci el nu credea că raţiunea putea ajunge la Dumnezeu. A sfârşit prin a se dezice de marxism, în care nu vedea decât o teorie ce privilegia abuziv factorii economici, în detrimentul problemelor spirituale. Cam în aceeaşi epocă, între 1897 şi 1905, Unamuno a început să schiţeze o opoziţie între liberalism şi democraţie şi nu a ezitat să critice liberalismul formal din secolul al XIX-lea, pe care-l considera responsabil de multe dintre greşeli. De fapt, împotriva acestui liberalism se şi manifestase ca marxist, dar evoluţia lumii muncitoreşti, ascensiunea maselor, organizarea lor în partide şi în sindicate puternice, îl deconcertau. A sfârşit prin a considera că democraţia era de neconciliat cu liberalismul. În răspunsul lui la ancheta de la Ateneu despre oligarhie şi cacichism, Unamuno a ajuns chiar să găsească o scuză cacichismului: societatea spaniolă i se părea teribil de înapoiată, barbară, incultă şi, oare, în situaţia aceasta nu era necesar cacichismul, cel puţin până la un punct? Unamuno se gândea din ce în ce mai mult că elitele trebuiau să-şi asume destinul poporului şi să-i impună cultura: „Mică parte a europenilor, născuţi şi aflaţi în Spania, avem datoria şi dreptul frăţesc să ne impunem triburilor noastre." Unamuno se distanţa şi mai mult de mase, care-i păreau sinonime cu barbaria şi incultura. În 1910, s-a resemnat la democraţie — „un rău necesar" —, ca şi cum s-ar fi resemnat să trăiască cu o maladie incurabilă. Liberalismul şi democraţia erau incompatibile. Liberalismul presupunea o alegere lucidă, o

aderare cu unele condiţii, şi o cultură inaccesibilă celor mai mulţi; democraţia, dimpotrivă, implica anularea individului în faţa masei şi a colectivităţii, ceea ce Unamuno a refuzat să accepte.

O evoluţie similară l-a determinat să treacă, între 1890 şi 1905, de la internaţionalism la naţionalism. A reabilitat patriotismul şi a criticat internaţionalismul, judecându-l drept utopic şi fără rădăcini reale. În acelaşi timp, regionalismul i se părea periculos, în măsura în care marca o repliere asupra regiunii, şi era nemilos în privinţa castilianei, care, după părerea lui, trebuia să rămână limba naţională a Spaniei[572]. În sfârşit, Unamuno şi-a întors faţa de la Europa. El, care în 1890 striga: *Jos cu don Quijote!*, a publicat în 1905, *Viaţa lui don Quijote*, o reabilitare a spiritului quijotesc. Împotriva raţiunii, a progresului, a tehnicii, a valorilor europene, el a avut tendinţa de a privilegia credinţa, religia, valorile esenţial castiliene — *castizas*. Atunci a lansat faimoasa expresie: „Să-i lăsăm pe europeni să inventeze!" Această idee avea să fie dezvoltată mai târziu de Unamuno în cartea lui, *Del sentimiento trágico de la vida*. După 1920, Unamuno nu a mai ocupat în Spania decât o poziţie marginală, în ciuda intervenţiilor strălucitoare şi marcante şi a vehementelor luări de poziţie împotriva lui Primo de Rivera şi în favoarea Republicii. Se simţea din ce în ce mai străin faţă de problemele timpului. În fond, el rămăsese ancorat în Spania secolului al XIX-lea a cărei nostalgie o păstra. Temperamentului liberal i-a fost destul de greu să se adapteze la lumea modernă, la ascensiunea maselor şi la influenţa acestora în viaţa politică. După revoluţia rusă, dictatura proletariatului avea să-i pară la fel de detestabilă ca şi plutocraţia sau, după cum se spune, *bancocraţia*.

Mai tânăr decât Unamuno, José Ortega y Gasset (1883–1955) i-a influenţat profund pe intelectualii generaţiei sale. Vom lăsa la o parte opera lui filosofică — care este imensă — ca să ne referim la ideile sale politice. Fiul unui director al unui mare cotidian, *El Imparcial*, Ortega aparţinea burgheziei cultivate a Madridului. Elev al iezuiţilor, şi-a completat studiile superioare în Germania, înainte să ocupe Catedra de metafizică la Universitatea din Madrid. Încă din tinereţe, a fost pasionat de politică şi a visat să joace un rol important în viaţa ţării sale. A recurs la mijloace dintre cele mai diverse pentru a se face auzit: catedra, conferinţele, presa cotidiană — dispunea în *El Sol* de o rubrică de calitate —, revistele — în special *Revista de Occidente* —, cărţi — era foarte ataşat de editura Espasa Calpe. Spre deosebire de mulţi literaţi ce l-au precedat, care i-au fost contemporani, sau chiar care i-au urmat, Ortega era un om al timpului său, adică omul unei Spanii ce se depărtase de secolul al XIX-lea şi nu mai

era majoritar rurală. Madridul număra puţin peste 500 000 de locuitori în 1900, şi a depăşit un milion în 1935. Barcelona a avut o evoluţie similară şi a devenit, din 1930, cel mai mare oraş al Spaniei, înaintea capitalei. Urbanizarea şi consecinţele ei — zgârie-norii din Gran Vía la Madrid, imobilele moderne din Barcelona, automobilul, telefonul, cinematograful, marea presă, ascensiunea maselor, etc. — au creat un nou gen de viaţă, obiceiuri şi moravuri ce rupeau legătura cu trecutul de până la 1900[573]. Ortega se simţea în largul lui în această Spanie ce nu mai era cea a lui Unamuno, dorindu-şi să adapteze instituţiile la noua situaţie a ţării. Din punct de vedere politic, Ortega a fost cu consecvenţă fidel a două idei: naţionalizarea şi liberalismul.

Problema naţionalizării a apărut în 1914, în conferinţa despre „Vechea şi noua politică", pe care el a ţinut-o sub auspiciile Ligii de Educaţie Politică. Ortega distingea o „Spanie oficială", pe cale să se transforme într-o „Spanie vitală", care nu se mai recunoştea în cea dintâi. Naţionalizarea, aşa cum era văzută de Ortega, consta în a da naţiunii puterea ce-i fusese luată de oligarhie, o putere ce slujea doar o clasă socială: „Trebuie să naţionalizăm armata, să naţionalizăm monarhia, să naţionalizăm clasa muncitoare"; în a integra armata, monarhia şi clasa muncitoare într-o comunitate superioară, naţiunea, căci interesele naţiunii nu se confundau cu interesele partidelor sau claselor. Acest lucru presupunea, în prealabil, ca respectiva clasă muncitoare să nu se simtă exclusă şi ca nivelul său de trai să crească: „trebuia să crească numărul căminelor în care să nu mai fie nevoie, până la sfârşitul lunii, să se cumpere pe credit", căci fără bunăstare nu era posibilă o reformă politică. Abia după aceea Spania putea fi transformată într-o naţiune modernă şi demnă de trecutul ei, cu preţul unor modificări radicale menite să elimine rutina, corupţia, demagogia şi ineficienţa. Pentru multă vreme, Ortega a crezut că această transformare s-ar fi putut face fără schimbarea regimului, în cadrul monarhiei parlamentare. Pe la 1930, el şi-a dat seama că era imposibil. Atunci a intervenit ruperea de monarhie şi recursul la Republică. Pentru Ortega, Republica era ocazia de a reda naţiunii puterea: „Republica este posibilitatea de a naţionaliza puterea şi de a o identifica cu naţiunea, este mijlocul ce-i permite poporului nostru să-şi aleagă liber destinul, să-l lase *fare da se*, să se organizeze după bunul plac, să-şi urmeze calea pe imprevizibilul drum al viitorului, să trăiască în ritmul lui şi după propria inspiraţie."

Deci naţionalizarea nu era altceva decât necesara modernizare a ţării, dar Ortega nu concepea această modernizare decât în cadrele liberalismului, adică ale unui regim fondat, însufleţit şi condus de către o elită luminată, însărcinată să guverneze masele. Trebuiau aduse laolaltă „democraţia şi

competenţa", trebuia să se respecte voinţa generală fără a se lăsa purtaţi de ea: „Politica şi munca, prin care partea cea mai cultivată a naţiunii determină, concretizează incertitudinile voinţei şi ale gândirii populare." Apărea aici tema elitelor necesare pentru viaţa unui popor. Criza spaniolă din 1917, revoluţia bolşevică, şi greva generală din Córdoba, în 1919, l-au făcut pe Ortega să se teamă că Spania va fi tentată de ideologiile de masă, oarbe şi incompetente. Aceasta era şi tema celor două opere, *España invertebrada* şi *La rebelión de las masas,* publicate mai întâi sub formă de articole: Spania refuzase dintotdeauna să se lase călăuzită de elite, ceea ce a împiedicat-o să devină o naţiune puternică. Se impunea o împărţire a sarcinilor în interiorul unei societăţi: rolul elitelor era de a guverna şi de a ghida, cel al maselor era să se supună; când masele îşi doreau să guverneze în locul elitelor, când refuzau să recunoască autoritatea acestora, atunci societatea o lua pe calea dezastrului. Prin mase, Ortega înţelegea tot ce nu făcea parte din elite, deci nu doar clasa muncitoare, ci şi mica burghezie, clasele mijlocii, etc. Din sânul claselor muncitoare se puteau naşte elitele societăţii de mâine, ceea ce l-a determinat pe Ortega să spună, în 1913, oarecum paradoxal, că el era „socialist de dragul aristocraţiei, aceasta din urmă reprezentând orice stare socială în care influenţa hotărâtoare o au cei mai buni[574]". În fapt, Ortega visa la o burghezie dinamică, modernă şi dornică de eficienţă, aptă să transforme Spania şi să o alinieze la nivelul altor naţiuni ale Europei. Drama lui Ortega şi a multora dintre cei ce i-au urmat a fost că acea burghezie era minoritară şi că nu a reuşit să învingă rezistenţele venite din partea oligarhiei ce se agăţa de privilegiile şi de moravurile politice din altă epocă. Această burghezie a ajuns la puterea politică odată cu Republica, fără a înceta să fie minoritară, iar în 1931 a fost, poate, prea târziu. Manuel Azaña, ce a reprezentat acest segment, nu greşea când spunea că Spania trecuse fără tranziţie de la Vechiul Regim la revoluţia socială. În fond, ceea ce doreau Azaña şi Ortega era o Republică parlamentară şi burgheză, care să determine buna funcţionare a instituţiilor. În 1931, masele, de care Ortega avea oroare, îşi doreau altceva.

Oare găsise Ortega mijloacele de a acţiona eficient? Nu este sigur. Din 1914 până în 1931, el a ocupat în societatea spaniolă un loc comparabil cu cel al lui Raymond Aron sub A Patra şi A Cincea Republică franceză. Amândoi au fost de formaţie filosofi, influenţaţi de sociologii germani, ce nu au încetat să reflecteze asupra politicii şi să o comenteze în articolele şi cărţile lor. Asemănările s-au oprit aici. Raymond Aron nu a încercat să fie un actor politic, căci rolul de spectator angajat îi convenea perfect. Ortega, dimpotrivă, nu s-a resemnat niciodată să „asiste la coridă din public", ci a dorit să coboare în arenă, crezând că e

de datoria lui: „Viaţa spaniolă ne obligă, fie că vrem sau nu, să facem politică." În lipsa puterii, el s-ar fi mulţumit să fie consilierul prinţului, cel care inspira marile decizii fără a se ocupa şi de detaliile de execuţie. Ideile sale l-au determinat să caute sprijinul unei burghezii inteligente şi moderne, minoritară în Spania şi care, în plus, nu accepta uşor să se lase condusă. Acest aspect explică eşecul său relativ şi ezitările; fie insista asupra necesităţii angajării; fie se retrăgea la Aventin denunţând viciile politice[575]. Ortega vedea în Mirabeau omul politic prin excelenţă, adică opusul intelectualului: Mirabeau nu gândea, ci acţiona. Romancierul Max Aub a aplicat acest raţionament în cazul celor doi intelectuali al căror itinerar tocmai l-am rezumat: „Cea mai mare dorinţă a lui Ortega şi Unamuno a fost dobândirea puterii. De aici s-a născut ura pe care şi unul, şi celălalt, o purtau lui Azaña, un intelectual ca şi ei, dar care a exercitat-o."

PRĂBUŞIREA MONARHIEI

În septembrie 1923, Primo de Rivera prezenta Directoriul militar ca pe o simplă paranteză a scurtei perioade, menită să elimine obstacolele din calea reînnoirii şi începută prin reînnoirea profesioniştilor politici. „Directoriul va rămâne la putere pentru cincisprezece, douăzeci sau treizeci de zile, timpul necesar ca poporul să-i desemneze pe civilii capabili să guverneze, exceptând, bineînţeles, pe cei ce aparţin clasei politice[576]. Greşeala lui Primo de Rivera a fost că a vrut să instituţionalizeze dictatura. Ţara îi era recunoscătoare pentru că-i eliminase pe parlamentarii discreditaţi, pentru că a restabilit ordinea, a garantat pacea socială, a restabilit situaţia din Maroc, a modernizat economia. Dictatorul, ce nu avea nimic dintr-un tiran, era destul de popular. Conservatorii şi Biserica erau mai degrabă mulţumiţi; exceptându-i pe anarhişti, sindicaliştii nu erau nici ei nemulţumiţi. Pentru a desăvârşi reuşita, dictaturii i-ar fi fost suficient să arate faţă de muncitorii din agricultură aceeaşi înţelegere ca şi pentru cei din industrie, să ţină cont de aspiraţiile la autonomie ale unor regiuni, şi să ofere Spaniei instituţiile politice demne de o mare ţară. Militarii, pe care Primo de Rivera i-a instalat în întreaga administraţie, nu erau pregătiţi pentru misiunile ce se doreau de la ei. La 3 decembrie 1925, Primo de Rivera a mai făcut un pas; Directoriului militar i s-a succedat un Directoriu civil ai cărui membri şi-au luat titlul de miniştri, iar un Consiliu de Miniştri a reînceput să funcţioneze sub preşedinţia dictatorului. Erau, cu toţii, oameni noi şi tineri: José Calvo Sotelo, Eduardo Aunós, contele de Guadalhorce, aleşi în

virtutea competenţei lor. Am fi tentaţi să vedem în ei nişte tehnocraţi. Aceştia s-au aflat la originea majorităţii reformelor din economie, dintre care unele au fost incontestabile reuşite. În ciuda acestor succese, continuau să fie criticate din ce în ce mai deschis insuficienţele, erorile, scandalurile[577]. Naţionaliştii protestau împotriva atingerilor aduse limbilor şi culturilor regionale. Primo de Rivera s-a înstrăinat de studenţii care, până atunci, erau puţini şi nu se interesau de politică. Încă un semn al transformării societăţii spaniole în cursul acelei perioade a fost creşterea constantă a efectivelor din universităţi, între 1921 şi 1926. Din această perioadă datează primele edificii ale cetăţii universitare din Madrid, în vestul capitalei, mulţumită iniţiativelor lui Alfons al XIII-lea şi cu sprijinul lui Primo de Rivera: clădiri moderne, instalaţii sportive, locuinţe pentru studenţi. Atmosfera din facultăţi s-a schimbat. Noii studenţi erau mult mai puţin conformişti decât înaintaşii lor. În mai 1925, José María Sbert, preşedinte al Asociaţiei Studenţilor în Agronomie, s-a aflat la originea unui incident, iar Primo de Rivera a decis să-l deporteze în Canare, dar, răzgândindu-se, s-a mulţumit să-l condamne la domiciliu forţat... la Cuenca! În ianuarie 1927, a fost creată Federaţia Universitară Spaniolă — *Fundación Universitar Espagñol* (FUE) — evident de stânga. În martie 1928, această organizaţie începea o grevă — prima de acest gen în Spania — pentru a protesta faţă de măsura luată în privinţa profesorului Jiménez de Rada, destituit pentru că ţinuse o conferinţă despre controlul naşterilor. În martie 1929, s-a declanşat o nouă grevă împotriva proiectelor ministrului Callejo, care urmărea să-i autorizeze pe iezuiţii din Deusto şi pe augustinii din Escorial să ofere diplome ce ar fi avut aceeaşi valoare ca şi cele din învăţământul public. Profesorii — printre care şi Ortega — s-au solidarizat cu studenţii, iar universitatea a fost închisă; FUE, ale cărei tendinţe republicane erau din ce în ce mai ferme, a fost dizolvată, însă guvernul a trebuit să cedeze, iar decretele Callego s-au abrogat.

Politicienii erau neliniştiţi, şi odată cu ei şi o parte a armatei. Artileriştii au protestat împotriva decretului din 1926 privitor la avansarea la cerere. Şefii mişcării au fost obligaţi să dea înapoi fără tratative. Lucrurile s-au calmat rapid, dar incidentul demonstra că generalul Primo de Rivera nu putea conta pe fidelitatea armatei. Alţi militari au luat poziţii net politice. În 1925, un grup de ofiţeri sprijiniţi moral de bătrânul general Weyler, în vârstă de 83 de ani, a intrat în legătură cu civilii pentru a înlătura dictatorul.

Operaţiunea trebuia să aibă loc la 24 iunie 1926. Prost organizată, lovitura de stat a eşuat jalnic, iar unii dintre conspiratori au fost arestaţi, precum generalii Segundo García şi Gregorio Marañón, cel din urmă fiind un medic

de renume. În alte medii i se reproşa lui Primo de Rivera că se agăţa de putere şi exista tendinţa de a uita fărădelegile regimului parlamentar, dorindu-se revenirea la o viaţă politică normală. Dictatorul, rămas permanent ostil politicienilor, credea că poate depăşi dificultăţile creând o Adunare Consultativă şi s-a adresat poporului pentru a o aproba prin mijlocirea unui curios plebiscit: cei care erau de acord erau chemaţi să-şi exprime opţiunea între 10 şi 13 decembrie 1926, mergând să semneze în registrele depuse în hotelurile din oraş! În septembrie 1927, s-au definit contururile acestei Adunări: era alcătuită din 325–375 de reprezentanţi de ambele sexe, fiecare provincie numea câte trei reprezentanţi: unul pentru provincia propriu-zisă, un altul pentru municipalităţi şi un al treilea propus de partidul oficial, Uniunea Patriotică. Adunarea se completa cu reprezentanţi ai lumii culturale, producători, muncitori şi reprezentanţi ai altor domenii ale vieţii sociale, desemnaţi de guvern. De această dată, socialiştii au fost cei care au refuzat să participe şi au început să se retragă înspre opoziţie. Primo de Rivera nu a ţinut cont de acest aspect. Adunarea Consultativă era însărcinată să pregătească o constituţie prin care s-ar fi exclus orice posibilitate de întoarcere la regimul parlamentar. Schiţa de proiect din 1929 prevedea crearea a două organisme: un Consiliu Regal, format din membri numiţi pe viaţă şi din membri aleşi, şi o Cameră Unică, ai cărei membri ar fi fost, jumătate, aleşi prin sufragiu universal şi, cealaltă jumătate, ar fi fost desemnaţi de rege şi de asociaţiile profesionale.

Nimeni nu a fost mulţumit de această schiţă de proiect, nici chiar dictatorul, care găsea că regele şi Consiliul Regatului dispuneau de prea multă putere. Cât despre partidele politice, aceste instituţii corporatiste i-au făcut pe mulţi să regrete fostul Parlament ale cărui defecte fuseseră date uitării. La 26 ianuarie 1930, Promo de Rivera i-a surprins pe toţi, făcându-şi cunoscute intenţiile în presă: luase puterea în 1923, cu acordul militarilor, deci socotea că trebuia să-i consulte pe şefii armatei pentru a afla dacă mai beneficiază încă de încrederea lor; în caz contrar, se angaja să-şi dea demisia. Alfons al XIII-lea a fost nemulţumit de această soluţie, considerând că generalul se punea chiar mai presus de rege! Au sosit şi răspunsurile militarilor: nimeni nu mai avea încredere în dictator, iar acesta, fidel promisiunii făcute, a demisionat la 28 ianuarie 1930[578].

Alfons al XIII-lea a însărcinat un alt general, pe Berenguer, să lichideze dictatura. Adunarea Consultativă a fost dizolvată, s-a decretat o amnistiere generală, s-a dispus revenirea la constituţia ce funcţionase până în 1923. „Greşeala lui Berenguer“[579] a fost să creadă că putea închide paranteza deschisă de lovitura

de stat şi să continue firesc ca şi mai înainte, în plus sub preşedinţia unui general care, cu motiv sau fără, era considerat responsabil pentru dezastrul de la Annual. Din 1923 situaţia evoluase. În toate sectoarele erau numeroşi cei care conştientizaseră viciile sistemului şi nu mai doreau reîntoarcerea la trecut, preferând schimbări mai degrabă importante, în loc de câteva reforme anodine. S-a cristalizat o nouă idee, aceea că monarhia se compromisese odată cu dictatura. În loc să apară ca o putere moderatoare, mai presus de partide şi garantând unitatea naţională, aceasta se identificase cu un sistem de guvernare nepopular, şi de aceea a fost considerată un obstacol în calea renovării. Mulţi îşi puneau acum speranţa într-un regim ce ar fi inaugurat o eră nouă. Deci Republica nu stârnea teama, ci atrăgea simpatia. Intelectualii, care o cereau de câţiva ani, s-au aliat cu oamenii politici care, până atunci, erau mai reticenţi. În februarie 1930, Miguel Maura, fiul aceluia care a fost unul dintre cei mai impunători şefi ai dreptei dinainte de 1923, s-a declarat republican. La 13 aprilie, Alcalá Zamora, ce nu avea nimic dintr-un revoluţionar, şi-a anunţat şi el ralierea la o republică conservatoare, singura capabilă, după opinia lui, să creeze condiţiile favorabile unei Spanii moderne. La 4 mai, un alt şef conservator, Ossorio y Gallardo, i-a cerut regelui să abdice. În august 1930, la San Sebastián, s-a întrunit un mic comitet pentru a pregăti schimbarea regimului, reunind republicani de toate culorile şi obţinând adeziunea naţionaliştilor catalani, a UGT şi a partidului socialist; până şi anarho-sindicaliştii din CNT au acceptat să trateze cu republicanii. Pentru a face presiuni asupra guvernului, comitetul de la San Sebastián conta pe militari, dar garnizoana de la Jaca s-a revoltat la 12 decembrie, mai devreme decât se prevăzuse; căpitanii Fermín Galán şi García Hernández au fost arestaţi şi împuşcaţi. La 19 decembrie, s-a desfăşurat o grevă generală de protest.

În ianuarie 1931, Ortega şi intelectualii au publicat un nou manifest în favoarea Republicii. Berenguer a crezut că dezamorsează campania opoziţiei prin organizarea alegerilor legislative, dar socialiştii şi republicanii au anunţat că nu vor participa. Rămas singur, Berenguer a demisionat la 14 februarie 1931. Alfons al XIII-lea a format un nou guvern, prezidat de amiralul Aznar. Acesta a încercat să eludeze obstacolul, valorificând o sugestie a contelui Romanones: pentru a calma spiritele de ce nu s-ar fi început printr-o reînnoire a consiliilor municipale? Un astfel de scrutin era suspectat a prezenta mai puţine atuuri politice şi nu trebuia să mobilizeze partidele. Însă era o greşeală, căci însemna să se facă socotelile fără determinarea opozanţilor şi fără a se lua în consideraţie nerăbdarea opiniei publice. Guvernarea a agravat situaţia, căutând să manipuleze electoratul; s-a recurs din nou la ierarhii de

odinioară. Proastă socoteală! Cauza monarhiei a fost identificată, astfel, în mediile rurale, cu aceea a ierarhilor, acei notabili care, de peste treizeci de ani, simbolizau toate viciile reproşate sistemului Restauraţiei. Mai mult decât oricând, republicanii au părut a fi singurii capabili să instaureze moralitatea în viaţa publică. Campania pentru alegerile municipale din 12 aprilie 1931 s-a derulat în linişte, însă erau toţi conştienţi de miză. Dincolo de consiliile municipale, în cauză era forma regimului. Abţinerile au înregistrat o medie de 33%, ajungând până la 50% în unele provincii din Andaluzia, în Galicia şi în Guadalajara, dar în oraşe voturile au atins 90% pe când, la alegerile precedente, cifra nu depăşise 40%. În seara de 12 aprilie, republicanii au atins majoritatea în 41 dintre cele 50 de capitale ale provinciei, dar nu ar fi deloc potrivit să confruntăm rezultatele din mediile rurale şi din oraşe. Precum observa şi Tusell, nu se poate afirma că satele au votat în favoarea monarhiei; ca de obicei, ţăranii dădeau curs indicaţiilor caciculului. În schimb, când opinia publică s-a putut exprima liber, la oraş, s-a pronunţat împotriva monarhiei. Azaña avea să tragă concluziile mai târziu, în 1939: „În aprilie 1931, marea majoritate a corpului electoral a fost antimonarhistă. Descătuşarea votului universal s-a manifestat în acea zi mai puţin în favoarea Republicii, cât împotriva regelui şi a dictatorilor." Pentru cei mai lucizi dintre alegători, aspiraţia la democraţie trecea prin instaurarea Republicii, iar monarhia îşi pierduse orice prestigiu şi credit. Aşa vedea lucrurile şi Alfons al XIII-lea, care a refuzat să recurgă la forţă, precum îi sugerau câţiva miniştri. De altfel, generalul Sanjurjo, conducător al Gărzii Civile, i-a informat pe înalţii responsabili că el nu mai răspunde de trupele sale în cazul unei manifestaţii împotriva regelui. Declaraţia lui a eliminat şi ultimele ezitări. La 14 aprilie, muncitori, funcţionari, studenţi, au încetat activitatea şi au ieşit în stradă în aşteptarea proclamării Republicii. Alcalá Zamora i-a cerut contelui Romanones ca Alfons al XIII-lea să părăsească Spania „înainte de asfinţit". Şefii republicanilor ezitau încă, iar Sanjurjo le-a cerut să-şi prezinte pretenţiile: nu mai exista guvern, nu mai exista autoritate, iar poliţia vroia să ştie cui trebuia să i se supună! Membrii comitetului de la San Sebastián s-au îndreptat atunci către sediul Ministerului de Interne, la Puerta del Sol, înţesat de mulţimea ce i-a primit aclamându-i, şi i-au trecut pragul nu fără oarecare teamă. La ora 8 seara, după câteva momente de ezitare, comandantul gărzii a prezentat onorul guvernului Republicii. Noaptea, Alfons al XIII-lea a plecat în exil, a părăsit Spania, însă fără să abdice, păstrând speranţa că va putea reveni cu sprijinul partizanilor pe care credea că-i mai are.

NOTE

[549] Luând anul 1913 ca baza 100, beneficiile ating indicele 1 250 în 1915, 2 729 în 1916, 3 236 în 1917 şi 5 618 în 1918.

[550] Luând baza 100 din 1913, preţurile au atins în 1920 indicele 227,6, iar salariile pe cel de 179,3, în timp ce indicele beneficiilor industriale se situa la cota 214.

[551] *Diada,* menită să comemoreze ziua de 11 septembrie 1714, data căderii Barcelonei, ce a pus capăt autonomiei principatului Cataloniei.

[552] Cei patru membri ai comitetului de grevă aveau să fie aleşi deputaţi în 1918, ceea ce le-a permis să iasă din închisoare.

[553] Juan Díaz del Moral povestea că, cu ocazia conferinţelor din Andaluzia, ţăranii l-au asaltat cu întrebări despre Rusia: Ce se recolta acolo? Ce climă era? La ce distanţă se afla Rusia? (*Historia de las agitaciones campesinas en Andalucía*).

[554] Evenimentele de la Annual au fost definitiv îngropate la 4 iulie 1924, graţie amnistierii date de rege pentru toate delictele politice şi militare. Unamuno — urmărit pentru delicte de opinie — ar fi putut să beneficieze de ea, la fel ca şi generalul Berenguer, ale cărui responsabilităţi pentru catastrofa din Maroc erau copleşitoare.

[555] „Nu sunt un dictator", declara el.

[556] Primo de Rivera era mai degrabă indulgent faţă de unele critici. Într-o zi, un vânzător i-a agăţat portretul alături de ultimul succes muzical al lui Carlos Gardel, „Astă-seară mă îmbăt" (*Esta noche me emborracho*) ; vânzătorul nu s-a ales decât cu o simplă amendă.

[557] În martie 1924, mai mulţi scriitori de limbă catalană — Gregorio Marañón, Menéndez Pidal, Ortega, Gómez de la Serna — au semnat o scrisoare colectivă adresată dictatorului în care pledau în favoarea catalanei, a cărei utilizare se dorea interzisă: „Gloriile Cataloniei sunt glorii spaniole."

[558] De la restabilirea democraţiei, *sărbătoarea hispanităţii* a înlocuit-o pe cea a rasei. Contrar a ceea ce poate sugera o aproximativă etimologie, denumirea iniţială nu avea, totuşi, nici o conotaţie rasistă. Prin „rasă" trebuia înţeles ansamblul trăsăturilor culturale, un mod de a trăi, de a gândi şi de a simţi. Cu acest sens folosea Ortega termenul „rasă", echivalent al caracterului naţional.

[559] În categoria intelectualilor intrau toţi cei care aveau relaţie cu viaţa culturală, fie pentru că erau creatori — savanţi, artişti, filosofi, oameni de litere —, fie pentru că difuzau cultura — profesori, jurnalişti —, fie pentru că aceasta era parte integrantă din viaţa lor profesională — membri ai unor profesii liberale.

[560] Luările de poziţie ale lui Unamuno îi aduseseră deja, în 1914, neînţelegeri cu guvernul contelui Romanones, care l-a alungat de la rectoratul universităţii din Salamanca. În 1920–1921, colegii lui l-au ales decan al Facultăţii de Litere şi vicerector. În

acelaşi an, el a primit şaisprezece ani de închisoare pentru insulte aduse regelui, însă a fost lăsat în libertate provizorie. Unamuno a revenit la postul lui în 1923. O revistă din Buenos Aires a publicat o scrisoare particulară în care el îl numea pe Alfons al XIII-lea „gâsca albastră" şi „un neghiob care n-are mai mult creier decât un greiere". În februarie 1924, Primo de Rivera l-a destituit din nou şi l-a exilat în Canare. Henri Dumay, directorul *Cotidianului* din Paris, a organizat atunci o campanie rocambolescă: a echipat o goeletă, *Vulturaşul*, care trebuia să meargă să-l elibereze pe Unamuno. Acesta a stat la Paris câteva luni, apoi s-a stabilit la Hendaye, vizavi de ţinutul său natal şi, deşi a fost amnistiat, a refuzat să se întoarcă în Spania atâta timp cât dictatorul s-a aflat la putere. Acest episod a întărit antimilitarismul lui Unamuno, care nu şi-a mai cenzurat sarcasmul la adresa guvernării: „Conducătorii Directoriului sunt cei mai proşti, cei mai inculţi şi cei mai lipsiţi de inteligenţă oameni din armata spaniolă", detestă inteligenţa, şi proferează generalităţile cele mai seci: „O generalitate în gura unui general înseamnă vidul la puterea a treia", etc.

[561] Eseurile lui Ortega, publicate în 1920 sub titlul *Spania nevertebrată*, au apărut mai întâi sub formă de articole în cotidianul *El Sol*, începând din 7 decembrie 1917.

[562] Condamnarea şi executarea lui Francisco Ferrer, în 1909, a stârnit o vie emoţie în întreaga Europă, însă Ferrer nu era Dreyfus; intelectualii spanioli erau indignaţi, deşi unii fuseseră deranjaţi de opera şi personalitatea lui Ferrer, în special Unamuno, care se exprima în termeni duri pe acest subiect: „Opera şi şcoala modernă a lui Francisco Ferrer Guardia îmi era profund antipatică, şi nu mi-am schimbat părerea [...]. Îmi repugnă profund iniţiativa incultă şi barbarizarea acestui exaltat insensibil, a acestui fanatic ignorant. Nu am putut niciodată suporta dogmatismul militant al ateismului celui mai incult şi grosier."

[563] Ne-am inspirat din teza încă inedită a lui Paul Aubert, *Les Intellectuels espagnols et la politique dans le premier tiers du XXe siècle*, ce repune pe tapet problema.

[564] „Ne vom răscumpăra ţara şi o vom reaşeza pe făgaşul destinului ei", scria Giner de los Ríos în 1880. După războiul civil din 1936, Jiménez Fraud, director al Reşedinţei studenţilor, mărturisea: „Reşedinţa şi-a propus să formeze o clasă conducătoare, dar a eşuat."

[565] Cf. tezei lui Jean-Michel Desvois, *Presse et politique en Espagne (1898–1936)*, care înregistra, pentru anul 1900, 1 347 de publicaţii periodice (cotidiene, săptămânale şi reviste lunare), dintre care 520 tratau subiecte politice, 100 se ocupau de problemele religioase, iar celelalte aveau caracter ştiinţific, literar, artistic sau profesional.

[566] Pentru a putea trăi, trebuiau să dispună de alte resurse, spre exemplu să obţină sinecuri în ministere sau în administraţie. J.M. Desvois cita cazul unui jurnalist retribuit de primăria din Madrid ca măturător — se presupune că nu îndeplineau sarcinile pentru care erau plătiţi! Unul dintre ei s-a aflat chiar pe lista doicilor asistenţei publice!

[567] Este adevărat că provenea dintr-o familie de magnaţi ai presei. „M-am născut pe o rotativă", spunea el în glumă.

[568] Cotidianul se dorea a fi expresia „Spaniei ce produce şi munceşte, cea care gândeşte şi care suferă, care e însetată de dreptate şi de cultură, ce are dreptul la o bunăstare câştigată cu pumnul, pe scurt, a acelei Spanii ce trebuie să se reconstituie în ea însăşi şi prin ea însăşi, după ce se dezbrăca de strălucirile calpe ale Spaniei oficiale şi de toate sclipirile Spaniei turistice". Pe lângă Ortega, care scria aproape zilnic, redacţia includea şi pe unii dintre cei mai străluciţi literaţi ai timpului: Salvador de Madariaga, Corpus Barga, Álvarez del Vayo, Federico de Onís. Cotidianul a refuzat să publice rezultatele de la loterie şi nu avea rubrică de tauromahie, în schimb, avea pagini specializate: agricultură — duminica, învăţământ — lunea; biologie şi medicină — marţea, ştiinţe sociale şi economice — miercurea, istorie şi geografie — joia, inginerie şi arhitectură — vinerea, drept şi legislaţie — sâmbăta. Acelaşi grup de presă a editat, începând din 1920, un jurnal de seară, *La Voz*, care propaga aceleaşi idei ca şi *El Sol*, dar pentru un public mai larg (era numit ziarul paznicilor.).

[569] *España, săptămânal al vieţii naţionale*, s-a vândut mai puţin bine decât se prevăzuse. La început avea un tiraj de 50 000 de exemplare, dar a coborât rapid la 18 000. Fiindcă toţi colaboratorii erau *aliadofili*, Araquistain a avut ideea de a se adresa Ambasadei Angliei, care i-a acordat, spre a-şi rezolva problemele de finanţare, o subvenţie lunară, alimentată de toate ambasadele aliate. În aceste condiţii, Ortega s-a retras pentru a-şi fonda propria revistă, *El Espectador*.

[570] Este atitudinea pe care o denunţa Clarín, în 1885, şi Pérez Galdós, în 1910. Primul declara, în timpul unei conferinţe la Ateneu: „Există astăzi în Europa, mai ales în sânul naţiunilor mai avansate, o tendinţă pe care eu o consider parţial periculoasă, aceea a spiritelor superioare, sau care se consideră superioare — ceea ce nu-i acelaşi lucru — de a dispreţui politica... S-ar zice că ei preferă să trăiască ca nişte diletanţi, lăsând pe seama celor mai simpli grija de a rezolva problemele cele mai arzătoare." Pérez Galdós, după alegerea lui drept candidat comun al republicanilor şi socialiştilor, a fost mai explicit: „Este foarte comod să spunem: politica? ce oroare! şi să invocăm acest pretext pentru a nu ne amesteca în ea. E ca şi în cazul inundaţiilor, când apa invadează parterul, iar locatarii de la primul etaj se refugiază pe acoperiş, strigând: «Oh! ce apă murdară! Refuz să mă murdăresc încercând s-o dau afară.» Şi în acest timp apa pătrunde pretutindeni... Ei! Eu n-aş ezita să mă arunc în apă, căci nu mi-e teamă că m-aş murdări. Absenteismul în politică înseamnă moartea popoarelor."

[571] Istoricul Sánchez Albornoz este un reprezentant al acestei evoluţii. Politica îl interesase dintotdeauna (de altfel, tatăl lui era deputat de Ávila), dar de la distanţă. Dictatura — denunţa el mai târziu — l-a decis să treacă la acţiune, nu fără ingenuitate: „Mi-am dat seama repede că nu eram făcut să navighez în mijlocul acestor furtuni, al acestor slăbiciuni şi erori... şi al luptelor cotidiene din care este făcută viaţa unui partid." Mult mai târziu, pe la 1960, Sánchez Albornoz s-a desemnat preşedinte al Republicii în exil, dar doar pentru că nimeni nu dorea acest lucru: trebuie să mărturisim că, dacă ar fi trebuit să guverneze cu adevărat, ar fi cedat bucuros locul în favoarea *adevăraţilor politicieni*.

[572] Cf. sfaturilor pe care le-a dat scriitorului catalan Corominas: „Insist; trebuie să scrieţi în castiliană, mai exact în spaniolă... Lăsaţi la o parte catalana, şi e cel mai bun mod de a servi sufletul catalan." Şi adăuga: „Ceea ce ne salvează pe noi, bascii, este faptul că limba noastră este inaptă pentru literatură... "

[573] Temele şi cadrul multor opere scrise între 1890 şi 1936 relevă o Spanie rurală ce corespundea din ce în ce mai puţin realităţii cotidiene. Să ne gândim la unele dintre cele mai cunoscute piese ale lui Federico García Lorca, ca de exemplu *Yerma*...

[574] Articol apărut în *El Socialista*, la 1 mai 1913.

[575] A fost atitudinea adoptată de Ortega pe la 1920: intelectualii nu erau făcuţi pentru politică. Cf. sarcinii pe care o atribuiau pentru *Revista de Occidente*, fondată în iulie 1923: „Întorcând spatele politicii, deoarece politica nu va putea niciodată să înţeleagă lucrurile, această revistă se va strădui să prezinte cititorilor săi panorama esenţializată a vieţii europene şi americane." Erau rădăcinile prea crude?

[576] Declaraţie a lui Primo de Rivera în cotidianul *El Sol*.

[577] Spre exemplu, concesionarea făcută miliardarului Juan March pentru monopolul tutunului din Ceuta şi Melilla.

[578] Primo de Rivera s-a retras la Paris, unde a murit trei luni mai târziu, la 16 martie. Înmormântarea a fost făcută la Madrid, unde a fost urmat de o mulţime de oameni ce-şi manifestau, astfel, pentru ultima oară, simpatia faţă de dictator.

[579] Este titlul dat de Ortega celebrului său articol din *El Sol*, la 14 noiembrie 1930, ce se încheia cu fraza: „*Delenda est monarchia.*"

CAPITOLUL VI

Cea de A Doua Republică

(1931–1936)

Republica a fost instaurată într-o atmosferă de euforie. În guvernul provizoriu erau reprezentate aproape toate tendinţele, de la stânga până la dreapta. Făceau parte trei socialişti — Fernando de los Ríos la Justiţie, Prieto la Finanţe, Largo Caballero la Muncă —, doi radicali — Lerroux, ministru de Stat[580], şi Martínez Barrio la Comunicaţii —, doi radical-socialişti — Álvaro de Abornoz la Dezvoltare şi Marcelino Domingo la Învăţământ —, un membru al grupării Acţiunea Republicană — Azaña, ministru de Război — şi, în sfârşit, doi reprezentanţi ai regionalismului: catalanul d'Orwel la Economie şi galicianul Casares Quiroga la Marină. Orientarea era evident către stânga, fără a fi una revoluţionară. Toţi miniştrii erau hotărâţi să aplice programul minim asupra căruia căzuseră de acord în timpul pactului de la San Sebastián, fiind conştienţi că începea o eră nouă[581]. Important era ca Republica să nu dezamăgească toate speranţele pe care spaniolii şi le puseseră în ea. „Dictatura a guvernat, dar nu a transformat" (Pierre Vilar); Republica vroia să transforme, dar ştia să guverneze? Putea să facă acest lucru? Primo de Rivera beneficiase de o perioadă de prosperitate ce se manifestase în Spania la fel ca şi în restul Europei, iar declinul său coincisese, nu întâmplător, cu primele efecte ale crizei din 1929: prăbuşirea pesetei, şomajul ce a urmat marilor lucrări întreprinse cu ocazia expoziţiei universale de la Barcelona şi a expoziţiei ibero-americane din Sevilla. Republica avea de înfruntat o perioadă dificilă. Producţia minieră şi cea siderurgică au scăzut, exporturile de citrice, de vin şi de ulei se ruinaseră. În 1935, comerţul exterior reprezenta mai puţin de 600 de milioane de peseta de aur: în 1928 depăşea 2 000 de milioane. Se pot imagina consecinţele asupra

locurilor de muncă. Uzinele îşi reduseseră activitatea la minimum, iar cei mai norocoşi muncitori nu lucrau decât 3-4 zile pe săptămână. Şi mai rea era situaţia din agricultură. În ciuda progresului activităţii industriale[582], sectorul agricol reprezenta încă, în 1931, 45,5% din populaţia activă. Multe pământuri fuseseră lăsate în paragină, lucrătorii fuseseră concendiaţi, sau nu lucrau decât o lună din cele 12. Din 600 000 de şomeri, 400 000 erau ţărani şi, ca circumstanţă agravantă, emigrarea nu mai constituia o soluţie pentru excedentul mâinii de lucru. Erau peste 1 000 000 de spanioli care, anual, se expatriau pentru a căuta de lucru în străinătate, în cazul în care nu găseau de lucru în ţara lor. America şi ţările dezvoltate ale Europei erau atinse şi ele de recesiune şi şi-au închis porţile, iar mulţi dintre cei plecaţi cu această destinaţie s-au reîntors în Spania, îngroşând rândurile şomerilor. Aceste aspecte permit înţelegerea nerăbdării maselor şi determinarea organizaţiilor sindicale, la fel şi consolidarea partidelor de stânga sub presiunea aderenţilor şi a alegătorilor săi.

În Spania, ca şi în alte ţări ale Europei, criza a avut repercusiuni politice, sociale şi ideologice. Şi aici se născuseră întrebările despre oportunitatea de a da mai multă iniţiativă statului pentru a struni mecanismele economice; se discuta despre avantajele proprietăţii private şi ale colectivizării mijloacelor de producţie, se aduceau acuzaţii sistemului parlamentar şi democraţiei pentru că erau incapabile să facă faţă problemelor şi se propovăduia instaurarea unei puteri solide, respectiv a unei dictaturi mai autoritare decât aceea a lui Primo de Rivera. Şi în Spania, forţele de stânga au avut aceleaşi reacţii ca pretutindeni: la ascensiunea totalitarismului ele opuneau o alianţă antifascistă. Găsim analogii până şi la nivelul cronologiei: Falanga din Spania şi Crucea de Fier din Franţa au apărut aproape simultan. Orientarea către dreapta din Spania anului 1934 a fost contemporană cu manifestaţiile de la 6 februarie de la Paris şi, în ambele ţări, coaliţiile populare de tip Front Popular s-au străduit să împiedice instalarea unui regim autoritar. Pe aceste considerente, nu trebuie să izolăm istoria Republicii Spaniole de evoluţia generală a Europei. Specifică Spaniei a fost, în primul rând, instaurarea tardivă a democraţiei, încă superficial înrădăcinată în ţară pentru a rezista la presiunea tentaţiilor Vechiului Regim. Mai apoi a fost existenţa aspiraţiilor regionaliste, ce apăreau ca o ameninţare pentru unitatea naţională. În sfârşit, s-a adăugat şi prezenţa unei mase proletare mizere, acutizarea problemei agrare, şi refuzul clasei dominante de a accepta orice reformă, fie ea şi una sumară şi eşalonată în timp. Conjugarea problemelor generale cu cele specifice a sfârşit prin a crea o situaţie explozivă, ce a culminat cu un război civil. Din 1931 până în 1933, alianţa republicanilor de

stânga cu socialiştii a permis să fie votată o constituţie democratică şi laică, să se rezolve revendicărilor regionaliştilor, şi să se adopte o reformă agrară încă timidă. Dar sindicaliştii erau nerăbdători, iar opoziţiile se organizau deja. Alegerile generale din 1933 au relevat o majoritate parlamentară decisă să revină asupra reformelor precedente. Pentru a dejuca ceea ce ei considerau o înaintare către fascism, socialiştii şi sindicaliştii au căutat să declanşeze o revoluţie. Represiunile i-au provocat pe republicani şi pe socialişti să se unească din nou, pentru a cere o amnistiere şi pentru a-şi pregăti revenirea la putere, ceea ce s-a şi întâmplat în februarie 1936. Înfrântă prin votul universal, dreapta autoritară nu vedea altă salvare decât o revoltă armată.

STÂNGA LA PUTERE (1931–1933)

Republica nu avea şanse să reziste decât dacă dispunea de un fundament social şi de o suveranitate democratică, iar cele două condiţii presupuneau alianţa republicanilor cu socialiştii. Un decret de la 10 mai stabilea un model de scrutin ce avea să rămână în vigoare până în 1936 şi care avantaja coaliţiile electorale: listele care obţineau majoritatea absolută ocupau 80% din locurile puterii, celelalte locuri urmând a fi împărţite între celelalte grupări, în mod proporţional cu voturile. Acest model permitea alegerea unei majorităţi, fără a elimina minorităţile[583]. Alegerile generale derulate la 28 iunie au înregistrat o participare de 70%, exceptând regiunile în care anarhismul era puternic implantat — Cádiz, Sevilla, Barcelona — în care abţinerile au fost mai numeroase. Din 4 385 155 votanţi, partidul de dreapta a obţinut 657 872 de voturi, cel de centru 1 665 692, iar stânga 2 881 056. În virtutea sistemului electoral, repartizarea locurilor a avantajat stânga, care a avut aproape pretutindeni liste comune — republicani de stânga şi socialişti[584]. Socialiştii au trecut în frunte, cu 160 de deputaţi, urmaţi de radical-socialişti — 53 de deputaţi —, stânga catalană — 36 — şi Acţiunea Republicană, partidul lui Azaña — 26. Partidul Comunist nu a obţinut decât un singur deputat. În total, coaliţia de stânga a obţinut 279 de locuri, faţă de 119 ale centrului[585], şi doar 41 de locuri pentru dreapta[586]. Peste 100 de membri ai corpului profesoral şi de jurnalişti au fost aleşi, printre ei figurând personalităţi precum Manuel Azaña, Julián Besteiro, Manuel B. Cossío, José Giral, Salvador de Madariaga, Gregorio Marañón, Ortega y Gasset, Pérez de Ayala, Fernando de Los Ríos, Claudio Sánchez Albornoz, Unamuno, Luis de Zulueta[587]. Noul regim părea unul al intelectualilor, miniştri, deputaţi,

ambasadori[588], înalţi funcţionari. Reunite la 14 iulie — simbolic! —, *Cortes*-urile l-au ales ca preşedinte pe Julián Besteiro, socialist moderat. La 28 iulie, ele au confirmat în funcţie, printr-un vot de încredere, guvernul provizoriu şi, după aceea, ele au desemnat, în mod proporţional, comitetul însărcinat să pregătească constituţia, iar preşedintele lui era un socialist, Jiménez de Asua. Grăbiţi să ofere Spaniei instituţii şi structuri moderne, comparabile cu cele din marile ţări democratice, membrii guvernului au făcut în câteva luni reforme curajoase în toate marile sectoare care, încă din secolul al XIX-lea, erau considerate vitale pentru naţiune: învăţământ, armată, relaţiile Biserică-Stat. Au găsit o soluţie acceptabilă la problema regionalismului catalan, dar au fost incapabili să satisfacă revendicările muncitorilor care cereau locuri de muncă, condiţii mai bune de trai şi, în ce-i privea pe ţărani, un teren de cultivat. Aceste probleme au generat multe dispute şi au repus în cauză situaţiile şi grupurile sociale de până atunci: clerul, militarii, marii proprietari latifundiari. Dreapta liberală părăseşte repede guvernarea care, redusă la alianţa republicanilor de stânga cu socialiştii, dispunea de o majoritate în *Cortes*-uri, dar trebuia să facă faţă conspiraţiilor şi tulburărilor sociale ce au sfârşit prin a-i submina autoritatea şi legitimitatea.

Republica muncitorească

Republicanii spanioli admirau Constituţia de la Weimar. Înainte de proclamarea Republicii, modelul german le părea soluţia ideală, cu menţiunea că trebuia adaptată la situaţia ţării lor. Ca şi cea de la Weimar, Constituţia spaniolă din 1931 a avut o inspiraţie liberală şi se dorea socială şi unitară, lăsând totuşi regiunilor posibilitatea de a evolua către autonomie — vom reveni asupra acestui aspect. Primul articol definea Spania drept „o republică democratică a lucrătorilor de toate categoriile ce se organizează pe principiul libertăţii şi al dreptăţii". Formula era vagă şi am fi tentaţi să vedem în ea o concesie făcută socialiştilor care şi-ar fi dorit, poate, mai multă precizie, ca de exemplu crearea consiliilor economice sau muncitoreşti, aşa cum erau prevăzute în Constituţia de la Weimar. În Spania, crearea unor astfel de instituţii rămânea în domeniul legii. Nici un preambul şi nici o declaraţie de drepturi nu preceda textul constituţiei, iar redactorii făcuseră acest lucru deliberat, căci decât să elaboreze o declaraţie ce s-ar fi putut reduce, în final, la o simplă „declamaţie" (Jiménez de Asúa), ei au preferat să consemneze în constituţie garanţii împotriva abuzurilor puterii.

Parlamentul se rezuma la o singură cameră. Constituanţii se temuseră că un senat ar fi putut fi un obstacol în calea reformelor, şi că ar fi putut intra în conflict cu Camera Deputaţilor, conflicte ce ar fi prejudiciat bunul mers al lu-

crărilor legislative. Jiménez de Asúa cita argumentul lui Sieyes: dacă două Camere sunt de acord între ele şi reprezintă ambele voinţa poporului, atunci sigur una o face mai mult decât cealaltă; dacă una se opune celeilalte, atunci nu mai reprezintă voinţa poporului, ceea ce este o condiţie a puterii legislative.

În ce priveşte relaţiile puterilor publice, formula potrivită era aceea a regimului parlamentar: guvernul dădea socoteală în faţa adunării, însă puterile preşedintelui Republicii erau mai mari decât cele pe care constituţia din 1875 i le atribuia preşedintelui francez — ales de adunare, preşedintele dispunea de drept de veto, iar pentru a i se anula acest vot era necesară o majoritate de două treimi; preşedintele numea şeful guvernului; nu putea dizolva adunarea de mai mult de două ori în cursul unui mandat şi, dacă o făcea a doua oară, *Cortes*-urile puteau să-l destituie dacă ele considerau că a abuzat de putere. Constituanţii au preferat echilibrul, şi nu separarea puterilor: „Astăzi, puterea emană din popor, se incarnează în stat, şi se exercită graţie organelor acestuia; nu mai este necesară separarea legislativului de executiv, fiind de preferat să li se asigure securitatea şi continuitatea" (Jiménez de Asúa). Pentru a garanta statul de drept, constituţia crea un tribunal suprem ai cărui membri erau aleşi de către reprezentanţii parlamentului şi ai magistraturii. Un tribunal al garanţiilor constituţionale putea să-l sesizeze pe preşedintele Republicii dacă o lege nu era conformă constituţiei, iar preşedintele putea să ceară Parlamentului o a doua deliberare şi, în cazul unui dezacord, să recurgă la un referendum.

Constituţia prevedea dubla naţionalitate pentru rezidenţii din Portugalia şi din ţările Americii Latine — inclusiv Brazilia — sub rezerva de reciprocitate, iar această prevedere nu a atras nici o opoziţie. Nu acelaşi lucru s-a întâmplat şi cu articolul 34, prin care se acorda drept de vot femeilor[589]. Stânga era departe de a fi unanimă în această privinţă, temându-se că femeile ar fi putut fi influenţate de preoţi şi că votul lor va modifica majoritatea, mai ales că se ştia că ele erau mai numeroase decât bărbaţii[590]; la nevoie, accepta ca femeile să fie alese de bărbaţi — ceea ce şi prevedea decretul din mai 1931 despre modul de organizare a scrutinului —, dar nu şi ca ele să fie alegătoare. În mod paradoxal, o femeie, Victoria Kent, ea însăşi deputat, implora puterea de stânga să nu dea femeilor drept de vot, sub pretext că era prea devreme, prea periculos, recomandând să se mai aştepte cel puţin opt ani[591]... În aceeaşi direcţie mergea şi un alt amendament, prin care se sugera ca dreptul de vot al femeilor să nu facă obiectul unei dispoziţii constituţionale, ci al unei legi ordinare, aşa încât să se poată reveni asupra ei dacă se observa că femeile votau după sfaturile preoţilor sau ale reacţiunii. Un deputat propunea să se refuze

dreptul de vot doar pentru femeile măritate, pentru călugăriţe şi prostituate, sub pretext că, pentru a vota, individul trebuia să fie liber! Scrutinul a avut loc la 1 octombrie. Cu 160 de voturi pentru şi 120 contra, constituanţii au decis ca femeile să primească drept de vot. Socialiştii au sfârşit prin a li se alătura, nu fără anumite reticenţe din partea unora[592], la fel ca şi naţionaliştii basci. Dreapta era împărţită: o parte a agrarienilor l-a urmat pe Gil Robles şi a votat pentru, la fel ca şi Alcalá Zamora; doar radicalii şi radicalii-socialişti au votat contra. Spaniolii ajungeau astfel la egalitatea civică a femeilor cu bărbaţii, cu peste zece ani înaintea francezilor[593].

Constituţia a fost adoptată la 9 decembrie 1931 cu o majoritate zdrobitoare: 368 deputaţi, din 439, au votat pentru, numai extrema dreaptă votând împotrivă. În ciuda rezervelor asupra politicii religioase — şi vom reveni la acest aspect, dreapta liberală şi naţionaliştii basci s-au alăturat prevederilor finale şi, foarte curând, Niceto Alcalá Zamora a fost ales în unanimitate preşedinte al Republicii.

Învăţământul şi cultura

Intelectualii au făcut campanie pentru Republică, iar succesul din 14 aprilie 1931 li s-a datorat în parte. Unii au intrat în guvernul provizoriu, şi erau numeroşi şi cei care făceau parte din *Cortes*-uri. Unul dintre ei a incarnat şi speranţele, dar şi eşecul celei de-a Doua Republici spaniole: Manuel Azaña. Omul a fost revelaţia anului 1931 şi, prin inteligenţa lui şi talentul de orator s-a impus imediat ca lider al celor ajunşi atunci la putere. După ce l-a auzit vorbind în parlament, un om experimentat, precum Lerroux, îi admira măiestria, spunându-i : „Ne-aţi ascuns asta până acum!" Dar această charismă a lui îşi avea şi reversul: ura pe care Azaña o stârnise în rândurile adversarilor[594]. Azaña se definea el însuşi drept „un intelectual, un liberal şi un burghez". Născut la Alcalá de Henares, în 1880, aparţinea unei vechi familii a burgheziei castiliene, de tradiţie liberală. La ieşirea din colegiul augustinilor din Escorial şi-a făcut studiile superioare de drept şi a absolvit cu o teză despre responsabilităţile mulţimii, fiind deja interesat de rolul maselor! În 1911, Comitetul pentru Dezvoltarea Studiilor i-a oferit o bursă în Franţa, unde trebuia să se specializeze în dreptul civil al Evului Mediu, făcând cercetări şi la Şcoala de Arhivistică şi la Şcoala Practică de Înalte Studii, dar şi-a petrecut timpul mai mult informându-se despre moravurile şi instituţiile franceze, pentru care nutrea o mare admiraţie. În această perioadă a devenit francofil, şi aşa avea să rămână toată viaţa, visul lui fiind să transforme Spania după modelul francez

republican: regim parlamentar, separare a Bisericii de Stat, armată naţională fondată pe serviciul militar obligatoriu. Întors în Spania, şi-a găsit un post la Direcţia Registre şi Notariat, dar gusturile sale îl îndreptau mai ales către literatură şi dezbaterile ideologice. Din 1913 până în 1919, a ocupat postul de secretar al Ateneului din Madrid, iar în 1930 avea să fie ales preşedinte. În 1920, a fondat o revistă literară, *La Pluma*, iar în 1923 şi 1924 a condus revista *España*. A publicat eseuri — mai ales o critică pertinentă a operei romancierului Juan Valera ce i-a adus, în 1926, Premiul Naţional pentru Literatură — şi o carte de amintiri din copilăria şi adolescenţa lui, *El jardín de los frailes*, una dintre capodoperele literaturii spaniole a secolului XX. Aceste cărţi vorbesc de la sine despre locul pe care l-ar fi putut ocupa Azaña în literatura spaniolă dacă nu s-ar fi dedicat, începând din 1930, politicii.

Ca mulţi intelectuali ai timpului său, Azaña a fost interesat de politică. Din 1915, s-a aflat alături de Ortega, în Liga de Educaţie politică. Ca urmare a participat la toate confruntările şi a subscris la toate manifestările. Anul 1924 i-a sedimentat convingerile republicane. Împreună cu José Giral, a fondat Acţiunea Republicană, ce nu a fost niciodată o mare mişcare politică, ceea ce a fost, poate, şansa lui: acest grupuleţ nu a neliniştit partidele ce deţineau cadre şi militanţi numeroşi. Azaña a intervenit direct în evenimentele care au culminat cu prăbuşirea monarhiei. A fost unul dintre cei mai ascultaţi oratori ai marelui miting din Madrid, la 28 septembrie 1930, în cursul căruia s-a pronunţat în favoarea unei „Republici burgheze şi parlamentare". Cum era şi firesc, a făcut parte şi din guvernul provizoriu, ca ministru de Război, portofoliu pe care l-a păstrat şi în octombrie, când a devenit şeful guvernului. Rolul său a fost hotărâtor în toate dezbaterile acelei perioade. Când dreapta s-a instalat la putere, în 1933, Azaña a trecut în fruntea opoziţiei. Se bucura de o popularitate enormă, fiind capabil să atragă mii de persoane în mitingul de apărare a Uniunii de stânga împotriva coaliţiei dreptei. După victoria Frontului Popular, nimeni nu i-a contestat postul de şef al guvernului, pe care l-a abandonat la 10 mai 1936 pentru a deveni preşedintele Republicii.

Manuel Azaña era exemplul perfect al intelectualului aflat la putere. Spre deosebire de Ortega, el nu a căutat doar să influenţeze destinele ţării, ci a dorit să participe şi la lupta politică şi, foarte rapid, a dobândit cele mai înalte responsabilităţi. Se poate face o apropiere între el şi León Blum şi este curios să constatăm că, în acelaşi moment, în Franţa şi în Spania, la conducerea guvernărilor Frontului Popular se aflau doi intelectuali. Oare cum concepea Azaña acţiunea politică? Mai întâi, considera că un intelectual nu este mai calificat decât oricare

altul pentru a guverna: „A fi dobândit o poziţie privilegiată şi a te fi distins pentru meritele dintr-un anumit domeniu intelectual, asta nu garantează prin nimic că ai avea acelaşi succes şi în politică." În alţi termeni, un intelectual nu era obligatoriu şi un bun politician, căci politica necesita aptitudini speciale. Pentru asta nu trebuie să cădem în cealaltă extremă, după cum spunea chiar Azaña, şi să credem că politica era rezervată profesioniştilor sau tehnicienilor. Azaña se dezicea şi de frazeologia goală a unor ideologi sau experţi. Celor dintâi le reproşa ignoranţa faţă de problemele concrete, celorlalţi le înfiera specializarea excesivă care-i edifica, poate, pentru sarcini de execuţie, dar sigur nu şi pentru funcţiile de conducere. Omul politic trebuia să poată face faţă tuturor problemelor, ceea ce necesita idei generale, dar nu vagi, şi, în acelaşi timp, şi cunoaşterea deplină a unora dintre problemele cu care s-ar fi putut confrunta. Este exact ceea ce a făcut şi el, specializându-se în problemele militare. S-a inspirat din perioada cât a stat în Franţa pentru a redacta o carte, *Estudios de política francesa,* din care a fost publicat doar primul volum, în 1919, având ca temă politica militară. Al doilea şi al treilea volum trebuiau să trateze relaţiile Bisericii cu Statul, respectiv chestiunile electorale. Nu întâmplător, Azaña a devenit ministru de Război în 1931; considera că îşi însuşise o competenţă teoretică în acest domeniu. În general, el considera că intelectualul ca atare nu era mai calificat decât altcineva pentru a deveni om politic, dar că nu putea revendica rolul de consilier al suveranului, refuzând să se angajeze şi să-şi „murdărească mâinile". Când un intelectual decide să facă politică, atunci trebuie să o facă fără rezerve şi fără a se considera învestit cu o misiune specială. A fost o primă deosebire faţă de Ortega y Gasset.

O a doua diferenţă se referea la mijloace. Fără a renunţa la liberalismul lui, Azaña s-a adaptat la situaţia din Spania şi din lume şi a tras învăţăminte din criza din 1917. În acel an, masele au năvălit în viaţa politică, iar din acel punct trebuia să se ţină seama de ele. Dacă liberalii doreau să fie eficace, atunci trebuiau să se sprijine pe mase şi să ţină cont de aspiraţiile şi de revendicările lor. Azaña ştia bine că mulţimile exercitau o influenţă căreia trebuia să ştii să-i rezişti. Masele rămâneau sursa suveranităţii democratice pentru că ele decideau în ultimă instanţă: „Politica se face cu mulţimile, pe care e de preferat să le organizăm, ceea ce nu înseamnă câtuşi de puţin să le încadrăm în formaţiuni, sau să le supunem disciplinei comitetelor, ci să trezim în ele, sau să separăm, gândirea comună, pentru a şti ceea ce noi vrem să facem împreună şi pentru a pune în comun mijloacele de a obţine ce ne dorim." Problema lui Azaña era să concilieze liberalismul cu democraţia, libertatea cu autoritatea, să creeze un stat puternic şi eficient, în care masele să se poată încrede.

Toate acestea presupuneau că se accepta rolul din ce în ce mai activ al organizaţiilor de masă şi că reformele atât de necesare aveau să fie făcute la timp. Azaña nu a fost nicidecum un revoluţionar, şi considera că cel mai bun mod de a evita revoluţia era să fie făcute la timp reformele sociale necesare[595]. S-a văzut pus într-o situaţie ambiguă; trebuia să conteze pe mase, fără a-şi face din ele un instrument, ceea ce l-a determinat să lupte pe două fronturi: trebuia să apere instituţiile republicane atât de partizanii Vechiului Regim, care considerau că se va ajunge prea departe, cât şi împotriva revoluţionarilor ce erau nemulţumiţi că nu se mergea mai departe, ceea ce i-a adus ura dreptei şi dispreţul extremei stângi. În 1936, s-a confruntat cu aceeaşi problemă, dar în circumstanţe mai dramatice: el, care avea oroare de violenţă, a fost depăşit de situaţia revoluţionară creată de revolta militarilor, ceea ce explică dispariţia lui în perioada 1936–1939. Azaña a eşuat în tentativa lui de a reforma Spania astfel încât să fie evitate ororile unei revoluţii, şi nu a putut împiedica războiul civil, odată cu el încheindu-se o epocă din istoria Spaniei, aceea în care intelectualii au început prin a pune întrebările vitale, înainte de a fi însărcinaţi să le rezolve prin intermediul unora dintre reprezentanţii lor.

În 1931, majoritatea intelectualilor din generaţia lui Azaña au aderat la partidul socialist sau la Partidul Acţiunii Republicane, devenind militanţi politici. Ceilalţi — Unamuno, Ortega, Marañón, Pérez de Ayala — s-au îndepărtat, căci le repugna să se supună disciplinei unui partid, iar turnura pe care o luaseră evenimentele îi dezamăgea[596]. Acum interveneau rar în *Cortes*-uri, şi doar cu ocazia marilor dezbateri[597]. Micul grup în Serviciul Republicii pe care l-au constituit a fost dizolvat în 29 octombrie 1932. Alţi intelectuali, mai tineri, au preluat ştafeta, evoluând în direcţii diferite, atât în Spania cât şi în Franţa. Unii au fost atraşi de ideologiile totalitare ce denunţau regimul parlamentar şi democraţia, care exaltau naţiunea şi urmăreau instaurarea unei puteri solide. Alţii, cei mai numeroşi, s-au angajat ferm către stânga, alăturându-se organizaţiilor apropiate Partidului Comunist şi luând parte la lupta împotriva fascismului. José Bergamín a fondat în 1933 o revistă, *Cruz y Raya,* ce amintea de *Esprit* a lui Emanuel Mounier, oferindu-le posibilitatea de exprimare catolicilor ce refuzau să se manifeste de pe poziţii reacţionare Bisericii din Spania.

Critici cu ei înşişi, intelectualii aflaţi la putere au acordat o mare atenţie problemelor învăţământului. Încă din secolul al XIX-lea, reformatorii erau convinşi că modernizarea Spaniei trebuia să treacă prin educaţie, căci nimic nu era posibil într-o ţară care, în 1877, avea cei mai mulţi analfabeţi din întreaga Europă, 75%, ceea ce o situa pe aceeaşi poziţie cu Portugalia şi cu Rusia. La

îndemnul krausiştilor şi al Instituţiei Libere de Învăţământ, efortul s-a canalizat mai întâi către formarea elitelor, deci către învăţământul superior şi cercetare, cu rezultate demne de admiraţie. Între 1930 şi 1936, Universitatea Spaniolă a fost, incontestabil, una dintre cele mai bune din lume. Facultatea de Litere din Madrid avea profesori de o calitate excepţională: istoricii şi filologii Menéndez Pidal, Sánchez Albornoz şi Américo Castro, filosofii Ortega, Gaos, Zubiri, arabiştii Gómez Moreno şi Asín Palacios... Asistenţii lor erau Pedro Salinas, Montesinos, Lafuente Ferrari... Republica era plină de atenţii faţă de universitari. În acelaşi spirit ce guverna la începutul secolului, a creat Comitetului pentru Dezvoltarea Studiilor, iar în 1932 a inaugurat Universitatea internaţională de la Santander. Discursul de deschidere a fost o frumoasă invitaţie, venită parcă din partea Spaniei, prin care străinii erau chemaţi să asculte lecţiile profesorilor, dar şi să dialogheze cu aceştia. Marcel Bataillon, Jacques Maritain, Huizinga, printre alţii, au fost oaspeţii de vară ai acestei instituţii însufleţite de un secretar general dinamic, Pedro Salinas, care era şi un mare poet. Mulţumită lui, cursurile de vară de la Santander au căpătat o calitate ştiinţifică, o dimensiune internaţională, şi un prestigiu intelectual extraordinar. Au trebuit să mai treacă patruzeci de ani pentru ca Universitatea Spaniolă să ajungă la un nivel comparabil cu cel pe care-l avusese înaintea războiului civil.

Învăţământul primar era şi mai înapoiat. În 1900, se crease un Minister al Instrucţiei Publice autonom — până atunci învăţământul ţinea de Ministerul Dezvoltării (*fomento*). Unul dintre primii titulari ai acestui portofoliu — contele Romanones — ceruse în 1901 să se voteze o lege prin care statului îi revenea sarcina de a asigura 2/3 din fondurile necesare retribuirii institutorilor, restul rămânând, ca şi până atunci, în seama municipalităţilor şi a familiilor. Această măsură permitea redresarea, dar efortul nu a fost unul susţinut; nu existau şcoli suficiente, nu erau destui profesori, iar cei care existau erau prost plătiţi. În 1930, peste 1 000 000 de copii nu erau şcolarizaţi, iar procentul analfabetismului era încă de 44%. Una dintre primele hotărâri ale guvernului provizoriu, la 23 iunie 1931, se referea la învăţământ. Dintr-o singură mişcare au fost create 7 000 de posturi de institutori, iar salariul lor a crescut între 20 şi 40%. Bugetul alocat personalului didactic a ajuns de la puţin peste suma de 5 milioane de peseta, la peste 38 de milioane. În 1932 şi în 1933, s-au construit aproape 7 000 de şcoli, aproape cât în toţi cei treizeci de ani precedenţi. Era nevoie de timp pentru formarea profesorilor şi pentru a deschide şcolile, iar republicanii erau grăbiţi. Pentru a urgenta lucrurile, la 29 mai 1931 s-au creat misiunile pedagogice a căror conducere o avea Manuel B. Cossío. Trebuiau formate echipe de profesori

şi de studenţi care să se deplaseze în cele mai îndepărtate colţuri ale Spaniei pentru a duce acolo cultura, odată cu materialul adecvat: aparate de proiecţie, posturi de radio, instrumente muzicale, cărţi, fotografii, reproduceri de tablouri... Timp de o săptămână, aceştia ţineau lecţii şi conferinţe, comentau documente, încercând să-i sensibilizeze pe ţăranii analfabeţi la formele cele mai elaborate ale culturii, cu rezultate diverse, iar iniţiativa dovedea convingerea că acea cultură nu trebuia să fie doar apanajul elitelor şi, totodată, dorinţa ca aceasta să obţină primul loc pe lista priorităţilor. Aceeaşi stare de spirit l-a determinat pe Federico García Lorca să fondeze, cu ajutorul puterilor publice, Compania Teatrală Universitară, mai cunoscută sub numele de *La Barraca*. Din vara lui 1932 şi până în aprilie 1936, această trupă a organizat 22 de turnee la sate, jucând aproape exclusiv piese din repertoriul clasic spaniol (Lope de Vega, Calderón, Cervantes), cu rare incursiuni în teatrul contemporan (ca de exemplu punerea în scenă a unui poem al lui Antonio Machado, *La Tierra de Alvargonzález*). Astfel de iniţiative populiste meritau mai mult decât surâsurile sceptice sau sarcasmele detractorilor. Romancieri, autori dramatici, poeţi, cineaşti au descoperit atunci, adeseori cu incredulitate, deznădejdea morală şi materială a compatrioţilor, iar multe dintre operele acestei perioade poartă amprenta acestor aspecte[598]. Republica şi-a canalizat aproape întreg efortul în materie de învăţământ asupra şcolarizării copiilor şi scăderii procentului analfabetismului. Nu a fost neglijat nici învăţământul secundar: numărul instituţiilor de stat — echivalentul liceelor franceze — s-a dublat dar, în acest domeniu, a întâmpinat piedici din partea Bisericii Catolice. Politica religioasă a guvernării şi a majorităţii ce o susţinea avea un obiectiv principal: să interzică congregaţiunilor să mai formeze tinerii, dar Biserica nu dorea să renunţe la poziţia dominantă pe care o deţinea încă de mult în acest sector.

Biserica şi Statul

La 15 aprilie 1931, un membru al municipalităţii din Asturias ar fi trimis următoarea telegramă către guvernatorul civil al provinciei: „Acum, că s-a proclamat Republica, ce facem cu preotul?" Probabil că istorioara nu e adevărată, dar ilustrează o stare de spirit. Pentru mulţi dintre spanioli, republicanii nu erau decât nişte atei şi nişte duşmani ai Bisericii. Ministrul Fernando de los Ríos, ce nu avea nimic dintr-un fanatic, nu-şi ascundea sentimentele. Pentru el, ca şi pentru o parte a burgheziei evoluate şi pentru muncitorime, multă vreme suspectate şi puse la încercări pentru că dezaprobau hegemonia Bisericii şi a clerului, venise ceasul răzbunării: „Iată-ne ajunşi la momentul decisiv [...], pe

noi, heterodocşii spanioli [...], descendenţii erasmiştilor, fiii spirituali ai tuturor celor care, timp de secole şi-au văzut înăbuşită libertatea conştiinţei[599]." Ierarhia catolică rămăsese neutră pe timpul campaniei electorale pentru scrutinul din 12 aprilie şi, probabil, mulţi dintre catolici îi votaseră pe republicani. Unii au făcut chiar parte din guvernul provizoriu şi s-au înscris în gruparea lui Azaña, Acţiunea Republicană, însă aceşti neofiţi, aceşti aliaţi de ultimă oră, nu făceau parte cu adevărat din familie, şi li s-a demonstrat acest lucru. Iată ce spunea unul dintre ei, istoricul Sánchez Albornoz, care a ocupat funcţii înalte în noul regim: „Republicanii dintotdeauna au fost francmasoni[600], şi violent anticlericali. Nu s-au putut detaşa niciodată de anacronica devoţiune pe care o aveau faţă de Prima Republică şi considerau regimul ca pe ceva ce le aparţinea, observând doar cu coada ochiului prezenţa noastră, a neo-republicanilor ce nu le împărtăşeam privilegiile, simpatiile şi antipatiile."

La rândul ei, Biserica Spaniei era vigilentă şi privea cu suspiciune guvernarea provizorie, deşi republicanii şi-au luat precauţia de a oferi preşedinţia unui catolic, Alcalá Zamora. De la Concordatul din 1855, Biserica şi-a legat soarta de cea a claselor conservatoare, ceea ce i-a permis să-şi refacă tezaurele; în 1931, poseda imobile, proprietăţi rurale, valori mobiliare. A încurajat formarea sindicatelor catolice, foarte active şi bine implantate în satele din Castilia, dar adevărata cauză au fost disputele cu marxiştii şi anarhiştii pe această temă; aceştia din urmă îi considerau pe sindicalişti nişte spărgători de grevă şi nişte „galbeni", ceea ce era adeseori adevărat. Doctrina socială a papilor nu era invocată decât pentru a justifica ordinea stabilită. Numeroasele colegii bisericeşti racolau copii din mediile înstărite şi formau elitele sociale spaniole[601]. Biserica refuza orice mergea în direcţia unei laicizări a statului şi nici nu vroia să audă despre libertatea cultelor, revoltându-se faţă de tot ceea ce putea afecta dogma catolică, la fel ca şi autoritatea şi prestigiul clerului.

În 1931, cei responsabili cu Biserica şi Statul nu se arătau deloc dispuşi la compromisuri. Republicanii învingători nu erau pregătiţi să facă vreo concesie. Azaña reprezenta laicitatea militantă şi voit agresivă. Intransigenţa era la fel de acută şi în rândurile ierarhiei ecleziastice. Pe atunci, Biserica din Spania era condusă de trei personalităţi; cardinalul Segura, Vidal i Barraquer şi Gomá. Primul, arhiepiscop de Toledo şi Mare Prelat al Spaniei, a publicat imediat o pastorală vădit ostilă la adresa Republicii. Cel de-al doilea era arhiepiscop de Tarragona. Mai diplomat, acesta a trimis la 27 aprilie către ministrul de Justiţie, Fernando de los Ríos, o scrisoare ce era, de fapt, o discretă invitaţie la dialog. Segura, pe care luările de poziţii îl făcuseră indezirabil, a renunţat la funcţia lui

şi s-a exilat, fiind înlocuit, însă, ca Mare Prelat al Spaniei, de către cardinalul Gomá, doar cu puţin mai indulgent decât înaintaşul său[602]. Din acel moment, conflictul a devenit inevitabil. Nici republicanii, nici Biserica, nu încercau soluţii de conciliere. S-ar fi putut ajunge la o soluţie de compromis prin negocieri bilaterale între guvern şi Vatican. Pentru acest lucru, republicanii dispuneau de mijloace de presiune, cele pe care le obţinuseră prin concordat, dar au preferat soluţia forţei. Fiindcă deţineau puterea şi curând aveau să obţină şi majoritatea în *Cortes*-uri, ei mizau pe Constituţie şi pe lege pentru a modifica unilateral raporturile dintre Biserică şi Stat şi pentru a soluţiona problema congregaţiilor. La rândul lui, Vaticanul nu a încercat cu adevărat să stabilească dialogul. Refuzând numirea lui Luis de Zulueta drept ambasador, el s-a privat de unul dintre interlocutorii avizaţi şi moderaţi. În fond, Zulueta nu era fanatic, iar problemele spiritualităţii nu-l lăsau indiferent. Un acord diplomatic ar fi evitat multe drame, însă, deliberat, nici una dintre părţi nu dorea aşa ceva.

Două evenimente au confirmat, în mai 1931, îngrijorările clerului. Pe 6 mai, un decret declara învăţarea catehismului facultativă în şcoli, iar pe 11 mai, au avut loc primele violenţe anticlericale de la instaurarea Republicii, în nişte circumstanţe ce au rămas neclare. Cu o zi înainte, avusese loc în centrul Madridului, în faţa sediului cotidianului *ABC*, o ciocnire spontană între manifestanţii monarhişti şi contramanifestanţii republicani, ciocnire soldată cu doi morţi şi numeroşi răniţi. În chip de represalii[603], la 11 mai, grupuri necontrolate au incendiat metodic vreo zece mănăstiri. Acte criminale de acelaşi gen au avut loc şi în alte oraşe de provincie. Ceea ce i-a şocat pe catolici — dar şi pe cei care nu erau —, a fost pasivitatea poliţiei care, probabil sub ordin, a refuzat să intervină. Guvernul— inclusiv ministrul de Interne, Miguel Maura, care era catolic — a închis ochii la evenimente[604]. Oare îi era teamă să nu nemulţumească extrema stângă? Nu se poate explica această atitudine din partea responsabililor, care nu aveau să ezite, în săptămânile următoare, să recurgă la tot mai multă rigoare împotriva militanţilor anarhişti. Cazul avea să lase urme adânci, făcând loc îndoielii în rândul oamenilor, şi a pus capăt calmului şi jubilaţiei cu care fusese primit noul regim. A cântărit mult şi în dezbaterea constituţională ce începuse după alegerile *Cortes*-urilor. Articolul 3 din proiectul de constituţie nu a ridicat nici o obiecţie: „Statul spaniol nu cunoaşte nici o religie oficială." Nu la fel s-a petrecut şi cu articolele ce prevedeau dispariţia în doi ani a bugetului pentru culte, dar cele mai aprigi discuţii le-a stârnit articolul 26. Proiectul comisiei propunea interzicerea dreptului congregaţiilor de orice fel de a deschide aşezămintele de învăţământ — măsură suficientă pentru a declanşa agitaţia — şi

le declara ilegale pe cele care cereau de la membrii lor fidelitate faţă de o putere străină, ceea ce îi viza pe iezuiţi, dar, în fond, republicanii puteau să se prevaleze de o tradiţie ce data încă din timpul domniei lui Carol al III-lea; monarhia nu trebuia să aibă nici un fel de indulgenţă faţă de iezuiţi. Ceea ce a aruncat lucrurile în aer a fost amendamentul depus de socialişti şi de radicali prin care se cerea interzicerea oricărei congregaţii, fără deosebire. Era prea mult. Azaña a înţeles acest lucru şi a urcat la tribună, de unde a ţinut unul dintre acele discursuri al căror secret numai el îl avea, şi i-a convins pe socialişti să-şi retragă amendamentul. Articolul 26, în redactarea sa iniţială, a fost votat cu 178 de voturi pentru şi 59 contra, ceea ce nu a rezolvat însă situaţia. Cei doi miniştri catolici, Alcalá Zamora şi Miguel Maura, au părăsit guvernul, nefiind de acord cu textul ce retrăgea tuturor congregaţiilor dreptul de a mai preda. Aşa s-a destrămat uniunea realizată în aprilie în favoarea Republicii. Regimul a pierdut garanţia pe care i-o oferise dreapta conservatoare, iar guvernul nu mai includea decât reprezentanţi de stânga şi ai centrului. Majoritatea deputaţilor de dreapta au încetat să mai asiste la şedinţele *Cortes*-urilor[605]. Azaña l-a înlocuit pe Alcalá Zamora ca şef al guvernării (14 octombrie 1931). În timpul discursului său, el a rostit cuvinte ce aveau să-i fie reproşate neîncetat: „Spania nu mai este o ţară catolică." Fraza nu avea nimic şocant în sine şi nu însemna, precum tindeau a crede detractorii, că o majoritate parlamentară avea dreptul de a anula dintr-un condei catolicismul. Din punct de vedere politic, Azaña s-a limitat să ia act de situaţia constituţională: statul nu mai recunoştea catolicismul ca religie oficială, nici ca religie a majorităţii spaniolilor. Fraza exprima şi un adevăr sociologic: mulţi spanioli nu mai profesau catolicismul; Spania evoluase începând din secolul al XVI-lea, şi nu mai era posibil să se întreţină în texte acea ficţiune neconformă realităţii. Acesta a fost, fără îndoială, fondul dezbaterii. Catolicii nu s-au resemnat să vadă consacrată şi în drept o schimbare ce îi preocupa direct. În acest sens, Azaña avea în minte mai mult decât precedentul celei dintâi Republici, respectiv exemplul celei de-a Treia Republici Franceze, caracterizată de separarea Bisericii de Stat şi laicizarea învăţământului. El nu uita că aceste dispoziţii provocaseră tulburări, dar credea că spaniolii catolici aveau să sfârşească prin a accepta situaţia, după cum o făcuseră şi catolicii francezi. Miza pe faptul că timpul va potoli spiritele, însă Spania nu mai avea răgaz.

După votarea Constituţiei, au urmat măsurile legislative şi de reglementare pentru începerea laicizării statului. S-au scos crucifixele din clădirile publice, s-a suprimat administraţia capelelor, s-a introdus căsătoria civilă, s-a acordat dreptul de divorţ prin consimţământ mutual sau la cererea justificată a

uneia dintre părţi. În sfârşit, legea din 17 mai 1933 dclara bisericile drept proprietate publică, la fel ca şi alte edificii culturale, trăgând consecinţele interdicţiei de a mai preda impusă congregaţiilor. Această ultimă măsură a ridicat o problemă imediată. Congregaţiile şcolarizau 350 000 de copii, iar eliminarea lor presupunea crearea a celor puţin 6 000 de şcoli şi colegii. Avea, oare, statul, mijloacele necesare pentru aşa ceva?

Reacţia mediilor catolice a fost imediată. De la 1 ianuarie 1932, episcopul şi-a exprimat expres rezervele asupra Constituţiei şi a recomandat credincioşilor să-şi trimită copiii în şcoli religioase. Presa catolică nu s-a lăsat nici ea mai prejos şi a făcut campanie împotriva suprimării crucifixelor din clădirile publice, invitându-i pe catolici să poarte unul asupra lor, şi într-o manieră cât mai vizibilă. Denunţa caracterul mixt al şcolilor publice, căsătoria civilă, divorţul... A intervenit şi Vaticanul. La 13 mai 1933, Pius al XI-lea evoca „triunghiul de fier" al necredinţei militante: Rusia, Mexicul şi Spania. Enciclica *Dilectissima nobis* (3 iunie 1933) cerea catolicilor Spaniei să se unească pentru apărarea credinţei, ceea ce era o invitaţie nedeghizată de a face campanie pentru o altă politică. Opoziţia nu putea lăsa să-i scape ocazia, dispunând acum şi de un pretext pentru a combate regimul. Apărarea catolicismului a fost multă vreme un argument pe care dreapta îl flutura spre a se opune operei republicanilor.

Armata şi Republica

Pentru că generalii ei se răsculaseră împotriva Republicii în iulie 1936, s-a crezut că armata, în ansamblul ei, a fost întotdeauna împotriva regimului, însă nu a fost aşa. Numeroşi ofiţerii conspiraseră împotriva monarhiei, alături de alte grupuri ale opoziţiei, în special republicani. Este adevărat că măsurile luate de guvernul provizoriu au provocat imediat un profund resentiment în rândurile unor militari. Surpriza a venit odată cu numirea unui civil la Ministerul de Război, şi încă ce civil ! Manuel Azaña, un literat, un intelectual... În realitate, precum am spus, Azaña se interesase de problemele militare încă din perioada în care a stat în Franţa, înainte de 1920. I s-a părut exemplar ceea ce văzuse în acea ţară abia ieşită din război: naţiunea înarmată, o armată modernă, bine echipată, dedicată misiunii sale— apărarea ţării împotriva agresiunilor externe, şi nu menţinerea ordinii; o recrutare care, prin intermediul circumscripţiei, asigura efectivele necesare pe timp de pace şi rezervele pentru vreme de război; în sfârşit, un serviciu militar obligatoriu şi un mijloc de a integra cetăţenii în naţiune. Poate că Azaña idealiza modelul francez, dar îl credea susceptibil de a fi adaptat la situaţia din Spania care, fidelă unei politici străine de

neutralitate, nu trebuia să caute intervenţii din afara frontierelor. Nici miliţiile populare, aşa cum le doreau socialiştii, nici armata de carieră, atât de dragă dreptei, nu i se păreau o soluţie la problema spaniolă.

În 1931, armata spaniolă era în acelaşi timp pletorică şi inadaptată pentru misiunile sale. Număra aproape 200 de generali activi şi 17 000 de ofiţeri la un efectiv ce depăşea abia 500 000 de soldaţi. Marina nu lăsa prea mult de dorit, însă artileria ducea lipsă de materiale moderne, iar aviaţia număra doar 100 de aparate de recunoaştere, nu toate în stare bună, şi doar câteva avioane de vânătoare. Ajungând la minister, Azaña şi-a propus să aducă efectivele la proporţii rezonabile, să le regrupeze în aşa fel încât să le facă mai operaţionale, şi să modernizeze materialele şi armamentul. Era un obiectiv ambiţios, care necesita timp şi bani, iar literatul nu dispunea nici de una, nici de cealaltă. Textul decisiv a fost adoptat la doar două zile după proclamarea Republicii, respectiv decretul din 25 aprilie cu privire la eliberarea cadrelor. Azaña ştia că ofiţerii aveau scrupule în a mai servi noul regim, căci se simţeau legaţi prin jurământul de fidelitate faţă de rege, conducătorul armatei. Acestora, Azaña le-a oferit şansa de a părăsi armata, păstrându-şi solda. În schimb, cei care rămâneau se angajau să fie fideli Republicii. Este surprinzătoare o asemenea naivitate din partea unui om predispus la reflexie şi la analiză. Peste 10 000 de ofiţeri au cerut să beneficieze de prevederile decretului, şi nu erau toţi dintre cei periculoşi pentru regim, iar mulţi dintre cei care au rămas nu au întârziat să înceapă să conspire. În săptămânile ce au urmat, Azaña a anulat toate promovările pentru merite de război, decise în timpul dictaturii, iar Franco a căzut sub incidenţa acestui decret. Numărul diviziilor a scăzut de la 18 până la 8. Căpitanii generali, ce aveau tendinţa de a se crede superiori guvernatorilor civili, au fost suprimaţi, la fel ca şi Academia Militară de la Saragosa, considerată prea puţin eficientă. Franco, care o conducea, a fost mutat în La Coruña. Exploatate de către opoziţie, aceste măsuri au ridicat o parte a armatei împotriva Republicii şi a lui Azaña. La modul general, artileria şi armele tehnice s-au arătat mulţumite, în schimb, Africanii şi infanteria au primit foarte rău reducerile de efective şi politica militară a guvernării, purtându-i ranchiună celui responsabil pentru acestea, Azaña.

Problema regională

Pactul de la San Sebastián, care trebuia să desăvârşească formarea guvernului provizoriu, prevăzuse să facă dreptate revendicărilor regionaliste, dar fără a intra în detalii şi fără a stabili un calendar. Stânga republicană din Catalonia — *Esquerra republicana* —, condusă de Macía, i-a pus pe toţi în faţa faptului

împlinit ; la 15 aprilie 1931 proclama Republica Catalană. Guvernarea provizorie a fost nedumerită de această decizie unilaterală, luată fără altă consultare. Şeful ei, Alcalá Zamora, o mers imediat la Barcelona, unde a fost primit cu entuziasm, iar Macía a acceptat să se retragă. Aşteptând votarea constituţiei, s-a luat fostul termen de *Generalitate* (*La Generalidad*) ce desemna sub Habsburgi instituţiile autonome ale Cataloniei. Expresia prezenta mai multe avantaje: era mai puţin şocantă decât cea de Stat Catalan, şi corespundea unei tradiţii istorice, cea a unei Spanii pluraliste, dar unificate la vârf, pe scurt, permitea o mai comodă aşteptare până la aflarea unei formule acceptabile pentru toţi.

În privinţa problemei regionalismelor, republicanii erau împărţiţi. Cei de dreapta erau ataşaţi ideii de unitate naţională, la centru-stânga Azaña se manifesta ca un iacobin, dar şi unii, şi alţii erau gata să facă unele concesii. Socialiştii şi anarhiştii erau federalişti în principiu, dar se deziceau de naţionalismele ce riscau să scindeze proletariatul. Din 19 aprilie 1931, organul CNT, *Solidaritatea muncitorească*, îi ameninţa pe catalani: „Existenţa unei Republici Catalane este un pericol pentru Republica Spaniolă." La 23 aprilie, CNT ameninţa cu declanşarea unei greve generale în cazul în care s-ar fi încercat crearea separatismului în Catalonia, în ţinuturile basce şi în Galicia. Nu distrugerea statului spaniol îi deranja pe anarhişti (era conformă cu ideologia lor), ci organizarea unui stat catalan. Luarea de poziţie a sindicatelor anarhiste a dat şi ea înapoi odată cu retragerea lui Macía. Socialiştii erau şi mai reticenţi. „Ceea ce dorim noi — se citea în *El Socialista* din 6 decembrie — este federalizarea europeană; regionaliştii catalani îndeamnă la balcanizarea Spaniei. Nu le vom permite niciodată aşa ceva." La sfârşitul lui decembrie 1931, Tineretul Socialist din Barcelona, alăturându-se principiului autonomiei regionale, cerea ca statul central să păstreze controlul învăţământului, un învăţământ ce trebuia făcut în castiliană: „Tineretul Socialist din Barcelona este gata de a face orice pentru a dejuca separatismul reacţionar ce încearcă să izoleze Catalonia de restul lumii. [...] În şcoli, în licee, în şcolile normale şi în universităţile de stat, nu trebuie utilizată decât o singură limbă: spaniola."; dacă Generalitatea respectă acestea, are libertatea de a-şi crea propriile şcoli, şi chiar o universitate catalană. Nu sunt rezerve faţă de principiul autonomiei, ci faţă de modalităţile de aplicare. Socialiştii s-au alăturat şi ei, dar din oportunism. Prieto nu se ascundea: „Trebuie să suportăm aceste afronturi. E răul cel mai mic... Dacă lăsăm dreapta să se folosească de autonomie pentru a pune mâna pe cele două bogate regiuni ale Spaniei" — Catalonia şi ţinuturile basce —, „o să ne confruntăm cu probleme mai serioase."

Încurcătura constituanţilor — dornici să dea satisfacţie stângii catalane fără a nemulţumi celelalte sectoare de opinie, fidele unităţii naţionale — apărea şi în formularea articolului 3 al Constituţiei: „Republica formează un stat integral compatibil cu autonomia municipalităţilor şi a regiunilor." Ce însemna un stat integral? Este clar că s-a dorit evitarea cuvântului „federalism", de tristă amintire: Republica federală din 1873 se complăcuse în haos. Prezentând proiectul Constituţiei, Jiménez de Asúa a spus cu destulă abilitate: „Nu vorbim despre un stat federal, pentru că a federaliza înseamnă a reuni. S-au federalizat state care, mai înainte, existau deja separat şi au decis să formeze o singură comunitate." Constituţia prevedea un stat integral, adică „un stat în care existenţa regiunilor să fie compatibilă cu cea a unei mari Spanii, şi care să permită fiecărei regiuni să acceadă la o autonomie conformă nivelului său de cultură şi de dezvoltare". Nu era foarte limpede, dar mulţumea pe toată lumea.

Mai rămâneau de stabilit principiile de realizare a acestor deziderate. Consideraţia dezabuzată a lui Prieto, citată mai sus, are meritul de a fi sinceră: socialiştii — numeroşi în *Cortes*-uri — s-au resemnat la regionalism atunci când, din punct de vedere politic, era de stânga, dar se deziceau de regionalismul dreptei. Este, astfel, de înţeles tratamentul diferit pe care *Cortes*-urile îl aplicau Ţării Bascilor şi Cataloniei. Fără a renunţa formal la ideologia ambiguă a lui Sabino Arana, Partidul Naţionalist Basc — PNV —, sub conducerea lui José Antonio Aguirre, a evoluat către democraţia creştină, deschizându-se la problemele lumii moderne, însă inspiraţia rămânând fundamental creştină, ceea ce l-a făcut să pară suspect stângii anticlericale. Deputaţii naţionalişti basci nu au votat Constituţia tocmai din cauza acestor dispoziţii anticlericale. Proiectul de statut pe care l-a elaborat Aguirre în iunie 1931, şi care a fost reţinut de un grup de primari basci şi navarezi, conţinea dispoziţii neliniştitoare pentru stânga, căci dădea viitorului guvern basc competenţa de a-şi stabili relaţiile cu Biserica. Prieto a tradus: se urmărea crearea unui Gibraltar vaticanist la nord! Stânga, majoritară în *Cortes*-urile din 1931, nu a manifestat nici o grabă pentru a emancipa autonomia Ţării Bascilor. Bascii nu au avut succes mai mult în *Cortes*-urile de la sfârşitul lui 1933, majoritare de dreapta. Proiectul lor de statut, supus unui referendum în provinciile vizate, nu a strâns în Álava decât 46% de voturi. Dreapta — minoritară — a cerut să se organizeze o nouă consultare. În aprilie 1934, dreapta majoritară a decis să amâne *sine die* examinarea proiectului. Prin acest vot ea şi-i înstrăina pe naţionaliştii basci, nemaiputând conta decât pe stânga şi, pe aceste considerente, în iulie 1936, aveau să se alieze guvernării Frontului Popular, opunându-se mişcării militare.

Pentru Catalonia situaţia se prezenta altfel. Generalitatea a pregătit un proiect de statut pe care l-a supus referendumului catalanilor, la 2 august 1931. Participarea a fost ridicată: 75%; 90% dintre votanţi au aprobat textul. Dezbaterea din *Cortes*-uri a avut loc în mai 1932. Dreapta, dar şi personalităţi independente precum Unamuno şi Ortega, se temeau de o distrugere a statului. După o serie de amendamente făcute să evite orice risc, Statul Cataloniei a fost aprobat cu o majoritate covârşitoare: 314 voturi contra 24. (Unamuno şi Ortega au votat pentru). Catalonia a devenit o regiune autonomă — nu un stat — în sânul statului spaniol. Generalitatea cuprindea un parlament, un preşedinte şi un consiliu executiv. Catalana a fost declarată limbă oficială, cu acelaşi statut ca şi castiliana, însă numai castiliana putea fi folosită în relaţiile externe. Catalonia nu şi-a redobândit integral autonomia de care beneficia înainte de 1714, dar revendicările esenţiale i-au fost satisfăcute.

Problemele sociale

Proclamarea Republicii a alimentat o imensă speranţă în mediile populare ce aşteptau de la ea nu doar libertăţi politice şi drepturi civile, ci şi o ameliorare rapidă, aproape imediată, a condiţiei lor. Efectivele celor două mari centrale sindicale — CNT şi UGT — au crescut considerabil, ceea ce a conferit mişcării muncitoreşti o putere considerabilă. Fără a fi încă pe deplin dezvoltată, Spania anului 1931 făcuse mari progrese. Nu mai era o ţară predominant agrară: industria rămăsese concentrată în Asturias, în Guipuzcoa şi în Catalonia, dar se extinsese şi în numeroase oraşe de la periferie sau din interior, precum Saragosa, Valencia, Málaga, Sevilla şi chiar Madrid. Muncitorii şi meşteşugarii, afectaţi de criză şi de şomajul ce nu înceta să se extindă, contau pe guvernarea provizorie — în care un socialist, Largo Caballero, era ministru al Muncii — pentru a găsi soluţii la dificultăţile lor. La ţară situaţia era şi mai arzătoare. În Andaluzia, în Extremadura, în regiunile Salamanca şi Toledo, ţăranii fără pământ erau milioane, departe de a lucra permanent, iar salariul — atunci când aveau aşa ceva — îi limita la o condiţie mizeră. Guvernarea era conştientă de aceste probleme şi avea preocuparea de a pune capăt nedreptăţilor şi de a îmbunătăţi nivelul de viaţă al poporului spaniol. În acelaşi timp, se confrunta cu o conjunctură dificilă — criza, absenţa capitalurilor... — dar nu vroia nici să stârnească angoase burgheziei ce se încrezuse în el, luând acum nişte măsuri prea curajoase. Cei trei socialişti asociaţi la putere au înţeles această soluţie. Aceştia erau în primul rând reformişti, şi abia apoi revoluţionari, ca şi restul, majoritatea celor din PSOE.

Pentru aceştia, Republica burgheză — cu libertăţile sale formale — trebuia să preceadă instaurarea socialismului. Trebuia consolidată aceasta, înainte de a se gândi la depăşirea ei. Oare înţelegeau masele acest limbaj?

Primele măsuri ale ministrului Muncii au fost mai degrabă bine primite. Decretul din 28 aprilie 1931 reglementa locurile de muncă de la sate: proprietarii trebuiau să recruteze cu precădere ţărani din localitate, înainte de a face apel la străini; pământurile necultivate puteau fi puse la dispoziţia comunităţilor de ţărani; era interzisă concedierea fermierilor; muncitorii agricoli trebuiau să primească un salariu minim, iar ziua de lucru nu trebuia să depăşească 8 ore. Decretul din 7 mai a instituit jurii mixte pentru fixarea salariilor şi a condiţiilor de lucru. În sfârşit, guvernul şi-a anunţat intenţia de a aplica o reformă agrară.

Fideli apolitismului lor, anarhiştii nu au participat la bătălia electorală — nici în aprilie, pentru municipalităţi, nici în iulie, pentru legislative, şi nu aveau nici un interes faţă de viitoarea constituţie. Ceea ce-şi doreau ei era revoluţia. Or, au constatat rapid că schimbarea regimului nu a modificat cu nimic structura economică şi socială a ţării. Comisiile paritare nu îi mulţumeau deloc, din cauza prezenţei reprezentanţilor puterilor publice, contrară teoriei acţiunii directe: salariile şi condiţiile de lucru trebuiau să fie negociate direct şi fără intermediari între muncitori şi angajatori. Spre deosebire de UGT, organizaţie bine structurată, CNT nu avea membri permanenţi — nişte birocraţi rupţi de mase, după cum îi considerau anarhiştii, nici comitete în măsură să impună respectarea unei linii de conduită şi a unei discipline. Cei care considerau că Republica reprezenta un progres au întâmpinat dificultăţi în a se face înţeleşi de către alţii, majoritatea, care nu aveau nici o grijă faţă de consideraţiile tactice şi care adoptau o atitudine pur revendicativă. Primele greve au izbucnit la Barcelona şi la Sevilla, în iulie, şi au prilejuit ciocniri violente cu forţele de ordine. Guvernul a proclamat legea marţială. S-au înregistrat morţi şi s-au făcut arestări, ceea ce însemna o ruptură cu guvernul, însă anarhiştii nu se puseseră de acord asupra atitudinii pe care să o respecte. O parte a militanţilor — cei care aveau să se numească Cei Treizeci — recunoştea că revoluţia fusese eludată de către reprezentanţii burgheziei; pentru a salva această revoluţie, CNT trebuia să se sprijine pe o puternică mişcare de masă. Alţii — FAI, organizaţie semiclandestină — insistau asupra rolului minorităţilor active. Conflictul nu avea să se mai stingă în sânul mişcării anarhiste, iar în timpul războiului civil avea să devină şi mai virulent.

Climatul s-a degradat rapid. Grevele s-au înmulţit, şi nu erau doar nişte capodopere ale anarhiştilor, ci trebuie luaţi în consideraţie şi sindicaliştii din

UGT, ai căror aderenţi erau exasperaţi. Guvernul nu dorea să ofere impresia de slăbiciune faţă de revendicările muncitoreşti, ci încerca să-şi liniştească aripa dreaptă şi clasele mijlocii. Legea de apărare a Republicii, votată la 21 octombrie 1931, a permis arestarea şi deportarea celor care comiseseră delicte, în special a celor care declanşaseră grevele fără a respecta regulile în vigoare: preaviz de 8 ore şi arbitraj obligatoriu. Această închisoare nu a anihilat combativitatea, mai ales în zonele rurale. Muncitorii agricoli socialişti din provincia Badajoz au intrat în grevă, au ucis gărzi civile, iar tovarăşi ai lor au trecut la represalii în localitatea Castilblanco. La începutul lunii ianuarie 1932, au fost ucise 7 persoane la Arnedo (provincie din Logroño), în timpul unei manifestaţii. Pe 21 ianuarie, anarhiştii au declanşat o insurecţie în bazinul minier din zona superioară a râului Llobregat, în Catalonia, iar 100 de militanţi ai CNT au fost deportaţi. Erau din ce în ce mai frecvente grevele şi ocupările abuzive de pământuri, urmate de tot mai multă violenţă. Răul s-a produs în ianuarie 1933. La instigările FAI, anarhiştii au declanşat o insurecţie pe care CNT a dezavuat-o la 9 ianuarie, declarând: „Aceasta nu este revoluţia noastră", dar era deja prea târziu. Prefectura de la Barcelona a fost atacată, la fel şi mai multe cazărmi. În câteva comune ale provinciei Valencia a fost proclamat comunismul anarhist — se preferau bonurile în locul banilor, etc. Incidentele cele mai grave au avut loc în regiunea Cádiz, în satul Casas Viejas, unde ţăranii s-au răsculat şi au masacrat patru gărzi civile care i-au înfruntat. Au sosit întăriri din partea poliţiei şi totul părea să reintre în normalitate. O singură casă mai rezista, casă în care se baricadase un vechi militant, „Omul cu şase degete", împreună cu cei şase copii ai săi, cu nepoţii şi cu doi prieteni. Gărzile de asalt ale căpitanului Rojas au incendiat casa, i-au mitraliat pe cei dinăuntru, care încercau să fugă şi au executat sumar doisprezece ţărani (12 ianuarie 1933).

De îndată ce a fost cunoscută, întâmplarea a stârnit o emoţie vie. În *Cortes*-uri, deputaţii de dreapta au interpelat guvernul, chiar aceia care, din 1931, ceruseră ca răscoalele ţăranilor să fie reprimate „prin foc şi sânge"! Ocazia era prea potrivită ca să nu fie exploatată împotriva republicanilor de stânga. Azaña, luat pe neaşteptate şi prost informat, a improvizat un răspuns ezitant, făcând aluzie la un complot internaţional ce amintea de acela al Mâinii Negre de la sfârşitul secolului al XIX-lea, vorbind despre un marş al ţăranilor către Jerez ce nu a avut loc niciodată, şi sfârşindu-şi discursul cu aceste cuvinte, stupefiante în gura unui republican de stânga: „Trebuie ca toate acestea să sfârşească. Cum? În singurul mod posibil. Pe cât ştim, la Casas Viejas s-a întâmplat ceea ce trebuia să se întâmple." A avut loc o nouă interpelare, câteva zile

mai târziu. De această dată, Azaña a avut grijă să se informeze: magistraţii au primit sarcina de a instrui cazul („Vom face lumină, vom face dreptate, oricine ar fi cei vinovaţi"). Parlamentul şi-a manifestat încrederea în guvern, dar a decis şi să creeze o comisie de anchetă. Directorul Siguranţei a fost acuzat de cinci ofiţeri ai Gărzilor de Asalt că ar fi cerut să nu existe nici răniţi, nici prizonieri. Fronda a câştigat majorităţile. O nouă moţiune de cenzură a fost depusă la 2 martie, dar a fost respinsă. Pe 7 martie, Azaña recunoştea public că avuseseră loc execuţii sumare la Casas Viejas. Comisia de anchetă a absolvit guvernul de orice responsabilitate şi i-a acuzat pe directorul Siguranţei şi pe căpitanul Rojas, care au fost traduşi în justiţie. Cel dintâi a beneficiat de o decizie de încetare a urmăririi, al doilea a fost condamnat la douăzeci şi unu de ani de închisoare, dar avea să fie eliberat de franchişti în iulie 1936. Cazul Casas Viejas a slăbit guvernul. Socialiştii i-au rămas solidari lui Azaña, dar nu şi cu sufletul; o parte dintre ei a început să se distanţeze, adoptând poziţii din ce în ce mai dure. Jiménez de Asúa, membru al comisiei de anchetă, a pus întrebarea de fond: „Cum putea guvernarea să ignore ceea ce toată lumea — responsabili, oameni politici, jurnalişti — ştia chiar de la început?" Deputatul admitea ignoranţa, însă asta nu însemna că miniştrii se spălau pe mâini de orice responsabilitate politică: cazul dezvăluia că guvernul nu dispunea de informaţiile necesare şi că nu avea suficientă autoritate asupra administraţiei şi a poliţiei. Scandalul de la Casas Viejas reuşea să-i convingă pe anarhişti că nu aveau nimic de aşteptat de la Republica burgheză.

Casas Viejas a fost o dovadă tragică a dezamăgirii claselor populare şi, în special, a ţărănimii de rând. Revolta şi masacrele — cele comise de ţărani şi cele decise de gărzile de asalt — s-au produs la trei luni după votarea unei reforme agrare ce i-a decepţionat pe eventualii beneficiari. Timp de aproape un an — din iulie 1931 până în mai 1932 —, problema a fost dezbătută în întruniri. Discuţia de la Parlament a durat până în septembrie 1932. Această încetineală în examinarea unui proiect considerat, totuşi, prioritar, oferea o idee asupra rezistenţei proprietarilor faţă de o măsură ce le afecta privilegiile. Ne putem imagina cât de mare a fost exasperarea ţăranilor fără pământ în cele optsprezece luni de discuţii şi greutăţile pe care le-au avut sindicaliştii şi socialiştii în a-şi convinge camarazii să aibă răbdare şi a le explica că lucrurile trebuiau să se deruleze în legalitate şi în ordine. Pe aceeaşi direcţie, guvernarea a făcut centriştilor două concesii: a renunţat la ideea de a stabili un contingent anual pentru împroprietărirea celor ce nu aveau pământ, şi a abandonat ideea unui impozit special asupra marilor venituri funciare. Dreapta şi centrul au

protestat împotriva oricărei atingeri aduse dreptului de proprietate, considerat ca făcând parte din ordinea firească a lucrurilor. Partizanii reformelor erau ei înşişi împărţiţi. Azaña şi simpatizanţii lui ar fi vrut să creeze o clasă de mici proprietari — tot după modelul francez —; socialiştii vorbeau despre colectivizare; anarhiştii doreau împărţirea pământurilor. Reforma, aşa cum a fost votată, îşi fixase trei obiective: desfiinţarea marilor proprietăţi, cele ce se întindeau pe mii de hectare; sancţionarea absenteismului proprietarilor, obligându-i să-şi cultive pământurile sub pedeapsa cu exproprierea; să ofere ţăranilor mijloacele pentru un trai decent şi, în acelaşi timp, să crească numărul consumatorilor, deci să favorizeze dezvoltarea industriei[606].

În lumina acestor principii, este explicabilă aria de aplicare a legii. Geografic, ea se referea la Andaluzia, Extremadura, La Mancha şi provinciile Toledo şi Salamanca, adică zonele marilor proprietăţi. Erau vizate pământurile care, sub Vechiul Regim, constituiau domenii jurisdicţionale nobiliare ce fuseseră transformate abuziv în proprietăţi private la începutul secolului al XIX-lea; cele care fuseseră exploatate timp de doisprezece ani ca arende cu contract fix, şi cele care depăşeau o anumită suprafaţă calculată în funcţie de criteriile de rentabilitate economică şi de utilitate socială. Cu o lună înainte de votarea legii, la 10 august 1932, s-a produs revolta generalului Sanjurjo. Azaña a profitat de ocazie pentru a expropria fără despăgubire 90 000 de hectare aparţinând a 27 granzi ai Spaniei bănuiţi de conspiraţie: marchizul de Comillas, de exemplu, şi-a pierdut jumătate din avere, ducele Medinaceli o treime... Pentru celelalte mari domenii, legea prevedea organizarea unui Institut de Reformă Agrară, însărcinat să facă un inventar al pământurilor ce trebuiau expropriate, să adune fondurile necesare pentru despăgubiri, etc., ceea ce era o procedură îndelungată şi complexă. Pentru a calma nerăbdarea ţăranilor, la 1 noiembrie 1932, Azaña a autorizat cele două Extremaduri să ocupe în decurs de doi ani pământuri necultivate. Se urmărea a veni în ajutorul unei categorii aparte, aceea a *yunteros*, care deţineau animale de tracţiune şi unelte de lucru, dar nu şi pământ. Peste 30 000 de ţărani au intrat astfel în posesia a circa 100 000 de hectare, dar aveau să plătească scump acest cadou. Franco, reîntorcându-se rapid la Madrid în timpul verii lui 1936, a trecut la o represiune acerbă în această regiune[607].

Reforma se aplica cu o încetineală disperantă. La capătul a doi ani, doar puţin peste 12 000 de familii se instalaseră pe 100 000 de hectare. Legea a fost votată la 9 septembrie 1932. La 11 ianuarie 1933, s-a petrecut cazul Casas Viejas. Nu ar fi o exagerare să credem că soarta republicii burgheze s-a jucat în această reformă tardivă ce nu răspundea decât imperfect la aşteptările maselor. Este

adevărat că guvernului i s-a cerut să rezolve în câteva luni o situaţie ce dura de cel puţin un secol. În 1939, făcând un bilanţ al celor doi ani pe care-i petrecuse la putere între 1931 şi 1933, Azaña explica astfel eşecul Republicii: „Clasa mijlocie, cea din care republicanii liberali îşi recrutau majoritatea adepţilor, s-a împărţit în două tabere, în funcţie de două probleme: cea religioasă şi cea socială. Mulţi considerau cu dispreţ orice tentativă de laicizare a statului. Alţii erau cuprinşi de spaimă de îndată ce se făcea proletariatului şi cea mai mică concesie, căci vedeau în astfel de gesturi un început de revoluţie. În fapt, această divizare a clasei mijlocii şi, în general, a burgheziei s-a aflat la originea războiului civil." Legislaţia religioasă şi reforma agrară au oferit opoziţiei ocazia de a se regrupa.

DREAPTA LA PUTERE (1933–1935)

Succesele republicanilor în alegerile municipale din 2 aprilie 1931 i-au stupefiat pe conservatori. Puţini au fost cei care au îndrăznit atunci să ia în mod public apărarea Vechiului Regim. Un singur monarhist declarat a fost ales în *Cortes*-urile constituante. Guvernul de Uniunea republicană, format la 14 aprilie şi confirmat de noul parlament, dispunea de o autoritate morală indiscutabilă şi conta pe sprijinul unui partid comunist puternic, înlocuit de o centrală sindicală puternică, UGT, care-i garanta, cel puţin pentru ceva vreme, simpatia unei părţi a clasei muncitoreşti şi care-i permitea să contrabalanseze intransigenţa previzibilă a anarhiştilor şi a CNT. Discreditată de incapacitatea ei de a aborda adevăratele probleme când s-a aflat la putere, şi de anihilarea ei în timpul dictaturii lui Primo de Rivera, pe deasupra şi divizată, dreapta tradiţională nu avea decât o reprezentare parlamentară slabă şi nu era deloc organizată în teritoriu. Aceste circumstanţe le-au lăsat liberalilor mână liberă de a opera, în cadrele legii, transformările pe care dreapta şi fracţiunea cea mai dinamică a burgheziei le aşteptau de treizeci de ani. Însemna că ei contau fără rezistenţe mentale, fără gravităţi sociologice şi fără suspiciune, pe mase. Din vara anului 1931, guvernarea s-a luptat pe două fronturi: pe de o parte, a reprimat grevele şi intrigile anarhiste cu o vigoare ce i-ar fi nemulţumit pe conservatori, ceea ce a semănat neliniştea în rândurile clasei muncitoare şi ale ţăranilor fără pământ; pe de altă parte, politica sa religioasă împingea în opoziţie majoritatea catolicilor, iar perspectiva unei reforme agrare îi înspăimânta pe marii proprietari de pământuri. În sfârşit, conjunctura criză-pierderea capitalurilor-şomaj şi ascensiunea totalitarismelor în Europa, au lucrat împotriva

proiectului lui Azaña: crearea unei Spanii moderne, democratice, laice, şi capabile să integreze masele muncitoreşti şi ţărăneşti, evitând, astfel, riscul unei revoluţii sociale. Puţin câte puţin, opoziţia de dreapta s-a reconstruit şi s-a reorganizat, în timp ce grupurile totalitare şi-au făcut şi ele apariţia — stânga a pierdut alegerile din 1933. În aceeaşi perioadă, o parte a socialiştilor s-a radicalizat şi a cerut din ce în ce mai multe reforme parţiale; crezându-se ameninţată această grupare a trecut la acţiuni violente în octombrie 1934, încercând să provoace o revoluţie.

Recompunerea forţelor politice

În decembrie 1931, după votarea Constituţiei şi alegerea lui Alcalá de Zamora la preşedinţia Republicii, Azaña a fost repus în funcţiile de şef al guvernului remaniat. Lerroux nu făcea parte din guvern. Era un oportunist, dar în spatele lui se afla o parte a claselor mijlocii, cele caracterizate atât prin anticlericalism cât şi prin antisocialism. Sosind după gruparea de centru-dreapta — Alcalá Zamora şi Maura —, în octombrie, această abandonare a cauzei nu prezenta doar inconveniente: avea meritul de a clarifica situaţia, conferind mai multă coeziune guvernării, dominate din acel moment de socialişti şi de republicanii progresişti, cu participarea radicalilor-socialişti. Orientarea generală era către stânga, după şeful guvernării.

În ţară, oponenţii îşi redobândiseră calmul, ceea ce era cu atât mai neliniştitor pentru majoritatea parlamentară. Din 16 aprilie 1931, Angel Herrera, preşedinte al Acţiunii Catolice şi director al unui mare jurnal, *El Debate,* a sugerat să se formeze un mare partid — Acţiunea Naţională — care ar fi avut ca obiectiv apărarea religiei, a familiei, a ordinii, munca şi proprietatea. Iniţiativa lui Herrera a avut puţine ecouri pe moment, în ciuda sprijinului primit din partea episcopatului. O circulară confidenţială de la Marele Prelat al Spaniei, Monseniorul Segura, datată 4 mai 1931, afirma că urmează instrucţiunile Sfântului Scaun atunci când recomanda episcopilor să predice unirea tuturor catolicilor. Trebuiau trimişi în *Cortes*-urile constituante suficient de mulţi deputaţi care să apere eficient „drepturile Bisericii şi ale orânduirii sociale". Segura dădea ca exemplu de urmat uniunea realizată de catolicii din Bavaria după revoluţia din noiembrie 1918 şi recomanda să nu se facă nici o referire la forma regimului — republică sau monarhie; coaliţia numită Acţiunea Naţională i se părea cea mai potrivită pentru acest rol, susţinând că „trebuie sprijinită cu hotărâre".

Apelul lui nu a fost auzit. Catolicii s-au lansat în bătălia electorală la modul haotic, iar agrarienii — era denumirea pe care şi-o luaseră membrii

Acţiunii Naţionale — nu au obţinut decât 26 de voturi. În 1931 şi 1932, mediile conservatoare şi-au înmulţit atacurile împotriva guvernării pe care se încăpăţânau s-o considere drept una socialistă, deşi PSOE nu deţinea decât 3 miniştri din cei 12. Confederaţia patronală spaniolă a criticat activitatea juriilor mixte destinate, totuşi, aplanării conflictelor sociale[608]. Uniunea Economică, fondată în noiembrie 1931, a reunit majoritatea organizaţiilor patronale reprezentative pentru sectoarele industriale, agricole şi bancare, dar cu preponderenţa mediilor agricole. Într-o declaraţie din 12 decembrie 1931, ea afirma că producţia agricolă constituia baza bogăţiei naţionale şi cerea insistent să se dea prioritate menţinerii ordinii sociale şi continuării luptei împotriva reformei agrare. Monarhiştii nu-şi pierduseră toate speranţele de înlăturare a regimului şi se gândeau la o conspiraţie de tip tradiţional, ce ar fi beneficiat de sprijinul unor militari. Generalul Sanjurjo părea cel potrivit pentru aşa ceva. În 1931, acesta conducea Garda Civilă, iar atitudinea lui de la 14 aprilie a facilitat instaurarea Republicii. Din acel moment, Sanjurjo a trecut în opoziţie. Statutul de autonomie al Cataloniei i s-a părut a fi primul pas către dezintegrarea Spaniei, aşadar s-a oferit să conducă o conspiraţie menită să salveze unitatea naţională şi să-l readucă pe rege, însă conspiraţia a fost prost pregătită. La 10 august 1932, a eşuat revolta din Madrid. Sanjurjo a avut mai mult succes la Sevilla, dar UGT şi CNT au declanşat o grevă generală, iar garnizoana a refuzat să deschidă foc asupra trupelor pe care guvernarea le trimisese de la Córdoba, aşa că Sanjurjo a renunţat şi a încercat să fugă, însă a fost arestat înainte de a putea trece frontiera portugheză, apoi judecat şi condamnat la moarte, la 24 august. Guvernarea i-a comutat pedeapsa la aceea de închisoare pe viaţă[609].

Eşecul lui Sanjurjo a determinat opoziţiile să-şi pună întrebări despre eficienţa mijloacelor prin care îşi puteau atinge obiectivele. Acţiunea Populară — nouă denumire a Acţiunii Naţionale[610] — apărea drept grupul cel mai structurat, asta de când la preşedinţia lui a trecut un tânăr şi talentat avocat, Gil Robles, în noiembrie 1931. Adunarea generală de la Madrid, în octombrie 1932, pretindea că număra peste 600 000 de membri, iar pe marginea ei s-au ciocnit două tendinţe: una, apărată de Sainz Rodríguez, ar fi vrut ca mişcarea să-şi afirme net dorinţa de a restabili monarhia. Cea de-a doua, a lui Gil Robles, considera că e preferabil să nu se pronunţe asupra formei regimului şi să respecte revendicări precise, capabile să atragă un număr mai mare de opozanţi. În ianuarie 1933, a triumfat direcţia lui Gil Robles. Acţiunea Populară a declarat că vrea să acţioneze în cadrele unui regim stabilit, ceea ce a condus la separarea de monarhişti. În martie, partidul a decis să se contopească într-un

ansamblu mai vast, ce părea să aibă vocaţia de a strânge laolaltă opoziţia conservatoare, Confederaţia Spaniolă a Drepturilor Autonome — *Confederación Española de Derechas Autónomas* (CEDA). Obiectivul arborat era apărarea catolicismului împotriva orientării anticlericale a majorităţii aflate la putere. CEDA se revendica din doctrina socială a Bisericii. Baza ei o constituia Asociaţia Catolică Naţională a propagandiştilor, sindicatele catolice şi Confederaţia Catolică Agrară, cele două din urmă fiind organizaţii foarte bine implantate în zonele rurale din Castilia. S-a format astfel un mare partid catolic, ceea ce nu se mai întâmplase în Spania, iar acest partid era unul de dreapta. CEDA îşi stabilise ca principiu că un catolic este obligatoriu şi un om al dreptei. O astfel de confuzie nu putea decât să exacerbeze anticlericalismul stângii, dar i-a permis organizaţiei CEDA să-i atragă către ea pe toţi nemulţumiţii: catolicii răniţi în convingerile lor şi toţi ceilalţi, cei care se temeau pentru unitatea naţiunii — din cauza autonomiilor regionale —, cei care nu doreau reformă agrară şi nici jurii mixte, cei care se indignau faţă de combativitatea sindicatelor, faţă de înmulţirea grevelor, faţă de ocuparea pământurilor, faţă de dezordine... Programul CEDA avea cu ce să-i seducă pe conservatori: urmărea să combată reforma agrară, să stabilească tarife vamale pentru a proteja interesele cultivatorilor de cereale... Accentul cădea pe apărarea civilizaţiei creştine, ceea ce presupunea revizuirea constituţiei, abrogarea legilor laice (căsătorie civilă, divorţ...) şi a măsurilor menite să încurajeze familiile numeroase, rolul femeii în cămin, educaţia creştină, etc. În general, CEDA îşi propunea să se revină la o societate rurală şi tradiţională în care clerul şi-ar fi recăpătat întreaga autoritate. Şi-a lărgit influenţa graţie numeroaselor asociaţii paralele pentru tineret, pentru femei, pentru muncitori... şi a reuşit să comaseze majoritatea forţelor de dreapta şi catolice. Rămăseseră în afară Liga Catalană a lui Cambó, Partidul Naţionalist Basc, republicanii conservatori ai lui Alcalá Zamora şi ai lui Miguel Maura, şi carliştii... Era cea mai puternică dintre coaliţiile electorale pe care le văzuse Spania vreodată.

În întreaga Europă, în acel an 1933, ideologii totalitari câştigau teren. În Germania, Hitler a fost chemat, la 30 ianuarie, să formeze guvernul; la 24 martie, el a primit puteri depline. Republica de la Weimar — model pentru Republica spaniolă — dispăruse. Să fi fost Spania tentată de nazism? Gil Robles, care în septembrie 1933 asista la congresul partidului naţional-socialist de la Nürnberg, avea nişte raţionamente destul de ambigue: „În fascism se remarcă destule lucruri de pe urma cărora am putea profita datorită înrădăcinării lor şi a semnificaţiilor eminamente populare, ca de exemplu exaltarea valorilor

patriotice, orientarea antimarxistă, respingerea democraţiei liberale şi parlamentare." Mai târziu, avea să mărturisească: „Pentru noi democraţia nu era un scop, ci un mijloc." Stânga a acuzat CEDA că era un partid fascist, ceea ce, la acea vreme era un adjectiv folosit cu uşurinţă împotriva oricărui adversar, fără a i se atribui un sens precis. Era declarat fascist orice grup ce dorea să limiteze activitatea sindicatelor, să reglementeze dreptul de grevă şi să instaureze un executiv puternic[611]. CEDA răspundea acestor cerinţe, dar nu s-a pronunţat asupra formei regimului, republică sau monarhie, ceea ce-i permitea să atragă şi voturi din partea dreptei, unde cuvântul „republică" stârnea teama, dar nelinişstea şi stânga, care dădea conceptului un sens strict. Pentru un om precum Azaña, republica nu era doar o formă de regim, ci şi un conţinut: libertăţi formale, regim parlmentar, separarea Bisericii de Stat şi posibilitatea reformelor sociale. În spiritul lui Azaña şi al celor ce i-au urmat, anul 1931 a fost puţin din ceea ce reprezentase 1789 pentru Franţa, adică naşterea unei noi orânduiri, o schimbare ireversibilă; cei care nu acceptau să se declare făţiş republicani erau bănuiţi a fi reacţionari în sensul propriu: doreau să se reîntoarcă în trecut. Alţii, la stânga lui Azaña, pentru că foloseau termenul „fascişti", reluând terminologia vremii şi referindu-se la Italia, la Germania, la Austria. Din aceste motive şi din pricina ambiguităţii sale, CEDA îi nelinişstea pe republicani. Desigur, CEDA nu se poate compara cu partidul lui Mussolini, cu atât mai puţin cu partidul nazist. Mai degrabă se asemăna cu regimul pe care vroia să-l stabilească în Austria cancelarul Dollfuss: o putere solidă care să se sprijine pe conservatori, pe Biserica Catolică şi pe mediile rurale, cu atât mai mult cu cât în Spania ţăranii erau anarhişti, şi cu cât a te declara agrarian echivala cu a te erija în apărător al marii proprietăţi şi adversar al reformei agrare. Gil Robles s-a apărat întotdeauna de acuzaţia că ar fi fascist, însă alţi spanioli nu se ascundeau s-o declare.

Înainte de proclamarea Republicii, în martie 1931, Ramiro Ledesma lansase un manifest şi un săptămânal de inspiraţie net fascistă, *La Conquista del Estado.* În iunie, acelaşi an, Onésimo Redondo, care studiase ceva vreme în Germania şi popularizase *Mein Kampf,* a fondat un grup de apărare a unităţii Spaniei. Cele două organizaţii au fuzionat, în octombrie 1931, iar din această asociere s-au născut Juntele de Ofensivă Naţional-Sindicale — *Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista* (JONS) care-şi racolau membrii din rândul studenţilor, al tinerilor muncitori şi al ţăranilor. Nu trebuie să ne îndoim că, chiar înainte de sosirea lui Hitler în fruntea nazismului, acesta stârnea, în Spania, comentarii favorabile[612]. Totuşi, pe ansamblu, spaniolii erau atraşi mai degrabă de fascismul italian, tentaţi fiind să adopte o ideologie totalitară. José

Antonio Primo de Rivera — fiul dictatorului — s-a numărat printre aceştia; de altfel, el l-a vizitat pe Mussolini. La 16 martie 1933, a înlesnit apariţia primului şi unicului număr dintr-un ziar intitulat chiar *El Fascio.* Avea ambiţia de a fonda un fascism spaniol, care avea să fie Falanga, creată oficial la 29 octombrie 1933 şi care, şase luni mai târziu, a fuzionat cu JONS. Falanga denunţa partidele politice care se dezinteresau de interesele naţionale, denunţa regimul parlamentar, votul universal[613], democraţia, lupta de clasă... Se pronunţa atât împotriva materialismului marxist, cât şi împotriva materialismului capitalist. Predica instituirea unui regim autoritar, fondat pe principiile ierarhiei şi al supunerii faţă de un şef — José Antonio folosea termenul *caudillo,* care avea să aibă, câţiva ani mai târziu, un succes neobişnuit. Falanga justifica folosirea violenţei de fiecare dată când ea servea raţiunii şi dreptăţii, ceea ce José Antonio numea „dialectica loviturii de pumn şi a focului de armă". Mişcarea şi-a atribuit şi unele simboluri: jugul şi săgeţile, emblemele Regilor Catolici, rememorare a unui moment al istoriei când Spania era un stat unificat în plan intern şi respectat în Europa, un stat ce avea să-şi clădească un imperiu în America. Imperiu! Termenul a revenit în majoritatea discursurilor şi textelor Falagei, exprimând nostalgia faţă de un trecut idealizat. Conform părerilor Falangei, Spania trebuia să-şi recapete locul printre marile puteri şi să constituie axa spirituală a lumii hispanice. José Antonio le-a impus militanţilor săi să poarte cămăşi albastre, culoarea proletară ce le amintea tuturor că Falanga îşi propunea să transforme în realitate adevărata revoluţie socială. Aceşti militanţi, ce primeau o educaţie paramilitară, defilau pe străzi salutându-şi şeful cu braţul întins, după modelul fascist. José Antonio a căutat şi garanţii intelectuale. Unele dintre ideile şi o parte din terminologia Falangei erau împrumutate de la Unamuno şi de la Ortega[614]. Temele dezvoltate de Falangă au fost primite cu interes în unele medii de dreapta ce le-au găsit un impact mai energic decât discursurile CEDA, mai tradiţionaliste. Mulţi dintre tineri, decepţionaţi de partidele republicane şi neliniştiţi de degradarea situaţiei, le-au primit cu simpatie. Aşa s-a creat, în 1932 şi în 1933, un climat favorabil unor forme de gândire şi de acţiune apropiate fascismului, asta dacă nu erau vădit fasciste.

Tendinţelor extremiste ale dreptei din 1933 le-a răspuns o puternică tendinţă către stânga, iar cele două direcţii s-au consolidat una pe cealaltă. Dreapta şi extrema dreaptă fluturau spectrul revoluţiei sociale şi al marxismului; stânga se opunea ascensiunii fascismului. Ceea ce denunţau conservatorii ca fiind comunism nu avea, la drept vorbind, nimic în comun cu partidul comunist propriu-zis care, în fond, nu a avut vreo influenţă reală până în 1936. Să ne amintim

că în alegerile legislative din 1931 acesta nu reuşise decât să trimită un singur deputat în *Cortes*-uri. Desigur, Partidul Comunist Spaniol — *Partido Comunisto de Espagña* — (PCE) progresa, dar nu a fost nici un moment în măsură să cântărească suficient de greu în mişcarea socială şi în luptele politice. Cei 800 de aderenţi din 1931 au ajuns la aproape 12 000 în martie 1932, şi la 20 000 în aprilie 1933, majoritatea din Sevilla şi Bilbao. Organul partidului, *Mundo Obrero,* devenit cotidian din noiembrie 1931, avea un tiraj de abia 20 000 de exemplare. Centrala Sindicală Comunistă, Confederaţia Generală a Muncii Unitare — *Confederación General del Trabajo Unitario* — (CGTU), îşi revendica 200 000 de membri. Era mult, dar departe de milionul de muncitori afiliaţi la UGT socialistă şi de 1 200 000 de anarho-sindicalişti din CNT. Prin linia politică pe care a impus-o — clasă contra clasă —, Cominternul contribuia la izolarea comuniştilor spanioli de restul forţelor de stânga. Când generalul Sanjurjo s-a revoltat, în august 1932, PCE a dat ordin militanţilor săi din Sevilla să apere Republica, dar a fost blamat de Comintern, care a profitat de ocazie pentru a reînnoi cadrele conducerii. José Díaz a devenit secretar general, iar Dolores Ibarruri — *Pasionaria* — a intrat în biroul politic. Pentru comunişti, „guvernarea republicano-socialistă era centrul organizator şi director al contrarevoluţiei" (hotărârea din februarie 1933). Abia în martie 1933, PCE a început să se gândească şi la constituirea unui front antifascist, şi a propus o alianţă cu celelalte membre ale mişcării muncitoreşti, dar numai în privinţa unor revendicări precum împărţirea imediată a pământurilor şi dizolvarea Gărzii Civile. În acelaşi timp, el continua să-i trateze pe mai-marii socialişti drept social-fascişti. Din 1931 până în 1933, comuniştii spanioli şi-au compensat slăbiciunea numerică prin supralicitare. Asemenea hărţuială nu putea rămâne fără consecinţe, sfârşind prin a forma o imagine proastă asupra aripii stângi a PSOE.

De la fondarea lui, PSOE s-a caracterizat întotdeauna prin prudenţa şi moderaţia poziţiilor sale politice; nu era un partid extremist. Sub dictatura lui Primo de Rivera a oferit chiar impresia că va colabora cu regimul deoarece, ca şi UGT, de care era apropiat, a acceptat ca membrii lui să facă parte din organismele paritare menite să rezolve unele conflicte sociale. În 1931, el a fost garanţia stângii pentru guvernul provizoriu al Republicii. Grupul său parlamentar era cel mai numeros în *Cortes*-urile constituante. PSOE şi-a confirmat participarea la guvernare, ştiind, totuşi, că nu va putea aplica un program cu adevărat socialist. Largo Caballero, ministru al Muncii, s-a străduit, desigur, să fie votate legi favorabile clasei muncitoare, dar fără a modifica echilibrul financiar impus de conjunctură. Un alt socialist, Prieto ocupa portofoliul Lucrărilor

Publice şi al Dezvoltării şi îşi gera departamentul în cadrele capitalismului. O astfel de poziţie nu era una dintre cele mai confortabile la care putea visa un partid ce-şi propusese să transforme societatea. Odată cu trecerea timpului, a devenit din ce în ce mai greu de potolit nerăbdarea militanţilor, cu atât mai mult cu cât aceştia trebuiau să ţină cont şi de o mişcare anarho-sindicalistă puternică ce nu avea aceleaşi motive de a menaja guvernarea. La congresul din octombrie 1932, s-a ridicat această problemă: trebuia PSOE să mai continue a servi drept garant pentru un guvern burghez? Mai putea participa? Abilitatea lui Prieto a condus la o decizie: patru cincimi din mandate au fost favorabile menţinerii miniştrilor socialişti; congresul lăsa în seama biroului executiv şi a grupului parlamentar sarcina de a aprecia dacă trebuie reconsiderată această poziţie, în funcţie de situaţia generală. Largo Caballero a fost ales preşedinte, depăşindu-l doar cu puţin pe Besteiro, ceea ce era un semn: Besteiro reprezenta tendinţa moderată şi reformată a partidului, pe când Largo Caballero avea votul de încredere al aripii de stânga. La congresul UGT, ţinut în acelaşi an, raportul de forţe a fost altul. Moderaţii au fost net majoritari. În 1932, s-a creat o situaţie inedită: pentru întâia dată, conducerea partidului şi cea a sindicatului nu au fost în deplin acord asupra strategiei ce trebuia aplicată.

Militanţii socialişti erau exasperaţi de neputinţa guvernării de a găsi soluţii la criză şi la şomaj, de încetineala reformei agrare şi de apariţia grupurilor ce se revendicau făţiş din fascism sau care nu-şi ascundeau intenţia de a bloca sau de a anula reformele în curs. Alianţa cu republicanii progresişti s-a dovedit dezamăgitoare. Modul în care poliţia a reprimat mişcările sociale şi cum a justificat Azaña comportamentul său în cazul Casas Viejas, nu au schimbat nimic. Tinerii socialişti au fost foarte sensibili la acestea. Cu ocazia unui miting al lor, în iulie 1933, Largo Caballero a iniţiat o schimbare. Congresul PSOE din acel an s-a făcut remarcat prin trei discursuri diferite. Besteiro era tare pe poziţii: revoluţia burgheză era o condiţie prealabilă a oricărui progres social şi trebuia începută printr-o înrădăcinare a democraţiei liberale, înainte de a gândi la instaurarea socialismului, iar PSOE trebuia să participe la această transformare rămânând aliat republicanilor progresişti. Prieto considera că raportul de forţe din Spania anului 1933 nu era favorabil proiectului socialist, iar dacă PSOE înceta să susţină guvernarea, atunci Republica era ameninţată, căci ar fi însemnat un regres. Prieto nu era dispus să se închisteze într-un formalism şi într-un legalism înguste şi nu excludea a se recurge la violenţă dacă o cereau circumstanţele şi dacă era ameninţată democraţia, însă excludea orice idee de front muncitoresc, probabil din teama că socialiştii aveau să fie depăşiţi de anarhişti.

În sfârşit, Largo Caballero, susţinut de unii intelectuali (Araquistain, Álvarez del Vayo...), a adoptat un ton vădit agresiv: „Ne-am ţinut angajamentele faţă de republicani. Acum trebuie să luptăm pentru a schimba regimul actual din Republica socialistă"; lupta de clasă se agravase, iar întrebarea era următoarea: dictatura proletariatului, sau dictatura burgheziei ? Situaţia impunea constituirea unui front comun pentru toată clasa muncitoare[615].

Anarho-sindicalismul a reprezentat a treia componentă a mişcării muncitoreşti, de departe cel mai important numeric. În 1931, CNT a ieşit dintr-o perioadă de clandestinitate de peste zece ani. Primo de Rivera i-a dat lovituri drastice, dar ea îşi revenea la lumina zilei, cu un dinamism neobişnuit. În principiu, anarhiştii nu făceau politică, iar forma regimului îi lăsa indiferenţi. Cu toate acestea, şi ei au fost cuprinşi de euforia lui 14 aprilie 1931, ştiind că era de preferat Republica în locul dictaturii; mulţi au votat în iunie şi au contribuit la trimiterea în *Cortes*-uri a unei majorităţi de stânga. Au susţinut că nu trebuia aşteptat nimic de la noul regim, şi că masele nu pot conta decât pe ele însele, dar au fost la fel de dornici să profite de pe urma unei situaţii mai favorabile decât precedenta. Se ciocneau două tendinţe. Unii, concentraţi în jurul lui Peiró, au susţinut teza unui sindicalism constructiv, preocupat să ţină cont de raportul de forţe şi să pregătească viitorul, adică societatea fără clasele de mâine, învăţând să administreze economia, ceea ce presupunea şi o participare a experţilor. Ceilalţi, cei din FAI, au refuzat orice compromis cu capitalismul şi s-au încrezut în minorităţile active. Anarhiştii nu agreaseră crearea juriilor mixte — mai 1931 —, căci vedeau în aceasta întoarcerea la o practică pe care o denunţau deja din timpul dictaturii. Modul în care guvernul reprimase grevele, începând din iulie, a acutizat ruptura. Anarhiştii se considerau vizaţi direct de Legea de Apărare a Republicii (21 octombrie 1931). Anii 1932–1933 au fost puternic marcaţi de o recrudescenţă a conflictelor sociale, de multiple greve, şi de tentative de insurecţie, reduse ca timp şi spaţiu, dar care au evidenţiat până la ce punct se îndepărtaseră unii de alţii partenerii. Azaña nu dorea să ofere impresia că guvernul făcea dovada slăbiciunii, ci să demonstreze că vrea cu hotărâre să menţină ordinea împotriva tuturor celor care o tulburau, de stânga, ca şi de dreapta. Anarhiştii ripostau: Azaña oferea garanţii capitaliştilor şi s-a dovedit mai aspru cu muncitorii decât cu exploatatorii, încuviinţând procedeele expeditive şi asasine ale gărzilor civile şi ale gărzilor de asalt, iar afacerea Casas Viejas era o dovadă. Orientarea dură a CNT a fost consolidată, iar FAI şi-a sporit influenţa. Combativitatea ţăranilor le-a dat temă de gândire celor mai moderaţi şi s-a propagat convingerea că salvarea avea să vină de la masele rurale, cele mai dur exploatate,

dar mai puţin dispuse să urmeze consemnul de prudenţă venit din partea dispozitivelor sindicale urbane şi a birocraţilor din UGT şi PSOE. În Catalonia — regiune în care influenţa anarhiştilor a fost întotdeauna mare — evoluţia către poziţii revoluţionare a fost mai clară. PSOE avea puţini membri acolo, puţin peste 1 000 în aprilie 1932, în contextul existenţei Blocului Muncitoresc şi Ţărănesc format de Maurin, formă incipientă a POUM care, spre deosebire de socialişti, ţinea să rămână aliat anarhiştilor.

În cursul verii 1933, climatul politic şi social s-a degradat. Atât la stânga, cât şi la dreapta, se manifesta din ce în ce mai puternic pornirea către violenţă în rezolvarea problemelor, iar această situaţie explică prăbuşirea lui Azaña şi schimbarea majorităţii.

Victoria dreptei

În iunie 1933, Azaña, care se lupta pe două fronturi, a fost atacat din toate părţile. În sânul dreptei era acuzat că era prizonierul socialiştilor şi somat să guverneze fără ei. Acelaşi lucru îl cerea şi Ortega, la 8 iunie: trebuia „naţionalizată Republica", adică să se formeze o guvernare fără socialişti. Or, Azaña nu vroia să se separe de socialişti căci analiza întreprinsă de el l-a făcut să creadă că susţinerea lor era indispensabilă pentru consolidarea instituţiilor şi a democraţiei liberale. Putea să se rupă fără a se condamna la a deveni ostaticul centrului-stânga cel cu convingeri atât de incerte? Radicalii lui Lerroux au fost întotdeauna nişte oportunişti. Partidul radical-socialist — Álvaro de Albornoz, Marcelino Domingo — avea ca membri oameni respectabili, dar era un partid al notabilităţilor, precum partidul radical şi precum partidul lui Azaña, Acţiunea Republicană. Aceste formaţiuni erau bine reprezentate în Parlament, dar nu aveau decât o slabă audienţă în ţară. Doar socialiştii dispuneau în acelaşi timp de deputaţi numeroşi şi de o masă de militanţi şi simpatizanţi care, s-a văzut, erau din ce în ce mai reticenţi în a susţine un guvern ce-i decepţiona. La respectiva situaţie generală s-a adăugat uzura puterii, dovedită de alegerile municipale parţiale din aprilie 1933. Nu s-au derulat decât în 2 500 de mici comune, toate aflate în Castilia, în Navarra şi în Ţara Bascilor, adică în zonele pe care dreapta le câştigase dinainte. CEDA, radicalii, naţionaliştii basci şi carliştii au repurtat o victorie uşoară, ceea ce nu a fost o surpriză, însă presa opoziţiei a exploatat rezultatele şi a tras concluzia că alegătorii au dezavuat politica guvernului. În faţa unor astfel de atacuri, Azaña nu putea spera să se menţină prea mult.

O primă alertă a avut loc în iunie. Ministrul Finanţelor, Carner, era grav bolnav şi avea să moară un an mai târziu. Azaña i-a propus preşedintelui

Republicii să-l înlocuiască, iar Alcalá Zamora a profitat de ocazie pentru a-l face pe Azaña să simtă că nu mai dispunea, poate, de autoritatea necesară, considerând oportun să-i consulte pe preşedinţii grupărilor, ceea ce însemna începutul unei crize ministeriale. Prieto, Marcelino Domingo şi Besteiro au refuzat succesiv să formeze noul guvern. Preşedintele Republicii s-a resemnat atunci să-l cheme din nou pe Azaña, care n-avea să-i ierte niciodată această ofensă. Era clar pentru toţi că guvernul nu mai putea dura prea mult. Includea aceiaşi miniştri ca şi precedentul, exceptându-l, bineînţeles, pe Carner. Luis Companys, preşedinte al parlamentului Cataloniei, a intrat în structura cabinetului din 12 iunie. Trei luni mai târziu, la 3 septembrie, alegerile pentru desemnarea membrilor Tribunalului Garanţiilor Constituţionale au fost un eşec pentru majoritatea guvernamentală, care a obţinut doar 5 locuri, faţă de 13 câte obţinuseră grupurile opoziţiei. De această dată, lucrurile erau serioase. Lerroux a urcat la tribuna Parlamentului şi l-a acuzat pe Azaña că exercita o putere dictatorială şi că ridica o problemă de încredere. Parlamentul i-o acordase, dar cu abţineri şi cu numeroase absenţe, iar preşedintele Republicii a remarcat acest lucru. Azaña a demisionat. Lerroux, care aştepta acest moment din 1931, a fost învestit atunci ca şef al guvernării ce nu mai includea socialişti. Aproape toţi miniştrii proveneau din partidul radical; Sanchez Abornoz — Acţiunea Republicană — a devenit ministru de Stat. Tinerii socialişti şi tinerii comunişti au manifestat împreună, pentru prima dată, pe străzile Madridului. Lerroux nu era prea popular; Azaña o ştia şi credea că e posibil să contraatace. Încă o dată, elocvenţa lui i-a fost de ajutor. Discursul pe care l-a rostit la 2 octombrie i-a convins pe deputaţi. Lerroux nu a obţinut decât 91 de voturi; 187 de deputaţi nu au votat moţiunea de încredere. Alcalá Zamora l-a chemat atunci pe Martínez Barrio, şi el radical, dar mult mai stimat decât Lerroux, şi l-a însărcinat să constituie un guvern de tranziţie ce avea să organizeze alegerile legislative.

Campania electorală s-a derulat într-o atmosferă de tensiune în care Largo Caballero a proferat ameninţări la adresa dreptei: „Dorim să facem în aşa fel încât societatea să evolueze legal, dar, dacă vă opuneţi, vom face revoluţia cu violenţă." Calvo Sotelo, monarhist, fost ministru al lui Primo de Rivera, nu a fost mai liniştitor: „Am convingerea că acest parlament va fi ultimul ales prin sufragiu universal." CEDA a declarat că doreşte să pună capăt „tiraniei roşiilor" şi a consemnat în programul său ideea revizuirii constituţiei şi a legislaţiei laice şi „socializante", ideea apărării intereselor economice, în special a celor din agricultură, care trebuiau să aibă prioritate ca fiind temelia bogăţiei naţionale, şi ideea amnistierii conspiratorilor din 1932. Partidul Naţionalist Basc a făcut apel

la catolici pentru a combate comunismul: „În faţa Moscovei... Roma." Unele jurnale vorbeau despre salvarea Spaniei de evrei şi de francmasoni, şi de „abjecta democraţie". Se vehicula un vocabular de război civil. Alegerile au avut loc la 19 noiembrie, cu o participare de 67,46% din corpul electoral. Anarhiştii au îndemnat să nu se voteze, ceea ce s-a materializat în procentele ridicate ale absenteismului din regiunile unde ei erau bine implantaţi[616]. Dreapta a totalizat 3 365 de voturi, centrul (radicali, republicani din orientarea Maura şi Alcalá Zamora) au primit 2 051 000, stânga 3 118 000[617]. Modul de derulare a scrutinului, care dădea întâietate listelor sosite primele, a amplificat succesul dreptei. Cu 115 deputaţi, CEDA a devenit primul partid, urmată de radicali (102 deputaţi). Totalul locurilor ocupate de dreapta s-a ridicat la 204, iar centrul, căruia i se alăturaseră şi radicalii lui Leroux, la 168. Stânga nu avea decât 94 de deputaţi, dintre care 58 socialişti, 5 Acţiunea Republicană — partidul lui Azaña[618]— şi un comunist. Victoria dreptei a fost răsunătoare şi nu pare să fi fost facilitată de sufragiile femeilor, care au votat pentru prima oară. În schimb, absenţa anarhiştilor a contribuit mult la înfrângerea stângii.

Victoria electorală a dreptei a precipitat evoluţia partidelor către extremism, atât de stânga cât şi de dreapta. În cele două tabere se urmărea cu interes şi cu nelinişte ceea ce se petrecea în străinătate, criza morală şi politică din Franţa, odată cu afacerea Stavisky, constituirea grupărilor facţionare — Crucile de Foc —, manifestaţia din 6 februarie 1934, şi riposta stângii. Mai mult decât situaţia din Franţa, cea din Austria reţinea atenţia, şi modul în care cancelarul Dollfuss îi zdrobise pe social-democraţi (februarie 1934). Socialiştii spanioli au tras concluzia că ameninţarea fascistă era una reală şi că trebuiau să acţioneze la timp dacă vroiau să nu aibă aceeaşi soartă ca şi camarazii lor austrieci. Această convingere a cântărit greu în decizia lor de a se opune prin toate mijloacele la sosirea la putere a „fasciştilor" spanioli încarnaţi, după ei, de Gil Robles. Robles trăsese învăţăminte din evenimentele din Austria, dar în sens contrar; văzuse în ele dovada că un guvern puternic putea fi un obstacol în calea revoluţiei sociale şi a extras argumentul pentru a reclama puterea. Singurul element moderator a fost preşedintele Republicii, Alcalá Zamora. Anticlericalismul guvernării Azaña l-a lovit în sentimentele sale catolice, dezordinea, grevele şi intrigile anarhiste l-au neliniştit, dar a rămas fidel principiilor democraţiei liberale. Autoritarismul unor şefi de dreapta îl preocupa, şi nu era pregătit să garanteze o politică socială reacţionară ce i-ar fi eliminat pe muncitori şi ţărani. Ideal ar fi fost, după opinia lui, să fie „îmblânzite" unele aspecte ale legislaţiei Azaña şi să se restabilească ordinea pe

străzi şi la sate, toate acestea într-un cadru instituţionalizat. Alcalá Zamora nu-l agrea pe Lerroux, prea demagog şi prea oportunist şi se dezicea de Gil Robles şi de cei care-l înconjurau[619], dar nu putea ignora rezultatele alegerilor: Lerroux i se părea un rău mai mic decât Gil Robles. Pornind de la aceste premise, evoluţia politică a Spaniei în perioada 1933–1936 se poate rezuma astfel: până în octombrie 1934, a fost guvern de dreapta, fără CEDA, căci aceasta ceruse să fie asociată la putere, ceea ce a declanşat o insurecţie (octombrie 1934). Represiunea şi politica reacţionară au condus la regruparea forţelor de stânga, apoi la victoria electorală a Frontului Popular (februarie 1936).

La 18 decembrie 1933, Lerroux a format un guvern alcătuit din radicali[620] şi din reprezentanţi ai dreptei republicane, fără participarea CEDA, dar cu o susţinere parlamentară. În timpul dezbaterii de învestire au reţinut atenţia două intervenţii. Prieto a anunţat că socialiştii aveau să declanşeze o revoluţie dacă dreapta încearcă o intervenţie armată. Gil Robles a fost la fel de categoric: „Astăzi, eu susţin guvernul pentru ca el să rectifice politica *Cortes*-urilor constituante. Pentru viitor cer puterea, puterea deplină şi deplină libertate de acţiune." Cele două declaraţii anticipau ceea ce avea să urmeze.

Guvernul Lerroux, susţinut de CEDA, a revenit asupra măsurilor sociale ale majorităţii precedente, mai ales asupra legii ce-i autoriza pe ţăranii din Extremadura să ocupe pământuri cu titlul provizoriu în aşteptarea definitivării reformei agrare. Această dispoziţie, ce se referea la aproape 30 000 de *yunteros* a fost abrogată la 11 februarie 1934, iar noua lege a avut efect începând cu 1 august anul următor. Unii deputaţi ar fi dorit să fie aplicată imediat, ceea ce i-ar fi privat pe ţărani de roadele muncii lor şi i-ar fi împiedicat să recolteze ceea ce semănaseră. În acelaşi timp, s-au acordat indemnizaţii granzilor ale căror bunuri le expropriase Azaña după conspiraţia din august 1932. În ţară, proprietarii anticipau ades deciziile parlamentului şi ale guvernului; au scăzut salariile, au revizuit contractele de închiriere în creştere, au refuzat să facă angajări, iar ţăranilor care strigau de foame le răspundeau: „Mâncaţi Republica!" Într-o astfel de conjunctură, stigmatizată de dificultăţile economice crescânde şi de un şomaj ce atinsese mii de muncitori, se dorea împingerea proletariatului până la stadiul de disperare şi de revoltă, la care în alte condiţii aceştia n-ar fi participat. Grevele, numeroase, au fost reprimate fără menajament. Dreapta se angajase, de asemenea, să-i amnistieze pe conspiratorii din august 1932 şi, în acest sens, la 20 aprilie 1934, a fost votată o lege, dar în nişte condiţii ce l-au surprins pe preşedintele Republicii. Acesta se opunea ca beneficiarii amnistierii — în special militari — să fie

reintegraţi în posturile deţinute anterior. Dezacordul cu şeful statului a condus la demisia lui Lerroux, înlocuit imediat cu un alt radical, Samper. Nici un ministru al CEDA nu figura în noua guvernare.

Majoritatea a intrat, astfel, în conflict cu guvernul autonom din Catalonia. Primul preşedinte al Generalităţii, Macía, a murit la 25 decembrie 1933, şi a fost înlocuit de Luis Companys, ce a format un consiliu executiv dominat de stânga catalană, un partid foarte bine înrădăcinat — revendica 70 000 de membri în iunie 1933 —, lucru dovedit prin victoria uşoară în alegerile municipale din 14 ianuarie 1934. Companys a încercat să rezolve problema viticultorilor şi a fermierilor catalani ameninţaţi de expulzare. La 21 martie 1934, parlamentul Cataloniei a votat o lege ce garanta fermierilor păstrarea pământului pe timp de cel puţin şase ani; odată consumată această perioadă, contractele de închiriere se reînnoiau prin confirmare tacită şi, după alte optsprezece luni, fermierii aveau dreptul de a cumpăra pământul pe care-l lucrau. În plus, contractele viticultorilor au fost considerate drept contracte ipotecare, iar fermierii nu puteau fi alungaţi. În Catalonia, dreapta a fost nemulţumită de ceea ce ea denunţa ca fiind o ştirbire a dreptului de proprietate. S-a îndreptat, în aceste condiţii, către puterea centrală, pentru ca această lege să fie declarată anticonstituţională (nu intra în competenţele Generalităţii). În ciuda eforturilor depuse de preşedintele Republicii pentru a găsi o cale de compromis, puterea centrală a acordat atenţie şi solicitărilor protestatarilor, declarând legea contrară constituţiei (8 iunie 1934). Dincolo de problema ridicată, în cauză se afla statutul de autonomie. La Madrid, dreapta aflată la putere nu a acceptat niciodată acest principiu, fiind fidelă unităţii naţionale, iar lupta împotriva separatismelor era parte integrantă a programului său politic. La fel vedeau lucrurile şi deputaţii catalani şi basci. Şi unii, şi ceilalţi au încetat să mai asiste la şedinţele *Cortes*-urilor, ceea ce a sporit prestigiul şi autoritatea lui Companys în Catalonia şi i-a atras susţinerea din partea celor ce nu împărtăşeau mereu opiniile lui de stânga.

CEDA aproba acţiunile cabinetelor Lerroux şi Samper, dar era nerăbdătoare, căci dorea să fie asociată la putere. Stânga avea convingerea că, dacă intra în guvern, CEDA nu avea să mai renunţe la putere şi că avea să ducă o politică similară celei a lui Hitler sau Dollfuss. Erau gata să-i pună piedici prin orice mijloc. Virajul către stânga iniţiat de socialişti cu un an înainte se confirma acum. Împotriva direcţiei reformiste şi moderate a lui Besteiro, Largo Caballero a impus PSOE şi UGT strategia lui de cucerire a puterii, inspirată de experienţa lui Lenin, încurajat fiind de un grup de intelectuali

însufleţiţi de Araquistain, cel care a fondat, în martie 1934, o revistă, *Leviatán,* în care denunţa pericolul reprezentat de fascism şi necesitatea pregătirii pentru luptă. Araquistain a fost ambasador în Germania din februarie 1932 până în aprilie 1933 şi a avut prilejul de a vedea cum au dobândit naziştii puterea, păatrând mereu vii în conştiinţă modul în care Dollfuss i-a strivit pe socialiştii austrieci şi neputinţa democraţilor francezi de a se opune eficient ligilor, după 6 februarie. Prefaţând o culegere de discursuri a lui Largo Caballero, acelaşi Araquistain scria: „Iluziile pe care ni le-am făcut la 14 aprilie (1931) s-au risipit. Nu mai trebuie să alegem între monarhie şi republică, ci între două dictaturi: dictatura capitalismului şi cea a proletariatului." Erau din ce în ce mai mulţi socialişti care împărtăşeau aceste sentimente, împinşi de degradarea situaţiei, în virtutea măsurilor luate de guvern şi a înmulţirii conflictelor sociale. Tineretul Socialist, în special, era mult mai revoluţionar decât Tineretul Comunist. Cei dintâi — care în aprilie 1934 şi-au ales un nou secretar general, Santiago Carillo — le reproşau celor din a doua categorie reformismul: „A trecut ceasul reformelor. Ceea ce-şi doreşte proletariatul este să lupte pentru victoria definitivă." Aceste divergenţe nu i-au împiedicat pe socialişti şi pe comunişti să organizeze manifestaţii comune. Am putea vorbi despre unitatea de acţiune, dar ceea ce trebuie să reţinem despre această perioadă este că iniţiativa aparţinea aproape întotdeauna PSOE. În Alianţele Muncitoreşti constituite atunci, socialiştii ocupau locul hotărâtor. Alianţele urmăreau să reunească toate sindicatele şi toate forţele de stânga; în unele regiuni, ca de exemplu Catalonia, CNT anarhistă a rămas la o parte, pe când în altele, precum Asturias, făcea parte din aceste alianţe. Largo Caballero a vrut să facă din ele principalul instrument al cuceririi puterii, aşa cum fuseseră sovietele pentru Lenin. Scopul era acelaşi ca şi în Rusia: instaurarea dictaturii proletariatului. Pentru a pregăti insurecţia, s-au constituit depozite de arme. Socialiştii au sfârşit prin a acapara tot materialul important pe care guvernul Azaña îl dobândise în vederea opoziţiei portugheze. La 11 septembrie 1934, poliţia a surprins grupuri ce se pregăteau să descarce armele pe coasta Asturiasului, dar peste jumătate dintre lăzi nu au fost găsite. Intrarea CEDA în guvern trebuia să fie semnalul insurecţiei.

Aici se ridică o problemă: erau justificate temerile socialiste? Vroia cu adevărat CEDA să instaureze un regim fascist? Avea Gil Robles stofa unui Dollfuss? Astăzi putem răspunde cu uşurinţă că nu, şi să-l acuzăm pe Largo Caballero de infantilism revoluţionar. S-ar zice că, în fond, CEDA şi şeful ei cereau doar să fie luată în calcul şi dorinţa exprimată prin votul universal;

majoritatea se declarase în favoarea dreptei şi ne putem întreba ce nu era legitim, într-o democraţie, în pretenţia grupului celui mai important grup al Parlamentului de a fi asociat la guvernare? Pentru început trebuie să remarcăm faptul că, dacă era vorba despre a reproşa aceste intenţii cuiva, nu doar Largo Caballero s-a făcut vinovat; un socialist moderat precum Prieto făcea o analiză similară[621], iar şeful statului, Alcalá Zamora, ce n-ar trebui bănuit că era adeptul stângii, a întârziat cât a putut intrarea CEDA în guvern, şi trebuie să fi avut motivele lui. Astăzi se ştie că Gil Robles nu a fost fascist, căci ne putem raporta la acel Gil Robles de după 1940, monarhistul care i s-a opus lui Franco şi care, în Memorii, prezenta lucrurile într-o lumină ce-i era favorabilă. Dar cine era acel Gil Robles din 1934? Cuvintele pe care le-a rostit în acel an nu puteau decât să-i neliniştească pe adversari, ca de exemplu declaraţia din timpul unei conferinţe ţinute la 7 aprilie 1934: „Vom lua puterea. Cu acest regim? Nu contează nici cu ce regim, nici cu ce mijloace." Gil Robles s-a exprimat cu o oarecare prudenţă verbală, însă partizanii lui nu-şi ascundeau intenţiile. Tineretul Acţiunii Populare, în special, s-a organizat de preferinţă în marile locuri istorice — la Escorial, în aprilie, la Covadogna, în septembrie —, iar militanţii ei defilau salutându-l pe Gil Robles cu braţul întins, strigând: *„¡Jefe! ¡Jefe! ¡Jefe!"*, ceea ce în germană se traducea prin *Führer*. Până şi cei neavizaţi aveau de ce să se neliniştească, cu atât mai mult militanţii de stânga ce aveau viu în minte modul în care ajunsese Hitler la putere şi cum Dollfuss îi tratase pe socialdemocraţi. Programul structurat pe 18 puncte pe care Tineretul Acţiunii Populare l-a aprobat la Escorial, la 22 aprilie, conţinea formulări de genul:

„– 2: Disciplină. Şefii nu se înşală niciodată.

– 5: Puterea rasei. Educaţie preliminară.

– 12: Antiparlamentarism. Antidictatură. Poporul se integrează guvernării la modul organic şi ierarhizat, nu prin mijlocirea democraţiei degenerate.

– 16: Prestigiul autorităţii. Putere solidă a executivului."

Poate că nu era fascism, dar semăna foarte bine.

Octombrie 1934

În septembrie 1934, Gil Robles a devenit şi mai presant. Ştia că preşedintele Republicii nu era dispus să-l lase să intre în guvern şi că majoritatea miniştrilor din cabinetul Samper se opuneau şi ei. Pentru a învinge orice rezistenţă, Gil Robles conta pe Lerroux, care avea destulă influenţă asupra *Cortes*-urilor şi i-a propus acestuia o alternativă: ori să faciliteze ascensiunea CEDA la putere, ori să provoace noi alegeri legislative. Lerroux s-a lăsat convins. La

reluarea sesiunii parlamentare, la 1 octombrie, Gil Robles l-a apostrofat pe şeful guvernării: „S-a dovedit că o schimbare de minister este necesară şi că nu sunteţi oamenii potriviţi." Doi miniştri au părăsit în mod ostentativ guvernarea, iar şedinţa a fost suspendată. Samper a demisionat. Ca în orice criză ministerială, şeful statului i-a consultat pe preşedinţii grupurilor parlamentare. Mai mulţi dintre ei — printre care Azaña şi Maura — au sugerat o dizolvare a *Cortes*-urilor şi noi alegeri. Alcalá Zamora a ezitat, apoi l-a însărcinat pe Lerroux să formeze cabinetul, resemnându-se să accepte miniştri din CEDA, dar negociind numărul şi persoana lor. La 4 octombrie, presa publica structura noului guvern, din care Gil Robles nu făcea parte (probabil că preşedintele Republicii şi-a exprimat dreptul de veto), însă CEDA obţinuse trei portofolii, printre care cel din Agricultură, ocupat de Giménez Fernández.

Acest deznodământ era aşteptat de mai multe zile. La 3 octombrie, *El Socialisto,* organ al PSOE, publica acest editorial: „Fiţi în gardă, camarazi! Am ajuns la limita concesiilor. Gil Robles ajuns la putere ar putea strivi organizaţiile muncitoreşti şi partidele revoluţionare. Atenţie!" Faptul că Gil Robles nu figura personal în noul guvern nu a adus nici o schimbare în planul pregătit. În noaptea de 4 spre 5 octombrie, comitetul revoluţionar — din care făceau parte Largo Cabalero şi Prieto — lansa un ordin de grevă generală în marile oraşe. Multe dintre personalităţile republicane — şi, fără îndoială că şi elementele centriste ale PSOE şi UGT — ar fi dorit să se limiteze la atât; era convenabil să se exercite o presiune asupra preşedintelui Republicii pentru a pregăti întoarcerea unei guvernări de stânga. Pentru a sprijini un asemenea demers, Álvaro Albornoz, preşedintele Tribunalului Garanţiilor Constituţionale, şi câţiva ambasadori au demisionat din funcţie. Tendinţa dură era preponderentă la socialişti şi la sindicalişti. În unele regiuni, şi mai ales în Asturias, greva s-a transformat în revoluţie, în timp ce la Barcelona, Generalitatea a rupt legătura cu puterea centrală, fără să existe nici cea mai mică coordonare între cele două mişcări.

În Catalonia, stânga era divizată. Alianţa Muncitorească a declanşat greva generală, dar fără sprijinul CNT. Preşedintele Generalităţii, Companys, a ezitat asupra modului în care trebuia să se acţioneze. Nu era un revoluţionar dar, după conflictul care, în aprilie, pusese faţă în faţă Generalitatea şi puterea centrală, se temea ca noul guvern să nu pună capăt autonomiei Cataloniei. În seara zilei de 5, la radio, el lansa un apel la calm apoi, a doua zi, sub presiunea Alianţei Muncitoreşti, a proclamat „Statul Catalan al Republicii Federale Spaniole". Armata a rămas fidelă guvernării Lerroux care a decretat legea

marţială. S-a deschis focul asupra insurgenţilor şi s-au tras salve de tun asupra sediului Generalităţii. Companys nu a insistat, prin urmare a capitulat pe data de 7. În restul Cataloniei, armata a anihilat rapid zonele insurgente. Un regiment al Legiunii Străine a fost chemat ca întărire. CNT a ordonat reluarea lucrului. Rebeliunea Cataloniei nu durase decât două zile.

În Asturias, miliţiile muncitoreşti au ocupat Oviedo fondând o efemeră „Republică Socialistă". Generalul Franco a primit sarcina de a coordona contraofensiva şi a solicitat două regimente din Legiunea Străină şi pe aliaţii marocani. Aceste trupe, sprijinite de aviaţie şi de marină, au întreprins recucerirea Asturiilor. Armata a întâmpinat o puternică rezistenţă şi a fost nevoită să ocupe Oviedo stradă cu stradă. La 19 octombrie, rebeliunea era înfrântă. Cifrele oficiale au vorbit despre 1 335 de morţi şi 2 951 de răniţi în timpul luptelor, ceea ce, probabil, era peste cifrele reale. Represiunea a fost aprigă, fiind împuşcaţi sute de rebeli, arestându-se mii de oameni (între 15 şi 20 000). Mulţi dintre deţinuţi au fost torturaţi în timpul interogatoriilor, iar conducătorul Siguranţei a fost obligat să-l destituie, în consecinţă, în decembrie, pe comandantul Gărzii Civile, Doval, responsabil pentru acele cruzimi. În Parlament, extremă dreaptă denunţa separatismul catalanilor şi ororile revoluţiei din Oviedo: actele de vandalism, precum incendierea universităţii, jafurile, executarea sumară a 33 de ecleziastici şi a 30 de membri ai Gărzii Civile. Se vorbea despre un complot pornit din străinătate şi susţinut de comunişti. Calvo Sotelo a evocat Comuna din Paris, invitând guvernarea să urmeze exemplul lui Thiers: „Execuţiile [comunarzilor] au oferit Franţei şaptezeci de ani de acalmie socială [sic]." Guvernul a închis majoritatea caselor poporului şi sediile sindicale, a interzis presa muncitorească, a instaurat cenzura, a anulat statutul de autonomie a Cataloniei. S-a procedat la urmărirea instigatorilor presupuşi sau reali ai insurecţiei. Unii dintre ei, precum Prieto, au fugit în exil la Paris. Azaña a fost arestat în data de 8 octombrie, neavând altă vină decât că s-a aflat la Barcelona în momentul derulării evenimentelor — asista la funeraliile fostului său ministru, Carner, dar în lipsă de probe a fost eliberat pe 28 decembrie. Companys se predase pe 7 octombrie şi, într-un gest curajos, a luat asupra lui răspunderea pentru tot ce se petrecuse la Barcelona, fiind condamnat la treizeci de ani de închisoare. Deşi nu au existat dovezi împotriva lui, Largo Caballero a petrecut un an în detenţie; a negat orice participare la evenimente, iar judecătorii l-au achitat, ceea ce a constituit un verdict politic — era deja noiembrie 1935, iar guvernul avea alte griji.

În fapt, represiunea a indignat nu doar mediile de stânga, ci a tulburat şi

centrul, şi chiar şi grupurile de dreapta. Şeful statului a fost mişcat. La sfârşitul lunii octombrie 1934, Alcalá Zamora evoca, în consiliul de miniştri, cazul unui căpitan condamnat la moarte pe motiv că participase la rebeliunea din Catalonia. Surprinşi, miniştrii s-au privit unii pe alţii în tăcere. Mai târziu, Lerroux avea să le descrie perplexitatea: „Pe viitor se va spune că ne-am năpustit precum lupii pentru a obţine capul acestui om, şi că singurul care a dat dovadă de omenie a fost şeful statului." Cazul a fost supus Tribunalului Suprem, care a refuzat să ia poziţie: guvernul trebuia să decidă. Unii miniştri au rămas credincioşi ideii că sentinţa trebuia să fie executată. Zamora le-a reamintit că în 1932 ceruseră clemenţă pentru generalul Sanjurjo, şi el acuzat de rebeliune. La 2 noiembrie, guvernul a cedat şi l-a graţiat pe condamnat. La 23 martie 1935, Lerroux a luat iniţiativa într-o situaţie similară, nedorind să lase preşedintele republicii monopolul îngăduinţei: a graţiat douăzeci de condamnaţi la moarte. CEDA a protestat împotriva slăbiciunii guvernului şi a provocat o criză ministerială, cerând cinci ministere, dintre care cel al Războiului pentru Gil Robles. Alcalá Zamora s-a opus. Noul guvern Lerroux, constituit la 3 aprilie, includea numai radicali. Fiind minoritar, acesta a căzut după o lună. De această dată, preşedintele Republicii s-a supus. Cabinetul, condus tot de Lerroux, includea cinci miniştri din CEDA; Gil Robles a devenit ministru de Război, iar una dintre primele sale decizii a fost să-l numească pe Franco şef al Statului-Major General.

Guvernul din 6 mai 1935 a fost cel mai de dreapta dintre toate cele care s-au format de la alegerile din decembrie 1933. A anulat cea mai mare parte a reformelor sociale promulgate sub Azaña, începând cu cea care suscitase cele mai multe critici din partea proprietarilor de pământuri: reforma agrară. Este semnificativ că Giménez Fernández nu mai făcea parte din cabinet căci, fiind membru CEDA, aparţinea curentului catolicismului liberal. Conform părerii lui Malefakis, acesta era unul dintre cei familiarizaţi cu această pro-blemă fiind, din octombrie 1934 până în 1935, ministrul Agriculturii cel mai competent şi mai energic din istoria Republicii şi care şi-ar fi dorit stabilizarea situaţiei fermierilor din Extremadura, permiţându-li-se acestora să devină proprietari. A fost acuzat că era un bolşvic alb! Giménez Fernández s-a străduit să găsească pentru problemele agrare nişte soluţii inspirate din doctrina socială a Bisericii. Însă chiar propriii tovarăşi politici au sabotat reformele vizate de acesta. A putut fi auzit unul dintre ei apostrofându-l astfel, în *Cortes*-uri: „Dacă ceea ce propuneţi este inspirat din enciclice, noi n-o să devenim schismatici!" Ţinând cont de raportul de forţe, Lerroux a crezut că e posibil să revizuiască Constituţia, modificând profund articolele referitoare la Biserică — ceea ce era

interesant, dat fiind că venea de la un om ce profesase întotdeauna un anticlericalism sumar! — şi cele referitoare la autonomii, sugerând şi crearea unui senat (4 iulie 1935). CEDA nu a fost de acord, căci nu dorea amendarea Constituţiei, ci redactarea uneia noi, mai autoritare. De fapt, CEDA era separată de dreapta ei. Gil Robles avea s-o recunoască în 1968: „În 1935, Tineretul Acţiunii Populare s-a îndepărtat din ce în ce mai mult de tendinţele democratice şi-şi impunea cu forţa punctele de vedere asupra restului partidului." A fost o neaşteptată consecinţă a revoluţiei din octombrie 1934. Grupurile de extremă dreaptă ar fi dorit să profite de circumstanţe pentru a sfârşi odată pentru totdeauna cu democraţia şi pentru a instaura un regim autoritar[622]. Îi acuzau pe preşedintele Republicii, pe Lerroux şi chiar pe Gil Robles, că au lăsat să le scape ocazia, şi au tras concluzia că, lucru hotărât, nu era nimic de aşteptat de la democraţie, şi că era iluzorie o încercare de a căpăta puterea pe calea sufragiului universal. Atunci, în decembrie 1934, s-a constituit Blocul Naţional, condus de Calvo Sotelo: „Revoluţia nu este încă învinsă... Trebuie să sfârşim odată cu actualul stat constituţional." Blocul Naţional, la fel ca şi carliştii, îşi punea toate speranţele într-o lovitură militară, şi a stabilit legături cu Uniunea Militară Spaniolă, un grup de generali ostili regimului. Falanga, ale cărei efective se înmulţiseră — 5 000 de membri în 1935 —, a împărtăşit acest punct de vedere. În iunie 1935, José Antonio declara fără ocolişuri: „Nu avem altă alegere decât să mergem la luptă. Datoria noastră este să participăm la războiul civil."

Stânga s-a reorganizat. Comitetele ce se pronunţaseră în favoarea amnistierii deţinuţilor din octombrie 1934 s-au ridicat împotriva asprimii represiunii. Politica reacţionară a guvernului era ameninţătoare. Pe măsură ce guvernarea a slăbit presiunea — ridicarea stării extraordinare, a cenzurii etc. — dreapta a luat din nou cuvântul. Azaña era capabil să atragă mii de ascultători în mitinguri, să pledeze din nou pentru reforme ca antidot al revoluţiei[623]. Uniunea dreptei a avut mare impact asupra conştiinţelor. Desigur, Tineretul Socialist rămânea fidel teoriilor bolşevice şi nici nu vroia să audă de un bloc popular antifascist, ţinând la ideea unei alianţe între proletari. Totuşi, în PSOE până şi ramura Besteiro îşi pierduse orice influenţă, iar Prieto făcea campanie pentru o înţelegere cu republicanii progresişti. În sfârşit, Partidul Comunist, urmând directivele Cominternului, a adoptat o nouă tactică; la 2 iunie 1935, propunea o Reuniune Populară Antifascistă. Ca şi în Franţa, se iniţia formarea unui front popular.

În timp ce stânga se reconstituia, coaliţia guvernamentală se descompunea. În septembrie 1935, un incident minor i-a permis lui Alcalá Zamora să

schimbe cabinetul. Lerroux a rămas ministru, dar nu mai era şeful, iar Gil Robles continua să deţină portofoliul Războiului. Câteva săptămâni mai târziu, a izbucnit un scandal oarecum echivalent cu afacerea Stavisky din Franţa, dar la o scară mai mică. Doi intriganţi au pus la punct un soi de ruletă, ce a fost botezată *estraperlo,* după numele inventatorilor, David Strauss şi Perlo[624]. Aceştia, în schimbul mitei, au obţinut autorizaţia de a-şi introduce dispozitivul în câteva cazinouri, autorizaţie ce li s-a retras doar după câteva ore. Considerându-se victime ale unei escrocherii, Strauss şi Perlo şi-au denunţat complicii preşedintelui Republicii (erau implicaţi şi membri ai Partidului Radical, căruia îi aparţinea şi Lerroux, cât şi apropiaţi ai aceluiaşi Lerroux). Guvernul a dorit să muşamalizeze afacerea, însă Alcalá Zamora s-a opus. Discreditaţi iremediabil, Lerroux şi acoliţii săi radicali au trebuit să renunţe la funcţii, iar Gil Robles a căutat să profite de criză, dându-şi seama că opinia publică era pe cale să evolueze către stânga, şi a vrut să o ia înainte, instalându-se el însuşi la putere, nu ca ministru, ci ca şef al guvernului. A încercat să-i forţeze mâna preşedintelui Republicii pe motiv că, dacă radicalii erau descalificaţi, numai Gil Robles era capabil să evite criza, de vreme ce dispunea de cel mai important grup parlamentar şi, fără CEDA, nici o majoritate nu era posibilă. Alcalá i-a atras atenţia că el are o altă soluţie: organizarea de noi alegeri, sarcină pe care preşedintele a încredinţat-o unuia dintre prietenii săi, Portela Valladares. Guvernul acestuia nu includea nici radicali, nici membri ai CEDA, ci doar centrişti. Astfel, Alcalá Zamora i-a oprit lui Gil Robles ascensiunea către putere. La 31 decembrie 1935, *Cortes*-urile s-au dizolvat.

NOTE

[580] Până în 1936, Spania nu avusese ministru al Afacerilor Străine, ministrul de Stat fiind cel însărcinat cu problemele de acest gen.

[581] Unii nu au ezitat să caute departe, în trecut, pentru a elogia singularitatea evenimentului. La 15 aprilie 1931, Luis Araquistain publica un articol intitulat: „Un mare ciclu istoric: 1521–1931"; istoria Spaniei reintra în făgaşul normal după patru secole... 1521 a fost anul în care acei *comuneros* din Castilia fuseseră zdrobiţi de trupele lui Carol Quintul.

[582] Sectorul industrial, care ocupa 15,8% din populaţia activă din 1910, reprezenta 21,9% în 1920 şi 26,5% în 1931.

[583] Pe de altă parte, decretul scădea majoritatea electorală de la 25 la 23 de ani, şi declara şi femeile eligibile, deşi nu erau încă alegătoare.

[584] Socialiştii au acceptat să rezerve câteva locuri pentru personalităţi independente: Unamuno, Ortega, Pérez de Ayala.

[585] Radicalii lui Lerroux au avut 90 de deputaţi, iar dreapta liberală a lui Maura şi a lui Alcalá Zamora 22.

[586] 26 „agrarieni", 14 naţionalişti basci, şi un singur monarhist declarat, contele de Romanones.

[587] Valle Inclán a fost înfrânt în Galicia.

[588] Pérez de Ayala la Londra, Álvarez del Vayo la Mexico, Américo Castro la Berlin, Madariaga la Societatea Naţiunilor...

[589] În teza lui inedită despre presa feminină din Spania primelor trei decenii ale secolului al XX-lea, Danielle Bussy-Genevois releva toate aspectele şi substraturile acestei dezbateri. Din 1908, senatorul Alcalá Galiano sugerase să se dea drept de vot femeilor, însă sfatul lui nu a fost urmat. În 1919, un deputat conservator propusese ca femeile să fie declarate alegătoare, dar nu să fie şi alese. Decretul din 1931 cu privire la organizarea scrutinului opta tocmai pentru soluţia contrară: femeile erau eligibile, însă nu şi alegătoare.

[590] Conform recensământului din 1930, femeile ar fi fost în număr de 12 094 093, iar bărbaţii 11 547 465. În 1932, erau 6 716 557 alegătoare şi 6 236 868 de alegători.

[591] O parte a presei feminine nu avea să-i ierte niciodată această trădare, dar o altă parte a fost de aceeaşi părere. În 1919–1920, feminista Margarita Nelken acuza: „Dumnezeu vrea ca noi să nu votăm atât de repede!", şi nu şi-a schimbat opinia nici în 1931. Nu trebuie să excludem existenţa unui antifeminism latent, deşi nu apărea explicit în dezbateri. Danielle Bussy-Genevois nota: „În Spania anului 1931 e un lucru frecvent să vezi un om de *psyché avanceé* căsătorit cu o femeie retrogradă şi, fiindcă el nu e atent la viaţa casnică, în favoarea agorei, lasă pe seama femeii educaţia copiilor, deformaţi de colegiile religioase; şi oamenii politici republicani aveau adeseori soţii şi copii *reacţionari*."

[592] După vot, Julián Besteiro i-a telefonat Victoriei Kent: „Am făcut o prostie."

[593] Ideea încolţise în Spania de ceva vreme. Un decret din 14 ianuarie 1931 — cu trei luni înainte de proclamarea Republicii — feminizase numele unor funcţii sau profesii: *jefa* (şef), *profesora* (profesor), *catedrática* (profesor titular), *doctora* (doctor), etc.

[594] O ură despre care ne putem face o idee din acest extras de alocuţiune radiodifuzată a generalului Mola, la 15 august 1936, la începutul războiului civil: „Aud în jurul meu voci care cer capul lui Azaña, şi e nedrept, căci Azaña trebuie închis, pur şi simplu închis, pentru ca specialiştii în creiere să-l poată studia pe al lui, fiind cel mai interesant, fără îndoială, dintre cazurile de degenerescenţă mintală ce a existat de la începuturile omenirii."

[595] La acea vreme, acest limbaj nu era ceva curent printre membrii dreptei. Este curios să vedem, în zilele noastre, pe şeful Partidului Popular, José María Aznar, invocându-şi descendenţa din gândirea lui Azaña.

[596] „Nu e aşa! Nu e aşa!", se revolta Ortega în presă la 9 septembrie 1931.

[597] Nu toţi. Marañón nu a luat niciodată cuvântul în *Cortes*-uri, iar adversarii lui i-au făcut o farsă oferindu-i un volum ale cărui pagini erau toate albe, iar pe copertă scria: *Gregorio Marañón, Discursuri parlamentare.*

[598] Unii au avut tendinţa de a exagera. Este cazul lui Luis Buñuel, al cărui film *Tierra sin pan (Pământ fără pâine)* a fost turnat în 1932 sub impactul emoţiei provocate de citirea tezei lui Maurice Legendre despre Hurdes, o regiune bătută de soartă de la vestul provinciei Salamanca. Filmul l-a şocat pe Marañón, preşedinte al patronajului din Huerdes, şi a fost interzisă proiecţia lui în Spania. În 1966, au fost descoperite câteva tăieturi — *rushes* — nereţinute la montaj ce demonstrau că Buñuel forţase deliberat lucrurile, alegând doar scenele dure.

[599] Discurs reprodus în cotidianul *El Sol* din 9 octombrie 1931.

[600] S-a exagerat numărul şi influenţa francmasoneriei în timpul celei de-a Doua Republici. În 1925, Marele Orient nu avea mai mult de 3 000 de membri în întreaga Spanie, iar în 1934 ajunseseră la cca 4 500, aparţinând burgheziei liberale mici şi mijlocii, mai degrabă moderată din punct de vedere politic. José Giral, Álvaro de Abornoz, Fernando de los Ríos, Martínez Barrio făceau parte din rândurile lor. Azaña a aderat în 1932, dar pare să nu fi fost unul dintre cei mai fervenţi adepţi. În *Cortes*-urile din 1931, 151 de deputaţi treceau drept francmasoni, iar peste jumătate dintre ei (87) s-au abţinut de la votarea articolului 26 al Constituţiei referitor la relaţiile Bisericii cu Statul, pe motiv că era prea fanatic. Francmasoneria şi-a consolidat poziţiile în 1934, când Martínez Barrio, ce era Mare Maestru, a părăsit-o.

[601] Era o armă ce se putea întoarce împotriva Bisericii, căci colegiile religioase au fost adeseori adevărate pepiniere de anticlericalism (Pérez de Áyala şi Azaña au fost exemple elocvente).

[602] Pe deasupra era şi catalan. Gomá, spre exemplu, era ostil Tinerimii Muncitoreşti Creştine din Catalonia pentru că nu făcea politică şi pentru că nu renunţa la catalană.

[603] Iată ce sugera cotidianul *El Socialista* la 2 mai: „Acesta este răspunsul demagogiei populare la demagogia dreptei." Trebuie remarcat că organul Partidului Socialist nu a aprobat violenţele anticlericale, dar intuise că s-ar fi putut produce...

[604] „Toate mănăstirile Spaniei nu valorează cât viaţa unui republican", ar fi zis Azaña.

[605] Din douăzeci şi patru de deputaţi ai provinciilor basce şi ai Navarrei, cincisprezece au refuzat să voteze Constituţia din cauza prevederilor anticlericale.

[606] Este ceea ce explica şi Pascual Carrión într-o conferinţă la Ateneu, în 1932: „Reforma va permite ameliorarea progresivă a agriculturii; o clasă mijlocie de ţărani înstăriţi va contribui la relansarea industriei, a comerţului şi a întregii activităţii economice."

[607] În *Campo abierto*, Max Aub povestea următoarea anecdotă: la începutul lunii noiembrie 1936, doi intelectuali ce se plimbau pe străzile Madridului au fost

abordaţi de un om de vreo 50 de ani, cu ten măsliniu. „Scuzaţi-mă", le-a spus, „ştiţi unde se împart arme?" Intelectualii nu ştiau, dar s-au nedumerit: „Cărei organizaţii îi aparţii? — Nici uneia, — Atunci cărui partid? — Nici unuia. — Ce meserie ai? — Agricultor, răspunse omul, apoi se corectă: ţăran." Ceilalţi doi îi sugerară să se adreseze la Casa Poporului şi-i arătară drumul, apoi, înainte ca acesta să se îndepărteze, îi mai puseră o întrebare: „Spune, camarade. Pentru ce-ţi trebuie puşca? — Ca să-mi apăr pământul. — Ţi-a fost luat? — Mie! Nici n-am avut vreodată. Acum mi se dă."

[608] În 1932, juriile mixte au realizat în jur de 20 000 de arbitraje, dintre care 4 în favoarea patronilor, şi dăduseră peste 25 000 de decizii de conciliere.

[609] Sanjurjo avea să fie amnistiat în 1934, când dreapta a revenit la putere. S-a instalat după aceea în Portugalia, iar conjuraţii din iulie 1936 au contat pe el pentru a trece în fruntea revoltei.

[610] Şi-a schimbat denumirea în aprilie 1932, când un decret a rezervat folosirea adjectivului „naţional" doar pentru organismele oficiale.

[611] Şi dreapta caricaturiza, numindu-i „bolşevici" sau „roşii" pe toţi adversarii lor.

[612] Danielle Bussy-Genevois cita un articol din mai 1932 din jurnalul *Aspiraciones,* care se adresa publicului feminin: „Să ne inspirăm din exemplul Germaniei şi din strălucita victorie a naţional-socialiştilor. Atenuând puţin principiile lui Hitler, am avea tot interesul să-i urmăm lecţiile pentru a combate doctrinele liberal-democrate." Acelaşi jurnal evocase deja tema complotului iudeo-masonic şi dădea glas temerii că evreii alungaţi din Germania aveau să revină în Spania. A fost surprinzătoare lipsa de luciditate a lui Ortega faţă de fenomenul nazist. Filosoful a călătorit în Germania în cursul iernii 1934 — şi nu a revenit decât după douăzeci şi cinci de ani. Prezenţa naziştilor pe străzi i s-a părut anecdotică; în nazism vedea „o tentativă gigantică, totală, pentru mobilizarea întregii naţiunii în vederea unui anumit obiectiv..., o experienţă de laborator", dar nu s-a pronunţat asupra fondului.

[613] „Cel mai frumos destin pe care-l putem visa pentru o urnă este acela ca ea să fie spartă", scria José Antonio.

[614] În timpul unei campanii la Salamanca, José Antonio l-a vizitat pe Unamuno, care a acceptat să-l însoţească la un miting. Datoria Falangei faţă de Ortega este mult mai mare. Ortega, care s-a distanţat foarte rapid de guvernul lui Azaña, ar fi văzut cu ochi buni constituirea unui partid naţional, un soi de intermediar între comunism şi fascism, două ideologii pe care el le detesta în egală măsură. Profesorul García Valdecasa, care aparţinea, ca şi Ortega, Grupului Parlamentar în serviciul republicii, a reluat această idee şi, în 1932, lansa un manifest în acest sens, iar acel partid trebuia să se numească Frontul Spaniol. Iniţiativa nu a avut urmări, însă unele dintre temele evocate în manifestul acelui Front Spaniol s-au regăsit nu peste mult în textele Falangei spaniole (*Falange española*), mişcare ale cărei iniţiale, în spaniolă, sunt în mod curios aceleaşi ca şi ale Frontului Spaniol. O expresie precum „Naţiunea ca o comunitate de destin", care figura în aproape toate scrierile

falangiste, provenea de la Ortega, care-o folosise pentru prima dată la 25 septembrie 1931, într-un discurs în *Cortes*-uri în care pleda împotriva republicii federale. Ortega a reluat-o în mai 1932, când critica proiectul de statut al Cataloniei. În ciuda acestor analogii formale, Ortega confirma, în iunie 1933, aderarea lui la democraţia liberală, refuzând să facă orice concesie fascismului, ceea ce i-a iritat pe falangişti şi i-a ridicat împotriva lui. Cf. Antonio Elorza, *La Razón y la sombra*, Barcelona, 1984, p. 208.

[615] Mai târziu, Largo Caballero avea să-şi explice virajul către stânga din 1933 prin dorinţa de a salva partidul. Acesta ar fi fost motivul ce l-a împins în fruntea mişcării de radicalizare: „pentru a evita pericolul de a vedea masele trecând la comunism, aşa cum trebuia să facă şi Tineretul Socialist."

[616] 66% de abţineri la Cádiz, 50% la Sevilla, 49% la Málaga, 44% la Saragosa, 39% la Barcelona...

[617] Socialiştii au obţinut 1 618 00 voturi, listele comune socialist-republicane 286 00, iar comuniştii 195 000.

[618] Azaña însuşi a fost ales la Bilbao pe o listă a uniunii stângii, care includea socialişti şi radical-socialişti. A preferat să se prezinte la Bilbao, alături de Prieto, mai degrabă decât la Madrid, unde Largo Caballero îi propusese să fie trecut în fruntea unei liste socialiste omogene.

[619] La rândul lui, Gil Robles îl considera pe Alcalá Zamora un obstacol. În aprilie 1934, el i-a sugerat lui Lerroux, care a refuzat, să-l destituie pe preşedintele Republicii.

[620] În februarie 1934, Martínez Barrio, care nu slujea prea bucuros într-un guvern preponderent de dreapta, a demisionat. În urma lui, douăzeci de deputaţi radicali s-au separat şi au fondat Partidul Radical-Democrat care, în luna septembrie a anului următor, a fuzionat cu radical-socialiştii, formând Uniunea Republicană. Salvador de Madariaga l-a înlocuit pe Martínez Barrio la guvernare.

[621] În 1942, Prieto recunoştea că se înşelase şi că regreta că îndemnase la insurecţie.

[622] Aceleaşi erau şi socotelile lui Gil Robles, precum avea să mărturisească mai târziu. Cerând ca miniştrii CEDA să intre în guvern, în octombrie 1934, el ştia că dreapta avea să reacţioneze la provocare: „Dacă ei intră, asta înseamnă revoluţie? Ei bine, atunci să se declanşeze revoluţia înainte de a fi pregătită şi înainte de a ne strivi pe noi."

[623] La Valencia, în mai 1935, în faţa a 80 000 de persoane, Azaña a pronunţat această frază: „Trebuie să inoculăm societăţii spaniole vaccinul reformismului social, pentru a o feri de vărsatul negru (revoluţia)."

[624] Spaniolii au harul de a crea neologisme adaptate la specificul limbii. Termenul *estraperlo* a devenit curent după 1935, ca sinonim al traficului îndoielnic (în timpul războiului civil şi al regimului franchist era folosit pentru a desemna „piaţa neagră").

CAPITOLUL VII

Războiul civil

FRONTUL POPULAR

Dizolvarea *Cortes*-urilor nu a fost o surpriză. Stânga o aştepta şi se pregătise pentru ea deja de câteva săptămâni. La jumătatea lui noiembrie 1935, PSOE anunţa că este gata să facă un acord electoral cu republicanii stângii, dar i se părea indispensabilă asocierea tuturor organizaţiilor muncitoreşti — inclusiv Partidul Comunist. Azaña a răspuns, la 30 noiembrie, că nu are nici o obiecţie, dar că refuză orice apropiere cu Partidul Comunist. Între Azaña şi comunişti dispreţul era reciproc. Primul îi scria lui Prieto, la 20 aprilie 1935: „Unde putem să ajungem, noi doi, cu aceşti comunişti?" Comuniştii reprezentau prea puţin din punct de vedere electoral, iar asocierea cu ei putea să-i înspăimânte pe unii alegători. Cât despre ei, comuniştii vedeau în Azaña în cel mai rău caz un inamic de clasă, în cel mai bun vaz un antifascist, iar lozinca lor era, în acel moment, „unitatea de acţiune cu socialiştii". Largo Caballero a sfârşit prin a-i împăca pe toţi. Pactul frontului Popular a fost semnat la 15 ianuarie 1936 de Stânga Republicană — partidul lui Azaña —, de Uniunea Republicană — disidenţii partidului radical, grupaţi în jurul lui Martínez Barrio —, de PSOE, UGT, Tineretul Socialist, PC şi POUM. O coaliţie analogă s-a săvârşit în Catalonia sub denumirea Frontul de Stânga. CNT s-a ţinut deoparte, dar a precizat că nu va da consemnul de abţinere. Manifestul Frontului popular prevedea o amnistiere generală, reînceperea reformei agrare, restabilirea statutului de autonomie al Cataloniei şi jurii mixte pentru conflictele de lucru, dezvoltarea învăţământului la toate nivelurile, democratizarea universităţii. Era vorba despre un program de guvernare pe care „partidele

republicane de stânga l-ar fi pus în aplicare cu sprijinul forţelor muncitoreşti"; pe scurt, viitorul guvern ar fi dispus de susţinerea socialiştilor şi a comuniştilor, dar fără ca aceştia să facă parte din conducere. Republicanii de stânga au considerat inacceptabile alte puncte, precum naţionalizarea băncii şi a pământului, controlul muncitoresc, alocarea şomajului...

Şi dreapta a format o coaliţie electorală „împotriva revoluţiei şi a complicilor ei". Includea CEDA şi Blocul Naţional al lui Calvo Sotelo, dar nu şi Falanga, ce se arătase prea exigentă în privinţa numărului candidaţilor ei.

Campania s-a derulat fără incidente, dar cu o mare violenţă verbală. Largo Caballero şi Calvo Sotelo s-au făcut remarcaţi prin tonul pasionat al discursurilor lor. Au fost 977 de candidaţi pe 473 de locuri la guvernare. În 31 de circumscripţii, erau în competiţie doar două liste: dreapta şi stânga. În celelalte 27, erau trei liste. În Ţara Bascilor naţionaliştii au fost respinşi de la o alianţă cu dreapta, prin urmare şi aici s-a recurs tot la trei liste: Frontul Popular, PNV, şi dreapta.

Scrutinul s-a derulat la 16 februarie 1936 cu o participare de 72%. Anarhiştii par să fi votat preponderent doar în Catalonia, mai puţin în Andaluzia — Sevilla, Cádiz, Málaga —, deşi CNT nu-şi reînnoise consemnele obişnuite de abţinere. Partidele Frontului popular au obţinut 4 650 000 de voturi, Blocul Naţional 4 500 000, centrul 400 000, iar naţionaliştii basci 125 000. Spania se scindase în două, dar forţele politice erau echilibrate. Legea electorală, este adevărat, a amplificat scurta victorie a Frontului Popular: din 473 de locuri câte numărau *Cortes*-urile, partidul socialist a obţinut 99, Stânga Republicană 87, Uniunea Republicană 39, Dreapta Catalană 36, Partidul Comunist 17; partidele de centru şi de dreapta (naţionalişti basci, radicali, conservatori, independenţi etc.) şi-au împărţit restul, iar CEDA a avut 88 de aleşi. Nici nu se punea problema unui ansamblu dominat de „bolşevici"! Şi măcar dacă partidele Frontului Popular ar fi format un bloc omogen! Dar nu era cazul. Pentru apropiaţii lui Azaña şi pentru unii socialişti (cei grupaţi în jurul lui Prieto), Frontul Popular era o simplă alianţă electorală, şi nu doreau să se lase antrenaţi într-un proces revoluţionar. Or, fără ei, nu era posibilă majoritatea. Comuniştii erau în nişte dispoziţii asemănătoare, ţinând la ideea apărării instituţiilor democratice şi la lupta antifascistă. Doar aripa stângă a partidului îndemna la unitatea de acţiune a clasei muncitoreşti şi credea că a sosit momentul stabilirii unui regim colectivist (pe plan politic ea era izolată).

Guvernarea Portela a demisionat fără să aştepte întrunirea *Cortes*-urilor. La 19 februarie, Azaña forma un nou cabinet, alcătuit doar din republicani

moderaţi. Pentru adversarii săi, Azaña reprezenta ceea ce detestau ei mai mult: Republica, anticlericalism militant, dezorganizarea armatei, separatism, reforme sociale... Totuşi, omul nu avea nimic revoluţionar şi, probabil, era chiar singurul care putea evita revoluţia, dar conservatorii nu doreau asta... încă. Trebuia să sosească anul 1990 pentru a-i auzi pe unii dintre şefii Partidului Popular revendicându-se din gruparea Azaña! În 1936 nu s-a întâmplat astfel, iar Azaña era perceput ca un mesager al comunismului.

Majoritatea noilor *Cortes*-uri şi-au inaugurat lucrările printr-o enormă eroare politică care a făcut, poate, inevitabil războiul civil; l-au destituit pe preşedintele Republicii, Alcalá Zamora. Constituţia le dădea acest drept, existând prevederea ca, după două dizolvări în cursul aceluiaşi mandat prezidenţial, ultima adunare aleasă putea aprecia că a doua dizolvare nu a fost necesară. Graţie acestei dizolvări, stânga a putut ajunge la putere! Pe de altă parte, Alcalá Zamora nu-şi atrăsese blamul. Înfruntase curajos extremiştii de dreapta, iar după 1934 a făcut tot ce i-a stat în puteri pentru a atenua cruzimea represiunii; unii dintre condamnaţi i-au datorat viaţa. În plus, prin simpla lui prezenţă în fruntea statului, Alcalá Zamora reprezenta o relativă garanţie pentru moderaţi. Îndepărtându-l, noua majoritate dovedea intoleranţă. Decizia acestei majorităţi nu se explică prin voinţa de a ocupa toate puterile Republicii, şi nici prin intenţia de a-i linişti pe cei care, fără a fi de extremă dreaptă, se temeau că stânga va ajunge prea departe şi că va abuza de victoria ei. În virtutea prestigiului său, Azaña ar fi putut evita destituirea lui Alcalá Zamora. Desigur, cei doi nu se înţelegeau, dar asta nu era un motiv de a compromite viitorul regimului.

La 3 mai, Azaña a fost ales preşedinte al Republicii cu o majoritate covârşitoare: 754 de voturi, ale partidelor din Frontul Popular, bineînţeles, dar şi ale republicanilor conservatori, ale radicalilor, ale centriştilor, ale naţionaliştilor basci şi catalani (doar cei 88 de reprezentanţi ai CEDA s-au abţinut, şi nimeni nu a votat împotrivă). Deci Azaña nu a fost prizonierul unei majorităţi extremiste. De ce şi-a depus candidatura? A cedat vreunei ambiţii personale? Exact asta a lăsat a se înţelege o replică a lui către Américo Castro, venit să-i ceară să nu solicite această înaltă funcţie şi să rămână în fruntea guvernării: „De ce? Credeţi că nu sunt demn pentru această funcţie?" Oare să fi devenit complicele involuntar al unei manevre a aripii stângi a PSOE, cea însufleţită de Araquistain? Îl exilau într-un post unde nu ar fi avut putere efectivă pentru a se facilita o revoluţie socialistă. Din aceleaşi raţiuni, aripa stângă a PSOE a refuzat ca Prieto, socialist moderat, să devină şef al guvernului, aşa cum îi propusese Azaña. În aceste condiţii, Casares Quiroga a fost solicitat să formeze primul cabinet al

Frontului Popular, compus exclusiv din republicani moderaţi, dintre care un anumit număr erau intelectuali. Socialiştii şi comuniştii susţineau guvernul fără a participa la el. Fidel promisiunilor campaniei electorale, guvernul a decretat o amnistiere pentru evenimentele din 1934, a repus în vigoare statutul de autonomie al Cataloniei — ceea ce i-e permis lui Companys să fie reales preşedinte al Generalităţii — şi şi-a anunţat intenţia de a relua reforma agrară. Obiectivul ei era să consolideze o republică modernă recurgând la mai multă dreptate socială şi integrând masele muncitoreşti şi ţărăneşti ce se simţeau excluse, în fond să reia mişcarea întreruptă în 1934, nici mai mult, nici mai puţin.

În ţară, situaţia stătea altfel. Cei care votaseră cu Frontul Popular aşteptau satisfacţii imediate. Organizaţiile sindicale erau împărţite. UGT nu dorea să complice sarcina guvernului, dar anarhiştii din CNT considerau că nu şi-au luat nici un angajament şi încercau să-i devanseze pe socialişti şi pe comunişti, prezentând revendicări precum creşterea salariilor, săptămâna de lucru de 36 de ore, sau exproprierea imediată şi fără indemnizaţie a tuturor pământurilor de peste 50 de hectare. Grevele s-au înmulţit. În Extremadura şi în Andaluzia s-a procedat la ocupări ilegale de pământuri. Bisericile au fost incendiate, au avut loc ciocniri între grupuri, violenţe, a curs sânge. Cel puţin 30 de falangişti au fost ucişi între februarie şi iulie 1936, precum şi conservatori şi 50 de republicani şi socialişti[625]. Falangiştii erau acuzaţi că au încercat să-l asasineze pe deputatul socialist Jiménez de Asúa, ca urmare a fost percheziţionat un local al mişcării şi s-au găsit arme, eveniment soldat cu scoaterea în afara legii a Falangei şi cu arestarea lui José Antonio Primo de Rivera.

Pe lângă aceste evenimente, manifestaţiile populare şi retorica revoluţionară i-au înnebunit pe conservatori, care se temeau de ce era mai rău: veselia debordantă a alegătorilor de stânga, din seara alegerilor, defilarea din 1 Mai, pumnii ridicaţi, *Internaţionala* intonată cu convingere, discursurile înflăcărate ale lui Largo Caballero în care *Pravda* vedea un Lenin spaniol şi care promitea mulţimilor entuziaste viitoarea începere a revoluţiei sociale... În presă şi în Parlament tonul devenise şi mai incisiv, iar invectivele căpătaseră o rară violenţă; unii erau acuzaţi că pregăteau instaurarea bolşevismului, ceilalţi că vor să instaureze fascismul în Spania. La 16 aprilie, Azaña, ce era încă şeful guvernului, declara solemn în *Cortes*-uri: „Nu am venit pentru a prezida un război civil, ci am venit, dimpotrivă, cu intenţia de a-l evita, iar dacă există oameni care să-l provoace, dacă există oameni care să-l susţină, oameni care să-l finanţeze [...], datoria noastră, domnilor deputaţi, o spun cu seninătate şi surâzând, ne va situa întotdeauna alături de statul republican." Incidentele cele

mai grave au avut loc la 12 iulie când, la căderea serii, un locotenent al gărzilor de asalt, Castillo, a fost asasinat[626]. Camarazii lui au decis imediat să-l răzbune, l-au prins pe deputatul de dreapta, Calvo Sotelo, l-au ucis dintr-o singură împuşcătură, şi i-au abandonat cadavrul într-un cimitir. Cu o lună mai devreme, la 16 iunie, Gil Robles interpelase guvernul reproşându-i că era incapabil să menţină ordinea şi că era lipsit de autoritate. Guvernul părea copleşit, fără a putea fi acuzat de complicitate cu provocatorii. Oare trebuia declanşat un război civil pentru a redobândi controlul asupra situaţiei? Acelaşi Gil Robles avea să declare mai târziu: „În primăvara lui 1936, contrar a ceea ce vor istoricii să ne facă să credem despre Spania oficială [adică despre franchism], nu a existat cu adevărat vreun complot comunist, dar în mai multe regiuni ale peninsulei începea să se aplice o revoluţie agrară profundă, ceea ce arunca mare parte a satelor în dezordine şi în anarhie." Trebuie să precizăm: o dezordine a cărei responsabilitate n-o avea guvernul care, de altfel, o dezaproba.

REVOLTA

Au început conspiraţiile împotriva regimului încă din seara alegerilor. Victoria Frontului Popular a adus deznădejdea în sânul dreptei. În aceeaşi zi, Franco, în calitatea lui de şef de stat-major, apoi Gil Robles şi Calvo Sotelo, au sugerat guvernului — Portela era încă la putere — să declare starea de război. Se încerca stoparea procesului de evoluţie democratică, negându-se orice legitimitate a guvernului rezultat după alegeri. Conservatorii nu acceptau că fuseseră îndepărtaţi de la putere şi că trebuiau să renunţe la unele dintre privilegiile lor. Obsedaţi de evenimentele din 1934, ei erau convinşi că Frontul Popular avea să semene haosul în Spania şi să declanşeze o revoluţie comunistă. Nu aşteptau nimic de la jocul democratic, iar sufragiul universal îi dezamăgise. Doar armata le părea capabilă să organizeze un regim autoritar ce ar fi garantat ordinea socială. În martie, José Antonio Primo de Rivera, din închisoarea unde se afla, a lansat un apel către armată, atrăgând de partea sa o parte a acesteia. Cel puţin de la sfârşitul secolului al XIX-lea, unii militari se considerau garanţii măreţiei şi independenţei patriei. Pierderea Cubei, în 1898, şi dificultăţile întâmpinate în Maroc, le-au alimentat un sentiment de umilire şi de frustrare, dublat de dezvoltarea antimilitarismului şi a anticlericalismului, de ascensiunea naţionalismelor şi a revendicărilor sociale ce le păreau tot atâtea atingeri aduse ordinii tradiţionale şi, mai exact, după cum spuneau ei, aduse naţiunii. Deci nu a fost

o întâmplare dacă, de la început, zona ocupată de rebeli s-a autointitulat Spania Naţională. Cealaltă parte, Spania roşie — facţioşii nu o numeau niciodată Spania republicană —, nu avea dreptul de a exista şi se exclusese cu de la sine putere din naţiune, deoarece ştirbea ceea ce rebelii considerau a fi consubstanţial Spaniei: unitatea, ordinea, catolicismul, toate noţiunile înţelese în sens restrictiv (aspiraţiile autonomiste erau percepute ca separatisme, voinţa de reforme drept subversiune, laicitatea statului drept o perversiune a spiritului). Este interesant de subliniat unde se afla punctul de ruptură, cel care legitima revolta armată: este vorba despre reforma agrară şi, la modul general, despre modificarea structurilor economice şi sociale moştenite din trecut. Reacţionarii făceau astfel marxism, fără să o ştie. Devotamentul faţă de clasă trecea înaintea celui faţă de naţiune, ba chiar mai mult: identificau naţiunea cu capitalismul, iar orice atingere la adresa celui de-al doilea era percepută ca un atac la adresa celei dintâi. Unii militari aparţineau încă din 1933 Uniunii Militare Spaniole, organizaţie clandestină fondată de ofiţerii monarhişti ce vedeau în Republică originea tuturor nefericirilor de care suferea Spania. Alţii — uneori aceiaşi — erau abonaţi la buletinele pe care le publica la Geneva Convenţia Internaţională împotriva Internaţionalei a III-a, birou de studii creat de un extremist de dreapta elveţian, Théodore Aubert, şi de un emigrant rus, Georges Lodygensky, pentru a avertiza mediile conservatoare ale Europei despre obiectele şi maşinaţiunile Cominternului: trebuiau făcute pregătiri pentru rezistenţă. După sosirea lui Hitler la putere, Convenţia prezenta regimurile fasciste şi naziste ca pe nişte exemple de urmat. Franco, care primea de mai multă vreme buletinele Convenţiei, era convins, spre exemplu, că victoria electorală a Frontului Popular era prima etapă din planul Cominternului de a căpăta puterea în Spania. Din punctul de vedere al acestor militari, puterea civilă — chiar atunci când era deţinută de către dreapta — făcuse deja dovada incapacităţii sale. Şi pentru ei fusese instructiv ceea ce se întâmplase în 1934. Armatei îi revenea misiunea de a redresa situaţia, dar la modul definitiv, prin instaurarea unui regim autoritar.

Conjuraţia a prins consistenţă în cursul lunii martie, la iniţiativa a doi oameni: generalii Sanjurjo şi Mola. Cel dintâi, exilat în Portugalia, nu putea acţiona eficient. Atunci a luat iniţiativa Mola, un om cu prestigiu şi cu simţ de organizare. Guvernul făcuse greşeala de a-l numi în fruntea regiunii militare a Pamplonei, într-o zonă acaparată de opoziţie. Mola a intrat rapid în contact cu garnizoanele din nordul Spaniei (Logroño, Burgos, Vitoria, San Sebastián, Bilbao) şi cu alţi generali, în special cu Queipo de Llano, şeful carabinierilor, cu Cabanellas, aflat pe post la Saragosa, şi cu Goded, comandant-şef în Baleare. A reuşit să constituie

în jurul lui un front unic al tuturor forţelor politice de dreapta, exceptându-i pe naţionaliştii basci. Falanga şi carliştii i-au dat acordul lor; or, aceste două mişcări dispuneau de forţe paramilitare bine antrenate şi determinate. Franco era la curent cu ce se urzea, dar a ezitat să se angajeze[627]; guvernul, care se îndoia de el, a considerat că era prudent să-l îndepărteze, numindu-l în Canare. Conspiratorii aveau bani, cei pe care mediile financiare li-i puseseră la dispoziţie, şi sprijin din străinătate, în special din Italia. Mişcarea lui Calvo Sotelo a încheiat un acord cu Mussolini în virtutea căruia, „în cazul în care s-ar fi produs o revoltă împotriva Republicii, guvernul italian l-ar fi susţinut şi i-ar fi venit în ajutor, inclusiv ajutor armat, dacă se dovedea necesar".

Cu toţii se aşteptau la o revoltă militară, exceptându-l pe Casares Quiroga, care se încăpăţâna să nege evidenţele şi să se încreadă în loialitatea armatei, asta în cazul în care guvernul nu făcea o eroare de calcul. În fond, ne-am putea întreba dacă nu cumva conspiratorii au fost lăsaţi cu bună ştiinţă să treacă la acţiune pentru a fi mai repede anihilaţi, ceea ce nu era fără precedent: ca exemplu stătea rebeliunea generalului Sanjurjo, la 10 august 1932, atât de uşor reprimată. Dacă acestea erau planurile lui Casares Quiroga, atunci se înşela amarnic: Spania anului 1936 nu mai era cea din 1932, căci oponenţii câştigaseră experienţă şi nu mai aveau de gând să repete greşelile trecutului. În seara de 17 iulie, în Maroc, Legiunea a ocupat Melilla, Ceuta şi Tétouan. La 18 iulie, o acţiune curajoasă i-a permis generalului Queipo de Llano să cucerească Sevilla; a lăsat impresia că dispune de mai multe trupe decât se întâmpla în realitate. Casares Quiroga, dezamăgit, a refuzat să înarmeze poporul şi a demisionat. Un alt republican moderat, profesorul Giral, l-a înlocuit. Miniştrii au încercat să negocieze cu Mola, care nu avusese încă nici o reacţie, dar era deja prea târziu. În noaptea de 18–19 iulie, militarii au declarat starea de război în Baleare, la Pamplona, Burgos, Valladolid, Salamanca, Saragosa, Zamora, Oviedo, Toledo, Cáceres, Córdoba, Albaceta... Pe 19, Franco, care se decisese în sfârşit şi părăsise Canarele în ajun[628], a preluat conducerea trupelor din Maroc şi a trimis dincolo de strâmtoare câţiva soldaţi ai Legiunii şi recruţi mauri, care au ocupat Cádizul. Pe 20 iulie, revolta s-a extins şi în Galicia şi în Granada, dar republicanii au recucerit Guadalajara şi Toledo, unde rebelii se retrăseseră în Alcazar. Conspiraţia a eşuat la Madrid şi la Barcelona. În ambele cazuri, rezistenţa populară, sprijinită de membri ai Gărzii Civile, i-a neutralizat pe facţioşi. Exceptând provincia Álava, Ţara Bascilor a rămas fidelă guvernării. PNU nu a ezitat, între fascism şi republică preferând-o pe cea din urmă[629].

La 21 iulie, rebeliunea a triumfat în Galicia, în Álava, în Navarra, în Rioja, în Aragón, în Vechea Castilie, într-o regiune a Extremadurei, şi în

marile oraşe ale Andaluziei (Huelva, Cádiz, Sevilla, Córdoba, Granada). Asturias (exceptând capitala, Oviedo), provincia Santander, Biscaya, Guipúzcoa, Noua Castilie, jumătate din Extremadura, Catalonia, Levantul, şi cea mai mare parte a Andaluziei (exceptând capitalele de provincie), au rămas supuse guvernului. Ceea ce, timp de patruzeci de ani, a fost prezentat drept „glorioasa mişcare" din 18 iulie 1936, nu a fost altceva decât o conspiraţie militară, chiar dacă a beneficiat de susţinerea grupurilor politice de extremă dreaptă, reduse la rolul de avangardă, înainte şi după revoltă. Fără armată, civilii ar fi fost incapabili să zdruncine guvernul rezultat în urma alegerilor. Totuşi, ceea ce se petrecea era departe de a fi un *pronunciamiento* în stilul secolului al XIX-lea. Un *pronunciamiento* presupunea o situaţie politică şi socială în care armata să rămână singura forţă coerentă şi organizată, şi implica şi o inexistenţă sau slăbiciune a partidelor, şi pasivitatea, implicit asentimentul tacit al opiniei publice. În 1936, nu a existat nimic din toate acestea, la doar trei luni după nişte alegeri generale marcate de o puternică participare şi o intensă mobilizare.

Partidele de stânga nu erau dispuse să-şi lase furată victoria, cu atât mai puţin sindicatele, puternice şi structurate. Revolta s-a lovit imediat de rezistenţa maselor, adeseori spontană, căci se ştia bine care era miza. De aceea am putea spune că, tehnic, lovitura militară a eşuat. În loc să se impună în câteva zile, aşa cum sperau, conspiratorii aveau să ducă timp de aproape trei ani un război civil, înainte de a repurta victoria în jumătate din Spania, cu sprijinul puterilor militare.

CELE DOUĂ TABERE

Încă de la primele momente, războiul Spaniei a prezentat o caracteristică pe care a păstrat-o până la sfârşit, cea de luptă nemiloasă, totală, sălbatică, un război civil în toată oroarea lui. Mola înţelesese acest lucru încă de la 19 iulie, când refuzase orice compromis cu guvernul Republicii; lupta nu avea să se sfârşească decât prin distrugerea unuia dintre adversari.

Repartizarea forţelor, la 21 iulie, a retrasat geografia dezvoltării în Spania: guvernarea păstra sub autoritatea ei 270 000 km², populaţi de 14 000 000 milioane de locuitori, cu majoritatea oraşelor mari (Madrid, Barcelona, Valencia, Bilbao), în timp ce grupările facţioase ocupau 230 000 km² din teritoriu, cu puţin peste 10 000 000 de locuitori. În mare, regiunile industriale erau situate în tabăra republicanilor; restul au căzut curând în mâinile rebelilor. Guvernarea legală dispunea,

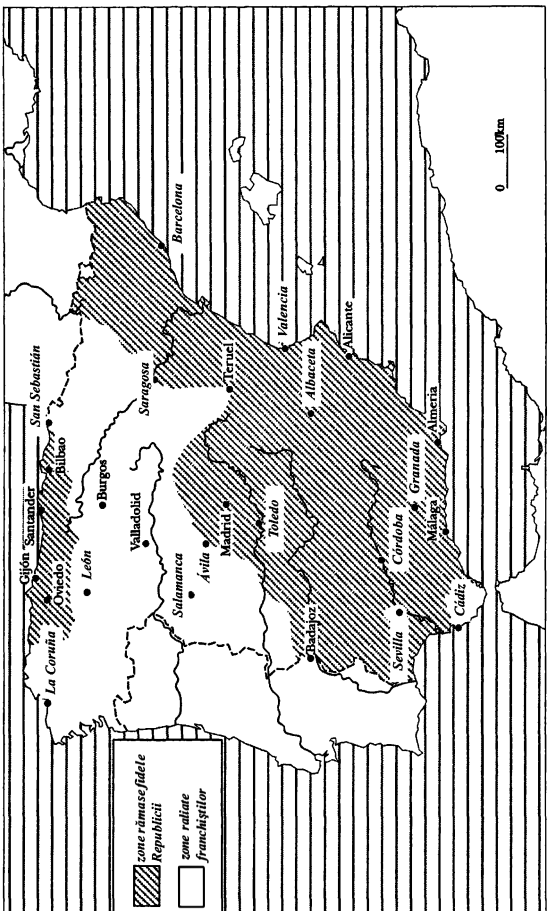

Raportul de forţe la sfârşitul lunii iulie 1936

astfel, de 80% din producţia industrială, şi doar de 30% din producţia agricolă. În schimb, adversarii ei puteau conta pe aproape întreaga producţie de zahăr, pe 2/3 din producţia de cereale, pe jumătate din cea de porumb, pe turmele Galiciei, iar ca resurse industriale nu deţineau decât cărbunele din León şi arama şi pirita din Río Tinto. Acest dezechilibru a avut consecinţe când, prelungindu-se războiul, a trebuit organizată aprovizionarea oraşelor şi a miliţiilor republicane, supusă unei raţionalizări din ce în ce mai stricte, pe când zonele ocupate de rebeli ofereau impresia că erau mai bine alimentate. Guvernul îşi păstra astfel, cel puţin teoretic, dominaţia asupra centrelor financiare, a camerelor de compensaţie, a burselor de comerţ, şi a rezervelor de aur ale Băncii Spaniei, ceea ce ar fi trebuit să-i permită să capete devize străine şi să cumpere material de război. În octombrie 1936, Largo Caballero a crezut că e mai prudent să transfere la Moscova aceste rezerve de aur, ceea ce mai târziu a generat un contencios între URSS şi regimul franchist, cel din urmă fiind dornic să reintre în posesia a ceea ce considera ca aparţinând Spaniei, în timp ce Moscova pretindea că toate aceste rezerve se folosiseră pentru a finanţa eforturile de război ale Republicii. Războiul civil a fost însoţit şi de o bătălie monetară: franchiştii au declarat nule biletele puse în circulaţie de guvernare după 18 iulie 1936, vărsând mari cantităţi în zona republicană şi în străinătate, în aşa fel încât să provoace inflaţie şi deprecierea pesetei.

Două lumi economice, două structuri sociale, două concepţii diferite asupra naţiunii se înfruntau şi se manifesta din nou antagonismul pe care-l revelaseră alegerile din 1931, dar de această dată conflictul a luat forma unui război crâncen.

Evoluţia politicii Spaniei republicane

Luată pe neaşteptate de evenimente, dominată de comitetele populare organizate la iniţiativa sindicatelor şi a partidelor de stânga, guvernarea Giral s-a dovedit incapabilă să ducă la bun sfârşit două misiuni prealabile oricărei ofensive: restabilirea autorităţii de stat, şi conducerea eficace a operaţiunilor militare prin constituirea unei armate. La 4 septembrie 1936, el i-a cedat locul lui Largo Caballero, şef al stângii socialiste. Intrau şi doi comunişti în acest guvern care se dorea reprezentativ sub raportul forţelor existente în Spania republicană. Era un minister de coaliţie revoluţionară. Anarhiştii i s-au alăturat în noiembrie. S-a început organizarea unei armate pornind de la miliţiile populare, dar sub controlul comisarilor politici. Totuşi, Largo Caballero a început nu peste mult să devină subiect al polemicilor. Condiţiile în care guvernul său se instalase la Valencia, la 7 noiembrie, înainte de bătălia de la Madrid, nu au

fost dintre cele care să-i sporească prestigiul. Comuniştii criticau orientarea lui politică, iar acum, aceşti comunişti aveau mai multă influenţă decât în iulie. Prin dinamismul lor, prin simţul disciplinei pe care-l dovedeau, prin dorinţa de eficienţă, prin tonul moderat pe care-l foloseau şi care contrasta cu violenţele verbale ale altor grupuri, ei îşi asigurau aprecierea sectoarelor maselor care, până atunci, nu se manifestau a fi de partea lor. Au profitat şi de prestigiul Uniunii Sovietice, singura putere care, la sfârşitul verii, a acordat sprijin activ Spaniei republicane. Toate acestea autorizau Partidul Comunist să aibă un cuvânt de spus şi să pună la îndoială modul în care Largo Caballero ducea lupta.

Aici se află unul dintre cele mai discutate aspecte ale războiului Spaniei: rolul Partidului Comunist în eliminarea mişcării anarhiste catalane şi a marxiştilor revoluţionari, a antistaliniştilor, a Partidului Muncitoresc de Unificare Marxistă (POUM). La 3 mai 1937, Generalitatea din Catalonia a încercat să reia controlul asupra mai multor sectoare aparţinând Federaţiei Anarhiste Iberice — *Federación Anarquista Ibérica* — (FAI). Au izbucnit împuşcăturile. A fost provocare, stângăcie, sau un simplu concurs de împrejurări? Preşedintele Companys a cerut ajutorul guvernului central, care şi-a trimis imediat trupele către Barcelona. După o săptămână de bătălii de stradă şi sute de morţi, Generalitatea şi-a impus autoritatea. CNT a trebuit să renunţe la poziţia ei dominantă. POUM a fost scos în afara legii, iar conducătorii săi au fost ameninţaţi cu un proces pe modelul celor ce se derulau în aceeaşi perioadă la Moscova. Unii dintre ei au fost eliminaţi în nişte circumstanţe tulburi. Trebuie să vedem mâna lui Stalin în evenimentele din Barcelona? Un lucru este sigur: în acel moment, Partidul Comunist Spaniol căuta să realizeze unirea tuturor forţelor democratice, pentru a-i înfrânge pe rebeli. Această politică l-a determinat să amâne provizoriu transformările revoluţionare cărora li se alăturaseră anarhiştii şi POUM. Când vorbeau despre mâini întinse, despre uniunea democratică împotriva sectarismului şi despre eficienţă, rivalii lor îi acuzau că trădau revoluţia şi, în acelaşi timp, că subminau elanul maselor, compromiţând şansele de victorie. Consecinţele arată, în orice caz, influenţa crescândă a Partidului Comunist în conduita politică republicană.

Abandonat de comunişti, Largo Caballero s-a retras. I s-a succedat doctorul Negrín, în mai 1937. Negrín a fost revelaţia acestei tragice perioade. Acest om şters, modest, orator mediocru, a dovedit din momentul în care a ajuns la putere calităţi de om de stat şi de om de acţiune. Sub preşedinţia lui, guvernarea republicană şi-a canalizat politica în trei direcţii:

– pe plan intern, s-a străduit să restabilească autoritatea statului şi să amâne măsurile revoluţionare. După restabilirea ordinii în Catalonia, aşa trebuie

înţeleasă şi dizolvarea Consiliului Autonom din Aragón, în august 1937, dominat de FAI. Şi în această operaţiune, comuniştii au avut un rol de prim-plan ;

– pe plan militar, o serie de ofensive au urmărit să redea armatei republicane iniţiativa, o armată reconstituită şi cu un comandament unificat ;

– pe plan diplomatic, obiectivul era de a-i convinge pe democraţii occidentali, pentru care lupta Spaniei republicane era şi a lor, că înfrângerea ei avea să fie, în fond, preludiul înfrângerii lor.

Negrín era convins că, mai devreme sau mai târziu, puterile totalitare aveau să declare război Franţei şi Angliei, şi fără îndoială că şi Uniunii Sovietice. Dacă Spania republicană putea rezista până atunci, soarta ei avea să fie legată de acela dintre ceilalţi democraţi care i-ar fi venit în ajutor. Raţionamentul lui este tentant, dar uşor de demontat: poate că Hitler aştepta victoria franchistă în Spania pentru a începe războiul în Europa.

Negrín a fost acuzat că a rămas tributar comuniştilor, însă realitatea era mult mai complexă. El nu se putea lipsi nici de ajutorul Uniunii Sovietice, nici de susţinerea Partidului Comunist care, după supunerea anarhiştilor, devenise singura forţă politică organizată a Spaniei republicane. Totuşi, Negrín nu era omul Moscovei şi, în final, ar fi vrut să negocieze cu Franco oprirea luptelor, în schimbul unei amnistieri pentru republicani şi al unui referendum prin care s-ar fi decis viitorul ţării. Un astfel de demers presupunea o guvernare puternică, o armată eficace şi un sprijin internaţional. Nici una dintre aceste condiţii prealabile nu a fost întrunită. Transferul guvernării de la Valencia la Barcelona, în cursul verii lui 1938, a fost semnul îndoielilor cu privire la soluţionarea conflictului. Acordurile de la München au reprezentat, din acest punct de vedere, o serioasă decepţie pentru Negrín.

Ascensiunea lui Franco

Franco nu a făcut parte din micul grup de militari ce pregătiseră puciul din iulie. A ezitat până în ultimul moment şi nu s-a decis decât după ce s-a convins că revolta avea şanse de victorie, dar, fără a renunţa pe mai departe la prudenţa lui, a făcut manevre abile pentru a trece la conducere. Ambiţia aceasta a lui s-a servit de trei circumstanţe:

– dispariţia unora dintre cei ce i-ar fi putut umbri personalitatea. Generalii Fanjul şi Goded fuseseră eliminaţi imediat după 19 iulie, după ce eşuaseră, unul la Madrid, altul la Barcelona. Generalul Sanjurjo murise într-un accident de avion la 20 iulie, în momentul în care se pregătea să părăsească Portugalia pentru a trece în fruntea insurecţiei;

– armata din Africa, a cărei conducere o preluase Franco: concursul Legiunii şi a recruţilor marocani s-a vădit indispensabil pentru succesul mişcării;

– sprijinul puterii totalitare. După 11 august, Mola s-a resemnat să-i lase lui Franco sarcina de a negocia cu Hitler şi cu Mussolini problema furnizării de trupe armate. La 21 august, Führerul l-a înştiinţat pe Mola că, din acel moment, Franco şi numai Franco avea să fie destinatarul materialului de război livrat de Germania; Italia a adoptat aceeaşi poziţie.

În asemenea condiţii, lucrurile au mers repede. La 1 august, Franco a fost numit comandant-general al Armatei de Sud, pe 3 august, a fost primit în *Junta* din Burgos. Pe 21 septembrie, *Junta* a decis să creeze un comandament unic; în ciuda reticenţelor preşedintelui său, generalul Cabanellas, Franco, care cucerise Extremadura şi înainta către Madrid pe când Mola se poticnea în nord, a primit titlul de generalisim. La sfârşitul lui septembrie, *Junta* l-a numit pe Franco „şef al guvernului de stat". La 1 octombrie, la Burgos, în prezenţa diplomaţilor germani, italieni şi portughezi, Cabanellas i-a redat puteri depline, iar Franco şi-a instalat cartierul general la Salamanca, nelăsând la Burgos decât o juntă tehnică, prezidată de generalul Davila. Cabanellas şi Mola au fost eliminaţi, cel dintâi devenind inspector al armatei, cel de-al doilea, şef al Armatei de Nord. În mai puţin de trei luni, Franco a ajuns în primele rânduri.

În principiu, dictatura ar fi trebuit să fie limitată „la durata războiului", după cum specificaseră şi generalii, dar Franco a făcut în aşa fel încât aceste cuvinte să nu apară în textul remis presei. Nimeni nu a îndrăznit să protesteze. Aşadar, Franco era liber să rămână la putere atâta timp cât vroia. Şi, în acest caz, circumstanţele au fost de ajutor ambiţiilor sale. „Naţionalii" erau divizaţi în privinţa naturii regimului politic ce trebuia instaurat după victorie. Conjuraţii din iulie nu erau de acord decât într-o privinţă: trebuia suprimat regimul parlamentar. Ca urmare, Sanjurjo urmărea să restabilească monarhia, ceilalţi erau mai rezervaţi. Preluând puterea la Saragosa, la 19 iulie, Cabanellas şi-a sfârşit proclamaţia strigând: „Trăiască Republica!" Există texte ale lui Queipo de Llano şi ale lui Franco, datate din iulie, ce reiau acelaşi slogan. Mola, care era sufletul conspiraţiei, refuzase, în iunie 1936, să cedeze carliştilor care cereau un drapel în culorile sângeriu şi auriu, culorile monarhiei, ca simbol al mişcării, gândindu-se la o dictatură militară de tipul celei pe care o exercitase Primo de Rivera în 1923. În zona „naţională", opinia ce se putea exprima era majoritar monarhistă, la fel ca şi Biserica, a cărei influenţă era mare. Franco a luat cunoştinţă despre acestea şi, fără a consulta pe nimeni, a decis la 15 august să adopte drapelul bicolor al monarhiei, iar *Junta* s-a resemnat să se supună, cincisprezece zile mai târziu.

Lucrurile păreau să evolueze către un regim monarhist, dar generalii trebuiau să ţină seama şi de falangişti şi de carlişti, singurele forţe politice organizate şi armate. Falangiştii nici nu vroiau să audă despre o revenire la monarhie, carliştii doreau un rege, dar unul al lor. Pentru a nu nemulţumi pe nimeni, *Junta* a decis să amâne problema. Mola a dat ordin ca Don Juan, fiul şi moşteniorul lui Alfons al XIII-lea, să fie expulzat fără menajamente (la 1 august, acesta intrase în armata „naţională"). Nu peste mult, Franco a avut aceeaşi reacţie, dar s-a dovedit mai abil, explicându-i lui Don Juan că viitorul monarh trebuia să fie „regele tuturor spaniolilor" şi că, dacă el dorea să domnească într-o zi, era de preferat să nu ia parte la lupte.

Desemnarea lui Franco în calitatea de şef al statului n-ar fi trebuit, teoretic, să modifice datele problemei. În fapt, a schimbat totul. Începând de la 1 octombrie, propaganda a început să ridice în slăvi personalitatea lui *El Caudillo* — este titlul pe care şi-l atribuise[630]; portretul lui era afişat pretutindeni; jurnalele trebuiau să poarte ca subtitlu formula: „O patrie, un stat, un Caudillo", inspirată de cea care era în uz în Germania nazistă (*Ein Volk, ein Reich, ein Führer*). De fiecare dată când apărea în public, mulţimea striga: „Franco! Franco! Franco!", salutând în maniera fascistă, cu braţul întins.

Este clar că Franco nu se gândea să renunţe la putere sau, mai exact, după cum prefera el să spună, la comandament (*mando*). Mai rămânea să-şi materializeze ambiţiile şi, în acest scop, s-a folosit de cumnatul său, Ramón Serrano Súñer, ce reuşise să părăsească închisoarea din Madrid, unde „roşiii" îl închiseseră în iulie 1936. Omul era inteligent şi avea simţ politic. Falangist de la bun început, acesta era şi prietenul lui José Antonio Primo de Rivera, ceea ce-i liniştea pe militanţi. Serrano Súñer a devenit eminenţa cenuşie a lui Franco şi consilierul său politic[631]. Priveliştea pe care a găsit-o sosind la Salamanca, la 20 februarie 1937, l-a deconcertat. Spania naţională nu avea unitate reală. Andaluzia era un soi de fief în care Queipo de Llano domnea fără nici un alt control; la nord, *Junta* tehnică din Burgos coordona vag operaţiunile militare. Serrano Súner a încercat modificarea situaţiei în folosul cumnatului său, iar circumstanţele se pretau la aşa ceva. Partidele ce susţineau mişcarea nu aveau şefi capabili să se impună. Asasinatul lui Calvo Sotelo, cu câteva zile înainte de revoltă, îi privase pe monarhişti de o personalitate de prim-plan. Preşedintele CEDA, Gil Robles, era foarte disputat, iar pentru a-l discredita şi mai mult, s-a lăsat a se înţelege că avea o mare responsabilitate în dezvoltarea „bolşevismului", că, din 1934 până în 1936 a avut mijloacele de a anihila definitiv stânga, dar nu a făcut nimic. Rămâneau Comuniunea Tradiţionalistă — partidul carlist — şi Falanga. Prima fost decapitată după

ce Franco i-a trimis şeful în exil, pe Fal Conde, sub pretext că, creându-şi propria şcoală de cadre, acesta punea în pericol coeziunea mişcării. Cât despre Falangă, fondatorul ei, José Antonio Primo de Rivera, a fost împuşcat de „roşii" la 20 noiembrie 1936, la Alicante. Franco nu a făcut nimic pentru a-l salva[632]. A cerut ca ştirea să nu fie făcută publică, pe motiv că nu exista nici o certitudine: José Antonio fusese, probabil, transferat într-o altă închisoare... Timp de mai multe luni, s-a vorbit despre el ca despre „Absentul", evitându-se a i se alege un succesor în fruntea Falangei, partidul fiind condus de cei din culise.

În martie 1937, în anturajul lui Franco, a fost luată decizia de a se unifica toate tendinţele politice ce susţineau cauza naţională. Folosind ca pretext rivalităţile existente în sânul Falangei, şi care se manifestau prin ciocniri sângeroase — la Salamanca a avut loc un schimb de focuri ce s-a soldat şi cu morţi —, Franco a trecut la arestări în rândul conducătorilor. La 19 aprilie 1937, a publicat decretul ce prevedea crearea partidului unic, botezat Falanga Spaniolă Tradiţionalistă, şi a Juntelor Ofensivei Naţional-Sindicaliste, formulă un pic cam lungă ce menţiona toate componentele. Franco i-a devenit preşedinte. În virtutea statutelor redactate de Serrano Súñer, el era „răspunzător doar în faţa lui Dumnezeu şi în faţa istoriei". A desemnat jumătate dintre membrii Consiliului Naţional şi pe toţi membrii Juntei politice, executivul partidului. Unul dintre opozanţi, Manuel Hedilla, care-şi permisese să protesteze în numele Falangei, a fost arestat şi condamnat la moarte pentru rebeliune militară, pedeapsa fiindu-i comutată în patru ani de închisoare[633]. Alţi oponenţi au fost trimişi pe front. Sora „Absentului", Pilar Primo de Rivera, a fost şi ea neutralizată, fiind numită şefa secţiunii de femei a noului partid.

La 3 iunie 1937, într-un accident de avion, dispărea şi cel din urmă om ce ar fi putut trece în fruntea unei opoziţii îndreptate către Franco: generalul Mola. Rămas fără rival din acel moment, Franco şi-a transferat cartierul general la Burgos. La 30 ianuarie 1938, şi-a format primul guvern, în care Serrano Súñer a primit Ministerul de Interne. Franco a reunit toate puterile, fiind în acelaşi timp şef de stat, şef al guvernului, şef al armatelor, şef al partidului unic.

Trupe coloniale contra miliţiilor

Timp de patruzeci de ani, propaganda franchistă s-a încăpăţânat să prezinte mişcarea de la 18 iulie ca un efort al armatei de a salva Spania. Este de preferat să nuanţăm această afirmaţie. Doar o parte a armatei a întors armele împotriva Republicii ce i le încredinţase, chiar dacă era partea majoritară. Din 21 de generali de divizie activi, 4 au participat la revoltă (Cabanellas,

Franco, Goded şi Queipo de Llano), 4 au fost împuşcaţi de facţionişti, 3 au fost închişi. Această categorie de ofiţeri superiori, ajunşi la sfârşitul carierei, era orientată către prudenţă, netentând-o aventura. În rândul rangurilor inferioare, proporţia rebelilor era mai mare: din cei 15 000 de ofiţeri activi la 18 iulie 1936, fără deosebire de armă, circa 2 000 au rămas loiali Republicii, iar mulţi aveau să plătească scump pentru alegerea lor.[634] Consideraţi drept rebeli de către facţioşi, ei au fost judecaţi în Consiliul de Război şi împuşcaţi.

Situaţia varia în funcţie de corpurile armate. Trupele coloniale şi infanteria erau mult mai sensibile la subiectele dezvoltate de conspiratori; la fel şi marina, dar echipajele au reacţionat rapid şi fără menajamente: şi-au ucis ofiţerii şi au ocupat nave ce rămâneau, astfel, la dispoziţia guvernării, ceea ce a permis blocarea strâmtorii Gibraltar şi a întârziat sosirea în peninsulă a trupelor rebele staţionate în Maroc (este adevărat că aceste nave erau lipsite de cadre experimentate). În ansamblu, armata aerului a fost loială: 80% dintre aparate, o treime dintre ofiţeri, şi 90% dintre mecanici şi dintre soldaţii de rând au rămas în tabăra republicană. Pretutindeni, în afară de Maroc — unde trupele coloniale nu aveau starea de spirit potrivită şi unde puţinii ofiţeri ostili fuseseră eliminaţi —, soarta rebeliunii a depins de atitudinea forţelor de ordine, Garda Civilă şi Garda de Asalt. De fiecare dată când aceste unităţi se aliaseră, rebelii au înfrânt rapid şi uşor. La Sevilla, Gărzile de Asalt au rezistat: Queipo de Llano a dat imediat ordin să fie împuşcat comandantul lor. La Valencia, Garda Civilă s-a alăturat imediat autorităţilor legitime. Acelaşi lucru şi la Barcelona: colonelul Escobar şi-a pus oamenii să defileze în faţa lui Companys, apoi s-a supus: „La ordinele dumneavoastră, domnule preşedinte."

La 21 iulie 1936, rebelii aveau de partea lor majoritatea cadrelor şi a soldaţilor de carieră, în special trupele din Africa. Încă de la început, Franco a contat pe trupele coloniale pentru a repurta o victorie rapidă, căci le cunoştea foarte bine de pe vremea când le fusese comandant. Alcătuite din legionari străini şi din recruţi marocani, ele respectau o disciplină de fier, executând fără a crâcni misiuni dintre cele mai riscante. Obişnuiţi „să izbească precum indigenii", aceşti soldaţi erau necruţători; având misiunea de a străpunge rezistenţa, primiseră libertatea de a masacra prizonierii şi pe „roşii", să violeze femeile şi fiicele, să le jefuiască şi bruma de avere. Nimic nu dovedeşte mai bine ura pe care facţioniştii o purtau adversarilor lor, pe care nu-i considerau nişte compatrioţi, ci nişte sălbatici ce trebuiau îmblânziţi, de unde şi folosirea mercenarilor bine remuneraţi[635]. Rebelii aveau şi ei miliţiile lor: acei *requetés* carlişti din Navarra, grupuri armate ale Falangei şi ale CEDA. Formate şi antrenate cu

mult înainte de începerea rebeliunii, ele au intrat în acţiune imediat după 18 iulie. Spre deosebire de ceea ce avea să se petreacă în tabăra republicană, aceste miliţii erau sub ordinele autorităţilor militare, care le apreciau colaborarea, dar nu le lăsau nici o iniţiativă, exceptând cazurile când trebuiau să „cureţe" teritoriile ocupate, să menţină ordinea şi să-i elimine de acolo pe „roşii". Când aşa-numiţii *requetés* au decis să-şi fondeze propria şcoală militară, în decembrie 1936, Franco a considerat iniţiativa drept un soi de lovitură de stat şi i-a dat şefului carlist, Fal Conde, patruzeci şi opt de ore pentru a părăsi zona „naţională", folosindu-se de acest pretext pentru a militariza toate miliţiile, plasându-le sub autoritatea unui colonel al armatei de rând. În martie 1937, în eventualitatea unui război ce se anunţa mai lung şi mai puţin uşor decât se prevăzuse, Franco a luat măsuri pentru crearea unei mari armate, pentru care au fost mobilizaţi 1 000 000 de oameni din zona naţională.

În tabăra republicană, situaţia era diferită. Chiar şi în oraşele în care militarii rămăseseră loiali, totul era dezorganizat. Guvernarea Giral s-a decis să distribuie oamenilor arme. În realitate, a împământenit un fapt împlinit. Organizaţiile de stânga nu au aşteptat autorizarea din partea lui pentru a se aproviziona din cazărmi sau din magazine. Fiecare sindicat îşi organiza propriile miliţii ce nu i se supuneau decât acestuia şi se deziceau de celelalte. Ofiţerii de carieră rămaşi în funcţie erau priviţi cu suspiciune, fiind limitaţi, în general, la rolul de consilieri tehnici, nu întotdeauna ascultaţi. A convinge aceste miliţii să-şi coordoneze acţiunile şi, mai ales, să accepte principiul unui comandament unificat, nu era lucru uşor. Armatele lipseau. Când existau, nu se cunoşteau manierele de a le folosi. Disciplina era inexistentă. Entuziasmul şi curajul au suplinit o vreme aceste lipsuri. Susţinute local de elemente ale Gărzii Civile şi ale Gărzilor de Asalt, miliţiile au făcut faţă adversarului, împiedicându-l să traverseze munţii ce înconjurau Madridul la nord şi la nord-est. Graţie lor, capitala a fost salvată la începutul verii, dar au părut incapabile să facă faţă unei armate organizate, echipate, disciplinate, şi acelor trupe de şoc care erau unităţile Legiunii şi ale corpurilor armate marocane. Comuniştii au înţeles imediat. Din 20 iulie, ei au creat ceea ce s-a numit al Cincilea Regiment, un centru de instruire, mai mult decât o unitate combatantă. Ofiţerii de carieră, sau cadrele politice (Modesto, Lister etc.), au fost însărcinaţi să-i înroleze pe recruţi, să le ofere o educaţie militară de bază şi noţiuni de strategie, înainte de a-i trimite la luptă. Presimţind că războiul va fi lung, comuniştii s-au preocupat de constituirea unei armate republicane capabilă să înfrunte eficient armata rebelă dar, în timpul verii lui 1936, erau încă departe de realizarea acestor obiective. Când

guvernul lui Largo Caballero a acceptat, la începutul lunii octombrie, să militarizeze miliţiile, a făcut-o călcându-şi pe inimă. Măsura a fost însoţită de trimiterea comisarilor politici spre a-i supraveghea pe ofiţeri, ceea ce a generat resentimente şi amânări. Abia în vara lui 1937, armata republicană, reorganizată de guvernul Negrín, a fost în măsură să-şi înfrunte adversarii.

Reacţii internaţionale

La 21 iulie 1936, facţioniştii au recurs la un element-surpriză: armata din Africa, pe care mai trebuia să o şi trimită către peninsulă. Flota republicană supraveghea strâmtoarea, iar Franco era constrâns a se limita doar la expediente. A dat ordin să fie reparate avioanele ce fuseseră sabotate, putând astfel să trimită întăriri dar, fiind mici, aparatele nu puteau transporta decât puţini soldaţi. În aceste condiţii, Franco s-a orientat către Italia şi Germania. Primele demersuri cu Italia au fost prea puţin încurajatoare, în ciuda promisiunilor făcute înainte de rebeliune. Mussolini şi-a schimbat părerea după ce a intrat în contact cu agenţii din Tanger, după care, la 30 iulie, au fost livrate nouă aparate de zbor. Lucrurile au stat mai bine dinspre partea Germaniei. Franco a avut norocul de a avea aproape de el, în Maroc, un membru al partidului nazist. Acesta l-a sfătuit să nu-şi piardă timpul cu demersuri diplomatice şi să se adreseze direct lui Hitler. Înarmaţi cu recomandări din partea membrilor partidului, emisarii lui Franco au mers în Germania, au obţinut o întrevedere cu Hitler, la 25 iulie, şi l-au convins: în locul celor 12 avioane cerute, Führerul a livrat 20. Jumătate dintre ele au ajuns direct în Maroc, între 29 iulie şi 9 august; celelalte au fost expediate la Cádiz, la 11 august. Aceste livrări au fost decisive. Din 5 august, un convoi naval, protejat de avioane germane şi italiene, a transportat 8 000 de oameni dincolo de strâmtoare. Apoi s-a organizat un pod aerian care, până în octombrie a transportat la obiectiv 14 000 de oameni, 44 de piese de artilerie şi 5 tone de materiale.

Furnizările de trupe şi de material de război (avioane, tancuri, artilerie, transportoare blindate) provenind din Germania şi din Italia nu au încetat pe întreaga durată a conflictului. Cele două puteri totalitare nu s-au limitat numai la atât; curând nu au mai fost trimise doar materiale şi tehnicieni, ci şi unităţi combatante. Italia a început cu corpuri de „voluntari", Cămăşile Negre, care au ajuns în Spania cu tot cu ofiţerii şi echipamentul lor. Efectivele nu au încetat să sporească, ajungând la cifra de 5 000 de oameni în februarie 1937, constituiţi în CTV (*Corpo dei Truppe Voluntarie*), aflate sub ordinele generalului Roatta. Participarea germană se organizase sub numele Legiunea Condor, unitate de elită alcătuită

în general din aviatori, dintre care primii au ajuns în noiembrie 1936. Legiunea Condor dispunea de cele mai moderne arme, pe care germanii le încercau în Spania. Acest ajutor exterior, hotărâtor în soluţionarea conflictului, s-ar putea explica prin afinităţile ideologice dintre Spania lui Franco şi regimurile totalitare. Fascismul şi nazismul au devenit modele din care s-a inspirat Falanga, principala forţă politică din zona „naţională". Ajutorul i-a creat, însă, şi obligaţii lui Franco, din ce în ce mai dependent de furnizorii lui germani şi italieni[636].

Republicanii nu au avut la fel de mult noroc. În principiu, ar fi trebuit să conteze pe solidaritatea Frontului Popular Francez, cu atât mai mult cu cât nu cereau favoruri, ci doar simpla aplicare a acordurilor anterioare, încheiate din perioada în care dreapta se afla la putere în Spania: au propus cumpărarea de armament pe care să-l plătească cu bani lichizi. Giral a făcut un demers în acest sens, începând din 20 iulie, dar s-a lovit de tot soiul de obstacole:

– deficienţele corpului său diplomatic. În mai multe capitale, şi nu dintre cele mai mici (Paris, Berlin, Londra), ambasadorii şi-au părăsit posturile sau au trecut de partea inamicului. La Paris, ataşatul militar transmitea informaţii colegului său german şi presei de dreapta, ceea ce a permis publicaţiei *Écho de Paris* să publice, la 23 iulie, o avertizare către guvernul francez: „Frontul Popular Francez va îndrăzni să înarmeze Frontul Popular Spaniol?"

Atitudinea guvernului britanic a fost de a-l sfătui pe Léon Blum, după 22 iulie, să nu ofere ajutor militar Spaniei republicane, pentru a evita complicaţiile internaţionale. Ca poziţie de retragere, Franţa a propus, la începutul lunii august, formula neamestecului în conflictul spaniol, iar curând avea să devină formula neintervenirii. Marea Britanie, Portugalia, Belgia, şi alte douăzeci şi trei de naţiuni — printre care Germania şi Italia — şi-au dat acordul prin care se angajau să nu furnizeze material de război vreuneia dintre cele două tabere. La Londra s-a constituit un comitet de verificare a aplicării acordului, ţinând prima şedinţă la 9 septembrie. Acordul nu avea să împiedice Germania şi Italia să ofere ajutoare din ce în ce mai importante rebelilor. Franţa, care îl propusese, era sfâşiată între scrupulele sale şi intenţiile ascunse, neabandonând definitiv Spania republicană, dar furnizarea armelor se făcea pe căi clandestine sau oficioase şi, în orice caz, nu au atins nici pe departe volumul celor ce proveneau de la regimurile totalitare.

Mult mai important a fost ajutorul Uniunii Sovietice. Primele livrări au ajuns la Cartagena la 15 octombrie 1936: 50 de tancuri, 20 de camioane blindate, 100 de bombardiere ce au fost direcţionate către Madrid. Avioanele de vânătoare sovietice, pilotate de aviatori ruşi, au intrat în acţiunea în noiembrie.

Aceste întăriri au oferit timp de şase luni o relativă superioritate aviaţiei republicane. Furnizările sovietice au continuat aproape până la sfârşitul războiului. Cât despre combatanţi, erau în general voluntari sosiţi din lumea întreagă pentru a susţine cauza republicanilor. Printre cei dintâi s-a aflat André Malraux, aflat în Spania de la 21 iulie pentru a se familiariza cu situaţia. Apoi a revenit la Paris spre a face campanie pe tema „Avioane pentru Spania"! La 8 august, se afla din nou în Spania în fruntea unei escadrile şi a rămas până la sfârşitul lui februarie 1937. Majoritatea contingentelor străine aflate în slujba Spaniei republicane era formată din Brigăzile Internaţionale. 60% dintre aceşti voluntari erau comunişti[637]. Primele contingente (1 900 de oameni) au sosit la sfârşitul lui octombrie 1936. În toamna lui 1938, în momentul plecării, voluntarii Brigăzii Internaţionale ajunseseră la cifra de 60 000, proveneau din 53 de ţări, iar francezii reprezentau cam un sfert din efective.

Ordine socială şi revoluţie

Dacă guvernul britanic, şi nu doar el, s-a decis să lase Spania republicană în voia sorţii, cauza au fost, în mare parte, informaţiile alarmante pe care le primea cu privire la evenimente. Facţioşii au înfiinţat la Burgos, din 23 iulie 1936, un Comitet de Apărare naţională ce a proclamat legea marţială în aşa-numita zonă naţională. Autoritatea militară a primit puteri depline. Partidele de stânga şi sindicatele au fost dizolvate, militanţii lor închişi, grevele şi manifestaţiile interzise. Aceste măsuri au oferit senzaţia că în teritorii domnea ordinea. În plus, elitele sociale s-au alăturat facţioşilor în mare parte, nu doar aristocraţia şi marii proprietari, ci şi o mare parte a claselor mijlocii şi a micii burghezii, ca şi întregul cler. Oricare ar fi fost rezervele şi neliniştile ce iscaseră simpatiile fascizante ale unor şefi naţionalişti, mediile conducătoare ale democraţilor occidentali au avut tendinţa să vadă în ei, înainte de toate, pe oamenii de ordine, singurii capabili să facă faţă subversiunii. Aici a intervenit un reflex de clasă.

De cealaltă parte era anarhie, iar conspiratorii justificau revolta prin dorinţa de a preveni o revoluţie socială iminentă. De altfel, s-a şi întâmplat ceea ce prevăzuseră, dar după intervenţia armată au declanşat revoluţia în zona republicană. De fapt, în acelaşi timp când îi respingeau pe facţioşi, militanţii de extremă stângă şi sindicaliştii au luat puterea şi au pretins să pună capăt capitalismului, cu atât mai multă hotărâre cu cât, din acel moment, nimic nu le mai punea oprelişti; nu aveau de ce să mai menajeze scrupulele şi reticenţele partidelor „burgheze". Statul se prăbuşise. La Madrid, Giral încerca să menţină ficţiunea unei guvernări republicane şi moderate, însă puterea reală îi scăpase.

Aproape pretutindeni se instalaseră puteri locale autonome asupra cărora reprezentanţii statului — guvernatorii civili — nu aveau nici o autoritate. Aceste comitete erau dominate de partidele de extremă stângă şi de sindicatele care se supravegheau reciproc şi care nu se înţelegeau întotdeauna între ele. Anarhiştii din FAI şi din CNT îşi devansaseră rivalii, ocupând adeseori tot terenul şi supralicitând. Vroiau să câştige războiul şi, în acelaşi timp, să facă revoluţie, să câştige războiul pentru a garanta triumful revoluţiei, dialectică ce-i discredita dinainte pe oponenţi, acuzaţi că slăbeau elanul poporului şi că dădeau garanţii adversarilor. În această campanie erau vizaţi nu doar republicanii moderaţi, ci şi aripa dreaptă a Partidului Socialist, şi Partidul Comunist, preocupat să nu se rupă de clasele mijlocii şi să nu-şi înstrăineze guvernele străine, ceea ce era mai vizibil în Catalonia. Anarhiştii au contribuit eficient la înfrângerea revoltei militare la Barcelona. La 21 iulie, au acceptat să colaboreze cu celelalte forţe de stânga în cadrul unui Comitet al Miliţiilor Antifasciste, dar au acaparat sectoarele cele mai importante: războiul, organizarea miliţiilor, siguranţa şi aprovizionarea. Generalitatea a rămas în funcţiune sub conducerea lui Companys, dar s-a limitat să dea *a posteori* o formă legală pentru ceea ce decidea Comitetul, oferind iluzia că instituţiile republicane funcţionau normal. În Catalonia, în Aragón, în Levant, în Noua Castilie, accidental şi în provincia Jaén, ţăranii au ocupat pământuri, iar muncitorii au ocupat uzine, decretându-se colectivizarea şi comunismul anarhist. Pentru o parte a proletariatului spaniol, încadrat de anarhişti, de socialiştii de stânga şi de troţkiştii din POUM, războiul şi revoluţia au devenit complementare, neputându-se realiza separat. Unii, în special comuniştii, gândeau că, dimpotrivă, cele două se excludeau: dacă se dorea câştigarea războiului trebuia constituit un front democratic susceptibil să-i reunească pe toţi cei ce refuzau fascismul, şi să liniştească puterile străine. Timp de zece luni, până la căderea guvernului Largo Caballero, în mai 1937, lupta împotriva rebelilor a fost dublată, în tabăra republicană, de un conflict intern ce avea să ia forme din ce în ce mai violente.

Lupta de clasă

Războiul din Spania a îmbrăcat, încă din primele zile, forme atroce, ce i-au oripilat pe cei ce le-au fost martori şi pe cei ce au auzit povestindu-se despre ele. Şi de o parte, şi de cealaltă, existau aceeaşi înverşunare împotriva adversarului, aceleaşi reglări de conturi, execuţii sumare, represalii sălbatice, masacrări ale prizonierilor din ce în ce mai dese de-a lungul celor trei ani. A fost o teribilă luptă de clasă. Pentru unii dintre militanţi, cei din tabăra adversă nu mai erau

nişte compatrioţi, ci duşmani ce trebuiau eliminaţi. Este de înţeles disperarea celor ce nu se resemnau la acel maniheism, pe care îi înspăimântau atrocităţile, şi care se temeau că într-o zi aveau să le cadă şi ei victime. În funcţie de zona în care se aflau, s-au alăturat partidelor ce păreau a oferi cele mai multe garanţii : Falanga sau Partidul Comunist.

Pentru unii militanţi de extremă stângă, orice burghez era suspect şi-şi risca viaţa în fiecare moment pe motiv că erau catalogat ca duşman de clasă sau ca potenţial membru al unei „Coloane a 5-a"[638]. Proprietarii şi patronii au fost primii vizaţi, dar cei mai bogaţi dintre ei şi-au luat măsuri spre a se pune la adăpost; aşadar, cei din clasele mijlocii au fost cei asasinaţi. Mici grupuri armate, acţionând fără mandat, ridicau din locuinţa lor pe „fascişti", îi conduceau să „dea o raită" (*paseo*), şi-i ucideau la marginea drumului. Adeseori, persecuţiile decurgeau dintr-o furoare colectivă şi căpătau proporţii considerabile, ceea ce s-a petrecut şi în august 1936, când închisoarea din Madrid a fost luată cu asalt, când zeci de deţinuţi (dintre care mulţi nu aveau nimic în comun cu fascismul[639]) au fost duşi la Paracuellos, în jurul capitalei, şi executaţi fără judecată.

Ura a fost la fel de necruţătoare şi în zona naţională. Aici, proletarii erau cei ameninţaţi, fie că erau sindicalişti sau nu, la fel ca şi cei bănuiţi că simpatizează cu ei sau că erau preocupaţi de soarta lor: institutori, profesori, francmasoni, sau cei consideraţi ca atare, pastori protestanţi, intelectuali... În discuţiile familiare de la Radio-Sevilla, generalul Queipo de Lllano dăduse tonul: ordinea tradiţională cerea ca cel sărac să se supună legilor celor bogaţi, aşa cum se întâmplase de la începuturile lumii. Republica a vrut să schimbe lucrurile, şi tocmai de aceea militarii au avut dreptate să se revolte. În octombrie 1936, căpitanul Gonzáles de Aquilera, însărcinat cu relaţiile publice în cadrul Juntei din Burgos, i-a primit pe reprezentanţii presei internaţionale, prezentându-i pe „roşii" ca pe nişte „animale" ce trebuiau „ucise, ucise şi iar ucise" şi, în faţa interlocutorilor stupefiaţi, căpitanul şi-a prezentat propria versiune asupra evenimentelor: în fond, ceea ce se petrecea în Spania avea drept cauză haznaua; înainte de a fi instalată, săracii mureau în apartamentele insalubre, în absenţa igienei şi a îngrijirilor. În prezent, ei supravieţuiau, iar când războiul avea să înceteze, avea să se reinstaureze ordinea: haznaua era pentru şefi, nu pentru sclavi. Această ură de clasă a naţionalilor nu era doar o pornire a câtorva paranoici. Şi mai-marii o împărtăşeau şi nu o disimulau. În martie 1937, înainte de ofensiva împotriva oraşului Bilbao, Mola a cerut aviatorilor din Legiunea Condor să distrugă uzinele siderurgice din ţinuturile basce, ceea ce l-a surprins pe şeful german: după ce cuceriseră oraşul, naţionalii nu aveau

nevoie de instalaţii tehnice pentru susţinerea efortului de război? „Puţin ne interesează", a replicat Mola; „Spania este dominată de centrele industriale din Bilbao şi din Barcelona, există prea multă industrie şi prea mulţi proletari." Franco a fost la fel de explicit asupra intenţiei sale de a duce un război de exterminare. La 27 iulie 1936, la Tetuán, el i-a explicat unui jurnalist american că era decis să meargă până la capăt, oricare ar fi fost preţul ce trebuia plătit. Jurnalistul a insistat: „Chiar dacă ar trebui să fie ucişi jumătate dintre spanioli?" Iar Franco a răspuns: „Am spus: oricare ar fi preţul ce trebuie plătit."

Era vorba tot despre o luptă de clasă, lupta celor ce nu aveau nimic împotriva celor ce nu doreau să renunţe la nimic. Pe de o parte erau muncitorii, ţăranii, micii meşteşugari, micii comercianţi şi o parte a clasei mijlocii; pe de altă parte, restul clasei mijlocii, cei ce nu aveau grija zilei de mâine, marii proprietari, bancherii, Biserica şi aristocraţia. Poporul lupta pentru pâine, şcoală, libertate şi, în primul rând, pentru viaţă. Tocmai acest sentiment îl exprima şi Dolores Ibárruri, *La Pasionaria*, în momentul bătăliei de la Madrid: „Mai bine murim în picioare, decât să trăim în genunchi."

Este tentant, şi foarte uşor, să punem aceste atrocităţi pe seama delirului colectiv şi să nu dăm câştig de cauză nici unei părţi. Responsabilităţile nu erau repartizate egal şi nu a existat vreo măsură comună între violenţele „roşiilor" şi ale „naţionalilor". Primul aspect s-ar explica, în esenţă, prin prăbuşirea statului republican, la 20 iulie 1936, prăbuşire provocată de rebeliune. Guvernul nu mai deţinea controlul situaţiei, iar relaţiile de care dispunea nu mai funcţionau: nu mai dispunea de armată regulată, de poliţie, de tribunale. Au fost deschise închisorile şi au fost eliberaţi simpatizanţii politici încarceraţi, prilej de care au profitat şi criminalii de drept comun pentru a ieşi. S-au distribuit arme populaţiei, fără a se ţine seama cui. Puterea aparţinea comitetelor care întâmpinau greutăţi în a-şi face recunoscută autoritatea de fapt şi care erau contestate de alte grupuri sau comitete. În aceste circumstanţe, aproape nimic nu mai împiedica iniţiativele individuale sau dezlănţuirile colective. Orice crimă avea garanţia impunităţii, fie că era inspirată de pasiuni politice sau de resentimente. Timp de luni întregi, eforturile guvernului s-au canalizat în vederea încetării acestei situaţii: refacerea statului şi restabilirea autorităţii acestuia. Aceasta avea să conducă la înfruntări sângeroase în interiorul zonei republicane, în special între anarhişti şi comunişti, căci comuniştii au adoptat imediat o poziţie coerentă: doreau să reconstruiască statul, să formeze o armată regulată şi disciplinată, să păstreze alianţa dintre proletariat şi partidele burgheze. Obiectivele acestea nu aveau să fie atinse înainte de primăvara lui 1937 şi, în plus, au

continuat să existe până la sfârşitul războiului teritorii ferite, mai mult sau mai puţin, de puterea centrală. Dar nu asta a fost cel mai important. Niciodată autorităţile republicane nu au garantat pentru crimele săvârşite în tabăra lor, ci le-au condamnat întotdeauna, iar dacă le-a stat în putere chiar le-au împiedicat. Să ne amintim cum a exclamat Azaña aflând, în august 1936, despre masacrele de la Paracuellos: „Nu vreau să fiu preşedintele unei republici de asasini !" O lună mai târziu, acelaşi Azaña îi răspundea astfel guvernatorului civil din Almeria, care-l informase că, în provincia lui, nu se înregistraseră decât câteva zeci de execuţii sumare: „Au fost totuşi crime" (*¡I Matar es!*)[640].

În zona naţională, nu găsim nici o declaraţie analogă[641]. Şi acolo existaseră elemente necontrolate, ca de exemplu grupurile armate ale Falangei şi ale carliştilor, tentate să regleze conturile sau să satisfacă răzbunări personale[642]. Totuşi, foarte curând, generalii au preluat controlul situaţiei, proclamând legea marţială şi netolerând nici o dezordine. Suntem, deci, îndreptăţiţi să credem că acele crime săvârşite în zona naţională s-au petrecut cu acordul autorităţilor militare. Să mai adăugăm ceva: şi cu binecuvântarea Bisericii, după cum evidenţia cu dezgust Georges Bernanos, martor ocular la cele petrecute în Baleare[643]. Nu pungaşii semănaseră teroarea acolo, ci tinerii bine educaţi ce nu duceau lipsă de nimic şi care-şi afişau sentimentele religioase. La Valladolid — oraş muncitoresc, dar cucerit rapid de rebeli, încă de la primele ore ale rebeliunii —, cei din lumea bună asistau la execuţii ca la nişte spectacole, în timp ce negustorii ambulanţi îi invitau la clătite (*churros*). La 25 noiembrie 1936, jurnalul local, *El Norte de Castilla*, invoca puţină milă creştinească pentru nefericiţii ce erau împuşcaţi. În zona naţională epurările au fost programate cu mult înainte de revolte. O instrucţiune secretă a generalului Mola, datată 25 mai 1936, prevedea explicit următoarele: „Acţiunea trebuie să fie extrem de violentă, astfel încât inamicul să fie redus la tăcere cât mai repede posibil, mai ales că este foarte bine organizat. Bineînţeles, vor fi arestaţi toţi capii partidelor politice, ai asociaţiilor sau ai sindicatelor ostile Mişcării, şi li se va aplica o pedeapsă exemplară, pentru a înăbuşi tentativele de rebeliune sau de grevă." Planul a fost pus în aplicare în toată rigoarea lui. La început, s-a procedat la execuţii sumare, fără judecată, şi au putut fi auzite comentarii de acest gen despre ţăranii duşi la locul execuţiei: „O să li se aplice reforma agrară!" În urma protestelor[644], s-au diversificat şi formele. Victimele treceau prin faţa comisiilor de război[645] care întorceau în favoarea lor legalitatea republicană, invocând delicte de instigare, de complicitate la rebeliune, etc. Începând din martie 1937, condamnările la moarte trebuiau, în principiu, să fie ratificate de Statul-Major

al rebeliunii. Franco însuşi revedea dosarele, pe care le parcurgea rapid când îşi bea cafeaua sau când se afla în maşină[646]. Uneori menţiona pe margine: „streang şi comunicat presei", căci nu era suficient să elimini adversarul, ci trebuia să se facă şi ştiut, pentru a-i teroriza şi demoraliza pe „roşii"; publicitatea făcea parte din sistem. Când a fost cazul, au existat chiar şi comutări de pedepse şi, ca din întâmplare, ajungeau întotdeauna prea târziu...

Ne putem întreba câte victime au fost? Unele evaluări vorbesc despre peste 70 000 de execuţii sumare în zona republicană, şi de peste 57 000 la franchişti (35 000 în timpul războiului, 23 000 după). Aceste cifre par nesemnificative pentru că, dincolo de această contabilitate macabră, mai presus era oroarea pe care a atras-o această descătuşare de violenţe, unele spontane şi blamate, altele calculate şi programate. Nimic nu le justifica pe cele dintâi, dar totul îi copleşea pe responsabilii pentru cele din a doua categorie.

Persecuţiile religioase şi cruciada împotriva comunismului

Unul dintre cele mai dramatice aspecte ale valului de violenţă din zona republicană a fost persecuţia împotriva membrilor clerului catolic. Mii de preoţi, de călugări, de seminarişti şi de călugăriţe au fost asasinaţi; unii dintre ei, consideraţi drept martiri ai credinţei, au fost beatificaţi mai târziu. În acelaşi timp cu atacurile împotriva clerului, s-a manifestat şi înverşunarea împotriva locurilor şi obiectelor de cult. Bisericile şi mănăstirile au fost jefuite, statuile mutilate, relicvele distruse[647]. Exceptând ţinutul basc, nu s-a mai autorizat nici o ceremonie religioasă, iar cei care oficiau slujbe clandestine, sau care asistau la ele, îşi riscau viaţa. Amploarea şi violenţa persecuţiei religioase deveniseră o problemă[648]. Pentru a trezi o asemenea ură se impunea ca Biserica să fie identificată cu clasele dominante şi să apară drept solidară cu acestea. Exact aşa s-a şi întâmplat, iar Biserica a plătit scump. Puţini au fost, în timpul războiului civil, preoţii care, în zona naţională, să protesteze împotriva represiunii ucigaşe ce se abătuse asupra copiilor Domnului. Cât despre episcopi, puteau fi număraţi pe degetele de la o mână. Pentru imensa majoritate a Bisericii din Spania victimele nu erau copiii lui Dumnezeu, ci nişte instrumente ale lui Satan. La 30 septembrie 1936, episcopul de Salamanca, Pla y Deniel, a publicat o scrisoare pastorală intitulată *Las dos ciudades.* Inspirându-se de la Sf. Augustin, acest prelat opunea cetatea terestră şi pe cea a lui Dumnezeu. Prima desemna zona republicană, stăpânită de ură, anarhie şi comunism, cea de-a doua era identificată cu zona naţională, dominată de dragostea faţă de Dumnezeu, de eroism şi martiriu. Scrisoarea pastorală justifica *a posteriori* revolta din 18 iulie: Spania laică nu mai

era Spania, deci trebuia răpusă Republica. Revolta fusese destinată restabilirii ordinii şi a luat forma războiului civil, dar, în realitate, fusese o cruciadă. Acesta a fost cuvântul, „cruciadă", şi a fost vehiculat constant până la moartea lui Franco. Conspiratorii de la 18 iulie au întreprins o cruciadă împotriva bolşevismului şi a complotului iudeo-masonic, ce urmăreau să distrugă catolicismul. „Naţionalii" erau soldaţii lui Dumnezeu şi luptau pentru o cauză sacră, erau nişte cruciaţi ai lui Iisus Christos şi ai Spaniei[649]. Dar şi maurii recrutaţi? Chiar şi ei: războiul civil, în fond, era lupta „celor care credeau în Dumnezeu împotriva celor care nu credeau în El". Şi bascii, catolicii, şi totodată republicanii? Şi ei reprezentau anti-Spania, deoarece erau separatişti. În septembrie 1936, generalul Mola l-a expulzat pe episcopul de Vitoria, Múgica, deşi luase poziţie în favoarea revoltei militare; ca basc, el era *a priori* suspect. O lună mai târziu, acelaşi Mola a dat ordin să ucidă 14 preoţi basci[650]. Când, în 1936, Franco, pe care camarazii îl învestiseră cu puteri depline, a ajuns în Salamanca pentru a lua conducerea operaţiunilor, nu şi-a instalat cartierul general într-o cazarmă, ci într-un palat episcopal, pe care episcopul Pla y Deniel i l-a pus la dispoziţie. Confuzia era deplină. Nu se putea clarifica mai mult măsura în care Biserica se identifica cu „naţionalii". Nu era suficient. Trebuia proclamat în faţa lumii întregi, solemn, caracterul sacru al luptei împotriva Republicii. Scrisoarea colectivă a episcopatului spaniol răspundea tocmai acestei preocupări, scrisoare făcută publică la 1 iulie 1937 şi adresată episcopilor din lumea întreagă. Doar doi prelaţi au refuzat s-o semneze: cardinalul Vidal y Barraquer, arhiepiscop de Tarragona, şi Múgica, episcop de Vitoria, ceea ce nu avea să le fie iertat[651].

Vaticanul a aprobat aceste poziţii. În decembrie 1936, şi-a ales un reprezentant în *Junta* din Burgos în persoana cardinalului Gomá, arhiepiscop de Toledo şi primat al Spaniei, omul care, câteva luni mai târziu, avea să redacteze scrisoarea colectivă a episcopatului. Papa a eliminat sistematic demersurile pe care guvernul Negrin le efectuase pentru a restabili cultul catolic cel puţin într-o parte a zonei republicane. La instrucţiunile lui, vicarul general de Barcelona a ameninţat că va suspenda preoţii ce ar fi îndrăznit să oficieze slujbe în capelele sau bisericile retrocedate cultului, ceea ce însemna a admite că regimul republican nu era instrinsec ateu şi total ostil catolicismului. Logic în actele sale, papa Pius al XII-lea i-a trimis lui Franco, în aprilie 1939, o telegramă de felicitare cu ocazia victoriei sale: „Deschizându-ne sufletele către Domnul, mulţumim sincer Excelenţei Voastre pentru victoria aşteptată de Spania catolică [...]. Trimitem Excelenţei Voastre şi nobilului popor spaniol afectuoasa noastră binecuvântare apostolică." Cauza lui Franco fusese

asimilată celei a catolicismului. Cum să te mai miri că milioane de spanioli s-au comportat ca nişte adversari ai Bisericii în perioada 1936–1939?

Marile momente

La 21 iulie 1936, facţioşii nu au reuşit, după cum sperau, să se impună în faţa adversarilor. Cele două tabere s-au pregătit să se înfrunte într-un război ce se anunţa lung. Vara anului 1936 a prezentat două aspecte:

– combatanţii improvizaţi ce erau miliţienii Republicii se aflau pretutindeni în defensivă, străduindu-se să-şi păstreze poziţiile pe care le deţineau la 21 iulie;

– din partea rebelilor s-au remarcat diferenţe, în funcţie de teatrul de operaţiune.

În nordul peninsulei, trupele aflate sub comanda generalului Mola ezitau; nu reuşiseră să străbată Guadarrama, iar înaintarea le fusese oprită. Abia la începutul lunii septembrie, după bombardamentele zilnic efectuate de avioanele italiene şi de corăbiile de război, ele au reuşit să ocupe Irún, apoi San Sebastián. Succesul acesta a avut ca efect blocarea frontierei cu Franţa, ceea ce-i priva pe republicani de ajutoarele ce le-ar fi putut veni pe acolo. O a doua consecinţă a fost că Biscaya, regiunile Santander şi Asturias, rămase în zona republicană, au fost izolate.

În schimb, la sud, Franco înainta iute. Acolo s-a manifestat, împotriva miliţiilor improvizate, superioritatea trupelor coloniale (Legiunea Străină şi recruţii marocani), bine echipate şi disciplinate. Generalul Yogüe, care îi comanda, ar fi putut merge la Madrid, prin Córdoba, defileul Despeñaperros şi La Mancha. A preferat să forţeze înspre Mérida, pentru a degaja frontiera cu Portugalia, ţară prietenă. Înaintarea a fost rapidă şi însoţită de atrocităţi menite să submineze moralul populaţiilor. Mérida a căzut la 10 august. Miliţienii făcuţi prizonieri — ţărani înarmaţi cu tot soiul de arme — au fost împuşcaţi cu sutele. Peste patru zile, Yagüe a luat cu asalt oraşul Badajoz. Legionarii s-au dedat unui teribil carnagiu şi unei orgii de masacre şi jafuri. Străzile erau pline de cadavre, iar după bătălie rămâneau morţi sute de civili; cei care aveau pe umăr semne de praf de puşcă erau executaţi imediat. Crimele au continuat timp de săptămâni. Yagüe i-a răspuns fără ocolişuri unui jurnalist american care-i punea întrebări despre masacre: „Bineînţeles că i-am împuşcat [pe prizonieri]. La ce vă aşteptaţi? Vă gândeaţi poate c-o să mă-mpiedic de 4 000 de roşii, când armata mea era angajată într-o cursă contra cronometru? Credeaţi că o să-i las liniştiţi în urma mea şi să aştept ca ei să retransforme

Badajoz într-un oraş roşu?" Legionarii înaintau acum pe valea Tajo. Terorizate de măcelurile din Badajos, miliţiile au abandonat în grabă Talavera. Oraşul a fost ocupat la 3 septembrie şi supus deliberat măcelului. Armata de Sud (Franco) s-a aliat cu cea de Nord (Mola).

La 21 septembrie, Yagüe era la Maqueda. Madridul îi era la îndemână, dar Franco a dat ordin coloanei Varela să schimbe direcţia către est, în direcţia Toledo. Cum ar putea fi explicată această decizie? Toledo nu prezenta mare interes strategic, dar Franco ţinea să obţină o victorie strălucitoare: şi-a propus să elibereze alcazarul unde, din iulie, colonelul Moscardó era asediat alături de 600 de membri ai gărzii civile, soldaţi şi civili, femei şi copii, dintre care mai mulţi erau ostatici[652]. Alcazarul era sediul şcolilor militare de infanterie, de cavalerie şi de intendenţă, dar, în momentul revoltei din iulie, cadeţii erau în vacanţă (erau prezenţi doar 8 dintre ei), ceea ce nu a împiedicat propaganda franchistă să celebreze eroismul cadeţilor din alcazar ce ar fi rezistat timp de două luni la asalturile hoardelor „roşii". Atacul a început la 25 septembrie, iar Toledo a fost cucerit pe 27. Li s-a interzis corespondenţilor de război să intre în oraş în acelaşi timp cu legionarii şi cu recruţii marocani, pentru a nu exista martori la cele ce aveau să se întâmple. Nu au existat prizonieri şi, odată în plus, s-a recurs la măcel, străzile fiind literalmente înecate în sânge. La 28 septembrie, Varela a pătruns în fortăreaţă şi şi-a dat mâna cu colonelul Moscardó. Franco a sosit şi el imediat.

Bătălia Madridului

Eliberând alcazarul, Franco a repurtat un succes personal ce i-a adus prestigiu şi consideraţie, dar a pierdut ocazia de a cuceri Madridul[653]. Guvernul republican a tras foloase de pe urma acestui răgaz, întărind apărarea capitalei. Bătălia de la Madrid părea dinainte pierdută. La 31 octombrie, cei 25 000 de oameni ai lui Varela au sosit dinaintea cartierelor de la periferia vestică şi sudică a capitalei. Toată lumea era convinsă că oraşul va cădea, începând cu guvernul lui Largo Caballero, care a cucerit Valencia la 6 noiembrie. Atacatorii erau siguri de victorie. Pe data de 7, Franco anunţa că, a doua zi, avea să asiste la o slujbă într-o biserică din Madrid. Unii erau atât de convinşi, încât făceau supoziţii cu privire la derularea evenimentului. Pe data de 8, Austria a trimis o telegramă de felicitare lui Franco, dând ca adresă „Ministerul de Război, Madrid". Mai mult: Radio Lisabona evoca primirea entuziastă pe care populaţia o pregătise pentru *El Caudillo*, iar corespondentul trustului Hearst descria pe scurt defilarea victoriei. În momentul în care au apărut aceste informaţii, la 8 noiembrie, în cartierele mărginaşe ale

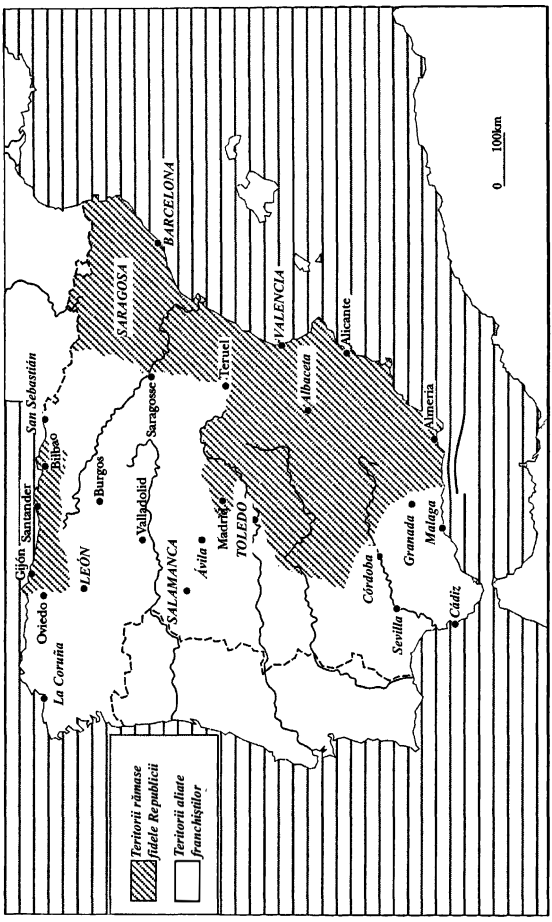

Raportul de forțe în noiembrie 1936

Madridului se dădeau lupte, căci Madridul rezista. Părăsind conducerea, guvernul Largo Caballero i-a încredinţat apărarea lui Miajo, un general ce nu se prea bucura de un renume. Miajo era, fireşte, mult mai capabil decât se credea şi, în plus, şi-a ales un şef de stat-major competent, Rojo, dispunând de serioase atuuri. Mai întâi, putea conta pe curajul şi pe determinarea miliţiilor şi a populaţiei, conştiente de miza şi de soarta ce le aşteptau dacă triumfau Legiunea şi marocanii. Mai apoi, la începutul lunii noiembrie, au sosit primele arme sovietice — tancuri şi avioane —, ca şi primele eşaloane ale Brigăzilor Internaţionale. Şansele erau de partea lui Miajo: într-un tanc pe care l-au capturat la 7 noiembrie, miliţiile au găsit planul de atac al lui Varela.

Asaltul s-a dat la 8 noiembrie. Pentru prima dată de la debarcarea în peninsulă, legionarii şi marocanii s-au lovit de o serioasă rezistenţă, suportând pierderi grele în încercarea de a pătrunde în Manzanares, apoi în centrul universitar, unde s-au dat lupte corp la corp. Începând din 12 noiembrie, Legiunea Condor a bombardat cartierele muncitoreşti[654]. Pe 22, franchiştii considerau bătălia ca şi pierdută, neputând trece dincolo de cetatea universitară, în periferia vestică. Contrar oricărei aşteptări, Madridul a rezistat. Speranţa miliţiilor devenea realitate. La sfârşitul lunii octombrie, se striga „Nu vor trece!" (*¡I No pasarán!*). Şi nu au trecut.

Neputând să dea o lovitură decisivă Madridului, franchiştii au decis să-şi consolideze poziţiile din Andaluzia şi să cucerească un port la Mediterana: Málaga. Operaţiunea a fost încredinţată italienilor generalului Roatta, care ardea de nerăbdare să lupte şi să demonstreze eficacitatea coloanelor motorizate. După ce aviaţia şi marina au bombardat din plin oraşul, s-a dat asaltul, iar Málaga a căzut la 7 februarie 1937. Din nou corespondenţii de presă au fost ţinuţi la distanţă. Represiunea s-a dezlănţuit. Au fost împuşcaţi aproape 4 000 de prizonieri, chiar din prima săptămână. În ciuda protestelor ofiţerilor italieni, şocaţi de atâta înverşunare împotriva învinşilor, execuţiile au continuat timp de câteva luni.

În acelaşi timp, franchiştii au trecut din nou la asalt pe frontul din Madrid. De această dată, ofensiva s-a dat la sud-estul capitalei, în valea Jarama. O armată de aproape 60 000 de oameni, bine echipaţi, a trecut la atac la 6 februarie 1937. A supus Jarama, dar nu şi-a putut atinge obiectivul, ruta Madrid-Valencia. Trupele republicane, sprijinite de Brigăzile Internaţionale, au respins lupte de o înverşunare nemaivăzută până atunci. A fost bătălia cea mai devastatoare din întreg războiul civil, cu pierderi grele şi de o parte, şi de cealaltă: 10 000 de morţi la republicani, 7 000 la naţionali. Încurajaţi de succesul lor din Málaga, italienii doreau să arate încă o dată ce

puteau să facă. Trebuia operat în special la est de Jarama şi cucerită Guadalajara. Italienii aveau 45 000 de soldaţi, avioane, tancuri, artilerie grea. La momentul potrivit, legionari, marocani şi *requetés,* veniţi din Soria, trebuiau să ofere sprijin la nord. Atacul a început la 12 martie, dar ajutoarele promise de carlişti s-au urnit greoi. Greşeală în relaţiile de stat-major, sau rea-voinţă? Cert e că Franco nu ţinea prea mult să-i vadă pe italieni lăudându-se cu o a doua victorie. Orice ar fi fost, atacul a fost respins, iar italienii au bătut în retragere, hărţuiţi de batalioanele lui Garibaldi din Brigăzile Internaţionale ce li se adresau în limba lor, prin manifeste şi megafoane.

După aceste succesive eşecuri în jurul Madridului, Franco a preferat să amâne orice nouă ofensivă împotriva capitalei. Atacurile lui se dădeau acum pe alte fronturi, după o metodă bine calculată:

– terorizarea populaţiei şi subminarea moralului ei, obiectiv al bombardărilor oraşelor, soldate cu mii de victime şi cu distrugerea caselor;

– înaintare lentă, procedând la epurări sistematice. După cum explica Franco: „Într-un război civil e mai bine să ocupi sistematic teritoriul şi să faci o curăţenie (*limpieza*) indispensabilă, în loc de a proceda la o victorie rapidă ce ar lăsa ţara infestată de adversari." Această metodă excludea orice pace de compromis şi orice amnistiere, fie şi una parţială. La sfârşitul anului 1938, Franco declara unui jurnalist că are o listă de 2 milioane de roşii pe care intenţiona să-i pedepsească pentru crimele lor;

– să nu abandoneze nici o bucăţică de teren cucerit, chiar şi cu riscul de a sacrifica oamenii la nevoie. Aşa se face că trupele franchiste au rămas agăţate de periferia Madridului, în loc să se replieze pe o linie mai uşor de apărat.

Guernica

Aceste metode au fost folosite în Extremadura, în Noua Castilie şi în Málaga. Urmau să fie folosite pe alte fronturi, considerate mai uşoare, pentru că, după eşecurile din Jarama şi Guadalajara, era limpede că Republica concentrase în zona Madrid cele mai bune trupe şi cele mai eficiente mijloace. Mola a fost însărcinat să lichideze reduta bască şi să ocupe Bilbao. Armata lui era formată din legionari, din *requetés,* şi din brigăzi mixte hispano-italiene, putând conta şi pe sprijinul tactic al Legiunii Condor. Campania a început la 31 martie 1937, prin proclamaţii radiodifuzate prin care bascii erau avertizaţi că orice rezistenţă avea să fie aspru sancţionată. În fapt, orăşelul Durango a fost bombardat şi distrus. Dar ce era mai rău încă nu sosise. În după-amiaza de 26 aprilie, timp de trei ore, avioanele Legiunii Condor, secondate de avioane italiene, au lansat tone de

bombe asupra oraşului Guernica şi au mitraliat populaţia. Era zi de târg şi veniseră numeroşi ţărani. S-a apreciat că au fost 1 600 de morţi şi circa 1 000 de răniţi; oraşul a fost distrus şi incendiat. Pentru şeful Legiunii Condor, Richtofen, operaţiunea a fost un succes deplin din punct de vedere tehnic, iar bombele cu detonare de 250 kg şi bombele incendiare şi-au dovedit eficienţa. Din punct de vedere moral, era altceva. S-a întâmplat că la faţa locului se aflau şi trei jurnalişti britanici şi au povestit ceea ce au văzut. *Times* şi *New York Times* au făcut o dare de seamă asupra evenimentului. Bombardamentul de la Guernica a devenit stânjenitor pentru franchişti. În faţa reacţiilor opiniei internaţionale şi-au declinat orice responsabilitate. Bascii ar fi fost cei care ar fi distrus Guernica[655]. Acuzaţia era prea grosolană şi s-a renunţat repede la ea în favoarea unei versiuni oficiale, vehiculate pe toată perioada franchistă: germanii din Legiunea Condor au avut regretabila iniţiativă. Explicaţia era neverosimilă, căci Legiunea Condor ataca doar obiectivele ce i se semnalau. În plus, bombardamentul din Guernica semăna prea mult cu operaţiunile întreprinse pentru a teroriza şi demoraliza adversarul. În cazul acesta trebuiau pedepsiţi bascii, de două ori vinovaţi în ochii franchiştilor: ca republicani, deşi catolici, şi ca separatişti[656].

S-a dorit a-i demoraliza pe basci distrugând un oraş care, pentru ei, era sfânt, şi s-a obţinut, dimpotrivă, mai multă înverşunare din partea lor. Franchiştilor le-au fost necesare două luni pentru a trăbate cei 30 de km ce despărţeau Guernica de Bilbao. La 19 iunie, crezându-se abandonaţi, bascii au bătut în retragere. Abia la 26 august au ajuns în portul pescăresc din Santoña. Acordul încheiat cu italienii garanta salvarea vieţii combatanţilor şi posibilitatea, pentru şefii lor, să se îmbarce pe corăbii engleze ce aşteptau în larg. Franco a refuzat să onoreze aceste angajamente, aşa încât, după judecăţi sumare, au fost pronunţate sute de condamnări la moarte. În Nord, republicanii pierduseră partida. Italienii au ocupat Santander la 26 august şi, la sfârşitul lui octombrie, franchiştii au ocupat Gijón şi Avilés. Două treimi din teritoriul spaniol erau, din acel moment, sub autoritatea lor.

Brunete, Teruel, bătălia de pe Ebru

Totuşi, republicanii de centru încercaseră să-i susţină pe basci şi pe asturieni aplicând o manevră de diversiune la Brunete, la vest de Madrid, pe 6 iulie. Surprins, Franco a trebuit să-şi retragă 3 000 de oameni din nord pentru a acoperi breşa. Pe 18 iulie, aceste întăriri au recucerit terenul pierdut.

Peste şase luni, în plină iarnă, armata republicană a început o altă ofensivă, spre a elibera Madridul, pe care 100 000 de soldaţi franchişti se pregăteau

să-l încercuiască prin Alcalá de Henares. De această dată, câmpul de operaţiune s-a aflat departe, la est, la Teruel. Şi acolo surpriza a fost mare. Aviaţia inamică nu a putut decola din cauza temperaturii ce cobora uneori şi la 20° sub zero.

Teruel a fost cucerit la 8 ianuarie 1938, dar Franco nu s-a declarat învins şi a ordonat contraatacul. După mai multe săptămâni de lupte şi de bătălii de stradă, franchiştii au recucerit Teruel, la 22 februarie. Republicanii le-au cedat 15 000 de prizonieri şi material de război.

Oare din cauza Teruelului să fi renunţat la atacul Madridului? Sau a considerat capitala prea bine apărată? În orice caz, şi-a canalizat efortul asupra Aragónului, la începutul lunii martie 1938, angajând în această operaţiune o armată de 100 000 de oameni, întărită de 200 de tunuri şi aproape 1 000 de avioane. Scopul lui era să taie zona republicană în două, ocupând Lérida. Yagüe a reuşit să atingă acest obiectiv la 4 aprilie. Perseverând pe traiectoria lui, acesta a năvălit nu doar asupra Barcelonei, aşa cum se aşteptau mulţi, ci şi asupra Valenciei. La 15 aprilie, armata franchistă a ajuns la Vinaroz, la Mediterana. O lună mai târziu a căzut şi Castellón. Valencia nu mai era decât la 40 de km.

Republicanii au decis atunci să-şi adune toate forţele pentru o contraofensivă, ceea ce a constituit bătălia de pe Ebru. În noaptea de 24 spre 25 iulie 1938, armata generalului Modesto a traversat fluviul pe la nord de Tortosa şi şi-a obligat inamicul să-şi retragă o parte a trupelor pregătite să mărşăluiască spre Valencia. Timp de patru luni, eforturile de război ale celor două Spanii s-au concentrat pe cursul inferior al Ebrului. În acelaşi timp, la 24 august, republicanii au întreprins o altă operaţiune, la Belchite, având ca obiectiv Saragosa. Puţin le-a lipsit să ajungă, înaintarea fiindu-le oprită când mai aveau doar 10 km până la Saragosa. Contraofensiva naţionalistă pe frontul Ebrului s-a declanşat la sfârşitul lui octombrie 1938 şi a făcut mii de victime în ambele tabere.

Războiul s-a sfârşit

Ofensivele din Brunete, Teruel, Belchite şi, în plus, bătălia de pe Ebru, au dovedit că armata republicană dispunea încă, în vara lui 1938, de o putere de temut. Ambasadorul german pe lângă Franco, Stohrer, era conştient de asta. La 19 septembrie, îi scria Führerului următoarele: „Nici nu se pune problema ca Franco să câştige războiul într-un viitor apropiat, exceptând doar dacă Germania şi Italia nu decid, încă o dată, să facă în favoarea lui sacrificii considerabile de oameni şi materiale [...]. O decizie militară, într-un viitor mai apropiat sau îndepărtat, nu pare posibilă decât dacă unul dintre adversari primeşte din străinătate un ajutor masiv."

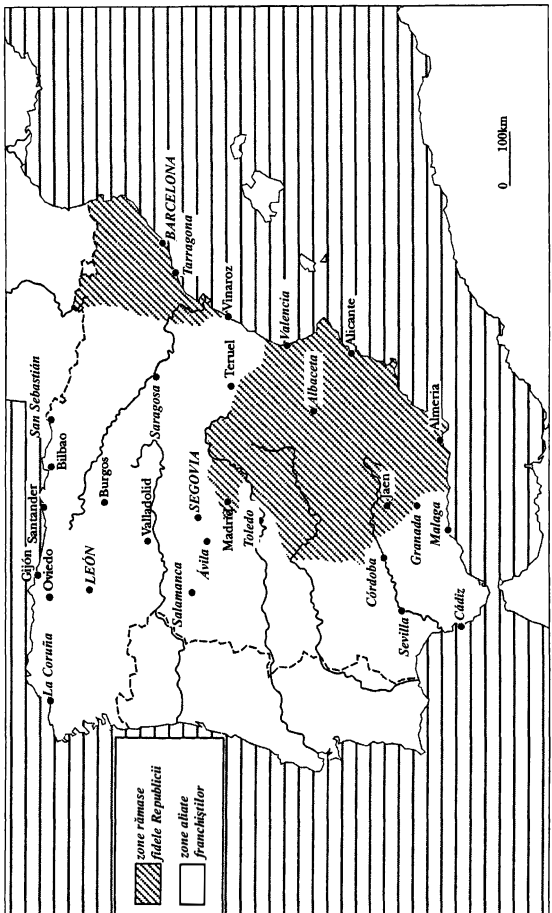

Raportul de forţe în iulie 1938

Republicanii nu aveau să primească niciodată acest ajutor. Au pierdut războiul, mai puţin pe câmpul de bătaie, cât pe frontul diplomatic. Când trupele lor se angajau pe Ebru, la sfârşitul lui septembrie 1938, la München, Franţa şi Anglia cedau exigenţelor lui Hitler din disperarea de a evita un conflict european. Nu doar Cehoslovacia a fost sacrificată la München, ci şi Spania republicană. Negrín anunţa inutil, la 21 septembrie, în faţa Societăţii Naţiunilor, „retragerea imediată şi totală a tuturor combatanţilor spanioli care participau la luptă de partea guvernării", ceea ce semnifica plecarea Brigăzilor internaţionale. Franţa şi Anglia se pregăteau să-l recunoască pe Franco. La 10 ianuarie 1939, reprezentantul Spaniei, Álvarez del Vayo, a luat pentru ultima dată cuvântul în faţa Societăţii Naţiunilor: „Da, domnilor, rănit, abandonat, trădat, poporul spaniol va continua să reziste. Nu a fost posibilă restabilirea păcii în justiţie şi nu mai avem încotro decât să luptăm până la moarte. Dar va veni şi ziua în care vă veţi aminti de avertismentele noastre şi în care veţi înţelege că Spania este primul câmp de bătălie al unui Al Doilea Război Mondial, care se apropie ineluctabil." Ministrul englez al Afacerilor Externe, Halifax, părăsise sala de îndată. Álvarez del Vayo urcase la tribună. Ministrul francez, Bonnet, rămăsese, iar la auzul acestor fraze a avut un surâs ironic...

La 15 ianuarie 1939, Tarragona a căzut. Pe 26, franchiştii au intrat în Barcelona şi au început să împuşte mii de oameni. La 10 februarie, întreaga Catalonie era ocupată. 100 000 de combatanţi republicani au trecut în Franţa, unde au fost dezarmaţi şi internaţi în lagăr. Le-au urmat între 250 000–350 000 de refugiaţi civili. Negrín nu a renunţat, declarându-se pentru războiul fără limite. Comandantul armatei centrului, Casado, punea această încăpăţânare pe seama influenţei comuniştilor. Credea că era încă posibil să negocieze cu Franco, sacrificându-i pe comunişti. Aceeaşi propunere a avut-o şi *Junta* pe care a format-o la 4 martie, cu acordul socialiştilor, al anarhiştilor şi al militarilor; i-a arestat pe comuniştii de la Madrid, ce rezistau cu arma-n mână, şi a luat legătura cu Franco. Acesta nu a vrut să facă nici o înţelegere, cerând o capitulare necondiţionată. La 26 martie, franchiştii au trecut peste tot la atac. Cel mai ades s-au limitat să ocupe poziţiile abandonate de republicani, iar pe 27 şi-au făcut, în sfârşit, intrarea în Madrid. În zilele următoare, toate oraşele ce rămăseseră republicane până la capăt au căzut: Alicante, Cartagena, Jaén, Cuenca, Guadalajara... Pe 1 aprilie 1939, Franco şi-a făcut public ultimul comunicat: „Astăzi, după ce a capturat şi dezarmat armata roşie, trupele naţionale au atins ultimele obiective militare. Războiul s-a sfârşit." La 19 mai, Franco prezida, la Madrid, defilarea în cinstea victoriei, purtând uniforma cu cămaşă albastră a

falangiştilor şi bereta roşie a carliştilor. În frunte mărşăluiau Cămăşile Negre italiene, iar Legiunea Condor germană închidea defilarea.

Preşedintele Republicii, Manuel Azaña, a plecat în exil la 4 februarie 1939, demisionând câteva zile mai târziu. Rolul lui în timpul războiului fusese mai degrabă unul şters. Devenind şef al statului cu două luni înainte de revoltă, el a fost privat de mijloacele de a interveni într-o manieră eficientă în conducerea problemelor politice. Nu era făcut pentru a duce un război civil, excelând doar în dezbaterile parlamentare în care trebuia să-şi convingă oponenţii. Din iulie 1936, nu a mai fost vorba de a convinge, ci de a strivi adversarul, şi asta cu nişte metode atroce. Azaña nu era omul pentru astfel de lupte şi ai fi putut crede că se temea până şi de victoria propriei tabere. Sugestivă este şi această dezarmantă frază pronunţată la Valencia, în 1938: „Războiul este pierdut, dar dacă-l câştigăm printr-un miracol, noi, republicanii, ar trebui să luăm primul vapor ce ar părăsi Spania, cu condiţia să ne lase să plecăm..." Timp de trei ani, Azaña a fost mai puţin un actor, cât un observator al evenimentelor. Cu obişnuita sa luciditate el a analizat, în final, drama Spaniei: „Un stat care avea de partea lui legitimitatea a fost atacat de o rebeliune militară în acelaşi timp când era măcinat de la temelie de un început de revoluţie şi de apariţia puterilor locale şi, în final, abandonat de democraţiile timorate."

Simţirea a triumfat asupra raţiunii, şi nu doar în Spania. Chiar de la început, în lumea întreagă, s-a urmărit cu înfiorare ceea ce se petrecea. Liberalii şi oamenii de stânga s-au solidarizat cu republicanii în lupta lor împotriva fascismului; adversarii democraţiei au văzut confirmându-se temerile lor cu privire la parlamentarism şi au susţinut instaurarea unui regim autoritar, implicit totalitar. O a treia parte a început prin a denunţa atrocităţile celor două tabere, înainte de a opta pentru una dintre ele, care ar fi oferit senzaţia că va garanta ordinea, oricare ar fi fost acea tabără. Guvernările ar fi trebuit să-şi păstreze raţiunea şi să analizeze lucid situaţia şi mizele. Decizând să nu intervină, Franţa şi Anglia le-au lăsat celorlalţi mână liberă. De teamă să nu fie angrenate într-un război european, ele au preferat să ofere garanţii Germaniei, nu doar în Spania, ci şi în Cehoslovacia. Neintervenirea în Spania şi acordurile de la München au fost complementare, constituind un acelaşi demers diplomatic. Rezultatul se ştie. Orice s-ar crede despre politica lui, Negrín a avut meritul de a vedea clar. La 11 noiembrie 1938, îi scria lui Stalin: „Dacă Spania este învinsă, mă îndoiesc că vara lui 1939 se va sfârşi fără declanşarea unui război general."

NOTE

[625] Într-o intervenţie în *Cortes*-uri, la 16 iunie, Gil Robles vorbea despre 170 de biserici incendiate şi despre 216 asasinate, fără a mai pune la socoteală şi grevele.

[626] Gărzile de asalt erau, oarecum, echivalentul CRS. În 1936, aceste corpuri au intrat definitiv sub tutela guvernului în funcţie.

[627] La 12 iunie, încă nu era decis, mărturisindu-i lui Mola: „geografie prea restrânsă", cu alte cuvinte, că nu i se păreau favorabile circumstanţele.

[628] De la 14 iulie, un avion particular, echipat în Anglia de bancherul Juan March, aştepta să-l transporte din Canare în Maroc. Prudent, Franco preferase să petreacă noaptea de 18 spre 19 iulie la Casablanca.

[629] Declaraţia lui Irujo, ministru al guvernului Republicii, în octombrie 1936: „Când s-a produs lovitura militară, cauza necazurilor de care suferă popoarele peninsulei, noi, bascii, nu am avut de ales. Între dictatură, fascism, tiranie şi *pronunciamiento* militar pe de o parte, şi democraţia social-republicană, de cealaltă parte, zarurile au fost aruncate [...]. Am îmbrăţişat cauza democraţiei sociale, pentru că era şi cauza noastră. Am făcut-o în deplină cunoştinţă de cauză." Contrar a ceea ce s-a putut citi adeseori, poziţia Partidului Naţionalist Basc nu a fost o contragreutate la statutul de autonomie pe care decisese să-l acorde pentru Euzkadi guvernul lui Largo Caballero, în octombrie 1936. Decizia fusese luată cu câteva luni înainte. *Cortes*-urile Frontului Popular acceptaseră validitatea plebiscitului din 1933 şi integrarea Álavei în Euzkadi. La 25 iunie 1936, el a înţeles că statutul avea să fie analizat în şedinţă plenară şi adoptat înainte de sfârşitul sesiunii parlamentare. Dacă statutul nu a fost definitiv aprobat decât la 1 octombrie 1936, a fost din cauza evenimentelor din timpul verii. O săptămână mai târziu, José Antonio de Aguirre forma la Guernica primul guvern basc autonom.

[630] Cardinalul Segura, arhiepiscop de Sevilla, reacţionar, dar foarte ostil nazismului a cărui influenţă o vedea crescând în Spania nouă, nu a ratat nici o ocazie de a semnala că, în Evul Mediu, aşa-numiţii *caudillos* nu erau decât nişte vulgari şefi de bandă, ceea ce a provovat mânia lui Franco

[631] Familiar era numit *El Cuñadísimo*, ca aluzie la calitatea lui de cumnat (în spaniolă: *cuñado*) a generalisimului.

[632] Franco nu l-a iertat pe José Antonio că-l eliminase de pe lista dreptei, în aprilie 1936, cu ocazia unei alegeri complementare la Cuenca.

[633] În fapt, nu a fost definitiv graţiat decât în mai 1947.

[634] Ca anecdotă, vom cita cazul vărului primar al lui Franco, Ricardo de la Puente Bahamonde, comandant în armata aeriană. În 1934, el a avut scrupule în a utiliza aviaţia împotriva grevişitilor din Oviedo, iar Franco l-a îndepărtat de la comandament. În iulie 1936, situaţia lui a fost şi mai gravă: Ricardo de la Puente a rezistat

puciului, la Tetuán şi, înainte de a fi arestat, a sabotat avioanele aflate pe aerodrom pentru a nu mai putea decola. A fost condamnat la moarte şi împuşcat imediat, ceea ce Franco nu a împiedicat cu nimic.

[635] Abia sosit în Maroc, la 19 iulie 1936, Franco a acordat legionarilor, ce aveau deja o soldă dublă faţă de restul armatei, cu o peseta în plus pe zi. L-a măgulit pe marele vizir Sidi Amed el Gamnia, pentru a facilita recrutările.

[636] Nu trebuiau nemulţumite cele două (Germania şi Italia). De aceea, Franco a interzis difuzarea în Spania a enciclicei lui Pius al XI-lea *Mit brennender Sorge,* îndreptată împotriva nazismului.

[637] Printre ei figurau oameni ce, mai târziu, aveau să ocupe înalte responsabilităţi în lupta împotriva nazismului şi în Europa de Est: Clément Gottwald, viitor preşedinte al Republicii Populare Cehoslovacia, Walter Ulbricht, viitor preşedinte al Republicii Democrate Germane, Dimitrov, viitor şef al guvernului bulgar, Lazlo Rajk, Palmiro Togliatti, Pietro Nenni, Charles Tillon, André Marty, Auguste Lecoeur, François Billoux, colonelul Rol-Tanguy...

[638] La începutul războiului, generalul Mola anunţase trimiterea a patru coloane ce urmau a se întâlni în capitală; la momentul stabilit, ele ar fi trebuit sprijinite din interior de o „Coloană a 5-a", alcătuită din simpatizanţi rămaşi în zona republicană.

[639] Printre ei se afla şi Melquíades Álvarez, şeful unui mic partid în care militase odinioară Manuel Azaña.

[640] Declaraţiile de acest gen nu au fost izolate, toţi reprezentanţii conducerii făcând unele similare. Să vedem, de exemplu, mărturia lui Diego Abad de Santillán, care avusese mari responsabilităţi în mişcarea anarhistă, la Barcelona: „19 iulie a provocat o dezlănţuire de pasiuni şi de abuzuri [...]. Probabil că victoria noastră a generat moartea violentă a 4-5 mii de cetăţeni, în Catalonia, etichetaţi ca reprezentanţi ai dreptei, afiliaţi reacţiunii politice sau celei ecleziastice [...]. S-a rezistat mult, iar acum parcă s-a rupt un dig, măturând şi devastând totul în calea apei."

[641] Pedro Laín Entralgo care, la acea vreme, milita în zona naţională, avea să recunoască şi să deplângă mai târziu: „Despre miile de asasinate comise în timpul războiului în cea mai strictă ordine şi în cea mai impecabilă disciplină [...], cine a vorbit public despre ele atunci, şi cine a vorbit după aceea?" (*Descargo de conciencia).*

[642] Astfel de grupuri l-au ucis pe Federico García Lorca la Granada, în august 1936.

[643] *Les grands cimetières sous la lune.*

[644] Unii ofiţeri italieni, veniţi să lupte alături de rebeli, fuseseră şocaţi de arbitrarul execuţiilor şi represaliilor. Naziştii şi fasciştii găseau absurd acest mod de a elimina stânga fără discriminare; după opinia lor, ar fi fost mai abil să se dea o bază populară viitorului regim.

[645] Unul dintre procurorii militari cei mai nemiloşi — era numit „măcelarul din Málaga" — a făcut mai târziu o frumoasă carieră: Carlos Arias Navarro care, în 1973, a urmat amiralului Carrero Blanco; a fost ultimul şef al guvernării franchiste.

[646] Unamuno se înşela când, în decembrie 1936, credea că Franco va lăsa lucrurile să meargă de la sine, şi când considera că represiunea, în substrat, era mai degrabă opera generalului Mola, „un monstru de perversitate, veninos şi ranchiunos". Franco vorbea şi scria mai puţin decât Mola, dar acţiona cu o hotărâre rece.

[647] Şefii republicani s-au străduit să pună la adăpost unele relicve. Astfel, în timpul cuceririi oraşului Málaga, trupele franchiste au găsit într-un castel braţul Sfintei Tereza din Ávila şi i l-au trimis lui Franco, care a refuzat să-l înapoieze carmelitelor din Ronda şi nu s-a mai despărţit de el până la moarte.

[648] Articolul lui Hilari Raguer („Vicarul cardinalului, Monseniorul Rial Lloberas", în *Revue d'histoire ecclésiastique* din Leuven, LXXIX, 1984), a adus precizări cu privire la cronologia persecuţiilor religioase în Catalonia. Vicarul general din Tarragona, Rial i Lloberas, se străduise să menţină o activitate pastorală elementară în casele particulare din Barcelona, unde se refugiaseră mulţi preoţi: le-a fost relativ uşor să treacă neobservaţi acolo. Până în septembrie 1936, preoţii erau executaţi rapid — canonicul Cardó atribuia aceste masacre murcienilor din FAI —; prin urmare, tribunalele populare au introdus câteva garanţii, precum înlocuirea pedepsei cu moartea cu închisoarea. După eliminarea anarhiştilor, în mai 1937, aproape toţi preoţii închişi au fost eliberaţi. Persecuţiile au reînceput în timpul ofensivei franchiste din ianuarie-februarie 1939. După mai 1937, Irujo, ministru al Justiţiei în guvernul Negrín, şi-a propus să facă persecuţiile să înceteze şi a căutat să reconcilieze Biserica şi Republica. Cu acordul lui, Rial Lloberas a transmis Vaticanului un mesaj de la Álvarez del Vayo, ministru al Afacerilor Străine: guvernul Negrín a decis să restabilească libertatea religioasă. Vicarul general de Barcelona, Torrent, a sabotat tratativele, opunându-se la orice nominalizare şi la orice celebrare publică a cultului în Catalonia „roşie" şi ameninţându-i cu sancţiuni canonice pe preoţii ce ar fi încălcat acest ordin. Trebuia demonstrat cu orice preţ că nu exista compatibilitate între catolicism şi Republică.

[649] Alertaţi de câţiva apropiaţi, catolicii francezi au reacţionat la această cârdăşie. Cf. prefeţei lui Jacques Maritain la cartea profesorului Alfredo-Mendizábal, *Aux origines d'une tragédie. La politique espagnole de 1923 à 1936* (Paris, f.d. [1937]) : „Să se invoce aşadar, dacă se crede îndreptăţit, justeţea războiului care se duce, dar să nu se invoce sfinţenia! Să se ucidă, dacă se crede de cuviinţă, în numele ordinii sociale sau a naţiunii, asta este deja oribil, dar să nu se ucidă în numele lui Iisus Hristos!" Maritain vedea în noţiunea de război sfânt, utilizată în Spania franchistă, o *islamizare a conştiinţei religioase.*

[650] Cardinalul Gomá, pe care execuţiile comise în acel timp îl lăsau aparent indiferent, a protestat pe lângă Franco. Acesta l-a asigurat că nu se va mai repeta. Trebuia cu orice preţ menţinută ideea că toţi republicanii erau nişte atei, iar a ucide preoţi însemna să admiţi că puteai fi catolic sau republican.

[651] Canonicul catalan Cardó a acuzat episcopatul spaniol că a făcut totul pentru a-i ridica pe catalani împotriva Bisericii: jumătate dintre episcopii numiţi în Catalonia

erau anticatalani; „s-a ajuns la întrebarea dacă a fi catalan era compatibil cu a fi catolic" (Carles Cardó, *El gran refús*, Barcelona, 1944). După Cardó, nefericirile Bisericii din Spania, la acea epocă, au fost agravate de rivalitatea personală a cardinalului Vidal i Barraquer, arhiepiscop de Tarragona. Gomá era „atât din punct de vedere spiritual, cât şi fizic, un om clădit pe structură germanică [sic]: inteligent, cultivat, orator pompos, dar exclusivist". Din 1931, el i s-a opus lui Vidal, un ascet, un om plin de bunsimţ şi cu un temperament latin. Vidal era gata să accepte Republica şi, de aceea, a fost acuzat neîncetat că era separatist, un republican, un *roşu*, un mason...

[652] Ostatici despre care nu s-a vorbit, neştiindu-se ce s-a întâmplat cu ei după eliberarea alcazarului.

[653] În decembrie 1936, mărturisea unui jurnalist: „Am făcut o greşeală din punct de vedere militar, şi asta în cunoştinţă de cauză. Pentru a cuceri oraşul Toledo, a trebuit să deturnăm trupele pentru Madrid, ceea ce însemna că, pentru naţionalii din Spania, Toledo reprezenta o problemă politică ce trebuia rezolvată."

[654] Nici o bombă nu a căzut în cartierul select al oraşului Salamanca...

[655] Din 29 aprilie 1937, *Cotidianul din Burgos* publica următoarele: „Guernica a fost distrusă şi transformată în ruine de către hoardele roşii aflate în slujba criminală a lui Aguirre, preşedintele Republicii Euzkadi [...]. Ar fi uşor de demonstrat, în orice moment, că aviaţia naţională nu a decolat ieri [27], din cauza ceţei [...]. Astăzi, aviaţia naţională a survolat Guernica. A survolat-o şi a fotografiat-o [...]. Martorii i-au văzut pe roşii incendiind Guernica cu torţe şi petrol [...]. Bascii şi lumea întreagă trebuie să ştie că Aguirre a incendiat Guernica." În aprilie 1937, revista falangistă *Vértice*, editată la San Sebastián, publica, în primul său număr, o fotografie a ruinelor, cu următoarea legendă: „Tragică imagine a vandalismului roşu, scheletul calcinat a ceea ce a fost Guernica oferă lumii întregi dovada irefutabilă a sadismului marxist." În cursul verii 1937, *Osservatore romano* publica o declaraţie a cardinalului Gomá, arhiepiscop de Toledo şi primat al Spaniei: acesta fusese la Guernica la câteva zile după dramă şi avea dovada că bascii fuseseră cei ce incendiaseră oraşul.

[656] La 29 aprilie 1937, când trupele franchiste au intrat în Guernica, un carlist se întreba: „Era cu adevărat necesar?" Iar un ofiţer al statului-major al lui Mola i-a răspuns: „Da, şi aşa trebuia făcut peste tot, în Biscaya şi în Catalonia."

CAPITOLUL VIII

Spania lui Franco

(1939–1975)

În 1939, a început una dintre domniile cele mai îndelungate din istoria Spaniei. La 30 septembrie 1936, generalul Cabanellas îi prevenise pe camarazii săi din *Junta* de la Burgos: „Dacă i se dă puterea lui Franco, n-o s-o mai lase." Şi într-adevăr, *El Caudillo* şi-a exercitat dictatura până la moarte. Şi-a învins toţi adversarii şi toţi rivalii, eliminându-i pe primii şi învrăjbindu-i între ei pe ceilalţi. A profitat de conjunctura internaţională prezentându-se succesiv drept aliat al puterilor totalitare, apoi ca precursor al cruciadei împotriva comunismului. Fără a modifica natura regimului, a dat impresia unei evoluţii de la naţional-sindicalism către o monarhie fără rege. Dar n-a putut împiedica Spania să se schimbe; cea din 1975 diferea foarte mult de cea din 1936, în privinţa structurilor, a alcătuirii sociale şi a mentalităţii. Iar aceste transformări, Franco mai degrabă le-a tolerat decât le-a dorit.

El Caudillo

Nimic nu-l predispunea pe Franco să devină stăpânul Spaniei. Francisco Franco Bahamonde, care a văzut lumina zilei la Ferrol, în 1892, suferea din pricina anumitor frustrări, fiind al doilea născut al unei familii cu cinci copii. Tatăl, intendent general în marină, era liber-cugetător şi ducea o viaţă dezordonată. În 1907, şi-a părăsit definitiv domiciliul conjugal[657]. Lucrul acesta l-a afectat profund pe Franco. În romanul cu pretenţii autobiografice, intitulat *Raza*, pe care l-a scris în 1940 şi care a fost ecranizat, *El Caudillo* îşi imagina familia şi copilăria pe care i-ar fi plăcut să le aibă: tatăl eroului era un marinar ce murea pentru patrie în Cuba în 1898, iar văduva lui îşi creştea singură cei

trei băieţi şi fiica. Doar ultimul aspect corespundea realităţii. Fraţii lui Franco au moştenit unele trăsături ale părintelui lor: ştiau să se distreze şi erau mai degrabă orientaţi către stânga[658]. Însă Francisco se străduia să-i semene cât mai puţin posibil tatălui său: nu bea, nu fuma şi nu i se cunoştea vreo legătură amoroasă. I-ar fi plăcut să intre la Şcoala navală, dar în anul când avea de gând să se prezinte la concurs, acesta a fost anulat. Prin urmare, a optat pentru Academia de infanterie din Toledo, unde a fost admis în 1907. Statura măruntă (1,64 m), înfăţişarea plăpândă şi vocea delicată au trezit ironiile colegilor, ceea ce l-a determinat să se închidă în sine. La puţină vreme după ce a ieşit din Şcoala militară, în 1912, a cerut să fie trimis în Maroc unde s-a făcut remarcat prin curaj (s-a oferit voluntar pentru misiunile riscante şi s-a aflat mereu în primele rânduri), prin obiceiurile austere[659], prin înclinaţia spre disciplină, atât în privinţa propriei persoane, cât şi a subordonaţilor săi, şi prin indiferenţa faţă de suferinţă, a sa şi a altora. Toate acestea i-au atras stima şefilor şi respectul oamenilor. Când a fondat Legiunea Străină în 1920, Millán Astray i-a oferit lui Franco, iar el a acceptat, comanda primului batalion (*bandera*).

Franco s-a expus pericolelor, însă găsea în asta şi satisfacţii: nimeni nu-şi mai bătea joc de aspectul său fizic şi, pe deasupra, a urcat în ierarhia militară. În metropolă se avansa doar pe baza vechimii, în armata din Africa erau răsplătite meritele. Iar lui Franco nu-i lipseau. Aşa că iată-l înaintat în 1926 general de brigadă. Avea 34 de ani şi era cel mai tânăr general din Spania, tocmai el, care terminase Academia din Toledo cu un rang modest. Având un grad prea înalt pentru a ocupa un post de comandă în Maroc, avea să fie de atunci înainte sortit vieţii de garnizoană, ceea ce i-a dat ocazia de a pătrunde şi în alte medii. În 1923, s-a căsătorit cu Carmen Polo, în pofida reticenţelor socrilor săi, care aparţineau burgheziei înstărite din Oviedo. Franco nu şi-a neglijat cariera. Ştia să se folosească de relaţii astfel încât să determine numirea sa în posturi de răspundere, fără a lăsa impresie că le doreşte. Se considera unul dintre cei mai de nădejde slujitori ai patriei. În 1928, a ajuns la conducerea Academiei Generale Militare din Saragosa, creată de curând ca să regrupeze patru şcoli militare (infanterie, artilerie, cavalerie şi geniu). Conspiraţiile anumitor ofiţeri împotriva monarhiei îl iritau, întrucât vedea în ele o încălcare a disciplinei. Proclamarea Republicii îl neliniştea, dar evita să se compromită printr-o opoziţie faţă de regim. Totuşi, guvernul nu avea încredere în el. În 1932, a fost înlăturat de la conducerea Academiei din Saragosa, fapt care l-a jignit şi care a făcut să se nască în el un resentiment contra lui Azaña, pe care-l acuza că umileşte armata şi că-i ruinează cariera personală. După câteva luni petrecute

în fruntea brigăzii de infanterie a Galiciei, a fost numit comandant general al Balearelor, în 1933. Revenind la putere, dreapta l-a rechemat, iar Gil Robles, ministrul de Război, a făcut din el, la 42 de ani, şeful Statului-Major al armatei. În această calitate i-a revenit, în 1934, datoria de a reprima revolta Asturiilor. Franco a încredinţat sarcina armatei din Africa, iar aceasta a folosit împotriva minerilor metodelor care aveau să se dovedească atât de eficiente în 1936: brutalitatea, represaliile, execuţiile sumare. Victoria Frontului Popular l-a costat postul. Azaña l-a trimis în Canare, de unde s-a întors în 1936 pentru a lua conducerea revoltei, apoi a statului.

Cum se explică o ascensiune atât de rapidă? Franco nu poseda nici una dintre calităţile care să-l predispună a deveni un călăuzitor al poporului. Nu strălucea nici prin capacităţile militare, nici prin harurile intelectuale.

Prima afirmaţie poate surprinde. Totuşi, ea e confirmată de rapoartele confidenţiale pe care ofiţerii germani şi italieni le-au trimis guvernelor lor în timpul războiului civil. Franco nu aparţinea unei arme tehnice precum marina, artileria sau aviaţia. Era un infanterist care, în materie de artă militară, rămăsese la teoriile din Primul Război Mondial. Acorda cea mai mare importanţă războiului de poziţii, cu fronturi şi tranşee, şi ofensivei, în care infanteria juca rolul principal. Cunoştea prea puţin utilizarea tactică a armelor moderne, a tancurilor şi aviaţiei, pentru operaţiuni combinate, menite să surprindă şi să hărţuiască inamicul. Noţiunea de război-fulger îi era străină. Chiar şi pe camarazii săi de luptă îi deranja că Franco nu ştia să profite de succesele sale şi că tărăgăna lucrurile. Fără el, războiul putea fi câştigat mai repede. Obişnuit să se bată cu triburile din Maroc, prost echipate, Franco duce împotriva „roşiilor" un război de tip colonial: orice bucată de teren cucerită trebuia păstrată sau redobândită, în caz că fusese pierdută, oricâte vieţi omeneşti ar fi costat. Replierea pe poziţii mai uşor de apărat însemna pierderea rangului. Dar, într-adevăr, asemenea tactică avea şi unele intenţii politice: cu cât războiul se prelungea, cu atât cauza mai multe pierderi inamicului, căci trebuia nu numai să învingi, ci şi să extermini adversarul. Franco era un soldat curajos, dar un strateg mediocru.

El Caudillo nu avea nici un spirit capabil să conceapă teorii originale despre organizarea societăţii şi evoluţia lumii. Nu consacrase niciodată prea mult timp lecturii şi meditaţiei. După ce s-a instalat la Pardo, în 1939, distracţiile sale favorite au fost vânătoarea, pescuitul, golful, cinematograful şi, ocazional, pictura. Diplomaţii care au avut ocazia să-l întâlnească au dezvăluit că folosea cuvinte banale şi tindea să ocolească discuţiile serioase. Nu înţelegea mare lucru din economie. În acest domeniu îl puteai face să creadă orice. Cât

despre ideile sale politice, ele erau simple, ba chiar simpliste. În ochii lui, democraţia ducea la anarhie. Franco credea într-un complot internaţional împotriva civilizaţiei creştine, la care erau părtaşi evreii, francmasonii şi comuniştii. Francmasoneria, mai ales, îl obseda. O vedea acţionând pretutindeni, mereu gata să pricinuiască un rău Spaniei[660]. La drept vorbind, Franco înţelegea să guverneze Spania aşa cum se conduce o cazarmă unde e nevoie de autoritatea comandantului şi de disciplina subordonaţilor.

Franco nu poseda prestanţa unui tribun. Mărunt, cu burta proeminentă, cu un aer timid şi rezervat, n-avea nimic care să stârnească entuziasmul. Spre deosebire de un Hitler sau de un Mussolini, nu era înzestrat nici cu talent oratoric. Debitul verbal slab îl oprea de la cuvântări avântate. Nici măcar n-a exercitat asupra tovarăşilor de arme, asupra oamenilor politici de dreapta, sau asupra mulţimii partizanilor săi, vreo influenţă care să aibă aparenţele unei carisme. Autoritatea lui nu se baza nici pe succese excepţionale, nici pe rigoarea argumentaţiei, nici pe elocinţa discursurilor. Şi, totuşi, Franco îşi fascina anturajul şi publicul, iar ordinele nu i se discutau. Secretul reuşitei sale a constat în faptul că s-a convins şi i-a convins şi pe alţii că Providenţa i-a încredinţat o misiune: să salveze Spania. Începând cu 1946, monedele bătute cu efigia sa cuprindeau şi formula: „*Caudillo* prin graţia Domnului." Nimeni nu îndrăznea să-i ţină piept. Se spunea şi se scria că era un mare comandant militar şi un geniu politic comparabil cu gloriile din trecut ale Spaniei: Cidul, Regii Catolici, Filip al II-lea[661]... *El Caudillo* compensa ceea ce ar putea trece drept neajunsuri sau mediocritate prin ambiţie, încăpăţânare şi încredere în sine. Se credea superior altora. Dorea cu ardoare să fie primul, dar se ferea s-o arate. Acţiona fără grabă şi nu-şi asuma niciodată riscuri, aşteptând clipa potrivită. Stăpânirea de sine, tenacitatea şi sângele rece i-au permis să facă faţă celor mai critice situaţii, să dejoace intrigile rivalilor şi oponenţilor săi, precum şi să reziste presiunilor. Carrero Blanco, care îi era confident şi îl cunoştea bine, a rezumat într-un cuvânt, în 1946, tactica de a rezista ostilităţii Naţiunilor Unite: *aguantar*, adică a suporta cu stoicism necazurile, a aştepta ca situaţia să evolueze. Asemenea atitudine se potrivea perfect cu temperamentul lui Franco şi reprezenta unul dintre motivele reuşitei sale. Şi mai există încă o explicaţie: indiferenţa lui în materie de politică. Îl interesa doar să rămână la putere şi să păstreze ceea ce el considera esenţial: un regim autoritar. În această privinţă nu avea să facă niciodată concesii, nu a renunţat la nici o prerogativă de-a sa, şi a refuzat tot ce seamănă cu o evoluţie spre democraţie: alegeri, libertatea presei, dreptul de asociere. În rest, a mizat pe rivalităţile dintre monarhişti, falangişti

şi militari, dintre puterile Axei şi Naţiunile Unite, dintre lumea liberă şi blocul sovietic. Lucru uşor pentru el, întrucât nu era legat de vreun grup şi, prin urmare, se putea folosi de toate fără a deveni prizonierul unuia singur. Franco a oferit un caz unic în istorie: era şeful unui partid pe care nu l-a fondat şi al cărui membru nu era. Astfel dispunea de o libertate totală de mişcare.

Regimul pe care Franco l-a pus la punct s-a sfârşit doar la moartea sa. Această durată ridică o problemă, care poate fi înţeleasă ca efect al unei represiuni poliţieneşti ce n-a slăbit nici o clipă. Totuşi, teroarea nu explică totul. Franco a trezit şi multe duşmănii. Dar a găsit, de asemenea, şi sprijin: cel al Bisericii, al armatei, al proprietarilor şi al credincioşilor care îi erau recunoscători că le redase privilegiile şi că-i proteja împotriva subversiunii, dar aceste sprijine au avut tendinţa să se diminueze odată cu timpul şi cu transformarea Spaniei. Alte grupuri au preluat însă ştafeta, mai ales în 1945–1946, o parte a păturilor mijlocii, care s-a aliat cu *El Caudillo* când acesta s-a văzut respins de comunitatea internaţională. Respectivele pături ale societăţii n-au înţeles distincţia pe care o făceau democraţiile între dictator şi poporul spaniol, şi au dat atenţie doar discriminărilor ce-au lovit Spania împiedicând-o să beneficieze, de exemplu, de planul Marshall. Franco a ştiut să exploateze în folosul său resentimentul popular la adresa străinătăţii. Mai târziu, când Spania a început să se modernizeze, franchismul a primit susţinerea pasivă a unei părţi a aceloraşi clase de mijloc, al căror nivel de viaţă creştea şi care preferau să nu se amestece în politică, aşa cum le îndemna în fiecare zi propaganda oficială. Presa scrisă, radioul, apoi televiziunea, nu încetau să laude meritele unui regim care, la capătul războiului civil, adusese ţării pacea şi o prosperitate relativă. Trebuie aşadar să ne plecăm în faţa evidenţei: în ciuda criticilor ce i s-au adus, atât în interiorul cât şi în afara Spaniei, Franco a fost într-o anumită măsură, dacă nu popular, cel puţin acceptat de majoritatea spaniolilor, care nu vedeau altă soluţie pentru naţiunea lor şi care se temeau, mai presus de orice, de un nou război civil.

Naţional-catolicismul

După înfrângerea Germaniei în 1945, când regimul său părea condamnat, Carrero Blanco i-a dat lui Franco următorul sfat: „Trebuie să păstrăm această formulă: ordine, unitate, răbdare; poliţia să ia măsuri aspre pentru a preveni orice subversiune şi, dacă e cazul, să se recurgă la o represiune energică, fără a da atenţie protestelor opiniei internaţionale; mai bine să acţionezi dur încă de la început decât să laşi să se dezvolte răul." Întreaga politică franchistă se regăseşte în această frază. Din 1939 şi până la moartea lui Franco, în 1975,

franchismul a rămas identic cu el însuşi, adaptându-se doar circumstanţelor. S-a schimbat doar forma, renunţându-se la semnele exterioare prea compromiţătoare, precum salutul fascist, şi la vocabularul ce amintea într-o măsură prea mare de totalitarism. Pentru a desemna partidul unic, se vorbea mai degrabă de Mişcare, şi mai rar de Falangă. În privinţa esenţialului, însă, nu s-au făcut concesii. De la început la sfârşit, franchismul a rămas un regim autoritar în care o jumătate a Spaniei îşi impunea dominaţia asupra celeilalte.

Menţinerea ordinii

Pe 31 martie 1847, Carrero Blanco s-a întâlnit, în Portugalia, cu Juan de Bourbon, fiul şi moştenitorul regelui Alfons al XIII-lea, şi îl avertiza în legătură cu pretenţia acestuia de a deveni regele tuturor spaniolilor[662]: „În 1936, în Spania, s-a căscat o prăpastie; trebuie să te afli de-o parte sau de alta. Alteţa Voastră poate spera să fie regele Spaniei, dar al Spaniei Mişcării naţionale, catolice, anticomuniste, antiliberale."[663] O astfel de poziţie permite să se înţeleagă de ce, din 1936 până în 1939, orice compromis între cele două tabere a fost imposibil. Franchiştii nu cunoşteau decât o Spanie: a lor. În 1939, după victorie, nici o reconciliere nu era de aşteptat, nici o amnistie nu era de conceput[664]. Mulţi au înţeles asta şi 500 000 de oameni s-au refugiat în 1939 în Franţa sau în America Latină. Dar, în mare parte s-au întors. Însă când nu mai constituiau ţinta urmăririlor, s-au lovit de ostilitate, de necazuri şi de suspiciunea autorităţilor, căci nu era uşor, în Spania anului 1940, să fii văduva sau fiul unui *roşu*. Mulţi au rămas fără lucru, victime ale epurării care făcea ravagii în administraţiile publice[665]. Altora — intelectualilor[666] — li s-au interzis activităţile publice. Asupra republicanilor rămaşi sau întorşi în Spania apăsau două ameninţări: epurarea, care-şi propunea să-i pedepsească pe învinşi, şi represiunea, care ţintea să descurajeze orice opoziţie.

Pe 13 februarie 1939, guvernul de la Burgos publicase o lege a responsabilităţilor politice. Un an mai târziu, legea din 1 martie 1940 privind reprimarea francmasoneriei şi a comunismului întregea dispozitivul care avea să slujească drept bază juridică epurării. Termenii de comunism şi francmasonerie trebuie înţeleşi în sens larg. De fapt erau considerate crime activităţile ostile Mişcării Naţionale, şi asta încă din octombrie 1934. Troţkiştii, anarhiştii, socialiştii puteau fi urmăriţi pentru acelaşi motiv precum francmasonii şi comuniştii, ca şi persoanele asimilate precedentelor categorii. Noţiunea de „rebeliune militară neîntreruptă" a agravat aceste dispoziţii. Astfel de crime ţineau de jurisdicţia militară, adică de tribunalele militare şi de numita proce-

dură sumară: acuzatul nu putea fi asistat de un avocat, apărarea era asigurată de un ofiţer, condamnatul nu avea la dispoziţie nici o cale de recurs, doar căpitanul general al regiunii putând face apel la Consiliul Suprem de justiţie militară, şi cel mai adesea se folosea de această posibilitate pentru a obţine o pedeapsă şi mai grea. Potrivit codului militar din 1870, faptele se prescriau după douăzeci de ani, dar în 1945 termenul a fost prelungit la treizeci de ani[667].

Cei mai mulţi dintre conducătorii republicani s-au exilat, ceea ce le-a salvat viaţa. Cei câţiva care n-au reuşit, sau n-au vrut să fugă, au plătit scump. Julián Besteiro, fostul preşedinte al *Cortes*-ului, a fost condamnat la treizeci de ani de închisoare şi a murit de epuizare în celula sa, în septembrie 1940. Unii, care se refugiaseră în Franţa, au fost predaţi Spaniei de către poliţia de la Vichy sau de către Gestapo, cum a fost cazul fostului ministru Zugazagoitia şi al lui Companys, preşedintele Majorităţii din Catalonía. Ambii au fost împuşcaţi în 1941. Manuel Azaña ar fi trebuit să sufere aceeaşi soartă. Agenţii spanioli aşteptau ocazia să-l răpească şi să-l ducă în Spania, dar Azaña a murit la Montauban, în noiembrie 1940.

Majoritatea victimelor aparţinea păturilor modeste, muncitorilor, ţărani, membri ai claselor de mijloc, vinovaţi de-a fi militat în cadrul unor partide de stânga sau a unor sindicate sau, pur şi simplu, de a fi promovat idei avansate sau socotite astfel. Din asemenea motive, şapte mii de învăţători au fost închişi, şase mii dintre ei executaţi, şi alte câteva mii destituiţi. La sfârşitul anului 1939, existaseră cel puţin 250 000 de deţinuţi politici în Spania, iar cifra a început să scadă abia din 1944. Numai la Madrid, în săptămânile de după intrarea „naţionalilor", s-au efectuat 50 000 de arestări. Au fost împuşcate circa două sute de persoane pe zi la Madrid, o sută cincizeci la Barcelona, optzeci la Sevilla... În total, aproape 200 000 de republicani au fost executaţi între 1 aprilie 1939 şi 30 iunie 1944. Unii au aşteptat cu anii să li se hotărască soarta. Cei care au scăpat de pedeapsa cu moartea au îndurat jigniri şi umilinţe din partea gardienilor[668]. Ultima execuţie pentru participarea la războiul civil datează din 1963, după mai bine de douăzeci de ani de la săvârşirea faptelor. E cea a lui Julián Grimau. Deşi s-a situat într-un alt context politic, ea a fost o dovadă la fel de puternică a unei legislaţii şi a unei stări de spirit ce dăinuia din anii 1940.

Fundamentele regimului

„Naţionalii" care în 1939 se aşteptau ca monarhia să fie restaurată au fost dezamăgiţi. Franco n-avea intenţia să se retragă. Nu renunţa la nici una dintre atribuţiile pe care le deţinea, dimpotrivă, şi le sporea. O lege din

8 august 1939 îi dădea dreptul să elaboreze legi şi decrete fără să se consulte cu nimeni. Dictatura nu cunoştea limite, iar instituţiile pe care le întemeia nu erau doar nişte aparenţe înşelătoare.

În 1942, Franco decidea să creeze *Cortes*-ul. Era vorba despre o adunare care nu avea să aibă nici o putere deliberativă, nici măcar consultativă. Rolul său se mărginea la a aproba ceea ce i se propunea în numele lui *El Caudillo*. Ce interes ar fi putut să prezinte această instituţie? Răspunsul îl dădea chiar Franco: „Să se facă schimb de opinii în cadrul regimului." Alcătuirea *Cortes*-ului oferea toate garanţiile docilităţii. Cei 586 de *procuradores* ai săi se împărţeau în trei categorii: membri de drept, membri numiţi, şi membri aleşi. În prima categorie intrau miniştrii, membrii consiliului naţional al Falangei, şefii armatei, primarii capitalelor de provincii, ca şi cei ai oraşelor din Marocul spaniol (Ceuta şi Melilla), rectorii universităţilor, responsabilii sindicatelor verticale. *El Caudillo* îi desemna pe cei cincizeci de *procuradores* din cea de-a doua categorie. A treia categorie (membrii aleşi) cuprindea delegaţi sindicali, reprezentanţi ai consiliilor municipale şi provinciale şi, în sfârşit, douăzeci de reprezentanţi ai profesiunilor liberale. Direct sau indirect, toţi *procuradores* depindeau de puterea centrală, lucru adevărat pentru primele două categorii, dar nu într-o mai mică măsură şi pentru cea de-a treia, deşi într-o manieră mai puţin vizibilă.

După înfrângerea lui Hitler, *El Caudillo* credea că trebuie să facă unele concesii de formă. Spre asta tindea Carta Spaniolilor (*Fuero de los Españoles*), pe care *Cortes*-ul a aprobat-o cu aclamaţii pe 16 iulie 1945. Carta garanta un anumit număr de libertăţi fundamentale, dar cu nişte limite care ajungeau să le nege. De exemplu, spaniolii şi puteau exprima liber opiniile, cu condiţia să nu pună în discuţie principiile de bază ale statului; li se recunoaşte dreptul de asociere, dar aceste asociaţii trebuiau să respecte „unitatea spirituală, naţională şi socială a patriei", ceea ce excludea orice partid politic şi orice sindicat, în afara sindicatului oficial. În sfârşit, articolul 34 amâna pentru mai târziu legile necesare exercitării drepturilor recunoscute prin Cartă. Este ceea ce, în terminologia regimului, avea să se numească „democraţie organică".

Legea succesiunii, promulgată pe 31 martie 1947, definea natura şi forma regimului: Spania era „un stat catolic, social şi reprezentativ care, potrivit tradiţiei, se constituie în regat" (primul articol); şeful statului era „*El Caudillo* al Spaniei şi al cruciadei, generalisim al armatelor, Francisco Franco Bahamonde" (articolul 2). Franco avea să-şi exercite funcţiile până la moarte sau până la incapacitate. El îl desemna pe regele chemat să-i urmeze, care trebuia să

se angajeze să respecte legile fundamentale şi principiile Mişcării. În cazul dispariţiei lui Franco, se instituia un Consiliu de Regenţă, pentru a exercita puterea. Din el trebuiau să facă parte trei persoane: preşedintele *Cortes*-ului, şeful militar cu cel mai înalt rang, şi primatul Spaniei. Legea succesiunii a fost supusă referendumului pe 6 iulie 1947 şi aprobată cu o majoritate zdrobitoare; 14 milioane de voturi (82% dintre înscrişi şi 93% dintre votanţi); puţin peste 700 000 de alegători au votat „nu", aproape 3 milioane s-au abţinut, sau au votat alb sau nul, adică 17% dintre cei înscrişi[669]. Asemenea cifre nu sunt deloc surprinzătoare în Spania anului 1947. Presa şi radioul se mobilizaseră în favoarea lui Franco, iar opozanţii au fost reduşi la tăcere. În virtutea legii succesiunii, Franco se considera de-acum un rege fără titlu şi, prin urmare, îşi aroga prerogative legate de această funcţie, mai cu seamă pe aceea de a crea titluri de nobleţe[670]. Niciodată în istoria Spaniei un suveran n-a dispus de o asemenea concentrare a puterilor.

Evoluţia regimului din 1939 până în 1957

Încă de la începuturile sale, franchismul s-a sprijinit pe trei piloni: armata, Biserica şi partidul unic. Abilitatea lui Franco a constat în a jongla cu aceste trei forţe, eventual opunându-le între ele, fără să se lege de nici una. Trebuia s-o facă pe fiecare să creadă că ţine cont de sfaturile ei, dar că e nevoit să le menajeze pe celelalte. Vreme de douăzeci de ani, *El Caudillo* a condus jocul. Începând din 1960, a întâmpinat dificultăţi; dar autoritatea sa a rămas intactă până la capăt.

Victoria din 1939 a fost în primul rând o victorie a armatei. Nimic nu se putea face fără armată, cu atât mai puţin împotriva ei. Teoretic, Franco nu acţiona decât prin delegaţie, întrucât generalii fuseseră cei care l-au instalat la putere. A luat toate măsurile necesare ca să rămână acolo, dar nu se afla la adăpost de o surpriză neplăcută. Militarii puteau să desfacă ceea ce au făcut, aşa că Franco nu-şi permitea să-i înfrunte deschis. Se consulta cu ei regulat, îi solicita la deciziile sale cele mai importante şi se străduia să-i convingă că situaţia cerea rămânerea lui la putere pentru a garanta ordinea publică înăuntrul Spaniei şi independenţa ţării în faţa străinătăţii. La început, militarii credeau într-o dictatură provizorie, menită să cedeze locul, la timpul cuvenit, unei alte forme de guvernământ. Mulţi înclinau spre monarhie. Trebuia să-i convingă să aibă răbdare, arătându-le că restabilirea monarhiei suscita unele rezerve. Armata avea obsesia dezordinii şi a anarhiei. Cultivând tocmai acest sentiment, Franco şi-a păstrat locul timp îndelungat. Armata a rămas până la capăt cel mai solid sprijin al regimului.

Biserica Spaniei s-a solidarizat cu revolta pe care a identificat-o cu o cruciadă. Regimul s-a arătat recunoscător. Catolicismul redevenea religie de stat, celelalte culte nemaiavând o existenţă legală. Legile laice (divorţul, căsătoria şi înmormântările civile) au fost abrogate. Predarea religiei devenea obligatorie, din şcoala primară până la universitate. Biserica şi institutele sale de învăţământ au fost subvenţionate. Clerul apărea la toate manifestaţiile publice. Morala socială şi cea particulară pretindeau că se inspiră din poveţele Bisericii. Mişcările catolice reprezentau singurele asociaţii autorizate în afara Falangei şi a sateliţilor ei. La rândul său, Vaticanul se arăta mereu la fel de binevoitor faţă de regim. Pius al XII-lea a salutat victoria lui Franco, ca şi pe cea a Spaniei catolice: „Poporul ales de Dumnezeu drept unealtă principală a evanghelizării Lumii Noi şi fortăreaţă de netrecut a credinţei catolice, a oferit prozeliţilor ateismului materialist din vremurile noastre dovada cea mai înaltă că, mai presus de orice, se află valorile eterne ale religiei şi spiritului."[671] Totuşi, Vaticanul considera învechit concordatul din 1851, anulat de Republică. Însă acest concordat îi dădea şefului statului spaniol dreptul de patronaj, adică cel de a prezenta candidaţi pentru episcopiile vacante. În 1941, a ajuns la un compromis: pentru fiecare episcopie liberă, Franco propunea şase candidaţi, papa reţinea trei, iar Franco numea unul dintre ei. În ciuda simpatiei pentru *El Caudillo,* Pius al XII-lea nu se grăbea să meargă mai departe de atât. Ezita să dea o garanţie fermă unui regim pe care comunitatea internaţională l-a condamnat în 1945. Negocierile îndelungate s-au încheiat pe 25 august 1953, printr-un nou concordat. Cele două părţi aveau motive să fie mulţumite, iar Biserica mai mult decât statul, întrucât îşi vedea consolidate numeroase avantaje materiale, fiscale şi judiciare, precum şi rolul privilegiat din învăţământ. Ea primea statutul de „societate perfectă", în sensul pe care dreptul canonic îl dădea acestei expresii: Biserica era independentă de orice autoritate laică. În compensaţie, Franco obţinea dreptul de prezentare pentru episcopii: reţinea un candidat la alegere dintre cei trei propuşi de nunţiu[672]. Armonia domnea în raporturile dintre Biserică şi Stat.

După cum se ştie, Falanga era o mişcare compozită, născută din fuziunea, voită sau silită, a mai multor elemente. În 1936, ea participa la conspiraţia împotriva Republicii, la revoltă, şi la războiul civil. Franco a obligat-o să se unifice cu tradiţionalismul carlist, mişcare antidemocratică şi antiliberală, dar monarhistă şi conservatoare, reacţionară chiar. Franco a luat cu forţa preşedinţia noului partid, operaţiune abilă, căci, unind două mişcări cu ideologii opuse, le neutraliza. Pe deasupra, Franco nu avea un program precis, în afara

câtorva idei simple: ura faţă de liberalism şi democraţie, conducerea cu mână forte... În consecinţă, era liber să-i impună linia politică pe care o dorea el; a făcut din partid un instrument în slujba sa, iar partidul nu putea decât să i se supună, întrucât datorită lui *El Caudillo* se bucura de influenţă şi autoritate în ţară. Structura Mişcării a consolidat dependenţa: pe treapta de sus se găsea un secretar general care, în această calitate, făcea parte din guvern, o juntă politică, şi un consiliu naţional care se reuneşte o dată pe an; instanţele respective erau numite de Franco, şeful partidului. La bază consiliilor se aflau militanţii, supuşi autorităţii guvernatorilor civili şi a primarilor, care deveneau din oficiu conducători provinciali şi locali ai Mişcării.

Între aceste trei forţe — armată, Biserică şi Falangă — s-au dezvoltat raporturi complexe. Solidaritatea ce reprezentase o normă în timpul războiului civil făcea loc rivalităţii. Falanga a ocupat, în anii ce au urmat victoriei, poziţii dominante. Efectivele sale — 36 000 membri în 1936 — au crescut, atingând 650 000 în 1939, şi aproape un milion în 1942. De la dispariţia lui José Antonio, fondatorul său, partidul nu mai avea un conducător în stare să-i dea o linie politică unitară. Franco a făcut ceea ce trebuia pentru a-i înlătura pe cei care ar fi putut nutri asemenea ambiţie, dar a oferit compensaţii falangiştilor cărora le încredinţau trei funcţii:

– propaganda politică;

– încadrarea: Falanga furniza o mare parte din personalul ministerelor, administraţiilor şi serviciilor publice. Ea avea propriile organisme, precum Frontul Tineretului (*Frente de juventudes*), Asistenţa Socială (*Auxilio social*);

– monopolul sindical.

Puternic prin efectivele şi poziţia sa, partidul se baza totodată şi pe sprijinul mai multor miniştri, în special pe cel al lui Serrano Súñer, ministrul de Interne, apoi, începând din 1940, ministrul Afacerilor Externe, care, în calitate de cumnat al lui *El Caudillo,* trecea drept o persoană cu influenţă în guvern. Falanga nu-şi ascundea admiraţia pentru puterile totalitare, a căror victorie o dorea, visând chiar să joace un rol analog celui al partidelor nazist şi fascist. A fost epoca manifestaţiilor fastuoase, a defilărilor, a călătoriilor în Germania şi Italia, a proclamaţiilor trufaşe în favoarea unei Spanii unite — împotriva separatismelor —, o Spanie mare — se întrevedeau pentru ea un destin imperial şi cuceriri teritoriale în Africa — şi liberă faţă de dominaţia străină, în special faţă de Anglia, acuzată că exploata Spania încă din secolul al XIX-lea. Sloganul era menit să ajungă deviza Spaniei franchiste: *una, grande, libre.*

Asemenea aroganţă şi asemenea ambiţii i-au iritat pe ceilalţi componenţi ai regimului, îndeosebi o parte a militarilor, scandalizaţi de referirile la Germania nazistă şi de corupţie. Abuzând de poziţia lor, falangiştii — la drept vorbind, nici nu erau singurii — s-au ocupat cu traficul de influenţă şi cu piaţa neagră, din care au tras foloase însemnate şi duceau un trai pe picior mare, în vreme ce mulţi spanioli trăiau într-o penurie vecină cu sărăcia. Din timp în timp, se iscau încăierări între falangişti şi monarhişti. Cel mai grav incident de acest fel s-a produs la 16 august 1942, în apropiere de Bilbao, când studenţii falangişti au tulburat o ceremonie în memoria carliştilor căzuţi în războiul civil. Au fost aruncate două bombe ale căror explozii au rănit o sută de persoane. Generalul Varela, care prezida ceremonia, a acuzat Falanga de complot împotriva armatei, punându-l în cauză pe Serrano Súñer, care o încuraja şi o proteja. Potrivit liniei pe care şi-a trasat-o, Franco înţelegea să rămână stăpânul jocului. Nu vroia să dea impresia că cedează presiunilor, dar, pe de altă parte, îl neliniştea influenţa crescândă a cumnatului său, inteligent, competent, unul dintre rarii capi politici ai Mişcării. Franco a efectuat o remaniere ministerială şi l-a îndepărtat pe Serrano Súñer, care începuse să-i trezească neîncrederea, înlocuindu-l cu falangişti mai puţin străluciţi. Satisfăcea astfel dorinţele unei părţi a armatei, trecând în plan secund Falanga, fără a-i lăsa acesteia impresia că e sacrificată.

Remanierea din 18 iulie 1945 a avut o importanţă mai mare. Necesitatea ei a apărut ca urmare a victoriei Aliaţilor. Fără a face concesii în privinţa esenţialului, Franco vroia să-i îndepărteze pe acei miniştri care s-au apropiat prea mult de nazişti şi, concomitent, să liniştească ramurile franchiste ce respingeau doctrinele totalitare. În ambele cazuri, era vizată Falanga. Franco a numit în posturile-cheie ale guvernului oameni veniţi din Asociaţia Catolică Naţională a propagandiştilor, care se bucura de favorurile Bisericii. Martín Artajo a preluat Afacerile Externe, iar Joaquín Ruiz Jiménez — Educaţia Naţională. Noii conducători erau cunoscuţi pentru fidelitatea faţă de *El Caudillo* şi pentru vederile anticomuniste şi se interesau de problemele sociale. Speranţa lor secretă era să facă să evolueze regimul dinspre interior. Franco se ferea să le arate că se înşală, şi nu a sacrificat nici Falanga. Dimpotrivă, i-a lăsat impresia că reprezenta cel mai devotat sprijin al său. În acest sens trebuie înţeleasă crearea, în primăvara anului 1945, a Gărzii lui Franco, grup paramilitar al cărui rol nu era bine definit, dar care le conferea membrilor săi anumite privilegii şi le dădea sentimentul că alcătuiesc un nucleu rezistent în serviciul personal al lui *El Caudillo.*

Economia şi societatea

Cei trei ani de război civil au cauzat distrugeri mai mult sau mai puţin grave în funcţie de sectoarele economice. Centrele industriale, situate în spatele luptelor, au fost relativ cruţate, dar căile de comunicaţie au avut de suferit: drumurile se aflau într-o stare jalnică, iar cât priveşte căile ferate, jumătate din materialul rulant şi din infrastructură s-a pierdut. La sate, animalele au fost sacrificate în număr mare şi lipseau maşinile care să le înlocuiască. Reforma agrară se anulase; foştii proprietari şi-au recăpătat pământurile, iar ţăranii care le-au ocupat au fost alungaţi.

Repercusiunile războiului mondial şi efectele politicii autarhice decise în 1939 au agravat situaţia. În timpul războiului din 1914–1918, neutralitatea i-a permis Spaniei să realizeze profituri substanţiale şi să-şi procure devize. În 1939, Franco a ales nebeligeranţa; comerţul exterior al Spaniei era limitat la cumpărarea de produse indispensabile: petrolul importat din Statele Unite, grâul livrat de Argentina lui Peron... Din cauza simpatiilor sale pentru Germania nazistă şi pentru regimul totalitar, a fost exclusă, în 1947, din planul Marshall. Abia în 1953, după acordurile militare cu Statele Unite, a început să beneficieze de credite externe.

Spania poseda resurse importante în unele sectoare (minereuri de fier, plumb, cupru, mercur, wolfram), slabe în altele, iar în anumite sectoare lipseau cu desăvârşire. Depindea de străinătate în privinţa petrolului, producţia de energie nu acoperea nevoile, iar cărbunele din Asturii era de o calitate mediocră, iar extracţia lui — costisitoare. În sfârşit, Spania nu avea capital pentru a reconstrui şi a dezvolta echipamentele. Politica de autarhie, care-şi propunea să asigure independenţa economică a ţării, o forţa să se bazeze aproape exclusiv pe ea însăşi. Această politică a prezentat trei aspecte.

Spania denunţa comerţul liber ca fiind o impostură menită să o exploateze şi să o colonizeze. Aşadar, înţelegea să se protejeze împotriva concurenţei străine la produsele industriale pe care le fabrica, sau pe care hotăra să le fabrice. Importurile erau supuse autorizării.

Statul dirija producţia. Orice instalaţie, orice extindere, şi orice transfer de întreprindere industrială trebuiau aprobate. Statul intervenea pentru a repartiza materiile prime şi a fixa preţurile. Întreprinderile şi ramurile industriale care primeau statutul de interes naţional beneficiau de avantaje sub formă de reducere la impozite, dobânzi garantate, degrevarea de taxe la importul de utilaje indispensabile. Punerea în aplicare a acestor măsuri permitea

ca activităţi puţin, sau deloc dezvoltate înainte de război (îngrăşăminte azotate, fibre textile artificiale, produse chimice), să ia avânt.

Statul devenise producător prin intermediul Institutului Naţional de Industrie (INI), înfiinţat la 25 septembrie 1941 „pentru a favoriza şi finanţa, în interes naţional, crearea şi redemarajul industriilor, în special al celor care vizau apărarea ţării şi dezvoltarea autarhiei economice". Astfel, s-au alocat importante credite construcţiei de baraje şi lucrărilor de electrificare. Acest capitalism de stat era prezent în aproape toate sectoarele, fie în întregime (centrul industrial din Avilés, compania aeriană Iberia), fie doar în parte. INI, de exemplu, s-a asociat cu FIAT, pentru a produce automobile SEAT la Barcelona.

Politica de autarhie, care a fost însoţită de blocarea salariilor, dar nu a strunit inflaţia[673], nu a dat rezultatele aşteptate. Abia în 1953–1954 producţia industrială şi-a regăsit nivelul din 1929. Cât priveşte producţia agricolă, ea nu a depăşit cifrele de dinainte de război decât în 1951; în special suprafeţele însămânţate s-au redus simţitor. E adevărat însă că, între 1940 şi 1945, seceta persistentă a cauzat o serie de recolte proaste. Această politică a avut consecinţe sociale dramatice. Spaniolilor le este foame şi a trebuit instituită o raţionalizare la care s-a renunţat abia în 1952. Raţia de pâine a ajuns la 150 de grame pe zi în 1948, iar consumul de carne era pe jumătatea celui din 1926. Penuria se învecina cu piaţa neagră: pâinea albă se vindea pe stradă... Dificultăţile din agricultură — preţurile agricole erau cu mult inferioare preţurilor industriale — au provocat un exod rural spre oraşele deja industrializate (Barcelona, Bilbao) sau în curs de dezvoltare (Madrid)[674]. Periferiile Madridului, ale Barcelonei, ale Sevillei, s-au umplut de cartiere de magherniţe (*chabolas*) unde se îngrămădeau mii de persoane.

Prost hrăniţi, prost îmbrăcaţi, prost încălţaţi şi locuind în condiţii proaste, cei mai mulţi spanioli trăiau într-o condiţie vecină cu mizeria. Prostituţia, cerşetoria şi criminalitatea au înregistrat creşteri semnificative. În acelaşi timp, oamenii duceau lipsa unei protecţii sociale eficiente şi orice revendicări le erau interzise. Carta Muncii (*Fuero del trabajo*), promulgată în 1938, definea regimul naţional-sindicalist drept o reacţie împotriva capitalismului liberal, dar şi a materialismului marxist, şi drept voinţă de a le restitui spaniolilor „o dată pentru totdeauna, Patria, Pâinea şi Dreptatea". Dar Falanga a trebuit să renunţe la două puncte din programul său: naţionalizarea creditului şi reforma agrară. Sindicatele verticale pretindeau că pun capăt luptei dintre clase asociindu-i, într-o organizaţie unică, pe toţi cei care lucrau în principalele sectoare de activitate, patroni şi muncitori. Un Institut Naţional de Previziune a fost însărcinat să-i ajute pe

bolnavi şi pe victimele accidentelor. José Antonio afirmase că nu e admisibil să vezi mase întregi de oameni săraci trăind în mizerie alături de o minoritate care se bucură de toate bogăţiile, iar Franco promisese că nu vor mai exista spanioli fără pâine şi case neîncălzite. Dar realitatea se arată mult diferită.

Deşi greva însemna un delict, agravarea situaţiei, generată de blocarea salariilor şi de creşterea costului vieţii, au provocat reluarea conflictelor sociale. Prima mişcare semnificativă de la sfârşitul războiului s-a produs în mai 1947, în Ţara Bascilor. Guvernul a reacţionat trimiţând la Bilbao întăriri militare şi poliţieneşti. Li s-a dat ordin patronilor să-i concedieze pe greviştii „fără a sta pe gânduri", sub ameninţarea sancţionării patronilor indulgenţi. În martie 1951, o creştere brutală a tarifelor la transportul în comun din Barcelona a fost urmată de un consemn de boicotare, apoi de o grevă generală care a afectat trei sute de mii de muncitori. O lună mai târziu, peste două sute de mii de angajaţi de pe şantierele navale şi din ruinele de la Bilbao au oprit lucrul pentru patruzeci şi opt de ore.

Înfrângerea Republicii, în 1939, a reprezentat, totodată, şi înfrângerea intelectualilor. Sute de profesori au fost nevoiţi să apuce calea exilului, sau au fost epuraţi. Universitatea spaniolă, atât de înfloritoare pe vremea Republicii, era acum lăsată în grija unor mediocri al căror singur merit îl constituia aderarea la principiile Mişcării[675]. Nivelul scăzuse considerabil. Cei mai mulţi scriitori, poeţi, romancieri, istorici, gânditori, care contribuiseră la renaşterea literaturii după 1898, treceau acum drept suspecţi sau autori subversivi. Inteligenţa spaniolă se refugiase în mănăstiri, şi doar câţiva călugări, la adăpost de cenzura oficială, îşi puteau permite să studieze marxismul. Trebuie adus un omagiu unor oameni precum J. Ruiz Jiménez, ministru al Educaţiei naţionale între 1951 şi 1956, pentru că a încercat cu deosebit curaj să meargă împotriva curentului, ajutat de falangişti cu vederi deschise ca Dionisio Ridruejo sau Pedro Laín Entralgo, numit rector la Madrid. J. Ruiz Jiménez a pus capăt ofenselor ale căror victime erau intelectuali precum Ramón Menéndez Pidal şi şi-a propus să repună în drepturi curentele de gândire marginalizate începând din 1939, şi chiar să înlăture monopolul Sindicatului Spaniol Universitar — *Sindicato Español Universitario* — (SEU), falangist, lucru care avea să-l coste postul.

Situaţia nu era mai bună nici în domeniul artistic. Şi aici se punea problema de a „restabili ordinea", aşa cum declara Franco în 1940, la inaugurarea Şcolii Superioare de Arte Frumoase la Barcelona. Artiştii erau încurajaţi să cultive teme epice şi gloriile imperiale: Reconquista, epoca Regilor Catolici, descoperirea

Americii... După 1945 se conturase o evoluţie. În pictură, Şcoala de la Altamira, fondată în 1948, reunea plasticieni care se străduiau să reînnoade legătura cu mişcările de avangardă. Începând cu 1951, bienalele de artă hispano-americane au reprezentat încă o tendinţă de modernizare şi de deschidere. Un prim congres de artă abstractă s-a ţinut la Santander, în 1953, dar atmosfera nu era deloc propice avântului creator. Cei care au putut, au plecat la Paris, cum a fost cazul sculptorului Chillida şi, puţin mai târziu, al pictorului Tapiès. Amândoi, într-adevăr, aparţin unor comunităţi — bască şi catalană — pe care centralismul regimului vroia să le priveze de limba lor şi de mijloacele specifice de expresie.

În sfârşit, franchismul anilor 1940 şi 1950 constituie ordinea morală. Din 1938, presa şi editurile au fost supuse unor reglementări severe: cenzură prealabilă, obligaţia de a insera comunicatele oficiale (dispoziţii, informaţii, anunţuri de ceremonii şi manifestaţii...). O lege din 1941 venea să lămurească anumite aspecte: nimic nu putea fi tipărit fără acordul vice-secretariatului Educaţiei Populare, pentru broşurile cu mai puţin de 32 de pagini se putea solicita direct avizul delegaţiilor din provincii, cu condiţia ca subiectul lucrării să nu se refere la una dintre problemele următoare: Falanga, partidele politice, afacerile militare, chestiuni religioase... Filmele produse în Spania erau obligate să respecte un regulament care garanta decenţa; cele aduse din străinătate sufereau unele retuşări: ştergeau decolteele, sărutările prea provocatoare, se tăiau sau se retuşau scenele îndrăzneţe. Îndrăgostiţii care se sărutau în public riscau o amendă, ca şi cei care rosteau blasfemii. Predicatorii tunau şi fulgerau împotriva dansurilor lascive. Li se refuza comuniunea femeilor prea puternic fardate, la piscinele publice trebuia să existe spaţii separate pentru cele două sexe, şi chiar şi costumele de baie se supuneau unor reglementări. Exista o mare ipocrizie, iar puritanismul se împăca, la drept vorbind, cu o profundă degradare morală, cu extinderea corupţiei şi a prostituţiei. Aceasta era Spania evocată în filmele lui J.A. Bardem (*Moartea unui ciclist*, *Strada principală*) sau în romanul lui C.J. Cela, *Stupul*, cu sechele ale războiului civil, cu foamete, şomaj, piaţă neagră, corupţie, cu o viaţă cotidiană mediocră şi lipsa oricărei perspective şi a oricărui ideal...

Franchismul şi lumea

Franco a datora mult puterilor totalitare care l-au ajutat să ia conducerea, însă nu doar din recunoştinţă s-a arătat el de partea Germaniei, în 1939. *El Caudillo* şi elementele falangiste care-l înconjurau îl admirau pe Hitler, doreau victoria sa şi intenţionau să vadă Spania făcând parte din noua ordine europeană. Dacă Spania, cu toate acestea, nu a intrat în război, nu a fost pentru că

n-ar fi vrut. La 31 martie 1939, Franco semna un tratat de prietenie cu Germania. Pe 12 iunie, trecea de la neutralitate la nebeligeranţă, preludiul unei declaraţii de război. În iunie 1940, nu se mai îndoia de victoria lui Hitler, convins fiind că, după ce Franţa s-a prăbuşit, Anglia nu avea să mai reziste mult timp. Numai că, în schimbul participării sale tardive la conflict, *El Caudillo* a propus nişte revendicări teritoriale şi materiale excesive. Vroia să aibă garanţia că Gibraltarul, zona franceză a Marocului[676], Orania aveau să treacă sub dominaţia Spaniei. De asemenea, avea nevoie de un important ajutor sub formă de armament, petrol şi alimente. Hitler a găsit că cererile erau exagerate. Din această cauză, Spania nu a intrat în război. Contrar a ceea ce propaganda franchistă a încercat să afirme mai târziu, Franco, în cursul întrevederii de la Hendaye, din 23 octombrie 1940, nu i-a ţinut piept unui Hitler, care îl presa să se angajeze în luptă. Führerul ar fi apreciat, desigur, sprijinul Spaniei — un sprijin modest, prin forţa împrejurărilor, ţinând seama de secătuirea ţării —, dar nu vedea de ce să-i furnizeze lui Franco mijloacele de a cuceri un imperiu colonial, în detrimentul Franţei. Întâlnirea de la Montoire, cu Pétain, urma la câteva zile după cea de la Hendaye cu Franco. Hitler spera să-l convingă pe Pétain să colaboreze cu Germania, întrucât fusese impresionat de rezistenţa pe care Franţa guvernului de la Vichy o arătase faţă de expediţia gaullistă la Dakar, şi credea că ea va reacţiona la fel şi în cazul debarcării englezilor în Maroc. După opinia lui Hitler, nu era momentul să-l nemulţumească pe Pétain pentru a-i face plăcere lui Franco. În anii ce au urmat, problema s-a pus în aceiaşi termeni. În mai multe rânduri, Franco a propus să intre în război, în schimbul unor promisiuni ferme şi a unor compensaţii pe care Hitler nu e în măsură să i le ofere. Ocuparea Gibraltarului ar fi prezentat avantajul de a stânjeni mişcările flotei engleze în Mediterana, dar cerea refacerea infrastructurii feroviare şi rutiere a Spaniei, pentru a permite transportul trupelor şi a materialului necesar. În plus, experţii germani îşi dăduseră seama că Spania e incapabilă să suporte un efort de război susţinut. Acestea au fost motivele pentru nebeligeranţa Spaniei. Nu Franco a rezistat presiunilor lui Hitler, ci Hitler n-a crezut că trebuie să cedeze pretenţiilor lui Franco. Din acest punct de vedere, destituirea lui Serrano Súñer din 1942 a reprezentat o chestiune de politică internă, şi nu a marcat nici o evoluţie în diplomaţia Spaniei, condusă de Franco în persoană mai degrabă decât de ministrul său de Externe. În cele din urmă, participarea Spaniei franchiste la conflict s-a redus la trei acţiuni:

– în iunie 1941, Spania a trimis pe frontul din Rusia un corp de 18 000 de voluntari (cu condiţia ca Germania să-i echipeze şi înarmeze...), era vorba

despre Divizia Albastră, numită astfel pentru că falangiştii purtau cămăşi de această culoare[677];

– în august 1941, Spania autoriza recrutarea pe teritoriul ei a 100 000 de lucrători „voluntari" care să meargă să muncească în Germania;

– în sfârşit, Germania a primit un sprijin logistic sub forma unor facilităţi acordate marinei sale de a se alimenta cu carburanţi şi de a efectua reparaţii în porturile spaniole. Agenţii ei au găsit în Spania colaboratori pentru culegerea de informaţii despre puterile aliate dar, mai ales, Spania a furnizat Germaniei wolframul indispensabil industriei de armament.

Într-o singură privinţă — care însă nu e de neglijat — regimul franchist s-a delimitat de nazişti: atitudinea faţă de evrei. Franco n-a încetat să denunţe complotul internaţional ce ameninţa civilizaţia creştină; în acest complot el atribuia evreilor un rol comparabil cu cel al francmasonilor şi bolşevicilor. Totuşi, guvernarea sa şi-a făcut un merit din a-i proteja pe descendenţii evreilor expulzaţi din Spania în 1492. I-a considerat supuşi spanioli şi, în această calitate, i-a primit pe cei care căutau adăpost în peninsulă, refuzând să-i predea naziştilor. Guvernul franchist a făcut chiar mai mult de-atât. Cel puţin într-o ocazie, i-a smuls pe deportaţi din lagărele morţii, de aceea merită să ne oprim puţin asupra ei. În primăvara anului 1943, consulul Spaniei la Atena semnala situaţia a cinci sute de sefarzi din Salonic, aflaţi pe punctul de a fi deportaţi. El a obţinut din partea germanilor recunoaşterea naţionalităţii spaniole a acestor sefarzi şi autorizaţia ca ei să plece în Spania. Germanii au pus o singură condiţie: Spania trebuia să suporte cheltuielile de transport. Discuţiile dintre Atena şi Madrid s-au prelungit. Sefarzii au fost deportaţi la Bergen-Belsen, dar spaniolii nu au renunţat. Un diplomat care se găsea la post în Berlin a susţinut cu hotărâre şi curaj că refuzul de a-i primi pe aceşti evrei însemna condamnrea lor la moarte, susţinând că avea să vină ziua „când războiul se va sfârşi, când principiile umanităţii îşi vor regăsi locul în lume", iar în ziua respectivă Spania nu va fi iertată pentru că i-a lăsat pe aceşti oameni să piară. Demersul şi-a atins scopul. Trei sute şaizeci şi cinci de sefarzi au fost eliberaţi de la Bergen-Belsen şi au sosit în Spania în două convoaie, pe 10 şi 13 februarie 1944[678]. Atitudinea Spaniei franchiste a scos şi mai mult în relief infamia guvernului de la Vichy care, în loc să respingă, a dus şi mai departe pretenţiile germanilor.

După intrarea în război a Statelor Unite, Franco i-a oferit în continuare sprijin logistic lui Hitler, dar s-a arătat mai prudent. Pentru a obţine livrările de petrol, de care Spania nu se putea lipsi, *El Caudillo* a început să evoce, în faţa americanilor, presiunile pe care Germania le exercita asupra lui. Dar

americanii şi englezii nu se lăsau înşelaţi. Nici Roosevelt, nici Churchill nu aveau pic de stimă pentru regimul franchist, dar credeau că trebuie să-l menajeze. După victoria Aliaţilor, Franco a fost izolat. Ar fi fost de-ajuns o intervenţie energică pentru a-l înlătura, dar Churchill se temea de instalarea unei democraţii populare în Spania; s-a împăcat, aşadar, cu situaţia. În 1945, Adunarea Generală a Naţiunilor Unite aproba cu aclamaţii propunerea Mexicului de a exclude ţările ale căror regimuri au fost instaurate cu ajutorul puterilor totalitate. Conferinţa de la Potsdam a reluat această rezoluţie. Pe 12 decembrie 1946, prin 34 de voturi pentru, 6 împotrivă, şi 13 abţineri, Adunarea Generală a Naţiunilor Unite recomanda membrilor săi să-şi recheme ambasadorii de pe lângă Franco, în speranţa că-l vor intimida pe *El Caudillo,* izolându-l, dar Franco a rezistat. Măsura adoptată de ONU privea doar relaţiile diplomatice şi nu prevedea sancţiuni economice sau militare, ceea ce atenua urmările. Cu trei zile înainte de vot, se desfăşurase în Piaţa Orientului din Madrid o manifestaţie de susţinere a lui Franco, la care se scandase „Da, lui Franco! Nu, comunismului!" Vorbind pe ansamblu, poporul spaniol, influenţat de propaganda oficială, nu a înţeles că Naţiunile Unite făcuseră o distincţie între popor şi franchism, reţinând doar izolarea în care era menţinută Spania, izolare ce agrava starea de penurie. Poporul spaniol se simţea condamnat, atins în mândria şi în interesele sale prin rechemarea ambasadorilor şi închiderea frontierei franceze[679]. Contrar aşteptărilor, poporul spaniol părea că se apropie de *El Caudillo.*

Războiul rece i-a dat lui Franco ocazia de a se înfăţişa drept un precursor al luptei împotriva comunismului, dar speranţele sale nu s-au împlinit. Spania a fost exclusă de la beneficiile planului Marshall în 1947. Nu a fost admisă în NATO, în 1949, din care, însă, Portugalia făcea parte. Declanşarea războiului din Coreea (iunie 1950) a facilitat apropierea recomandată de militarii americani, în virtutea posibilităţilor pe care le oferea ca bază logistică Peninsula Iberică. În noiembrie 1950, Naţiunile Unite autorizau reluarea relaţiilor diplomatice cu Spania, dar negocierile cu Statele Unite s-au prelungit vreme de trei ani. Cele mai multe puteri europene şi-au păstrat rezervele cu privire la regimul franchist şi au refuzat integrarea Spaniei în pactul Atlanticului. Se tindea, aşadar, spre formula unui acord bilateral, care a şi fost semnat pe 26 august 1953: în schimbul unui ajutor economic, Statele Unite îşi atribuiau patru baze aeriene în Spania (Torrejón de Ardoz, Sevilla, Saragosa şi Morón de la Frontera), plus o bază navală la Rota. În noiembrie 1952, Spania a fost primită în UNESCO, iar în decembrie 1955 a intrat în ONU.

Democraţia organică

După încheierea acordurilor cu Statele Unite, Spania nu mai era izolată pe plan diplomatic, dar regimul aflat la putere o împiedica să fie considerată un partener respectabil. Pe plan intern, asociindu-i pe conducătorii catolici la guvernare, Franco îşi atrăsese sprijinul acelor sectoare de opinie care îi erau devotate, dar care se săturaseră de hegemonia falangistă. Încă o dată se folosea de rivalitatea dintre facţiuni. Echilibrul a durat timp de zece ani, dar pe la 1956 l-au tulburat o serie de factori.

Dificultăţile economiei au provocat în rândurile muncitorilor o nemulţumire pe care poliţia o ţine cu greu în frâu. O nouă grevă a celor ce utilizau transporturile s-a declanşat la Barcelona, în ianuarie 1957.

Din 1950, oponenţii tradiţionali — membri clandestini ai sindicatelor desfiinţate — nu mai erau singurii care acţionau; falangiştii şi militanţii catolici s-au alăturat mişcărilor revendicative, dovedind nemulţumirea păturilor populare. Tinerele generaţii nu se recunoşteau într-o dictatură ce părea anacronică în Europa Occidentală, iar regimul lui Salazar, din Portugalia, singurul care întreţinea relaţii cordiale cu Spania franchistă, nu le trezea deloc entuziasmul.

Chiar şi o parte a franchismului se detaşase de el. Este vorba despre o mişcare ce se adresa pe de-o parte celor dezamăgiţi de falangism, iar pe de alta militanţilor catolici, care şi-au pierdut iluzia de a face regimul să evolueze într-un sens liberal. Printre cei dintâi s-au aflat oameni ca Dionisio Ridruejo, ce crezuseră în posibilitatea de a reforma Spania după principiile lui José Antonio şi care constatau, douăzeci de ani mai târziu, că nimic nu s-a schimbat: ţara era guvernată de o clasă politică, lipsită de un ideal, ruptă de realitate şi închisă într-un conservatorism retrograd. Regimul li se părea din ce în ce mai intolerabil tinerelor generaţii care îl socoteau răspunzător pentru mediocritatea ce domnea în viaţa culturală şi pentru ordinea morală impusă societăţii.

Surpriza a venit însă din mediile universitare. Pe 8 februarie 1956, în inima capitalei, în vechea facultate de drept, liberalii şi falangiştii s-au încăierat. Tulburările au izbucnit iar a doua zi, când un foc de armă a rănit grav un falangist. Poliţia a intervenit, operând arestări şi punând stăpânire pe situaţie, dar armata a văzut în aceste incidente o slăbire a autorităţii, făcându-i răspunzători pe cei care preconizau deschiderea, dialogul şi liberalizarea progresivă a regimului, întrucât aceştia au încurajat dezordinea. De asemenea, armata a învinuit şi grupările Falangei, gata oricând să se încaiere cu adversarii şi să

folosească arme ce le-au fost puse la îndemână în mod imprudent. Potrivit obiceiului său, Franco a evitat să se arate de partea unei facţiuni sau a alteia. L-a demis pe ministrul Educaţiei naţionale, Ruiz Jiménez, dar şi pe generalul Muñoz Grandes, demnitar al Falangei. La sfatul lui Carrero Blanco, eminenţa sa cenuşie, a făcut apel la oameni noi, tineri şi fără apartenenţă politică. Mariano Navarro Rubio s-a instalat la conducerea Finanţelor, iar Alberto Ullastres la cea a Comerţului. O a treia persoană a ocupat un post în aparenţă ceva mai modest, dar în realitate, decisiv: era vorba despre Laureano López Rodó care devenea, la treizeci şi şapte de ani, secretar general al preşedinţiei, un departament special creat pentru el. Aceşti trei oameni au făcut parte din Opus Dei şi nu s-au ferit s-o recunoască[680]. Competenţa lor era renumită. Se considerau apolitici, în sensul că nu erau legaţi de nici un partid. Prioritatea lor o reprezenta redresarea economiei, pentru a ameliora nivelul de trai al spaniolilor, rămânând însă în cadrul unui regim autoritar.

Venirea la putere a acestor tehnocraţi — cum sunt numiţi — a marcat o cotitură în istoria franchismului. S-a abandonat ideologia falangistă — sau ceea ce îi ţinea locul — în favoarea unei politici preocupate de eficienţă, s-a adâncit contradicţia dintre o societate civilă ce aspira la mai multă libertate şi la bunăstare, pe de-o parte, şi structurile economice şi politice anacronice, pe de alta. Tehnocraţii din Opus Dei s-au străduit să reducă tensiunile, modernizând economia şi ameliorând nivelul de trai, conservând în acelaşi timp caracterul autoritar al regimului. Franchismul a continuat, astfel, până la moartea dictatorului. Dar putea exista un franchism fără Franco? Iată problema a cărei rezolvare avea să fie căutată prin instaurarea unei monarhii care să rămână fidelă principiilor Mişcării Naţionale.

Miracolul spaniol

Franco nu înţelegea nimic din economie, Carrero Blanco, consilierul său de care ţinea seama cel mai mult, nici atât. Realizau că politica de autarhie eşuase, dar numind în ministerele tehnice oameni din Opus Dei, probabil că n-au prevăzut schimbările pe care le va cunoaşte societatea spaniolă.

Pentru Franco, la fel ca şi pentru Carrero Blanco, obiectivul era politic. Trebuia să-i facă pe oponenţi să tacă. Din acest punct de vedere, tehnocraţii nu se îndoiau că obiecţiile vor slăbi dacă se îmbunătăţea nivelul de trai al populaţiei şi dacă i se ofereau acesteia condiţii de viaţă similare cu ale altor naţiuni din Europa[681]. Turiştii francezi, germani şi englezi care începuseră să-şi petreacă vacanţele în Spania îi incitau pe spanioli la comparaţii amare. Pentru

a ajunge la rezultatul dorit, tehnocraţii sugerau o nouă politică economică, de inspiraţie liberală, în care întreprinderile publice să treacă în planul secund. Falanga ţinea însă la autarhie şi la întreprinderile publice unde membrii săi ocupau funcţii şi sinecuri. Franco a decis în favoarea tehnocraţilor.

Din 1957, s-au luat o serie de măsuri pentru reducerea cheltuielilor publice şi a inflaţiei; s-a coborât cursul pesetei, s-au mărit impozitele indirecte, au fost încurajate exporturile şi investirea de capitaluri străine. La începutul anului 1958, Spania s-a apropiat de OCDE — Organizaţia pentru Cooperare şi Dezvoltare Economică — şi de Fondul Monetar Internaţional, organisme ale căror raporturi tehnocraţii le utilizau în sprijinul tezelor proprii. Astfel pregătit, primul plan de stabilizare a fost promulgat la 21 iulie 1959 şi i-au urmat alte trei, între 1964 şi 1975. Obiectivul îl reprezenta favorizarea creşterii industriale, investind fonduri publice în sectorul privat şi făcând apel la capitaluri.

S-a renunţat treptat la marile lucrări menite să crească randamentul agriculturii, căutând a se obţine acelaşi rezultat prin mecanizare[682] şi folosirea îngrăşămintelor. Drept urmare, structura tradiţională a ţării a fost răsturnată. Reforma agrară care, de mai bine de un secol, constituia obsesia politicienilor şi a revoluţionarilor — pământul să aparţină celor care-l lucrează — şi-a pierdut actualitatea, devenind o simplă problemă tehnică.

În schimb, Spania se industrializa. Accentul se punea pe siderurgie, pe producţia de bunuri de consum şi pe construcţia de automobile. Producţia de energie electrică a urcat de la 18 milioane de kw/h în 1960, la peste 30 de milioane în 1965, iar în 1970 a început să se producă energie nucleară. Producţia de ciment şi de oţel a cunoscut o creştere de acelaşi ordin. Se fabricau mai puţin de 40 000 de automobile pe an în 1960, în 1964 se fabricau peste 100 000, iar în 1970 — 450 000. S-au modernizat transporturile, s-a îmbunătăţit reţeaua rutieră, s-au electrificat progresiv liniile de cale ferată; unele, cu rentabilitate scăzută, au fost închise, s-au deschis altele, precum legătura directă Madrid–Burgos, a cărei absenţă constituia o anomalie, s-a modernizat materialul rulant.

Până spre 1960, industria spaniolă se concentra în regiunile periferice: Catalonia, Ţara Bascilor, Asturiile. Madridul a încetat să mai fie o simplă capitală administrativă, transformându-se în centru industrial. Totodată, planurile prevedeau constituirea a şapte poli de dezvoltare care să stimuleze activitatea zonelor puţin favorizate până atunci: Burgos, Huelva, Vigo, Coruña, Valladolid, Saragosa şi Sevilla. Obiectivul era să se creeze aproape 80 000 de locuri de muncă, dar s-a ajuns la un procent de 85% în Vigo şi Valladolid, şi 50% în rest, însă, chiar dacă ambiţiile iniţiale n-au putut fi

realizate, schimbările au fost spectaculoase. În ciuda împotrivirilor Falangei şi a câtorva scandaluri financiare[683], în douăzeci de ani, planul a transformat înfăţişarea Spaniei. Aceasta nu mai era ţara subdezvoltată de după război, ci devenise o putere industrială cu o rată de creştere superioară celei din multe ţări europene. Importurile se triplaseră, exporturile se dublaseră. Produsul intern brut real (exceptând inflaţia) a crescut, în medie, cu 7,5% pe an din 1960 până în 1968, şi a fost de 6,8% între 1968 şi 1973.

Totuşi, această dezvoltare a prezentat şi aspecte negative, ale căror efecte aveau să se vadă mai târziu. S-a caracterizat în primul rând prin instalarea unor întreprinderi necompetitive, specializate în prea mică măsură, fără o cercetare industrială serioasă, au apărut noi inegalităţi în peninsulă, au fost construite centre industriale în zone care până atunci erau lipsite de orice activitate, dar regiuni întregi au fost ocolite. Cu excepţia — care nu se verifică peste tot — a capitalelor de provincie, Galicia, cele două Castilii, Andaluzia, Extremadura, Aragónul şi Canarele au continuat să fie subdezvoltate, iar situţia lor s-a agravat din cauza exodului rural, consecinţă a mecanizării agriculturii. Două milioane de ţărani au trebuit să părăsească satele în câţiva ani. Extremadura şi-a pierdut o treime din populaţie, La Mancha un sfert, Andaluzia şi Galicia o zecime. În schimb, Ţara Bascilor, Navarra, Catalonia şi Madridul[684] au primit un aflux de imigranţi. Mulţi alţii n-au avut altă soluţie decât să emigreze. În 1960, a început exodul masiv de muncitori spanioli către Europa de Nord: Franţa, Germania, Elveţia, Belgia, Olanda, unde contribuiau la expansiunea industrială[685]

Să fi fost planurile tehnocraţilor motivul direct al dezvoltării Spaniei din ultima parte a erei franchiste? Succesul lor a fost de aşa manieră încât până la urmă li se atribuie meritul exclusiv, ceea ce înseamnă să uităm că, încă din 1930, Spania nu mai era cea din 1900. Începând din 1910, şi mai ales între 1920 şi 1930 — epocă de prosperitate ce a coincis cu dictatura lui Primo de Rivera — industrializarea avansase, procentul populaţiei active din agricultură se diminua, iar urbanizarea stătea mărturie pentru această dublă evoluţie.

Criza economică din 1929 a oprit acest avânt, ceea ce explică într-o oarecare măsură dificultăţile republicanilor. Războiul civil n-a redresat deloc situaţia. Franchismul, cu politica sa de autarhie, a izolat Spania pentru o vreme. În jur de 1960, mişcarea economică s-a reluat de acolo de unde se oprise în 1930. Inteligenţa tehnocraţilor a constat în înţelegerea faptului că mişcarea trebuia favorizată, nu frânată. Eliberând economia şi determinând Spania să se deschidă spre lumea exterioară, ei au înlăturat obstacolele pe

care autarhia le opunea dezvoltării. Rezultatele au fost de aşa natură şi atât de rapide încât s-a putut vorbi de „miracol".

Dezvoltarea din anii 1960 a fost posibilă datorită înlănţuirii unei serii de circumstanţe favorabile. Spania a beneficiat de împrumuturi din partea unor organisme internaţionale. A atras societăţi multinaţionale care n-au ezitat să investească aici datorită nivelului scăzut al salariilor, şi el o consecinţă a surplusului de mână de lucru, şi a unei legislaţii represive a muncii, garanţie împotriva revendicărilor muncitoreşti. Încă doi factori au contribuit la asigurarea succesului planurilor concepute de către tehnocraţi: transferurile fondurilor lucrătorilor spanioli emigraţi în Europa, sursă apreciabilă de devize, şi prosperitatea Europei din acei ani, care a favorizat exporturile spaniole şi turismul, devenit o industrie şi o sursă de devize[686]. Spania a primit 6 milioane de vizitatori în 1960, de două ori mai mult decât în 1958, iar în 1970 aveau să fie peste 20 de milioane!

Legea organică

Odată cu modernizarea economiei, guvernul s-a crezut obligat să introducă şi reforme politice. Se urmărea să se atenueze aspectele totalitare ale regimului păstrându-i însă caracterul totalitar, să se facă unele concesii partizanilor deschiderii, fără a-i nemulţumi pe falangişti. Către aceste lucruri tindea legea organică a statului, legea asociaţiilor şi legea presei.

Legea organică a modificat în trei puncte „constituţia" regimului. A făcut din Mişcare o instituţie. Consiliul său naţional devenea un fel de cameră politică, alcătuită din reprezentanţi desemnaţi direct sau indirect de Franco. A adus schimbări în compoziţia *Cortes*-ului, care cuprindea, de-atunci înainte, o sută de *procuradores* aleşi prin sufragii direct de către capii de familie şi de femeile măritate, ceea ce a determinat o scădere corespunzătoare a reprezentanţilor, numiţi sau aleşi în numele organizaţiilor sindicale sau al consiliilor municipale şi din provincii. E adevărat că legea electorală restrângea această liberalizare aparentă: pentru a-şi aduce la cunoştinţă candidatura, persoana respectivă trebuia să fie afiliată Falangei, sau să fie recomandată de o mie de alegători. În ciuda unor astfel de precauţii, s-a întâmplat ca la anumite alegeri să existe de trei ori mai mulţi candidaţi decât locuri libere. Din 1967, *Cortes*-ul nu mai forma un bloc omogen. Au apărut câţiva deputaţi care cereau recunoaşterea partidelor politice sau care îşi puneau întrebări despre rolul şi caracterul lor reprezentativ, fără ca atari manifestări de proastă dispoziţie sau scrupule să stingherească puterea. În al treilea rând, legea deosebea funcţiile

şefului statului de cele ale şefului guvernului. E de la sine înţeles că asemenea prevedere nu se putea aplica în timpul vieţii lui Franco. Când boala, apoi senilitatea, l-au făcut pe *El Caudillo* incapabil să se ocupe în amănunt de treburile sale, el a încredinţat unele dintre atribuţii câtorva oameni de încredere: generalul Muñoz Grandes, amiralul Carrero Blanco şi Carlos Arias Navarro. Dar chiar şi-atunci, Franco şi-a rezervat dreptul de a avea ultimul cuvânt în caz de dificultăţi şi nimeni nu a îndrăznit să se împotrivească voinţei lui.

Legea organică s-a supus referendumului pe 14 decembrie 1966. Campania, condusă de ministrul Informării şi Turismului, Manuel Fraga, nu a lăsat loc de îndoieli în privinţa votului: trebuia susţinut „Francisco Franco, *El Caudillo* al nostru, care şi-a petrecut viaţa slujind patria şi ne-a oferit treizeci de ani de guvernare bună". Cine a cuteza să spună contrariul? Spaniolii fuseseră preveniţi: Moscova, Praga şi Budapesta le cereau să se abţină, sau să voteze împotrivă, iar ei ştiau ce le rămânea de făcut. În asemenea condiţii, graţie unei propagande intense, însoţită de ameninţări la adresa celor ce vor absenta, rezultatul nu putea fi decât favorabil. Participarea a atins 89%, iar 95% dintre votanţi au spus „da" legii organice.

Cât despre instituţiile teritoriale, şi ele erau dependente de *El Caudillo*. Fiecare dintre cele cincizeci de provincii rămânea plasată, ca şi altădată, sub autoritatea unui guvernator civil numit de puterea centrală. O situaţie similară se regăsea la nivel de municipii. Consiliile municipale cuprindeau trei categorii: o treime din membri era aleasă de un colegiu alcătuit din capi de familii şi femei măritate, o treime era aleasă de organisme sindicale ale regimului, iar ultima treime era cooptată de aceştia din urmă dintr-o listă stabilită de guvernatorul civil. În oraşele cu mai puţin de 10 000 de locuitori, guvernatorul civil numea primarul, în celelalte — ministrul de Interne.

Legea organică pretindea să-i ofere o bază definitivă regimului născut din războiul civil şi să-i asigure supravieţuirea. Secretarul general al Partidului comunist, Santiago Carrillo, pusese pe vremea exilului întrebarea: ce se va întâmpla după Franco? Când s-a elaborat legea organică, un ministru falangist a răspuns: „După Franco, în instituţii va fi franchism fără Franco."

Legea asociaţiilor a căutat să dea iluzia pluralismului, dar continuând să adere la principiile Mişcării. Aceasta din urmă devenise o instituţie de stat şi se definea drept regruparea tuturor forţelor care au contribuit la victoria din 1939, ceea ce reprezenta o încercare de a reduce locul Falangei, dar şi de a interzice orice expresie politică opusă ideologiei învingătorilor. A fost introdus în statutele Mişcării un articol permanent ce permitea constituirea nu de partide

politice, ci de asociaţii, cu respectarea unor limite foarte stricte: aceste asociaţii trebuiau să primească aprobarea prealabilă a consiliului naţional al Mişcării.

Legea Fraga, din 1966, suprima cenzura prealabilă; directorul publicaţiei şi ziariştii trebuiau să aibă grijă să nu ajungă în situaţia de a suporta consecinţele prevăzute pentru orice atac la adresa principiilor de bază ale Mişcării naţionale, sau la adresa autorităţii persoanelor şi a instituţiilor care le reprezentau (Franco, Falanga, armata...). În ciuda acestor limitări, legea Franga însemna un pas înainte: nu mai era posibil să se aplice extrem de riguros reguli care datau de pe vremea războiului civil. Mai multe ziare au profitat de ocazie pentru a lua, prudent, distanţă. Altele, care au apărut atunci, au abordat o perspectivă cu totul nouă. A fost cazul unor reviste precum *Cuadernos para el diálogo,* fondată de Joaquín Ruiz Jiménez, fost ministru al lui Franco şi care începuse să evolueze spre democraţia-creştină, *Triunfo, El Ciervo* şi, puţin mai târziu, *Cambio 16.*

Revendicările sociale şi opoziţia politică

Planurile de dezvoltare au permis naşterea unei clase de mijloc, însă au înrăutăţit şi condiţiile de viaţă a milioane de spanioli, nevoiţi să-şi părăsească regiunea unde s-au născut şi au trăit până atunci. Celor care căutau de lucru în oraşe le e greu să-şi găsească o locuinţă convenabilă. Bineînţeles, industria de construcţii a beneficiat de conjunctură şi, în consecinţă, a contribuit la dezvoltarea ţării, dar logica liberală a tehnocraţilor a condus spre favorizarea iniţiativei private. În anii 1960, s-a construit mult, dar în vederea unui profit imediat: pensiuni sau apartamente pentru turişti, apartamente sau reşedinţe secundare pentru clasele mijlocii. Locuinţele sociale erau insuficiente, deşi miniştrii falangişti au avertizat asupra acestui fapt, atenţi să reamintească de preocupările „revoluţionare" ale lui José Antonio şi să se opună colegilor lor din Opus Dei. Muncitorii se înghesuiau în cartiere situate la periferii, ridicate în grabă, fără plan, fără infrastructuri: servicii de salubritate, mijloace de transport, şcoli, spitale, pieţe, magazine, spaţii verzi, zone de recreere... Aceşti muncitori, locuind adesea departe de locurile de muncă, au suportat o parte din efortul de modernizare a ţării, întrucât salariile erau blocate, în vreme ce preţurile creşteau periodic.

Printre măsurile prealabile planului de stabilizare, a figurat o lege din 1958, ce prevedea existenţa unor convenţii colective. Statul îi îndeamnă pe funcţionari şi muncitori să-şi negocieze liber, în fiecare întreprindere, nivelul remuneraţiilor şi condiţiile de muncă (program de lucru, securitate etc.). Discuţiile privitoare

la convenţiile colective au permis activităţii sindicale să renască, depăşind sindicatele verticale. Într-adevăr, legea prevedea alegerea unor delegaţi muncitori (*enlaces sindicales)* însărcinaţi să negocieze cu reprezentanţii conducerii. Comuniştii văd în aceasta ocazia de a ieşi din clandestinitatea la care erau condamnate vechile sindicate (Confederaţia Naţională a Muncii — CNT —, de inspiraţie anarhistă, Uniunea generală a muncitorilor — UGT —, de obedienţă marxistă). Ei s-au infiltrat în sindicatul oficial şi au făcut ca unii dintre militanţii lor să fie aleşi ca delegaţi muncitori. Astfel, Marcelino Camacho, întors din exil în 1957, a început să lupte în ceea ce a devenit, peste câţiva ani, un nou sindicat fără nume: comisiile muncitoreşti, adunări ale delegaţilor din întreprinderi, apoi din provincii şi, în sfârşit, din ramurile de activitate pe plan naţional. A apărut un sindicalism de tip nou. Nu mai era vorba de muncitori agricoli care cereau pământ şi lucru; exodul rural i-a alungat spre oraşe sau în străinătate. Nu s-au mai înregistrat deloc greve la ţară, pentru că existau tot mai puţini lucrători agricoli. Cei rămaşi conduceau acum tractoare şi maşini, iar proprietarii aveau interesul să-i menajeze pentru că erau interesaţi să crească producţia şi s-o vândă pe piaţa internă sau internaţională. Reforma agrară nu mai era de actualitate. Aceasta s-a rezolvat oarecum de la sine, odată cu dispariţia unei mari părţi din cei care ar fi trebuit să beneficieze de ea. La momentul respectiv, cele mai multe conflicte sociale apăreau în oraşe. Comisiile muncitoreşti păreau să fi fost înlocuit CNT-ul în fiefurile sale tradiţionale, Andaluzia, Catalonia... Însuşi anarho-sindicalismul se afla în plină regresie. Noile sindicate au renunţat la preocupările ideologice — instaurarea socialismului — sau, în orice caz, le puseseră între paranteze şi se concentrau asupra revendicărilor concrete: condiţii de muncă, salarii, ameliorarea nivelului de viaţă, etc. Cu sprijinul activ al unor organizaţii precum Tineretul Muncitor Creştin — *Juventu Obrero Cristiano* — (JOC), sau Frăţiile Muncitoreşti de Acţiune Catolică — *Hermandad Obrera de Acción Católica* — (HOAC), comisiile muncitoreşti ofereau coeziune revendicărilor sociale ce au reînceput cu vigoare în 1962. Greva puternică din Asturii s-a extins rapid în toate bazinele miniere din peninsulă şi a pus stăpânire şi pe alte sectoare de activitate. Zbuciumul social nu avea să mai înceteze, găsindu-şi în comisiile muncitoreşti mijlocul de a marginaliza sindicatul falangist şi de a înrola muncitorii.

Regimul a răspuns printr-o represiune brutală, prin intermediul poliţiei şi al tribunalelor militare. În 1964, s-a înfiinţat un tribunal civil de ordine publică, dar rămăsese în vigoare un decret din 1958 care dădea justiţiei militare competenţă pentru activităţile calificate ca extremiste, definite însă într-o manieră vagă: era vorba despre toate chestiunile pe care judecătorul le considera

astfel. O lege din 1959 permitea arestarea oricui comitea sau avea intenţia să comită un act împotriva ordinii publice. Un decret din 1960 asimila „rebeliunii militare continue" răspândirea de ştiri false sau tendenţioase, grevele, sabotajele... Aceste texte permiteau, de fapt, arestarea, judecarea şi condamnarea oricui, sub orice pretext, de vreme ce cădea în sarcina judecătorului să aprecieze ce intră sub incidenţa legii, actele de terorism şi manifestările contra regimului, la fel ca şi revendicările sociale, grevele, distribuirea sau simpla posesie a manifestelor ce susţineau, de exemplu, amnistierea prizonierilor politici. Procesul Cerón din 1959 ilustrează situaţia. Julio Cerón, în vârstă de 31 de ani, era membru al delegaţiei spaniole la Organizaţia internaţională a muncii şi a fost judecat pentru „rebeliune militară neîntreruptă", în acelaşi timp cu încă şaisprezece tineri, catolici liberali ca şi el. Poliţia găsise în bagajele lor manifeste şi broşuri ce îndemnau muncitorii la grevă. Consiliul de război l-a condamnat pe Cerón la trei ani de închisoare. Socotind pedeapsa prea uşoară, căpitanul general a făcut apel la Consiliul Suprem de justiţie, care a mărit pedeapsa la opt ani.

Multe procese dezvăluiau, de fapt, delicte de opinie. Neputând să se exprime în public, opozanţii, chiar şi cei mai moderaţi, erau împinşi spre clandestinitate şi ajungeau să fie inculpaţi pentru propagandă ilegală sau pentru răspândirea de ştiri tendenţioase. În iunie 1962, s-a deschis la München al patrulea congres al Mişcării Europene. Fostul ambasador Salvador de Madariaga le-a cerut organizatorilor să invite o sută de personalităţi spaniole; unele trăiau în exil (era cazul lui Madariaga însuşi, al socialistului Rodolfo Llopis, al naţionalistului basc Manuel de Irujo); altele locuiau în Spania, fiind monarhişti, catolici liberali, sau falangişti dezamăgiţi. Congresul a votat o moţiune moderată ce îndemna guvernul spaniol să acorde o mai mare libertate de mişcare şi de exprimare cetăţenilor săi. Franco a tunat şi a fulgerat împotriva a ceea ce el considera drept un complot. A ordonat să fie arestaţi, apoi exilaţi, fostul ministru monarhist, Gil Robles, şi Dionisio Ridruejo, unul dintre fondatorii Falangei şi vechi combatant în Divizia Albastră. Procesul Comín a oferit încă un exemplu de intransigenţă. Acest sociolog publicase în săptămânalul francez *Mărturia creştină* un articol despre referendumul din 1966 şi despre represiunea din mediul muncitoresc. În ianuarie 1968, a fost acţionat în justiţie pentru prejudiciu adus autorităţii şi influenţei statului şi condamnat la şaisprezece luni de închisoare.

În ciuda curajului avocaţilor, puşi adesea în imposibilitatea de a-şi apăra eficient clienţii, şi în ciuda protestelor tot mai numeroase ale opiniei internaţionale, arestările şi procesele au continuat pe toată durata franchismului.

După fiecare manifestaţie şi fiecare grevă urmau condamnări, adesea grele: amenzi, închisoare, pedeapsă capitală. Între 1957 şi 1963, au fost pronunţate douăzeci şi trei de condamnări la moarte, dintre care zece au fost duse la îndeplinire. Aproape an de an, zeci de persoane făceau obiectul proceselor şi al condamnărilor, fie pentru grevă sau incitare la grevă, fie pentru opoziţie politică. În primăvara lui 1956, în majoritatea universităţilor, studenţii au manifestat pentru condiţii mai bune de muncă şi, mai ales, împotriva monopolului Sindicatului Spaniol Universitar (SEU), rod al Falangei. Mai mulţi profesori şi-au exprimat solidaritatea, asistând la adunările generale şi luând uneori cuvântul. A fost cazul, mai ales, al lui Tierno Galván, Augustín García Calvo şi Aranguren, care au fost numaidecât alungaţi din universitate. Totuşi, studenţii au câştigat ceva: desfiinţarea SEU.

Revendicărilor sociale şi politice li s-a adăugat întărirea autonomismului basc şi catalan, combătut sever de regim. În aprilie 1960, cu ocazia unei vizite a lui Franco la Barcelona, s-au împărţit manifeste ce revendicau libertatea de exprimare. Autorul lor, naţionalistul moderat Jordi Pujol, a fost condamnat la şapte ani de închisoare. În martie 1964, 35 000 de persoane s-au adunat la Guernica pentru a comemora drepturile tradiţionale ale poporului basc.

Noua societate spaniolă

Transformările din economie au zdruncinat din temelie structura socială a ţării. Spania era considerată una dintre ţările cele mai sărace ale Europei, împreună cu Portugalia. Dar totul s-a schimbat în decurs de câţiva ani. Venitul mediu pe cap de locuitor, care era de 350 de dolari în 1953, s-a ridicat la 650 în 1968, şi la 1 250 în 1973. În 1960, doar 1% din gospodării posedau televizor, 4% frigider şi 4% automobil; după zece ani, procentele au atins 62, 63, respectiv 24. Într-un timp scurt, s-a constituit o clasă de mijloc, care în 1970 reprezenta aproape jumătate din populaţia activă. Această clasă de mijloc a căpătat obiceiuri de consum asemănătoare celor din ţările dezvoltate ale Europei: cumpăra pe credit automobile, aparatură electrocasnică, apartamente, şi chiar reşedinţe la munte sau la malul mării pentru a-şi petrece acolo sfârşitul de săptămână şi vacanţele. Călătorea în ţară şi străinătate. Semnul cel mai vizibil al ameliorării nivelului de trai a fost micul SEAT 600 care deţinea, în societatea spaniolă, un loc analog celui ocupat de 4CV Renault în Franţa lui 1950.

Dorinţa de a învăţa creştea în acelaşi timp cu nivelul de trai. Analfabetismul, multă vreme una dintre plăgile Spaniei, a coboât la un nivel foarte scăzut[687]. Aproape toţi copiii cu vârste între 6 şi 14 ani erau şcolarizaţi.

Numărul colegiilor secundare şi al universităţilor s-a dublat, ca şi cel al bacalaureaţilor şi al studenţilor ce intrau în învăţământul superior. În 1970, ministrul Villar Palasí, apropiat de Opus Dei, a înlesnit adoptarea unei reforme care, în linii esenţiale, se află în vigoare şi astăzi, cu cele trei cicluri pe care le prevedea: învăţământul general de bază — *Educación General Básica* — (EGB), obligatoriu pentru toţi copiii între 6 şi 14 ani, bacalaureatul unificat şi polivalent — *Bachillerato Unificado Polivalente* — (BUP), de la 14 la 16 ani şi cursul de orientare universitară — *Curso de Orientación Universitaria* — (COU).

Sub efectul urbanizării, al turismului şi al televiziunii, societatea tradiţională s-a prăbuşit. Tot mai multe femei aveau un serviciu, practica religioasă a slăbit, iar morala catolică era ridiculizată. Scăderea influenţei Bisericii reprezenta, măcar în parte, consecinţa efortului de şcolarizare depus de stat. În 1975, în colegiile teologice se găsea doar o treime din populaţia şcolară, acest procent fiind de 83% în 1955. Nici o cenzură nu mai era capabilă să frâneze evoluţia moravurilor şi a mentalităţilor. Spaniolii adoptau moda şi gusturile lumii contemporane, fie că era vorba despre modul de viaţă, despre obiceiuri vestimentare, despre distracţii sau forme de expresie culturală: serialele de televiziune venite din America se bucurau de mare succes; la fel stau lucrurile şi în cazul cinematografului, al literaturii şi al curentelor de gândire: marxismul şi structuralismul atrăgeau tinerele generaţii. Oamenii puteau merge la Perpignan, la Biaritz, sau la Paris, ca să cumpere o carte sau ca să vadă un film ce sunt încă interzise în Spania. Chiar şi în interiorul ţării, regimul era criticat fără ezitare. Romancierii considerau literatura o armă împotriva dictaturii şi, sub pretextul realismului social, ei denunţau plăgile franchismului. Tendinţe asemănătoare au apărut în filmele lui Bardem şi Saura, în teatru[688], în artele plastice[689]. În toate domeniile se constata apariţia unei contra-culturi a mărturiei şi protestului, ce marca o ruptură faţă de arta oficială.

În 1969, amiralul Carrero Blanco era scandalizat: librăriile ofereau orice soi de propagandă comunistă şi atee, nu se mai putea merge la teatru sau la cinematograf în familie din cauza pieselor şi a filmelor subversive sau libertine; pentru a fi pe placul turiştilor, localurile de noapte prezentau spectacole pornografice... Nu doar ordinea morală era ameninţată, ci erau contestate şi ordinea socială şi cea politică. Contrar a ceea ce sperau tehnocraţii din Opus Dei, modernizarea nu a abătut atenţia spaniolilor de la politică. Dimpotrivă, le-a oferit gustul libertăţii. Constrângerile ce apasă asupra ţării au devenit insuportabile pentru mulţi. Drept răspuns, regimul s-a întors la metodele verificate: reprima frământările sociale şi refuza orice deschidere democratică.

Însăşi Biserica, stâlp al regimului, s-a schimbat. După victoria lui Franco, François Mauriac se indigna: „Rămâne groaznica nenorocire că, pentru milioane de spanioli, creştinismul şi fascismul se confundă, aşa că nu-l vor putea urî pe unul fără a-l urî şi pe celălalt." Şi se întreba: „Câţi ani, câte secole îi vor trebui Bisericii Spaniei ca să se elibereze de cumplitul echivoc şi pentru ca fiii femeilor ucise la Guernica, la Durango, la Barcelona, şi în toată Spania, să înveţe a nu confunda cauza Domnului lor crucificat cu cea a generalului Franco?" Acum răspunsul e cunoscut: a fost nevoie de douăzeci de ani ca să se producă o dublă evoluţie, cea a Vaticanului şi cea a clerului spaniol.

Pius al XII-lea, papa care binecuvântase cruciada lui Franco, a murit în 1958. Ioan al XXIII-lea, care i-a urmat, a convocat al doilea conciliu la Vatican. Franco a fost luat prin surprindere. Conciliul recomanda să fie respectate sentimentele religioase, chiar când ele se exprimau printr-un crez diferit de cel al Bisericii de la Roma. *El Caudillo* s-a supus; legea organică din 1967 recunoaştea libertatea religioasă. Semnând în 1953 acordul cu Statele Unite, el se angajase să autorizeze libera practică a cultului protestant, dar nu făcuse nimic în acest sens. Pe atunci papalitatea îl încuraja să menţină unitatea catolică a Spaniei. Zece ani mai târziu, concordatul a devenit stânjenitor pentru Vaticanul preocupat să-şi retragă cât mai repede sprijinul faţă de un regim totalitar. În 1964, conciliul cerea statelor să nu mai intervină în numirea episcopilor. Paul al VI-lea insista în 1968: i-ar fi plăcut ca Franco să renunţe la dreptul de prezentare. Dar *El Caudillo* a refuzat, întrucât ţinea să-şi asigure fidelitatea înalţilor clerici. În atare situaţie, papa s-a folosit de stratageme. I s-a propus lui Franco să aleagă dintre candidaţi ce respectau în egală măsură linia conciliului, sau nu-i prezentau decât un nume în loc de trei, sau desemnau episcopi auxiliari, pentru care aprobarea şefului statului nu era necesară. În felul acesta, au dispărut progresiv episcopii cruciadei. Ultimul dintre ei, Mgr Plá y Deniel, primat al Spaniei, a murit în iulie 1968. L-a înlocuit Vicente Enrique y Tarancón, recunoscut pentru ataşamentul său faţă de tezele de la Vatican şi pe care nu ezita să-l arate. Conferinţa episcopală a Spaniei, reunită în acelaşi an 1968, recomanda libertatea sindicală. Peste trei ani, o adunare a episcopilor şi a preoţilor sugera revizuirea concordatului, exprimându-şi dorinţa ca episcopii să nu se mai numere printre membrii din *Cortes* şi, în sfârşit, cerea iertare poporului spaniol pentru slăbiciunea clerului care nu ştiuse să obţină reconcilierea naţională după războiul civil. Pe 24 februarie 1971, episcopul de Bilbao, Mgr Añoveros, a dorit să fie recunoscută identitatea culturală a bascilor. Franco a renunţat la ideea expulzării lui de teamă să nu facă şi mai evidentă prăpastia care se căsca între Biserică şi el.

Clerul şi-a văzut importanţa şi influenţa scăzând, dar a câştigat în planul autorităţii morale. Cei cu vocaţie religioasă se împuţinaseră. Între 1963 şi 1972, seminariile şi-au pierdut două treimi din efective. Unii preoţi au cerut să se întoarcă la condiţia de laici şi să se căsătorească. Alţii au renunţat la sutană. Mulţi şi-au dat seama că Biserica trăise în amăgire. Întrucât clerul era o putere bine stabilită, se bucura de privilegii, exercita un control asupra învăţământului, a vieţii publice şi a moravurilor, s-a ajuns la concluzia că Spania era o naţiune catolică dar, fără îndoială, supuşii ei nu erau atât de creştini pe cât se credea. Noii preoţi acordau mai puţină atenţie formelor exterioare ale cultului şi fastului ceremoniilor, decât preoţii vârstnici. Ei au încercat să dezvolte viaţa interioară şi să reînnoiască liturghia şi au făcut experienţe comunitare în parohiile lor. Mulţi s-au arătat sensibili la suferinţa materială şi morală a poporului. De câţiva ani, se implicase şi în mişcarea muncitorească, prin intermediul JOC şi HOAC. Unii erau preoţi-muncitori şi, împărtăşind aceeaşi viaţă cu tovarăşii de lucru, se solidarizau cu lupta lor. În ianuarie 1973, au putut fi văzuţi catolici care şi-au afirmat public voinţa de a reconcilia credinţa proprie cu marxismul. Fără a merge atât de departe, unii preoţi au luat atitudine împotriva torturii la care erau supuşi, în anumite comisariate, muncitorii militanţii şi oponenţii politici. S-au derulat scene pe care nimeni n-ar fi îndrăznit să şi le imagineze în urmă cu douăzeci de ani: manifestanţi de stânga, urmăriţi de poliţie, refugiindu-se în biserici, case parohiale, mănăstiri![690]

În 1963, într-un interviu în *Monde*, Mgr Escarré, abatele mănăstirii benedictine din Montserrat, a expus punctul de vedere al acestei părţi a clerului ce refuza pe mai departe să mai facă vreun compromis cu regimul. Ca răspuns la sloganul oficial pentru sărbătorile ce comemorau cea de-a douăzeci şi cincea aniversare a victoriei din 1939, *Douăzeci şi cinci de ani de pace!*, abatele declara: „N-avem în urma noastră douăzeci şi cinci de ani de pace, ci douăzeci şi cinci de ani de victorie; învingătorii din 1939 — inclusiv Biserica — n-au făcut nimic pentru a şterge vrajba dintre învingători şi învinşi; e timpul ca poporul să-şi aleagă guvernul pe care-l doreşte."

Agonia franchismului

Departe de a dezamorsa opoziţia, transformările din Spania au întărit-o. Pentru noile generaţii, separările pricinuite de războiul civil nu mai aveau sens, întrucât acum tinerii năzuiau la mai multă libertate şi echitate socială. Comunitatea internaţională manifesta aceeaşi asprime faţă de Spania franchistă, din cauza originilor ei şi a regimului totalitar, refuzându-i intrarea în

Piaţa Comună Europeană. Însăşi supravieţuirea regimului ridica o problemă: cine îl înlocuia pe Franco după moartea sa? Din 1962, generalul Muñoz Grandes, fost comandant al Diviziei Albastre, a devenit vicepreşedinte al guvernului. În caz de nevoie, el îi succeda lui *El Caudillo,* dar se identificase prea mult cu aspectele totalitare ale franchismului, iar vârsta sa nu-i dă speranţe că i-ar supravieţui prea mult lui Franco. Amiralul Carrero Blanco l-a înlocuit în 1967 şi, doi ani mai târziu, a devenit şeful efectiv al guvernului. Amiralul era la fel de convins ca şi Muñoz Grandes de necesitatea conservării în Spania a unei puteri conduse cu o mână de fier, astfel încât să se împiedice orice derivă democratică. Desigur, legea organică a prevăzut anumite mecanisme în acest sens, dar Franco a amânat mereu stabilirea unui termen: Spania era o monarhie, dar fără rege. Sarcina lui Carrero Blanco era să-l convingă pe *El Caudillo*: pentru a instituţionaliza regimul şi a-i da formă definitivă trebuia pusă neîntârziat la punct succesiunea lui Franco, prin desemnarea viitorului purtător al coroanei.

Vreme de treizeci de ani, Franco a lăsat să planeze îndoiala asupra intenţiilor sale: avea să încredinţeze tronul Spaniei unui descendent al lui Alfons al XIII-lea, unui pretendent carlist, sau unei a treia persoane? Ultimele două soluţii întâmpinau prea multe împotriviri. Prima, însă, era exact ceea ce doreau monarhiştii, însă Franco îi purta pică fiului lui Alfons al XIII-lea, Don Juan, conte de Barcelona. Pe 19 martie 1945, contele denunţase caracterul totalitar al regimului şi ajutorul pe care acesta îl dăduse Germaniei naziste, şi îi ceruse lui *El Caudillo* să cedeze locul unei monarhii constituţionale şi democratice, singura în stare să reconcilieze Spania cu aliaţii şi pe spanioli între ei. În februarie 1946, Don Juan se stabilise în Portugalia, prilej cu care primise o scrisoare colectivă de bun-venit, semnată de câteva sute de personalităţi, printre care foşti miniştri, bancheri, profesori universitari, care îşi exprimau dorinţa de a vedea restabilită în Spania monarhia „personificată de Majestatea Voastră". Franco n-a apreciat deloc demersul. Don Juan îşi agravase situaţia în 1947, condamnând ca ilegală o lege a succesiunii ce schimba caracterul monarhiei fără a consulta poporul sau pe moştenitorul tronului. Mai rău încă: în octombrie 1948, la aşa-numitul pact de la San Juan de Luz, Don Juan se apropiase de Partidul socialist muncitoresc spaniol ce-şi pierduse speranţa de a profita de înfrângerea naziştilor pentru a restabili Republica[691].

Lucrurile acestea l-au iritat pe *El Caudillo,* care era dispus să restabilească monarhia, dar o monarhie franchistă, ce scotea jumătate din Spania în afara naţiunii. Fidel tacticii sale, Franco a întreţinut echivocul în privinţa

intenţiilor lui. I-a lăsat pe monarhişti să creadă că le înţelegea preocupările, dar că trebuia să ţină seama şi de falangişti, or, pentru aceştia din urmă, războiul civil fusese inevitabil, din cauza greşelilor Republicii şi ale monarhiei[692]. Oricare i-ar fi fost nemulţumirile, Franco avea abilitatea de a nu rupe toate legăturile cu contele de Barcelona. Ca să potolească nerăbdarea monarhiştilor, a acceptat să-l întîlnească pe Don Juan de trei ori: prima dată pe 25 august 1948, la bordul iahtului pe care-l folosea pentru partidele de pescuit, *Azor,* celelalte două dăţi, în 1954 şi 1960, în regiunea Cáceres. Întrevederile n-au avut decât un singur rezultat: fără a renunţa la drepturile sale, contele de Barcelona acceptase ca fiul său mai mare să-şi facă studiile în Spania. Aşa s-a ajuns ca Juan Carlos să se instaleze din noiembrie 1948 în micul palat Zarzuela din apropierea Madridului şi să urmeze cursurile academiilor militare şi ale universităţii, după un program stabilit de Franco.

Ambiguitatea s-a prelungit până în 1969. În acest an, îndemnat de amiralul Carrero Blanco, Franco a luat, în sfârşit, o hotărâre. L-a întreabă pe Juan Carlos dacă accepta să devină viitorul rege al Spaniei, în cadrul instituţiilor regimului, şi i-a cerut să răspundă imediat, fără a-i lăsa timp să se consulte cu tatăl său. Luat prin surprindere, Juan Carlos şi-a dat acordul, iar contele de Barcelona a fost pus în faţa unui fapt împlinit. Pe 17 iulie 1967, la treizeci şi trei de ani după revolta militară, Juan Carlos a fost proclamat nu prinţ al Asturiilor, cum cerea tradiţia monarhistă ce rezerva acest titlu moştenitorului tronului, ci prinţ al Spaniei. Era un mod de a arăta că drepturile viitorului rege erau legate de Franco, şi nu de legitimitatea monarhică. Înaintea membrilor *Cortes*-ului, Juan Carlos a depus jurământ de credinţă faţă de principiile Mişcării Naţionale. Manevra s-a dovedit abilă: Franco n-a negociat cu contele de Barcelona, ba chiar l-a ţinut la distanţă, iar ceea ce s-a petrecut în iulie 1969 nu reprezenta o restauraţie, ci instaurarea unei noi monarhii, trasată de *El Caudillo,* prin care regimul spera să se perpetueze, lucru care-i permitea lui Franco să le repete falangiştilor neliniştiţi la gândul viitorului: „Totul e acum legat şi bine legat."[693]

Totuşi, opoziţia nu a capitulat, ba chiar a căpătat forme tot mai violente odată cu reluarea revendicărilor naţionaliste, mai ales în Ţara Bascilor. În 1959, un grup de tineri, care îi considera nişte fricoşi pe membrii mai vârstnici ai partidului naţionalist basc (PNV), fondaseră o mişcare ce se voia mai dinamică: Euskadi şi Libertate; în bască: *Euzkadi ta Askatusuna* (ETA). ETA avea să capete o formă definitivă abia în 1962. Mişcarea pretinde că se inspiră din teoriile despre războiul revoluţionar elaborate în Indochina şi Algeria de

către Viet-Minh şi FLN. Se definea mai întâi drept o mişcare bască de eliberare naţională, apoi ca o mişcare socialistă bască de eliberare populară. ETA a adoptat rapid violenţa ca mijloc de acţiune. Una dintre loviturile date de ea a fost asasinarea, la 2 august 1968, a unui comisar de poliţie din San Sebastián, specializat în lupta antiteroristă. Dar ETA a declarat atunci că nu a fost vorba despre un asasinat, ci despre o execuţie. În decembrie 1970, ETA şi-a dobândit o notorietate internaţională cu ocazia procesului de la Burgos, când şaisprezece dintre membrii ei au apărut în faţa unui tribunal militar. Procurorul a solicitat pedeapsa cu moartea, însă Vaticanul şi alte guverne au cerut clemenţă şi, de această dată, Franco s-a lăsat înduplecat: a comutat pedeapsa cu moartea în închisoare pe viaţă. În 1972, ETA a început să folosească o nouă tactică, răpind un industriaş pe care l-a eliberat doar după ce acesta a promis să-i primească înapoi la lucru pe greviştii concediaţi şi să mărească salariile personalului. Asemenea metode şocau partidele tradiţionale, dar ETA a dobândit prestigiu din partea unor segmente de opinie, din Spania şi din străinătate, impresionate de aspectele spectaculoase ale acţiunilor şi de o intransigenţă care, la vremea aceea, nu părea incompatibilă cu aspiraţiile democratice. ETA a dat o mare lovitură în 1973 prin asasinarea amiralului Carrero Blanco, care trecea drept omul energic al regimului. Din iunie 1973, acesta ocupase un nou post, cel de preşedinte al Consiliului de Miniştri, cu puteri sporite. După studierea minuţioasă a obiceiurilor şi itinerarului lui Carrero Blanco, pe 20 decembrie 1973, un comando al ETA a aruncat în aer o încărcătură de explozibil pe strada pe care pornise amiralul când ieşise de la slujba religioasă. Franco a fos doborât de durere, dar şi-a revenit repede şi a numit un nou preşedinte al Consiliului, pe Arias Navarro, cunoscut pentru rigoarea, intoleranţa şi intransigenţa sa. Regimul a mers mai departe. În alocuţiunea de Anul Nou, *El Caudillo* folosea chiar o formulă insolită pentru a evoca moartea lui Carrero Blanco: „Nenorocirea e bună la ceva." Şi, totuşi, situaţia evolua. În 1974, „revoluţia garoafelor" a pus capăt dictaturii din Portugalia. Franchismul era din ce în ce mai izolat, însă nimic nu-l zdruncina pe *El Caudillo*, care îşi păstra convingerea că maniera stabilită pentru a conduce reprezenta singurul răspuns pe măsura împrejurărilor. În ianuarie 1974, îi mărturisea unui vizitator că, în nici un caz, nu trebuia să faci greşeala de a lăsa garda jos. La 22 august, în acelaşi an, a fost adoptată o nouă lege antiteroristă. În august şi septembrie, tribunalele militare au pronunţat opt condamnări la moarte. În ciuda apelurilor la clemenţă, venite de pretutindeni (episcopii spanioli, papa Paul al VI-lea, cincisprezece guverne...), cinci condamnaţi au fost

executaţi pe 27 septembrie, printre ei numărându-se şi anarhistul catalan Puig Antich. Aproape până în ajunul morţii sale, Franco a menţinut, în toată asprimea lui, aparatul represiv pe care se bazase întotdeauna.

Sfârşitul se apropia. Franco suferea de maladia Parkinson. Primele semne se manifestaseră în 1964, dar *El Caudillo* nu-şi schimbase obiceiurile. Continua să consacre mult timp pescuitului şi vânătorii, indiferent de anotimp, dar observatorii nu se înşelau: Franco era bolnav incurabil. În iulie 1974, a trebuit anunţată oficial ştirea despre boala sa. Semnele de senilitate fuseseră evidente în cursul ultimei sale apariţii publice, din Piaţa Orientului, la 1 octombrie 1975, cu ocazia celei de-a treizeci şi noua aniversare a venirii sale la putere. Pe 17 octombrie, în pofida unei crize cardiace survenite pe 14 octombrie, *El Caudillo* găsea încă forţa de a prezida Consiliul de Miniştri. Un nou atac s-a produs pe 22 octombrie, urmat de o hemoragie intestinală. A fost nevoie să fie operat de urgenţă, cu mijloace improvizate, la palatul Prado, pe 2 noiembrie, înainte de a fi transportat într-o clinică pentru încă o operaţie, din care nu avea să-şi mai revină. Începând cu 5 noiembrie, s-au făcut eforturi pentru a i se prelungi viaţa în mod artificial. Iniţiativa acestei hotărâri a aparţinut, se pare, ginerelui său, marchizul de Villaverde, şi aşazisului *bunker,* adică micul grup de neînduplecaţi, alcătuit din falangişti intransigenţi, bătrâni demnitari uniţi, cu toţii ostili lui Juan Carlos şi îngroziţi de ideea că-şi vor pierde privilegiile. Pe 19 noiembrie, fiica lui Franco a cerut ca tatăl ei să fie lăsat să moară, aşa că a fost deconectat de la aparatele care-l ţineau în viaţă. Oficial, Franco a murit pe 20 noiembrie 1975, la ora 5.25. Corpul său neînsufleţit a fost depus la palatul regal din Madrid unde mulţime de oameni aşteptase cu orele ca să-l vadă. Pe 23 noiembrie, a fost înmormântat în bazilica din Valea Morţilor, alături de fondatorul Falangei, José Antonio Primo de Rivera. Unul dintre foarte puţinii şefi de stat care asistă la funeralii a fost generalul Pinochet, dictatorul din Chile.

NOTE

[657] Avea să moară în 1942 la Madrid. Franco s-a îngrijit de înmormântare, dar nu a asistat la funeralii.

[658] Unul a făcut carieră în marină, celălalt în aviaţie. Cel mai mare, Nicolas, avea să fie un colaborator devotat al fratelui său în timpul războiului civil. În 1939, a fost numit ambasador în Portugalia. Mezinul, Ramón, devenea popular în 1928 când a efectuat prima traversare a Atlanticului de Sud cu avionul. Francmason,

întreţinând legături cu cercuri anarhiste, a luat parte la o conspiraţie împotriva monarhiei în 1930 (a survolat palatul regal pentru a împrăştia manifeste). S-a alăturat Mişcării şi, în ciuda reticenţelor unor generali, Franco l-a trimis în Baleare. A murit în octombrie 1938, pe când se pregătea să bombardeze portul din Valencia.

[659] Era numit „omul fără teamă, fără femei şi fără liturghii".

[660] În timpul războiului, la cartierul său general începuse constituirea unui fişier pentru indivizii bănuiţi că aparţineau francmasoneriei, fişier ce cuprindea 80 000 de nume! Efectivele francmasoneriei din Spania n-au atins nicicând astfel de cifre. Se cuvine să relativizăm importanţa şi rolul francmasoneriei în Spania. Franco, însă, vedea francmasoni peste tot: printre republicani, desigur, dar şi la ONU, în anturajul lui don Juan de Bourbon şi chiar la Vatican, după moartea lui Pius al XII-lea!

[661] I s-a decernat chiar titlul de Primul Ziarist al Spaniei, fără îndoială că pentru articolele pe care le publica sub pseudonim de fiecare dată când credea că trebuia să lămurească un aspect al politicii sale. Era mândru, îndeosebi, de articolele sale despre francmasonerie, şi ar fi vrut să fie traduse în engleză, pentru a deschide ochii opiniei publice americane. Dar reprezentanţii săi în Statele Unite l-au făcut să-şi schimbe hotărârea...

[662] Formula „Regele tuturor spaniolilor" îl enerva pe Franco. Pentru a ajunge la asta nu merita chinul unui război civil: „socotind aşa, toţi învinşii, separatiştii basci, separatiştii catalani, comuniştii, anarhiştii, socialiştii, CNT-ul, republicanii de toate culorile, chiar şi teroriştii — de ce nu? —, toţi sunt spanioli", declara el în 1962.

[663] Un simbol faraonic al acestui maniheism se poate vedea şi astăzi, la câţiva kilometri de Escorial. E vorba de monumentul din Valea morţilor (*Valle de los Caídos),* ridicat în onoarea Spaniei Cruciadei. Hotărârea de a-l construi a fost luată la 1 aprilie 1940. José Antonio Primo de Rivera şi Franco sunt înmormântaţi în mijlocul lui.

[664] Până în 1975, fiecare buletin de ştiri de la radio se încheia prin evocarea celor care au „murit pentru Dumnezeu şi pentru Spania".

[665] Dar şi în organizaţiile cele mai diverse. Doar Academia spaniolă, de exemplu, a avut eleganţa de a aştepta ca membrii săi, care au fost excluşi din pricina opiniilor lor, să dispară pentru a-i înlocui.

[666] Exilul intelectualilor frapează prin amploare. Se cuvine să observăm că, în mare măsură, aceştia au părăsit Spania încă din 1936. E cazul unor nume mari din domeniul universitar şi al literelor: Claudio Sánchez Albornoz, Américo Castro, Pedro Salinas, Jorge Guillén, Montesinos, Menéndez Pidal, Juan Ramón Jiménez, Ortega, Marañón... Nu-i lăsa inima să participe la războiul fratricid care sfâşia ţara. O bună parte dintre ei, chiar şi atunci când dezaprobau anumite aspecte, se simţeau solidari cu cauza republicană, totul părându-li-se detestabil la „naţionali". Unii au făcut o chestiune de onoare din a nu se întoarce în timpul vieţii lui Franco şi s-au

stabilit definitiv în SUA sau în America Latină, unde au contribuit la răspândirea şi îmbogăţirea culturii spaniole. Lor li se datorează, de exemplu, fondarea centrului de înalte studii, care era Colegiul din Mexico. Totuşi, intelectualii care se exilaseră nu rămâneau insensibili la lupta lui Franco. Azorin, de pildă, s-a instalat la Paris în octombrie 1936, a revenit în Spania la sfârşitul războiului şi şi-a reluat activitatea de jurnalist, de parcă nimic nu s-ar fi întâmplat. A oferit chiar şi garanţii, făcând elogiul lui José Antonio Primo de Rivera („un maestru pentru scriitorii naţionali...") în ziarul Falangei, *Arriba.* Se va spune că Azorin era reacţionar. Dar ce să se spună despre Ortega care, în mai 1937, într-o revistă din Anglia, protesta împotriva lui Einstein şi a altor intelectuali favorabili republicii spaniole? În corespondenţa sa particulară, între 1937 şi 1939, Ortega se arăta mai degrabă favorabil lui Franco. Aflând despre intrarea „naţionalilor" în Madrid, i-a trimis lui Marañón mesajul: „Telegramă de bucurie şi felicitare." E adevărat că aceste luări de poziţie nu erau făcute publice. După întoarcerea în Spania franchistă, Ortega avea să fie ţinut deoparte şi doar pentru o perioadă, doi ani (1948–1950), a putut face să funcţioneze institutul de ştiinţe umaniste în care a încercat să reia predarea filosofiei, întrucât porţile universităţii îi erau de-acum închise.

[667] Prin aplicarea acestui text, Julián Grimau, fost comisar politic în armata republicană, a fost condamnat la moarte pe 18 aprilie 1963 şi executat două zile mai târziu.

[668] Dar şi din partea preoţilor. În ianuarie 1841, revista Acţiunii catolice, *Ecclesia,* reda cuvintele directorului general al închisorilor: „Nu li se acordă nici o reducere a pedepsei celor care [...] nu şi-au însuşit principiile elementare ale religiei noastre." Deţinuţii ce refuzau să asiste la cursurile de catehism, la slujbe şi la comuniuni, erau consideraţi încăpăţânaţi.

[669] Acest procent se ridica la 41% la Barcelona.

[670] A creat 39 în cursul „domniei" sale.

[671] Mesajul Papei Pius al XII-lea din 16 aprilie 1939.

[672] În general, Franco se oprea asupra primului nume de pe listă, lucru pe care Vaticanul l-a remarcat până la urmă, aşa că-l pune sistematic în fruntea listei pe candidatul pe care voia să-l vadă ales. Astfel, s-a ajuns la numirea unui anumit număr de episcopi relativ independenţi de regim.

[673] Din 1939, preţurile au crescut de două ori faţă de salarii.

[674] În 1960, mai bine de jumătate din locuitorii Madridului nu se născuseră acolo.

[675] Cf., în *Coto cerrado,* mărturiei lui J. Goytisolo despre Universitatea din Barcelona în jur de 1950; puţini dascăli inspirau respect studenţilor: L.G. de Valdeavellano şi, curând, J. Vicens Vives.

[676] La 14 iunie 1940, Franco a luat un acont, ocupând Tangerul, pe care avea să-l elibereze în septembrie 1945, după victoria Aliaţilor.

[677] Divizia Albastră a fost retrasă de pe front pe 26 septembrie 1843, iar soldaţii care doreau s-au putut înrola în SS.

[678] Despre această afacere, cf. documentelor publicate de A. Marquina şi G.L. Ospina, *España y los judíos en el siglo XX*, Madrid, Espasa-Universidad, 1987, pp. 191–205.

[679] Pe 26 februarie 1946, Franţa hotărâse să închidă frontiera ca urmare a execuţiei lui Cristino García, republican spaniol ce luptase în rândurile Rezistenţei franceze.

[680] Fondat în 1928 de către un preot aragonez, José María Escrivá de Balaguer, Opus Dei se definea drept un institut laic de drept pontifical, aprobat ca atare de către Papa Pius al XII-lea în 1947. Opus Dei recruta adepţi în lumea întreagă, dar Spania îi furniza de departe cele mai numeroase efective. Opus le propunea membrilor săi să atingă sfinţenia şi perfecţiunea în exercitarea vieţii lor profesionale. A întreţinut mereu misterul în privinţa obiectivelor, ceea ce a permis toate speculaţiile posibile: era un grup de presiune? O francmasonerie catolică?

[681] Pentru Laureano López Rodó, arhitectul planurilor de dezvoltare din februarie 1962, devenit comisar responsabil cu dezvoltarea economică şi ministru în 1965 — numai după depăşirea pragului de 2 000 dolari venit mediu pe cap de locuitor putea fi luată în calcul democratizarea Spaniei. El spera că, atunci, bunăstarea avea să abată atenţia spaniolilor de la politică.

[682] Din 1954 până în 1969, numărul tractoarelor a ajuns de la 25 000 la aproape 250 000.

[683] Cel mai cunoscut a fost afacerea Matesa, din 1969. Societatea Matesa din Pamplona (*Maquinaria textil del norte de España*) fabrica maşini-unelte pentru industria textilă pe care le vindea în Europa şi în America. S-a descoperit că unele filiale din America Latină erau fictive, Matesa folosindu-le pentru a beneficia de subvenţii la export.

[684] În zece ani, populaţia Madridului a sporit cu un milion de locuitori (aproape 3 200 000 în 1970).

[685] Emigranţii nu depăşeau, în medie, 200 000 pe an, până în 1961. Dar cifrele s-au dublat în anii următori, până în 1973, dată la care mişcarea a încetat.

[686] Se estimează la mai puţin de 300 milioane de dolari câştigurile în devize datorate turismului în 1960 şi la peste un miliard cinci ani mai târziu.

[687] Mai puţin de 2% din populaţie în 1968.

[688] În 1962, premiera piesei lui Lauro Olmo, *La Camisa*, interzisă la început, a luat forma unei manifestaţii politice de opoziţie. Piesa aducea pe scenă situaţia muncitorilor spanioli nevoiţi să emigreze.

[689] Pictorul Arroyo şi-a ales ca subiect al unui tablou asasinarea comisarului Manzanas, ucis de ETA în 1968.

[690] „Capucinada" de la Barcelona, din 1966, a oferit un exemplu semnificativ. Universitarii s-au adunat într-o mănăstire a capucinilor, crezând că astfel vor înşela vigilenţa poliţiştilor, sau îi vor intimida. Calculul lor a dat greş, căci poliţia a înconjurat mănăstirea, a tăiat firele telefonice şi a împiedicat orice comunicare cu exteriorul. Pe 11 martie, deoarece călugării au refuzat să-i predea oaspeţii, poliţia a pătruns în mănăstire, i-a scos de-acolo pe ocupanţi, şi a trecut la arestări.

[691] În august 1945, José Giral formase, în Franţa un guvern republican în exil, în nădejdea că presiunea aliaţilor va pune capăt regimului. Rodolfo Llopis, socialist moderat, îi urmase în ianuarie 1947, anume ca să pregătească o apropiere de monarhişti. Apoi descurajarea a pus stăpânire pe republicanii din exil. În anii 1960, istoricul Claudio Sánchez Albornoz ţinuse să ia conducerea guvernului ca să menţină, în ciuda tuturor, legalitatea republicană în faţa regimului născut dintr-o răzvrătire militară. Contele de Barcelona considera întoarcerea sa drept o restauraţie a instituţiei monarhiei, voia să se situeze mai presus de partide şi dorea să fie regele tuturor spaniolilor.

[692] Ostilitatea falangiştilor se manifesta periodic prin înfruntări violente cu monarhiştii. În cursul unei manifestaţii la Escorial, din noiembrie 1965, un membru al gărzii de onoare a lui Franco a strigat: „N-aveam nevoie de un rege idiot", aluzie nepoliticoasă la Don Juan Carlos.

[693] „*Todo ha quedado atado y bien atado.*"

CAPITOLUL IX

Spania democratică

(1975–1996)

Tranziţia

A doua zi după moartea lui Franco, Juan Carlos a fost proclamat rege conform legii succesiunii din 28 iulie 1969, jurând să rămână fidel legilor fundamentale ale franchismului şi principiilor Mişcării. Astfel, Juan Carlos părea un moştenitor al lui Franco care, de altfel, i-a supravegheat educaţia şi l-a impus drept succesor al său. Oare era o soluţie viabilă? Mulţi se îndoiau de acest lucru. Opoziţia îl considera pe Juan Carlos o marionetă, iar atitudinea *bunker*-ului îi întărea convingerea. Blas Piñar îi reamintea răspicat extremei drepte: nu era vorba de restauraţie, ci de instaurarea unei monarhii franchiste întemeiate pe o ideologie, victoria „naţionalilor" în războiul civil. Se vehicula cu dezinvoltură formula lui Franco: „Totul e legat şi bine legat", pentru a trage concluzia că noul rege avea să fie prizonierul franchiştilor intransigenţi. Mulţi monarhişti păstrau speranţa de a-l instala pe tron pe tatăl lui, contele de Barcelona, care, într-adevăr, nu declarase nimic şi care a renunţat pe 14 mai 1977 la drepturile sale privitoare la coroană în favoarea fiului său. Însă aşa ceva ar însemna să nu luăm în calcul două elemente: evoluţia societăţii spaniole şi personalitatea lui Juan Carlos.

Spania se schimbase, devenind o naţiune modernă ce aspira să se integreze în Europa, al cărei stil de viaţă îl şi adoptase. Era o naţiune tânără, jumătate dintre locuitorii ei născându-se după 1939. Populaţia sporise de la 24 milioane de locuitori, în 1946, la aproape 40 de milioane în 1980. Această creştere demografică fără precedent a avut loc în ciuda pierderilor cauzate de războiul civil, de consecinţele lui şi de emigrarea susţinută din anii 1960. Disputele de odinioară

păreau să fie doar de domeniul trecutului, iar acest lucru era de înţeles: ce avea în comun Spania din 1975 cu cea din 1939? Ţara devastată cândva, lipsită de toate cele necesare, se transformase profund. Prăpastia ce separa lumea rurală de cea urbană nu mai exista. Până şi în cele mai mici sate existau acum gospodării înzestrate cu telefon, televizor şi aparatură electrocasnică. Se înmulţiseră automobilele, copiii mergeau la şcoală, la colegiu şi chiar, în număr tot mai mare, la universitate, analfabetismul fiind aproape definitiv eradicat. Tinerii frecventau discotecile şi beau Coca-Cola, iar părinţii lor nu mai visau să împartă sau să colectivizeze pământurile, ci aveau drept ţintă păstrarea sau găsirea unei slujbe stabile şi bine plătite într-una din exploatările unde se urmărea creşterea rentabilităţii şi a productivităţii spre a se spori vânzările pe piaţa internă sau la export. În oraşe, transformările au cunoscut o amploare similară. În loc să se concentreze în câteva regiuni periferice, industria s-a extins în întreaga peninsulă. Sectorul serviciilor şi al comerţului au luat o amploare considerabilă, crescând numărul cadrelor din întreprinderile industriale şi comerciale. Administraţia publică a recrutat mulţi funcţionari, formaţi în universităţi care cunoscuseră aceeaşi dezvoltare şi aceleaşi probleme ca cele din ţările vecine: aflux de studenţi, lipsa localurilor, necesitatea de a spori corpul profesoral, dificultatea de a găsi fonduri... Nu chiar totul mergea bine în Spania anului 1975. Şi ea era afectată de criza şi de şocul petrolier, dar problemele cu care se confrunta erau similare cu cele ale altor ţări dezvoltate. Spania ştia că nu se va descurca singură. Integrarea în instituţiile comunitare ale Europei apărea dacă nu ca o soluţie, atunci cel puţin ca un avantaj ce nu trebuia neglijat. La drept vorbind, această Spanie era deja ancorată în Europa, doar regimul ei anacronic deosebind-o de celelalte ţări. În 1975, instituţiile erau întârziate în privinţa evoluţiei sociale şi a cutumelor. Trebuiau actualizate acum, când fondatorul regimului nu mai era acolo pentru a veghea la păstrarea lor.

Juan Carlos era conştient de toate acestea şi s-a angajat într-o luptă dificilă. Instalarea lui definitivă pe tronul Spaniei s-a decis în lunile ce au urmat morţii lui Franco. Oare avea să ştie el să se elibereze de regimul franchist şi să se impună ca rege al tuturor spaniolilor? Nepotul lui Alfons al XIII-lea s-a născut în 1938 şi a studiat în Spania la cererea lui Franco şi cu acordul tatălui său. A frecventat toate şcolile militare, ceea ce i-a permis să cunoască mulţi ofiţeri tineri şi să fie acceptat de cei bătrâni. În 1962, s-a căsătorit cu prinţesa Sofia a Greciei. Cuplul a trăit în micul palat Zarzuela, situat aproape de Madrid şi de Prado, reşedinţa lui *El Caudillo*. Juan Carlos a călătorit în mai multe rânduri în străinătate, în Germania şi Statele Unite, iar declaraţiile făcute acolo despre necesitatea lărgirii democraţiei în Spania au fost socotite încurajatoare şi nu au trezit suspiciunea lui

Franco. Există un moment neclar în traseul lui Juan Carlos, între momentul în care a fost declarat succesor în 1969 şi cel în care a urcat pe tron. El nu vroia şi nu putea să se rupă de *El Caudillo*, întrucât astfel de gest era o sinucidere politică. De asemenea, el trebuia să-l determine pe tatăl său înţeleagă că doar el era în măsură să readucă la putere Bourbonii[694]. Ştia că opoziţia nu are încredere în el şi că nici nu-l stima. Doar câţiva apropiaţi îi cunoşteau gândurile şi intenţiile. Pentru cei mai mulţi spanioli, Juan Carlos era aproape un necunoscut. Demnă de consultat în acest sens este lucrarea lui Tusell, ce vorbeşte despre izolarea prinţului în timpul acelor ani de aşteptare, despre afronturile pe care le-a îndurat din partea gărzii apropiate lui Franco — în ciuda calităţii sale de succesor, era ţinut la distanţă de problemele politice —, despre amărăciunea pricinuită de scepticismul opoziţiei care îi punea la îndoială abilităţile. Acum ştim că aceşti ani au constituit pentru el o ocazie de a se informa, de a reflecta şi de a pregăti viitorul, însă spaniolii îl ignorau nevăzând în el decât pe executorul testamentar al lui Franco. Juan Carlos al acelei perioade ne poartă cu gândul la Isabela Catolica de dinainte de 1474. Ca şi ea, Juan Carlos a dovedit o uimitoare capacitate de disimulare, nelăsând să se ghicească nimic din intenţiile sale viitoare pentru a nu-şi face duşmani înainte de a fi în stare să-şi impună autoritatea. Juan Carlos a fost catalizatorul schimbării şi a avut meritul de a capta profundele aspiraţii ale societăţii spaniole şi voinţa de a le satisface cât mai rapid cu putinţă.

Planul lui Juan Carlos era simplu, dar dificil de pus în practică, şi consta în instaurarea democraţiei în Spania fără a încălca jurământul rostit în 1969 şi reînnoit în timpul ceremoniei de învestitură: rămânerea în cadrele instituţiilor franchiste. Avea să se petreacă o revoluţie, dar fără a implica şi o ruptură. Totul s-a petrecut în cadrul legal moştenit de la Franco, iar operaţiunea s-a derulat în trei etape. Mai întâi, trebuia înlăturat preşedintele guvernării în exerciţiu, Carlos Arias Navarro, apoi trebuia găsit un succesor decis să se angajeze pe direcţia dorită şi, în sfârşit, trebuia să se ceară *Cortes*-urilor franchiste să aprobe reforma politică. Juan Carlos, care nu vroia să iasă din legalitatea existentă, a fost nevoit să ţină seama de regulile şi de instituţiile franchismului:

– nu-l putea demite pe Arias Navarro care, numit pe 31 ianuarie 1974, ar fi trebuit, teoretic, să rămână în funcţie până în 1979. Tot ce putea spera era să-l convingă să demisioneze, dar nu deţinea nici un mijloc de a-l constrînge;

– numirea unui nou preşedinte al guvernului urma o procedură strictă: regele trebuia să-l desemneze dintre cei trei candidaţi – *terna* – apoi îl propunea Consiliului Regatului;

– reforma politică trebuia aprobată de *Cortes*.

Consiliul Regatului şi *Cortes*-urile erau, bineînţeles, formate majoritar din franchişti, iar *bunker*-ul era bine reprezentat, dar aceste instituţii erau prezidate de Torcuato Fernández-Miranda, unul dintre puţinii oameni pe care Juan Carlos îi pusese la curent cu intenţiile sale şi care era gata să-l susţină. Excelent jurist, Torcuato Fernández-Miranda cunoştea toate subterfugiile şi toate resursele de procedură ale „Constituţiei" franchiste; rolul lui s-a dovedit determinant în procesul de tranziţie.

Mai întâi, regele trebuia să înlăture piedica reprezentată de Arrias Navarro, care se identifica deplin cu trecutul, iar acest lucru a necesitat şase luni. Arias a avut abilitatea de a se înconjura de câţiva miniştri care păreau devotaţi reformelor şi deschişi către opoziţie: Manuel Fraga Iribarne, un franchist ce se îndepărtase întrucâtva de *bunker* şi, mai ales, ministrul Afacerilor Externe, Areilza, care avea reputaţia de liberal şi în care îşi puneau reformatorii speranţa. Primul guvern al monarhiei a dezamăgit. Maniera în care a reprimat grevele din Ţara Bascilor, în ianuarie 1976, şi în special moartea a cinci manifestanţi la Victoria, în martie, au confirmat impresia că acest guvern se înscria pe linia precedentelor. Opoziţia nu ezita să spună „nu" unui rege impus, un rege franchist. În martie 1976, opoziţia prezenta un front unit, Cooordonarea Democratică, născută din fuziunea a două coaliţii rivale: pe de o parte *Junta* Democrată care, în iulie 1974 îi reunea pe comuniştii lui Santiago Carrillo, micul partid socialist-popular al lui Tierno Galván, şi pe monarhiştii liberali precum Rafael Calvo Serrer; pe de altă parte, Platforma de Convergenţă Democratică, formată din Partidul Socialist Muncitoresc Spaniol (PSOE) şi din democrat-creştini. Coordonarea dorea o „ruptură democratică", dar s-ar fi mulţumit şi cu o ruptură negociată (*ruptura pactada*) pentru a înstăpâni o democraţie veritabilă. Arias Navarro, însă, nu înţelegea lucrurile la fel şi a făcut ca pe 14 iunie să fie votată o lege ce recunoştea dreptul de creare a asociaţiilor politice adică, de fapt, a partidelor, în afara cadrelor Mişcării, însă, pentru a fi legale, partidele trebuiau să se conformeze codului penal în vigoare. Franchiştii, majoritari în *Cortes*-uri, s-au resemnat a revizui codul penal, dar luându-şi măsuri de precauţie. De exemplu, vroiau să legalizeze Partidul Socialist, dar nu şi Partidul Comunist. În acest sens, este interpretabilă modificarea introdusă în codul penal: pentru a fi legalizate, partidele trebuiau să facă dovada că nu se supuneau unei puteri străine. În ceea ce priveşte reforma politică — un eufemism folosit pentru a desemna restabilizarea democraţiei — *Cortes*-urile s-au arătat la fel de intransigente, nefiind pregătite să meargă prea departe în această direcţie, iar Arias Navarro avea aceleaşi intenţii, înţelegând să rămână fidel, în esenţă, franchismului.

Pe 2 iunie 1976, Juan Carlos, aflat în vizită oficială în Statele Unite rostea, în faţa Camerei Reprezentanţilor şi a Senatului reunite, un discurs ce se vroia liniştitor: Coroana nu avea de gând să facă discriminări între spanioli, libertăţile civile aveau să fie respectate, iar democraţia restabilită. Cea mai importantă frază a discursului a fost cea în care evoca „accesul la putere, succesiv, al diferitelor alternative de guvernare, potrivit voinţei poporului, liber exprimată". În ciuda unor astfel de promisiuni, opoziţia a devenit tot mai insistentă. Dacă regele nu dorea să fie înlăturat, atunci se impunea aplicarea urgentă a planului stabilit cu Torcuato Fernández-Miranda. Pe 1 iulie 1976, acesta i-a cerut lui Arias Navarro, care nu s-a împotrivit, să demisioneze.

Imediat s-a trecut la cea de-a doua etapă. Consiliul Regatului a fost chemat să stabilească o listă de trei nume dintre care regele să-l aleagă pe noul preşedinte al guvernului. Pe listă trebuia inclus numele lui Adolfo Suárez, omul pe care Juan Carlos îl avea în vedere pentru a conduce transformarea. Aici a intervenit Torcuato Fernández-Miranda. Fără a întreprinde ceva care să semene a presiune, acesta a luat măsuri pentru ca, pe lista stabilită de consilieri, să figureze Adolfo Suárez. În mare parte, cei şaisprezece membri ai Consiliului Regatului se preocupau să le bareze drumul lui Areilza, monarhistul liberal, şi lui Fraga Iribarne care, potrivit părerii lor, trădase. Suárez era tânăr — avea patruzeci şi trei de ani — nu poseda experienţă politică, şi nimeni nu bănuia că regele avea încredere în el. Votând pentru Suárez, majoritatea Consiliului credea că oferă şanse sporite celorlalţi doi candidaţi pe care-i prefera: democrat-creştinul Silva Muñoz şi López Bravo, apropiat de Opus Dei. Odată rezultatul obţinut, Torcuato Fernández-Miranda a încheiat şedinţa prin aceste cuvinte ambigue: „Acum sunt în măsură să-i duc regelui ceea ce mi-a cerut."[695] În aceeaşi seară — 3 iulie 1976 — Adolfo Suárez a fost numit preşedinte al Consiliului. Vestea a surprins pe toată lumea, clasa politică şi opinia publică deopotrivă. Dreapta era uimită, întrucât se aşteptase la desemnarea lui Fraga. Opoziţia antifranchistă s-ar fi resemnat cu Areilza şi a fost zdrobită de numirea lui Adolfo Suárez, un fanatic al Mişcării care, datorită acestui motiv, îi liniştea pe falangişti — a fost guvernator civil al Segoviei, director al radioului şi televiziunii şi secretar general al Mişcării în guvernul Arias Navarro —, dar îi îngrijora pe toţi ceilalţi. Mulţi vedeau în asta o întoarcere în trecut şi se spunea că era mai rău decât Arias Navarro. Alcătuirea guvernului confirma impresia defavorabilă. Înainte de a li se cere orice, Areilza şi Fraga Iribarne au anunţat că nu vor intra în noul cabinet care nu includea nici o personalitate importantă. Bursa din Madrid a scăzut.

Presa scria cu ironie despre", o echipă de divizia a treia sau un guvern de asistenţi"[696] şi nu se înşela chiar pe de-a-ntregul: aceşti oameni ajungeau miniştri la o vîrstă la care ar fi trebuit să se mulţumească, eventual, cu un post de subsecretar de stat. Dar tocmai lipsa de experienţă dădea forţă noului guvern. Miniştrii aparţineau aceleiaşi generaţii cu Juan Carlos şi aveau, ca şi el, voinţa de a fi în pas cu vremurile şi de a adapta instituţiile la situaţia reală a ţării. Semănau cu şeful lor, Adolfo Suárez care, de luni întregi, se pregătea să fie arhitectul tranziţiei. Observatorii nu dăduseră nici o atenţie unui fapt insolit. Cu trei săptămâni mai devreme, pe 9 iunie, cel care prezentase în faţa *Cortes*-ului franchist proiectul de lege privind partidele politice nu fusese nici preşedintele guvernului — Arias Navarro — nici ministrul de Interne — Fraga —, ci ministrul secretar general al Mişcării, Adolfo Suárez. Cu respectiva ocazie, acesta din urmă rostise un discurs care ar fi trebuit să uimească, dar care nu avea să-şi dezvăluie întreaga semnificaţie decât în iulie. Referindu-se la recenta intervenţie a lui Juan Carlos înaintea Congresului de la Washington, Suárez vorbise despre necesitatea de a recunoaşte pluralismul: în Spania anului 1976 existau deja forţe politice organizate — fie că erau numite partide sau altfel — şi nu puteau fi ignorate. Suárez evocase nevoia urgentă de a legaliza drepturile de întrunire, de exprimare, de asociere şi de manifestaţie, şi pomenise despre crearea unei camere alese prin vot universal, însărcinată să devină purtătorul de cuvânt al ţării. Numai după alegerea unei astfel de adunări guvernul dispunea de interlocutori reali care să afle ce dorea cu adevărat poporul, ceea ce putea să difere mult de ceea ce credeau membrii *Cortes*-ului franchist. Adolfo Suárez nu era nici un arivist, nici o marionetă mânuită de Torcuato Fernández-Miranda, cum îl acuzau adversarii săi, ci un om de o mare fineţe politică, aşa cum o avea să demonstreze desfăşurarea evenimentelor. Era reprezentativ pentru Spania timpului său care dorea să păşească pe calea democraţiei fără să-şi renege, totuşi, trecutul apropiat. El se vedea încredinţându-i-se sarcina de a fonda o democraţie pornind de la legislaţia franchistă, respectând formal ansamblul pus la punct de *El Caudillo,* tocmai pentru a împiedica orice deviere în raport cu Mişcarea. Suárez şi-a îndeplinit strălucit misiunea. În mai puţin de-un an, a golit regimul de conţinut şi a pus în loc o monarhie democratică, cu asentimentul instituţiilor franchiste.

Suárez a făcut declaraţii ce ar fi trebuit să liniştească opoziţia democratică, spunând că suveranitatea aparţine poporului — lucru ce nu era evident pentru toată lumea —; vorbea despre instalarea unui guvern reprezentativ, anunţa o amnistiere parţială şi pregătirea unei reforme politice, s-a angajat să

organizeze alegeri generale pe bază de vot universal înainte de 30 iunie 1977. Pe 30 iulie, a proclamat, într-adevăr, o amnistiere de care nu beneficiau membrii organizaţiei basce ETA condamnaţi pentru acte de terorism. Profesorii Aranguren, García Calvo şi Tierno Galván au fost reprimiţi la universitate, de unde fuseseră eliminaţi de către Franco, în urmă cu unsprezece ani. Sute de militanţi politici şi sindicalişti şi-au recăpătat libertatea. Dar asta nu era suficient pentru a convinge opoziţia, care continua să aibă îndoieli; beneficiarii amnistierii se temeau să nu se întoarcă în închisoare pentru că făceau parte din organizaţii încă ilegale. Opoziţia rămânea cu fermitate pe poziţiile sale. Pe 10 septembrie, Suárez îşi confirma intenţia de a da cuvântul poporului, singurul depozitar al suveranităţii naţionale. A doua zi, pe 11 septembrie, le-a permis catalanilor să-şi celebreze sărbătoarea „naţională", *Diada*. Pentru prima oară după 1930, drapelul catalan, *senyera*, flutura pe străzi, iar un tânăr militant regionalist, Miguel Roca, a vorbit, în catalană, în faţa compatrioţilor săi veniţi cu miile să ceară libertate pentru poporul lor. Opoziţia rămânea în gardă. Coordonarea Democratică nu se încredea într-un guvern pe care-l considera incapabil, prin originea şi componenţa lui, să răspundă aşteptărilor ţării. Ea cerea începerea unui alt proces: formarea unui guvern provizoriu şi alegerea unei adunări constituante, care să decidă forma regimului — republică sau monarhie. Potrivit opoziţiei, existenţa instituţiilor democratice presupunea nu organizări, ci o ruptură cu trecutul. Iar Suárez, dacă vroia să reuşească, trebuia să recurgă la căi ocolite căci, în caz contrar, franchiştii, bine fixaţi în aparatul de stat, s-ar fi ridicat împotriva lui. Suárez refuzase să primească delegaţiile Coordonării, dar a avut o serie de întrevederi particulare cu liderii de stânga, în special cu Raúl Morodo, din partea partidului socialist popular, şi cu Felipe González, din partea PSOE. Graţie unor intermediari, a stabilit contacte discrete cu secretarul general al partidului, Santiago Carrillo.

Pe 8 septembrie, Suárez i-a reunit pe principalii comandanţi ai armatei pentru a le expune în linii generale reforma plănuită: alegerea prin vot universal a două camere — un Congres al Deputaţilor şi un Senat; nu se preciza că aceste adunări aveau să fie constituante, dar nimeni nu se îndoia. Ofiţerii păreau a fi fost convinşi; cereau doar ca Partidul Comunist să nu fie legalizat. Oare Suárez le-a făcut această promisiune? Nu se ştie. Ministrul Marinei, un amiral, a demisionat din guvern pentru a nu fi obligat să garanteze proiectul şi a fost înlocuit de un amiral în rezervă, după refuzul altor ofiţeri activi. Pe 8 octombrie 1976, Consiliul Naţional al Mişcării aproba reforma; doar treisprezece reprezentanţi au votat împotrivă, iar şase s-au abţinut. Mai rămânea de îndeplinit partea cea

mai grea: obţinerea acordului *Cortes*-ului franchist. La jumătatea lunii noiembrie, *Cortes*-ul ceda cu o majoritate covârşitoare: 425 voturi pentru, 59 contra şi 13 abţineri. E greu de înţeles o atare sinucidere politică la doar un an de la moartea lui Franco. Într-o oarecare măsură, ea poate fi explicată prin pasivitatea unei instituţii obişnuite să voteze fără să discute ceea ce i se propunea, dar trebuie menţionată şi inteligenţa lui Suárez, susţinut de preşedintele *Cortes*-ului, Torcuato Fernández-Miranda. Suárez anunţase că reforma avea să fie supusă referendumului. Franchiştii nu s-au liniştit, prin urmare au adunat o mulţime de oameni, iar la prima aniversare a morţii lui *El Caudillo* s-a strigat: „Suárez, demisia!"[697] Opoziţia se simţea frustrată, căci nimic nu se întâmpla aşa cum îşi imaginase ea. Guvernul o punea într-o situaţie incomodă, iar ea nu se putea opune unui proiect care, în esenţă, îi oferea satisfacţie, şi nu vroia să încuviinţeze un proces care n-a fost negociat şi care consacra forma monarhică a Spaniei noi, aşa că a ales să se abţină... sperând că poporul va vota „da"[698]. La 15 decembrie 1976, 94% dintre votanţi au ratificat legea de reformă politică — cu o participare de 77,7%. Conform acestui text, Suárez a adoptat imediat legea asocierii politice — care autoriza constituirea partidelor —, legea electorală — scrutin de listă fără amestec cu reprezentarea proporţională corijată pentru a da un avantaj listelor ajunse în frunte — şi legea asocierii sindicale, prin care se punea capăt monopolului sindicatelor verticale franchiste. A suprimat prin decret Tribunalul Ordinii Publice, renumit pentru stricteţea represiunii. Suárez a mers şi la Barcelona, unde a rostit frazele aşteptate de catalani: recunoştea personalitatea catalană şi dreptul catalanei de a deveni limba oficială a Cataloniei.

Referendumul a tulburat toate planurile opoziţiei. Poporul se pronunţase. Alegerile trebuiau să aibă loc pentru a desemna adunările ce aveau să aibă sarcina de a redacta o constituţie, în limitele monarhiei. S-a renunţat la ideea unei rupturi democratice. Suárez a câştigat şi, odată cu el, şi Juan Carlos. În ianuarie, a acceptat să primească delegaţia Organizaţiei Democratice, Comisia Celor Nouă, care includea reprezentanţi ai tuturor tendinţelor, exceptând Partidul Comunist, dar discuţiile nu au fost de prea mare interes. Din acel moment, partidele acţionau fiecare pentru sine; trebuiau obţinute cât mai multe locuri în viitoarea adunare. Unul după altul, ele şi-au depus statutele pentru a se conforma legii. Pentru majoritatea dintre ele nu au existat probleme, iar PSOE se resemnase — provizoriu — cu monarhia. Mai rămânea Partidul Comunist, care trebuia să acţioneze rapid pentru a nu rămâne marginalizat.

Cu câteva zile înainte de referendum, între 5 şi 8 decembrie, PSOE, încă ilegal, a dat o mare lovitură organizând la Madrid cel de-al XXVII-lea congres.

Felipe Gonzáles a apărut la tribună înconjurat de şefii partidelor înfrăţite: Willy Brandt, cu Premiul Nobel pentru Pace, Olof Palme, Pietro Nenni, François Mitterand..., ceea ce era o dovadă că PSOE avea sprijinul internaţional şi că-şi făcea publică viitoarea candidatură: socialiştii aveau vocaţia guvernării. Guvernul a lăsat lucrurile să decurgă de la sine. PSOE avea, totuşi, dreptul de a candida şi a fost legalizat câteva săptămâni mai târziu. Partidul Comunist nu putea să nu amintească faptul că trebuia să se ţină cont şi de el. La 10 decembrie, secretarul său general, Santiago Carillo, întors clandestin în februarie, a ţinut o conferinţă de presă în plin centru al Madridului. A fost rândul guvernului să fie pus în încurcătură şi a trebuit să reacţioneze, din teama de a nu cădea în ridicol. Carillo a fost arestat la 22 decembrie. Ce trebuia făcut cu el? Era mai stânjenitor în închisoare decât în clandestinitate. Să fie expulzat? Nu avea să ezite a reveni şi totul avea să reînceapă. La 30 decembrie, Carillo a fost eliberat fără cauţiune. Se tindea către legalizarea Partidului Comunist, ceea ce stârnea oroarea franchiştilor, încă numeroşi în aparatul de stat, şi ceea ce şoca armata. La 24 ianuarie 1977, un grup de extremă dreaptă a năvălit într-un apartament situat în centrul capitalei şi a asasinat prin împuşcare cinci avocaţi comunişti, specializaţi în apărarea muncitorilor. Partidul Comunist nu a răspuns la provocare ci, dimpotrivă, înmormântarea victimelor i-a oferit ocazia să-şi arate forţa şi simţul de răspundere. Au defilat mii de oameni, cu pumnii ridicaţi, în urma unor drapele roşii ce nu mai fuseseră văzute în Spania din 1939, fără un discurs, fără nici un strigăt, într-o linişte mormântală. Nu a avut loc nici un incident, căci serviciile de ordine vegheau. Cei care mai aveau îndoieli s-au convins; prin demnitatea de care a dat dovadă în această circumstanţă, Partidul Comunist şi-a câştigat stima opiniei publice.

Tratativele pentru legalizare au început în cea mai mare discreţie. Suárez s-a întâlnit în secret cu Carillo: era dispus să legalizeze Partidul Comunist, dar asta cerea timp. În aşteptarea evenimentului, el a cerut interlocutorului să dovedească răbdare şi moderaţie, dar şi să ofere garanţii. Carillo înţelesese ce i se cerea, dar a menţinut presiunea: a ţinut o întrunire publică, secondat de Enrico Berlinguer şi de Georges Marchais, în replică la congresul PSOE, căci trebuia dovedit că aceşti comunişti spanioli nu erau izolaţi în Europa. În acelaşi timp, Carillo a lăsat să se înţeleagă că nu obiecta la monarhie: important era conţinutul, nu forma regimului. A cerut oficial legalizarea partidului său şi i-a depus statutele la Ministerul de Interne, care l-a supus avizării în Tribunalul Suprem. Comparate cu cele ale PSOE, aceste statute erau surprinzător de moderate şi nu conţineau nimic contrar prevederilor codului penal. Totuşi, Tribunalul Suprem s-a declarat

incompetent. Decizia era una politică şi aparţinea guvernării. La 9 aprilie 1977, Suárez a făcut pasul, legalizând Partidul Comunist. Doar câţiva miniştri au acţionat în secret, printre care generalul Gutiérrez Mellado, cel care trebuia să-i informeze pe militari, membri ai cabinetului, şi să-i pregătească. Aceştia şi-au manifestat strident nemulţumirea, pretinzând că au aflat vestea din jurnale, şi au publicat o declaraţie ameninţătoare: armata nu avea să tolereze să se aducă atingere ordinii publice, monarhiei şi unităţii naţionale. La rândul său, Partidul Comunist s-a abţinut de la orice triumfalism şi s-a dorit liniştitor, ţinând o întrunire publică în care Carillo a apărut la tribună, flancat de două drapele: drapelul roşu al comuniştilor şi drapelul roşu-galben al monarhiei. Nostalgicii franchismului spumegau de furie, iar conducătorii armatei trăiau sentimentul că fuseseră înşelaţi, dar s-au supus. Legalizarea Partidului comunist a fost însoţită de acte spectaculoase, precum întoarcerea din exil a personalităţilor republicane. În aprilie 1976, se întorsese deja profesorul Claudio Sánchez-Albornoz ce jurase să nu revină în Spania atâta vreme cât avea să dureze dictatura şi care ţinuse să fie ales preşedinte al republicii în exil într-un moment când nimeni nu mai credea în ea[699]. În aprilie şi în mai 1977, Dolores Ibárruri, *Pasionaria,* poetul Rafael Alberti, conducătoarea anarhistă Federica Montseny, şi alţii au revenit în patrie.

Alegerile au fost fixate pentru 15 iunie 1977 şi s-au desfăşurat prin scrutin de listă fără amestecarea candidaţilor, cu reprezentare proporţională revizuită. Au fost legalizate 150 de partide politice, ceea ce a subminat sufragiile. Prin atitudinea de care a dat dovadă faţă de Suárez, la numirea acestuia la conducerea guvernului, Fraga Iribarne s-a trezit respins către dreapta, prin urmare a format o Alianţă Populară din care făceau parte mulţi dintre foştii franchişti. În ianuarie 1977, s-a constituit un Centru Democratic, din liberali şi social-democraţi, cărora li s-a alăturat şi Adolfo Suárez, devenind, firesc, şeful lui[700]. Mişcarea şi-a luat numele de Uniunea Centrului Democratic (UCD). Stânga se remarca prin PSOE al lui Felipe González, prin Partidul Socialist Popular, al lui Tierno Galván, şi prin Partidul Comunist. Participarea electorală a fost de 80%. UCD a obţinut 34% dintre voturi şi 165 de locuri, PSOE a obţinut 29% şi 118 locuri, PC — 9,5% şi 20 de locuri, Alianţa Populară — 8,1% şi 16 locuri. Doar 1,5% dintre voturi s-au îndreptat către Democraţia-Creştină, care nu a avut nici un ales. Grupurile ce se revendicau deschis din franchism nu au avut nici un succes, iar acesta a sucombat definitiv la 15 iunie 1977. Izbitoare a fost analogia cu ultimele alegeri libere ce se derulaseră în Spania, cele din 1936, în care triumfase Frontul Popular: raportul dreapta-stânga rămăsese neschimbat, la fel ca şi carta electorală. Modul de

votare — proporţional, cu avantajul listelor majoritare — a permis constituirea a două grupuri parlamentare dominante, UCD şi PSOE.

După alegeri, Suárez a remaniat guvernul ce includea acum foşti membri ai Mişcării, democrat-creştini, social-democraţi, şi pe genarlul Gutiérrez Mellado. Trei probleme îi atrăseseră atenţia în momentul în care Parlamentul se pregătea să înceapă întocmirea Constituţiei: amnistierea, relaţiile cu sindicatele, problema autonomiilor. Cele trei erau decisive pentru restabilirea încrederii şi crearea unui climat politic şi social favorabil; nu era de dorit ca în acea etapă hotărâtoare începuturile noului regim să fie întunecate de certuri şi conflicte.

Legea de amnistiere generală a fost votată la 14 octombrie 1977 şi a făcut caduce toate pedepsele pronunţate din 1939 pentru delicte politice sau delicte de opinie. Au fost reinstalaţi în posturi toţi funcţionarii eliminaţi în 1939. Măsura a fost una simbolică, căci mai erau foarte puţini, membri ai corpului educativ, diplomaţi prea în vârstă ca să-şi reia funcţiile, dar a avut o considerabilă semnificaţie psihologică. Exilaţii s-au întors cu fruntea sus, spre deosebire de cei care beneficiaseră de favorurile parţiale venite din partea lui Franco şi care trebuiau să suporte în tăcere sarcasmul falangiştilor. Se întorsese foaia; nu mai existau „roşii" şi „naţionali", ci spanioli egali în drepturi şi în demnitate. Juan Carlos şi-a ţinut promisiunea: devenise regele tuturor spaniolilor. Vizita pe care a ţinut să o facă în Mexic, la văduva fostului preşedinte al Republicii, Manuel Azaña, a fost un omagiu în cinstea noii Spanii, a Spaniei republicane.

La începuturi, în 1931, Republica avusese de înfruntat o conjunctură dificilă, fiind nevoită să facă faţă conflictelor sociale însoţite de manifestaţii violente. Situaţia din 1977 a fost la fel de delicată, căci în ianuarie-februarie 1976 fuseseră ucişi grevişti şi manifestanţi. Frământările sociale riscau să provoace noi tensiuni şi divizări prea puţin compatibile cu seninătatea dezbaterii constituţionale. Pentru a remedia situaţia, Suárez a negociat cu Partidul Comunist, înţelegere cunoscută sub numele de Pactul de la Moncloa[701], la care s-a raliat şi PSOE şi pe care Congresul Deputaţilor l-a ratificat la 3 octombrie aproape în unanimitate[702]. Pactul prevedea reducerea cu 10% a cheltuielilor bugetare, stabilirea taxelor de inflaţie la 15%, şi blocarea salariilor.

Revendicările autonomiste se reluaseră, în ultimii ani ai franchismului, în Catalonia şi în Ţara Bascilor, iar guvernul Suárez se angajase să ţină seama de ele. Deputaţii basci şi cei catalani au început să se întrunească pentru a elabora proiecte de statut. Pentru a evita supralicitarea, Suárez a luat o iniţiativă îndrăzneaţă: s-a adresat direct şefilor fostei guvernări basce şi fostei Generalităţi

Catalane, ambele în exil, şi le-a propus să restabilească instituţiile pe care le reprezentau, conferindu-le astfel legitimitatea refuzată de Franco. Catalanul Josep Tarradellas a acceptat imediat. Un decret-lege din 29 septembrie 1977 a restabilit Generalitatea din Catalonia. Tarradellas s-a reîntors din exil şi, din 23 octombrie, s-a instalat oficial la Barcelona, unde a format un consiliu executiv de largă uniune. Catalaniştii din interior ar fi preferat să aibă un cuvânt de spus, dar le era greu să protesteze împotriva unei decizii ce marca o întoarcere la situaţia din 1939. Tarradellas a fost primit cu entuziasm. Suárez a avut mai puţin noroc cu Ţara Bascilor, unde atentatele grupării ETA întreţineau tensiunea. Şeful guvernării basce în exil, Leizaola, a preferat să lase ultimul cuvânt aleşilor. Abia la 17 noiembrie s-a format un consiliu general basc a cărui preşedinţie a revenit unui socialist, de vreme ce PSOE obţinuse cele mai multe voturi la alegerile din 15 iunie. Se spune că tranziţia de la franchism la democraţie s-a făcut fără violarea regulilor stabilite de Vechiul Regim; organismele puse la punct sub Franco au acceptat crearea unei ordini democratice şi nu a existat o ruptură, aşa cum o cerea opoziţia. A fost, totuşi, şi o excepţie: autonomia Cataloniei. În acest caz, a fost vorba despre o violare flagrantă a legalităţii franchiste şi de o ruptură. Suárez anticipase votarea constituţiei restabilind Generalitatea şi recunoscând legitimitatea lui Tarradellas, succesorul lui Companys, pe care Franco îl împuşcase.

Tranziţia spaniolă a constituit un exemplu, permiţând ca trecerea de la un regim autoritar la democraţie să se facă fără dramă. S-a considerat a-i fi specifice trei caracteristici.

A fost realizată de către puterea aflată la conducere şi de către oamenii ce o incarnau, regele Juan Carlos şi şeful guvernului, Adolfo Suárez, acţionând în perfect acord. Nu vom insista prea mult asupra rolului celor două personalităţi în succesul unui proces extrem de delicat de stăpânit. Juan Carlos a câştigat rapid stima spaniolilor ce au încetat să vadă în el doar pe succesorul desemnat de Franco. Nu a părăsit reşedinţa de la Zarzuela ce-i fusese atribuită din 1969; palatul regal din Madrid[703] nu a servit decât pentru ceremoniile oficiale: primirea şefilor de stat, primirea scrisorilor de creanţă de la ambasadori, conferinţe internaţionale, etc. Situându-se deasupra partidelor şi prezentându-se drept garantul unităţii naţionale şi ca o întruchipare a unei comunităţi istorice ce se obişnuise cu existenţa culturilor regionale, Juan Carlos a reconciliat naţiunea şi monarhia, ceea ce nu putuse să facă Alfonso al XIII-lea[704]. Şi regina Sofia a contribuit la crearea imaginii unei monarhii democratice prin rolul pe care l-a jucat în viaţa culturală a ţării. Cât despre Suárez,

e de admirat modul în care a condus transformarea, făcând dovadă de autoritate, de hotărâre şi de flexibilitate. Şi-a asumat şi riscuri — şi să ne gândim la legalizarea Partidului Comunist, şi a îndeplinit misiunea pe care regele i-a încredinţat-o: instaurarea democraţiei în Spania.

Manifestările de masă au menţinut presiunea asupra guvernului, cerând amnistierea şi libertăţi publice, dar nu au avut loc descătuşări de energie. Poporul spaniol s-a încrezut în organizaţii — sindicate şi partide — care nu primiseră toate (şi pe bună dreptate) consacrarea democratică, dar care nu erau mai puţin reprezentative pentru stat şi pentru voinţa poporului. Aveau nevoie de încredere pentru a armoniza instituţiile cu situaţia reală a ţării. Franchismul era mort cu mult înaintea lui Franco şi dovadă a stat faptul că, în toate alegerile din 1977, cei care se revendicau din franchism sau din extrema dreaptă autoritară nu au obţinut mai mult de 2% din voturi. În Spania nu exista nimic comparabil cu Frontul Naţional Francez.

În sfârşit, tranziţia spaniolă s-a vrut consensuală. De comun acord, partidele au ales să îngroape trecutul. Învingătorii din 1939 au înţeles că se încheiase o epocă şi au acceptat întoarcerea foştilor învinşi. Victimele nu au cerut răzbunare şi nici despăgubiri, nu a existat reglare de conturi, nici epurare, nici în armată, nici în poliţie, nici în administraţie. După douăzeci de ani, unii au regretat. La acea epocă era, fără îndoială, preţul ce trebuia plătit pentru a-i reconcilia între ei pe spanioli. S-au discutat constant şi s-au negociat reformele, modalităţile de aplicare, calendarul de executare. Majoritatea nu a încercat să-şi impună legea minorităţii, ci a convins-o asupra unor puncte şi s-a lăsat convinsă în privinţa altora. Această Spanie, care pentru străinătate, mai ales Franţa, păruse gata să se dezbine la moartea lui Franco, a oferit lumii un exemplu de înţelepciune şi de maturitate. Constituţia din 1978 a fost o dovadă.

Constituţia din 1978

Deşi nu s-a spus niciodată, era de înţeles că acele *Cortes*-uri alese în iunie aveau să fie solicitate pentru a oferi ţării o constituţie. Suárez ar fi vrut ca lucrurile să meargă repede, să se redacteze un text scurt de către un grup de experţi şi să fie supus aprobării Parlamentului. Deputaţii nu vedeau lucrurile la fel, iar Suárez s-a supus. Un comitet restrâns de şapte aleşi — *ponencia* — a început lucrul, incluzând reprezentanţi ai tuturor tendinţelor, desemnaţi proporţional: 3 UCD, 2 PSOE, 1 Alianţa Populară şi un comunist. PSOE a renunţat la unul dintre locuri pentru a permite catalanului Miguel Roca să vorbească în numele autonomiştilor basci şi catalani; bascii au anunţat curând

că ei nu se considerau angajaţi de ceea ce ar fi spus Roca. *Ponencia* şi-a definit metodele de lucru: membrii aveau să respecte cea mai mare discreţie în discuţiile ulterioare, ceea ce ar fi evitat presiunile şi toate neplăcerile pe care le-ar fi putut produce publicitatea din jurul discuţiilor. Totul se derula într-un cadru restrâns, iar scopul era să se elaboreze un text care să convină tuturor. Când se împotmoleau asupra unui punct erau preferate reuniunile informale, în vreun salon, sau în jurul unei mese de restaurant, pentru a se discuta calm. Pentru prima dată, o constituţie era redactată de către deputaţi a căror preocupare era să se ajungă, pe cât posibil, la unanimitate. În fapt, schiţa de proiect supusă comisiei competente a *Cortes*-urilor, la 5 mai 1978, a fost semnată de către toţi cei din *ponencia.* Amendat în cursul discuţiilor generale, proiectul de constituţie a fost aprobat de Congres în cvasiunanimitate, la 31 octombrie 1978; doar deputaţii naţionalişti basci s-au abţinut. Trei au fost caracteristicile acestei constituţii: consacra forma monarhică a regimului, instaura o monarhie parlamentară, recunoştea regiunilor dreptul de a evolua către o formă mai mult sau mai puţin completă de autonomie.

Forma monarhică a regimului a fost o concesie a stângii, care a renunţat la una dintre principalele revendicări: restabilirea Republicii. Regele era considerat şef al statului, simbolul unităţii şi continuităţii sale. Coroana era ereditară pe descendenţa lui Don Carlos, „moştenitor legitim al dinastiei istorice". Această ultimă menţiune se rezuma la a lua act de un fapt; la drept vorbind nu era vorba despre o restauraţie a Bourbonilor. Nici monarhia nu mai era cea instituită de Franco. Constituţia din 1789 a instaurat o monarhie de tip nou în care titularul coroanei era separat de guvernarea efectivă şi de contingentele politice. Spre deosebire de majoritatea constituţiilor din secolul al XIX-lea, în care suveranitatea era împărţită între rege şi naţiunea reprezentată de *Cortes*-uri, cea din 1789 proclama faptul că „suveranitatea naţională rezidă în poporul spaniol de unde emană puterile statului", implicit Coroana, după câte se înţelege. Desigur, regele trebuia să fie informat despre problemele statului; cu acest titlu el putea prezida şi Consiliul de Miniştri, dar doar la „cererea preşedintelui guvernului" (articolul 62 paragraf 8).

Parlamentul — *Cortes*-urile generale — cuprindea două camere, ambele alese prin vot universal: Congresul Deputaţilor, ce reprezenta populaţia, şi Senatul, „cameră de reprezentare teritorială". În ciuda celei din urmă definiţii, Senatul, prin compoziţia şi competenţele lui, semăna mai degrabă cu cea de-a doua adunare a unui stat unitar — precum Senatul Franţei — mai mult decât cu o a doua cameră a unui stat federal — precum Senatul Statelor Unite[705]. Regele

desemna preşedintele guvernului care trebuia să ceară un vot de încredere Congresului Deputaţilor: în primul tur se cerea majoritatea absolută a membrilor componenţi ; majoritatea simplă era suficientă în al doilea tur, fără de care *Cortes*-urile erau dizolvate şi se organizau noi alegeri în termen de două luni. Odată ce obţinea încrederea congresului, preşedintele guvernului alegea miniştrii. Cum existau temeri că nici un partid nu va dispune de o majoritate suficientă, s-a prevăzut un mecanism de prevenire a instabilităţii ministeriale: guvernul nu putea fi schimbat decât după votarea unei moţiuni de cenzură şi, în această moţiune, trebuia să figureze numele omului care să formeze noul guvern; pentru a înlocui guvernul se impunea, aşadar, ca majoritatea congresului să se pună de acord asupra unui program şi a unui nume, iar adăugarea diverselor opuneri nu era suficientă.

Originalitatea Constituţiei din 1789 a constat în ponderea acordată autonomiilor regionale: „Constituţia este fondată pe unitatea indisolubilă a naţiunii spaniole, patrie comună şi indivizibilă a tuturor spaniolilor; ea recunoaşte şi garantează dreptul la autonomie a naţionalităţilor şi a regiunilor ce o formează, cât şi solidaritatea între ele" (articolul 2). Textul se referea, deci, la două tipuri de comunităţi autonome; unele erau formate de „naţionalităţi", celelalte de regiuni. Redactarea prezenta două avantaje: recunoştea personalitatea istorică, culturală şi lingvistică a Cataloniei şi a Ţării Bascilor, definite ca „naţionalităţi" — termenul a fost introdus la cererea catalanului Miguel Roca; nu conferea naţionalităţilor istorice vreun privilegiu faţă de restul Spaniei, pentru că celelalte provincii aveau dreptul, dacă doreau, să se regrupeze spre a se constitui în comunităţi autonome.

Fiecare comunitate avea adunarea ei legislativă şi consiliul de guvernare. Constituţia prevedea că statul putea transfera comunităţilor autonome competenţe foarte extinse: organizarea teritoriului, căi de comunicaţie, dezvoltarea economică, învăţământul şi cultura, turismul, sănătatea etc., sub rezerva de a respecta interesul general, solidaritatea naţională şi planificarea economică şi socială. „Castiliana este limba spaniolă oficială a statului [...]. Celelalte limbi spaniole aveau să fie şi ele oficiale, în comunităţile autonome respective" (articolul 3).

Chiar înainte de votarea Constituţiei s-au produs regrupări între provincii. În final au rămas 17 comunităţi autonome, între care Constituţia făcea o distincţie:

– comunităţile istorice ce au primit un statut de pre-autonomie: Ţara Bascilor, Catalonia, Galicia şi Andaluzia, cărora li se adăugau Navarra, Canarele şi ţinutul valencian; erau aşa-zisele comunităţi obţinute pe cale rapidă;

– celelalte comunităţi erau cele pe cale lentă. Unele se reduceau la o singură provincie (Asturias, Rioja, Cantabria, Madrid şi Murcia); altele reuneau mai multe provincii (Castilia-León, Castilia-La Mancha, Extremadura, Aragón, Baleare).

Lăsând comunităţilor posibilitatea de a stabili ele însele competenţele pe care înţelegeau să şi le asume în cadrul general prevăzut, constituanţii au imaginat un sistem suplu ce putea merge de la simpla descentralizare până la autonomia internă completă. În fapt, toate comunităţile au avut tendinţa de a opta pentru a doua formulă, iar guvernările nu s-au opus[706]. Organizarea Spaniei acestei perioade nu seamănă deloc cu regionalismul francez, comunităţile autonome spaniole dispunând de mai multe puteri decât regiunile franceze[707]. Structura Spaniei era, în fapt, cea a unui stat federal fără nume. S-a evitat termenul de federalism din cauza tristelor amintiri pe care le trezea — cantonalismul din 1873, în special. Mai putea fi ignorată mult timp această realitate?

Merită remarcate şi alte două prevederi ale Constituţiei: crearea unui apărător al poporului, al cărui rol să constea în a veghea la respectarea drepturilor şi libertăţilor cetăţeanului; organizarea unui tribunal constituţional însărcinat să spună dacă o lege era contrară constituţiei, dar şi să protejeze cetăţenii împotriva violării drepturilor de către administraţie (recurs la *amparo*)[708].

Trebuie să citäm şi caracterul non-confesional al statului, scăderea la 18 ani a majoratului civic, recunoaşterea obiecţiilor de conştiinţă şi abolirea pedepsei cu moartea.

Constituţia a fost supusă referendumului la 6 decembrie 1978[709]. Participarea a fost de 67,11%, iar absenteismul a fost ridicat în special în Ţara Bascilor, din cauza consemnelor PNV ce nu era de acord[710], ceea ce făcea ca viitorul să fie pus la îndoială. Pe întregul ţării, Constituţia a strâns aproape 92% dintre sufragii.

Primele guvernări democratice (1979–1982)

După votarea şi aprobarea Constituţiei, *Cortes*-urile s-au dizolvat. La 1 martie 1979, s-au organizat alegeri generale în cadrul noilor instituţii. Din cauza scăderii vârstei majoratului la 18 ani, alegătorii erau mai numeroşi decât în 1977 — cu 3 milioane mai mult —, dar absenteismul a atins o cotă de 32%, ceea ce se poate interpreta în două feluri: fie că o parte a tinerilor alegători era dezinteresată de mizele politice, fie că întreaga societate manifesta un soi de decepţie după restabilirea democraţiei; cele două explicaţii nu se exlud. Rezultatele au exprimat o tendinţă ce avea să se confirme în

alegerile următoare, devenind o caracteristică a vieţii politice spaniole: existenţa a două partide dominante, flancate de partide mici reprezentând fie alegătorii de stânga, care nu se recunoşteau în PSOE — era cazul Partidului Comunist —, fie mişcări regionaliste — Partidul Naţionalist Basc şi Herri Batasuna, în Ţara Bascilor, coaliţia centristă, Convergenţa şi Uniunea în Catalonia, mici partide andaluze, canariene etc. —, cu menţinerea, în 1977, a unui partid de dreapta, Alianţa Populară a lui Fraga Iribarne.

Tradiţia i-a datorat mult lui Adolfo Suárez. Prestigiul acestuia a permis coaliţiei pe care o conducea — Uniunea Centrului Democratic, UCD — să obţină 35% dintre voturi şi, graţie sistemului electoral, să atingă majoritatea absolută a locurilor din congres: 168 din 350. Cu 30% dintre voturi şi 121 de deputaţi, PSOE s-a afirmat drept cea mai importantă forţă de stânga. Mult în urmă veneau Partidul Comunist (10% dintre voturi, 23 de aleşi), Alianţa populară (6% şi 9 deputaţi). Convergenţa şi Uniunea (2,7% şi 8 aleşi), Partidul Naţionalist Basc (1,7% şi 7 aleşi), Henri Batasuna — extremiştii basci — (1% şi 3 aleşi)... Alegerile municipale de la 1 aprilie au confirmat această bipolarizare, dar, de această dată, marele învingător a fost PSOE care, singur sau aliat cu comuniştii, a cucerit mai multe oraşe mari, începând cu Madridul — unde Tierno Galván s-a instalat la primărie — şi cu Barcelona.

„Acordul s-a încheiat", declara Suárez după alegeri. Acum, că aproape toate tendinţele au căzut de acord asupra instituţiilor, viaţa politică şi-a reintrat în drepturi. Exista, totuşi, o majoritate şi o opoziţie. Partidele se străduiau, cu toate acestea, să găsească formule acceptabile pentru cele mai arzătoare subiecte: problemele sociale, relaţiile cu Biserica, procesul autonomic.

Spania a suportat de două ori efectele şocului petrolier: direct, şi prin criza ce a făcut să se reverse sute de mii de muncitori emigranţi care, până atunci, îşi găsiseră de lucru în ţările Comunităţii Europene. Pentru a face faţă, cât şi pentru a-şi pregăti intrarea în Piaţa Comună, Spania s-a văzut obligată să-şi raţionalizeze producţia industrială şi să reorganizeze sectoare precum siderurgia, mineritul, industria textilă, industria de automobile, de electrocasnice... Au urmat concedieri masive şi o creştere puternică a şomajului, dar partidele de stânga s-au resemnat la aşa ceva încă de când încheiaseră cu Suárez, în octombrie 1977, pactul de la Moncloa. Acest acord urmărea reducerea ratei de inflaţie, care era de 25% în 1976; a scăzut la 20% în 1978, apoi la 16% în 1979 şi 1980. Sindicatele nu semnaseră pactul de la Moncloa, care nu privea decât partidele. Contrar a ceea ce s-a spus adeseori, acest pact nu a suprimat conflictele sociale, dar le-a atenuat: nu mai aveau virulenţa ce le era specifică în

epoca franchistă, ci erau la fel ca cele care, în orice democraţie, făceau să se înfrunte statul, responsabil de coordonarea generală a economiei naţionale, şi funcţionarii, cu muncitorii şi consumatorii ce se temeau pentru nivelul lor de trai. Organizaţiile sindicale s-au aliat cu cele din ţările vecine. Suprimarea sindicatelor verticale franchiste a permis Uniunii Generale a Muncii — UGT —, apropiată de PSOE, să se reconstruiască. În schimb, CNT şi anarho-sindicalismul au dispărut. Comisiile muncitoreşti, apărute în clandestinitate, s-au menţinut şi s-au dezvoltat. Alegerile profesionale arată că cele două organizaţii grupau majoritatea muncitorilor. În martie 1978, comisiile muncitoreşti obţinuseră 35,8% dintre voturi, în decembrie 1980 nu au întrunit decât 30,7% şi au urcat la 33,4% în 1983. În acelaşi timp, UGT a strâns 22,7%, 29,7%, 36,7%. Ca şi în Franţa, rata sindicalizării a rămas relativ mică.

Problemele religioase, ce contribuiseră la eşecul Republicii din 1931, s-au situat din acel moment într-un cadru mai puţin conflictual, ca urmare a conjugării a două evenimente: distanţarea şi laicizarea societăţii. Totuşi, o parte a ierarhiei catolice nu s-a resemnat cu noua situaţie. Pe lângă un Tarancón, episcop de Madrid, care-l încuraja solemn pe Juan Carlos, în timpul ceremoniei de întronare, să meargă pe calea democraţiei şi a pluralismului, mai erau şi numeroşi prelaţi care, precum episcopul de Cuenca, Mgr Guerra Campos, denunţau „o contribuţie fără Dumnezeu pentru un popor creştin[711]". Totuşi, problema religioasă nu a avut nici o pondere în campania electorală din 1977. UCD — a cărei compoziţie amintea de CEDA dinainte de 1936 — s-a ferit să pară un partid confesional. O proporţie mare de catolici pare să fi votat pentru PSOE — între 38 şi 55%, după estimări — şi 45% dintre membrii acestui partid s-au declarat credincioşi. S-au ivit conflicte pe tema şcolii, a liberalizării avortului şi a divorţului. În privinţa ultimelor puncte, UCD era divizată: legea propusă de guvernarea Suárez nu a fost adoptată decât graţie votului favorabil al opoziţiei socialiste. S-a făcut un compromis în privinţa finanţării Bisericii: contribuabilii ce acceptau acest principiu au văzut adăugându-li-se la impozitul pe venituri un supliment având această destinaţie. În sfârşit, relaţiile dintre stat şi Vatican au intrat într-o nouă fază. La 9 iulie 1076, Juan Carlos a renunţat subit la privilegiul patronajului: numirea episcopilor depindea, din acel moment, exclusiv de Sfântul Scaun. Acordul de la 3 ianuarie 1979 a constatat că înţelegerea din 1953 devenise caducă şi a fixat o serie de reguli pentru a rezolva problemele ce ar fi putut apărea între Biserică şi societatea civilă[712].

Organizarea comunităţilor autonome, ritmul aprobării diferitelor statute şi liste de competenţe ce trebuiau transferate, au prilejuit divergenţe şi

speculaţii între regiuni şi partide, asupra cărora noi nu vom insista[713]. Sub rezerva aranjamentelor ulterioare, diversele comunităţi şi-au primit statutele între 1979 şi 1982. Euzkadi — Ţara Bascilor —, Catalonia şi Galicia, adică regiunile unde revendicările autonomiste erau cele mai vechi, şi-au văzut cererile în mare parte satisfăcute; aveau învăţământul propriu, serviciul de sănătate şi poliţia lor. Euzkadi şi Navarra beneficiau, printre altele, de un regim fiscal specific, continuare a acordurilor economice anterioare: aceste două comunităţi percepeau impozit şi vărsau o parte la stat[714]. Bascii nu erau pe deplin mulţumiţi; reclamau dreptul la autodeterminare, implicit independenţa[715]. Această divergenţă s-a aflat la originea terorismului ce nu a încetat să întunece climatul politic al Spaniei. PNV şi-a interzis să recurgă la violenţă pentru a dobândi independenţa. Nu la fel s-a întâmplat cu ETA, fondată în 1959 de tinerii militanţi care găseau că PNV era prea moderat şi care-i contestau caracterul confesional. În 1974, fracţiunile politico-militare ale ETA au abandonat lupta şi au fondat un nou partid separatist, Euzkadiko Eskerra (Stânga bască). Majoritatea ETA, dimpotrivă, considera că soarta naţiunii basce nu trebuia legată de „aritmetica electorală". Organizaţia clandestină recuza dinainte rezultatele electorale şi conta doar pe violenţă pentru a-şi atinge scopurile. ETA considera că moartea lui Franco nu schimbase cu nimic situaţia: poporul basc a fost întotdeauna oprimat de statul spaniol, ocupat de armată, persecutat de poliţie, o armată şi o poliţie ce nu fuseseră epurate şi care continuau să utilizeze aceleaşi metode — în special tortura — împotriva naţionaliştilor basci. ETA avea un înlocuitor politic, partidul Herri Batasuna, fondat în octombrie 1976, şi-un cotidian cu un tiraj de 42 000 de exemplare, *Egin*, care-i exprima punctul de vedere. Beneficia de susţinerea unei părţi a populaţiei şi de indulgenţa — ca să nu spunem mai mult — unei fracţiuni a clerului basc care, până nu demult, refuzase constant să condamne atentatele teroriste şi, dimpotrivă, manifestase simpatie activă faţă de *abertzales* — patrioţii — care-şi găseau adăpost în parohii şi care, când mureau în luptă, adeseori victime ale bombelor pe care le plasaseră, aveau drept la funeralii cvasioficiale. Să mai adăugăm şi existenţa, la porţile Ţării Bascilor, a „sanctuarului" francez, unde se refugiau militanţii căutaţi de poliţie şi unde aveau răgazul să pregătească noi atentate.

Toate acestea permit înţelegerea forţei ETA, pe care o deţinea încă din 1975. Organizaţia a ales deliberat să se opună procesului democratic şi să smulgă cu armele o independenţă pe care sufragiul universal nu părea dispus să o accepte. ETA a intensificat lupta şi a înmulţit atentatele împotriva clădirilor publice, încasa de la fabricanţii şi comercianţii din Ţara Bascilor „impozitul

revoluţionar", sechestra personalităţi pe care le elibera în schimbul răscumpărării. Dezaprobarea opiniei publice a fost stârnită mai ales de atentatele individuale, de asasinarea gărzilor civile, a tinerilor recruţi din contingente ce-şi făceau serviciul militar în Ţara Bascilor, şi a ofiţerilor superiori de pe tot cuprinsul Spaniei; s-a dovedit mai sângeroasă în timpul democraţiei decât sub franchism. Din 1959 şi până la moartea lui Franco, i-au fost atribuite 50 de asasinate, cel mai celebru fiind cel al amiralului Carrero Blanco, dar, de la moartea lui Franco, au avut loc sute de asasinate (se pare că au fost cel puţin 800), fiind vizate în special cadrele superioare ale armatei. Între 21 iulie 1978 şi 29 noiembrie 1984, au fost asasinaţi 10 generali, fără a pune la socoteală subalternii, pe soldaţii contingentelor şi pe magistraţi... ETA încerca să provoace armata şi s-o incite la întreruperea procesului democratic despre care organizarea teroristă credea că prejudicia interesele poporului basc. Or, ofiţerii erau departe de a fi cu toţii de partea schimbării. Evoluţia societăţii îi deconcerta şi a favorizat formarea unei înalte administraţii şi a unor cadre superioare care, treptat, au luat locul ocupat de militari în funcţiile publice. Odată cu dispariţia franchismului, ofiţerii şi-au pierdut prestigiul, căci valorile pe care se bazau nu mai erau de actualitate. Încă de la începutul secolului al XVII-lea, armata se obişnuise să apere ordinea publică împotriva acţiunilor rebele — sau considerate ca atare — iar această atribuţie se consolidase sub franchism. Însă din 1975, nu a mai existat un inamic intern. Armata a resimţit legalizarea Partidului Comunist ca pe un scandal. Organizarea autonomiei i s-a părut un început de distrugere a naţiunii; or, ea se considera garantul unităţii naţionale, iar lupta împotriva separatismelor era una dintre misiunile ei. La modul general, armata avea tendinţa de a considera regimul spaniol drept responsabil pentru toate relele de care suferea societatea spaniolă: degradarea moravurilor, delincvenţă, dezordine. Terorismul, ce avea drept principală ţintă ofiţerii, nu putea decât s-o exaspereze. Totuşi, nu trebuie să generalizăm. Majoritatea ofiţerilor erau stânjeniţi de evoluţia Spaniei, dar aveau încredere în rege, şef suprem al forţelor armate — Constituţia din 1789 îi confirmase această funcţie. Când era înmormântată victima vreunui atentat, unii îşi manifestau mânia şi indignarea, întâmplându-se chiar să fie acuzate autorităţile prezente şi chiar ministrul Apărării, generalul Gutiérrez Mellado. Totuşi, pe ansamblu, ofiţerii au dat dovadă de sânge-rece. A fost o vreme când nu trecea săptămână fără să se comită un nou atentat împotriva vreunuia dintre camarazii lor. Nu au cedat provocării, dar unii au fost tentaţi să reacţioneze împotriva unei revoluţii care le părea a submina fundamentele ordinii sociale şi ale unităţii naţionale.

Operaţiunea Galaxia[716] a fost unul dintre comploturile eşuate, în noiembrie 1978 şi-şi propusese ca obiective ocuparea palatului de la Moncloa — sediul preşedinţiei guvernului — şi să-l înlăture pe Suárez, oferind puterea unei junte militare. Planul a fost descoperit înainte ca aceşti conjuraţi să treacă la fapte. Unul dintre ei, colonelul Tejero, din Garda Civilă, avea să participe şi la o altă operaţiune, mai ambiţioasă, în februarie 1981. Suntem departe de a şti tot adevărul despre acest caz, dar îi putem reconstitui originile şi evoluţia. Unii dintre conjuraţi îşi doreau pur şi simplu o dictatură militară. Alţii, mai subtili, aspirau la formarea unui guvern de salvare publică condus de către un militar, dar cu participarea civililor. Cei din a doua categorie au avut câştig de cauză. La sfârşitul anului 1980 şi începutul lui 1981, situaţia s-a pretat la o lovitură armată; la frământările sociale şi la terorism s-a adăugat şi o criză politică: partidul la putere, UCD, era divizat, iar preşedintele Suárez, contestat de unii dintre acoliţii politici, a demisionat. Conjuraţii au profitat de această criză a puterii. Lovitura era programată pentru 23 februarie 1981, în timpul dezbaterii de învestire a viitorului preşedinte al guvernului. Cu această ocazie, toţi deputaţii trebuiau să se adune în hemiciclu şi ar fi fost uşor să se pătrundă în congres, să fie luaţi ostatici deputaţii şi miniştrii, şi să se impună o nouă putere. În fond, acţiunea era o replică a loviturii generalului Pavía care ocupase *Cortes*-urile în decembrie 1783, instalându-l la putere pe generalul Serrano. Prima parte a planului s-a derulat după cum se prevăzuse. În jurul orei 18.00, gărzile civile ale colonelului Tejero au pătruns în sala de şedinţe, înarmaţi cu pistoale sau mitraliere, au tras focuri de armă în aer şi le-au ordonat deputaţilor să se întindă pe mese. S-au executat cu toţii, exceptându-i pe preşedintele guvernului, Adolfo Suárez, pe ministrul Apărării, generalul Gutiérrez Mellado, şi pe Santiago Carrillo. Tejero a anunţat că aşteaptă sosirea unei înalte personalităţi. Cine era? Probabil generalul Armada, fost membru al Casei Regale, care conta pe sprijinul unei părţi a armatei. La Valencia, generalul Milans del Bosch a proclamat legea marţială şi a instalat tancuri pe traseele principale. În restul ţării, situaţia era confuză. Conjuraţii sperau că regele avea să se supună în faţa forţei, aşa cum făcuse şi Alfons al XIII-lea în faţa lui Primo de Rivera, în 1923. Generalilor li s-a sugerat că Juan Carlos va aproba operaţiunea, dacă aceasta avea să reuşească. Nu numai că regele nu ştia nimic dar, imediat ce a fost informat, a telefonat personal comandanţilor principalelor garnizoane pentru a le aduce la cunoştinţă că dezaproba lovitura şi că era decis să i se opună. A petrecut astfel mai multe ore, pentru a-i convinge pe şefii armatei că ar fi fost absurd să se lanseze într-o aventură desuetă şi că nu existau soluţii la problemele

Spaniei, în afara celor democratice. La ora 1 noaptea, Juan Carlos a apărut la televizor, în uniformă militară, denunţându-i oficial pe facţioşi şi cerând ferm armatei să rămână loială instituţiilor pe care Spania şi le alesese liber. În dimineaţa zilei de 24 februarie, Tejero şi ai lui s-au predat. Milans del Bosch a ridicat starea de urgenţă. Pe 26 s-a organizat o manifestaţie în cadrul căreia sute de madrileni şi-au proclamat ataşamentul faţă de democraţie, avându-i în frunte pe capii partidelor politice, ai dreptei şi ai stângii, de la Fraga Iribarne până la Santiago Carrillo.

Eşecul loviturii a dovedit caracterul ireversibil al procesului democratic. Chiar şi când îşi pierduseră unele dintre iluziile lor, spaniolii nu erau dispuşi să dea înapoi. O circumstanţă fortuită le-a permis să înţeleagă mai bine ceea ce se petrecea. Ocupând congresul, oamenii lui Tejero nu au observat că microfoanele staţiei de radio şi camerele de televiziune erau conectate pentru a transmite în direct şedinţa de învestire. Timp de îndelungate minute, telespectatorii şi ascultătorii au urmărit cum militarii năvăliseră cu arma în mână, trăgând un foc de armă, obligându-i sub ameninţare pe reprezentanţii poporului şi pe miniştri să se întindă, pe generalul Gutiérrez Mellado ridicându-se din banca lui şi cerându-le soldaţilor disciplină, înhăţat şi brutalizat de Tejero... Asemenea scene nedemne de o ţară mare au reuşit să-i ridice pe spanioli împotriva conspiratorilor. Nu e mai puţin adevărat că şi ofiţerii au fost şocaţi de imaginea pe care o oferea armata.

Atitudinea lui Juan Carlos a fost decisivă. El singur avea suficientă autoritate pentru a impune militarilor respectul faţă de instituţii, şi a făcut-o cu cea mai mare hotărâre. În acea noapte, Juan Carlos a şters şi ultimele îndoieli ce mai dăinuiau în sufletele unora, instaurând definitiv o legitimitate democratică, apărând ca garantul şi apărătorul instituţiilor aprobate de popor. Spaniolii i-au fost recunoscători. Păcatul originar al numirii sale de către Franco fusese astfel spălat.

Lovitura armată a lui Tejero a determinat opinia publică să conştientizeze că democraţia putea încă să fie pusă în cauză şi a permis şi să se evalueze cât de ataşaţi îi erau spaniolii. În plus, a evidenţiat uzura guvernării lui Adolfo Suárez. Printr-un curios paradox, omul graţie căruia se restabilise democraţia a întâmpinat greutăţi în a accepta unele dintre regulile ei de funcţionare. Suárez excelase în timpul întâlnirilor personale cu şefii opoziţiei în 1976 şi 1977 — era un om fermecător, după cum îl cataloga Santiago Carillo, ştiind să convingă cu privire la buna-credinţă şi la determinarea lui. A păstrat constant iniţiativa; tranziţia s-a făcut în ritmul lui, conform unui plan încheiat cu regele, iar opoziţia a sfârşit

prin a accepta un demers pe care încercase iniţial să-l respingă. În cursul acestei dificile perioade, Suárez s-a impus drept maestrul jocurilor politice. Intervenţiile lui televizate i-au sedus pe spanioli. Tinereţea, prestanţa lui, evidenta sinceritate, l-au făcut omul cel mai popular al Spaniei, după rege. Alegerile din 1979 i-au consfinţit triumful. Coaliţia electorală — UCD — pe care a condus-o la succes, i-a datorat aproape tot. Suárez a avut intuiţia că Spania dorea să fie condusă la centru, şi a reuşit să aplice acest lucru.

Calităţile ce i-au servit lui Suárez din 1976 până în 1979 s-au întors în parte împotriva lui din martie 1979. Omul nu era în largul lui în dezbaterile parlamentare şi prefera să se explice la televiziune, unde intervenţiile continuau să-i fie urmărite cu atenţie şi cu interes. Îi plăcea să se întâlnească cu jurnaliştii şi să se întreţină cu ei, dar fugea de conferinţele de presă, ca şi cum s-ar fi temut de dezbaterile publice şi de confruntările cu mai mulţi interlocutori. În mai 1980, când opoziţia a depus o moţiune de cenzură, Suárez şi-a lăsat miniştrii să-i răspundă lui Felipe González, iar el, preşedintele guvernului, a rămas mut la masa lui. Nu a mai reuşit să impună o disciplină şi o linie de conduită în interiorul UCD. Diferitele componente nu se înţelegeau între ele, iar el a eşuat în încercarea de a le împăca. Ar fi vrut să transforme această coaliţie electorală în partid structurat, dar metodele au fost resimţite ca autoritate. UCD s-a dezagregat puţin câte puţin. La 27 ianuarie 1981, Suárez a demisionat. După negocieri laborioase, Leopoldo Calvo Sotelo i-a succedat, la sfârşitul lunii februarie. Tocmai această criză au încercat puciştii s-o exploateze, la 23 februarie. UCD a mai supravieţuit timp de un an, dar defecţiunile erau tot mai multe. Fernández Ordóñez şi social-democraţii s-au apropiat de PSOE; aripa dreaptă s-a alăturat Alianţei Populare a lui Fraga. UCD s-a autosuspendat la 22 februarie 1982. Suárez, izolat, a fondat în luna august următoare un partid centrist, Centrul Democratic şi Social — *Centro Democrático y Social* — (CDS).

Dispariţia UCD a fost un semn al restructurării politice în curs în Spania democratică. Fondând Alianţa Populară în 1977, Fraga Iribarne sperase să atragă o mare parte a spaniolilor ce se făcuseră recunoscuţi în regimul anterior. Îi credea mai numeroşi decât erau pe cei ce rămăseseră fideli unora dintre valorile franchiste. Era o eroare; alegerile din 1977 şi din 1979 arătau că franchismul, chiar şi moderat, nu mai avea succes. Fraga a tras învăţăminte. Din acel moment, ambiţia lui a fost să transforme Alianţa Populară într-un mare partid de dreapta, „liberal, conservator şi progresist", ce ar fi avut ca platformă apărarea principiilor sociale inspirate de doctrina creştină, apărarea unităţii Spaniei în mijlocul varietăţilor regionale, integrarea Spaniei în Europa comunitară.

Două partide îşi disputau electoratul de stânga: Partidul Comunist şi Partidul Socialist Muncitoresc Spaniol (PSOE). Partidul Comunist care, sub conducerea lui Santiago Carillo, începuse să ia distanţă de Uniunea Sovietică şi să evolueze spre ceea ce se numea pe atunci eurocomunism, spera să obţină profit şi din lupta lui împotriva franchismului şi de pe urma moderaţiei de care dăduse dovadă faţă de Suárez. Rezultatele obţinute la alegeri l-au decepţionat, aşadar a renunţat la leninism, rămânând fidel marxismului, şi la dictatura proletariatului, căci nu a reuşit să atragă masele de alegători. În schimb, această direcţie politică a fost contestat în interiorul partidului. I s-a reproşat lui Carillo că nu avea altă perspectivă decât o guvernare de uniune democratică cu UCD şi PSOE. Prosovieticii ce aveau să fie numiţi afgani, când au sprijinit URSS în timpul invaziei din Afganistan, s-au opus eurocomuniştilor, militanţii din interior s-au opus celor ce reveneau din exil, tinerii se opuneau bătrânilor. Amploarea acestor discordii interne s-a dezvăluit în timpul celui de-al X-lea Congres (iulie 1981): împotriva lui Santiago Carillo, renovatorii propuneau o schimbare de politică. Simplul fapt de a prezenta o moţiune distinctă de cea a biroului politic constituia ceva insolit în Partidul Comunist. În plus, moţiunea a primit o treime din voturi. Santiago Carillo a reacţionat expulzând opozanţii cei mai hotărâţi, acuzaţi de activităţi fracţionale: Manuel Azcárate, Jaime Sartorius, Cristina Almeida şi alţii. Carillo s-a menţinut la secretariatul general — abia în 1983 avea să fie înlocuit de unul dintre locotenenţii săi, Gerardo Iglesias —, dar a eşuat în încercarea de a face din Partidul Comunist o mare forţă politică.

PSOE, dimpotrivă, s-a afirmat drept principalul polarizator al stângii. Înainte de moartea lui Franco, partidul se divizase în tendinţe rivale: pe de o parte, conducătorii istorici, continuatori ai luptelor Republicii, de cealaltă parte, renovatorii, convinşi că Spania s-a schimbat şi că trebuiau găsite soluţii originale pentru problemele noi. Ruptura s-a produs în timpul Congresului de la Toulouse (1972), dar cotitura decisivă a avut loc doi ani mai târziu, în 1974, la Congresul de la Suresnes: împotriva oricărei aşteptări, un tânăr militant din interior, Felipe González, a luat conducerea partidului. Sigur pe sprijinul Internaţionalei Socialiste, şi în special de Willy Brandt şi pe social-democraţii germani, Felipe Gonzáles apărea drept simbolul noului PSOE — un secretar general tânăr pentru un partid tânăr (vârsta medie a militanţilor era de 40 de ani). În 1976 şi în 1977, González a fost interlocutorul preferat de Suárez, care-şi dorea cu orice preţ să-l convingă. Suárez avea nevoie de o garanţie democratică pe care doar alierea cu PSOE i-o putea oferi. La nevoie, el se putea lipsi de

comunişti, dar fără PSOE îşi pierdea orice credit, în special în faţa opiniei internaţionale. Felipe González o ştia şi a folosit-o în avantajul lui. Recurgând şi la fermitate şi la moderaţie, el a împărţit cu Suárez prestigiul de a fi realizat o tranziţie exemplară. Alegătorii îi erau recunoscători. În 1977, PSOE a devenit al doilea partid al Spaniei, refuzând orice alianţă electorală: cei care doreau să se apropie de el erau invitaţi să adere, sau să rămână pe dinafară, luptând sub culorile proprii, asumându-şi riscurile şi pericolele lor. Tactica a reuşit: PSOE a absorbit Partidul Socialist Popular al lui Tierno Galván (aprilie 1978), apoi social-democraţii precum Fernandez Ordóñez, pe transfugii din UCD. În mai 1979, Felipe González considera că PSOE comisese o eroare declarându-se marxistă; „nu are sens — explica el — pentru un electorat de 5 milioane de alegători, printre care ţăranul analfabet din Andaluzia stă alături de cadrele superioare catalane". Declaraţia a provocat agitaţie în partidul în care unii pledau pentru alianţa cu comuniştii şi pentru o strategie de uniune a stângii analogă cu cea care, în aceeaşi epocă, o aplicau şi socialiştii francezi. Aşa-numitul sector critic a obţinut majoritatea în cel de-al XXVIII-lea congres şi a acceptat să-l reînnoiască pe Felipe González drept secretar general, dar a decis să aleagă un comitet director în care toate tendinţele, a lor fiind majoritară, să fie reprezentate. Felipe González a refuzat acest compromis şi a preferat să renunţe la funcţii. Sectorul critic nu a reuşit să-i găsească un succesor. Pentru a ieşi din impas a fost convocat, în septembrie 1979, un congres extraordinar în care a triumfat Felipe Gonzáles. Acesta a supus aprobării o nouă direcţie; PSOE renunţa la orice referire la marxism. Decizia nu a făcut decât să ratifice o evoluţie ce începuse mult mai devreme, în Congresul de la Suresne, când Felipe González preluase conducerea partidului. Deşi îşi elogia înaintaşii, PSOE cel din 1988 nu avea nimic de-a face cu cel al lui Pablo Iglesias. Nu se mai urmărea abolirea capitalismului, ci doar amenajarea lui pentru a-l transforma în instrument de modernizare a Spaniei. La alegerile municipale din 1979, PSOE a încheiat alianţă cu Partidul Comunist, ceea ce i-a permis să dobândească municipalităţi importante, precum Madrid şi Barcelona, dar nu mai era dispus să repete experienţa, cu atât mai puţin s-o extindă şi la alegerile generale; nu trebuia întreprins nimic care să sperie alegătorul şi, pentru asta, trebuia evitat orice putea aminti de Frontul Popular. PSOE estima că poate obţine victoria şi singur.

UCD, Alianţa Populară, PC şi PSOE erau partide naţionale ce căutau să-şi extindă influenţa în toată Spania. Alte partide şi-au limitat ambiţiile la limitele unei comunităţi autonome, ceea ce a fost foarte clar în Ţara Bascilor şi în Catalonia. Partidele naţionale au obţinut succese importante în cele două

regiuni, dar s-au lovit de concurenţa formaţiilor regionale. În Ţara Bascilor, Partidul Naţionalist Basc (PNV) era mai puţin un partid, cât o mişcare ce se identifica cu poporul basc, apropiat mai degrabă curentului democrat creştin dar, în afara revendicării de independenţă, nu avea o ideologie bine definită; nu avea nici un scrupul, de exemplu, în a se alia cu socialiştii spre a forma o guvernare bască. Cu totul altul era cazul pentru Euskadiko Eskerra şi Herri Batasuna, cel din urmă fiind expresia politică a organizaţiei teroriste ETA. În Catalonia, în sfârşit, pe lângă facţiunile regionale ale PSOE şi PC exista şi un grup centrist puternic implantat — Convergenţa şi Uniunea —, născut în 1979 din alianţa dintre două formaţiuni: Convergenţa Democratică şi Uniunea Democratică din Catalonia. Prima, însufleţită de Jordi Pujol, se dorea continuatoarea Ligii Regionaliste a lui Cambó; cea de a doua era de filiaţie democrato-creştină[717].

Acestea erau formaţiunile politice ce s-au prezentat în faţa alegătorilor la 28 octombrie 1982, când a devenit evident că *Cortes*-urile din 1979 nu mai erau capabile să obţină o majoritate stabilă. Participarea a fost de aproape 80%. Rezultatele la Congresul Deputaţilor au fost următoarele:

	Voturi exprimate (în procente)	Locuri
PSOE	48,43	202
Alianţa Populară	26,53	107
UCD	6,6	11
PC	4,05	4
CDS	2,89	2
Convergenţa	3,69	12
PNV	1,89	8
Herri Batasuma	1	2

Scrutinul a prezentat caracteristici ce merită a fi evidenţiate. Mai întâi a fost strălucitoarea victorie repurtată de socialiştii ce au obţinut peste majoritatea absolută în Congres: 220 de locuri din 350. Apoi a avut loc prăbuşirea lui Suárez şi a partidului său, CDS, ca şi a ceea ce mai rămăsese din UCD: ambele au obţinut doar 13 deputaţi. Alianţa Populară a lui Fraga a devenit principalul partid de opoziţie. Comuniştii au fost şi ei în regres, pierzând 19 locuri. În rest, e demnă de menţionat prezenţa centriştilor catalani a lui Jordi Pujol şi a PNV, dar şi pătrunderea neliniştitoare a lui Herri Batasuna, ceea ce demonstra că o proporţie deloc neglijabilă a alegătorilor basci susţinea ETA

şi metodele sale teroriste. Marele învingător a fost Felipe González care, la 2 decembrie 1982, a format primul guvern socialist din istoria Spaniei.

Socialiştii la putere (1982–1996)

Succesul socialist în alegerile generale din 1982 s-a confirmat câteva luni mai târziu, în alegerile autonome şi municipale din 1983: PSOE a obţinut majoritatea în 11 dintre cele 13 comunităţi autonome unde s-au organizat alegeri şi a dispus de majoritate relativă în alte şapte. Hegemonia socialistă avea să dureze până în 1996. Victoria lui Felipe González a survenit la un an şi jumătate după alegerea lui François Mitterand la preşedinţia Republicii Franceze. Spre deosebire de camarazii francezi, socialiştii spanioli nu urmăreau reforme de structură; nu prevedeau, de exemplu, naţionalizarea. Ambiţia lor era să modernizeze Spania şi să introducă un plus de echitate socială, dar fără afectarea echilibrelor financiare. Experienţa socialiştilor francezi, în cursul anului ce a urmat alegerii lui François Mitterand, le-a servit drept lecţie. Modelul lor era social-democraţia practicată şi de Willy Brandt în Germania şi de Olof Palme în Suedia. Au reuşit să obţină un ajutor pentru a anihila terorismul manifestat de ETA, însă fără a reuşi să-l elimine complet. Din punct de vedere diplomatic, guvernările lui Felipe González au însemnat reîntoarcerea Spaniei pe scena internaţională, în calitate de mare putere. Începând din 1990, puterea socialistă a început să dea semne de uzură, iar în 1996, a trebuit să cedeze locul opoziţiei. În această alternanţă poate fi văzută o dovadă că democraţia se instalase definitiv în Spania.

PROBLEME ECONOMICE ŞI SOCIALE

Prima guvernare González — cu Miguel Boyer drept ministru al Economiei şi al Finanţelor şi cu Carlos Solchaga drept ministru al Industriei — şi-a fixat ca obiectiv stabilizarea economiei. A încercat o reducere a inflaţiei. Procentul erau de 11% în 1982, a urcat la 20% în 1984, apoi a recoborât la 8% în 1985, la 4,6 în 1987... Guvernul a favorizat investiţiile private şi a procedat la reconversia mai multor sectoare industriale, printre care siderurgia, construcţiile navale, industria automobilelor, construcţii, textile etc., ceea ce a condus la închiderea a numeroase uzine. Revoluţia amorsată în jur de 1960 a continuat şi s-a intensificat. Ponderea activităţilor primare s-a diminuat în economie: agricultura şi pescuitul nu reprezentau mai mult de 4% din PIB,

iar populaţia activă în cele două ramuri nu depăşea 10% din total. Micul comerţ şi-a pierdut 60% din importanţă; supermarketurile şi hipermarketurile au urcat de la 33% la 60%. Rigoarea în gestionarea finanţelor publice a condus la măsuri de austeritate. Bugetul 1984, de exemplu, viza suprimarea a 6 000 de locuri de muncă în armată, reducerea cu 23% a efectivelor ofiţerilor şi cu 5% a subofiţerilor. În 1985, intrarea în Piaţa Comună a obligat Spania să întărească fiscalitatea indirectă şi să creeze un impozit pe valoarea adăugată, IVA, echivalentul TVA-ului. A urmat o nouă repriză de inflaţie şi un deficit al balanţei comerciale, dar aceste dezechilibre au fost surmontate în parte graţie afluxului de capitaluri străine. Creşterea s-a reluat în 1987–1988 în asemenea măsură încât unii se întrebau dacă nu se asistă la un nou miracol al economiei spaniole. Aceste transformări s-au tradus prin suprimări masive de locuri de muncă. Populaţia activă ocupată în agricultură a scăzut la 42%, cea din construcţii la 40%, cea din industrie la 25%.

Organizaţiile sindicale, în special UGT, care, la început, au făcut dovadă de moderaţie, s-au arătat din ce în ce mai ostile faţă de politica ce antrena o diminuare a puterii de cumpărare a lucrătorilor. Erau mai reticente faţă de hotărârile care, sub pretext de flexibilitate, dădeau întreprinderilor libertatea de a concedia personal. Nu erau prea departe de situaţia de a vedea în acestea o regresiune faţă de perioada franchismului! În fond, acesta îngreunase concedierile, mod de a cumpăra liniştea socială şi o replică la legislaţia ce făcea din grevă un delict, ceea ce suprimase libertatea sindicală şi-i obligase pe muncitori să intre într-un sindicat unic, supus Falangei. Numărul şomerilor a crescut în proporţii mari. Erau peste 2 milioane în 1982, adică 16% din populaţia activă, peste 2,5 milioane în 1980, adică 20% din această populaţie, iar cifrele au crescut în anii următori. Chiar dacă nu erau întocmai reale — munca la negru tindea să se dezvolte —, nu înseamnă că erau mai puţin stringente. După multe discuţii, UGT a sfârşit prin a rupe legăturile cu guvernarea socialistă şi, în acord cu comisiile muncitoreşti, a organizat la 14 decembrie 1988 o grevă generală de protest împotriva politicii neoliberale a lui Solchaga care, în iunie 1986, l-a înlocuit pe Boyer în funcţia de ministru al Economiei şi Finanţelor. Ţinând cont de zdrobitoarea majoritate socialistă şi de autoritatea pe care o exercita Felipe González asupra grupului parlamentar, *Cortes*-urile nu erau în măsură să-şi exercite rolul: majoritatea legilor adoptate erau de origine guvernamentală, până şi funcţia de control asupra actelor executivului fiind redusă la minimum. În fapt, aparatul partidului decidea candidaţii care să se prezinte la alegeri şi locul pe care îl ocupa fiecare pe liste, deci şi şansele de a

fi aleşi. Or, Felipe González era secretar general al PSOE şi, în acelaşi timp, şi şef al guvernlui. Responsabilul administrativ al partidului era Alfonso Guerra, vicepreşedinte al guvernului, ceea ce nu-i putea incita pe deputaţii socialişti să critice politica dusă de miniştri. Sindicatele reprezentau singura opoziţie serioasă faţă de guvern care, dacă n-ar fi fost ele acolo, sau dacă ar fi fost mai slabe, ar fi dispus de o putere cvasiabsolută.

Autonomiile

Începând din 1980, comunităţile autonome prevăzute de constituţie au început să se organizeze, ceea ce nu implica şi dispariţia provinciilor[718]. Aparatele administrative se suprapuneau; statul, comunitatea autonomă, provincia, municipalitatea, aveau fiecare specificul lor, ceea ce nu uşura lucrurile, mai ales când tendinţele politice ale diverselor niveluri nu coincideau. Guvernul central-socialist nu a avut întotdeauna relaţii bune cu o comunitate autonomă considerată ca aparţinând opoziţiei[719]. Aceeaşi problemă apărea şi în interiorul unei comunităţi, o situaţie de acest gen existând în Catalonia: centriştii grupului de Convergenţă şi Uniune aveau majoritatea în Parlament, iar şeful lor, Jordi Pujol, prezida Generalitatea, însă cel mai mare oraş, Barcelona, se bucura de un primar socialist, Pasqual Maragall. În Andaluzia, situaţia stătea invers: în cursul ultimilor ani, socialiştii au păstrat majoritatea în comunitate, dar au pierdut-o în Sevilla. Cea mai vizibilă consecinţă a dezvoltării autonomiilor a fost că administraţia s-a consolidat considerabil. În 1994, autonomiile dispuneau de un sfert din bugetul naţiunii; când aveau să obţină transferul învăţământului, aveau să gereze 30% din acest buget. Ţara Bascilor deţinea 43 000 de funcţionari, Andaluzia aproape 200 000, Catalonia peste 100 000, ţinutul Valencian 80 000...

Precum scria un autor catalan: „Odinioară, în Catalonia, nu aveam birocraţi locali. Acum îi avem... Este curios; am avut adeseori impresia că această Catalonia, fără a fi un stat independent, a moştenit toate defectele celorlalte state."[720] Aşa-numitele comunităţi pe cale rapidă — adică cele care aveau o personalitate istorică, culturală şi lingvistică afirmată — au avut grijă să dezvolte învăţământul în limba regională. Ţara Bascilor, Galicia, Catalonia şi ţinutul valencian au ajuns, astfel, să pună la punct programe lingvistice. Pentru Ţara Bascilor, o anchetă realizată în 1989–1990 a dezvăluit că circa un sfert din cele 2 milioane de locuitori vorbeau curent basca, iar 17,49% nu o stăpâneau deplin, pe când restul populaţiei — adică 57,89% — deloc. Această ultimă categorie nu includea numai imigranţi; mulţi dintre bascii autohtoni erau în acest

caz din Álava şi din unele zone din Bizcaya. Deci, guvernarea bască a pus la punct un sistem de învăţământ în limba regională după trei modele: la unele materii, castiliana avea să fie utilizată ca limbă de predare, dar elevii primeau şi lecţii de bască; la altele, castiliana şi basca erau pe picior de egalitate; în sfârşit, în ultimul caz, basca era limba de predare, iar castiliana cea de-a doua limbă.

Acest sistem nu a primit acceptul tuturor părinţilor. Unii, în Álava, de exemplu, preferau să-şi trimită elevii în provincia vecină, în Burgos, unde nu se preda basca.

Probleme de acelaşi ordin existau în Galicia. Legea de normalizare lingvistică (iulie 1983) declara galiciana ca limbă obligatorie pentru toţi elevii, la toate nivelurile, dar prevedea derogări pentru examene în favoarea elevilor ce stăteau mai puţin de doi ani în Galicia. Realitatea nu stătea chiar aşa. 95% dintre locuitori înţelegeau galiciana, iar 80% erau capabili s-o vorbească. Problema apărea la trecerea de la oral la scris; or, doar 15% dintre elevi ar fi fost şcolarizaţi în galiciană de la început, din cauza reticenţelor a numeroşi părinţi: considerau că în locul galicianei ar fi fost de preferat ca aceşti copii să înveţe o limbă străină. Era o situaţie ce privea toate comunităţile istorice: învăţarea castilianei se adăuga la cea a limbii comunitare, astfel că engleza, franceza, germana etc., erau, de fapt, în situaţia de a fi cea de-a treia limbă, ceea ce ar explica, în parte, dezinteresul manifestat, după douăzeci de ani, faţă de franceză. În Spania, aproape toţi copiii învăţau engleza. Acelaşi lucru se întâmpla şi în Franţa, exceptând faptul că în Franţa se putea studia o a doua limbă, pe când în Spania o altă limbă în afara englezei devenea a patra limbă, după limba proprie, după castiliană şi engleză. În cazul galicianei, trebuia ţinut cont de un alt fenomen: interesul pe care o minoritate cultivată îl purta galicianei contrasta cu dezinteresul pe care-l arăta poporul faţă de aceeaşi limbă; graţie unei codificări a gramaticii şi a vocabularului, se făceau eforturi pentru a reda demnitatea unei limbi ce-şi pierdea progresiv fundamentul popular.

Catalana nu era în aceeaşi situaţie pentru că nu încetase niciodată să fie vorbită, scrisă şi utilizată de către toate categoriile populaţiei, inclusiv de elitele sociale şi culturale. Peste 90% din cele 6 milioane de locuitori ai Cataloniei o înţelegeau, 64% o vorbeau, 60% o citeau, 31,5% o scriau. În 1990, procentele erau mai ridicate la tinerii între 15 şi 29 de ani: peste 2/3 vorbeau catalana şi aproape jumătate ştiau să scrie. Rezultatele se datorau legii normalizării lingvistice şi aşa-numitului program de imersiune: de la început, toţi copiii — inclusiv cei care aveau ca limbă maternă castiliana — erau şcolarizaţi în catalană.

Ţinutul valencian avea o problemă de identitate. În secolul al XIV-lea, regiunea fusese cucerită şi colonizată de catalani, dar valencienii au revendicat întotdeauna o personalitate originală. Valencia a refuzat să fie o Nouă Catalonie, precum Noua Castilie, născută din lupta pentru recucerire; regatul Valenciei a devenit a treia componentă a Coroanei de Aragón, alături de Aragón şi de principatul Cataloniei. Printr-un soi de reacţie — unii vorbeau despre un complex al foştilor colonizaţi vizavi de colonizatori —, valencienii se deziceau de tendinţele hegemonice — imperialiste — ale Cataloniei şi se considerau diferiţi de catalani. În provinciile care astăzi constituie comunitatea valenciană[721], se vorbea valenciana, dar care nu era alceva decât catalana, cu mici diferenţe de vocabular şi de pronunţie. Din punct de vedere lingvistic, Catalonia, Baleare şi Valencia formau o unitate dincolo de care valencienii nu doreau să treacă şi să se dizolve într-o unitate politică ce ar fi regrupat toate teritoriile de limbă catalană. Astfel de nelinişti permit a înţelege tensiunile dintre catalani şi valencieni, în special indignarea celor din urmă, când dicţionarul Academiei Spaniole a crezut că se cuvine a defini limba lor drept catalană, ceea ce era indiscutabil din punct de vedere ştiinţific, dar politic şi sociologic valencienii pretindeau că vorbesc valenciana, şi nu catalana...

Organizând statul autonomiilor, Constituţia a încurajat policentrismul cultural ce era deja foarte înrădăcinat în Spania, în acelaşi timp generând un risc de dezechilibru între stat şi regiuni. Articolul 148 plasa cultura printre competenţele pe care comunităţile autonome aveau posibilitatea de a le revendica şi a şi le asuma, iar articolul 149 făcea din cultură o atribuţie esenţială a statului. Comunităţile autonome au profitat de astfel de dispoziţii şi au organizat toate un *consejeía* — minister — al Culturii, ale cărui obiective şi priorităţi nu coincideau întotdeauna cu cele ale Ministerului Culturii al guvernării centrale. Ca activitate, se relevă efortul de restaurare şi de întreţinere a patrimoniului istoric al provinciilor: vechi castele, palate şi locuinţe ale Renaşterii, ansambluri urbane, etc., au putut beneficia astfel de un ajutor adeseori considerabil din partea regiunilor autonome. Bineînţeles, regiunile cele mai prospere erau mai capabile decât celelalte să aplice iniţiative culturale. În schimb, era mai mare riscul de a vedea răspândindu-se o cultură exclusiv sau în principal provincială. Guvernarea bască, de exemplu, subvenţiona până la 25% producţiile obţinute pe teritoriul ei, doar cu actori şi tehnicieni basci şi pe teme specific basce. Ca şi majoritatea comunităţilor autonome, Generalitatea din Catalonia avea propriile lanţuri de televiziune[722] şi radio, iar una dintre primele iniţiative ale noii TV3 autonome a fost să cumpere serialul *Dallas*

şi să o dubleze în catalană; în acest caz se poate vorbi de o cultură catalană? Generalitatea subvenţiona ediţiile în catalană; cumpăra sistematic câte 300 de exemplare din fiecare operă publicată[723]. A fost, cu siguranţă, o încurajare a literaturii, dar doar a literaturii scrise în catalană. Aşa se face că un recent catalog al „scriitorilor catalani" îi ignoră pe Ana María Matute, Manuel Vásquez Montalbán, Eduardo Mendoza, fraţii Goytisolo... pe motiv că, deşi catalani, au scris în castiliană.

Cel mai surprinzător fenomen al acestor ultimi ani a fost promovarea Madridului la rangul de mare metropolă culturală. Capitala Spaniei era pe cale să devină centrul artistic cel mai viu şi mai dinamic al ţării. La înlesnirea acestei tendinţe au contribuit şi iniţiativele autorităţilor municipale — să ne gândim la rolul jucat de Enrique Tierno Galván, ca primar, în a transforma Madridul într-un mare oraş cultural — şi politica urmată de ministrul Culturii. Centrul de artă Regina Sofia, instalat într-un spital din secolul al XVIII-lea, a avut ambiţia de a fi un mare muzeu de artă modernă şi contemporană a Spaniei de azi. În apropiere, în palatul Villahermosa, se instalase colecţia Thyssen, cu peste 800 de opere, dintre care jumătate erau anterioare secolului al XVII-lea. Din 1988 până în martie 1990, Spania a avut un ministru al Culturii de o excepţională calitate, Jorge Semprún care, prin personalitatea sa internaţională[724] şi prin independenţa de spirit — nu era membru PSOE — , a contribuit la a-i reda Spaniei rangul şi prestigiul ei în lume. Una dintre ambiţiile lui Semprún a fost să facă din Madrid un centru artistic de prim-plan. Unii i-au reproşat acest lucru, şi a putut fi văzut antrenându-se într-o polemică cu Generalitatea din Catalonia cu privire la Salvador Dalí; ministrul vroia să depună la centrul Regina Sofia operele anterioare lui 1960, care erau cele mai frumoase... S-a ajuns, în final, la un acord, dar incidentul a fost semnificativ.

Se pare că transformarea Madridului într-un oraş mare, centru cultural şi laborator de experienţe, nu s-a datorat doar unei conjuncturi pasagere sau unei politici voluntariste din partea puterii centrale şi a autorităţilor municipale. Deschiderea către lumea exterioară era reală; tendinţele de întoarcere către sine, de care Spania dăduse dovadă în trecut, părea a fi apus, iar Madridul a profitat de această situaţie atât în domeniul cultural, cât şi în altele. Era posibil ca dezvoltarea autonomiilor să fi fost consolidată de rolul cultural al capitalei. Contrastul cu Barcelona era instructiv. Acest oraş se dorise multă vreme mai cosmopolit şi mai deschis decât Madridul şi a fost şi a rămas un centru activ şi viu al artei. Paradoxul a fost că în momentul în care Catalonia şi-a găsit o autonomie la care aspira de trei secole, Barcelona dădea impresia că se repliază

asupra ei înseşi şi a catalanismului. Sigură pe bogăţia ei culturală, ea părea să fie satisfăcută de o situaţie ce nu era, fără îndoială, eternă; avea oarecum tendinţa de a-şi cultiva particularismul. Putem găsi un semn al acestei stări de spirit în modul în care avangarda de ieri sau de alaltăieri se transforma într-un soi de academism. Tapies a devenit pentru catalani o referinţă obligatorie; prin raport cu el se definea, mai mult sau mai puţin, estetica oficială sau oficioasă a regiunii: catalanismul, cu tot ce implica acesta ca respingere sau, în orice caz, ca neglijenţă faţă de alte expresii artistice. Politica urmată de Generalitate întărea această tendinţă de a afirma personalitatea Cataloniei în orice circumstanţă. Preşedintele ei, Jordi Pujol, s-a considerat oarecum drept comisul-voiajor al Cataloniei în lume: asigura promovarea ţării sale, a producţiilor ei, a culturii sale, a limbii, ceea ce nu putea să nu stârnească iritarea restului Spaniei. Barcelona reproşa puterii centrale că favorizează Madridul. Adevărul a fost, desigur, mai complex: Barcelona rămânea ceea ce era, ceea ce nu era rău, dar nu părea dornică să deschidă drumuri noi. Exact acelaşi lucru îl exprima fără ocoliş şi Jorge Semprún, în octombrie 1988, vorbind despre identitatea culturală catalană: „Există un moment în care afirmarea acestei identităţi provoacă o anume crispare şi o relativă izolare."[725] În 1992, scriitorul de origine peruviană Mario Vargas Llosa[726] a provocat o polemică cu declaraţia sa din cotidianul *El País*: „Oraşul Barcelona oferă vizitatorului impresia de mare prosperitate materială. Totuşi, odinioară, Barcelona era un centru cosmopolit, un demers cultural deschis către lume; tocmai asta ne-a atras pe mulţi dintre noi. Am impresia că lucrurile s-au schimbat de ceva timp în domeniul culturii. Apărarea particularismului, a ceea ce este specific catalan, nu este poate majoritară, dar pare să prevaleze, tinzând să replieze oraşul către el însuşi, ceea ce-mi pare regretabil în cazul Barcelonei, ca pretutindeni altundeva. Dacă există ceva care a fost tulburat de particularism, aceasta a fost cultura. Este regretabil că aşa ceva se întâmplă într-o epocă de internaţionalizare intensă."[727] Invitând fiecare regiune să cultive diferenţierea, să dezvolte autonomiile, s-a întărit rolul Madridului: nu era doar capitala politică şi administrativă, ci şi un loc de primire, deschis către lumea exterioară, în special în domeniul cultural.

SPANIA, PUTERE MONDIALĂ

De la sfârşitul războiului de independenţă şi de emancipare a teritoriilor americane, Spania nu mai era decât o putere secundară, trăgând consecinţele.

Şi-a fixat obiective diplomatice modeste: menţinerea bunelor relaţii cu ţările străine, în special cu Franţa şi cu Anglia, dar fără a intra în sistemul de alianţe ce ar fi putut conduce la conflicte armate. Situaţia nu a evoluat deloc sub Franco, exceptând doar că, din 1934 în 1944, Spania se apropiase de Germania şi de Italia, apoi, începând din 1945, de Statele Unite. Din 1975, Spania a dorit să-şi recapete în Europa şi în lume un rol conform istoriei sale şi cu recentele transformări: acum era o ţară dezvoltată, redevenită democrată. Aşadar, Spania şi-a propus să ducă o politică străină ambiţioasă în America Latină, în bazinul mediteranean şi în Europa. Din 1982 până în 1992, trei oameni au condus succesiv diplomaţia guvernărilor socialiste: Fernando Morán până la 4 iulie 1985, din iulie 1985 până în iulie 1992 Francisco Fernández Ordóñez şi, în final, Javier Solana. Cei trei au avut în comun voinţa de a face Spania să intre în Comunitatea Europeană, fără a renunţa la o politică activă în America Latină şi în Mediterana, dar cea de-a doua preocupare a fost mai pregnantă la Fernando Morán, mai puţin atlantist decât succesorii.

Interesul pentru America Latină data de la sfârşitul secolului al XIV-lea[728]. A fost reactivat sub dictatura lui Primo de Rivera. Din cauza originilor sale, regimul franchist nu a fost primit la fel de bine de către toate naţiunile latino-americane; avea relaţii bune cu Argentina lui Perón, dar Mexicul îi era ostil. Restabilirea democraţiei a creat o situaţie nouă. Din 1976, regele Juan Carlos a întreprins o serie de deplasări menite să strângă relaţiile dintre Spania şi vechile teritorii, oricare ar fi fost regimul lor politic; Spania, de exemplu, nu rupsese niciodată relaţiile cu Cuba, chiar dacă acest lucru irita Statele Unite. Juan Carlos dorea consacrarea ideii unei comunităţi a naţiunilor ibero-americane, fondată pe o lungă istorie comună şi excluzând tot ceea ce te putea duce cu gândul la neocolonialism[729]. Această comunitate se manifesta prin apartenenţa la un acelaşi fond cultural, cu aceeaşi arie culturală, precum spunea Fernand Braudel, şi prin folosirea aceleiaşi limbi; definiţia dată de regele ibero-americanismului includea elementele autohtone şi îndepărta, deci, tentaţia eurocentrismului. Constituţia prevedea posibilitatea unei duble naţionalităţi pentru spanioli şi pentru disidenţii din ţările ibero-americane, sub rezerva de reciprocitate. În 1979, s-a organizat la Madrid o agenţie de cooperare ibero-americană care s-a succedat Institutului de Cooperare Ibero-American din epoca franchistă. Inspiraţia era identică, exceptând că agenţia se străduia să elimine orice conotaţie paternalistă din partea Spaniei. Agenţia îşi propunea să primească stagiari latino-americani — studenţi, tineri funcţionari —, să dezvolte asistenţa tehnică şi să formeze specialişti în diverse domenii.

Pregătirea celui de-al cincilea centenar al descoperirii Americii a fost ocazia de a da un conţinut acestei comunităţi de interese culturale[730].

Comisia naţională creată în 1981 a încurajat tot soiul de proiecte pe care o societate anonimă, cu finanţare publică, era însărcinată s-o pună în aplicare. Scopul era de a demonstra bogăţia patrimoniului artistic şi cultural al Spaniei şi al ţărilor care aveau o istorie comună cu ea. Societatea celui de-al cincilea centenar subvenţiona proiectele cele mai diverse ce se refereau nu doar la America Latină[731], ci şi civilizaţiile hispanice în general[732]. Din 1991, în fiecare an se ţineau reuniunile şefilor de stat ibero-americane. Adeseori, conferinţa de la Guadalajara (Mexic) din acel an, a fost prezentată drept actul de naştere al acestei comunităţi, a naţiunilor ibero-americane. Criza din Malvine, în primăvara lui 1982, stingherise Spania care, în aceeaşi epocă, se angajase într-o negociere cu Anglia cu privire la Gibraltar. Spania recunoscuse drepturile Argentinei asupra insulelor Malvine şi se abţinuse să voteze rezoluţia Consiliului de Securitate al Naţiunilor Unite de a condamna Argentina. Cazul a relevat dificultatea de a concilia politica americană a Spaniei şi angajarea ei în Europa.

Spania, care nu beneficiase de planul Marshall, ceruse în 1962 să intre în Comunitatea Europeană, dar se izbise de un refuz din cauza naturii regimului său. Şi-a reînnoit candidatura în 1977 şi a fost admisă şi în Consiliul Europei, dar, pentru ceea ce era Piaţa Comună, guvernările Suárez şi Calvo Sotelo au întâlnit opoziţia subtilă a Franţei, ceea ce a provocat iritarea spaniolilor. Pentru majoritatea dintre ei, integrarea Spaniei reprezenta perspective sporite de dezvoltare şi, în plus, o consacrare: un mod de a recunoaşte că Spania atinsese legitimitatea sa democratică şi că devenise o ţară europeană ca şi altele. Se căutau pretexte pentru a întârzia admiterea Spaniei, iar ea manifesta ciudă şi resentiment în special faţă de preşedintele Giscard d'Estaing. Acesta a asistat, în noiembrie 1975, la intronarea lui Juan Carlos şi, după această dată, a părut să dispreţuiască Spania, într-un fel, dar era şi dornic să-i menajeze pe agricultorii de la sud-vest care se temeau de concurenţa fructelor şi legumelor spaniole. La acest punct de neînţelegeri s-a adăugat un al doilea, atitudinea Franţei faţă de ETA, care se încăpăţâna să-i considere pe militanţii ETA drept nişte refugiaţi politici, asimilându-i cu cei din Rezistenţă ce luptaseră împotriva dictaturii franchiste şi pentru libertatea poporului lor. Inutil a fost că spaniolii, de orice culoare, au susţinut că situaţia nu mai era aceeaşi: libertăţile publice fuseseră restabilite, iar delictele de opinie nu mai existau. Deci nu mai existau refugiaţi politici, iar militanţii ETA erau terorişti ce refuzau să se supună verdictelor

electorale; 90% dintre atentatele ce le erau imputate au fost comise după restabilirea democraţiei. În sfârşit, Ţara Bascilor dispunea de o autonomie foarte largă: avea aproape toate prerogativele unui stat suveran, exceptând diplomaţia, armata şi moneda. Contenciosul dintre Franţa şi Spania nu a început să se deblocheze decât în 1984, la trei ani după alegerea lui François Mitterand şi la doi ani după sosirea la putere a lui Felipe González. Vizita lui Gaston Defferre, ministru de Interne, în iunie 1984, apoi cea a preşedintelui Republicii, în octombrie acelaşi an, a permis a se ajunge la un acord în privinţa a două puncte litigioase: ETA şi Comunitatea Europeană. Franţa a acceptat să-i extrădeze pe teroriştii ce-şi găsiseră refugiu acolo; poliţia franceză coopera cu autorităţile spaniole, iar Franţa promitea să sprijine candidatura Spaniei la Piaţa Comună. Tratatul de aderare a fost semnat la Madrid, la 12 iunie 1985.

Fernando Morán, ministru al Afacerilor Străine în prima guvernare González, se arătase dornic să accelereze intrarea Spaniei în Comunitatea Europeană. În schimb, el era mult mai reticent cu privire la adeziunea ţării sale la NATO. Iniţial, poziţia lui era cea a PSOE. Guvernarea Franco Sotelo a luat iniţiativa în acest domeniu, considerând că aderarea Spaniei la NATO ar fi fost de natură să faciliteze intrarea pe Piaţa Comună şi că, în plus, ar fi oferit armatei spaniole mijloacele de a se moderniza şi misiuni demne de o mare naţiune. La 30 august 1981, Congresul aprobase acest demers, în ciuda opoziţiei socialiştilor care, la acea dată, declaraseră că, dacă ajungeau la putere, ar fi organizat un referendum pe această temă. În acest caz, opinia publică din Spania era mai degrabă ostilă faţă de NATO; nu plăcea prea mult Statele Unite, bănuite de scopuri imperialiste, şi tindea către o politică de neutralitate, conform unei lungi tradiţii. Ajunşi la putere, socialiştii au fost nedumeriţi. Mulţi dintre ei au rămas ostili faţă de NATO, începând cu Fernando Morán, ministru al Afacerilor Străine, ce ar fi vrut să asigure securitatea Spaniei prin acorduri bilaterale cu Statele Unite, dar fără să adere la NATO. Felipe González a încercat să câştige timp, în speranţa că detensionarea relaţiilor dintre blocuri avea să elimine majoritatea raţiunilor de a fi ale Alianţei Atlantice. A tergiversat timp de trei ani înainte de a organiza referendumul promis şi a rezolvat lucrurile în 1986. Din acest moment, s-a declarat favorabil intrării Spaniei în NATO, cu câteva restricţii: neintegrarea în structurile militare ale Alianţei, reducerea progresivă a forţelor americane staţionate în Spania, neintroducerea armelor nucleare pe teritoriul Spaniei. Morán i-a cedat locul lui Fernández Ordóñez, partizan al Alianţei Atlantice. Mai rămânea să fie convinşi şi spaniolii, iar pentru acest lucru, socialiştii au organizat o intensă campanie de propagandă: afişe, broşuri, întruniri publice,

intervenţii televizate... Miza scrutinului depăşea problema ridicată. Răspunsul avea să fie un test pentru guvern. Tot astfel îl percepea şi dreapta, până mai ieri favorabilă NATO şi care făcea campanie pentru abţineri: nu dorea să transforme referendumul în plebiscit în favoarea lui Felipe González. Deci socialiştii erau singurii ce recomandau să se voteze cu „da". Comuniştii erau la fel de ostili. Ţinând cont de circumstanţe, nu a mirat rata mică de participare la referendumul din 12 martie 1986: 60% doar. Voturile cu „da" au fost cu puţin mai multe: 52,5% din sufragii, 8% dintre buletine au fost goale sau nule. A fost o victorie personală a lui Felipe González, care-şi vedea confirmată popularitatea în ţară.

Aderarea Spaniei la Comunitatea Europeană a obligat-o să reconsidere câteva aspecte ale politicii sale faţă de America Latină. Pentru a se conforma directivelor europene, a fost nevoită să introducă o viză de intrare pentru rezidenţii din unele republici americane care nu au primit cu plăcere măsura: în 1939, acestea primiseră refugiaţi spanioli, iar patruzeci de ani mai târziu Spania restrângea libertatea de circulaţie în celălalt sens... În general, Spania a ţinut să se asocieze la toate deciziile Alianţei Atlantice şi ale Comunităţii: războiul din Golf, în 1991, ajutorul umanitar şi intervenţia în ex-Iugoslavia, etc. A existat şi un domeniu căruia-i acorda un interes aparte: Mediterana. Franco avusese relaţii privilegiate cu lumea arabă. Noua Spanie a perseverat în această direcţie, în special întreţinând relaţii cu Algeria — care-i furniza gaze naturale — şi cu Maroc, în ciuda contenciosului ce opunea cele două ţări cu privire la Sahara Occidentală, la zonele de pescuit şi la statutul Ceutei şi Melillei. Fără a renunţa la prietenia cu ţările arabe, Spania s-a decis, în ianuarie 1986, să recunoască statul Israel. Două evenimente vorbesc despre această vocaţie mediteraneană a Spaniei: Consiliul European de la Madrid (iunie 1989), care s-a încheiat cu o declaraţie cu privire la Orientul Apropiat şi, în special, Conferinţa de la Madrid (30 octombrie 1991), unde s-a amorsat procesul de pace dintre israeli şi palestinieni, sub auspiciile Statelor Unite şi ale URSS. Nu este excesiv să vedem în acest ultim eveniment un simbol: marca întoarcerea Spaniei pe scena marii politici internaţionale. Spania i-a primit pe beligeranţi pentru că a ştiut să restabilească relaţiile de încredere cu confesiunile care, odinioară, coabitau pe teritoriul ei, şi de aceea a servit drept intermediar între evrei şi arabi. Nimic nu dovedea mai bine drumul parcurs din 1815. Spania redevenise o mare putere.

Alternanţa din 1996

La alegerile legislative din 22 iunie 1986, Alianţa Populară, comuniştii, PNV şi Herri Batasuna şi-au menţinut poziţiile; coaliţia lui Jordi Pujol —

Convergenţa şi Uniunea — a progresat, la fel ca şi CDS al lui Suárez. PSOE a pierdut un milion de alegători, dar a păstrat majoritatea absolută[733]. Trei ani mai târziu, Felipe González a încercat să exploateze succesul socialiştilor în cadrul alegerilor europene din 1989. La 29 octombrie 1989, a procedat la alegeri legislative anticipate. Rezultatul a fost conform cu ceea ce se spera: doar comuniştii au câştigat voturi şi locuri, toate celelalte formaţiuni stagnând sau regresând, inclusiv PSOE, dar aceasta a reuşit să păstreze de drept majoritatea absolută[734]. Nimic nu părea să ameninţe hegemonia socialistă, în ciuda regrupărilor ce aveau loc atât în sânul stângii, cât şi al dreptei. Comuniştii nu au putut împiedica divizările. Santiago Carillo a trebuit să părăsească partidul pe care-l condusese atâţia ani. Noul secretar general, Julio Anguita, a încercat să sporească audienţa comuniştilor, incluzându-i într-o coaliţie electorală, Stânga Unită — *Izquierda unida* —, care a obţinut rezultate încurajatoare, dar care nu avea nici o influenţă în viaţa politică, pe motiv că strategia ei de luptă se derula pe două fronturi: împotriva dreptei şi împotriva socialiştilor. Nu acelaşi era şi cazul Alianţei Populare devenită, în ianuarie 1989, Partidul Popular. Fraga Iribarne era contestat încă de mai mulţi ani. În propriul partid, ca şi în rândul opiniei publice, numele lui era asociat cu franchismul, iar acest lucru îi deturna pe alegătorii centrişti. Fraga a sfârşit prin a demisiona şi, ca urmaş al său, Partidul Popular a desemnat în 1990 un om nou, mult mai tânăr, José María Aznar, care-şi dorea să întruchipeze o dreaptă modernă şi liberală. Aznar a lărgit progresiv baza electorală a Partidului Popular, căutând să-i atragă pe centrişti, pe cei decepţionaţi de socialism şi pe toţi nemulţumiţii. Era destul de greu să se erijeze în rival al lui Felipe González care, în toată această perioadă, a părut să fie singurul om de stat al noii Spanii. Pe de altă parte, Partidul Popular nu avea un program adevărat de schimbare, pentru că PSOE dusese o politică liberală din care eliminase orice referinţă la reformele de structură, mulţumindu-se doar să garanteze retragerile şi alocaţiile pentru şomaj. În rest, sindicatele nu se înşelau, criticau politica dusă, dar în seara scrutinului au triumfat vechile simpatii: sindicaliştii au continuat să-i voteze pe socialişti. Toate acestea făceau inconfortabilă prezenţa lui Aznar, şeful unei opoziţii ce critica politica de guvernare, dar care era incapabilă să propună o alta.

Totuşi, PSOE a început să sufere de o uzură a puterii. Autoritatea lui Felipe González rămăsese intactă în sânul partidului, dar au apărut divergenţe între Alfonso Guerra, vicepreşedinte al guvernării, şi miniştrii neoliberali, Miguel Boyer, apoi Carlos Solchaga. Primul reprezenta o tendinţă populistă, dornică să nu decepţioneze mediile ce votau cu socialiştii. În martie 1990, Felipe

González s-a resemnat să se separe de Guerra. La drept vorbind, despărţirea devenise inevitabilă de când, în februarie 1989, fratele lui Guerra fusese implicat într-un caz de trafic de influenţă. Juan Guerra, care nu avea nici o funcţie oficială, se instalase într-un birou din Sevilla, rezervat în principiu delegatului guvernului. Acolo a primit nişte solicitanţi şi i-a ajutat să se dispenseze de pieţele publice şi să obţină autorizaţii, dobândind astfel averi considerabile. Alfonso Guerra nu a fost personal vinovat de abuzuri, dar situaţia era destul de ambiguă. Cazul Guerra a fost primul dintr-o serie de scandaluri care au afectat partidul la putere[735]: finanţări oculte, facturi false, trafic de influenţă, utilizare de fonduri secrete, mită, ascultarea telefoanelor... Două dintre scandalurile acelei vremi au fost în mod special stingheritoare pentru socialişti: cazul Roldán şi afacerea GAL. Luis Roldán fusese numit director general al Gărzii Civile — prima dată când acest post nu era ocupat de un militar — dar s-a descoperit că era un escroc de prima mână ce deturnase în favoarea lui sume considerabile. Până la urmă a fugit, însă un episod rocambolesc, demn de un roman de spionaj, l-a făcut să eşueze în Laos, unde a şi fost arestat. A fost mai apoi dus în Spania unde a aşteptat, în închisoare, instrumentarea procesului său. GAL — *Grupos Antiterroristas de Liberación* — Grupul Antiterorist de Eliberare — constituia o altă ameninţare pentru guvernarea socialistă. Dorind să combată terorismul cu propriile arme, poliţiştii recrutau oameni curajoşi, răpeau de pe teritoriul francez militanţi sau presupuşi simpatizanţi ai ETA, pe alţii lichidându-i sumar; uneori se înşelau asupra ţintei şi luau oamenii cinstiţi drept terorişti. Oare serviciile oficiale şi miniştrii acopereau şi finanţau astfel de demersuri? Au avut chiar iniţiativa acestui gen de acte? Era Felipe González la curent cu ele?

Astfel de scandaluri şi întrebări au fost dezbătute şi în presă şi în Parlament. Socialiştii se apărau. Alegerile municipale din mai 1991 au fost defavorabile. PSOE a păstrat primăriile Barcelona şi Saragosa, dar a pierdut Madrid, Sevilla şi Valencia. Felipe González nu a pierdut speranţa de a redresa situaţia, contând pe popularitatea sa, care era una reală, şi pe statutul de om de stat respectabil în Europa şi în lume, spre deosebire de José María Aznar, care nu avea prestanţă şi nu era un bun orator. Au fost organizate anticipat noi alegeri legislative. Pentru prima dată în Spania, confruntările televizate i-au avut ca protagonişti pe şefii principalelor partide, PSOE şi Partidul Popular. Spre surprinderea generală, Aznar a obţinut avantajul chiar de la prima dezbatere, la 24 mai 1993; Felipe González, prea sigur pe el, nu se obosise să se pregătească. Şi-a regăsit însă verva pe 31 mai şi a răsturnat situaţia. Participarea la vot, pe 6 iunie 1993 a fost mare, de 78, 28%. Partidul Popular a câştigat

voturi şi locuri, ajungând de la 25,84% la 34,82% şi de la 106 la 141 de deputaţi. PSOE a obţinut avantajul la sate, dar s-a prezentat mai slab la oraş, pierzând un punct din procente — 38,68 în loc de 39,56 —, dar nu a obţinut decât 159 de deputaţi, şi îi erau necesari 176 pentru a păstra majoritatea absolută[736]. Totuşi, a reuşit să se menţină la putere, graţie grupului lui Jordi Pujol, Convergenţă şi Uniune, şi în schimbul concesiilor făcute Cataloniei[737]. Aznar a cerut inutil în Parlament şi la televiziune: „Dispăreţi, domnule González!" Preşedintele guvernării a avut avantajul de a-l invita să depună o moţiune de cenzură; Aznar ştia bine că o astfel de moţiune nu avea nici o şansă de aplicare, deoarece presupunea acordul întregii opoziţii asupra numelui viitorului şef al guvernării. Hărţuit de disputele parlamentare, ţintă a atacurilor şi a dezvăluirilor de presă ce nu încetau să denunţe scandalurile, nepăsător faţă de aliaţii din Convergenţă şi Uniune, în septembrie 1995, Felipe González a sfârşit prin a dizolva *Cortes*-urile. Sondajele anunţau o victorie sigură a lui Aznar care, cu răbdare, a reuşit să capete structura unui adevărat om politic şi să convingă o parte a opiniei publice[738]. Nu s-a întâmplat aşa. Desigur, socialiştii au pierdut alegerile din 3 martie 1996, dar cu puţin. Cu 156 de locuri, Partidul Popular era departe de majoritatea absolută de 176. Pentru a guverna, el a trebuit să înceapă negocieri laborioase cu regionaliştii din Canare — 4 locuri —, cu PNV şi, mai ales, cu Convergenţa şi Uniunea — 16. Aznar, care-i reproşase lui Pujol de atâtea ori că-i susţinuse pe socialişti, a fost obligat să trateze cu el. În ce condiţii? O să vedem.

NOTE

[694] Acelaşi lucru i-l spunea şi contelui de Barcelona când îl înştiinţa că a acceptat propunerea lui Franco de a-i fi succesor: „Dacă nu sunt eu [cel care domneşte], nu vei fi nici tu, nici eu."

[695] *Lo que el rey me ha pedido;* sub acest titlu, copiii preşedintelui Consiliului Regatului, Pilar şi Alfonso Fernández-Miranda, au publicat, în 1995, o carte în care se povesteşte în amănunt respectiva operaţiune. Mai târziu, Torcuato Fernández-Miranda a încercat să atenueze sensul frazei, arătând că dorise să spună: regele mi-a cerut o listă cu trei nume şi i-o duc.

[696] Literal, *un guvern de PNN.* Erau numiţi PNN (*personal no numerario)* tinerii profesori recrutaţi în număr mare pentru a face faţă afluxului de studenţi în universităţi şi care solicitau titularizarea. În aceeaşi perioadă, asistenţii din universităţile franceze exprimau revendicări asemănătoare.

[697] *„Suárez, dimite; el pueblo no te admite."*

[698] Campania oficială pentru referendum s-a făcut în jurul sloganului „Popor, ia cuvântul!"

[699] Sánchez-Albornoz nu a rămas decât scurt timp în Spania, în aprilie 1976. S-a întors definitiv mai târziu, la 23 iulie 1983, şi a murit la 8 iulie 1984.

[700] Mai înainte, Suárez ceruse plecarea monarhistului liberal Areilza, care i-ar fi putut fi un rival.

[701] La Moncloa era sediul preşedinţiei guvernului.

[702] Au fost doar 3 voturi contra şi 2 abţineri.

[703] Palatul regal, numit adeseori şi Palatul de la Orient, deşi era situat la vestul oraşului! Se pare că această denumire este de dată recentă. Până în 1931, a fost reşedinţa oficială a regelui. Sub Republică a devenit Palat Naţional. În 1939, Franco a preferat să se instaleze la Pardo, dar a refuzat ca edificiul să-şi reia numele de Palat Regal. Cum trebuia să poarte un nume, a fost botezat Palatul de la Orient, pentru că se afla în piaţa cu acelaşi nume de la estul palatului. În această piaţă se organizau marile manifestaţii oficiale în timpul franchismului; *El Caudillo* ţinea discursuri mulţimii de la balconul palatului.

[704] Juan Carlos părea conştient că, rupându-se de o parte a naţiunii, Alfons al XIII-lea făcuse aproape inevitabilă prăbuşirea monarhiei, după cum reiese şi din relatările lui Tusell: în cursul unei conversaţii, în mai 1982, regele ar fi evocat rolul intelectualilor în Spania contemporană, lăsând să se înţeleagă clar că nu va mai comite, pe mai departe, eroarea bunicului său.

[705] Congresul era format din 350 de deputaţi. În Senat, fiecare provincie a peninsulei avea acelaşi număr de locuri: 4; insule mari (Canarele Mari, Tenerife şi Majorca) aveau fiecare câte 3; Ceuta şi Melilla aveau 2; insulele mici (Ibiza, Formentera, Minorca, Fuerteventura, Gómera, Hierro, Lanzarote şi La Palma) câte unul; se adăugau un loc pentru fiecare dintre cele 17 comunităţi autonome şi un loc suplimentar la 1 000 000 de locuitori.

[706] Pactul autonomic încheiat în februarie 1992 între preşedintele guvernării, Felipe González, şi şeful opoziţiei, José María Aznar, prevedea să li se dea tuturor comunităţilor aceleaşi competenţe precum ale celor pe cale rapidă, în special în privinţa învăţământului.

[707] Într-un anume fel, Ortega a fost precursorul statului autonomiilor. În articolele publicate în 1927–1928 — reunite în volum sub titlul *La redención de las provincias*, el sugera divizarea Spaniei în 10 regiuni: Galicia, Asturias, Vechea Castilie, ansamblul basco-navarez, Aragón, Catalonia, Levant, Andaluzia, Extremadura şi Noua Castilie. Exceptând reuniunea Ţării Bascilor şi a Navarrei într-un singur bloc şi cazul Balearelor şi Canarelor, pe care Ortega îl trecuse sub tăcere, această divizare părea mai potrivită decât cea actuală la realităţile istorice, geografice şi economice.

[708] Tribunalul Constituţional includea 12 membri numiţi de rege: 4 la propunerea Congresului Deputaţilor cu o majoritate de 3/5; 4 la propunerea Senatului, tot cu aceeaşi majoritate; 2 la propunerea guvernului; 2 la propunerea Consiliului General al puterii judiciare. Toţi membrii trebuiau să fie jurişti-magistraţi, profesori universitari, avocaţi... şi să justifice cincisprezece ani de experienţă profesională. Erau numiţi pentru nouă ani şi-şi alegeau preşedintele dintre ei.

[709] 6 decembrie este o zi de sărbătoare în Spania, sărbătoarea Constituţiei.

[710] Au fost doar 44% de votanţi în Guipúzcoa şi în Biscaya, 42,3% în Álava şi 50% în Navarra.

[711] Cardinalul González Martín şi episcopii de Orense, de Vitoria, de Ciudad-Rodrigo, de Siguenza-Guadalajara, de Tenerife, de Orihuela, de Alicante şi de Burgos, au reluat această condamnare. Articolul 16 al Constituţiei garanta „libertatea ideologică, religioasă şi a cultului; nici o confesiune nu are caracter oficial. Puterile publice trebuie să ţină cont de credinţele religioase ale societăţii spaniole şi să continue să aibă legături de cooperare cu Biserica catolică şi celelalte confesiuni".

[712] Această înţelegere se referea, în mod special, la zilele de sărbătoare, ceea ce a prilejuit câteva situaţii stânjenitoare. În Sărbătoarea Imaculatei Concepţii, spre exemplu, nu se lucra; cădea pe 8 decembrie, la 2 zile după sărbătoarea Constituţiei — 6 decembrie — şi ea zi liberă. Statul şi Biserica nu s-au putut înţelege, fiecare cerând celuilalt să amâne pentru duminica următoare celebrarea sărbătorii respective...

[713] Spre exemplu, Alianţa Populară ar fi dorit ca provincia León să fie autonomă, în loc să se integreze în Castilia-León — *León sin Castilla funciona de maravilla.* PSOE vroia să accelereze procesul de autonomie al Andaluziei, etc.

[714] În Euzkadi, impozitele naţionale şi locale erau colectate de către provincii şi repartizate între ele, municipalităţi, comunitatea autonomă şi stat, conform următoarelor proporţii: 11% pentru stat, 47,5% pentru guvernarea bască, 31% pentru provinciile basce şi 6,9 pentru comune. Partea statului spaniol ar fi trebuit să scadă constant, din cauza transferurilor de competenţe în favoarea guvernării basce.

[715] Naţionaliştii basci revendicau o mare Euzkadi, ce ar fi fost formată din trei provincii basce spaniole — Euzkadi-sud, de la Navarra şi de la cele trei cantoane basce situate în Franţa (Euzkadi-nord: Navarra Inferioară — Saint-Jean-Pied-de-Port — , Labourd-Ustaritz — şi La Soule-Mauléon), după formula 4+3=1. Naţionalismul basc exista şi în Navarra, dar nu avea atâta forţă. Trebuie reţinut că nu exista vreo legătură între difuzarea limbii basce şi votul în favoarea naţionaliştilor: la Bilbao, doar 8% din populaţie vorbea basca, dar partidele naţionaliste au obţinut, în 1979, 47% dintre voturi.

[716] S-a intitulat astfel după numele cafenelei unde se adunau conjuraţii.

[717] Partidul naţionalist catalan, *Esquerra republicana,* era foarte mic.

[718] Această dualitate comunitate-provincii a creat probleme uneori. Ca de exemplu, repartizarea resurselor între Euzkadi şi cele trei provincii care alcătuiau

această comunitate a generat o secesiune în sânul PNV. Preşedintele partidului, Arzallus, apăra rolul tradiţional al provinciilor; Carlos Garaicoechea susţinea, dimpotrivă, întâietatea guvernării basce. Dezavuat, acesta a fondat un partid disident, Eusko Alkartasuna.

[719] Ţara Bascilor constituia excepţia care confirma regula: PNV guverna cu sprijinul socialiştilor.

[720] Margarita Riviere, *El problema,* Barcelona, 1996.

[721] Valencia, Alicante şi Castellon, dar castiliana progresase considerabil la oraşe, în special în Valencia.

[722] Existau şi lanţuri catalane — TV3 şi Canal 33 —, două lanţuri ale televiziunii basce Euskal Telebista — ETB; şi ITV2; un lanţ al comunităţii din Madrid —Telemadrid, un lanţ andaluz — Canal Sur, un lanţ valencian —Canal 9, un lanţ murcian — TV. Mur...

[723] În 1991, s-au tipărit peste 4 800 de cărţi în catalană şi doar 600 în 1975.

[724] Se spunea uneori despre el că era ministrul francez al Culturii spaniole.

[725] Declaraţie în *Monde,* 22 octombrie 1988.

[726] În baza articolului 11 din Constituţie, Mario Varga Llosa s-a putut naturaliza spaniol, fără a-şi pierde naţionalitatea peruviană.

[727] Această declaraţie a provocat diferite reacţii.

[728] Spaniolii nu agreau această expresie, America Latină, creată la mijlocul ultimului secol: vedeau în ea un mod, al Franţei în special, de a contesta influenţa lor într-un continent pe care îl descoperiseră, îl cuceriseră şi îl marcaseră prin prezenţa lor timp de trei secole; preferau să vorbească despre America hispanică sau iberică. Disputa şi-a pierdut din acuitate: Felipe González, de exemplu, nu a ezitat să folosească expresia „America Latină".

[729] În discursul din Mexico, la 21 noiembrie 1978, Juan Carlos amintea că Indiile nu erau colonii, în sensul modern al termenului, ci teritorii asociate.

[730] Însăşi ideea acestei celebrări a prilejuit dispute interminabile: Ce dorea să comemoreze Spania? întrebau contestatarii; Punctul de plecare al unui genocid? Pentru a calma temerile şi suspiciunile, s-a preferat a se pune accent pe confluenţa celor două lumi, mai mult decât pe descoperire şi cucerire.

[731] Civilizaţiile precolumbiene, opera Spaniei în America, arhivele Indiilor la Sevilla, Revoluţia Franceză şi emanciparea teritoriilor americane, etc.

[732] Anul 1992 a fost şi al cincilea centenar al evreilor din Spania. Societatea pentru al cincilea centenar includea, deci, programe de manifestări menite să determine poziţia Spaniei celor trei religii — Al Andalus, iudaismul spaniol în Evul Mediu — , a Spaniei Regilor Catolici, a primei gramatici spaniole — cea a lui Nebrija —, etc.

[733]

	Sufragii exprimate (în procente)	*Locuri*
PSOE	43,4	184
Alianţa Populară	26	105
PC	4,6	7
CDS	9,2	19
Convergenţa	5	18
PNV	1,5	6
Herri Batasuna	1,1	5

[734]

	Sufragii exprimate (în procente)	*Locuri*
PSOE	39,56	176
Partidul Popular	25,84	106
Stânga Unită	9	17
CDS	7,5	14
Convergenţa	5	18
PNV	1,2	5
Herri Batasuna	1	4

[735] Nu doar pe el; şi Partidul Popular a beneficiat de finanţări oculte în acea perioadă.

[736] Celelalte partide au fost stabile: 18 locuri pentru stânga unită, 17 pentru Convergenţă şi Uniune, 5 pentru PNV, 2 pentru Herri Batasuna; CDS al lui Suárez nu a obţinut reprezentare parlamentară.

[737] În octombrie 1993, Jordi Pujol a obţinut ca 15% din impozitul pe venit să fie vărsat pentru comunităţile autonome.

[738] La 19 aprilie 1995, Aznar a fost ţinta unui atentat ETA, ceea ce a convins opinia publică că are capacitatea de a guverna, de vreme ce se dorea eliminarea lui...

CONCLUZIE

Spania în 1996

Punându-şi întrebări asupra originalităţii Spaniei, Sánchez Albornoz distingea nu demult importanţa a trei debarcări: cea a musulmanilor, în Gibraltar, în 711, cea a lui Cristofor Columb, în Antile, în 1492, cea a celui care avea să fie Carol Quintul, pe coasta Asturias, în 1517.

Aceste trei evenimente au marcat destinul peninsulei. Primul a separat-o timp de trei secole de restul creştinătăţii occidentale, a introdus structuri economice, sociale şi culturale specifice şi a spart definitiv unitatea ei politică. În momentul în care Spania a redevenit ţară creştină, descoperirea Lumii Noi a prelungit, în spaţiu şi timp, cadrele sociale şi mentalităţile făurite în Evul Mediu; aventura lui Cristofor Columb ar fi provocat ceea ce Sánchez Albornoz numea „scurtcircuitul" în care a zăcut modernitatea spaniolă. Sosirea la domnie a Habsburgilor, în sfârşit, a antrenat Spania într-o serie de conflicte ideologice şi politice care au deturnat-o de la interesele specifice şi de la propria dezvoltare; totul ar fi fost diferit dacă acei *comuneros* n-ar fi fost învinşi în 1521, iar Spania ar fi dus o politică naţională, şi nu dinastică. La cele trei evenimente, pe care le evidenţia marele istoric, s-a adăugat şi un al patrulea mai recent: catastrofa invadării Peninsulei Iberice de către Napoleon, în 1808. Războiul de Independenţă a frânt elanul renovării în secolul al XVIII-lea şi a incitat teritoriile americane să se emancipeze de sub tutela metropolei, reducând Spania la rangul de putere secundară.

După o sută cincizeci de ani de sfâşieri şi de incertitudini, Spania şi-a depăşit handicapul, devenind o democraţie şi o putere europeană. În 1992, Jocurile Olimpice de la Barcelona şi expoziţia Universală de la Sevilla au

permis a se măsura amploarea schimbărilor. În 1996, problemele Spaniei au fost cele cu care se confruntau majoritatea ţărilor dezvoltate: dificultăţi economice, răul social ce decurgea din ele, demoralizarea vieţii politice, violenţa. În 1990, filosoful José Luis Aranguren a ţinut o serie de conferinţe pe tema „Societatea spaniolă între dezamăgire şi demoralizare". Ca şi alte ţări ale Europei Occidentale, Spania de azi pare să se fi vindecat de multe lucruri (aştepta mult, fără îndoială că prea mult, de la democratizare); transformările de tot felul care au urmat morţii lui Franco, au determinat-o să intre în lumea modernă, crudă, adeseori decepţionantă. Spaniolii păreau a fi renunţat, dacă nu la orice ideal, cel puţin la ideologii, devenind realişti. Adeseori am auzit acest lucru rezumat în formule gen: „Ce frumoasă era Republica sub imperiu!", „Sub Franco se trăia mai bine!" Fără îndoială că ar fi fost mai potrivit: „Împotriva lui Franco se trăia mai bine, pentru că exista speranţa că avea să înceapă o viaţă nouă după dispariţia dictatorului." De aici şi dezamăgirea despre care vorbea Aranguren[739], prelungită şi accentuată de dezvoltarea şomajului, a delincvenţei, a traficului de droguri şi a rasismului[740]. Îndepărtarea de lumea politică a fost şi mai evidentă în urma „afacerilor" de tot felul dezvăluite de-a lungul anilor. Mult mai neliniştitor a fost terorismul practicat de ETA, după cum o mărturisea şi una dintre ultimele ei victime, profesorul Francisco Tomás y Valiente, istoric — iar această lucrare îi datorează mult —, jurist — a prezidat Triubunalul Constituţional — şi una dintre personalităţile marcante ale Spaniei contemporane, asasinat în biroul său de la Universitatea din Madrid, în februarie 1996. Într-o carte postumă, Francisco Tomás y Valiente scria: „Astăzi, statul beneficiază de o presă defavorabilă; acelaşi lucru, şi chiar mai rău, se întâmplă şi cu guvernul, pentru partide, şi pentru oamenii politici. Când suflă, vântul neîncrederii învinge totul, fără distincţie şi fără diferenţiere. Cei drepţi plătesc pentru cei păcătoşi [...]. În ciuda exceselor şi a defectelor, statul democratic de drept al ţării noastre de zi cu zi e destul de sănătos pentru a rezista la tot ce-i aplică unii şi alţii. S-a abuzat adeseori de libertatea de expresie, unii judecători şi-au depăşit atribuţiile, mulţi politicieni s-au îmbogăţit necinstit cedând tentaţiilor puterii şi succesului imediat: toate acestea au existat, într-adevăr, ca şi multe altele, dar, în ciuda tuturor scandalurilor, instituţiile corespundeau, iar sistemul funcţiona. Totuşi, un coşmar ne-a ameninţat şi ne-a înspăimântat, asemenea unei enigme a cărei cheie n-o poţi deţine: terorismul manifestat de ETA. Această problemă ne indignează şi ne revoltă, căci nu ştim cum s-o rezolvăm. Corupţia e un rău endemic şi universal, o plagă ce ne afectează

pe noi şi pe alţii. Nu e nici o consolare în faptul că acest rău îi afectează şi pe alţii, dar ne poate ajuta să-l rezolvăm, în orice caz, să-l combatem, de vreme ce aflăm care-i sunt rădăcinile şi cum reacţionează alţii. Problema ridicată de ETA, în schimb, ne priveşte doar pe noi, e o problemă specifică, un caz particular, o otravă mortală."[741]

În fapt, chestiunea naţionalismelor nu este una insolubilă. Spania nu a fost niciodată un stat-naţiune, precum Franţa[742]. Constituanţii din 1978 au luat act de acest lucru, dar nu au îndrăznit să meargă până la capătul demersului lor. Acum, când toate comunităţile autonome au vocaţia de a dispune de aceleaşi competenţe ca şi naţiunile istorice, logica ar cere ca Spania să devină un stat cu structură federală, inclusiv confederală. Reconstituirea statelor baltice a dat idei bascilor şi catalanilor; „de ce nu şi noi?", s-au întrebat ei; haosul ce a urmat dezintegrării Iugoslaviei a dat de gândit. Preşedintele generalităţii din Catalonia, Jordi Pujol, nu şi-a ascuns intenţiile: dorea pentru Catalonia un statut similar celui al Quebecului din sânul statului canadian, deci trebuia acceptat tot ce decurgea de aici. Să-l mai citäm pe Tomás y Valiente: „Statul autonomiilor [...] va fi pe deplin consolidat în ziua în care partidele naţionaliste vor intra în guvernul central." Până atunci, Jordi Pujol refuzase, susţinând guvernul Aznar aşa cum susţinea ultimul govern González: dând vot de încredere, dar fără a lua parte la responabilităţile puterii; asta numea Tomás y Valiente „să înoţi fără să te uzi". Bascii păreau mai intransigenţi: „Noi nu aderăm şi nu vom adera niciodată la Constituţie", afirma în septembrie 1994 preşedintele PNV, Javier Arzallus. „Sunt basc, nu spaniol, adăuga el, nu avem nevoie de Spania pentru a merge la Bruxelles." Ideea era că, într-o Spanie a naţiunilor, statele nu şi-ar mai fi avut raţiunea de a fi. E adevărat că PNV era supus supralicitării din partea organizaţiei ETA, ce refuza să se supună regulilor democraţiei. Până aici, toate tentativele de a convinge ETA să renunţe la terorism — au avut loc tratative în 1984, în 1987, în 1989... — au eşuat. În 1987, toate formaţiunile politice s-au înţeles să condamne terorismul. Cooperarea între poliţia franceză şi cea spaniolă, ca şi intervenţia poliţiei basce — Erzaintza — au permis să se reducă libertatea de mişcare a militanţilor ETA — în principiu nu mai exista nici un „sanctuar" francez — şi de a anihila unele dintre reţelele sale, dar organizaţia continua să ucidă. Avea Spania să reuşească să elimine terorismul? Astăzi este problema cea mai gravă pe care o are de rezolvat.

NOTE

[739] Aceasta se manifesta în domeniul cultural prin primatul esteticii asupra valorilor morale: moda, implicit snobismul, cultul aparenţelor. Această evoluţie a fost mai vizibilă în producţia de romane. Tinerii autori nu mai credeau, precum înaintaşii lor, că literatura era o armă de luptă ideologică prin care se putea schimba conştiinţa oamenilor, deci şi societatea. Din 1975, literatura şi arta, în general, şi-au dobândit autonomia. În roman, lucrul acesta s-a manifestat prin succesul genurilor noi, la jumătatea drumului dintre romanul istoric şi cel poliţist, adeseori caracterizate de un ton ironic. A fost o ocazie de a reveni la trecutul obliterat în timpul întunecaţilor ani — cazul romancierilor Juan Benet, José Luis Sampedro şi Antonio Muñoz Molina — sau de a proiecta o lumină nouă asupra noii societăţi spaniole, din ce în ce mai apropiată de modelul occidental: societate urbană, făcută pentru consum, dură faţă de excluşi şi faţă de victimele sistemului — vezi operele lui Eduardo Mendoza şi Manuel Vásquez Montalbán, de exemplu.

[740] Spania, care fusese timp de două secole o ţară de emigranţi, a devenit în ultimii douăzeci de ani o ţară care atrăgea emigranţi care traversau strâmtoarea Gibraltar în ambarcaţiuni, iar apoi puteau fi găsiţi în cartierele de la periferia marilor oraşe. Negri, maghrebini şi ţigani, erau cu toţii ţinta ostilităţilor ce degenerau adeseori în violenţe.

[741] Francisco Tomás y Valiente, *A orillas del Estado*, Madrid, 1996.

[742] La drept vorbind, mai erau state-naţiune în lume, în afară de Franţa? Nu era Franţa o excepţie? Ne putem pune aceste întrebări.

Bibliografie

INTRODUCERE

BLÁSQUEZ (J. M.) şi TOVAR (A.), *Historia de la España romana*, Madrid, 1975.
BOSCH-GIMPERA (Pedro), *El poblamiento antiguo y la formación de los pueblos de España*, Mexico, 1944.
FONTAINE (Jacques), *Isidore de Séville et la culture clasique dans l'Espagne wisigothique*, Paris, 1972.
LE ROUX (Patrick), *Romains d'Espagne, Cités et politique dans les provinces*, Paris, 1995.
ORLANDIS (J.), *Historia de la España visigoda*, Madrid, 1977.

PRIMA PARTE
Spania celor trei religii
CAPITOLUL I

ARIÉ (Rachel), *Études sur la civilisation de l'Espagne musulmane*, Leiden–New York, 1990.
ASHTOR (E.), *The Jews of Moslem Spain*, 3 vol., Philadelphia, 1973–1984.
BAER (Y), *Historia de los judíos en la España cristiana*, 2 vol., Madrid, 1981.
DUFOURCQ (Charles-E.) şi GAULTIER-DALCHÉ (J.), *Histoire économique et sociale de l'Éspagne chrétienne au Moyen Âge*, Paris, 1976.
GERBET (Marie-Claude), *L'Éspagne au Moyen Âge. VIIIe–XVe siècles*, Paris, 1992.
GUICHARD (Pierre), *Structures sociales „orientales" et „occidentales" dans l'Espagne musulmane*, Paris, 1977.
LÉVI-PROVENÇAL (E.), *La Civilisation arabe en Espagne*, Paris, 1948.
MARTINEZ-GROS (Gabriel), *L'idéologie omeyyade*, Madrid, Casa de Velásquez, 1992.
TERRASSE (Henri), *L'islam d'Espagne*, Paris, f.d. [1958].
VALLVÉ (Joaquín), *El califato de Córdoba*, Madrid, 1992.

CAPITOLUL II

DÉFOURNEAUX (Marcelin), *Les Français en Espagne aux XIe et XIIe siècles*, Paris, 1949.
EPALZA (Mikel de), *Jésus otage. Juifs, chrétiens et musulmans en Espagne (VIe–XVIIe siècles)*, Paris, 1987.

PEYRONNET (Georges), *L'islam et la civilisation islamique. VIIe–XIIIe siècles*, Paris, 1992.
VERNET (Juan), *Ce que la culture doit aux Arabes d'Espagne*, Paris, 1985.

CAPITOLUL III

ARIÉ (Rachel), *L'Espagne musulmane au temps des Nasrides (1232–1492)*, Paris, 1973.
BALLESTEROS BERETTA (Antonio), *Alfonso X el Sabio*, ediţie nouă, Madrid, 1985.
CARRÈRE (Claude), *Barcelone, centre économique. 1380–1462*, 2 vol., Paris–La Haye, 1967.
GARCÍA GÓMEZ (Emilio), *Foco de antigua luz sobre la Alhambra desde un texto de Ibn-Al-Jatib en 1362*, Madrid, 1989.
GARCÍA DE VALDEAVELLANO (Luis), *Sobre los burgos y los burgueses de la España medieval*, Madrid, 1960.
GONZÁLEZ JIMÉNEZ (Manuel), *Alfonso X el Sabio. 1252–1284*, Palencia, 1993.
KLEIN (Julius), *La Mesta*, Madrid, 1936.
LADERO QUESADA (Miguel Angel), *El siglo XV en Castilia. Fuentes de renta y político fiscal*, Barcelona, 1982.
SUÁREZ FERNÁNDEZ (Luis), *Nobleza y monarquía*, Valladolid, 1959.
SUÁREZ FERNÁNDEZ (Luis), *Monarquía hispana y revolución trastámara*, Madrid, 1994.
VALDÉON BARUQUE (Julio), *Los conflictos sociales en el reino de Castilla en los siglos XIV y XV*, Madrid, 1975.
VICENS VIVES (Jaime), *Juan II de Aragón*, Barcelona, 1953.

CAPITOLUL IV

BAER (Y), *Historia de los judíos en la España cristiana*, 2 vol., Madrid, 1981.
MONSALVO ANTÓN (José María), *Teoría y evolucíon de un conflicto social. El antisemitismo en la corona de Castilla en la Edad Media*, Madrid, 1985.
POLIAKOV (Léon), *Histoire de l'antisémitisme*, vol. II: *De Mahomet aux Marranes*, Paris, 1961.
ROMANO (David), „Les Juifs catalans face aux chrétiens", în *Cinq siècles de vie juive à Gérone*, Paris, f.d.
SUÁREZ FERNÁNDEZ (Luis), *Judíos españoles en la Edad Media*, Madrid, 1980.
VALDÉON BARUQUE (Julio), *Los conflictos sociales en el reino de Castilla en los siglos XIV y XV*, Madrid, 1975.

PARTEA A II-A
Spania imperială

CAPITOLUL I

AZCONA (Tarsicio de), *Isabel la Católica*, Madrid, 1964.
KAMEN (Henry), *Histoire de l'Inquisition espagnole*, Paris, 1966.

KRIEGEL (Maurice), „La prise d'une décision: l'expulsion des Juifs d'Espagne en 1492", în *Révue historique*, CCLX, 1978.
LADERO QUESADA (Miguel Angel), *Los Reyes Católicos: la corona y la unidad de España*, Madrid, 1989.
NETANYAHU (Benzion), *The Marranos of Spain. From the Late XIVth to the Early XVIth Century, according to contemporary hebrew Sources*, New York, 1996.
PÉREZ (Joséph), *Isabelle et Ferdinand, Rois Catholiques d'Espagne*, Paris, 1988.
PÉREZ (Joséph), *Historia de una tragedia. La expulsión de los judíos*, Barcelona, 1993.
SUÁREZ FERNÁNDEZ (Luis), *Los Reyes Católicos*, Madrid, 1989.
SUÁREZ FERNÁNDEZ (Luis), *La expulsíon de los judíos de España*, Madrid, 1991.

CAPITOLUL II

BRANDI (Karl), *Charles Quint et son temps*, Paris, 1951.
CHAUNU (Pierre), *L'Espagne de Charles Quint*, 2 vol., Paris, 1973.
JOVER (José María), *Carlos V y Los españoles*, Madrid, 1963.
PÉREZ (Joséph), *La révolution des „Comunidades" de Castille*, Bordeaux, 1970.
PÉREZ (Joséph), *Charles Quint, empereur des deux mondes*, Paris, 1994.

CAPITOLUL III

CLOULAS (Ivan), *Philippe II*, Paris, 1992.
JAGO (Charles), „Habsburg Absolutism and the Cortes of Castile", în *The American Historical review*, vol. 86, nr. 2, aprilie, 1981.
JAGO (Charles), „Philip II and the Cortes of Castile: The case of the Cortes of 1576", în *Past and Present*, nr. 109, noiembrie 1985.
MARAÑON (Gregorio), *Antonio Pérez*, 2 vol., Buenos-Aires–Mexico, 1947.
PARKER (Geoffrey), *España y la rebélion de Flandres*, Madrid, Nerea.
PFANDL (Ludwig), *Philippe II. 1527–1598. Une époque, un homme, un roi*, trad. fr., Paris, Tallandier, 1980.

CAPITOLUL IV

DOMÍNGUEZ ORTIZ (Antonio), *Crisis y decadencia de la España de los Asturias*, Barcelona, 1969.
ELLIOTT (J. H.), *The Count-Duke of Olivares. The statesman in an age of decline*, Yale, 1986, trad. fr., Paris, 1991.
KAMEN (Henry), *Spain in the later seventeenth century, 1665–1700*, Londra–New York, 1983 (trad. spaniolă : *La España de Carlos II*, Bercelona, 1981).

PALACIO ATARD (Vicente), *Derrota, agotamiento, decadencia en la España del siglo XVII*, a 3-a ed., Madrid, 1966.

CAPITOLUL V

ELLIOTT (J. H.), *The Revolt of the Catalans. A study in the decline of Spain. 1598–1640*, Cambridge, 1963.
HERMANN (Christian), coordonator, *Le premier âge de l'État en Espagne (1450–1700)*, Paris, 1989.
IAGO (Charles), „The influence of debt on the relations between crown and aristocracy in seventeenth century Castile", în *The Economic History Review*, XXVI (1973), pp. 218–236.
IAGO (Charles), „The crisis of the aristocracy in seventeenth century Castile", în *Past and Present*, 84 (1979), pp. 60–90.
MARAVALL (José Antonio), *Estado moderno y mentalidad social*, 2 vol., Madrid, 1972.
SCHAUB (Jean-Frédéric), „La crise hispanique de 1640", în *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 1994.
TOMÁS Y VALIENTE (Francisco), *Los validos en la monarquía española del siglo XVII*, Madrid, 1982.

CAPITOLUL VI

CARANDE (Ramón), *Carlos V y sus banqueros*, 3 vol., Madrid, 1943–1967.
CARDAILLAC (Louis), *Morisques et chrétiens*, Paris, 1977.
DOMÍNGUEZ ORTIZ (Antonio), şi VINCENT (Bernard), *Historia de los moriscos*, Madrid, 1978.
HAMILTON (E. J.), *American Treasure and Price Revolucion in Spain*, Cambridge (Mass.), 1934.
LAPEYRE (Henry), *Une famille de marchands, les Ruyz*, Paris, 1955.
RUIZ MARTÍN (Felipe), *Las finanzas de la monarquía hispánica en tiempos de Felipe IV*, Madrid, 1990.

CAPITOLUL VII

ANDRÉS MARTIN (Melquíades), *Historia de la mística de la Edad de Oro en España y América*, Madrid, 1994.
BATAILLON (Marcel), *Érasme et Espagne*, Paris, 1937.
BENNASSAR (Bartolomé), *L'Inquisition espagnole*, Paris, 1979.
CARO BAROJA (Julio), *Las brujas y su mundo*, Madrid, 1961.
DOMÍNGUEZ ORTIZ (Antonio), *Los judeoconversos en la España moderna*, Madrid, 1971.

-, *Inquisición, brujería y criptojudaismo*, Madrid, 1972.
KAMEN (Henry), *Histoire de l'Inquisition espagnole*, Paris, 1966.

PARTEA A TREIA
Spania şi Europa
CAPITOLUL I

ANES (Gonzalo), *Economía e Ilustración en la España del siglo XVIII*, Barcelona, 1969.
-, *La Corona y la América del Siglo de las Luces*, Madrid, 1994.
ARTOLA (Miguel), *La hacienda del Antiguo Régimen*, Madrid, 1982.
DOMÍNGUEZ ORTIZ (Antonio), *Carlos III y la España de la Ilustración*, Madrid, 1988.
HERR (Richard), *España y la revolución del siglo XVIII*, Madrid, 1964.
LYNCH (John), *Bourbon Spain, 1700–1800*, Oxford, 1989.
MARAVAL (José Antonio), *Estudios de historia del pensamiento español. Siglo XVIII*, Madrid, 1991.

CAPITOLUL II

ARTOLA (Miguel), *Los afrancesados*, Madrid, 1989.
AYMES (J.-R.), *La guerra de la independencia en España (1808–1814)*, Madrid, 1974.
CARRERAS DAMAS (Germán), *El culto a Bolivar*, Caracas, 1973.
CÉSPEDES DEL CASTILLO (Guillermo), *La Independencia de Iberoamérica. La lucha por la libertad de los pueblos*, Madrid, 1988.
FONTANA (Josep), *La crisis del Antiguo Régimen*, Barcelona, 1979.
GIL NOVALES (Alberto), *El trienio liberal*, Madrid, 1989.
LA PARRA (Emilio), *El Regente Gabriel Ciscar*, Madrid, 1995.
LYNCH (John), *Las revoluciones hispanoamericanas. 1808–1826*, Barcelona–Caracas–Mexico, 1980.
STOETZER (O. Carlos), *El pensamiento político en la América española durante la emancipación (1789–1825)*, 2 vol., Madrid, 1966.

CAPITOLUL III

ARÓSTEGUI (Julio), *El carlismo alavés y la guerra civil de 1870–1876*, Vitoria, Diputación foral, 1970.
ARTOLA (Miguel), *Antiguo Régimen y revolución liberal*, Barcelona, 1978.
ARTOLA (Miguel), *La burguesía revolucionaria. 1808–1874*, Madrid, 1974.
BERNAL (Angel Miguel), *La lucha por la tierra en la crisis del Antiguo Régimen*, Madrid, 1979.
BULLÓN DE MENDOZA (Alfonso) (coordonator), *Las guerras carlistas*, Madrid, Actas, 1993 (curs de vară 1992 al universităţii Complutense la Escorial).

BULLÓN DE MENDOZA (Alfonso), *La primera guerra carlista*, Madrid, Actas, 1992.
CARR (Raymond), *España. 1808–1939*, Barcelona, 1968.
GARMENDIA (Vincent), *La ideología carlista (1868–1876). En los orígenes del nacionalismo vasco*, Diputación foral, de Guipúzcoa, 1984.
JOVER ZAMORA (José María), *La civilisación española a mediados del s. XIX*, Madrid, 1984.
JOVER ZAMORA (José María), *Realidad y mito de la primera república*, Madrid, 1991.
LÓPEZ CORDÓN (María Victoria), *La revolución de 1868 y la I república*, Madrid, 1976.
NADAL (Jordi), *El fracado de la revolución industrial*, Barcelona, 1975.
PAJ ACIO ATARD (Vicente), *La España del siglo XIX. Introducción a la España contemporánea*, Madrid, 1979.
SECO SERRANO (Carlos), *Militarismo y civilismo el la España contemporánea*, Madrid, 1984.
TÉMIME (Emile), BRODER (Albert) şi CHASTAGNARET (Gérard), *Histoire de l'Espagne contemporaine*, Paris, 1989.
TOMÁS Y VALIENTE (Francisco), *El marco político de la desamortización en España*, Madrid, 1976.
TORTELLA (Gabriel), *Los orígenes del capitalismo en España*, Madrid, 1973.
TUÑÓN DE LARA (Manuel), *La España del siglo XIX*, ed. a 2-a, Paris, 1968.

CAPITOLUL IV

ÁLVAREZ JUNCO (José), *Ideología política del anarquismo español*, Madrid, 1976.
CHEYNE (George), *Joaquín Costa. El gran desconocido*, Barcelona, 1971.
GARCÍA CAMARERO (Ernesto şi Enrique), *La polémica de la ciencia española*, Madrid, 1970.
GÓMEZ MOLLEDA (María Dolores), *Los reformadores de la España contemporánea*, Madrid, 1966.
JOVER ZAMORA (José Maria), *La civilisación española a mediados del s. XIX*, Madrid, 1991.
LAÍN ENTRALGO (Pedro), *La generación del noventa y ocho*, Madrid, 1945.
MARTÍ (Casimiro), *Orígenes del anarquismo en Barcelona*, Barcelona, 1959.
MARTÍNEZ CUADRADO (Miguel), *Elecciones y partidos políticos de España, 1868–1931*, 2 vol., Madrid, 1969.
MAURICE (Jacques), *L'Anarchisme espagnol*, Paris.
NIÑO (Antonio), *Cultura y diplomacia. Los hispanistas franceses y España. 1875–1931*, Madrid, 1988.
PABLO (Santiago de), (ed.), *Los nacionalistas. Historia del nacionalismo vasco. 1876–1960*, Vitoria, 1995.
PABÓN (Jesús), *Cambó*, 3 vol., Barcelona, 1952–1969.
PÉREZ DE LA DEHESA (Rafael), *El pensamiento de Costa y su influencia en el 98*, Madrid, 1966.
TUÑÓN DE LARA (Manuel), *Medio siglo de la cultura española (1885–1936)*, Madrid, 1970.
TUÑÓN DE LARA (Manuel), *Historia y realidad del poder*, Madrid, 1967.
TUSSEL (Javier), *Oligarquía y caciquismo en Andalucía (1890–1923)*, Barcelona, 1976.
VARELA ORTEGA (José), *Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875–1900)*, Madrid, 1977.

CAPITOLUL V

ANDRÉS GALLEGO (José), *El socialismo durante la Dictatura. 1923–1930*, Madrid, 1977.
ANDRÉS GALLEGO (José), *España en el siglo XX (1900–1978)*, Madrid, 1989.
DÍAZ (Elías), *Revisión de Unamuno*, Madrid, 1968.
ELORZA (Antonio), *La razón y la sombra*, Barcelona, 1984.
GONZÁLEZ CALBET (María Teresa), *La dictatura de Primo de Rivera. El Directorio militar*, Madrid, 1987.
HERMET (Guy), *L'Espagne au XXe siècle*, Paris, 1992.
MAINER (José Carlos), *La Edad de plata. 1902-1939*, Madrid, 1981.
MAURICE (Jacques) şi SERRANO (Carlos), *L'Espagne au XXe siècle*, Paris, 1992.
TUÑÓN DE LARA (Manuel), *La España del siglo XX*, Paris, 1966.
TUÑÓN DE LARA (Manuel), *Costa y Unamuno en la crisis de fin de siglo*, Madrid, 1974.
TUSSEL (Javier), *Radiografía de un golpe de Estado. El ascenso al poder del general Primo de Rivera*, Madrid, 1987.

CAPITOLUL VI

BÉCARUD (Jean), *La IIe République espagnole.*
FUSI (Juan Pablo), *El problema vasco en la II República*, Madrid, 1979.
JACKSON (Gabriel), *The Spanish Republic and the Civil War*, Princeton, 1965.
JULIÁ (Santos), *Orígenes del Frente popular en España (1934–1936)*, Madrid, 1979.
JULIÁ (Santos), *Manuel en Azaña. Una biografía política*, Madrid, 1991.
MALEFAKIS (Edward), *Reforma agraria y revolución campesina en la España del siglo XX*, Barcelona, 1971.
MAURICE (Jacques), *La reforma agraria en España en el siglo XX*, Madrid, 1975.
PAYNE (Stanley), *Phalange; histoire du fascisme espagnol*, Paris, 1965.
PAYNE (Stanley), *The Spanish Revolution*, Londra, 1970.
SECO SERRANO (Carlos), *Historia de España. Época contemporánea*, Barcelona, 1966.
TUÑÓN DE LARA (Manuel), *La segunda república*, 2 vol., Madrid, 1976.
TUSELL (Javier), *Historia de la democracia cristiana*, 2 vol., Madrid, 1974.

CAPITOLUL VII

ARÓSTEGUI (Julio) (dir.), *Historia y memoria de la guerra civil*, 3 vol., Salamanca, 1986.
Gerald BRENAN, *The Spanish Labyrinth*, Cambridge, 1943.
BROUÉ (Pierre) şi TÉMIME (Emile), *La Révolution et la guerre d'Espagne*, Paris, 1961.
CARR (Raymond), *The Spanish Tragedy: The Civil War in Perspective*, Londra, 1977.
JACKSON (Gabriel), *The Spanish Republic and the Civil War*, Princeton, 1965.
PRESTON (Paul), *Franco. A biography*, Londra, 1993.
SALAS LARRAZABAL (Ramón), *Los datos exactos de la guerra civil*, Madrid, 1980.
SOUTHWORTH (Herbert Rutledge), *El mito de la cruzada de Franco*, Paris, 1963.
TÉMIME (Emile), *La guerre d'Espagne*, Paris, 1996.

THOMAS (Hugh), *The Spanish Civil War*, a 3-a ed., Londra, 1977.
TUÑÓN DE LARA (sub conducerea lui Manuel), *La guerra civil española cincuenta años después*, Barcelona, 1985.
VILAR (Pierre), *La guerra d'Espagne (1936–1939)*, Paris, 1986 (colecţia „Que sais-je?", nr. 2338).
VIÑAS (Angel), *La Alemania nazi y el 18 julio*, a 2-a ed., Madrid, 1977.

CAPITOLUL VIII

BENNASSAR (Bartolomé), *Franco*, Paris, 1995.
CARR (Raymond) şi FUSI (Juan Pablo), *España. De la dictadura a la democracia*, Barcelona, 1979.
FUSI (Juan Pablo), *Franco. Autoritarismo y poder personal*, Madrid, 1985.
HERMET (Guy), *La Politique dans l'Espagne franquiste*, Paris, 1971.
NOURRY (Philippe), *Franco*, Paris.
PAYNE (Stanley), *El régimen de Franco*, Madrid, 1987.
PRESTON (Paul), *Franco. A biography*, Londra, 1993.
TAMMES (Ramón), *Estructura económica de España*, Madrid, 1978.
TUÑÓN DE LARA (Manuel) şi BIESCAS (J. A.), *España bajo la dictadura franquista*, Barcelona, Ed. Labor, 1980 (vol. 10 din *Historia de España* coordonat de M. Tuñón de Lara).
TUSSEL (Javier), *La dictadura de Franco*, Madrid, Alianza editorial, 1988.
TUSSEL (Javier), *La España de Franco*, Madrid, Historia 16, 1989.
TUSSEL (Javier), *Carrero. La eminencia gris del régimen de Franco*, Madrid, 1993.

CAPITOLUL IX

ACUÑA (Ramón Luis), *Las tribus de Europa*, Barcelona, 1993.
BON (Pierre) şi MODERNE (Franck) (dir.), *L'Espagne aujourd'hui. Dix années de gouvernement socialiste (1982–1992)*, Paris, 1993.
DÍAZ (Elías), *La transición a la democracia*, Madrid, 1987.
LAVROFF (Dimitri-Georges), *Le Régime politique espagnol*, Paris, 1985.
MARTÍNEZ CUADRADO (Miguel), *La democracia en la España de los años 90*, Barcelona, 1996.
NOURRY (Philippe), *Juan Carlos, un roi pour l'Espagne*, Paris.
PRESTON (Paul), *El triunfo de la democracia en España*, Barcelona, 1986.
TUSELL (Javier), *Juan Carlos I. La restauración de la monarquía*, Madrid, 1995.

Cronologie

-212	Cucerirea Sagontei de către romani	
-58-51		Războiul Galilor
409	Invaziile barbare	
587	Invazia musulmană	
722?	Bătălia de la Covadonga	
732		Bătălia de la Poitiers
756	Emiratul de la Córdoba	
778		Expediţia lui Carol cel Mare la Saragosa-Roncevaux
800		Încoronarea lui Carol cel Mare
868	Cucerirea oraşului Porto	
929	Califatul de Córdoba	
1031	Dezmembrarea califatului	
1085	Recucerirea oraşului Toledo	
1086	Invazia Almoravizilor	
1099		Cruciaţii cuceresc Ierusalimul
1104	Alfons cel Războinic, rege al Aragonului	
1137	Unirea Cataloniei şi a Aragónului	
1147	Invazia Almohazilor	
1212	Victoria creştină de la Las Navas de Tolosa	
1213		Cruciada albigenzilor: victoria lui Simon de Montfort la Muret
1236	Recucerirea Córdobei	
1248	Recucerirea Sevillei	
1312	Alfons al X-lea, rege al Castiliei	
1369	Enrique I , rege al Castiliei	
1391	Persecuţii antisemite	
1412	Fernando de Trastámara, rege al Aragónului	

1431		Procesul şi torturarea Ioanei d'Arc
1442	Alfons cel Generos	
	Cucerirea regatului Neapole	
1453		Turcii cuceresc Constantinopolul
1454	Enrique al IV-lea, rege al Castiliei	
1458	Juan al II-lea, rege al Aragónului	
1461		Ludovic al XI-lea, rege al Franţei
1474	Venirea la tron a Isabelei Catolica	
1478	Înfiinţarea Inchiziţiei spaniole	
1483		Carol al VIII-lea, rege al Franţei
1492	Recucerirea Granadei	
	Expulzarea evreilor	
	Prima călătorie a lui Cristofor Columb	
1494	Tratatul de la Tordesillas	
1498		Ludovic al XII-lea, rege al Franţei
1504	Moartea Isabelei Catolica	
1515		Francisc I, rege al Franţei
		Bătălia de la Marignan
1516	Moartea lui Ferdinand Catolicul	
	Întronarea lui Carol Quintul	
1519	Carol Quintul împărat	
1520	Revolta *comuneros*	Soliman Magnificul
1521	Hernando Cortés la Mexico	
1525	Victorie imperială la Pavia	
1526		Victorie turcă la Mohács
1529		Asedierea Vienei de către turci
1533	Pizarro la Cuzco	
1534		Fondarea Ordinului Iezuiţilor
1547		Bătălia de la Mühlberg
1556	Abdicarea lui Carol Quintul	
	Încoronarea lui Filip al II-lea	
1571	Victoria de la Lepanto	
1572		Masacrul de Sfântul Bartolomeu
1580	Filip al II-lea, rege al Portugaliei	
1588	Invincibila Armada	Henric al IV-lea, rege al Franţei
1598	Moartea lui Filip al II-lea	
	Încoronarea lui Filip al III-lea	
1609	Expulzarea moriscilor	
1610		Asasinarea lui Henric al IV-lea
		Ludovic al XIII-lea, rege al Franţei
1618		Începutul Războiului de 30 de Ani
1621	Încoronarea lui Filip al IV-lea	
1625	Victoria spaniolă de la Breda	
1635	Războiul franco-spaniol	

1640	Revolta din Catalonia	
	Revolta din Portugalia	
1643	Înfrângerea de la Rocroi	Ludovic al XIV-lea, rege al Franţei
1648	Tratatele Westfaliei	Fronda
1659	Tratatul Pirineilor	
1665	Încoronarea lui Carol al II-lea	
1685		Revocarea edictului de la Nantes
1700	Încoronarea lui Filip al IV-lea	
1713	Tratatul de la Utrecht	
1715		Ludovic al XV-lea, rege al Franţei
1746	Încoronarea lui Ferdinand al VI-lea	
1754	Înţelegerea cu Sfântul Scaun	
1756		Războiul de 7 Ani
1759	Încoronarea lui Carol al III-lea	
1766	Răscoalele împotriva lui Esquilache	
1767	Expulzarea iezuiţilor	
1774		Ludovic al XVI-lea, rege al Franţei Declaraţia de independenţă a Statelor Unite
1779	Spania în război alături de Statele Unite şi Franţa	
1783	Tratatul de la Versailles	
1788	Încoronarea lui Carol al IV-lea	
1789		Căderea Bastiliei
1793	Războiul Convenţiei	
1796	Tratatul de la San-Ildefonso	
1797	Bătălia de la capul Saint-Vincent	
1799		Bonaparte, prim-consul
1801	Războiul Portocalilor	
1802	Pacea de la Amiens	
1804		Napoleon I, împărat al francezilor
1805	Înfrângerea de la Trafalgar	Austerlitz
1808	Joseph Bonaparte, rege al Spaniei	
	Războiul de Independenţă	
	Bătălia de la Bailén	
1810	*Cortes*-urile din Cádiz	
	Începutul mişcării de emancipare din America	
1812	Bătălia de la Arapiles	
1814	Întoarcerea lui Ferdinand al VII-lea	Abdicarea lui Napoleon Congresul de la Viena Cele 100 de zile
1820	*Pronunciamiento* al lui Riego	
1823	Expediţia celor o sută de mii de fii ai Sfântului Ludovic	Declaraţia lui Monroe

1824	Bătălia de la Ayacucho	Carol al X-lea, rege al Franţei
1830		Ludovic-Filip, rege al Franţei
1833	Moartea lui Ferdinand al VII-lea	
	Regenţa Mariei-Cristina	
	Primul război carlist	
1839	Sfârşitul primului război carlist	
1841	Regenţa lui Espartero	
1843	Încoronarea Isabelei a II-a	
1844	Crearea Gărzii Civile	
1848		Revoluţia din Franţa
1851	Înţelegere cu Sfântul Scaun	
1852		Napoleon al II-lea, împărat al francezilor
1859	Războiul din Maroc	
1862		Expediţia franceză din Mexic
1868	Exilarea Isabelei a II-a	
1870	Amedeo de Savoia, rege al Spaniei	Conciliul de la Vatican
		Războiul franco-prusac
1871		Comuna din Paris
1873	Prima Republică	
1875	Urcarea pe tron a lui Alfons al XII-lea	A Treia Republică franceză
1885	Moartea lui Alfons al XII-lea	
1890	Sufragiul universal	
1895	Războiul din Cuba	
1898	Războiul cu Statele Unite	Fachoda
1902	Încoronarea lui Alfons al XIII-lea	
1904		Înţelegere cordială
1906		Conferinţa de la Algesiras
1909	Săptămâna tragică de la Barcelona	
1914		Primul Război Mondial
1917	Juntele de apărare	Revoluţia rusă
	Adunarea parlamentară	
	Grevă generală	
1919		Tratatul de la Versailles
1921	Dezastrul de la Annual	
1923	Dictatura lui Primo de Rivera	
1929		Crah bursier la New York
1930	Demisia lui Primo de Rivera	
	Pactul de la San Sebastián	
1931	A Doua Republică	
1932	Conspiraţia lui Sanjurjo	Dollfus, cancelar al Austriei
1933	Masacrul de la Casa Viejas	Hitler, cancelar în Germania
	Fondarea Falangei	
1934	Revoltele din Asturias	

1936	Victoria Frontului Popular	
	Revolte militare	
	Depline puteri pentru Franco	
	Bătălia de la Madrid	
1937	Cucerirea oraşului Málaga de către franchişti	
	Guernica	
	Eliminarea anarhiştilor din Barcelona	
	Guvernarea Negrín	
	Bătălia de la Brunete	
1938	Bătălia de pe Ebru	Acordurile de la München
1939	Victoria lui Franco	Al Doilea Război Mondial
1940	Întâlnirea dintre Franco şi Hitler	Întâlnirea Pétain-Hitler
1943		Capitularea Stalingradului
1944		Eliberarea Parisului
1945	Carta spaniolilor	Capitularea Germaniei
1946	ONU se declară împotriva lui Franco	Perón, preşedinte al Argentinei
1950	ONU ridică sancţiunile împotriva Spaniei	Războiul din Coreea
1952	Spania intră în UNESCO	
1953	Înţelegere cu Sfântul Scaun	
	Înţelegere cu Statele Unite	
1955	Spania este admisă în ONU	
1958		A Cincea Republică franceză
1959	Crearea organizaţiei ETA	
1963	Executarea lui Julián Grimau	
1969	Juan Carlos este declarat succesorul lui Franco	
1973	Asasinarea lui Carrero Blanco	Şoc petrolier
1974	Felipe González, secretar	Revoluţia Garoafelor în Portugalia
1975	Moartea lui Franco	Marş verde în Sahara
1976	Guvernarea Adolfo Suárez	
1977	Alegeri generale	
1978	Constituţia	
1979	Alegeri generale	
1981	Demisia lui Adolfo Suárez	Alegerea lui François Mitterrand
	Eşecul loviturii de stat a lui Tejero	Războiul din Malvine
1982	Alegeri generale: guvernarea González	
1983		Mario Soares la putere în Portugalia
1985	Spania intră în Comunitatea Europeană	
1996	Alegeri generale: guvernarea Aznar	

Index al numelor proprii

ABAD de SANTILLÁN, Diego: 796 n. 640
ABASCAL, vicerege în Perú: 551
ABD EL-KRIM: 691
ABD-AL-RAHMAN al III-lea, calif de Córdoba: 31
ABD-AL-RAHMAN I, emir în al-Andalus: 30
ABDERRAMAN al III-lea: 86
ABEN NÚÑEZ, Samaya şi Iacob: 144 n. 93
ABNER: 141
ABRAHAM SENIOR: 144
ABU DJAWSHAM AL-SUMAYL: 46
ABULCASIS: 86
ADRET, rabin: 130
ADRIAN DE UTRECHT, cardinal, apoi papă sub numele de ADRIAN al VI-lea: 187
AETIUS: 21
AGAR, regent: 521
AGRAMONT: 118
AGUADO, Alejandro, bancher spaniol: 516
AGUILA, YVES: 450
AGUILAR, Jerónimo de: 207
AGUIRRE, José Antonio: 653, 728
AGUIRRE, Manuel: 490
AL MAMMUN, rege în Toledo: 64
ALACALÁ de HENARES: 608 n. 465, 716
ALACALÁ GALIANO, senator: 580, 597
ALACALÁ ZAMORA, José: 681, 705, 706, 716, 722, 724, 727, 744, 754
ALAGON, duce: 522
ALBA, duce de: 112, 180, 219, 221, 227, 234, 356, 518
ALBA, Santiago: 636, 679, 686, 691
ALBERONI, ministru al lui Filip al V-lea:418,424
ALBERT CEL CUVIOS, arhiduce de Austria, cardinal şi episcop de Toledo, vicerege al Portugaliei: 229, 230
ALBERT CEL MARE: 86
ALBERTI, Rafael: 639, 848
ALBORNOZ, Álvaro de: 712, 743, 750, 756
ALBOTODO, Juan de: 356
Albret, dinastia de: 119, 183, 202, 217
ALBRET, Jean de: 180
ALBURQUERQUE, duci de: 106, 110, 112
ALCALÁ GALIANO, Antonio: 497, 500, 506, 524, 529, 532, 581, 755
ALCUIN: 22, 44
ALDA, Ruiz de, aviator: 692
ALESSANDRO FARNESE, duce de Parma, fiul Margaretei de Parma: 229, 241
ALEXANDRU al III-lea, papă: 67
ALEXANDRU al VI-lea, papă: 273
ALFAQUIN, Abraham (al-Hakim): 82
ALFONS I, Enrique cel Cuceritor, rege al Portugaliei: 63, 153, 154
ALFONS al III-lea cel Mare, rege în Asturias: 49, 52, 53, 54
ALFONS al II-lea cel Cast, rege în Asturias: 52
ALFONS al II-lea, Ramon cel Cast, rege al Aragónului: 73, 74
ALFONS al IV-lea, rege al Portugaliei: 69
ALFONS al IX-lea, rege al Leónului: 72
ALFONS al VIII-lea cel Nobil, rege al Castiliei şi al Leónului: 66, 68
ALFONS al VII-lea cel Bun, rege al Castiliei şi al Leónului: 50, 59, 66, 72
ALFONS al VI-lea cel Viteaz, rege al Castiliei şi al Leónului: 52, 58, 59, 63, 64, 66, 72
ALFONS al XIII-lea, rege al Spaniei: 613, 614, 616, 617, 625, 631, 649, 669 n. 501, 669 n. 505,

675, 679, 686, 702, 703, 705, 771, 803, 830, 850, 859, 879 n. 704
ALFONS al XII-lea, (Pacificatorul) rege al Spaniei, fiul Isabelei a II-a: 560, 601, 607, 613-615, 621, 669 n. 501
Alfons al XI-lea Răzbunătorul, rege al Castiliei şi al Leónului: 69, 82, 90, 96, 98, 105
ALFONS al X-lea, zis şi Alfons cel Înţelept, rege al Castiliei şi al Leónului: 72, 73, 79, 82, 85, 87, 90, 94, 95
ALFONS I cel Catolic, rege în Asturias: 50, 51
ALFONS I cel Războinic, rege al Aragónului şi al Navarrei: 64, 67, 73, 74, 76, 80, 89 n. 52
ALFONSO al V-lea cel Bun, rege al Aragónului şi al Siciliei: 115, 116, 138, 179
AL-HAKAM al II-lea, calif de Córdoba: 33
ALMAGRO, Martin: 13
ALMAGRO: 207, 208, 570
ALMANZOR: 46, 51, 61
ALMEIDA, Cristina: 862
ALMIRALL, Valentín: 649
ALTAMIRA, Rafael: 627, 639, 645, 674 n. 546
ALTHUSIUS, Johannes: 313
ALVARADO, Pedro de: 207
ÁLVAREZ DE TOLEDO: 106, 112
ÁLVAREZ DEL VAYO, Julio: 709, 742, 755 n. 588, 793, 797
ÁLVARO: 42
AMALRIC: 21
AMARU, Tupac: 458-459, 460, 462, 469, 486 n. 388, n. 390, 543
AMEDEO DE SAVOIA, rege al Spaniei sub numele de AMEDEO I, fiul lui Victor-Emmanuel al II-lea al Italiei: 601, 606, 618
AMELOT, ministru al lui Filip al V-lea: 418
AMILCAR BARCA: 16
ANA de AUSTRIA, regină a Franţei, fiica lui Filip al III-lea: 262
ANA de AUSTRIA, regină a Spaniei, a patra soţie a lui Filip al II-lea: 241, 245 n. 168
ANDIOC, René: 478, 479, 488 n. 419
ANDRÉ, Marius: 559 n. 464
ANDRÉS, Juan: 87
Anglia
Anglia
ANGOULÊME, Ludovic Antoine de Bourbon, duce de, ultimul delfin al Franţei, fiul lui Carol al X-lea: 532, 533
ANGUITA, Julio: 876
ANJOU, dinastia de: 179
ANTONIO, confesor din Crato: 230
AÑOVEROS, episcop de Bilbao: 829
APARISI: 609 n. 472
APASA, Julián, supranumit Tupac Katari: 458, 459
ARANA, Sabino: 653
ARANDA, conte de: 416,427, 431, 442, 480, 486 n. 393
ARANGUREN, José Luis: 827, 845, 884
ARAQUISTÁIN, Luis: 662, 695, 709, 742, 748, 754 n. 581
ARCOS, duce de: 406
ARECHE: 458
AREILZA: 842, 843, 879 n. 700
ARÉVALO, duce de: 176
ARGÜELLES: 513, 526, 530
ARIAS NAVARRO, Carlos: 796 n. 645, 823, 833, 841, 842
ARIBAU: 647
ARISTOTEL: 62, 86, 87, 130, 141, 213, 308
ARMADA, general: 859
ARON, Raymond: 701
ARÓSTEGUI, Julio: 577
ARRAGEL, Moïse, rabin: 145-146
ARROYAL, Léon de: 490
ARROYO, Eduardo: 837 n. 689
ARTAJO, Martín: 810
ARTAXERXES: 315
ARTHUR, moştenitor al tronului Angliei: 177
ARTOLA, Miguel: 8, 506
ARZALLUS, preşedinte al PNV: 881
ASCASO: 684
ASÍN PALACIOS: 720
Asturias
ATAHUALPA, ultimul împărat Inca: 208, 218 n. 155, 329, 332
ATHANAGILD: 21
ATHAUF: 21
ATTILA: 21
AUB, Max: 702
AUBERT, Paul: 708 n. 563, 696
AUBERT, Théodore: 764
AUGUSTIN, general: 624
AUGUSTIN, sfânt: 23, n. 5, 440
AUGUSTUS: 17, 18
AUNÓS, Eduardo: 689, 702
AVERROES: 86, 87
AVICEBRON: vezi Ibn-Gabirol

AVICENNA: 86, 87
AYALA: 106
AYAMONTE, marchiz de: 306
AYTONA, conte de, vicerege: 244
AZAÑA, Manuel: 511, 557 n. 440, 614, 636, 693, 695, 697, 701, 706, 711, 716, 724, 743
AZARA, Félix de, naturalist: 453
AZCÁRATE, Gumersindo de: 595, 630, 640
AZCÁRATE, Manuel: 862
AZNAR, amiral: 705
AZNAR, José Mariá, şef al Partidului Popular: 876, 877, 878, 879 n. 706
AZORÍN, José Martinez Ruiz, zis: 633, 670 n. 513, 836
AZPILCUETA: 308

BACON, Francis: 271 n. 223, 464
BAER, Y.: 45
BAKUNIN, Mihail Aleksandrovici: 603, 604, 657
BALAGUER, Victor: 610 n. 485
BALMES, teoretician: 583
BALZAC, Honoré de: 517
BANDELLO: 217 n. 149
BANYULS, Tomás de: 243
BARBAROSSA: 196, 197, 204
BARBER, Juan: 243
BARBERÁ, profesor: 655
BARCELONA, conte de: 305
BARDEM, Juan Antonio: 814, 828
BARÈRE de Vieuzac, Bertrand, avocat: 492
BAROJA, Julio Caro: 389
BAROJA, Pío: 669 n. 504, 670 n. 510
BARRÈS, Maurice: 671
BARRIENTOS, Alamos de, jurist: 302
BARRIENTOS, Lope de, episcop de Cuenca: 111, 142
BASCH, Victor: 629
BATAILLON, Marcel: 633, 720
BATLLORI, P.: 421
BAZZANA, André: 24 n. 11, 37, 38, 47 n. 27
BÉARN, viconte de: 74, 75
BEAUMONT: 118
BÉCQUER, Gustavo Alonso: 633
BÉJAR, duce de: 112, 406
BENAVENTE, conte de: 106, 112, 114
BENAVENTE, Jacinto: 695
BENEDICT al XIII-lea, papă: 107, 115, 137
BENET, Juan: 886 n. 739
BENNASSAR, Bartolomé: 8
BENOÎT, Pierre: 611 n. 499
BENVENISTE, Abraham: 129,138,139, 144 n. 93
BENZONI, Girolamo: 246
BERENGUER, general: 679, 691, 704, 705, 707 n. 554
BERGÁMIN, José: 719
BERGSON, Henri: 639, 645
BERLINGUER, Enrico: 847
BERNANOS, Georges: 782
BERNARD DE SÉDIRAC, arhiepiscop de Toledo, primat al Spaniei: 66
BERNUY, Diego: 348
BERNUY, familia: 326, 327, 362 n. 284
BERRY, duce de, fratele lui Filip al V-lea al Spaniei: 269
BERTRÁN, Felipe, episcop de Salamanca, inchizitor general: 440, 445
BERTRAND, Louis: 55
BERWICK, James Stuart Fitz-James, duce de: 405
BESSIÈRES, Jean-Baptiste, duce de Istria, mareşal al Franţei: 502
BESTEIRO, Julián: 662, 683
BEYRIE, Jacques: 9
BIGORRE, conte de: 75
BILLOUX, François: 796 n. 637
BISMARCK, Otto, von: 636
BLAKE, general: 502
BLANCHE DE NAVARRA, prima soţie a lui Henric al IV-lea, rege al Castiliei: 109
BLANCHE I, regină a Navarrei, soţia lui Juan al II-lea, regele Navarrei şi Aragónului: 116, 118
BLANCO, Ramón, general: 622
BLANCO: 544
BLANQUI, Louis Auguste: 602
BLASCO IBÁÑEZ, Vicente: 642, 672, 674 n. 541
BLOCH, Marc: 88 n. 37
BLUM, Léon: 717, 777
BOABDIL, ultimul emir al Granadei: 164, 165, 183 n. 130
BOCCACCIO: 114
BODIN, Jean: 269 n. 210, 331
BOFARULL: 647
BÖHL von FABER: 643
BOLÍVAR Y DE LA REDONDA, Pedro: 488

n. 412
BOLIVAR, Simón José Antonio, general şi om de stat sud-american: 559 n. 464
BOLOGNA,Virgilio Malvezzi, marchiz de: 269 n. 212
BONALD, viconte, Ludovic de: 644, 671 n. 520
BONAPARTE, Joseph, rege în Neapole, apoi rege al Spaniei sub numele de Joseph I: 367, 499, 501, 503, 506-512, 541-543
BONIFAZ, Ramón, amiral al lui Alfons al X-lea, rege al Castiliei şi al Leónului: 94
BONNET, Georges: 793
BONNOT, Jules Joseph: 659
BORAH: 210
BORJA, Tomaso de, vicerege de Aragón: 346
BORREGO, Andrés: 611 n. 489
BORRELL, Ramón, conte de Barcelona: 51, 89 n. 50
BOSCH-GIMPERA, Pedro: 15,20
BOSSUET, Jacques Bénigne: 263, 264. 396 n. 333
BOURBON, Carol al III-lea, al optulea duce de, zis Conetabilul de Bourbon: 205
BOURBON, familia de: 23, 250, 265, 275, 295, 403, 404, 407, 421, 422, 424-426, 441, 445-447, 453, 461, 472, 474, 479, 483 n. 360, 494, 509, 513, 556 n. 426, 561, 574, 586, 587, 593, 596, 601, 606, 607, 629, 646, 841
BOURBON, Henri-Marie de, duce de Sevilla: 601
BOURBON, prinţul Alphons de: 604
BOURBON-PARMA, prinţul Xavier-Hugo, pretendent la tronul Spaniei: 577, 612
BOURGOING, reprezentant al Convenţiei: 436, 491, 492
BOURMONT, Louis-Auguste-Victor, conte de Chaisnes de, mareşal al Franţei: 533
BOVES: 548
BOYER, Miguel: 865, 866, 876
BRAGANÇA, familia de; a se vedea şi Juan al II-lea, rege al Portugaliei şi Maria a II-a de Bragança: 241, 497
BRANDI, Karl: 193
BRANDT, Willy: 847, 862
BRANTÔME, Pierre de Bordeille, abate şi senior de: 247 n. 185,
BRAÑAS, Alfredo: 654
BRAUDEL, Fernand: 47 n. 30, 131, 196, 812, 872
BRAVO, Juan, comandant militar al Comunidad: 594, 188
BREUIL, abatele Henri: 13
BRIAND, Aristide: 619
BRISSOT, Jacques Pierre, zis Brissot de Warville: 492
BRODER, Albert: 565, 566, 608 n. 466
BRY, Théodore de: 228, 247 n. 179
BUDÉ, Guillaume: 651
BUFFON, Georges Louis Leclerc, conte de: 466
BUÑUEL, Luis: 639, 756 n. 597
BURGOS, Javier de: 587
BUSSY-GENEVOIS, Danielle: 755 n. 589, n. 591, 757 n. 612
BYRON, lord: 533

CABALLERÍA, Benveniste de la: 129
CABALLERÍA, La: 129
CABALLERÍA, Pedro de la: 146 n. 113
CABALLERO Y GÓNGORA, vicerege al Noii Granade: 465, 486 n. 396
CABANELLAS, general: 764, 771, 773, 799
CABANILLES, abate: 481
CABANIS, Pierre Jean: 510
CABARRUS, François, conte de: 437, 501
CABRAL, Pedro Álvarez: 175
CABRERA, Alonso de: 394 n. 312
CABRERA: 590, 591, 615
CADALSO, José: 475
CÁDIZ, Francesco d'Assisi, duce de: 572, 590
CÁDIZ, marchiz de; a se vedea şi Ponce de Léon, Rodrigo: 113, 119, 162
CAJA de LERUELA: 337
CALATAYUD, P. Pedro: 416
CALDAS, José Francisco de, iezuit: 466
CALDERÓN DE LA BARCA, Pedro: 643, 721
CALDERÓN, Rodrigo, favorit al ducelui de Lerma: 252, 253
CALIST al II-lea, papă: 54
CALLEJO: 703
CALOMARDE: 609 n. 479
CALVIN: 198, 199, 269 n. 210
CALVO Serrer, Rafael: 842
CALVO SOTELO, José: 688, 702, 744, 751, 753, 760, 763, 765, 772, 873
CALVO, Laín: 59
CAMACHO, Marcelino: 825

CAMBÓ, Francesc: 649, 650, 651, 653, 680, 681, 683, 690, 691, 737, 864
CAMPANELLA, Tomasso: 264, 270 n. 222
CAMPILLO, José de, ministru al lui Filip al V-lea: 418, 456, 485 n. 382
CAMPOMANES, conte de: 412, 427, 428, 429, 432, 434-437, 442-445, 489, 664
CANALEJAS, José: 631, 675
CANAVAGGIO, Jean: 9
CANOVAS DEL CASTILLO, Antonio: 596, 607, 609 n. 470, 614-617, 622, 631, 641, 696
CAPMANY: 646
CARACALLA: 19
CARDÓ, Carles: 672 n. 531, 797 n. 651
CARDONA, duce de: 362 n. 277
CARDONA, Juan, amiral de Aragón, marchiz de Guadalest: 243
CARDONA, Sancho de, amiral de Aragón: 355
CARLOS, don, infante, fiul lui Filip al II-lea: 219, 220, 221, 228, 237, 244, 246 n. 172
CARLOS, DON, Maria José Isidoro de Bourbon, infante de Spania, fratele lui Ferdinand al VII-lea: 536, 574, 575, 587
CARNER: 743, 744
CARNOT, Sadi: 659
CAROL al III-lea, rege al Spaniei: 144, 403, 414, 415, 417, 422, 425, 426-446, 450, 480, 501, 506, 512
CAROL al II-lea, rege al Spaniei şi al Siciliei sub numele de Carol al V-lea: 118, 250, 251, 265, 266, 267, 268, 269, 282, 293, 374, 405, 407, 421
CAROL al IV-lea, rege al Spaniei: 403, 489, 491, 492, 497, 498, 516, 523, 571, 574
CAROL al IX-lea, rege al Franţei: 233
CAROL al VIII-lea, rege al Franţei: 177, 179
CAROL al VI-lea, împărat germanic, rege al Ungariei sub numele de Carol al III-lea şi al Siciliei: 424
CAROL al V-lea cel Înţelept, rege al Franţei: 118
CAROL CEL MARE, rege al francilor, al lombarzilor şi împărat al Occidentului: 51, 74, 149, 193
CAROL cel TEMERAR, duce de Burgundia: 177, 201
CAROL de AUSTRIA, arhiduce de Austria: 268, 269, 405, 406, 407
CAROL de NAVARRA, prinţ de Viana, fiul lui Juan al II-lea, rege al Navarrei şi al Aragonului: 116, 118, 119
CAROL I, rege al Angliei : 202, 258
CAROL MARTEL: 29
CAROL QUINTUL sau CAROL al V-lea, împărat germanic, prinţ al Ţărilor de Jos şi rege al Spaniei sub numele de Carol I: 88 n. 43, 115, 121 n. 66, 149, 154, 184-217, 219, 220, 223, 224, 226, 231, 234, 237, 247 n. 185, n. 191, 251, 257, 259, 261, 264, 269, 271 n. 223, 273, 276, 281, 290, 300, 310, 311, 320, 336, 341, 382, 394 n. 309, 401, 406, 608 n. 465
CARPIO, Miguel: 395 n. 326
CARRANZA, arhiepiscop de Toledo, primat al Spaniei: 371, 372, 384
CARRASCO MARTÍNEZ, Adolfo: 483 n. 355
CARREÑO, pictor oficial: 266
CARRERAS DAMAS, Germán: 550, 569 n. 456, n. 463
CARRERO BLANCO, amiral: 796, 802, 803, 804, 819, 823, 828, 831, 833, 858
CARRILLO, Alonso, arhiepiscop de Toledo: 109, 110, 151, 153, 155
CARRILLO, Santiago: 823, 842, 845, 859, 860
CARRÍON, don Sem Tob de: 82
CARRÍON, Pascual: 756 n. 606
CASADO: 793
CASANOVA, Pr. Peregrin: 672 n. 525
CASARES QUIROGA: 711, 761, 764
CASAS, pictor: 652
CASTAÑEDA, Paulino: 488 n. 417
CASTAÑEGA, Martín de, inchizitor: 391
CASTAÑOS, general: 68, 502, 523
CASTELAR, Emilio: 596, 597, 605, 609 n. 470
CASTILLO de BOBADILLA: 286, 287, 317 n. 232
CASTRO, Alfonso de, confesor al lui Filip al II-lea: 247 n. 182
CASTRO, Américo: 8, 11, 54, 67, 80, 90, 97, 128, 131, 639, 644, 683, 696, 720, 755 n. 588, 761, 835
CASTRO, Fernando, franciscan, capelan al Isabelei a II-a: 583
CASTRO, Rosalía de: 654
CATERINA de ARAGÓN, infantă a Castiliei, fiica Regilor Catolici: 177
CATERINA de BRAGANÇA, ducesă: 230
CATERINA de MEDICIS, regina Franţei: 233

CATERINA de PORTUGALIA, mătuşa lui Filip al II-lea, al Spaniei: 221
CATERINA, regentă de Castilia: 137
CATERINA, sora lui Francesco Phoebus, prinţ moştenitor al Navarrei: 180
CAZALLA, episcop: 384
CEA BERMÚDEZ, ministru al lui Ferdinand al VII-lea: 535, 587
CEBALLOS, Jerónimo de: 270 n. 213
CEJUDO, J.: 484 n. 370
CELA, C. J.: 814
CENETE, Rodrigo de Mendoza, marchiz de: 216 n. 138
CERDÀ, Ildephonse, inginer: 588
CERÓN, Julio: 826
CERVANTES: 336, 343, 348, 352, 392, 480, 482, 593, 670 n. 513, 721
CERVERA, amiral: 624
CÉSPEDES del CASTILLO, Guillermo: 485, 487 n. 401
CEZAR, Iulius: 15, 315
CHACÓN, F.: 360 n. 250
CHALAIS, prinţ de: 483 n. 359
CHAMBALAIN, Joseph: 650
CHAMBORD, Henri de Bourbon, duce de Bordeaux, conte de: 606
CHAMPAGNE, conte de: 72, 118
CHATEAUBRIAND, François René, viconte de: 120, 517
CHAUNU, Pierre: 263, 331, 335, 538
Chénier, André: 672 n. 528
CHEVALIER, François: 361 n. 265
CHIÈVRES, Guillaume de Croy, senior de, consilier al lui Carol Quintul: 185, 187
CHILLIDA, Eduardo: 814
CHOISEUL, Étienne François, duce de: 442
CHURCHILL, sir Winston Spencer: 817
CICERO: 114, 116, 394 n. 310
CID CAMPEADOR, Rodrigo DÍAZ de BIVÁR, zis: 47 n. 29, 55, 57, 58, 63, 88 n. 41
CIEZA de LEÓN, cronicar: 217 n. 154
CIFUENTES, conte de: 406
CIROT, Georges: 645
CIRUELO, Pedro: 389
CISCAR, regent: 521, 533
CISNEROS, fray Francisco Jiménez de, cardinal: 315, 331, 346, 354, 369, 381, 383, 626
CLARET, părintele, confesor al Isabelei a II-a: 580
CLARÍN: 709 n. 570
CLARIS, Pau, canonic de Urgell: 304
CLAVIJERO, părintele, iezuit: 466
CLEMENT al VII-lea, papă: 198, 205, 206
CLEMENT al V-lea, papă: 67
CLEMENT al XIII-lea, papă: 484 n. 371
CLIMENT, episcop de Barcelona: 440
COBOS, ministru al lui Carol Quintul: 195, 342, 343
COLBERT, Jean-Baptiste: 634
COLERIDGE, Samuel Taylor: 533
COLUMB, Cristofor: 152, 173, 175, 329, 555, 692, 883
COLUMELLA: 121 n. 63
COMILLAS, marchiz de: 733
COMÍN: 826
COMMINGES, conte de: 75
COMMYNES, Philippe de: 269 n. 210
COMPANYS, Luis: 681, 744, 747, 750, 751, 762, 774, 805, 850
COMTE, Auguste: 583
CONDILLAC, Étienne Bonnot de: 464
CONDORCET, Marie Jean Antoine de Caritat, marchiz de: 491, 493
CONSTANT, Benjamin: 643
CONTARINI, Tomaso, ambasador al Veneţiei: 281, 284
COOK: 210
COPERNIC, Nicolas: 444, 464
COROMINAS, Pere: 659, 710 n. 572
CORPUS BARGA: 709 n. 568
CORRO, Antonio del: 384
CORTÉS, Hernándo: 207, 223
CORZO: 348
COSSÍO, Manuel B.: 638, 671, 683, 695, 713, 720
COSTA, Joaquín: 361 n. 268, 576, 614, 620, 627, 628, 630, 634-638, 665, 687, 688, 696
COSTAS COMESAÑA, Antón: 611 n. 491
COSTILLARES, toreador: 479
COUDROY de LILLE, Laurent: 610 n. 486
COUSIN, Victor: 672 n. 528, 584
COUTHON, Georges: 494
COVARRUBIAS, Diego de: 43, 311, 351
CRANMER, Thomas: 394 n. 313
CRESCAS, Hasdai Abraham, rabin de Saragosa: 145 n. 101
CRIADO del VAL, Manuel: 95
CROMWELL, Oliver: 634

CRUZ, Ramón de la: 480
CUADRILLERO, episcop de León: 438
CUESTA, general: 502
CUEVA, Bertrand de la, conte de Ledesma, apoi duce de Alburquerque: 109, 110
CURIE, Marie: 639
CUSTINE, Astolphe, marchiz de: 518
CYRUS: 315

DALÍ, Salvador: 639, 870
DALMATIO: 54
DANIEL: 264
DANTE, Durante Alighieri: 82, 116, 193
DAOIZ: 499
DARWIN, Charles: 641, 666, 672 n. 525
DATO, Eduardo: 676, 680, 683, 684
DAUNOU, Pierre Claude: 510
DAVILA, general: 771
DÁVILA, Pedrarias: 207
DEFFERRE, Gaston: 874
DÉMÉLAS, Marie-Danielle: 559 n. 457
DEMERSON, Georges: 557 n. 433
DENINA, abate: 481
DESCARTES, René: 266, 464, 539, 637, 641
DESMOULINS, Edmond: 670 n. 509
DESTUTT de TRACY, Antoine Louis, conte de: 510
DESVOIS, Jean-Michel: 708 n. 565, 566
DIAS, Bartolomeu: 173
DIÁZ de GAMARRA, Juan Benito, episcop de Quito: 463, 464, 487
DIÁZ del MORAL, Juan: 707 n. 553
DIÁZ, José: 740
DIDEROT, Denis: 480
DIMITROV, Ghiorghi: 796
DIODOR din SICILIA: 14
DIOSCORIDE: 86
DOLLFUSS, Engelbert, cancelar al Austriei: 738, 745, 747, 748, 749
DOMECQ, familia: 412
DOMINECH i MUNTANER, arhitect: 652
DOMINGO, Marcelino: 711, 743
DOMÍNGUEZ ORTIZ, Antonio: 8, 242, 249 n. 203, 341, 375, 402 n. 344
DONOSO CORTÉS, José: 569, 583
DORIA, Andrea: 197
DORREGARAY, colonel: 607
DOSTOIEVSKI, Fiodor Mihailovici: 315
DRAGUT, corsar barbar: 225
DRAKE, Francis, corsar englez: 231
DRAPER, J. W.: 672 n. 523
DREYFUS, Alfred: 693, 708 n. 562
DUARTE, rege al Portugaliei: 104
DUGUESCLIN, Bertrand: 105, 134
DUMAS, Alexandre: 518
DUMAY, Henri: 708
DUMOURIEZ, Charles François du Périer zis, general francez: 540
DUPONT, general francez: 68, 502
DUPUIS, Lucien: 557 n. 438
DURÁN, Manuel: 692
DURKHEIM, Emile: 629
DURRUTI: 684
DUVIOLS, Jean-Paul: 488 n. 413

EBOLI, Ana de Mendoza, prinţesă de: 237, 238
EBOLI, Ruy Gómez da Silva, prinţ de: 238, 248
EDUARD, prinţ al galilor, zis şi Prinţul Negru: 105
EGIDO, Téofanes: 484 n. 370
EGMONT, Lamoral, conte de: 228, 244
EINSTEIN, Albert: 89 n. 56, 639, 836
ELEONORA de NAVARRA, regina Navarrei: 119
ELEONORA, fiica lui Ferdinand I de Aragón, soţia lui Duarte, rege al Portugaliei: 104
ELÍO: 521
ELIPANDO, episcop mozarab de Toledo: 44
ELISABETA I, regina Angliei: 231
ELLIOTT, John H.: 296, 316 n. 231
ELORZA, Antonio: 672 n. 529, 758 n. 614
EMMANUEL, rege al Portugaliei: 230
EMPARÁN, comandant general: 542
ENCINAS, Francisco de: 383
ENCUBIERTO, L': 216 n. 138
ENGELS, Friedrich: 611 n. 493
ENGHIEN, duce de: 263
ENRIQUE al III-lea, rege al Castiliei şi al Leónului: 106, 122 n. 73, 135
ENRIQUE al II-lea cel Magnific, conte de Trastámara, rege al Castiliei şi al Leónului, fiul natural al lui Alfons al XI-lea: 79, 105, 106, 145 n. 106
ENRIQUE al IV-lea, rege al Castiliei şi al Leónului: 107, 108, 109, 111, 113, 122 n. 71, 142, 143, 150, 151, 156
ENRIQUE Navigatorul: 104

ENRIQUE Y TARANCÓN, Vicente, episcop de Madrid, primat al Spaniei: 829
ENRÍQUEZ, Alonso, amiral: 263
ENRIQUEZ, familia: 106, 112, 113, 152
ENRÍQUEZ, Juana, soţia lui Juan al II-lea, rege al Navarrei şi al Aragónului: 116
ENSENADA, marchiz de La, ministru al lui Filip al V-lea: 412, 414, 418, 423, 434, 443, 455, 482 n. 349
EPALZA, Mikel de: 42, 47 n. 29
ERASM: 195, 198, 200, 226, 365, 369, 381, 386, 475
ERASO: 234
ESCARRÉ, Mgr, abate al mănăstirii benedictine din Montserrat: 830
ESCOBAR, colonel: 774
ESCOBEDO, Juan de, secretar al lui Ioan de Austria: 238
ESCOIQUIZ, canonic: 522
ESCRIVÁ de BALAGUER, José María, fondator al Opus Dei: 837 n. 680
ESPARTERO, Baldomero, duce al Victoriei, general şi om de stat spaniol: 520, 567, 570, 579, 584, 590, 591, 596
ESPINA, Alonso de, franciscan: 141
ESPINOSA, cardinal: 245 n. 169
ESPOZ Y MINA: 504, 523
ESQUILACHE, marchiz de: 426, 427, 431, 432, 442, 478
ESQUIVEL: 245 n. 166
ÉVREUX, conte de: 72, 118

FABRA, Pompeu: 651
FAJARDO, Saavedra: 263
FAJARDO: 112, 113
FAL CONDE, Manuel: 612, 773, 775
FALLA, Manuel de: 639
FANELLI, discipolul lui Bakunin: 658
FANJUL, general: 770
FAURE, Sébastien: 660
FAYARD, Janine: 288, 317 n. 235
FEBVRE, Lucien: 47 n. 31, 141, 365
FEIJOO, părintele, benedictin: 463, 469, 475, 476, 593
FÉNELON, François de Salignac de La Mothe: 396 n. 333
FERDINAND al III-lea, sfânt, rege al Castiliei şi al Leónului: 68, 69, 72
FERDINAND al II-lea de ARAGÓN CATOLICUL, rege al Castiliei sub numele de Ferdinand al V-lea, rege al Aragónului şi al Siciliei, rege în Neapole sub numele de Ferdinand al III-lea: 99, 103, 122 n. 75, 149, 151, 153, 156, 162, 177, 193, 230, 272
FERDINAND al II-lea, rege în León şi Galicia: 72
FERDINAND al VII-lea, rege al Spaniei: 489, 495, 498, 499, 500, 506, 514, 516, 518, 536, 549, 551, 574, 594
FERDINAND al VI-lea, rege al Spaniei: 403, 408, 414, 423, 425, 445
FERDINAND de ARAGÓN, duce de Calabria: 299
FERDINAND de AUSTRIA, zis şi Cardinalul-infante, cardinal spaniol, al treilea fiu al lui Filip al III-lea: 261, 263, 270 n. 216
FERDINAND de UNGARIA: 285
FERDINAND I cel Mare, rege al Castiliei şi al Leónului: 52, 59, 63
FERDINAND I de ARAGÓN cel Drept, rege al Aragonului, zis şi Ferdinand d'Antequera: 104, 107, 115, 137
FERDINAND I, infante de Castilia, fratele lui Carol Quintul, rege al Boemiei şi al Ungariei, rege al romanilor, împărat germanic: 224
FERNÁNDEZ de CÓRDOBA, Gonzalo, zis şi Marele Căpitan: 179
FERNÁNDEZ de HEREDIA, Juan: 116
FERNÁNDEZ de VELASCO: 112
FERNÁNDEZ ORDOÑEZ, Francisco: 861, 863, 872, 874
FERNÁNDEZ-MIRANDA, Torcuato: 842, 843, 846, 878 n. 695
FERRANTE sau FERDINAND I, rege în Neapole, fiul natural al lui Alfonso al V-lea: 179
FERRER, Francisco: 629, 631, 658
FERRY, Jules: 669 n. 504
FICHTE, Johann Gottlieb: 634
FIGEIREDO, Fidelino de: 420
FIGUEROLA, Laureano: 600
FILIP al III-lea cel Bun, duce de Burgundia: 201
FILIP al III-lea, rege al Spaniei: 149, 250, 251, 256, 282, 335
FILIP al II-lea, rege al Spaniei: 149, 154, 177, 200, 202, 215, 220-249, 250, 385, 402
FILIP al IV-lea, rege al Spaniei: 149, 250, 251,

263, 278, 335
FILIP al V-lea, rege al Spaniei [duce de Anjou, nepot al lui Ludovic al XIV-lea]: 403, 405, 406, 408-418, 423, 455
FILIP I, zis „Filip cel Frumos", suveran al Ţărilor de Jos, rege al Castiliei: 177, 181, 192, 201, 216 n. 138
FILIP I: vezi Filip cel Frumos, suveran al Ţărilor de Jos, rege al Castiliei
FISHER, John: 486 n. 390
FLOR, Roger de: 98
FLÓREZ ESTRADA: 524, 563, 664
FLORÉZ, Enrique, augustin: 483 n. 357
FLORIDABLANCA, José Moñino, conte de: 427, 483 n. 353, 484 n. 365, 489, 491, 501, 513, 539
FLORINDA, zisă la Cava: 29
FOIX, conte de: 72, 75, 119
FONSECA: 185
FORNER, Juan Pablo: 481, 488 n. 425
FORTEA PÉREZ, José I: 360 n. 254
FORTUNY Y MARSAL, Mariano: 573
FOSCARINI, ambasador de Veneţia: 340
FOULCHÉ-DELBOSC: 645
FRAGA IRIBARNE, Manuel: 823, 824, 842, 848, 855, 860, 861
FRANCE, Anatole: 629
FRANCÉS CABALLERO, Bernardo, arhiepiscop de Saragosa: 576
FRANCESCO PHOEBUS, prinţ moştenitor al Navarrei: 180
FRANCISC de PAULE, infante al Spaniei: 499
FRANCISC de SALES, sfânt: 469
FRANCISC I, rege al Franţei: 183 n. 132, 185, 201-205, 217 n. 146
FRANCISCO BORGIA, sfânt, duce de Gandia: 392
FRANCO BAHAMONDE, Francisco: 799, 806
FREDERIC al II-lea, rege al Siciliei, fratele lui Iacob al II-lea, regele Aragónului şi Siciliei: 99
FROISSART, Jean: 269 n. 210
FRUELA: 51
FUENSALIDA, conte de: 406
FUENTES, conte de: 263
FUGGER, bancheri germani: 321
FURÍO CERIOL, Fadrique: 246 n. 177
GALÁN, Fermín, căpitan: 705
GALILEI: 403, 641
GALLARDO, B. J.: 514
GÁLVEZ, Bernard de, vicerege al Mexicului: 470
GÁLVEZ, José de: 456, 457
GAMA, Vasco da: 173
GANDIA, duce de: 356, 363 n. 298
GANIVET, Angel: 627
GAOS, José: 720
GARAICOECHEA, Carlos: 881 n. 718
GARAY, Martin de, ministru al lui Ferdinand al VII-lea: 523
GARCÍA CALVO, Agustín: 827, 845
GARCÍA de LOAISA, dominican, confesorul lui Carol Quintul: 198
GARCÍA GOMÉZ, Emilio: 62
GARCÍA HERNÁNDEZ, căpitan: 705
GARCÍA LORCA, Federico: 639, 710, 721, 796 n. 642
GARCÍA OLIVER: 684
GARCÍA Paulina, sora lui Malibran: 644
GARCÍA PRIETO: 678, 691
GARCÍA RAMÍREZ: 52
GARCÍA SANZ, Antonio: 361 n. 263
GARCÍA VALDECASA, profesor: 757 n. 614
GARCÍA ZAPATA, stareţ: 140
GARCÍA, Carlos: 262, 271 n. 228
GARCÍA, Cristino: 837 n. 679
GARCÍA, Segundo, general spaniol: 703
GARDEL, Carlos: 707 n. 556
GARIBALDI, Giuseppe: 602, 789
GASSENDI, Pierre Gassand, zis: 464
GASTON al III-lea de FOIX, zis Gaston Fébus: 119
GASTON al IV-lea de FOIX, conte de Foix: 119
GASTON, al patrulea viconte de Béarn: 74
GATTINARA, mare cancelar al lui Carol Quintul: 193, 198, 200, 217 n. 148, 382
GAUDÍ Y CORNET, Antonio, arhitect: 651, 652
GAUTIER, Théophile: 518
GELMÍREZ, Diego: 54
GEORGE, Henry: 674 n. 546
GÉRARD de CREMONA: 86
GERMAINE de FOIX, a doua soţie a lui Ferdinand I Catolicul: 181, 191, 299
GIDE, André: 651

GIL, Pero: 133, 145 n. 104
GIMÉNEZ FERNÁNDEZ, Manuel: 750, 752
GINER DE LOS RÍOS, Francisco: 583, 584, 614, 630, 637, 638, 670 n. 512, 671 n. 515, 708 n. 564
GIRAL, José: 713, 717, 756 n. 600, 765, 768
GISCARD D'ESTAING, Valéry: 873
GODED, general: 764, 770, 774
GODOY, Manuel de, duce de Alcudia, prinţ de La Paz: 489, 491, 492, 494-500, 511, 557 n. 439
GOMÁ, cardinal, arhiepiscop de Toledo, primat al Spaniei: 722, 723, 756 n. 602, 784, 797 n. 650
GÓMARA, cronicar: 246 n. 179
GÓMEZ de la SERNA, Pedro: 584, 707 n. 557
GÓMEZ MOLLEDA, Maria Dolores: 610 n. 480
GÓMEZ MORENO: 720
GONZÁLEZ de CELLORIGO: 270 n. 213, 335, 339
GONZÁLEZ de MENDOZA, Pedro, cardinal al Spaniei: 112, 114
GONZÁLEZ MARTÍN, cardinal: 880 n. 711
GONZÁLEZ MONTES sau MONTANO, Reinaldo: 246 n. 179
GONZÁLEZ, Felipe: 845, 848, 861, 862, 863, 865, 874-877, 880 n. 711, 881 n. 728, 885
GONZÁLEZ, Fernán, conte: 59
GONZÁLO, fiul lui SANCHO al III-lea GARCÍA cel Mare : 52
GORDON KINDER, Arthur395 n. 325
GORDON, familia: 412
GOTTWALD, Clément: 796 n. 637
GOYA Y LUCIENTES, Francisco de: 403, 480, 488 n. 421, 504
GOYTISOLO, fraţii: 870
GOYTISOLO, Juan: 836 n. 675
GRACIÁN Y MORALES, Baltasar: 480
GRAMONT, Antoine Agénor, duce de: 601
GRANVELLE, Antoine Perrenot de, cardinal şi ministru al lui Carol Quintul şi al lui Filip al II-lea: 198, 227, 234
GRECO, El: 518, 638, 671 n. 516
GRIFFUELHES: 660
GRIGORE al XIII-lea, papă: 237
GRIGORE al XVI-lea, papă: 576, 580
GRIMALDI, ministru al lui Carol al III-lea: 426
GRIMAU, Julián: 805, 836 n. 667
GRIMM, Jacob: 643
GROTIUS: 313
GUADALHORCE, conte de: 668, 702
GUAL şi ESPAÑA, conspiraţia lui: 539
GUÉRIN, abate de Lézat: 66
GUERRA CAMPOS, episcop de Cuenca: 856
GUERRA, Alfonso: 867, 876
GUERRA, Juan: 877
GUESDE, Jules: 661
GUICCICARDINNI, FRANCESCO:269 n. 210, 317 n. 242
GUICHARD, Pierre: 36, 46 n. 22
GUILLÉN, Jorge: 835 n. 666
GUISE, ducii de: 233, 238
GUIZOT, François: 7, 9 n.1, 592
GUTIÉRREZ MELLADO, general: 848, 849, 858, 860
GUTIÉRREZ, Asensio: 363, n. 286
GUZMÁN, Eleonora de, favorita lui Alfons al XI-lea: 82
GUZMÁN, familia: 112, 232 ; a se vedea şi OLIVARES, Gaspard de Guzmán, al treilea conte de, duce de San Lúcar
GUZMÁN, Louis de: 146

HABSBURG, familia de: 149, 157, 177, 182, 185, 192, 193, 200, 215, 224, 242, 250-271, 272, 295, 296, 300, 302, 314, 316, 318, 320, 339, 341, 343, 401, 407, 422, 461, 483, 515, 614, 634, 640, 646, 655, 727, 883
HA-COHEN, Moise: 145 n. 106
HADRIAN: 19
HAECKEL, Ernst: 641, 666
HAFSUN, Omar ben: 30
HA-LEVI, Salomon, rabin de Burgos, apoi sub numele de SANTA-MARIA, Pablo, episcop de Burgos: 145 n. 105
HA-LEVI, Samuel, mare majordom şi trezorier al lui Pedro I de Aragón: 129, 131
HALIFAX, Edward Frederick Wood, primul conte de: 793
HAMILTON, E. J.: 331, 332, 360 n. 260, 409, 482 n. 347
HA-NAGUID, Samuel, vizir al Granadei: 62
HANNIBAL: 15, 16, 68
HARO, conţi de: 112, 113
HARO, don Luis de, nepotul lui Olivares: 263, 283

HARVEY, familia: 412
HASDAY IBN SAPRUT (Abu Yusuf): 40
HASDRUBAL: 16
HAUSSMANN, Georges Eugène, baron: 597
HAWKINS, John, corsar englez: 231
HAYDN, Joseph: 486 n. 395
HEDILLA, Manuel: 773
HEINE, Heinrich: 644
HELMER, Marie: 360 n. 257
HELVETIUS, Claude Adrien: 463
HENRI de LORRENA, conte de Porto: 71
HENRIC al III-lea, rege al Franţei: 233
HENRIC al II-lea PLANTAGENET, rege al Angliei: 74
HENRIC al II-lea, rege al Franţei: 202, 204, 232, 233
HENRIC al IV-lea, rege al Franţei şi al Navarrei: 233, 234, 247 n.186, 251, 262, 532
HENRIC al VIII-lea, rege al Angliei: 177, 185, 202, 215
HENRIQUES NOGUEIRA, José Félix: 608 n. 469
HERDER, Johann Gottfried: 482, 643
HERRERA, Angel: 735
HERRERA, Juan de, arhitect: 222
HERRERO Y VALVERDE, Felix, episcop de Orihuela: 576
HEYN, Piet, corsar: 261
HICHAM al II-lea, al treilea calif de Córdoba: 46
HÍJAR, duce de: 306
HILLGARTH J.N.: 89 n. 58
HILLO, Pepe, toreador: 479
HINOJOSA: 639
HITLER, Adolf: 737, 738, 747, 749, 757 n. 612, 764, 770, 771, 776, 793, 802, 806, 814, 815
HOHENLOHE, prinţ: 621
HOHENZOLLERN SIGMARIGEN, prinţul Leopold de: 601
HOLLAND, Lord: 7
HONORATO JUAN: 219
HORAŢIU: 487 n. 398
HORNS, conte de: 244
HUARTE DE SAN JUAN, medic: 343
HUETZ DE LEMPS, Alain: 483 n. 350
HUGO, Victor: 193, 219, 518
HUGUES DE CLUNY, abate: 66, 71
HUIZINGA: 720
HUMBOLDT, Alexander, baron von: 464, 485 n. 384
IACOB al II lea CEL DREPT, rege al Aragonului şi al Siciliei: 99
IACOB CEL MARE: 54
IACOB CEL MIC: 54
IACOB I Cuceritorul, rege al Aragónului: 69, 76, 79, 124, 125
IACOB, sfânt: 107, 159, 208, 219, 269 n. 211, 342, 377
IBÁRRURI, Dolores, Pasionaria: 740, 781, 848
IBN GABIROL: 62
IBN HAZM, poet cordoban: 33, 62, 82
IBN HUD, emirul Murciei: 65
IBN WAFID: 33
IDIÁQUEZ, don Juan: 281, 284
IGLESIAS, Pablo: 630, 661, 665, 666, 684
IISUS: 124, 125, 126, 143 n. 86, 168, 206, 384, 386, 493
IMBART DE LA TOUR: 645
INDALECIO PRIETO: 663, 678, 689, 696, 711, 727, 728, 740
INFANTADO duci de/ Casa de: 112, 219, 416, 483 n. 355, 518
INFANTE, Blas: 655
IOAN al II-lea cel Bun, rege al Franţei: 118
IOAN al XXIII-lea, papă: 829
IOAN FĂRĂ FRICĂ, duce de Burgundia: 201
IOANA D'ARC: 108, 121 n. 69
IOANA I, zisă şi IOANA Nebuna, regina Castiliei: 177, 181, 184, 188, 218 n. 163
IOANA, infantă, fiica lui Carol Quintul: 150, 385
IOANA, prinţesă de Castilia, Beltraneja: 109
IOSIF FERDINAND, prinţ: 268
IRUJO, Manuel: 795 n. 629, 826
IRWING, Washington: 120
ISABELA a II-a, Maria-Luiza, zisă, regina Spaniei, fiica lui Ferdinand al VII-lea şi a Mariei-Cristina de Bourbon-Sicilia: 483 n. 359, 498, 523, 557 n. 431
ISABELA Clara-Eugenia, infantă, fiica lui Filip al II-lea, soţia lui Albert cel Pios: 229, 259
ISABELA de BOURBON, regină a Spaniei, fiica lui Henric al IV-lea, soţia lui Filip al IV-lea: 251, 252
ISABELA de Portugalia, soţia lui Carol Quintul, sora lui Juão al III-lea al Portugaliei: 192
ISABELA de Valois, regina Spaniei, fiica lui Henric al II-lea, soţia lui Filip al II-lea: 228, 232

ISABELA FARNESE, regina Spaniei, a doua soţie a lui Filip al V-lea: 408, 418, 423, 424, 425, 443
ISABELA I Catolica, regina Castiliei: 99, 122, 150-183, 188, 193, 317 n. 242, 381, 594, 841
ISABELA, Infantă spaniolă: 247 n. 191
ISABELLE de BÉZIERS: 89 n. 50
ISIDOR DIN SEVILLA, sfânt : 21, 22, 24 n. 13, 233, 244
ITURBIDE, Augustin: 550, 551
ITURRIGARAY, vicerege: 542
IULIAN, episcop de Malaga: 76

JACOB, Max: 639
JAIME, Don, pretendent la tronul Spaniei: 611 n. 500
JAIME, Don: 558 n. 443
JAMMES, Robert: 9
JARQUE MARTÍNEZ, Encarna: 248 n. 194
JIMÉNEZ DE ASÚA: 714, 715, 728, 732, 762
JIMÉNEZ de QUESADA: 208
JIMÉNEZ de RADA, Rodrigo, arhiepiscop de Toledo: 64, 68
JIMÉNEZ FRAUD, Alberto: 639, 708 n. 564
JIMÉNEZ, Juan Ramón: 639
JOãO al III-lea, rege al Portugaliei: 192
JOãO al II-lea cel Perfect, rege al Portugaliei: 156
JOãO al IV-lea cel Norocos, rege al Portugaliei, [duce de Bragança]: 306
JOãO I cel Mare, fratele natural al lui Ferdinand I, rege al Portugaliei: 103, 104, 106
JOINVILLE, Jean de: 269 n. 210
JOLY, Barthélémy: 351
JOVELLANOS, Gaspar Melchor de: 429, 434, 436, 444, 477, 478, 490, 501, 512, 593
JOVER ZAMORA, José María: 669 n. 505
JUAN al II lea, rege al Navarrei şi al Aragónului: 116, 117, 118, 150, 179
JUAN al II-lea, rege al Castiliei şi al Leónului: 88 n. 46, 107, 108, 119, 122 n. 71, 137
JUAN CARLOS I, rege al Spaniei: 401, 832, 834, 839-882
JUAN DE AUSTRIA, Don, prinţ spaniol: 220, 221, 225, 229, 237
JUAN DE BOURBON, Don, fiul lui Alfons al XIII-lea, conte de Barcelona: 804, 835 n. 660
JUAN I, rege al Castiliei şi al Leónului: 103, 106, 182 n. 122
JUAN MANUEL, Don: 49
JUAN, infante de Castilia, fiul cel mare al Regilor Catolici: 216 n. 138
JULIEN, conte: 29
JUNOT, Andoche, duce de Abrantès, mareşal al Franţei: 497, 502

KAGAN, Richard: 248 n. 197
KAMEN, Henry: 289
KANT, Immanuel: 474, 475, 584, 644, 670 n. 513
KENT, Victoria: 715, 755 n. 592
KEYNES: 360 n. 260
KLEIN, Julius: 92
KRAUSE, Karl Christian Friedrich: 584
KROPOTKIN, Piotr Alekseievici: 660

LA CERDA: 112
LA FOREST, ambasador al lui Napoleon I: 512
LA GASCA, Pedro de: 208
LA MENNAIS, Félicité Robert de: 583
LA TOUR DU PIN, Patrice de: 687
LABORDE, Alexandre de: 362 n. 271
LACY, general: 522, 523
LADERO QUESADA, Miguel Angel: 146 n. 112
LAFUENTE FERRARI: 720
LAFUENTE, Modesto: 593-595, 611 n. 490
LAGOMARSINO, David: 246 n. 177
LAMPEDUSA, Giuseppe Tomasi di: 550
LANNOY, general sub Carol Quintul: 203
LANUZA, familia: 248 n. 194, 299
LANUZA, Juan de, Justicia: 239
LAPEYRE, Henri: 332, 348
LAPOUGE, Vacher de: 669 n. 505
LARGO CABALLERO, Francisco: 661, 683, 689, 711, 729, 740-743, 748, 760-794
LAS CASAS, Fray Bartolomé de, dominican: 210-214, 312, 554
LAVISSE: 264, 593
LE CORBUSIER, Charles-Édouard Jeanneret, zis: 639
LEBRUN, Charles-François, duce de Plaisance: 492
LEFEBVRE, François Joseph, mareşal şi pair al Franţei: 502
LEGENDRE, Maurice: 756 n. 598
LEIZAOLA, şef al guvernării basce în exil: 850

LEMOS, conte de: 406
LENIN, Vladimir Ilici Ulianov: 684, 747, 748
LEON, Fray Luis de: 158, 315, 369, 376, 379
LEON, Juan Francisco de: 460
LEON, Lucrecia de: 242, 248 n. 197
LEOPOLD DE SAXA-COBURG: 572
LEOVIGILD: 21
LERMA, Francisco Gómez de Sandoval y Rojas, duce de, favorit şi ministru al lui Filip al III-lea: 251, 252, 259, 282, 305, 346
LESSING, Gotthold Ephraim: 482, 643
LÉVI-PROVENÇAL, E.: 33, 37, 46
LEWIN, Boleslao: 486 n. 390
LIÉBANA, Beato de, călugăr: 53
LISÓN Y BIEDMA: 257
LISTER: 775
LLOPIS, Rodolfo: 826, 838 n. 691
LLORENS DE VILLARASA, Juan, vicerege: 244
LLORENTE: 367, 509
LODYGENSKY, Georges: 764
LÓPEZ BRAVO: 843
LÓPEZ DE AYALA, Pero, cronicar: 135
LÓPEZ DE MENDOZA, conte de Tendilla: 165
LÓPEZ MORILLAS, J.: 610 n. 480
LÓPEZ PACHECO, Diego, marchiz de Villena: 152
LÓPEZ RODÓ, Laureano: 819
LORENZANA, cardinal, arhiepiscop de Toledo: 438, 440
LORRAINE, Casa de: 233
LUCA, preot: 207
LUCAS DE IRANZO, Miguel: 122 n. 79
LUDOVIC al IX-lea, sau Sfântul Ludovic, rege al Franţei: 531, 535
LUDOVIC al VII-lea cel Tânăr, rege al Franţei: 75
LUDOVIC al XIII-lea, rege al Franţei: 7, 262, 305, 521
LUDOVIC al XII-lea, rege al Franţei: 179, 180
LUDOVIC al XI-lea, rege al Franţei: 122 n. 77, 154, 201
LUDOVIC al XIV-lea, rege al Franţei: 245 n. 167, 267, 268, 269, 405, 407, 418
LUDOVIC al X-lea Artagosul, rege al Franţei: 118
LUDOVIC al XVIII-lea, rege al Franţei: 523, 530-531, 534
LUDOVIC al XVI-lea, rege al Franţei: 403, 490, 491-493, 509, 539
LUDOVIC al XV-lea, rege al Franţei: 408, 425, 442
LUDOVIC de AQUITANIA: 51
LUDOVIC de BOURBON, cardinal: 521, 524
LUDOVIC de BOURBON, fiul lui Filip al V-lea, arhiepiscop de Sevilla: 483 n. 358
LUDOVIC de BOURBON, ginerele lui Carol al IV-lea: 557 n. 432
LUDOVIC I cel Pios, împărat al Occidentului: 52
LUDOVIC I, rege al Spaniei
LUDOVIC-FILIP, rege al francezilor: 533, 561, 598
LUISA-FERNANDA, infantă a Spaniei, sora Isabelei a II-a: 572
LULL, Ramon: 143 n. 85
LUNA, Álvaro de, conetabil: 88 n. 46, 107, 108, 121 n. 69, 139, 142
LUTHER, Martin: 196, 197, 269 n. 210, 381, 383, 384
LYNCH, John: 488 n. 418

MACANAZ, ministru al lui Filip al V-lea: 418, 420
MACHADO, Antonio: 57, 479, 614, 632, 633, 639, 671 n. 514, 683, 695, 721
MACHIAVELLI: 269 n. 210, 316
MACIÀ, cel dintâi preşedinte al Generalităţii din Catalonia: 681, 691, 726
MACÍAS PICAVEA, Ricardo: 634
MAC-MAHON, Edme Patrice Maurice, conte de, mareşal al Franţei: 606, 607, 615
MADARIAGA, Salvador de: 755 n. 588, 758 n. 620, 826
MADOZ: 563, 564
MAETERLINCK, Maurice: 670 n. 513
MAIMONIDE, Moise: 77, 78, 87, 130, 141
MAISTRE, Joseph de: 644, 671 n. 520
MAKHNO, Nestor: 684
MALEFAKIS: 752
MALIBRAN, María de la Felicidad García, zisă: 644
MALINCHE: 207
MALRAUX, André: 778
MALVEZZI, Virgilio, marchiz de Bologna: 269 n. 212
MANRIQUE, Alonso, inchizitor-general: 200, 369, 382, 384

MANRIQUE, familia: 106, 112
MANTEROLA, canonic: 611 n. 494
MANUEL I cel Norocos, rege al Portugaliei: 154
MANZANAS: 837 n. 689
MARAGALL, Pasqual: 647, 867
MARCH, Juan: 677, 710 n. 577
MARCHAIS, Georges: 847
MARCHENA, abate: 493
MARCHENA, Juan: 495 n. 379
MARCOS BURRIEL, Andrés, iezuit: 484 n. 369
MARGARETA DE AUSTRIA, fiica lui Maximilian I, ducesă de Savoia, guvernatoare a Ţărilor de Jos: 177, 226
MARGARETA DE PARMA sau de AUSTRIA, fiica naturală a lui Carol Quintul, guvernatoare generală a Ţărilor de Jos: 226
MARIA de ARAGÓN, soţia lui Juan al II-lea de Castilia: 122 n. 71
MARIA de BURGUNDIA, fiica lui Carol Temerarul: 177, 193
MARIA DE LAS MERCEDES, infantă de Spania, fiica lui Alfons al XII-lea şi a Mariei-Cristina de Austria: 669 n. 501
MARIA DE LAS MERCEDES, soţia lui Alfons al XII-lea: 669 n. 501
MARIA de Medici: 262, regină a Franţei
MARIA de PORTUGALIA, regină a Spaniei, soţia lui Filip al II-lea, mama lui Don Carlos: 220, 228, 245 n. 168
MARIA de UNGARIA, sora lui Carol Quintul, regentă a Ţărilor de Jos: 226
MARIA I STUART, regină a Scoţiei şi a Franţei: 237
MARIA II de BRAGANçA, regină a Portugaliei: 572
MARIA TUDOR: 177, 215, 241
MARIA, Doña: vezi MARIA II de BRAGANÇA
MARIA, infantă a Castiliei, fiica Regilor Catolici, soţia regelui Portugaliei Manuel I: 154
MARIA-CRISTINA de BOURBON-SICILIA, regină a Spaniei, ultima soţie a lui Ferdinand al VII-lea: 536, 571, 574
MARIA-CRISTINA de HABSBURG-LORRENA, regină a Spaniei, a doua soţie a lui Alfons al XII-lea: 614, 669 n. 501
MARIA-EMMANUELA, soţia lui Filip al II-lea: 241
MARIA-LUIZA DE ORLÉANS, regină a Spaniei, soţia lui Carol al II-lea: 268
MARIA-LUIZA de PARMA, regină a Spaniei, soţia lui Carol al IV-lea: 498, 523
MARIA-LUIZA GABRIELLA de SAVOIA, regină a Spaniei, prima soţie a lui Filip al V-lea: 409
MARIANA, iezuit: 308, 310, 313, 315, 443, 480
MARIANNA de NEUBOURG: 268
MARIANNA, mama lui Carol al II-lea, regină-mamă a Spaniei: 266, 293
MARIA-TEREZA de AUSTRIA, regină a Franţei, fiica lui Filip al IV-lea: 268
MARIA-TEREZA, infantă a Spaniei, fiica lui Alfons al XII-lea şi a Mariei-Cristina de Austria: 669 n. 501
MARITAIN, Jacques: 673 n. 531, 720
MARMONT, Auguste Frédéric Viesse de, duce de Ragusa, mareşal al Franţei: 505
MARMONTEL, Jean-François: 463
MAROTO, general carlist: 590
MARROQUIN, episcop de Guatemala: 488 n. 410
MARROU, Henri: 11, 23 n. 5
MARSHALL (plan): 803, 811, 817
MARTÍ, José: 622
MARTI, Raymond, dominican
MARTIN I cel Milostiv, rege al Aragónului: 115
MARTÍN, Juan, zis El Empecinado (Căposul): 504, 533, 534
MARTÍNEZ CAMPOS, Arsenio: 605, 622, 659
MARTÍNEZ DE LA ROSA, Francisco de Paula: 515, 527, 530, 577, 589
MARTÍNEZ MARINA: 515
MARTÍNEZ, Anido, general: 683
MARTÍNEZ, Barrio: 711, 744
MARTÍNEZ, Fernand, arhidiacon de Écija: 134, 135
MARX, Karl: 661, 662, 672 n. 522
MASSÉNA, André, mareşal al Franţei: 502
MATESA: 837 n. 683
MATUTE, Ana María: 870
MAURA, Antonio: 631, 650, 675, 678
MAURA, Miguel: 705, 723, 724, 737
MAURIAC, François: 829

MAXIMILIAN al II-lea, împărat germanic, rege al Germaniei şi al Boemiei, rege al Ungariei: 224
MAXIMILIAN I, arhiduce de Austria, rege al romanilor, împărat germanic: 177, 179, 185
MAXIMILIAN, împărat al Mexicului: 573
MAZARIN: 418, 634
MEDICI: 115
MEDINA: 31,
MEDINACELI, duce de: 283, 518, 733
MEDINASIDONIA, Alonso Pérez de Guzmán, duce de: 112
MEDINASIDONIA, duce de: 113, 119, 143, 232, 267
MELANCHTON: 383
MELÉNDEZ VALDÉS, Don Juan: 512, 557 n. 433
MELQUÍADES ÁLVAREZ: 631, 680
MENDIZÁBAL, Alfredo: 797 n. 649
MENDIZÁBAL: 524
MENDOZA, Ana de: 238
MENDOZA, Diego Hurtado de, vicerege: 191, 285, 291
MENDOZA, Eduardo: 870, 886 n. 739
MENDOZA, familia: 106, 111, 112, 113
MENDOZA, Fray Iñígo de, călugăr: 120
MENDOZA, Iñígo López de, marchiz de Santillana: 112, 114, 165
MENDOZA, Rodrigo de, marchiz de Cenete: 395 n. 324
MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino: 585, 639, 640, 641, 643
MENÉNDEZ PIDAL, Ramón: 595, 639, 655, 720, 813
MERCADO, Tomaso: 331
MÉRIMÉE, Ernest: 645
MÉRIMÉE, Prosper: 518
MERINO, preot: 504, 528
METGE, Bernat: 116, 651
MICHELANGELO: 222
MICHELET, Jules: 396 n. 334
MIER, Servando Teresa, dominican: 539
MIGNET, François: 644
MILÁ Y FONTANALS: 647
MILANS DEL BOSCH, general: 859, 860
MILLAN ASTRAY, general: 679, 685, 692
MIÑÓN: 243
MIRABEAU, Honoré Gabriel Riqueti, conte de: 702
MIRABEL, marchiz de: 608 n. 465
MIRANDA, Francisco de: 473, 540, 554
MIRANDA, Sebastian: 473
MISTRAL, Armand: 651
MITTERAND, François: 847, 865, 874
MOCTEZUMA al II-lea, împărat aztec: 207
MODESTO, general: 775, 791
MOISE: 140
MOLA, general: 755 n. 594, 764, 765, 771, 772, 780, 781, 784, 789
MOLINOS, Miguel de: 389, 396 n. 333
MOLITOR, Gabriel Jean Joseph, conte, mareşal al Franţei: 532
MONCEY, Bon Adrien Jeannot de, mareşal al Franţei: 502, 532
MONDÉJAR, Casa de: 245 n. 171
MONDÉJAR, marchiz de: 356, 357
MONROE, James, al cincilea preşedinte al Statelor Unite: 534
MONTERO RÍOS: 603
MONTESINOS: 720
MONTESQUIEU, Charles de Secondat, baron de la Brède şi de: 217 n. 154, 475, 480, 507
MONTEVERDE, general: 548
MONTIJO, conte de: 522
MONTIJO, Eugenia: 597, 599
MONTMORENCY-LAVAL, Mathieu Jean, duce de, ministru al Afacerilor Străine: 531
MONTPENSIER, Antoine Marie Philippe d'Orléans, duce de, fiul lui Ludovic-Filip: 572, 598, 601, 669 n. 501
MOÑINO, José, conte de Floridablanca : 443
MORA, José Joaquín de, diplomat: 527
MORÁN, Fernando: 872, 874
MORATÍN, Leandro Fernández de: 478, 593
MOREL-FATIO, Alfred: 644
MORENO Y ESCANDÓN, magistrat: 470
MORENO, Mariano: 538
MORET, Segismundo, şef al Partidului Radical: 631, 668
MORILLO, general: 549
MORIMOND, abate de: 66, 88 n. 43
MORODO, Raúl: 845
MORRAL, Mateo: 659
MOSCARDÓ, colonel: 786
MOTA, episcop de: 185, 187
MOUNIER, Emanuel: 719
MOURA, Don Cristoval: 281, 284
MOUSNIER, Roland: 307

MOZART, Wolfgang Amadeus: 486 n. 395
MÚGICA, episcop de Vitoria: 784
MÜNZER, Sebastian: 246 n. 179
MUÑOZ GRANDES, general: 819, 823, 831
MUÑOZ MOLINA, Antonio: 886 n. 739
MUÑOZ, Silva: 843
MURAT, Joachim, mareşal al Franţei şi rege în Neapole: 498, 499, 500
MURGUÍA, Manuel: 654
MURILLO, Bravo: 593
MUSSOLINI, Benito: 612, 687, 738, 739, 765, 771, 802
MUTIS, José Celestino: 464

NABUCODONOSOR: 315
NAPOLEON al III-lea, împărat al francezilor: 541, 556, 573, 597, 598, 601
NAPOLEON I: 7, 17, 206, 421, 489, 495-515, 883
NARVÁEZ, Manuel Ramón Maria, duce de Valencia, supranumit „Spada din Loja", general şi om de stat: 520, 571, 580, 591, 592, 596, 597, 687
NARVÁEZ, Pánfilo: 207, 208
NAVARRO GARCÍA, Luis: 485 n. 376
NAVARRO RUBIO, Mariano: 819
NAVARRO VILLOSLADA, Francisco: 586
NAVARRO, Pedro: 176, 180
NEBRIJA: 182 n. 124, 223
NEGRÍN, doctor: 671 n. 517, 769, 770, 776, 784, 793
NELSON, Horatio, viconte, amiral britanic: 496
NERVA: 19
NEWTON, Isaac: 403, 464, 641
NEY, Michel, duce de Elchingen, prinţ de Moscova, mareşal al Franţei: 502
NIEBLA, conte de: 106
NIETZSCHE, Friedrich: 652
NITHARD, iezuit austriac: 266, 284
NODIER, Charles: 643
NORDENFLYCHT: 447
NÚÑEZ CABEZA DE VACA, Alvar: 208
NÚÑEZ de ARENAS, Manuel: 662, 694
NÚÑEZ de BALBOA, Vasco: 207
NÚÑEZ MULEY, Francisco: 357
NÚÑEZ VELA, Blasco, vicerege în Peru: 208, 312
NÚÑEZ, Fernán, ambasador: 501
NÚÑEZ, Pedro Juan: 394 n. 310

O'DONNELL, general: 571, 573, 594, 596, 598
O'HIGGINS: 454
O'REILLY: 454
OCAMPO, Javier: 559 n. 455
OLAGÜE, Ignacio: 34
Olanda
OLAVIDE, Pablo de: 435, 444, 445, 664
OLIVARES, Damian de: 270 n. 213
OLIVARES, Gaspard de Guzmán, al treilea conte de, duce de San Lúcar, numit conteleduce: 252-256, 257-264, 274, 278, 279, 283, 285, 288, 302, 304, 306
OLIVER, Bernard, augustin: 124
ONDEGARDO, Polo de: 217 n. 154
ONÍS, Federico de: 709 n. 568
OPPAS, episcop de Sevilla: 88 n . 33
ORABUENA, Joseph, medic al lui Carol al III-lea de Navarra: 144 n. 93
ORDOÑO al II-lea: 53, 55
ORLÉANS, duce de, fiul lui Francisc I: 204
OROPESA, Alonso de, ieronimit: 141, 142
OROPESA, conte de: 268
OROPESA, duce de: 267, 283
ORRY, ministru al lui Filip al V-lea: 418
ORTEGA Y GASSET, José: 11, 64, 426, 478, 614, 637, 639, 644, 675, 680, 683, 693, 696, 699, 700-706, 713, 717-720, 729
OSBORNE, familia: 412
OSMA, confesorul lui Carol al III-lea: 443
OSORIO, Isabela: 228
OSPINA, G. L.: a se vedea MARQUINA, A.
OSUNA, duce de, vicerege de Neapole: 253
OSUNA, duci de: 518
OSUNA, Francisco de: 380
OUDINOT, Nicolas Charles, duce de Reggio, mareşal al Franţei: 532
OVIDIU: 114, 116

PACHECO, Juan, marchiz de Villena: 109
PACHECO, María: 188
PACHECO:109
PADILLA, Juan de, conducător militar în Comunidad: 188, 594
PAINLEVÉ, Paul: 629
PALAFOX, José de, duce de Saragosa, general spaniol: 503
PALME, Olof: 847, 865
PANTOJA: 219
PARAÍSO: 636

PARDO BÁZAN, contesa de: 641
PARIS, Pierre: 646
PARKER: 229
PASCAL, Blaise: 309, 356
PASTOR DÍAZ, Nicomedes: 654
PATIÑO, ministru al lui Filip al V-lea: 412, 418, 422, 455
PATROCINIO, soră: 580
PAUL al III-lea, papă: 206
PAUL al VI-lea, papă: 223
PAUW, Cornelius von: 466
PAVEL, sfânt: 206
PAVÍA, general: 599, 605, 626
PÉCAUT, Félix: 644
PEDRO al III-lea cel Mare, rege al Aragónului: 98
PEDRO al II-lea, rege de Aragón: 75, 76, 98
PEDRO al IV-lea Ceremoniosul, rege al Aragónului: 73, 99
PEDRO ALFONSO: 84
PEDRO CEL VENERABIL, abate de Cluny: 86
PEDRO I cel Crud, rege al Castiliei şi al Leónului: 78, 105
PEDRO, Dom: vezi Pedro I , împărat al Braziliei şi rege al Portugaliei sub numele de Pedro al IV-lea
PEIRO: 742
PELAGIO, nobil vizigot: 50, 53
PELLOUTIER, Fernand: 660
PELORSON, J. M.: 287, 317 n. 234
PÉREZ CALAMA, José, episcop de Quito: 464, 487 n. 398
PÉREZ DE AYALA, Ramón: 674 n. 547, 695, 719
PÉREZ DE GUZMAN: vezi Medinasidonia, Alonso Pérez de Guzmán, duce de
PÉREZ DE HERRERA, doctor: 352
PÉREZ DE HITA, Ginés: 120
PÉREZ GALDÓS, Benito: 505, 630, 642, 693
PÉREZ, Antonio: 234, 237-240, 241, 248 n. 192, 299
PÉREZ, Gonzalo: 234
PÉREZ, Salazar: 361 n. 262
PERLO: vezi STRAUSS, David
PERON, Juan Domingo: 811, 872
PESCARA, general sub Carol Quintul: 203
PESTAÑA, Angel: 684
PÉTAIN, Philippe: 815
PETRARCA: 116
PI Y MARGALL, Francisco: 629, 646
PICASSO, general: 679, 685
PIDAL, marchiz de: 248 n. 196
PIMENTEL, familia: 112, 113, 152
PINEDA, Maria: 534
PINEDO, Isidoro: 484 n. 370
PINOCHET UGARTE, Augusto: 834
PIÑAR, Blas: 839
PIRALA, Antonio: 611 n. 489
PIUS al II-lea, papă: 151
PIUS al IX-lea, papă: 580
PIUS al VII-lea, papă: 206
PIUS al XII-lea, papă: 609 n. 473, 784, 808, 829
PIUS al XI-lea, papă: 725
PIZARRO, Francisco: 218 n. 156
PLATON: 223
PLEYEL, Ignaz: 486 n. 395
PLINIUS: 223
POLIAKOV, Leon: 138
POMPEI: 315
PONCE DE LA FUENTE, Constantino, predicator: 384
PONCE DE LEÓN, Rodrigo, marchiz de Cádiz: 162
PONCE DE LEÓN: 106, 112, 113
POPE, Alexander: 463
PORCELOS, Diego, conte: 55
PORLIER, Juan Díaz: 522, 523
PORTELA VALLADARES: 754, 760
PORTILLO VALDÉS, José María: 556 n. 428
PORTOCARRERO, Pedro, inchizitor general: 376
Portugalia
Portugalia
Portugalia
PRADT, abate de: 552
PRAT DE LA RIBA, Enrique: 649, 650, 653
PRIMO DE RIVERA Y ORBANEJA, Miguel: 520, 613, 621, 695, 686, 687, 690, 696, 703, 711, 821
PRIMO DE RIVERA, José Antonio: 739, 762, 763, 772, 773, 834
PRIMO DE RIVERA, Pilar: 773
PROUDHON, Pierre: 603, 672 n. 528
PTOLEMEU: 85
PUENTE BAHAMONDE, Ricardo de la: 795 n. 634
PUFENDORF, Samuel, baron von: 313

PUIG ANTICH: 834
PUIG I CADALFACH: 650
PUJOL, Jordi: 827, 864, 867, 871, 875, 878
PULGAR, Hernando del, cronicar: 152, 168, 272

QUEIPO DE LLANO, general spaniol, comandant al carabinierilor: 764, 765, 771, 772
QUEVEDO Y VILLEGAS, Francisco Gómez de: 263, 273, 336
QUEVEDO, Pedro, episcop de Orense : 514
QUILLIET, Frédéric: 557 n. 439
QUINET, Edgar: 643
QUINTANA, Manuel José: 7, 501, 511, 512, 515, 519, 530, 558 n. 445, 593
QUINTILIAN: 19
QUIROGA, cardinal, inchizitor general: 241, 249 n. 199, 369, 376

RABELAIS, François: 365
RACINE, Jean: 643, 672 n. 528
RAGUER, Hilari: 797 n. 648
RALLE, Michel: 674 n. 542
RAMIREZ al II-lea, zis Călugărul: 73
RAMIREZ I, rege al Aragónului: 52
RAMÓN al IV-lea, conte de Barcelona: 64, 73, 74
RAMÓN al VI-lea, conte de Toulouse: 75
RAMÓN BERENGUER I, conte de Barcelona: 89 n. 50
RAMÓN Y CAJAL: 637, 639
RAMÓN, arhiepiscop de Toledo: 85
RAMUZ, Charles Ferdinand: 651
RASSOW, Peter: 193
RASURA, Nuño: 59
RAYNAL, abate Guillaume: 463, 466, 507
RECARED: 22, 39
REDONDO, Onésimo: 738
REGII CATOLICI: 69, 109, 114, 116, 143, 149-183, 189, 192, 251, 272, 281, 283, 290, 302, 310, 314, 326, 366, 402, 434, 646, 655, 802
REGLÁ, Juan : vezi UBIETO, Antonio
REINA, Casiodor de: 384, 395 n. 325
REINACH, Salomon: 629
REMISA, Gaspard de: 535
RÉMUSAT, Charles François Marie, conte de: 590
RENAN, Ernest: 87, 645
RENÉ D'ANJOU, conte de Provence: 116
REQUESENS, Luis de: 229
REVAH, I. S.: 376
REVILLA, Manuel de la: 610 n. 482, 642
REVILLAGIGEDO, vicerege al Mexicului: 465, 487 n. 402
RHAZES (AL-RAZI): 86
RIAL I LLOBERAS, vicar-general de Tarragona: 797 n. 648
RICHARD DE Cornwall: 73
RICHARD I Inimă de Leu, rege al Angliei: 75
RICHELIEU, Louis François de Vignerot du Plessis, duce de: 253, 258, 261-263, 634
RICHTOFEN, comandant al Legiunii Condor: 790
RIDRUEJO, Dionisio: 813, 818, 826
RIEGO, general: 520, 524, 525, 530, 550, 571, 596
RIEU-MILLAN, Maurice-Laure: 558 n. 452
RILKE, Rainer Maria: 651
RÍOS, Fernando de los: 684, 689, 695, 696, 711, 713, 721, 722
RIPPERDÀ, baron de: 424
RIVADENEIRA, iezuit: 316
RIVAROL, Antoine, zis contele de: 481
RIVAS, duce de: 533
RIVIERE, Margarita: 881 n. 720
ROATTA, general spaniol: 776, 788
ROBERTSON, William: 466
ROBESPIERRE, Maximilien de: 493
ROBLES, Gil: 716, 736, 737, 738, 745, 749-754, 763, 772, 795 n. 625, 801, 826
ROCA, Antonio: 243
ROCA, Miguel: 845, 851, 853
RODA, ministru de Justiţie al lui Carol al III-lea: 443
RODRÍGUEZ, Leónor: 392
RODRÍGUEZ, Ventura, arhitect: 438
ROGER CEL BĂTRÂN, conte de Carcassonna: 89 n. 50
ROHAN, duce de: 258
ROJAS, căpitan: 731, 732
ROJO: 788
ROLDÁN, Luis: 877
ROMANO, David: 128
ROMANO, Ruggiero: 488 n. 410
ROMANONES, conte de: 631, 683, 705, 706
ROMERO, Pedro, toreador: 479
ROOSEVELT, Theodore: 650, 817
ROSALES, Eduardo: 594

RUBÍO Y ORS: 647
RUIZ JIMÉNEZ, Joaquín: 810, 813, 819, 824
RUIZ, Andres: 348
RUIZ, familia: 348, 362 n. 284
RUIZ, Juan, presbitor de Hita: 82
RUIZ, Simón: 326, 332
RUSIÑOL, pictor: 652

SABATINI, arhitect: 431
SAGASTA, Práxedes Mateo: 598, 616, 617, 623, 631, 674 n. 539
SAINTE-BEUVE, Charles Augustin: 672 n. 528
SAINT-GEOURS, Yves : vezi DÉMÉLAS, Marie-Danielle
SAINZ RODRÍGUEZ: 736
SALAMANCA, Jéronimo de: 236
SALAMANCA, José de, conte de Llanos şi marchiz de: 597, 608 n. 468
SALAZAR Y FRÍAS, inchizitor: 392
SALAZAR, Juan de, franciscan: 270 n. 222
SALDAÑA, fiu al ducelui de Lerma, conte de: 252
SALINAS, Martin de: 285
SALINAS, Pedro: 633, 720, 835 n. 666
SALMERÓN: 604, 605, 629
SALUCIO, Augustín, dominican: 376, 377
SALVADOR, Santiago: 659
SAMPER: 747, 749, 750
SAN CARLÓS, duce de: 522
SAN MIGUEL, Evaristo: 529
SANCHA, sora lui Bermud al III-lea: 59
SÁNCHEZ ALBORNOZ, Claudio: 129, 639, 656, 713, 720, 722, 744, 848, 883
SÁNCHEZ CANTÓN, F. J.: 362 n. 273
SÁNCHEZ DE ARÉVALO, Rodrigo: 176
SANCHO al III-lea GARCÍA cel Mare, rege al Navarrei şi conte de Castilia: 52, 59, 66, 71, 72
SANCHO al II-lea cel Puternic, rege al Navarrei : 59
SANCHO al VII-lea cel Puternic, rege al Navarrei: 118
SANJURJO, general: 706, 733, 736, 740, 752, 764, 770, 771
SANTA CRUZ, don Álvaro de Bazán, marchiz de: 231, 232, 241
SANTILLANA, marchiz de : vezi Mendoza, Iñigo López de
SANZ DEL RÍO, Julián: 583, 584, 596, 637
SARMIENTO, Domingo Faustino: 537, 547
SARMIENTO, Pero: 142
SARTORIUS, Jaime: 862
SAURA, Carlos: 828
SAVOIA, duce de: 269
SAXA, Maurice, conte de Saxa, zis mareşalul de: 185
SBERT, José Maria: 703
SCHACK, von: 643
SCHLEGEL, Friedrich von: 643
SCHOPENHAUER, Arthur: 644
SCOTT, Walter: 533
SEBASTIAN, rege al Portugaliei: 225, 230
SECO SERRANO, Carlos: 558 n. 444
SECO, Carlos : vezi UBIETO, Antonio
SEGUÍ, Salvador: 684
SEGURA, cardinal, arhiepiscop de Toledo, apoi de Sevilla şi Mare Prelat al Spaniei: 722, 735
SELKE, Angela: 395 n. 319
SEMPRÚN, Jorge: 870, 871
SENECA: 11, 19, 33, 114, 223
SEPÚLVEDA, Juan Ginés de, cronicar: 213, 214, 219
SERRA, părintele Junípero: 451
SERRANO SÚÑER, Ramón: 772, 773, 809, 810
SERVET, Michel: 393 n. 301
SESA, duce de: 316
SESSA, duce de: 343
SFORZA, Francesco al II-lea Maria, duce de Milano: 204
SHAKESPEARE, William: 643
SIEYÈS, Emmanuel Joseph, zis abatele: 715
SILECEO, arhiepiscop de Toledo: 375
SILICEO, Juan Martínez, preceptor al lui Filip al II-lea: 219, 346
SILVESTRE FERNÁNDEZ, general: 679, 685
SIMONET, F. J.: 42
SISEBUT: 40
SIXT al IV-lea, papă: 151, 166
SMITH, Adam: 430
SOCRATE: 223
SOLANA, Javier: 872
SOLIMAN al II-lea, supranumit Magnificul: 196, 197, 203, 225
SOLÓRZANO PEREIRA, Juan, jurisconsult: 273

SORIA, Arturo: 673 n. 538
SOTO, Domingo de: 199, 308, 349
SOTO, Pedro de, confesorul lui Carol Quintul: 199
SOULT, Nicolas Jean de Dieu, mareşal al Franţei: 502, 503, 505
SPENCER, Herbert: 641, 666
SPINOLA, Ambrosio, genovez, general: 259, 261, 262
SPINOZA, Baruch: 366, 373
SQUILLACE, marchiz de: vezi ESQUILACHE
STAËL, Germaine Necker, baroană de Staël-Holstein, zisă doamna de: 643
STOHRER, ambasador german pe lângă Franco : 791
STRABON: 14
STRADLING, R. A.: 269 n. 207
STRAUSS, David: 754
SUÁREZ, Adolfo: 843-863, 873, 876
SUCRE, Antonio José de, mareşal venezuelean: 552
SUINTILA: 21
SULLY, Maximilian de Béthune: 634
SWINBURNE: 439

TAINE, Hippolyte: 644
TALAVERA, Fray Hernando de, confesor al Isabelei Catolica: 104, 138, 158, 165, 168, 170, 355
TAMARIT, Francisc de: 304
TARIQ IBN ZIYAD: 29, 34, 46 n. 15
TARRADELLAS, Josep: 850
TÀTE LANNING, John: 486 n. 394
TAVERA, cardinal, arhiepiscop de Toledo, inchizitor general: 195, 369
TEJERO, colonel: 605, 859-860
TELLECHEA, J. I.: 385
TENDILLA, conte de: vezi López de Mendoza, Iñigo
TEODORIC: 21
TERRASSE, Henri: 34, 35
THIBAUT, conte de Champagne, rege al Navarrei: 71
THIERS, Adolphe: 592, 603, 751
THOMPSON, I. A. A.: 292
THURRIEGEL, Gaspard de, colonel: 434
TIERNO GALVÁN, Enrique: 827, 842, 845, 848, 855, 863, 870
TILLON, Charles: 796
TIRADENTES: 486 n. 386
TITUS-LIVIUS: 114, 316
TOCQUEVILLE, Charles Alexis Clérel de: 218 n. 159
TOGLIATTI, Palmiro: 796 n. 637
TOLEDO, Francisco de, vicerege de Peru: 330
TOMA D'AQUINO, sfânt: 87, 141, 308, 309, 440
TÓMAS Y VALIENTE, Francisco: 283, 595, 611 n. 490, 884, 885
TORENO, conte de: 513, 526, 530
TORQUEMADA, Fray Thomás de, inchizitor general: 369
TORRAS I BAGÉS, episcop de Vich: 651
TORRENT, vicar general de Barcelona: 797 n. 648
TORRES, Camilo: 549
TORRIJOS, general: 534
TORTELLA, Gabriel: 597
TOUBERT, Pierre: 61
TOULOUSE, conte de: 74, 75
TRAIAN: 11 15 19
TRASTÁMARA, familia: 105, 133, 134
TRENCAVEL, familia: 75
TREVOR-ROPER, H. R.: 392, 397 n. 343
TROGUS POMPEIUS: 114
TUCOO-CHALA, Pierre: 75, 89 n. 49
TUÑÓN DE LARA, Manuel: 8, 568, 634
TURRIANO: 215
TUSELL, Javier: 706, 841

UBIETO, Antonio: 8, 88 n. 34
UCEDA, fiul ducelui de Lerma, duce de: 252, 253
ULBRICHT, Walter: 796 n. 637
ULLOA, Antonio de: 423
UNAMUNO, Miguel de: 33, 475-477, 565, 577, 585, 609 n. 474, 614, 632, 634, 662, 683, 693, 696-700, 702, 713, 719, 729
URBAN al II-lea, papă: 68
URGOITI: 679, 680
URSINS, Maria-Anna de la Trémoille, prinţesă de: 683 n. 359
USTARIZ: 412

VALDEAVELLANO, L. G. de: 836 n. 675
VALDEÓN BARUQUE, Julio: 112
VALDÉS, Alfonso de: 200, 382

VALDÉS, Fernando de, inchizitor: 369, 386
VALENCIA, Pedro de: 337, 361 n. 270
VALENZUELA, Ferdinand de: 266, 283, 284
VALERA, Ciprian de: 384
VALERA, Juan: 610 n. 483
VALERIUS MAXIMUS: 114
VALLE INCLÁN: 579, 695, 755 n. 587
VALLENILLA LANZ, Laureano553, 556
VARELA, general:786, 788, 810
VARGAS LLOSA, Mario: 871, 881 n. 726
VÁSQUEZ DE MELLA, Juan: 577
VÁSQUEZ DE MONTALBÁN, Manuel: 870
VEGA, Lope de: 249 n. 204, 478, 482, 721
VELASCO, conte de Haro: :vezi Haro, conte de
VELÁSQUEZ, Diego Rodríguez de Silva y Velásquez: 207, 260, 646
VENDRAMINO, ambasador de Veneţia: 284
VERA, Diego de: 180
VERA, Jaime: 662, 668, 694
VERGARA, canonic de Toledo: 371
VERNET, Juan: 38
VERNEUIL, marchiza de: 247 n. 187
VESPASIAN: 18
VESPUCCI, Amerigo: 175
VICENS VIVES, Jaime: 836 n. 675
VIDAL, militar: 522, 523
VILAR, Pierre: 8, 22, 557 n. 437, 646, 647, 649, 691, 711
VILLAR PONTE, Antonio: 654
VILLARS, Claude Louis Hector, duce de, mareşal de Franţa: 406
VILLAVERDE, marchiz de: 834
VILLÈLE, Jéan Baptiste Guillaume, conte de: 531, 535
VILLENEUVE, Pierre Charles de, amiral francez: 496
VINUESA, capelan al lui Ferdinand al VII-lea: 526
VIOLANTE DE ARAGÓN, soţia lui Alfons al X-lea, rege al Castiliei şi al Leónului: 95
VIRGILIU: 116, 487 n. 398
VIVÈS, Luis: 664
VOLNEY, Constantin François de Chasseboeuf, conte de: 510, 660
VOLTAIRE, François Marie Arouet, zis: 110, 444

WAGNER, Richard: 652
WARD, Bernard: 485 n. 382
WASHINGTON, George: 446
WELLINGTON, Arthur Wellesley, primul duce de: 502, 505, 506, 520, 643
WILHELM al III-lea de ORANIA-NASSAU, rege al Angliei, al Scoţiei şi al Irlandei: 268
WILHELM I de ORANIA-NASSAU zis Taciturnul: 215, 226, 228, 365
WORDSWORTH, William: 533

XENOFON: 469
YAGÜE, general: 785, 786, 791
YOUNG, Edward: 463
YOVEL, Yirmiyahu: 393 n. 302

ZAFRA, Fernando de: 165
ZAPATA, cardinal: 261
ZUBIRI: 720
ZULUETA: 723
ZUMALACÁRREGUI579, 589
ZÚÑIGA, Baltazar de: 252, 253
ZÚÑIGA, conte de Plasencia, fiul lui Diego López de Zúñiga: vezi Plasencia, conte
ZÚÑIGA, Diego López de, majordom al lui JUAN: 111, 112
ZÚÑIGA, duce de Arévalo: vezi ARÉVALO, duce de
ZÚÑIGA, duce de Béjar: vezi Béjar, duce de
ZÚÑIGA, familia: 112
ZÚÑIGA, Pedro, conte de Miranda: 112
ZURITA: 394 n. 310
ZWINGLI, Ulrich: 199

Lista hărţilor

Emiratul şi califatul de Córdoba (711-1031) 28
Regatele „taifelor" în 1065 60
Imperiul Almohazilor în 1212 70
Peninsula Iberică la mijlocul secolului al XV-lea 148
Peninsula Iberică în 1512 178
Posesiunile lui Carol Quintul 194
Monarhia hispanică la sfârşitul secolului al XVII-lea 301
Densitatea populaţiei Spaniei după recensământul din 1787 410
Lumea Nouă în 1785 467
Raportul de forţe la sfârşitul lunii iulie 1936 767
Raportul de forţe în noiembrie 1936 787
Raportul de forţe în iulie 1938 792

CUPRINS

CUVÂNT-ÎNAINTE 7

INTRODUCERE

Din timpurile preistorice la invazia musulmană 11

TIMPURILE PREISTORICE /13, GRECI, FENICIENI ŞI CARTAGINEZI /14, SPANIA ROMANĂ /17, SPANIA VIZIGOTĂ /21

PARTEA ÎNTÂI

Spania celor trei religii (711–1474) 25

CAPITOLUL I – SPANIA MUSULMANĂ DE LA CUCERIREA ARABĂ LA SFÂRŞITUL CALIFATULUI (711–1031) 29

„PRĂBUŞIREA" SPANIEI /29, DE LA EMIRI LA CALIFII CÓRDOBEI /30, ARABI, BERBERI ŞI HISPANO-ROMANI /34, EVREII PE PĂMÂNTUL ISLAMULUI /39, CREŞTINII DIN AL-ANDALUS /41, SPANIA CELOR TREI RELIGII /44

CAPITOLUL II – SPANIA RECONQUISTEI (SECOLELE VIII–XIII) 48

FORMAREA REGATELOR CREŞTINE /48, *TAIFAS*, ALMORAVIZI ŞI ALMOHAZI /61, CELE CINCI REGATE /71, *Portugalia* /71, *Navarra* /71, *Coroana de Castilia* /72, *Coroana de Aragón* /73, SPANIA CELOR TREI RELIGII /76, *Mozarabii* /76, *Evreii* /77, *Mudejarii* /77, ŞCOALA DE TRADUCĂTORI DE LA TOLEDO /83

CAPITOLUL III – SFÂRŞITUL EVULUI MEDIU (SECOLELE XIII–XV) 90

COROANA DE CASTILIA /90, *Dezvoltarea economiei* /90, *Viaţa politică* /95, COROANA DE ARAGÓN /98, VREMEA TULBURĂRILOR /102, *Portugalia* /102, *Revoluţia Trastámarilor în Castilia* /104, *O dinastie castiliană în Aragón* /115, *Navarra* /118, *Emiratul Granadei* /119

CAPITOLUL IV – ANTISEMITISMUL ÎN SPANIA MEDIEVALĂ 123

ANTIIUDAISM DOCTRINAL, ANTISEMITISM POPULAR /123, EVREII ÎN SPANIA CREŞTINĂ /125, CRIZA SECOLULUI AL XIV-LEA /131, PROBLEME ALE CONVERTIŢILOR /138

PARTEA A DOUA

Spania imperială (1474–1700) 147

CAPITOLUL I – REGII CATOLICI 151

RĂZBOIUL DE SUCCESIUNE /152, REORGANIZAREA STATULUI /156, DUBLA MONARHIE /160, RĂZBOIUL DIN GRANADA /162, UNITATEA RELIGIOASĂ /165, DESCOPERIREA AMERICII /172, POLITICA STRĂINĂ A REGILOR CATOLICI /176, SFÂRŞITUL TRASTÁMARILOR /180

CAPITOLUL II – CAROL QUINTUL (1516–1556).....185

CAROL QUINTUL ŞI SPANIOLII /185, CAROL QUINTUL ŞI SOLIMAN MAGNIFICUL /196, CAROL QUINTUL ŞI PROTESTANŢII /197, CAROL QUINTUL ŞI FRANCISC I /201, ÎMPĂRATUL ŞI PAPA /205, INDIILE /207, ABDICAREA ŞI RETRAGEREA /214

CAPITOLUL III – FILIP AL II-LEA (1556–1598) 219

REGELE PRUDENT /219, HEGEMONIA SPANIOLĂ /223, LEPANTO /225, REVOLTA DIN ŢĂRILE DE JOS /225, FILIP AL II-LEA, REGE AL PORTUGALIEI /230, INVINCIBILA ARMADA /231, FRANŢA ŞI SPANIA / 232, PROBLEMELE INTERNE /234, *Opoziţia în Castilia* /234, *Cazul Antonio Pérez şi tulburările din Aragón* /237, AMPLIFICAREA NEMULŢUMIRILOR /240, BANDITISMUL ÎN COROANA DE ARAGÓN/242, SFÂRŞITUL DOMNIEI /247

CAPITOLUL IV – ULTIMII HABSBURGI (1598–1700) 250

GUVERNAREA FAVORIŢILOR /250, SPANIA ÎN RĂZBOI /258, *Războiul din Ţările de Jos* /259, *Richelieu şi Olivares* /261, *Înfrângerea diplomatică*/263, SFÂRŞITUL DINASTIEI /265

CAPITOLUL V – MONARHIA HISPANICĂ 272

COROANA DE CASTILIA /274, *Navarra* /274, *Cele trei ţinuturi basce* /275, *Granada* /275, *Galicia* /276, *Asturias* /276, *Castilia propriu-zisă* /276, *America* /293, COROANA DE ARAGÓN /296, *Regatul Aragón* /298, CRIZA DIN 1640/ 300, IDEOLOGIA DE STAT /307, POLITICĂ ŞI RELIGIE /314

CAPITOLUL VI – ECONOMIA ŞI SOCIETATEA ÎN SPANIA IMPERIALĂ 318

Finanţele monarhiei /318, EXPANSIUNEA CASTILIANĂ /322, *Populaţia* /322, *Avântul economiei* /323, *Monopolul* /328, *„Comorile Americii"*/329, RECULUL /332, DECADENŢA SPANIEI SAU PRĂBUŞIREA CASTILIEI? /335, SOCIETATEA SPANIOLĂ ÎN SECOLUL DE AUR /338, *Nobilimea* /339, *Clerul* /344, *Burghezii* /347, *Excluşii* /348, *Expulzarea moriscilor* /354

CAPITOLUL VII – SPANIA INCHIZITORIALĂ 365

INCHIZIŢIA /367, PURITATEA DE SÂNGE /372, SPANIA ŞI REVOLUŢIA RELIGIOASĂ DIN SECOLUL AL XVI-LEA /379, *Franciscanism, iluminare şi pioşenie* /380, *Erasmismul spaniol* /381, *Protestantismul spaniol* /383, *Cotitura din 1558–1559* /384, *Misticism şi chietism* /387, *Inchiziţia şi vrăjitoarele* /389

PARTEA A TREIA

Spania şi Europa (1700–1996) 399

CAPITOLUL I – SECOLUL LUMINILOR (1700–1788) 403

RĂZBOIUL DE SUCCESIUNE /405, DOMNIILE LUI FILIP AL V-LEA (1700–1746) ŞI A LUI FERDINAND AL VI-LEA (1746–1759) /408, *Redresarea Spaniei* /409, *Reorganizarea statului* /418, *Politica străină* /423, DOMNIA LUI CAROL AL III-LEA (1759–1788) /425, *Miniştrii luminaţi* /426,

Mişcarea reformatoare /429, *Biserica, religia şi statul* /439, *Pactul de familie* /445, PROVINCIILE DE DINCOLO DE OCEAN /446, *Un nou avânt al Indiilor* /447, *Noua politică colonială* /453, *Revoltele din America* /458, *Societatea colonială* /466, DE LA LUMINI LA ROMANTISM /474, *Ambiguitatea Luminilor* /474, *Epoca Luminilor şi poporul* /477, *Către Spania romantică* /480

Capitolul II - Sfârşitul Vechiului Regim (1788-1833).....489

SPANIA ŞI REVOLUŢIA FRANCEZĂ /489, NAPOLEON ŞI SPANIA /495, *Constituţia de la Bayonne* /498, *2 mai 1808* /499, Los Guerrilleros *şi Marea Armată* /502, Afrancesados, *absolutişti şi liberali* /506, *Constituţia de la Cádiz* /513, DOMNIA LUI FERDINAND AL VII-LEA (1814-1833) /515, *Spania anului 1814* /516, *Restabilirea Vechiului Regim* /520, *Trienalul constituţional (1820-1823)* /524, *Cei o sută de mii de fii ai Sfântului Ludovic* /530, *Abominabilul deceniu (1824-1833)* /532, EMANCIPAREA AMERICII SPANIOLE /536, *Explicaţiile tradiţionale* /537, *Ecoul Revoluţiei Franceze în America spaniolă* /538, *Juntele americane* /540, *Războiul civil* /546, *Indepedenţa* /549, *America spaniolă după independenţă* /552

Capitolul III - Victoria liberalismului (1833-1874).....560

PROBLEMELE /561, *Economie şi societate* /561, *Viaţa politică* /568, *Liberalism şi contrarevoluţie* /574, SPANIA ÎN CĂUTAREA UNUI STATUT POLITIC /586, *Regenţele (1833-1843)* /587, *Deceniul moderat (1843-1854)* /591, *Sfârşitul domniei Isabelei a II-a (1854-1868)* /596, *Perioada revoluţionară (1868-1874)* /599

Capitolul IV - Restauraţia (1875-1917) 613

Oligarhie şi cacichism /614, REGENERAREA SPANIEI / 632, BASCI, CAŢALANI ŞI GALICIENI /646, ANARHIŞTI ŞI SOCIALIŞTI / 656

Capitolul V - Spania nevertebrată (1917-1931) 675

MIŞCAREA DIN 1917 /676, *Armata şi naţiunea* /677, *Fronda parlamentarilor* /679, *Mişcările sociale* /681, DICTATURA /684, INTELECTUALII ŞI POLITICA /692, PRĂBUŞIREA MONARHIEI /702

Capitolul VI - Cea de A Doua Republică (1931-1936).....711

STÂNGA LA PUTERE (1931-1933) /713, *Republica muncitorească* /714,

Învăţământul şi cultura /716, *Biserica şi Statul* /721, *Armata şi Republica* /725, *Problema regională* /726, *Problemele sociale*/729, DREAPTA LA PUTERE (1933–1935) /734, *Recompunerea forţelor politice* /735, *Victoria dreptei* /743, *Octombrie 1934* /749

Capitolul VII – Războiul civil 759

FRONTUL POPULAR /759, REVOLTA /763, CELE DOUĂ TABERE /766, *Evoluţia politicii Spaniei republicane* /768, *Ascensiunea lui Franco* /770, *Trupe coloniale contra miliţiilor* /773, *Reacţii internaţionale* /776, *Ordine socială şi revoluţie* /778, *Lupta de clasă* /779, *Persecuţiile religioase şi cruciada împotriva comunismului* /783, *Marile momente* /785, *Bătălia Madridului* /786, *Brunete, Teruel, bătălia de pe Ebru* /790, *Războiul s-a sfârşit* /791

Capitolul VIII – Spania lui Franco (1939–1975) 799

El Caudillo /799, *Naţional-catolicismul* /803, *Menţinerea ordinii* /804, *Fundamentele regimului* /805, *Evoluţia regimului din 1939 până în 1957* /807, *Economia şi societatea* /811, *Franchismul şi lumea* /814, *Democraţia organică* /818, *Miracolul spaniol* /819, *Legea organică* /822, *Revendicările sociale şi opoziţia politică* /824, *Noua societate spaniolă* /827, *Agonia franchismului* /830

Capitolul IX – Spania democratică (1975–1996) 839

Tranziţia /839, *Constituţia din 1978* /851, *Primele guvernări democratice (1979–1982)* /854, *Socialiştii la putere (1982–1996)* /865, PROBLEME ECONOMICE ŞI SOCIALE /865, *Autonomiile* /867, SPANIA, PUTERE MONDIALĂ /871, *Alternanţa din 1996* /875

CONCLUZIE

Spania în 1996 883

BIBLIOGRAFIE 887

CRONOLOGIE 895

INDEX AL NUMELOR PROPRII 901

LISTA HĂRŢILOR 923

ISTORIA SPANIEI

Invazia musulmană din 711, descoperirea şi cucerirea Americii, sosirea la domnie a lui Carol Quintul au fost trei evenimente revelatorii pentru specificitatea Spaniei şi care ar fi marginalizat-o faţă de civilizaţia europeană. Începând de la Inchiziţie şi de la expulzarea evreilor şi până la dictatura franchistă, întunecata legendă a avut o viaţă grea, de parcă Anglia, Franţa, Germania şi alte câteva ţări ar fi practicat constant toleranţa, de parcă n-ar fi fost niciodată sfâşiate de lupte interne şi de parcă ar fi tratat cu blândeţe popoarele colonizate de ele... În lumina recentelor lucrări — prea puţin cunoscute dincoace de Pirinei —, astăzi se ştie că a fost vorba şi despre umanism în organizarea şi punerea în valoare a Americii spaniole, că au existat şi în peninsulă Lumini şi că avântul din 1960 a fost precedat, pe tot parcursul secolului XX, de o reală modernizare a economiei şi a societăţii. Adoptarea unei constituţii democratice în 1978, reuşita integrare în Uniunea Europeană şi revenirea Spaniei pe scena internaţională nu ar trebui să-i surprindă pe istoricii experimentaţi.

Această lucrare, ce-şi trage sevele din cele mai recente cercetări, îl invită pe cititor la o inedită abordare a trecutului Spaniei, de la origini şi până în zilele noastre — până la alternanţa politică din 1996.

Joseph Pérez este profesor specializat în civilizaţia spaniolă şi a Americii Latine la Universitatea Bordeaux III. Fondatorul şi cel dintâi director al Casei Ţărilor Iberice, fost director la Casa Velásquez, el a fost autorul a numeroase lucrări despre istoria şi cultura spaniole, în special despre Isabela şi Ferdinand, Regii Catolici ai Spaniei

(Fayard, 1996).

ISBN 973-566-159-4

9 789735 661595